

शुक्लयजुर्वेदः

वाजसनेयिसंहिता ।

माध्यन्दिनीयां शाखाम् अनुसृत्य ।

श्रीमन्महीधरकृतवेददीपाख्यभाष्यसंहिता ।

पण्डितकृष्णपतिना वि, ए. उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता प्रकाशिता च ।

तृतीयमंस्करणम् ।

11.7/2

कलिकातानगर्याम्

गोवर्द्धनयन्त्रे

मुद्रिता ।

इं १८०८ ।

S

২৭৫. ৫৭২১৫

V 414 v. j

Sans.

৪৯১. ২২১৫

V 414 v. j.

Sl. no. : 67 4528

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিজ্ঞানাগর

২ নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট।

প্রিন্টর—শ্রীগোবর্দ্ধন পান

৮০।১নং মুক্তারাম বাবুর ষ্ট্রীট, কলিকাতা।

৯৩১৩

वाजसनेयिसंहितामन्वाणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

अग्रं हस्तं	५।७	अग्निः पशुरासीत्	२३१७
अग्रना ते अश्वः	२०।२७	अग्निः पृथुर्धर्म्यः	१०।२८
अग्रश्व मे	१८।१८	अग्निं प्रियेषु	१२।११७
अक्रन् कर्म	३।४७	अग्निमद्य होतारं	२१।५८ ॥ २८।२३ ४६
अक्रन्ददग्नि	१२—६।२।३३	अग्निरस्मि जन्मना	१८।६६
अक्षत्रमीमदत्ता	३।५१	अग्निर्ह्यग्निः पवमानः	२६।८
अक्षराजाय कितव	३०।१८	अग्निरैकार्णव्य	८।३१
अग्रआयुषि	१८.३८ ॥ २५।१६	अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः	३।८
अग्रये कव्यवाहनाय	२।२८	अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिषान्	१३।४०
अग्र इन्द्र वरुष	३३।४८	अग्निदेवता वातो देवता	१४।२०
अग्रये कुटुम्ब	२४।२३	अग्निर्मूर्धादिवः	३।१२ ॥ १३।१४ ॥ १५।२०
अग्रये गायत्राय	२८।६०	अग्निर्वाणि	३३।८
अग्रये गृहपतये	१०।२३	अग्निश्च पृथिवी च	२६।१
अग्रये त्वा मरुतम्	७७७	अग्निश्च आपश्च	१८।१४
अग्रयेऽनौकवते प्रथमजान्	२४।१६	अग्निश्च मे इन्द्रश्च	१८।१६
अग्रयेऽनौकवते रोहिताग्निः	२८।५८	अग्निश्च मे घर्म्यश्च	१८।२२
अग्रये पौवानम्	३०।२१	अग्निष्वात्ताः पितर	१८।५८
अग्रये स्वाहा सोमाय	२२।६	अग्निष्वात्ताश्चतुमतो	१८।६१
अग्रये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय	२२।२७	अग्निस्मिन्मे न शोचिषा	१७।१६
अग्राक्षपत्रीवन्	८।१०	अग्निषामथोरुस्मिति	२।१५
अग्रावग्निश्चरति	५।४	अग्ने अक्षावदेह नः	२८।२८
अग्निन्तम्यन्ते	१५।४१	अग्ने अङ्गरः	१२।८
अग्निन्दूतम्, रो दधि	२२।१७	अग्ने गृहपते	१।२७
अग्निं युनक्ति	१८।५१	अग्ने जातान् प्रसृता	१५।१
अग्निं स्तोमेन	२२।१५	अग्ने तमया	१५।४४ ॥ १७।७७
अग्निं हृदयेन	३८।८	अग्ने सत्व श्रवो	१२।१०६
अग्निं होतारम्यन्ते	१५।४७	अग्ने त्वं	१७।४७

अग्ने त्वं पुरीष्यो	१२।५८	अग्ने शीरसि	६।२
अग्ने त्वं सुजा गृह्णि	४।१४	अङ्गान्यात्मन्	१८।८३
अग्ने ऽदभ्यायो	२।२०	अङ्गिरसो नः	१८।५०
अग्ने दिवो अर्णम्	१२।४८	अङ्गिरसैर्दृषा	३८।२२
अग्ने नय ५।३६ ॥ ७।४३ ॥	४०।१६	अङ्गिरसो नः	२७।१४
अग्ने पत्नीरिहावह	२६।२०	अङ्गिरसो नः	७।१४
अग्ने पवस्व	८।३८	अङ्गिरसो नः	१३।४३
अग्ने पावक्ररोचिषा	१७।८	अङ्गिरसो नः	२२।५६
अग्ने प्रेहि प्रथमो	१७।६८	अङ्गिरसो नः	२२।१८
अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व	१।१८	अङ्गिरसो नः	१३।५१
अग्ने ऽभ्यावर्तिन्	१२।७	अङ्गिरसो नः	२७
अग्ने यन् दिवि	१२।४८	अङ्गिरसो नः	१२।८४
अग्ने यत्ते शुक्रम्	१२।१०४	अङ्गिरसो नः	५।४२
अग्ने युक्त्वा हि ये	१३।३६	अङ्गिरसो नः	२।३१
अग्ने रनीकम्	८।२४	अङ्गिरसो नः	२८।१८
अग्ने जनित्रमसि	५।२	अङ्गिरसो नः	३०.२२
अग्ने वीऽपन्नगृहस्य	६।२४	अङ्गिरसो नः	३३।६८-८४
अग्ने वाजजिदवाजम्	२।७	अङ्गिरसो नः	२५।२३
अग्ने वाजस्य गोमतस्	१५।३५	अङ्गिरसो नः	११।६१
अग्ने वेर्द्धीवम्	२।८	अङ्गिरसो नः	४।३०
अग्ने व्रतपते व्रतश्चरि०	१।५	अङ्गिरसो नः	१४।५
अग्ने व्रतपते व्रतमचा०	२।२८	अङ्गिरसो नः	४।२२
अग्ने व्रतपास्वे	५।६-४०	अङ्गिरसो नः	१।३०
अग्ने शङ्केमहते	३३।१२	अङ्गिरसो नः	३८।३
अग्ने सहस्व पृतना	८।३७	अङ्गिरसो नः	११।५८
अग्ने सहस्वाच्च	१७।१७	अङ्गिरसो नः	२।२
अग्ने सानूंसि	१।१५ ॥ ५।१	अङ्गिरसो नः	८।४०
अग्ने स्वाहा ऋषुहि	२७।२२	अङ्गिरसो नः	१८।७३
अग्नेः पत्तिर्वायोर्	१४।४	अङ्गिरसो नः	३१।१७
अग्ने उहनुषसा	१२।१३	अङ्गिरसो नः	

अंशोःस्त्रीषा	२२।२५	अन्यवापीर्षमासानाम्	२४।३७
अथा देवा उदिता	२३।४२	अन्यावो अन्याम्	१२।८८
अथा यथा नः	१८।६८	अन्यप्रिकषसा	११।१०
अथास्यप्रं क्रतोर	१५।४५	अन्विदनुमते त्वम्	३४।८
अधि न इन्द्रैषाम्	३३।४७	अपश्यङ्गोपाम	३७।१०
अधिपद्मसि	१५।१४	अपां गन्धम्	१३।३०
अध्यवोचदधिवक्ता	१६।५	अपान्विमन्	१३।५६
अध्वर्यो अद्रिभिः	२०।३१	अपाम्पृष्ठमसि	११।२८।।१३।२
अनङ्गान्वयः	१४।१०	अपाम्पृष्ठरस्य	६।१०
अनङ्गाङ्गमन्वारभामहे	३५।१३	अपाम्पृष्ठनेन मसुचेः	१८।७
अनाधुष्टा पुरस्तात्	३७।१२	अपां रसम्	८।३
अनाधुष्योजातवेदाः	२७।७	अपाधमपकिल्लिष	३५।११
अनु ते शुभम्	३३।६७	अपातामश्रिनाघर्मम्	३८।१६
अनुत्तमा ते मघवन्	३३।७८	अपाधमदभिश्सौ	३३।८५
अनु त्वा मातामन्यताम्	४।२०	अपामिदं न्ययनं	१७।७
अनु त्वा रथो अनुमर्यो	२८।१८	अपारकम्पृथिव्यै	१।२६
अनु नोऽद्यानुमतिर् ;	३४।८	अपि तेषु त्रिषु	२३।५०
अनुवीरैरनुपुष्याक	२६।१८	अपेतवीतविचसर्पता	१२।४५
अनेजदेकान्सो	४०।४	अपेतोयन्तुपणथो	३५।१
अन्तरग्रं रुचा त्वम्	१२।१६	अपोअद्यान्वचारिष	२०।२२
अन्तरामिवावरुणा	२८।६	अपोदेवामधुमतोर	१०।१
अन्तरति रोचना	३।७	अपोदेवीरुपसृज	११।३८
अन्तसि द्यावापृथिवी	७।५	अप्रस्त्रतीमश्रिना	३४।२८
अन्धन्तमःप्रविशन्ति	४०।८-१२	अप्सुग्नेसधिष्टव	१२।३६
अन्ध स्थान्धो	३।२०	अप्सुन्तरसृतम्	८।६
अन्नपतेऽन्नस्य	११।८३	अनोऽप्रग्निः समिधा	१५।२४
अन्नात्परिभ्रुतोरसम्	१८।७५	अभिगोवाधि सङ्घसा	१७।३८
अन्यदेवाहुःसम्भवाद	४०।१०	अभित्यन्देवं सवितार	४।२५
अन्यदेवाहुर्विदायाः	४०।१३	अभित्वा शूर नोनुमो	२७।३५

अभिधांसि भवनसमि	२२।३	अयस्य, रोभुवस्	२३।५४
अभिप्रवन्त समनेक	१७।१६	अयस्य, रोहरिकेशः	१५।१५
अभिभुरस्य	१०।२८	अयं वास्वितावरुणा	७।९
अभियज्ञज्ञृ गीहि नो	२६।२१	अयं वजश	७।१६
अभीमन्महिमाद्विम	३८।१७	अयं सहस्रवृषिभिः	३३।८३
अभीपुणः	२७।४१॥३६।६	अयं स्त्रीअग्निर्	१२।४७
अभ्यर्षतसृष्टि	१७।९८	अर्थे त स्थ	१०।३
अभ्यादधमि ममिधम्	२०।२४	अर्द्धं चैककथाना	१९।२५
अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि	१२।१०३	अर्द्धमासाः परं षि ते	२३।४१
अभिरसिनाथ्यमि	११।१०	असंथो हस्तिपम	३०।११
अमीपाञ्चित्तम्	१७।४४	अस्यं मणस्य वृहस्पति	९।२७
अमृत भृशदध	२७।९	अर्वाञ्चीअया	३३।५२
अमेव नः सुहवा	२६।२४	अवतत्य धनुर्	१६।१२
अयमग्निः पुरीथो	३।४०	अवपतन्तीरवदन्	१२।९१
अयमग्निः सहस्रिणी	१५।२१	अवभृथनितुम्य, ग	२।४८॥८।२७
अयमग्निर्गृहपतिर	३।३९	अवरुद्रमदीमस्य	३।५८
अयमग्निर्वीरतमो	५५।५२	अवसृष्टापरापत	१७।४५
अयमिह	३।१५॥१५।२६॥२३।६	अविर्नर्मषो	१९।९०
अयमुत्तरात्	१५।१८	अवेष्टादन्दसूकाः	१०।१०
अयमपर्यर्वाग्वमम	१५।१९	अत्रोचाम कवथे	१५।२५
अयन्त योनिर्कृत् त्रियो	३।१४।१२।५२॥	अशममूर्जम	१७।१
	१५।५६	अशमवतीरौथले	३५।१०
अहन्दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो	१३।५५	अश्मा च मे	९८।१३
अहन्दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनथ		अश्याम तडासम्	९८।७४
	१५।१६	अश्वस्यं वी	१२।७९॥३५।४
अयमोअग्निर्	५.३७९७।४४	अश्वसूपरो	२४।१
अयस्यश्वादिश्वस्य वास्तस्य चक्षुर्	१३।५६	अश्वस्य त्वा	३७।९
अयस्यश्वादिश्वस्य चास्तस्य रथप्रोतथ		अश्ववती	१२।८१
	१५।१७	अश्ववतीर्गोमितीर्	३५।४०

	आतमज	१२।२७	आपश्चित्पिप्य,	३३।१८
धामि	आतत इन्द्रायवः	३३।२८	आपो अस्मान्मातर.	४।२
प्रवन्न	आतिथ्यरूपम्	१८।१४	आपोदेवीः	१२।३५
भभ्ररु	आतिष्ठन्तमपरि	३३।२२	आपो ह यद्	२७।२५॥३२।७
मिश्रज	आतिष्ठ त्वहृन्	८।३३	आपोहिष्ठा मयोमुवः	११।५० ॥ ३६।१४
भीमन्ध	आतु न इन्द्र	३३।६५	आप्यायस्व मदिन्तम	१२।११४
मभीषुण	आ ते वत्सो	१२।११५	आप्यायस्व समेतु ते	१२।११२
अभ्यर्षता	आत्मने मे	७।२८	आब्रह्मन् ब्राह्मणो	२२।२२
अभ्याटा	आत्मद्रुपस्थे	१६।२२	आमन्द्रैरिन्द्र	२०।५३
अभ्याव	आस्मानम् ते	२६।१७	आमावाजस्य प्रसवो	२।१८
अभिरा	आ त्वा जिघर्षि	११।२३	आमूरज	२६।५७
अमीष	आ त्वा हार्षं	१२।११	आयङ्गौःपृथि	३।६
असुव	आदित्यङ्गर्भम्	१३।४१	आयद्विषे नृपतिम्	३३।११
अमीष	आदित्यै नो	२६।८	आयन्तु नः पितरः सोम्यासो	१६।५८
अया	आधत्त पितरो	२।३३	आयातसुप	३३।८८
अथ	आ न इडाभि	३३।३४।४७	आयात्विन्द्रो	२०।४७
अथ	आ न इन्द्रो दूरादा	२०।४८	आयासाय स्वाहः	३६।११
अथ	आ न इन्द्रो हरिभि	२०।४९	आयमे पाहि	१४।१७
अथ	आ न एतु मनः	३।५४	आयुर्यज्ञेन	२।२१ ॥ १८।२९ ॥ २२।३३
अथ	आ ना सत्यात्रिभि	३४।४७	आयुष्मानग्ने	३५।१७
अथ	आ नो नियुक्तिः	२७।३८	आयुष्यं वर्चस्यं	३४।५०
अथ	आ नो भद्राः	२५।१४	आयोष्ठा सद्ने	१५।६३
अथ	आ नो मिवावरुणा	२१।८	आरात्रि पार्थिवं	३४।३२
अथ	आ नो यज्ञन्टिवि	३३।८५	आरोदसो अश्रुणद्	३३।७५
अथ	आ नो यज्ञम्भारती	२६।३३	आवाचो मध्यमरुहद्	१५।५१
अथ	आन्वाणि स्याली	१६।८६	आवायो भूप	७।७
अथ	आपतये त्वा	५।५	आविर्मर्याः	१०।९
अथ	आपये स्वाहा	६।२०	आ विञ्चतः	११।२४
अथ	आपयस्व.	८।६३	आ वो देवास	४।५

आयुः शिशानी	१७।३३	इन्द्रघोषस्ता	५।११
आगस्त्रिवहान्तः	१४।२३	इन्द्रमरुत्व इह	७।३५
आश्रावयेति	१८।१४	इन्द्रमिञ्जरी	८।३५
आसन्दीरूपं	१८।१६	इन्द्रावायू इमे सुता	७।८ ॥ ३३।५६
आसीनासी	१८।६३	इन्द्रवाघू बृहस्पतिम्	३३।४५
आसु ते सिञ्चत	३३।२१	इन्द्रवायू सुसन्दृशाः	३३।८६
आसुष्यन्तो	२८।३१	इन्द्रश्च मरुतस्य	८।५५
आहम्पितृन्	१८।५६	इन्द्रश्च समाट्	८।३०
इच्छन्ति त्वा	३४।१८	इन्द्रस्य क्रोडो	२५।८
इड ण्छदित	३।२७ ॥ ३८।२	इन्द्रस्य रूपम्	१८।८१
इडाभिरग निरीडाः	३१।१४	इन्द्रस्य वज्रो मरुताम्	२८।५४
इडाभिर्भचानाप्रोति	१८।२८	इन्द्रस्य वज्रोऽसि	८।५ ॥ १०।२१
इडामग्ने	१२।५१	इन्द्रस्य वृष्णो	१७।४१
इडायास्वापदे	३४।१५	इन्द्रस्य स्यूरसौ	५।३०
इडेरन्तेहव्यं	८।४३	इन्द्रस्यौजस्य	३७।६
इदमापः	६।१७	इन्द्राग्नी अपादियम्	३३।८३
इदमुत्तरात्	१३।५७	इन्द्राग्नी अव्ययमानाम्	१४।११
इदम्पितृभ्यो	१८।६८	इन्द्राग्नी आगतं	७।३१
इदम्भ्रज्ज च	३२।१६	इन्द्राग्नी मित्रावरुणाः	३३।४८
इदं विष्णुर्विचक्रमे	५।१५	इन्द्राग्न्योः पक्षतिः	२५।५
इदं हविः	१७।४८	इन्द्राय त्वा	६।३२ ॥ ३८।८
इन्दुर्दक्षः	१८।५३	इन्द्रायाहि चित्तभानी	२०।८७
इन्द्र आसाञ्जेता	१७।४०	इन्द्रायाहिनृतुजान	२०।८८
इन्द्रन्दुरःकवथो	२०।४०	इन्द्रायाहि धियेषितो	२०।८८
इन्द्रं देवीर्विशो	१७।८६	इन्द्रायाहि हवहन्	२६।५
इन्द्रं विश्वा १२।५६ ॥ १५।६१ १७।६१		इन्द्रायायन्दुं	२०।५७
इन्द्रः सुवामा स्ववान्	२०।५१	इन्द्रे मम्यतरां	१७।५१
इन्द्रःसुवामा ऋदयेन	१८।८५	इन्द्रं हि मत्स्य	३३।२५
इन्द्र गोमन्निहायाहि	२६।४	इन्द्रोविश्वस्य	३६।८

इन्द्रोन्नवम्	३३२९	इषिरो विश्वव्यचा	१८४९
इन्सानास्ता	३१८	इषित्वोजं त्वा	११९
इयन्तु यज्ञिया	४११३	इषेपिन्वस्वोजं	३८१४
इयं वेदिः परी	२३६२	इषेराथेरमस्व	१३३५
इयत्यगे षासीन्	३७५	इष्कर्तारमध्वरस्य	१२११०
इयदस्याथर्	१०२५	इष्कृतिर्नामवो	१२८३
इयम्परि	१३५८	इष्टोन्मग्निराहुतः	१८५७
इरज्जन्नगन्ने	१२१०९	इष्टोयज्ञो	१८५६
इर्वीरवती धेनुमती	५१९६	इहुरतिरिह	८५१
इयञ्जीवेभ्यः	३५१५	इहैवाग्नेभ्यधि	२७४
इमन्देवा	९४० ॥ १०१८	ईडितोर्देवैर्हविर्वा	२०३८
इमन्नोदेव	११८	ईदृचामएतादृचाम	१७८४
इमन्महिं सीरेकशफं	१३४८	ईदृक्त्वा न्यादृक्त्वा	१७८१
इमन्महिं सीर्हि पादम्	१३४७	ईडाशामि	२९३
इमन्मो वरुण	२११	ईर्मानामः	२९२१
इमं साहसं	१३४९	ईशानाय परस्वतस्	२४२८
इमं स्तनमूर्जम्बन्तम्	१७८७	ईशावास्वमिदं	४०१
इममूर्णायुम्	१३५०	उच्छ्रामाश्रोपधीनाम्	१२८२
इमा उ त्वा पुरुवसो	३३८१	उतनोहिर्वृध्राः	३४५३
इमान्नि धियम्	३३२९	उतन्मस्य	९१५
इमा गिर आदित्येभ्यो	३४५४	उतेदानीम्	३४३७
इमाते ते वाजिन्	२९१६	उत्काममहते	११२१
इमा नु कम्भुवना	२५४६	उत्तमायामव	३४१४
इमामग्टम्भान्नुशना	२२२	उत्तिष्ठद्वीजसा	८३९
इमा मे अग्ने इष्टका	१७२	उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यते	३४५६
इमा रुद्राय	१६४८	उत्थायवहती	११६४
इमी ते पञ्चावजरौ	१८५२	उत्सक्याभव	२३२१
इषमूर्जमहमित	१२१०५	उत्सादेभ्यः	३०१०
इषथोर्जस्य	१४१६	उक्ताः सधरा एता	२४१५-१७

लेक्ताःसञ्चरा एताःशुनासीरीयाः	२४।१९	उपप्रयन्तीअध्वरम्	३।११
उक्येभिर्हं वृहन्तमा	३३।७६	उपप्रागाच्छ सनं	२९।२३
उक्याङ्कुणीतु	११।५७	उपप्रागात्परमं	२९।२४
उचासमुद्रो	१७।६०	उपप्रागात्सु मन्त्रे	२५।३०
उयं लोहितेन	३९।९	उपयामगृहीतोऽसि, ध्रुवोऽसि	७।२५
उयश्चभीमश्च (१७, ८६)	३९।७	उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये	२३।२४
उयस्त्रिषट्पुत्राः	३३।८०	उपया० बृहस्पतिसुतस्य	८।९
उयाविधनिना	३३।६१	उपया० मधवे	७।३०
उया ते ज्ञातमन्त्रमो	२६।१६	उपया० सावित्रीऽसि	८।७
उदक्रमोद	११।२२	उपया० सुशर्मासि	८।८
उदग्ने तिष्ठ	१३।१२	उपाया० हरिरसि	८।११
उदीचीनारोहा	१०।१३	उपया० इन्द्राय	७।२२
उदीरतामवर	१९।४९	उपया० अग्नये	८।४७
उदुविष्ठ	११।४१	उपया० अन्नर्	७।४
उदुत्तमं वरुणस्य	१२।१२	उपया० अश्विभ्यां	२०।३३
उदत्यज्ञातवेदसम्	७।४१ ॥ ८।४१।३३।३१	उपया० आशययो	७।२०
उदु त्वा विश्वे	१२।३१ ॥ १७।५३	उपया० आदित्यभ्यः	८।१
उदेनमुत्तरा	१७।५०	उपया० आश्विनं	१९।८
उदेषाम्बाहू	११।८२	उपश्चासय पृथिवीम्	२९।५५
उदयाभश्च	१७।६४	उपहृता इह	७।४३
उद्विषं सभाना	५।२७	उपहृताःपितरः	१९।५७
उद्वर्षय मघवन्	१७।४२	उपहृतोद्योषितोप	२।११
उद्वृष्यस्वाग्ने	१५।५४।१८।६१	उपहृरेगिरीणाम्	२६।१५
उद्वयन्तमसम्परि	२०।२१	उपावसृजन्मन्वा	२९।३५
	२७।१० ॥ ३५।१४।३८।२४	उपावैरस्युप	६।७
उन्नतश्चषभो	२४।७	उपावैर्गायुना	३३।६२
उपजमन्नप	१७।६	उभङ्गिषतम्	३४।२८
उपत्वाग्ने	३।४	उभाभ्यान्देव	१९।४३।
उपनःसूनवो	३३।७७	उभावाभीन्द्राग्नौ	३।१३

उभेसुयन्द्र	१५।४३	ऋतं सत्यम्	११।४७
उभन्तना	१२।७०	ऋतजिघ	१७।८३
उभविषी	५।३८-४१	ऋतयेकीन	३०।१३
उभिकत्वन्देव	८।५०	ऋतवसा	३३।४०
उभिकपावकी	१२।२४	ऋतवसो	२६।१४
उभिगति	५।३२	ऋतवस्य	१७।३
उभसस्त्रिच	३४।३३	ऋतसं सत्यञ्च	१७।८२
उषामाननाम्	२०।६१	ऋतावानश्राद्धिषं	१२।१११
उषामानना	२०।४१	ऋतावानं वैश्रा०	२६।६
उषियही	२१।१७	ऋतावाडृतधामा	१८।३८
उषावेतम्	४।३३	ऋतुयेन्द्री	२०।६५
ऊर्कचने	१८।८	ऋधागित्वा	३३।८७
ऊर्गस्याङ्गिरसस्य	४।१०	एकयाच	२७।३३
ऊर्जं वहनीर्	२।३४	एकयास्तुवत	१४।२८
ऊर्जापपाज्	१२।१०८	एकसूष्टर्	२५।४२
ऊर्जापपातं	२७।४४	एकसौ स्वाहा	२२।३४
ऊर्ध्वऊषुण	११।४२	एकाचने	१८।१४
ऊर्ध्वमीनम्	२३।२७	एजतुदशमासो	८।२८
ऊर्ध्वमीना	२३।२६	एण्ड्रीमण्डूको	२४।३६
ऊर्ध्वास्यसमिधो	२७।११	एतज्ञानाथ	१८।६०
ऊर्ध्वमारोह	१०।१४	एतन्तेदेव	२।१२
ऊर्ध्वा भव प्रति	१३।१३	एतं सधस्य	१८।५८
ऋक्सामयोः	४।८	एतत्तेबद्रा	३।६१
ऋचंयचं	३।६।१	एताश्वर्षन्ति	१७।८३
ऋषीत्वा	१३।३८	एतान्वः सुभगा	२८।५
ऋचोनामास्त्रि	१८।६७	एताऐन्द्राग्ना	२४।८
ऋजवेत्वा	३७।१०	एताबद्रूपं	१८।३१५
ऋजी ते परि	२८।४८	एतावानस्य	३।१३
ऋतश्चने	१८।६	एदमंजन्क	४।३

एषोस्ये षिषीमहि (१८।८)२०।२३॥३८।२५	कन्याडव	१७।८७
एनाविश्वान्यथा	२६।१८	कयात्वज्जत्या ३६।७
एनावोषग्निम्	१५।३२	कयानशिव २७।३८ ॥ ३६।४
एभिर्नोषकैर्	१५।४६	कष्यन्मान्ने ३५।८
एवच्छन्दी	१५।४	कवच्छीम २०।६० ॥ २१।३४
एवेदिन्द्र	२०।४५	कस्तू।च्छति २३।२८
एष ऋगः	२५।२६	कस्तू। युनक्ति १।६
एष ते गायत्री	४।२४	कस्तू। विमुञ्चति २।२३
एष ते निर्वृते	८।३५	कस्तू। सत्यो २७।४० ॥ ३६।५
एष ते रुद्र	३।५७	कार्कमरे २३।५५
एष वक्षीमी	३४।४८	काष्ठात्काष्ठात् १३।२०
एषस्यवाजो	८।१४	कामश्चामदुषे १२।७२
एषा ते अग्ने	२।१४	कायस्वाहा २२।२०
एषा ते युक्र	४।१७	कार्षिणि ६।२८
एषावःसा सत्या	८।१२	काव्ययीराजामेषु ३३।७२
एषोहृदेवः	३२।४	कान्विदानीत् २३।११-५३
एष्युषु	२६।१३	किंस्वित्मर्थ्यसमं २३।४७
एन्द्रः प्राणी	६।२०	किंस्विदासीद् १७।१८
ओजस्य मे	१८।३	किंस्विद्वनं १७।२०
ओमासयर्षणीः	७।३३	ककुटोऽसि १।१६
ओषधयः प्रति	११।४८	कृतस्तू मिन्द्र ३३।२७
ओषधयः समः	१२।८६	कृष्णोवनिष्ठुर् १८.८७
ओषधीः प्रति	१२।७७	कुर्त्त वेह कर्माणि ४०।२
ओषधीरिति	१२।७८	कृत्वायिनोऽहृतवती १४।२
कःस्विदेकाकौ	२३।८-४५	कृविदङ्ग १०।३२॥१८।६॥२३।३८
ककुभं रूपं	८।४८	कृणुष्यपात्रः १३।८
कक्ष्यविष्टाः	२३।५७	कृष्ययोव २४।६-८-१४
कदाचनप्रयु०	८।३	कृष्याभौमाम् २४।१०
कदाचनसरो	३।३५॥८।२	कृष्योस्याखरेष्ठो २।१

केतुदृष्यन्	२९।३७	घृतस्निग्धे	१७।८८
कैष्णः पुरुष	२३।५१	घृतवतीभुवनानाम्	३४।४५
की अस्य वेद भुवनस्य	२३।५९	घृताचीस्थो	२।१९
कीऽदात्कौअदात्	७।४८	घृताश्वसि	२।६
कीऽसि	७।२९॥२०।४	घृतेन सीता	१२।७०
क्रमध्वमग्निना	१७।६५	घृतेनाक्तु	६।११
क्रव्यादमग्निम्	३५।१९	घृतेनाञ्जलमस्यथो	२९।२
क्षवस्य त्वा	३८।१९	चक्षुषःपिता	१७।२५
क्षवस्य योनिरग्नि	(१०।८) २०।१	चतस्रश्चमे	१८।२५
क्षवस्योन्वमसि	१०।८	चतुःसक्तिर्नाभिर्	३८।२०
क्षवेषाग्ने	२७।५	चतुस्त्रिंशत्तन्वो	८।६१
क्षपोराजद्रुत	१५।३७	चतुस्त्रिंशद्वाजिनो	२५।४१
स्वङ्गोवैश्वदेवः	२४।४०	चत्वारि ऋङ्गास्त्रयो	१७।९१
मृगानान्त्वा	२३।१९	चन्द्रमाश्वसून्तरा	३३।९०
गन्धवस्तु	२।३	चन्द्रमा मनसा	३१।१२
मूर्धो अस्योषधीनाम्	१२।३७	चित्तिञ्जुहामि	१७।७८
मूर्धोदिवाणां	३७।१४	चित्पतिर्मां	४।४
यायवच्छन्दोऽसि	३८।६	चित्त्रन्देवानाम्	७।४२ ॥ २।३४६
गायत्रीविष्टुप्	२३।३३	चिदसितया	१२।५३
गायत्रेण त्वा	१।२७	चिदसिमनासि	४।१९
गाव उपावता	३३।१९-७१	चोदयित्री सुहृतानाम्	२०।८५
गृह्णामाविभोत	३।४१	जनयत्यैत्वा	१।२२
गोतभिदं	१७।३८	जनस्य गोपा	१५।२७
गोभिर्नसांम	२०।६६	जनिष्ठाउयः	३३।६४
गोमदृषुणासत्या	२०।८१	जवोयस्ते	९।९
ग्रहाऊर्जाहृतयो	९।४	जिह्वा मे भद्रम्	२०।६
श्रीषे ष ऋतुना	२१।४	जीमूतस्येव भवति	२९।३८
चर्मतत्ते	३८।३१	जुषाणीवर्हिर्	२०।३९
घृतङ्गुतपावानः	६।१९	ज्यैष्ठ्यम्	१७।४

ष्योतिरसि	५।३५	तपय तपस्यश्च	१५।५७
तस्यजीभिर्	१५।५०	तपसे कौलाजं	३०।७
तस्यब्रथा	७।१२	तपसे स्वाहा	३६।१२
तस्मा यामि	१८।४८ ॥ २१।२	तप्तायनीमिडसि	५।८
तन्ना शोचिष्ठ	३।२६	तमिद्धर्मं	१६।३०
तन्नासमिद्धिर्	३।३	तमिन्द्रस्यश्वः	२०।६८
तं यज्ञम्वर्द्धिषि	३१।८	तमीशानञ्जगतस्	२५।१८
तं वो दस्य	२६।११	तमु त्वा दध्यङ्	११।३३
तच्चक्षुर्देवहितं	३६।२४	तमु त्वा पाथ्यो	११।३४
ततो विराड्जायत	३१।५	तरथि विश्वदर्शतो	३३।३६
तस्मवितुर्वरेण्यं	३।३५ ॥ २२।८ ॥	तव भ्रमास	१३।१०
	३०।२ ॥ ३६।३	तव वायव्यतस्यते	२७।३४
तस्मूर्थस्य	३३।३७	तव शरीरं	२६।२२
तदग्निना	१६।८२	तवाश्वं	२६।२३
तदस्य रूपममृतं	१६।८१	तव्या अरुह	११।५२ ॥ ३६।१६
तदिदास	३३।८०	तव्यादश्या	३१।८
तदेजति तन्नैजति	४०।५	तव्याद् यज्ञात् सर्वं हतः ऋषः	३१।७
तदेवाग्निस्तद्	३२।१	तव्यात् यज्ञात् स० सम्भृतं	३१।६
तदिप्रासो	३४।४४	तस्य वयं	२०।५२
तद्विष्णोः परमम्	६।५	तस्यास्ते सत्यसवसः	४।१८
तनू नपाच्छुचि०	२१।१३	ता अस्य सुददोहसः	१२।५५ ॥ १५।६०
तनू नपात् पथ	२६।२६	ता उभौ चतुरःपदः	२३।२०
तनू न पादसुरो	२७।१२	तां सवितुर	१७।७४
तनूपा अघे ऽसि	३।१७	ता न आवीडं	२०।८३
तनूपा भिषजा	२०।५६	ता नासत्या	२०।७४
तन्नुना रायस्योवेष	१५।७	तान् पूर्यां	२५।१६
तन्नक्षरोपं	२७।२०	ता भिषजा	२०।७५
तन्नो वातो	२५।१७	तिरश्नीनो	३३।७४
तन्मिदस्य	३३।३८	तिस्र इडा	२१।१८

तिस्रस्रो धा
 तिस्रो देवीर्वर्द्धिर्
 तिस्रो देवीर्विधा
 तीव्रान् घोषान्
 तुभ्यन्ता अङ्गि
 ते अस्य घोषणे
 ते आचरन्ती
 ते आयजन्त
 तेजः पराना
 तेजोऽसि तेजो
 तेजोऽसि यज्ञ
 ते नो अवंतो
 ते हि पुत्रासो
 वया देवा
 वातारमिन्द्रम्
 विंशद्दाम
 विधा हित
 विपादूर्ध्व
 विठदसि
 वीषि त आहुर
 वीषि पदा
 वीषि जतावी
 वीन्समुद्रान्त
 वार्षकं अजामघे
 वार्षयो मायवै
 वार्षिन् मे
 वासुधस्यमदघेः
 वसुध रैदितः
 वासुधे दुभिस्

२०६३ त्वमघे प्रथमो
 २७१८ त्वमघे व्रतपा
 २०४९ त्वमङ्ग प्रथंसिषो
 २८४४ त्वमिन्द्र प्रवृत्तिष्व
 १२११६ त्वमिना घोषधोः
 २७१७ त्वमुत्तमाश्लोषधे
 २८४१ त्वस्रो अघे तव
 १७२८ त्वस्रो अग्ने वरुणस्य
 १८८५ त्वं यबिष्ठ
 १८८८ त्वं सोम पिष्टभिः
 २२११ त्वं सोम प्रचिकितो
 ८११७ त्वया हि नः
 ३१३३ त्वष्टा तुरोपी
 २०१११ त्वष्टा दधन्कुष्म
 २०५० त्वष्टा वीरन्देवकाम
 ३१८ त्वामघे अङ्गिरसो
 १७८२२ त्वामघे पुष्करा
 ३११४ त्वामघे यजमाना
 १५१८ त्वामघे वृणते
 २८११५ त्वामद्य ऋषे
 ३४४३ त्वामिन्द्रि हवामहे
 ३३१७ त्वां मन्वर्वा
 १३१११ त्वां चित्र अयक्षम
 ३१६० त्वां हि मन्दतम
 २४११२ त्वां अघे स्वाहुत
 १८२२६ वंङ्गाभ्याम्
 २३१६२ वक्षिषामारोह
 १८१६६ वक्षिणावथो
 १११२७ वक्ष्या युवा कवः

३४१२२
 ४११६
 ६१३७
 ३०६६
 ३४२२
 १२११०१
 ३४१२३
 २११३
 १३१५२ ॥ १८७७
 १८५४
 १८५२
 १८५३
 २१२०
 २०४४
 २८८
 १५१२८
 १५१२२
 १२१२८
 २७३
 २१६१
 २७३७
 १२१६८
 १५१३१
 ३३१३३
 ३३१३४
 १११७८
 १०१११
 २३१३२
 ३३१३३

दिग्ध्यः खाद्या	३८१२	देव सवितरिषते	५।३८
दिवः पृथिव्याः	२८।५३	देवस्वासवितो	११।६२
दिवस्परि	१२।१८	देवस्य चेततो	२२।१९
दिविषा इमं	३८।११	देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे	१।१०-२१-२४ ॥
दिवि पृथो	३३।८२	५।२२-२६ ॥ ६।१-८-३० ॥ ८।३०-३८ ॥	
दिवि विष्णुर्	२।२५	१।१८-२८ ॥ १८।३७ ॥ २०।३ ॥ २७।८ ॥	
दिवो मूर्धासि	१८।५४	३८।१	
दिवी वा विष्णु उत	५।१८	देवस्य सवितुर्भूतिम्	२२।१४
दीर्घायि रूपं	१८।१३	देवस्वाङ् सवितुः सवे	८।१०-१७
दीर्घायुक्त	१२।१००	देवस्यैव आच	१७।६२
दुरो देवीर्दिशो	२१।१६	देवा गातुविदो	८।२९
इहं हस्य देवि	११।६८	देवा देवानाम्निधना	२१।५९
इते इह मा ज्योक्	३६।१८	देवा देव्या होतारा	३८।१७
इते इह मा निवस्य	३६।१८	देवा देव्या होतारा देवमिन्द्रं वयोषसम्	
इन्द्रान्नी वक्त्र	१२।१-२५		३८।४०
इन्द्रा परिस्रुतो	१८।७८	देवानाम्भद्रा सुमतिर्	२५।१५
इन्द्रा वपे	१८।७७	देवान्दिवसगन्	८।६०
देव इन्द्रो	२१।५५ ॥ २८।१८	देवा यज्ञमतन्वत	१८।१२
देवन्देवं वो	३३।८१	देवासो हि	३३।८४
देवं बर्हिः सरस्वती	२१।४८	देवो उषासा मत्ता	२८।३७
देवं बर्हिः विन्द्रं	२८।१२	देवो उषासा मन्नेन्द्र	२८।१४
देवं बर्हिः वयो	२८।३५	देवो उषासा अग्निना	२१।५०
देवं बर्हिः वारितीनां	२१।५७	देवो जर्जा इतीदुषे	२१।५२ ॥ २८।१६।३८
देवं बर्हिः वारितीनां देवमिन्द्र	२८।२१	देवो जोष्टी वसुधितो	२८।१५-३८
देवं बर्हिः वारितीनां देवमिन्द्रं वयोषसम्		देवो जोष्टी सरस्वत्य	२१।५९
	३८।४४	देवो धावापृथिवी	३७।९
देवकृतस्त्रिंशो	८।१३	देवो राप एष वो	८।२६
देव सुती	५।१७	देवो रापः शुक्रा	६।१३
देव रुविनः	८।११ ॥ ११।७ ॥ ३०।१	देवो रापो अपाद्रभद्र	६।२७

देवीर्हार इन्द्र'	२८१३	द्रस्य कन्द'	१३५
देवीर्हार अग्निना	२१४९	द्रविषो दाः	२६१२
देवीर्हारो वयोधस	२८३६	द्रापे अन्धमस्यते	१६१७
देवीस्त्रिस्त्रिंशो देवीः	२८१८	द्रुपदभदिव	२०१०
देवीस्त्रिस्त्रिंशो देवीर् २१५४॥२८४१	२१५४॥२८४१	द्रवक्रः सर्पिंरासुतिः	११७०
देवेन नो मनसा	३४२३	द्वारो दे वीरन्वस	२७१६
देवेभ्यो हि	२३५४	द्विपट्याया चतुष्पदाः	२३३४
देवो अग्निः स्त्रिष्टकम्	२१५८	दे विरुपे चरतः	३२५
देवो अग्निः स्त्रिष्टकहेमिन्द्र	२८२२	दे सुती अश्वत्थ'	१८७७
देवो अग्निः स्त्रिष्टकहेमिन्द्र' वयोधसम्		धन्वना गा	२८३९
	२८४५	धर्त्ता दिवो	३७१६
देवो देवैर्व	२१५६॥२८२०	धातः रातिः	८५७
देवो नरा शंसो	२८४२	धातः करम्भः	१८२१
देवो वनस्पति	२८४३	धानानां रूपं	१८२२
देव्यो वस्यो	३७४	धानावन्त'	२०२९
दे हि मे ददामि ते	३५०	धान्यमसि	१२०
देव्या अध्वर्यवस्या	२३४२	धामरुददग्नि	१८७६
देव्याभिमाना	२०४२	धामन्ते विश्व.	१७९९
देव्याय धत्ते	१७५६	धूसान् वसन्ताया लभन्ते	२४११
देव्यावध्वर्यम्	३३३३-७३	धूसा बभ्रुनीकाशाः	२४१८
देव्या होतारा ऊर्ध्वं	२७१८	धूरसि धूर्वं	१८
देव्या होतारा प्रथमा	२८३२	धृष्टिरसि	११७
देव्या होतारा भिषजे	२११८	ध्रुवक्षिति ध्रुव	१४१
दाग्ना लेखी	५१४३	ध्रुवसदन्वा	८२
दुभिरक्तुभिः	३४३०	ध्रुवासि धरुणा	१३१६
द्यौः शानि	३६१७	ध्रुवासि धरुणे ती	१३३७
द्यौरासीत्	२३१२-५४	ध्रुवासि ध्रुवोऽयं	५२८
द्यौस्ते पृथिव्य	२३४३	ध्रुवोऽसि पृथिवी	५१३
द्यौस्ते पृथम्	११२०	नक्तोषासः	१२२ ॥ १७७०

नक्षत्रैः	२२।२८	नमस्ते हरसि	१७।११॥२६।२०
न त विदाद्य	१७।२१	नमो गणेशाय	१६।२५
न तद्रत्नांसि	३४।५१	नमो अष्टाय	१६।२२
न तस्य प्रतिमा अस्ति	३२।३	नमो धृष्टवे	१६।२६
न ते दूरे परमा	३४।१८	नमो बभ्रुशाय	१६।१८
नत्वा वां २॥ऽअन्वो	२७।३६	नमो बिल्बिने	१६।३५
नदीभ्यः पौञ्जिष्ठ	३०।८	नमो मितस्य	४।३५
नभस्य नभस्यश्च	१४।१५	नमो रोहिताय	१६।१८
नम आशवे	१६।३१	नमो वः पितरो	२।३२
नम उष्णीषिणे	१६।२२	नमो वसते	१६।२१
नमः कपर्दिने	१६।२८	नमो वन्याय	१६।३४
नमः कूप्याय	१६।३८	नमो वात्याय	१६।३८
नमः कृतस्त्राय	१६।२०	नमो विस्तृजङ्गो	१६।२३
नमः पर्षाय	१६।४६	नमो व्रज्याय	१६।४४
नमः पर्षाय	१६।४२	नमोऽस्तु नीलशीवाय	१६।८
नमः शङ्खवे	१६।४०	नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे	१६।६५
नमः शम्भवाय	१६।४१	नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि	१६।६४
नमः शुक्लाय	१६।४५	नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां	१६।६६
नमः श्वभ्यः	१६।२८	नमोऽस्तु सर्वेभ्यो	१३।६
नमः सभाभ्यः	१६।२४	नमो हिरण्यवाहवे	१६।१७
नमः सिकत्याय	१६।४३	नमो क्रत्याय	१६।३०
नमः सुते निचर्त्ते	१२।६३	नयान्परो	२०।८२
नमः सीनाभ्यः	१६।२६	नरा शंसः प्रति	२०।३७
नमः सोभ्याय	१६।३९	नरा शंसस्य महिमानं	२८।२७
नमः सुव्याय	१६।३७	नर्माय पुंस्य	२०।२०
नमः सा आयुधार्था	१६।१४	नवदशभिरस्तुवत	१४।३०
नमस्तच्चभ्यो	१६।२७	नवभिरस्तुवत	१४।२६
नमस्ते अस्तु	३६।२१	नवविंशत्यास्तुवत	१४।२१
नमस्ते रुद्रमन्त्रे	१६।१	नवा उ एतन्म	२३।१६॥२५।४४

न हि तैवानमा	३३२	परमिडीं व्यचखलीं	१३१६७
न हि स्वर्धमविदम्	३३३०	परमिछमिचीतः	८५४८
बाला हि वा देवद्विमं	१८१७	परखा चधि	१२१७१
बाला इधिव्याः	१२१७६	परितं दूढमीं	३३६
नाभिर्मे चित्तम्	२०१८	परिति चम्बनीं	१६१२२
ब्रह्मा भासीदन्त	३२१२२	परिस्वः गिर्वषीं	५१२८
नायंके पत्रो	२२१३६	परित्वाधे पुरं	१२१२६
नाप्रथिनी बला सस्या	१२१८७	बदि टावापृथिवीं	३२१२२
निज्जानपन्निपदमं	२५१३८	परि नोद्धस्व	१६१५०
नियन्तान् वायवा	२७२२८	परिजाधे दुसरिताद्	७२८
निवेशनः सङ्गमनी	१२१६६	परि कजपतिः	१२१२५
निषदाद् धृतव्रतो	१०१२७१२०१२	परिर्वांसि परित्वा	६१६
निहीता हीटघदने	१२१३६	परीतो विखता	१८१२
नीलबीवाः सितिकण्ठाः सर्वाः	१६१५७	परीम्भः मृतानि	३२१११
नी० सि० किं	१६१५६	परीमैः गामनेषत	३३११८
नृत्ताय सूतं	३०१६	परी दिवा पर एना	१७१२८
नृव दे वेड	१७११२	पवमानः सो चय	१८१४२
पञ्च दिग्घो दे वीद्	१७१५४	पवित्रं पुत्रीहि	१८१४०
पञ्च नयः सरस्वती	३४१११	पवित्रं स्थो वैष्णवी	१११३१०१६
पञ्च स्तनः	२३१५२	पशुभिः पर्याप्तोति	१८१२०
प्रवस्वधः	३४१४२	पठवाद् च मे	१८१२७
प्रमः पृथिव्यां	१८१३६	पटावाहो विराज	२४११२
प्रथसा शुक्रमसृतं	१८१८४	प्रतमो अग्निना	२०१६२
प्रथसी रुपं	१८१२३	पावकया यन्वित	१७११०
प्रथमी रेत	३८१२८	पावकवर्षाः	१२११०७
प्रथम्यो अनु	३५१७	पावकानः सरस्वती	२०१८४
प्रथमस्याः परावतो	१११७२	पाहि नो अग्न एकया	२७१४३
प्रथमी लीसादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिषतो	१५१५८	पिता मोऽसि पिता	३७१२०
		पितुं तु सोप	३४१७

विद्युत्: स्वधायिभ्यः	१२।३६	प्रथिभ्ये स्वाहा	२२।२८
वीचो चम्पा रथिष्ठः	२२।२३	प्रुत्तिस्तिरकीन	२४।४'
पुनमिष पितरा	१०।१७।२०।७७	पुनदन्वा मरुतः	२५।२०
पुनन्तु मा देवजनाः	१२।३८	पुषतीमैराष्ट्रं	३०।८
पुनन्तु मा पितरः	१२।३७	पृष्टो दिवि	१८।७२
पुनरावद्य सदनं	१२।३८	प्रथासिनी	२।४७
पुनरुर्वा	१२।२।४०	प्रजापतये च	२४।३०
पुनर्नः पितरो	३।५५	प्रजापतये त्वा	२५।५'
पुनर्मनः पुनरायुः	४।१५	प्रजापतये पुन्रवाणं	२४।२८
पुनस्त्रादित्वा	१२।४४	प्रजापतिः सङ्ग	१२।५'
पुनाति ते परिक्षुतं	१२।४	प्रजापतिर्विश्वकर्मा	१८।४३
पुरा क्रूरस्य	१।२८	प्रजापतिश्चरति	३१।१८
पुरीचसो चप्रयः	१२।५०	प्रजापतिश्च	१३।१७
पुरीचोऽसि	११।३२	प्रजापते न	१०।२०॥२२।६५'
पुबदधी	८३०	प्रजापतेस्तपसा	२२।११'
पुबध एवेदं	३२।२	पजापती त्वा	२५।६
पुबध वृगस्यन्द्रमसोः	२४।३५	प्रतबिष्क	५।२०
पूर्णा दधी परापत	२।४८	प्रतक्षोचेदमृतम्	३२।८
पुबधं बनिष्ठु मा	२५।७	प्रति चमे प्रति	२०।१०
पुषन्तव व्रते	२४।४१	प्रति पदसि	१५।८
पुषा पचाचरेष	२।३२	प्रतिपन्थामप	४।२८
पृष्णामि त्वा चितये	२३।४८	प्रतिश्रुत्वा या	३०।१८
पृष्णामि त्वा पर	२३।६१	प्रतिस्वमी	१३।११
प्रथिवी देवयजन्वी	१।२५	प्रतीचौमारोह	१०।१२
प्रथिवीः चम इन्द्रस्य	१८।१८	प्रतृप्तं वाजिन्	११।१२
प्रथिवीष्णुन्दी	१४।१८	प्रतृप्तं च	११।१५
प्रथिव्या चङ	१७।६७	प्रत्युष्ठं रचः	१।७२८
प्रथिव्याः पुरीष	१४।४	प्रथमाहितोये	२०।१२
प्रथिव्याः सप्तस्थाद	११।१६	प्रथमस वा	२२।७

प्रतूनम् ब्रह्मण्यतिर्	३४।५७	प्रदमे ज्योतिषाङ्	१२।१२
प्रनोयच्छ त्वर्यमा	८।२८	प्रदो अग्ने	१७।७६
प्रपर्वतस्य	१०।१८	प्रैतु ब्रह्म	३३।८८ ॥ ३७।७
प्रपरायमग्निर्	१२।३४	प्रैतुवाजी	११।४६
प्र वाहवा सिद्धतं	२१।८	प्रैषिभिः प्रेषान्	१८।१८
प्रमन्त्रे पवमानाय	३४।१६	प्रोषदशो न	१५।६२
प्रमुञ्चधन्वन्स्व	१६।८	वद् सूर्य्य श्रवसा	३३।४०
प्र'बाभि यीसि दान्त्री	३७।२७	वल्महो२॥ऽपसि	३३।३८
प्रव बृन्द्राय बृहते	३३।८६	वर्धि'पदः पितर	१८।५५
प्रवायुमच्छा	३३।५५	बलविज्ञाय	१७।३७
प्रवाहजे सुप्रया	३३।४४	वल्लीनाम्पिता	२८।४२
प्रवीरया शुचयो	३३।७०	वाहू मे बल'	२०।७
प्रवीमहे मन्दमानाया	३३।२३	वीमत्साथे	३३।१७
प्रवी महे महि	३४।१७	वृहदिन्द्राय	२०।३०
प्रसद्य भक्षना	१२।३८	वृहन्निदिभ	३३।२४
प्रस्तरेष परिधिना	१८।६३	वृहस्पते अति	२६।३
ब्रागपागुदग्	६।३६	वृहस्पते परिदीया	१७।३६
प्राचीनं बर्हिः	२८।२८	वृहस्पते वाजजं जय	८।११
प्राचीमगु	१७।६६	वृहस्पते सविता	२७।८
प्राच्यदिशि स्वाहा	२२।२४	बोधा मे अस्य	१२।४२
प्राचं मे पाहि	१४।८	ब्रह्म चत' पवते	१८।५
प्राचदा अपानदा	१७।१५	ब्रह्मजज्ञान	१३।३
प्राचपा मे अपानपा	२०।३४	ब्रह्मण्यस्पते त्वमस्य	३४।५८
प्राचश्च मे अपानश्च	१८।२	ब्रह्मणे ब्राह्मणं	३०।५
प्राचाय मे वर्चोदा	७।२७	ब्रह्म सूर्य्यसमं	२३।४८
प्राचाय स्वाहा	२२।२३ ॥ ३३।१८	ब्रह्मणि ये मतयः	३३।७८
प्रातरग्निं प्रात	३४।३४	ब्राह्मणमद्य	७।४६
प्रातर्जितम्भन	३४।३५	ब्राह्मणोसः पितरः	२८।४७
प्रीता अवता नर	१७।४६	ब्राह्मणोऽस्य सुख	३१।११

भग एव भगवान्	३४।३८	मनोन्वाहामहे	३।५२
भगप्रणेतर्भग	३४।३६	मनो मे तर्पयत	६।३१
मद्रङ्गर्षभिः	२५।२१	मन्ववे यसाप	३०।१४
भद्रा चत प्रशस्तयो	१५।३८	मधि गृह्णाम्यये	१३।१
भद्रो नो अगिराहृतो	१५।३८	मधित्वदिन्द्रियम्	३८।२७
भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व	४।३४	मयीदमिन्द्र	२।१०
भवतं नः समनसौ	५।३ ॥ १२।६०	मयुःप्राजापत्य	३४।३१
भाषि दार्वीहारं	३०।१२	मरुतां क्त्वन्वा	२५।६
भुज्युः सुपर्णो	१८।४२	मरुतो यस्य हि	८।३१
भुवो यज्ञस्य	१३।१५ ॥ १५।२३	मरुत्वन्तं वृषभः	७।३६
भुताय त्वा	१।११	मैरुत्वां२॥ऽइन्द्र	७।३८
भूम्या आखन्	२४।२६	मर्माणि ते वर्मणा	१७।४८
भूरसि भूमिरस्य	१३।१८	मशक्वान् केशोर्	२५।३
भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः	३।३७	महां २॥ऽइन्द्रो वृवद	७।३८
भूर्भुवः स्वः	३६।३	महां २॥ऽइन्द्रो न चीजसा	७।४०
भूर्भुवः स्वदीरिव	३।५	महां २॥ऽइन्द्रो वज्रहस्तः	२६।१०
भेषजमसि	३।६८	महानाघोरेवत्यो	२३।३५
मखस्यशिरोऽसि	३७।८	महिऽवीषामवो स्तु	३।३१
मधवे स्वाहा	७।३० ॥ २२।३१	महीद्वीः	८।३२ ॥ १३।३२
मधुगक्त	१३।३८	महीनाम्पयोऽसि	४।३
मधुमतीर्न	७।२	महीमधु	२१।५
मधुमात्रो	१३।२८	मही अग्नेः समिधानस्य	३३।१७
मधुमाता ऋतायते	१३।२७	मही अर्णः सरस्वती	२०।८६
मधुश्च माधवश्च	१३।२५	माष्कन्दःप्रभा	१४।१८
माधवा यज्ञप्रचसे	२७।१३	मत्त इन्द्र ते	१०।२२
मनसः काममाकृति	३८।४	माता च ते पिता च तेऽग्रं	२३।२४
मनसा आप्यायता	६।१५	मातां च ते पितां च तेऽग्ने	२३।२५
मनोजूर्तिर्जुषताः	२।१३	मानेव पुवम्	१२।६१
मनोनवेषु	७।१७	मा ज्ञाग्निर्धनयोद्	३५।३७

मा त्वा तपत् प्रिय	२५।७३	य इन्द्रं इन्द्रियं	२०।७७
मानःशंसो	२।३०	य इमी विन्वा	१७।१७
मान लोके तनये	१६।१६	य इमी दावापृथिवी	२८।३४
मानो महान्तमुत	१६।१५	य एतावन्तश्च	१६।६२
मानो मित्रो वरुणो	२५।२४	यं क्रन्दसी अवसा	३२।७
भापोमौषधीर	६।२२	यन्नेदीवी निकृती	१२।६५
भा भैर्मा मविक्षाः	१।२३ ॥ ६।३५	यन्परिधिम्	२।१७
भामा द्विमौञ्जनिता	१२।१०२	वः प्राणतो	२३।३।२३।११
भा वो रिषत	१२।८५	यकासकी	२३।२२
भा सु भित्वा	११।६८	यकोऽसकी	२३।२२
माहिर्भर्मा	६।२१।८।२३	य जातो मिवा	३३।२
मित्र इवे	३३।५७	यजुर्भिराप्यन्ते	१८।२८
मित्र संसृज्य	११।५३	यञ्जापतो	३४।१
मित्रश्चम इन्द्रश्च	१८।१७	यज्ञ यज्ञश्च	८।२२
मित्रस्य चरुणोभृती	११।६२	यज्ञस्य दोहो	८।६२
मित्रस्य मा	५।३४	यज्ञा यज्ञा वो	२७।४२
मित्रावरुणाभ्यान्वा	७।२३	यज्ञेन यज्ञमयमन	३१।१६
मित्री न एहि	४।२७	यज्ञो देवानाम्	८।४।२३।६८
मित्रो नवा चरेत्	८।३३	य ते स्वाहा	२२।८
मीढृष्टमशिवतम	१६।५१	यतो यतःसमीहसे	३६।२२
मुखं सदस्व	१८।८८	य ते गात्रादधिना	२५।३४
मुञ्चन्तु मा	१२।८०	यत्तं पवित्रम्	१८।४१
मूर्ध्ना दिवो	७।२४। ३३।८	यत्तं सादे महसा	२५।४०
मूर्ध्ना वयः	१४।८	यत्तं सोम दिवि ज्योति	६।३२
मूर्ध्नासि राट्	१४।२१	यत् पुरुषं व्यदधुः	३१।१०
मृगो न भौमः	१८।७१	यत् पुरुषेण हविषा	३१।१४
मृषां मे वरुणो	३२।१५	यत् प्रज्ञानमुत	३४।३
मोषु च इन्द्राव	३।४६	यश्च धारा अमपेता	१८।६५
म फात्मन्दा वसन्दा	२५।१३	यश्च वाणाः सम्पतन्ति	१७।४८

यज्ञ	२०।२५	यज्ञादिष्टम्	२६।१२
यज्ञेन्द्र	२०।२६	यज्ञा च मे धर्ता	१८।७
यज्ञीषधीः	१२।८०	यज्ञीराड्	१४।२२
यज्ञेनां वाचं	२६।२	यज्ञिर्निजा	२५।२५
यज्ञेन्द्रः	१८।१२	यज्ञीचय	२५।३६
यद्यैकानि	११।७३	यज्ञे ष्विद्र	३६।२
यद्यत्पुजिष्ठाका	११।७४	यमघे कव्यवाङ्म	१८।६४
यद्यत् रितां	१८।३५	यमघे पुस्तु	६।२८
यद्यत् कश्च	३३।३५	यमन्विना नमुचे	१८।३४
यद्यत् सूर	३३।२०	यमन्विना सरस्वती	२०।६८
यद्यत्स्य क्रविषी	३५।३२	यमाय त्वाङ्गिरस्वते	३८।८
यद्यत्साय वाच	३५।३८	यमाय त्वा मखाय	३७।११
यदस्या अंशुभेद्याः	२३।२८	यमाय यमसू	३०।१५
यदाकृतान्	१८।५८	यमाय स्वाहा	३८।१३
यदा पिपिष	१८।११	यमने दत्त	२८।१३
यदापो अघ्नरा इति	२०।१८	यवानाश्व.गो	१४।२६
यदा वधन्दासायणा	३४।५२	यसिदापो	२७।२६॥३२।७
यदि आषट्	२०।१६	यस्तु सर्वाणि	४०।६
यदि दिवा यदि	२०।१५	यस्तु अद्य कणवद	१२।२६
यदि मा वागयत्तु	१२।८५	यस्ते अश्व सनि	८।१२
यद्ब्रह्ममुदरस्या	२५।३३	यस्ते द्रुम	७।२६
यद् यानि यदरथ्ये	२।४५॥२०।१७	यस्ते रसः	१८।३३
यद्दत्तं यत्परा	१८।६४	यस्ते स्तेनः	३८।५
यद्देवादेव	२०।१४	यस्याज्जातम्	३५।५
यद्देवासे	२३।२८	यस्यात्र जातः	८।३६
यद्यत्सो यवमसि	२३।३०-३१	यस्मिन् सर्वाणि	४०।७
यद्यत्सिद्ध	३५।२७	यस्मिन्नेत्यात्	२०।७७
यद्यत् वाजिनो	२५।३१	यस्मिन्नुचः	३४।५
यद्यत्सो जपो	२३।७	यस्य कूर्मो यद्दे	१७।५२

यस्य प्रयास	११।६	युक्तेन मनसा	११।२
यस्यायं विश्व	३३।८२	युक्ताय सविता	११।३
यस्यास्ति घोर	१२।६४	युक्ताहि केशिना	८।३४
यस्मिन् हिमवन्तो	२५।१२	युक्ताहि देवद्व	१३।३७॥३३।४
यस्यैते यज्ञियो	८।२८	युजेवाम् ब्रह्म	११।५
यस्यौषधीः	१२।८६	युञ्जते	५।१४॥११।४॥३७।२
या ऋषवो यातु	१३।७	युञ्जन्ति ब्रध्न	२३।५
या ऋषधीः पूर्वा	१२।७५	युञ्जन्त्यस्य	२३।६
या ऋषधीः सोमराज्ञीर्बन्धी	१२।८२	युञ्जाथां रासभ	११।१३
या ऋषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः	१२।८३	युञ्जानः प्रथम	११।१
यां २॥ऽषावह	८।१८	युनक्तु सौरा	१२।६८
यान्मि धान्देवगणाः	३२।१४	युवन्तमिन्द्रा	८।५३
याः फलिनी	१२।८८	युवां सुराम	२०।३३॥२०।७६
याः सेना अभीलरो	११।७७	युषा इन्द्रो	१।१३
या ते अग्ने	५।८	यूपवस्का उत्त	२५।२८
आ ते घर्म	३८।१८	ये अग्निष्वात्ता	१८।६०
या ते धामानि परमाणि	१७।२१	ये खेह पितरो	१८।६७
या ते धामानि हविषा	४।३७	ये जनेषु	११।७८
या ते धामान्युश्रुति	६।३	ये तीर्थानि	१६।६१
या ते रुद्र शिवा	१६।२-४८	ये ते पत्याः	३४।२७
या ते हृतिर्मोदुष्टम	१६।११	ये त्वाहि हृत्ये	३३।६३
यामिषुङ्गिरिशन्त	१६।३	ये देवा अग्नि नेषाः	८।३६
यावती टावापृथिवी	३८।२६	ये देवा देवानां	१७।१३
यावाहृशा	७।११	ये देवा देवेष्वधि	१७।१४
यावोदेवा	१३।२३॥१८।४७	ये देवासो दिव्येकादश	७।१८
या व्याघ्रजिष्चिकीमी	१८।१०	येन ऋषयस्तपसा	१५।४८
या यत्नेन	१३।२१	ये नः पूर्वं	१८।५१
यास्येदमुप	१।२८४	ये नः सपत्ना	३४।४६
यासो अग्ने	१३।२२॥१८।४६	येन कर्माण्यपसो	३४।२

यौवरा	३२।६	रजता करिणीः	३७।३७
यिन वद्वि	१५।५५॥१८।६२	रघवाङ्गणं	३८।४५
यिन समस्तु	१५।४०	रधे तिष्ठन्नयति	३८।४६
यिना पावक	३३।२२	रभिश्च मे रायश्च मे	३८।१०
यिनेदम्भूतं	३४।४	रश्मिना सत्याय	१५।६
येङ्गे षु विविध्यन्ति	१६।६२	राजन्तमध्वराणाम्	३।२६
ये पथाम्पथि	१६।६०	राज्ञासि प्राची दिग्	१४।१३
ये भूतानामधि	१६।५८	रा—गवसवक्षी	१५।१०
ये रूपार्थि प्रति	२।३०	रातिं सत्पतिम्	२२।१३
ये वाजिनम्परि	२५।३५	राया वयं ससवावी	७।१०
ये वाऽनी रोचने	१३।८	राये तु यं	२७।२४
ये वृक्षेषु	१६।५८	रुचं नो भेदि	१८।४८
तेषामध्येति	३।४२	रुचं ब्रह्म	३१।२१
ये समानाः समनसः पितरौ	१८।४५	रुद्राः संसृज्य	११।५४
ये समानाः समनसो जीवा	१८।४८	रुपेण वो रुष	७।४५
यो अग्निः कव्यवाङ्मनः	१८।६५	रेतो मूर्धं विजहानि	१८।७६
यो अग्निरग्ने रध्व	१३।४५	रेवती रमध्वम्	३।२१॥६।८
यो अकम्भम्	११।८०	रेद्वितो धूम	२४।२
योनि योनि	११।१४	लाङ्गलस्य नीरवन्	१२।७१
यो देवेभ्य	३१।२०	लोकस्यृष	१२।५७॥१५।५८
यो नः पिता	१७।२७	लोभश्चः स्वाहा	३८।१०
योनावभूदखा	१२।६१	लोमानि प्रययि	२०।१३
यो भूतानामधि	२०।३२	वक्ष्यन्ती विहा	१८।४०
यो रिवाण्यो	३।२८	वनस्पतिरवष्टो	२०।४५
यो वः शिवतमो	११।५१॥२६।१५	वनस्पतेऽवसृजा	२७।२१
योऽसाध्यागोऽसि	६।१६	वक्ष्यन्ती वीडवने	२८।५२
योऽहचम्बल	५।२३	यनेषु व्यन्तरिष	७।३२
योऽहचो वी	५।२५	वयन्ते अद्य	१८।७५
योहा विच	२६।२६	वयन्नाम	१७।८०

वर्षं खीम	१५६	वाजस्य तु प्रसव	२१२५
वर्षं कित्वा	८२०	वाजस्य तु प्रसवे	२१५॥१८३०
वर्षः चदम्	२०१७२	वाजस्य मा प्रसव	१७६३
वर्षः प्राविता	३३४६	वाजस्येमाप्रसवः	२१२३
वर्षस्योत्पन्नमसि	४३६	वाजस्येमाप्रसवः	२१२४
वर्षत्रैलट्ट	१३४४	वाजाय स्वाहा	१८२८॥२२१३२
वर्षाभि च्च तुना	२११५	वाजे वाजे वत	२१८॥२११११
वर्षाह च्च तुनाम्	२४३८	वाजी नः सप्त	१८३२
वसन्ताय कपिञ्जलान्	२४१०	वाजी नो अद्य	१८३३
वसन्ते च्च तुना	२१२३	वातम्राष्टेमापनिम	२५१२
वसवस्त्रयीदशाचरेष	२३४	वातरं हा भव	२१८
वसवस्त्रा हायन्तु	११५८	वातस्य जूतिस्	१३४२
वसवस्त्राच्छन्दन्तु	११६५	वाताय स्वाहा	२२१२६
वसवस्त्राऽऽन्तु	२३८	वातो वा मनो वा	२१७
वसवस्त्रा धूपयन्तु	११६०	वाम मद्य सवित	८६
वसु अ मे वसतिष	१८१५	वायव्यैर्वायव्या	१२१२७
वसुध्व च्च च्चान्	२४२७	वायुः पुनातु	३५१३
वसुध्वस्त्रा	२१६	वायुरगेगा	२७३१
वसुनाम्नामीऽसि	१४२५	वायुरनिलमस्यतम्	४०१५
वसोः पवित्रमसि	१२	वायुहा पचते	२३१३
व—सि शतधारम्	१३	वायोःपूतः	१०३१॥१२१३
वस्यस्यदिति	४२१	वायो ये ते	२७३२
वस्य वपाश्चातवेदः	३५१०	वायो युक्ती	२७३०
वाचन्ते शुभानि	६१४	वायं हव्याय	१८६८
वाचस्पतये पवस्य	७१	विकिरिद्रविलोहित	१६५२
वाचस्पतिं	८५५॥१७२३	विज्वन्तुः	१६१०
वाचे स्वाहा	३२३	वितस्य मे वेद्यश्च	१८११
वाजःपुरस्तादुत	१८३४	विद्यदिति	३३५८
वाजस्य मे	१८१	विष्ठा ते अन्न	१२१२६

विद्याश्चाविद्याश्च	४०।१४	विश्वे देवा अथपु	८।५७
विधृतिस्त्राश्वा	२५।८	विश्वे देवा प्रथुतेमं	३३।५३
विधेम ते परमे	१७।७५	विश्वे देवाश्मसि धृतीतो	८।५८
वि न इन्द्र	८।४४।१८।७०	विश्वे देवास आगत	७।३४
वि पाजसा प्रथुना	११।४८	विश्वे भिः सोम्यम्	३३।१०
विभक्तारं हवामहे	३०।४	विश्वे वा मदिति	३३।१६
विभूरसि प्रवाह्यो	५।३१	विश्वो देवस्य	४।८।११।६७।२२।२१
विभूर्माता	२२।१८	विश्वोः कर्माणि	६।४।१३।३३
विभाङ् नृहत्	३३।३०	विश्वोः क्रमोऽसि	१२।५
विमान एव दिवो	१७।५८	विश्वोर राट मधि	५।२१
विमुष्यध्वम्	१२।७२	विश्वोर्गुं कं	५।१८
विराडसि दक्षिणा	१५।११	वीतं हविः	१७।५७
विराङ् ज्योतिरथा	१३।२४	वीति होवन्ता	२।४
विवस्त्रादित्यैष	८।५	वृष्य जग्मिं रधि	१०।२
विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन	८।४।११।७।२४	वेदाऽह मस्य	२३।६०
वि—वा वा वधानः	१७।२२	वेदाह मेतम्	३१।१५
विश्वकर्मा त्वा	१४।१२।१४	वेदेन रुधे	१८।७५
विश्वकर्मा विमना	१७।२६	वेदोऽसि येन	२।२१
विश्वकर्मा स्रजनिष्ट	१७।३२	वेद्या वेदिः	१८।१७
विश्वतश्चक्षुःवत	१७।१८	वेगस्तन् पश्यन्	३२।५
विश्वर्षे प्राच्यायापानाय	१३।१८	वेत्र देवी पुनती	१८।४४
विश्वस्य केतु	१२।२३	वेश्वानरस्य सुमती	१२।७
विश्वस्य दूतम्	१५।३३	वेश्वानरो	१८।७२।२६।८
विश्वस्य मूर्ध्वगधि	१८।५५	व्यवस्ततीरुर्विया	२८।३०
विश्वो आशा	३८।१०	व्रतक्षुसुताग्नि	४।११
विश्वानि देव	३०।३	व्रतक्षिमे चक्षुःव	१८।२३
विश्वो रुपाणि	१२।३	व्रतेन दीप्त्यामाप्नोति	१८।३०
विश्वोसाम्बु वाप्यते	३७।१८	व्रीहयस्य मे	१८।१२
विश्व सद्य	१८।३।१३।५२	व्रीशीनाम्ना	८।४८

असुखे मयस्यः	१८८	सुधि सुत्कथं	३३११५
असुखे परेभ्यो	२२१४४	आताः पीताः	४१२२
असुखो देवीः	२६१२२	आत्रास्य	६१३४
असुखो भवन्तु	३१६॥२११०	अत्रिषु आदित्यानाम्	२४१३८
असुखो निवः	३६१८	अडस्य विष्टाः	२३१५८
असुखो वातः	३६१२०	बोडयो कोमः	१५१२
अंवातः शंसि ते	३५१८	स इधानो	१५१३६
अतं वी अन्व	१२१७६	स इवुहसैः	१७१३५
अत मित्र शरदो	२५१२२	संज्ञान्दनेना	१७१३४
अमिता नो वनस्पतिः	२११२१	सखेध्व स्वामि	२७१२
अर्थं चस्थो	१११३०	सखं ज्ञानमसि	१२१४६
अश्वार्थस्य	११४४-१८	सन्ने कथांसि	१२१११३
अश्वत्थ	२५११	सन्ने मनो	६११८
अश्वत्थ	२११२६	सन्ने वायु	१११३८
अश्वत्थ	२०१५	सन्नामधे	३११८
अश्वत्थ	२४१५	सन्धये जारम्	३०१८
अश्वत्थ	१६१४	सन्धयवध्वम्	१५१५३
अश्वत्थ	३६३	सन्धयि रङ्गां	२१२२
अश्वत्थ	१२१४५	सन्धयि	४०१११
अश्वत्थ	१२११७	सन्धयि	१८१३५
अश्वत्थ	४१२६	संयत्तरोऽसि	२७१४५
अश्वत्थ	१७१८०	संयत्तमा	२२४४८१४-१६
अश्वत्थ	१४१६	संयत्तमा	१११३१
अश्वत्थ	२४१३	संयत्तमांसि	१२१५८
अश्वत्थ	१२१६८	संयत्तमे	१२१८१
अश्वत्थ	२११२८	संयत्तो रश्मिना	२३११४
अश्वत्थ	२३१४१	संसमिद्युवसे	१५१३०
अश्वत्थ	१२१२२	संसोदस्य	१२१३७
अश्वत्थ	३११२२	संसोदस्य वसुभिः	१२१५३

संक्षवभागा	२।१८	समप्रिरप्रिना	३७।१५
संक्षितासि	३।२२	स मध्वराथो षष्ठी	३४।३८
संक्षितो विश्वसामा	१८।३८	समास्त्राय	२७।१
सखायः संवः	१५।२८	समितं सङ्ख्ये धाम्	१२।५७
सजातो गर्भो ऋषि	११।४९	समिदसि सूर्यस्त्रा	२।५
सर्ज्जब्दी	१२।७४	समिन्न इन्द्र	२०।३६
सज्जु ऋतुभिः	१४।७	समिञ्जे अघ्रावभि	१७।५५
सज्जुदेवेन	३।१०	समिञ्जो अग्रिः	२१।१२
सज्जोषा इन्द्र	७।३७	समिञ्जो अग्रिरप्रिना	२०।५५
सत्यस्र म्	१८।५	समिञ्जो अञ्जन	२८।१
सत्स्र ऋषि	८।५२	समिञ्जो अघ	२८।२५
स त्वद्रशिव	२७।२८	समिधाग्रि	३।१॥१२।२०
स त्वमो अग्ने	२१।४	समिन्द्र नो मनसा	८।१५
सदमन्यतिमङ्ग, त	२२।१३	समुद्रङ्गच्छ	६।२१
स दुद्रवत्	१५।३४	समुद्रस्र त्वा	१७।४
सद्यो ज्ञानो	२८।३६	समुद्राद्रुमि	१७।८८
सधमादो	१०।७	समुद्राय त्वा	३८।७
स न इन्द्राय	२६।१७	समुद्रःव शिशुमारान्	२४।२१
स नः पावका	१७।८	समुद्रे ते	८।२५॥२०।१८
स नः पितिव	३।२४	समुद्रे त्वा	१२।२०
स नो बन्धुः	२२।१०	समुद्रोऽसि नभस्त्रान्	१८।४५
स नो भुवजस्र	१८।४४	समुद्रोऽसि विश्वन्वचा	५।३३
सपर्यमाच्छुक्र	४०।८	सम्यक्स्रवन्ति	१३।३८॥१७।८४
सप्त ऋषयः	३४।५५	समाडसि प्रतीचो	१५।१२
सप्तते अग्ने	१७।७०	स श्रवदस्र	२७।१५
सप्तास्यास्रन्	३१।१५	स्रस्वती मनसा	१८।८३
स प्रथमो	७।१५	स्रस्वती योन्याम्	१८।८४
स बोधिस्रि	१२।४३	सरोभ्यो धैवरम्	३०।१६
समस्र देव्या	४२।३	सर्वे निनेषा	३२।३

सविता ते शरीराणि	२५।५	वीसिन तन्नं मनसा	१८।८०
सविता ते शरीरेभ्यः	२५।२	सुगम्यग्री वाजो	२५।४५
सविता त्वा सवानां	८।३८	सुगावो देवाः	८।१८
सविता प्रथमेऽहन्	३८।६	सुजातो ज्यो तिष्ठा	११।४०
सविता वरुणो	२०।७१	सुजामांशम्यु थिवीम्	२१।६
सवितुस्तु प्रसव	१।३१	सुनावमारुद्धेयम्	२१।७
सवित्रा प्रसवित्रा	१०।३०	सुपथं वक्षीमगो	२८।४८
सहदाशुम्यरुद्रत	१८।६८	सुपर्णः पार्जन्य	२४।३४
सह रथ्या	१२।१०-४१	सुपर्णोऽसि गरुत्मां	१२।४
स ह्यवाडमर्थः	२२।१६	सुपर्णोऽसि गरुक्षानुः	१७।७२
सहस्र सहस्यश्च	१४, २७	सुप्रजाः प्रजाः	७।१८
सहसा जातान्	१५।२	सुबर्हिरग्निः	२१।१५
सहस्रोमाः	३४।४८	सुभुः स्वयम्भुः	२३।६३
सहस्रशीर्षां पुरुषः	३१।१	सुमित्रिया न आप	६।२२३२०।१८३
सहस्रस्य प्रमाऽसि	१५।६५		३५।१२१३६।२३।३८।२३३
सहस्राणि सहस्रशी	१६।५२	सुरावन्मन्वर्हिषदं	१८।३२
सहस्र मे अगतोः	१२।८८	सुवीरो वौरान्	८।१३
सार्कं यत्न	१२।८७	सुप्रारथिरश्वानिव	३४।६
सुा विश्वायुः	१।४	सुषुमणः सूर्यरश्मि	१८।४०
सिंघसि सप्तमाही	५।१०	सृष्टिं सुमती	२२।१२
सिंघसि म्नाहा	५।१२	सुसन्दृशं त्वा	३।५२
सिघन्नि पवि	२०।२८	ससमिन्हाय शोचिवे	३।२
सिनौवालि पृथुष्टके	३४।१०	सूपस्था अय देवो	२१।६०
सिनौवालो मुक्तपर्दा	११।५६	सूर्य एकाकी अरति	२२।१०-४६
सिन्धु रवभ्रयाद्योद्यतः	८।५८	सूर्य त्व च सख्य	१०।४
सिन्धोरिव प्राञ्चने	१७।८५	सूर्य रश्मिर्ह्रि केशः	१७।५८
सौद तन्मातु	१२।१५	सूर्यस्य चक्षुवा रोहा	४।३२
सौद होतः स्व उ	११।३५	सो अग्निर्वा वसुष्टंवे	१५।४२
सौवाम्युञ्जनि	२२।६७	सोम आगतोः	८।५६

सोमं राजान् मवसे	१।२६	स्वाङ्गतोऽसि	७।३-६
सोमः पवते	७।२१	स्वादिशया मदिशया	२६।२५
सोम मदभ्यो	११।७४	स्वादुषं सदः	२१।४६
सोम राजन् विन्वाः	६।२६	स्वादीन्दा स्वादुना	११।१
सोमस्य त्वा	१०।१७	स्वाहा पूषे शरसे	३८।१५
सोमस्य त्विषिरसि	१०।५ १५	स्वाहा प्राणेभ्यः	३१।१
सोमस्य रूपं	११।१५	स्वाहा मरुदभिः	३७।१३
सोमानं खरणं	३।२८	स्वाहा यज्ञमनसः	४।६
सोमाय कुलुङ्गं	२४।३२	स्वाहा यज्ञं वरुणः	२१।२२
सोमाय लवान्	२४।२४	स्वाहा रुद्राय रुद्रज्ञतयिः	३८।१६
सोमाय हंसान्	२४।२२	स्वैर्यैर्दक्षपितेह	१४।३
सोमोधेनुं	३४।२१	हंसः यधि	१०।२४॥१२।१४
सोमो राजा	११।७२	हयो धूम केतवो	३३।२
सोरो बलाका	२४।३३	हविर्धानं यदग्निना	११।१८
सोमं न्वर्चिः	२१।४	हविष्मती रिमा	६।२३
सोक्राना मित्नु	२०।४६	हसं चादाय सविताः	११।११
स्थिरो भव	११।४४	हिङ्गाराथ स्वाहा	२२।७
स्योना प्रथिवि नोः	३५।२१॥३६।१३	हिमस्य त्वा	१७।५
स्योनाऽसि सुषदाऽसि	१०।२६	हिरण्यदीन	४०।१७
सुचय मे	१८।२१	हिरण्य गर्भः	१३।४।२३।१४२५।१०
स्वगा त्वा देवैभ्यः	२२।४	हिरण्य पाणिः	३४।२५
स्वतवाय	१७।८५	हिरण्य पाणि मृतये	२२।१०
स्वयम्भूरसि	२।२६	हिरण्य रूपा उषसे	१०।१६
स्वयं वाजिस्तन्वम्	२३।१५	हिरण्य शङ्कोऽधी	२१।२०
स्वराडसि सपवहा	५।२४	हिरण्य इतो	३४।२६
स्वराडस्यदीवी	१५।१२	स्वराडस्य	६।२५॥२७।१८
स्वर्षं घर्मः स्वाहा	१८।५०	देमन्तेन ऋतुना	२१।२७
स्वर्षन्तोनाऽपिचन्ते	१७।६८	होताध्वर्युरावया	२५।२८
स्वसि न इन्द्रो	२३।१८	ही० तनु हृपात सुदभित्	२८।२५

ह्रीं तनू नपात् मूर्तिभिः	२८२	ह्रीं अश्विनौ ह्यागस्य	२१।४९
ह्रीता यच्चत् तनू नपात्	२१।३०	ह्रीं अ० ह्या० हविषा	२१।४३
ह्रीं तिन्धो	२१।३७॥२८८	ह्रीं अ० सरस्वती	२१।४२
ह्रीं त्वष्टारमिन्द्रम्	२८२	ह्रीं इडाभिरिन्द्र	२८२
ह्रीं पेशस्वती	२८२१	ह्री इडेऽङ्गित	२१।३२
ह्रीं प्रचेतसा	२८२७	ह्रीं इन्द्रं स्वाहा	२८२१
ह्रीं प्रजापतिं	२३।६४	ह्रीं इन्द्र सषभस्य	२१।४५
ह्रीं समिधाग्निम्	२१।२९	ह्रीं ईडेऽन्वमौडित	२८२६
ह्रीं समिधानस्य हृद्	२८२४	ह्रीं उवे इन्द्रस्य	२८६
ह्रीं समिधेन्द्रमिड	२८१	ह्रीं ओजो न वीर्यं	२८५
ह्रीं सरस्वतीश्चे षस्य	२१।४४	ह्रीं दुरीटिशः	२१।३४
ह्रीं सुपेशसा सुशिक्षे	२८२९	ह्रीं देव्या	२१।३६॥२८७
ह्रीं सुपेशसीषे	२१।३५	ह्रीं बर्हिर्दुर्णमदा	२१।३३
ह्रीं सुबर्हिषस्य ष	२८.२७	ह्रीं बर्हिषीन्द्र	२८।४
ह्रीं सुरेतस	२१।३८	ह्रीं वनस्पतिं	२१।३९॥२८।१०-३३
ह्रीं सुरेतसन्नुष्टारं	२८।३२	ह्रीं वनस्पति मभि	२१।४६
ह्रीं स्वाहा कृतिरग्निम्	२८।३४	ह्रीं व्यचस्वतीः	२८।२८
ह्रीं अग्निं स्वाहा	२१।४०	ह्रीता यज्ञप्रराजं स	२१।३१
ह्रीं अग्निं स्विएकृतम्	२१।४७	इति मन्त्राणां सूची समाप्ता ।	

अथ सर्वानुक्तमणिकोक्तं छन्दो देवतमार्पणम् ॥

अथातोऽच्छन्दो देवता गायत्र्या अग्नि-
बर्हिषः सवितानुष्टुभः सोमो बृहत्या
बृहस्पतिः पङ्क्तर्वरुणस्त्रिएम इन्द्रो
जगत्या विश्वे देवा विराजो मितः
सुराजो वरुणोऽति छन्दसः प्रजापति-
विं छन्दसी वायुर्हि पदायाः पुरुष ष्णु
पदाया व्रद्धा । सर्वा षट्च आर्षुव्यः
सर्वाणि यजंषि वाः, व्याणि सर्वाणि
आत्मणि सीपाणि सर्वाणि, वाङ्मयानि

ष । स्वाहाकारस्वाग्निर्वषट्कारस्य विश्वे-
देवाः । कर्मारभ्ये मन्त्राणां देवतस्य
वेदितव्याः सन्नास्य मनसि देवतां ततो
हविर्ह्यने देवतामविज्ञाय यो जुहोति
देवास्तस्य हविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि
योऽधीति मन्त्रदेवतज्ञः सोऽसुभिर्लोकै
देवैरपीड्यते ॥ तस्माच्च देवता वेदा
मन्त्रे मन्त्रे प्रयवतः । मन्त्रार्था देवता-
ज्ञानामन्त्रार्थमधिगच्छति ॥ मन्त्रार्थ-

ज्ञानात् विद्युत्पापमा नाकमभ्येति ॥ न हि
कुचिद्विज्ञाय यथातथ्येन देवताः । श्रौता
नां कर्मणां विप्रः क्षार्त्तानां चाश्रुते फलम्
॥ १० ॥

अमादिष्टमध्वगदौ सवान्ते कर्मणि
परिभाषितं मन्त्रगणं बल्यामः । सर्वमा-
द्येयं गायत्रं गीतमौयं सर्वं सावित्रमौष्णिहं
भारद्वाजीयं सर्वं सौम्यमानुष्ट, भमाथर्वणिकं
सर्वं बाह्वृस्पत्यं बाह्वृतमाङ्गिरसं सर्वं
वारुणं पाङ्क्तमानिभ्यायनीयं सर्वमैन्द्रं
वैष्टुभं याज्ञवल्कीयं सर्वमादित्यदेवतं
जागतं कौत्सम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दौष्ठाप्रवृत्ति बल्यामी-
दौष्ठायां भृगुरग्राविष्णु गायत्री प्रायणो
यऽआङ्गिरसीऽदितिरुष्णिक् क्रये विश्वा-
मित्तः सोमैऽनुष्टुप् आतिथ्ये वसिष्ठो-
विष्णुर्हृती प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यः
पङ्क्तिः उपसत्स्वाचेय उपसद्देवता
विष्टुप् अग्नौ सोमीयेऽगन्तोऽग्नौ वेनी ज-
गती प्रायणोयेऽतिरात्र आग्निर्वैश्वोऽहिरात्रे
अतिजगती अतुर्विश्व्ये सौकरायणः
संवत्सरः शकरी अभिप्रवे षडहे भावर्णो-
ऽधंमाना मासाश्चानिशकनी पृष्ठे षडहे
सायकायन ऋतवोऽष्टिः अभिभ्रिति
प्रियव्रते अघ्निरत्यष्टिः स्वरसामसु सरस्व-
त्यापो धृति विषुवति रौद्रिगायन
आदित्योऽतिष्ठतिः विश्वजिति सौभर
इन्द्रः ऋतिः गी आयुषोवांकीनिर्मिता-
वरुणौ प्रकृतिः दशरात्र आचार्यो विश्वे-

देवा आकृतिः दाम्बराचिने पृष्ठे षडहे
भाङ्गवेये दिशो विकृतिः छन्दोमेषु श्रौ-
त्यायन इमे लोकाः संकृति दशमैऽहनि
पराशरः संवत्सरोऽभिकृतिः महाव्रते
शैबिनः प्रजापतिरुतकृतिः उदयनीये-
ऽतिरात्रे भौवनायने वायुच्छन्दोसि स-
वर्षि ॥ १२ ॥ अविभिरुपलक्षितं वाक्श-
व्ययः छन्दोभिरुपलक्षिता देवता मन्त्र-
वर्णाङ्ग्यजुषोर्विनिशगतश्च विज्ञेयाः ।
समनेतच्छन्दो देवतमार्थं च विज्ञाय यत्-
किञ्चिज्जपहोमादि करोति तस्य फलम-
श्रुते । ब्रह्मायज्ञारम्भे यथाविधि ज्ञात्वा
छन्दःपुरुषमीनोनिर्णोदमं शरीरे न्यसित्
तिर्यग्विक्वश्चमस ऊर्ध्वं बुध्नः तस्माच्चिषी
गीतम भरद्वाजौ श्रोत्रे विश्वामित्रजम-
दग्नौ नासिके वसिष्ठकश्यपी वागतिः ।
गायत्री छन्दोऽग्निदेवतां शिरसि विन्धसे-
देवमिवापिण्डं रावितारं यौवास्त्रकी वृ-
हतीं वृहस्पतिम् बाह्वोवृहद्रथन्तरे षा-
वापृथिवी मध्ये विष्टुभमिन्द्रं शौण्योज-
गतीमादित्यम् मिट्टेऽतिच्छन्दसं प्रजाप-
तिम् पाग्नौ यज्ञायज्ञियं वैश्वानरम् ऊर्ध्वो-
रनुष्टुभं विश्वाम्-देवान् अहोवतोः पङ्क्तिं
मरुतः पादगोर्दिपदा विष्णुम् प्राणेषु वि-
च्छन्दस वायुम् न्युनातिरिक्तो षड्भेषु न्यूना-
विरुद्ध आपो देवतेत्येवं सर्वाङ्गेषु या-
जयित्वा वैश्वयः सम्पद्यते ज्ञापानुयुहस-
मर्षी भवति ब्राह्मणं तेजश्च वर्धते न कुत-
सिदम्भ्युं विन्दते ऋजयो यज्ञमन्थः साम-

भवो ब्रह्ममयको जीमथोऽमृतमयः सम्भूयः
 ब्रह्मं वाभ्येति । यस्मादितन्नाब्रह्मवापिणे
 नातपस्त्रिने नासंबल्लरीधिताय नाप्रदक्षो-
 ऽनुब्रयादनेनाधीतेन चान्द्रा यथाब्द फल-
 मवाप्नोति अनेन च सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्म वः
 सायुज्यं मलीकतामाप्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥

इति सर्वानुक्रमशिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ छन्दांसि नायवाप्तिगणद्व-
 वृहतीपङ्क्तिविष्टमगथतिजगतौशक्त्येतिग-
 ळ्यैष्यत्तद्विष्टुत्यतिष्ठतयः कृतिःक-
 त्याकृतिविज्ञति संकृत्यभिरुक्त्युक्ततयश्चत-
 विंशत्यक्षरादीनि चतुरसराणि । जना-
 धिकेनैकेन निष्टुष्ट, रिजौ वाभ्यां विराट्-
 क्षराजो । पादपूरवाशे तु सैप्रसंयोगे-
 काक्षरीभावानुवृहत् । आद्ये तु सप्त-
 वने पादविशेषात्संज्ञाविशेषासाननुकाम-
 नक्त एवोदाहरिष्यामो विराड्कृपा वि-
 राट्स्थानाच्च बह्वनम् अपि विष्टुभ एवेत्यु-
 हेयः तत्र दशैकादशसादशःक्षराणां वै
 राजवैष्टुभजागता इति संज्ञा अनादिशे-
 ऽष्टाक्षराः पादाद्यनुष्यदाश्चः ॥ १ ॥

प्रथमं छन्दास्त्रपदा गाथवो । पञ्चकाश-
 त्वारः षट्कशैकश्चतुष्को या पदपङ्क्तिः ।
 षट्सप्तैकादशा उष्णिगर्भा । त्रयः स-
 त्तकाः पादानेचमृन्मध्यमः षट्कशैदतिनि
 वृह्यकशैदवमध्या वस्यास्तु षट्सप्त-
 काष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्र-
 तिष्ठा । द्वौ षट्को सप्तकश्चेति त्रयो-
 वशी ॥ २ ॥ द्वितीयमुष्णिक् विरादान्वो

हादशकः । आद्यश्चेत्पुर उष्णिक्पञ्च-
 शैत्ककुप् । वैष्टुमजागतचतुष्काः ककुप्-
 कुम्भिकादशिनोः परः षट्कस्तनुमिरा
 मध्ये चेन्पिपौलिकमध्याद्यः पञ्चकस्ययो-
 ऽष्टका चतुष्टुगर्भा । चतुःसप्तकोष्णि-
 गेव ॥ ३ ॥ तृतीयगनुष्टुप् । पञ्च पञ्चकाः
 षट्कशैको महापदपङ्क्तिः । जागता-
 वष्टकश्च कृतिः । मध्ये चैदष्टकः पिपौलि-
 कामध्या । नवकयोर्मध्ये जागतः कावि-
 राट् । नववैराजवयोदशैर्नष्टरूपा । दश-
 काश्रयो विराडेकादशका वा ॥ ४ ॥ चतुर्थं
 वृहती तृतीयो हादशकः । आद्यश्चेत्-
 पुरसात् वृहती । द्वितीयश्चे ब्रह्मसारिष्णु-
 रोवृहती स्तुभ्योपीथो वा । अन्त्यश्चेदुप-
 रिष्टाद्वृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ
 विष्टारवृहती । त्रिजागतोर्ध्वं वृहती ।
 त्रयोदशिनोर्मध्ये ऽष्टकः पिपौलिकमध्या ।
 नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा । च-
 तुर्भुवका गृह्यत्येव ॥ ५ ॥ पञ्चमं पङ्क्तिः
 पञ्चपदा । अथ चतुष्पादा विराड्द-
 शका । अयुजो जागती सतोवृहती
 युजौ चाविपरीताद्यौ चैत् प्रसारपङ्क्तिः
 अन्वी चैदासारपङ्क्तिरायन्वी चैत्प्रसा-
 रपङ्क्तिर्मध्यमी चैद्विष्टारपङ्क्तिः ॥ ६ ॥
 षष्ठं विष्टुप् वैष्टुभपदा । हीतु जागती
 यस्या सा जागते जगती वैष्टुभे विष्टुप् ।
 वैराजो जागती चाभिसारिणी । नव-
 कौ वैराजश्चैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजो नव-
 कश्चैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्ययो-

ऽष्टकश्च विराड्पूर्वा ।	द्वादशिनस्त्रयो-	जागतपदा ।	चटिनस्त्रयः स्त्री च ही
ऽष्टकश्च ज्योतिषतौ	यतोऽष्टकसतो	महासतो वृद्धतौ ।	षट्की सप्तकः षट्को
ज्योतिः ।	चत्वारिऽष्टका	जागतश्च महा-	दशकी नवकश्च षडष्टका वा महाप-
वृद्धतौ ।	मध्ये जागतश्च	दशमध्या ।	ङ्क्तिः ॥ माध्वन्दिनीये वाजसनेयके स-
षादौ दशकावष्टकास्त्रयः	पञ्चत्तरा		र्वानुक्रमणिकेषा कृतिर्भगवतः कात्यायन-
विराट्पूर्वा वा ॥ ७ ॥	सप्तमं जगतौ		ख्येषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥ ८ ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमीऽध्यायः ।

D: 100 1813 Feb. 1918

श्रीऋत्वायजुर्वेदः

वाजसनेयिसंहिता माध्यन्दिनीशाखा ।

प्रथमोऽध्यायः ।

इति ॐ । इ॒षे त्वा । ज॒र्जे त्वं । वा॒यव॑ स्या ।
दे॒वो वः॑ स॒वि॒ता प्रा॒र्ष॑यतु श्रेष्ठ॑त॒माय॑ क॒र्म॒ण
चा॒प्या॒यध्व॑म॒घ्न॒ग इन्द्र॑ । य॒भा॒ग॒म॒जाव॑ती॒रन॑मी॒षा
अ॒य॒क्ष्मा मा व॑स्ते॒न ई॑श॒त॒ माघ॑श॒सो ध्रु॒वा
अ॒स्मिन् गो॑प॒तौ स्यात् ब॒ह्वीः । य॑ज॒मान॑स्य॒ प॒शून्
पा॒हि ॥ १ ॥

प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यं विलोक्यौषट्माधवीयम् ।
यजुर्मन्त्रानां विलिखामि चार्थं परोपकाराय निजेषणाय ॥ १ ॥

दूरादसूयां निर्धूय कृपां कृत्वा ममोपरि ।
विलोक्यो वेददोषोऽयं बुद्धिमद्भिर्हिजोसमैः ॥ २ ॥

तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन्
मनुष्यान् विचिन्व्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वा-
स्वाश्चतुरो वेदान् पेश्यमानिषुमन्तुभ्यः क्रमात् सप-
दिदिशते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रधासीं वेदो
जातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो यः शिष्यः
वशिष्ठोऽप्यो यजुर्वेदमज्ञापयत् । तत्र द्विधात् केनापि वितुना

क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्करं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति । स योगसामर्थ्यान्पूर्त्तां विद्यां विधाय उह्वाम । वान्तानि यजूंषि वृद्धीतेति गुरुता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्त्रितिरयो भूत्वा यजूंषि अभक्षयन् । तानि यजूंषि बुद्धिमान्निग्यात् कृष्णानि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्करः सूर्यमाराध्य अन्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान् । तानि च जाबालयौधेयकाख-
माध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदश शिष्येभ्यः पाठितवान् । तथा च श्रुतिः [उह्वदारण्य० माध्य० ५, ५, ३३] आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्केरनाख्यायन्त इति । अस्यार्थः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि । वाजस्यास्य सनिर्दानं यस्य स वाजसनिस्तदपत्यं वाज-
सनेयस्तेन याज्ञवल्केरेण शिष्येभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्त इत्यर्थः । तत्र माध्यन्दिनेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखा-
विशेषः माध्यन्दिनः । यद्यपि याज्ञवल्केरेण बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापि ईश्वरकृपया माध्यन्दिनसम्बन्धितया लोके प्रख्यायते । तं माध्यन्दिनं वेदं योऽधीयन्ते विदन्ति वा शिष्यपर-
म्परया वर्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते ॥

अतएव 'साध्यायोऽध्ये तव्यः' इति [शत० ब्रा० ११, ५, ६, ७] स्वशाखाध्ययनं विहितम् । तच्चाध्ययनं प्रतिमन्त्रसृषिच्छन्दो-
देवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयम् अन्यथा दोषत्रव-
णात् । 'एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथान्तराश्वगर्भं वापद्यते स्नाणुं वर्ष्मन्ति अर्भोधिते वा पापीयान् भवति' इति कात्यायनोक्तेः । [अनुक्रम० १, १] ऋचादिज्ञाने फलत्रव-
णात् । अथ विज्ञायेतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदस्य योऽद्यवित्तस्य वीर्यवत् भवति जपित्वा हुत्वेद्वा तत्फलमेव

बुञ्जते—इत्युक्तेषु । [अनु० १, १] तस्माद्देदमन्वाषान्वा-
 दिज्ञानमर्वज्ञानं चावश्नन्नमन्वथा फलवैकल्यात् । तत्र यजुर्वेद-
 मन्त्रेषु कानिचित् यजूर्वि काचन ऋवः । तत्र ऋचां निय-
 ताक्षरपादावसानानामावश्नकं छन्दः कात्यायनेनोक्तम् ।
 यजुषां षडुत्तरशताक्षरावसानानामिकाक्षरादीनां पिङ्गलो-
 देव्येकमित्यादिनोक्तं छन्दो बोद्धव्यम् । तदधिकानां तु होता
 यच्चहनस्यतिमभिहीत्यादीनां [अध्या० २१, ४६] नास्ति छन्दः-
 कल्पना ॥—तत्राद्याध्याये द्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकाचेति
 दर्शपौर्णमासमन्त्राः । तेषां परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋविर्देवताः
 प्राजापत्या वा । द्वितीयाध्यायान्तिमकण्डिकाषट्कम्बित्यग्र-
 मन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋविः । चाद्येऽध्याये सर्वाणि यजूर्वि
 एका पुरा क्रूरस्वेति [१, २८] ऋक् । यजुषां पिङ्गलोक्तं
 छन्दो बोद्धव्यं विस्तरभयाबोध्यते । ऋचान्तु छन्दांसि
 वक्तव्यानि । तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्राः । द्वी
 त्र्यक्षरो । तृतीयस्रतुरक्षरः । चतुर्थो द्विपद्यक्षरः । पञ्चमो
 नवाक्षरः ॥—तत्र प्रकृतित्वादादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः ।
 यत्र कृतस्त्राङ्गानामुपदेशः क्रियते सा प्रकृतिः । यत्र
 विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते
 सा विकृतिः ।* तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा अग्निहोत्रमिष्टिः
 सोमचेति । तत्र यद्यपि कृताधानस्यैव दर्शपौर्णमासयोरधि-
 कारादादौ अन्नराधानमन्त्रा वक्तुमुचितास्तथाप्याधाने पव-
 मानेष्टयो विधेयास्ता अन्नराधानस्यैवासिद्धेः । पवमानेष्ठी-
 नाश्च दर्शपौर्णमासविकृतित्वात्सोमैऽपि दीक्षणीयप्रायणीया-
 दिषु दर्शपौर्णमाससापेक्षत्वादादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः गदितुं
 शक्ताः । ते विधेत्वादयः ॥—तत्रैवे त्वेति द्विपदस्रत्रक्षरो मन्त्रः ।
 तस्य देश्वनुष्टुप्छन्दः । शाखा देवता । पञ्चाशत्तस्यैदमे विनि-

कोऽपि । अग्निदीप्तमवेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीकं देवत्वानं
 अग्निदीप्तमवेतनम् । अग्निमग्निप्रदेवत्विति अग्निदीप्तोऽपि ।
 अग्निदीप्तोऽपि अग्निमिति श्रुतेः । तस्माच्छाखायाः पदः सत्
 यूपदीप्तमपि देवतात्वम् । तत्र प्रतिपदि दर्शनात् त्रिवि-
 द्भूतमात्रास्वायां प्रातरग्निहोत्रं हृत्वा दर्शनात्तर्षणं ममात्वेवर्षं
 इति [कात्या० २, १, २] मन्त्रेण अग्निषु समिदाधानरूपम-
 स्वाध्वनं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात् । दर्शनात् त्रिविंशद्विंशति
 इति । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्नेत्स्वय इति तत्र प्रति-
 पदि हवि होतुं दध्ने निष्यत्यै रात्रावामात्रास्वायां गग्ने
 दोम्भस्याः । तदोहनार्थं प्रातर्लौकिकदोहादूर्ध्वं स्वमादृभिः सह
 चरन्ती वत्साः स्वमादृभ्यः पलाशशाखायापाकरणेभ्यः । तदूर्ध्वं
 पलाशशाखायाच्छेदनम् । मायत्नमपि विधाय यदा दिवः
 क्षीमवत्प्राकृता तदा तत्पदममावुप्तं ततः पलाशोऽभवदिति
 श्रुत्या [श० ब्रा० १, ७, १—८, २, १०] पलाशस्य प्राग्वह्यं
 ब्रह्मत्वञ्चोक्तं तस्मात्पलाशशाखाच्छेदनम् ॥

अथ मन्त्रार्थः—क्रियापदाध्याहारेण । हे शाखे ! इषे
 इत्ये 'त्वा' त्वां क्षिनश्चि । इत्यते काङ्क्षते सर्वैर्ग्रीष्वादि-
 धान्यनिष्यत्तये सा इट् । श्रुत्या वृष्टिर्व्याख्याता । कर्मणि क्तिप् ।
 इत्ये तदाह यदाहेषे त्वेति श्रुतेः [१, ७, १, २] । पर्ष-
 शाखाच्छिनन्ति शमीक्षीं वेषे त्वेत्यजे त्वेति वा क्षिनश्चि
 इति बोभयोः साकाङ्क्षत्वात्सहमयामीति बोधर इति
 कात्यायनोक्तेः (कात्या० ४, २, १—२) । क्षिनश्चेति
 क्रियापदमध्याहर्तव्यम् । — कात्यायनसूत्रस्यायमर्थः—पलाश-
 शाखा शमीशाखा वात्र विकल्पिता । तच्छेदने इषे त्वेत्ये त्वेति
 द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ । तयोः क्रियापदाकाङ्क्षत्वात्तर्षणव्यव-
 क्षिप्त इति पदमध्याहर्तव्यमित्येकः पक्षः । इषे त्वेति चेद-

नार्यो मन्त्रः । उर्जे त्वेति सन्नमनार्थः । सन्नमनं ऋजूकरणं
शाखालग्नधूस्याद्यपनयनम् । इदं पक्षान्तरमित्यर्थः । उर्जे त्वा ।
शाखैव देवता । हे शाखे ! 'त्वा' त्वं सन्नमयामि ऋजूकरोमि ।
किमर्थम् 'उर्जे' ऊर्जं बलप्राणनयोः । ऊर्जति सर्वात्मनुष्य-
पञ्चादीन् बलयति ज्ञानादिना दृढशरीरान् करोति । यद्वा ।
प्राणयति प्रकर्षेण चेटयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतो जला-
त्मको रस ऊर्जगण्डेनाच्यते । तस्मै रसाय त्वामनुमाजिम् ।
यो वृष्टादूर्ध्वो जायते तस्मै तदाहंति श्रुतेः [१, ७, १, २] ।
एतन्मन्त्रद्वयपाठेनाध्वर्युरिष्यमाणमन्नं बलकरमाज्यचीरादि-
रसञ्च यजमाने सम्पादयत्येव । 'इपे त्वोर्जे त्वेत्याहेपमेवोर्जे'
यजमाने दधाति' इति तित्तिरवचनात् । कात्यायनः
[४, २, ७] 'भाटभिरवसानं संसृज्य वत्सं शाखयोपसृशति
वायवस्वेति' । वायुदेवता । वा गतिगन्धनयोः । वान्ति गच्छन्ति
वायवो गन्तारः । हे वत्सा ! यूयं 'वायवः स्थ' माटभ्यः
सकाशात् अन्यत्र यन्तारो जवन । भाटभिः सङ्गमने सति
सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्वा । वायुसाटश्याद्-
वत्सानां वायुत्वम् । यथा वायुः प्राटप्रक्षालनगिठीवनादिभिरुप-
हतां भूमिं शोषयित्वा पुनति । एवं वत्सा ! अप्यनुत्तेपनहेतुभूत-
गोमथादिदानेन भूमिं पुनन्ति तस्माद्वायुमाटश्यम् । अथवा नृणां
यथा स्वनिवासाय वृद्धनिर्भीणसामर्थ्यमस्ति एवं पशून् तद-
भावान्निरावरणेऽन्तरिक्षे भ्रमरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता ।
तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः स च वायुः स्वावयवानिव पशून्
पालयतीति पशूनां वायुरूपत्वम् + यथा पालनाय पशून् वायवे
समर्पयितुं वायुरूपत्वमापाद्य वायव स्वेति मन्त्रः प्रवर्तते ।
तदुक्तं तित्तिरिषा वायव स्वेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षो-
ऽन्तरिक्षदेवत्याः ससु पशवो वायव पश्यैतान् परिददातीति ।

यद्वा लृणभक्षणायाहनि तत्र तद्वारण्ये चरित्वा सायंकाले वायु-
वेगेन यजमानगृहे समागमनाय पशून् प्रवर्णयितुं वायुरूपत्व-
मुच्यते । कात्यायनः [४, २, ८. १०] देवो व इति मातृषाम्
एकां व्याकृत्यैन्द्रभवति माहेन्द्रं वेति' । अस्यार्थः । पूर्वसूत्रा-
च्छाखयोपसृशतीति पटहयमनुवर्त्तते । वरसानां मातृरो
या गावः सन्ति तासां मध्ये एकाङ्गां व्याकृत्य पृथक्कृत्य देवो
व इति मन्त्रेण शाखयोपसृशेत् । तथा सति गोसम्बन्धिदधि-
रूपं हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति । देवो व इति मन्त्रस्यैन्द्रो
देवता । षू प्रेरणे । सुव्रति खल्वश्यापारे प्रेरयतीति सविता ।
देवः द्योतमानः परमेश्वरः । हे गावः ! वो युष्मान् प्रार्पयतु
प्रभूतलृणोपेतं वनं गमयतु । किमर्थम् ? श्रेष्ठतमाय कर्मणि ।
चतुर्विधं कर्म । अप्रशस्तम् । प्रशस्तम् । श्रेष्ठम् । श्रेष्ठतम-
ञ्चेति । लोकविरुद्धं बधबन्धचौर्यादिकमप्रशस्तम् । लोकैः स्नाघ-
नीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं प्रशस्तम् । स्मृत्युक्तं वापीकूपतडा-
गादिकं श्रेष्ठम् । वेदोक्तं यज्ञरूपं श्रेष्ठतममिति तल्लक्षणम् ।
यज्ञो वैः श्रेष्ठतमं कर्मेति श्रुतेः [१. ७, १, ५] । हे अघ्न्याः
गावः ! गोबधस्योपपातकरूपत्वाद्दन्तुमयोग्या अघ्न्या उच्यन्ते ।
तथाविधा यूयमिन्द्राय भागम् इन्द्रमुद्दिश्य सम्पादयिष्यमाणं
दधिरूपहेतु क्षीरम् आप्यायध्वं समन्ताद्दधयध्वम् । सर्वास्वपि
गोषु प्रभूतक्षीरं कुरुत । आप्यायी वृद्धौ [धा० १४ १७] ।
वो युष्मानपहस्तुं स्तेनक्षीरो मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत् ।
अध्वंशंसः अध्वेन तीव्रपापेन भक्षणादिना शंसो घातको व्याघ्रा-
दिरपि मा ईशत वो हिंस्रकृपे मा भूत् । कीदृशीर्युष्मान् ? प्रजा-
वृत्तीः बह्वपत्याः । अनमीवाः अनमीवा व्याधिः स नास्ति यासां
ताः अनमीवाः कृमिदुष्टत्वादिस्वल्परोगरहिताः । अयक्षाः
यक्षा रोगराजः प्रबलरोगरहिताः । किञ्च । यूयं गोपती

त्वा युष्माकं पत्यावस्मिन् यजमाने ध्रुवाः शाश्वतिकीः बह्वी-
 कडुविधाः स्यात् भवत ॥ का० [४, २, ११] 'यजमानस्य पशू-
 नित्यम्प्रागारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहतीति' । हे
 पलाशशाखे ! त्वमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यज-
 मानस्य पशून् अरण्ये मञ्चरतश्चोरव्याघ्रादिभयात् पाद्विरक्ष ।
 शाखया रक्षिता गावां निरूपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छन्ती-
 त्याशयः । यद्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनी देवता-
 मुद्दिश्यैवमुत्तमम् । यथा शास्त्रज्ञा अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्र-
 दृष्ट्या विष्णुमन्त्रिधिमभिप्रेत्य विष्णुं सम्बाध्य षोडशोपचारान्
 विदधत इत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया । 'इपे' इपेरिच्छार्थस्य कर्मणि
 क्तिप् । कित्त्वादुपधाया गुणाभावः । तस्माच्चतुर्थ्येकवचनम् ।
 इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण चादात्तः ।
 स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविव्यमानत्वात् [पा० क० ६, १, २२३
 परि० १] चतुर्थ्येकवचनस्य प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्तौ अनु-
 दात्तो सुप्पिताविति [पा० ३, १, ४] तदपवादेनानुदात्तत्वे
 प्राप्तेऽपि सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वम् [पा० ६, १,
 १६८] । तस्मिन् सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमितौकारोऽनु-
 दात्तः [पा० ६, १, १५८] । यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयो-
 रन्यतरो यः कोऽपि वक्तुं शक्यते तथापि सति शिष्टस्वरौ बली-
 यानिति न्यायेन [पा० क० ६, १, १५८ वा ८] विभक्तिगत
 उदात्त एव प्रबलः ॥ तथा सत्यनुदात्तादिकमुदात्तान्तगिदं
 पदं सम्यक्त्वं । 'त्वा' । युषेर्भजन्मर्थस्य युष्यसिभ्यां मदिमिति
 [उ० १, १३ ७] मदिक्प्रत्ययान्तस्य युषच्छब्दस्य द्वितीयायां
 त्वेति रूपम् । तस्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यपि उदात्तः प्राप्त-
 स्तथापि अनुदात्तं सर्वमपादादावित्युक्तं सूत्रस्य अनुदात्तो

सत्यां [पा० ८, १, १८] त्वामी द्वितीयाया इति [पा० ८, १, २३] त्वादेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः ॥ ऊर्जे । ऊर्ज बलप्राणनयोरस्मात् क्तिप् । ऊर्जति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोति इत्यूर्क् अन्नम् । ऊर्गित्यन्ननामोर्जयति इति सत इति यास्कः [निरु० ६, २७] । स्वर इषेवत् । संहितायां तूद्गन्तदनुदात्तस्य स्वरित इति [पा० ८, ४, ६६] त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । मन्त्रद्वयस्य संहितायाम् ऊर्ज इति जकारस्य स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामिति [पा० १, २, ३६] प्रचयाभिधायामेकश्रुतौ प्राप्तायां तदपवादकत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यत्यन्तनीचोऽनुदात्तो भवति [पा० १, २, ४०] अग्रिमस्य त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । एवमुत्तरपदेषु संहितायां स्मरा ऊहनीयाः ॥ 'वायवः' वातेर्गत्यर्थात् क्वायाजिमि-स्वदिसाध्यशूभ्य उच्चित्यण् [उ० १, १] । सति शिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वायुशब्दः । जसः सुप्तादनुदात्तत्वम् । जसि चेति [पा० ७, ३, १०६] गुणोऽवादेशे च स्थानेऽन्तरतम इति [पा० १, १, ५०] परिभाषया उदात्त एव जाते वायव इति मध्योदात्तं पदम् । जसः स्वरितत्वं पूर्ववत् । 'स्थ' अस्ते-र्लिटि शपो लुकि अमोरल्लोप इति अकारलोपः [पा० ६, ४, १११] । तिङ्ङितिङ् इति [पा० ८, १, २८] निघातः ॥ 'देवः' पचादित्वादच् [पा० ३, १, १३४] चित इत्यन्तोदात्तः [पा० ६, १, १६३] ॥ 'वः' बहुवचनस्य वस्रभावित्यनुदात्तो वसादेशः [पा० ८, १, २१] । 'सविता' षू प्रेरणे । स्वल्-लृचाविति लृच् [पा० ३, १, १३३] । इडागमः । चित्त्वादन्तो-दात्तः ॥ 'प्र' उपसर्गाच्चाभिवर्नमित्याद्युदात्तः [फि० ४, १२] 'धर्षयतु' ऋ गतौ । हितुमति चेति णिच् [पा० ३, १, २६] । अर्त्तिङ्गीवीरोक्तु वीक्ष्यार्त्ता पुग्णाधिति [पा० ७, ३, ३६]

पुक् । सुगन्धेति [पा० ७, १, ८३] गुणः निघातश्च । 'त्रि-
 त्माय' प्रथमशब्दादतिशयने तमविष्ठनाकितोष्ठम् [पा० ५,
 १, ५५] प्रथमशब्दश्च [पा० ५, १, ६०] इति आदेशः ।
 जित्वादेर्नित्यमित्वाद्युदात्तत्वम् [पा० ६, १, १८७] । तत्रः
 पुनः तमप् । तस्य पिप्वाद्गुदात्तत्वम् । स्वरितप्रचयाः
 पूर्ववत् ॥ 'कर्मणे' करोतेर्मनिन् निष्वादाद्युदात्तः ॥ 'घा'
 उदात्तः ॥ 'प्यायध्वम्' प्रोप्यायो वृद्धो । हेतुमति णिच्
 [पा० ३, १, २६] । तस्य छन्दसुभयधेत्याङ्घातुकत्वात्
 [पा० ३, ४, ११७] षेरनिटीति णिलोपः [पा० ६, ४, ५१] ।
 निघातः ॥ 'अन्नयाः' अन्नया अहन्तव्या भवत्यघञीति वेति
 दाक्कः [निरु० ११, ४३] । अघे नञि वोपपदे इन्ते-
 रन्नयादयश्चेति [उ० ४, ११३] यगन्तो निपातः । सम्बुद्धि-
 त्वादात्मन्त्रितस्य चेति [पा० ६, १, १८८] आष्टमिको
 निघातः ॥ 'इन्द्राय' इदि परमैश्वर्यो इन्धो दीप्तो वा ।
 इन्द्रति इध्यते वा तेजोभिरिति इन्द्रः । ऋष्येन्देत्यादिना
 [उ० २, २८] इन्प्रत्ययान्तो निपातः । निष्वादाद्यु-
 दात्तः । स्वरितप्रचयौ च ॥ 'भागं' भज भागसेनवयोः । अक-
 र्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति घञ् [पा० ३, ३, १८] ।
 जिप्वादाद्युदात्ते प्राप्ते कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन्तो-
 दात्तत्वम् [पा० ६, १, १५८] ॥ तस्यामिपूर्वं इत्यर्मा [पा०
 ६, १, १०७] सङ्घेकादेश एकादेशोदात्ते नोदात्त इत्युदात्त एव
 [पा० ८, २, ५] ॥ 'प्रजावतीः' उपसर्गे च सञ्ज्ञायामिति [पा०
 ३, ३, ८८] जनेर्ङप्रत्ययः ततष्टीप् । तेन सङ्घेकादेशेऽप्युदा-
 त्तान्तः प्रजाशब्दः । तस्मात्तदस्त्रीस्यस्मिन्निति मत्तुप् [पा०
 ५, २, ८४] मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः [पा० ८, २, ८]
 इति मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् [पा० ४, १, ६] । मत्तुप्-

ङीपोरनुदात्तत्वात् प्रजाशब्दस्वर एव । वा छन्दसीति [पा०
 ६, १, १०६] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ 'अनमीवाः' अम रोगी ।
 अनमीव इति ईवप्रत्ययः । यद्वा । शेषायज्ञानिज्ञानोवापा-
 मीवा [उ० १, १५३] इत्यनेर्वन्प्रत्ययान्तो निपातः ।
 तस्य नञा बहुव्रीहौ [पा० २, २, ६] समासस्य चेत्यन्ता-
 दात्ते प्राप्ते [पा० ६, १, २२३, २—१६२] । तदपवादेन बहु-
 व्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा० ६, २, १] पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वे प्राप्ते तदपवादेन नञ्सुभ्यामित्यन्तादात्तत्वम् [पा०
 ६, २, १७२] ॥ 'अयच्छाः' तद्वत् स्वरः ॥ 'मा' निपातत्वादा-
 द्युदात्तः ॥ 'स्तेनः' स्तेन चीर्ये । स्तेनयति चीरयतीति
 स्तेनः । पचाद्यच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ 'ईशत' ईश
 ऐश्वर्ये । छन्दसि लुङ्लिट् इति लङ् [पा० ३, ४, ६] ।
 व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] बहुवचनम् । न
 माख्यागे इत्यङ्भावः [पा० ६, ४, ७४] । निघातश्च ॥
 'अघशंसः' अघ पापकरणे । पचाद्यजन्तोऽघशब्दोऽन्तो-
 दात्तः । अघं शंसति इच्छतीत्यघशंसः । शसि इच्छायाम् । अच् ।
 तत्पुरुषे तुष्यार्थेत्यादिना [पा० ६, २, २] पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् ॥ 'ध्रुवाः' ध्रुव स्थीर्ये । इगुपधज्ञाप्रोकिरः क इति
 कः [पा० ३, १ १३५] । प्रत्ययस्वरिणान्तोदात्ता ध्रुवशब्दः ॥
 'अस्मिन्' इयो टमुगति एतेर्दमुक् । अन्तोदात्त इदं-
 शब्दः । तस्मात् डेरस्मिन् । तस्य अङ्गिदस्यदाद्यप्युक्तेषुभ्यः
 [पा० ६, १, १७१] इत्युदात्तत्वम् ॥ 'गोपती' गमिडीरिति
 [उ० २, ६६] गोशब्दः प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । गवां पतिरिति
 तत्पुरुषे पत्यादेश्चर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् [पा० ६, २,
 १८] । स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तस्यस्मिपां [पा०
 ३, ४, १०१] यासुः । सप्तोपोऽज्ञोपच । तिङ्ङितिङ् ॥

‘बह्वीः’ बहुशब्दात् वीतो ऽवचनान्दिति - [पा० ४, १, ४४]
 डीष् । वा इन्द्रसीति [पा० ६, १, १०६] असः पूर्वसवर्णत्वम् ।
 प्रत्ययस्वरेशान्तोदात्तः ॥ ‘यजमानस्य’ पुङ्यजोः शानञिति
 [पा० ३, २, १२८] यजतेः शानन् । निष्वादाद्युदात्तः ॥ ‘पशून्’
 पशन्ति गन्धेनेति पशवः । अर्जिदृशिकमौत्यादिना [उ० १,
 २७] दृशेः कुप्रत्ययः पशादेशश्च । प्रत्ययस्वरेशान्तोदात्तः ॥
 ‘पाहि’ पा रक्षणे । लोट् । तिङ्ङितिङ्ङः । एवमग्रे पदस्वर-
 प्रक्रियोहनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

वसो^१ः प॒वित्र^१मसि । द्यौर^१सि पृथि॒व्यसि मा॒त॒-
 रि॒श्व॑नो घ॒र्मी॑ऽसि वि॒श्वधा॑ असि । पर॒मेण॑ धाम्ना
 दृ॒ष्ट्व॑ मा ह्ना॒र्मा ते॑ य॒ज्ञप॑तिर्द्वा॒र्षीत् ॥ २ ॥

का० [४, २, १५, १६] वसोः पवित्रमिति पवित्र-
 मस्यां बध्नाति कुशौ त्रिवृडेति । वासयति वृष्ट्यादिद्वारा
 स्थापयति विश्वमिति वसुः यज्ञः । यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य
 पवित्रमसीति श्रुतेः [१, ७, १, ८] । यज्ञशब्देन तदीयह-
 विर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते । हे दभमय पवित्र ! ‘वसोः’ इन्द्र-
 देवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं ‘पवित्रं’ त्वम् ‘असि’ ।
 अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात् । द्वौ
 कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रमुच्यते ॥ का० [४, २, १८] क्षीर-
 सीति स्थाव्यादानमिति । यस्यां स्थाव्यां क्षीरं प्रक्षेप्तव्यं तद्-
 यज्ञार्थोऽयं मन्त्रः । हे स्थावि ! मृज्जलाभ्यां निष्पन्ना त्वं
 ‘क्षीरसि’ जलहेतुवृष्टिप्रदद्युलोककृपासि । द्युसम्बन्धात्तद्रूपत्व-
 मस्त्वपच्यते । तथा ‘पृथिव्यसि’ पृथिव्याः सकाशादुद्भूतया

मृदा त्वमप्रवात् पृथिवीरूपत्वम् ॥ का० (४, २, २०] मात-
 रिश्वन इत्यधिश्रयतीति । गार्हपत्यादुदीर्घोऽङ्गाराचिरश्च तेषु-
 धामधिश्रयति । हे उखे ! त्वं 'मातरिश्वनः' वायोः 'घर्मः'
 दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति निश्वास-
 श्लेषां करोतीति मातरिश्वा वायुः । घर्मः । घृ क्षरण-
 शील्योः । घर्मः दीपकः । सञ्चारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपकोऽभि-
 यञ्चकोऽन्तरिक्षलोकः । हे स्थानि ! तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्या-
 काशस्य वायुमञ्चारस्य सञ्जावात् त्वमपि वायार्घर्मरूपासि ॥
 गीरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखाया उक्तम् ।
 यत्र मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते । तस्मा-
 द्घं त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं 'विश्वधा असि' विश्वं
 धातीति विश्वधाः विश्वधारणसमर्थासि लोकत्रयरूपत्वात् ।
 कश्च 'परमेण धान्ना' उक्तमेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्यरूपेण
 जसा हे उखे ! त्वं "दृ'इस्व' दृढा भव त्वन्निष्ठस्य क्षीरस्य गलनं
 शारयितुम् अन्यथा भग्नायास्तव छिद्रेण क्षीरं गलेत् । दृहि
 इहि दृढाविति [धा० १७, ८४] धातुर्यद्यपि दृढ्यर्थस्तथापि दाढ्यं
 सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानाद् दाढ्यं नाम कालवृद्धिरेव
 भवति । किञ्च । हे उखे ! 'मा द्धाः' कुटिला मा भव । दृ
 कौटिल्ये । यद्युखा कुटिला भवेत् तदानोमवाङ्मुखायां
 सत्यां तत्स्थं क्षीरं गलेत् । अतः क्षीरधारणाय दाढ्यमकौ-
 टिल्यं चार्थ्यते । किञ्च 'ते यज्ञपतिः' तत्सम्बन्धी यजमानः 'मा
 द्धापीत्' कुटिलो मा भूत् त्वन्निष्ठक्षीरस्कन्दनेनानुष्ठानविघ्न एव
 यजमानस्य कौटिल्यम् । तच्च त्वदीयेन दाढ्येन कौटिल्याभावेन
 च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते ॥ २ ॥

वसोः पविर् मसि अन्नधारं वसोः प्रनिष्ठा

मसि सहस्रधारम् । देवस्त्वा सविता पुनातु
वसोः पवित्रेषु शतधारेषु सुप्वा । कामधुचः ॥३॥

का० [४, २, २१] 'वसोः पवित्रम्' इति पवित्रमस्त्रं करोत्युद्वेति । अस्त्रासुखायां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्राग्वत्त्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवत् कृत्वाद्गण्यत्वं विकल्पयते । हे ग्राह्यापवित्र ! 'वसोः' इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं 'पवित्रं' त्वम् 'असि' । पवित्रेषु व्यवधाने सति चौरस्य सह स्वास्यां पततां त्वेषुपर्षादीनां प्रतिबध्यमानत्वात् पवित्रस्य चौरशोधकत्वम् । किञ्चूतं पवित्रम् ? 'शतधारम्' शतसंख्याधार यस्मिन् । तथा 'सहस्रधारं' सूत्रैः पवित्रच्छिद्रैः स्वास्य पतन्तीनां चौरधाराणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाच्छोधकत्वमाहर्तुम् । वसोः पवित्रमिति द्विवक्तिः । अभ्यासे भूमांसमर्थं मन्यन्ते [निरु० १० ४१] ॥ का० [४, २, २२] 'देवस्त्वेत्यासिष्यमाने अपतीति' । पयो देवता । दोहनादूर्ध्वं स्वास्यां सिष्यमान हे चौर ! 'सविता' प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या 'शतधारेषु' वसोः पवित्रेषु 'त्वा' त्वा 'पुनातु' शोधयतु । सुप्वेति पवित्रविशेषणं सुहु पुनातीति सुपुः तेन 'सुप्वा' 'गुडागमाभावार्थः' ॥ का० कामधुच इति प्रश्न इति [४, २, २४] एकस्त्रां गवि दुग्धायां दोग्धारम्यत्यध्वर्युः पृच्छेत् । हेदोग्धः ! विद्यमानानां गवां मध्ये त्वं 'कां नाम' 'अधुचः' दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

सा विश्वायुः । सा विश्वकर्मा । सा विश्व-
धायाः । इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनन्मि
विष्णोः इन्द्रस्य रक्ष ॥ ४ ॥

का० [४, २, २५] प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याहेति । पूर्वोक्त-
 प्रश्नस्योत्तरे अमूं गामिति दोग्धा प्रोक्ते सति सा विश्वायुरिति
 मन्त्रेण दोग्धारमत्यध्वर्युर्ब्रूयात् । या गौस्त्वया दुग्धा मया च
 पृष्टा 'सा' विश्वायुःशब्देनाभिधेया । विश्वमायुर्यस्याः सा
 विश्वायुः । यजमानस्य सम्पूर्णम् आयुः प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ का०
 [४, २, २६] एवमितरे उत्तराभ्यामिति । यथा प्रथमा गौः पृष्टा
 एवमितरे द्वितीयतृतीये गावौ तद्दोहनादूर्ध्वं कामधुक्ष इति
 मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्धा तूत्तरेऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा
 सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं ब्रूयात् ।
 या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्मा या तृतीया
 गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधायाः । दुग्धाञ् धारणपोषणयोः ।
 विश्वान् सर्वान् देवान् दधाति क्षीरदध्यादिहविर्दानेन
 पुष्पाति इति विश्वधायाः । असुन्प्रत्ययो णिञ् । णिष्वा-
 दातो युक्चिण्कतोरिति [पा० ७, ३, ३३] युक् । यद्वा ।
 धेट् पानि । विश्वानिन्द्रादिदेवान् क्षीरादिहव्यं धापयति पाय-
 यतीति विश्वधायाः ॥ का० [४, २, ३२] 'उद्वास्यातनक्ति
 प्राग्घृतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति । कथितं क्षीरमग्नेरुद्वास्य मन्दोष्णे
 तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्पत्तये चात-
 स्रनं कुर्यात् । हे क्षीर ! 'इन्द्रस्य भागं त्वां सोमेन'
 सोमवक्षीरसेन 'चातनक्ष्मि' दध्यर्थं कठिनीकरोमि ।
 तच्चतिः कठिनीकरश्चार्थः । यद्यप्यचातस्रनहेतुर्दधिशेषस्त-
 थापि भावनया तस्यैव सोमत्वं सम्पाद्यते । यथा कश्चित्
 पुमान् बन्धुत्वेन भावितो बन्धुर्भवति प्रातिकूल्येन भावितः
 शत्रुश्च । तदुक्तं वसिष्ठेन—'बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे
 भावितः परः । विषामृतदृशैवेह स्थितिर्भावनिबन्धिनीति ।
 भोज्यं वा विषत्वेन भावितं वान्तिं करोति । अमृतत्वेन

भावितं जीर्णं सङ्गलहेतुर्भवति । तथात्र दक्षिशेषस्य भाव-
नया सोमत्वम् ॥ का० [४, २, १४] 'सोदकेनापि दधात्वन्वृ-
मयेन विष्णो इव्यमितीति । हे 'विष्णो' इदं 'इव्यं' शीदं
'रघ' । सर्वत्र सृष्टौ पालने संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा
अभिमानिन्यो देवताः । अतो विष्णुं सम्बोध्य इविषो रक्षा
प्रार्थ्यते ॥ ४ ॥

अग्ने^१ व्रतपते व्रतञ्चरिष्यामि तत्क^२केय^३ तन्मे^४
राध्यताम् । इदम^५इमन्^६तात्सत्यमुपै^७मि ॥ ५ ॥

का० [२, १, ११] अपरेणाहवनीयं प्राङ्निःप्रतिमो-
क्षमापोऽप उपसृश्य व्रतमुपेत्यग्ने प्रतपत इदमइमिति वेति ।
हे व्रतपते ! व्रतस्त्रानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक ! हे अग्ने !
त्वदनुष्ठया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । 'तत् शक्ये-
यम्' तत्कर्मानुष्ठातुं शक्तो भूयासं त्वत्प्रसादात् । 'तन्मे
राध्यतां' मदीयं तत्कर्म निर्विघ्नं सत् फलपर्यन्तं सिध्यतु ।
शकैराशीर्लिङ्घ्यासुट् । लिङ्घ्याशिथङ् [पा० ३, १, ८६]
अतो येयः [पा० ७, २, ८०] गुणः शक्यम् । अग्निर्वै देवानां
व्रतपतिरिति श्रुतिः [१, १, १, २] ॥ इदमइमं ॥ 'अहं'
यज्ञमानोऽस्मादनृतान्मनुष्यजन्मन उन्नत्य 'सत्यं' देवताशरीरम्
'उपैमि' प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठेयमानकर्मरूपेण प्रव्यञ्जमिति
मन्वान इदमिति विशिनष्टि । अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्र-
विनाशित्वात् । यथा स्वप्नप्रगजादयो बोधमात्रेण शीघ्रं निवर्त-
माना अनृता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायि-
त्वात् । यथा जागरणप्रगजादयः । श्रुतिरपि [१, १, १, ४]
इदमइमन्तात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्तत
इति । यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्राह्ये । नानृतं वदेदिति

कर्मकृतनिविधात् । अतएव सत्यवदनं कर्मात्वात्कर्मकाद्यै वाच-
नीयम् ॥ ५ ॥

कस्त्वै युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा
युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति । कर्मचे वां वैषाय
काम् ॥ ६ ॥

एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माचं वृत्वापां प्रचयनं कुर्यात् । का० [२, १,
१, १] ब्रह्मचरः प्रचेष्टामि यजमान वाचं यच्छेत्याहुःप्रात
उत्तरेवाहवनीयं सम्प्रति निदधाति कस्त्वा युनक्तीति ॥ अत्र
संश्लेषं बहुज्ञानोऽध्ययुर्यश्चरन्मकर्मस्वात्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजा-
पतेर्दंष्ट्रकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपाद-
यति । प्रश्नोत्तानामर्पा धारक हे पात्र ! त्वा कः पुरुषो युनक्ति
आहवनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः । तच्छब्दः प्रसिद्धा-
र्थाधी । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजा-
पतिरस्ति 'सः' एव परमेश्वरः हे पात्र 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्त-
रम् । पुनरपि 'कस्मै' प्रयोजनाय 'त्वा युनक्ति'—इति प्रश्नः ।
'तस्मै' प्रजापतये तत्प्रीत्यर्थं 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्तरम् ।
सर्वैर्कर्माणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठेयानीति भगवद्गीतासुक्तं
इति भगवतोक्तम् [भ० गी० १८, ५६—८, २७ इति च । ४,
१४] इति च ॥ परिस्तीर्य इन्द्रयः पात्राण्यासाद्य शूर्पं चाग्नि-
होत्रहवचीं चादत्ते । का० [२, १, १०] कर्मचे वामिति
शूर्पाग्निहोत्रहवसादायेति ॥ 'कर्मचे' हे अग्निहोत्रहवचि !
हे शूर्प ! वां युवां कर्मार्थमहमादद इति शेषः । 'वैषाय'
च । विष्ट व्याप्ति । ज्ञप् । वेधो व्याप्तिः । सूचितकर्मसु
व्योत्यर्थं च 'वां' युवामहमाददे । अकटेऽवस्थितानां व्रीहीणां

हविरर्धं पृथकरणं प्रेक्षणार्थोदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्र-
हवषीव्यापाराः । व्रीहिनिर्वापधारणमुलूखले व्रीहिप्रक्षेपः
पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पव्यापाराः ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः । निष्टमं
रक्षो निष्टमा अरातयः । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि
॥ ७ ॥

का० [२, ३, ११] प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टममिति वेति ।
'रक्षः' राक्षसजातिः । 'प्रत्युष्टं' प्रत्येकं दग्धम् । उष दाहे ।
अग्नेनाग्निहोत्रहवषीशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिता राक्षसा
दग्धा इत्यर्थः । अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । रा
दाने । हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः । रातेः प्रति-
बन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः ।
शूर्पादौ निगूढं 'रक्षो निष्टमं' निःश्लेषेण तप्तं सन्तप्तम् । तप
सन्तापे । 'अरातयः' च निष्टमाः । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः ॥
का० गच्छत्युर्वन्तरिक्षमितीति । 'उर्व' विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षम्'
अवकाशम् 'अन्वेमि' अनुसृत्य गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य
पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षोऽग्नेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्याशयः ॥ ७ ॥

धूर्सि धूर्व धूर्वन्तं धूर्वं तं योऽस्मान्
धूर्वति तं धूर्वं यं वयं धूर्वामः । देवानामसि
वक्रितमं सन्धितमं पप्रितमं जुष्टतमं देव-
हृतमम् ॥ ८ ॥

का० [२, ३, १२, १३] अथयस्य पञ्चादमस्त्रिष्टमसमिद्धिं

धूरसीति धुरभिमर्शनमिति । अस्यायमर्थः—‘अपचस्य पुरो-
 षाशपाकहेतोर्गाहपत्यस्य पश्चादनः शकटं व्रीहियुक्तं तिष्ठति ।
 तच्च समङ्गि सम्यगङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गोपेतं तस्य ‘धूर्व’
 बलीवर्दवनयोग्यं युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण स्पृशेदिति ॥ अथ
 मन्त्रार्थः—व्रीहिरूपहविर्धारकशकटसम्बन्धिनो युगस्य बली-
 वर्दवहनप्रदेशे कश्चिद्विंसकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते ।
 अग्निर्वा एष धूर्वस्तमेतदत्येषन् भवतीति श्रुतेः [१, १, २,
 १०] हे वङ्गे ! त्वं धूरसि विंसकोऽसि । तुर्वीथुर्वीदुर्वीधुर्वी
 हिंसार्थाः धूर्वतेः क्तिप् । यतो धूरसि अतः ‘धूर्वन्तं’ हिंसन्तं
 पाप्मानं ‘धूर्व’ विनाशय । किञ्च ‘यः’ राक्षसादिर्यागविघ्नेन
 ‘अस्मान्’ धूर्वति हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि ‘धूर्व’ विनाशय ‘यं’ च
 ‘वयं’ ‘धूर्वामः’ तमपि ‘धूर्व’ यमालस्यादिरूपं वैरिणं वयमनु-
 ष्ठातारो धूर्वामो हिंसितुमुद्युक्तास्तमपि धूर्व विनाशय ।
 शकटस्थिताग्नातिक्रमण-निमित्तमपराधमपङ्कोतुमग्नाधारभूता
 शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण स्पृश्यते ॥ का० [२, ३, १४] देवाना-
 मित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषामिति । शकटस्य दीर्घं काष्ठमीषा
 तदग्रस्य भूमिस्यर्शो मा भूदिति ॥ तदाधारत्वेन स्थापितं
 काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्भागे तामीषां स्पृशेत् । देवाना-
 मसि । हे शकट ! त्वं “देवानां” सम्बन्धि “असि” भवसि ।
 किन्भूतं ? ‘वङ्गितमम्’ वह प्रापणे । वहतीति वङ्गिः अतिशयेन
 वङ्गि वङ्गितमम् । व्रीहिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम् ।
 तथा “सञ्चितमं” णा शोचे । अतिशयेन शुद्धम् । आह-
 गमित्यादिना [पा० ३, २, १७१] किप्रत्ययः । यहा । स्त्रै
 वेष्टने । दाढ्याय अर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम् । ‘पप्रि-
 तमम्’ । प्रा पूरणे । व्रीहिभिरतिशयेन पूरितम् । ‘जुष्ट-
 तमं’ जुषी प्रीतिसेवनयोः । देवानामतिशयेन प्रियम् ।

‘देवहृतमम्’ । ह्रिञ् सर्धायां शब्दे च । देवानामतिशये-
नाह्वात् । व्रीह्निपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहृता इव शीघ्रमा-
गच्छन्ति ॥ ८ ॥

अङ्गु॑ तमसि ह॒वि॒र्धानं॑ दृ॒ह॒स्व॒ मा ह्ना॒र्मा
ते॑ य॒ज्ञप॑तिर्द्वा॒र्षीत् । विष्णु॑स्त्वा क्र॒मता॑म् ।
उ॒रु वा॑ताय । अ॒प॒ह॒त॒ रक्षः॑ यच्छ॒न्तां प॑ञ्च ॥९॥

अङ्गु॑ तमसि हृ कौटिल्ये । ऋप्रत्ययः । ऋङ्ङरेण्कन्द-
सीति [पा० ७, २, ३१] निष्ठायां ऋ, प्रादेशः । “अङ्गु॑ तम्”
अकुटिलम् “असि” । आरोहणेऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः ।
“ह॒वि॒र्धानम्” डुधाञ् धारणपोषणयोः । ह॒विषो॑ व्रीहि-
रूपस्य धारकं पोषकं भवसि । अतः “दृ॒ह॒स्व” मा ह्ना॒र्मा ते
य॒ज्ञप॑तिर्द्वा॒र्षीदिति॑ पूर्ववद् व्याख्येयम् । का० [२, ३,
१५] विष्णु॑स्त्वेत्यारोहणमिति । हे शकट ! “विष्णुः”
व्यापको यज्ञः ‘त्वा’ त्वां “क्रमतां” पादेनाक्रम्यारोहतु नाहं
समर्थ इति भावः । का० [२, ३, १६] प्रेक्षत उरु वातायेति
हविष्यानीति । हे शकट ! “वाताय” “उरु” भवेति शेषः ।
तदन्तर्वर्तिव्रीहिषु वायुसञ्चाराय विस्तीर्णं भव । शकटस्य
व्रीहीणां तृणाद्याच्छादितत्वात् सङ्कोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छा-
दनमपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा सङ्कोचं परित्यज्येत्यर्थः ।
वायुरूपप्राणप्रवेशाद्द्विः सप्राणं क्रियते मन्त्रेण । किञ्च ।
वायुप्रवेशरहितं सर्वं वस्तु वरुणदेवत्यं भवति । वरुणश्च
बन्धकारित्वाद् यज्ञनिरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थमयं मन्त्रः । यद्दे
किञ्च वातो नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्यमुरु वातायेत्याह
वारुणमेवैतत् करोतीति तिस्रिर्वचनात् ॥ का०] २, ३,
११, १८] ‘अपहृतमिति॑ निरस्यत्यन्वदविद्यमानेऽभिमृशे-

दिति । व्रीहिभ्योऽन्यत्तृणादिकं यदि तत्र भवेत्तदनेन निर-
स्येत् तृणाद्यभावे व्रीहीनभिमृशेदिति सूत्रार्थः । अथ मन्वार्थः
—‘रक्षः’ यज्ञविघातकम् ‘अपहतं’ निराकृतं तृणादिकमेव
रक्ष सच्यते ॥ का० [२, ३, १८] ‘यच्छन्तामित्यालभते
इति । ‘पञ्च’ पञ्चसङ्ख्याका अङ्गुलियो व्रीहिरूपं हविः
‘यच्छन्तां’ नियच्छन्तु । अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना
व्रीहीन् गृह्णीयादित्यर्थ उक्तो भवति ॥ ८ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्याम् । अग्नये जुष्टं गृह्णामि ।
अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

का० [२, ३, २०—२२] देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो
मुष्टीनेवमग्नीषामीर्यं यथादेवतमन्यदिति । हे हविः ! ‘सवितु-
देवस्य’ ‘प्रसवे’ प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहम् ‘अग्नये’ ‘जुष्टं’ प्रियं
‘त्वा’ ‘गृह्णामि’ । ‘अग्नीषोमाभ्यां’ व्यासक्तदेवताभ्यां च ‘जुष्टं’
त्वा ‘गृह्णामि’ । काभ्याम् ‘अश्विनोर्बाहुभ्यां’ ‘पूष्णो हस्ताभ्यां’
च । असमणिवन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो बाहुः । पञ्चा-
ङ्गुलियुक्ताग्रभागो हस्तः । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू पूषा हि
देवानां भागधुक् । अतो ग्रहणसाधनयोः स्वमाह्वोरश्विबाहुभा-
वना कार्या । हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः । सर्वात्मकस्या-
ग्नौर्हविस्तादृशं मनुष्येण कथं ग्रहीतुं शक्यमिति सवित्वानु-
ज्ञातोऽश्विबाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च ।
सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः [१, १, २, १७] देवानां
सत्यरूपत्वात् तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणम् फलपर्यवसायि-
त्वात्सत्यं भवति । देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणामनृतरूपत्वा-
त्तत्कृतमनुष्ठानं निष्फलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमि-

त्वमिप्रायः । इविष्टं हन्तमध्वर्गुं देवताः देवन्ते मम नाम
 गृहीषतीति । अनामयहं इविषि गृहीते तासां मिथः । कसही
 भवेदिदं मदर्थमेव गृहीतमिति तत्कालहनिष्ठत्वर्थमगूये जुष्ट-
 मग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं इविष्यइषमित्त्व-
 मिप्रायः ॥ १० ॥

भूताय॑ त्वा॒ नारा॑तये । स्वर॑भि॒विष्ये॑षम् ।
 दृष्ट॑हन्तां॒ दुर्थाः॑ पृथि॒व्याम् । उ॒र्वन्तरि॑क्ष॒मन्वे॑मि ।
 भू॒व्यास्त्या॑ नाभौ॑ साद॒याम्यदि॑त्या उ॒पस्थेऽग्ने॑
 इ॒व्यं र॑क्ष ॥ ११ ॥

का० [२, ३, २३] भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनमिति । हे
 ऋषिगेष शकटावस्थित 'भूताय' भवनाय यागान्तराणां ब्राह्म-
 षभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय 'त्वा' त्वां संपरिशेषयामीति
 शेषः । 'न' 'नारातये' अदानाय शेषयामि । का० [२, ३, २४]
 स्वरिति प्राडीक्षते इति । अहं 'स्वः अभिविष्येषं' यज्ञं पश्येयं
 'यज्ञो वै स्वरइदेवाः सूर्यः' इति श्रुतेः [१, १, २, २३] ।
 यज्ञदिवसदेवसूर्याः स्वःशब्दे नोच्यन्ते । स्वर्गहेतुत्वादपि
 स्वःशब्देन यज्ञः । स्या प्रकचने । 'अभिविष्येषम्' अभितो
 विशेषेष स्यापयेयं पश्येयमित्त्वर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो
 यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ का० [२, ३, २५] 'दृष्टहन्तामित्त्ववरो-
 हतीति । 'पृथिव्यां' वर्त्तमानाः 'दुर्थाः' गृहाः 'दृष्टहन्तां'
 गृहा भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटात् अवरोहयेत् । दुरी
 दाराण्यर्हन्तीति दुर्थाः गृहाः । इविष्टंहीत्वोत्तरतोऽध्व-
 र्योभरिण गृहक्षोभः सन्धाव्यते सोऽग्नेन मन्त्रेण वार्यते ।
 का० [२, ३, २६] गच्छत्वुर्वन्तरिक्षमिति । व्याख्यातम् ।

का० [२, १, २७] अपणस्य पञ्च तसादयति पृथिव्या-
 र्षेति । हे इविः 'पृथिव्या नाभौ' मध्ये 'त्वां' 'सादयामि'
 स्थापयामि । तस्यैव व्याख्यानम् । अदित्या उपस्य इति ।
 उपस्येऽहे यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता स्नाङ्गे स्थापयति ।
 एवमिदं इविः अदित्या उपस्ये भूम्या अङ्गे 'सादयामि' ।
 हे 'अग्ने' तव समीपे स्थापितमिदं 'इव्यं' त्वं 'रक्ष' । सुप्तं
 पुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥ ११ ॥

प॒वित्रे^१ स्थो वैष्ण॒व्यौ^१ । स॒वि॒तुर्व^१ः प्रस॒व
 उत्पु^१नाम्यच्छि॒द्रेण॑ प॒वित्रे^१ण॑ सू॒र्य्यस्य॑ र॒श्मिभिः॑ ।
 देवी^१रापो अग्नेगुवो अग्नेपुवोऽग्रं इममद्य यज्ञं
 न॒य॒ताग्ने^१ य॒ज्ञप॑तिं सु॒धातुं^१ य॒ज्ञप॑तिं देव
 युव॑म् ॥ १२ ॥

का० [२, ३, ३२] कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावन्तर्गर्भौ कुशैः
 छिनत्ति पवित्रे स्थ इति त्रीन्वेति । वैष्णवे इति प्राप्तौ व्यत्ययो
 बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] स्त्रीत्वम् । हे 'पवित्रे'
 शोधके कुशद्वयरूपे ! युवां 'वैष्णव्यौ' यज्ञसम्बन्धिनी 'स्थः'
 भवथः यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये स्थ इति श्रुतेः [१, १, ३, १] ।
 का० [२, ३, ३३] इविग्रं हस्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति
 सवितुर्व इतीति । 'सवितुः' प्रेरकस्य 'प्रसवे' प्रेरणे सति हे
 'आपः' 'वः' युषान् 'उत्पुनामि' उत्कर्षेण शोधयामि ।
 केन 'अच्छिद्रेण' छिद्रहीनेन 'पवित्रेण' शोधकेन वायुरूपेण ।
 यो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुतेः [१, १,
 ३, ६] । 'सूर्य्यस्य रश्मिभिः' शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति सम्बन्धः ।
 वायोः सूर्य्यरश्मीनाञ्च पादप्रक्षालनाद्युपहतभूमिशुद्धिहेतुत्वं

प्रसिद्धम् । का० [२, ३, ३५] सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति
 देवीराप इतीति । उत्पूताभिरग्निः पूरितामग्निहोत्रहवर्णी
 सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्तेनोर्ध्वञ्चालये-
 दिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु—हे 'देवोः आपः' द्योतनात्मिका
 आपो यूथम् 'अद्य' अस्मिन् दिने 'इमम्' इदानीं प्रवर्त्तमानं
 यज्ञम् 'अग्रे' 'नयत' पुरतः प्रवर्त्तयत निर्विघ्नं समापयत ।
 किन्भूताः आपः अग्रेगुवः' अग्रे गच्छन्ति इत्यग्रेगुवः पुरतो
 निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः । तथा 'अग्रेपुवः' अग्रे पुनन्ति
 अग्रेपुवः अग्रे यस्मिन् पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्नपहतिनिवा-
 रणेन शोधनशीलाः । यद्वा । अग्रे पिबन्तीत्यग्रेपुवः । प्रथमं
 सोमरसस्य पानकर्त्र्यः । गमेः क्विप्प्रत्यये गमः क्वावित्यनु-
 नासिकलोपे [पा० ६, ४, ४०] पुनातेः पिबतेर्वा क्वौ जड्
 च गमादीनामित्यूकारः [पा० क० ६, ४, ४० वा० २] किञ्च
 'यज्ञपतिं' यजमानमग्रे नयतेत्यनुवर्त्तते । फल्गुगोत्राय प्रेर-
 यत । कथम्भूतम् 'सुधातुम्' सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं
 पुष्पातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं पालयितारम् । एको यज्ञ-
 पतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको रूढ्या । तथा "देवयुवम्" ।
 यु मिश्रणे । देवान् यीति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुस्तम् ।
 क्विप् । अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः । यद्वा देवान्
 कामयते इति देवयुस्तम् । 'इदंयुरिदं कामयमान' इति
 यास्कोक्तेः [निरु० ६, ३१] सुप आत्मनः क्वजिति क्वच्
 [पा० ३, १, ८] क्वचि चेतीत्वे [पा० ७, ४, ३३] प्राप्ते न
 छन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७, ४, ३५] ईत्वाभावः । अश्वाघस्यादिति
 [पा० ७, ४, ३७] अश्वाघयोरेवात्वविधानादकृत्स्नार्वाधातुकयो-
 रिति [पा० ७, ४, २५] प्राप्ते दीर्घो न भवति । ततः
 क्वाच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः । देवयुगम्-

स्वामि परेऽमि पूर्वं इति [पा० ६, १, १०७] प्राप्तस्व पूर्व-
रूपस्व वा छन्दसति [पा० ६, १, १०६] विकल्पेन तन्वा-
दीनां वा इयङ्कुवडावित्थुवह् [पा० क० ६, ४, ६८ वा० १]
॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्य्ये^१ यूयमिन्द्रं मह-
शीध्वं वृत्रतूर्य्ये^२ प्रोक्षिता स्थ । अग्नये^३ त्वा जुष्टं^४
प्रोक्षामि । अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं^५ प्रोक्षामि ।
दैव्याय कर्मणे^६ शुन्धध्वं देवयज्यायै^७ : यद्दोऽशु^८ वाः
पराजघ्नुरिदं वस्तच्छु^९न्वामि ॥ १३ ॥

हे आपः ! 'इन्द्रः' देवः 'वृत्रतूर्य्ये' तूर्य्यतिर्धकश्चा । वृत्र-
बधे निमित्तभूते सति 'युष्माः' युष्मान् 'अवृणीत' । आकार-
च्छान्दसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान् । 'यूयम्' अपि 'वृत्र-
तूर्य्ये' निमित्ते तम् 'इन्द्रम्' 'अवृणीध्व' वृत्रवत्यः सहकारित्वेन ।
का० [२, ३, ३६] प्रोक्षिता स्थेति तासां प्रोक्षणमिति । हे
आपः ! यूयं 'प्रोक्षिताः' भवथ । असंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा
न भवन्तीति । का० [२, ३, ३७, ३८] 'इविस्वाग्ने त्वाग्नी-
षोमाभ्यां त्वेति यथा देवतमन्यदिति । अन्यदपि इविस्वादेव-
तोच्चारणं प्रोक्षणीयम् । अग्नये त्वां जुष्टं प्रोक्षामि । अग्नी-
षोमाभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि । का० [२, ३, ३९] पात्राणि
दैव्यायेति । कृष्णाजिनोलूक्सादीनि पात्राणि प्रोक्षयेत् ।
हे यज्ञपात्राणि ! यूयं 'शुन्धध्वम्' शुद्धानि भवत । किमर्थम्
'दैव्याय कर्मणे' अग्न्यादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे । तदेव
कार्यं विशिष्यते । 'देवयज्यायै' देवसम्बन्धिन्वै यागक्रियायै
हर्षादिकायै । किञ्च । 'अशुवाः' नीचजातयस्तुष्टादयः

‘वः’ युष्माकं सम्बन्धि यदङ्गं ‘पराजन्तुः’ पराहतं कृत-
वन्तः । छेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपमशुचित्वं
चक्रुः । ‘तदिदं’ ‘वः’ युष्माकमङ्गं ‘शुभामि’ प्रोक्षणेन शुद्धं
करोमि ॥ १३ ॥

शर्मासि । अवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयः ।
अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । अद्रिरसि
वानस्यत्यः । यावासि पृथुबुधः प्रति त्वादित्या-
स्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

का० [२, ४, १] शर्मासीति कृष्णाजिनाटानमिति । हे
कृष्णाजिन ! त्वमुलूखलस्य धारणार्थं ‘गर्म’ सुखहेतुरसि ।
अजिनस्य चर्मेति मानुषं नाम शर्मेति दैवं नाम । का० [२,
२, २] अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमितीति । ‘रक्षः’
कृष्णाजिने गूढम् ‘अवधूतम्’ । कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ
पातितम् एवमरातयोऽपि पातिताः । का० [२, ४, ३,]
प्रत्यग्वीवमास्तृणाल्यदित्यास्त्वगितीति । हे कृष्णाजिन !
त्वम् ‘अदित्याः’ भूमिदेवतायास्त्वग्रूपम् असि । ततोऽदिति-
र्भूमिस्त्वा त्वां प्रति वेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु
जानातु । पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णमृगो भूर्त्वागमत्तदा
देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्क्षिप्य जगृहस्तस्माच्चर्मास्तरण-
मित्यभिप्रायः श्रुतावान्नातः [१, १, ४, १,] । का० [२, ४,
४, ५] संश्याशून्ये निदध्यात्युलूखलमद्रिरसि यावासीति
वा प्रति त्वेत्युभयोरिति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति त्वेति
शेषो योजनीयः । हे उलूखल ! त्वं यद्यपि ‘वानस्यत्यः’
दारुमयस्तथापि दृढत्वात् ‘अद्रिरसि’ पाषाणोऽसि । किञ्चूतः

‘पृथुबुध्नः’ स्थूलमूलः । मूलसलघातोपद्रवेण चाङ्गुल्यराहित्याथ
मूलस्थूलत्वम् । हे सुसल ! तथाविधस्त्व’ ‘आवासि’ दाढ्येन
पाषाणसदृशोऽसि । ‘अदित्यास्त्वक्’ अधस्तादास्तीर्णा कृष्णा-
जिनरूपा भूमेर्या त्वगस्ति सा त्वां ‘प्रति वेत्सु’ स्वकीयत्वेन
जानातु ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये
त्वा गृह्णामि । वृहद्ग्रावासि वानस्पत्यः । स इदं
देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्व । हवि-
ष्कृदेहि हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

का० [२, ४, ६.] हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीतीति । हे
हविः ! त्वं ‘अग्नेः’ आहवनीयस्य ‘तनूः’ शरीरमसि ।
यतस्तत्र क्षिप्तं हविरग्नीभवति । अतो हविः अग्नेस्तनूः ।
किञ्चूतं हविः । ‘वाचो विसर्जनम्’ अपां प्रणयनकाले निय-
मिताया यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति ।
तस्मादिदं हविर्वाचो विसर्जनम् । अतः ‘देववीतये’ देवानां
सर्पणाय ‘त्वा’ त्वां ‘गृह्णामि’ आवपामीत्यर्थः । का० [२, ४,
११] वृहद्ग्रावेति सुसलमादत्त इति । हे सुसल ! त्वं
यद्यपि ‘वानस्पत्यः’ दारुमयस्तथापि ‘आवासि’ दाढ्येन
पाषाणसदृशोऽसि । तथा दीर्घत्वेन वृहन्नहानसि । का०
[२, ४, १२] स इदमित्यवदधातीति । हे सुसल ! त्वं
‘देवेभ्यः’ अग्नादिदेवोपकारार्थम् ‘इदं’ हविर्वीहिरूपं
‘शमीष्व’ शमय । भक्ष्यविरीधितुषापनयनेन शान्तं कुरु ।
तस्मैव पदस्य व्याख्यानम् । ‘सुशमि शमीष्व’ सुष्ठु शान्तं यथा
भवति तथा शमीष्व शमय । शसु उपशमि व्यत्ययेन शपो

सुक । तुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इति ईडागमः [पा० ७, ३, ८५] । शान्तिर्द्विविधा । वाद्यतुषापनयनादाद्या । सा प्रथमा-
वघातेन स्यात् । अस्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या । सा
फर्लोकरणेन भवति । तं द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः ।
का० [२, ४, १३] इविष्कृद्देहीति तिराह्वयतीति । यज-
मानः पत्नी वान्यो वा यो व्रीहीनवहन्ति स सम्बोध्याह्वयते ।
इ 'इविष्कृत्' इविः करोतीति इविष्कृत् 'एहि' अत्रागच्छ ।
त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति तिराह्वानम् ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावदृ त्वया
वयं संघातं संघातं जीष्म । वर्षह इमसि । प्रति
त्वा वर्षह इं वेत्तु । परापूतं रक्षः परापूत
अरातयः । अपहतं रक्षः । वायुर्वी विविंनस्तु ।
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णा-
त्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

का० [२, ४, १५] आहस्यन्थो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति
त्रिः शम्यया द्विर्दृषदं सकृदुपलमिति । इ शम्यारूप ! यन्नायु-
धविशेष ! त्वं 'कुक्कुटोऽसि' असुराणां "मधुजिह्वः" चासि
देवानाम् । असुराः क्व क्वेति तान् इन्तुमिच्छन् योऽर्हति सर्वत्र
सञ्चरति स कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटं कुक्कुटशब्दं कुटति तनोतीति
कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिवत् ध्वनिविशेषमसुरभीत्यर्थं
तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्वकनामा कश्चिद्देवानां
भृत्यः । मधुर्धुरभाषिणो जिह्वा यस्य । तद्रूप इ यन्नायुध !
त्वमसुरान् पराभवन् यजमानस्य, 'इषमूर्जमावद' । अन्नं
रसञ्च यथा समागच्छति तथा शब्दं कृष । तव शब्देनासुरेषु

पराभूतेषु तदीयमन्नं रसञ्च यजमानः प्राप्नोति । ततः 'त्वया'
 कृत्वा 'वयं सङ्घातं सङ्घातं' 'जेष' असुरैः सह क्रियमाणं तं
 तं संग्रामं जेष जयेम । कदाचिदपि-पराजयोऽस्माकं मास्त्वित्यर्थः ।
 सम्यक् हन्यन्ते असुरा यत्रेति सङ्घातो युद्धम् । मनो राज्ञ एको वृषभ
 आसीत्तस्मिन्नसुरघ्नी वाक् स्थिता तस्मिन् शब्दं कुर्विति तं श्रुत्वेवासुरा म्रियन्ते । ततः
 किलाताकुलीनामानावसुरयाजकौ मनुं गत्वा तेनैव ऋषमे-
 णायाजयतामृषभे हते सा वाङ्मनोर्जायां प्रविष्टा । तौ पुन-
 स्तयापि मनुमयाजयताम् । ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रवि-
 ष्टेत्यसुरपराभवाय तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्यया वृषदुपलहन-
 नमिति श्रुत्योक्तोऽभिप्रायः [१, १, ४, १४] । का० [२, ४, १६]
 वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्त इति । हे शूर्प ! त्वं 'वर्षवृद्धमसि'
 वर्षेण वृष्ट्या तद्भूतजलेन वृद्धं वर्षवृद्धम् । वर्षवृद्धवेणुशलाकानिर्मितत्वात्
 शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम् । का० [२, ४, १७] प्रति त्वेति हविरुद्धपतीति । हे हविः !
 'वर्षवृद्धं' शूर्पं 'त्वा' त्वां 'प्रतिवेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु त्रीद्विशूर्प-
 योर्वर्षवृद्धत्वाद् भ्रातृत्वम् । का० [२, ४, १८] परापूतमिति
 निष्पुनातीति । 'रक्षः' 'परापूतं' निराकृतं शूर्पेण तुषेषु
 परापूतेषु तद्गतं रक्षोऽपि तैः सह भूमौ पातितम् । 'अरा-
 तयः' हविः प्रतिकूला आलस्यादिशत्रवश्च "परापूताः"
 निराकृताः । का० [२, ४, १९] अपहतमिति तुषान्नि-
 स्यतीति । 'रक्षः' "अपहतं" दूरेऽपनीय मारितम् । भूमौ
 पतितान् दूरे निःसारयेत् । का० [२, ४, २०] वायुर्व इति
 विविनक्तीति । हे तण्डुलाः ! 'वायुः' सूर्पचालनोत्थः 'वः'
 युष्मान् 'विविनक्तु' सूक्ष्मकणेभ्यः पृथक्करोतु । का० [२, ४,
 २१] देवो व इति पूत्रग्रामोद्याभिरुन्वयते इति । हे

तच्छुभाः ! 'सविता देवः' 'वः' युष्मान् 'अच्छिद्रेण पाणिना'
 अङ्गुलिविशेषहीनेन स्वहस्तेन 'प्रतिष्ठम्णातु' स्वीकरोतु ।
 ह्यहोर्भस्त्वन्दसीति ह्यस्य भः [पा० क० ८, २, ३२ वा० १] ।
 पात्रीप्रक्षेपसमये भूमौ पतनं मा भूदिति सवितुर्ग्रहणं
 प्रार्थ्यते । किञ्चूतः सविता 'हिरण्यपाणिः' हिरण्ययुक्ताव-
 ङ्गुलीयाद्याभरणयुक्तौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । यद्वा
 दैत्यैः प्राशित्रप्रहारेण क्लिन्नौ सवितुः पाणी देदैर्हिरण्यमयो
 कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्वमिति बह्वृचश्रुतौ कथा
 ॥ १६ ॥

धृष्टिरसि । अपाग्ने अग्निमामाद' जहि
 निष्क्रव्याद'० सिध । आ देवयजं वह । ध्रुव
 मसि पृथिवीं दृ'० ह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि
 सजातवन्युपेदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय' ॥ १७ ॥

का० मूलतः शाखां परिवास्योपवेशं करोतीति । [२,
 ४, २६] धृष्टिरसौत्युपवेशमादायेति च । पलाशशाखाया
 मूलदेशे क्षिप्तः काष्ठभाग उपवेशस्तमादत्ते । हे उपवेश !
 त्वम् 'धृष्टिरसि' प्रगल्भोऽसि । जिष्टुषा प्रागल्भ्ये । तीव्रा-
 ङ्गाराणामितस्ततश्चालने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम् । का० [२,
 ४, २६] अपाग्ने इत्यङ्गारान् प्राचः करोतीति । तत्र त्रयो-
 ऽन्नयः सन्ति । एकः आमाम् । आममपक्वमत्तौत्वामाज्ञौ-
 किक्कोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् । श्वदोहे क्रव्यं मांसम-
 त्तीति क्रव्यात् चित्ताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः । तथा-
 विधान् द्वीनङ्गारान् गार्हपत्याग्राग्भागे, पृथक्कृत्य तेषां मध्ये
 यागयोग्यता ीनौ हावन्नी आमाम् क्रव्यात्तौ तौ वारयितुं

गार्हपत्यं प्रत्युच्यते । हे 'अग्ने' ! हे गार्हपत्य ! 'आमाद-
मग्निम्' 'अपजहि' परित्यज । व्यवहिताश्चेति [पा० १,
४, ८२] क्रियापटोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा 'क्रव्यादम्'
अग्निं 'निषेध' निःशेषं दूरे गमय परित्यजेत्यर्थः । का०
[२, ४, २७] आ देवयजमित्यङ्गारमाहृत्येति । हे गार्हपत्य !
'देवयजं' देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारम् 'भावह'
समीपमानय । देवा इज्यन्ते यस्मिन्नसौ देवयाट् तं देवय-
जम् । का० [४, २, २७] कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति ।
देवयजमङ्गारं कपालेनावच्छादयेत् । हे कपाल ! त्वं 'ध्रुव-
मसि' स्थिरं भवसि । अङ्गारोपरि वर्त्तमानमपि इतस्ततो
न पतसि । 'दृथिवीं' भूमिं 'दृ'ह' दृढीकुरु । पुरो-
डाशपाकसमये त्वत्कृतव्यवधानेन भूमेर्दाहकृतं शैथिल्यं
न भविष्यतीत्यर्थः । किञ्च 'त्वाम्' 'उपदधामि' अङ्गारे स्थाप-
यामि । किमर्थं 'भ्रातृव्यस्य' शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा 'वधाय'
हिंसार्थम् । व्यन् सपत्ने [पा० ४, १, १४५] इत्याद्युदात्त-
त्वात् भ्रातृव्यशब्दः शत्रुवाची । किञ्भूतं त्वां 'ब्रह्मवनि' ।
वन षण् सम्भत्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं
स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि । तथा 'क्षत्रवनि' सजातवनौति पदद्वयं
योन्व्यम् । सजाताः समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयस्ते-
र्वन्यते इति ॥ १७ ॥

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व । ध्रुवमस्यन्तरिक्षं ।
दृह ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि
भ्रातृव्यस्य वधाय । ध्रुवमसि दिवं दृह
ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि

भ्रातृव्यस्य वधाय । विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपद-
धामि । चितं स्थोर्ध्वं चितः । भृगूणांमङ्गिरसां
तपसा तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

का० [२, ४, ३०] मव्याङ्गुल्या शून्येऽङ्गाः निदधात्यग्ने ब्रह्मे-
तीति । हे 'अग्ने' निधीयमानाङ्गाररूपं 'ब्रह्म' प्रौढं कर्मास्माभिः
क्रियमाणं 'गृभ्णीष्व' गृह्णीष्व । नाशकरक्षोबधेनानुगृह्णीष्व ।
यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व । अङ्गुलीदानासक्तं मा दृंहे-
त्यर्थः । का० [२, ४, ३१] धरुणमिति पश्चादिति । पूर्वस्थापित-
कपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीयं निदधाति । हे द्वितीय कपाल !
त्वं 'धरुणं' पुरोडाशस्य धारकम् 'असि' । अतोऽन्तरिक्षं 'दृंह'
दृढीकुरु । पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वालयान्तरिक्षलोकोपद्रवो
यथा न स्यात् तथा कुरु । यद्यप्येतत् कपालं ज्वालान्तरिक्ष-
योर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति तथाप्यन्तरिक्षदाढ्याय कपाल-
देवता प्रार्थ्यते । ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् का० [२, ४, ३२]
पुरस्ताद्धर्षमितीति । प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत् ।
हे कपाल ! त्वं 'धर्वं' धारकम् 'असि' । 'दिवं' दृंह ।
ज्वालाग्रेण दाहाभावो द्युलोकस्य दाढ्यम् । अन्यत् पूर्ववत् ।
का० [२, ४, ३३] विश्वाभ्य इति । दक्षिणत इति । हे
चतुर्थ कपाल ! 'विश्वाभ्यः आशाभ्यः' सर्वदिग्भ्यः 'सर्वदिग्-
दाढ्याय 'त्वा' 'उपदधामि' । एवं कपालत्रयोपधानेन यज-
मानो लोकत्रयं जयति । चतुर्थेन दिशो जयति । तद्वतः
पुरोडाशो लोकत्रयरूपो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याशयः ।
का० [२, ४, ३४] समं विभञ्ज्य हे दक्षिणत एवमुत्तर-
तश्चितं स्थेतीति । आग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां
स्थापितत्वादवशिष्टानां चतुर्णां मध्ये हे हे दक्षिणोत्तरयोर्नि-

दध्वात् । चिञ् चयने क्लिबन्तस्य चित इति बहुवचनम् ।
 हे कपालविशेषाः । यूयं 'चितः स्य' प्रथमकपालोपचय-
 कारिणः स्य भवथ । तथा ऊर्ध्वचितः स्य ऊर्ध्वमुपहितानां
 द्वितीयादिकपालानामुपकारिणो भवथ । का० [२, ४,
 १८] भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहतीति । अङ्गारैः कपालानि
 छादयेत् । हे कपालानि ! यूयं 'भृगूणामङ्गिरसां' भृगूनाम-
 खानामङ्गिरोनामकानां देवर्षीणां तपसा तपोरूपेणाग्निना-
 नेन 'तप्यध्वम्' तप्तानि भवत । अस्याग्नेस्तदीयरूपत्वं भाव-
 येदित्यर्थः ॥ १८ ॥

शर्मासि । अवधूत॑ रक्षोऽवधूता अरातयः ।
 अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । धिषणासि
 पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु । दिवः स्वस्म-
 नीरसि । धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा
 पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

का० [२, ५, २] कृष्णाजिनमाटस्ते पूर्ववदिति ।
 यथावघातार्थं कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदत्रापि । शर्मासि ।
 अवधूतम् । 'अदित्याः' इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम् ॥ का० [२,
 ५, ३] तस्मिन् दृषदं धिषणासीति । तस्मिन्सर्मणि शिला
 स्थापयेत् । हे शिले ! पेषणाधारभूते ! त्वं 'पर्वती' पर्व-
 तात्मिका तदुत्पन्ना त्वं 'धिषणासि' धियं बुद्धिं कर्म वा
 सिनोति व्याप्नोति ददाति वा धिषणा । ऋसत्वमार्षम् ।
 पर्वतवत् धारयन्त्यसि । 'अदित्याः' भूमिः 'त्वक्' कृष्णा-
 जिगरूपा तादृशी 'त्वा' त्वां 'प्रति वेत्तु' त्वदवस्थानमनु-
 जानातु । का० [२, ५, ४] पश्चाच्छ्रम्यामुपोहत्युदीचीं

दिव इतीति । दृषदः पश्चाद्भागेऽधस्ताच्छ्रम्यां स्थापयेत् ।
 तां प्रत्युच्यते । हे शम्ये ! 'दिवः' द्युलोकस्य 'स्तम्भनीः' स्तम्भन-
 कारिणी त्वम् 'असि' व्यत्ययेन द्वितीयाबहुवचनम् पतनवार-
 णायान्तरिक्षरूपेण स्तम्भनकारित्वम् । अन्तरिक्षेण ह्येमे द्यावा-
 पृथिवी विष्टब्धे इति श्रुतेः [१, २, १, १६] ॥ का० [२,
 ५, ५,] दृषद्युपलां धिषणासीति । हे उपले ! उपरित-
 नशिले ! त्वं 'धिषणासि' पेषणव्यापारधारिकासि । किन्मूता
 पार्वतीयौ' पर्वत्या अधस्तनदृषदः पुत्री पार्वतीयौ बाल-
 स्वरूपा । । 'कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवतीति' श्रुतेः [१, २,
 १, १७] अतः 'पर्वती' मातृसमा त्वां 'प्रतिवेत्तु' पुत्रीं जानातु
 ॥ १८ ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान् । प्राणाय त्वा ।
 उदानाय त्वा । व्यानाय त्वा । दीर्घामनु प्रसि-
 तिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
 प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण प्राणिना । चक्षुषि त्वा ।
 महीनां पयोऽसि ॥ २० ॥

का० [२, ५, ६,] धान्यमसोति तण्डुलानोप्येति । हे
 हविः ! त्वं 'धान्यमसि' । धिनाति प्रीणातीति धान्यम् ।
 अतो 'देवान्' अग्न्यादीन् 'धिनुहि' प्रीणय । का० [२, ५,
 ६] पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति । प्रकर्षेण
 अनिति सर्वदां मुखे चेषत इति प्राणः श्वासवायुः । उद-
 निति ऊर्ध्वं चेषत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः । व्यनिति
 व्याप्य चेषते इति व्यानो व्यापको बलहेतुर्वायुः । हे तण्डुल !
 'त्वा' त्वां 'प्राणाय' प्राणदानार्थं पिनसीति शेषः । एवमुक्त-

रमन्त्रयोर्यञ्जम् । देवानां सजीवं हविर्भवतीत्येभिर्मन्त्रै-
हविषां प्राणादिदानेन सजीवत्वं क्रियत इत्यभिप्रायः ॥ का०
[२, ५, ७] दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहतीति । प्रसयनं
प्रसितिः । षिञ् बन्धने प्रबन्धः कर्मसन्ततिः । दीर्घामविच्छिन्नां
'प्रसितिमनु कर्मसन्ततिमनुलक्ष्य 'आयुषे' यजमानस्यायुरभि-
हृत्पर्यं हे हविः ! त्वां 'धां' कृष्णाजिने दधामि । दधातेर्लुङि
बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अङ्गान-
माभावः । यत्रमानस्यायुर्वृद्धौ सत्यां कर्मसन्ततिः प्रवर्तत
इति भावः । यद्वायमर्थः । पूर्वमन्त्रैर्हविषः प्राणादिदानेन
सजीवत्वं कृतम् अनेन पुनरायुर्दीयते हविषः । हे हविः !
'दीर्घां प्रसितिं कृष्णाजिनाख्यामनु त्वां धां धारयामि
कृष्णाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः । किमर्थम् । आयुषे त्वदीयायुर्ह-
ृत्पर्यम् । प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वेति [निरु०
६, १२] यास्कोक्तेरिह पिष्टग्राहकत्वात् प्रसितिशब्देन कृष्णा-
जिनमुच्यते । देवो व इत्यादिमन्त्रशेषो व्याख्यातः । का०
[२, ५, ८] अक्षुषे त्वेतीक्षत इति । हे हविः ! चक्षुषे यज-
मानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय 'त्वा' त्वां पश्यामीति शेषः ।
यद्वा चक्षुषे तव चक्षुरादिवाह्येन्द्रियदानाय त्वामीक्षे ।
हविषः सजीवत्वे कृते चक्षुरायपेक्षा भवतीत्यनेन तत्
क्रियते इति भावः । का० [२, ५, ९] पिथ्यमाणेषु निर्ब-
पत्यन्वो महीनामित्याज्यमिति । हे आज्य ! त्वं 'महीनां'
गवां 'पयोऽसि' क्षीरमसि क्षीरोत्पन्नत्वात् घृतं पयःशब्दे-
नोच्यते । महीति गोलाभ [निघ० २, ११] ॥ २० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पण्णो हस्ताभ्याम् । संवपामि । समाप शोष-

धीभिःसमोषधयो रसेन । स०रेवतीर्जगतीभिः
पृच्यन्तां संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम्
॥ २१ ॥

का० [२, ५, १०] पात्रां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति
देवस्य त्वेतीति । इस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम् । एतानि
पिष्टानि 'संवपामि' पात्रां सम्यक् क्षिपामि । का० [२,
५, १२—१३] उपसर्जनौरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति
समाप इतीति । पिष्टसंवपनीया आप उपसर्जन्यः । ता
अग्नीदानयेदध्वर्युः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयात् । 'आपः' उप-
सर्जनीरूपाः 'ओषधीभिः' पिष्टरूपाभिः 'संपृच्यन्ताम्' । पृची
सम्पर्कं सङ्गच्छन्तां सम्यगेकीभवन्तु । तथा 'ओषधयः'
पिष्टाख्या रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन 'संपृच्यन्ताम्' ।
आपो हि ओषधीनां रसः । तथा 'रेवतीः' रेवत्यः आपः
'जगतीभिः' पिष्टाख्याभिः 'संपृच्यन्तां' रेवत्य आपो जगत्य
ओषधय इति श्रुतेः [१, २, २, २] । 'मधुमतीः' माधुर्योपिता-
आपः 'मधुमतीभिः' माधुर्योपिताभिः पिष्टरूपौषधीभिः संपृच्य-
न्ताम् । अपामोषधीनां परस्परं [च] परस्परं प्रीतिहेतुत्वात्
सम्पर्को भवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वा संयौमि । इदमग्नेः । इदम-
ग्नौषोमयोः । इषे त्वा । घर्मोऽसि विप्रवायुः ।
उरुप्रथा उरु प्रथस्त्रोरु ते यच्छ्रमतिः प्रथताम् ।
अग्निष्टे त्वचं मा हिंसीत् । देवस्त्वा सविता
अपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाके ॥ २२ ॥

का० [२, ५, १४] संयौति जनयत्ये त्वेतीति । अपां पिष्टानाञ्च मिश्रीकरणं संयपनम् । हे जलपिष्टरूपपदार्थद्वय ! त्वां 'संयौमि' सम्यग् मिश्रीकरोमि । यु मिश्रणामिश्रणयोः । किमर्थं 'जनयत्ये' यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थम् । जलपिष्टयोर्द्यथा मिश्रणं तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि । यद्वा जनयत्ये पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वां संयौमि । का० [२, ५, १५] 'संविभज्यासंहरिष्यन्नालभते इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरितीति । मिश्रीकृतस्य पिष्टस्यावदानाद्धितं पिण्डद्वयं कृत्वा पुनरमेलयिष्यन् 'इदमग्नेः अग्निमख्वन्धि भवत्विति प्रथमं पिण्डं सृशेत् । इदमग्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं सृशेत् । का० [२, ५, १७] इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयतीति । हे आज्य ! 'इषे' इष्यमाणत्वद्ध्यर्थं त्वामधिश्रयामीति शेषः । आज्यप्रविलापनार्थं तत्पात्रस्याग्नेौ स्थापनमधिश्रयणम् । का० [२, ५, १८] घर्मोऽसीति पुरोडाशमिति । हे पुरोडाश ! त्वं घर्मोऽसि । घृ चरणदीप्त्योः । घर्मशब्देन दीप्यमानः प्रवर्ग्य उच्यते । अथ्यमाणतया दीप्यमानत्वात् प्रवर्ग्योऽसि । तथा 'विश्वायुः' विश्वं कृत्स्नम् आयुर्यस्मात् स विश्वायुः । यस्माद्यजमानः सर्वमायुराप्रीतीति भावः । का० [२, ५, २०] उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमिति । सर्वकपालेषु संश्लेषयितुं तं प्रसारयेत् । हे पुरोडाश ! त्वं स्वभावतः 'उरुप्रथाः' उरु विस्तीर्णं यथा तथा प्रथते प्रसरतीत्युरुप्रथाः । अत इदानीमपि 'उरु प्रथस्व' प्रख्यातो भव । किञ्च 'ते यज्ञपतिः' तव यजमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्वादिभिः प्रथतां प्रख्यातो भवतु । का० [५, २, २१] अग्निष्ट इत्यङ्गिरभिमृशतीति । हे पुरोडाश ! 'अग्निः' अपणाय प्रवृत्तः ते तव 'त्वचं' त्वक्-

सदृशनुपरितनभागं 'मा हिंसीत्' मा विनाशयतु । अति-
दाहेन मषीभावो विनाशः सोऽत्र मास्त्वित्यर्थः । अवघातपेष-
णोत्थः अपणाज्जायमानश्च हविष उपद्रवो जलस्पर्शेन शास्य-
नीति भावः । का० [२, ५, २३] देवस्त्वेति अपणमिति ।
हे पुरोडाश ! 'सविता देवः' 'वर्षिष्ठे' पत्यन्तवृद्धे 'नाको'
स्यलोकवर्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ 'त्वा' त्वाम् 'अधि' अधि-
श्रित्य 'अपयतु' पक्वं करोतु । मनुष्यस्य अपणे कर्तृत्वं मा
भूदित्यभिप्रेत्य देवस्त्वेत्युच्यते । दिवि नाको नामाग्नी रक्षो-
हेति तित्तिरिवचनात्नाको नाम स्वर्गस्थोऽग्निः ॥ २२ ॥

मा भेर्मा संविक्थाः । अतमेरुयं चोऽतमे-
रुयं जमानस्य प्रजा भूयात् । त्रिताय त्वा ।
द्विताय त्वा । एकताय त्वा ॥ २३ ॥

का० [२, ५, २४] मा भेरित्यालभत इति । हे पुरोडाश !
त्वं 'मा भेः' भयं मा कार्षीः । 'मा संविक्थाः' चलनं मा
कार्षीः । त्विभी भये । अविजी भयचलनयोरित्यनयोः
प्रयोगौ । का० [२, ५, २५] अतमेरुरिति श्रुतावभिवा-
सयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वेति । 'यज्ञः' यागहेतुः
पुरोडाशः 'अतमेरुः' भूयात् । तमु ग्लानौ । ताम्यतीति अतमेरुः
शीणादिक एहप्रत्ययः । न तमेरुरतमेरुः । भस्माच्छादनेन
ग्लानिरहितो भवतु । यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रप्रपौत्रादिः
अतमेरुः ग्लानिरहिता भूयात् । यजमानस्य प्रजायाः
कदाचिद्दुःखं मास्त्वित्यर्थः । का० [२, ५, २६] पात्राङ्गुलि-
प्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयत्यमित्यत्र प्रत्यगसप्तस्यन्दमानं त्रिताय
त्वेति प्रतिमन्त्रमिति । हे पात्राङ्गुलिप्रक्षालनोदक !
त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वां निनयामौति शेषः । तथा

द्वितीयं त्वा निनयामि । तथा एकताय त्वा निनयामि । पूर्वं
 कुतश्चिद्धेतोः भौतोऽग्निरपः प्राविशन्ततो देवास्तं ज्ञात्वा जगत्-
 हस्तादाग्निना वीर्यमसु मुक्तं तत आस्या उत्पन्नास्त्रित-
 द्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजल-
 लक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसन्धातव्या [१, २, ३, १]
 ॥ २३ ॥

देवस्य त्वा सवि तुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्याम् । आदेऽध्वरकृतं देवेभ्यः ।
 इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शतते-
 जा वायुरसि तिग्मतेजा द्विषतो बधः ॥ २४ ॥

का० [२, ६, १३] देवस्य त्वेति स्फुरमादायेति । देवस्य
 त्वेति व्याख्यातम् । देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरकृतं अध्वरं
 करोतीति वेदिखननादिद्वारेणेत्यध्वरकृतं स्फुरमहमाददे
 गृह्णामि । का० [२, ६, १३] सट्णप् सव्ये कृत्वा दक्षिणे-
 नालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरितीति । हे स्फुर ! त्वमिन्द्रस्य
 दक्षिणो बाहुरसि । तेन बाहुना धृतत्वात्तत्समानवीर्यो-
 पेतत्वाद्वा स्फुरस्य बाहुरूपत्वोपचारः । किञ्चूतः ? स्फुरः
 सहस्रभृष्टिः भृष्टिर्भर्जनं पाको मारणमिति यावत् । सहस्र-
 सङ्क्राकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः । तथा शत-
 तेजाः शतं तेजांसि यस्य सः बहुधा दीप्यमानः । किञ्च
 वायुरसि न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि ।
 अत एव तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य
 तीव्रां ज्वालामुत्पादयन्तीव्रतेजा भवति । एवं स्फुरोऽपि स्वम्ब-
 ह्नेदरूपं कर्म कुर्वन्तीव्रतेजा उच्यते । तथा द्विषतो बधः ।
 हन्तीति बधः कर्महेषियामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

पृथिवि देवयज॒न्योष॑ध्यास्ते॒ मूलं॑ मा हि॒॑-
सिषम् । व्रजं॑ गच्छ गो॒ष्ठान॑म् । वर्ष॑तु ते॒ द्यौः ।
ब॒धान॑ दे॒व स॒वितः॑ पर॒मस्यां॑ पृथि॒व्यां॑ श॒तेन॑
पाशै॑र्योऽस्मान् हेष्टि॒ यं च॑ व॒ यं द्वि॒ध्मस्तम॑तो॒ मा
मौ॑क् ॥ २५ ॥

का० [२, ६, १५, १६] पृथिवि देवयजनीति ढ्ये-
ऽन्तर्हिते प्रहरतीति । हे पृथिवि ! हे देवयजनि ! देवा
इष्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देव-
यजनि ! ते तव ओषध्यास्तृणरूपाया मूलमहं मा हिंसिषम्
मा विनाशयामि । का० [२, ६, १७] व्रजं गच्छेति पुरीष-
मादत्त इति । स्फाप्रहारोत्पन्ना मृत् पुरीषमुच्यते । हे
पुरीष ! त्वं व्रजं गच्छ । व्रजन्ति गच्छन्ति स्थातुं गावो
यत्र स देशो व्रजस्तं किञ्चूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदा-
नीमवस्थितिर्यत्र तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं गच्छेत्यर्थः ॥ का०
[२, ६, १८] वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षत इति । हे वेदे ! ते तुभ्यं
त्वदर्थं द्यौर्युलोकाभिमानो देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । त्वष
सेचने वर्षणेन खननजनितदुःखशान्तिरस्तित्यर्थः ॥ का०
[२, ६, १९] बधानेत्युत्कारे करोतीति । स्फोत्रुखातां
मृदमुत्कारे त्यजेत् । हे देव सवितः ! वोऽस्मान् हेष्टि हेषं
करोति वयं च यं शत्रुं द्विध्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां
पृथिव्यां बधान । परमा अन्तिम पृथिवी । छान्दसः स्याङ्ग-
ममः । उत्कारे क्षिप्तायां धूस्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं
कुर्व यत्र भूमिरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिस्रो नरकोऽस्ति । तथा
च श्रुतिः [१, २, ४, १६] अन्धे तमसि बधानेति यदाह

परमस्थां पृथिव्यामिति । कैर्बन्धनं कर्त्तव्यं तदाह शतेन
याशैः शतसङ्गमाभिर्बन्धनरज्जुभिः । किञ्च अस्मादन्धता-
मिस्त्रान्नरकार्तं मा मीक् कदाचिदपि मा सुष्ठ ॥ २५ ॥

अपाररु' पृथिव्यै दे'व यज'नाद्बध्वासम् ।
व्रजं०—०मौ'क् । अर'रो दिव' मा पप्तः ।
द्रु'प्तस्ते दां मा स्कन् । व्रजं०—०मौ'क् ॥ २६ ॥

का० [२, ६, २१] अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरतीति ।
पृथिव्यै देवयजनात् पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाख्याहे-
दिस्थानात् अररुम् अररुनामानमसुरमप बध्वासम् । अप-
नीय यथा हृतो भवति तथा करवाणि । अनेन मन्त्रेण
द्वितीयवारं पूर्ववत् प्रहरेत् व्रजं वर्षतु बधानेति मन्त्र-
त्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ का० [२, ६, २६]
अमिन्धस्यत्वग्नीदुत्करमररो दिवमितीति । हे अररो असुर !
दिवं द्युलोकं यागफलरूपं त्वं मा पप्तः मा गमः । स्वर्गे
त्वया न गन्तव्यम् । पत्सु गतौ पतः पुमिति [पा० ७, ४,
१८] लुङि पुमागमे रूपम् ॥ का० [२, ६, २३] द्रुप्तस्त इति
तृतीयमिति । हे वेदिदेवते ! ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रुप्त
उपजीव्यो रसः स दां द्युलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा
गच्छतु स्कन्दिर्गतिशोषणयोः । व्रजं गच्छेत्यादिमन्त्रत्रयस्य
प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

गायत्रेण त्वा हन्दसा परिगृह्णामि । वैष्टु-
भेन त्वा हन्दसा परिगृह्णामि । जागतेन त्वां
हन्दसा परिगृह्णामि । सुष्ट्या चासि शिवा

चासि । स्योना चासि सुषदा चासि । ऊर्ज-
स्वती चासि पयस्वती च ॥ २७ ॥

का० [२, ६, २५] पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः
पश्चादुत्तरतश्च स्फोरनं गायत्रेषेति प्रतिमन्त्रमिति । यस्मात्
प्रदेशादरुर्निष्काशितस्तत्र वेदेरिक्तां निश्चेतुं दक्षिणा-
दिदिक्कये स्फोरन रेखात्रयकरणं पूर्वः परिग्रहः । विष्णुर्देवता
मन्त्रत्रयस्य । ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य छन्दोभिरभितः पर्य-
गृह्णन्निति श्रुतेः [१, २, ५, ६] । हे विष्णो ! त्वा त्वां
गायत्रेण छन्दसा गायत्रादिच्छन्दस्त्रयरूपतया भावितेन
स्फोरने दिक्कये परिगृह्णामि । एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तर-
मन्त्रयोः । ततः छन्दोदेवता दिक्कयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयि-
ष्यन्ति । पूर्वस्यामाहवनीय एव पालकोऽस्तीति भावः ।
प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्वर्धां चक्रुस्तदा देवान्
पराजयं प्राप्तामत्वा भूमिमसुरा विभेजुस्तदा देवा वामन-
रूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्यास्त्रभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य
इति तानयाचिषुः । ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्वावति
भूभागे शेते तावान् भवदीयोऽस्त्वित्यूचुस्ततो देवा बह्वे त-
दस्माकमित्यज्ज्ञा ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य गायत्रेषेत्यादि-
मन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहः । यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव
यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वाद्देदिरिति तद्भूमेर्नामिति [१, २,
५, १-७] श्रुतिकथामनुसन्धाय वेदिग्रहणं विधेयम् ॥ का०
[२, ६, ३१] उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुच्या स्योनोर्जस्व-
तीति । वेदिखननात् पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परिग्रहः
पश्चात् क्रियमाण उत्तरपरिग्रहः । तत्रापि पूर्ववद्दिक्कये
स्फोरन रेखात्रयं कार्यम् । हे वेदे ! त्वं सुच्यासि शिवा-

शान्ता चासि । क्ष्मा भूमिः शोभना क्ष्मा सुक्ष्मा खननेनाश्मा-
दिदोषनिवर्तनं भूमेः शोभनत्वम् । उग्रस्यासुरस्य निःकाशनेन
शान्तत्वम् । गुणद्वयस्थान्योन्यसमुच्चयार्थं चकारौ एकोऽयं
मन्त्रः । स्योना सुखरूपासि । स्योनमिति सुखनाम [निघ०
३, ६] । सुषदा सुष्टु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा । सम्य-
गुपवेशनयोग्या चासि । चकारौ पूर्ववत् । द्वितीयोऽयं मन्त्रः ।
ऊर्जस्वती पयस्वती चासि । ऊर्जःशब्दोऽन्नवाची । पयःशब्द-
स्तद्विकारदध्यादिवाची । तद्गुभयवती । चौ पूर्ववत् । तृतीयो
मन्त्रः ॥ २७ ॥

पुरा क्रूरस्य विष्टपो विरप्शिन्नुदादाय पृथि-
वीं जीवदानुम् । यामैरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभि-
स्तामु धीरासोऽनुदिश्य यजन्ते ॥ प्रोक्षणीरासा-
दय । द्विष्टतो बधोऽसि ॥ २८ ॥

का० [२, ६, ३२] पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टीति । अत्रेयमाख्या-
यिका मन्त्रेऽभिप्रेता । कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम उप-
स्थितस्तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं यदस्या भूमेरुत्कृष्टं देवयजनस्थलं
तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यप्यस्माकं पराजयः स्यात्तदा
देवयजने यागं विधाय पुनर्देव्यपराजयं करिष्याम इति
संमन्त्र्य भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत्
कृष्णवर्णमिदानीमपि दृश्यत इत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते [१,
२, ५, १८] ॥ पुरा क्रूरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवत्या । विरप्-
शीति महन्नाम [निघ० ३, ३] विविधं रपति वेदत्रयरूपेण
शब्दं करोतीति विष्णुशी । यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः
सम्बोध्यते । हे विरप्शिन् विष्णो परमेश्वर ! त्वं नृषु

अनुगृह्णाणेति शेषः । क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची । संग्रामो
 वै क्रूरमिति श्रुतेः [१, २, ५, १८] । विविधं सर्पन्ति योधा
 यस्मिन्निति विष्टप् । तस्येति क्रूरविशेषणं पञ्चम्यर्थो षष्ठ्यौ ।
 विष्टपो नानायोधयुतात् क्रूरात् युद्धात् पुरार्थाद्देवाः जीवदानुं
 जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धात्रीं सारभूतां यां
 पृथिवीमुदादाय जर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि
 इन्दौ ऐरयन् प्राञ्चिपन् स्थापयामासुः धीरासः धीरा मेधा-
 विनः तामु उ एवार्थे तामेव चन्द्रस्थां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन
 सम्पाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यत इति भावयित्वा यजन्ते
 यागं कुर्वन्ति । स्वधाशब्दो यद्यप्यत्रवाची तथाप्यत्रान्नहेतु-
 भूता वेदत्रयी कथ्यते । यां चन्द्रमसि ब्रह्मणा दधुरिति श्रुतेः
 [१, २, ५, १८] ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः । अनेन मन्त्रेण
 खातायां वेद्यां लोष्टकृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं
 कुर्यात् । प्रोक्षणीरासादयेति अग्नीध्रं प्रति प्रेषः । प्रोक्ष्यन्त
 आभिरिति प्रोक्ष्यन् आपस्ता आसादय वेद्यां स्थापय ॥
 का० [२, ६, ४२] द्विषतो बध इति स्फुरमुदञ्चं प्रहरतीति ।
 हे स्फुर ! त्वं द्विषतः शत्रोर्वधोऽसि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः । निष्टं
 रक्षो निष्टं अरातयः । अनिशितोऽसि सप-
 त्त्रिद्वज्जिनं त्वा वाज्जिधायै सम्मज्जिम् ।
 प्रत्युष्टं-० । अनिशितासि सपत्त्रिद्वज्जिनीं
 त्वा वाज्जिधायै सम्मज्जिम् ॥ २९ ॥

का० [२, ६, ४३] स्रुवं प्रत्यय पूर्ववदिति । यथा
 शूर्पाग्निहोत्रहवस्थोः प्रत्यष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा स्रुवस्वापि

कार्यमित्यर्थः । मन्त्रो व्याख्यातः ॥ का० [२, ६, ४६]
वेदागैरन्तरतः प्राक्सम्भाष्यं निश्चित इतीति । हे स्रुव ! त्वम-
निश्चितोऽसि । शो तनूकरणे । नितरां शितस्त्रीष्वीकृतो
निश्चितस्तथा न भवतीत्यनिश्चितः । अस्मद्विषये तीक्ष्ण उप-
द्रवकारी न भवसीत्यर्थः । यतः सपत्नचित् । क्षिणु हिंसा-
याम् । सपत्नानस्मच्छद्रुन् क्षिणोति द्विनस्तीति सपत्नचित् ।
अत एव त्वां सम्भाषिर्मं सम्यक् शोधयामि । नृजु शुद्धौ ।
किन्भूतं त्वां वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति वाजिनं यज्ञ-
द्वारा अन्नहेतुत्वादन्नवन्तम् । यद्वा वाजो यज्ञस्तादन्तं यज्ञो
हि देवानामन्नमिति श्रुतेः [५, १, १, २] । वाजं यज्ञाख्यम-
न्नमर्हतीति वाजिनम् । अर्हार्थे इन्प्रत्ययः । किमर्थं सम्भाषिर्मं ।
वाजेध्यायै जिदन्धी दीप्तौ । इन्धनं इध्या दीप्तिः । वाजस्येध्या
वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनाथम् । शोधि-
तेन स्रुवेणाज्ये गृहीते हुते च सति अग्निर्दीप्यते । तद्दीप्त्या-
हुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ का० [२, ६, ४७,
४८] प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छत्यनिश्चितेति स्रुच इति । अनि-
श्चितेति मन्त्रेण स्रुचस्तिस्त्री जुह्वपभृद्ब्रुवाः संमृज्य प्रत्येकं
प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमध्वर्यथे
प्रयच्छतीति सूत्रार्थः । प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम् । अनि-
श्चितेत्यपि व्याख्यातम् । स्रुवस्य पुस्त्वादादौ स्रुवसम्भाजनम् ।
स्रुचां स्त्रीत्वात्पश्चात् । योषा वैः स्रुग्वृषा स्रुव इत्यादिश्रुतेः
[१, ३, १, ८] । जुह्वादीनां..स्रुचां स्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेषण-
योरनिश्चिता वाजिनीर्मित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥ २८ ॥

अदित्यै रास्रासि । विष्णोर्वेष्योऽसि । ऊर्जे
त्वा । अदब्धेन त्वां चतुष्टावपश्यामि । अग्ने-

जि॑ङ्घासि॑ सु॒हृद्दे॑वेभ्यो धाम्ने॑ धाम्ने॑ मे भव॑
यजु॑षे यजु॑षे ॥ ३० ॥

का० [२, ७, १] पत्नी॑ संनद्यति प्रत्यग्दक्षिणत उप-
विष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्चयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधोवासी-
ऽदित्यै राज्ञासीतीति । हे योक्त्र ! अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्वं
राज्ञासि रशना भवसि ॥ का० [२, ७, २, ३] दक्षिणं पाश-
मुत्तरे प्रतिमुखोर्ध्वमुद्गृहति विष्णोर्वेष्ट इति न ग्रन्थिं करो-
तीति । हे दक्षिण पाश ! त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेष्टोऽसि व्याप-
कोऽसि । विष्ट व्याप्तौ ॥ का० [२, ७, ४] जर्जे॑ त्वेत्या-
ज्यमुहास्येति । हे आज्य ! त्वामुहासयामीति शेषः । किम-
र्थम् ? ' जर्जे॑ उत्तमरसलाभाय । विलापितं घृतं सुखादु
भवति ॥ का० [२, ७, ४] पत्नी॑मवेक्षयत्यदब्धेनेतीति ।
दब्धोतिर्हिंसार्थः । हे आज्य ! अदब्धेन अनुपहिंसितेन चक्षुषा
त्वामवपश्यामि । अवाचीनं यथा तथाधोमुखी सती
पश्यामि । किञ्च हे आज्य ! त्वमग्नेर्जिङ्घासि । यदाज्यमग्नेौ
ह्यते तदा जिङ्घेव ज्वालोत्पद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिङ्घा । किञ्चूतं
देवेभ्योऽर्थाय सुहृः सुष्टु ह्यते इति सुहृः पंस्तुं छान्दसम् ।
यदा जिङ्घाविशेषणं सुष्टु ह्यन्ते देवा आह्वयन्तेऽनया सा
सुहृर्जिङ्घा । ज्वालां दृष्ट्वा आयन्तीत्यर्थः । अतो मे जम धाम्ने
धाम्ने भव तथा यजुषे यजुषे च भव । धाम स्थानम् ।
फलेन युज्यत इति यजुःशब्दो यागवाची । धाम्ने धाम्ने
तत्तद्यागफलोपभोगस्थानसिद्धयर्थं भव । • यजुषे यजुषे तत्त-
द्यागसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

स॒वि॒ तु॒स्त्वा॑ प्र॒स॒व॒ उत्प॑ना॒म्यच्छि॑द्रेण प॒वि-

वे'ण सूर्य'स्य रश्मिभिः । सवितुर्व'ः प्रसव०—०
 रश्मिभिः । तेजो'ऽसि शुक्रम'स्यमृतमसि । धाम
 नामासि प्रियं देवानामनाघृष्टं देवयज'नमसि
 ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
 प्रथमोऽध्यायः ॥

का० [२, ७, ७,] सवितुस्तेत्याज्यमुत्पुनातीति । सवि-
 तुर्देवस्य प्रसवे आन्नायां वर्त्तमानः सखामुत्पुनामि शोध-
 यामि । व्याख्यातमन्यत् ॥ का० [२, ७, ८] प्रोक्षणीय
 पूर्ववदिति । सवितुर्वः । वो युष्मानुत्पुनामीति व्याख्या-
 तम् ॥ का० [२, ७, ९] आण्यमवेक्षते तेजोऽसीति । हे
 आण्य ! त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहेतुब्राह्मैजस्वम् । शुक्र-
 मसि दीप्तिमदसि । स्निग्धरूपत्वाद्दीप्तिमत्त्वम् । अमृतमसि
 विनाशरहितमसि । बहुदिवसावस्थानेऽप्योदनादिवत् पय्यु-
 पितत्वादिदोषाभावादविनाशित्वम् ॥ का० [२, ७, ११, १२]
 स्तुषेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सक्तव्यम् इति । हे
 आण्य ! त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्देवैर-
 ज्ञेति धाम । तथा नाम नःप्रयति आत्मानं प्रति सर्वाणि
 भूतानीति नाम । आण्यं . दृष्ट्वा सर्वेऽप्यत्तुं नमन्ति । तथा
 देवानां प्रियमिष्टम् अनभिभूतम् । गतसारात्वदोषेणातिर-
 स्कृतं चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्युरितीदं

न तथा । देवयजनं देवा इच्छन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं
स्वमस्यतस्त्वां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शाखाद्यान्यग्रहान्तोऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।
वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि ।
बर्हिरसि सुगभ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

का० [२, ७, १८] इधं प्रोक्षति विस्रंस्य वेदिं च
बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्तादग्रन्य कृष्णोऽसीति प्रति-
मन्त्रमिति ॥ इधं विस्रंस्य प्रोक्षेत् । वेदिं च प्रोक्षेत् । बर्हि-
रादाय वेद्यां पूर्वग्रन्य कृत्वा प्रोक्षेत् क्रमान्मन्त्रत्रयेणेति
सूत्रार्थः ॥ कृष्णोऽसि ॥ हे इध ! त्वं कृष्णोऽसि कृष्णमृग-
रूपो यज्ञोऽसि । इधपूलकस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वोपचारः ।
किञ्चूतः ? आखरेष्ठः । आ समन्तात् खरे कठिने वृक्षे तिष्ठ-
तीति आखरेष्ठः । यद्वा खं खर्गं राति ददातीति खरः । आह-
वनीयस्तत्रा समन्तात्तिष्ठतीत्याखरेष्ठः । अन्तोदान्तः कृष्ण-
शब्दो वर्णवाची अयन्तु कृष्णशब्द आयुदात्तत्वान्मृगवाची ॥
यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वर्गोपनय्य कृष्णमृगो भूत्वा
वने यन्निपतस्मध्ये प्रविश्य कुत्रचिर्कठिने वृक्षे तस्थौ । तदे-
वदभिप्रेत्य कृष्ण आखरेष्ठ इति इयमुच्यते । यज्ञो ह देवे-
भ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचारेत्वादिश्रुतः [१, १, ४,

१] । ख्ये च भाषायामिति ख्ये परपदे [पा० ६, ३, २०]
 भाषायां सप्तम्या अलुग्निषेधाद्देऽलुक् । पूर्वपदादिति
 [पा० ८, ३, १०६] षत्वम् । अतोऽग्नये जुष्टं प्रियं त्वां
 प्रोक्षामि शुद्धर्थं जलेनेति शेषः । वेदिरसीति वेदिं
 प्रोक्षति । त्वं वेदिरसि । विद्यते लभ्यत इति वेदिः ।
 विदुष्ट लामे । देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाद्देदिः ! अतो बर्हि-
 र्जुष्टं बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि ।
 पृथ्वीरूपाया वेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥
 बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम् । हे दर्भ ! त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वा-
 द्देदिहं हणसमर्थमसि । अतः स्रुग्भ्यो जुष्टं स्रुचां धारणात्
 प्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

अदित्यै व्युन्दनमसि । विष्णो स्तुपोऽसि ।
 ऊर्णमदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थ्यां देवेभ्यः ।
 भुवपतये स्वाहा । भुवनपतये स्वाहा । भूतानां
 पतये स्वाहा ॥ २ ॥

का० [२, ७, २०] शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दन-
 मित्तीति ॥ हे प्रोक्षणशेषोदक ! त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः
 व्युन्दनमसि विशेषेण क्लेदनमसि ॥ का० [२, ७, २१] बर्हि-
 र्विस्रुत्स्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरित्तीति । हे प्रस्तर !
 दर्भमुष्टिरूप ! त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि । ह्यै ह्यै शब्द-
 सङ्घातयोः । औणादिको ङुपप्रत्ययः । दर्भसङ्घातरूपत्वात्
 केशसङ्घातरूपा शिखेव भवसि ॥ का० [२, ७, २२] वेदिष्
 स्तृचात्पूर्वमदसमित्तीति । हे वेदे ! त्वां स्तृणामि बर्हिषा
 षादयामि । किंभूतां त्वाम् ? ऊर्णमदसमूर्णमिव मृदु

मतिमयेन मृदुर्न्दीयसी ईयस्योपच्छान्दसः । यथा प्रभो-
 वेष्टुं भूमिः कस्वलादिनाच्छाद्यते काठिन्याभावाय तथा
 राच्छादिता वेदिर्मृदुः स्यात् । पुनः किन्भूतां त्वां
 देवेभ्यः स्वासस्यां देवोपकाराय सुखेनासितुं स्थानभूताम् ।
 सुखेन चाखेनासनेन स्वीयते यस्यां सा स्वासस्या ताम् । का०
 स्तन्मभिमृशति भुवधतये स्वाहेति ॥ एतन्मन्त्रत्रयस्वालो-
 क्तर्षः । भुवपत्त्यादयस्त्रयोऽग्नेर्भ्रातरः । स्वाहाशब्दो निपातो
 देवान् प्रति दानवाची । स्वाहाकारश्च वषट्कारश्च देवा
 उपजीवन्तीति श्रुतेः । इविर्षदृणकाले परिधिभ्यो बहिर्य-
 इविः स्तन्मं तद्भुवपत्त्यादिभ्योऽग्नेर्भ्रातृभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः ।
 पुरान्नेर्भ्रातरो वषट्कारभयाङ्गुमिं प्राविशस्तदुःखेनाग्निरपि
 पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्वाप्यमान
 एवमवदद् यदेतैर्मङ्गाढभिर्मां परिधत्तेषाञ्च यज्ञभागः कल्प-
 णमिति । ततस्तेऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो जातास्तेषाञ्च स्तन्मं
 इविर्भागः कृत इति कथा [१, ३, ३, १२—१६] ॥ २ ॥

गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्व-
 स्यारिष्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडि-
 तः । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्यै
 यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः । मित्रा-
 बहूणो त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेषु धर्मणा
 त्वेषु स्यारिष्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड
 ईडितः ॥ ३ ॥

का० [२, ८, १] परिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणो-
 त्तरान् मन्धर्वं प्रति प्रतिमन्त्रमिति ॥ चादौ पश्चात् । हे

परिधे । विश्वावसुनामा मन्धर्वः त्वां परिदधातु आहवनीयस्य
 पचात्सर्वतः स्थापयतु । विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् प्रदेशे वसतीति
 त्वस्वान्तः । द्युलोकास्तं सोमं रक्षितुं तत्पार्श्वे सर्वत्र मन्ध-
 र्वोऽवसदिति नृत्यन्तरक्तया । किमर्थं स्थापयंतुः । विश्वस्वा-
 रिष्यै । रिष्य हिंसायां रेषथं रिष्टिः न रिष्टिः परिष्टिसखै ।
 आहवनीयस्थानरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिष्य-
 भावेऽसुराः प्रविश्य हिंसन्ति । किञ्च त्वं यजमानस्य परिधि-
 रसि । न केवलमग्नेः परिधिः यजमानमप्यसुरेभ्यो रक्षितुं
 पश्चिमदिशि स्थापितोऽसि । किञ्च अग्निरिडः ईडितस्यासि ।
 आहवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निश्चैवमास ।
 ईधते स्तूयते इतीड सुतियोग्यः । अत एव ईडितः सुतो
 होत्रादिभिः । ईड सुतो ॥ दक्षिणं परिधिं परिदधाति ।
 इन्द्रस्य बाहुरसि । हे द्वितीय परिधे ! त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो
 बाहुरसि । रक्षथसमर्थत्वादिन्द्रबाहुत्वोपचारः । विश्वस्वी-
 त्यादि व्याख्यातम् । अत्राग्निशब्देन भुवमपतिनामा द्वितीयो
 भ्राता ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति ॥ मित्रावरुणौ ।
 हे तृतीय परिधे ! मित्रावरुणौ वायादित्यौ भुवेण स्थिरेण
 धर्मणा धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां परिधत्ता परितः
 स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्ववत् । अत्राग्निर्भ्रतानां
 पतिस्तृतीयो भ्राता ॥ ३ ॥

क्रीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तु संमिधी-
 महि । अग्ने कृहन्तमध्वरे ॥ ४ ॥

का० [२, ८, २] प्रथमं परिधिं संमिधीपस्य क्रीति-
 होत्रमित्याहधातीति । इत्येव अग्निदेवस्या नोयतीत्युक्तेः ।
 हे कवे ! आन्तर्दिग्निं ! हे अग्ने ! अध्वरे यांनि निर्मितं

आं वरं अभिषोमहि अग्नेजिसकाष्ठेन दीपयामः । अतीक्ष-
 नात् । ऐकनिप्रदावीनां यस्य शुभपञ्चमं च कविः । विभूतं
 स्वाम् । वीतिहोमम् । इत् गती । इतिर्भतिः स्वातिः पुञ्-
 जोऽप्यस्यनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये स्युः होतं होमो
 यस्य च कानि होतः यत्र होमि कृते समृद्धिप्राप्तिः स्वादित्यर्थः ।
 यदा वीतिरभिसाधो होत्रे होतृकभाषे यस्य तम् । तदा
 युमन्तं । योः कान्तिरस्वास्तीति युमान् तं कृत एव युस्तु-
 पेतम् । तथा वृष्टन्तं महान्तम् ॥ ४ ॥

समिदसि । सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्या-
 सिद्धभिर्गस्यै । सवितुर्वाङ्गस्यः । सर्वसिद्धसं-
 त्वा सृणामि स्वासस्यं देवेभ्यः । या त्वा वसवो
 रुद्रा प्रादित्याः सद्दन्तु ॥ ५ ॥

का० [२, ८, १] अमुपस्यञ्च द्वितीयं समिदधीतीति ॥
 हे इक्ष्वाक ! त्वं समिदसि अग्नेः समिन्धनं दीपनमसि ॥ का०
 [२, ८, ४] सूर्यस्त्विति अपत्याहवनीयमौचमाय इति ॥
 हे आहवनीय ! सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्यासिद्धभि-
 र्गस्यै सर्वस्या अभिगच्छेर्हिंसायाः सकाशात्त्वा त्वां पातु
 रक्षतु । अतुर्वा पञ्चम्यर्थे । या काचिद्विधा प्रसक्ततां सर्वान्
 परिहरत्वित्यर्थः । इतरदिग्भावे परिधित्वं रक्षकं पूर्वस्यां
 तदभावात् सूर्यः । तथा च ऋतिः [१, १, ४, ८] । सुख्यं
 य अभितः परिधयो भवन्त्येतेष्वसूर्यनिव पुरस्तात्तोसारं करो-
 तीति । का० [२, ८, ५] बर्हिषस्येति निरयो निदधाति
 सवितुरिति । इत्येदं प्रस्तरस्यापमार्थं निर्व्यङ्गं निदधात् ।
 हे बर्हि ! युवास्तुमि सवितुर्वेवस्य वाङ्गस्यः । न प्रस्तरात्तन्

सूर्यास्य वाङ्म इव भवधः ॥ का० [२, ८, १०] तयोः प्रस्तरए
 स्तृषात्सूर्यंवेदसमितीति । अर्णमिव मृदुं देवेभ्यो देवानां
 स्वासस्वं सुखेनासनेन स्वीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृषामि ॥
 का० [२, ८, ११] अभिविदधात्वा त्वा वसक इतीति ॥
 प्रस्तरं प्रति पाषी निदधाति । वसको वद्रा आदित्वाः सकन-
 क्र्याभिमामिनस्त्रयो देवाः त्वामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः
 प्रसारयन्तु ॥ ५ ॥

घृताच्यसि जुह्वर्नाम्ना सीदं प्रियेण धाम्ना
 प्रियं सद आसीद । घृताच्यस्युपभृन्नान्ना
 सीदं प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद । घृता-
 च्यसि भ्रुवा नाम्ना सीदं प्रियेण धाम्ना प्रियं
 सद आसीद । प्रियेण धाम्ना प्रियं सद
 आसीद । भ्रुवा असन्नृतस्य योनौ ता विष्णो
 पाहि । पाहि यज्ञम् । पाहि यज्ञपतिम् । पाहि
 मां यज्ञन्यम् ॥ ६ ॥

का० [२, ८, १२, १३] सव्याशुखे जुह्वं प्रतिगृह्य
 निदधाति घृताचीत्वेवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमिति । हे
 जुह्व ! त्वं घृताची असि । घृतमश्नति प्राप्नोतीति घृताची
 घृतपूर्णा भवसि नाम्ना च जुह्वः । इयतेऽनयेति जुह्वः ।
 क्षिपि क्षुतिकर्मि होतानां देव जुहोतेर्दीर्घश्चेति [पा०
 क० ३, २, १७८ । व० २, ३] द्वित्वं दीर्घश्च । सा त्वं
 प्रियेण धाम्ना देववशभेनाग्नेन सह इदं प्रियं सदः प्रस्तर-
 कर्णमामाचीद अशितिष्ठ । एतद्दे देवानां प्रियतमं धाम यदा-

ज्वामिति श्रुतेः [३, १, १०] प्रियेषां धान्याणां च
उपसृष्टं वादयति । उप समीपं स्थित्वा विभर्ति वाज्यं धार-
यतात्पुंत् । व्याख्यातमन्वत् । ध्रुवां वादयति । ध्रुव
सौर्ये । यथा होमार्थं जु पचताचलनं तद्वद्व्यासलनामी-
वेन स्थिरत्वात्तान्नां ध्रुवा । अन्वहराख्यातम् ॥ का० [२,
८, १८] प्रियेषां धान्याणां ति हवीषि वेषो वावेति । हे हविः ।
प्रियेषां धान्याणां ऽऽद्येन सह प्रियं सद चासीदेत्येकैकं हविः
संभ्रीधं वचनम् । का० [२, ८, १८] ध्रुवा असदन्निति
सर्वाण्यालभत इति । ऋतस्यावश्यभाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य
यज्ञस्य योनौ स्थाने ध्रुवाणि यानि हवीषि असदन्नतिष्ठन् ।
हे विष्णो ! व्यापक यज्ञपुरुष । ता तानि हवीषि पाहि रक्ष यज्ञं
च पाहि यज्ञपतिं च पाहि । का० [२, ८, २०] पाहि
पांसित्याकाममिति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमध्वर्युं
मां पाहि ॥ ६ ॥

अग्ने वाजजि हाज त्वा सरिष्यन्त वाज-
जित् सम्नाजिर्म । नमो देवेभ्यः । सुधा
पिह्येभ्यः । सुयमे मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

का० [३, १, १३] इजसन्नहनेरनुवरिधि सम्नाज्यग्ने
वाजजिदिति त्रिभिः परिक्राममिति । वाजमन्त्रं जयतीति वाज-
जित् । तत्संश्रुद्धौ हे वाजजित् । हे अग्ने । त्वामहं सम्नाजिर्म
श्रीष्यामि । किन्मतं त्वान् । वाजं सरिष्यन्तमन्नमुद्दिश्य
गजसन्तमन्नसन्त्यादनीपं त्वम् । तथा वाजजितमन्नमुद्दिश्य
जंश्रीष्यतिमन्नमाति- निवारकामन्त्रेभ्यः ॥ का० [३, १, १५]
अपरिजातवनाया ऋषिं करोति नमी देवेभ्य इतीति । हे
देवा ! अनुष्ठानेन ऋषिगतिरेभ्यो नमस्करोति । का० [३, १, १६]

१५] स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानमिति । प्राङ्-
खेनादौ देवनत्यर्थमञ्जलिः कृतः इदानीं पितृनत्यर्थं दक्षिणा-
मुख उत्तानमञ्जलिं कुर्यात् । ये पितरः पालकाः सन्ति
तेभ्यः स्वधाऽस्तु । स्वधाशब्दो निपातः पितृनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य
दाने वर्तते । अतो यज्ञेयं तद्वास्याम इत्यर्थः । अनेन मन्त्र-
द्वयेन देवाः पितरस्योपचर्यन्ते । का० [३, १, १६] सुयमे
म इति जुह्वपभृतावादायेति । हे जुह्वपभृता ! मे मदर्थं
सुयमे सुष्ठु नियते युवां भूयास्तं भवतम् । यथा युवयोः
स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्कन्नमद्य देवेभ्य प्राज्यं सन्भ्रियासम् ।
अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वावक्रमिषम् । वसुमती-
मग्ने ते ह्यायामुपस्थेषं विष्णो स्थानमसि । इत
बुद्धो वीर्यमकृणोर्ध्वोऽध्वर आस्थात् ॥ ८ ॥

तथा सति अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारायाज्यं
युवयोः स्थितं घृतम् अस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा
सन्भ्रियासं सम्यक् पोषणं करोमि धारणं वा । प्राचीलिङ्गि
उत्तमे रूपम् ॥ का० [३, १, १६] दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा-
विष्णवित्तीति । हे विष्णो ! व्यापक यज्ञपुरुष ! अङ्घ्रिणा
पादेन त्वा त्वाम् अहं मा अवक्रमिषम् अवक्रमणं मा कार्षीं
पादेनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः ॥ का० [३, १, १८]
वसुमतीमत्ववदायेति । हे अग्ने ! ते तव ह्यायां ह्यायावत्
समीपवर्तिनीं वसुमतीं भूमिम् अहसुपस्थेषम् उपतिष्ठेयं
शेविय । उपपूर्वस्तिष्ठतिः शेवार्थः । स एक देवाप्रकारः कथ्यते ।
हे वसुमति ! त्वं विष्णोर्ध्वं स्थानमसि । अत्र स्थित्वा यागः

कर्तुं शक्यते इत्यर्थः । आहवनीयसमीपवर्तित्वात् अस्मा-
 न्मेर्यन्नस्थानत्वम् । यद्वा अयमर्थः । हे अग्ने ! ते तव वसु-
 मतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरीं ज्ञायामाश्रयम् उपस्थेपं सेवेय ।
 छायाशब्द आश्रयवाचकः । युष्मत्पादच्छायायां वसामीति
 यावत् । यतस्त्वं विश्वोर्गन्नस्य स्थानमसि ॥ का० [३, २, १]
 इत इन्द्र इति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रे यन्नसम्बन्धि यत् स्थान-
 मुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वादितः शब्देन परामृश्यते । देव-
 यजनव्यतिरिक्तभूमेरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यन्न-
 प्रदेयः पराजयरहितः । तदेवोच्यते मन्त्रेण । इत इन्द्रः ।
 इन्द्र इतोऽस्माद्देवयजनस्थानात् उद्युक्तः सक्रिति शेषः । वीर्य-
 मकृणोत् वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुबधरूपमकरोत् । अत एवा-
 धरो यन्न ऊर्ध्वमास्थात् उन्नतः स्थितः । इन्द्रेण वीर्यं कृते
 शत्रुकृतविघ्नाभावादध्वरस्थोन्नत्यम् ॥ ८ ॥

अग्ने वेहीत्रं वेदूत्यम् । अवतां त्वा द्यावा-
 पृथिवी । अव त्वं द्यावापृथिवी स्विष्टकृद्देवेभ्य
 इन्द्र आज्ये न हविषा भूत् स्वाहा । संज्योतिषा
 ज्योतिः ॥ ९ ॥

तस्मात् हे अग्ने ! त्वं होत्रं वेः । होतुः कर्म विधि ।
 लङि अङ्गभावे रूपम् । दूत्यं दूतकर्म च वेः विधि । होत्रत्वं
 दूतत्वं चाग्नेः कर्म । तथा च श्रुतिः [१, ४, ५, ४] उभयं
 वा एतदग्निर्देवानां । गोता च दूतस्वेति । ईदृशं त्वां द्यावा-
 पृथिवी अवतां पालयताम् । हे अग्ने ! त्वमपि द्यावापृथिवी
 साकं च य एवते अव पालय । इत्यमन्योन्यपालने सति इन्द्रः
 आज्येन हविषा साभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्टकृत् भूत् ।

सुष्टु इष्टं करोतीति शिष्टकृतं तादृशो भवतु । अङ्गभाक्-
 ष्वाङ्दसः । यजमानमिरिच्यते तत्तदिष्टं सर्वं चकम्बरात् तं
 करोत्वित्यर्थः । स्वाहा सुष्टुतम् असु । इन्द्रं देवमुद्दिश्य इद-
 माण्यं दत्तमित्यर्थः । स्वाहेति निपातो देवोद्देशेन दाने वर्त्तते ।
 का० [३, २, २] सुष्टुवा ध्रुवां समनक्ति संश्योतिषेति । गच्छता-
 मित्स्वधाहारः । श्योतिषा ध्रुवास्थिताण्यरूपश्योतिषा सह
 श्योतिर्जुह्वासिच्यमानरूपं श्योतिः सङ्गच्छताम् ॥ ८ ॥

मयीदमिन्द्रं इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायी'
 मधवानः संचन्ताम् । अस्माकं सन्वाशिषः
 सत्या नः सन्वाशिषः । उपहूता पृथिवी मातोप
 मां पृथिवी माता चयताम् । अग्निराग्नीध्रात्
 स्वाहा ॥ १० ॥

का० [३, ४, २१] आशासने मयीदमिति यजमानो
 जपतीति । प्रधानयागानन्तरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये
 होतरि आशिषं प्रयुञ्जानि सति यजमानो जपति । इन्द्रः पर-
 मिश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु । इदम् अस्मदपेक्षितम् इन्द्रियं
 वीर्यं मयि यजमाने स्थापयतु । किञ्च रायो धनानि देव-
 मानुषभेदेन द्विविधानि मधवानः धनवन्तस्वास्मान् यजमानान्
 सचन्तां सेवन्ताम् । सच सेवने । किञ्च अस्माकं यजमाना-
 नामाशिषोऽभौष्टार्यस्वाशंसानि सन्तु विद्यन्ताम् । किञ्च
 नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्याः अवितायाः सन्तु । मधमिति
 धननामं [निच० ३, १०,] तद्विद्यते येषां ते मधवानः ।
 अद्वयं व-प्रत्ययः [पा० ५, २, १०८] का० [३,
 ४, १८, १९, २०] एकैकमाहरति आवापृथिवीपदानं

ऽग्नीधे षड्वत्सम् । प्राश्नात्पुपङ्गता पृथिवीतीति ॥ यदा हीता
 व्यावापृथिव्योरुपपङ्गानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरिकैक-
 मशं षड्वत्से षड्वत्से कृत्वाग्नीधे ददाति स चोपङ्गतेति
 मन्त्रेण तत् प्राश्नातीति सूत्रार्थः ॥ उपङ्गता येषं पृथिवी
 दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपङ्गता अभ्यनुष्नाता
 सा च पृथिवी माता मादृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मासु-
 पङ्गयतामनुजानातु हविःशेषभक्षणायाश्चां ददातु । अहं
 चाग्नीध्रात् । अग्नीध इदं कर्माग्नीध्रं तस्माद्धेतोरग्निः सन्
 तं भागं प्राश्नामीति शेषः । स्वाहा सुहुतमसु जाठरेऽग्नी

॥ १० ॥

उपङ्गतो द्यौषि तोप मां द्यौषि ता ह्वयता-
 मग्निराग्नौ धात् स्वाहा । देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । प्रति-
 गृह्णामि । अग्नष्ट्रास्येन प्राश्रामि ॥ ११ ॥

द्वितीयं प्राश्नाति । एवं द्यौः पिता जगत्पालक उपङ्ग-
 यतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रभृति श्री
 प्रतिष्ठेत्यन्तं [ख० १३] ब्रह्मत्वम् । तस्याङ्गिरसो वृहस्प-
 तिर्ऋषिः ॥ का० [२, २, १६] देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णा-
 तीति ॥ ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राशिदं गृह्णाति । मन्त्रो
 व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का० [२, २,
 १८] अग्ने इति प्राश्नाति दन्तैरनुप्रसृशन्निति । हे प्राशिद !
 अग्नेः आस्येन वज्रिदेवताया मुखेन त्वा त्वां प्राश्रामि
 भक्षयामि ॥ ११ ॥

एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये

ब्रह्मणे । तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन
मामव ॥ १२ ॥

का० [२, २, २१] एतं त इति समिदामन्वितः प्रसी-
तीति । समिधमाधातुमनुष्ठापदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्वे-
षानुजानीयात् । एतं त इत्यादिः षोमतिष्ठेत्यन्तो मन्वः ।
हे देव । दानादिगुणयुक्त ! हे सवितः । प्रसवितः । एतं यज्ञ-
मिदानीं क्रियमाणमिमं मखं ते तुभ्यं त्वदर्थं प्राडुर्यजमानाः
कथयन्ति अनुष्ठापयन्तीत्यर्थः । किञ्च त्वया प्रेरितो देवानां
यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राडुः । बृहस्पतिर्वै
देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवार्यं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति ।
किञ्च । तेन हेतुना त्वदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष । तथा तेनेव
हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष । तथा तेनेव हेतुना
मां ब्रह्माणमव पाक्य ॥ १२ ॥

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञ-
मिमं तनोतु । अरिष्टं यज्ञसमिमं दधातु
विप्रवे देवास बृह मादयन्तामोऽम्प्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

किञ्च । मनो आण्वस्य जुषताम् । कर्मणि षठी । मनः
ष्टतं सेवताम् । हे सवितः । त्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिग्याण्ये
ष्ठापयेत्यर्थः । किञ्चूतं मनः । जूतिः । जवतेर्गतिकर्मणो
जूतिरिति क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातः । स्त्रीत्वं छान्दसम् ।
अतीतानागतवर्त्तमानकालगतपदार्थेषु नमनशीलं हि मनः ।
जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः । किञ्च बृहस्पतिरिमं यज्ञं
तनोतु विस्तारयतु । ब्रह्मत्वात् । तत इमं यज्ञमरिष्टं

हिंसारहितं कृत्वा सन्दधातु । इडाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो
विच्छिन्न इत्येवमुच्यते । किञ्च विश्वे देवासः सर्वे देवा इह
यज्ञकर्मणि मादयन्ताम् । मद द्रुतो सुरादिः । तृप्यन्ताम् ।
एवं प्रार्थितः सविता देवः ओम्प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छतु । ओमि-
त्यङ्गीकारार्थः । तथासु । प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु । समिदाधान-
काले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गी-
कृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

एषा ते॑ अग्नेस॒मित्तया॑ वर्ध॑ स्व॒चाच॑ प्याय-
स्व । व॒धिं प्री॑महि॑ च व॒यमा च॑ प्यासिप्रीमहि ।
अग्ने॑ वाजजि॒हाज॑ त्वा ससृ॒वाःस॑ वाज॒जित॑
सन्मा॑र्जिर्म ॥ १४ ॥

का० [३, ५, २] एषा त इति होतानुमन्त्रयत इति ।
ब्रह्मत्वं समाप्तम् । अतः प्राकृतमार्पम् । इयमनुष्टुबग्नि-
कृत्या । हे अग्ने ! एषा ते तव समित् समिन्धनहेतुः काष्ठ-
विशेषः । तथा समिधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गच्छ । आप्यायस्व
च । अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथा च सति त्वत्-
प्रसादादयं वर्द्धिप्रीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम प्यासिप्रीमहि च ।
अस्मदीयपुत्रपश्वादीन् सर्वतो वृद्धान् करवाम ॥ का० [३, ५,
४] सम्प्राष्टिं पूर्ववदपरिक्रामत्सकृत्सकृत्सृवात्समितीति ।
पूर्वमग्ने वाजजिदिति [ख० ७] मन्त्रेण यथेषससृजनैरग्नेः
वृद्धान्गतः कतस्तथात्रापि सम्प्राष्टिं । तत्र परिक्रम्य त्रिस्त्रिः
गतः । अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति
वृत्तार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः । इयान् विशेषः । हे अग्ने ! त्वां

सम्पादिर्म । किञ्चूतं त्वां वाजं सस्रवांसमन्नमुद्दिश्य गतवन्त-
मन्नं सम्पादितवन्तमित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १४ ॥

अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूजेषु वाजस्य मा
प्रसवेन प्रोहामि । अग्नीषोमौ तमपनुदतां
योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रस-
वेनापो हामि । इन्द्राग्नोरुज्जितिमनूजेषु वा-
जस्य मा प्रसवेन प्रोहाहि । इन्द्राग्नी तमपनुदतां
योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रस-
वेनापो हामि ॥ १५ ॥

का० [३, ५, १७, १८] जुह्वपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयो-
रितीति । तत्र जुह्वं प्राचीं प्रेरयति यजमानः । व्यूहनं
परस्परविपरीतत्वेनापनोदनम् । अग्नीषोमयोर्द्वितीयपुरो-
डाशदेवतयोरुज्जितिमनु अविघ्नेन हविःस्त्रीकाररूपमुत्कृष्टं
जयमनुसृत्याहमुज्जेषमुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि । वाज-
स्वानस्य पुरोडाशादेः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां प्रोहामि मां
यजमानं जुह्वरूपधारिणं प्रोत्साहयामि । यद्यप्यूहतिधातु-
र्वितर्कार्थस्तथाप्युपसर्गवशादुत्साहार्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ उप-
भृतं प्रतीचीं प्रेरयति । यः शत्रुरसुरादिरस्मादिरस्मान् द्वेष्टि
अस्मदीययज्ञविनाशाय द्वेषं करोति । यं च वयं द्विष्मः ।
यमासस्वादिरूपमस्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विष्मः विना-
शायोद्योगं कुर्मः । तमुभयविधं शत्रुमग्नीषोमौ देवावपनु-
दतां निराकुरुताम् । किञ्च । अहमप्येनं द्विविधं शत्रु-
मुपभृद्द्वयं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनुज्ञयापो-

हामि निराकरोमि । उत्तरो मन्त्री दर्शदेवताविषयी सञ्जानार्थो ॥ १५ ॥

वसुभ्यस्त्वा । रुद्रेभ्यस्त्वा । आदित्येभ्यस्त्वा ।
सञ्जानायां द्यावापृथिवी । मित्रावरुणौ त्वा
वृष्ट्यावताम् । व्यन्तु वयोऽक्तं रिहाणाः ।
मरुतां पृषतीर्गच्छ वशा पृन्निभूत्वा दिवं गच्छ
ततो नो वृष्टिमावह । चक्षुषा अग्नेऽसि चक्षु-
र्मे पाहि ॥ १६ ॥

का० [३, ५, २४] सुद्धा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । हे मध्यमपरिधे ! वसुभ्यः वसुदेवता-प्रौढर्थं त्वा त्वामनञ्मीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तरपरिधि-मन्त्री व्याख्येयो । परिधिचयाञ्जनेन सवनस्य देवताः प्रीयन्ते इति भावः ॥ का० [३, ६, ३] सञ्जानायामिति प्रक्षारादान-मिति । हे द्यावापृथिवी ! अलोकभूलोकदेव्यो ! युवां सञ्जानायां वृष्ट्यामापं प्रक्षारं सम्यगवगच्छतम् । किञ्च हे प्रक्षार ! मित्रावरुणौ प्राणापानवायु वृष्ट्या जलवर्षणेन त्वा त्वामवती रक्षताम् । वायुर्वे वर्षस्येष्टे [१, ८, १, १२] इत्युक्तत्वादर्था-धीशो वायुः स चाध्यात्मगतः प्राचीदानरूपो मित्रावरुण-शब्दाध्यामुच्यते । स च प्रक्षाररूपे यजमानं वृष्ट्यावह । यज-मानो वै प्रक्षार इति श्रुतेः । [१, ८, १, ४४] ॥ का० [१, ६, ४—०] अमन्त्रयेन व्यन्तु वय इत्यर्थं ज्ञानुपैति अर्थ-कमित्येवाभिहितं । इतरस्यां ज्ञानुवाम् ॥ अथः पश्चिचः व्यन्तु । तौ गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्वसनस्येति । पश्चिचपा-पशानि नायत्रादीनि इत्यादि गच्छन्तु । प्रक्षारादाविति

शेषः । किञ्चूताः वयः । अन्नं रिहाणाः । अन्नं घृतसिप्तं
 प्रस्तरं लिहानाः आस्त्रादयन्तः । रत्नयोरैक्यम् ॥ का० [३,
 ६, ८] मरुतामिति नीचेर्हत्वा तृणमादायानुप्रहरतीति ।
 एकं तृणं प्रस्तरात् पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचेर्हत्वाग्नीं प्रक्षिपेदिति
 सूत्रार्थः । मरुतामिति प्रस्तरदेवत्वा बृहतो कपिट्टा चतुर्थः
 पाद आग्नेयः । हे प्रस्तर ! त्वं मरुतां पृषतीर्गच्छ मरुताम-
 कानां देवानां सम्बन्धिनीः पृषतीर्वाहनरूपा अश्वाश्चित्रवर्णा
 गच्छ प्राप्नुहि । वायुवाहनवहेगेन गच्छेत्यर्थः । अन्तरिक्षं
 गच्छेत्यर्थः । वशा पृश्निर्भूत्वा । वशा स्वाधीना पृश्निरल्प-
 तनुर्गोर्भूत्वा दिवं गच्छ । कामधेनुवत्तृप्तिकरी भूत्वा स्वर्गं
 गच्छेत्यर्थः । ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्मदर्थं वृष्टिमावह
 भूलोके वृष्टिमानय । यद्वा । इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्त्रां
 मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरिति श्रुते-
 र्वशापृश्निशब्देन भूमिरुच्यते [१, ८, ३, १५] । वशा पृश्नि-
 र्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ पृथिवीसम्बन्धिभागानादाय
 युक्तोकं तर्पयेत्यर्थः । हे प्रस्तर ! त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्र
 स्थाप्यरतः सवाहनान् सन्तप्यं स्वर्गं गत्वा देवांसु सन्तप्यं
 पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित इति भावः ॥
 का० [३, ६, १५] चक्षुष्या इत्यात्मानमालभत इति । हे
 अग्ने ! त्वं यतश्चक्षुष्या असि । चक्षुः पातीति चक्षुष्याः ।
 उवालयान्धकारं निवर्त्य चक्षुःपालकोऽसि । अतो मे मम
 चक्षुः पाहि पालय प्रस्तरप्रहरणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिह-
 रेत्यर्थः ॥ १६ ॥

यं परिधिं पर्यधत्या अग्ने' देव पृणिभिर्गु-
 ष्मानः । तं त एतमनु जोषम्भराम्येष नेत्वदप-

चे तयाते । अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतम् ॥ १७ ॥

का० [३, ६, १७] परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममिति । एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड् रूपः । प्रथमोऽष्टकः । यं परिधिम् । त्रिष्टुब् विराड् रूपा आग्नेयी यजुरन्ता । अग्नेः प्रियमिति यजुः । देवसदृष्टा ॥ हे अग्ने देव ! आहवनीय ! पशुभिरसुरैः गुह्यमानः । गुह्य संवरचे संप्रियमाणः संरुध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्यधत्याः । असुरोपद्रवनिवारणाय परिहितवानसि स्थापितवानसि । ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि वशीं प्रक्षिपामि । अनुर्भिक्षक्रमः । हरतेर्हस्य भः । एष परिधिः त्वत् त्वत्तः सकाशात् न । इत् एवार्थे नैव अपचेतयाते । मा अपचेतयतु । त्वत्तोऽपगन्तुं मा जानात्वित्यर्थः । त्वय्येव तिष्ठतु । चित्तौ संज्ञाने णिजन्ताङ्गेट् । तस्वात्मनेपदे प्रथमैकवचनं तान्तम् । टित् आत्मनेपदानामिति [पा० ३, ४, ७८] तस्यैकारः । वैतोऽन्यत्रेति [पा० ३, ४, ८६], लोडिकारस्य पाक्षिक ऐ । लोटोऽडाटावित्याडागमः । [पा० ३, ४, ८४] । गुणामादेगौ । अपपूर्वः अपचेतयाते । अपचेतयतु । एष परिधिस्त्वत्तोऽपगतचित्तो मास्त्वित्यर्थः ॥ का० [३, ६, १७] इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमित्तीति । दक्षिणोत्तरो परिधी युगपत् प्रक्षिपेत् । हे परिधी ! अग्नेः प्रियं पाथः युवामपीतमपिगच्छतम् । पाथ इत्यन्ननाम । [नि० ने० ६, ७] । आहवनीयस्याभिप्रेतमन्नमपिगच्छतम् । अग्ने रत्नत्वं भुवङ्गां प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

स०स्रवभागा स्थेषां बृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः
परिधेयाश्च देवाः । इमां वाचमभि विप्रत्वे गृणन्तः

पाससास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् । स्वाहा वाट् ॥ १८ ॥

का० [३, ६, १८] सध्वस्रवभाया इति सध्वस्रवान् सुज्ञोतीति वेङ्गदेवी त्रिष्टुभ्यश्चरन्ता । स्वाहा वाडिति यजुः । सीमशब्दश्चः । हे विश्वे देवाः ! यूयं संस्रवभागाः स्व । विलीनमाज्यं संस्रवः । स एव भागो जेषां ते संस्रवभागाः । तथाविधा भवथ । तथा युवा संस्रवस्रवणेनाजेन वृद्धन्तो महात्सः स्व । किञ्च ये धर्मदृष्टाः प्रस्तरे तिष्ठन्तीति प्रस्तरेष्वाः प्रस्तरस्यायिनः । ये च परित्रेयाः परिधिभवाः सन्ति । ते विश्वे देवा इमां मदीयां वाचमभि वृषन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः । अयं यजमानः सम्यक् यजतीत्येवं संज्ञां देवानां मध्ये कथयन्तो यूयमस्मिन् बर्हिषि स्रग्वाससोपनिश्य मादयध्वं त्वप्यध्वं मोदयध्वं वा । स्वाहेति वाडिति च शब्दौ हविर्दानार्थौ । सर्वथा दत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः । यद्यपि स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण धेति ऋतेर्वषट्कारो दानार्थः । तथापि देवानां परोक्षनिश्चयात्प्रत्यक्षत्त्वात्परिहाराय वाडिति शब्दः प्रयुक्तः ॥ ८॥

घृताची स्यो धुर्यो पातु सुम्ने स्थः
सुम्ने मा धत्तम् । यजु नमश्च तु उप च यजुस्य
श्रिवे सन्तिष्ठस्व स्विष्टे मे सन्तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

का० [३, ६, १९] घृताची इति धुरि निदधातीति । जङ्घपद्यती शकटधुरि निदधात् । हे जुह्वपद्यती ! युवा घृताची स्वः । इतमश्चतः प्राप्रुतः इति घृताची । पूर्वसवर्णदीर्घः । तथाविधे युवा धुर्यावनङ्गाहो पातं रक्षतं धुरं वृद्धतस्ती धुर्यो । किञ्च युवा सुम्ने सुम्नेरुपे स्थः भवथः तस्मात्सुम्ने सुम्ने मा मा धत्तं

आध्वतम् ॥ का० [३, ६, २१] यज्ञ ! नमस त इति वेदिमा-
 लमत इति । अस्य मन्त्रस्य मूर्धं यवमान् कृषिददाकवान् ध-
 नाम्तावनिनि पञ्च ऋषयः । यज्ञो देवता । हे यज्ञ ! ते तुभ्यं
 नमः असु उप उपचवो वृष्टिश्च तैःसु । चकारावन्धोव्यसमु-
 वाधौ । नम-उपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यज्ञ न्यूनं जातं
 तत् पूर्णं जायते । तथा च ऋतिः । स यदतिरिचयति तन्-
 मस्कारिण शमयति अथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्वयं
 ीति । किञ्च । यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्य अन्धूनाति-
 रिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः । यद् यज्ञस्यान्धूनातिरिक्तं तच्छिवं
 तेन तदुभयं शमयतीति ऋतेः । नै मम स्त्रिष्टे सन्तिष्ठस्य ।
 साधु इष्टं स्त्रिष्टम् । शोभने यागे तिष्ठसि प्राप्तिं कुर्वित्यर्थः ।
 ॥ १८ ॥

अग्नेऽदध्वायोऽशीतम प्राहि मा द्वियोः ।
 प्राहि प्रसित्ये । प्राहि दुरिष्टौ । प्राहि दुःरश-
 न्या अविषं नः पितुं कृणु । सुषदा योनौ
 स्वाहा वाट् । अग्नये संवेशपतये स्वाहा । सर-
 स्वत्ये यशोभगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

का० [३, ७, १७] सुक्त्स्व प्रष्टव्यात्यम् ऽदध्वायिति ।
 दध्मेनिः हिंसाकर्मा [निघ० २, १८, १] । आङुरिति मनुष्य-
 नाम [निघ० २, ३, १७] । अदध्वाऽनुपहिंसित आयुर्मनुष्यो
 यजमानो यस्य सोऽदध्वायुः । अथ भोजने । अन्नाति
 मुहूर्ते इत्यर्थः । अहं कृणु व्यासो अन्नु मे व्याप्नोतीत्यर्थः ।
 अतिरिक्तं अहितमः । दीर्घं वादसः । हे अदध्वायः ।
 अहितयजनः । हे अहितमः । भोजनम् । यज्ञं आपन्नमः ।

हे अग्ने गार्हपत्य ! मा मां दिव्योः वक्ष्यात्पाहि । अत्रप्रसुता-
 इक्षसमादायुधान्नाम्पाहि । दिव्युरिति वक्षनाम [निघ० २,
 २०, १] । प्रसित्वे प्रसितेर्वन्धमहेतुमृताज्जातान्मां पाहि ।
 प्रसितिः प्रसवनाप्तमृतां जालं वेति यास्तः [निघ० ६, १२] ।
 दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टिः अशास्त्रीयो यागः । तस्मान्मां पाहि ।
 दुरघ्ननी । अदनमघ्ननी । दुष्टा अघ्ननी दुरघ्ननी दुर्भोजनं
 ततो ऽऽपाहि । चतुर्थ्यर्थः पञ्चम्यर्थे । भौतार्थानामिति
 [पा० १, ४, २५] पञ्चमी । किञ्च नोऽस्माकं पितुमन्म-
 विषं क्णु इविर्विषरहितं कुब । योनिरिति गृहनाम [निघ०
 ३, ४] । सुष्ठु सद्यते स्थीयते यस्यां सा सुषदा । तस्यां सुषदा
 विभक्तोराकारः । सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः ।
 यद्वा गृहे स्थितानां नोऽस्माकं पितुमविषं कुब । स्वाहा वाडिति
 पदे व्याख्याते । का० [३, ७, १८] दक्षिणाग्नी शुद्धोत्थम्य
 इति सरस्वत्या इति चेति । स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्र
 शयनं संवेशः । तस्य पतिर्योऽग्निस्तस्मै स्वाहा इविर्दत्तम् ।
 जीवतः पुरुषस्व प्रशंसा यशः तस्य यशसो भगिनी वायुषा सर-
 स्वती तस्यै इविर्दत्तम् ॥ २० ॥

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदो-
 ऽभवस्तेन मच्च वेदो भूयाः । देवा गातुवि-
 दो गातुं वित्त्वा गातुमित । मनसस्पत इमं
 देव युञ्जत् स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

का० [३, ८, १] पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति । हे
 कुञ्जमुष्टिनिर्मित पदार्थ ! त्वं वेदोऽसि । ऋगाथान्मयोऽसि ।
 यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । हे देव ! श्रोतनाम्नक वेद । हे

वेद । येन कारणेन त्वं देवेभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । देवानां
वेदोऽभवः प्रापकोऽभूः तेन कारणेन मघ्नं मम वेदो भूयाः
प्रापको भव ॥ का० [३, ८, ४] समिष्टयक्षुक्षुं होति देवा
गातुविद इतीति । इयं विराट्छन्दस्का वातदेवत्या मनस-
स्यतिदृष्टा ऋक् । अस्याः पूर्वाधेन देवता विसृजति । गै शब्दे ।
गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्वघ्नः
तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः । हे गातुविदः ! यन्नवे-
त्तारो देवाः ! गातुं विस्वा विदित्वा । विद ज्ञाने । अस्मदीयो
यन्नः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा । गातुमित यन्नं प्रत्यागच्छत । यद्वा
गातुर्गन्तव्यो मार्गः तं गच्छत । अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः
स्वमार्गं गच्छत । एवं देवान् विसृज्य चन्द्रं प्रत्याह । हे मन-
सस्यते ! मनोऽधिपश्चन्द्रः । यद्वा देवान् यष्टुं मनसः प्रवर्तकः
परमेस्वरः । तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्यते ! परमेस्वर ! हे
देव ! इममनुष्ठितं यन्नं स्वाहा त्वहस्ते ददामि । त्वं च तं
यन्नं वाते वायुरूपे देवे धाः स्थापय । वाते हि यज्ञोऽवति-
ष्ठते । तदुक्तं श्रुत्या । वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदेवाध्वर्युं हतमं
कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥ २१ ॥

सम्बर्हिर्ङ्क्ताः७ हविषा घृतेन समादित्यैव-
सुभिः समरुद्भिः । समिन्द्रो विश्वदेवेभि-
रङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत् स्वाहा ॥ २२ ॥

का० [३, ८, ५] बर्हिः सम्बर्हिरितीति । बर्हिंशुं होति ।
इयञ्क् विष्टुं विराड् रूपा बर्हिर्देवत्या । इन्द्रो हविषा हवि-
संस्कारयुक्तेन घृतेन बर्हिः दर्भं समरुक्ताम् । सम्बगच्छनोपेतं
करोतु सं चन्द्रः केषो न । किन्तु अदित्यैवसुभिर्मरुद्भिः

विष्णवेभिर्विष्णुनामकैश्च गणदेवैः सहितः समङ्क्तान् । सवि-
 त्वास्त्रोपसर्गश्चाहत्या पङ्क्त्यमित्वास्तत्र त्रिषापदस्याप्याहतिर्बो-
 हव्या । वस्त्रादिसहितेनेन्द्रेण समङ्क्ता तद् बर्हिर्यद्विष्यं नभो
 आदित्यलक्षणं ज्योतिः तद्गच्छतु आदित्यं प्राप्नोतु । स्वाहा इदं
 बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम् । नभः इत्यादित्यनामसु [निघ० १, ४]
 पठितं दिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

वास्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै'
 त्वा विमुञ्चति तस्मै' त्वा विमुञ्चति । पोषा-
 य ॥ रक्षसां भागोऽसि ॥ २३ ॥

का० [३, ८, ६] वेद्यां प्रथीता निनयति परीत्य कस्वेति ।
 व्याख्यातः [अथ्या० १, ६] मन्त्रः प्रजापतिदेवतः तत्र यज्ञयोगे
 नियुक्तः अत्र तु यज्ञविमोके । पोषाय यजमानं पुत्रादिभिः
 पोषयितुं त्वां निनयामीति शेषः । यज्ञं प्रमुञ्चाविमोके
 यजमानस्वाप्रतिष्ठापत्तेर्विमोकः कार्य्यः । यो वै यज्ञं प्रमुञ्च
 न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवतीति श्रुत्यन्तरवचनात् ॥

का० [३, ८, ७] पुरोडाशकपालेन चान्वास्वत्यथः कृष्णा-
 जिनए रक्षसामितीति । हे कण्वसमूह ! त्वं रक्षसां भागोऽसि
 तेषां नीचजातित्वात्रिज्जष्टकण्वरूपो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

संमूर्धसा पर्यसा सन्तनूमिरगन्महि मर्क-
 सा सएशिवेन । त्वष्टा सुदवो विदवासु रायो-
 ऽसु माहुं स न्वो बर्हिस्त्रिस्म ॥ २४ ॥

त्वष्टृदेवत्वा विष्टुप् । इतः परं याजमानम् ॥ का०
 [३, ८, ८—१०] पूर्वपार्श्वं निनयति परीत्य सन्तं यज-
 मानोऽचिना प्रतिगच्छति सं पूर्ववेति सुर्वं विष्टुष्ट इति ।

समिन्नुससर्गोऽसमदीत्यनेन कल्पः मत्सेतम् । वर्ज्या वृद्ध-
 वर्ज्येन वर्ज्यं समसकृदि सफलं भवामः । पयसा शीरादिद-
 क्षेन समसकृदि । तन्भिरनुष्ठानघर्षैः शरीरात्पयैः यदा
 तन्भिरभ्यास्युदादिभिः समसकृदि । शिवेन शान्तेन कर्म-
 न्नायायुक्तेषु मनसा समसकृदि । सत्पुनश्चतोरस्य वर्ज-
 साद्यपेति तदनेन पुनसाप्याययति । किञ्च सुदवः शोभन-
 दानः ज्ञप्ता रायो धनानि विदधातु करोतु । तन्नः शरीरस्य
 मदीयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं वदन्मुसाष्टु ।
 न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु । धनस्य शरीरस्य
 ष्टुं करोत्वित्यर्थः । सुष्टु ददातीति सुदवः । सुपूर्वाद्दानैः
 इत् । सार्वधातुभ्य इति [३० ४, १६०] इत् । बाहुलक-
 त्वाद्ब्रह्मः ॥ २४ ॥

दिवि विष्णुर्व्यक्रुस्त जागतेन छन्दसा
 ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्म ।
 अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रुस्त वैष्टुभेन छन्दसा
 ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्मः ।
 पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रुस्त गायत्रेण छन्दसा ।
 ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्मः ।
 असात् । अस्यै प्रतिष्ठायै । अगन्तु स्वः ।
 संख्यातिषाभूम ॥ २५ ॥

का० [१, ८, ११] विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरिति
 तिस्रश्चमेति । विष्णुपादबुद्ध्या ज्ञपादस्य भूमौ प्रक्षेपा
 विष्णुक्रमाः । विष्णुर्व्यक्रुस्तः । जागतेन छन्दसा जगती-

हन्दीरूपिण स्वकीयपादेन दिवि व्युलोक्ये व्यक्रंस्त विप्रेषिच
 क्रमचं कृतवान् । तथा सति ततो व्युलोक्यात् निर्भक्तो भाग-
 रहितः कृत्वा निःसारितः । कः । योऽस्मान्नेष्टि यं च वयं
 द्विषः । योऽस्मान् दृष्ट्वा न प्रीयते यं च दृष्ट्वा वयं न प्रीया-
 महे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवो निःसारितः । एवमुत्तरावपि
 विश्वक्रममन्त्रौ व्याख्येयौ ॥ का० [३, ८, १३] अस्मादन्वा-
 दिति भागमवेक्षत इति । योऽयन्भागोऽवेक्ष्यते अस्मादन्वाद्य-
 जमानभागान्निर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्त्तनीयः ॥ का० [१,
 ८, १४] अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिमिति । अवेक्षत इति
 चतुर्षु मन्त्रविनियोगेष्वनुवर्त्तते । अस्यै अस्याः पुरतो दृश्य-
 मानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञियभूमेः निर्भक्त इत्यादि पूर्ववत् ॥
 का० [३, ८, १५] अग्न्य स्वरिति प्रागिति । पूर्वस्यां दिशि
 स्थितं स्वः स्वर्गं सूर्यं वा वयमग्न्य प्राप्ताः । यज्ञानुष्ठानेन ।
 का० [३, ८, १६] संज्योतिषेत्याहवनीयमिति । ज्योति-
 षाहवनाहलक्षण्येन वयं समभूम सङ्गता अभूम ॥ २५ ॥

स्वयम्भूरसिं श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि
 वर्चो मे देहि । सूर्यं स्याद्वत्मन्वावर्त्ते ॥ २६ ॥

का० [३, ८, १७] स्वयम्भूरिति सूर्यमिति । हे
 सूर्य ! त्वं स्वयम्भूरकृतकः स्वयंसिद्धोऽसि । श्रेष्ठो प्रश-
 स्तमो रश्मिः मण्डलशरीराभिमानी हिरण्यगर्भा-
 ष्योऽसि । सूर्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति । चतुर्दिक्षु चत्वारः ।
 एक उपर्येक्तोऽधस्तात् सप्तमो मण्डलाभिमानी हिरण्यगर्भः
 पुरुषः स श्रेष्ठः स त्वमसि । यतस्त्वं वर्चोदा असि तेजसो
 दातासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि ॥ का० [३, ८, १८]
 सूर्यस्वेत्यावर्त्तते प्रदक्षिणमिति । आवर्त्तनमावृत् । सूर्यस्व

सम्बन्धिनीमावृतमावर्त्तनमनुसृत्याहमपि आवर्त्ते प्रादक्षि-
ण्ये नवर्त्तनं करोमि ॥ २६ ॥

अग्ने^१ गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृह-
पतिना भूयासः सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहप-
तिना भूयाः । अस्थूरि ऋषीर्गार्हपत्यानि सन्तु
शतं द्विमाः । सूर्ये^१ स्याद्वत्तमन्वावर्त्ते ॥ २७ ॥

का० [३, ८, २१] गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत
इति । हे गृहपते ! अस्मदीयगृहस्य पालक ! हे अग्ने !
त्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः ।
अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम् । तथा
हे अग्ने ! त्वमपि मया गृहपतिना मदीयसेवयेत्यर्थः । सुगृ-
हपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव । अग्नेपदस्याह-
त्तिरादरार्था । एवं सति नौ आवयोर्गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां
स्त्रीपुरुषाभ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि शतं द्विमाः वर्षाणि
शतवर्षपर्यन्तमस्थूरीव सन्तु । निरन्तरमवहितानि प्रवर्त्त-
ताम् । एकपाश्वे बलीवर्दयुक्तं शकटंः स्थूरि न स्थूरि
प्रस्थूरि । सुतोपमानम् । बलीवर्दयुक्तं शकटं यथा निरन्तरम्
अव्यवहितं प्रसरति तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु । गृह-
पतिना संयुक्ते अत्र [पा० ४, ४, ८०] इति अत्रप्रत्ययः ॥
का० [३, ८, २३] सूर्येत्येवावर्त्तते प्रदक्षिणमिति ।
व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

अग्ने^१ व्रतपते व्रतमर्चारीषं तदशकं तन्मे-
ऽराधि । बुद्धमहं य एवास्मि सोऽस्मि ॥ २८ ॥

का० [३, ८, २८] व्रतं विदुजते वेनोपियादिति । व्रत-

अङ्गणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयोर्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमं
द्वितीयेन वा । अत्रापि तदनुमारेण व्रतं विस्तृजेत् । हे
अग्ने ! हे व्रतपते कर्मपालक ! व्रतमचारिषं कर्मानुष्ठित-
वानस्मि तदशकं शकितवान् । त्वत्प्रसादान्त्कर्मशक्तोऽभ-
वम् । त्वया च तस्मै मदीयं कर्म अराधि साधितम् । द्वितीयो
मन्त्रः । हे अग्ने ! इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा
अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ॥

अ॒ग्नये^१ क॒व्य॒वाह॑नाय॒ स्वाहा॑ । सो॒माथ
पि॒तृम॑ते॒ स्वाहा॑ । अ॒प॒ह॒ता अ॒सु॒रा र॒क्षांसि
वे॒दिष॑दः ॥ २९ ॥

का० [४, ९, ७] सारतण्डुलमपूर्णं अपयित्वाभिचा-
र्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यन्नय इति सोमायेति च । कवयः
क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां सम्बन्धि कव्यं हविः । तद्दोढुम
धिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः । तस्मै अग्नये स्वाहा
हविर्धत्तम् । पितृमान् पितृसंयुक्तः तस्मै सोमनामकाय
देवाय स्वाहा हविर्धत्तम् । स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवे-
भ्योऽन्नदानश्रुतेर्देवाविमो मन्त्रो ॥ का० : [४, १, ८] दक्षिणे-
नोक्तं च त्वप ता इतीति । वेद्यां सीदन्ति वेदिषदः तादृशा
असुराः अपहता वेदिभ्रकाया-पगताः । तथा रक्षांसि
वेद्या अपहतानि । असुरत्वं रक्षस्व चेति जातिविशेषो
देवविरोधिनी ॥ २९ ॥

ये रूपांसि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः

स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्य-

ग्निष्ठान् लोकात् प्रणुं दास्यन्मात् ॥ ३० ॥

का० [४, १, ८] उक्तं परस्तात्करोति ये रूपाणीति । इयं त्रिष्टुप् कव्यवाङ्मनिदेवत्या । स्वधया पितृणां निमित्तेन पितृणामक्षमस्त्राभिर्भक्षणीयमिति हेतोः स्वीय-रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुराः देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति । तथा वे असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति । पराक्राष्टाः पुरः परा-पुरः स्वूखदेशान् । निक्लष्टाः पुरः निपुरः सूखदेशान् ये धार-यन्ति । स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्वूखसूखधरीराणि विभ्रति । अग्निदस्यकरूपः । अस्माहोकात् पितृयज्ञ-स्थानान्तानसुरात् प्रणुंदाति प्रणुदतु प्रेरयतु प्रकर्षेणापसाद्यत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमाहृषाय-
धम् । अमीमदन्त पितरो यथाभागमाहृषा-
यिषत ॥ ३१ ॥

का० [४, १, १३, १४] अत्र पितर इत्युक्तोदङ्ङास्तथा तमनादात्वात्तौ दन्तेति जपतीति । आ तमनात् स्वीयनिरोधेन स्वानिपर्यन्तमुदङ्ङुष आस्त इति सूत्रार्थः । हे पितरः ! यूयमत्रास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं वृष्टा भवत । ततो इविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आहृषायध्वं समन्तादृचव चरत । यथा वृषः स्वाभीष्टं घासं प्राप्य तसि-पर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत् स्वीकुवत । आहृषायध्वं ततो लोद । काण्डं सप्तोपचेति [पा० ३, १, ११] काण्डं ततो लोद ।

पितरः अमीमदन्त । यान् पितॄन् प्रति मादयध्वमित्युक्तं ते
 तरोऽमीमदन्त हृष्टाः यथाभागमावृषायिषत स्वं भागमन-
 क्राम्य वृषवत् स्वीचक्रः । लुङि रूपम् । यथाभागमाशिशु-
 त्येवैतदाहेति श्रुतिः [२, ४, २, २२] । भागं स्वं जघ्नु-
 त्यर्थः ॥ ३१ ॥

नमो॑ वः पित॒रो रसा॑य । नमो॑ वः
 पित॒रः शोषा॑य । नमो॑ वः पित॒रो जी॒वाय॑ ।
 नमो॑ वः पित॒रः स्व॒धायै॑ । नमो॑ वः पित॒रो
 घो॒राय॑ । नमो॑ वः पित॒रो म॒न्यवे॑ नमो॑ वः
 पित॒रः पित॒रो नमो॑ वः । गृ॒हान्नः॑ पित॒रो
 द॒क्ष २तो॑ वः पित॒रो दे॒ष्म । ए॒तद्दः॑ पित॒रो
 वासु॑ आर्ध॒त्त ॥ ३२ ॥

का० [४, १, १५] नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति । षट्-
 कत्वो नमस्करोति । षड्वा ऋतवः पितर इति श्रुतेः रसादि-
 शब्दे न वसन्तादिषडृतव उच्यन्ते । ते च पितॄणां स्वरूपभूता
 अतस्तेभ्यो नमस्करोति । हे पितरः ! वो युष्माकं सम्बन्धिने
 रसाय रसभूताय वसन्धाय नमः । यतो मध्वादयो रसा वृक्षेषु
 जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः । युष्मद्रूपाय वसन्ताय नम
 इत्यर्थः । एवमग्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः । शोषाय । शुष्-
 न्यौषधयो यत्रेति शोषो शीषः । जीवाय । जीवनहेतु-
 भूताय जलाय वर्षर्त्तवे । स्वधायै । शरदे । स्वधा वै श-
 रत् स्वधा वै पितॄणामन्नमिति श्रुतेः । शरदि हि प्रायशो-
 ऽन्नानि भवन्ति । घोराय । विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः
 शीतप्रचरत्वेन दुःखदत्त्वात् घोरः । मन्यवे । मन्युः क्रोधः ।

मद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु इवौषधीर्दंडिति । हे पितरः !
 एवं विधकृतसुरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः हे पितरः ! वो नम
 इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरः ! नोऽस्मभ्यं गृहान्
 दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहाः । हे पितरः ! वो युष्मभ्यं
 मतः विद्यमानात् देश ददामः । सतो धनाद्युष्मभ्यमस्माभि-
 र्दातव्यम् । इदतामस्माकं कदाचिद् द्रव्यस्यो मास्त्वित्यर्थः ॥
 का० [४, ७, १६—१८] एतद् इत्युपास्वति सूत्राणि प्रति-
 णिष्णुमूर्णां दशा वा वयस्सुत्तरे यजमानलोमानि वेति । हे
 पितरः ! वो युष्मभ्यमेतद्दासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२ ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

का० [४, १, २२] आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राप्नोति
 पुत्रकामेति । गायत्री पितृदेवत्या । हे पितरः ! यथा इहा-
 स्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत्पुरुषः देवपितृमनुष्याणामपेक्षिता-
 र्यस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं यूयमा-
 धत्त सम्पादयत । किञ्चूतं कुमारं येन प्रकारेणेह पुष्करस्रजं
 पुष्कराणां पद्मानां स्रक् माला ययोस्तौ पुष्करस्रजौ । अश्विनौ ।
 अश्विनौकुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां भिषजौ ।
 तत्सुख्यः कुमारः पुष्करस्रक् तम् । अश्विनाम्यकथनेन त्रोगहीनं
 सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥ ३३ ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पर्यः क्रीडालं
 परिस्तुतम् । स्वधां स्थं तर्पयत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

का० [४, १, १८] जर्जमित्यपो निषिञ्चतीति । अष्टे-
वत्या विराट् । हे आपः ! यूयं स्वधास्य पितृग्रहविःस्वरूपा
भवथ । अतो मे पितॄं स्तपयत । कथञ्चूता आपः । परि-
स्रुतं वहन्तीः पुष्येभ्यो निःस्रुतं सारं वहन्त्यः । तच्च सारं
त्रिविधम् जर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् ।
तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते । घृतपयसी प्रसिद्धे ।
तच्च त्रिविधमपि कीदृशमस्रुतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं
च । नास्ति मृतं यस्मात्तत् पुनः कीदृशं कीलालम् । कील
बन्धने । कीलनं कीलो बन्धः । तमलति वारयतीति कीला-
लम् । अलं वारणपर्याप्त्योरिति धातुः [धा० १५, ८] सर्वबन्धनि-
वर्त्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पिबित्तर्य-
कत्वमुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

इधप्रोचादिपितृग्रन्ते द्वितीयोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्वाधयताति-
यिम् । अस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

अध्यायद्वयेन दशंपौर्णमासेष्टिविषया मन्वा उक्ताः ।
अथाधानमन्वा सच्यन्ते प्रागग्निर्वातिरित्यन्तेभ्यः [ख०
८] । देवानां प्रजापतेरग्नेर्गन्धर्वाणां वर्षम् । आग्नेय्यसतस्रो
गायत्रः । तत्र कात्यायनः [४, ७, १] अमावास्यायामग्न्या-
धेयमित्यादिना कालविशेषादीनि ब्रह्मीदनपाकपर्यन्तानि
कार्याण्युक्त्वा पञ्चादिदमाह । [४, ८, ४, ५] तं चातुष्पाशं

पचत्युद्वास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिस्रः
समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति
आस्यर्थः । चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्त्वा वहि-
रुद्वास्य तस्योदनस्य मध्ये घृतसेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्स-
र्पिषापूर्व्यं तिस्रः समिधस्तस्मिन् सर्पिष्यभ्यज्य तिसृभिर्ऋ-
त्विग्भिरग्नावभ्यादधातीति । समिधाग्निम् । हे ऋत्विजः ! यूयं
समिधा कृत्वा अग्निं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परि-
चरणार्थः । सम्यगिध्यते दीप्यते वङ्गिर्यया काष्ठरूपया सा
समित्तया । घृतैः होत्रमाणैः पूर्णाङ्गत्सम्बन्धिभिरतिथि-
मातिथ्यकर्मणा पूजनोदमग्निं बोधयत प्रज्वालयत अस्मिन्
प्रज्वलितेऽग्नौ हव्या नानाविधानि हवींषि आ जुहोतन
सर्वतो जुहुत । तप्तनप्तनयनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] तन-
वादेशः ॥ १ ॥

सुसमिधाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहो-
तन । अग्नये जातवेदसे ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः ! अग्नये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत ।
जुहोतेः परस्य लोट् मध्यमबहुवचनस्य तस्य तप्तनप्तनयनाश्चेति
[पा० ७, १, ४५] तनवादेशे गुणे जुहोतनेति रूपम् । किम्भू-
तायाग्नये । सुसमिधाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय । अत एव
शोचिषे शोचिषते दीप्तिमते ज्वलिताय । जातवेदसे जातं वेत्ति
वेदयति वा जातवेदास्तस्मै । जातप्रज्ञानाय वा । किम्भूतं
घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । यहणोद्वासनाधि-
अयणावेक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तं त्वा समिद्धि'रङ्गिरो घृतेन' वर्धयामसि ।
बृहच्छो'चा यविष्ठ ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरः ! अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः । रस्यत्ययो मत्वर्थीयः । तत्तद्यागेषु गमनवन्नग्ने । अङ्गिरा उ ह्यग्निरिति श्रुतेः [१, ४, १, २५] । तं य उक्तगुणस्तथाविधं त्वा त्वां समिद्धिर्गन्तव्यम् । अङ्गिर्गतिरस्यस्तीति संस्कृताज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः । इदन्तो मसीति [पा० ७, १, ४६] इकारश्चान्दसः । हे यविष्ठ युवतम ! कदाचिदपि स्थविरन्वरहित इत्यर्थः । तथाविधान्ने-बृहत् महत् प्रवृद्धं यथा तथा शाचा दीप्यस्व । इप्रचोऽतस्तिड इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः । अतिशयेन युवा यविष्ठ । इङ्गनि परे स्थूलदूरयुक्तीत्यादिना [पा० ६, ४, १५६] वादिलोपे गुणे च रूपम् । यविष्ठ एव यविष्ठः । स्वार्थं तद्धितयकारः ॥ ३ ॥

उप' त्वाग्ने हविष्म'तीघृ'ताची'र्यन्तु हर्गत ।
जुषस्व' समिधो मम ॥ ४ ॥

का० [४, ८, ६] उप त्वेति जपनीति । हे अग्ने ! हविष्मनोर्हविष्मत्यः हविर्गुक्ता घृताचीः घृताच्यो घृताक्ता एताः समिधस्त्वा त्वाभ्युपयन्तु प्रत्युपगच्छन्तु । हे हर्गत प्रेषावन् ! हर्गतः आचक्र इति कान्तिकर्मसु पठितत्वात् [निघ० २, ६, १०] । तथाविधं हे अग्ने ! मम मदीयाः समिधः त्वं जुषस्व सेवस्व त्वाभ्युपयन्तेरङ्गीकुर्वित्यर्थः । छन्दसि परेऽपि व्यवहितायेति [पा० १, ४, ८१, ८२] उपयन्तु इत्युपसर्ग-

क्रियापदयोर्व्यवहितत्वम् । हविष्मतीरित्यादौ वा हन्द्-
सीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

भूर्भुवः स्वः । द्यौरिव भूम्या पृथिवीव
वरिम्णा । तस्यास्ते पृथिवि देवयजान् पृष्ठेऽग्नि-
मन्नादमन्नाद्यायादधे ॥ ५ ॥

का० [४, ८, १] दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति
सम्भारिष्विति । [४, ८, १६] भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववदिति
चेति । अस्यार्थः । आपो हिरण्यमूपाग्वृत्करः शर्करेति
पञ्च सम्भारान्सम्पाद्य स्फुरन्निष्पितायां शुद्धायां भूमौ तान्
सम्भारानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवः स्वरिति
पञ्चाक्षराण्युच्चारयन्नादध्यात् । इदमाहवनीयाधानम् । एव-
मष्टाक्षरत्वादग्नेर्गायत्रत्वं श्रुत्योक्तम् । गायत्रीमहितस्याग्नेः
प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात् ॥ अथ मन्वार्थः । एतेष्वधान-
मन्तेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः । भुव इति द्वितीया ।
स्वः इति तृतीया । एतास्त्रिस्त्रो व्याहृतयः पृथिव्यादिलोक-
त्रयनामानि । एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य
सृष्टत्वात् । अत एवाभिः स्थापयन् लोकत्रयमनेन स्मरेत् ।
एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति । भूर्भुवःस्वः शब्देन
ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापगवो वा । सर्वे मद्गगा भूया-
सुरिति प्रार्थयन्नग्नीनादध्यादित्यर्थः ॥ का० [४, ८, १७]
इक्ष्मपूर्वाधिं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्येत्याह्वेति । देवा इज्यन्ते
यस्यां पृथिव्यां सा देवगजनौ नयाविधं हे पृथिवि ! तस्यास्ते
तव पृष्ठे देवयजनयोग्यायास्तत्रोपरि । अन्नादमन्नस्य दृतस्या-
क्षारमग्निं गार्हपत्यादिसृष्टमादधे स्थापयामि । किमर्थ-

मन्नाद्याय । अन्नञ्च तदाद्यञ्च तस्मै आद्यस्यान्नस्यात्तं योग्य-
स्यान्नस्य सिद्धार्थम् । आहिनाग्न्यादित्वात्परनिपातः [पा०
२, २, ३७] । यद्दानस्याद्याय भक्षणाय । यस्याः पृष्ठेऽग्नि
माधाय भूम्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः । बहोर्भावो भूमा
तेन । यथा द्यौर्नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी । एवं पुत्रपश्वादिभि-
र्बहुभूयासम् । वरिमृणा पृथिवीव भूयासम् । उरोर्भावो
वरिमा तेन । यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रय-
भूता एवमहं महत्त्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम् ।
यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः । किञ्चूतमग्निं भूम्ना द्यौरिव वर्त्त-
मानम् । यथा द्यौर्नक्षत्रादिवहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहु-
त्वेन युक्तम् । किञ्च वरिमृणा पृथिवीव स्थितम् । यथा
पृथिवी सर्वप्राण्याश्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता । तथा सर्व-
वस्तुशोधकत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम् । अत एव क्वचिद्विधि-
वाक्ये अग्नये पावकायेत्यान्नातम् ॥ ५ ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ।
पितरं च प्रयन् स्वः ॥ ६ ॥

का० [४, ८, १८, १९] आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्परा
ञ्जीभिर्दक्षिणाग्निमादधातीति । आयं गौरित्यादीनां तिसृ-
णामृचां सार्पराञ्जीति नामधेयम् । सार्पराञ्जी कद्रूः पृथि-
व्यभिमानिनी । तथा दृष्टत्वात् ताभिर्ऋग्भिराहवनीयमुपति-
ष्ठते ततो दक्षिणाग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः । गायत्रप्रस्तुचः ।
अग्निः परावररूपेण स्तूयते । आयं दृश्यमानोऽग्निः आ अक्र-
मीत् सर्वत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः
क्रमणं पादविक्षेपं कृतवान् । किञ्चूतोऽग्निः । गच्छतौति
गौः । यज्ञनिष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गन्ता । गमेर्डी-

प्रत्ययः [उ० २, ६६] । तथा पृथ्विः चित्रवर्णः । लोहित-
शक्तादिबहुविधस्त्रालोपितः । ~~स्रजस्रजस्रजस्रज~~ । पुरः प्राच्यां
दिशि मातरं पृथिवीमसदत् आसीदत् । आहवनीयरूपेण
प्राप्तवान् । तथा स्रः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गं सञ्चरन्
पितरश्च द्युलोकमपि असदत् प्राप्तवान् । स्रःशब्देन सूर्यः
[निघ० १, ३, १] । द्युलोकमूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि
श्रूयते । द्यौः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥

अन्तरति रोच नास्य प्राणादपानती । व्य-
ख्यन्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

एवमादित्यरूपेणाग्निं सुत्वा वायुरूपेण स्वीति ।
प्रस्थान्ने रोचना रुच दीप्तौ दीप्तिः काचिच्छक्तिः वायुस्थ्या
अन्तरति द्यावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति । अन्तरि-
क्षेऽयं तिर्यङ्वायुः पवत इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणा-
दपानती सर्वशरीरेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं
कुर्वती । अपानादनन्तरं प्राणतीत्यप्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात्
प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । सति हि जठराग्नी
जीवनहेतोरौष्णस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्त्तते ।
तस्मादग्निः प्राणापानरूप इत्यर्थः । एवं वायुादित्याभ्यां
स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुष्टम्भं य एनमुपतिष्ठते तस्य किं
करोतीत्याह । व्यख्यदिति । महिषोऽग्निः दिवं व्यख्यत् ।
द्युलोकं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् प्रका-
शयति च । महि माहात्म्यं भागकर्तृस्वरूपं सनोति ददाति
च महिषः । अग्निर्वै महिषः स इदं जातो सद्भानिति
श्रुतेः । व्यख्यत् त्रिपूर्वस्य स्था प्रकाशन इत्यस्मात्प्रतिवक्ति-
स्थितिभ्योऽह् इति [पा० ३, १, ५२] चुरङ् । आलोपः ।

हृदसि सुङ्कुट्ट इति [पा० ३, ४, ६] सर्वकालेषु लङ् ।
 अपान इवाचरतीत्यपानती क्तिबन्तादपानशब्दाच्छटप्रत्ययः ।
 उगित्वेति [पा० ४, १, ६] डीप् ॥ ७ ॥

त्रिंशद्भाम विराजति वाक् पतङ्गाय धीय-
 ते । प्रति वस्तोरहृ द्युभिः ॥ ८ ॥

सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३२] त्रिंशच्छब्दाद्भाम-
 शब्दाच्च सुपो लुक् । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि
 नामानि जन्मानीति [निरु० ८, २८, २९] । अत्र धाम-
 शब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिंशद्भामशब्दाद्भाम-
 नाभिप्रेताः । त्रिंशत् धामसु सुहृत्ताख्येषु स्थानेषु या वाक्
 विराजति शोभयते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते
 अग्न्यर्थमुच्चार्यते । पतन् गच्छति पतङ्गः अग्निः । स
 ह्यरण्योः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यात्पतङ्गाह-
 वनीयतामित्यादि । सर्वदेवसम्बन्धिनीभिः सुतिभिरग्निरेव
 सर्वात्मत्वात् स्तूयते इत्यर्थः । न केवलं त्रिंशत् धामसु या
 वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः
 प्रत्यहं या सुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहोभिः याग-
 पारायणाद्युत्सवभूतैः सुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव
 धीयते । नान्यस्यै देवतायै । वस्तोः द्युः भानुरित्यहर्ना-
 मसु पठितम् [निघ० १, ८, १] । अहेति निपातो विनिश्चये ।
 सर्वकालं सर्वा सुतिवागगन्धर्वैवेत्यर्थः । यद्वास्या ऋचो-
 ऽयमर्थः । धाम स्थानं तच्च त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याकं मासगत-
 दिनभेदेन । तद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आलस्यरहि-
 तानां यजमानानामनुष्ठानिनाहवनीयाद्यग्नीनां स्थानं मास-
 गतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक्-

सुतिरूपा पतङ्गायाग्नेये धीयते उच्चार्यते । पतङ्गः पक्षी । तत्सदृशत्वाद्ग्न्यः पतङ्गः । यथा कश्चित् पक्षी एकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादा- हवनीयस्थानं गच्छतीग्नेः पक्षिसादृश्यम् । अहेति निपातः पूर्वोक्तनिषेधार्थः । अस्या ऋचः पूर्वोक्तोऽग्निमाहात्म्यज्ञापकं वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किन्त्वन्यदप्युच्यते इत्यर्थः । वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रति वस्तोः प्रत्यहं द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः । द्युर्द्योतनं दीप्यतेः प्रयोगः ॥ ८ ॥

इत्यग्न्याधेयमन्त्राः ॥

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा । सूर्यो ज्यो-
तिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा । अग्निर्वर्चो ज्योति-
र्वचः स्वाहा । सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वचः स्वाहा ।
ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ ९ ॥

अथग्निहोत्रहोममन्त्राः । अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उप-
प्रयन्त [ख० ११] इत्यतः प्राक् । तन्मन्त्राणां प्रजापति-
ऋषिः सामान्यतः । यत्र ऋषिविशेषोभिधीयतेऽनुक्रमणी-
कारैस्तत्र दावपृषी । यथाग्निर्वर्चो हे तच्चापश्यन्धरां जीव-
लशैलकिरिति [अनु० १, ११] । सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः
आद्याः पञ्चैकपदाः । अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः एते हे
एकपदे गायत्र्यौ तच्चा मुनिरुपश्यत् । परां ज्योतिः सूर्यः
इमां चेलकंस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपश्यदित्यर्थः ॥ अथः का०
[४, १४, १४] प्रदीप्तमभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति । या
समित् प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात् । अग्निज्योतिषमिति

[अध्या० ३, २, १] कायशाखोक्तमन्त्रेण समिप्रक्षेपः । मन्त्रार्थसु । योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्हृद्यमानज्योतिः-स्वरूपम् । यच्चेदं दृश्यमानं ज्योतिः तदेवाग्निर्देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा ज्योतीरूपायाम्गये हविः प्रदत्तम् । अयं सायंकालीनोऽग्नि-होत्रहोममन्त्रः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रात-र्होममन्त्रः सायंहोममन्त्रवद्व्याख्येयः । सूर्यसम्बन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उदयकालेष्वग्निसम्बन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात् प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः । अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निदूरान्नक्तं दृश्ये । उभे हि तेजसो सम्प-द्येते उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति । तस्माद्भूम एवा-न्नेर्दिवा दृश्य इति तित्तिरिच्युतेः । का० [४, १४, १५] अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसकामसु अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात् । योऽग्नि-र्वर्चोऽनन्यभूतः । यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोऽनन्यभूतम् । तस्मै सुहुतमसु । एवं सूर्यो वर्च इति ॥ का० [४, १५, ११] ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति । प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति । यत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स ज्योतिरेव । तस्मै स्वाहा ॥ ८ ॥

सुजूदेवेन सवित्रा सुजू रात्रेन्द्रवत्या ।

जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा ॥ सुजूदेवेन सवित्रा
सुजूरु प्रसवत्या । जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा

का० [४, १४, ८] सजूरिति वेति । जुहोतीत्यनु-
वर्त्तते । पूर्वाक्तमन्त्रैः सह सजूरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पि-
तम् । सजूदवेन । अग्निर्वेतु । अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु ।
यद्वा धेतु आहुतिं भक्षयतु । वी प्रजननकाम्यसनखादने-
ष्विति धाताः [धा० २४, ३८] प्रयोगः । किम्भूतोऽग्निः
सवित्वा देवेन प्रेरकण परमेश्वरेण सह सजूः । जुषी प्रीति-
सेवनयोः । जाषणं जूः समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सजूः ।
तथा इन्द्रवत्या रात्रया इन्द्रेण देवेनापेतया रात्रिदेवतया सजूः
समानप्रीतिः । तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः । य उक्त-
गुणवानग्निदेवस्तस्मै स्वाहा ह्यमानमिदं द्रव्यं दत्तम् । प्रातः
सूर्य उच्यते । अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः ।
पूर्वार्धे रात्रिदेवतायाः स्थाने उपोदेवता याजनीया ॥ १० ॥

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचिमाग्नये ।

आरे अस्मै च शृण्वते ॥ ११ ॥

का० [४, १२, १—३] सायमाहुत्याः हुतायां यजमा-
नोऽग्ना उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा तिस्रस्तिरुपप्रयन्तो [११]
ऽस्य प्रत्नां [१६] परि ते [३६] चित्रावसविति [१८]
चेति । आहवनीयगार्हपत्यावग्नी उपप्रयन्तो अध्वरमित्या-
रभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं [३७] बृहदुपस्थानं देवदृष्टम् । तत्राद्ये
हे आग्नेय्यौ गायत्रो क्रमेण गीतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे ॥
आहवनीयोपस्थानमन्त्रा आदौ । वयमनुष्ठातारोऽग्नेय्येऽग्नेय्यं
मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमूहं वोचेम उच्याम । किम्भूता
वयम् । अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्तः उपगच्छन्तः । किम्भूताया-
ग्नये आरे दूरे अस्मै अस्माकं समप्ये इति शेषः शृण्वते दूरे
समापे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय ॥ वोचेमेति वक्त्रे-

राशीर्लिङि परस्मैपदोत्तमब्रह्मवचने परे लिङ्याशिथ्यङ्ङिति
 [पा० ३, १, ८६] अङ् । यासुट् अतो येयः [पा० ७, २,
 ८०] वच उम् [पा० ७, ४, २०] छन्दस्युभयथेति [पा०
 ३, ४, ११७] मार्वधातुकत्वान्निङः सलापोऽनन्त्यस्येति [पा०
 ७, २, ७८] सलापः । यलापः । वाचेम । अस्मै सुपां
 सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] ङिआदेग आतः ॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः क्वदुत्पतिः पृथिव्या
 अयम् । अपां रीतांसि जिन्वति ॥ १२ ॥

अयमग्निः अपां रीतांसि जिन्वति द्युलोकाद् वृष्टिरूपेण
 पतन्तीनायपां रीतांसि भाराणि द्राहिद्वयादिरूपेण परिण-
 तानि जिन्वति । जिन्वतिः णातिकर्मा प्रीणयति वर्धयती-
 त्यर्थः । यदा अपां रीतांसि कारणानि जिन्वति पुष्णाति ।
 आहुतिपरिणामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः । ते वा एते आहुती
 उत्क्रामत इत्यादिश्रुतः । किञ्चूतोऽग्निः । दिवां मूर्धा
 द्युलोकास्य शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरस्योऽग्निं वर्तते
 तथायमग्निरहनि स्वर्जमा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण
 द्युलोकस्योपरि वर्तते । तथा ककुत् । वाक्कुच्छब्दे गोष्ट-
 ष्ठीन्नतावध्रववाची तददादित्यरूपेण सर्वापरिस्थत्वात्ककुत्स-
 दृशः । यदा ककुदमिति महन्नाम [निघ० ३, ३, १८] ।
 तस्यान्तलोप आर्षः । महत् जगत्कारणमित्यर्थः । तथा
 पृथिव्याः पतिः पालकः । वाहपाकप्रकाशैर्भूलोकस्थानामुप-
 कारकत्वात् ॥ १२ ॥ •

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राध-
 सः सह मादृगध्वै । उभा दाताराविषाण्

रयोणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नीविष्टप् हूना । इन्द्रशब्देनात्रा-
हवनीयः । तस्य यज्ञमाधकत्वरूपैश्वर्ययुक्तत्वात् । अग्नि-
शब्देन गार्हपत्यः अग्ने नीयत इत्यग्निरिति यास्कव्युत्पत्तेः ।
स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी । वां युवामुभा आहुवध्यै
आह्वातु मच्छामीति शेषः । ह्वयतेस्तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः ।
किञ्च राधसः धनाद्धविलेजणात् मह मादयध्यै युगपदेकक-
र्मणि उभौ युवां मादयितुं ह्वयितुं वा इच्छामीति शेषः ।
मदीहर्षे मद तृप्ताविति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे गध्यैप्रत्ययः ।
गुणः । यत उभौ युवामिपामन्वानां रयोणां धनानां दातारौ
अत उभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये दानाय हुवे आह्व-
यामि । उभा उभशब्दस्य विभक्तेराकारः । सातये षण्
दाने अस्य धातोरुत्तियृतीति [पा० ३, ३, ८७] क्तिन्नन्तां
निपातः । हुवे बहुलं कन्दसीति [पा० ६, १, ३४] ह्वयतेः
शपि सम्प्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

अयं ते यानि ऋत्विष्यो यतो जाती अरो-
चथाः । तं जानन्नग्न आगोहाथा नो वर्धया-
रयिम् ॥ १४ ॥

तिस्र आग्नेय्यः । आद्यः नुष्टप् देवश्रवो देववातदृष्टा । हे
अग्ने आहवनीय ! ते तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्ति-
स्थानम् । किञ्चूतः ऋत्विगः । उत्पादनयोग्यः काल ऋतु-
रुच्यते । ऋतुः प्राप्तोऽस्यति ऋत्विगः । कन्दसि घसिति
[पा० ५, १, १०६] ऋतुगच्छात्तस्य प्राप्तमित्यर्थे घम् । तस्य
इयादेशः । साद्यंप्रातःकाले उत्पादनयोग्या योनिः । यतो

यस्माद्वस्तुकालोपेताङ्गार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथाः कर्म-
काले दीप्तोऽभूः । हे अग्ने ! तं गार्हपत्यं जानन् स्वजन-
कमवगच्छन् आरोह । पुनरुद्धरणाय कर्मान्ते प्रविश ।
अथानन्तरं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वर्धया पुनर्यागाय 'समृद्धं'
कुरु । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] मंहि-
तायां वर्धयेति दीर्घः ॥ १४ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धात्वभिर्हीता यजि-
ष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरुरु-
चुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १५ ॥

जगती वामदेवदृष्टा । द्वादशाक्षराश्रित्वारः पादा, जगत्याः ।
द्वितीयोऽत्र व्यूहेनैकादशः चतुर्थी व्यूहेन द्वादशकस्तेनैकोना
जगती । अयमाहवनीय इह कर्मानुष्ठानस्थाने प्रथमो मुख्यः
सन् धात्वभिर्धायि । अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभूत् ।
बहुलं छन्दस्यमाख्योगोऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५] । दक्षि-
णाग्न्यपेक्षं प्राथम्यम् । किञ्चूतः । होता देवानामाह्वाता ।
यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा । अतिशयने तमबिष्ठनावितीष्ठनि
परे [पा० ५, ३, ५५] तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४]
दृचो लोपः । तथा अध्वरेषु सोमयागादिषु ईड्यः ऋत्वग्भिः
स्तुत्यः । अप्रवानो भृगवो विशेविशे यमाहवनीयं वनेषु निरुरुचुः ।
अन्तर्भूतो णिच् रोचयामासुः दीपितवन्तः । अप्रशब्दोऽपत्यना-
मसु पठितः [निघ० २, २, ७] अप्रवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्-
पन्ना मुनयः । यहा अप्रवानृषिः अप्रवानस्तत्प्रभृतयो भृगवश्च
मुनयः । विशेविशे विडिति मनुष्यनाम [निघ० २, ३, ५] यज-
मानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय । वनेषु यामा-
हृद्विर्यजनाख्येष्वरण्यप्रदेशेषु यमग्निं विरुरुचुः दीपयन्ति स्म ।

किम्भूतं यम् । चित्रं विविधकर्मापयोगित्वेन आश्चर्यकारि-
णम् । अतएव विभ्रं विभुं विभुत्वशक्तियुतं यणादेशः ॥१५॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुह्ने अह्नयः ।

पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

गायत्रावत्सारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या । अरयाग्नेः प्रत्नां
चिरन्तनकालभवां द्युतमनु दीप्तिमनुसृत्य । अह्नयः नास्ति
पैर्येषामीदृशा नज्जारहिता दोग्धारः ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं
पयो दुदुह्ने दुदुह्निरे । दुह्नेर्लिटि इरयो रे इति [पा० ६,
४, ७६] रेआदेशे रूपम् । ऋषिं गती । अर्पति दोहन-
स्थाने गच्छतीति ऋषिर्गोः । तां होमार्यं दुधवन्तः । सायं-
दोहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पतिष्य-
तीति शङ्कया दोधुर्णा नज्जा भवति । सत्यामग्निदीप्तौ
स्कन्दशङ्कानुदयात्नज्जाभावाद्दह्यो दोग्धारः । किम्भृता-
मृषिं महस्रसाम् । षोऽन्तकर्मणि । महस्रसङ्घ्राकानि
कर्माणि स्यति समापयति क्षीरदध्याज्यहविःप्रदानेनेति मह-
स्रसा ताम् । स्यतेः क्विप् । तदास्या ऋचोऽर्थान्तरम् । गाम्भ्र-
क्त्याग्निहोत्राङ्घ्रणे श्रूयते [७, २, ४, १५] नाम् ऋग्नि-
रभितृध्वो मिश्रन्त्येऽनया स्यामिति ताऽमस्वभूत तथ्याऽरतः
प्राप्तिञ्चत्तत्पयोऽभवदित्यादि । तदभिप्रायमेषा ऋग्वदति ।
अह्नयः गावः नास्ति ऋर्नज्जा यासां ता अह्नयः अनज्जा
उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः । सुनिनो हि नज्जते । अह्नयो
गावोऽस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीमात्मानुपर्कां द्युतं दीप्तिं शुक्रं
शुक्ररूपापन्नां द्युतमेव पयो दुग्धं दुदुह्ने दुहन्ति चरन्ति ।
अग्निना शुक्ररूपेण मित्तां खकान्तिमेव गायो दुग्धरूपेण चर-
न्तीत्यर्थः । सहस्रसामृषिमिति विशेषणद्वयं पयसः । सहस्रं

सनोति सहस्रसास्तम् । चातुर्मास्यपशुसोमानां मन्त्रज्ञागम् ।
 पुंस्त्वमार्घम् । जनमनखनक्रमगमो विडिति [पा० ३, २, ६७]
 विट्प्रत्यये विड्नोरनुनासिकस्यादित्याकारे [पा० ६, ४, ४१]
 वेर्लीपि [पा० ६, १, ३७] सहस्रमा इति रूपम् । तथा
 ऋषिं द्रष्टागम् । गवि वर्त्तमानं द्रष्टृत्वं पयस्युपचर्यते । सा
 हैनानुदीच्य हिञ्चकारित्युपक्रम्य ते देवा विटाञ्चक्रुष साम्नो
 हिङ्गार इत्यादिना ग्रन्थेन गोभिर्हिङ्गारो दृष्ट इति प्रत्य-
 पादि । यद्वा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिलिङ्गवचनव्यत्ययेन
 अङ्गय इत्यस्य विशेषणद्वयम् । किञ्चूता अङ्गयः सहस्रसाः
 ऋषयः । पूर्ववदर्थो वा ॥ १६ ॥

त॒नू॒पा अ॒ग्नेऽसि॑ त॒न्वं मे॑ पाहि । अ॒यु॒-
 र्दा अ॒ग्नेऽस्यायु॑र्मिं देहि । व॒र्ची॒दा अ॒ग्नेऽसि॑
 वर्ची॑ मे देहि । अ॒ग्ने॒ यन्म॑ त॒न्वा जु॒नं तन्म॑
 आपृ॑ण ॥ १७ ॥

अथ यजुषि चत्वार्यग्निदेवत्यानि । हे अग्ने ! त्वं
 स्वाभावत एव तनूपा असि । अग्निहोत्रिशरीराणां पाल-
 कोऽसि । तन्नं पाति पालयतीति तनूपाः । उदराग्नौ
 सत्यत्रे जीर्णे शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं पाहि
 पालय । तन्वम् वा कृन्दमीत्यमि [पा० ६, १, १०६, १०७]
 पूर्वरूपाभावे यणादेश इत्यक्तम् । हे अग्ने ! त्वमायुर्दा
 असि आयुषो दाता भवसि । अतो मे मलायुर्देहि । अप-
 मृत्युपरिहारेण । यावत्कालं वपुष्युदराग्नेरीष्णामुपलभ्यते
 तावन्न म्रियत इति प्रसिद्धम् । हे अग्ने ! त्वं वर्चीदा
 असि वर्चसो दातासि । अतो मे वर्चो देहि । वैदिकानु-

ष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः । यद्दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विहां-
स्तपमाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्नृणां भवति । किञ्च हे अग्ने !
मे मम तत्त्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादिरूपमूनं दृष्टि-
पाटवादिरहितं तदङ्गं मे आपृण सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

इन्धानास्त्वा शत॑हिमा द्युमन्त॑ समि-
धीमहि । वय॑स्वन्तो वय॒स्कृत॑ सह॑स्वन्तः सह-
स्कृत॑म् । अग्ने॑ सपत्न॑दम्भ॑नमद॑ध्वासो अदा॑-
भ्यम् । चित्रा॑वरो स्वस्ति ते॑ पार॑म॑शीय ॥ १८ ॥

अग्निदेवत्या मङ्गाण्डक्तिः । यस्याः षट् पादा अष्टा-
क्षरा सा महापङ्क्तिः । अत्र षष्ठः सप्ताक्षरः । हे अग्ने !
शतं हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्त्तमानान् शतं संव-
त्सरान् त्वां समिधीमहि नैरन्तर्येण वयं दीपयामः । किम्भूता
वयम् । इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वय-
स्वन्तः । वय इति अन्ननाम [निघ० २, ७, ७] अन्नवन्तः ।
सहस्वन्तः बलवन्तः । सह इति बलनाम [निघ० २, ८, १७]
अदध्वासः अदध्वाः अनुपहिंसिताः केनापि । दध्मोतिहिंसा-
कर्मा । आज्ञासेरसुगिति [पा० ७, १, ५०] असुक् किम्भूतं
त्वां द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वय-
स्कृतं तम् । सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृतं तम् । सप-
त्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हिंसितारम् । अदाभ्यम् केनापि
हिंसितुमयोग्यम् ॥ चित्रावसो ! । रात्रिदेवत्यं यजुर्ऋषि-
दृष्टम् । रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीय॑संगृह्येव चित्राणि वस-
तीति [२, ३, ४, २२] श्रुतेश्चित्रावसुशब्देन रात्रिः । चित्राणि
विविधानि चन्द्रनक्षत्राभ्यकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ

सा चित्रावसुः । हे चित्रावसो रात्रे ! स्वस्ति चेमं यथा तथा
ते तव पारं समाभिन्नगीय व्याप्रशान्ति । अश्रुर्त्तर्वहुनं छन्द-
भीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुकि लिङ्गुत्तमैकवचने
रूपम् । यथा लोकि मनुष्येषु सुषेष्ट चोरा गृहे प्रविशन्ति
तद्वदत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय
रात्रिप्रार्थनम् ॥ १८ ॥

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः समृषी-
णां स्तुतेन । सं प्रियेण धाम्ना समहमायुषा
सं वर्चसा सं प्रजया स रायस्पोषेण संग्मिषीय
॥ १९ ॥

का० [४, १२, ४] सं त्वमित्यपविश्वेति ॥ उपप्रयन्त
इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यन्तेर्मन्त्रैरुत्थानमत्र उपविश्वेति
विशेषः । हे अग्ने ! त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः
रात्रौ सङ्गतोऽसि । तद्यदमंयन्नादित्य आहवनीयं प्रवि-
शति तेनैतदाहेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४] । ऋषीणां मन्त्राणां
स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः । बह्वी मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति ।
तद्यदपतिष्ठते तेनैतदाहेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४] । प्रियेण
धाम्ना प्रियाभिराहृतिभिः समगथाः । आहृतयो वा अस्य
प्रियं धामेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४] । यथा त्वमेतैस्त्रिभिः
सङ्गतः । एवमहमपि त्वत्प्रसादादायुषा अपमृत्युदोषरहितेन
संग्मिषीय सङ्गतो भूयासम् । तथा वर्चसा विद्वेष्वर्यादि-
प्रयुक्ततेजसा संग्मिषीय । तथा प्रजया पुत्रादिकया संग्मि-
षीय । तथा रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या संग्मिषीय । आयु-
रादीनि मम सन्वित्यर्थः । समगथाः गमेः समो गम्यच्छी-

त्यादिना [पा० १, ३, २८] तस्यैकवचने लुङि सिचि
 गमथेति [१, २, १३] सिचः कित्त्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना
 [पा० ६, ४, ३७] मलापे ङ्खादङ्गादिति [पा० ८, २,
 २७] सिचो लोपे रूपम् ॥ गिमषोय । गमेराशीर्लिङि
 उत्तमैकवचने इटाऽदित्यकारे [पा० ३, ४, १०६] परे सौर्याटि
 क्ते कान्दसे इडागमे गमहनत्युपधालोपे [पा० ६, ४, ८८]
 रूपम् ॥ १८ ॥

अन्ध^१ स्था^२न्धो^३ वो भक्षीय^४ मह^५ स्थ^६ महो^७
 वो भक्षीयोर्ज^८ स्थोर्ज^९ वो भक्षीय^{१०} रायस्पोष^{११} स्थ^{१२}
 रायस्पोष^{१३} वो भक्षीय ॥ २० ॥

का० [४, १२, ५] गां गच्छत्यन्ध स्थेति । अन्ध स्थ रेवती
 रमध्वमिति यजुर्हयेन गां गच्छति । गोदेवता । हे गावः ! गृय-
 मन्ध स्थ अन्नरूपाः स्थ । क्षीराज्यादिरूपस्यान्नस्य जनकत्वा-
 दन्नत्वापचारः । अतो भवत्प्रसादाद्वा युष्मत्सम्बन्धि अन्धः
 क्षीराज्यादिरूपमन्नमहं भक्षीय सेवेय । भज सेवायामित्य-
 स्थाशीर्लिङ्युत्तमैकवचने रूपम् ॥ तथा गृयं मह स्थ पूज्य-
 रूपाः स्थ । मह पूजायाम् । अतो वो युष्माकं पूज्यानां प्रसा-
 दादहमपि महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय । गोर्न पदा स्मृष्टव्ये-
 त्यादिस्मृतीर्गवां पूज्यत्वप्रतिषेधः । यद्वा महःशब्देन दश वीर्या-
 ण्युच्यन्ते तानि । यथा गोर्व प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै
 दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं
 तस्या आमिन्ना तस्यै वाजिनमिति श्रुत्युक्तानि । प्रतिधुक्
 तत्कालदुग्धम् । शृतमुष्णं तत् । शीरो दुग्धमण्डः । मस्तु
 दधिरसः । आतञ्चनं दधिपिण्डः । आमिन्ना स्फुटितं दुग्धम् ।

वाजिनमामिचात्रलमिति श्रुत्यर्थः ॥ एतद्दृशवीर्यरूपा यूयं
 स्थ । अतो वो मही वीर्यमहं सेवेत्यर्थः ॥ तथा यूय-
 मूर्जं स्थ बलरूपाः स्थ गोक्षीरादेर्बलहेतुत्वात् बलरूपत्वोप-
 चारः । ऊर्जं बलप्राणनयोः । वो युष्माकं प्रसादादूर्जं
 भक्षीयं प्लवं सेवेयं ॥ तथा रायसोषं स्थ धनपुष्टिरूपाः स्थ ।
 श्रेया हि क्षीराद्यादिविक्रयेण प्लवं पुष्णन्ति । अतो धन-
 पुष्टित्वोपचारः । वो युष्माकं प्रसादाद्रायस्योपं धनपुष्टिं
 भक्षीयं सेवेयं । अन्यं स्थेत्यादौ स्वर्परे शरीति [पा० क० ८,
 ३, ३६, वा १] विमर्गलोपः ॥ २० ॥

रेवती रमध्वमस्मिन्योनावस्मिन् गोष्ठेऽस्मि-
 ल्लोकेऽस्मिन् क्षये । इहैव स्त मापगत ॥२१॥

हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्यो गावः ! धनहेतुत्वेन धन-
 वत्त्वं गवाम् । रथिर्विद्यते यामां ता रेवत्यः । रथिशब्दात्
 मतुप् । रथेर्मती ब्रह्मलमिति [पा० क० ६, १, ३७ वा० ४]
 रथेर्मती परं सम्प्रसारणम् । सम्प्रसारणाच्चेति [पा० ६, १, १०८]
 पररूपमाद् गुणः [पा० ६, १, ८७] । पशवा वै रेवन्त इति
 श्रुतः [२, ३, ४, २६] । हे रेवत्यः ! अस्मिन्योनौ दृश्यमा-
 न्दग्निहावहविर्दाहनस्थानं यूयं रमध्वं क्रीडत दाहनादूर्ध्व-
 मस्मिन् गोष्ठे यजमानसम्बन्धिगोवाटे रमध्वम् । गोष्ठशब्देन
 गृहाहृत्विर्विश्रम्भेण सञ्चारप्रदेशः । सर्वदास्मिन् लोके लोक-
 दर्शने यजमानदृष्टिविषये रमध्वम् । रात्रौ अस्मिन् क्षये यज-
 मानगृहे रमध्वम् । स्यो निवासि [पा० ६, १, २०१] इत्याद्यु-
 दात्तः । क्षयशब्दा निवासवाची । किञ्च । इहैव स्त यजमान-
 गृहे एव भवत । मा अपगत अन्यत्र मा गच्छत । इणो गा
 लुडोति [पा० २, ४, ४५] एतेर्लुडि गादेशे रूपम् ॥ २१ ॥

स॒ं॒हि॒तासि॑ दि॒श्वरू॒ष्य॒र्जा मावि॑श गौप॒-
त्येन॑ । उप॑ त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे॒ दोषा॑वस्तर्धिया
व॒यम् । नमो॑ भर॒न्ता एम॑सि ॥ २२ ॥

का० [४, १२, ६] स॒ं॒हि॒त॒त्यान्म॒त॒ इति॑ । गामित्य-
नुवर्त्तते । हे गोः ! त्वं संहितासि क्षीमाज्य इषहविर्दानाय
यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि । किम्भूता विश्वरूपी विश्वं रूपं
यस्याः सा । शुक्लाज्यदिवहृत्पैर्युक्ता । सा त्वमूर्जा क्षीरादि-
रशेन गोपत्येन गोस्वामित्वेन मामाविश सर्वतः प्रविश ।
त्वत्प्रमादाभ्रम बहुविधा रसो बहुविधं गोस्वामित्वञ्च सम्पद्य-
तामित्यर्थः । का० [४, १२, ७] गार्हपत्यां गत्वापतिष्ठत
उप त्वेतीति । उप त्वा । तिस्रा गायत्रा आगीर्ष्या मधुच्छन्दा-
दृष्टाः । हे दोषावस्तः ! हे अग्ने ! दोषा रात्रिस्तास्यामपि
वसति अत्रत्रं धार्यमाणत्वान्नाप्रगाम्यतीति दोषावस्ता ।
यद्वा अग्ने हे देवा ! इत्युपक्रम्य तैः यंगुश्र रात्रिं प्रवि-
वेशेतीतिहासेन अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तस्तत्रयं मन्त्र आह ।
हे दोषावस्तः रात्रौ वसतशील गार्हपत्य ! दिवे दिवे प्रतिदिनं
वयं यजमानाः त्वा त्वामुप एमसि त्वां प्रत्यागच्छामः ।
इदन्तो मसि । किम्भूता वयम् । धिया अजायुक्त्या बुद्ध्या
नमो भरन्तः नमस्कारं सम्पादयन्तः । यद्वा नम इत्यत्रनाम
[निघ० २, ७, २१] । अन्नं हविर्विभ्रतः ॥ २० ॥

राज॑न्तमध्व॒राणां॑ गो॒तामृत॑स्य॒ दी॒दि॒विम् ।
वर्ध॑मान॒स्त्रे॒ दमे॑ ॥ २३ ॥

क्रियापदमनुवर्त्तते । वयमीदृशमग्निसुपेसः । कीदृशं
राजन्तं दीप्यमानमध्वराणां गोपां गोपायतीति गोपास्तं

यद्भानां गोप्तारम् । ऋतस्य सत्यवचननाक्षणस्य व्रतस्य दीदिविं
 दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्या-
 शयः । स्वे दमे अस्मदाये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यमामपश्वा-
 दिभिरभिवृद्धिं गच्छन्तम् । दाग्न्ति गृहस्था यत्नेति दमो
 गृहम् ॥ दिवेः किप्रत्ययो बाहुल्यत्वात् । निडुङ्गावात् द्वित्वम् ।
 तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः ।
 देवयतीति दीदिविः ॥ २३ ॥

स नः पि॒तेव॑ सू॒नवेऽग्ने॑ सू॒पाय॒नो भ॑व ।

सच॑स्त्वा नः स्व॒स्तये॑ ॥ २४ ॥

हे अग्ने ! गार्हपत्य ! स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं
 सूपायनो भव । सुखेनापैतुं शक्यः सूपायनः । सुष्टूपप्राप्तुं
 शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता
 भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किञ्च नोऽस्माकं स्वस्तये
 क्षेमाय सचस्त्रामेन कर्मणा समवेतो भव । षच समवाये इति
 धातुः [धा० ११, ६ २३, २८] यद्वा सचस्त्र सेवस्त्र । षच सेवने
 [धा० ६, २,] ॥ २४ ॥

अग्ने॑ त्वं नो अ॒न्तम॑ उ॒त चा॒ता शि॒वा
 भ॑वा वरू॒य्यः॑ । वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्च॒वा अ॒च्छा
 नक्षि॑ द्यु॒मत्त॑मं र॒यिं दाः॑ ॥ २५ ॥

चतस्रो द्विपदा विराज अग्नेय्यः । दशार्णपादा विराट् ।
 बन्धादिदृष्टाः । हे अग्ने ! गार्हपत्य ! त्वं नोऽस्माकमन्तमः
 अन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्त्ती भव । अम् गतौ भजने
 शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् क्तिप् अतिशयितोऽम्
 अन्तमः अम्बुदात्तमप् । यद्दान्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरा-

दित्वेन [पा० ६, ३, १०८] साधुः । उतापि च त्राता पाल-
यिता । शिवः शान्तः । वरूथ्यः वरूथाय हितो वरूथ्यः तादृ-
शश्च भव । पुत्रादिममूहो वरूथ्यः । यद्वा वरूथं गृहम्
[निघ० ३, ४] । तस्मै हितो भव । किम्भूतः त्वं वसुः वासु-
यतीति वसुः । जनानां वासयिता । तथा अग्निः । अङ्ग-
तोत्यग्निः । अग्नि गतो । आहवनीयादिरूपेण गमनशीलः ।
तथा वसुश्रवाः वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः ।
धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्तिरित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने !
त्वमच्छा नक्षि अभिव्याप्रुहि अस्मान् । अच्चाभेरासुमिति
शाकपूणिः [निरु० ५, २८] । नशिराप्रान्तिकर्मा । यद्वा हे
अच्छ निर्मलभाव अग्ने ! नक्षि अस्मदोमस्थानं गच्छ । नक्ष
गती । यदा यदा वयं जुहुयामस्तदा समागच्छेत्यर्थः । किञ्च
द्यमत्तमं रयिं दाः अतिदीप्तियुक्तं रयिं धनं देहि । ददाते-
र्नुडि रूपम् । बहुलं कन्दस्यमाख्योगेऽपीत्वडभावः [पा० ६,
४, ७५] ॥ २५ ॥

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुन्नाय नूनमीमहे
सखिभ्यः । स नो बोधि शुधी हवमुख्याणा
अघायतः समस्मात् ॥ २६ ॥

हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम ! हे दीदिवः ! सर्वस्य दीप-
यितः ! तं पूर्वाक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुन्नाय
हितोयार्थं चतुर्थी सुन्नं सुखं नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे ।
यद्वा सुन्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च
त्वामीमहे । स त्वं नोऽस्मान् भवत्सेवकान् बोधि बुध्यस्व
हवमस्मदीयमाह्वानं शुधी शृणु । समस्मात्सर्वस्मात् अघा-
यतः शत्रोर्नोऽस्मानुरुण्य रघ । समशब्दः सर्वपर्यायः

शोचिरिति ज्वालानाम [निघ० २, १७, ६] शोचिरस्वा-
स्तोति शोचिष्मान् मतुप् । अतिशयेन शोचिष्मान् शोचिष्ठः ।
अतिशायने तमविष्ठनो [पा० ५, ३, ५५] विष्मतीर्लुगिती-
ष्ठनि [पा० ५, ३, ६५] मतुपो लुक् ॥ दीदिवः दिवेर्ज्वल
नार्थस्य लिडादेशकसन्तस्य रूपम् । मतुवसो रुः सम्बुद्धौ
छन्दसीति [पा० ८, ३, १] रुत्वम् ॥ बांधि । बुध ज्ञाने
लाः समध्यमैकवचने सेह्यपिचेति [पा० ३, ४, ८७] हिः । बहुलं
छन्दसीति शपो लुक् [पा० २, ४, ७३] । हुभल्भ्यो हेर्धिः
[पा० ६, ४, १०१] । छन्दसि गुणे घलोपौ । शुधी ।
शुष्टकृत्तभ्यच्छन्दसीति हेर्धिः । संहितायामन्येषामपि दृश्यत
इति दीर्घः [पा० ६, ३, १३७] । उरुथ उरुथतीति रक्षण-
कर्मा । ऋचि तुनुषेत्यादिना [पा० ६, ३, १३३] दीर्घः । नश्च
धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] न इत्यस्य णत्वम् । अघा-
यतः । अघं परस्येच्छति अघायति । सुप आत्मनः क्यजित्यत्र
[पा० ३, १, ८] छन्दसि परेच्छाधामपि वक्तव्यमिति क्यच्
अश्वाघस्यादित्याकारः [पा० ७, ४, ३७] अघायतीति
अघायन् । तस्मात् । अघायतेः शट्प्रत्यये रूपम् ॥ २६ ॥

इड एह्यदित एहि । काम्या एत । मयि
वः कामधरणं भूयात् ॥ २७ ॥

का० [४, १२, ८] गां गच्छतीड एहीति । हे यजुषी
गव्ये । हे इडे ! एहि । हे अदिते ! एहि आगच्छ होम-
स्थानम् । इडा मनोर्दुहिता । अदितिर्देवमाता । इडा मनु-
मिवास्मानेहि । अदितिरदित्यानिवास्मानेहि । तस्मिंस्त-
च्छब्दस्तद्वदतिदेशार्थः । का० [४, १२, ८] काम्या एते-
त्यालभत इति । गामालभते । मनुष्याणां ह्येतासु कामाः

प्रविष्टा इति काम्याः । हे काम्याः ! सर्वैः कामयितव्याः ! यूय-
मेत आ इत आगच्छत । वो युष्माकं कामधरणं कामानां
धरणमपेक्षितफलधारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातरि भूयात्
युष्मत्प्रसादादहमभोष्टफलस्य धारयिता भूयासमित्यर्थः ।
अहं वः प्रियो भूयासमिति श्रुतिर्व्याचष्टे [२, ३, ४, ३४]
॥ २७ ॥

सोमान् स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते कक्षी-
वन्तं य औशिजः ॥ २८ ॥

का० [४, १२, १०,] सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् ।
व्रतेत्यपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नवर्चं जपतीति सूत्रार्थः ।
सोमानं स्वरणं त्वो गायत्रो ब्रह्मणस्पतिदेवत्यस्तेनैव दृष्टः ।
अग्निमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मण-
स्पतेवैदस्य पालक ! सोमानं सोमानामभिषोतारम् । स्वरणं
स्वृ शब्दोपतापयोः शब्दयितारम् । कृणुहि कुरु । मामिति
शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति [पा०
३, २, ७५] मनिन् । स्वरतीति स्वरणः नन्द्यादित्वात् [पा० ३,
१, १३४] ल्युः । सोमयागकर्त्तारं स्तिरूपशब्दयुक्तञ्च धनप्रदा-
नैर्मां कुर्वित्यर्थः । तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीवन्नाम-
कक्षिं दीर्घतमःपुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तियुक्तञ्च कृतवा-
नसि तथा मां कुरु । उपमानद्यातक इवशब्दोऽत्र लुप्तो
द्रष्टव्यः । कोऽसौ कक्षीवान् । य औशिजः उशिजः पुत्रः
उशिक् कक्षीवतो माता ॥ २८ ॥

यो रेवान् यो अमीवहा वंसुवित् पुष्टि-
वर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २९ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् । यश्चामीवहा अमी-
 वस्व रोगस्य हन्ता । अम रोगे । अमेरीवः । वसुवित् वसु
 धनं वेत्तीति यश्च पुष्टिवर्धनः पोषणस्य वर्धयिता यश्च तुरः तुर
 वेगे इगुपधेति [पा० ३, १, १३५ । कः वेगवान् अविलम्बित-
 कारी । स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवताम् सिषक्ति
 सचते इति सेवमानस्य [निरु० ३, २१] । यद्वा अनयर्चा
 पुत्रः प्रार्थ्यते । यः पुत्रो रेवान्धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता जपा-
 दिना यो धनस्य लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता यः तुरः शीघ्रकारी
 तादृशः पुत्रोऽग्नेः प्रसादात्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवताम् ॥ २८ ॥

मा नः शंसो अरुषो धृत्तिः प्रणङ्गत्य- ।
 स्य रक्षा यो ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥

रा दाने इति धातोः कसुमन्तस्य षष्ठ्यकवचने ररुष इति
 रूपम् । ररौ इति ररिवांस्तस्य ररुषः । दानं कृतवत
 इत्यर्थः । तस्य निषेधादररुष इति । कदाचिदपि हविर्दा-
 नमकृतवत इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसो धृत्तिश्च
 नोऽस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु । नशिर्व्यास्यर्थः । यद्वा
 नश अदर्शने । मा प्रणक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । शंसनं
 शंसोऽनिष्टचिन्तनम् । धृत्तिर्हिंसा । ध्वरति धूर्वतीति
 बधकर्मसु पठितत्वात् [निघ० २, १८] । शत्रुकृतमनिष्टचि-
 न्तनं शत्रुकृता हिंसा चास्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः । किञ्च
 हे ब्रह्मणस्पते ! वेदस्य पालकाग्ने ! नोऽस्मान् रक्ष । इत्योऽत-
 स्तिड इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः । णत्व
 पूर्ववत् ॥ ३० ॥

महिं त्रीणामवोऽस्तु द्युचं मित्रस्यार्थ्यम्णः ।
 दुराधर्षं वरुणस्य ॥ ३१ ॥

सत्यधृतिदृष्ट आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्री जपे विनियुक्तः
पथि जप्त उपद्रवनाशकश्च । मित्रस्यार्यम्णो वरुणस्येति
त्रीणां त्रयाणां देवानां सम्बन्धि अवः पालनमस्तु । किम्भूत-
मवः । महि महत् तथा द्युचं द्युमान्त सुवर्णादिद्रव्याणि
क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् पालने तथाविधम् । दुराधर्षं
तिरस्कर्तुमशक्यम् । त्रीणां त्रिशब्दस्यामि कृन्दसि त्रयादेशो
वेति [पा० ७, १, ५३] वाच्यम् ॥ ३१ ॥

न॒हि तेषा॑म॒मा च॒न नाध्व॑सु वार॒णेषु॑ ।

ई॒शे॑ रि॒पुर॒घ॒शंसः॑ ॥ ३२ ॥

अमाशब्दा गृहनामसु पठितः [निघ० ३, ४, ११] । चन-
शब्दोऽप्यर्थे । अमा चन गृहेऽपि वर्त्तमानानां तेषां तथा
वारणेषु चोरव्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति पथिकान् ते
वारणास्तेषु चोरव्याघ्रभयाब्जेषु अध्वसु मार्गेषु वा वर्त्त-
मानानां तेषां मित्रार्यमवरुणैस्त्रिभिर्देवैः पालितानां यजमाना-
नाम् उपद्रवायेति शेषः । अघशंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको
रिपुः शत्रुः नहि ईशे । समर्था न भवति । नोपस्त आत्मने-
पदेष्विति [पा० ७, १, ४१] तलोपः । अधीगत्यर्थदयेशां
कर्मणोति [पा० २, ३, ५२] इति तेषामिति षष्ठी । मित्रा-
दिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति शत्रुबाध-
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ते हि पुत्रा॑सो अदि॒तेः प्र॒जीव॑से म॒र्त्याय॑ ।

ज्योति॑र्यच्छ॒न्त्यज॑स्रम् ॥ ३३ ॥

कथं तद्रक्षितानां शत्रुभयाभावस्तीडाह । हि यतस्ते
अदितेः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वाक्ता मित्रा-

र्यमवत्तुणा मर्त्याय मनुष्याय यजमानायाजस्रं निरन्तरमनुप-
क्षीणं ज्योतिः तेजः प्रयच्छन्ति किमर्थं जीवसे जीवितुं यथा
चिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ।
उपोपेन्न मघवन् भूय इन्न ते दानं देवस्य
पृच्यते ॥ ३४ ॥

ऐन्द्री पथ्या बृहती मधुच्छन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता ।
यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पथ्या
बृहती । हे इन्द्र ! परमैश्वर्ययुक्त ! कदाचन कदापि त्वं
स्तरीर्नासि । स्तृज् हिंसायाम् स्तृणातीति स्तरीः हिंसको
नासि किं तर्हि दाशुषे सश्वसि । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दाश्रांसं
हृदिर्दत्तवन्तं यजमानं सेवसे । सश्वतिः सेवनकर्मा । किञ्च ।
हे मघवन् धनवन् ! देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय
इत् बहुतरमेव दानं नु इत् क्षिप्रमेव दाश्रांसमुपपृच्यते । पृची
सम्पर्के यजमानेन सह सम्पर्के प्राप्नोति । प्रसमुपोदः पाद-
पूरणे [पा० ८, १, ६] इत्येक उपशब्दः पादपूरणे । इच्छ-
ब्दप्रवार्थे । नु क्षिप्रार्थः । न कदाचिद्यजमानं प्रति क्रुध्यसि
सेवसे च तं त्वदीयं भूयो धनं दाश्रांसमुपपृच्यते इति भावः
॥ ३४ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

विश्वामित्रदृष्टा सावित्री गायत्री जपे वि० । तदिति
षष्ठ्यर्थे तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्वान्तर्या-
मिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा

आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनीयं
भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञा-
नानन्दादिवेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः । क्वान्दसं
सम्प्रसारणम् । यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गः-
शब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । वरुणाद् वा अभिषिषि-
चानाङ्गर्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः [५, ४, ५, १] ।
तस्य कस्य । यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा
प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मानुष्ठानाय ॥ यद्वा
वाक्यभेदेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो
ध्यायामः । यश्च नो बुद्धीः प्रेरयति तच्च ध्यायामः । स च
सवितैव । लिङ्गव्यत्ययेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो
धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति ॥ ३५ ॥

परि॑ ते दू॒डभो॑ रथोऽस्मान् २ ॥ अ॒श्रोतु॑ वि-
श्वतः॑ । येन॑ रक्ष॑सि दा॒शुषः॑ ॥ ३६ ॥

आग्नेयी गायत्री वामदेवदृष्टा जपे वि० । हे अग्ने ! ते
तव रथोऽस्मान् यजमानान् विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्यश्रोतु
परितो व्याप्नोतु अस्मद्रक्षणाय सर्वतस्तिष्ठतु । किंभूतो रथः
दूडभः दम्भोतिर्वधकर्मा । दुःखेन दभ्यते दुर्दभः । केनापि
सहसा हिंसितुमशक्यः । उकारं दुर्दे इति प्रातिगाख्यसूत्रेण
[प्रा० का० ३, ३, ४] दुरो रेफस्य उकारः अग्रिमदस्य डः
[पा० क० ६, ३, १०८ वा० ६०] । येन रथेन त्वं दाशुषो
यजमानान् रक्षसि पाशयसि । यजमाना वै दाशुषा इति
श्रुतेः [२, ३, ४, ३८] ॥ बृहदुपस्थानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

भूर्भुवः॑ स्वः सुप्र॒जाः प्र॒जाभिः॑ स्यात् सुवी-

रो वीरैः सुपोषः पोषैः । नर्यं प्रजां मे पाहि ।
 शंस्यं प्रशन्मो पाहि । अथर्यं पितुं मे पाहि
 ॥ ३७ ॥

अथ क्षत्रकोपस्थानमासुरिट्टष्टम् ॥ का० [४, १२, १२]
 भूर्भुवः स्वरिति वोभाविति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्ते-
 नोपप्रयन्त इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्यादिना वोभा-
 वग्नो उपतिष्ठेतोभयोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे अग्ने !
 भूर्भुवः स्वः त्वं व्याहृत्यादित्रयात्मकः तदर्थभूतनोक्तत्रयात्मको
 वा । अतस्त्वत्प्रमादादहं प्रजाभिः बन्धुभृत्यादिरूपाभिः
 कृत्वा सुप्रजाः स्यामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशो
 भवेयं तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां शास्त्रीयमार्गवर्तिशा-
 भनपुत्रयुक्तो भवेयं तथा पोषैः हिरण्यादिपोषणैः सुपोषः स्यां
 बहुमूल्याहहिरण्यादियुक्तो भवेयम् ॥

प्रवत्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यदृष्टम् ॥

का० [४, १२, १३] प्रवत्यन् सर्वान्नर्यति प्रतिमन्व-
 मिति । यद्वा यजमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं
 सर्वानग्नीन्नर्यत्यादिमन्वैरुपतिष्ठेत । अथ मन्वार्थः । नर्यं
 नरेभ्यो हित गार्हपत्य ! मे प्रजां पाहि ॥ आहवनीयमुपति-
 ष्ठते । हे शंस्य अनुष्ठातृभिः शंसितुं योग्याहवनीय ! मे मम
 प्रजां पाहि रक्ष ॥ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । हे अथर्य दक्षि-
 णाग्ने ! मे पितुमन्नं पाहि । अतनवानथर्यः । अत सात-
 त्यगमने । सततं गार्हपत्यात् स्वस्थानं दक्षिणाग्निर्गच्छति ।
 तेनाथर्यः । निपातोऽयम् ॥ ३७ ॥

आगन्म विश्ववे दसमस्यभ्यं वसुवित्तमम् ।

अग्ने^१ स॒म्राड्भि^२ द्यु॒न्नम॒भि स॒ह आ॒यच्छ्व

॥ ३८ ॥

का० [४, १२, १८] समित्वाणिरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठत
 आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्धेति प्रतिमन्त्रमिति ।
 समिधं हस्ते आदाय कश्चिदपि जनमगत्वेव प्रथममेवाग्न्या-
 गारं प्राप्यागन्धेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठत इति
 सूत्रार्थः । अनुष्टुप्आहवनीयदेवत्या । हे अग्ने सम्राट् ।
 सम्यक् राजते दीप्यते सम्राट्, तथाविधाग्ने आहवनीय ! वर्यं
 त्वामागन्ध त्वामुद्दिश्य ग्रामान्तरात् प्रत्यागताः । किम्भृतं
 ब्वाम् । विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदा-
 स्तम् । विश्वं वेदो धनं यस्येति वा । सर्वज्ञं सर्वधनं वा ।
 पुनः किम्भृतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मदर्थमतिशयेन वसुनां
 धनस्य वेदितारं लब्धारम् । किञ्च । हे अग्ने ! द्युन्नं
 सहश्च अस्मभ्यमभि आयच्छ्व । दाण् दाने । पाप्नेत्या-
 दिना [पा० ७, ३, १८] यच्छादेशः । यशो बलं चाम्भ्यं
 देहि । द्युन्नं द्यौतर्त्यशो वान्नं वा [निरु० ५, ५] । सह
 इति बलनाम [निघ० २, ८] यच्छ्वेति यमे रूपं वा ।
 आयच्छ्व आगमय । यच्छ्रुतिः स्थापनार्थी वा । अस्मासु
 यशो बलञ्च स्थापय ॥ ३८ ॥

अ॒यम॒ग्निर्गृ॑ह॒पति॒र्गाह॑पत्यः प्र॒जाया वसु-
 वित्त॑मः । अग्ने^१ गृ॒हप॒तेऽभि॑ द्यु॒न्नम॒भि स॒ह
 आ॒यच्छ्व ॥ ३९ ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न्यङ्कुमारिणीं ब्रूहती । यस्या द्वितीयः
 पादो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यङ्कुमारिणी । अत्र

ततोयो नवार्णस्तेनैकाधिका । अयं पुरोऽवस्थितो गार्हपत्य
एतन्नामकोऽग्निर्गृहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्रपौत्रा-
दिकायाः अनुग्रहार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्धा ।
हे अग्ने ! स त्वं द्युम्नं सहस्राभ्यायच्छस्व देहि ॥ ३८ ॥

अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिवर्धनः ।

अग्ने पुरीष्याभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व ॥ ४० ॥

दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । अनुष्टुप् । योऽयमग्निः पुरीष्यः
पशव्यः । पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः । रयिमान् धनवान्
पुष्टिवर्धनः पोषस्य वर्धयिता । तं याचे । हे अग्ने पुरीष्य
पशुहित ! द्युम्नं सहस्राभ्यायच्छस्व देहि ॥ ४० ॥

गृहा मा विभीत मा वेपध्वमूर्जं विभ्रत
एमसि । ऊर्जं विभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहा-
नैमि र्नसा मोदमानः ॥ ४१ ॥

का० [४, १२, २२] गृहा मा विभीतेति गृहानुपे-
तीति । ग्रामान्तरादागतो गृहा मित्यादिमन्त्रत्रयेण गृहं
प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वासुदेवत्याः शंयुष्टयाः । त्रिष्टुर्वविराड्-
रूपा । यस्या एकादशार्णस्त्वयः पादा एकोऽष्टार्णः सा
विराड् रूपा । अत्र प्रथमो दशार्णस्तेनैकोना । हे गृहाः !
यूयं मा विभीत । पालको यजमानो गत इति भयं मा
कुरुत । मा च वेपध्वम् । कांऽपि शत्रुरागत्य विनाशयि-
ष्यतीति बुद्ध्या कम्पं मा काष्टं । यतो वयमूर्जं विभ्रतो
धारयमाणानक्षीणान्नानिव युष्मानिमभि । आ इमः आगताः
स्मः । यथा यूयमूर्जं विभ्रतः तथाहमपि ऊर्जं विभ्रत् धार-
यन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः

मनसा दुःखरहितेन मोदमानः हृष्यन् वो युष्मान् गृहानैमि
 षागच्छामि । एमः ऐभीत्यात्मनि विकल्पेन बहुवचनमस्मदो
 हयास्येत्युक्तेः [पा० १, २, ५८] ॥ ४१ ॥

येषामध्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः ।

गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥ ४२ ॥

अनुष्टुप् । प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो येषाम-
 ध्येति । इक् स्मरणे । यान् गृहान् स्मरति । अधोगर्थद-
 येषां कर्मणीति [पा० २, ३, ५२] षष्ठी । गृहविषयं क्षेमं
 सदा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बहुः
 सौमनसो सुमनसो भावः प्रात्यतिशयः । वयं तान् गृहानुपह्व-
 यामहे आह्वयामः । गृहाभिमानी देोऽस्मात्समीपमागच्छत्व-
 त्यर्थः । ते गृहदेवा आहुताः मन्तः जानतः उपकाराभिज्ञान्
 नोऽस्मान् जानन्तु । एते कृतघ्ना न भवन्तीत्यवगच्छन्तु ॥ ४२ ॥

उपह्वता इह गाव उपह्वता अजावयः ।

अथो अन्नस्य कौलाल उपह्वतो गृहेषु नः ।

क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिव् शग्म् शंयोः

शंयोः ॥ ४३ ॥

प्रवसाना महापङ्क्तिः । यस्या अष्टार्णाः षट् पादाः
 सा महापङ्क्तिः । पञ्चमो नवमार्गस्तेनैकाधिका । इह
 गृहेषु गाव उपह्वताः धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन तिष्ठन्वित्ये-
 वमनुज्ञाताः । यथा इह गृहेषु अजावयः उपह्वताः । अजा-
 त्वावित्त्वजातिहययुक्ताः पशवः उपह्वताः सुखेन वर्त्तन्तामित्य-
 ष्माभिरनुज्ञाताः । अथो अपि च अन्नस्य कौलालः अन्न-
 स्वन्धी रसविशेषो नोऽस्मदीयेषु गृहेषु उपह्वतः समृद्धो भव-

त्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः ॥ का० [४, १२, २३] क्षेमाय व
इति प्रविशतीति । हे गृहाः ! वो युष्मान् प्रपद्ये प्राप्नोमि ।
किमर्थम् । क्षेमाय विद्यमानस्य वसुनां रक्षणं क्षेमस्तद-
र्थम् । शान्तौ मम सर्वानिष्टगमनाय । शंयोः शमिति सुख-
नाम [निघ० ३, ६, १८] तत्कामयते इति शंयुः । इदंयुरिदं
कामयमान इति [निरु० ६, ३१] यास्कोक्तत्वात् तादृशस्य
मम शिवं शग्ममिति हे सुखनामनो [निघ० ३, ६, १८—
२२] तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमामुषिकम् । उभयविधं सुखं
भूयादिति शेषः । शंयोरित्यभ्यासोऽत्यादरार्थः ॥

इत्युपस्थानमन्त्राः समाप्ताः ॥ ४३ ॥

प्रघासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः ।

करम्भेण सजोषसः ॥ ४४ ॥

अथ चातुर्मास्यमन्त्राः । प्रजापतिदृष्टाः । चातुर्मास्याख्यो
यागः । स पर्वचतुष्टयात्मकः । वैश्वदेवरुणप्रघाससाक-
मेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र वरुणप्रघा-
साख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्वेद्योर्द्विविःष्वादितेषु
प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयंस्तदीयं जारं पृच्छेत् केन चरसीति ।
सापि तं ब्रूयात् ॥ का० [५, ५, १०] आख्याते प्रघासिन
इत्येनां वाचयति नयन्निति । पत्न्या जारे कथिते सति एनां
पत्नीं नयन् प्रतिप्रस्थाता प्रघासिन इति मन्त्रं वाचयति ।
मारुती गायत्री । वयं मरुतो हवामहे । चकारेण तदीय-
परिचारकाः समुच्चोयन्ते । किन्भूतात्मरुतः प्रघासिनः घस्र्ल
अदने प्रकर्षेण घस्यते भर्ष्यते इति प्रघासो हविर्विषेणः । स
एषामस्तीति तान् प्रघासिनः । एतन्नामकान् । शुक्लयो-
तिरिस्थादयः सप्त सप्तका मारुता गणाः । तत्र स्वतवांश्च

प्रघासी चेति पठ्यते [अध्या० १७, ८५] । प्रघास्युपलक्षितान्
 मरुतः आह्वयामः । पुनः किञ्चूतान् । रिशादसः रिश-
 तिर्हिसार्थः । रिशां वैरिक्तां हिंसां दस्यन्ति उपक्षयन्तीति
 रिशादसः । दसु उपक्षये क्षिप् । यद्वा रिशन्ति हिंसन्तीति
 रिशाः । इगुपधेति कः [पा० ३, १, १३५] । रिशान् हिंस-
 कान् दस्यन्तीति रिशादसः । यद्वा रिशन्ति रिशन्तः शतरि
 दीर्घश्छान्दसः । रिशतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः । अस्यते-
 विच् । तथा करम्भेण सजोषसः यवमयो हविर्विशेषः
 करम्भः । तेन सजोषसः समानप्रीतयस्तान् । तथाविधान्मरुतो
 हवामहे ॥ ४४ ॥

यद् ग्रामे यदर॑ण्ये यत्स॒भायां यदि॑न्द्रिये ।

यदे॑नश्च क॒मा व॒यमि॑दं तदव॑यजामहे स्वाहा

॥ ४५ ॥

मारुत्यनुष्टुप् । का० [५, ५, ११] करम्भपात्राणि
 जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽर्गौ प्रत्यङ्मुखी जाया-
 प्रती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद्-
 ग्राम इतीति । यवपिष्टेन निर्मितानि सन्तानपरिमितान्ये-
 काधिकानि वर्चुलादिरूपाणि करम्भपात्राणि । तानि शूर्पेण
 पत्नी दक्षिणाग्नौ जुहुयादित्येकः पक्षः दम्पती ह्यौ वा जुहु-
 यातामित्यपरः पक्षः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राण्य-
 हृत्य वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् ।
 अथ मन्त्रार्थः । ग्रामे वसन्तो वयं यदे॑नः पापं ग्रामोपद्रव-
 रूपं चक्रम कृतवन्तः । तथार॑ण्ये वसन्तो यदे॑नो मृगोपद्रवरूपं
 चक्रम । तथा स॒भायां स्थिता यदे॑नो महाजनतिरस्कार । दिक्

चक्रम् । तथेन्द्रिये जिह्वापथ्यरूपे प्रीतिमन्तो वयं यदेनः
कलञ्जभक्षणपरस्त्रीगमनादिकं चक्रम् । तथान्यत्रापि भृत्य-
स्वाम्यादी यदेनः ताडनावज्ञादिकं चक्रम् तदिदं सर्वं पाप-
मवयजामहे विनाशयामः । अत्रपूर्वा यजिर्नाशनाथः । स्वाहा
एतद्विदेवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥ ४५ ॥

मो षूणं इन्द्राव' पृत्सु देवैरस्ति हि श्मा'
ते शुष्मिन्नवयाः । म॒हश्चि॒द्यस्य' मी॒ढुषो य॒व्या
ह॒विष्म॑तो म॒रुतो॑ वन्द॒ते गौः ॥ ४६ ॥

ऐन्द्रमरुद्देवत्या विराट् । यस्या दशाक्षराश्रित्वारः पादाः
सा विराट् । चतुर्थ एकाधिकोऽत्र ॥ [का० ५, ५, १२] मो
षू ण इति यजमानो जपतीति । पृत्स्विति संग्रामनाम
[निघ० २, ११, २१] हे इन्द्र ! अत्र पृत्सु एषु संग्रामेषु
वर्त्तमानः देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्ऋत्नामकैर्देवैः सह-
तस्त्वं नोऽप्याम्भो विनाशयेति शेषः । माशब्दो निषेधार्थः
सुशब्दो विनाशभावस्य सौष्ठवं ब्रूते । तथा सति विनाशलेगो
मा भूदित्यर्थः सम्पद्यते । क उपकार इति चेत् । शष्पेति
बलनाम [निय० २, ८, ११] । हे शुष्मिन् ! बलवन्निन्द्र !
ते तव अपयाः अवयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति हि स्म विद्यत
एव खलु । अवपूर्वस्य यजतरेतद्रूपम् । मिह सेचने धातुः ।
मीढुषो वृष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः । हविष्मतो हविर्योग्यस्य तव
यव्या यवमयैः करम्भप्राप्तैर्निष्पन्ना होमक्रिया महश्चित् पूजा
खलु । तस्य यथोक्तपूजोपेतस्य तवासासु कृपालुत्वं युक्तमिति
भावः । किञ्च गीरस्मदीया स्तितरूपा वाक् मरुतो भवतः
सखीन् वन्दते नमस्तरेति । नमो मरुद्भ्य इत्येवमाका-

रायाः स्तुनेर्मस्काररूपत्वात् । मरुद्विषयनमस्कारेणापि
तुष्टस्य तव कृपैव युक्तेत्यर्थः । मो सु न अत्र सुज इति [पा०
८, ३, १०७] षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६,
३, १३७] दीर्घः । नञ् धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] न
इत्यस्य णः । स्म इत्यस्यापि पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६]
षत्वम् । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्वेति [पा० ८, २, ६७]
विजन्ता निपातः । मोदुषः । दाश्वान् साह्वान्मोदुषांश्चेति
[पा० ६, १, १२] क्तमन्तो निपातः ॥ ४६ ॥

अक्रन् कर्म कर्म कृतः सह वाचा मयो-
भुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तं प्रेतं सचाभुवः
॥ ४७ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप् । का० [५, ५, १३] अक्रन् कर्मन्त्येनां
वाचयतीति । कर्मकृतः वरुणप्रघामाख्यकर्मकारिण ऋत्विजः
वाचा स्तुतिरूपया सह कर्म वरुणप्रघामानुष्ठानरूपमक्रन्
कृतवन्तः । कथंभूतया वाचा । मयोभुवा मय इति सुख-
नाम [निघ० ३, ६, ७] मयो भवति यया सा मयोभूः
तया मन्त्ररूपस्तुत्येत्यर्थः । हे सचाभुवः ! सचेति सहार्थे-
ऽव्ययं सहभवनगोलाः परस्परं यजमानेन पत्न्या वास्मिन्
कर्मणि सहावस्थिता हे ऋत्विजः ! देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा
वरुणप्रघामनामकं कर्मानुष्ठायान्तं प्रेतं गृहान् गच्छत ।
अस्तमिति गृहनाम [निघ० ३, ४, ५] ॥ ४७ ॥

अवभृथ निचुम्पुणा निचुरसि निचुम्पु-
णाः । अव देवे देवकृतमेनोऽयामिषमव मत्यै-

मर्त्यैकतम् । पुरु_रावणा^१ देव रिषरूपा^१हि ॥ ४८ ॥

यज्ञदेवतं यजुः ॥ का० [५, ५, ३०] मञ्जयत्यवभृथेति ।
 अत्र विनियोगश्चिन्त्य इति । वरुणप्रघासस्य कर्मणोऽस्ते
 तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं कर्म जलसमीपे क्रियतेऽत्रानेन
 मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्त्तव्यम् । हे अवभृथ ! अर्वा-
 चीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे
 सोऽयमवभृथः । तत्सम्बोधनं हे अवभृथ यज्ञ ! हे निचुम्पुण !
 चुप मन्दायां गतौ [धा० ११, ८] नितरां चोपति मन्दं
 गच्छति निचुम्पुणः । उपाप्रत्ययो मुमागमश्च । यदा नीचै-
 रस्मिन् कृणन्ति नीचशब्देन कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्पुणः ।
 वीक्षस्थूषत्रणभ्रूषेत्यादिना नीचैःशब्दोपपदात् कृणतेः षक्-
 प्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुंभाव उपपदस्य निचुश्चावश्च
 निपातितः । तथाविधावभृथ ! यद्यपि त्वं निचेरुसि नितरां
 चरतीति निचेरुः । नितरां गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचु-
 म्पुणो भव मन्दगमनो भव । किं प्रयाजनमिति चेत् उच्यते ।
 देवैर्वीतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं इविःस्वामिषु देवेषु
 ज्ञातमेनः पापं यदस्ति तदवायासिषमस्मिन् जलेऽहमवनी-
 तवानस्मि । तथा मर्त्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मर्त्यै-
 कृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवन्नारूपं यदेनोऽस्ति
 तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्त्तते । इदमस्मत्कृतं पापं यथा
 स्वां न व्याप्नोति तथा मन्दं गच्छेति भावः । किञ्च हे देवा-
 वभृथाख्य यज्ञ ! रिषो बधात् पाहि पालय । रिषतेर्हिं-
 सार्थस्य कृत्वन्तस्य पञ्चम्यां रूपम् । किञ्चूताद्रिषः । पुररा-
 व्शः । रा दाने । पुरु-बहु विरुद्धं फलं ददातीति पुररावा
 तस्मात् । आतो मनिन्नित्यादिना [पा० ३, २, ७४] वनिप् ।

विरुद्धफलदायी बधस्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत ।

वस्त्रेव विक्रीणावहा इषमूर्जं शतक्रतो ॥ ४९ ॥

हे ऐन्द्रावनुष्टुभौ । साकमेधगतं कर्म किञ्चिदुच्यते ।
का० [५, ६, ३४] स्थाल्या दर्व्याऽऽदत्ते पूर्णा दर्वीति । दर्व्य
स्थालीत श्रीदनग्रहणं करोति प्रथमया द्वितीयया तं जुहोति ।
हे दर्वि ! अन्नप्रदानमाधनभूते कात्यादिनिर्मिते ! त्वं पूर्णा
स्थाल्याः सकाशादन्नं गृह्णीत्वा पूर्णा भूत्वा परा पूर्णत्वादेवात्-
कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ । सुपूर्णा कर्मफलान् सुष्टु
पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान् प्रत्यागच्छ । एवं दर्विसुक्ता
इन्द्रमाह । हे शतक्रता ! बहुकर्मन् इन्द्र ! त्वं चाहं चोभौ
वस्त्रेव वस्त्रशब्देन मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णाः मूल्येनैव । इष-
मर्भोष्टं हविःस्वरूपमन्नमूर्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषञ्च
विक्रीणावहै परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावहै ।
अहं तुभ्यं हविर्ददामि त्वं मद्यं फलं देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते
दधे । निहारञ्च हरासि मे निहारं निहरा-
णि ते स्वाहा ॥ ५० ॥

का० [५, ६, ३८] देहि म इति जुहोतीति । इन्द्रो
वदति । हे यजमान ! त्वं मे मद्यमिन्द्राय देहि । हविः
प्रथमं प्रयच्छ । ते तुभ्यं यजमानाञ्च ददामि । अपेक्षितं
पश्चात्प्रयच्छामि । एवं प्रथमदादात्त एवार्था द्वितीयपादेना-
दरार्थं पुनरुच्यते । मे मद्यमिन्द्राय निर्धेहि प्रथमं त्वं हवि-
र्नितरां सम्पादय ते तुभ्यं यजमानाय निदधे अपेक्षितं फलं

गितरां सम्पादयासि । एवमिन्द्रवाक्यं शुत्वोत्तरार्धेन यज-
मान आह । नितरां ह्ययत इति निहारो मूख्येन क्रेतव्यं
पदार्थं ब्रूते । निहारं मूख्येन क्रेतव्यवस्तरूपं फलं मे महां
यजमानाय हरासि प्रयच्छ । सेटोऽडाटावित्याङ्गागमः [पा०
३, ४, ८४] । उत्तरो निहारो मूख्यवाची । निहारं मूख्य-
भूतं हविः ते तुभ्यमिन्द्राय निहाराणि नितरां समर्पयामि ।
स्वाहाशब्दो हविर्दानार्थः । पूर्वार्धे पादद्वयेनादरेणेन्द्रेण
द्विवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः
॥ ५० ॥

अ॒क्ष॒न्नमी॑म॒दन्त॒ ह्य॒व॑ प्रि॒या अ॒धूष॑त ।
अ॒स्तो॑ष॒त स्व॒भान॒वो वि॒प्रा नवि॑ष्ठया म॒ती
यो॒जा न्विन्द्र॑ ते॒ हरी॑ ॥ ५१ ॥

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि
आदवनीयोपस्थानम् । यस्या षष्ठाक्षराः पञ्च पादाः सा
पङ्क्तिः ॥ का० [५, ८, २१] यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्कृ-
त्वाऽदञ्चोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते हाभ्यामिति ।
पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं
हविःस्वरूपमन्नमद्यन् भक्षितवन्तः । कथमेतदववगम्यते ।
ः यस्मादमीमदन्त इषं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्तिमव-
पश्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः
कम्पितन्तः । यदा प्रियास्तनुरवाधूषत । किञ्च स्वभानवः
स्वयं दीप्तियुक्ताः विप्राः मेधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया
मती मन्या बुद्ध्या युक्ताः अतोषत इति कृतवन्तः । अहो
स्वाहन्नं नहु उक्तमहो भक्तिरित्याद्यसिधानं सुतिः । अतो
हे इन्द्र! तु चिभं ते ह्यव हरी एतन्नामकौ परितवर्णावम्बौ

योज गमनाय रथे योजय । तवाभीष्टायाः पितृदत्तैः सम्पन्न-
 खात्तैः पितृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः । अत्तन् । अदे-
 लुङि लुङ्मनार्धक्ष्ण इति [पा० २, ४, ३७] घञ्जादगः ।
 मन्ते घसेत्यादिना [पा० २, ४, ८०] च्लुक् । गमइनेत्य-
 पधालोपः [पा० ६, ४, ६८] । खरि चेति [पा० ८, ४,
 ५५] चत्वम् । शासि वसीति [पा० ८, ३, ६०] षत्वम् ।
 अडागमः ॥ अमीमदन्त मद दृष्टियोगे चुरादिरात्मनेपदी
 लुङि णिलोपादौ रूपम् ॥ अधूषत धूञ् कम्पने लुङि सिति
 व्यत्ययेन गुणाभावः ॥ मती सुपां सुलुगिति [पा० ७, १,
 ३८] दृतीयायाः पूर्वसवर्णदोर्घः ॥ योज युजिर् योगे ष्यन्ता-
 ङ्कोटि कृन्दस्युभययति [पा० ३, ४, ११७] शप आर्धधातु-
 कत्वात्परनिटीति [पा० ६, ४, ५१] णिलोपः । इयचोऽत-
 स्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीघः ॥ ५१ ॥

सुसं॒दृशं॑ त्वा व॒यं मघ॑वन् वन्दि॒षीमहि॑ ।

प्र नूनं॑ पूर्णव॒न्धुरः॑ स्तुतो या॒सि व॒शान् २॥ अनु॑
 योज॒जा न्विन्द्र॑ ते ह॒री ॥ पू॒र ॥

हे मघवन् ! वयं त्वा त्वां वन्दिषीमहि स्तुतिकर्ताशो भूया-
 स्मेत्याशास्यते । किम्भूतं त्वाम् । सुसंदृशं सुदृ सम्यक् पश्यति
 सुसंदृक् तं शोभनदर्शनम् । अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम् ।
 इत्यमर्याभिः स्तुतः त्वं वशान् काजयमानान् यजमानानानु
 लक्ष्योक्त्य नूनं प्राप्सि अवश्यं गच्छसि । किम्भूतः पूर्णवन्धुरः ।
 बन्धुरशब्दो रथनीड पदो । स्तोत्रभीतिवैधनैः सम्पूर्णरथनीडो-
 पीतो भूत्वा गच्छसि । हे इन्द्र ! स त्वं ते हरी योजेति पूर्ववत्
 ॥ ५२ ॥

मनो न्वाह्वामहे नाराशंसेन स्तोमं न ।

पितृणाञ्च मन्मभिः ॥ ५३ ॥

तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्र्यो बभ्युदृष्टाः ॥ का० [५, ८, २२] मनो न्वाह्वामहे इति गार्हपत्यं तिसृभिरिति । उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्त्तते ॥ नु क्षिप्रं मन आह्वामहे पितृयज्ञानुष्ठानेन वित्तं पितृलोकं गतमिवासीत् अत आइयते । यदा मनः मनोऽभिमानि देवतमाह्वामहे आह्वयामः । केन साधनेन स्तोमिन स्तोत्रेण कथम्भूतेन नाराशंसेन । शंसः प्रशंसनं नाराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नराशंसः तत्सम्बन्धो नाराशंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविधं देवं मानुषञ्च । यत्र देवाः स्तूयन्ते तद्देवं यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषम् । तथाविधेन स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति । किञ्च पितृणाञ्च मन्मभिः पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते ते मन्मानस्तैः तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥ ५३ ॥

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे ।

ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ५४ ॥

नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं वित्तं पुनर्भूयः आ ए ; आगच्छतु । किमर्थं क्रत्वे क्रतवे सङ्कल्पाय यज्ञं सङ्कल्पयितुं दक्षाय कर्मस्थुत्साहाय । तथाच श्रुतिः । तदेव मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरथ यदस्मै तत्समृध्यते स दक्ष इति । ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । ज्योग्जीवसे चिरं जीवितुम् । सूर्यं दृशे च तिरकालं सूर्यं भवलोकयितुञ्च । एतेषां सङ्कल्पादीनां सिद्धये मनः पुनरागच्छतु ॥ क्रत्वं । गुणाभावाद्यणादेशः ॥ जीवसे तुमर्थं असेप्रत्ययः ॥ दृशे । दृशे विख्ये चेति [पा० ३, ४, ११] साधुः ॥ ५४ ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः ।

जीवं व्रातं सचेमहि ॥ ५५ ॥

हे पितरः ! भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसम्बन्धी पुरुषः
नोऽस्त्रभ्यं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेर-
यत्वित्यर्थः । तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रसादाज्जीवं जीव-
नवन्तं व्रातं पुत्रपश्वादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि ।
सचतिः सेवनार्थः ॥ ५५ ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः ।

प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता । अत्र पितृयज्ञे
सोमनामको देवोऽस्ति । सोमाय पितृमते इत्येवं हविषा
विहितत्वात् । हे सोम ! वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि
वर्त्तमानाः तनूषु भवच्छरीरेषु मनो बिभ्रतः अस्मदीयं चित्तं
धारयन्तः त्वत्कारुण्यात् प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः
सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तुनीति शेषः । यद्वा षच्
सम्बन्धे सर्वदा त्वत्सम्बन्धा भवेम ॥ ५६ ॥

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राम्बिकया तं
जुषस्व स्वाहा । एष ते रुद्र भाग आस्वस्ते

पशुः ॥ ५७ ॥

हे रौद्रे यजुषी विंशत्यक्षरद्वादशाक्षरे ॥ साकमेध-
गतत्प्रम्बकहविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजु-
षोऽवदानहोमे विनियोगः । तथाच० का० [५, १०, १२]
एष त इति जुहोतीति । रोदयति विरोधिनां शतमिति

रुद्रः । हे रुद्र ! ते तव स्वस्त्रा भगिन्या अश्विकया अश्वि-
 कानाम्ना सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भज-
 नीयः स्वीकर्तुं योग्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व
 सेवस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तं सहयमस्तु । अश्विकाया रुद्र-
 भगिनीत्वं श्रुत्योक्तम् [२, ६, २, ८,] । अश्विका इ वै
 नामास्य स्वमा तथास्यैष सह भाग इति योऽयं रुद्राख्यः
 क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनां हन्तुमिच्छा भवति तदा-
 नया भगिन्या क्रूरद्वेषतया सा प्रतभूतया तं हिनस्ति ।
 सा चाश्विका शरद्वयं प्राप्य जरादिकमृत्याय तं विरोधिनां
 हन्ति । रुद्राश्विकयोः प्रत्यप्रजेन हविषा शास्तं भवति ।
 तथाच लिङ्गिभिः । एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राश्विकयेत्याह
 शरदा अश्विका सा भिया एषा हिनस्ति यत् हिनस्ति
 तस्यैवैतत् सह शस्यतीति । का० [५, १० १३] । अति-
 रिक्तजामृक्त्वा उपकिरत्येष त इतीति । यजमानस्य यावन्तः
 पृत्रभृतादयः पुरपाः सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुपमेकैकः
 पुरोडाश इत्येतावतः पुरोडाशाजिगम्य ततोऽप्यधिकमेकं
 पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते । त्रैयम्बकान्निर्व-
 पति गौडानिककपालान्नाभन्तो यजमानभृद्भ्या एकाधिका-
 निति कात्यायनोक्तेः [५, १०, १, २] । तत्र योऽयमतिरि-
 क्तस्तं न जुह्यात् किन्तु मूपकोत्स्वार्त्त एष त इति मन्त्रेणो-
 पकिरत् । अथ मन्त्रार्थः । हे रुद्र ! एषोऽस्माभिरुप-
 कार्यमाणाऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः तथा
 ते तथाभुः पशुः मृषकः पशुत्वेन ससर्पितः । आखुदानेन
 तुष्टा रुद्रस्तयाश्विकया यजमानपशून् मारयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अव रुद्रमदोमृह्यव देवं त्रास्वकम् । यथा

ना वस्यस्रकरद्यथा नः श्रयस्रकरद्यथा ना
व्यवसायथात् ॥ ५८ ॥

हे रौद्रमा षड्भक्तिवकुम्भो । यस्या द्वितीयः पादः डादशाक्षरः
प्रथमद्वितीयावच्छेदो सा ककुप् । द्वयार्जपे विनियोगः ।
तथा का० [५, १०, १४] । आगम्याव रुद्रमदामहाति
जपतीति । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादो-
महि त्वदनुग्रहादन्नं भक्षयेम । तथा त्रास्यकं त्रीण्यख-
कानि नैत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रिनेत्रोऽयं देव इति मन-
सावगत्यादीमहात्यनुवर्त्तते । यद्वा अदामहोत्यत्र णिच्
लोपश्छान्दस । अवयुत्यान्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि
आदयामो भोजयामः । अवगम्य ज्ञात्वा भ्यन्वकमादयाम
इति । यथा येन प्रकारेण नाऽस्मा-वस्यसः करत् वस्तृतरान्
वसन्तशौनानमी कुर्यात् । यथा च नाऽस्मान् श्रयेसः करत्
ज्ञातिषु प्रशस्यतमान् कुर्यात् । यथा चास्मान् व्यवसाययात्
सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान् कुर्यात् । तथैनं जयाम इत्यर्थः ।
आर्गारियम् ॥ अदामहि छन्दस्यभयथेत्यार्धधातुकत्वात्तद्धि
णिच्चा लोपः [पा० ३, ४, ११७] ॥ वस्यसः वसतीति वस्ता
त्त्वं अतिशयेन वस्ता वर्मायान् । तुश्छन्दसीति [पा० ५,
३, ५८] ईयमुनि कर्तुं तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४]
त्तजो लोपः । वसोयस इति प्राप्ते ईलोपश्छान्दसः । करत्
छन्दसि लुङ्ङिङ्ङि इति [पा० ३, ४, ६] लङ् विकरणव्यत्य-
येन शपि गुणः । बहुलं छन्दस्यमाड्योगोऽपीत्यडभावः [पा०
६, ४, ७५] ॥ व्यवसाययात् लीटि आडागमे इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] इलोपे रूपं विपूर्वस्य
श्यन्तस्य स्यतेः ॥ ५८ ॥

भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेष-
जम् । सुखं मेषाय मेष्यै ॥ ५८ ॥

हे रुद्र ! त्वं भेषजमसि शीषधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि ।
अतोऽस्मदीयेभ्यो गवे अश्वाय पुरुषाय च भेषज्यं सर्वव्याधि-
निवारकमौषधं देहि । मेषाय मेष्यै च सुखं देहि । सुहितं
खेभ्यः प्राणेभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृहपशूनां क्षेम-
प्राप्तिर्भवति ॥ ५८ ॥

त्रास्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बभूवनामृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ।
त्रास्वकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारु-
कमिव बभूवनादितो मुक्षीय मामृतात् ॥ ६० ॥

हे अनुष्टुभौ । का० [५, १०, १५, १६] अग्निं त्रिः
परियन्ति पितृवत्सव्योरुनाम्नानास्त्रास्वकमिति देववसैतेनेव
दक्षिणानाम्ना इति । यथा पितृमेधे पुत्रादयः पुरुषाः स्वकी-
यान् वामोरुंस्ताडयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति । यथा
च देवतासेवायां दक्षिणोरुंस्ताडयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति ।
एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव त्रास्वकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण
प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु ॥ सुगन्धिं
दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टेर्वर्ध-
यितारं त्रास्वकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः । ततो
रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तो भूया-
सम् अमृतास्मा मुक्षीय स्वर्गरूपाङ्गुक्तिरूपाश्चामृतास्मा मुक्षीय
मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं बह्वर्थं । मुक्तामा भूयास्यत्यर्थः ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात् फलदयान्मम भंशो मा भूदित्यर्थः ।
 ऋत्यामीचने दृष्टान्तः—उर्वारुकमिव बन्धनादिति । यथोर्वा-
 कं कर्कन्धादेः फलमत्यन्तपक्वं सत् बन्धनात् स्वस्य दृष्टान्तात्
 प्रमुच्यते तद्वत् ॥ का० [५, १०, १७] कुमार्यञ्चोत्तरेणेति ।
 यजमानसम्बन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण त्र्यम्ब-
 कमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति । त्र्यम्बकं यजामहे कीदृशं
 पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लभयितारं विदुष्ट लाभे ।
 अन्यत् पूर्ववत् । इतो मुक्षीय इतो माहृषिभ्राह्मणवर्गामुक्षीय
 मुक्ता भूयासममुतो मा मुक्षीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्यु-
 र्मुक्ता मा भूयासं जनकस्य गोत्रं गृहञ्च परित्यज्य पत्युर्गोत्रे
 गृहे च सर्वदा त्र्यम्बकप्रसादाद् वसामीत्यर्थः । सा यदिति
 इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति [२,
 ६, २, १४] श्रुतेरितोऽमुतःशब्दाभ्यां पितृपतिवर्गौ प्राञ्चौ
 ॥ ६० ॥

ए॒ तत्ते॑ रु॒द्राव॑सं तेन॑ प॒रो मू॒ज॑व॒तोऽती॑हि ।
 अ॒व॑त॒तध॑न्वा पि॒नाका॑वसः कृ॒त्तिवा॑सा अ॒हिः-
 सन्नः शि॒वोऽती॑हि ॥ ६१ ॥

रौद्रास्त्रारपङ्क्तिः । यस्या अन्यौ हादशाक्षरावाधावष्टा-
 क्षरी पादौ साम्प्रारपङ्क्तिः ॥ का० [५, १०, २१] । मृतयो
 कृत्वा वेणुयष्ट्यां वा कुपे वासन्धोभयतः स्थाणुवृक्षवत्शवली-
 कानामन्यतमस्त्रिभुत्क्षेपणवदासजृत्वेतत् इतीति । व्रीहियवा-
 दीन् बध्वा बह्वनार्थं हृणवंशादिनिर्मितः पात्रविशेषो मृतमि-
 त्युच्यते । तयोश्चभयोर्मृतयोस्त्र्यम्बकान् हविःशेषान् प्रक्षिप्य
 स्वकीयेनासेन वोढुं शक्यायां वंशयष्ट्यामग्रहये तन्मृतद्वयम-
 वासन्धोन्नते स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्लीके वा मृतद्वयमुतां वंश-

यष्टिं संसृजति । ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाद्वावो रोगं त
 प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अथ मन्वार्थः । मूजवान्नाम कश्चित्
 पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसशब्देन देशान्तरं गच्छतो
 मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते । हे
 रुद्र ! एतत्ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यं दुतेन सहितस्त्वं
 मूजवतः पर्वतात् परः परभागवर्त्ती समतीहि अतिक्रम्य
 गच्छ । कौटुशस्त्वम् । अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः ।
 अस्मद्दिरोधिनां त्वया निवारितत्वादित जङ्घं धनुषि ज्यास-
 मारोपणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा
 पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छा-
 दयतीति पिनाकावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न बिभ्यति
 तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः ॥ का० [५, १०,
 २२—२३] । क्षत्तिवासा इत्यनवेक्षमेत्योपसृशन्त्यप इति ।
 उन्नते वृक्षादौ मूतद्वयेऽवसज्य प्रत्यावर्त्तमाना मूतद्वयस्यावेक्षण-
 मकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुरिति सूत्रार्थः । मन्वार्थस्तु
 हे रुद्र ! त्वं क्षत्तिवासाः चर्माम्बरो नोऽस्मान्हिंसन् हिंसाम-
 कुर्वन् शिवोऽस्मदीयपूजया सन्तुष्टः कोपरद्वितो भूत्वा अतीहि
 पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥ ६१ ॥

त्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुषम् ।

यद्देवेषु त्रायुषं तन्नो अस्तु त्रायुषः ॥ ६२ ॥

आग्नीर्देवतोष्णिक् । यस्याश्चत्वारः पादाः सप्ताक्षराः
 सोष्णिक् । का० [५, २, १६] त्रायुषमिति यजमानो
 जपतीति । सोऽयं जपो वपनकालीनः । जमदग्नेः मुनेर्य-
 त्त्रायुषं त्रयाणां वांस्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहार-
 स्त्रायुषं तथा कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः सम्बन्धि यत्रा-

बुधं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्रासुषमस्ति तत्सर्वं त्रासुषं
नोऽस्माकं यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीनां बास्थादिषु
यादृशं चरितं तादृशं नो भूयादित्थर्यः ॥ ६२ ॥

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीः । निवर्त्तयाम्यायुषेऽ-
न्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्वाय
सुवीर्याय ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

शुरदेवतं यजुः । का० [५, २, १७] शिवो नामेति
लोहशुरमादायेति । हे शुर ! त्वं नाम नाम्ना शिवः
शान्तोऽसि स्वधितिः वप्सं ते तव पिता । ते तुभ्यं नमोऽस्तु
मां मा हिंसीः । का० [५, २, १७] निवर्त्तयामीति वप-
तीति । यजमानदेवतं यजुः । निपूर्वो वृत्तिर्मुण्डनार्थः ।
हे यजमान ! त्वां निवर्त्तयामि मुण्डयामि किमर्थमायुषे जीव-
नाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय सन्तानाय रज्यो धनस्य
पोषाय पुष्ट्यै सुप्रजास्वाय शोभनापत्यतायै सुवीर्याय शोभ-
नसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अग्न्याधानादिपित्रग्रान्तस्तृतीयोऽध्याय ईरितः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो
 अजुषन्त विप्रवे । ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तो
 यजुर्भी रायस्योषिण समिषा मदेम । इमा
 आपः शमु मे सन्तु देवीः । ओषधे वायस्व ।
 स्वधिते मैनं हिंसीः ॥ १ ॥

आधानाग्निहोत्रान्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीयाध्याये
 [क० १—८, ९—१०, ११—४३, ४४—६३] प्रोक्ताः । चतु-
 र्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तमग्निष्टोम-
 मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तत्र चतुर्थे यज-
 मानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ
 यजमानः षोडशत्विजो वृत्वारण्योरग्नी समारोप्य शालां
 गच्छेत् ॥ तथा च का० [७, १, ३६] समारोह्याग्नी
 शालास्तम्भं पूर्वाह्णं गृहीत्वारणिपाणिराहृदमगन्मेति । हे
 अत्यष्टी त्रयवसाने । तयोः कण्डिकयोः सप्त मन्त्राः । आद्या-
 वर्धर्चौ देवयजनदेवत्यौ ॥ आ इदम् अगन्मेति पदानि ।
 व्यवहृताश्चेति [पा० १, ४, ८२] उपसर्गक्रियापदयोर्व्यव-
 धानम् । इदमिति हस्तेन प्रदर्शयते । वयमिदं पृथिव्याः
 सम्बन्धि देवयजनं देवा इच्छन्ते यस्मिन् तद्देवयजनं स्थानम्
 आ अगन्म आगताः अमः । गच्छतेर्लङ्घ्युत्तमबहुवचने व्यत्य-
 येन शपो लुकि मो नो धातोरिति [पा० ८, २, ६४] मस्य
 नः । अडागमश्च । इदं किम् । यत्र देवयजने विश्वे देवासः
 सर्वे देवाः अयुषन्ताप्रीयन्त प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किञ्च ।

वयं रायो धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इत्यभाणेनाग्नेन च संम-
 देम । मदी हर्षे व्यत्ययेन शप् । * हृष्टा भवेम धनेरक्षेस
 त्वप्येम । किं कुर्वन्तः । ऋक्सामाभ्यामृक् च साम च
 ऋक्सामे अचतुरेति [पा० ५, ४, ७७] सूत्रेणाजन्तो
 निपातः । ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतमन्त्रैः सन्तरन्तः समु-
 द्रवङ्गभीरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः ॥ का० [७, २, ८]
 दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तीमा आप इति । इमा आपः ।
 आपो देवताः । इमा आपः शिरःक्लेदाय सिच्यमाना एता
 आपो मे मम यजमानस्य शमु । उ एवार्थे । शं सुखार्थ-
 मव्ययम् । शं सुखकारिण्य एव सन्तु भवन्तु । किभूता आपः ।
 देवीः देव्यः दीव्यन्ति ताः देव्यः । द्योतना निर्मला इत्यर्थः ।
 का० [७, २, १०, ११] यूपवत् कुशतरुणं क्षुरेण चाभिनि-
 धाय क्विष्वेति । यथा पञ्चार्थयूपस्य क्लेदे मन्त्रः एवमत्रापि
 तृणान्तर्धानं क्षुरस्थापनञ्च मन्त्रद्वयेन कर्त्तव्यमिति सूत्रार्थः ।
 ओषधे । कुशतरुणं देवता । हे ओषधे ! कुशतरुण ! त्वं यज-
 मानं त्रायस्व क्षुराद्रक्ष । स्वधिते । क्षुरो देवता । हे स्वधिते
 क्षुर ! एनं यजमानं मा हिंसौः ॥ १ ॥

आपो॑ अ॒स्मान्मा॒तरः॑ शुभ्वयन्तु घृतेन॑ नो
 घृत॒ष्वः पुनन्तु । वि॒ष्व॒ हि रि॒प्रं प्र॒वह॑न्ति
 दे॒वीः । उ॒दि॒दा॑भ्य॒ शुचि॒रा पू॒त ए॑मि । द्वा॒क्षा-
 त॒पसी॑ स॒नूर॑सि तां त्वां शि॒वां श॒ग्मां परि॑-
 दधे भ॒द्रं वर्णं॑ पुष्य॑न् ॥ २ ॥

मिमते ता मातरो जगद्भिर्मात्रो मातृवत्पालयित्रो वा आपः
 अस्मान् कृतक्षीरान् यजमानान् शुन्ध्यन्तु शुन्ध्य शुद्धौ शोध-
 यन्तु क्षीरकर्मनिमित्तामपहतिं निवारयन्त्वित्यर्थः । किञ्च
 घृतप्वः घृ क्षरणे जिघर्ति क्षरति घृतं तेन क्षरितजलेन पुन-
 न्तीति घृतप्वः जलदेवतास्ताश्च घृतेन क्षरितजलेन नोऽस्मान्
 पुनन्तु शुद्धान् कुर्वन्तु । किञ्च । देवीः द्योतमाना आपो विश्वं
 हि । हि एवार्थः । सर्वमेव रिप्रं पापं प्रवृद्धन्ति प्रकर्षेणाप-
 नयन्तु । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः
 [निरु० ४, २१] ॥ का० [७, २, १५] उदिदाभ्य इत्युत्-
 क्राम्यत्युत्तरपूर्वार्धमिति । अहमाभ्योऽङ्गः उदेमि इन् इदे-
 वार्थं उहच्छाम्येव । जलाद्विर्गच्छामीत्यर्थः । किञ्चूतोऽहं
 शुचिः शुद्धः स्नानेन । तथा आपृतः समन्ताद्भावेनान्तरपि
 शुद्ध आचमनेन । शुचिगापृत इति शब्दःभ्यां स्नानाचमनाभ्यां
 बहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता ॥ का० [७, २, १६—१८] क्षीमं
 वस्ते निष्पेष्टवै ब्रूयादहतं चेदद्भिरभ्युच्य स्नातवस्यं वाऽमौत्र-
 धीतं विचितकेशं प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति ॥ दीक्षा-
 तपसोः । वामो देवता । ॐ क्षीम वस्त ! त्वं दीक्षातपसो-
 स्तनूरसि दीक्षा दीक्षयोयेष्टिः तप उपसदिष्टिः । दीक्षाभि-
 मानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवतायाश्च त्वं शरीरवत् प्रिय-
 मसि । तां दीक्षातपसोस्तनूं तद्देवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं
 परिदधे धारयामि । किञ्चूतां त्वां शिवां शग्मां द्वयोरपि
 शब्दयोः सुश्रवाचकत्वादत्यन्तसुश्रूपां क्षीमस्त्वत्वात् । किञ्चू-
 तोऽहम् । भद्रं वर्णं पुष्यन् त्वत्परिधानेन कल्याणीं कान्तिं
 पुष्यन् ॥ २ ॥

महीनां पयोऽसि वर्चीदा असि वर्ची मे

देहि । वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षु
मे देहि ॥ ३ ॥

का० [७, २, ३३] शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते कुशेषु
नवनीतेन शीर्षोऽध्यनुनोमं सपादको महोनां पयोऽसीति ।
प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृहीत्वा
शिरस आरभ्य पादान् शरीराभ्यङ्गं कुर्यादिति सूत्रार्थः ।
महोनां पयः । नवनीतमुच्यते हे नवनीत ! त्वं महोनां
गवां पयोऽसि । महोति गोनामसु पठितम् [निघ० २, ११,
५] । नवनीतस्य क्षीरजन्यत्वात् पयस्त्वोपचारः । वर्चोदा
असि । वर्चो ददातीति वर्चोदाः । अतिस्त्रिभवेन कान्ति-
प्रदमसि पुंस्त्वमार्पमतो मे मघ्नं यजमानाय वर्चो देहि
कान्तिं प्रयच्छ ॥ का० [७, २, ३४] वृत्रस्येत्यच्चावनक्ति
त्रैककुदाञ्जनेनाभावेऽन्यदिति । त्रिककुत्पर्वतादुत्पन्नाञ्जनं
लभ्यते चेत्तेनाग्निद्वयमञ्जरात्तद्भावेऽन्यदप्यञ्जनं ग्राह्यमिति
सूत्रार्थः । वृत्रस्य । अञ्जनं देवना । हे अञ्जन ! त्वं वृत्रस्या-
सुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतक्लृणमण्डनरूपोऽसि । यत्र
वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदद्यासीदित्यादिश्रुतिः [२, १, २,
१२] । तथा च तित्तिरिः । इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका
परापतत्तदेवाञ्जनमभवदिति । चक्षुर्दा अभि कनीनिका-
रूपत्वात्त्वं दृष्टिप्रदोऽसि अतो मे मघ्नं चक्षुर्देहि मस्यगृष्टि-
पाटवं प्रयच्छ ॥ ३ ॥

चित्पतिर्मा पुनातु । वाक्पतिर्मा पुनातु ।
देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण

सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्र-
पूतस्य यत्कामः पुने तच्छक्रेयम् ॥ ४ ॥

का० [७, ३, १] कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति
सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रे णेति सर्वत्रेति । अच्छिद्रे णेति
शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वनुषज्यते । चित्पतिर्मा । चितां ज्ञानानां
पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानो देवो मा मां यजमानं पुनातु शोध-
यतु मनो वै चित्पतिरिति तित्तिरिवाक्यात् । यद्वा चित्पतिः
प्रजापतिः प्रजापतिर्वै चित्पतिरिति श्रुतेः [३, १, २, २२] ।
किञ्चाच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः । वायु-
रच्छिद्रं पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् छिद्ररहितत्वाच्च यद्वादित्य-
मण्डलमच्छिद्रं पवित्रम् । असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं
पवित्रमिति श्रुतेः । हे पवित्रपते ! पवित्रान् शुद्धान् पाति
पवित्रपतिस्तत्सम्बुद्धौ हे पवित्रपते ! शुद्धपालक ! ते पवित्र-
पूतस्य तव पवित्रेण पूर्वोक्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं
भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्कामोऽहं पुने तत्
शक्रेयम् यः कामो यस्य यत्कामः यद्वा यस्मिन् कामो यस्य
स यत्कामः सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं शोध-
यामि तत्सोमयागानुष्ठाने शक्तो भूयासम् । यज्ञानुष्ठान
सामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थः ॥ वाक्पतिः वाचां पतिर्ब्रह्मस्यतिर्मा
मां पुनातु ॥ सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु । एत-
अन्त्रद्वयं पूर्ववद्व्योज्यम् ॥ ४ ॥

आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्युध्वरे ।
आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हवामहे
॥ ५ ॥

का० [७, ३, ६] आ वो देवास इति वाचयतीति ।
 अध्वर्युजमानं वाचयति । देवी अनुष्टुप् आशीः । हे देवासः !
 देवाः ! वयं वो युष्मान् वामं वननीयं यज्ञफलम् आ ईमहे
 साकल्येन याचामहे । वन्यते भज्यत इति वामम् । वन
 सभस्मी । मप्रत्ययः । ईमहे याचतिकर्मसु पठितः द्विकर्मकः
 [निघ० ३, १८, १] । क्त । सति अध्वरे अस्मदीये यज्ञे प्रयति
 प्रवर्त्तमाने सति । प्रैतीति प्रयन् तस्मिन् प्रपूर्वादिषः शतरि
 रूपम् । किञ्च हे देवासो ! देवाः ! वो युष्मान् वयं हवामहे आश्र-
 यामः । किं कर्त्तं यज्ञियासः । यज्ञस्येमा यज्ञिया यज्ञम-
 ष्वन्विनीराशिषः फलानि आ आनेतुं समानेतुमित्यर्थः ।
 उपसर्गेण धातुरध्याहर्त्तव्यः । यज्ञफलं प्राप्तुं युष्मानाश्रयाम
 इत्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वाहा यज्ञं मनसः । स्वाहोरोरन्तरि-
 चात् । स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । स्वाहा वा-
 तादारभे स्वाहा ॥ ६ ॥

का० [७, ३, ७—१०] स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुली अचते
 नागाहस्तयोरिदं शेषं प्रतिमन्त्रं मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा
 वाग्यतोऽङ्गुष्ठौ तत्सङ्घिते चोत्सृजतीति ॥ आद्यमन्त्रेण
 हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं सङ्कोचयति एवमन्यत्रयेषाम्याः ।
 स्वाहा वातादारभ इत्युत्तमेन मुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥
 स्वाहा यज्ञम् । चतुर्णां यज्ञाणां यज्ञो देवता । स्वाहाशब्दस्य
 निपातत्वेनानेकार्थत्वादुचिता अर्था । ब्राह्मीणानुसारेण याज्ञाः ।
 तथाहि । स्वाहा यज्ञं मनसः । मनस इति पञ्चमौ तृती-
 यार्थं मनसा यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि अत्र
 स्वाहाशब्दोऽभिगमनार्थः ॥ स्वाहोरोरन्तरिचात् । पञ्चमी

सप्तम्यर्थे उरो विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञं प्राञ्जितः । स्वाहा
शब्दो यज्ञार्थोऽतः प्रभृति ॥ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् ।
द्यावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः श्रितः । लोकत्रयव्यापी यज्ञ
इत्यर्थः ॥ स्वाहा वातादारभे । वाताहायुप्रसादात् स्वाहा
यज्ञमारभे प्रवर्त्तयामि । वायोः सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वात् ॥
स्वाहा यज्ञ एव सिद्ध इति शेषः ॥ ६ ॥

आकू^१त्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा । मेधायै मन-
सेऽग्नये स्वाहा । दीक्षायै तपसेऽग्नये
स्वाहा । सरस्वत्यै पूषोऽग्नये स्वाहा । आपो
देवीर्षुहतीविश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उरो
अन्तरिक्ष । बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा
॥ ७ ॥

अतः परं षडौदग्रभण्होममन्त्राः । चतुर्णामग्निर्देवता ।
का० [७, ३, १६] षौदग्रभणानि जुहोति स्थात्याः स्रुवेणा-
कूत्या इति प्रतिमन्त्रमिति । आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा ।
अग्नये वज्रदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमसु । किम्भूतायाग्नये
आकूत्यै प्रयुजे । यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः सङ्कल्प
आकूतिः तस्यै तत्सम्पूर्त्यै प्रयुजे प्रयुङ्क्तोऽसौ प्रभुक् तस्मै ।
सङ्कल्पसिद्धैरनिर्विघ्नं प्रेरयते इत्यर्थः । इति प्रथमो मन्त्रः ॥
मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा । श्रुतयोर्मन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तत्-
सिद्धार्थं मनसे मदीयमज्ञोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा सुहुत-
मसु । विद्याधारणशक्तिर्हि मनसः स्वास्थ्ये सत्येव भवति ।
इति द्वितीयः ॥ अपति । दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा । व्रत-
नियमो दीक्षा तत्सिद्धार्थं मदीयशारीरतपोऽभिमानिनेऽ-

अग्ने स्वाहा । नियमसंरक्षणं तपसैव भवति । ततस्तपो-
दात्रे इत्यर्थः । इति तृतीयः ॥ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा ।
मन्त्रीञ्चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्धयर्थं पूष्णे पुष्पातीति
पूषा तस्मै वागिन्द्रियपोषकायाग्नये हुतमस्तु । इति चतुर्थः ॥
आपो देवीः । लिङ्गोक्तदेवता विराट् यस्या एकादशाक्षराः
त्रयः पादाः सा विराट् । दशकाक्षरयो विराडिकादशका वैव्यु-
क्तैः । अत्र प्रथमो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । हे आपः ! हे
द्यावापृथिवी ! द्याव्यापृथिव्यौ ! हे उरो विस्तीर्ण अन्तरक्षि !
युष्मभ्यं वृहस्पतये च हविषा विधेम हविर्दशः । द्वितीयार्थे
तृतीया । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा सुहुतमस्तु किञ्चूता
आपः । देवीः देव्यो द्योन्मानाः वृहतीः बृहत्यः प्रभूताः
उभयत्र पूर्वसवर्णः । विश्वशम्भुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं
भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वशम्भुवः । इति पञ्चमो मन्त्रः ॥७॥

विश्वो^१ देवस्य^१ ने^१ तुर्मर्त्तो^१ वुरीत सख्यम् ।

विश्वो^१ राय इषुध्यति दुम्नं वृणीत पुष्यसे
स्वाहा ॥ ८ ॥

अथ षष्ठः । सवित् देवत्यानुष्टुप् स्वरूपात्रेयदृष्टा । विश्वो
मर्त्तः सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुण-
युक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणीते प्रार्थयते । वृष्
वरणे अस्माङ्गिडि तडि प्रथमैकवचने व्यत्ययेन शपो लुकि
उदोष्ठपूर्वस्येति [पा० ७, १, १०२] ऋत उदादेशः । विश्व
विश्वः सर्वो जनो राये धनाय इषुध्यति सवितारं प्रार्थयते ।
इषुध्यतिर्याच्ञाकर्मसु पठितः [निघ० ३, १८, १४] । विश्व
दुम्नं द्योततेर्यशो वाचं वा तच्च वृणीत प्रार्थयते । किमर्थं
पुष्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय । पुषेस्तुमर्थे असेप्रत्ययः । यः

इत्यश्रुतः सवित् तस्मै स्वाहा । इति षष्ठ औदयभणमन्त्रः ।
समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते
मा पातमास्य यज्ञस्योद्वचः । शर्मासि शर्म मे
यच्छु नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ॥ ९ ॥

का० [७, ३, २३] कृष्णाजिनयोः सन्धिमालभत ऋक्
सामयोरिति ॥ कृष्णाजिने देवते । हे कृष्णाजिनगते
शुक्लकृष्णरेखे ! युवामृक्सामयोः शिल्पे स्थः ऋगभिमानिसा-
माभिमानिदेवतयोः सम्बन्धिनी शिल्पे चातुर्ये तद्रूपे भवतः ।
यद्द्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पमिति श्रुतेः [३, २, १, ५] । ते वां तथा-
विधे युवामारभे अहं सृशामि ते मा पातं तथाविधे युवां मा
मां पालयतम् । कियन्तं कालमिति चेत्तदाह । अस्य यज्ञस्य
आ उद्वचः उत्तमा चरमा ऋगुद्वक् तस्या उद्वचः आ तत्पर्यन्तं
पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति [पा० २, ३, १०] पञ्चमी । एतद्-
यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । ऋक्सामाभिमानिन्यौ देवते
देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णमृगरूपं
कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्मणि
यच्छुक्तं तद्वचो रूपं यत् कृष्णं तत् सान्ने रूपम् । तदुक्तं
तित्तिरिणा [६, १, ३] । ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठ-
माने कृष्णमृगरूपं कृत्वापक्राम्यातिष्ठतामेष वा ऋचो वर्षां
यच्छुक्तं कृष्णाजिनमस्यै सान्ने यत् कृष्णमिति ॥ का० [७,
३, २४] दक्षिणजानुमारोहति शर्मासीति । हे कृष्णाजिन !
त्वं शर्म शरश्मसि । अतो मे मद्यं शर्म शरणं यच्छु देहि ।
स्वकीयत्वेन स्त्रीकुर्वित्यर्थः । ते सुभ्यं कृष्णाजिनाय नमोऽस्तु
मा मां यजमानं मा हिंसीः मा जहि ॥ ९ ॥

जर्गं^१ श्याङ्गिरस्यूर्णं^१ मदा^१ जर्जं^१ मयि^१ धेहि ।
 सोमस्य^१ नीविरसि । विष्णोः^१ शर्मांसि^१ शर्मं^१
 यजमानस्य । इन्द्रस्य^१ योनिरसि । सुमस्याः^१
 कृषीम्कृ^१धि । उच्छ्रयस्व^१ वनस्पत^१ ऊर्ध्वो^१ मा^१
 पाह्य^१हस^१ आस्य^१ यज्ञस्योद्वचः^१ ॥ १० ॥

का० [७, ३, २६] मेखलां बध्नीते वेणिं त्रिवृतं शण-
 मुञ्चमिन्नामन्तरां वामम जर्गसीति । अङ्गिरोभिर्दृष्टं मेखलं
 यजुः । हे मेखले ! त्वमाङ्गिरसो अङ्गिरोनामकानामृषीणां
 सम्बन्धिनी जर्कं अन्नरमरूपामि । किम्भूता जर्णमदाः
 जर्णेव म्रदीयसौ कम्बलवत् मृदुरसि । तथाविधा त्वमूर्ज-
 मन्नरसं मयि धेहि स्थापय । अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छन्तो-
 ऽन्नरसं व्यभजन्त विभज्यमानेऽवशिष्टोऽन्नरसो भूमौ पतितः
 शणमुञ्चनामकटणरूपेणाविर्भूतस्तस्माच्छणमुञ्चमयी मेखला
 अत एव मेखलाया अङ्गिरसत्वमिति नित्तिरिणा प्रत्यपादि ॥

का० [७, ३, २७] नीविं कुरुत सोमस्य नीविरिति । हे
 मेखले ! त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता
 ग्रन्थिरसि । मूलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिशेषो नैविरुच्यते ।
 अदीक्षितस्य पितृदेवत्या नीविरुक्ता दीक्षितस्य तु सोमयागाय
 नीविः सोमेन व्यपदिश्यते । का० [७, ३, २८] शिरः
 प्रोर्णुते विष्णोः शर्मेति । हे वस्त्र ! त्वं विष्णोः व्यापकस्य यज्ञस्य
 शर्मांसि सुखहेतुर्भवसि अतो यजमानस्य शर्मं सुखं कुर्विति
 शेषः । का० [७, ३, २९—३१] कृष्यविषाणां त्रिवलिं
 पञ्चवलिं वोक्तानां दशार्यां बध्नीते तथा कण्डूयनमुपसृष्ट्यत्ये-
 नया दक्षिणस्या भ्रव उपरीन्द्रस्य योनिरितीति । हे कृष्य-

विपाणे ! त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं यजमानस्य
स्थानं भवंति शेषः । पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं
समभवत्सस्मात्सन्भावनादिन्द्रोऽजायत तदानीमत्वान्यस्योत्प-
त्तिर्मा भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां जोगिं दक्षिणाया आच्छिद्य
ऋषिषु न्यदधात् निहिता सा योनिः कृष्णविषाणाभूदिति
तित्तिरिच्युतौ यज्ञो दक्षिणामव्यधादिन्याख्याने कथा तस्मात्
कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वम् ॥ का० [७, ३, ३२] भूमौ
चोत्तिखति सुसस्या इतीति । हे कृष्णविपाणे ! त्वं कृषीः
सुसस्याः क्वचि कुरु । किरतेः अपि लुप्ते शुक्लखित्यादिना [पा०
६, ४, १०२] हेर्धिः । शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः ।
सस्यं ब्रीहियवादि । तदर्थं भूम्युत्सेखः कृषिः यजमानानां
कृषयः सन्ति ताः सर्वाः शोभनधान्याः कुर्वित्यर्थः ॥ का० [७,
४, १—२] सुखसम्मितमौदुज्वरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्वेत्ये-
मनुच्छ्रयतीति । दण्डा देवता । हे वनस्पते ! त्वत्पावयव दण्ड !
उच्छ्रयस्व उन्नर्ता भव । ऊर्ध्वं भूत्वा अंहभः पापात् मा मां
पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते । अस्थानुलोयमानस्य यज्ञस्य
उद्वचः उन्नमायाः समाप्तिगतायाः ऋचः आ तदृक्पर्यन्त-
मित्यर्थः ॥ १० ॥

त्र तं कृष्णताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पति-
र्यज्ञियः । देवीं धियं मनाजहे सुमृडीकाम-
भिष्टये । वच्रीं धां यज्ञवाहसं सुतीर्यां नो
असहशे । ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्ष-
क्रतवस्ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहा

का० [७, ४, १५] व्रतं कुरुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्तेति ।
 मौनोपस्थितस्य यजमानस्यैतस्मिन्नाञ्चारणं वाग्विसर्जनसाध-
 नम् । हे परिचारकाः ! व्रतं कुरुत दोहनादिना क्षीरं सम्पा-
 दयत । दीक्षितस्य भोजनाय यन्नियतं पयस्तद् व्रतमित्यु-
 च्यते । वाक्यावृत्तिरादरार्था ॥ का० [७, ४, १५] अग्नि-
 ब्रह्मेति च सहादिति । एतमपि मन्त्रं सकृत् पठेत् । अग्नि-
 ब्रह्म ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नित्व-
 सुपचर्यते । आधानेन निष्यन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वेदव्यतिरेके-
 षासम्भवात् । तस्माद्यं श्रीतोऽग्निब्रह्मैव वेदरूप एव ॥ अय-
 मग्निर्यन्नः तस्य अग्नेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वसुपचर्यतेऽग्निर्यन्न
 एवेति ॥ वनस्पतिः । यन्नियः यन्नयोग्यो यो वन-
 स्पतिः खादिरादिः सोऽपि यन्न इत्यनुवर्त्तते वनस्पतेर्यज्ञसा-
 धनत्वाद्यज्ञत्वम् । तथा च श्रुतिः [३, २, २, ८] । न हि,
 मनुष्या यजेरन्वहनस्पतयो न स्युरिति ॥ का० [७, ४, ३२]
 देवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनञ्च स्वासन इति । शक्नो-
 अतिशक्नो वा । पूर्वार्धेनाचमनम् ! वयं धियं मनामहे
 यन्नानुष्ठानविषयां बुद्धिं याचामहे । मनामह इति याच्ञा-
 कर्मसु पठितः [निघ० ३, १८, १६] । किमर्थमभिष्टये अभि-
 समन्ताद्यजनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यजतेः क्तिनि आदि-
 लोपः । अभिसुखत्वेन प्राप्तस्तु यज्ञस्य स्मिन्नर्थम् । किञ्चूतां
 धियं देवीं देवसम्बन्धिनीं देवोद्देशेन प्रोक्ताभित्वर्थः । तथा
 सुगृहीकाञ्च सुठ्, सुडयति सुगृहीता ताम् शोभनसुखहेतुम् ।
 तथा वर्चोधां वर्चो दधाति वर्चोधास्तां तेजसो धारयित्रीम् ।
 तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति यज्ञवाहास्तां यज्ञनिर्वाहक-
 र्त्रीम् । तथाविधा धीः सुनार्था सुहेन तणीतुं प्राप्तुं शक्या
 सुतीर्था यद्वा सुठ्, तीर्थमन्वतरणमार्गी यस्यां सा । एवंविधा

सती नो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु । का० [७, ४, ३३] ये देवा इति व्रतयत्यमृत्य इति । ये देवा ! ईदृशाः दीवन्ति द्योतन्ते त इति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः । वागीवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति [३, २, २, १३] श्रुत्युक्ताः । किञ्चूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीष्कारूपान्नस्य उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्त्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते । अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्रावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः सङ्ख्याः तेषां ते सङ्ख्यितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा नोऽस्मानवन्तु यन्नानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदं क्षीरं हुतमस्तु ॥ ११ ॥

श्रवात्राः पीता भवत युयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्षा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः ॥ १२ ॥

का० [७, ४, ३५] श्रवात्रा पीता इति नाभिमालभत इति । अर्धेवत्या जगती । हे आपः ! क्षीररूपा यूयं मया पीताः सत्यः श्रवात्राः क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा भवत । श्रवात्रमिति क्षिप्रनामाश्च अतर्गं भवतीति यास्कः [निरु० ने० ५, ३] । किञ्च अस्माकं पीतवतामन्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतेत्यनुवर्त्तते । सुष्ठु शेवं याभ्यस्ताः । शेवमिति सुखनाम [निघ० ३, ६, १७] । किञ्च । तास्त-

धाविधा आप अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वादुत्वयुक्ता भवन्तु । किम्भूतास्ताः । अयच्छ्माः प्रबलरोगराजरहिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्त्तिकाः । नास्त्यमीवा याभ्यः । अनागसः नास्त्यागो याभ्यः अपराधहारिण्यः । ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायाम् ऋतस्य दीर्घः । यज्ञवृद्धिहेतवः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः नास्ति मृतं याभ्यः मरणनिवर्त्तिकाः ॥ यद्वायमर्थः । ता इति द्वितीयाबहुवचनम् । अमृताः अमरणधर्मिणो देवा पूर्वोक्ताः प्राणा वागादद्यस्ता अपः स्वदन्तु आस्वादयन्तु । कीदृशीः अस्मभ्ययमच्छ्माः अस्मदर्थमस्माकं वा यक्ष्मनाशिनीः । शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

इयं ते यज्ञिया तनूः । अपो मुञ्चामि न प्रजाम् । अंहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत । पृथिव्या सम्भव ॥ १३ ॥

का० [७, ४, ३६] मेच्यन् कृष्णत्रिपाणया लोष्टं किञ्चिद्वादत्त इयं त इति । मूत्रं करिष्यन् शृङ्गेण लोष्टं किञ्चित् टणादिकं वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । हे यज्ञपुरुष ! इयं पृथिवी ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्या देशः । अतोऽस्या मृत्तोपहृतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं टणं वा स्वीकरोमीति भावः । यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते । हे पृथिवि ! इयं लोष्टरूपा ते तव यज्ञार्हा तनूस्तामादद इति शेषः ॥ का० [७, ४, ३७] अपो मुञ्चामीति मेहतीति । अपो मूत्ररूपा अहं मुञ्चामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि । अतो हे आपः ! मूत्राख्या यूयं पृथिवीमाविशत प्रविशत । किम्भूताः । अंहोमुचः अंहसः पापान् मुञ्चन्ति पुरुषं

पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा स्वाहाकृताः पूर्वं क्षीरपानकाले
स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः । यदा स्वाहाकृताः सत्यो भूमि-
माविशत । का० [७, ४, ३८] पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं
निदधातीति । गृहीतलोष्टादिकं मूत्रस्थाने क्षिपेत् । हे
लोष्टादिक ! पृथिव्या सह त्वं सम्भवे एकौभव ॥ १३ ॥

अग्ने त्वं सुजागृहि वयं सुमन्दिषीमहि ।
रक्षो णो अप्रयुच्छन् प्रबुधे नः पुनस्कृधि ॥ १४ ॥

का० [७, ४, ३८] अग्ने ! त्वमित्युक्त्वा स्वपित्यधः प्राड-
दक्षिणत इति । अनुष्टुप्वाग्नेयी । हे अग्ने ! त्वं सुजागृहि
सुष्ठु निद्रारहितो भव । वयं गजमानाः सुमन्दिषीमहि साधु
स्वप्स्यामः । मदि सोदस्तुतिस्वप्रकान्तिगतिषु [धा० २,
१२] अत्र स्वप्नार्थः । आगीर्निर्द्व्युत्तमबहुवचने रूपम् । किञ्च ।
नोऽस्मान् रक्ष किं कुर्वन्प्रयुच्छन् । युक्त प्रमादे । अप्रमा-
द्यन् । इरचोऽतस्तिड इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां
दीर्घः । नञ् धातुस्थोरुपुथ्य इति [पा० ८, ४, २७] न
इत्यस्य णत्वम् । नो अप्रयुच्छन्नित्यत्र एङः पदान्तादतीति [पा०
६, १, १०८] पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपाठमव्यपर इति [पा०
६, १, ११५] प्रकृतिभावः । किञ्च अग्ने ! नोऽस्मान् पुनः प्रबुधे
प्रबोधाय कृधि कुरु प्रबोधनं प्रभुत्तस्यै प्रबुधे सम्पदादित्वाद्भावे
क्विप् । स्वपतोऽन्धेः प्रार्थनं रक्षसां नाशाय । तदुक्तं तित्तिरिणा ।
अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्या इति ॥ १४ ॥

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् पुनः प्राणः पुनरा-
त्मा म आगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन् ।

वैश्वानरो अद्वैततनुया अग्निर्नः पातु दुरि-
ताद्वद्यात् ॥ १५ ॥

का० [७, ४, ३०] विबुद्धमस्वप्नान्तं पुनर्मन इति वाचयतीति । मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरं समागतम् । गर्भलङ्घि शपितुमे हल्लङ्घावभ्य इति [पा० ६, १, ६८] प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे प्रथमैकवचने आगन्निति रूपम् । किञ्च स्वापकाले मे मदीयमायुर्नष्टमायं भूत्वा पुनरागन् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् तथा मे आत्मा जीवः पुनरागन् तथा मे चक्षुः पुनरागन् तथा मे श्रोतं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन् । सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्तीति श्रुतेः [३, २, २, २३] स्वापकाले मनशादीनामपक्रमो भवति । तेषां पुनर्यथास्मानमागमनं प्रार्थ्यते । एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु अग्निरग्निः अद्वद्यात् वदितुमयोध्यात् निन्दितात् दुरितात् पापात् नोऽस्मान् पातु पालयतु । यद्वा अद्वद्यात् दुर्यशसो दुरितात् पापाच्च पातु । किञ्चूतोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः सर्वपुरुषोपकारकः । नरसज्ज्ञायामिति [पा० ६, ३, १२८] पूर्वपददीर्घः । अद्वयः केनाप्यहंसितः तनूपाः तनूं पानीति अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वाम् त्वं
यज्ञेष्वीदः । राक्षेयत्वाम्भूयो भर देवो
नः सविता वसोर्दाता वस्वदात् ॥ १६ ॥

का० [७, ५, १, २] त्वमग्ने इत्याह क्रुद्धाम्बलं वा व्याह-

त्येति । दीक्षितो यदा क्रुध्यति व्रतविरुद्धं वा ब्रूते तदा त्वम-
 ग्न इत्यृचं जपेत् । गायत्र्याग्नेयी वक्षष्टथा । व्यूहेनाक्षरपूर-
 षम् । हे अग्ने ! देवी द्योतनात्मकः त्वमा मर्त्येषु मनुष्यप-
 र्यन्तेषु सर्वप्राणिषु व्रतपा अग्नि व्रतस्य कर्मणः पालकी
 भवसि । तथा आ समन्ताद्यज्ञेषु त्वमौद्योऽसि । ईडिरध्वे-
 षणकर्मा चेति यास्कः । याचितव्यः पूजयितव्यो वा भवसि ।
 अतः पाहीति शेषः ! यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थं देवे इति
 समस्यन्तं पदं हे अग्ने ! त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ
 मनुष्येषु च व्रतपा असीति शेषं पूर्ववत् ॥ का० [७, ५, १६]
 लब्धमालम्भ्य वाचयति राखेयदिति । क्रतौ प्राप्तं धनं स्पृष्ट्वा
 मन्त्रं पठेत् । राख । सोमदेवत्यं यजुः । हे सोम ! इयद्राख-
 एतावद्धनं देहि भूयः पुनरपि आभर धनम् आहर । ह्यग्रहो-
 रिति [पा० ८, २, ३२ वा० १] भकारः । यतो वसोर्धनस्य
 दाता सविता देवो नोऽस्माभ्यं वसु अदात् पूर्वमपि धनं दत्त-
 वान् ॥ १६ ॥

एषा ते^१ शुक्र तनूरे^२ तद्वच^३ स्तया सन्भव^४
 भाजं^५ गच्छ । जूरसि^६ धृता मनसा जुष्टा
 विष्णावे ॥ १७ ॥

का० [७, ६, ७—८] शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां
 चतुर्विंशति बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बहुवादधात्येषा त
 इतीति । ध्रुवास्थमान्यं जुह्वां चतुर्गृहीत्वा तत्रान्ये दभं-
 त्खबद्धं स्वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः । एषा ते । हिरण्यान्य-
 दैवतम् । हे शुक्र ! शुक्र दीप्यमानाग्ने ! ते तव एषा तनूः
 दृश्यमानमान्यं शरीरम् । एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं
 ते वर्चः त्वदीयं तेजः । तया सन्भव आज्यरूपया तन्वा

एकीभव । ततो भ्राजं गच्छ भ्राज दीप्ती हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः सतेजस्त्वं सतनुत्वं च सम्पद्यते । तदुक्तं तित्तिरिणा । सतेजसमेवैनं सतनुं करोतीति । यदायमर्थः । हे शुक्र आज्य ! एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतत्ते वर्चस्य । समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं ह्यग्निरेतसमिति [३, २, ४, ८] श्रुतेः । तथा हिरण्यलक्षणया तन्वा सम्भव एकोभूय भ्राजं गच्छ । भ्राजतेऽसौ स्राट् तम् । सोमो वै भ्राडिति [३, २, ४, ९] श्रुतेः । का० [७, ६, ९] जूरमोति जुहोतीति । वाग्देवतम् । हे वाक् ! त्वं जूरसि वेगयुक्तामि यदा जीव प्राणधारणे । जीवयतीति जूः । इदप्रत्ययः । किम्भृता त्वं मनसा धृता नियमिता । तथा विष्णवे जुष्टा यज्ञा वै विष्णुः । यज्ञार्थं प्रीतियुक्ता ! यदा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यज्ञस्य रुचिता ॥ १७ ॥

तस्यास्ते सत्यमवसः प्रमवे तन्वो यन्त्वमशी-
य स्वाहा । शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वेष्व-
देवमसि ॥ १८ ॥

सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽवित-
थाभ्यनुज्ञायास्तस्यास्ते तथाविधायास्तव वाचः प्ररुवेऽनुज्ञायां
वर्चमानोऽहं तन्वः शरीरस्य यन्त्वं नियमनं दाढ्यमर्गोय
प्राप्नुयाम् । स्वाहा इदमाज्यं हृतमस्तु ॥ का० [७, ६, १०]
शुक्रमसीति हिरण्यमुत्तृत्य वेद्यां तृणं निदधातीति । जुह्वां
बद्धा स्थापितं हिरण्यमुत्तरेत । शुक्रमसि । हिरण्यं देवता ।
हे हिरण्य ! त्वं शुक्रमसि गोचरे शुक्रम् । शुच दीप्ती । दीप्य-
मानमसि । तथा चन्द्रमाह्लादकमसि । चदि आह्लादने ।
चन्दतीति चन्द्रम् । अमृतं वित्ताशरहितमसि । अग्निसंयो-

गेऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः प्रसिद्धः । अग्नौ सुवर्णमक्षी-
णमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । वैश्वदेवमसि । विश्वेषां देवाना-
मिदं वैश्वदेवं सर्वदेवसम्बन्धि । सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानेन
तुष्येत् ॥ ५८ ॥

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि
क्षत्रियासि यक्षत्रियास्य दितिरस्युभयतःशौर्णा ।
सानः सुप्राची सुप्रतोच्येधि मित्रस्त्वा पदि
बधीतां पुषाध्वनस्पत्विन्द्रायाध्यक्षाय ॥ १६ ॥

का० [७, ६, १५] चिदसीत्येनामभिमन्त्रयत इति ।
कण्डिकादयेन एनां सोमक्रयणीमित्यर्थः । वायुपाधारोपकल्प-
नया सोमक्रयणी गौः स्तूयते । हे वाग्देवतारूपे सोमक्र-
यणि ! त्वं चिदसि मनासि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनो-
बुद्धय इति तिस्रो वृत्तयः । तल्लक्षणानि । अचेतनदेहादिसङ्गा-
तस्य चेतनत्वं सम्पादयन्ती वाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं
सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्युच्यते ।
लोकैः कश्चित् पदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति सङ्कल्पविकल्पौ
कुर्वाणा वृत्तिर्मनः तदेवात्र मनेत्युच्यते । इदमित्यं भवत्ये-
वेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः सैवात्र धीशब्देनोच्यते । वागा-
त्मिका सोमक्रयणी चिन्मनोधीरूपत्वेन प्रशस्यते । चिदादि-
रूपत्वमारोप्य स्तुतिः कृता । दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्य-
मानमेव स्तूयते । हे गौः ! त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्य-
त्वेन कर्त्तुं दक्षिणात्वं प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दानस्य प्रशस्त-
त्वाद्दक्षिणासि । भूमिदानात् परं नास्ति विद्यादानं ततो-
ऽधिकमिति स्मृतेः । तथा क्षत्रियासि । सोमक्रयसाधन-
त्वेन । तथा हि । देवेषु क्षत्रजात्यभिमानो सोमः । तदुक्तं

बृहदारण्यके [माध्य० १, २, १३ काण्व० १, ४, ११] यान्ये-
तानि देवता क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इति । तेन
सोमेन क्षत्रेणाभिमन्त्र्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं
क्षत्रियासि । तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा तत्सम्बन्धित्वादुप-
चर्यते । अत एव यज्ञसम्बन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हाभिः । अदितिः
अखण्डिता अदीना देवमातरूपासि । नास्ति दितिर्यस्याः
सा । अदितिरदीना देवमातेति यास्कः [निरु० नै० ४,
२२] तथा उभयतःशीर्ष्णी । उभयतः शीर्षे यस्याः सा
ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् ।
हे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये इति यास्कोक्तेः [निरु०
१३, ७] । यहोभयतःशीर्ष्णी सर्वतोमुखी वायूपत्वात् ।
स यदेनया समानं महिपर्यासं वदतीति [३, २, ४, १६]
श्रुतेः । सा पूर्वोक्ता चित्वादिरूपा त्वं नोऽद्वादये सुप्राची सुप्र-
तीची च एधि भव । सुष्टु प्राङ्श्चति सुप्राची । सुष्टु प्रत्यङ्श्च
श्चति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य लेतारं प्रति सुष्टु प्राङ्मुखी
भूत्वा पश्चात्सोमेन महास्नान् प्रत्यागन्तुं सुष्टु प्रत्यङ्मुखी भवे-
त्यर्थः । तथा च श्रुतिः [३, २, ४, १७] । सुप्राची न एधि
सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह
पुनरेहीत्येवैतदाहेति । जिञ्च मितः सूर्यः पदि दक्षिण-
पादे त्वा त्वां बध्नीता बन्धनं करोतु अप्रणाशाय । तथा
पूषा पोषको देवः सूर्य एवाध्वनो मार्गात्पातु त्वां रक्षतु ।
यदा पूषेत्याबन्तं स्त्रीतिङ्गं पदम् पूषा पृथिवी त्वां मार्गात्
पातु इयं वै पृथिवी पूषेति [३, २, ४, १८] श्रुतेः ।
किमर्थमिन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं किञ्चूतायेन्द्राय अध्वनाय एधि
परि अक्षिणी यस्य सोऽध्वचक्ष्मसै । इदं यज्ञस्वामिने
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अनु॑ त्वा मा॒ता म॑न्यतामनु॑ पि॒तानु॑ भ्रा॒ता
सग॒र्भ्योऽन॑ सखा॒ सयू॑ध्यः ॥ सा दे॑वि दे॒वमच्छ-
हीन्द्रा॑य सोम॑ रु॒द्रस्त्वाव॑र्त्तयतु॒ स्वस्ति॑ सोम॑-
सखा॒ पुन॑रेहि ॥ २० ॥

किञ्च । सोमाहरणे प्रवृत्तां त्वां माता त्वरीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां ददातु । पितानुमन्यताम् । उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः । सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः सजादरो भ्रातानुमन्यताम् । समानस्य कन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकंष्विति [६, ३, ८४] समानप्रदस्य सादेशः । सयूथ्यः समाने एकस्मिन् युथे गोसमूहे भवः सयूथ्यः सखा वत्सोऽनुमन्यताम् ॥ हे देवि सोमक्रयणि ! सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं देवमच्छेहि प्राप्तुं गच्छ । अच्छामेरासुमिति शाकपूणिः [निर० नै० प्र, २८] । किञ्च रुद्रः त्वा त्वां वर्त्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान् प्रति निवर्त्तयतु । यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्त्तयतु । यतो रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः सोमो देवः सखा यस्याः सा सोमसखा । ईदृशो सोमसहिता सती स्वस्ति क्षेमिण पुनरेहि भूयोऽप्यागच्छ ॥ २० ॥

वस्त्रा॑स्यदि॒तिरस्यादि॒त्यासि॑ रु॒द्रासि॑ च॒न्द्रा-
सि॑ । वृ॒हस्प॑ति॒ष्ट्वा सु॒म्ने र॑म्णातु रु॒द्रो वसु॑-
भि॒राच॑के ॥ २१ ॥

का० [७, ६,] उदीचीं नीयमानामनुगच्छतो वस्त्रासीतीति । अनुष्टुब्बृहती वा । सोमक्रयस्याः सुमिः । सोमक्रयणी गीर्वस्त्रदित्यादित्यरुद्रचन्द्ररूपेण स्तूयते वस्त्रीत्यादिपञ्चविशेषणैः । हे गौः ! त्वं वस्त्री वसुरुपासि । अदिति-

देवमातासि । हादशादित्यरूपासि । रुद्रा एकादशरुद्ररू-
पासि । चन्द्ररूपा चासि । किञ्च ब्रह्मस्यतिः सुन्ने त्वां रम्णातु
रमयतु । रमतेर्व्यत्ययेन आप्रत्ययः । यद्वा रम्णातु संयमयतु ।
रम्णातिः संयमनकर्मां विसर्जनकर्मां वेति यास्तः [निरु० दे०
१०, ८] । रुद्रो वसुभिः षष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रक्षितुं
कामयताम् । आचक इति चकमान इति कान्तिकर्मसु पठितः
[निघ० २, ६, ११] ॥ २१ ॥

आदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्मि देवयजने
पृथिव्या इडायास्पदमसि घृतवत् स्वाहा ।
अस्मै रमस्व । अस्मै ते बन्धुः । त्वे रायः ।
मे रायः । मा वयं रायस्पोषेण विधौष ।
तोतो रायः ॥ २२ ॥

का० [७, ६, १७—१८] षट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्यु-
पविशन्ति हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेतीति ।
आच्यदेवतं यजुः । आदित्याः अखण्डितायाः पृथिव्याः भुवो
मूर्धन् मूर्धनि शिरोरूपे देवयजनं देवानां यागयोग्यस्थाने हे
आच्य ! त्वा त्वामाजिघर्मि आक्षारयामि । घृ चरणदीप्त्योः ।
पृथिव्या ह्येष मूर्धा यद्देवयजनमिति तित्तिरित्युतदेवयजनस्य
पृथिवीमूर्धत्वम् । किञ्च हे स्थानविशेष ! त्वमिडायाः गोः
पदमसि गोपदेनाङ्घ्रितत्वान्तद्रूपमसि तच्च पदं घृतवत् घृत-
युक्तं कर्तुं स्वाहा जुहोमि ॥ का० [७, ६, १८] स्फेग्रन
पदं त्रिः परिलिखत्यस्त्रे रमस्वेति । हे गोः पद ! त्वमस्त्रे
अस्मासु रमस्व क्रीडां कुरु ॥ का० [७, ६, २०] समुद्धृत्य
पदं स्वाध्यामावपत्यस्त्रे ते बन्धुरिति । सोमक्रवणीपद !

ते तव अस्मै बन्धुः वयं बन्धुभूताः स्मः । सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] जसः शेषादेशे अस्मै इति रूपम् ॥ का० [७, ६, २१] यजमानाय पदं प्रपच्छति त्वे राय इति । हे यजमान ! त्वे त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्त्विति शेषः । यद्वा त्वं रायः पशवः । पशवो वै राय इति श्रुतेः [३, ३, १, ८] । त्वयि पशवः सन्तु ॥ का० [७, ६, २२] मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति । मे मयि यजमाने रायो धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु । पशवो मयि सन्तु । डेः शेषादेशे मे इति रूपम् । का० [७, ६, २३] मा वयमित्यध्वर्युराभ्यान् संस्पृशतीति । वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्योपेण धनस्य पुष्ट्या मा वियीष वियुक्ता मा भवाम । यीतेर्माडि लुङ्ङिति [पा० ३, ३, १७५] लुङि उत्तमबहुवचने वियीषेति रूपम् ॥ का० [७, ६, २४—२५] ह्रत्वा पद्मं पदं प्रयच्छति नेष्टा तोत इत्येनां वाचयतीति । तोतःशब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु । यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतःशब्दो युष्मत्पर्यायः । तोतः त्वयि रायः सन्तु ॥ २२ ॥

समस्ये देव्याधिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा ।
मा म् आयुः प्रमोषीर्मा अहं तव । वीरं
विदेय तव देवि सुदृशि ॥ २३ ॥

का० [७, ६, २६] सोमक्रयस्या च समीक्षमाषाण् समस्य इतीति । एनां वाचयतीत्यनुवर्त्तते । आस्तारपङ्क्तिः पद्मशाशीः । यस्या आद्यावष्टाक्षरी पादावन्ध्वी हादशाक्षरी सास्तारपङ्क्तिः । अन्ध्वी चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात् ॥ सोमक्रयशीतः पद्मशाशिषमाशास्ते । हे सोमक्रयणि ! देव्या

द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिपूर्वकमहं समस्ये
 अदृशि दृष्टेत्यर्थः । स्या प्रकथने इत्यस्य घातोः संपूर्वस्य लुङि
 तङि अस्वतिवन्निख्यातिभ्योऽङिति [पा० ३, १, ५२]
 चुरङि उत्तमैकवचने कर्मणि समस्ये इति रूपम् । एकं
 संपदं पादपूरणाय । किञ्चूतया त्वया दक्षिणया दक्षिणा-
 त्वयाम्यया । तथा उरुचक्षसा उरु चष्टे सोरुचक्षान्दया
 विश्वीर्षदर्शनया । एवंविधा त्वं मे मम पत्न्या आयुः मा
 प्रमोषीः मा खण्डय । सुष स्तेये लुङि रूपम् । सो अहं
 तव । तव सोमक्रयण्या आयुरहं पत्नो मा उ मैव प्रमोषिषमि-
 त्वध्याहारः । मार्थे मो इत्यव्ययं वा । अहं तवायुर्न ज्ञास्य-
 यामौत्थर्यः । किञ्च वीरं विदेय तव देवि ! संदृशि हे देवि ! गौः
 तव संदृशि सन्दर्शने सति वीरं पुत्रं विदेय लभेय । सन्दर्शनं
 संदृक् भावे क्लिप् । विदृष्ट लाभे इत्यस्य व्यत्ययेन तुदा-
 दिभ्यः श इति [पा० ३, १, ७७] शप्रत्यये लिङि रूपम्

२३ ॥

एष ते^१ गायत्री भाग इति^२ मे सोमाय
 ब्रूतादेष ते वैष्टु^३भो भाग इति^४ मे सोमाय
 ब्रूतादेष ते जागतो भाग इति^५ मे सोमाय
 ब्रूताच्छन्दोनामानां साम्राज्यं गच्छेति^६ मे
 सोमाय ब्रूतात् । आस्राकोऽसि शुक्रस्ते यद्यो^७
 विचितस्त्वा विचिन्वन्तु ॥ २४ ॥

का० [७, ७, ८] एष त इति वाचयतीति । मन्त्रचतु-
 दयं यजमानः पठेत् । हे अध्वर्यो ! सोमाय सोमाभिमानिने
 देवाय मे इति वचो ब्रूयात् त्वं ब्रूहि कथय । इति किम् । हे

सोम ! ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गायत्रीं गायत्री-
सम्बन्धी । गायत्रीच्छन्दोऽर्थं तव क्रयो न तु बधार्थमिति
यजमानाभिप्रायः । तं ममाभिप्रायं सोमाय कथयेत्यर्थः ॥ ते
तव एष त्रैष्टुभः त्रैष्टुप्छन्दसः सम्बन्धी भाग इति मेऽभिप्राय-
मध्वर्यो ! सोमाय त्वं ब्रूहि । एवमग्रेऽपि । कामतो जगती-
च्छन्दसः सम्बन्धी । अन्यत् पूर्ववत् । छन्दोनामानाम् छन्द इति
नामं येषामन्येषामप्युष्णिगादीनां ताः छन्दोनामानः । तेषां
साम्राज्यं गच्छ सर्वेषां छन्दसामाधिपत्यं प्राप्नुहि । इति मे
वचः सोमाय ब्रूतात् कथय । यः सोमाय छन्दसामाधिपत्यं
दत्त्वा क्रीषाति तं स स्वानामाधिपत्यं प्राप्नोति । तदुक्तं
तित्तिरिणा । यो वै सोमं राजानं साम्राज्यलोकं गमयित्वा
क्रीषाति गच्छति स्वानां साम्राज्यमिति । अत एतेर्मन्त्रैः
सोमस्य राज्यासिः सूचिता । गायत्र्यादिच्छन्दोदेवता यत्र
तिष्ठन्ति स छन्दोलोकस्तदाधिपत्यं प्रापस्य सोमं क्रीषानः
स्वाधिपत्यभागभवतीत्यभिप्रायः ॥ का० [७, ७, ८] । प्राङ्-
पविश्यास्माकोऽसीति सोममालभत इति । हे सोम ! त्वं
क्रयपथमागतः सन्नास्माकोऽसि । शुक्रः शुक्रसज्जः ते तव
ग्रहः । ग्रह एव ग्रहः । शुक्रपदमैन्द्रवायवादियहाणामुप-
लक्षणम् । शुक्रादयः सर्वे तव ग्रहा इत्यर्थः ॥ विचितः ।
त्रिचिन्वन्तीति विचितः विवेकेन चयनस्य कर्तारः त्वां विचि-
न्वन्तु विविक्तं कुर्वन्तु सारासारविवेकं कृत्वा सारभूतं समू-
हयन्त्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

अभि त्वं देवेषु सवितारमोग्योः कवि-
क्रतुमर्चामि सत्यसवः रत्नधामभि प्रियं मतिं
कविम् । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अद्विद्युत्सवी-

मनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः ॥
 प्रजाभ्यस्त्वा । प्रजास्त्वानुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनु-
 प्राणिहि ॥ २५ ॥

का० [७, ७, १२—१३] सोमोपनहनं द्विगुणं चतु-
 गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदग्वा तद्धिन् सोमं मिमीते दश-
 कत्वोऽभि त्यमितीति । सावित्रेऽष्टिः । त्वं तं सवितारं देव-
 प्रभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । किञ्चतं देवम् । ओण्योः द्यावा-
 पृथिव्योरन्तरा वर्त्तमानमिति शेषः । ओण्योरिति द्यावापृथिवी-
 नामसु [निघ० ३, ३०, १५] पठितम् । तथा कविक्रतुं
 कविः क्रतुः यस्य तं मेधाविकर्माणम् । सत्यसर्वं सत्यः सवो
 यस्य अविशयप्रेरणम् । तथा रत्नधाम् रत्नानि दधातीति रत्न-
 धास्तं रत्नानां धारकं पोषकं दातारं वा । अभिप्रियं सर्वतः
 प्रीतिविषयम् । मतिं मन्यत इति मतिस्तं मननयोग्यम् ।
 कविं क्लान्तदर्शनम् । किञ्च यस्य सवितुर्भा दीप्तिः अमतिः
 केनापि मातृमशक्या सती ऊर्ध्वा गगनाभिसुखी सवीमन्य-
 दित्युतत् सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नक्षत्रादीनां यद्धिन् स सवीमा
 तद्धिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि द्योतयन्ते ॥ यद्वायमर्थः ।
 यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्ध्वा गगने सर्वमदित्युतत् । अमा-
 शब्द आत्मवचनः आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः । तन्यत
 इति ततिः दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशरूपत्वाद्दीप्तिः । अमा-
 ततिशब्दस्य वा अमतिभावः । सविष्टभाविशेषणम् । आत्म-
 प्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा यस्य भाः अदित्युतत् । किंनिमि-
 त्तम् । सवीमनि अनुज्ञानिमित्तं •सर्वान् कर्माण्यनुज्ञातु-
 मित्यर्थः । पु प्रसवैश्वर्ययोः [धा० २२, ४३] वृस्तसृभ्य

ईमनिजिति ईमनिच् । गुणावादेशौ । सवीमा प्रसवोऽनुष्नेस्य-
 भिधानम् । स स्वरदित्यः । कृपा कल्पनं कृप् तथा कृपा कल्प-
 नया अमिमीत सोममिति शेषः । एतावान् सोम इति तदीयं
 परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः । किञ्चूतः स्वः हिरण्यपाणिः
 हिरण्यं पाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तहस्तः । सुक्रतुः साधु-
 सङ्कल्पः ॥ का० [७, ७, २०] अन्तान् सङ्गृह्णीष्योपिण बध्नाति
 प्रजाभ्यस्वतीति । हे सोम ! प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय
 त्वा त्वां बध्नामीति शेषः ॥ का० [७, ७, २१] अङ्गुल्या मध्ये
 विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्वित्तीति । उष्णीषेण बद्धस्य सोम-
 देवस्य श्वासरोधो मा भूदिति विवरं कुर्यादिति सूत्रार्थः ।
 हे सोम ! प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु श्वासं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः
 प्रजाः श्वासं कुर्वन्तु जीवन्तु । तथा हे सोम ! प्रजा अनु-
 श्वासं कुर्वतीः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि श्वासं कुरु । प्रजानां
 तव च कदाचित् श्वासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं
 भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणा-
 मृतममृतेन । सग्मे ते गोः । अग्मे ते
 चन्द्राणि । तपसस्तनूरसि प्रजापते वर्णाः पर-
 मेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुष्येयम् ॥ २६ ॥

का० [७, ८, १६] शुक्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचय-
 तीति । हे सोम ! शुक्रं दीप्यमानं त्वा त्वां शुक्रेण दीप्यमानेन
 हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं करोमि । किञ्चूतं त्वां चन्द्रं
 चटि आह्लादने फलहेतुस्वेनाह्लादकरम् । तथा अमृतं स्वादु-
 त्वेनामृतसमानम् । किञ्चूतेन शुक्रेण चन्द्रेणाह्लादकरश्च

तथा मृतेनाग्निसंयोगादिनापि विनाशरहितेन ॥ का० [७, ८, १७] सग्मे त इति सोमविक्रयिणः हिरण्येनाभिकम्पयतीति । यो हिरण्यमादाय सोमं विक्रीषीते तं हिरण्येनाभिकम्पयेत् । तद्वस्ते हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्वीकुर्वंस्तं निराशं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ षष्ठी प्रथमार्थः । हे सोमविक्रयिन् ! गोः गौः सोममूल्यत्वेन तुभ्यं दत्ता सा त्वदीया गौः पुनः प्रत्याहृत्य सग्मे यजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः ॥ यद्वा ते गौः सग्मे वर्त्तते । गौर्मा क्षमा क्षामेत्युक्तेः [नि० १, १, २] ग्मा गौः तथा सह वर्त्तमानः सग्मस्तस्मिन् सग्मे ते गौरिति । यजमाने ते गौरिति श्रुतेः [३, ३, ३, ७] सग्मो यजमानः ॥ का० [७, ८, १८] अस्मे त इति यजमानसहितं निदधातीति । यजमाने प्रत्यर्पितं यज्ञोद्भव्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे सोमविक्रयिन् ! ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्याहृत्य तिष्ठन्तु तव गौरिव सोममूल्यमस्तु हिरण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः ॥ का० [७, ८, २०] अजां प्रत्यङ्गु स्त्रीमालम्भ्य वाचयति तपसस्तनूरितीति । अर्धे अजा देवतास्य यजुषोऽर्धे सोमः । हे अजे ! त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहोऽसि । दिवि स्थितस्य यज्ञियस्यानयनायाजां गृहीत्वा गायत्री जगामेति तित्तिरिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्तत्वादजायाः पुण्यशरीरत्वम् । किञ्च हे अजे ! त्वं प्रजापतेर्वर्षोऽसि वर्षो देहः । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवमजापि । तद्भुक्तं तित्तिरिणा । सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजेति । एवमजामुक्त्वा सोमं प्रत्याह । हे सोम ! परमेण पशुना उत्तमेनाजाम्भक्तानेन पशुना त्वं क्रीयसे । तपसस्तनूत्वादजाया उत्तमत्वम् । अतस्तव प्रसा-

दासहस्त्रपोषं पुत्रपञ्चादिसहस्राणां पोषो यथा भवति दद्या
 पुषेयं पुष्टो भूयासम् ॥ यद्वायमर्थः । हे अजे ! त्वं प्रजा-
 पतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोरूपासि तत उत्पन्नत्वात् ।
 तदुक्तं श्रुत्या [३, ३, ३, ८] । तपसो ह वा एषा प्रजापतेः
 सम्भूता यदजेति । किञ्च प्रजापतेर्वर्षो रूपं त्वमसि ।
 त्रिगुणत्वात् प्रजापतेस्त्रिरूपत्वम् । अजापि प्रतिसंवत्सरं
 त्रिवारं प्रसूते तस्मात् प्रजापतेर्वर्णत्वम् । तदुक्तं श्रुत्या
 [३, ३, ३, ८] । सा यत्त्रिः संवत्सरस्य जायते तेन प्रजा-
 पतेर्वर्ण इति । एवमजां सुत्वा सोममाह । परमेणोत्-
 कष्टेन पशुनाजया त्वं क्रीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं
 प्राणिनां पुष्पातीति सहस्रपोषं धनं पुषेयं पुष्पीयां वर्धयेय-
 मित्यर्थः । पुष्पातेर्व्यत्ययेन श्रे प्रत्यये लिङि पुषेयमिति
 रूपम् ॥ २६ ॥

मित्रो न एहि सुमित्रधः । इन्द्रस्योरुमा-
 विश दक्षिणामुशनुशन्तं स्योनः स्योनम् ।
 खान् भ्राजाङ्गारे बभ्भारे हस्त सुहस्त कृशा-
 नो । एते वः सोमक्रयणास्तान् चध्वं मा वो
 दभन् ॥ २७ ॥

का० [७, ८, २१] सव्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति
 दक्षिणेन सोममादायेति ॥ सौम्यम् । हे सोम ! त्वं नोऽस्मान्
 प्रत्येहि प्रागच्छ । किञ्चूतस्त्वं मित्रः सखा प्रीतियुतः यद्वा
 मित्रः रविरूपः । तथा सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि
 दधाति पुष्यति सुमित्रधः । क्रीत्वा वाससा बहस्य सोमस्य
 वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात्तेच्छान्यर्थी मित्रत्वेन प्रार्थते ।

तदाह तित्तिरिः । वारुणो वै क्रीतः सोम उपनहो मितो
न एहि सुमित्रध इत्याह शाक्ये इति ॥ का० [७, ८, २३]
दक्षितोरो दक्षिणे प्रत्यङ्ग वासो निदधातीन्द्रस्योरमितौति ।
वासः प्रत्यङ्ग वस्तमुपरिस्थाप्य सोमं निदध्यादित्यर्थः ॥ यज-
मानरूपेण परमैश्वर्येणोपेतत्वादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः । तथा
च श्रुतिः [३, ३, ३, १०] । एष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्य-
जमान इति । हे सोम ! त्वमिन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूर्ह-
ग्राविश दक्षिणे ऊरावुपविशेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वमुशन् वश
कान्ती वष्टि उशन् शटप्रत्ययः ऊर्हं कामयमानः । तथा
स्त्रोनः सुखभूतः । किम्भूतमूर्हमुशन् सोमं कामयमानं
स्त्रोनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवाः सोमं क्रीतमिन्द्रस्यो-
रावुपवेशयन् तस्मादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः । तदाह
तित्तिरिः देवा वै सोममक्रीणंस्तमिन्द्रस्योरो दक्षिण आसा-
र न् स खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाहेति । का०
[७, ८, २४] स्त्रान भ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमीक्षमाह
इति । स्त्रानति स्त्रानः । भ्राजते शोभतेऽसौ भ्राजः । अङ्गस्य
पापस्वारिङ्गारिः । विभर्त्ति पुष्पाति विश्वमिति बभ्रारिः ।
हसति हस्तः सर्वदा हृष्टरूपः । शोभनो हस्तो यस्य सुहस्तः ।
कृशं दुर्बलमनिति जीवयतीति कृशानुः । स्वानादयः सप्त
सोमरक्षका देवविशेषाः । हे स्वानादयः सप्त देवाः ! वो युष्मा-
कमेते सोमक्रयणाः सोमः क्रीयते यैस्ते सोमं क्रेतुमानीता
हिरण्यादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः । तान् पदार्थान् यूयं
रक्षध्वमवत । वो युष्माक्या दभन् वैरिणो मा हिंसि-
षत । स्वानादयो धिष्णाधिष्ठातारः सोमरक्षकाः । तदाह
तित्तिरिः । स्त्रान भ्राजेत्याह ते चामुधिंङ्गोके सोममरक्षन्ति

परि॑ मान्ने॒ दुश्च॑रिताद्वाध॒स्वा मां॒ सुच॑रिते
 भज । उदायु॑षा स्त्रा॒युषा॑द॒याऽऽत्तां॑र॥५५॥
 ॥ २८ ॥

का० [७, ८, १] दृष्टीतसोमं परि मान्म इति वाचय-
 तीति । अग्निदेवत्या पुरस्ताद् बृहती । यस्या चाद्यो द्वाद-
 शाक्षरस्त्रयोऽष्टाक्षराः पादाः सा पुरस्ताद् बृहती । चाद्यश्चेत्
 पुरस्ताद् बृहतीत्युक्तेः । हे अग्ने ! दुश्चरितात्पापात्त्वा मां परि-
 बाधस्व परितो निवारय । मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः ।
 सुचरिते शोभने चरित्रे सदाचाररूपे पुण्ये मा मां यजमान-
 माभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः ॥ का० [७, ८, १] उदायुषे-
 त्युत्थानमिति । उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणेनायुषा
 निमित्तेन तथा स्त्रायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्त-
 भूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननुसृत्य उदस्थामहमुत्थित-
 वानस्मि । तिष्ठतेर्लुङि रूपम् ॥ २८ ॥

प्रति॑ पथ्यामपद्महि॒ स्वस्ति॒गाम॑ने॒ हस॑म् ।
 येन॒ विप्र॑वाः परि॒ द्विषो॑ वृणा॒न्ति वि॒न्दते॒ वसु॑
 ॥ २९ ॥

का० [७, ८, ४] शीष्णिं सोमं कृत्वा पाषिमन्तर्धाय
 प्रति पथ्यामित्यनोऽभ्येतीति । शकटमभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः ।
 अनुष्टुप्पथिदेवत्या । पथ्यानं स्तौति । पथ्यां पथ्यानं मार्गं
 प्रत्यपद्महि वयं प्रत्यपथ्यामहि प्रतिपन्नाः प्राप्ता अभूमित्यर्थः ।
 पद मतावित्यस्य व्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम् । विभक्तेः
 पूर्वसवर्णे पथ्यामिति रूपम् । किन्भूतं पथ्यानं स्वस्तिगां
 स्वस्ति क्षेमेण गम्यते यत्र स स्वस्तिगास्तं क्षेमेण गन्तुं

योग्यम् । गमेर्विटि प्रत्यये विङ्ङनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] मकारस्याकारे रूपम् । तथा अनेहसम् एहः पापरूपस्योरादिबाधस्तद्रहितम् । यद्वा एह इत्यपराधनाम । यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन पथा गच्छन् पुरुषो विश्वाः विश्वान् सर्वान् द्विषो द्वेषिणस्योरादीन् परिवृणक्ति परितो वर्जयति वृजो वर्जने रुधादिः । वसु विन्दते धनञ्च सभते तं पथ्यामिति पूर्वत्रान्वयः । विदल्ल लामे ॥ २८ ॥

अदित्यास्त्वगसि । अदित्यै सद षासौद ।
अस्तभ्राद् द्यां वृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरि-
माणं पृथिव्याः । आसौद्विष्वा भुवनानि
सम्प्राद्विष्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ ३० ॥

का० [७, ८, १] कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्स्वदित्या-
स्त्वगितीति । अस्मिन् शकटे इत्यर्थः । हे कृष्णाजिन !
त्वमदित्यास्त्वगसि अखण्डितायाः पृथिव्याः त्वयूपं भवसि ।
का० [७, ८, १] तस्मिन् सोमं निदधात्यदित्यै सद
इतीति । हे सोम ! त्वमदित्यै सदः अदितेर्भूमेः सम्बन्धि
स्थानमासौद सर्वतः प्राप्नुहि तत्रोपविशेत्यर्थः ॥ का० [७,
८, ८] अस्तभ्राद् द्यामिति सोममालम्ब्य वाचयतीति ।
हे वरुणदेवते त्रिष्टुभौ । क्रीतसोमस्य वरुणदेवतत्वाद् षो
ब्रह्मरूपेण स्तूयते । वृषभः श्रेष्ठो वरुणो द्यामस्तभ्रात्
द्युल्लोको यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तन्धितवान् ।
तथाऽन्तरिक्षमप्यस्तभ्रात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमिरुह
त्वममिमीत मिमीते । उरोर्भावो वरिमा तम् । एतावती
भूरिति परिमाणं जानातीत्यर्थः । तथा सम्प्राट् सम्बन्धाज्जमाने

वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् । लोकान्
 व्याप्नोति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थे सर्वाण्येव
 वरुणस्य व्रतानि कर्माणि । यद्वा इदित्यव्ययमित्यमर्थं ।
 इदित्यं तानि द्युलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतव-
 च्छ्रियतानि । सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

वनेषु व्यन्तरिचं ततान् वाजमर्वत्सु पय
 उस्त्रियासु । हृत्सु क्रतुं वरुणो विच्छ्वग्निं
 दिवि सूर्यमदधात् सोममद्रौ ॥ ३१ ॥

का० [७, ८, ९] वनेषु व्यन्तरिचमिति सोमपर्याण-
 हनेन परित्येति बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वे-
 त्त्वर्थः । वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन सम्बध्यते । वरुणो वनेषु
 वनगतवृक्षायेषु अन्तरिचमाकाशं विततान् । यद्यपि सर्व-
 मतमन्तरिचं तथापि तत्र मूर्त्तद्रव्याभावादत्यन्तं विस्तारित-
 वान् । तथार्वत्सु अश्वेषु वाजं बलं विततानेत्यनुवर्त्तते । यद्वा
 र्वत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान् । वीर्यं वै वाजः पुमात्सा
 र्व्वन्त इति श्रुतेः [३, ३, ४, ७] । तथा उस्त्रियासु पयः क्षीरं
 विततान् उस्त्रियाशब्दा गोनामसु पठितः [निघ० २, ११,
 ३] । हृत्सु हृदयेषु क्रतुं सङ्कल्पं तच्छक्तियुतं मनो वित-
 तान् । विच्छ्व प्रजासु अग्निं जठराग्निम् । दिवि द्युलोके
 सूर्यं विततान् । अद्रौ पर्वते सोमं वस्तीरूपमदधात् स्थापि-
 तवान् । पर्वतपाषाणसन्धिषु सोमवल्लया उत्पद्यमानत्वा-
 दद्रौ सोमस्थापनमुक्तम् । तदाह तित्तिरिः । सोममद्रावि-
 त्याह प्रावाणो वा अद्रयस्त्रेषु वा एष सोमं निदधातीति । य
 एवं मन्त्रइयोक्तद्युलोकस्तम्भनादिसामर्थ्यावान् परब्रह्मलक्षणे
 वरुणस्तं वयं सुम इति श्रेष्ठः ॥ ३१ ॥

सूर्यस्य चक्षुरारोहान्नेरक्ष्णः कनीनकम् ।
यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥३२॥

का० [७, ८, ८,] कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरितोति । कृष्णाजिनदेवत्यानुष्टुप् । हे कृष्णाजिन ! त्वं सूर्यस्य चक्षुर्नतं त्वमारोह । तथा अग्नेर्वक्त्रे रक्ष्णो नेत्रस्य कनीनकं तारकां चारोह तथोच्चैस्तराश्वय यथैताभ्यां दृश्यसे इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नेतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन सूर्येणाग्निना च भ्राजमानः दीप्यमानः सन्नैतशेभिरेतशैरश्वैस्त्वमीयसे गच्छसि । एतश्च इत्यश्वनामसु [निघ० १, १४, १०] पठितम् । यत्र त्वमश्वैर्गच्छसि । ई गतौ दिवादिरात्मनेपदी । एतशैरिति करणे ढनीया । यद्वा कर्मणि रूपमेतशैरिति कर्त्तरि ढतीया । यत्राश्वैस्त्वं नीयसे इत्यर्थः । कृष्णाजिनस्य पुंस्त्वमार्षम् । सूर्याग्निदृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रक्षोबाधरहितो भवति । तदुक्तं तित्तिरिणा । एष वास्य खलु रक्षोहणः पत्या योऽग्नेश्च सूर्यस्य चेति ॥ ३२ ॥

उस्रावेतं धूर्षाहौ युज्येशामनशू अवीर-
हणौ ब्रह्मवोदनी । स्वस्ति यजमानस्य गृहान्
गच्छतम् ॥ ३३ ॥

का० [७, ८, ११] अनड्वाहौ युनक्त्यस्रावेतमितीति । आनड्वाहौ । ऊर्ध्वं बृहती । यस्यास्तयः पाटा हादशाक्षराः सोर्ध्वं बृहती । त्रिजागतोर्ध्वं बृहतीत्युक्तः । अत्राद्यो दशानः द्वितीयस्रयोदशानं स्तेनैकोना । हे उस्रौ ! अनड्वाहौ ! युवामेत-
मामतमेत्य च स्वयमेव युज्येषां रथे युक्तौ भवतम् । किञ्चित्तौ युवाम् धूर्षाहौ धुरं सहेतं धूर्षाहौ शकटधुरं वोढं समर्थौ ।

तथा अनशू नेत्रयोरशुरहितौ सोत्साहावित्यर्थः । अवीरहृणो न वीरान् हन्तस्तौ । शृङ्गादिभिर्वीराणां शिशूनां हननमकुर्वाणौ । ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मणो विप्रान् चोदयतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ । एवं सम्बोध्य प्रयोजनमाह । तथाविधो युवां स्वस्ति क्षेमेण यजमानस्य गृहान् प्रति गच्छतम् ॥ ३३ ॥

भद्रो मे ऽसि प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि । मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अधायवो विदन् ॥ श्येनो भूत्वा परापत यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ सःस्कृतम् ॥ ३४ ॥

का० [७, ८, १८] भद्रो म इति वाचयतीति । सौम्यं यजुः । हे सोम ! मे मद्यं यजमानाय मदुपकारार्थं त्वं भद्रो ऽसि कल्याणरूपोऽसि । भदि कल्याणे । हे भुवः पते ! भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युप्रभृतीन्युच्यन्ते । तेषां भूतानां पालकत्वात् पतिः सोमः । तदाह तित्तिरिः । प्रच्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानां ह्येष पतिरिति । तथाविध हे सोम ! विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व । प्रकर्षेण गच्छ । चुङ्गती । प्रच्यवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा विदन् मा जानन्तु । सर्वतः सञ्चरन्तस्तस्करविशेषाः परिपरिण उच्यन्ते । तथा परिपन्थिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां मा विदन् । छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणा पर्यवस्थातरोति । [पा० ५, २, ८८] निपातावेतो । तथा वृका विकर्त्तनशीला चारण्यश्वानो दुर्जना वा त्वां मा विदन् । किन्भूता वृकाः ।

अघायवः परस्याघं कर्तुमिच्छन्ति ते अघायवः । सुप आत्मनः
 क्यजिति [पा० ३, १, ८] क्यचि अश्वाघस्यादित्याकारः [पा०
 ७ ४, ३७] । क्वाच्छन्दसोति [पा० ३, २, १७०] क्यज-
 न्तादुप्रत्ययः । किञ्च श्ये नो भूत्वा श्येनरूपमास्थाय श्येना-
 ख्यपक्षिवच्छीघ्रगामी वा भूत्वा परापत उत्पत यजमानस्य
 गृहान् गच्छ । तत्तत्र यजमानगृहेषु नो आवयोः तव मम
 च संस्कृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

नमो॑ मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ चक्ष॑से म॒हो दे॒वाय॒
 तद्दृ॒तं स॑पर्यत । दू॒रे दृ॒शे दे॒वजा॑ताय की॒त-
 वे॑ दि॒वस्पु॒त्राय॒ सूर्या॑य श॒सत ॥ ३५ ॥

का० [७, ८, २१ २२] शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नीष्मे-
 मीयं पशुमादाय तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसा-
 रङ्गं नमो मित्रस्येत्येनमालम्भ्य वाचयतीति । सौरी जगती
 सूर्य्यदृष्टा । हाटशाक्षरचतुः पादा जगती । अत्र मन्त्रे सूर्य्य-
 रूपेण सोमः स्तूयते । एवंविधाय सूर्याय नमः । किञ्चूताय
 मित्रस्य वरुणस्य । चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्यौ । मित्राय वरुणाय मित्र-
 वरुणदेवतारूपेण वर्त्तमानाय । जागतां हितकारिणे । वृणोति
 वरुणः । स्वरश्मिभिर्जगदावृष्वते । चक्षसे चष्टे इति चक्षास्तस्मै ।
 चक्षुषते द्रष्टे इत्यर्थः ॥ यहायमर्थः । मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे
 सर्वजगतो द्रष्टे मित्रावरुणशब्देन सर्वं जगल्लभ्यते । तथा महो
 महसे तेजोरूपाय सुपां सुतुगिति [पा० ७, १, ३८] विभ-
 ङ्गिलोपः । देवाय द्योतमानाय । तथा दूरेदृशे दूरे वक्त-
 यानं प्राणिभिर्दृश्यत इति दूरदृक् तस्मै । यहा दूरे पश्य-
 नोति दूरेदृक् । देवजाताय देवाद् द्योतमानात् परमात्मनो

जायतेऽसौ देवजातस्तस्मै । देवानुग्रहाय जातो देवजात इति वा । जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा । वाहिताग्न्यादि-
 ष्विति [पा० २, २, ३७] जातशब्दस्य परनिपातः । केतवे
 प्रन्नारूपाय विज्ञानघनाय । केतुरिति प्रज्ञानाम [निघ० ३,
 ८, १] । दिवः पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय । द्युलोकाद्वि-
 सूर्यो जायते । दिवः पुरु त्रायते स इति दिवस्यत्रः । दिवः
 पालकायेति वा । एवंविधाय सूर्याय तद्वत् सत्यमवश्यफल-
 प्रदज्योतिष्टोमरूपं कर्म । हे ऋत्विजः ! यूयं सपर्यंतानुष्ठानेन
 सपर्यां कुरुत । सपर्यतिः परिचरणकर्मा [निघ० ३, ५, ३] ।
 सूर्यार्थं यज्ञं कुरुतेत्यर्थः । यद्वा तद्वत् सूर्यरूपं सत्यं ब्रह्म
 सपर्यंत परिचरत । किञ्च शंसत शंसस्तुतौ सूर्यं प्रीत्यर्थं स्तुतिं
 कुरुत । शास्ताणि पठतेत्यर्थः । यागानुष्ठाने तस्यावश्यकत्वा-
 दित्यर्थः ॥ ३५ ॥

वरुणस्योत्तम्भं नमसि । वरुणस्य स्कम्भस-
 र्जनी स्थः । वरुणस्य ऋतसदन्यसि । वरुणस्य
 ऋतसदनमसि । वरुणस्य ऋतसदनमासौ द
 ॥ ३६ ॥

का० [७, ८, २५] समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनो-
 पस्तम्भाति वरुणस्योत्तम्भनमितीति । पञ्च यजूषि वारु-
 णानि । हे काष्ठ ! त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि वस्त्रबद्धस्य सोम-
 स्योन्नमनं भवसि न तु शकटस्येत्यर्थः । उत्तभ्यते शकटमुवा-
 यमुन्नतत्वेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे तत्काष्ठमुत्तम्भनम् । का०
 [७, ८, २६] शम्ये चोद्दृष्टि वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ
 इतीति । शकटयुगे बद्धयोर्वलीवर्दयोर्गलबद्धिर्भागे काष्ठनि-

र्मिते शम्ये स्थाप्येते । ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते स्कन्धसर्जनीशब्देनोच्येते । हे शम्ये ! युवां वरुणस्य स्कन्धसर्जनी स्थः । स्कन्ध रोधने । सर्ज अर्जने [धा० ७, ५०] । स्कन्धनं स्कन्धो रोधः स सर्ज्यते क्रियते याभ्यां ते स्कन्धसर्जन्यौ । विभक्तेः पूर्वसवर्णः । त्रियते वेष्ट्यते वस्त्रादिनेति वरुणशब्देनात्र वस्त्रबद्धः सोम उच्यते । वरुणदेवतत्वाच्च पञ्चस्वपि मन्त्रेषु ॥ का० [७, ८, २७—२८] । औदुम्बरीमासन्दीं नाभिदघ्नामरत्निमात्राङ्गीमुतामाहरन्ति चत्वारोऽभिमृशत्येनां वरुणस्य ऋतमदन्यसीतीति । हे आसन्दि ! त्वं वरुणस्य सोमस्य सस्वन्धिनी ऋतमदन्यसि । ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां मा ऋतमदनी । करणाधि करणयोरिति [पा० ३, ३, ११७] ल्यप्रत्ययः । ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्यर्थमुपवेगनस्थानभूतासीत्यर्थः ॥ का० [७, ८, २८] कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋतमदनमसीतीति । हे कृष्णाजिन ! वरुणस्य बद्धस्य सोमस्य ऋतमदनं यज्ञार्थमुपवेगनस्थानमसि ॥ का० [७, ८, ३०] । तस्मिन् सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतमदनमामीदेतीति । हे सोम ! त्वं वरुणस्य वस्त्रबद्धस्य तव ऋतमदनं यज्ञार्थमुपवेगनस्थानभूतमासन्दि संस्थितं कृष्णाजिनमासाद सुखेनापविश ॥ ३६ ॥

या ते धामानि हविष्रा यजन्ति ता ते विष्वा
परिभूरस्तु यज्ञम् ॥ गयस्फानः प्रतरंगाः
सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दूर्यान् ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

का० [७, ८, ३२] या त इति वाचयतीति । सोम-
 देवत्या त्रिष्टुप् गीतमदृष्टा । हे सोम ! ते तव या यानि
 धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः ।
 हविषा त्वदीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यागं कुर्वन्ति ।
 यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । ते तव ता तानि विश्वा विश्वानि
 सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नोति
 परिभूः । भू प्राप्नो । भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु । ऋत्विजो
 येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋत्विजो
 यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परि-
 भूरस्तु यज्ञं परितो भवितृणि यज्ञव्यापकानि सन्तु । नपुंस-
 कबहुवचनस्थाने पुलिङ्गकवचनमार्घम् । किञ्च हे सोम !
 त्वं दुर्यान् गृहान् प्रचर प्राप्नुहि । दुर्या इति गृहनाम
 [निघ० ३, ४, ९,] । इप्रचोऽतस्तिड इति [पा० ६, ३,
 १३५] संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किञ्चूतस्त्वम् । गय-
 स्फानः गय इति गृहनाम [निघ० ३, ४, १] । स्फार्यो
 वृद्धौ । गयान् स्फाययति गयस्फानः गृहाभिर्घर्षकः । प्रत-
 रणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः । यद्वा प्रतारयति
 यज्ञघारं प्रापयतीति प्रतरणः । सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसाद-
 लब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । अवी-
 रहा न वीरान् हन्तीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥३७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शालागमाहाचनान्तश्चतुर्थोऽध्याय ईरितः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अग्नेस्तनूरसि विष्णावे त्वा सोमस्य तनू-
 रसि विष्णावे त्वतिथेरातिथ्यमसि विष्णावे त्वा
 श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णावे त्वाग्नये त्वा
 रायस्पीषदे विष्णावे त्वा ॥ १ ॥

चतुर्थेऽध्याये सत्विग्यजमानस्य शान्नाप्रवेशमारभ्य क्रीत-
 सोमस्य शान्नाप्रवेशपर्यन्ता मन्वा उक्ताः ॥ अथ पञ्चमोऽध्याय-
 स्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हविर्ग्रहणादिमन्वा उच्यन्ते ॥ का०
 [८, १, ४] निर्वपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकत्वः प्रतिमन्त्रमिति ॥
 पञ्च यजूषि वैष्णवानि ॥ हे हविः ! त्वमग्नेस्तनूरसि अग्नि-
 सञ्ज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो भृत्यस्तस्य गायत्रोच्छन्दोऽधि-
 ष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि त्वमिजनकत्वात् तथाविध हे हवि-
 र्विष्णवे बहुयज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रोत्थर्थं त्वा त्वां निर्व-
 पामीति शेषः ॥ सोमस्य तनूरसि । सोमसञ्ज्ञः कश्चित्सो-
 मस्य राज्ञो भृत्यस्त्रिष्टुप्छन्दोऽधिष्ठाता तस्य त्वमिहेतुत्वात्तनू-
 रसि । अन्यत् पूर्ववत् । अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथि-
 सञ्ज्ञः सोमराजानुचरो जगतीच्छन्दोऽधिष्ठाता । हे हविः !
 त्वमतिथेरातिथिसञ्ज्ञस्य सोमभृत्यस्य आतिथ्यमसि आतिथ्य-
 नामकसंस्काररूपमसि । तिथिविशेषं यिनैवातिक्षुधया
 पीडिते विप्रेऽतिथौ समागते तत्सत्काराय क्रियमाणः पाद-
 च्चालनभोजनसंवाहनादिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते । अतिथे-
 रिदमातिथ्यम् अतिथेर्जं इति [पा० ५, ४, २६] जगप्रत्ययः ।
 विष्णवे त्वां निर्वपामीति पूर्ववत् ॥ श्येनाय त्वा सोमभृते ।
 श्येनो नाम देवः सोमराजानुचरः स्वर्गात्सोमाहर्ता श्येनरूप-

धारिगायत्राधिष्ठाता तस्मै श्येनाय विष्णवे सोमाय च
 त्वां निर्वपामि । किम्भृताय श्येनाय सोमभृते सोमं
 हरति आनयतीति सोमहृत्तस्मै । हृग्रहोर्भश्छन्दसीति [पा०
 क० ८, २, ३२ वा० १] हरतेर्हस्य भः । सोमानयनकर्त्तॄ ।
 तथा च श्रुतिः [३, ४, १, १२] । सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा
 दिवः सोममाहरदिति ॥ अग्नये त्वा रायस्योषदे । रायस्योषं
 धनपुष्टिं ददाति रायस्योषदाः तस्मै । क्षिप्रत्ययः । राज्ञो
 धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञेऽर्पयति स राय-
 स्योषदाः अग्निमज्ज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुक्तच्छन्दो-
 ऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्नये हे हविः ! त्वा त्वां
 गृह्णामि । विष्णवे त्वेति पूर्ववत् ॥ विष्णुगन्दाभिधेयस्य
 सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचरणामग्न्यादिदेवानां तद्द्वारा
 तत्सम्बन्धित्वां गायत्रादिच्छन्दसां च तस्मिर्भवति । तदाह
 तित्तिरिः । यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य
 आतिथ्यं क्रियते छन्दाऽसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचरा-
 णीति ॥ १ ॥

अग्नेर्जनित्रमसि । वृषणौ स्थः । उर्वश्य-
 सि । आयुर्गसि । पुरूरवा असि । गायत्रेण
 त्वा छन्दसा मन्यामि । चैष्टुभेन त्वा छन्दसा
 मन्यामि । जागतेन त्वा छन्दसा मन्यामि ॥२॥

अथाग्निनयनमन्त्राः का० [३, १, २८] अग्नेर्ज-
 नित्रमिति शकलमाशय वेद्यां करोतीति ॥ शकलदेवतं
 यजुः । हे शकल ! त्वमग्नेर्जनितं जननाधारभूतमसि ।
 जायतेऽस्मिन्निति जनितम् ॥ का० [५, १, २८] वृषणा-

विति कुशतरुणे तस्मिन्निति । तस्मिन् शकले करोतीत्यर्थः ।
 मन्त्रार्थसु । हे दर्भो ! युवां वृषणौ सेक्तारौ स्यः भवथः ।
 वर्षत इति वृषणौ । कनिन्प्रत्ययः । यथा पुत्रजननाय
 स्त्रीपुरुषौ वीर्यस्य सेक्तारौ तद्वद्वामप्यरण्योरग्निजननमा-
 मर्थ्यमम्याटकावित्यर्थः ॥ का० [५, १, ३०] उर्वश्यमीत्यधरारणिं
 तयोरिति । शकलस्थापितयोर्दर्भयोरधरारणिं निदध्यादिति
 सूत्रार्थः ॥ हे अधरारणे ! त्वमर्वशी असि । यथोर्वशी पुरुरवो-
 नृपस्य भोगायाधस्ताच्छेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितामीत्यर्थः ॥ का०
 [५, १, ३१] आयुरमीत्युत्तरयाज्यस्थानीष्मत्सृश्येति । उत्त-
 रारण्याज्यस्थानीं सृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्थानीगताज्य !
 त्वमायुरसि अरणिद्वयेन जनिष्यमाणस्याग्नेरायुप्रदं भवसि ।
 का० [५, १, ३२] पुरुरवा इत्यभिनिधानं तयेति । अधरार-
 णेरभिमुखीमुत्तरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे उत्तरारणे !
 त्वं पुरुरवा असि यथा पुरुरवा नृप उर्वश्या अभिमन्त्र उपरि
 वर्त्तते तथा त्वमपीत्यर्थः । उर्वशीत्यादिमन्त्रत्रयं श्रुत्या
 व्याख्यातम् [३, ४, १, २२] । उर्वशी वा अप्सराः पुरुरवाः
 पतिरथ यत्तस्मान्निश्रुनादजायत तदायुरिति ॥ का० [५
 २, २] मन्यति गायत्रेषेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति ।
 मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्यनं कुर्यात् ॥ हे अग्ने ! गायत्रेण छन्दमा
 गायत्रीच्छन्दोऽभिमानिना देवेनाहं त्वा त्वां मन्यामि अर-
 ण्योर्मन्यनेनोत्पादयामि । एवमुत्तरावपि मन्त्री योज्यौ ॥ २ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ ।
 मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ
 शिषी भवतमद्य नः ॥ ३ ॥

का० [५, २, ३] भवतं न इति प्रास्यतीति । मन्यनो-

त्यमग्निमाहवनीये प्रास्यतीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः । यस्याः अष्टार्षाः
 पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । अत्र तु द्वितीयः षडक्षरः चतुर्थो
 दशार्थः ॥ निर्मथ्याहवनीयावग्नी देवते । हे जातवेदसावु-
 भावग्नी ! नोऽस्मदर्थं युवामीदृशौ भवतम् । किम्भूतो युवाम् ।
 समनसौ मनसा सहितौ । तथा सचेतसौ समानं चेतो
 ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषयं मनः परि-
 हृत्यास्मदनुगृहाभिसुखत्वं समनस्त्वम् अनुग्रहे परस्परविप्रति-
 पत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । तथा अरेपसौ पापरहितौ प्रमा-
 दादस्माभिः कृतेऽपि पापे कोपाभावः पापराहित्यम् । अदेव
 स्पष्टयति । यन्नमस्मत्कर्म मा हिंसेष्टं मा विनाशयतं यन्न-
 पतिं यजमानं च हिंसेष्टम् । तथा अद्यास्मिन्ननुष्ठान-
 दिने नोऽस्मदर्थं शिवो शान्तौ कल्याणकारिणौ भवतं पूर्वोक्त-
 विधिना ॥ ३ ॥

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो
 अभिशस्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेह
 देवेभ्यो हव्यं सदमप्रयुक्तं स्वाहा ॥ ४ ॥

का० [५, २, ६] अग्नावग्निरिति जुहोति स्यास्याः
 स्रुवेणेति ॥ विराट् । दशाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्विराट् । अत्र
 द्वितीयतुर्याविकादशार्थौ ततो द्व्यधिका ॥ अग्निर्मथ्यमानो-
 ऽग्नावाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भक्षयति । चर-
 नतिभक्षणयोः । किम्भूतोऽग्निः ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेद-
 विदः ऋषयः तैरुत्पादितत्वात् तेषां पुत्रवत् पुत्रः । तथा
 अभिशस्तिपावा अभिशस्तिर्वैकल्यनिमित्तोऽभिशापस्तस्मात्
 शत रक्षतीत्यभिशस्तिपावा । आतो मनिन्निति [पा० ३,
 २, ७४] वनिप्प्रत्ययः । ॐ अग्ने ! स तथाविधस्त्वं नोऽस्म-

दर्थं स्योनः सुग्वरूपः सन् सुयजा शोभनयागेन इहास्मिन् स्थाने देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः हव्यं सामादिरूपं यज देहि अस्म- हत्तं हविर्देवान् प्रापयेत्यर्थः । किं कुर्वन् । सदं सदा अप्र- युच्छन् अप्रमाद्यन् । युच्छ प्रमादे । स्वाहा इदमाज्यं तुभ्यं हुतमस्तु । यद्वा सोऽग्निर्ना हविर्देवेभ्यो यज. यजतु ददात्विति पुरुषव्यत्ययेन वा योजना ॥ ४ ॥

आप॑तये त्वा परि॑पतये गृह्णामि॑ तनून॑पत्रे॑
शाक्॒राय॑ शक्न॑न् ओजि॑ष्ठाय । अना॑धृष्टमस्य-
नाधृ॑ष्य देवाना॑मोजोऽन॑भिश्स्त्यभिश्स्ति॒पा अन॑-
भिश्स्ते॒ न्यमञ्ज॑सा स॒त्यमुप॑गष॑स्त्रि॒ते मा॑ धाः
॥ ५ ॥

का० [८, १, १८—२०] । ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्याप- तय इति द्विश्च स्थाल्याः स्ववेगेति । व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण तत्र पात्रे ध्रुवास्थमाज्यं गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवत्यं यजुः । आ समन्तात् पतति गच्छगीत्यापतिः सततगतिर्वासु- स्तस्मै हे आज्य ! त्वां गृह्णामि ॥ किञ्चूताय । परिपतये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्वव्यापिने ॥ तथा तनू- नपत्रे । तनोति विस्तारयति विश्वमिति तनूरात्मा तस्य नपत्रे पौत्राय । शाक्कराय शक्नवन्ति स्यातुं भूतानि यत्र स शक्कर आकाशस्तस्यापत्यं शाक्करस्तस्मै । तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाहायुरिति श्रुतेः [बैत्ति० आरण्य० ८, १] तथा शक्नने । शक्नोति सर्वं कर्तुमिति शक्ना तस्मै । अन्त्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिप् । ओजिष्ठाय । ओजा बलमस्यास्तीत्योजस्ती । अस्मायामेधा-

स्वजो विनिरिति [पा० ५, २, १२१] विनिप्रत्ययः । अतिशयेनौ-
जस्वो ओजिष्ठस्तस्मै । अतिशयने तमबिष्ठनाविति [पा० ५,
३, ५५] इष्ठनि प्रत्यये विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] विनो
लोपे टिलोपः ॥ यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् ।
हे आज्य ! त्वामापतये प्राणदेवताप्रातये गृह्णाम्यत्र पात्रे
स्वीकरोमि । आ समन्तात् पाति देहं रक्षतौत्यापतिः प्राणः ।
तदाह तित्तिरिः । प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रोण-
तीति ॥ इष्टप्राप्त्युपायमनिष्टपरिहारोपायञ्च चिन्तयित्वा
परितः पाति पालयति परिपतिर्मनस्तत्प्रोत्यै गृह्णामि ।
तदाह तित्तिरिः । मनो वै परिपतिर्मन एव प्राणातीति ॥
तनूनपत्रे । तनूं शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनू-
नप्ता जाठरोऽग्निस्तस्मै जाठराग्निदेवताप्रोत्यै आज्य ! त्वां
गृह्णामि ॥ शाकराय । शकनशोलः शकरः शक्तिमान्
पुरुषस्तस्येदं शाकरं शक्तिस्वरूपं तस्मै शक्तिस्वरूपाभिमानि-
देवताप्रोत्यै त्वां गृह्णामि ॥ शकन ओजिष्ठाय । शकने इति
चतुर्थी संसम्यर्थे । शकनि शक्तिमति पुरुषे यदोजिष्ठं सारं
तस्मै । आजानामाष्टमो धातुस्तत्सारमोजिष्ठं तदवष्टम्भेनैव
शरीरे शक्तिरवतिष्ठते । आजःसाराभिमानिदेवताप्रोत्यै त्वां
गृह्णामीत्यर्थः ॥ का० [८, १, २४—२६] तनूनपत्रमेतद्-
क्षिणस्यां वेदिश्रेणो निधायामृशन्त्यृत्विजां यजमानश्चाना-
ष्टमिष्यद्गोहस्तेभ्य इति । आज्यदेवतं यजुः । हे आज्य !
त्वमौष्टमसि । किम्भूतम् । अनाष्टमितः पूर्वं केनाप्यति-
ररुह्यतम् ॥ अनाष्टम्यं न आधर्षितुं शक्यमितः परमप्यतिर-
स्कार्यम् ॥ देवानामम्न्रां दोनामोजः सारभूतम् ॥ अनभि-
शस्ति अभिशस्तिर्निन्दा यस्य तत् अभिपूर्वः शंसतिर्ग-
र्हायां वर्त्तते ॥ अभिशस्तिपाः अभिशस्तिर्ऋत्विजां परस्पर-

विरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिग्रस्तिपाः । पुंस्त्वं
 छान्दसम् ॥ अनभिग्रस्तेन्यम् अनभिग्रस्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ
 नयतीत्यनभिग्रस्तेनीः । द्वितीया प्रथमार्थे । पुंस्त्वं व्यत्य-
 येन ॥ यतस्त्वमौदृशमसि अतो हे तनूनपत्रान्याहृत्त्विक्
 अञ्जसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यमाज्यस्पर्श-
 रूपं शपथमुपगेषमुपगच्छेयम् । उपपूर्वस्य गायतेर्लेट्युत्तमै-
 कवचने सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिपि इडागमे
 लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ८४] च रूपम् इतश्च
 शोः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] इलोपः । किञ्च
 हे आज्य ! स्विते शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि मा मां त्वं धाः
 पेहि स्थापय । दधातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽडभावे रूपम् ॥५॥

अग्ने॑ व्रतपा॒स्त्वे व्रतपा॒ या तव॑ तनू॒रिय॑
 सा मयि॑ यो मम॑ तनू॒रेषा॑ सा त्वयि॑ सह॒ नौ
 व्रतपते॑ व्रतान्यनु॑ मे द्वीचां॑ द्वीचाप॑तिर्मन्य॑ता-
 मनु॒ तप॒स्तप॑स्पतिः ॥ ६ ॥

का० [८, २, ४] अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधा-
 येति ॥ आग्नेयं यजुः । यजमानोऽनेन यजुषाम्निशरीरात्मशरी-
 रयोर्व्यत्ययं करोति । हे व्रतपाः ! सर्वेषां व्रतानां पालकाम्ने !
 त्वे व्रतपाः त्वमस्मदीयस्य वर्त्तमानव्रतस्य पालको भवसीति
 शेषः । विभक्तेः श्रे आदेशे त्वे इति रूपम् । तव तथाविधस्य
 व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति सेयं तनूर्मयि भवत्विति
 शेषः । यो या उ या च मम तनूः मदीयं शरीरं सैषा
 तनूस्त्वयि भवतु । तथा सति हे व्रतपते ! व्रतपालकाम्ने !
 व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्माणि नौ अग्निजमानयोः सह प्रवर्त्तन्ता-

मिति शेषः । यावान् व्रतेषु ममांदरस्तावानिव तवापि भव-
त्वित्यर्थः । किञ्च । दीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो मे
मम दीक्षामनुमन्यताम् । तथा तपस्यतिः उपसद्रूपस्य तपसः
पालकः सोमः तपः मदीयमुपसद्रूपमनु मन्यतामित्यनुवर्तते
॥ ६ ॥

अ०शु०शुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायै-
कधनविदे । आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमि-
न्द्राय प्यायस्व । आप्याययास्मान् सखीन् सन्या
मेधया स्वस्ति ते । देव सोम सुत्यामशीय ॥ एष्टा
रायः प्रेषे भगाय ऋतमृत्वादिभ्यो नमो द्यावा-
पृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

का० [८, २, ६] यजमानषठाः सोममाप्याययन्त्यंशु-
शुरंशुरिति ॥ प्रकृतिः चतुरवमाना सोमदेवत्या । अन्त्या-
ऽर्धर्ची लिङ्गीकृतदेवतः । चतुरशोत्यक्षरा प्रकृतिः । तत्र मन्व-
दयम् ॥ सोमवल्लगा अवयवोऽंशुरुच्यते । वीष्णा सर्वसंश्र-
हार्या । हे सोम देव ! ते तवाशुरंशुः सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय
इन्द्रप्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धतां चिरावस्थानेन यः सोमावयवो
स्नानः शुष्कश्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति । तदाह
तित्तिरिः । यद्देवस्य शुष्यति यन्स्नायते तदेवास्मैतेनाप्याय-
यतीति ॥ किञ्च तायेन्द्राय । एकधनविदे एकं सुख्यं धनं
सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् यद्वा सोमकण्डनाय
यैर्जलमानीयते ते कुश्या एकधनाः एकं धनं सोमरूपं यत्रेति
तान् वेत्ति जानातीति । सोमकण्डनाय जलकुश्या आनीता इति
जानातीत्यर्थः ॥ किञ्च हे सोम ! तुभ्यं त्वत्पानार्थमिन्द्र

आप्यायतां वर्धताम् तथा हे सोम ! त्वमपि इन्द्रायेन्द्रपा-
नायाप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति ।
तदाह तित्तिरिः । उभाविवेन्द्रञ्च सोमं चाप्याययतोति ॥ किञ्च
हे सोम ! सखीन् सखिवत्प्रोतिविषयानस्मानृत्विजः सन्था
मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिर्धनदानं मेधार्थधारणशक्तिः ।
ऋत्विजो वा अस्व सखाय इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋत्विजः ।
किञ्च हे सोम देव ! ते तव स्वस्ति क्षेमोऽस्तु तव प्रसादा-
दहं सुत्यां सोमाभिषवक्रियां समाप्तिदिनमशौच प्राप्नुयाम् ॥
का० [८, २, ८] प्रत्येत्प्र प्रस्तरे निङ्गुवत उत्तानहस्ता
दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति । सर्वेऽपि ऋत्विजः प्रस्तरे
निङ्गुवतानुत्तानान् कृत्वा दक्षिणहस्तं वोत्तानमुपर्यवस्थाप्य
निङ्गुवते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः ॥ रायो धनानि एष्टाः
आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम ! त्वत्प्रसादाद-
स्माकं रायः सन्त्विति भावः ॥ यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा
एष्टाः आ समन्ताहृताः यजते रूपम् दक्षिणा दास्यन्त इति
भावः । किमर्थं प्रेषे भगाय । प्रकर्षेण्यत इति प्रेट् ।
तस्मै प्रेष्यमाणाय भगायैश्वर्याय ॥ यद्वा प्रकर्षेण इषे अन्नाय
भगाय च ॥ किञ्च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यम्भा-
विफलोपेतं कर्म सम्पादयेति शेषः । ऋतं सत्त्वं वदन्तीति
ऋतवादिनः ॥ यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ऋतवादिनामस्माकमृतं
कर्मफलमस्त्विति शेषः ॥ द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेव-
ताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजमानायाविघ्नस्थितिर्भ-
वतीति नमस्क्रियते । तदाह तित्तिरिः । द्यावापृथिवीभ्या-
मेव नमस्कृत्यास्मिन् लोके प्रतितिष्ठन्तीति ॥ ७ ॥

या ते^१ अग्नेऽयःश्रया तनूवर्षि^१ष्ठा गङ्ग-

रे॒ष्टा । उ॒ग्रं वचो॑ अपा॒वधी॑त्त्वे॒ षं वचो॑ अपा॒-
वधी॑त् स्वाहा । या ते॑ अग्ने रजःश॒या त॒नूर्व-
र्षि॑ष्टा ग॒ह्वरे॒ष्टा उ॒ग्रं वचो॑ अपा॒वधी॑त्त्वे॒ षं वचो॑
अपा॒वधी॑त् स्वाहा । या ते॑ अग्ने हरिःश॒या त॒नू-
र्वर्षि॑ष्टा ग॒ह्वरे॒ष्टा उ॒ग्रं वचो॑ अपा॒वधी॑त्त्वे॒ षं
वचो॑ अपा॒वधी॑त् स्वाहा ॥ ८ ॥

का० [८, २, ३५] उपसदं जुहोति स्रुवेण या त इति ॥
आग्नेयानि त्रीणि यजूंषि । अत्रेयमाख्यायिका अस्ति ।
देवैः पराजिता असुरास्तपस्तप्त्वा त्रैलोक्ये त्रीणि पुराणि
चक्रुर्लोहमयीं भूमौ राजतीमन्तरिक्षे हैमीं दिवि । तदा
देवैस्ता दग्धमुपसदाग्निराराधितस्तत उपसद्देवतारूपोऽग्नि-
र्यदा तासु पूर्षु प्रविश्य ता ददाह तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवो-
ऽभूवन् । तदभिप्रेत्यायं मन्त्रः ॥ हे अग्ने ! या ते तवायःशया
तनूः । अयसि शीते इत्ययःशया लोहमयीत्यर्थः । लोहमयपुर-
ष्वापित्वेन तद्रूपा सती ॥ वर्षिष्टा देवानामतिशयेनाभिमतफ-
लवर्षिणी ॥ तथा गह्वरेष्टा गह्वरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठ-
तीति गह्वरेष्टा । हलदन्ताक्सम्याः सञ्ज्ञायामिति [पा० ६,
३, ८] विभक्तोरलुक् ॥ सा ते तनूरुग्रं वचोऽपावधीत् । छिन्धि
भिन्धीस्थादिकमसुरप्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती ॥ तथा
स्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधिपैपरूपं प्रदीप्तं वाक्यमपावधीत् ॥
स्वाहा तथाविधोपकराय तुभ्यमग्नये हविर्दत्तम् । ततो-
ऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीनेशस्मिन् लोके
राजतीमन्तरिक्षे हरिणीं दिवीत्यादिश्रुत्या [३, ४, ४, ३] अय-
मितिहासी निरूपितः ॥ सप्तत्वेषवचसोरर्थान्तरम् । यथा

असुरैः पराजिता देवा अन्नपाने अलभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां वयं पीडिता इति यदूचुस्तदुग्रं वचः । तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभिः कृतमिति क्लिन्नन्तो यद्वाक्यं सन्तापहेतुत्वेन दीप्तमूचुस्तत्त्वेषं वचः । तदाह तित्तिरिः । अशनायापिपासे ह वा उग्रं वच एनश्च वै वीरहृत्यश्च त्वेषं वच इति ॥ का० [८, २, ३८] एवमितरे अन्वंहं रजःशयां हरिशयां चेति । यथा प्रथमदिने या ते अग्नेऽयःशयेत्युपसदेवमितरे द्वितीयतृतीये उपसदी द्वितीयतृतीयदिनयोरनुतिष्ठेत् । द्वितीयस्यामुपसदि रजःशयेति तृतीयोपसदि हरिशयेति मन्त्रभेद इति सूत्रार्थः ॥ रजःशया रजतमयी । हरिशया हिरण्मयी । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

तन्नायनी मेऽसि । वित्तायनी मेऽसि । अवतान्मा नायितात् । अवतान्मा व्यथितात् । विदेदग्निर्भो नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्तेनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । विदेदग्निर्भो नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । विदेदग्निर्भो नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । अनु त्वा देववीतये ॥ ९ ॥

का० [५, ३, २०—२५] शम्यामादाय चात्वालं मिमीते
पूर्वेणोत्करत् सञ्चरं परिहाप्य शम्यामुदीचीं निदधाति पुर-
स्ताच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्फ्रेनान्तर्लिखति तप्ताय-
नीति प्रतिमन्त्रमिति । उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे
मृदं खनति स प्रदेशश्चात्वाल उच्यते । तत्रोत्करात् पूर्वस्यां
सञ्चरपरिहारेणोदगथां शम्यां निधाय तत्रमाणां तत्पूर्वपार्श्वं
स्फ्रेन रेखां कुर्यात् तथा तत्पूर्वपार्श्वं तथैव शम्यां निधाय
रेखां कुर्यात् अभ्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागथां शम्यां
निधाय रेखाद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कण्डिकायां
चतुर्दश यजुषि । तत्राद्यानि चत्वारि पृथिवीदेवत्यानि ॥
अत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि ! त्वं मे ममानुग्रहार्थं
तप्तायनी अस्मि । तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी ।
यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितोऽहमिति सन्तप्यते तं तापोप-
शान्त्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः । यद्वा तप्तः सन्नरो यस्यामयति सा
तप्तायनी ममामि ॥ द्वितीयं लिखति । वित्तार्थं नरो
यस्यामेतीति वित्तायनी । यद्वा वित्तार्थं निर्धनं पुरुषमय-
तीति वित्तायनी । पृथिव्यां हि प्राप्तायां मस्यनिष्पत्तिद्वारा
महद्वनं लभते ॥ तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि ! नाथि-
तात् याचितात् मा मां त्वम् अवतात् रक्ष । तुह्योस्तातड्-
डिति [पा० ७, १, ३५] हेस्तातड्डादेशः । यथा कमपि
न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः । नाथतिधातुर्याच्चार्यः ॥
चतुर्थं परिलिखति । व्यथ भयचलनयोः । व्यथितात् भया-
ञ्चलनात् स्थानभ्रंशाच्च मा मामवतात् रक्ष ॥ का० [५, ३,
२६] विदेदग्निरिति चोत्वाले प्रहरति स्फ्रेनिति । प्रहरति
मृत्तिकां खनेदित्यर्थः ॥ आग्नेयं यजुः । हे चात्वालगत-
मृत्तिके नभो नाभाग्निर्नभःसञ्चस्त्वदधिष्ठाताग्निर्विदेत्त्वां

जानीयात् । मया खन्यमानां त्वां त्वदधिष्ठातानुजानात्वित्यर्थः । अग्निनामोच्चारणपुरःसरं प्रहरेत् । तथा च श्रुतिः [३, ५, १, ३१] । स वा अग्नीनामेव नामानि गृह्णन् हरतीति ॥ का० [५, ३, २७] अग्ने अङ्गिर इति पुरीषं प्रहरतीति । पुरीषं स्वाता मृतु ॥ हे अग्ने ! हे अङ्गिरः ! अङ्गिरगतिस्थास्तीति अङ्गिराः । मत्वर्थं रस्मत्ययः । तत्सम्बोधनम् । हे अग्ने ! त्वमायुना नाम्नाभिहितः सन् एहि गच्छ । एति गच्छतीत्यायुरग्नेर्नाम । अधिष्ठातर्यागत एवाधिष्ठेयमागच्छतीत्यग्ने रागमनादिकं प्रार्थ्यते ॥ का० [३, ५, २८] योऽस्यामिति निवपति पूर्वाधं शङ्कुसहितमिति । उत्तरवेदिस्थाने मृदं निक्षिपेदित्यर्थः । हे अग्ने ! यस्त्वमस्यां दृश्यमानायां पृथिव्यां भूमावसि । किञ्च ते तव यज्ञियं यज्ञयोग्यं यत् नामाग्निरिति प्रसिद्धमनाधृष्यं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वादधे तेन नाम्ना युक्तं त्वां स्थापयामि ॥ का० [५, ३, ३०—३१] एवं द्विपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति । यथा पूर्वस्मिभिर्मन्त्रैः स्वात्वा हृत्वा मृतु प्रक्षिप्त्वा वेद्यथमेतन्नितयं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः ॥ यद्यपि पृथिवीगर्भेन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृतीयस्यामिति विशेषणत्वाद् द्वितीया पृथिव्यन्तरि च तृतीया पृथिवी द्यौः अन्यत् पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ का० [५, ३, ३२] अनु त्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्येति । यथा पूर्वस्मिन् पर्यायत्रये मृदाहृत्य प्रक्षिप्त्वा एवं चतुर्थमपि प्रक्षिपणपर्यन्तं मृदाहरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ देववीतये देवानां प्रीतये हे मृत्तिके ! त्वा त्वामनु पूर्वोक्तमाहरणत्रयमनुसृत्याहरामीति शेषः ॥ ८ ॥

सि॒ञ्च॒सि सपत्नसा॒ही दे॒वेभ्यः॑ कल्पस्व ।
 सि॒ञ्च॒सि सपत्नसा॒ही दे॒वेभ्यः॑ शुभस्व । सि॒ञ्च॒-
 च्च॒सि सपत्नसा॒हो दे॒वेभ्यः॑ शुभस्व ॥ १० ॥

का० [५, ३, ३२] सिञ्चामीति व्यूहत्युत्तरवेदिं शम्या-
 मात्रीमिति । विशेषेण पांसुभिः समां करोति ॥ त्रयाणां
 वेदिर्देवता । वाक्पूर्वमसुरेभ्यः क्रुद्धा सिञ्ची भूत्वा चचारे-
 तीतिहासः [३, ५, १, ३२] । सा वेदिमन्त्रेषूचते । हे
 उत्तरवेदे ! या त्वं सिञ्ची मिहसमाना भूत्वा सपत्नसाही सपत्नान्
 सहतेऽभिभवतीति सपत्नसाही कर्मण्यङ्गं शत्रूणामभिभवित्वौ
 अभि भवसि । अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था उत्तर
 वेदिरूपेण कृता भव ॥ का० [५, ३, ३७] प्रोक्षत्युत्तरवेदिं
 सिकताञ्च प्रकीरति सिञ्चामीति प्रतिमन्त्रमिति । हे उत्तरवेदे !
 शुभस्व शुद्धा भव । शुभं शब्दौ अन्यत् पूर्ववत् । हे उत्तरवेदे !
 त्वं शुभस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव । अन्यत् पूर्ववत् ।
 शुभतिरलङ्कारार्थः ॥ १० ॥

इन्द्र॑घोषस्त्वा वसु॑भिः पुरस्ता॑त्पातु । प्रचे॑ -
 तास्त्वा रु॒द्रैः पश्चात्पा॑तु । मनो॑ जवास्त्वा पि॒टभि-
 र्दक्षिण॑तः पातु । वि॒श्वकर्मा॑ त्वादित्यैरु॑त्तरतः
 पातु । इ॒न्द्रम॒हं त॒प्तं वा॒र्बहि॒र्धा य॒ज्ञान्निः-
 सृ॑जामि ॥ ११ ॥

का० [५, ४, ११] वैद्यन्तरे स्थित्वोदङ्कुत्तरवेदिं प्रोक्ष-
 तीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति ॥ चतुर्णां
 यजुषामुत्तरवेदिर्देवता । इन्द्र इति शब्देन वृष्यते विष्यष्टं

कथ्यते यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः षष्टसंख्याकैर्गणदेवै-
र्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे ! त्वा त्वां पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पातु
रक्षतु ॥ प्रचेताः प्रकृष्टप्रश्नो वरुणो बद्रैरेकादशसंख्यैर्गणदेवैः
सहितः पश्चात्पश्चिमायां दिशि त्वां पातु ॥ मनोजवाः मनो-
वहेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्लोकवासिदेवविशेषैर्युक्तो
दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि त्वा त्वां पातु ॥ विश्वकर्मा
विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा
आदित्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदेवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्यां
दिशि त्वां पातु ॥ एकदा असुरा देवान् हन्तुमागतास्तदा
देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयश्चतसृषु दिक्षु तानसुरानपा-
कुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदाह
तित्तिरिः । असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो
वसुभिः पुरस्तादपानुददित्यादि ॥ का० [५, ४, १२] बह्वि-
र्वेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारिति ॥ असुरनिवारणाय
येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वात्तप्तमित्युच्यते ।
तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यज्ञात् बहिर्धा यज्ञप्रदेशा-
द्वाह्यप्रदेशेऽहं निःसृजामि निक्षिपामि ॥ ११ ॥

सि०ह्य० सि० स्वाहा । सि०ह्य० स्यादित्य० वनिः
स्वाहा । सि०ह्य० सि० ब्रह्म० वनिः च० वनिः स्वाहा ।
सि०ह्य० सि० सुप्रजा० वनी० राय० षो० वनिः स्वाहा ।
सि०ह्य० स्याव० ह० देवान् यज० मानाय स्वाहा ।
भूतेभ्य० स्त्वा ॥ १२ ॥

त्यक्षया दक्षिणेऽग्ने ओष्यात् ओष्यामग्ने मध्ये च हिरण्यं
 पश्यन् सिंघस्यतीति । योयमुत्तरवेदेर्नाभ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य
 ओष्यंशेषु आग्नेयैश्कोशावंसौ वायश्चनेऋतकोणौ ओषी
 तेषु चतुर्षु मध्ये च जुह्वां पञ्चवारं गृहीतेनाज्येन जुहुयात्
 कथम् अक्षया कोणसूत्रप्रदेशेन । तद्यथा । प्रथमं दक्षि-
 णेऽग्ने तत उत्तरओषी ततो दक्षिणओषी तत उत्तराग्ने ततो
 मध्ये । एवं पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं निधाय तदवलोकयन्
 पञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजुषां वाग्देवता ।
 पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्र-
 म्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिंहरूपं धृत्वा तस्थौ ।
 तदयं मन्त्र आह । तदुक्तं तित्तिरिणा । तेभ्योऽपक्रम्योत्त-
 रवेदिः सिंहीरूपं कृत्वोभयानन्तरातिष्ठदिति । तदभिप्रेत्य
 सिंही उच्यते । हे उत्तरवेदे ! त्वं सिंघसि सिंहरूपा भवसि
 तादृश्यै तुभ्यं स्वाहा हविर्दत्तम् ॥ सिंघसि किम्भूता । आदि-
 त्यवनिः आदित्यान् वनुते सम्भजति प्रीणयतीत्यादित्य-
 वनिः । अन्यत् पूर्ववत् । सिंघसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः ब्रह्म
 क्षत्रं च वनुत इति ब्राह्मणजातिक्षत्रियजात्योः प्रीणयि-
 त्वमत्र विशेषः ॥ सिंघसि सुप्रजावनिः पुत्रपौत्रादिरूपायाः
 शोभनप्रजायाः सम्पादयित्री । रायस्योषवनिः सुवर्णरज-
 तादिधनपुष्टेः सम्पादयित्री । सिंघसि यजमानाय यज-
 मानोपकारार्थं देवानावहानयेति विशेषः ॥ का० [५, ४, १५]
 भूतेभ्यस्त्वेति सूचमुद्यच्छतीति । भूतेभ्यः जरायुजाण्डजा-
 दित्तुर्विधभूतग्रामप्रीत्यर्थं हे होमविशेषाज्ययुक्ते जुहः !
 त्वामुद्यच्छामीति शेषः । तदाह तित्तिरिः । भूतेभ्यस्त्वेति
 सूचमुद्गृह्णाति य एष देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं भवति
 तानेष तेन प्रीणातीति ॥ १२ ॥

ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृ० ह । ध्रुवच्चिदस्यन्त-
रिच्चं दृ० ह । अच्युतच्चिदसि दिवं दृ० ह ।
अग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

का० [५, ४, १६] नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद्
ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति । पैतुदारुदेवदारुः तदीयैः
परिधिभिरुत्तरवेदेर्मध्यदेशरूपां नाभिं परिदध्यात् पूर्ववत्
दर्शपौर्णमासेष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्रापीति
सूत्रार्थः ॥ त्रयाणां परिधयो देवताः । हे मध्यम परिधे ! त्वं
ध्रुवः स्थिरोऽसि अतः पृथिवीं दृ० ह दृढीकुरु । हे दक्षिण
परिधे ! त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षियति निवमति ध्रुवच्चिदमि
तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु ॥ अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षियति
निवमतीत्यच्युतचित् हे उत्तरपरिधे ! त्वं तादृगोऽसि तस्मात्
दिवं द्युलोकं दृ० ह ॥ का० [५, ४, १७] अग्नेः पुरीषमिति
निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेजनवृष्णे सुकाशोपरि शीर्षण्या अभा-
वेऽन्या इति । गुग्गुलुधूपद्रव्यं सुगन्धितेजनं वृष्णविशेषः
वृष्णेः सुका अविरोमाणि । एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति
सूत्रार्थः ॥ हे गुग्गुलुप्रभृतिसम्भारसमूह ! त्वमग्नेः पुरीषं पूर-
कमसि । पूरयतीति पुरीषम् । अग्नेर्ज्ञेयत् पुरीषं यत्सम्भारा
इति तित्तिरिः ॥ १३ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा
विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । कि होत्रा दधे वयु-
नाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः
स्वाहा ॥ १४ ॥

अस्ति तावत् प्राचीनवंशा शाला । तस्यामाहवनीयाद्यग्नि-
 त्रयमैष्टिकवेदिश्चास्ति । तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंशत्-
 पददीर्घा सौमिकी वेदिर्विधेया । तद्देव्या अग्रभागे पूर्वोक्तो-
 त्तरवेदिः ततः पश्चात्पश्चिद्भागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेयः
 ततोऽपि पश्चात्सदोभिधानोदग्वंशा शाला निर्मातव्या ।
 तस्याः स्थाने प्राचीनशालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्ह-
 विर्धानसञ्ज्ञके हे शकटे स्थापिते स्थः । तच्छकटद्वयं पुरतः
 प्रवर्त्य तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः । तच्छ-
 कटद्वयं सावित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्त्तनीयम् ॥ तदाह तित्तिरिः ।
 सावित्रप्रर्चा हुत्वा हविर्धाने प्रवर्त्तयतीति ॥ तं होमं विधत्ते
 कात्यायनः [८, ३, २६] । चतुर्गृहीतः शालादार्ये जुहोति
 युञ्जत इति स गार्हपत्योऽत इति । प्राचीनशालाया दार-
 समीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्त्तते तस्मिन् जुहुयात्स च पूर्वमा-
 हवनीयोऽपि सन्नत्तरवेद्याख्योऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्पन्ने सति
 तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः ॥ सावित्री
 जगती श्यावाश्वट्टा । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्ब-
 न्धिनो विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जन्ति लौकिकचि-
 न्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां नियमयन्ति । एत
 धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति ॥ कौटुशस्य
 विप्रस्य । बृहतो महतः ॥ तथा विपश्चितः सर्वज्ञस्य । अधी-
 तवेदत्वाद् बृहत्त्वमर्याभिन्नत्वाद्विपश्चित्वम् । किञ्चूता विप्राः ।
 होत्रा होमकर्त्तारः ॥ तदिदं विप्राणां मनोनियमनादि-
 सामर्थ्यमेक इत् एक एव विदधे ससर्ज । किञ्चूत एकः । वयु-
 नावित् वयुनं वेतेः काण्तिर्वा प्रज्ञा वेति [निरु० नै० ५, १४]
 यास्कोक्तेर्वयुनं प्रज्ञां सर्वभूतानां मनोवृत्तिं वेत्तीति वयुन-
 वित् संहितायां दीर्घः सर्वधीसाचीत्यर्थः ॥ नन्वेकस्य सर्व-

सृष्टौ कथं मामर्थम् । तत्राह । यतः सवितुः प्रेरकस्यान्त-
र्यामिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्वदोक्ता सुतिः मही महती ।
तथा चाथर्वणिक्ताः । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप
इति । बृहदारण्यकेऽपि [मा० ४, २, २४ । का० ४, ४,
२१] स एव सर्वस्य वशो सर्वस्येयानः सर्वस्याधिपतिः सर्व-
मिदं प्रणास्ति यदिदं किञ्चेति ॥ श्वेताश्वतराश्च । परस्य
शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति ॥
यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो
यज्ञस्य । कर्मणोति शेषः । मना धियो वाचश्च युञ्जते
प्रयुञ्जते । यज्ञो वै विपश्चिदिति श्रुतेः [३, ५, ३, ११] ॥
किञ्भूतस्य विपश्चितः । विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फल-
मिति विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः । प्रा
पूर्त्तौ । तथा बृहतः महतः सर्वसाधनमम्पन्नस्य । होत्रा
होतारः सप्त वषट्कर्त्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणोति
शेषः । पुरुषत्रचनयत्ययः ॥ तन्मध्ये वयुनाविदेक इत्
त्रिवेदज्ञानवान् ब्रह्माख्य एक एव । सवितुर्देवस्य मही
महती परिष्टुतिः स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म
कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्महती सुतिरित्यर्थः ॥१४॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निर्दधे पदम् ।

समृद्धमस्य पांसुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

का० [८, ३, ३१] दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यागसो
द्विरस्यं निधायाभिजुहोतीदं त्रिणूरिति । दक्षिणशकट-
सम्बन्धिदक्षिणचक्रमार्गे द्विरस्यं निधाय तत्रेष होमः ॥ विष्णु-
देवत्वा गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ विष्णुः त्रिविक्रमावतारं

कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते अ॥ तदेवाह ।
 तेषा पदं निदधे भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीय-
 मिति क्रमादग्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः । पांसवो भूम्यादि-
 लोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत्पांसुरं तस्मिन् पांसुरे अस्य विष्णोः
 पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः ॥ यद्वायमर्थः ।
 अस्य विष्णोः पदं पद्यते ज्ञायते इति पदमहैताख्यं स्वरूपं
 समूढमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः । कस्मिन्निव । पांसुरे
 इव लुप्तोपमानं पांसुले रजस्वले प्रदेशे निहितं तथा न ज्ञायते
 तद्वत् ॥ तदुक्तं [५५० ६, ५ क०] तद्विष्णोः परमं पदं सदा
 पश्यन्ति सूरय इति ॥ स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १५ ॥

इ॒रा॒वती॑ धे॒नु॒मती॑ हि भू॒तं सू॒यव॒सिनी॑
 मन॑वे दश॒स्या । व्य॑स्क॒म्ना रोद॑सी विष्ण॒वे ते
 दा॒धर्थ॑ पृथि॒वीम॒भितो॑ म॒यू॒खैः स्वाहा ॥ १६ ॥

का० [८३, ३५] सुक्स्थाल्यो प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्त-
 रस्येरावती इति पूर्ववदिति । यथा दक्षिणशकटदक्षिण-
 चक्रमार्गे अध्वर्युर्हुतवान् तथा उत्तरशकटसम्बन्धुत्तरचक्रमार्गे
 प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ वैष्णवी त्रिष्टुवसिष्ठ-
 दृष्टा ॥ हे रोदसी व्यावापृथिव्यौ ! युवामीदृश्यौ भूतं भवतम्
 भवतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् अङ्गभावश्चान्दसः ॥ किञ्भूते
 युवाम् । इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ । धेनुमती बहु-
 धेनुयुक्ते । सुयवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयव-
 सिनौ । यवसशब्दे नात्ताभ्यवहार्याणि वस्तूनि । तथा मनवे
 दशस्या । मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान् यजमानः तस्मै
 दशस्या दात्र्यौ यज्ञसाधनानाम् । दाश दाने दाशतस्ते

दशस्त्रा । . असुनप्रत्यये उपधाङ्गः षोविभक्तोर्यादेशश्च ॥
 एवं द्यावापृथिव्यौ सम्प्रार्थ्यं विष्णुमाह । हे विष्णो ! एते
 रोदसी त्वं व्यस्कन्धाः विभज्य स्तम्भितवानसि । किञ्च
 पृथिवीं मयस्वैः स्वतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहाद्यनेकावतारैर्वा
 अभितो दाधर्थं दधर्थं सर्वतो धारितवानसि । तुजादीनां
 दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः [पा० ६, १, ७] ॥ स्वाहा तस्मै
 विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १६ ॥

देवश्रुतौ^१ देवेष्वघो^१षतम् । प्राची^१ प्रेत-
 मध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यच्चं नयतं मा जिह्व-
 रतम् । स्वं गोष्ठमावदतं देवी दुर्ये^१ चायुर्मा
 निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टम् । अत्र^१ रमेयां
 वध्म^१न् पृथिव्याः ॥ १७ ॥

का० [८, ३, ३२] दक्षिणया हारानीता पत्नी पाणिभ्याम्
 शेषं प्रतिगृह्णात्तधरावनक्ति पराग्देवश्रुताविति । प्रतिप्रस्थात्रा
 समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनाक्षस्योभावग्रभागावक्ष्णा-
 दिति सूत्रार्थः ॥ अक्षधरौ देवते ॥ देवेषु श्रूयते देवश्रुतौ
 श्रूयतेः क्लिसुगागमश्च । हे देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धे अक्ष-
 धरौ ! अक्षग्रभागौ ! युवां यजमानोऽयं यज्यतीति देवेषु आघो-
 षतम् उज्जध्वनिना कथयतम् । धुषिर शब्दे ॥ का० [८,
 ४, ३] प्राची प्रेतमिति वाचयतीति । हविर्धानाख्ये
 यदा प्रवर्त्तते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ त्रयाणां
 यजुषां हविर्धाने देवते ॥ हे उभे शकटे ! युवां प्राची प्राप्नु स्वे
 प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतम् प्राक्षतस्ते प्राची । किञ्चते युवाम् ।

अध्वरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे ॥ किञ्च यज्ञमिम-
 मूर्ध्वं नयतमुपरिवर्त्तिदेवान् प्रति प्रापयतम् ॥ मा जिह्वरतं
 मा कुटिले भवतं ह्रु कौटिल्ये णिजन्तस्य लुङि रूपम् । यद्वा
 ह्रल चलने मा चलतम् ॥ का० [८, ४, ४] स्वं गोष्ठमिति
 च खर्जतीति । प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरक्षे खर्जति ध्वनिं
 कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥
 दुर्यशब्दो गृहवाची । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः [३, ५, ३,
 १८] । तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्यते । हे देवी दुर्ये गृह-
 सदृशशकटद्वयरूपे देवते ! स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतं
 सर्वतः कथयतं योऽयमक्षशब्दस्तेन यजमानस्य गृहं बहूनां
 गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः । युवाभ्यामुच्चा-
 रितं तथैव स्यादिति भावः ॥ किञ्च आयुर्मा निर्वादिष्टं यज-
 मानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा निराकार्षम् । वदते-
 र्नुङि मध्यमद्विवचने रूपम् । यद्वा निकृष्टं पशुधनादिरहितं
 मा उच्चारयतम् ॥ प्रजां मा निर्वादिष्टं यजमानस्य प्रजां
 पुत्रादिरूपां मा निराकार्षम् । अनेनाक्षशब्देनायुःप्रजयो-
 निर्वाकरणं मा भूदिति भावः । उभयवद्वा योऽक्षः स दुष्ट-
 वाक् वरुणदेवरूपः । तदाह श्रुतिः [३, ५, ३, १८] ।
 वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धा यदक्ष इति । तस्माच्छाप
 रूपदुर्वेक्षपरिहारायाशीर्वादरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण
 प्रार्थते ॥ का० [८, ४, ५] पद्यादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या
 वा नभ्यस्थे अभिमन्त्रयतेऽत्र रमेथामिति । वेदिनिकट-
 स्थापिते उभे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे शकटे !
 पृथिव्याः वर्षान् वर्षानि भूमेः शरीरभूतेऽत्रास्मिन् देवयजने
 युवा रमेथां क्रीडां कुरुतां वर्षानि स्तोत्रे वा । सुपां सुनु-
 गिति [पा० ७, १, ३५] उक्तेः न हि सन्वृद्धोरिति [पा०

८, २, ८] नलोपाभावः । देवयजनस्य भूमिः शरीरत्वं तित्ति-
रिणोक्तम् । वर्षं ह्येतत् पृथिव्या यद्देवयजनमिति ॥ १७ ॥

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थि-
वानि विममे रजांसि । यो अस्कभायदुत्तरं
सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ विष्णवे
त्वा ॥ १८ ॥

का० [८, ४, ६] उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तम्भानि
विष्णोर्नुकमिति दक्षिणशकटस्याग्रं वोढुमाधारभूतं काष्ठं
स्थापयेदित्यर्थः ॥ तिस्रो वैष्णव्यस्तिष्ठुभः आद्ये यजुरन्ते ।
विष्णवे त्वेति यजुः ॥ नुकमित्यव्ययमवधारणार्थम् । विष्णो-
रेव वीर्याणि कर्माख्यहं प्रवोचं प्रब्रवीमि । प्रपूर्वस्य वचेर्लुङि
रूपं वचेरुम् अडभावः ॥ कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः
पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकस्थानानि विममे
निर्ममे । लोका रजांस्युच्यन्ते इति यास्कोक्तेः [निरु० नै०
४, १८] रजःशब्दा लोकावाचकः । यद्वा यः पार्थिवानि
रजांसि पार्थिवपरमाणून् विममे परिगणितवान् । यच्च विष्णु-
रुत्तरमुपरितनं सधस्थं देवानां सहवामस्थानं द्युलोकरूपम-
स्कभायत् यथाधो न पतति तथा स्तम्भितवान् । सह देवा
तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् । सधमादस्ययोः कन्दमीति [पा०
३, ६, ८६] सहस्य सधादेशः ॥ स्कम्भ रोधने । क्रगादिभ्यः
आ । हलः श्नः शानज्झाविति [पा० ३, १, ८३] हिरनुवृत्तौ
कन्दसि शायजपीति [पा० ३, १, ८४] यद्यपि हो परे
आप्रत्ययस्य शायजादेशो विहितस्तथाप्यत्र व्यत्ययो बहुल-
मिति [पा० ३, १, ८५] लड्यपि श्नः शायजादेशे अस्कभा-

यदिति रूपम् ॥ कौटुशो विष्णुः । वेधा भिदक्रमाणस्त्रिषु
 लोकेष्वग्निवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं निरूपयति । विपूर्वस्य
 क्रमतेर्लिटः कानञ्चेति [पा० ३, २, १०६] कानञ्चि रूपम् ।
 तथा उरुगायः उरुर्गायो गमनं यस्य उरुभिर्मलत्वाभिर्गमित
 इति वा ॥ का० [८, ४, ७] दक्षिणतः स्थूणासुपनिहन्ति
 विष्णवे त्वेति ॥ हे स्थूणे काष्ठ ! विष्णवे हविर्धानशकटाभि
 मानिविष्णु प्रीत्यर्थं त्वां निहन्मि निखनामीति शेषः ॥ १८ ॥

दिवो वा विष्णा उत वा पृथिव्या मही
 वा विष्णा उरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हस्ता
 वसुना पूणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादुत सव्यात् ॥
 विष्णावे त्वा ॥ १९ ॥

का० [८, ४, ८—९] दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तर-
 स्थूणं पूर्ववदिति । यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणापष्टस्य
 विष्णवे त्वेति स्थूणां निखतवाजेषं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटं
 कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे विष्णा ! दिवो दुर्लोकादुत अपि च
 पृथिव्याः भूर्लोकात् वापि च मही महतः उरोर्विस्तीर्णादन्त-
 रिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता
 उभावपि स्वकीयो हस्ती पृणस्व पूणस्व । ततो धनपूर्णा-
 दक्षिणादुत सव्यादामाहस्तात् आ प्रयच्छ बहुलत्वं आहत्य
 प्रकष्टं मणिमुक्तादिधनमस्मभ्यं देहि ॥ विष्णावे त्वेत्यर्थं मन्त्रः
 पूर्ववत् ॥ १९ ॥

प्र तद्विष्णाः सुवते वीर्युणा मृगो न मीमः
 कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योऽशुषु त्रिषु विक्रमशे-
 ष्वधिद्वियन्ति भुवजानि विप्रवा ॥ २० ॥

का० [८, ४, १३] प्र तद्दिशुरिति वाचयति मध्यमं
 कृदिरालम्भेति ॥ तत् स प्रमिद्धो विष्णुः वीर्य्येणामाधारण-
 वोरकर्मणा प्रस्तवति प्रस्तूयते सर्वरिति शेषः । तदिति लिङ्ग-
 व्यत्ययः । प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन यद्गः स्थाने शप्प्रत्ययः ।
 किञ्चूतो विष्णुः । मृजूप् शुद्धौ मार्ष्टि शोधयतीति मृगः ॥
 नोऽनर्थकः पादपूरणः ॥ भोमः त्रिभेत्यस्मादसौ भीमः ।
 भीमादयोऽपादान इति [पा० ३, ४, ७४] मप्रत्ययः ॥ कुचरः
 कौ पृथिव्यां मत्स्यादिरूपेण चरतीति ॥ गिरिष्ठाः गिरि वेद-
 वाण्यां गिरो देहे वान्तर्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः ॥
 अथवा न इवार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुक्षित-
 चारी प्राणिवधजीवनो भीमः भयङ्करो मृगो न सिंह इव स
 यथा वीर्य्येण स्तूयते तद्वत् ॥ स का विष्णुरित्याह । यस्य
 विष्णोरुत्सु प्रभूतेषु विषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु
 लोकेषु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधि-
 क्षियन्ति अधिनिवसन्ति । स स्तूयत इत्यर्थः ॥ २० ॥

विष्णो॑ रराट॑मसि । विष्णोः॑ श्रप्त्रे॑ स्थः ।
 विष्णोः॑ स्यूर॑सि । विष्णो ध्रु॑वोऽसि । वैष्णाव-
 मसि॑ विष्णा॑वे त्वा ॥ २१ ॥

का० [८, ४, १५] विष्णो रराटमिति रराटमिति ।
 वाचयतीत्यनुवर्तते ॥ हविर्धानाख्ये हे शकटे दक्षिणोत्तर-
 भागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितो हविर्धानाख्यं
 मण्डपं कुर्यात् स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्दिशुरित्युप-
 चर्य्यते । विष्णोश्च मूर्त्तिधरस्य सर्वावयवमद्वावाङ्मनाटाख्या-
 ऽवयवोऽस्ति । तद्वद्विधानमण्डपस्यापि पूर्वहारवर्त्तिस्तम्भ-

योर्मध्ये काचिद्दर्भमाला ग्रथ्यते । तां मानां तद्वन्धनाधार-
तिर्यग्बंशं वा सम्बोध्य पुरुषललाटत्वेनोपचर्यते । हे दर्भ-
मयमालाधार वंश ! त्वं विष्णोः विष्णुमूर्त्तित्वेनोपचरितस्य
हविर्धानमण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानीयोऽसि ॥ का०
[८, ४, १६] विष्णोः अप्तरे स्थ इत्युच्छ्राय्याविति । उच्छ्राय्ये
रराटीप्रान्तावुपसृश्य वाचयेदित्यर्थः । हे रराट्यन्ती ! युवां
विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य अप्तरे स्थः षोड-
सन्धिरूपे भवथः ॥ का० [८, ४, १८] द्वार्याः परिषीव्यति
लस्यृजनिप्रतिहृतया रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति । बृहत्सूचि-
सः पितया रज्ज्वा द्वारशाखाः सीव्यतीति सूत्रार्थः ॥ हे लस्यृ-
जनि ! त्वं विष्णोर्हविर्धानस्य स्यूरसि । सीव्यन्त्यनेनेति स्युः
सूचिः । षिवु तन्तुसन्ताने । क्विपि ष्छोः शूडनुनामिके चेति
[पा० ६, ४, १८] वस्योडादेशः ॥ का० [८, ४, १८] विष्णोर्ध्र-
वोऽसीति ग्रन्थिं करोतीति ॥ हे रज्जुग्रन्थे ! त्वं विष्णोः हविर्धा-
नस्य ध्रवोऽसि ग्रन्थिर्भवसि ॥ का० [८, ४, २१] प्राग्वत्शु-
हविर्धानं निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभत इति । प्रागग्रैर्वशैर्म-
ण्डपं निर्मायानेन मन्त्रेण सृजेदिति सूत्रार्थः ॥ हे हविर्धान !
त्वं वैष्णवमसि विष्णुदेवताकत्वेन तत्सम्बन्धि भवसि । तस्मा-
द्विष्णवे विष्णु प्रीत्यर्थं त्वा त्वां सृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाह्वभ्यां-
पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नार्यसि । इदम्-
हं रक्षसां यीक्य अपि कृन्तामि । बृहन्नसि
बृहद्रवा बृहतीमिन्द्राय वाचं वद ॥ २२ ॥

इत उत्तरमुपरवमन्त्रां देवस्य त्वेत्यस्मात् [क० २६]

प्राक् ॥ का० [८, ४, २५ ५१] दक्षिणस्यानसोऽधः प्रउगं
 खनत्युपरवानभ्रादि करोत्यवटवदिति । यथा यूपस्यावटः
 क्रियते तथात्राप्युपरवनामकांश्चतुरो गर्त्तानभ्रिस्त्रीकारमारभ्य
 परिलेखनपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः । अवटार्थमभ्रिस्त्रीकारमे-
 वाह का० [६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति । अभ्रि-
 शब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते ॥ अभ्रिर्देवता ।
 हे अभ्रे ! सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्त्तमानः सन्नश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे स्त्रीकरोमि ॥ त्वं तु नार्यसि
 खननसाधनत्वं न कर्मोपयोगित्वान्नराणां पुरुषाणामनुष्ठा-
 तृणां सम्बन्धिनो भवसि ॥ का० [६, २, ८,] यूपवटं परि-
 लिखतौदमिति ॥ यदहं चतुरोऽवटान् परिलिखामि । इद-
 मिति विभक्तिव्यत्ययः अनेन परिलेखनेन रक्षसां यज्ञ-
 छानां शीवा अपिक्रन्तामि कण्ठप्रदेशान् छिनद्मि ॥ का०
 [८, ५, ७] बृहन्नमांति यथापरिलिखितं खनतीति ।
 आग्नेयीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु चतुर उपरवान्
 खातुं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलेखनक्रमेणावटान्
 खनेदिति सूत्रार्थः ॥ हे उपरवाख्यगर्त्त ! त्वं बृहन्नसि मज्जान्
 भवसि वर्त्तुलस्य गर्त्तस्य प्रादेशपरिमाणेन विस्तृतत्वाद्बाहु-
 परिमाणेन खातत्वाच्च महत्त्वम् ॥ तथा त्वं बृहद्रवाः बृह-
 न्महान् रवो ध्वनिर्यस्य संः । सकारान्ता रवस्यशब्दः ।
 खातुं भूमौ प्रहारे महान् ध्वनिर्भवतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमि-
 न्द्रायेन्द्रप्रांत्यथं बृहतीं वाचं वद प्रौढध्वनियुक्तं वाक्यं वद
 ॥ २२ ॥

रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवीम् । इदमहं
 तं वलगमुत्किरामि यं मे निष्टो यममात्यो

निच॒खान॑ । इ॒दम॑हं तं व॒लग॒मुत्कि॑रामि॒ यं
 मे॑ स॒मानो॑ यमस॑मानो निच॒खान॑ । इ॒दम॑हं
 तं व॒लग॒मुत्कि॑रामि॒ यं मे॒ सब॑न्धुर्यमस॑बन्धुर्नि-
 च॒खान॑ । इ॒दम॑हं तं व॒लग॒मुत्कि॑रामि॒ यं मे॑
 स॒जातो॑ यमस॑जातो निच॒खान॑ । उ॒त्क॒व्यां
 कि॑रामि ॥ २३ ॥

किम्भृतां वाचं रक्षोहृणं रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा तां
 रक्षोबधविषयाम् ॥ तथा वलगहनम् वलगान् हन्तीति वल-
 गहा ताम् । बहुलं हन्दसीति [पा० ३, २, ८८] क्तिप् ।
 पराजयं प्राप्य पलायमाने राक्षसैरिन्द्रादिबधार्थमभिचार-
 रूपेण भूमौ निष्वाता अस्थिकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा
 वलगाः । वलगो वृषोतेरिति यास्कः [निरु० ६, २] ।
 यस्य बधार्थं क्रियते त वृषवन्नाच्छादयन् गच्छतीति वलगः ।
 ते वलगो बाहुमात्रे खाताततस्तदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्मात्र-
 खननम् । तान् बाहुमात्रान् खनेदिति श्रुतिः [३, ५, ४,
 ८] । तदाह तित्तिरिः । असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राक्षेपु
 वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमात्रे त्वबिन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः
 खायन्त इति ॥ तथा वैष्णवीं यज्ञरक्षकस्य विष्णोः सम्बन्धि-
 नीम् । ईदृशीं वाचमिन्द्राय वदेति सम्बन्धः ॥ का० [८, ५, ८]
 इदमहमित्युत्किरति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति । येन क्रमेण
 चत्वारो गर्ताः खातास्तेन क्रमेण चतुर्भ्यो गर्तेभ्यः खातं मृत-
 षादिकं चतुर्भिर्मन्त्रैर्वात्किरेदिति सूतार्थः ॥ ४१ स्तुये शब्द-
 सङ्घातयोः नितरां कुर्यायति सङ्घातरूपेण सह वर्तत इति

निष्पद्यः यद्वा निर्गत्य शरीरात् क्लृप्यायति विस्तीर्णो भवतीति
निष्पद्यः पुत्रादिः यद्वा निर्गतो वर्षाश्रमेभ्यो निष्पद्यः चण्डा-
लादिः निसो गत इति [पा० ४, २, १०४ वा० ४] वार्त्ति-
केन निस उपसर्गात् गतार्थे त्यप् इति काशिकायाम् । अमा-
शब्दो गृहार्थः सहार्थो वा । अमा गृहे सह वा भवोऽमात्यः
अव्ययात्त्विति [पा० ४, ३, १०४] भवार्थं त्यप् । धनि-
कस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि
निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमात्या वा मे मह्यं महधार्थं यं वलगं
निचखान निखातवान् तं वलगमहमुत्किरामि उद्वपामि
उद्वृत्यान्यत्र परित्यजामि । इदंशब्दः क्रियाविशेषणम् इदं
प्रत्यञ्चं यथा भवति तथोद्वपामीत्यर्थः ॥ द्वितीयमुत्किरति
समानो धनकुलादिभिः सदृशः असमानो न्यूनोऽधिको वा
अन्यत्पूर्ववत् ॥ तृतीयमुत्किरति सबन्धुः कुलशीलादिभिः
समानो मातुलपैटृष्वस्त्रेयादिः तद्विपरीतोऽसबन्धु अन्यत्पूर्व-
वत् ॥ चतुर्थमुत्किरति सजातः समानजन्मा भ्राता तद्वि-
परीतोऽसजातः अन्यत् पूर्ववत् ॥ का० [८, ५, ८] उत्कृत्यां
किरामीति पश्चात् सर्वेभ्य इति । असाधारणैर्मन्त्रैः पूर्वोक्त-
क्रमेणोत्किरणं कृत्वा पश्चात्साधारणेन मन्त्रेण चतुर्थ्यां
गर्त्तेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्थः ॥ येयं कृत्या शर्दुभिरभिच-
रद्भिः सम्पादिता वलगरूपा तामुत्किरामि उद्वृत्य दूरे
क्षिपामि ॥ २३ ॥

स्वराडसि सपन्नहा । सत्रराजस्यभिमा-
तिहा । जनराडसि रक्षोहा । सर्वराडस्यमि-
व्रहा ॥ २४ ॥

का० [८, ५, १३] स्वराडित्यभिमर्शयति यथास्वातं प्रति-

मन्त्रमिति । खननक्रमेण चतुर्षु गर्त्तेषु यजमानहस्तस्य
 स्पर्शं चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेदिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंषि
 औपरवाणि । तत्र प्रथमं हे प्रथम गर्त्त ! त्वं स्वराडसि
 खेनैव राजत इति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अतः
 सपत्न्या शत्रुघातो भवेति शेषः ॥ अथ द्वितीयं सत्रराट्
 सत्रेषु हाटशाहाटिषु राजत इति सत्रराट् अभिमातिहा शत्रु-
 घाती ॥ अथ तृतीयं जनराट् जनेषु यजमनेषु राजत
 इति जनराट् रक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती ॥ अथ
 चतुर्थं सर्वराट् सर्वेषु राजत इति सर्वराट् अभित्रहा शत्रु-
 घाती ॥ २४ ॥

रक्षोहणो^१ वो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्ण-
 वान् । रक्षोहणो^१ वो वलगहनोऽवलयामि वैष्ण-
 वान् । रक्षोहणो^१ वो वलगहनोऽवस्तुणामि वैष्ण-
 वान् । रक्षोहणो^१ वां वलगहना उपदधामि
 वैष्णवी । रक्षोहणो^१ वां वलगहनो पर्य्य^१ हामि
 वैष्णवी । वैष्णवम^१सि । वैष्णवा स्थ^१ ॥ २५ ॥

का० [८, ५, २२—२२] प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति
 भेदे मन्त्रावृत्तिरिति । चतुरो गर्त्तान्मन्त्रेण प्रोक्षेत् तस्य
 मन्त्रस्य गर्त्तभेदे सत्यावृत्तिः कर्त्तव्येति सूत्रार्थः ॥ सम
 यजूंषि वैष्णवानि ॥ वैष्णवान् विष्णुदेवताकान् गर्त्तान् वो
 यज्ञान् प्रोक्षामि कीदृशान् रक्षोहणो राक्षसहन्तृन् वलगहनः
 अभिचारसाधनहन्तृन् ॥ का० [८, ५, २४] अवनयनेऽवस्तारणे
 चावटवद्वक्षहणो रक्षोहण इति । गर्त्तेषु प्रोक्ष्यशेषोदकसेच-
 नमवनयनं दर्भैराच्छादनं संस्तरणं तयोर्हयोरपि क्रिययो-

गर्त्तमेदात्तस्मन्नावृत्तिर्द्रष्टव्येति सूत्रार्थः ॥ तत्रावनयनमन्त्रः
 अवनयामि सिञ्चयामि अन्यत् पूर्ववत् । अथावस्तरणमन्त्रः
 अवस्तृणामि दर्भैराच्छादयामि अन्यत् पूर्ववत् ॥ का० [८, ५,
 २५] तनूनुपरि कुशान् कृत्वाधिषवणे फलके इन्द्रान्तरि
 प्रक्षालिते प्राची अरत्निमात्रे सन्तृषे वोपदधाति पर्युहति च
 रक्षोहणौ रक्षोहणाविति । ययोः फलकयोरुपरि सोमोऽभि-
 षूयते ते हे अधिषवणफलके तयोरुभयोर्मध्ये इन्द्रान्तर्यवहिते
 अरत्निप्रमाणे संतृषे ईषहन्मनोपेते चतुर्णां गर्त्तानामुपरि स्थाप-
 येत् तयोः परितो मृदा छिद्रपिधानं कुर्यादित्यर्थः ॥ तत्रो-
 पधानमन्त्रः यावधिषवणफलकविशेषौ रक्षोहणौ रक्षसा
 नाशकौ वनगहनौ कृत्याविनाशकौ वैष्णवी वैष्णवी विष्णु-
 देवताकौ लिङ्गव्यत्ययः तौ वां युवामहमुपदधामि इयोर्ग-
 र्त्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि ॥ अथ पर्युहणमन्त्रः
 पर्युहामि मृदा परितश्चादयामि अन्यत् पूर्ववत् ॥ का० [८,
 ५, २६] तयोश्चर्माधिषवणं परिकृत्तं सर्वरोहितं निदधाति
 वैष्णवमसीति । यस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्माधि-
 षवणाख्यम् अद्यभागे छिन्नं सर्वमपि लोहितवर्णं तयोः
 फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे चर्म ! त्वं वैष्णव-
 मसि यच्चरक्षकविष्णुसम्बन्धि भवसि ॥ का० [८, ५, २७]
 तस्मिन् ग्रावणः पञ्च वैष्णवा ख्येति । निदधातीत्यनुवर्त्तते
 तस्मिंश्चर्मणि सोमाभिषवहेतून् पञ्च पाषाणान् स्थापयेदिति
 सूत्रार्थः ॥ हे ग्रावाणः ! यूयं वैष्णवा स्य यच्चरक्षकविष्णु-
 सम्बन्धिनो भवथ ॥ २५ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसर्वेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पृष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नार्यसि इदम्-

इ० रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि । यवोऽसि
 यवयास्महेषो यवयागतीः । दिवे त्वान्तरि-
 क्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुभ्यन्तां लोकाः पितृ-
 षदनाः । पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः ॥ का० [८, ५, ३०—३२]
 औदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीं यूपवच्छेतेऽभ्रगादि करो-
 त्यावस्तरणादिति । उदुम्बरहृत्तादुत्पन्नां काञ्चिच्छाखां यज-
 मानदेहमितां सदोमण्डपमध्ये निखनेत् सा च शाखा निख-
 ननात् पूर्वं यूपवद्भूमौ शयित्वा वर्त्तते यूपावटखननवदभि-
 स्वीकारमारभ्य दर्भापस्तरणपर्यन्तान् पदार्थान्मन्त्रैरेव कुर्या-
 दिति सूत्रार्थः ॥ यूपावटप्रदेशे का० [६, २, ८] देवस्य
 त्वेत्यभिमादायेति । व्याख्यातं यजुः ॥ का० [६, २, ८]
 यूपावटं परिलिखतीदमहमिति । एतदपि व्याख्यातम् ।
 का० [६, २, १५] यवोऽसीत्यप्स, यवानाप्येति । यवदेवत्वं
 हे धान्यविशेष ! त्वं यवोऽसि यीति पृथक्करोतीति यवः यस्मात्
 हेषो हेष्टून् शत्रून् हेषो दीर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तो यवय
 पृथक्कुरु तथा अरातीः अदानानि च यवय पृथक्कुरु । अनेन
 मीभाग्यं धनं च प्राथ्येत इति भावः ॥ का० [६, २, १५—
 १६] प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति
 सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति ॥ तत्र प्रथमो मन्त्रः हे औदुम्बर्यग्र-
 भाग ! दिवे द्युलोकप्रीत्यर्थं त्वा त्वां प्रोक्षामीति शेषः ॥ द्वितीयः
 हे मध्यभाग ! अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि ॥
 अथ तृतीयः हे मूलभाग ! पृथिव्यै पृथिवीप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि ॥
 का० [६, २, १७] अवटे शेषमासिञ्चति शुभ्यन्तामिति ॥
 हे यजुषी पित्रे पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पितृषदनाः

लोकाः शुभ्यन्तामनेनोदकसेचनेन शुद्धा भवन्तु । खननेनो-
त्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थमिदमुदकसेचनम् । तदाह तित्तिरिः ।
क्रूरमिव वा एतत्करोति यत् खनति यत्पयोऽवनयति शाक्त्यै
तदिति ॥ का० [६, २, १८] बर्हिष्णि प्राञ्चुदश्चि च
प्रास्यति पितृषदनमसीति । तस्मिन्नवटे प्रागञ्चानुदमप्रांश्च
दर्भानास्तृणातीति सूत्रार्थः ॥ पितरः सौदन्त्यपविशन्ति बर्हिन्
तत् पितृषदनम् । हे बर्हिः ! त्वं पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

उद्दिवं स्तभानान्तरिक्षं पृणं दृहस्व
पृथिव्याम् । द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रा-
वरुणौ ध्रुवेण धर्मणा । ब्रह्मवनि त्वा चत्रवनि
रायस्योषवनि पर्युहामि । ब्रह्मा दृह चत्रं
दृहायुदृह प्रजां दृह ॥ २७ ॥

का० [८, ५, ३३] उद्दिवमित्युच्यतीति । उच्छ्रयण-
सूर्ध्वाग्रत्वेन स्थापनम् ॥ पञ्च यजूंशौदुम्बरीदेवत्वानि ॥ हे
श्रीदुम्बरि ! त्वं दिवं द्युलोकमुत्तमान स्तभय ऊर्ध्वः सन् यथा
न पतति तथा कुर्वित्यर्थः । अन्तरिक्षं पृणं पूरय । पृथिव्यां
दृहस्व दृढा भव यद्वा पृथिव्यामिति सप्तमी द्वितीयार्थे पृथिवीं
दृढीकुरु ॥ का० [८, ५, ३४] द्युतान इति मिनोलीनि ।
शाखां गर्त्तं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ हे श्रीदुम्बरि ! द्युतानः
दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वां
मिनोतु गर्त्तं प्रक्षिपतु इमिन् प्रक्षेपे स्वादिः । तथा मित्रा-
वरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्रक्षिपतामिति शेषः ॥ का०
८ ५. ३ ५] पर्युहञ्चाद्योपसेचनात् कृत्वेति । पर्युहञ्चमार-
भ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यपे कृतं तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः

तत्र यूपस्थाने का० [६, ३, १०] ब्रह्मवनि त्वेति पाप्सुभिः
पर्यृहतीति ॥ हे औदुम्बरि ! त्वा त्वां पर्यृहामि परितो
मृत्तिकां क्षिपामि किन्भूतां त्वां ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं
वनति सन्धजत इति ब्रह्मवनि; क्षत्रं क्षत्रियजातिं वनतीति
क्षत्रवनि; रायो धनस्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायस्योषवनि;
सर्वत्र सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] विभक्तेर्लुक् ॥ का०
[६, ३, ११] ब्रह्म दृष्टेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं विः
पर्यृहतीति । परितो दृढीकुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे औदु-
म्बरि ! ब्राह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्रं क्षत्रियजातिमायुः जीवनं
प्रजां पुत्रादिरूपाश्च दृष्टं दृढीकुरु ॥ २७ ॥

ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने
प्रजया पशुभिर्भूयात् । घृतेन द्यावापृथिवी पूर्य
याम् । इन्द्रस्य हृदिरसि विश्वजनस्य ह्याया
॥ २८ ॥

का० [८, ५, ३५] ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमाल-
श्रेति । पालम्भनं स्पर्शनम् ॥ हे औदुम्बरि ! त्वं ध्रुवामि
स्थिरा भवसि त्वमिवायं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे
ध्रुवो भूयात् प्रजया पुत्रादिकया पशुभिः मवादिभिश्च सह
स्थिरोऽसु ॥ का० [८, ५, ३७] स्रवेष विगाखे जुहोति
घृतेनेति । औदुम्बर्या विगाखे यस्मिन् प्रदेशे द्विधा शाखोत्-
पत्तिस्तत्र जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ इयमामेनानेन घृतेन
द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी पूर्येयां पूरिते भवताम् ॥ का० [८,
६, १०] इन्द्रस्य हृदिरिति मध्यमं हृदिरारोप्येति । औदु-
म्बरीनिष्ठमनादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि

प्रावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदिःशब्देन
 तृणनिर्मितः कट उच्यते । हे तृणमय कट ! त्वमिन्द्रस्य हृदि-
 रसि इन्द्रसम्बन्धी कटो भवसि अतस्त्वं विश्वजनस्य छाया
 भवेति शेषः । सदोमध्यवर्त्तिनः सर्वजनस्य यजमानत्विग्रूपस्य
 प्राणिनः प्रावरणाय छाया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवता-
 कत्वेन तदीयच्छृदिष इन्द्रसम्बन्धित्वम् ॥ २८ ॥

परि॑ त्वा गिर्व॑णो गिर॑ इ॒मा भ॑वन्तु
 वि॒श्वतः॑ । वृ॒द्धायु॑मनु॒ वृद्ध॑यो जु॒ष्टा भ॑वन्तु जु॒ष्टय॑
 ॥ २९ ॥

का० [८, ६, १२] परि त्वेति परिवार्येति । परितः
 कृत्यवदावरणं कृत्वेति सूत्रार्थः ॥ ऐन्द्रानुष्टुबनिरुक्ता मधु-
 च्छृद्वादृष्टा । गौर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गिर्वणा
 इन्द्रः सदोऽभिमानी । हे गिर्वण इन्द्र ! स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः
 त्वा त्वां विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परिभवन्तु परिगृह्णन्तु ।
 किम्भूतं त्वां वृद्धायुं वृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो
 वा यस्य तं यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम् ।
 किम्भूताः गिरः अनुवृद्धयः अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः
 शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तानस्वर्रण तृतीयं
 सवनमिति क्रमः । किञ्च जुष्टयोऽस्मत्संवास्तव जुष्टाः प्रियाः
 भवन्तु जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जुष्टिः ।

इन्द्र॑स्य स्यूर॑सि । इन्द्र॑स्य ध्रुवो॑ऽसि । इं॒न्द्र-
 म॑सि । वै प्र॒व॒दे॒वम॑सि ॥ ३० ॥

का० [८, ६, १२] परिषीवणोऽथवाभिमर्शनाद्येन्द्रे-
 रिति । इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिषीवणादित्यं कुर्या-

दिति सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमः हे रज्जो ! त्वमिन्द्रस्य सटोऽभिमानिदेवस्य सम्बन्धिनी स्यूः सीवनमसि सीव्यतेऽनया सा स्यूः क्विप् क्वोः शूडनुनासिके चेति [पा० ६, ४, १८] ऊडादेशः ॥ द्वितीयः हे ग्रन्थे ! त्वमिन्द्रसम्बन्धी भूत्वा ध्रुवः स्थिरो भवसि ॥ अथ तृतीयः हे सदः ! त्वमिन्द्रसम्बन्धि भवसि ॥ का० [८, ६, १३—१४] हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्नप्रहारहारमन्तर्वेद्यर्थं भूयः सर्वं वा निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभत इति । हविर्धानमण्डपस्यापरान्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किञ्चिदाग्नीध्रनामकमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे आग्नीध्र ! त्वं सर्वदेवसम्बन्धि भवसि ॥ ३० ॥

विभूरसि प्रवाहणः । वङ्गिरसि हव्यवाहनः । प्रवात्रोऽसि प्रचेताः । तुथोऽसि विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

इत उत्तरं षोडश धिष्णमन्त्राः ॥ तदाह का० [८, ६, १५] धिष्णान्निवपत्युडतावोचिते पुरीषं निवपति स्फेप्रान्त्वारब्ध उदङ् उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति । अग्नीनामाश्रयभूता मृदा निर्मिताः स्वल्पवेदिका धिष्णान्युच्यन्ते ॥ का० [८, ६, १६] आग्नीध्रं पूर्वमिति ॥ विभूशब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रः यधिष्णस्य नामनी । ते वै हिनामानो भवन्तीति श्रुतः [३, ६, २, २४] अष्टयजुषां धिष्णा अग्नयो देवताः । हे आग्नीध्रीय धिष्ण ! त्वं विभूः प्रवाहणस्यासि विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव धिष्णादितरधिष्णेष्वग्निविहरणादेतस्य विभूत्वम् प्रवाहयतीति

प्रवाहणः तस्य हि दक्षिणात्तरत ऋत्विजो गच्छन्ति हविषः
 प्रवाहयित्वाहा प्रवाहणत्वम् । धिष्णप्रगतानग्नीन् प्रत्यन्ये
 देवा ऊचुः प्रत्येकं स्वं नामधेयं सम्पादयतेति । तदाह
 तित्तिरिः । तान् देवा अब्रुवन् हे हे नामनी कुरुतेति ॥
 मैत्रावरुणहोत्रब्राह्मणाच्छंसिपोतनेद्रच्छावाकानां धिष्णान्
 सदसि कुर्यात् । तदाह का० [८, ६, १८—२१] षट्
 सदसि प्रत्यङ्मुखो हारमपरेण होतुर्दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरीं
 मैत्रावरुणस्य होत्रधिष्णप्रमुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्म-
 णाच्छंसिपोतनेद्रच्छावाकानामिति ॥ होतुर्धिष्णं हे होत्र-
 धिष्ण ! वद्धिहव्यवाहनश्यासि वहति यज्ञकर्म निर्वहतीति
 वद्धिः हव्यं वहति देवान् प्रति प्रापयतीति हव्यवाहनः ।
 यथार्ग्नाधायधिष्णस्य नामद्वयमुक्तं तथा होत्रादिधिष्णाना-
 मपि बोध्यम् ॥ मैत्रावरुणधिष्णं हे मैत्रावरुणधिष्ण ! त्वं
 श्वात्रः प्रचेताश्यासि शु त्तिप्रमततीति श्वात्रो मित्रः प्रकृष्टे
 चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्रूपोऽसि ॥ ब्राह्मणा-
 च्छंसिनः हे ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण ! त्वं तृथो विश्ववेदा-
 श्यासि । ब्रह्म वै तृथ इति श्रुतः [४, ३, ४, १५] ब्रह्म-
 रूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तृथ-
 शब्देन देवान् प्रति दक्षिणानां विभागकर्त्ता पुरुष उच्यते ।
 तदाह तित्तिरः । तृथो ह स्र वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा
 विभजतीति ॥ ३१ ॥

उशिगमि क्विः । अङ्गारिरमि बभ्भारिः ।
 अवस्यूर्गमि दुवस्वान् । शुभ्यूर्गमि साजालीयः ।
 सम्राडमि कृशानुः । परिषयोऽमि पवमानः ।

नभोऽसि प्रतक्ता । मृष्टोऽसि हव्यसूदनः ऋत-
धामासि स्वर्ज्योतिः ॥ ३२ ॥

पोतुः । हे पोतधिष्ण्य ! त्वमुशिक् कामनीयः कविः
विहांसामि ॥ नेष्टुः । अङ्गस्याहसः पापस्यारिरङ्गारिः विभ-
तीति बभारिः त्वं तद्रूपोऽसि हे नेष्टुधिष्ण्य ! । दिवि सोम-
रक्षकौ हावङ्गारिबभारी तथा च सोमरक्षकमन्त्रे स्वानभ्रा-
जाङ्गारे बभार इत्याम्नातम् [४ अध्या० २७ क०] ॥ अच्छावा-
कस्य । हे अच्छावाकधिष्ण्य ! त्वमवस्यूः दुवस्वान् चामि
अवोऽन्नमिच्छतीत्यवस्यूः । सुप आत्मनः क्वच् [पा० ३, १, ८]
क्वाच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] क्वजन्तादुप्रत्ययः दीर्घश्चा-
न्दसः औणादिक ऊप्रत्ययो वा । दुवोऽस्यास्तीति दुवस्वान्
हविषान् दुव इति हविर्नाम अच्छावाको हि पुरोडाशभागं
लभते ॥ एवं होत्रादिधिष्ण्यान् सदसि निर्माय वेदेर्दक्षिणभागे
मार्जालीयं निर्माति । तदाह का० [८, ६, २२] आग्नी-
ध्रादक्षिणं सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीयमिति ।
शुन्ध्यतीति शुन्ध्यः मार्ष्टीति मार्जालीयः तत्र हि पात्राणि
प्रक्षाल्यन्ते ॥ का० [८, ६, २३] सदोहारं पूर्वेण तिष्ठन्ननु-
दिशत्याहवनीयबहिष्यवमानदेशचात्वालशामित्वौदुम्बरीब्रह्मास-
नशालाहार्यप्राजहितान् सम्नाडसीति प्रतिमन्त्रमिति ।
सदोहारस्य पूर्वभागेऽवस्थाया हवनीयादीन् सम्नाडसीत्या-
द्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेदिति सूत्रार्थः ॥ तत्रादावाहवनी-
यम् हे उत्तरवेदिगताहवनीय ! त्वं सम्नाट् कृशानुश्वासि बहु-
विधाहुत्याधारत्वेन सम्यग्भाजंत इति सम्नाट् पयोव्रतादिभिः
कृशं क्षीणं यजमानमनु गच्छतीति कृशानुः ॥ बहिष्यवमान-
देशम् हे बहिष्यवमानदेश ! त्वं परिषद्यः पवमानश्वासि

समेता ऋत्विजः परिषत् तद्योम्यः परिषद्यः अत एव
 शुद्धत्वात्पवमानः ॥ चात्वालम् हे चात्वाल ! त्वं नभोऽसि
 खनने छिद्ररूपत्वाटाकाशः न भातीति वा । तथा प्रतक्त्वा
 प्रदक्षिणं तक्न्ति गच्छन्ति ऋत्विजो यत्र स प्रतक्त्वा । तक्-
 तिर्गत्यर्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५]
 वनिप् ॥ शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनोच्यते
 हे शामित्र ! त्वं मृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धि-
 हेतुत्वाभावात्सत्यपि विशमने शुद्धोऽसि यद्वा मृष्टः मृतत्वा-
 श्मिष्टः पक्कं हविर्मृष्टं भवति । तथा हव्यस्य हृदयजिह्वा-
 दिरूपस्य हविषः सूदनः पाकहेतुश्चासि ॥ औदुम्बरीम् हे
 औदुम्बरी ! त्वमृतधामा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं
 यस्याः सा । औदुम्बरीष् सृष्टोद्गायतीत्युक्तेः । स्वर्ज्यतिः
 उन्नतत्वेन स्वर्गं प्रकाशकः यद्वा सूर्यज्योतिः ॥ ३२ ॥

समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः । अजोऽस्येकपात् ।
 अहिरसि बुध्राः । वागस्यैन्द्रमसि सदोऽसि ।
 ऋतस्य द्वारौ मा मा सन्ताप्रम् । अध्वनामध्व
 पते प्र मा तिर स्वस्ति मेऽस्मिन् पृथि देवयाने
 भूयात् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन ! त्वं समुद्रः विश्वव्यचाश्चामि
 सर्वे देवाः सम्यगुत्कर्षेण द्रवन्त्यत्रेति समुद्रः समुद्र इवागाढो
 ज्ञानेन ब्रह्मा यत्र तिष्ठतीति वा । विश्वं सर्वं यत्र व्यचति
 गच्छति कृताकृतप्रत्यवेक्षणायेति विश्वव्यचाः ॥ शालाहार्यम्
 हे प्राचीनवंशशालाहारवर्तिब्रह्मे ! त्वमजोऽसि अजति आह-
 वनीयरूपेण यज्ञदेशे गच्छतीत्यजः यद्वा परब्रह्मत्वमुपचर्यते

न जायत इत्यजः । एकः पातीत्येकपात् यद्वा एकः पा .
 सर्वाणि भूतानि यस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानीति
 श्रुतेः ॥ प्राजहितम् पत्नीशान्नापश्चिमभागवतीं पुरातनो
 गार्हपत्योऽग्निः प्राजहित उच्यते हे प्राजहित ! त्वमहिरसि
 न हीयत इत्यहि शान्नादारोये नूतने गार्हपत्ये उत्पन्नेऽपि
 अयमग्निः स्वरूपेण न हीयते । बुध्नो मूलं तत्र भवो बुध्नः
 आधानकाले प्रथममाहितत्वान्मूलभावित्वम् स हि प्रथमं
 मथ्यते ॥ नामभिरेवात्र धिष्णयानां सुतिः । उक्तं च । सुतिः
 स्वनाम्ना कर्मणा वाथ रूपेरिति ॥ का० [८, ८, २२] वाग-
 सौति सदोऽभिमर्शनमिति ॥ हे सदः ! त्वं वागसि वाचास्मिन्
 कर्म कुर्वन्तीति वाक्शब्देनाभेदोपचारेण मद उच्यते । ऐन्द्र-
 मिन्द्रवदेवताकं चासि । सौदन्यस्मिन् इति सदः ॥ का०
 [८, ८, २३] ऋतस्य दाराविति दार्यं इति । दार्यं सदो-
 दारशाखे अभिमृशतीति सूत्रार्थः ॥ हे ऋतस्य यज्ञस्य दारौ
 दारदेशस्थापिन्यौ शाखे ! युवां मा मां मा सन्तामं मा सन्ता-
 पयतं प्रवेगनिःक्रमणे स्वल्पनादिना । तपतेर्लुङि मध्यमै-
 कवचने भ्रूलो भ्रूलौति [पा० ८, २, २६] मिज्जलोपे रूपम् ॥
 का० [५, ८, २४—२५] अभिमन्त्रणणमुत्तरैरध्वनामध्वपत इति
 सूर्यम् । उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्वयाणामभिमन्त्रणं दर्शनमित्यर्थः
 तत्राध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः ॥ अध्वपते
 मार्गपालक रवे ! अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्तमानं मा मां त्वं
 प्रतिर प्रवर्धय तिरतिर्वृद्धार्थः । किञ्च अस्मिन् देवयाने
 देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे मम स्वस्ति कल्याणं
 भूयात् ॥ ३३ ॥

मि॒त्रस्य॑ मा॒ वृ॒क्षु॑षे॒क्षध्वम् । अ॒न्यः स॒गराः

सग॑रा स्थ॒ सग॑रेण॒ नाम्ना॑ रौ॒द्रे॒णानी॑केन पात
मा॒ग्नयः॑ पि॒पृत॑ मा॒ग्नयो गो॑पायत॒ मा नमो॑
वोऽस्तु॑ मा मां हि॒ंसिष्ट॑ ॥ ३४ ॥

का० [८, ८, २६] मित्रस्येतृत्विज इति । अभिमन्त्र-
यत इति शेषः ॥ हे ऋत्विजः ! मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा
नेत्रेण मा मामीक्षध्वं पश्यत सख्युर्नेत्रेण वा मखा यथा
मखायं हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यध्वमित्यर्थः ॥ का०
[८, ८, २७] अग्नयः सगरा इति धिष्णानिति । अभिमन्त्र-
यत इति शेषः ॥ हे अग्नयः सगराः ! गृह्ण स्तुतौ गरेण स्तुत्या
संहिताः सगराः यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना
धिष्णा इति नाम्ना व्यवह्रियमाणत्वात्सगराः स्थ समानस्तु-
तयो भवथ समानो गरो येषां ते सगराः । हे अग्नयः ! ते
यूयं रौद्रेणानीकेन शत्रुविनाशकत्वादुग्रंण भवदीयेन सैन्येन
मा मां पात रक्षत यदा रुद्रदेवत्येन सुखेन मां पात अनीकं
मुखं सैन्यञ्च । हे अग्नयः ! मा मां पिपृत धनादिभिः पूर-
यत । मा मां गोपायत रक्षत । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त
इति यास्काक्तेः [निरु० १०, ४२] निरन्तरं रक्षेत्यर्थः ।
वा युष्मभ्यं नमोऽस्तु मा मां मा हिंसिष्ट मा बर्धिष्ट निर्विघ्नं
यज्ञं कारयतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ज्योति॑रसि वि॒श्वरू॑पं वि॒श्वे॑षां दे॒वाना॑ण्
स॒मित् । त्वं मा॑म॒ तन॑कृद्भ्यो॒ द्वेषो॑भ्योऽन्य-
कृ॑तेभ्य उ॒रु य॒न्तामि॑ वरू॒यस्वा॑हा । जु॒षाणो॑
अ॒मुरा॑ज्य॒स्य वैतु॑ स्वाहा ॥ ३५ ॥

का० [५, ४, २६] भ्रुवायाः पुरस्तात् पृषदाज्यमाध्यं

दधिमित्रं पशुगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेनेति ॥

आज्य ! त्वं ज्योतिरसि किञ्चूतं विश्वरूपं सर्वरूपं बहुष्वा-
हुतिषूपयुक्तत्वाद्दिश्वरूपरूपत्वम् आज्यत्वाद्वा दीप्यमानत्वाद्वा
ज्योतिष्टम् । विश्वेषां सर्वेषां देवानां समित्समिन्धनं सम्य-
ग्दीपकम् देवा ह्याज्यं भुक्त्वा दीप्यन्ते ॥ का० [८, ७, १]
प्रदीप्तमिध्नं त्वष्ट सोमेति । प्रचरण्याभिजुहीहीति । जुहुरिव
होमसाधना काचित् स्रुक् प्रचरणीत्युच्यते ॥ अवसानरहिता
सोमदेवत्या गायत्री भृगुसुतक्रतुदृष्टा । तनूनं शरीरं कृन्तन्ति
ऋन्दन्तीति तनूकृतो राक्षसाः । कृतो ह्येदने । द्विषन्तीति
हेषांसि दौर्भाग्यानि । अन्यैरस्मद्दिरोधिभिः कृतानि प्रे-
ताम्यन्यकृतानि । हे सोम ! त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि
यच्छतीति यन्ता यम उपरमे तृच् । यथा तादृशा अस्मान्मा
बाधन्ते तथास्मान् सुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः ।
तस्मात् त्वमेवास्माकमुरु प्रभूतं वरुथं बलमसि तस्मै तुभ्यमितं
हुतमस्तु । सोमं नेतुं तमुद्दिश्यासावाच्याहुतिर्हुतेति भावः ॥
[का० ७, ८, २] जुषाणोऽसुरिति द्वितीयामिति । जुहो-
तौत्यनुवर्त्तते ॥ असुदेवत्यैकपदा विराट् यजुरन्ता विराजो
दश इत्युक्तेर्दशाक्षरणत्वाद्दिराट् । असुश्चात्र सोमः आप्रोति
पीतः सन् शरीरमित्याप्तुः आपस्त व्याप्ती आप्रोतेर्द्धस्त्वथेति
[उणा० १, ७४] तुप्रत्ययो धातोर्द्धस्त्वथ । जुषाणः प्रीय-
मानाऽसुः सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु कर्मस्थपीति
केचित् । स्वाहा तस्मै सुदृतमस्तु ॥ ३५ ॥

अग्ने नय सुप्रथा राये अस्मान्विप्रवानि
देव वयुनानि विहान् । युयोध्यस्मञ्जु हुराण-
मेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

का० [८, ७, ६] अग्ने नयेति वाचयतीति ॥ आग्नेयी
 त्रिष्टुबगस्त्यदृष्टा । हे अग्ने हे देव ! विश्वानि सर्वाणि वयु-
 नानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् जानानस्त्वमस्माननुष्ठा
 तृन् राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गण नय
 प्रापय । किञ्च अस्मदस्मत्तोऽनुष्ठादभ्यः एनः पापं युयोधि
 पृथक्कुरु । यु मिथ्यणामिथ्यणयोः यौतेः शपः श्लुः वा कृन्द-
 सीति [पा० ३, ४, ८८] हेः पिप्त्वपक्षे अडितश्चेति [पा०
 ६, ४, १०२] हेर्धि पिप्त्वःङ्गणः । किम्भृतमेनः जुहुराणम् ।
 हुर्क्षा कौटिल्ये अस्मात् हुर्कतेः मनो लक् क्लोपथ्येति [उणा०
 २, ८८] औणादिकसूत्रेणानच्प्रत्यये रूपम् हर्कितुं कुटि-
 लीकर्त्तुमिच्छतीति जुहुगणम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धक-
 मित्यर्थः । किञ्च ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमउक्तिं
 हविषां वचनं याज्यापुरोऽनुवाक्यालक्षणं विधेम कर-
 वाम । नम इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, २२] यद्वा नमस्कार-
 रविषयामुक्तिं सम्पादयाम ॥ ३६ ॥

अयं नो अग्निर्वरिवस्त्वृणोत्वयं मृधः पुर
 एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजान् जयतु वाजसाता-
 वयं शत्रून् जयतु जहृ पाणः स्वाहा ॥ ३७ ॥

का० [८, ७, ७—८] उत्तरेण सदो हत्वाग्नीध्रेऽग्निं
 निदधाति यावद्द्राणकलशसोमपात्राणि चायं न इति जुहो-
 त्यस्मिन्निति । शालामुखीयमग्निं यावादीनि च सदम
 उत्तरभागे नीत्वाग्नीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्ठापगतेऽग्नी
 घृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी त्रिष्टुब्यजुरन्ता ।
 अयमग्निर्नोऽस्माकं वरिवः धनं कृणोतु करोतु अयमेवाग्नि-
 मृधः संग्रामान् प्रभिन्दन् विदारयन् सन् पुर एतु अग्रतो

यातु अयमेवाग्निर्वाजमातो वाजानामन्नानां सम्भजने निमित्ते
वाजान् शत्रुसम्बन्धान्यन्नानि अस्मभ्यं दातुं जयतु ततोऽयमेवा-
ग्निर्जर्हृषाणोऽत्यर्थं हृषन् शत्रून् जयतु स्वाहा तुभ्यं सुहुत-
मस्तु ॥ ३७ ॥

उरु वि॑ष्णो विक्र॑मस्तोरु च॒याय नस्कृ॑धि ।
घृ॒तं घृ॑तयोर्न॒ पिव॒ प्र-प्र॑ य॒ज्ञप॑तिं तिर॒ स्वाहा॑
॥ ३८ ॥

का० [८, ७, १५] उरु विष्णविति जुहोतीति । पूर्व-
मन्त्रेणाग्नीप्रीये होमाऽनेन त्वाहवनीय इति सूत्रार्थः ॥
वैष्णव्यनुष्ठव्यजुरन्ता । हे विष्णा ! व्यापिन् आहवनीय ! उरु
विक्रमस्य शत्रुषु बहनुं पराक्रमं कुरु किञ्च चयाय ब्रह्म-
गृहनिवासाय नोऽस्मानुरु बहु यथा तथा कृधि कुरु । हे
घृतयोर्न रग्ने ! घृतं पिव ह्यमानमिदभाज्यं भक्षय । अग्नि-
र्वस्यै योनिरसृज्यत तस्यै घृतमुत्त्वभा इति नि शुनेर्घृतयोर्नित्वम्
किञ्च यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर इति गवेन वर्धय । प्रम-
सुपोदः पादपूरण इति [पा० ८, १, ३] प्रशब्दस्य द्वित्वम् ।
स्वाहा तस्यै तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

दे॒व॑ स॒वित॑रे॒ष ते॒ सोम॑स्त॒ रक्ष॑स्व॒ मा
त्वा॑ द॒भन् । ए॒तत्त्वं दे॑व सोम॒ दे॒वो दे॒वान् २॥
उ॒पा॒गा इ॒दम॑हं म॒नु॒ष्यान् स॒ह रा॒यस्पोषे॑ण ।
स्वाहा॒ निर्व॑रु॒णस्य॑ पाशा॒न्मुच्ये॑ ॥ ३९ ॥

का० [८, ७, १७] दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य
तस्मिन् सोमं निदधाति देव सवितरिति । अनसि शकटे ॥
सावित्रं यजुः । हे सवितः ! सर्वस्य प्रेरक देव ! एष सोमस्ते

तवार्पितः तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय मा त्वा दभन्
 सोमस्य रक्षितारं त्वामसुरा मा विहिंसिषुः ॥ का० [८, ७,
 १८] एतच्चमिति विष्टलोपतिष्ठत इति । कृष्णाजिने
 स्थापितं बडं सोमं विस्त्रय्याऽस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥
 सोम्यं यजुः । हे सोम देव ! त्व देवः मन् भवदयान् देवाने
 तदिदानीमुपागाः प्राप्ताऽमि अहं अनुष्या यजमानो मदी-
 यान्मनुष्यानिदमिदानीं रायः पोषेण सह पञ्चादिधनेन सार्ध-
 मुपागतोऽग्नीत्यनुपङ्गः ॥ का० [८, ७, १८] स्वाहा निरिति
 निष्कुर्यति । हविर्धानमण्डपान्निर्गत्विति सूत्रार्थः ॥ हानं हा
 न हा अहा स्वस्याहा स्वाहा स्वात्यागः सोमेनत्मानं निःक्री-
 यात्मीयोऽहमस्मीत्यथे । यहा स्वाहा सोमरूपमन्नं देवेभ्यो
 दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशाभिर्मुच्ये निर्मुक्तो-
 ऽस्मि ॥ ३८ ॥

अग्ने॑ व्रतपा॒स्त्वे व्रतपा॒ या तव॑ तनू॒र्मय्यभू॑-
 दे॒षा सा त्वयि॑ यो मम॑ तनू॒स्त्वय्यभू॑ द्वियं॑ सा
 मयि॑ । यथा॒यथं॑ नौ॑ व्रतपते व्रतान्यनु॑ मे द्दीक्षां
 द्दीक्षापति॑रमं॒स्तानु॑ तपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥

का० [८, ३, ४,] अग्ने व्रतपा इत्याहवनाये समिधमा-
 धायेति ॥ आग्नेयं यजुः यजमानोऽग्निर्गरेणात्मगरीरस्य
 कृतव्यत्यथोऽधस्तनं कर्मकलापं कृत्वाथ यथा स्वगरीरं कुर्वाण
 आह हे अग्ने ! व्रतपाः स्वभावतः भर्तृषां व्रतानां पालकोऽमि
 तस्मात्कारणादिदानीमपि त्वे त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य
 पालको भवेति शेषः । हे अग्ने ! व्रतप्रार्थनकाले तव सम्ब-
 धिनी या तनूर्मयि अभूदवस्थिता सा एषा तव तनूः त्वयि

भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनूस्त्वय्यभूत्सा इयं
मयि भवतु । किञ्च हे व्रतपते ! व्रतपालकाम्ने ! नो आवयोर्ब्र-
तानि कर्माणि यथायथं यथास्वम् स्वसम्बन्धमनतिक्रम्य सन्त्विति
शेषः । अनुष्ठानरूपं व्रतं ममास्तु तत्पालनरूपं व्रतं तवास्त्व-
व्यर्थः । किञ्च दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकोऽग्निः मे दीक्षां
मदीयदीक्षार्थं नियममन्वमंस्तु अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः
तपस्पतिः तपसः पालकोऽग्निस्तपो मदीयामुपसदमन्वमंस्ता
नुमतवान् ॥ ४० ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं
घृतयोने पिब प्र-प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ४१ ॥

इदादीं यूपसम्पादनमन्त्राः ॥ का० [६, १, ३-४]
गृहेषु यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीताः सुवेणा वोरु विष्णवि-
तीति । चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीये जुहोति यूपं क्लृप्तं गमि-
थन् सा यूपाहुतिरिति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता ॥ ४१ ॥

अत्यन्यान् २॥ अग्नां नान्यान् २॥ उपा-
गामर्वात्त्वा परेभ्योऽविदं परोऽवरभ्यः । तं त्वा
जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा
देवयज्यायै जुषन्तां विष्णावे त्वा । ओषधे
त्रायस्व । स्वधिते मैनः हिंसोः ॥ ४२ ॥

का० [६, १, ५-७] आज्यशेषमादाय स तच्चा गच्छति
यूपमभिमृशत्यन्यान्ति । प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वेति ।
यूपाहुतिशेषाज्ययुतो यूपतक्षणार्थं वनं गत्वा यूपमभिमृशेद-
भिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ वनस्पतिदेवत्यम् । वृक्षा द्विविधाः

यूप्या अयूप्याश्च पलाशवदिरविल्वादयो यूप्याः निम्बजम्बी-
 रादयस्त्वयूप्याः । हे पुरोवर्त्ति यूपवृक्ष ! त्वत्तोऽन्यान् कांश्चि-
 द्यूप्यान्पि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् अतिक्रान्त-
 वानस्मि अन्यांश्चायूप्यान्नापागाम् किञ्च परेभ्या वृक्षेभ्यो दूर-
 वर्त्तिभ्योऽर्वाक् निकटं त्वा त्वामविदं लब्धवानस्मि अवररेभ्यो
 निकटेभ्यः परः परस्तादविदं विदल्ल लाभे पुषादीत्यङ् [पा०
 ३, १, ५५] लुडि रूपम् किञ्च हे वनस्पते ! वनस्य पालक ! हे
 देव दीप्यमान वृक्ष ! देवयज्यायै देवयागार्थं तं ताटुगं त्वां वयं
 जुषामहे सेवामहे देवा अपि देवयज्यायै त्वा जुषन्तां सेव-
 न्ताम् ॥ का० [६, १, ११] स्रुवेणोपसृशति विष्णवे त्वेति । हे
 यूपवृक्ष ! त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय उपसृशामोति शेषः यज्ञो
 वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ का० [६, १, १२] ओषध इति कुशतरुणं
 तिरस्कृत्येति । यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्धानं कुर्यादिति सूतार्थः ॥
 हे आषधे ! त्वं त्वायस्व स्वधितिभयात् मां रक्ष ॥ का० [६, १,
 १३] स्वधित इति परशुना प्रहरतीति ॥ हे स्वधिते [परशो !
 एनं यूपं मा बधीः ॥ ४२ ॥

द्यां मा लेखोरन्तरिक्षं मा हिंसीः
 पृथिव्या सम्भव । अयं हि त्वा स्वधितिस्तेति
 जानः प्रणिनाय महते मीभगाय । अतस्त्वं देव
 वनस्पते शतवल्गो विरोह महस्रवल्गा वि
 वयं रुहेम ॥ ४३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

का० [६, १, १६] द्यां मा लेखोरिति पतन्तमभिमन्त्रयत

इति ॥ हे यूपवृक्ष ! द्यां तुलोकं त्वं मा लेखीः मा हिंसीः ।
 लिख अक्षरविन्यासे इह तु हिंसार्थः । अन्तरिक्षञ्च मा
 हिंसीः पृथिव्या सह सम्भव सङ्गतो भव । यूपस्य वज्ररूप-
 त्वाल्लोकानां शान्तिराशास्यत इति भावः ॥ का० [६, १,
 १८—१९] अयत् हि त्वेति गोधनमभिमन्त्रणशेषा वा सवि-
 शेषोपदेशादिति ॥ हि यस्मात् हे छिन्न वृक्ष ! तंतिजानो
 ऽतितीक्ष्णोऽयं स्वधितिः कुठारो महने मौभगाय मौभा-
 ग्याय दर्शनीयत्वाय यद्वा सुभगो यज्ञः स एव मौभगः स्वार्थे-
 ऽण् यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रणयति यूपत्वं प्रापयति । कुण्डलि
 लुङ्गङ्गिट इति [पा० ३, ४, ६] वर्त्तमानं लिट् । तिज
 निशाने अस्माद्यङ्ङन्तान्छानचि तंतिजान इति रूपम् ।
 अतस्त्वया छेदान्न भेतव्यमिति भावः ॥ का० [६, १, २०—
 २१] अतस्त्वमित्यात्रयने जुहोति यूपं वेति ॥ हे देव वन-
 स्यते ! अतोऽस्मात् स्थाणोः त्वं शतवल्गः बह्वङ्गुरः सन् विरोह
 विशेषण जायस्व वयस्य सहस्रवल्गाः पुत्रपौत्रादिभिर्बहु-
 शाखोपेता विरुहेम प्रजायेमहि ॥ ४३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदटीपि मनोरमे ।

आतिथ्यात् स्थाणुर्हामान्तः पञ्चमोऽध्याय ईरितः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवोऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूषा हस्ताभ्याम् । चाश्वि लार्थमि । इदमहत्
 रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि । यवोऽसि यवया-

स्रद्धेयो' यवयःरातीः । दिवे त्वान्तरिक्षाय
त्वा पृथिव्यै त्वा । शुभ्रन्तां लोकाः पितृपदनाः ।
पितृषदनमसि ॥ १ ॥

सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्य यूपनि-
र्माणपर्यन्ता मन्वा उक्ताः अग्नीषोमीयपशुप्रधाने षष्ठेऽध्याये
यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिपवोद्यागपर्यन्ता मन्वा उच्यन्ते ॥
का० [६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय यृषावटं परिनि-
व्वतोदमहमिति । [६, २, १५--१८] यवाऽमात्यसु यवानोप्य
प्रोक्तत्यग्रमध्यमलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्वं प्रांतामोति
सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादवटे शेषमामिञ्चति शुभ्रन्तामिति बर्हिषि
प्राञ्चरदञ्चि च प्रास्यति पितृषदनमसोति ॥ एतानि षड्
यजूषि श्रीदुश्चरीविषये [५ अध्या० २६ क०] व्याख्या-
तानि ॥ १ ॥

अग्ने' गीरसि स्वावे' शउन्नृणामे' तस्य' वित्ता-
दधि' त्वा स्यास्यति । देवस्त्वा सविता मध्वा-
नक्तु । सुपिप्य लाभ्यस्त्वौषधीभ्यः । द्यामग्ने' गा-
मृक्ष आन्तरिक्षं' मध्य'नाप्राः पृथिवीमुपरैणा-
दृहीः ॥ २ ॥

का० [६, २, १८] प्रथमगकलञ्चाग्नेगीरभीति । यृषा-
वटे प्रथमगकलं नित्रिपेदिनि सूत्रार्थः ॥ हे यूपगकल ! त्वम-
ग्नेगीरसि । अग्ने प्रथमं यूपस्य किञ्चिद्गानस्य नीयतेऽपनी-
यत इत्यग्नेषोः । यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थः ।
यद्वा अग्ने प्रथमं यूपमवटं प्रति नयतीत्यग्नेषोः पुरःसरः ।

किञ्चित्स्त्वम् । उन्नेतृणामुन्नयनकर्तृणामध्वरूणां स्वावेशः सुखेनावेशयितुं शक्यः ते ह्येनं गृपावटे सुखेनावेशयन्ति लघुत्वात् । स त्वमेतस्य कर्मणो वित्तात् कर्मणि षष्ठो । एतत्कर्म विद्धि जानीहि । किं तत्कर्म । यत यूपः त्वामधि स्थास्यति त्वदुपर्यवस्थानं करिष्यति तत्त्वया बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ का० [६, ३, २,] देवस्य त्वेत्यनक्तोति यूपमिति शेषः ॥ यूपदेवत्वम् । हे यूप ! सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन त्वा त्वामनक्तु । मध्वा अनित्यमागमशासनिति नुमभाव ॥ का० [६, ३, ३—४] चषालमुभयतोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति । अध उपरि चाज्येन लिप्तं चषालं यूपग्रे स्थापयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे चषाल ! त्वां यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः । किमर्थमोषधीभ्यः व्रीह्याद्योषधिनिष्पत्त्यर्थम् किञ्चूताभ्य ओषधीभ्यः सुपिप्पलाभ्यः शोभनफलयुक्ताभ्यः इत्यर्थः ॥ का० [६, ३, ७] द्यामग्रे गेत्युच्छ्रयतीति । उन्नतं कुर्यादित्यर्थः । यूपदेवत्वम् यूपस्य महिमोच्यते । हे यूप ! त्वमग्रे णाग्रभागेन द्यां दिवससृजतः सृष्टवानमि । सृष्टनेर्लुङि शान्त् इगुपधाटनिटः क्त इति [पा० ३, १, ४५] क्तप्रत्ययः । मध्येन मध्यभागान्तरिक्षमा अप्राः आपूरितवानमि । प्रा पूरणे । उपरेणाधोभागेन अनिष्टप्रदेशेन पृथिवीं भूमिमदंहीः दृढीकृतवानमि ॥ २ ॥

या ते धामान्युष्मसि गमध्ये यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पद्मवभारि भृरि ॥ ब्रह्मवनि त्वा चत्रवनि रायस्पोषवनि पर्युहामि । ब्रह्मदृह चत्रं दृहायुर्दृह प्रजां दृह ॥ ३ ॥

का० [६, ३, ८] या त इति मिनोतीति । अवटे यूपं
 प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ यूपदेवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप !
 या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमध्वै गन्तुं वयमुश्मसि
 उश्मः कामयामहे । तुमर्थे से इत्यादिना [पा० ३, ४, ८]
 गच्छतेस्ममर्थे कध्वैन्प्रत्ययः निष्वादाद्यदात्तः । उश्मसि
 वश कान्तौ लटि उत्तमबहुवचने शपो लोपे सम्प्रसारणे इदन्तो
 ममीति [पा० ७, १, ४६] इकारः । यानि तव स्थानानि
 गन्तुं वयमिच्छाम इत्यर्थः । किञ्च यत्र तेषु तव स्थानेषु
 गावो रश्मयः अयामः । अयन्तीति अयाः अय गतो गन्तारो
 वर्तन्ते सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता इत्यर्थः । किञ्चूता गावः
 भूरिशृङ्गाः भूरि बहु शृङ्गं दीप्तियेषां ते भूरिशृङ्गाः । प्रज्व-
 लन्नामसु [निघ० १, १४, ११] शृङ्गाणीति पठितम् । अहेत्ये-
 वार्थे । विष्णाः व्यापकस्य ब्रह्मणः तत् परममुत्कृष्टं पदं भूरि
 महत् आदित्यमण्डललक्षणमत्रैव अवभारि अवभाति ।
 तकारस्थानि छान्दसो रेफः । यदा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा
 अत्राह तत्रैव एष्वेव स्थानेषु अवभाति शोभते । किञ्चूतस्य
 विष्णाः उरुगायस्य गाड् गतो गानं गायः उरुर्गायो गतिर्यस्य
 महागतेरित्यर्थः । यदा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते स्तूयतेऽसावुरु-
 गायस्तस्य । तादृशस्थानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणि हे यूप ! त्वम-
 त्वावटे तिष्ठेत्याशयः ॥ का० [६, ३, १०—११] ब्रह्मवनि
 त्वेति पाञ्चसुभिः । ब्रह्म दृष्ट्वेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं
 त्रिः पर्येषतीति ॥ हे यजुषो ओदुम्बरीविषये [५ अध्या० २७
 क०] व्याख्याते ॥ ३ ॥

विष्णाः कर्माणि पश्यन्तं यतो ब्रतानि
 पस्पृशे । इन्द्रस्य युज्यः स इति ॥ ४ ॥

का० [६. ३. १२] विष्णोः कर्माणेति वाचयति यूप-
मन्वारब्धमिति । यूपं स्पृष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति
सूत्रार्थः ॥ हे वैष्णव्यौ गायत्री मेधातिपिष्टे । हे ऋत्विजः !
विष्णोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माणि सृष्टिसंहारादिवर्तितानि यूपं
पश्यत यतो यैः कर्मभिः व्रतानि भवदोयानि लौकिकवैदिक-
कर्माणि पश्यन्ते बहवान् निर्मितवानित्यर्थः । स्पृश बन्धने ।
स विष्णुरिन्द्रस्य युज्यः इत्यवधादिकर्त्तुं योज्योऽनुरूपः सखा
मितम् ॥ यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो
यैर्वीर्यव्रतानि आधानपश्यन्त्यादीनि कर्माणि पश्यन्ते आत्मनि
बहवान् यद्वा यैर्वीर्यव्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां
स्वानि स्वानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्येवं पश्यन्ते निबहवान्
शिष्टं समानम् ॥ ४ ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति
सूरयः दिवोव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

का० [६. ३. १३] तद्विष्णोरिति चपानमीक्षमाणमिति ।
यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सूरयः
विद्वांसो वेदान्तपारगा विष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं सदा
पश्यन्ति । कीदृशम् । दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरि-
वाततं व्याप्तम् । यद्वा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डल-
माततं विस्तारितम् इवोऽनर्द्रकः चक्षुःशब्दे नान्यत्रापि मण्डल-
मुच्यते चक्षुर्मित्यस्य धरुणस्य [७ अध्या० ४२क०] तच्चक्षुर्देव-
हितम् [३६ अध्या० २४क०] ॥ ५ ॥

परिवीरसि परि त्वा देवीर्विशो व्ययन्तां
परीमं यजमानं रायो मजय्याणाम् । दिवः

सूनुर्गसि । एष ते' पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते'

पशुः ॥ ६ ॥

का० [६, ३, १५] त्रिगुणा त्रिधामा कौशी रगना
 तथा नाभिमात्रे विवृतं परिव्ययति परिवोरमाति । त्रिभि-
 गुणैरवयवंप्रकृता त्रिधमभिना कुशमस्वम्भिना या रगना
 रज्जुस्तया नाभिपराणि यूपप्रदेशं आवृत्तित्वप्रं यथा भवति
 तथा यूपमद्वैत्येदिति सूत्रार्थः ॥ यूपदेवत्यं यजुः । हे
 यूप ! त्वं परितीर्षमि परिवोरगनया जाता वैष्टिनाऽसि यद्वा-
 स्माभिः परिवारिणाऽसि । व्यञ्जं संवर्णं इत्यस्य ताप्रत्ययार्थं
 क्विपि सम्प्रदासः ॥ किञ्च देवविशः देवसस्वम्भिन्त्यः प्रजाः
 मरुद्गणादेवः त्वा त्वां परिव्ययन्तां पारिता वैष्टयन्तु । यद्वा
 देवोविशः पशवः त्वा परिव्ययन्ताम् । देव्या वा एता विशो
 यत्पशव इति श्रुतेः । किञ्च मनुष्याणां सञ्चान्विन्यां रायो
 धनानि इमं यजमानं परिव्ययन्तां वैष्टयन्तु यद्वा मनुष्याणा-
 मिति निर्धारणे पशो मनुष्याणां मध्ये राया धनानि इमं यज-
 मानमेव परिव्ययन्ताम् ॥ का० [६, ३, १०] गृपशकल-
 मस्यामवगूहत्वृत्तरणाग्निठां दिवः स्रुवन्तानि । अष्टास्त्रे
 गृपस्य यास्त्रिग्निमसीपि स्थिता साग्निठा तस्या उत्तरभागे
 रशनायां स्वरुनामकं शकलमवसृजेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्वरा !
 त्वं दिवः द्युनोकाव्य सूनः पुत्रोऽसि द्युनोकाहर्षति ततो यूपो
 जायते यंपात् स्वरुरिति प्रणानिकया दिवः सूनः स्वरुः ॥ का०
 [८, ८, २३] वर्षिष्ठादृक्षिणं वितृष्टं द्वादशं निदधात्येष त
 इति । यूपैकादशनीपत्ते वर्षिष्ठादृषादृक्षिणभागे वितृष्ट-
 मतृष्टास्त्रिं द्वादशं यूपं निदधाति स्थापयति न तु निखनतीति
 सूत्रार्थः ॥ यूपदेवत्यम् । हे यूप ! पृथिव्यामपि ते तव लोकः

याश्रेयस्थानमित्यर्थः ॥ ननु पशवो वै यूपमुच्छ्रयन्तीति श्रुतेः
[३, ७, ३—४] यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह ते तव
आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसम्बन्धी पशुः वने वर्त्तमानः पशुस्त-
वैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

उपावीरमि । उप देवान् दैवोर्विशः प्रागु-
रु शिजो वङ्गितमान् । देव त्वष्टर्वसु रम हव्या
ते स्वदन्ताम् ॥ ७ ॥

का० [६, ३, १८] उपवीरसीति तृणमादायेति ॥ हे
तृणविशेष ! त्वमुपावीरमि उप समापमवतिगच्छतात्युपावीः
यदा उप समापेऽवस्थिताऽवति रक्षतात्युपावीः पशोर्हितीयः
सखा त्वमसीत्यर्थः ॥ का० [६, ३, २०] तेन पशुमुपसृश-
त्युप देवानिति । गृह्णीतेन तृणेन पुरस्तात्पत्यञ्च स्थितं पशुं
सृशेदिति सूत्रार्थः ॥ दैवोर्विशः पशवो देवानग्नीषोमादीनुप
प्रागुः उपगच्छन्तु दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतेः ।
इण् गतावित्यस्माच्छन्दमि लुङ्ङिङ्ङि इति [पा० ३, ४, ६]
कालमात्रे लुङ् इणो गा लुङीति [पा० २, ४, ४५] गादेशः ।
किन्भूतान् देवान् उशिजो मेधाविनः यदा हवीषि कामयमा-
नान् वहन्तीति वङ्गयः अतिवङ्गयो वङ्गितमास्तान् यजमानं
स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमानित्यर्थः । एवं
पशून् प्रार्थ्य त्वष्टारमाह हे देव ! हे त्वष्टः ! त्वं वसु पशुलक्षणं
धनं रम रमय । छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७]
शपोऽप्यार्धधातुकसञ्ज्ञत्वात्शिचो लोपः । एवं त्वष्टारमुक्त्वा
पुनः पशुमाह हे पशो ! ते तव हव्या हवीषि स्वदन्ताम् । स्वद
स्वाद आस्वादने । स्वादूनि भवन्तु यदा हवीषि स्वदन्तामा-
स्वादयन्तु देवा इति शेषः पूर्ववत्शिचो लोपः ॥ ७ ॥

रेवती॑ रम॑ध्वं बृह॑स्पते धार॒या वसू॑नि ।
ऋ॒तस्य॑ त्वा दे॒वह॒विः पाशे॑न॒ प्रति॑मुच्चा॒मि धर्षा॑
मानु॑षः ॥ ८ ॥

रयिर्धनं क्षीरादि यामां ता रेवत्यः । लिङ्गवचनव्यत्ययः
रेवन्तः । रेवन्तो हि पशव इति श्रुतेः [३, ७, ३, १३]
हे रेवन्तः क्षीरादिधनवन्तः पशवः ! यूयं यजमानगृहे रमध्वं
संक्रोडध्वम् । एवं पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाह हे बृहस्पते ! हे
ब्रह्मन् ! वसूनि पशुलक्षणानि धारया निशलीकुरु ब्रह्म वै
बृहस्पतिः पशवो वस्विति श्रुतेः [३, ७, ३, १३] ॥ का० [६,
३, २६] द्विगुणरगनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा
शृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति । अवयवद्वयोपेतया
व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपाशं कृत्वा शृङ्ग-
योरन्तकाले पशुं बध्नाति कथमभिदक्षिणम् दक्षिणशृङ्गमभि-
मुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः ॥ हे देवहविः देवानां
हविरूपपशो ! ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य
पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुच्चांमि बध्नामि प्रतिपूर्वां मुञ्चतिर्बन्धने
वर्तते । एवं पशुं सम्बोध्य गमित्ते समर्पयति मानुषो धर्षा ।
त्रिष्टुषा प्रागल्भ्ये विकरणपुरुषव्यत्ययः । मानुषः शमिता
ष्टुषोतु शमयितुं शक्नोतु पाशेन बद्धत्वादिति भावः ।
संहितायां इत्यचोऽस्तस्मिड इति [पा० ६, ३, १३५] सूत्रेण
धर्षेत्यत्र दीर्घः ॥ ८ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा॒ सवि॒तुः प्र॑स॒वेऽश्विनो॑र्वा॒हभ्यां॑
पू॒षो ह॑स्ताभ्याम् । अ॒ग्नीषो॑माभ्यां॒ जुष्टं॑ नियु॒-
न॑ज्मि । अ॒ङ्गास्त्वौष॑धीभ्योऽनु॑ त्वा मा॒ता मन्य॑-

तामनु^१ पि^२तानु^३ भ्रा^४ता सग^५र्भ्योऽनु^६ सखा^७ सयू^८ ।
अग्नीषोम^९ाभ्यां त्वा^{१०} जुष्टं^{११} प्रोक्षा^{१२}मि ॥ ९ ॥

का० [६, ३, २७] देवस्य त्वेति यूप इति । यूपे पशुं
बध्नातीति शेष इति सूत्रार्थः ॥ अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभि-
रुचितं पशुं नियुनज्मि निबध्नामि व्याख्यानमन्यत् ॥ का०
[६, ३, ३०] अद्भ्यस्त्विति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति ।
हे पशो ! अद्भ्यः आपधोभ्यः । अत्र विभक्तिव्यत्ययः अद्भिरोष-
धिभिश्च । त्वा त्वां प्रोक्षामि मेध्यं करामि । किम्भूतं त्वाम् ।
अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रातम् दर्भरपासुत्पूतत्वादोषधोनामपि
प्रोक्षणसाधनत्वमस्त्येव । स्वमातृभक्तित्वाभ्यां तृणोदकाभ्यां
पशोरुत्पन्नत्वात्तेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तम् । तदाह तित्तिरिः
अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यां ह्येष आपधोभ्यः सम्भ-
वति । किञ्च हे पशो ! एवं प्रोक्षितं त्वां माता भूमिरनुमन्यतां
तथा पिता द्यौरनुमन्यताम् सगर्भ्यां समानगर्भं उदरे भवः
सोदरो भ्राता अनुमन्यताम् सयूयः समानयूथे भवः सखा
सुहृत् अनुमन्यताम् ॥ ९ ॥

अपां^१ पे^२रुरसि । आपो^३ देवीः स्व^४दन्तु
स्वात्तच्चित्सद्दे^५वहविः । सं ते^६ प्राणो वाते^७न गच्छ-
तां^८ समङ्गानि^९ यजत्रैः^{१०} सं यज्ञपतिराशिषा^{११}
॥ १० ॥

का० [६, ३, ३१] अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णातीति ।
पशोर्मुखे प्रोक्षणीर्धारयेदिति सूत्रार्थः ॥ पशुदैवतम् हे पशो !
त्वमपां जलानां पेरुः पानशीलोऽसि । पिबतीति पेरुः
श्रीष्वादिक एरुप्रत्ययः । उदकपानशीलो भवसि तत इदं

पिबेत्यर्थः ॥ का० [६, ३, ३२] आपो देवीरित्यधस्ता-
दुपोक्षतीति । पशारवासागं हृदि प्रोक्षेदिति सूत्रार्थः ॥ हे
पशो ! आपो देवोः अचूपा देव्यः स्वदन्तु त्वामास्वादयन्तु भक्ष-
यन्तु । यद्वा आपो देव्यः स्वदन्तु पशुं भक्षयन्तु । को गुण
इति चेत् स्वात्तं चित् चिदित्यव्ययं हरर्यं हि यतो देवक्षविः
देवानां हविः पशुलक्षणं स्वात्तमास्वादितं सत् शोभनं देव-
योग्यं भूयादिति शेषः । अङ्गास्त्वेत्यादिमन्त्रत्रयणोपरिष्ठा-
न्मन्त्रेषुधोभागे पशोः प्रोक्षणैः सर्वं मेध्यं करोतीति तित्ति-
णिणा प्रतिपादितम् तदाह उपरिष्ठात् प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवैनं मेध्यं
करोति पाययत्यन्तरत एवैनं मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति
सर्वमेवैनं मेध्यं करोतीति ॥ का० [६, ४, २] उत्तरमाधार-
माधार्यं पशुं पूर्वञ्च समनक्ति ललाटात्प्रमथोणिषु सं त इति
प्रतिमन्त्रमिति । उत्तरमाधारहोमानन्तरं ध्रुवासमञ्जनादर्वा-
गेव भाले अंसयो शोण्योश्च जुह्वैव पशुं समनक्ति सं त इति
त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः ॥ पशुदैवतयजूषि ॥ लला-
टाञ्जनमन्त्रः हे पशो ! ते तव प्राणो वाह्येन वातेन सङ्गच्छ-
ताम् । अथांसयोर्मन्त्रावृत्तिः अङ्गानि अंसादीनि यजत्रैः
यागैः सङ्गच्छन्ताम् इज्यन्त इति यजत्राः । अथ शोण्योः
यज्ञपतिर्यजमान आशिषा यज्ञफलेन सङ्गच्छताम् ॥ १० ॥

घृतेनाक्तौ पशुं स्वायेथाम् । रेवति यज-
माने प्रियं धा आविश । उरोरन्तरिक्षात् सजू-
देवेन वातेनास्य हविषस्त्मना यज्ञ समस्य
तन्वा भव । वर्षी वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः ।
स्वाहा देवेभ्यः । देवेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

का० [६, ४, १२] स्वरुमादायाक्तोभौ जुह्वये ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति । विशसित्रा दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपात् स्वरुमादाय तावसिस्वरू जुह्वये घृतेनाक्ता ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ स्वरुशासदैवतम् हे स्वरुशासौ ! युवां घृतेनाक्तौ सन्तौ पशून् बहुवचनं पूजार्थम् एतं पशुं त्रायेथाम् पालयेथाम् ॥ का० [६, ५, ११] रेवति यजमान इति वाचयतीति । यजमानं वाचयेदित्यर्थः । वाग्देवतम् वाग्वै रेवतीति श्रुतेः [३, ८, १, १२] हे रेवति धनवति वाग्देवते ! यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि । बहुलं कृन्दस्यमाड्योगेऽपीत्यङ्गभावः [पा० ६, ४, ७५] । आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश । किञ्च हे रेवति ! वातेन देवेन सजूः समानप्रीतिर्भूत्वा उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षाद्यजमानं गोपायेति शेषः । किञ्चास्य पशुलक्षणस्य हविषमत्माना आत्मना यज । मन्त्रेष्व्यादेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आकारलोपः । किञ्चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण सभ्रव एकीभव । हे रेवति ! यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वात्मना च यजति तात्पर्यार्थः ॥ का० [६, ५, १५] पञ्चाक्षरमुपास्यति वर्षी वर्षीयसीति । शामित्रस्य पश्चात् प्रागग्रं तृणमुपास्यति हस्तस्य तृणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विशमनीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरिहारार्थमिति सूत्रार्थः ॥ तृणदेवतम् हे वर्षी ! वर्षीदुत्पन्नं वर्षुः तत्सम्बोधनं वर्षी वर्षप्रसव हे तृण ! यद्वा वर्षी विस्तीर्णं वर्षीयसि विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि ॥ का० [६, ५, २४] देवेभ्यः स्वाहेति जुहोतीति । मन्त्रयोरर्थेऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह । पुरस्तात् स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥११५

माहिर्भूर्मा पृदाकुः । नमस्त आतानानर्वा
 प्रेहि । घृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या अनु
 ॥ १२ ॥

का० [६, ५, २६] वपायपणीभ्यां नियोजनीं चात्वानि
 प्रास्यति माहिर्भूरिति । वपा अर्प्यते याभ्यां ते वपाअपख्यौ
 काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुबन्धनरज्जुं द्विगुणां
 चात्वानि क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवतम् हे रज्जो !
 त्वमहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः पृदाकुः अजगराका-
 रापि मा भूः ॥ का० [६, ६, १] पान्नेजनहस्तां वाचयति नय-
 न्नमस्त आतानेति । पादौ निज्येते चान्येते येन स पान्नेजनः
 पान्नेजनार्थं उदककलशः पादग्रहणमन्वावयवोपलक्षणम्
 पान्नेजनो मुखोद्यवयवगोधनार्थो जलकलशो हस्ते यस्याः
 सा पान्नेजनहस्ता तां पत्नीं नयन् गार्हपत्यसमीपात्पशु-
 शोधनाय नयन् मन् प्रतिप्रस्थानामुं मन्वं तां वाचयेदिति
 सूत्रार्थः ॥ यज्ञदेवतम् आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यते इत्या-
 तानो यज्ञः । यज्ञो वा आतानो यज्ञो हि तन्वत इति श्रुतेः
 [३, ८, २, २] हे आतान यज्ञ ! ते तुभ्यं नमः त्वमनर्वा
 शत्रुर्हितः मन् प्रेहि समामिपर्यन्तं प्रकर्षिण गच्छ । इयत्ति
 बधार्थमित्यर्वा नास्त्यर्वा यस्यामावनर्वा अनर्वा प्रेहीत्वमपत्ने न
 प्रेहीति श्रुतेः । अनर्वा प्रेहीत्याह आत्थ्यो वा अर्वा आत्थ-
 व्यापनुत्ये इति तित्तिरिवाक्यात् । किञ्च ऋतस्य यज्ञस्य
 पथ्याः पथि भवाः घृतस्य कुल्याः घृतज्ञदोः अनुलच्य उप प्रेहि
 गच्छ मन्वायपृषदाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्याग्रहणम् अत्र
 यज्ञे बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

देवी^१रापः शुद्धा वोढ्व^२ सुपरिविष्टा देवेषु ।
सुपरिविष्टा वयं परिविष्टारो^३ भूयास्म ॥ १३ ॥

एवं यज्ञं मृत्वेदानीमापः स्तूयन्ते । अर्धमब्देवत्यमर्ध-
माशीर्देवतम् हे आपो देव्यः ! मृत्यं देवेषु वोढ्वं पशुमिति शेषः
एनं पशुं देवान् प्रति वहत प्रापयत । वह प्रापणे अस्य लुडि
तडि मध्यमबहुवचने अडभावे रूपम् । किम्भृता मृत्यम् शुद्धा
स्वभावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो निविष्टाः पात्रे
जनीपात्रे । किञ्च वयमपि सुपरिविष्टाः देवेष्विति पदमि
हाप्यनुवर्त्तते वयमपि देवेषु मध्ये ऽवस्थितास्तैरेव देवैः सुपरि
विष्टाः तपिताः सन्तस्तेषामेव देवानां परिविष्टारः परिवेषण
कर्त्तारो भूयास्मे त्यागीः ॥ १४ ॥

वाचं^१ ते शुश्यामि । प्राणं^२ ते शुश्यामि ।
चक्षुस्ते^३ शुश्यामि । श्रोत्रं^४ ते शुश्यामि । नाभिं^५
ते शुश्यामि । मेढ्रं^६ ते शुश्यामि । पायुं^७ ते
शुश्यामि । चरित्रांस्ते^८ शुश्यामि ॥ १४ ॥

का० [६, ६, २—३] पशोः प्राणाञ्छुश्रुति पत्नी मुखं नासिके
चक्षुषो कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान् मण्डल्य वाचं ते शुश्या
मीति प्रतिमन्त्रमिति । पत्नी पशुमर्माप उपविश्य मृतस्य पशो
प्राणान् मुखादौच्यष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमन्त्रं शुश्रुति शोधयति
अद्भिः स्पृशतीति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतानि । हे पशो ! अहं ते तव
वाचं वागिन्द्रियं शुश्यामि शोधयामि । एवमग्रेऽपि प्राणं प्राण-
वायुं प्राणेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं नाभिं नाभिच्छिद्रं मेढ्रं
लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति गच्छन्त्येभिरिति चरित्राः पादाः
एवन्त्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि शुश्यामि ॥ १४ ॥

मनस्तु आप्यायताम् । वाक्तु आप्यायताम् ।
 प्राणस्तु आप्यायताम् । चक्षुस्तु आप्यायताम् ।
 श्रोत्रं तु आप्यायताम् । यत्ते क्रूरं यदास्थितं
 तत्तु आप्यायतां निष्ट्यायतां तत्तु शुध्यतु ।
 शमहोभ्यः । ओषधे वायस्व । स्वधिते मैन
 हिंसीः ॥ १५ ॥

का० [६, ६, ४—५] शंषेण यजमानश्च गिरःप्रभृत्यनु
 पिञ्चतो मनस्त इति गिर इति । पान्नेजनशंषेण यजमानः
 चकारादध्वर्युश्च पगोः गिराद्यङ्गान्यवपिनातः तत्र गिरसा
 मन्वमाह मनस्त इति गिर इति । सत्राणां पशुदेवतानि ।
 हे पगो ! ते तव मजः आप्यायतां यत्तु । पिनिङ्गनादस्य
 विनियोग उक्तः । वाक्तु अथवावर्गपत्यादिमन्त्राणां लिङ्गा-
 देव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रकृता नाक्तः । वाक्तु इति
 मुखं प्राणस्त इति नाभिकं चक्षुस्त इति चक्षुषो आतं त
 इति कर्णौ एतानि सुखादीनि तत्र शास्यन्तु ॥ का० [६,
 ६, ६] यत्ते क्रूरमित्यङ्गानाति । सर्वाङ्गान्यवशिष्टान्यनु
 पिञ्चत इत्यर्थः ॥ हे पगो ! यत्ते तव क्रूरं बन्धननिरोधादिकं
 क्रूरमस्माभिः कृतं यच्च आस्थितं केशादिहं कर्तुमुपस्थितं
 शमित्वा तत्सर्वं ते तदाप्यायतां शास्यतु । किञ्च तत्सर्वं निष्ट्या-
 यतां संहतं भवतु श्रेय सङ्घाते अनुब्रं भवत्वित्यर्थः तत्सर्वं तव
 शुध्यतु शुद्धं भवतु ॥ का० [६, ६, ७] शमहोभ्य इति
 पद्यात्पगोर्निपिञ्चत इति । पगोर्ब्रघ्नदेगे पान्नेजनशेष
 सुभावपि निपिञ्चतामिति सूत्रार्थः ॥ अहोभ्यः दिवसादि-
 कालविशेषेभ्यः शं सुखमस्माकं पगोर्वा भूयादिति शेषः ॥

का० [६, ६, ८] उत्तानं पशुं कृत्वायेण नाभिं तृणं निद-
धात्योषध इति । नाभरग्र्ये ऽङ्गुलउत्तुष्टये तृणं निदध्यादिति
सूत्रार्थः ॥ मन्त्रो व्याख्यातः [४ अ० १ क०] ॥ का० [६, ६, ८]
स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय क्विच्चेति । प्रज्ञातया
प्रसृतया कृतचिह्नया घृताक्तयासिधारयाभिनिधाय तृणो-
पर्यसिधारं निधाय तूष्णीं सतृणामुदरत्वचं क्विन्यादिति
सूत्रार्थः ॥ एनं पशुं स्वधिते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

रक्षसां भागोऽसि । निरस्तुं रक्षः । इद-
महं रक्षोऽभितिष्ठामीदमहं रक्षोऽवबाध इद-
महं रक्षोऽधमं तमो नयामि । घृतेन द्यावा-
पृथिवी प्रीणुवाधाम् । वायो वै स्त्रीकानाम् ।
अग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा । स्वाहाकृते ऊर्ध्व-
नभसं मारुतं गच्छतम् ॥ १६ ॥

का० [६, ६, ८] अग्रं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभ-
यतोऽनक्ति लोहितेन रक्षमाभिति । यत्तृणं नाभरग्र्ये स्थापितं
तस्य क्विन्नस्य तृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन
मूलं धृत्वा तद् द्विगुणीकृत्याग्रे मूले च पशुच्छेदननिष्पन्नेन
रक्तेनाञ्जरादिति सूत्रार्थः ॥ रक्षोदेवत्यम् हे लोहिताक्त तृण !
त्वं रक्षसां भागोऽसि ॥ का० [६, ६, १०] निरस्तमित्य-
पास्यतीति । लोहिताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः ॥
यद्यच्चविवातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्यक्तम् ॥ का०
[६, ६, ११] इदमहमित्यभितिष्ठति यजमान इति ।
उत्करे क्षिप्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः ॥

यत्तृणरूपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानो-
 ऽभितिष्ठामि अभितः पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलम-
 भितिष्ठामि किन्तु अहमिदं रक्षोऽववाधे अवाचीनं यथा
 भवति तथा नाशयामि किञ्च अहमिदं रक्षोऽधममत्यन्त-
 निकृष्टं तमो नरकं नयामि प्रापयामि ॥ का० [६, ६, १२]
 वपासुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णैति घृतेन द्यावापृथिवी
 इति । पशूदराहपां निष्काश्य तथा वपया वपाश्रपण्या-
 वाच्छादयेदिति सूत्रार्थः ॥ वपाश्रपण्योर्द्यावापृथिव्यावध्यस्ते
 उच्यते हे द्यावापृथिवी ! युवां घृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाथा-
 माच्छादयेथां परस्परम् । ऊर्णुञ् आच्छादने । आहुति-
 परिणामाभिप्रायमेतत् तथा चोक्तं ते वा एते आहुतौ हुते
 उत्क्रामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिणाममिदं जगदिति ॥ का०
 [६, ६, १५] तृणाग्रन्नाध्वर्युर्वायो वेरिति । वामहस्तघृतं
 तृणाग्रमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवतम् हे
 वायो ! त्वं स्तोकानां वपासम्बन्धिनां विप्रुषां वेः कर्मणि
 षष्ठी स्तोकान् विद्धि जानीहि ज्ञात्वा च पिवेत्यर्थः ते ह्यत्र
 तिष्ठन्ति । विदि ज्ञाने इत्यस्य लुङि मध्यमैकवचने दयेति
 [पा० ८, २, ७५] दस्य कृत्वे कृते रूपम् अङ्भाव आर्षः
 वेः विद्धि ॥ का० [६, ६, १७] वपाञ् स्रुवेर्णाभिधारयत्यग्नि
 राज्यस्येति ॥ अग्निराहवनीयः आज्यस्य वेतु आज्यं पिवतु
 स्वाहा सुहृतमसु ॥ का० [६, ६, २८] हुत्वा वपाश्रपण्या-
 वनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीर्चामितरां स्वाहाकृते इति
 वपां हुत्वोत्तरत उपविश्य वपाश्रपण्यावाहवनीय एव क्षिपेत्
 तत्रकारः विशाखां द्विशृङ्गां प्रागग्रं क्षिपेत् इतरामेकशृङ्गां
 प्रत्यगग्रामिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहाकारेणाहुतिभावमुपगतं सत्यो
 युवां मारुतं गच्छतं वायुं प्राप्नुतां वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य ।

किञ्चूतम् ऊर्ध्वं नभममूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स उर्ध्वं नभाः
तम् नभोमध्ये वर्त्तमानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदमापः प्रवहतावयञ्च मलञ्च यत् । तच्चा-
भिदुद्रोहान्तं यच्च शपे अभीरुणम् । आपो
मा तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

का० [६, ६, २८] चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इद-
मापः प्रवहतेति । सर्वे ऋत्विजः चात्वालसमीपे अङ्गिराणा-
नमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः ॥ अर्द्धे वत्या त्रयसाना महापङ्क्तिः
पावमानश्चान्यः पादः यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महा-
पङ्क्तिः । हे आपः ! इदं पशुमञ्जपननिमित्तं पापं प्रवहत
किञ्च यच्चाद्यमवदनीयमभिशापादि यच्च मलं शरीरलग्नं
प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत । किञ्च यदहमनृतमसत्य-
मुक्त्वाभिदुद्रोह दुग्धवानस्मि । दुह जिघांसायाम् यच्चाह-
मभीरुणं विभेतीति भीरुरभीरुस्तमभीरुणमनपराधिनमपराधी
हि विभेति एवंविधं शपे शपितवानस्मि अनपराधिनं प्रति
यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु
पृथक्कुर्वन्तु पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात् पापात् मां
मुञ्चतु ॥ १७ ॥

सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छ-
ताम् । रेडस्यग्निष्ट्वा श्रीणात्वापस्त्वा समरिण-
न्वातस्य त्वा ध्राज्यं पृणो र्ध्या ऊष्णो
व्यथिषत् । प्रयुतं द्वेषः ॥ १८ ॥

का० [६, ८, ६] सं ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्व-
मिति । जुहस्थेन षष्ठदाज्येन पूर्वं हृदयमभिघार्य तूष्णीं सर्वं

पशुमभिघारयेदिति सूत्रार्थः ॥ हृदयदेवतम् हे हृदय ! ते तव पशोर्मनः देवानां मनसा सङ्गच्छताम् पृषदाज्येनाभिघारितं सत् । ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सङ्गच्छतां सङ्गतोऽस्तु अभिघारितः ॥ का० [६, ८, १२] रेडमीति वसां गृह्णी-
 त्वेति । मांसपाकभाण्डे स्थितः स्रंहात्मकां द्रवविशेषो वसा तां गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ वसादेवतम् हे वसे ! त्वं रेट् अग्नि । रिषतिहिंसार्थः कर्मणि विच् रिष्टामि हिंसितेवा-
 भासि अल्पत्वात् । पूषणोऽल्पत्वं श्रुत्योक्तम् [३, ८, ३, २०] रेडमीति लेलयेव हि यूरिति लेलयाशब्दस्याल्पवाचकः । अग्निः त्वा त्वां श्रीणात् शो पाके क्रयादिः अपयन् भूयसीं करोति यदाग्निराहवनीयस्त्वां श्रीणात् स्वीकरोत् । किञ्च आपः त्वा त्वां समरिणन् री बधे गतौ क्रयादिः अत्र रिणा-
 तिर्विभर्त्यर्थं सममरन्नपुष्पान् यदा आपः त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शोपो मा भूदित्यर्थः आपो हि पच्यमानेभ्यः पशवङ्गेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्युच्यते तां त्वां गृह्णा-
 मीति शेषः । किमर्थं वातस्य ध्राज्यै गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भवत्विति तथा पूषणो रंक्ष्यै आदित्यस्य गत्यै रंक्षतिर्ग-
 त्यर्थः आदित्यस्य द्युलोके गतिर्भवत्विति वायुदित्ययोरप्रति-
 हतगमनसिद्धार्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च ऊष्णो व्यधि-
 षत् ऊष्णान्तरिक्षं तद्धि ब्रह्मण ऊष्मेव ऊष्माणमन्तरिक्षं वसा व्यथरतु कर्मणि षह्यो यदा व्यत्ययेन प्रथमार्थे षह्यो ऊष्मा व्यधिषत् व्यथतां वसां पीत्वा तृणाधिक्येन पथा मीदति वसारूपं हविस्तथाविधं भवत्वित्यर्थः अन्तरिक्षार्थं हि वसा भृच्छते होममन्त्रे [१८] अन्तरिक्षस्य हविरमीति लिङ्गात् इयं वसान्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः अन्त-
 रिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वाद् वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मक्षमता

भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते भ्राज्या इत्यादि । व्यथ भय-
चलनयोः अस्य लिङ्ङर्थे लेडिति [पा० ३, ४, ७] लेटि-
सिब्वहलं लेटौति [पा० ३, ४, ३४] सिप्प्रत्यये इतश्च
लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] तिप् इकारलोपे
लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] अडागमे व्यधिषदिति
रूपम् ॥ का० [६, ८, १२] हिरभिघार्यं प्रयुतमिति पार्श्वेन
सुसृजत्यमिना वेति । वसां हिरभिघार्यं पार्श्वेनामिना
वाज्यं वसां च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ द्वेषो दौर्भाग्यं प्रयुतं
पृथग्भूतं वसायाः सकाशात् घृतमिश्रणेन ॥ १८ ॥

घृतं घृतपावानः पिवत वसां वसापावानः
पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा । दिशः ।
प्रदिशः । आदिशः । विदिशः । उदिशः ।
दिग्भ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥

का० [६, ८, १७] वसैकदेशं जुहोमि घृतं घृतपावान
इति । वसाहोमहवत्या वसाया एकदेशं जुहुयादिति
सूत्रार्थः ॥ वैश्वदेवं यजुः । वसाया हिरभिघारितत्वाद् घृत-
मस्ति तत्र अत एवमाह । हे घृतपावानः ! घृतं पिबन्तीति
घृतपावानः पा पाने आतो मनिन्नित्यादिना [पा० ३, २, ७४]
वनिप् घृतस्य पातारो देवाः ! यूयं घृतं पिवत । हे वसा
पावानः ! वसायाः पातारो देवाः ! यूयं वसां पिवत । एवं
देवानुक्त्वा वसामाह हे वसे ! त्वमन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ का० [६, ८, २१] दिशो व्याघारयति वसाशेषेण ।
वाजिनवदिति । यथा वाजिनशेषेण दिग्ब्याघारणमुक्तं तथे-
त्यर्थः । तद् यथा [का० ४, ४, १६—१७] दिशो व्याघारयति

दिग् इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात् प्रथममुत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्धे चेति ॥ षट् दिग्देवतानि अत्र स्नाहाकारः सर्वत्र साक्षाद्भूत्वादिति [का० ४, ४, १८] वचनात् स्नाहा सर्वत्र भुज्वते दिग्भ्यः स्नाहा प्रदिग्भ्यः स्नाहा आदिग्भ्यः स्नाहा विदिग्भ्यः स्नाहा उद्दिग्भ्यः स्नाहा सर्वाभ्यः दिग्भ्यः सुहुतमस्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदी'ध्यद् ऐन्द्र उदानो अङ्गे'-अङ्गे निधी'तः । देव' त्वष्ट'भूरि' ते स७-समेतु सलक्ष्मा षड्विषु'रूपं भवाति । देव'त्रा यन्त'मव'से सखायोऽनु' त्वा माता पितरो' मदन्तु ॥ २० ॥

का० [६, ८, १] ऐन्द्रः प्राण इति पशुः संश्रुतीति । पशुरूपं हविः सृष्टेदिति सूत्रार्थः ॥ ऐन्द्र आत्मा तत्सम्बन्धी प्राणः प्राणवायुरस्य पञ्चोरङ्गे-अङ्गे सर्वेष्वङ्गेषु निदीध्यत् निहितः दिधीङ् दीप्तिदेवतयोः अस्व धातोर्दधात्यर्थे वर्त्तमानात् कर्मणि लेट् परस्मैपदं व्यत्ययेन लेटोऽडाटावित्यट् [पा० ३, ४, ८४] । तथा ऐन्द्रः इन्द्रसम्बन्धी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतः निक्षिप्तः धीङ् आधारानादरयोः । अङ्ग इत्यादौ चेत्यङ्गशब्दस्य [पा० ६, १, ११८] एङ् अति प्रकृत्या ॥ एवमनेन यजुषा पञ्चङ्गेषु प्राणान् दत्त्वा त्वष्टारमाह । त्वाङ्गी त्रिष्टुप् हे त्वष्टः ! त्वष्टृनामक देव ! यत् पञ्चङ्गजातं सलक्ष्मा समानलक्ष्यं सत् ऋद्धनेन विषुरूपं नानारूपं भवाति भवति तत् सर्वं ते तवानुपहेष भूरि बहुलमत्यन्तं संसमेतु सम्प्रगीकीभवतु प्रसक्तुषोदः ऋदपूरय इति [पा० ८,

१, ६] समित्यस्य द्वित्वम् । पुनः पशुमाह । हे पशो ! एवं प्राणैः स्वाङ्गैश्चानेन मन्त्रेण दृढीकृतं देवता यन्तं देवान् प्रति गच्छन्तं त्वा त्वां सखायो मित्तभूता इतरे पशवो माता पितरश्च अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु बहुवचनं पूजार्थम् अवसे अवितुं प्रीणयितुम् तुमर्थे असेप्रत्ययः यद्वा अवितुं तन्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

समुद्रं गच्छ स्वाहा । अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा । देवः सवितारं गच्छ स्वाहा । मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा । अहोरात्रे गच्छ स्वाहा । कन्दांसि गच्छ स्वाहा । द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा । यज्ञं गच्छ स्वाहा । सोमं गच्छ स्वाहा । दिव्यं नभो गच्छ स्वाहा । अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा । मनो मे हार्दिं यच्छ । दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहा ॥ २१ ॥

का० [६, ८, १०] प्रतिप्रस्थातोपयजति गुददृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छति प्रतिमन्त्रमिति । अनुयाजेषु ह्ययमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुददृतीयभागमेकादशधा तिर्यक् प्रच्छिद्य प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ हे हविर्गुदावयवरूप ! त्वं समुद्रादिनामकान् देवान् गच्छ प्राप्नुहि तर्पणायेति शेषः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० [६, ८, ११] प्रतिवषट्कारं हुत्वा मनो म इति मुखोपस्यर्शनमिति । प्रतिवषट्कारमेकैकं गुदकाण्डं हुत्वा सर्वान्ते

मुखं सृष्टेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदेवतासमूह ! हृदि हृदयसम्बन्धि मे मनो यच्छ निबध्नीहि निबध्दं मनो हि स्वादायतनात् च्यवते ॥ का० [६, ८, १२] अनुयाजान्ते स्वरं जुहोति दिवं ते धूम इति ॥ स्वरुदैवतम् हे स्वरो ! ते तव धूमः दिवं द्युलोकं गच्छतु वृष्ट्यै । तव ज्योतिः ज्वालां स्वः आदित्यं गच्छतु स्वःशब्देनादित्योऽभिधीयतेऽन्तरिक्षं वा ॥ भस्मना पृथिवीमापृष्य समस्तात् पूरय । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २१ ॥

मापो मीषधीर्हिँसीः । धाम्नो धाम्नो राजस्ततो वरुण नो मुञ्च । यदाहुरग्रा इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च । सुमित्रिया न चाप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् हेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ २२ ॥

का० [६, १०, ३] अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रसन्धौ हृदयशूलमुपगूहति शुगसि तमभिषोच योऽस्मान्, हेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मीषधीरिति चेति । जले प्रविश्य पालब्धस्य पशोर्हृदयस्थं मांसं यस्मिन् श्रितं स हृदयशूलस्तं शुष्कार्द्रभू-प्रदेशयोः सन्धौ निगूहेत् भूमावधोमुखं क्षिपेत् शुगसि माप इति मन्त्राभ्यामिति सूत्रार्थः ॥ हृदयशूलदेवतं यजुः । हे हृदयशूल ! त्वमपो जलानि ओषधीश्च मा द्विष्मीः ॥ का० [६, १०, ५,] धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युप-सृष्टग्रन्थप इति । सर्वे ऋत्विग्यजमाना मन्त्राभ्यां जलं सृष्टन्तीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवतं यजुः हे राजन् वरुण !

धाम्नो धाम्नः यस्माद् यस्मात् त्वदीयपाशसमन्वितात् स्थानात्
 वधं विभीमस्तस्मात् तस्मात् स्थानात् नोऽस्मान् मुञ्च मोचय ॥
 यदाहुः ॥ वरुणदेवत्वा गायत्री अवसानहीना । अघ्नया
 इति गोनाम [निघ० २, ११] प्रकरणादिहानूबन्ध्या-
 धिष्यम् । बहुवचनमनूबन्ध्याबहुत्वैऽर्थवत् एकानूबन्ध्यापक्षे
 तु पूजार्थम् । अघ्नया इति यदाहुः वेदस्मृतिलोकवाक्त्वानि
 अघ्नया अहन्तव्या अबध्याः पूजनीया इति वदन्ति । इति
 करणेन वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति । हे वरुण ! वयं
 तु इति शपामहे इतिकरणं प्रदर्शनार्थम् शपतिर्हिंसार्थः
 इति एवमनेन विधिना अघ्नया हिंसः अत एव त्वां याचा-
 महे हे वरुण ! ततस्तस्मादघ्नयाबधजातादेनसो नोऽस्मान् मुञ्च
 मोचय ॥ सुमित्रियाः । आपः ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः
 साधुमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु । यः शत्रुरस्मान् हेष्टि वयं च यं
 शत्रुं विषः डेषं कुर्मः तस्मै उभयात्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च
 दुर्मित्रियाः अमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु ॥ धाम्नो धाम्न इति
 मन्त्रः शूलोपगूहनमन्त्रस्य शेषो वा ॥ सुमित्रिया इति मन्त्रोऽ-
 पामभिमन्त्रणे वा ॥ २२ ॥

एवमग्नीषोमीयः पद्यः समाप्तः ॥

ह॒विष्म^१तौरि॒मा आपो^१ ह॒विष्म॒ान् २॥
 आवि॒वासति । ह॒विष्म॒ान् दे॒वो अध्व॒रो ह॒वि-
 ष्म॒ान् २॥ अस्तु॒ सूर्यः^१ ॥ २३ ॥

अथ सोमाभिषवोपबुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहण-
 मभिधीयते ॥ का० [८, ८, ७—१०] अग्नीषोमीयस्य
 वपांमार्जनास्ते वसतीवरीग्रहणं स्वन्दमानानामन्त्रमित्ते-

ऽस्तमितश्चेन्निनाद्यात् पुरेजानश्चेदनोजानोऽन्यस्यापि समी-
पावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव उल्कष'णु हिरण्यं वोपर्यु-
परि धारयन् हविषतीरिति । अग्नीषोमाग्रस्य पशार्वपा-
मार्जनपर्यन्ते कर्मणि कृते अनस्तं गते रवो वहन्तीनाम-
पामेकदेशाहसतीवरीमञ्जानां सोमार्थानामपां ग्रहणं कार्यं
हविषतीरिति मन्वेण । यदि रविरस्तं गतो यजमानश्च
पुरा ईजानः सोमयाजो तदा गृहे एव निनाद्याम्भणिकाहस-
तीवरीग्रहणं निनहनोयो निखननीयो निनाद्यः । यदि च
यजमानः पुरा न सोमयाजो तर्हि समीपस्थितस्य यष्टुः
मणिकाद् ग्रहणम् । स्वस्य अन्यस्य यज्ञकर्तृत्वाभावे उल्कां
कनकं वा वहन्तोनामपां समीपे धारयन् वहन्तोभ्यो वसती-
वरीर्गृह्णीयादिति सूतार्थः ॥ अनुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता । हवि-
षान् हविषा संयुक्तो यजमानः हविषतीः हविषा संयुक्ता
इमा आपः अपः आविवामति वसतीवरीः परिचरति विवा-
मतिः परिचर्यायां यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो
द्रुत्वापः प्रविवेशेति [३, ८, २, १] श्रुतेरपां हविषस्त्वं
ततो देवो द्योतमानोऽध्वरो यागोऽपि स्वशरीरनिष्पत्तये
हविषानस्तु षाभिर्गङ्गिरित्यर्थः ॥ किञ्च सूर्याऽपि देवो
यजमानस्य फलदानाय तत्पथं च हविषाम् हविःसम्पन्नोऽस्तु
भवतु । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति [३, ८, २, १२]
श्रुतेर्वसतीवरीभिः सूर्यस्य हविषस्त्वम् ॥ २३ ॥

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि ।
इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ । मित्रावरुणयोर्भाग-
धेयी स्थ । विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ ।

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो
हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ २४ ॥

का० [८, ८, ११] अग्नेर्व इति निदधाति शालाहार्य-
मपरेणेति । नूतनगार्हपत्यात् पश्चिमभागे ता वसतीवरी-
रासादयतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंष्यव्येत्यानि । हे
वसतीवर्यः ! वो युष्मान् अग्नेः शालाहार्यस्य सदसि सीद-
न्त्यस्मिन्निति सदो निकटस्थानं तत्र सादयामि स्थापयामि ।
किञ्चूतस्याग्नेः अपन्नगृहस्य न पन्नं पतितं गृहं यस्य तस्य
अविनश्वरगृहस्येत्यर्थः ॥ का० [८, ८, १८] दक्षिणेन
निर्हृत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणी निदधातीन्द्राग्नोरिति ।
शालाहार्यसमीपस्था वसतीवरीरादाय शालादक्षिणद्वारेण
नीत्वोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोणी निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसती-
वर्यः ! यूयमिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोः स्थ भागधेय्यो
भागरूपा भवथ । भागा एव भागधेय्यः । नामरूपभागेभ्यः
स्वार्थे धेयप्रत्ययः [पा० ५, ४, ३६ वा० २] । केवलमाम-
केत्यादिना [पा० ४, १, ३०] ङीप् ॥ का० ८, ८, २१—
२२] उत्तरस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति वेति । पूर्ववेदि-
न्द्राग्नोरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण वोत्तर-
वेदेरुत्तरश्रोणी वसतीवरीर्निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसती-
वरीसंज्ञका आपः ! यूयं मित्रावरुणयोर्देवतयोर्भागरूपा
भवथ ॥ का० [८, ८, २३] विश्लेषां देवानामित्याग्नीध्र
इति । उत्तरवेदिश्रोणेः सकाशाद्वसतीवरीरादायाग्नीध्री-
यस्य पञ्चान्निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसतीवर्यः ! यूयं सर्वेषां
देवानां भागरूपा भवथ ॥ इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह ।
अमूर्याः । ऋक् अवेत्या गायत्री । याः प्रसिद्धा अमूरी-

दृश्यो वसतीवर्याख्या आपः उपसूर्ये सूर्यसमीपे स्थिताः
विभक्तिश्चत्ययः याभिर्वा वाशब्दः समुच्चये याभिश्चाङ्गिः सह
सूर्यो याति ता आपो नोऽस्माकमध्वरं यच्चं हिन्वन्तु
तर्पयन्तु हिन्वतिः तर्पणार्थः ॥ २४ ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।
ऊर्ध्वं नमध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छ ॥२५॥

का० [८, १, ५] प्राज्यासादनात् कृत्वेषान्तरेषार्ध-
सोममद्रिषु संमुखेषु निदधाति हृदे त्वेति । प्राज्यासादन-
पर्यन्तं कर्म कृत्वा सोममादाय हविर्धाने गत्वा सोमं विस्रस्य
तदर्धं दक्षिणशकटेषान्तरालेन संमुखेष्वभिषवार्थपाषाणेषु
निदध्यात् अश्मनां स्थूलो भागो मुखमिति सूत्रार्थः ॥ सोम-
देवत्यानुष्टुप् हे सोम ! हृदे बुद्धे निश्चयात्मिकायै एतन्मम
स्वादिति कामरूपायै त्वा त्वामुपावहरामीति शेषः । मनसे
सङ्कल्पविकल्पात्मकाय त्वामुपावहरामि । त्वाशब्दानामावृत्त्या
क्रियावृत्तिर्बोध्या । दिवे द्युलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि ।
सूर्याय सूर्यमुखेभ्यो देवेभ्यस्तत्त्वमये त्वामुपावहरामि ॥
यद्वायमर्थः हे सोम ! हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यः । मनसे
मनस्त्रिभ्यः पितृभ्यः दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः
सूर्याय च त्वामुपावहरामीति शेषः । एतदर्थं तित्तिरिः ।
स वा अध्वरुः सोममुपावहरन् सर्वाभ्यो देवताभ्य उपा-
वहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे
त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह
देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्षे । देवतास्ताभ्य एवैत
सर्वाभ्य उपावहरतीति ॥ किञ्च एवमुपावहृतोऽभिषुतश्च
त्वमिममध्वरं मदीयं यन्नमूर्ध्वमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि द्युलोक-

वर्त्तमानेषु देवेषु होत्राः वषट्कारवादिनः सप्त होत्रकान् यच्छ
निबध्नीहि ॥ २५ ॥

सोम॑ राज॒न् वि॒श्व्वास्त्वं प्र॒जा उ॒पाव॑रोह ।
वि॒श्व्वास्त्वां प्र॒जा उ॒पाव॑रोहन्तु । शृ॒णोत्व॒ग्निः
स॒मिधा॑ हव॑ मे शृ॒ण्वन्त्वापो॑ धि॒षणा॑श्च दे॒वैः ।
श्रो॒ता ग्रा॒वाणो वि॒दुषो॑ न य॒ज्ञं शृ॒णोतु॑ दे॒वः
स॒वि॒ता हव॑ मे॒ स्वाहा ॥ २६ ॥

किञ्च । हे सोम राजन् ! विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह
आधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः ॥ का० [८, १, ६] विश्वा-
स्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठत इति । ग्रावसु स्थापितं सोमं
विमुच्योपस्थापनं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे सोम ! विश्वाः
सर्वाः प्रजाः त्वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादनादिभिः प्राप्नु-
वन्तु ॥ का० [८, २, २४, ३, १] अभूदेषा रुशत्पशुरित्य-
च्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति । अभू-
दिति मन्त्रे होत्रा शस्यमाने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरणीसंज्ञया
सूचाध्वर्युरतिप्रणीते जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ त्रिष्टुब्लिङ्गोक्त-
देवता । अग्निः समिधा समित्पूर्विकया आहृत्या मे हवं
मदीयमाह्वानं शृणोतु आपो ममाह्वानं शृण्वन्तु । चकारः
समुच्चयार्थः धिषणा देवीः वाचो देव्यश्च मे हवं शृण्वन्तु ।
धिषणा धीसादिन्यो वा धीमानिन्यो वेति यास्कः [निरु०
८, ४] धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः षन् दाने तनादिः ।
तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात् हे ग्रावाणः !
अभिषवार्थमिहोपस्थिता यूयं मम हवं श्रोत शृणुत तप्तम-
नयनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] लोखमध्यमपुरुषबहुवचनस्य

तवादेशे गुणे विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपं संहितायां
तु दीर्घः । विदुषो न न इवाद्ये विभक्तिव्यत्ययः विहांसो
यज्ञमिव यथा विहांसः प्रत्यक्षतो जानन्तो यज्ञं शृण्वन्ति
तथा यूयं इवं शृणुत तथा सविता देवः मे मम इवं शृणोतु
स्वाहा सुहुतमसु स्वा वागाहेति वा ॥ २६ ॥

देवी^१रापो अपां नपाद् यो व ऊर्मिर्ह^१विष्यु
इन्द्रियावा^१न्दिन्तमः । तं देवेभ्यो^१ देवत्रा दत्त
शुक्रपेभ्यो^१ येषां भाग स्य स्वाहा ॥ २७ ॥

का० [८, ३, ७] आपो गत्वा देवीराप इत्यप्पु जुहो-
तीति । यच्चतुर्गृहीतमाज्यं सहनीतं तज्जलं प्रति गत्वा
जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अष्टेवत्या पङ्क्तिः पञ्चपदा चत्वारिंश-
द्वर्णा पङ्क्तिः अत्र द्वितीयः समाक्षरः तुर्यपञ्चमी नवार्धै
तेनैकाधिका स्वाहेति यसुः । हे आपो देवीः देव्यः ! वो
बुष्माकमपां नपात् अपत्यरूपो योऽयमूर्मिरप्सङ्घातः कल्लो-
लोऽस्ति देवत्रा देवान् प्रति यायिनं तमूर्मिं देवेभ्यो दत्त
प्रयच्छत येषां देवानां यूयं भागः स्व भागरूपा भवथ ।
किञ्भूत ऊर्मिः इविष्यः तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्यमस्वा-
स्तीति इन्द्रियावान् दीर्घश्चान्दसः पीतः सन्निन्द्रियवीर्य-
वृद्धिकारी । तथा मदिन्तमः मदयतीति मदी अतिशयेन
मदी मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी तर्पयित्तमः ।
नाद् घस्येति [पा० ८, २, १७] तमपि नुमागमः । किञ्भू-
तेभ्यो देवेभ्यः शुक्रपेभ्यः शुक्र इत्यपलक्षणम् शुक्रादीन् सोम-
ग्रहान् पिबन्तीति शुक्रपाः तेभ्यः यद्वा शुक्रं दोषं सोमं पिब-
न्तीति । स्वाहा इदमाज्यं युज्यभ्यं हुतमसु । अहीष्माणा-

नामपां मूख्यत्वेनेयमाहुतिरित्युक्तं तित्तिरिणा । देवीरापो
अपां नपादित्याहाहुत्या वै निष्क्रीय गृह्णातीति ॥ ३७ ॥

कार्षि^१रसि । समुद्रस्य त्वाक्षित्या उन्न-
यामि । समापो^१ अङ्गिरग्मत^१ समोषधीभिरो-
षधीः ॥ २८ ॥

का० [८, ३, ८] कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाण्य-
मपोहतीति अप्पु इतमान्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरी-
करोतीति सूत्रार्थः ॥ कार्षिरसीत्यादिमन्त्रत्रयं मिलित्वा-
नुष्टुप्छन्दः आद्यस्यान्यं देवता । हे आन्यपदार्थ ! त्वं कार्षि-
राकृष्टोऽसि देवतया भक्षितोऽसीत्यर्थः यद्वा कर्षतीत्येवंशीलः
कार्षिः अन्तर्गतशमलापनेतासि । तदाह तित्तिरिः । कार्षि-
रसीत्याह शमलमेवासामपप्लावयतीति ॥ का० [८, ३, ८]
समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णातीति । मैत्रावरुणचमसेन तडा-
गादिस्था अपो गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ हे यजुषी अपि ।
आपो वै समुद्र इति [३, ८, ३, २७] श्रुतेर्वसतीवरीलक्षणस्य
समुद्रस्याक्षित्यै अक्षीणत्वाय हे जल ! त्वा त्वामुन्नयामि
गृह्णामि । वसतीवरीणां वृद्धैरजलमेतद् गृह्णते ॥ का० [८,
३, १२] प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च
संस्पर्शयति समाप इति । जलाशयात्प्रत्यागत्य चात्वालोपरि
मैत्रावरुणचमसस्था अपो वसतीवरौभिः संयोजयतीति
सूत्रार्थः ॥ आपो मैत्रावरुणचमसस्था अङ्गिः वसतीवरीभिः
समग्मत सङ्गच्छन्ताम् । गमेर्लुङि तङि प्रथमबहुवचने शपि-
लुप्ते गमहनेत्युपधालोपे [पा० ६, ४, ८८] समग्मतेति
रूपम् । तथा ओषधीः ओषधयः मुद्गमसूरादिका ओष-

धीभिर्त्रीहियवादिभिः सङ्गच्छन्ताम् अपां कारणभूतत्वादो-
षधीनामपि योगोऽसु ॥ २८ ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स
यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २९ ॥

का० [८, ३, १६] प्रचरणीसंज्ञवमग्निष्टोमे जुहो-
त्यभावे चतुर्गृहीतं यमन्न इति । अग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ प्रच-
रणीपात्रलिप्तमान्यशेषं जुहुयात् शेषान्यस्य होमपर्याप्त्यभावे
चतुर्गृहीतमादाय जुहातीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी गायत्री
मधुच्छन्दोदृष्टा हे अग्ने ! पृत्सु सङ्गामेषु यं मर्त्यं मनुष्यं
त्वमवाः अवसि रक्षसि । अवर्तः इतश्च लोपः परस्मैपदे-
ष्विति [पा० ३, ४, ८७] सिप इकारलोपे लेटोऽडाटावि-
त्याडागमे वा इति रूपम् । किञ्च वाजेषु वाज इत्यन्ननाम
[निघ० २, ७, २] हविलक्षणेष्वादिषु अन्ननिमित्तं यं पुरुषं
त्वं जुनाः गच्छसि हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसी-
त्यर्थः । जु गतौ आप्रत्ययः इतश्च लोप इतीकारलोपे [पा०
३, ४, ८७] रूपं जुना इति । स मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्व-
तीरिषः नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि यन्ता नियंस्थति प्राप्ता-
तीत्यर्थः लुट् स्वाहा सुहुतमसु ॥ उक्थसंस्थे यमग्ने इति
मन्त्रेषाद्यं परिधिं सृशेत् । षोडशिसंस्थे रराटीं सृशेत् ।
अतिरात्रे हृदिः सृशेत् । अन्यसंस्थासु हविर्धानं प्रवि-
शेत् ॥ २९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रमवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पृष्ठो हस्ताभ्याम् । आददे रावासि गभीरमि-
ममध्वरं कधीन्द्राय सुषूतमम् । उत्तमेन पवि-

नोर्ज स्वन्तं मधुं मन्तं पयस्वन्तम् । निग्राभ्या स्थ
देवश्रुतस्तर्पयत मा ॥ ३० ॥

का० [८, ४, ५, ६] देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय वाचं यच्छति प्राग्घिङ्कारात् स उपाङ्गुसवन इति । सोमाभिषवहेतुमश्मानं गृहीत्वा हिङ्कारात् प्राक् मौनो स्वात् सोऽश्मोपाङ्गुसवनसंघ्नः उपाङ्गुग्रहाय सोमः सूयते येनेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् ॥ हे अभिषवसाधन पाषाण ! त्वं रावासि । रा दावे रातीति रावा वनिप् आहुतीनां दक्षिणानाञ्च दाता भवसि । तत इममध्वरं मदीयं यागं गभीरं गभीरं महान्तं क्वधि कुरु श्रुश्रुपृक्तवभ्यच्छन्दसीति [पा० ६, ४, १०२] हेधिं उत्तमेनोत्-
कष्टेन पविना वप्यसदृशेन त्वयाहं सोममीदृशं करोमि । किञ्चूतम् । इन्द्रायेन्द्रार्थं सुषूतमं सुष्टु सूयते इति सुसुतः अतिशयेन सुसुतः सुसुततम तं सुष्टु अभिषुततमम् । निष्ठात-
कारलोपो दीर्घश्च छान्दसः । तथा ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं मधु-
स्वादेन रसेनोपेतम् पयस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतम् एवं-
विधं सोमं त्वयाहं करोमीत्यर्थः ॥ का० [८, ४, ७] निग्रा-
भ्यासु वाचयत्युरखेना निगृह्य निग्राभ्या स्थेति । अभिषोत-
व्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते तासु गृह्य-
माणासु वाचयेत् यजमानश्च खोरसि निग्राभ्या निगृह्यालभ्य
च मन्त्रं वक्तीति सूत्रार्थः ॥ हे आपः ! यूयं निग्राभ्या निग्राह्या
चक्ष्माभिर्नितरां गृहीतव्याः स्थ भवथ यस्मादिन्द्रे षोरसि यूयं
गृहीतास्ततो निग्राभ्याः । हृद्यहोर्भः । देवश्रुतेः देवैः श्रूयन्ते
ता देवेषु प्रख्याताः ततो बहुमानान्विताः यूयं मा मां तर्पयत
प्रौतिं कुवत ॥ ३० ॥

मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत प्राचं

मे' तर्पयत चक्षु'र्मे तर्पयत श्रोत्रं' मे तर्पयता-
 त्मानं' मे तर्पयत प्रजां मे' तर्पयत पशून् मे' तर्प-
 यत गणान् मे' तर्पयत गणा मे मा वितृषन्
 ॥ ३१ ॥

एवं समासेनोक्त्वा व्यासेनाह मे मम मनः वाचं प्राञ्चं
 चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत मदीयानि मनःप्रभृतीनोन्द्रियाणि तर्प-
 यतेत्यर्थः । एवं व्यासेनोक्त्वा पुनः समासेनाह । आत्मानं
 शरीरं प्रजां पुत्रादिसम्पत्तिं पशून् गवादीन् गणान् मनुष्य-
 सङ्घांश्च तर्पयत मे मदीया गणा मनुष्यसङ्घा मा वितृषन्
 मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो विगतदृष्ट्या मा भवन्तु
 अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इन्द्राय त्वा वसु'मते रुद्रव'ते । इन्द्राय
 त्वादित्यव'ते । इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने । श्ये'नाय
 त्वा सोमभृते' । अग्नये' त्वा रायस्पोषदे ॥३२॥

का० [८, ४, ८] उपाङ्गुसवने सोमं भिमिीत इन्द्राय
 त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकत्वः प्रतिमर्त्तमिति । उपाङ्गु-
 सवनं पूर्वोक्तमश्मानमधिषवणचर्मणि निधाय तदुपरि पञ्च
 मन्त्रैः पञ्चवारमभिषोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥
 पञ्च यजूषि सौम्यानि । तत्राद्यम् हे सोम ! इन्द्रायेन्द्रार्थं
 त्वा त्वां भिमि इति शेषः । किञ्चूतायेन्द्राय वसुमते वसवोऽस्य
 सन्तीति वसुमान् तस्मै वसुसंज्ञकंप्रातःसवनदेवतायुक्ताये-
 त्यर्थः । रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामक-
 माध्यन्दिनसवनदेवतायुक्ताय । अथ द्वितीयम् आदित्यवते

तृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम ! त्वा त्वां मिमे । अथ तृतीयम् अभिमातीन् शत्रून् हन्तीत्यभिमातिहा तस्मै अभिमातिघ्ने शत्रुहन्त्रे इन्द्राय सोम त्वां मिमे सपत्नो वा अभिमातिरिति [३, ८, ४, ८] श्रुतेः । अथ चतुर्थम् सोमं हरतीति सोमहृत् तस्मै हृद्यहोर्भङ्गन्दसीति [पा, ८, २, ३२ वा० १] हस्य भः सोमाहरणकर्त्ते श्येनाय श्येनपत्निरूपायै गायत्रै हे सोम ! त्वां मिमे । गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति [६, ८, ४, १०] श्रुतेः । अथ पञ्चमम् रायस्योषदे रा धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्योषदास्तस्मै धनपुष्टिदात्रेऽग्नये हे सोम ! त्वां मिमे ॥ ३२ ॥

यत्ते^१ सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृ^१थिव्यां यदुरावन्तरि^१चे । तेनास्मै यजमानायोरु^१राये कृध्यधि^१दात्रे वोचः ॥ ३३ ॥

का० [८, ४, ८] यत्त इति मितालम्भनमिति । मितस्योपांशुसवने पञ्चवारं प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः । सोमदेवत्या विपरीता ब्रह्मती आद्यतृतीयावष्टाशौ द्वितीयतुर्यौ द्वादशाशौ पादौ सा विपरीता ब्रह्मती व्यूहेन द्वादशत्वम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ [३, ८, ४, १२] निदानमुक्तम् यदा सोमो देवानां हविरभूत्तदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति । तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम ! दिवि द्युलोके ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णं अन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणम् तेन तन्वास्थेन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय विशक्तिव्यत्ययः अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं कृधि कुरु राये धनाय ऋत्विजां दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं कृधि । किञ्च दात्रे अधि वोचः अधिकं

ब्रूहि यजमानाय कृत्स्नशरीरोऽहमागत इति वदेत्यर्थः वचे-
र्बुद्धि वचेरुमिति [पा० ७, ४, २०] उमागमेऽडभावे
च वोच इति मध्यमैकवचने रूपम् ॥ यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्या-
न्तरम् हे सोम ! त्रिषु लोकेषु यस्त्वदीयं ज्योतिरस्ति तेन ज्योति-
षास्मै यजमानाय राये चतुर्थ्यर्थे तृतीया राया धनेन समृद्ध-
मुक विस्तीर्णं स्थानं कृधि किञ्च दात्रे फलदायेन्द्राय इति
वोचः ब्रूहि यत् अधि अधिकोऽयं यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

श्रवा॒वा स्थ॑ ह॒व॒तु॒रो रा॒धो॑गूर्ता॒ अ॒मृत॑स्य
पत्नीः । ता दे॑वोर्दे॒वत्रे॑मं य॒ज्ञं न॑य॒तोप॑हृताः
सोम॑स्य पिवत ॥ ३४ ॥

का० [८, ४, १२] श्रवावा स्थेत्यासिञ्चति निग्राभ्या
इति । सोमस्योपरि हाटचमसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति
सूतार्थः ॥ पथ्या बृहती तृतीयो हाटगार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः
पादा यस्याः सा पथ्या बृहती इयं ह्यधिका ॥ हे आपः !
यूयमेवंविधाः स्थ भवथ किञ्चूताः श्रवावाः श्रावमिति क्षिप्र-
नाम [निरु० ५, ३] क्षिप्रकार्यकारिण्यः श्रवा वा । हव-
तुरः । तूर्वतिर्बधकर्मा हवत्वं दैत्यं तूर्वन्ति हिंसन्ति ता हव-
तुरः क्षिपि राक्षोप इति [पा० ६, ४, २१] वलोपः । राधो-
गूर्ताः । राधो धनं गुरन्ते उद्यच्छन्ति ददति ता राधो-
गूर्ताः । गुरी उद्यमे अस्मात् नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा०
८, २, ६१] कर्त्तरि क्तौ नत्वाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य
सोमस्य पत्नीः पालयित्रः । हे देवो; देव्यः ! तास्तथाविधा
यूयमिमं यज्ञं देवत्वा देवान् प्रति नयत प्रापयत उपहृता
अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य सोमं पिवत कर्मणि षष्ठी ॥३४॥

मा भेर्मा संविक्या जर्जं धत्स्व धिषणे
वीड्डी सती वीड्येयामूर्जं दधायाम् । पाप्मा
हतो न सोमः ॥ ३५ ॥

का० [८, ४, १५] मा भेरिति प्रहरतीति । उपांशु-
सवनेनाश्रना सोमे प्रहरेदिति सूत्रार्थः ॥ अर्धं सौम्यमर्धं
द्यावापृथिव्यम् । हे सोम ! त्वं मा भेः मा भेषीः शयो
लुकि लडि रूपम् मा संविक्याः कम्पनं मा क्त्वायाः । ओविजी
भयचलनयोः लुडि रूपम् । यतो देवतर्पणायाहं त्वामभि-
पुणोमि अत जर्जं धत्स्व रसं धेहि । एवं सोमं सम्बोध्य
द्यावापृथिव्यौ सम्बोधयति हे धिषणे ! हे द्यावापृथिव्यौ !
युवा वीड्डी सती वीड्येयाम् । वीड्यशब्दो दृढवचनः । दृढे
सत्यावात्मानं दृढं कुरुतम् अस्मादुद्यताद् याव्णः । किञ्च
जर्जं दधायां रसं धत्तम् अस्मिन् सोमे । अनेन तु वज्रसंस्तु-
तेन याव्णा यजमानस्य पाप्मा हतो न तु सोमः ॥ ३५ ॥

प्रागप्रागुदगधराक् सर्वतस्त्वा दिश आधा-
वन्तु । अस्व निष्प र समरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥

का० [८, ४, २०] प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृ-
चमसेऽल्पान्शूनवधाय प्रागपागिति । प्रतिप्रहारवर्गं होतृ-
चमसमध्ये स्तोकान् सोमांशुन्निधाय प्रागपागिति ऋग्द्वयं
निग्राभसंज्ञं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्योष्णिक् ।
सोमो दिग्भिर्मिश्रुनमैच्छत्तच्च देवाः सम्पादितवन्तस्तदेत-
दृचाभ्युक्तम् । हे सोम ! प्राक् प्रागञ्चनाः अपाक् अपागञ्चनाः
दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तरा अधराक् अध-
राञ्चनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात् त्वा

त्वामाधावन्तु आभिमुख्येन गच्छन्तु । परस्परं किं भाष-
माणास्त्वामभिधावन्त्विति तदाह हे अम्ब ! हे मातः ! निष्पर
स्वैर्भागैः सोमं पूरय । ए पालनपूरणयोः विकरणव्यत्यये
लोपि रूपम् । किं प्रयोजनमिति चेत् अरीः अर्यः प्रजाः
संविदां संविदताम् । प्रजा वा अरीरिति [३, ८, ४, २१]
श्रुतिः । अस्माकं सोमसमागमं नानादिग्वासिनो जना जान-
न्वित्यर्थः । इति भाषमाणास्वामागच्छन्तु । विद ज्ञाने अस्मा-
कमिति तद्धि प्रथमबहुवचने आत्मनेपदेष्वनत इति [पा० ७, १,
५] भ्रूयादादेशे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१]
तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति रूपम् । सम्प्रो गमीत्यादिना
[पा० १, ३, २८] तद्ध् ॥ ३६ ॥

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।
न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्द्धितेन्द्र ब्रवीमि ते
वचः ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती गोतमदृष्टा, अङ्गिति क्षिप्र-
नाम [निरु० ५, १७] हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन्
इन्द्र ! देवः दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशं-
ससि स्तौषि समीचीनोऽयं यजमानो होता अद्वावानित्या-
दिसुतिं करोषीत्यर्थः । शंसु हिंसास्तुत्याः लिङ्ङर्थे लेट् मध्य-
मैकवचने सिवादेशः सिव्वहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४]
सिप्प्रत्ययः तस्यार्धधातुकस्येड्गतादेरिति [पा० ७, २, ३५]
इडागमः लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] सिपोऽडागमः

इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] सिप इकार-
लोपः तस्य रुत्वविसर्गो षत्वम् प्रशंसिषः इति रूपम् तिङ्ङ-
तिङ् इति [पा० ८, १, २८] सर्वानुदात्तत्वम् । किञ्च हे
मघवन् ! हे धनवन् इन्द्र ! मर्डिता मृड सुखकरणे मृडतीति
मर्डिता यजमानस्य सुखयिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते
अतो हे इन्द्र ! ते तव वचः त्वमेव सुखयितेत्येवं रूपं त्वदीयं
वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अभ्युदादानाहाचनान्तः षष्ठोऽध्यायः समीरितः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

वाचस्पतये पवस्व वृष्णो^१ अ॒शुभ्यां गभ-
स्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागो-
ऽसि ॥ १ ॥

षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्त्रा
उक्ताः । सप्तमे ग्रहग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [८, ४,
२३] उपा॒शुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुम-
तीरिति । मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात्तत्रैकैकेन मन्त्रेषोपां-
शुग्रहमेकैकवारं गृह्णीयात् उपयामगृहीतोऽसीति मन्त्रत्रय-
स्यादौ योज्यम् ॥ प्राणदेवत्या विराट् नववैराजत्रयोदशै-
र्नष्टरूपेति लक्षणान्नष्टरूपा विराट् प्रथमोऽष्टार्णस्तेनैकोना ।
पूर्वोत्तरार्धयोरुपांशुग्रहस्य प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनि-
योगः । हे सोम ! त्वं वाचस्पतये प्राणाय पवस्व गच्छ ।

पव गतौ । प्राणो वै वाचस्पतिरिति श्रुतेः [४, १, १, ८] ।
यदा पतये पालकदेवार्थं वाचः वाचा विभक्तिश्चतयः मन्त्रेण
वाचः सम्बन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व शुद्धो भव । किञ्चूतस्त्वम्
वृणाः वर्षितुस्तव सम्बन्धिभ्यामंशुभ्यां तौ हि तत्र क्षिप्येते ।
तथा गभस्तिपूतः पाणो वै गभस्ती इति [४, १, १, ८] श्रुते-
रध्वर्योर्गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः । समासगतः पूत-
शब्दो विच्छिद्यंशुभ्यामित्यनेनापि योच्यः ॥ द्वितीयं गृह्णाति ।
हे सोम ! देवः सन् देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु न ह्यदेवो
देवांस्तर्पयितुमलम् केभ्यो देवेभ्यः येषां देवानां त्वं भागो-
ऽसि तान् प्रति गच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

मधु॑मती॑न् दूष॑स्तुधि । यत्ते॑ सोमा॑दा॑भ्य॑
नाम॑ जागृ॑वि॒ तस्मै॑ ते सोम॑ सोमा॑य॒ स्वाहा॑ ।
स्वाहा॑ । उ॒र्व॑न्तरि॑क्षमन्वे॑मि ॥ २ ॥

द्वितीयं गृह्णाति । लिङ्गोक्तदेवतम् । हे सोम ! त्वं
नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः कृधि कुरु । का०
[८, ४, २८] यत्त इत्यात्तान् सोमे निदधातीति । स्वीकृतानं-
शून् सोमे स्थापयेत् ॥ सौम्यम् । हे सोम ! ते तव अदाभ्यम-
हिंस्यम् दम्नोतिर्हिंसार्थः जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति
सोमेति हे सोम ! तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्त-
मस्तु ॥ का० [८, ४, ३४] स्वाहेत्युक्तोर्वन्तरिक्षमिति निःक-
रणमिति । स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्त्वा निःक्रमेत् । उरु विस्तीर्ण-
मन्तरिक्षमन्वेमि अनुगच्छामि ॥ २ ॥

स्वा॑क्त॑तोऽसि॑ वि॒श्वे॑भ्य॑ इन्द्रि॑येभ्यो॑ दि॒व्येभ्यः॑
पा॒र्थि॑वे॒भ्यो॑ मन॑स्त्वाष्टु॒ स्वाहा॑ त्वा सु॑ भव॒

सूर्याय । देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः । देवांशु
 यस्मै त्वेडे तत्सत्यमुपरिप्रुता भङ्गेन हतोऽसौ
 फट् । प्राणाय त्वा । व्यानाय त्वा ॥ ३ ॥

का० [८, ४, ३७] स्वांक्त इति हुत्वा पात्रमुन्मार्ष्टीति ।
 उपांशुग्रहं हुत्वा पात्रमार्जनं कुर्यात् । ग्रहदैवतम् प्राणो
 वा अस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जात इति [४, १, १, २२]
 श्रुतेरुपांशुग्रहः प्राणः । हे प्राणरूपोपांशुग्रह ! त्वं स्वांक्तो
 भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि छान्दसो यलोपः स्वयमुत्पन्नो-
 ऽसि । केभ्यः । विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यः
 दिवि भवा दिव्या देवास्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवी-
 भवेभ्यो द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्न इत्यनुवर्त्तते ।
 यस्त्वमेवमक्तकः स्वतन्त्रस्तं त्वां मनः प्रजापतिरष्टु व्याप्नोतु ।
 अशूड्व्याप्तौ पदविकरणव्यत्ययः । प्रजापतिर्वै मनः प्रजा-
 पतिष्ठाश्रुतामिति [४, १, १, २२] श्रुतेः ॥ शोभनो भव
 उत्पत्तिर्यस्य तत्सम्बोधनं हे सुभव उत्तमजन्मन् ग्रह ! सूर्याय
 सूर्यार्थं त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि ॥ यद्वास्य होम
 मन्त्रस्यायमर्थः हे प्राणरूप ग्रह ! त्वं स्वांक्तोऽसि मया स्वीकृ-
 तोऽसि किमर्थम् दिव्येभ्यः देवजन्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः
 मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाणां द्विताये
 त्वर्थः । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामष्टु व्याप्नोतु
 हे सुभव ! प्राणरूपोपांशुग्रह ! तादृग्रूपं त्वां बहिःप्राणरूपाय
 सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि आदित्यो ह वै वाद्यः प्राण
 उदयत्येष होनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णीत इत्याथर्वणिकश्रुतेः
 सूर्यस्य बहिःप्राणत्वम् । स्वांक्तशब्देन प्राणरूपग्रहस्य
 स्वाधीनत्वं दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति

तित्तिरिणोक्तम् स्वांक्ततोऽसीत्याह प्राणमेव समकृत विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधातौति ॥ का० [८, ४, ३८] प्रथमे परिधा उत्तानं पाणिं प्रागुपमाष्टिं देवेभ्यस्त्विति । पश्चिमस्थे परिधौ सोम-
 लिप्तमूर्धाभिमुखं हस्तं कृत्वा प्रागभिमुखं यथा तथा मार्जनं कुर्यात् ॥ देवं यजुः हे लेप ! मरीचिपेभ्यः मरोचिपालकेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा त्वां परिधौ माजिर्म इति शेषः ॥ का० [८, ४, ३९] वासउरोबाहुषुश्लिष्टमश्रुमभिचरन् जुहुयाद्देवाश्रुविति । वस्त्रादिषु श्लिष्टो यः सोमाश्रुस्तमभिचारार्थं जुहुयात् ॥ आभि-
 चारिकं सोमाश्रुदेवतं यजुः । हे देव ! दीप्यमान ! हे अंशो सोमांशो ! यस्मै बधाय त्वामोडे प्रार्थयामि ईडिरध्येषणकर्मा तत् बधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः । उपरि प्रवते प्रवतिर्ग-
 त्यर्थः गच्छतीत्युपरिप्रुत् तेनोपरि आगतेन भङ्गेनामर्देनासा-
 विति देवदत्तादिनामनिर्देशः असौ हेथो हतो निहतः सन् फट् विशीर्णां भवतु । जि फला विशरणे अस्य क्विबन्त-
 स्येतद्रूपम् फलतीति फट् डलयोरैक्यम् स्वाहाकारस्थाने फडि-
 त्यभिचारे प्रयुज्यते ॥ का० [८, ४, ४१] प्राणाय त्वेति पात्रासादनम् । यस्मिन् प्रदेशे पूर्वमुपशुपात्रं स्थापितं तत्रैव स्थापयेत् । हे उपांशुपात्र ! प्राणदेवतामन्तोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः ॥ का० [८, ४, ४२] उपाश्रुमवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं व्यानाय त्वेति मश्रुमिति । येना-
 श्रुना सोमोऽभिषुतः स उपांशुमवनस्तं हस्तेन प्रमृज्योद-
 गभिमुखग्रहमंलग्नं सादयेत् ॥ हे उपांशुमवन ! व्यानदेवता-
 प्रीत्यर्थं त्वामासादयामि ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यं च्छ मघवन् पाहि

सोमम् । उरुष्य राय एषो यजस्व ॥ ४ ॥

का० [८, ६, १] उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति । सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपयाम-यतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृह्यत इत्युपयामगृहीतः पचाद्यच् चिच्चादन्तोदात्तः यमोऽपरिवेषण इति [धा० १८, ७१, ३२, ८१] परिवेषणादन्यत्र मित्वाभावाद्दृष्टिः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति [पा० ६, २, २ [पूर्वपदस्वरं बाधित्वा याश्चञ्जिति [पा० ६, २, १४४] अजन्तस्यान्तोदात्तत्वम् पुनस्तृतीयासमासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा० ६, २, २] ढतीयान्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम् । हे सोमरस ! त्वं तादृशोऽसि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! त्वं तादृशं रसमन्तर्ग्रहपात्रमध्ये यच्छ निगृह्णीष्व यदा शत्रुभ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा तथा नियमय ततः सोमं पाहि पालय तथा रायो धनानिउरुष्य रक्ष उरुष्यतो रक्षणकर्मा । यदा पशवो राय इति [४, १, २, १५] श्रुतेः पशून् रक्ष । आ इषो यजस्व इषोऽन्नानि आयजस्व समन्ताद्देहि यदान्नप्रभवत्वादिषो लक्षणाया प्रजाः प्रजा वा इष इति [४, १, २, १५] श्रुतेः । ता यजस्व याजयस्व यायजूक्ताः कुरु श्रुत्यैवं व्याख्यातत्वात् ॥४॥

अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्यु-
वन्तरिक्षम् । सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामि-
मघवन् मादयस्व ॥ ५ ॥

मघवदेवत्या त्रिष्टुप् अन्तर्यामग्रहण एव विनियोगः । हे मघवन् ! ते तवानुग्रहात् द्यावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यवधायिके करोमि । यदा हे अन्तर्याम ! प्राणरूपापन्नस्य

तवान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि किञ्च
उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये च दधामि द्यावापृथिव्यो-
र्मध्ये स्थापयामि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! अवरैः पृथिवी-
स्थानैः देवेभिर्देवैः परैः द्युस्थानैश्च देवैः सजुः समानजोषणः
समानप्रीतियुक्तः सन्नन्तर्यामि ग्रहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम्
यद्वा तप्यस्व मद तप्तौ चुरादिरात्मनेपदौ । देवेभिरित्यत्र
बहुलं कन्दसीति [पा० ७, १, १०] ऐसोऽभावे बहुवचने
भक्त्येदिति [पा० ७, ३, १०३] एकारः ॥ ५ ॥

स्वाङ्क^१तोऽसि^२विश्वे^३भ्य इन्द्रियेभ्यो द्विव्येभ्यः
पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव
सूर्याय । देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः । उदानाय
त्वा ॥ ६ ॥

का० स्वाङ्कत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः ॥ व्याख्यातः ॥
का० प्रथमे च न्युञ्जेन पाणिना प्रत्यगिति । प्रथमे परि-
धावधोमुखहस्तेन प्रत्यक्मंस्थं माष्टि देवेभ्यस्त्वेति मन्त्रेष ।
व्याख्यातः ॥ का० [८, ६, ४] उदानाय त्वेति पात्रासा-
दनम् ॥ हे ग्रह ! उदानसन्तोषार्थं त्वां सादयामि ॥ ६ ॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते
नियुतो विश्ववार । उपो ते अन्धो मद्यमयामि
यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् । वायवे त्वा ॥ ७ ॥

का० [८, ६, ५] ऐन्द्रवायवं गृह्णात्यावायविति ॥
वायुदेवत्वा त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा वायवे त्वेति यजुरन्ता । हे
वायो ! हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं वषट्कृतमप्राप्तमन्ध-

देवैः ईदृशं सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपान ! त्वं
 नोऽस्माकमुप समीपे आ भूष आक्रमस्वागच्छेत्यर्थः । भूष
 अलङ्कार इह गत्यर्थः । केनाहं आक्रमे इति चेत् सहस्रं ते
 नियुतो विश्ववार । विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वैर्वा
 व्रियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारस्तत्सम्बोधनम् हे विश्ववार सर्व-
 व्यापक ! ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति । नियुतो वायोरित्युक्तेः
 [निघ० १, १५, १०] नियुच्छब्देन वायुवाहनभूता मृगा
 उच्यन्ते तवासङ्गता वाहनभूता मृगास्तैरागच्छेत्यर्थः ।
 किञ्च मयं मदनीयं तृप्तिजनकमन्धः सोमलक्षणमन्नं ते तत्
 उप समीपे एव अयामि गमयामि सोमं ते समर्पयामीत्यर्थः ।
 हे देव दीप्यमान वायो ! यस्य सोमस्य पूर्वपेयं प्रथमवषट्-
 कारलक्षणं पूर्वपानं त्वं दधिषे धारयसि दधातेर्लिटि रूपम् ॥
 एवं वायुं प्रार्थ्य सोममाह हे सोमरस ! वायवे वायुदेवतार्थं
 त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

इन्द्र^१वायू इ^२मे सु^३ता उ^४प^५ प्रयो^६भिरा^७गतम् ।
 इन्द्र^१वो वा^२मुशन्ति हि । उ^३प^४या^५मगृ^६हीतोऽसि
 वा^७यव इन्द्र^८वा^९युभ्यां त्वा । ए^{१०}ष ते यो^{११}निः । स^{१२}जो-
 षो^{१३}भ्यां त्वा ॥ ८ ॥

का० [८, ६, ६] अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इतीति । एक-
 वारमर्धमादाय पृथक्कृत्य पुनरिन्द्रवायवं गृह्णाति ॥ इन्द्र-
 वायवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा उपयामितियजुःसहितो
 मन्धः । हे इन्द्रवायू ! युष्मदर्धमिमे सोमाः सुता अभि-
 षुताः । प्रय इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, ६] प्रयोभिः एतैः
 सोमरसरूपैरन्नैर्निर्मितैरुप समीपे युवासागतमागच्छतम् ।

यद्वा प्रयःशब्द इण् गताविति धातोः शतप्रत्ययान्तस्य रूपम्
 प्रैतीति प्रयन् इणो यण् तस्य भिसि परे तकारस्य छान्दसः
 सकारः तस्य रुत्वादि प्रयोभिरिति सिध्यति प्रयोभिः प्रयद्भिः
 शीघ्रैरश्वैरागच्छतम् । हि यस्मादिन्द्रो सोमा वां युवा-
 मुशन्ति कामयन्ते तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥ सोममाह हे
 सोमरस ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे वायुदेव-
 तार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थञ्च त्वां गृह्णामीति शेषः ॥
 का० [८, ५, २५] दशापवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रह-
 सादनमिति । दशापवित्रेण गृहीतं ग्रहं परिमृज्य पात्राद्दहि-
 निर्गतं सोमं मार्जयित्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण ग्रहस्य
 सादनं करोति । वीष्मा सर्वग्रहार्था इति सूत्रार्थः ॥ हे पात्र !
 एष खरस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम् अतोऽत्र सजोषोभ्यां
 समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थं त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृधा ।
 ममेदिह शु॑तं हव॑म् । उप॒याम॑गृहीतोऽसि
 मि॒त्रावरु॑णाभ्यां त्वा ॥ ९ ॥

का० [८, ६, ७] मैत्रावरुणमयं वामिति । मैत्रावरुणं
 ग्रहं गृह्णीयात् ॥ मित्रावरुणदेवत्या गङ्गती गृत्समददृष्टा
 यजुरन्ता । हे मित्रावरुणो ! विभक्तेराकारः हे ऋतावृधा !
 ऋतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतवृधौ ऋतस्य वर्धयितारौ
 वां युवयोरर्थायायं सोमः सुतः अभिषुतः तस्मादिन्द्रास्मिन् यज्ञं
 ममेत् इत् एवार्थं ममेव यजमानानां मध्ये ममेव हवमाह्वानं
 शुतं युवां शृणुतम् हे सोमरस ! त्वमुपयामेन मैत्रावरुणग्रह-
 पात्रेण गृहीतोऽसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वा त्वां गृह्णामि-
 तीति शेषः ॥ ९ ॥

राया वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा
 यवसेन गावः । तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो
 विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम् । एष ते योनि-
 ऋतायुभ्यां त्वा ॥ १० ॥

का० [६, ६, ८] पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय
 राया वयमिति । मैत्रावरुणपात्रे कुशद्वयं व्यवधाय तत्र
 खं सोमरसं क्षीरेण मिश्रीकुर्यात् ॥ मित्रावरुणदेवत्या
 त्रिष्टुप् त्रसदस्युदृष्टा । उत्तरार्द्धे तामिति तदः श्रवणादिह
 यदोऽध्याहारः । मन्त्रदृक्कामदुघां प्रार्थयते । यथा धेन्वा गृहे
 सत्या वयं राया धनेन ससवांसः वन षण सभक्तौ इत्यस्य त्रसौ
 रूपम् धनेन सभक्ताः सम्पन्नाः सन्तो मदेम हृष्टाः स्याम । कथ-
 मिव । हव्येनेव यथा हविषा सभक्ता देवा हृष्यन्ति यथा
 च यवसेन घासेन गवाङ्गिकादिना गावो हृष्यन्ति हे मित्रा-
 वरुणौ ! युवं युवां तां धेनुं नोऽस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं
 दत्तम् किम्भूतां धेनुम् अनपस्फुरन्तीम् । स्फुरतिर्गत्यर्थः । अप-
 स्फुरति पुरुषान्तरं गच्छतीत्यपस्फुरन्तो न अपस्फुरन्ती
 ताम् अनन्यगामिनीं दत्तमित्यर्थः ॥ एष त इति सादनम् ।
 हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानम् ऋतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्यामर्थं
 त्वां सादयामीति शेषः । ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो
 ऋतं वरुण एवायुरिति श्रुतेः [४, १, ४, १०] ऋतशब्देन मित्रः
 आयुशब्देन वरुणः इति श्रुतिव्याख्या । पदकारस्तु ऋतयु-
 भ्यामिति पदं कृतवान् नेन ऋतं सत्यं यज्ञं वा कामयेते तौ
 ऋतयू ताभ्यामृतयुभ्याम् संहितायां दीर्घः यज्ञमिच्छद्भ्यां
 मित्रावरुणाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनुतावती ।
तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्य-
श्विभ्यां त्वा । एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥११॥

का० [८, ७, ८] आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या-
वामिति । यजमानेऽन्वारब्धे वाश्विनं ग्रहं गृह्णाति ॥ आश्विनी
गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । हे आश्विना अश्वि-
देवौ ! वां युवयोर्या कशा कशेति वाङ्मसु [निघ० १, ११,
४३] पठितम् काशयति प्रकाशयति वाङ्मयमिति कशा वाक्
किम्भूता मधुमती मधु ब्रह्म तदती मधुब्राह्मणोपनिषत्पुंश-
मायुता तथा सूनुतावती प्रियं सत्यं वचः सूनुतम् तदती
सत्यप्रियवचनोपेता । हे अश्विनी ! तया वाचास्मदीयं यज्ञं
मिमिक्षतं मिह मेचने मनन्तः सेक्तुमिच्छतम् निष्पादयत-
मित्यर्थः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्या-
मर्थं त्वां गृह्णामोति शेषः ॥ का० [८, ६, ८] सादयत्येष
ते ॥ हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानम् माध्वीभ्यां मधुब्राह्म-
णाध्यैतभ्यामश्विभ्यामर्थं त्वां सादयामाति शेषः । मधुब्राह्मणं
यावर्धयाते तो माध्वो ताभ्यां तद्वित ईप्रत्ययः । दध्यङ् ह
वा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाचति श्रुतेः [४, १,
५, १८] ॥ ११ ॥

तं प्रत्नया पूर्वया विप्रवथे मथा ज्येष्ठतातिं
बहिषदं स्वविदम् । प्रतीचीनं वृजनं दोहसे
धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वदंसे ॥ उपयाम-
गृहीतोऽसि शण्डाय त्वा । एष ते योनिर्वीरतां

पाहि । अपमृष्टः शण्डः । देवास्त्वा शुक्रपाः
प्रणयन्तु । अनाधृष्टासि ॥ १२ ॥

का० [८, ६, १०] शुक्रं वैल्वेन वा तं प्रलथेति ।
विल्वपात्रेण वैकङ्कतेन वा शुक्रं ग्रहं गृह्णाति ॥ जगती वैश्व-
देवी काश्यपावत्सारदृष्टा द्वादशार्णचतुःपादा जगती उपया-
मेत्यन्ते यजुः । हे इन्द्र ! त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्धसे
पुनः पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्त्राषि तासु । वृजनमिति
बलनाम [निघ० २, ८, २७] बलं बलवद्यज्ञफलं दोहसे
चारयसि ददासीत्यर्थः यजमानायेति शेषः । कथं दोहसे
तत्र दृष्टान्तमाह । प्रलथथा । पल्लपूर्वेत्यादिना [पा० ५, ३,
१११] थाल्प्रत्ययः उपमार्थीयः प्रलथशब्दः पुराणवचनः [निघ०
३, २७] चिरन्तनानां सृग्वादीनामिव फलं दोहसे ।
पूर्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादीनामिव । विश्वथा
विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव । इमथा इदानीन्तनानां
यजमानानामिवास्य फलं दोहसे तं त्वां स्तुम इति शेषः ।
किञ्चूतं तम् ज्येष्ठतातिम् तननं तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्-
कृष्टा तातिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा वृकज्येष्ठाभ्यामित्यादिना
[पा० ५, ४, ४१] प्रशंसायां तातिल्प्रत्ययः प्रशस्तो ज्येष्ठो
ज्येष्ठेषु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि
सीदतीति बर्हिषदस्तम् । स्वर्विदम् स्वः द्युलोकं वेत्ति जाना-
तीति स्वर्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनोऽभि-
मुखं धुनिम् । धुञ् कम्पने । कम्पितारं शत्रूणाम् आशुं
शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम्
हे इन्द्र ! यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलम् वृजनं
वर्जनीयमालस्याश्रद्धादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि विनाशयसि ।

दुह प्रपूरणे प्रपूरणं रिक्तीकरणमिति क्षीरस्वामी । किञ्च
यासु क्रियासु धुनिं त्वदनुग्रहाच्छ्रवन् कम्पयन्तमाशुं क्षिप्र-
कारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयान-
मेनं यजमानमनु सोमपानेन सुत्या च यः त्वं वर्धसे तासु
क्रियासु तं त्वां सुमः इति शेषः । कथमिव प्रत्नथा याप्रत्यय
उपमार्थः प्रत्नाः पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामसुवन् पूर्वथा
पूर्वं पित्रादय इव विश्वया अतीताः सर्वे यजमाना इव इमथा
इदानीन्तना वर्त्तमाना यजमाना इव वयं त्वां सुम इत्यर्थः ।
कीदृशं त्वाम् ज्येष्ठनातिं स्वार्थे तातिः ज्येष्ठमित्यर्थः । बर्हि-
षटं यागे मन्निहितत्वेन तिष्ठन्तम् स्वर्विदं यजमानाय दात-
व्यम् स्वर्गं वेत्तीति स्वर्वित् ॥ एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह । हे
शुक्रग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽमि गण्डाय शुक्रपुत्राय गण्ड-
नाम्नेऽसुराय वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयत्येष ते । हे
ग्रह ! एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् त्वं यजमानस्य वीरतां
वीरत्वं शूरत्वं पाहि पालय ॥ का० [८, १०, १—५] शुक्रा
मन्यिभ्यां चरतः शुक्रेणाध्वर्युर्मन्यिना प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षिता-
प्रोक्षितौ यूपशकलावादायापिधानं प्रोक्षिताभ्यामपमार्जनं
मप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः गण्ड इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्युप्रति
प्रस्थातारो शुक्रामन्यिग्रहाभ्यां यथाक्रममनुतिष्ठेताम् । तत्-
प्रकारः । प्रोक्षिताभ्यां हाभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रोक्षितौ
द्वौ यूपशकलावादाय प्रोक्षिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणाच्छादनं
कृत्वाप्रोक्षिताभ्यां ग्रहावपमृज्यात् तत्र प्रोक्षितेन शकलेन ग्रहं
पिधायप्रोक्षितेनाध्वर्युः शुक्रग्रहमपमार्ष्टि इति सूत्रार्थः ॥
आभिचारिकं यजुः । गण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शुक्रपुत्रो-
ऽपमृष्टः अपमार्जनीकृतः ॥ का० [८, १०, ६] देवास्त्विति
निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारो यथा-

क्रमेण शुक्रमन्थीत्येतत्पदद्वयवाचकमन्त्रलिङ्गमनतिक्रम्य हवि
 र्धानमध्याग्निर्गच्छेताम् तत्र शुक्लिङ्गेनाध्वर्युर्निष्क्रामति ॥
 शुक्रदेवतम् । शुक्रनामकग्रहस्थं सोमं पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे
 शुक्रग्रह ! त्वां प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ का० [८,
 १०, ७] अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी सन्धायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निध-
 न्सोऽविसृजन्ती दक्षिणस्थामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाष्टृष्टा-
 सीति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वेदिपश्चाद्भागे अरत्नी संयोज्य
 ग्रहयोर्विसर्गमङ्कुर्वन्ती उत्तरवेदिश्रोण्योर्ग्रही सादयतः दक्षि-
 णश्रोणावध्वर्युः शुक्रम् उत्तरवेदिश्रोणी प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं
 सादयति ॥ वेदिश्रोणिदेवतम् । हे उत्तरवेदिश्रोणि ! त्वमनाष्ट
 ष्टानुपहंसितासि ॥ १२ ॥

सुवीरो वीरान् प्रजनयन् परीह्य भिराय-
 स्पोषेण यजमानम् । संजग्मानो दिवा
 पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषा । निरस्तः शरदः ।
 शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

का० [८, १०, ८] सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छ-
 त्वध्वर्युरिति ॥ शुक्रदेवतम् ! हे शुक्रग्रह ! त्वं सुवीरः शोभन-
 वीर्यपितः सन् वीरान् यजमानस्य शौर्यपितान् भृत्यादीन्
 प्रजनयन् उत्सादयन् रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या यजमान-
 मभिलक्ष्य परीह्य परितो गच्छ ॥ का० [८, १०, १०] अप-
 रेण यूपमरत्नी सन्धत्तः संजग्मान इति यथालिङ्गमिति ।
 अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्ग्रहवाचकपद-
 लिङ्गमनतिक्रम्यारत्नीः सन्धानं कुर्याताम् शुक्लिङ्गेनाध्वर्युः ॥
 शुक्रो ग्रहः शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्त्या कृत्वा यूपं विभर्त्सति

शेषः । किम्भृतः शुक्रः । दिवा द्युलोकैः पृथिव्याः भूलो-
केन च संजग्मानः सङ्गच्छमानः ॥ का० [८, १०, १२]
अप्रोक्षितौ निरस्यति निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युरिति । अध्वर्यु-
रप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् शण्डनामकः
शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितो निरस्तः यज्ञाद् बहिर्निक्षिप्तः ॥ का०
[८, १०, १३] आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठान-
मित्यध्वर्युरिति । अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं यूपशकलं क्षिपेत् ॥
शकलदैवतम् । हे यूपशकल ! त्वं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिक-
रणमसि ॥ १३ ॥

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य राय-
स्पोषस्य ददितारः स्याम । सा प्रथमा संस्कृति-
विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः
॥ १४ ॥

का० [८, १०, १४] अच्छिन्नस्येति जपित्वेति । यज
मानो जपति ॥ सौम्यम् । हे देव दीप्यमान सोम ! अच्छि-
न्नस्य अनवश्वण्डितस्य सन्ततस्य सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य
ते तव ददितारः दातारः वयं स्याम भवेम रायः पोषस्य धन
पोषस्य च दातारः स्याम भूयोभूयो यज्ञकरणमाशास्यते । यद्वा
ते तव प्रमादात् रायः पोषस्य ददितारः स्याम । अच्छिन्नस्येति
विशेषणद्वयं धनपोषस्यैव ॥ का० [८, ११, १] उभयतो
यूपं प्रत्यङ्मुखौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमं तमनु प्रति-
प्रस्थातेति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातागौ यूपोभयपार्श्वयोः स्थित्वा
पश्चिमाभिमुखौ सन्तौ जुहुयाताम् । अध्वर्युरादौ शुक्रं
प्रतिप्रस्थाता ततो मन्यिनं जुहोति ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप्

सा प्रथमा मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्थं क्रियत इत्यर्थः । सोमक्रये सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममित्युक्तत्वात् [४ अध्या० २० क०] किंभूता संस्कृतिः । विश्ववारा विश्वैः सर्वैर्ऋत्विग्भिरनृत्विग्भिश्च त्रियते यत्र सोमः सा विश्ववारा यद्वा विश्वं वृणोति क्रियमाणः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्तिवीजत्वात् सोमस्य वरुणो मित्रः अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भृत्य इति शेषः । वरुणमित्राग्नयोऽन्येषामप्युपलक्षकाः देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मै । इन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहा ॥ तम्पन्तु होत्रा मध्वो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत् स्वाहा । अयाङ्गनीत् ॥ १५ ॥

स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनावानुत्कृष्टधीः बृहस्पतिः यस्येन्द्रस्य प्रथमो मुख्यो मन्त्री इति शेषः ॥ यद्वा संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विश्वैर्देवैर्वरणीया सा प्रथमा देवानां मध्ये मुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव चिकित्वान् बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव हे ऋत्विजः ! तस्मै तादृशायेन्द्राय सुतमभिषुतं सोमं स्वाहेति स्वाहाकारेणाजुहोत आभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत ॥ का० [८, ११, ८] तम्पन्त्विति जपतीति ॥ होत्रादेवतम् । ताः होत्राः छन्दोऽभिमानिन्यो देवताः तम्पन्तु तस्मा भवन्तु । तम्प प्रीतौ । होत्राशब्देन याज्याच्छुद्धांस्यभिधीयन्ते । ताः काः याः मध्वो मधुनो मधुखादस्य सोमस्य

स्त्रिष्टाः साधु इष्टाः तद्धोमे नियुक्तत्वात् याश्च होत्राः सुष्ठु प्रीताः । कथं ज्ञायन्ते । यद् यस्मात् स्वाहाकारेण सुष्ठुताः साधु हुता होमार्थं नियुक्ता इत्यर्थः ॥ का० [८, ११, १०] होतारं प्रत्यङ्ङुपसीदत्ययाडग्नीदिति । अध्वर्युर्होतसमीपे प्रत्यङ्ङुस्त्रिष्टेत् ॥ होतदेवतम् । अग्निरयात् अयाचीत् । अग्निधा यागः कृत इति होतुः कथयति ॥ १५ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायु रजसो विमाने । इममपात् सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥ उपयाम- गृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥ १६ ॥

का० [८, ६, १२] मन्थिनमयं वेन इति । मन्थिग्रहं गृहीयात् ॥ त्रिष्टुप् अनयाधिदेवमधियज्ञश्चावस्थितः सोमः स्तूयते । अधिदेवं चन्द्रात्मना स्तूयते । वेनो वेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्कः [निरु० १०, ३८] विनि कान्तावित्यस्य रूपम् अयं वेनः कान्तश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य निर्माणकाले ग्रीष्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्भा अपः चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः । पृश्निरादित्यो द्युल्लोको वा गर्भोऽवस्थानं यासां ताः द्युल्लोकस्था रविस्था वा अपो वर्षति । किम्भूतो वेनः । ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युत्क्षरणं जरायुवहेष्टनं यस्य स ज्योतिर्जरायुः । इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमः स्तूयते विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा इमं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति सुवन्ति । बालं यथा कश्चिद्बालयति तद्वयं सोमं स्तोत्रशस्त्ररूपाभिर्वाग्भिः सुवन्ति रिहितिरर्चनकर्मसु पठितः

[निघ० ३, १४, ११] अर्चनं स्तवनमेव । किन्भूतमिमे
सूर्यस्यापाञ्च सङ्गमे गृहीताभिरङ्गिरभिषुतमिति शेषः ।
सोमाभिषवार्थं वसतीवर्य आपो अपां सूर्यस्य च सङ्गमे
गृह्यन्ते ता वै वहन्तीनाम् स्यन्दमानानां गृह्णीयाद्वा गृह्णी-
यादिति श्रुतेः । यद्वायमर्थः अपां सूर्यस्य सङ्गमे निमित्ते
उदकसूर्यसमागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं
स्रवन्ति यथा बालं कस्यचिद्वस्तुनो लाभाय यथा कश्चित्
स्तौति । ईदृश हे सोम ! त्वमुपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतो-
ऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति
शेषः ॥ १६ ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या
वनुथो द्रवन्ता । आ यः शर्याभिस्तुविनुम्णो
अस्याश्रीणौतादिशं गभस्तौ ॥ एष ते योनिः
प्रजाः पाहि । अपमृष्टो मर्कः । देवास्त्वा
मन्यिपाः प्रणयन्तु । अनाघृष्टासि ॥ १७ ॥

का० [८. ६, १३] मक्तुभिः शोणाल्येनं मनो न येष्विति ।
एनं मन्यग्रहं यवपिष्टैर्मित्राकुर्यात् ॥ त्रिष्टुप् सोमस्तुतिः ।
विपः विपर्शन्ती मंधाविनी अध्वर्गुप्रतिप्रस्थातारौ । विप
इत्यत्र छान्दस्य प्रतिपदिककाटिशलापः । येषु हवनेषु सोम-
होमेषु शच्या कर्मणा कृत्वा शचीनि कर्मनाम [निघ० २, १,]
मनो न मन इव तिग्मम् । तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति
यास्कः [निरु० १०, ६] । मनोवदत्साहयुक्तं यथा तथा वनुथः
प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दस्यः वनुतः व्याप्तः युगपत्
शुक्रामन्यग्रहाविति शेषः । शच्याति निमित्तद्वितीया वा कर्म-

निमित्तं व्याप्रुत इत्यर्थः । किम्भूतो विपश्चितो द्रवन्ता द्रवन्ती
 गच्छन्ती हवनेषु तेष्वेव कर्त्तव्येषु होमेषु प्रचरन्ती । योऽध्वर्युः
 शर्याभिः [निघ० २, ५, ५] अङ्गुलीभिर्गभस्ती पाणौ स्थितस्यास्य
 मन्विग्रहस्य कर्मणि षष्ठी इमं मन्विनमादिशं प्रतिदिशमा
 अश्रीणीत समन्तात् श्रीणीते सक्तुभिर्मिश्रयति । किम्भूतो
 यः तुविनृम्णः तुवि नृम्णं यस्य बहुधनः मष्टादक्षिणः ।
 तुवीति बहुनाम [निघ० ३, १, २] नृम्णमिति धननाम
 [निघ० २, १०, २०] । यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समान-
 कर्माणौ तथापि यः सक्तुभिः अपणं करोति स एव प्रधान
 इत्याशयः । एष त इति सादयति । हे मन्विग्रह ! ते तव
 एष योनिः प्रदेशः त्वं प्रजाः यजमानसम्बन्धिनीः पाहि
 षालय ॥ का० [८, १०, ५] अपमृष्टो मर्क इति प्रति-
 प्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशकलेन मन्विन-
 षाच्छाद्याप्रोक्षितेनापमाष्टिं । अपमार्जनीकृतो मर्को नामा-
 ष्टिपुरोहितः ॥ का० [८, १०, ६] देवास्त्वेति निष्क्रामतो
 यथालिङ्गमिति । प्रतिप्रस्थाता हविर्धानान्निष्क्रामेत् ॥ मन्वि-
 देवतम् हे मन्विग्रह ! मन्विनं ग्रहं पिबन्तीति मन्विपाः देवाः त्वा
 प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ अनाष्टृष्टासीति मन्वी
 विनियोगसहितः पूर्वं [१२ क०] व्याख्यातः ॥ १७ ॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीक्ष्यभि राय-
 स्पोषिणं यजमानम् । संजग्मानो दिवा पृथि-
 व्या मन्थी मन्विशोचिषा । निरस्तो मर्कः ।

मन्विनोऽधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

का० [८, १०, ८] सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति ।

प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं गच्छति ॥ मन्यिदैवतम् हे मन्यिग्रह ऽ तमिमे
 शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्त्वं यजमानसम्बन्धिनीः प्रजाः
 प्रजनयन् उत्पादयन् सन् रांयस्योषेण धनस्य पुष्ट्या सह यज-
 मानमभि यजमानसम्मुखं परीहि परिगच्छ आगच्छ ॥ का०
 [८, १०, १०] अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः संजग्मान इति ॥
 प्रतिप्रस्थातारत्निं सन्धत्त इत्युक्तम् ॥ मन्यी नाम ग्रहो दिवा
 पृथिव्या द्युलोकभूलोकाभ्यां संजग्मानः सङ्गच्छमानः सन्
 मन्यिशोचिषा मन्यिनः स्वस्यैव दीत्या यूपं विभर्तीति शेषः ॥
 का० [८, १०, ११] निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रति-
 प्रस्थाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् मर्क-
 नामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः ॥ का० [८, १०, १२]
 मन्यिन इति प्रतिप्रस्थातेति । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूप-
 शकलमाहवनीये प्रक्षिपेत् ॥ शकलदैवतम् ! हे यूपशकल !
 त्वं मन्यिग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १८ ॥

ये दे॑वासो दि॒व्येका॑दश॒ स्थ पृ॑थि॒व्यामध्ये॑
 का॑दश॒ स्थ । अ॒प्सु चि॒तो महि॑नेका॑दश॒ स्थ ते
 दे॑वासो य॒ज्ञमि॒मं जु॑षध्वम् ॥ १९ ॥

का० [८, ६, १४] आययणं द्वयोर्धारयोर्ये देवास इति ।
 धाराद्वये क्षरति सत्याग्रयणं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवी
 त्रिष्टुप् परुच्छेपट्टष्टा । हे देवासः देवाः ! ये यूयं दिवि
 द्युलोके एकादश स्थ एकादशसङ्घाका भवथ केन महिना
 महिना स्वस्वमहिना स्वस्वमाहात्म्येन महिनेति पटं त्रिष्वपि
 स्थानेषु सम्बध्यते सर्वत्र महाभाग्याविशेषात् तथा पृथिव्याः
 मधि पृथिव्युपरि एकादश स्थ तथा ये यूयमप्सु चितः अन्त-
 रिक्षनिवासिन एकादश स्थ भवथ । अप्सु चिति अन्तरिक्ष-

श्रिमसु [निघ० १, ३, ८] पठितम् क्षियतिर्निवासायः अस्तु,
अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तौत्यर्थः । हे देवासः देवाः ! ते
त्रिविधा यूयमिमं यज्ञं यजनीयमाग्रयणग्रहं जुषध्वं सेवध्वम्
॥ १८ ॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः
पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं विष्णुस्वामिन्द्रियेण
पातु विष्णुं त्वं पाह्यभि सर्वानानि पाहि ॥ २० ॥

आग्रयणदेवतं यजुराग्रयणग्रहण एव विनियुक्तम् । हे आ-
ग्रयणग्रह ! त्वमुपयामेन पात्रेण स्वीकृतोऽसि । आग्रयणोऽसि
आग्रयणनामा भवसि किञ्च तस्त्वम् स्वाग्रयणः अग्रस्य भावः
आग्रम् सुहु आग्रं स्वाग्रं श्रेष्ठम् अयति प्रापयतीति स्वाग्रयणः
अग्रशब्दस्यायती परे टिलोपः । तादृशस्त्वं यज्ञं पाहि रक्ष
यज्ञपतिं यजमानं च पाहि । विष्णुः यज्ञाधिष्ठाता देव
इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु त्वमपि तादृशं विष्णुं पाहि रक्ष ।
सर्वानानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो रक्ष ॥२०॥

सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्रायस्मै सुन्वते यजमानाय पदत इष ऊर्जे
पवतेऽङ्गा ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां
पवते सुभूताय पवते विष्टेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ।
एष ते योनिर्विष्टेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ २१ ॥

का० [८, ६, १५] त्रिर्हिङ्गुत्य सोमः पवत इति । हिङ्गा-
रत्रयं कृत्वा जपेदिति शेषः ॥ वैश्वदेवम् । सोमः पवते
पवतिर्गत्यर्थः सोमो गच्छति ग्रहपात्रेषु स्वर्गायै कर्मणि प्रव-

र्त्त इत्यर्थः । द्विरुक्तिरादरार्था । किमर्थम् असौ ब्रह्मा^{न्} ।
 ब्राह्मणजातिप्रोत्यर्थम् असौ क्षत्राय एतत्क्षत्रियजातिप्रोत्य-
 र्थम् असौ सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं
 पवते । इषेऽन्नाय जजे तदुपसेचनाय क्षीरादये पवते निष्प-
 त्यर्थमित्यर्थः । अद्भ्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो व्रीहियवादिभ्य
 स्तस्त्रिदशैः पवते । द्यावापृथिवीभ्यां लोकद्वयप्रोणनाय
 पवते । किं वा बहुनोक्तेन सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय
 पवते । हे आग्रयणग्रह ! तादृशं त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यः
 सर्वदेवताप्रोत्यर्थं गृह्णामीति शेषः ॥ एष त इति सादयति ।
 हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थं त्वां
 सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय त्वा बृहद्वते वय-
 स्वत उक्थाव्युं गृह्णामि । यत्त इन्द्र बृहद्वय-
 स्तस्मै त्वा विष्णावे त्वा । एष ते योनिरुक्थे-
 भ्यस्त्वा । देवेभ्यस्त्वा देवाव्युं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे
 गृह्णामि ॥ २२ ॥

का० [८, ६, २,] उक्थ्यमुपयामगृहीत इति । उक्थ्यं
 ग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपयामग्रहदेवतानि यजुषि हे सोम ! त्वमु-
 पयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि हे उक्थ्यग्रह ! त्वा त्वामिन्द्रार्थं
 गृह्णामि स्वीकरोमि । किम्भूतायेन्द्राय बृहद्वते बृहत्साम
 तद्वते बृहत्सामप्रियायेत्यर्थः । तथा वयस्वते वयः सोमरूप-
 मन्नं तद्वते यद्वा वयो यौवनलक्षणं वीर्यसमेतम् सदा तद्वते ।
 किम्भूतं त्वाम् उक्थाव्यम् उक्थानि मित्रावरुणब्राह्मणाच्छ-
 स्वच्छावाकसम्बधीनि शस्त्राणि भवति रक्षतीत्युक्थावीः

र्मिम् तत्र ह्यस्य विनियोगः ॥ किञ्च एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाह हे इन्द्र ! यत्ते तव बृहत् महत् वयोऽन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्रार्थये इति शेषः । हे सोम ! विष्णवे विष्णुदेव-
 तार्थं त्वां गृह्णामि । यद्वा हे इन्द्र ! यत्ते तव बृहत् महत् ऊर्जि-
 तम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम ! त्वां गृह्णामि । अत्र च-
 ते इन्द्रेति युष्मदामन्विताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते त्वेति युष्मदा
 सोम उच्यते प्रत्यक्षः तयोः सामर्थ्यं नास्ति ततस्ते इत्यस्य
 पदस्य अस्येत्यनेन व्यत्ययः इन्द्रेत्यस्येन्द्रस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः
 ततश्चायमर्थः हे सोम ! यदस्येन्द्रस्य बृहद्दयो तस्मै त्वा गृह्णामि
 विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामि ॥ एष त इति सादनम् । हे
 ग्रह ! एष ते तव योनिः स्थानमकथेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति
 शेषः ॥ का० [८, १४, ८] उक्थं विगृह्णाति त्रैधं देवेभ्य-
 स्त्वेति सर्वेभ्य इति । उक्थस्थालीस्थं सोमं त्रेधा विभज्य
 गृह्णाति । सर्वेभ्यः प्रगास्तृत्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकेभ्यस्तत्कृतया-
 गार्थमित्यर्थः । हे सोम ! देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि किम्भूतं
 त्वाम् देवाव्यम् देवानवति तर्पयतीति देवावीस्तम् किमर्थम्
 यज्ञस्यायुषे अनवच्छिन्ना कर्मैकदोषरहिता परिसमाप्तिर्यज्ञ-
 स्थायुस्तस्मै यज्ञसमाप्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि ।
 यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुषे
 गृह्णामि ॥ २२ ॥

मिवावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे
 गृह्णामि । इन्द्राय त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे
 गृह्णामि । इन्द्राग्निभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्या-
 युषे गृह्णामि । इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं

यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । इन्द्रावृहस्पतिभ्यां त्वा
 देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । इन्द्राविष्णु-
 भ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २३ ॥

का० [८, १४, ८] मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त इति ।
 मैत्रावरुणायोक्थविग्रहे मन्त्रविकल्पः ॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थे
 देवाव्यं देवतर्पकं त्वां यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ का० [८, १४,
 १५] एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छु-
 सिन इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यच्छावाकायेति । ब्राह्मणाच्छस्यच्छावा-
 काभ्यां मन्त्रविकल्पाविवम् ॥ इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्नि-
 भ्यामर्थे त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत् ॥ का० [१०, ७, ११]
 उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्रावृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति ।
 उक्थादिसोमसंस्थेषु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्थ-
 विग्रहमन्त्राः ॥ इन्द्रावरुणयोरर्थे त्वां देवाव्यं यज्ञस्यायुषे
 गृह्णामि । एवमिन्द्रावृहस्पतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । इन्द्रा-
 विष्णुभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि ॥ मित्रावरुणाभ्यामित्यादौ देवता-
 इन्द्रे चेति [पा० ६, ३, २६] पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ॥ २३ ॥

सूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानर-
 मृत आ जातमग्निम् । कविं समाजमतिथिं
 जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ २४ ॥

का० [८, ६, २१] ध्रुवं सूर्धानं दिव इति । ध्रुवसंज्ञं
 ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुभ्ररहाजट्टा वैश्वानर-
 चात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा ईदृशमग्निं जनयन्तः उत्पादित-
 वन्तः अडागमाभाव आर्षः । किञ्चूतमग्निम् दिवो सूर्धानं

द्वैलोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय भासकम् ।
 तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरुपरतिस्तद्रहितम् नहि पृथिव्या
 उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वा-
 ननुगृह्णन् सर्वदा वर्तत एव यद्वा पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते ।
 आकाशमापः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु [निघ० १, ३, ३]
 पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलमतिं पर्याप्तमतिं
 पूरकमित्यर्थः तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृष्ट्या भूतानि
 पुष्पाति । तथा वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वान-
 रस्तम् जठराग्निरुपेणान्नपाचकत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञ-
 निमित्तमाजातम् उत्पन्नमरणिहयात् । तथा कविं क्लान्तदर्शनं
 स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिन्नमित्यर्थः । तथा सम्राजं सम्यग्दीप्य-
 मानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः । तथा जनानां यजमानानाम-
 तिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् विज्ञायते हि अग्निरतिधिरूपेण
 गृहान् प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति । आसन् आपा-
 तम् आस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने पद्वन्न इति [पा० ६, १, ६३]
 सूत्रेणासन् आदेशः सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] सप्तमी
 लोपः आसन् आसनि आस्ये मुखे आपातम् आभिमुख्येन
 पोयतेऽनेनेत्यापातम् विज्ञायते हि चमसा देवपान इति चम-
 सेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति [१, ४, २, १४]
 श्रुतेः ॥ ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षिति-
 ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमः ।
 एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा । ध्रुवं ध्रुवेण
 मनसा वाचा सोममवनयामि । अथा न इन्द्र

इद्विशोऽसपत्नाः समनसस्करत् ॥ २५ ॥

ध्रुवदेवतं यजुः ध्रुवग्रहण एव विनियुक्तम् । हे सोम ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कीदृशस्त्वम् ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः । क्षितिर्वासगत्योः स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवीशंसनप्रस्थानात् तथा ध्रुवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेन स्थिरः तथा अच्युतानां च्युतिरहितानां क्षरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः अच्युते च्युतिरहिते पात्रे क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः ॥ एष त इति सादनम् । हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानं वैश्वानरा-याम्नये त्वा त्वां सादयामि ॥ का० ध्रुवः होतृचमसेऽवन-यति ध्रुवं ध्रुवेणेति । ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं होतृचमसे सिञ्चेत् ॥ बृहती पूर्वीऽर्धर्ची ध्रुवदेवतः उत्तर ऐन्द्रः । प्रथम-तृतीयावष्टाक्षरो पादौ द्वितीयचतुर्थी दशाक्षरो सा बृहती वैराजी गायत्री चेति पिङ्गलोक्तेः । ध्रुवैकाग्र्येण मनसा वाचा तस्मिन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवग्रहेऽवस्थितं सोममवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि यद्वा ध्रुवं ग्रहं सोमं होतृचमसस्थं प्रत्यवनयामि ॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इदेवार्थे इन्द्र एव नोऽस्मात्त्रं विशः प्रजाः ईदृशीः करत् इतश्च लोपः परस्मै-पदेष्वितौलोपः [पा० ३, ४, ८७] लेटोऽडाटावित्यडागमः [था० ३, ४, ८४] । कीदृशोर्विशः असपत्नाः नास्ति सपत्नी यासां ताः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः तथा समनसः समानं मनो यासां ताः स्थिरमनेस्ता धृतियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यस्ते' द्रुप् स्कन्दति यस्ते' अ० शुर्गावच्यु तो
धिषण० योरुपस्यात् । अध्व० र्यीर्वा परि वा यः

पवित्रात्तं ते^१ जुहोमि मनसा वषट्कृतं^२ स्वाहा ।
देवानामुत्क्रमणमसि ॥ २६ ॥

का० [८, ६, ३८] यस्त इति विप्रुषात् होमं जुह्वतीति ।
अभिषवे ग्रहणे च पतितानां सोमविन्दूनां ग्रहणाशक्त्य-
त्वात्तत्रत्यवायपरिहाराय घृतहोमस्य विप्रुड्दोम इति संज्ञा
तमध्वर्यादयो जुह्वति ॥ सोमी त्रिष्टुप् स्वाहेति यजुरन्ता
देशश्चोदृष्टा । हे सोम ! ते तव यो द्रुप्सः रसैकदेशः स्कन्दति
भूमावन्यत्र वा पतति यश्च ते तवांशुः खण्डः ग्रावच्युतः ग्राव्णः
सकाशात्पतितः यश्च धिषणयोः अधिषवणफलकयोरुपस्था-
दुत्सङ्गात् स्कन्दति वाथवा य अंशुरध्वर्याः सकाशात् स्कन्दति
वाथवा य अंशुः पवित्रात्परिस्कन्दति यतः कुतश्चित्परि
स्कन्दतीति भावः ॥ हे सोम ! ते तव तं द्रुप्समंशुञ्च स्वाहा-
कारेण जुहोमि । किञ्भूतं तत् मनसा वषट्कृतं सङ्कल्पितं
वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च जुहोमात्यर्थः ॥ का० [८,
६, ३२] अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यतीति । अध्वर्युणा
वेदैर्ये तृणे गृहीते तयोरेकं चात्वाले क्षिपेत् ॥ चात्वान-
दैवतम् । हे चात्वाल ! त्वं देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामन्ति
गच्छन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्क्रमणं देवास्त्वत्तः स्वर्गं गच्छन्ति
अतो हि देवाः स्वर्गमुपोदक्रामन्निति [४, २, ५, ५ ।
श्रुतेः ॥ २६ ॥

प्राणाय^१ मे वर्चिदा^२ वर्च^३से पवस्व । व्यानाय^४
मे वर्चिदा^५ वर्च^६से पवस्व । उदानाय^७ मे वर्चिदा^८
वर्च^९से पवस्व । वाचे मे^{१०} वर्चिदा^{११} वर्च^{१२}से पव-
स्व । कृतूद्वाभ्यां मे वर्चिदा^{१३} वर्च^{१४}से पवस्व ।

श्रोत्राय मे वर्चिदा वर्चसे पवस्व । चक्षुभ्यां
मे वर्चिदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

का० [८, ७, ८] ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान्
वाचयन् प्राणाय म इति प्रतिमन्त्रमिति । प्राणायेत्यादयो
मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान् वाचयेत् ग्रहणक्रमेण ग्रहान्
यजमानं दर्शयति ॥ लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश । यज्ञस्यैते
प्राणास्तान् प्राणरूपेण दर्शयति हे उपांशो ! यस्त्वं स्वभावत
एव वर्चिदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थित-
वायोर्वर्चसे पवस्व प्रवर्त्तस्व ॥ उपांशुसवनम् । व्यानाय मे
सर्वशरीरगतवायवे पवस्व अन्यत् पूर्ववत् ॥ अन्तर्यामम् कण्ठ-
देशस्थो वायुरुदानः ॥ ऐन्द्रवायवम् वाग्निन्द्रियाय ॥ मैत्रा-
वरुणम् क्रतुः कामः दक्षन्तस्य समृद्धिः तद्द्वयसाधनरूपाय
वर्चसे प्रवर्त्तस्व ॥ आश्विनम् श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय ॥ शुक्रा-
मन्त्रिनौ युगपत् हे शुक्रामन्त्रिनौ ! मे मम चक्षुषोः पाटवाय
तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेथां प्रवर्त्तथाम् ॥ २७ ॥

आत्मने मे वर्चिदा वर्चसे पवस्व । श्रो-
त्रसे मे वर्चिदा वर्चसे पवस्व । आयुषे मे वर्चि-
दा वर्चसे पवस्व । विष्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो
वर्चिदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २८ ॥

आग्रयणम् । ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वर्चसे पवस्व ॥
उक्थ्यम् । श्रोत्रः सर्वेन्द्रियपाटवं शारीरं बलं वा तद्रूपाय
वर्चसे पवस्व । ध्रुवम् । आयुर्निर्दुष्टजीवनं तद्रूपाय वर्चसे
पवस्व ॥ पूतभृदाधवनीयी युगपदवेक्षते । हे पूतभृदा-

विष्वनीयो ! सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रजायं यहर्चस्तेजस्तदर्थं
 युवां पवेथाम् किम्भूतो युवाम् वर्चो दत्तस्ती वर्चोदसौ सर्वत्र
 ददातेरसुन्प्रत्ययः ॥ यद्वात्र प्राणायेत्यादिचतुर्थीनां षष्ठ्या
 विपरिणामः प्राणव्यानादीनां यहर्चस्तदर्थं पवस्वेत्यर्थः यद्वा
 यस्तं प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे ब्रह्मवर्चमाय पवस्व एवं
 सर्वत्र ॥ २८ ॥

कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि को नामा-
 सि । यस्य ते नामामन्महि यं त्वा सोमे ना-
 तोऽत्पाम । भूर्भुवःस्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यात्
 सुवीरा वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥

का० [८, ७, १४] कोऽसीति द्रोणकलशमिति । द्रोण-
 कलशमवेक्षते ॥ प्राजापत्या वर्धमानोष्णिक् । यस्याः प्रथमः
 पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षरश्चतुर्थो नवा-
 क्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोष्णिक् । अर्धस्तप्रजापतिं द्रोण-
 कलशमाह हे द्रोणकलश ! त्वं कः प्रजापतिरसि कतमोऽति-
 शयेन प्रजापतिरसि तथा कस्य प्रजापतेरसि को नाम प्रजा-
 पतिनामासि प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थः । किञ्च वयं यस्य
 ते तव नाम अमन्महि विजानोमः मन ज्ञाने च पुनर्यं द्रोण-
 कलशरूपं त्वां वयं सोमेन अतोऽत्पाम तर्पितवन्तः स त्वम-
 स्मान् विदितनान्मः कुब तर्पय च कामैरिति शेषः ॥ का०
 [८, ७, १५] भूर्भुवः स्वरिति जपतीति ॥ हे भूर्भुवः स्वः
 अग्निवायुसूर्याः ! प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्यां
 भवेयम् वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां पोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः
 शोभनपोषा भवेयम् ॥ २९ ॥

. उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वा । उपयामगृहीतोऽसि
 माधवाय त्वा । उपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वा । उपयामगृहीतोऽसि शुचये
 त्वा । उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वा । उपयामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वा । उपयामगृहीतोऽसि
 नभस्यै त्वा । उपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वा । उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वा । उपयामगृहीतोऽसि
 सहस्याय त्वा । उपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वा । उपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वा । उपयामगृहीतोऽस्युहसस्य तये
 त्वा ॥ ३० ॥

का० [८, १३, १—४] ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारादुत्तुग्रहैर्द्वादशभिरनुतिष्ठतः । उपयामेत्यादयो द्वादश मन्त्राः तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः ॥ द्वादश लिङ्गीकृतानि । हे ऋतुग्रह ! त्वमुपयामेन गृह्णीतोऽसि मधवे मधुनाम्ने चैव मासाय त्वां गृह्णामोति श्वेषः । माधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि । मधुमाधवो वासन्तो मधुप्रमुखमन्त्रं वसन्ते प्रपद्यते ॥ शुक्राय ज्यैष्ठ्याय त्वां गृह्णामि । शुचये आषाढमासाभिमानिदेवार्थं त्वां गृह्णामि । शुक्रशुची श्रौषमासी शुच

विष्णु इत्यस्य धातोः । नभसे आवणमासाय सोम ! त्वां
 गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वां गृह्णामि ।
 नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासो मेघवाहुल्यान्न भात्यन्न सूर्य इति
 नभा नभस्यश्च ॥ इषे आश्विनमासाय त्वां गृह्णामि ऊर्जे
 कार्तिकमासाय त्वां गृह्णामि इषमन्नम् ऊर्जे तदुपसेचनं
 दध्यादि तदन्न प्रचुरं भवति मतुपो लोपादभेदोपचाराद्वा
 ऊर्ज्ज्शब्देन शारदो मासावुच्येते ॥ सहसे मार्गशोषमासाय ।
 सहस्याय पुष्यमासाय सहःसहस्यो हैमन्तिको मासौ सहतेः
 प्रसहनार्थस्य प्रयोगः प्रसहनमभिभवनम् यतो हैमन्तः शीतेन
 नरानभिभवति ॥ तपसे माघमासाय । तपस्याय फाल्गुनाय
 तपस्तपस्यो शशिरा मासो तपति सूर्या यत्रात्यन्तं स तपा-
 स्तपस्यश्च ॥ का० [८, १३, १८] त्रयोदशं गृह्णीयादिच्छ-
 न्नपयामगृह्णीतोऽस्य ँहमसाये त्वति । इच्छन्नध्वर्युस्तयोदश-
 मनुग्रहं गृह्णीयात् ऐच्छिको विकल्पः । हे ग्रह ! त्वमुप-
 यामेन पात्रेण गृह्णीतोऽसि तादृशं त्वामंहसः पतयेऽधिकमासा-
 धिष्ठात्रे गृह्णामीति शेषः । अंहः पापं तस्य पतिः । मल-
 मासत्वादयं द्वादशस्यपि पतति यद्वांहतेर्गतिकर्मणोऽसुन्प्रत्य-
 यान्तस्य रूपमंह इति अंहनमंहो गतिस्तस्य पतिः त्रयादशो
 मासः आदित्यगतिवशेन जायते ॥ ३० ॥

इन्द्राग्नी आगतसुतं गीर्भिनभो वरि-
 ण्यम् । अस्य पातं धियेषिता उपयामगृ-
 ह्णीतोऽसीन्द्राग्निभ्यं त्वा । एष ते योनि-
 र्निन्द्राग्निभ्यं त्वा ॥ ३१ ॥

का० [८, १३, २०] ऐन्द्राम्नं गृह्णाति । प्रतिप्रस्थाते-

न्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ ऐन्द्राग्नी गायत्री विश्वामित्रः
 दृष्टा हे इन्द्राग्नी ! युवां सुतमभिषुतं सोमं प्रति आगतमा
 गच्छतम् गच्छतेर्व्यत्ययेन शपो लुक् अनुदात्तेति [पा० ६,४,३७]
 मलोपश्च । किम्भूतं सोमम् गोभिर्नभो वरेण्यम् गोभिः त्रयी-
 लक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेण्यो वरणीयः प्रार्थनी-
 यस्तम् नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवो-
 ऽपीति [निरु० २, २२] यास्कोक्तेनभ आदित्यः लुप्तोप-
 मानम् यद्वा गोभिः स्तितिरूपाभिर्वाग्भिः युतमिति शेषः नभो
 नभःस्थितैः स्वर्गस्थैर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् नभःशब्देन लक्षणया
 नभःस्था देवा उच्यन्ते । किञ्च हे इन्द्राग्नी ! युवामस्य सोमस्य
 सम्बन्धिनं स्वमंशं पातं पिबतम् । पिबान्देशभावश्चान्दसः ।
 किम्भूतौ युवां धियेषिता धिया यजमानबुद्ध्या इषितौ
 प्रेषितौ प्रार्थितौ ॥ एवं देवाबुक्त्वा सोममाह हे सोम ! उप-
 यामेन ग्रहेण गृह्णीतोऽसि हे ग्रह ! इन्द्राग्निभ्यामर्थं त्वां
 गृह्णामीति शेषः ॥ एष त इति साटनम् । एष तव योनिः
 स्थानम् इन्द्राग्निभ्यामर्थं त्वां सादयामि ॥ ३१ ॥

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिर्गा-
 नुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ उपयामगृ-
 हीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यां त्वा । एष ते योनिरग्नी-
 न्द्राभ्यां त्वा ॥ ३२ ॥

अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिशोकदृष्टा अस्या विनियोगः
 कात्यायनेन नोक्तः । ऐन्द्राग्नेग्रहे एव विकल्पः शास्त्रान्तरे ॥
 ये यजमाना अग्निमा इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपशुसोमचा-
 तुर्मास्यैर्यजन्तीत्यर्थः । धेत्यनर्थको निपातः । तस्य संहि-

श्रींश्चि तुनुचेत्यादिना [पा० ६, ३, १३३] दीर्घः । ये चानुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्तृणन्ति आच्छादयन्ति अनुषव्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तूर्यत इत्यनुषक् कर्मणि क्तिप् अकारस्य संहितायां दीर्घः । आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवतीति [निरु० ६, १४] यास्कोक्तेरानुषक्शब्दे नानुपूर्वमुच्यते । किञ्च येषां यज्वनां युवा जरामृत्युरहित इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः ॥ हे सोम ! तेषां यज्ञे उपयामेन ग्रहेण त्वं स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्थं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति हे सोम ! एष ते योनिः अग्नीन्द्राभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३२ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत ।
दाश्वान्सो दाशुषः सुतम् । उपयामगृहीतो-
ऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । एष ते योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

का० [८, १४, १] वैश्वदेवं गृह्णाति शक्रपात्रेण द्रोण-
कलशादन्वारब्धे वोमास इति । अध्वर्यो यज्वना स्पृष्टेऽस्पृष्टे
वा सति द्रोणकलशाच्छुक्रपात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णीयात् ।
वैश्वदेवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । हे विश्वे देवासः ! विश्वे-
देवाः ! यूयमागत आगच्छत । किञ्चूता यूयम् ओमासः ओमाः
अवन्तीत्योमा रक्षितारः अवितारो वावनीया वेति [निरु०
१२, ४०] यास्कोक्तेः । तर्पयितारस्तर्पणीया वा । अव-
तेर्मकप्रत्ययः सम्प्रसारणं च । तथा चर्षणीधृतः चर्षणयो
मनुष्यास्तान् धरन्ति पुष्णन्ति तैर्वा धियन्ते ते चर्षणीधृतः
चर्षणिशब्दस्य संहितायां दीर्घः अनिष्टनिरसनं रक्षणम् इष्ट-

प्रापणं पोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः । तथा सुतमभिषुते
मोमं दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य दाश्रांसः फलं दत्तवन्तः
कामान् पूरयन्त इत्यर्थः । यद्वा सुतं सोमं पातुमिति शेषः
दाश्रानित्यादिना [पा० ६, १, १२] निपातः ॥ हे सोम !
त्वमुपयामेन स्वीकृतोऽसि विश्वेभ्यो देवैभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णा-
मौति शेषः ॥ सादयति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवैभ्योऽर्थाय
त्वां सादयामि ॥ ३३ ॥

विश्वे^१ देवासु आगतं शृणुता म इमं
हवम् । एदं बर्हिर्निषीदत । उपयामगृहीतो-
ऽसि विश्वे^१भ्यस्त्वा देवैभ्यः । एष ते योनिर्वि-
श्वे^१भ्यस्त्वा देवैभ्यः ॥ ३४ ॥

वैश्वदेवी गायत्री गृह्यमददृष्टा वैश्वदेवग्रहग्रहण एव
त्रिकल्पेनान्नाता । हे विश्वे देवासः ! यूयमागत अस्मद्यज्ञं
प्रत्यागच्छत आगत्य च मे ममेमं हवमाह्वानं शृणुत श्रुत्वा
इदं मदीयं बर्हिः आनिषीदत बर्हिष उपर्युपविशत । उप-
यामेति पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याति
अपिबः सुतस्य । तव प्रणीती तव शूर शर्म-
न्नाविवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ उपयामगृही-
तोऽसौन्द्राय त्वा मरुत्वते । एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा मरुत्वते ॥ ३५ ॥

एतं प्रातःसवनग्रहाः पूर्णाः । अथ माध्यन्दिनसवनग्रहा
उच्यन्ते । माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते इति तिस्रि-

रिवचनात् । तत्र तयो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह । का०
 [१०, १, १४] मरुत्वतीयमृतुपात्रेणैन्द्र मरुत्व इति । ऋतु-
 पात्रेषु मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णीयात् । ऐन्द्रामरुत्वतीयतस्त्रि-
 ष्टुभो विश्वाभित्वदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरु-
 त्वान् तस्य सम्बाधनं हे मरुत्वः ! मरुत्वमो रु सम्बुद्धौ इन्द्रसो-
 ति [पा० ८, ३, १] रुत्वम् । मरुद्भिः सहित हे इन्द्र ! इहास्म-
 दीये यज्ञे सोमं पाहि पिब । कथं पातय्यस्तत्राह यथा शर्याति
 शर्यातिर्नाम कश्चिद्राजा तस्य सम्बन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिषु-
 तस्य सोमस्यांशमपिबः पीतवानमि तद्वद्विह पिब । शर्यातो
 ह वा इदं मानवो ग्रामेण चचारिति श्रुतिः [४, १, ५, २] किञ्च
 हे शूर ! वीर ! तव प्रणीतो प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः
 कल्याणयज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शनास्तव शर्मन् सुखनिमित्ते
 शर्मणि यज्ञगृहे वा आविवामन्ति त्वां परिचरन्ति विवासतिः
 परिचर्यार्यः ॥ उपग्रामेन सोम ! त्वं गृह्णीतोऽसि मरुत्वत
 इन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः मरुत्वते
 इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ३५ ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं । दिव्यं
 शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे, नूतनायोगं
 सहोदामिह तं हुवेम ॥ उपग्रामगृहीतो-
 ऽसिन्द्राय त्वा मरुत्वते । एष ते योनिरिन्द्राय
 त्वा मरुत्वते । उपग्रामगृहीतोऽसि मरुतां
 त्वीजसे ॥ ३६ ॥

द्वितीयं मरुत्वतीयमाह । का० [१०, ३, ६] वशिना मरु-
 त्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति । रिक्तेन पात्रेषु सशस्त्रमरुत्व-

तीयग्रहणम् । इहास्मिन्नक्षत्रे यज्ञे तमिन्द्रं वयं हुदे
 आह्वयामः । ज्ञेजः शपि व्यत्ययेन सम्प्रसारणम् । किञ्चूत-
 मिन्द्रं मरुत्वन्तं मरुद्गणोपेतम् । वृषभं जलस्य वर्षितारम् ।
 वातुधानं संहितायां दीर्घः वर्धतेः कामान्वर्धयति वा वतुधान-
 स्तम् बहुलं कन्दसीति [पा० २, ४, ७६] वर्धतेः शानचि-
 जुहोत्यादित्वेन श्लुः श्लाविति [पा० ६, १, १०] हित्वम् ।
 अकवारिं कुक्षिता अरयो यस्य स कवारिः न कवारिरकवा-
 रिस्तं यस्य अत्रवोऽप्यकुक्षिता वृत्रादयः । यदा अकुक्षितमि-
 यतिं ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारिस्तम् उत्कृष्टैश्वर्यम् । दिव्यं
 दिवि भवं द्यूलोकस्थम् । शासं शास्तीति शासः पचाद्यच्
 शासितारं दुष्टानां यदा शासनं शासस्तदन्तम् अर्शनादित्वा-
 दच् प्रशासनवन्तम् । विश्वासाहं विश्वं पालयितुं सहते म
 विश्वसाट् तम् अनलसमित्यर्थः । भजसहवहामिति विष्णु यदा
 सहतिरभिभवार्थः स्वधर्मच्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभविता-
 रम् । नूतनाय अवसे नवीनाय पालनाय इदानीन्तनयजमान-
 रक्षणाय उग्रमुद्गूर्णवचम् । सहोदां सहो बलं ददाति महा-
 दास्तं क्षिप् बलप्रदम् ॥ उपयाम एष ते एतद्यजुर्द्वयं व्याख्या-
 तम् ॥ तृतीयं मरुत्वतीयमाह । का० [१०, ३, ३] ऋतु-
 पात्रेषु मरुत्वतीयग्रहणमुपयामग्रहीतोऽसि मरुतां त्वीजम
 इति । कुण्डमरुत्वतीयोऽयम् ॥ मरुत्वहेवत्यं यजुः । हे मरु-
 त्वतीय अह ! मरुतां देवानामोजसे बलाय त्वा त्वां गृह्णामीति
 शेषः । ओज इति बलनाम [निघ० २, ८, १] स त्वमुपया-
 सेन गृहीतोऽसि स्वबलं निधायेन्द्रं प्रत्यागता मरुतोऽनेन
 ग्रहेण गृहीतेन सबला जाता इति भावः ॥ ३६ ॥

सुजोषा इन्द्रं सर्गणो मरुद्भिः सोमं पिव

वृत्रहा शूर विद्वान् । जहि शत्रूँ २ ॥ रप मृधो
 नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ उपया-
 मगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा मरुत्वते । एष ते
 योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ ३७ ॥

सजोषा इन्द्रेति [३७] मरुत्वां इन्द्रेति [३८] ऋग्-
 हयस्य सोपयामस्य मरुत्वतीयग्रहणे एव विनियोगः वाचः-
 स्तोमे वाचस्तोमाश्रित्वार इति कात्यायनोक्तेः [२२, ६, २४]
 मरुत्वां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याश्वलायनोक्तेषु ॥ हे इन्द्र !
 हे शूर वीर ! त्वं सोमं पिब किम्भूतस्त्वं सजोषाः जुषी
 प्रीतिसेवनयोः जोषणं जोषः प्रीतिः असुन्प्रत्ययः तेन सह
 वर्त्तमानः सन्तुष्टः मरुद्भिः कृत्वा सगणः मपरिवारः मरुद्गण-
 सहित इत्यर्थः ॥ वृत्रहा वृत्रं दैत्यं हन्तीति अनेन सोम-
 पानेन वृत्रं हनिष्यतीत्यर्थः ॥ विद्वानेतमथं जानानः ततः
 सोमं पीत्वा शत्रून् वृत्रादीन् जहि मारय किञ्च मृधः सङ्ग्रा-
 मान् अपनुदस्व । नुद प्ररणे । युद्धं निवर्त्तयेत्यर्थः । दीर्घा-
 दटि समानपद इति [पा० ८, ३, ८] शत्रूनिति नस्य कत्वं
 पूर्वस्य सानुनासिकत्वम् ॥ यद्वा मृधः इति पञ्चम्यकवचनं
 मृधः सङ्ग्रामात् अपनुदस्व शत्रूनित्यस्यानुषङ्गः ये हता-
 वशिष्टाः शत्रवस्तान् सङ्ग्रामात् पलायनार्थं प्रेरयस्व प्राणदानं
 कुर्वित्यर्थः । एवं रिपुनाशं कृत्वाथानन्तरं नोऽस्माकं विश्वतः
 सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु कृञ् करणे स्वादिः ॥ उपयामेति
 व्याख्याते ॥ शत्रूनपेत्यत्र दीर्घादटि समानपद इति [पा० ८, ३,
 ८] नस्य कत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति [पा० ८, ३, २]
 तत्पूर्वस्य जकारस्यानुनासिकत्वम् ॥ ३७ ॥

मरुत्वाः २॥ इन्द्र॑ वृष॒भो र॑णाय॒ पि॒त्रा सोम॑म्
मनु॒ष्व॒धं म॑दाय । आसि॑ञ्च॒स्व ज॒ठरे॒ मध्व॑ ज॒मिं
त्वः॑ राजा॑सि॒ प्रति॑पत्सु॒ ताना॑म् ॥ उ॒प॒या॒म॒गृही॑-
तोऽसीन्द्र॑ाय॒ त्वा म॑रुत्वते । ए॒ष ते॒ योनि॑ र-
न्द्र॑ाय॒ त्वा म॑रुत्वते ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र ! त्वं सोमं पित्र इत्येवोऽनस्तिड इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः । किमर्थं मदाय तप्तये रणाय सङ्ग्रामाय च मदे सतीन्द्रो योद्वा भवति । किञ्चूतस्त्वम् मरुत्वान् मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्गणसंयुक्तः । वृषभः वर्षिता जलानाम् । किञ्चूतं सोमम् अनुष्वधम् अनु पश्चात् स्वधा तानि पुरोडाशधानामन्यदधिपयस्यालक्षणानि यस्य सोऽनुष्वधस्तं पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६] षत्वम् । कथं पिबेत्यत्राह मध्वः मधुना मधुस्वादोपेतस्य जमिं कल्लालं जठरे उदरे आसिञ्चस्व । अनित्यमागमशासनमिति मध्व इत्यत्र नुमभावः । सोमपाने हेतुमाह हे इन्द्र ! त्वं प्रतिपत्सुतानां प्रतिपत् प्रभृतिषु तिथिषु अभिषुतानां सामानां राजासि ईश्वरोऽसि किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम् त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमांऽभिषूयत इत्यभिप्रायः । क्रन्दो-गानां सवने प्रतिपद्द्विद्येत इति प्रतिपद्ग्रहणम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

महाः २॥ इन्द्रो॑ न॒वदा॑ च॒र्षणि॑प्रा॒ उ॒त
द्वि॒वर्हा॑ अ॒मिनः॑ स॒हो॑भिः । अ॒स्म॒द्रा॒गवा॑व॒धे वी॒र्या॑-
यो॒रुः पृ॒थुः सु॒क्ल॑तः क॒र्त्तृभि॑र्भूत् ॥ उ॒प॒या॒म-

नृहीतोऽमि महेन्द्राय त्वा । एष ते योनिर्म-
हेन्द्राय त्वा ॥ ३६ ॥

का० [१०. ३. १०] माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववत्सराण्य
इन्द्र इति । यथा वैश्वदेवग्रहं शुक्रपात्रेण गृह्णातस्तथा
माहेन्द्रं ग्रहं तेनेव गृह्णायात् ॥ माहेन्द्रो त्रिष्टुप् भर-
हाजदृष्टा तृतीयपादा नवाक्षरः । इन्द्रो वोर्याय वोरकमणे
वावधे ववृधे वर्धते । कृन्दमि जुङ्गुङ्गित् इति [पा० ३. ४. ६]
वर्त्तमानं लिट् संहितायामभ्यासदर्शः । किंभूत इन्द्रः महा-
स्रहाप्रभवः तथापि नृवत् मनुष्यवत् आह्वयमान आगच्छति
यदा नृवत् मनुष्यवत् आचर्षणिप्राः आ ममन्ताच्चर्षणौमनु-
ष्यान् प्राति अभीष्टकामैः पूरयतोत्याचर्षणोप्राः । प्रा पूरणे
क्लिप् । यथा राजा अमात्यादिर्मनुष्यः सेवकानभीष्टकामैः
पूरयति तद्वत् । उतापि च द्विवर्हाः बृहि बृहो बर्हणं बर्हः बृहिः
असुनप्रत्ययः द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्वर्हो
यस्य स द्विवर्हाः यदा द्वयोः स्थानयोर्वर्हाः बृहः परिवृहः प्रभुः
मध्यमे स्थाने उत्तमे च । तथा स्रहोभिः बलैः अमिनः अमितः
उपमारहितः अतीलितबल इत्यर्थः । अमिनोऽमितमात्रो
महान् भवत्यभ्यमितो वेति यास्काक्तेः [निरु० ६, १६] यदा
स्रहोभिः शतबलेरमितः अप्रक्षिप्तो अनुपहिंसित इत्यर्थः । उ
मिञ् प्रक्षेपे । मिञ् हिंसायाम् । इत्यस्य वा प्रयोगः । पूर्वपक्षे
माने सर्वत्र निष्ठान्त्वमार्षम् । तथा अस्मद्राक् अस्मान् प्रत्यञ्च-
तोत्यस्मद्राक् अस्मदभिमुखः अस्मच्छब्दे उपपदेऽञ्चतेः क्लिप्
विश्वदेवयोश्चेत्यादिना [पा० ६, ३, ८२] क्लिबन्तेऽञ्चतो
परेऽस्मच्छब्दस्य टेरद्रादेशः उगिदचामिति [पा० ७, १, ७०]
प्राप्तस्य नुमोऽभावश्चाद्दसः । स वर्धमान इन्द्र ईदृशो भूत्

भवतु । लोडर्थे लुङ् अडभावश्चान्दसः । कीदृशः उरुः यशसा
विपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतः साधु-
कृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामेन गृही-
तोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः
महेन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ३८ ॥

महा० २॥ इन्द्रो य भोजसा पर्जन्यो
वृष्टिमा० २॥ इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । उप-
यामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा । एष ते यो-
निर्महेन्द्राय त्वा ॥ ४० ॥

माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा । माहेन्द्रग्रहण एव विकल्पेन
विनियुक्ता । य इन्द्रः वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानीयस्य
वा यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे ववृधे वर्धते । कीदृश इन्द्रः
भोजसा तेजसा महान् । क इव वृष्टिमान् वृष्टियुक्तः पर्जन्य
इव यथा वर्षन्मेघो धाराबलेन महान् वर्धते ॥ उपयाम एष
ते इति व्याख्याते ॥ ४० ॥

उद् त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यं स्वाहा ॥ ४१ ॥

का० [१०, २, ४, ५] शालाहार्यं दक्षिणहोमो वासः-
प्रबह० हिरण्य० हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुद् त्वमिति ।
वस्त्रबहं स्वर्णं जुह्वां निधाय शालाहार्येऽग्नेौ चतुर्गृहीताज्येन
दक्षिणसंज्ञो होमः कार्यः ॥ सौरी गायत्री प्रस्करदृष्टा
तृतीयः पादः सप्तार्णः । उ निपातः पादपूरणः त्वमिति त्वच्छ-
ब्दान्दसः तच्छब्दार्थः । केतवो रश्मयः त्वं तं प्रसिद्धं सूर्यं
देवमुदहन्ति । देवो दानाद्योतनाहेति यास्कः [निरु ७,

२०] । किञ्चूतं सूर्यं जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मान्नम् । किमर्थमुदहन्ति विश्वाय दृशे षष्ठ्यर्थं चतुर्थी विश्वस्य दर्शनाय जगद्द्रष्टृमित्यर्थः । दृशे विश्वे चेति [पा० ३. ४, ११] तुमर्थे निपातः । तस्मै स्वाहा सुहुतमसु ॥ ४१ ॥

चि॒त्रं दे॒वाना॒मुद॑गादनी॒कं च॒क्षु॑मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्याग्नेः । चा॒प्रा द्या॒वापृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्षं
सूर्य॑ आ॒त्मा जग॑तस्तस्यु॒पस्य॑ स्वाहा ॥ ४२ ॥

का० [१०, २, ६] चित्रं देवानामिति द्वितीयामिति । चतुर्गृहीतेन शालाहार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति । सौरी त्रिष्टुप् कुल्लदृष्टा । परापररूपेण स्थितः सूर्योऽत्र स्तूयते सूर्यः चित्रमाश्चर्यं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्त उदङ्कति वा लङ्घ्ये लुङ् उदयञ्चैव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतींश्चादत्त इत्याश्चर्यम् । किञ्चूतः सूर्यः देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुखमाश्रय इत्यर्थः यद्दानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः तथा मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः चक्षुः नेत्रवत्प्रकाशः इत्यर्थः मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उदगतः सन् द्यावापृथिवी दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । एवमपररूपेण सुत्वा पररूपेण स्तौति । किञ्चूतः सूर्यः जगतो जङ्गमस्य तस्युपः स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्यामी । यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्मेति श्रुतेः सूर्योऽद्वैतमनेनोच्यते इति भावः । तस्मै स्वाहा सुहुतमसु ॥ ४२ ॥

अग्ने नय सुपथा राय अस्मान्विश्वानिः
देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्ज हुराणमेनो
भृयिष्ठां ते नम उक्तिं विश्वेभ्य स्वाहा ॥ ४३ ॥

अयं नो अग्निर्वरिवस्त्रणोत्वयं मृधः पुर
एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजान् जयतु वाजसा-
तावयं शत्रून् जयतु जहृषाणः स्वाहा ॥ ४४ ॥

का० [१०, २, ७] आग्नीधीयेऽग्ने नयेति । आग्नीधी-
येऽग्नौ सक्कृद्गीतमाज्यं जुहोति ॥ का० [१०, २, ८]
अयं न इत्यपरामिति द्वितीयामाहुतिमाग्नीधीये जुहोति ॥
इमे हे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये [३६ अध्या० ३७ क०] व्याख्याते
॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा
विभजतु । ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणाः ।
वि स्वः पशव व्यन्तरिक्षम् । यतस्व सदस्यैः
॥ ४५ ॥

का० [१०, २, १०] सद्धिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठ-
न्नभिमन्त्रयते दक्षिणा बहिर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण व
इति । दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते ॥ नष्टरूपानुष्टुप् दक्षि-
णदेवत्या नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणात् अत्र द्वितीय
एकादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णस्तेन पूर्णैव । पूर्वं पशवः
स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जगृहः देवाः स्वै रूपैस्तानु-
पागतास्ततस्ते स्वै रूपैराजग्मु रिति [४, ३, ४, १४] मन्त्रस्य
निदानम् । हे दक्षिणारूपा गाः रूपेण मूर्त्या वो युष्माकं

अहमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वे
 हि स्वरूपमागच्छन्तीति भावः । किञ्च तुथो ब्रह्मरूपः प्रजा-
 पतिर्वो युष्मान् विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु
 ब्रह्म वै तुथ इति [४, ३, ४, १५] श्रुतेः । किञ्चूतसुथः
 विश्ववेदाः वेदनं वेदो ज्ञानं विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्व-
 वेदाः सर्वज्ञः । किञ्च यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य पथा
 मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । किञ्चूता यूयं चन्द्रदक्षिणाः चन्द्र-
 मिति हिरण्यनाम [निघ० १, २] चन्द्रं सुवर्णं यजमान-
 हस्तस्यं द्वितीयं दक्षिणा यासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति
 प्राप्ते शाकपार्थिवादित्वाद्द्वितीयपदलोपः [पा० २, १, ६८
 वा० १] । का० [१०, २, १७] सदा गच्छति वि स्वरिति ॥
 दक्षिणादेवत्यम् । हे दक्षिणाः ! अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं
 विपश्य विपश्यामि विलोकयामि अन्तरिक्षं पितृयानमार्गं
 च विपश्यामि भवतीभिः सोपानभूताभिरिति भावः । व्यत्ययो
 बहुलमिति [पा० ६, १, ८५] उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति
 मध्यमः पुरुषः श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् ॥ का० [१०, २,
 १८] प्रेक्षते यतस्व सदस्यानिति सदस्यान् । यजमान
 ऋत्विजः प्रेक्षते । दक्षिणादेवत्यम् । हे दक्षिणे ! त्वं यतस्व
 यज्ञं कुरु यथा सदस्यैः ऋत्विग्भिः पूरितैरप्यतिरिच्यस इति
 शेषः । तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋत्विजो धनैः सम्पूर्या-
 धिका भवेति भावः ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणमद्य विदेयं पितमन्तं पैटमत्य-
 मृषिमाषेयं सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्राता
 देवत्रा गच्छत प्रदातारमाविशत ॥ ४६ ॥

का० [१०, २, १८] ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनमिति ।

षान्नीध्नृत्विजं स्वस्थानस्थं प्रति यजमानो गच्छति ॥
 ब्राह्मणदेवत्वम् । अहमद्यास्मिन् दिने ईदृशं ब्राह्मणं विदेयं
 लभेयं विदुः लाभे । किञ्चूतं पितृमन्तम् प्रशस्तः पितास्या-
 स्तौति पितृमान् तम् पित्रा विना न कश्चिज्जायतेऽतोऽत्र
 प्राशस्त्यार्थे मतुप् विशिष्टजनकोत्पन्नमित्यर्थः । तथा पैतृ-
 मत्यम् पितुरिमे पैतरः तद्धितप्रत्ययलोपेऽपि छान्दसी वृद्धिः
 मता एव मत्याः स्वार्थे यत् पैतरः पितामहादयो मताः
 सम्मता जगन्मान्या यस्य स पैतृमत्यस्त्वम् यद्वा पितरः पूर्वजाः
 मताः सम्मताः श्रौत्रिया यस्य स पितृमतः पितृमत एव पैतृ-
 मत्यः यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमान् इत्युक्तं तदपत्यं
 पैतृमत्यः सर्वथा यस्य पितामहादयः श्रौत्रियाः स पैतृमत्य
 इत्यर्थः । तथा ऋषिं मन्त्राणां व्याख्यातारम् । तथा आर्षे-
 यम् ऋषिषु विख्यात आर्षेयस्तम् जात्या प्रवरैर्ज्ञानिन सुज्ञात-
 मित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा
 यस्य स सुधातुस्तम् ॥ का० [१०, २, २०] उपविश्य हिरण्य-
 मस्मै ददात्यस्मद्राता इति । अस्मै अग्नीध्राय ॥ दक्षिणा-
 देवत्वम् । हे दक्षिणाः ! यूयमस्मद्राताः । रा दाने अस्माभिः
 राता दत्ताः सत्यो देवता देवान् प्रति गच्छत । तानित्य तेषां
 तृप्तिं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यज्ञफलं साधयन्त्यो यज-
 मानं प्राविशतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अ॒ग्नये॑ त्वा॒ म॒ह्यं॑ वरु॑णो ददातु॒ सोऽमृ-
 त॒त्वम॑शीयायु॒र्दात्र॑ ए॒धि॒ मयो॑ म॒ह्यं॑ प्रतिग-
 ही॒त्रे । रु॒द्राय॑ त्वा॒ म॒ह्यं॑ वरु॑णो ददातु॒ सोऽ-
 मृ॒त॒त्वम॑शीय॒ प्राणो॑ द्रात्र॒ ए॒धि॒ वयो॑ म॒ह्यं॑

प्रतिग्रहीत्रे । बृहस्पतये त्वा मघ्नं वरुणो
 ददातु सोऽमृतत्वमशीय त्वग्दात्र एधि मयो
 मघ्नं प्रतिग्रहीत्रे । यमाय त्वा मघ्नं वरुणो
 ददातु सोऽमृतत्वमशीय हयो दात्र एधि वयो
 मघ्नं प्रतिग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

का० [१०, २, २८] अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीत
 इति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थाताराविति शेषः । हिरण्यदैवतम् ।
 हे हिरण्य ! वरुणोऽग्नयेऽग्निरूपापन्नाय मघ्नं त्वा त्वां ददातु
 पूर्वं वरुणेन कनकाद्यग्नादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना
 प्रतिगृह्णानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः । अनेन विधिना
 गृह्णानः सोऽहममृतत्वमारोग्यमशीय व्याप्रुयाम् हे हिरण्य !
 त्वं दात्रे आयुर्जीविनमेधि भव प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रहकर्त्रे
 मघ्नं मयः सुखमेधि दातायुषान् भवतु अहं सुखी स्यामिति
 भावः ॥ का० [१०, २, २९] रुद्राय त्वेति गामिति । गां
 प्रतिगृह्णीतः ॥ गोदेवत्यम् । हे गौः ! रुद्ररूपाय मघ्नं वरुणः
 त्वां ददातु सोऽहममृतत्वं प्राप्रुयाम् हे गौः ! त्वं दात्रे
 यजमानाय प्राणः प्राणरूपा एधि मघ्नं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं
 पशुर्वा भव । दुग्धदध्यादिरूपेणान्नं सन्ततिद्वारा पशुस्य
 भवेत्यर्थः । का० [१०, २, ३०] बृहस्पतये त्वेति
 वांस इति । वस्त्रं गृह्णीतः ॥ वासोदेवत्यम् । हे वासः !
 बृहस्पतिरूपाय मघ्नं वरुणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्वमशीय
 त्वच्च दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रियसुखकारी भव प्रतिग्रहीत्रे
 मघ्नं मयः सुखं च भव ॥ का० [१०, २, ३१] यमाय
 त्वेत्यम्भिति । हयं गृह्णीतः ॥ अश्वदैवतम् । हे अश्व !

रूपाय मह्यं वक्ष्यः त्वां ददातु स यमरूपोऽहमग्र्यं गृह्णा-
ऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् हे अग्र्य ! त्वं दात्रे ह्योऽग्र्यो भव मह्यं
तेग्रहीत्रे वयोऽन्नं तद्दाता पशुर्वा सन्मतिद्वारा भव ॥ ४७ ॥

कोऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात्कामा-
गदात् । कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता
कामैतत्ते ॥ ४८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
सप्तमोऽध्यायः ॥

का० [१०, २, ३२] कोऽदादित्यन्यदिति । अन्यन्नम्यौ-
दनतिलादि गृह्णीतः ॥ कामदैवत्वम् । दातुर्दानाभिमाना-
भावाय स्वस्य च प्रतिग्रहजदोषाभावाय च देहेन्द्रियात्म-
सङ्घाते कामं विविनक्ति । को नरोऽदादत्तवान् कस्मै नरा-
यादात् । प्रश्नहयस्योत्तरमाह । कामोऽदात्कामायैवादात्
न त्वं दाताहं प्रतिग्रहीता त्वत्कामाभिमानी देवो मत्कामा-
भिमानीनेऽदात् । एवं च काम एव दाता काम एव प्रति-
ग्रहीता नान्यः । हे काम ! एतद्ब्रुथं ते तव दाष्टप्रतिग्रही-
तृत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रीमन्नहोषरक्तते वेददीपे मनोहरे ।

उपांखादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय ईरितः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

उपया मगृहीतोऽसि । आदि त्तेभ्यस्त्वा ।

विष्णुं उरुगायैष ते सोमस्त ए रक्षस्व मा त्वां
दभन् ॥ १ ॥

सप्तमेऽध्याये उपाशुयद्वादिसवनद्वयगता मन्वा दक्षिणा-
दानान्ता उक्ताः षष्ठमे द्वितीयसवनगता आदित्ययद्वादिमन्वा
उच्यन्ते ॥ तत्र का० [८, ८, १५] प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण
द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा हिदेवत्याननु
सुहात्युत्तरार्ध इति । हिदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थाता-
दित्ययद्वापात्रेण द्रोणकलशास्त्रोमं गृह्णाति ॥ सोमदेवत्यम् ।
इ होम ! उपयामेन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि मया ॥ का०
[८, ८, २०] शेषेणशेषमादित्यस्याख्यामासिच्यत्यादित्येभ्य-
स्त्वेति । हिदेवत्याननु हुत्वा हुतशेषमादित्यस्याख्यां सिपेत् ॥
सोमदेवत्यम् । इ होम ! आदित्येभ्योऽर्घ्याय त्वा त्वां सिच्यामीति
शेषः ॥ का० [८, ८, २१] समासिच्य तेनापिदधाति
विष्णुं उरुगायेति । संस्रवमासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्थानीं
पिदधाति ॥ विष्णुदेवतम् । इ विष्णो यज्ञपुरुष । इ उरु-
गाय ! उरुभिर्वहुभिर्गीयते स्तूयत इत्युरुगायस्तत्सम्बोधनम्
एष सोमस्ते तवार्पितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय-आत्मनेपद-
मार्षम् सोम ! रक्षणे प्रवृत्तं त्वा त्वां मा दभन् मा दभ्युः मा
हन्युः रक्षामीति शेषः दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा ॥ १ ॥

कदाचन स्तुरीरसि नेन्द्रं सञ्चसि द्वाशुषे ।
उपोपेन्न मववन् भूय इन्न ते दानं देवस्य
पृच्यते । आदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

का० [१०, ४, ४] आदित्ययद्वां गृह्णाति स एसवेव्यः
कदाचनेति । होमशेषाः संस्रवास्तेभ्यः सकाशात् ॥ आदि-

त्यदेवत्वे बृहत्वीं ब्रजुरन्ते आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । तृतीयोऽ
 द्वादशार्णश्चयोऽन्येऽष्टार्णाः । सा बृहती तृतीयेऽध्याये
 बृहदुपस्थानमध्ये [३ अध्या० ३४ क०] इन्द्रदेवत्या प्रथमोक्ता
 व्याख्याता च इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति विशेषः ।
 हे इन्द्र ! त्वं कदाचन कदाचिदपि स्तरोर्हिर्मको नासि
 किन्तु दाशुषे बृहार्थे चतुर्थीं हविर्दत्तवतो यजमानस्य हविः
 सस्यसि सेवसे । कुत्र उप उप इत् नु यजमानस्यात्यन्तसमीप
 एव हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! भूय इत् नु पुनरेव च देवस्य ते
 तव दानं दीयत इति दानम् तव देयं हविः पृच्यते त्वया
 सम्बध्यते । यजमानेन दत्तं हविस्त्वयाङ्गोक्रियत इत्यर्थः ॥
 हे शह ! आदित्येभ्योऽर्घाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ अत्रेन्द्र-
 नामभिरप्यादित्य एव स्तयते ॥ २ ॥

कदाचन प्रयुच्छस्युभे निपासि जन्मनी ।
 तुरीयादित्य सवनं त इन्द्रियमातस्थ्यावमृतः
 द्विवि । आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

का० [१०, ४, ५] अपगृह्य पुनः कदाचनेति । धारातो
 विच्छिद्यं पूतभृतः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरा-
 दित्यग्रहं गृह्णीयात् ॥ कदाशब्दः कालवाची चनेति निपातः
 पुनरर्थे । हे आदित्य ! त्वं कदाचन प्रयुच्छसि कस्मिन् काले
 पुनः प्रमाद्यसि । युच्छ प्रमादे न प्रमाद्यसीति काकुः । उदय-
 तापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनुगृह्णन् कदाचिदालस्यं करोषीति
 भावः । यदा कदा चनेति पदत्रयम् चकारोऽप्यर्थे कदापि
 न प्रयुच्छसि स्वकर्मणि । किञ्च उभे जन्मनी देवमनुष्य-
 सम्बन्धिनी निपासि नितरां पालयसि । किञ्च तुरीयं सुपां
 सुसुगिति [पा० ७, १, ३८] विभक्तिसोपः । ते तव तुरीयं

तुर्थं मायातीतं शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जगत्प्रेरयति सवनं
 नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः जगत्प्रवर्त्तकम् अमृतमनश्चरं विज्ञाना-
 नन्दस्वभावं यदिन्द्रियं वीर्यं तद्विवि द्युलाके मण्डलान्तरे
 आतस्थो आभिमुख्येन स्थितम् तदुक्तं पादोऽस्य विश्वा भूतानि
 त्रिपादस्यामृतं दिवि । एतमदियः परापररूपेणास्यामृच्चि-
 स्तुतः ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थांतरम् प्रशब्दा निषेधे चनशब्दो-
 ऽप्यर्थे । हे आदित्य ! त्वं कदाचन कदापि प्रयुच्छसि न
 प्रमाद्यसि किन्तु उभे वर्त्तमानभाविनो जन्मनो निपासि
 रक्षसि । तृतीयमित्यर्थं व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः हे
 आदित्य ! ते तव यत् तृतीयं सवनं तस्मिन् दिवि द्युलोकस-
 माने सवने इन्द्रियमिन्द्रियतृद्धिकरणममृतं सुधासमं हविः
 आतस्थो समन्तात् स्थितम् ॥ हे आदित्यग्रह ! आदित्येभ्यो-
 ऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुममादित्यासां
 भवता मृदयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्वृत्त्या-
 द्दुहाश्चिद्या वरिवोवित्तरामत् । आदित्येभ्यस्त्वा
 ॥ ४ ॥

का० [१०, ४, ६,] दध्ना शोणात्येनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा
 यज्ञो देवानामिति । एनमादित्यग्रहं दध्ना मिथीकुर्यात् ॥
 आदित्यदेवत्या यजुरन्ता त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा आदित्येभ्यस्त्वंति
 यजुः । यज्ञो देवानामादित्यानां सुम्नं सुखं कर्तुं प्रत्येति
 प्रत्यागच्छति अतो हे आदित्यामः आदित्याः ! यूयं मृदयन्तः
 सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत । अन्येषामपि दृश्यत इति
 [पा० ६, ३, १३०] संहितायां दीर्घः । किञ्च वो युष्माकं

या सुमतिः शोभननुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदभि-
मुखी आवहृत्यात् आवर्तताम् । बहुलं छन्दसीति [पा० २,
४, ७६] वर्ततेर्लिङि जृहोत्यादित्वाच्छ्रुपः श्रुर्हित्वं च । किञ्च
अंहोश्चित् अंहुः पापकारी चित् अप्यर्थे अंहोर्हननशीलस्य
पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति
लभत इति वरिवोवित् अत्यन्तं वरिवोवित् वरिवोवित्तमः
पापिनो या सुमतिर्धनलब्ध्री असत् भवेत् सा सुमतिरस्मदभि-
मुखी आवहृत्यादिति सम्बन्धः । हे सोम ! आदित्येभ्यो देवे-
भ्यस्त्वां दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

विवस्वन्नादित्यै ष ते सोमपीथस्तस्मिन्मत्स्व ।
अदस्मै नरो वचसे दधातन यदाशीर्दा दम्पती
वाममश्रुतः । पुमान् पुत्रो जायते विन्दते वस्व-
धा विष्वाहारप एधते गृहे ॥ ५ ॥

का० [१०, ४, ७,] उपाङ्शुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्ना-
दित्येति । पाषाणेन दधि सोमं च मिश्रयेत् ॥ आदित्यदेव-
त्यम् । तमांसि विवासयति नाशयति विवस्वान् यद्वा विशिष्टं
वसु धनमस्येति विवस्वान् मतौ टिलोपच्छान्दसः तत्सम्बन्धा-
धनं हे विवस्वन् ! हे आदित्य ! एष पात्रस्थस्ते तव सोमपीथः
पातुं योग्यः पीथः पाथश्चासां सोमश्च सोमपीथः पातव्यः
सोमः आहिताग्नादित्वात्पीथशब्दस्य परत्वम् [पा० २, २,
३७] । तस्मिन् पातव्ये सोमे त्वं मत्स्व मदत्तौ तस्मिं कुरु
बहुलं छन्दसीत्यदादित्वाच्छ्रुपो लुक् [पा० २, ४, ७३] ॥ का०
[१०, ५, ४] अदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नीति । पत्न्येनं पूत-
भृतं पश्येत् ॥ आशीर्देवत्या जगती नरदेवत्या वा दादशाश्च-

क्षतुःपादा जगती । पत्नी वदति । हे नरो नेतारः ! ऋत्वि-
 ग्यजमानाः आशीर्दा आशिषो ददति ते आशीर्दाः सुव-
 लोपस्कान्दमः आशिषः दातारो यूयमस्मै वचसे आशीर्वच-
 नाय अहधातन । अदिति सत्यनामसु [निघ० ३, १०, २]
 पठितम् । तप्तनप्तनथनाशेति [पा० ७, १, ४५] मध्यमबह-
 वचनस्य तनादेशः अडां कुरुत आस्तिश्रुवुद्धिं कुरुतेत्यर्थः
 मदुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः अडया धारितं तथैव स्यादिति
 भावः । किं तदाशीर्वचनमत आह यत् दम्पती जायापती
 पत्नीयजमानौ वामं वननीयं सन्धजनीयं यज्ञफलमश्रुतः
 प्राप्नुतः । किञ्च इहैव पुमान् पुंस्त्वधर्ममम्यन्नः पुत्रः जायते
 किञ्च स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते । अध अर्थेत्यर्थः ।
 निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः अथा-
 नन्तरं विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा काना
 धनोरत्यन्तसंयोग [पा० २, ३, ५] इति द्वितीया । राजाहः-
 सखिभ्यष्टजिति [पा० ५, ४, ८१] प्राप्तस्य टच्प्रत्ययस्य वैकल्पि-
 कत्वाच्छान्दसो वाभावः । अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाहा
 सर्वदा अरपः पापरहितः सन् गृहे स्वसदने एधते वर्धते नास्ति
 रपो यस्यामावरपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति
 यास्कः [निरु४, २१] ॥ आशीर्दा आशिषो दातारो इति दम्पति-
 विशेषणं वा विभक्तेराकारः । दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः
 पुत्रो जायताम् स च धनं लब्ध्वा निष्पापः स्वगृहे वर्धतामिति
 आशीर्वचने अडां कुरुतेति सर्वार्थः ॥ ५ ॥

वाममश्रु सवितर्वामसु . प्रवो द्विवे-द्विवे
 वाममस्मभ्यं सावीः । वामंस्य हि क्षयस्य देव
 भूरेरया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

का० [१०, ५, १३] भद्रयित्वेडा मुपांश्वन्तर्यामपात्रयो-
 रन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममध्येति । सवनीयपुरोडाशेडां
 भद्रयित्वा सवनीयसम्बन्धि कर्म सप्ताप्य उपांश्वन्तर्यामयो-
 रन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति ॥ कण्डिकादयात्मको मन्त्रः ।
 सवितृदेवत्या त्रिष्टुभ्ररद्वाजदृष्टा । हे सवितः ! सर्वस्य प्रेर-
 यितदेव ! अद्यास्मिन् दिने अस्मभ्यसस्मदर्थे वामं वननीयं कर्म-
 फलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः । षू प्रेरणे लुङ् अडभावश्चा-
 न्दसः । वामसु श्वः उ अप्यर्थे श्वोऽपि समनन्तरदिनेऽपि
 वामं सावीः । दिवे-दिवे तत ऊर्ध्वं दिने दिनेऽस्मभ्यं वामं
 सावीः । हि यस्मादयानया नलोपश्चान्दसः धिया श्रद्धा-
 बुक्तया बुद्ध्या वयं वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं
 यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किमर्थम्
 वामस्य सम्भजनीयस्य भूरेः विस्तोर्णस्य बहुकालीनस्य क्षयस्य
 स्वर्गनिवासस्य सिद्धय इति शेषः क्षयो निवास इत्याद्युदात्त-
 त्वात् [पा० ६, १, २०१] क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवे-
 दिवे इत्यङ्गो नामसु [निघ० १, ८, ११] पाठितम् । यद्वा
 क्षरार्थस्यायमर्थः हे देव ! वामस्य वननीयस्य भूरेः धनपूर्णास्य
 क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्मनाम
 [निघ० २, १, २१] अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं
 वामभाजोऽभिलषितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनो-
 धाञ्चनोधा असि चनो मधि धेहि । जिन्व यज्ञं
 जिन्व यज्ञपतिं भर्गाय देवाय त्वा सवित्रे ॥ ७ ॥

सावित्रम् । हे सोम ! त्वमुपयामेन ब्रह्मिण गृहीतोऽसि

हे ग्रह ! त्वं सावित्रः सवितृदेवत्वोऽसि च न इत्यन्ननाम [निरु०
 , १६] चनोऽन्नं धत्त इति चनोधाः अन्नस्य धारयिता ।
 अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० १०,
 ४२] यतस्त्वमत्यन्तं चनोधा असि अतन्ननोऽन्नं मयि धेहि
 स्थापय । किञ्च यन्नं जिन्व प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा
 यन्नपतिं यजमानं च जिन्व तर्पय भगाय ऐश्वर्यादिगुणयु-
 क्ताय सवित्रे सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णा-
 मोति शेषः भगमस्यास्तीति भगः अर्शन्नादित्वाद्च् ॥ ऐश्व-
 र्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः त्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव
 षष्ठां भगःइतीरणेति ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो
बृहदुच्चाय नमः । विप्र्वेभ्यस्त्वा देवैभ्यः । एष
ते योनिर्विप्र्वेभ्यस्त्वा देवैभ्यः ॥ ८ ॥

का० [१०, ६, २] अभक्षितेन महावैश्वदेवग्रहणमुप-
 यामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति । अभक्षितेनैव सावित्रग्रह-
 पात्रेण पूतभृतः सकाशात्तत्रैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं करोत्य-
 ध्वर्युः । वैश्वदेवम् । हे वैश्वदेव ग्रह ! त्वमुपयामिन गृही-
 तोऽसि यतः सुशर्मासि शोभनं शर्म सुखर्माश्रयो वा यस्य
 स सुशर्मा । तथा सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थिति-
 र्यस्य तादृशोऽसि । विशेषणद्वयेन प्राणरूपोऽसीत्यर्थः । प्राणो
 वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुतेः [४, ४, १, १४] ग्रहस्यान्न-
 रूपत्वाद्दन्नस्य च प्राणहेतुत्वाद् ग्रहस्य प्राणत्वम् । यस्मा-
 द्दीदृशोऽसि तस्माद् बृहदुच्चाय बृहन्नहंसासी उच्चा सेक्ता च
 बृहदुच्चः तस्मै मद्भते सेक्ता जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमो-
 ऽन्नं भवितुमर्हसीति शेषः । नम इत्यन्ननाम [निघ० २,

७, २२] प्रजापतिर्वै बृहदुच्च इति श्रुतेः [४, ४, १, १४]
बृहदुच्चशब्देन प्रजापतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां
गृह्णामि । सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव
सोम त इन्द्रो रिन्द्रियावतः पत्नीवतो यहा ॥ २ ॥
ऋध्यासम् । अहं परस्ताद् इमवस्ताद्यदन्तरि च
तदु मे पिताभूत् । अहं सूर्यमुभयतो दद-
र्शाहं देवानां परमं गृहा यत् ॥ ६ ॥

का० [१०, ६, १६] उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति
प्रतिप्रस्थाता पत्नीवतं गृह्णातीति । उपांश्चन्तर्यामपात्रयोरे-
कतरेण प्रतिप्रस्थाता पत्नीवतं यहं गृह्णाति ॥ सोमदेवतम् ।
हे देव दीप्यमान ! हे सोम ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि
अतस्ते तव सम्बन्धिनोऽन्यान् ग्रहानुपांशुप्रभृतीन्ऋध्यासं
समर्धयेयम् । किञ्चूतस्य ते बृहस्पतिसुतस्य बृहतो महतो यज्ञ-
कर्मणः पतिर्बृहस्पतिर्यजमानस्तेन सुतस्याभिषुतस्य यहा
बृहस्पतयो ब्राह्मणा ऋत्विजस्तौरभिषुतस्य । तथा इन्द्रोः उन्दी
क्लेदे उनसीतोन्दुस्तस्य क्लेदनरूपस्य रसरूपस्येत्यर्थः । तथा
इन्द्रियावतः इन्द्रियं वोर्यमस्यास्तातीन्द्रियवान् तस्य संहितायां
दीर्घः । तथा पत्नीवतः पत्नीभंयुक्तस्य ॥ का० [१०, ६, १७] प्रच-
रणीशेषेण श्रीणाल्येनमहं परस्तादिति । प्रचरणीशिष्टेना-
ल्येन पात्रावतयहं मिश्रयेत् ॥ प्रजापतिरूपात्मदेवत्या त्रिष्टुप् ।
अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वस्य सर्वगतपरमात्मरूपत्वमभिप्रेत्य वदति ।
अहं परमात्मरूपः सन् परस्तात् उपरि ब्रह्मलोकादौ
तथाहमवस्तात् अधस्तनभ्रूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः ।

वदन्तरिचं मध्यवर्त्तिलोकरूपमस्ति तद् तदेव मे देहधारिणो
 मम पिताभूत् पितृवत् पालकं भवति । अहं परमात्मरूपः
 मनुभयतः उपरिष्ठादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्यामि ।
 दिवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुहा अत्यन्तं गोप्यं हृदयेऽस्ति
 तदेवाहमस्मि ॥ ८ ॥

अग्ना३इ पत्नी॑वन् स॒जूर्दे॒वेन॒ त्वष्टा॑ सोम॑
 पिब॒ स्वाहा॑ । प्र॒जाप॑तिर्वृषासि रेतो॒धा रेतो॑
 मयि॑ धेहि प्र॒जाप॑तेस्त॒ वृष्णो॑ रेतो॒धसो॑ रेतो॒
 धाम॑शीय ॥ १० ॥

का० [१०, ६, १८] अग्ना३इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहो-
 तीति । पत्नीवतं ग्रहमग्नेरुत्तरभागे जुहोति ॥ अग्निदेवत्यम् ।
 एचाऽप्रष्टह्यस्येत्यादिना [पा० ८, २, १०६] अग्नेशब्दगतस्य
 एकारस्य आ इ इत्यादेशौ आकारस्य भ्रुतत्वम् । हे अग्ने !
 हे पत्नीवन् पत्नीयुक्त ! त्वष्टा देवेन सजूः समानप्रोतिः सन् त्वं
 सोमं पिब स्वाहा सुहुतमसु ॥ का० [१०, ७, ३] पत्नीए
 सदः प्रवेश्यापरिणोत्तरत उपविष्टामुन्नात्रा समोक्षयति प्रजा-
 पतिवृषासौति । नेष्टा पश्चिमदारेण पत्नीं सदः प्रवेश्योन्नातुरु-
 त्तरतः स्थितामुन्नातारं पश्येति प्रेषयेत् सा च तं पश्येत् ॥
 हे उन्नातः ! प्रजापतिः प्रजानां पालकस्त्वं वृषासि सेक्ता
 भवसि रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि । एवम्भूतस्त्वं
 रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय ततो वृष्णो वीर्यसेक्तुः रेतोधसो
 वीर्यस्य धारयितुः प्रजापतेस्ते तवानुग्रहात् रेतोधां रेतसो
 धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रमशीय प्राप्नुयाम् अश्रोते-
 व्यंत्वयेनादादित्वं सिद्धुत्तमैकवचने ॥ १० ॥

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो
 हरिभ्यां त्वा । हर्योर्धाना स्थ सहसोमा इन्द्राय
 ॥ ११ ॥

का० [१०, ८, १] द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयाम-
 गृहीतोऽसि हरिरसीति । आग्रयणादिति शेषः ॥ ऋक्साम-
 देवत्वम् । हे ग्रह ! त्वं हरिर्हरितवर्णाऽसि हरी रश्मिर्हरिः
 सोमो हरिर्हरितवर्णवानित्यभिधानात् । उपयामेन गृहीत-
 चासि । किञ्चूतस्त्वम् हारियोजनः हरी इन्द्राश्चौ योजयतीति
 हरियोजन इन्द्रस्तस्यायं हारियोजन इन्द्रमस्वन्धी तं त्वा त्वां
 हरिभ्याम् ऋक्साममन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः । ऋक्सामे वै
 हरी ऋक्सामाभ्यां ह्येनं गृह्णातीति श्रुतेः [४, ४, ३, ६] ॥
 का० [१०, ८, २] धानाश्चावपति हर्योर्धाना इति । हारि-
 योजने भ्रष्टयवान्निदध्यात् ॥ धानादेवत्वम् । सहसोमाः
 सोमेन सहिता धाना भ्रष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हर्योः
 हरितवर्णयोरश्वयोः स्थ भवथ इन्द्राश्चसम्बन्धिनो यूय-
 मित्यर्थः ॥ ११ ॥

यस्ते अश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिस्तस्य त
 दृष्टयजुष स्तुतस्तोमस्य शस्तोकथस्योपहृतस्यो-
 पहृतो भक्षयामि ॥ १२ ॥

का० [१०, ८, ५] यस्ते अश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्ष
 यित्वोत्तरवेदो निदपन्तीति । सर्वत्विजो धाना प्रादाय
 मन्त्रेणावघ्रायोत्तरवेदो क्षिपन्ति ॥ भक्षद्रव्यदेवत्वम् । हे
 धानासहितसोम भक्षद्रव्य ! यस्ते तव भक्षो भक्षयामश्वसनिः ।
 षण्ण दाने अश्वान् सनोतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता यव ते

भक्षो गाः मनोति गवां दाता तस्य तादृशस्य ते तव तादृशं
भक्षमुपहृताऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य ते इदृश-
जुषः इष्टानि यजूषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य । तथा सुत-
स्तोमस्य उहाटभिः सुताः स्तोमाः स्तात्राणि यस्य स सुतस्तोम-
स्तस्य । तथा शस्तोक्थस्य होटभिः शस्तानि उक्थानि शस्ताणि-
यस्य स शस्तोक्थस्तस्य । तथा उपहृतस्वाभ्यनुज्ञातस्य तदै-
नानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । मनुष्यकृ-
तस्यैनसोऽवयजनमसि । पितृकृतस्यैनसोऽवय-
जनमसि । आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।
एनस-एनसोऽवयजनमसि । यच्चाहमेनो वि-
द्वांश्चकार यच्चाविद्वांस्तस्य सर्वस्यैनसोऽवयजन-
मसि ॥ १३ ॥

का० [१०, ८, ६] शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्र
मिति । षट् षष्ट्युपशकलानि सर्वेऽग्नी निद्रुष्यः ॥ षष्ट्यजुष्य-
ग्निदेवत्यानि । हे शाकल ! त्वं देवकृतस्य देवविषये विहितस्य
एनसो यजनाभावादिनक्षत्रस्य पापस्य त्वमवयजनमसि नाशकं
भवसि अवपूर्वा यजिर्नाशनार्थः अवयजतीत्यवयजनम् ॥ मनुष्य-
कृतस्य मनुष्येषु कृतस्य द्रीहनिन्दादेरेनसोऽवयजनमसि ।
पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः आहाकरणादेर्नाशनमसि ॥
आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेर्नाशनमसि ॥ एनस-
एनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि ॥ किञ्च
विद्वान् जानानो ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान्

अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेनञ्कार तस्य सर्वस्येनसः
ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा
सः शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातुरायोऽनु-
मार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

का० [१०, द, ७] अपरेण चात्वालं यथास्त्रं चमसान्
पूर्णपात्रानवमृशन्ति हरितकुशानवधाय सं वर्चसेति । पूर्ण-
पात्रानुदकपूर्णानित्यर्थः ॥ त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् । व्याख्यातापि
[२अध्य० २४क०] व्याख्यायते । वर्चमा ब्रह्मवर्चसेन वयं
समगन्महि सङ्गता भवाम गच्छतेर्लङि अदादित्वाच्छपो लुकि
उत्तमबहुवचने सो नो धातारिति [पा० द, २, ६४] मस्य
नकारः । पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महीत्यनुवर्तते । तनूभि-
रनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः समगन्महि । शिवेन समीचार्जन
कर्मशुद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । किञ्च सुदत्रः शोभनदानः
त्वष्टा देवो रायो धनानि विदधातु । तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य
यद्विलिष्टं विश्लिष्टम् । लिश अल्पीभावे निष्ठान्तः विशेषेण
न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु
॥ १४ ॥

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सः
सूरिभिर्मघवन् सः स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा द्वेवक्त-
तं यदस्ति सं देवानां सुमतौ यच्चियानां
स्वाहा ॥ १५ ॥

का० [१०, द, ११] समिन्द्र ष इति नव समिष्टयजुषि

जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुःसंज्ञा नवा-
हुतीर्जुहुयात् ॥ तत्राद्यः । विश्वदेवदेवता त्रिष्टुप् । अत्रिष्टुष्टा ।
समित्युपसर्गो नैषात्यनेन सम्बध्यते न इत्यस्य षत्वम् हे मघ-
वन् धनवन् ! हे इन्द्र ! मनमानुग्रहयुक्तेन नोऽस्मान् त्वं सं नैषि
मंनयसि संयोजयसि । गाभिः वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा संनेषि ।
व्यत्ययेन शपो लुकि लटि मध्यमकवचने नैषाति रूपम् ।
सूरिभिः पण्डितैर्हीनादिभिः संयोजयसि स्वस्त्या क्षेमेण च
संनेषि । ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन संनेषि । देवकृतं
देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यन्नाख्यं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म
तेन संनेषि । तथा यज्ञियानां यज्ञमस्वन्धिनां देवानां सुमती
सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या संयोजयसि सुपां सुपो भवन्तीति [पा०
७, १, ३८, वा० १] तृतीयार्थे सप्तमो । यस्त्वमस्मानिवं मनषा-
दिभिः संयोजयसि तस्मै स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

सं वच'सा पय'सा सं त'भिर'गन्महि' मन-
सा स' शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु
रायोऽनु'मार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयः । त्वाष्टी त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा । व्याख्याता
[१४ क० ॥ १६ ॥

धाता रातिः संवितेदं जुषन्तां प्रजापति-
निधिपा देवो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया
सर्गराणा यजमानाय द्रविणं दधात स्वाहा
॥ १७ ॥

अथ तृतीयः । धातसवितप्रजापतिदेवाग्नित्वष्ट्रविष्णुदे-

वत्सा त्रिष्टुप् । धाता सविता प्रजापतिः अग्निः स्वष्टा विष्णुः
एते षट् देवा इदमध्वद्विः समिष्टयजुर्लक्ष्यं जुषन्तां सेव-
न्ताम् । किञ्चूतो धाता रातिः राति प्रयच्छतीति रातिः
दानशीलः । किञ्चूतौ च संज्ञायामिति [पा० ३, ३, १७४]
कर्त्तरि किञ्चप्रत्ययः चित्त्वादन्तोऽन्तः । किञ्चूतः प्रजापतिः
निधिपाः निधीन् पातीति निधिपाः महापद्मगङ्गापद्मादिनि-
धीनां नवानां पालयिता । किञ्चूतोऽग्निः देवः दीप्यमानः ।
किञ्च ते एते देवाः प्रजया यजमानसम्बन्धिन्या सन्तत्या सह
संरराशाः सम्यग्रममाणाः सन्तः यजमानाय द्रविणं धनं
दधात दधतु ददतु व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः
तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] तवादेशः तस्य तेना
लोपाभावः । स्वाहा एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

सुगा वो देवाः मदना अकर्म य आजग्मे-
दं सवनं जुषाणाः । भरमाणा वहमाना
हवींष्यस्मे धन वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थः । देवदेवत्या त्रिष्टुप् तुर्थः पादा दशार्णः । ३
देवाः ! ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः अजरम
आगताः गमेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् तेषां वा युष्माकं सदनां
मदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि
सुगानि सुगमनीयानि वयमकर्म अकार्षं कृतवन्तः । सुदु-
रोरधिकरण इति [पा० ३, २, ४८ वा० ३] मुत्तपसर्गे गमे-
र्इप्रत्यये सुगेति रूपं विभक्तेराकारः । करातेऽङ्गलापे लुङि
उत्तमबहुवचने अकर्मति रूपम् । किञ्च हे वसवः ! वासय-
न्तीति वसवो वासयितारो निवासहेतवो देवाः ! अस्मे अस्मासु
यूयं वसूनि धनानि धनं स्थापयत । किञ्चूता यूयं यज्ञसमाप्तौ

हवींषि भरमाणा ये रथिनस्तेः । येषु विभ्रतः रथहीना
वहमानाः स्तस्येषु हवींषि वहन्तः यद्वा भरमाणाः पुष्पान्तः
वहमानाः रथादिभिर्नयन्तः तंभ्या युष्मभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु
॥ १८ ॥

यार॥ऽआवह उगतो देव देवांस्तान् प्रेरः
यस्वे अग्ने सधस्ये । जज्ञिवांसः पपिपांस-
सस्य विश्वेऽसु घर्मं स्वरातिष्ठतानु स्वाहा
॥ १८ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । आग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीं देवान् विश्व-
जति । हे अग्ने ! हे देव दाप्यमान ! उगतो हवींषि कामय-
मानान् यान् देवान् त्वमावहः आहूतवानसि तान् देवान्
स्वे स्वर्काये सधस्ये सहनिवासस्थानं प्रेरय प्रस्थापय सह
तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्यम् सधमादस्ययोऽहन्दसांति [पा०
६, ३, ८६] स्थे परे सहस्य सधादेशः । किमुक्त्वा प्रेरयामांति
चेत् अत आह हे देवाः ! विश्वे सर्वे यूयं जज्ञिवांसः घञ्
अदने कसुञ्चति [पा० ३, २, १०७] कसुः वस्वेकाजाहसा-
मिति [पा० ७, २, ६७] इतोऽ् सर्वनीयपशुपुराडाशान्
भक्षितवन्तः । तथा पपिवांसः सोमपानं कृतवन्तश्चदानीं यज्ञ-
समाप्तौ असुं हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः
घर्ममादित्यमण्डलं वा स्वः द्युलोकं वा अन्वातिष्ठत आश्रयत
यस्य यस्य यत्र गृहाः सन्ति तांस्तानन्वातिष्ठतेत्यर्थः । अहन्दसि
परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] अनोः क्रियापदात्परत्वम् ।
स्वाहा सुहुतमस्तु, हविः ॥ १८]

वयं हि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नम्

होतारमहृणीमहीह । ऋधगया ऋधगुता-
शमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुपयाहि विद्वान् स्वाहा
॥ २० ॥

अथ षष्ठः । आग्नेयो त्रिष्टुप् इदानीमग्निं विसृजति ।
हे अग्ने ! हि यस्मात्कारणादिहास्मिन् दिने स्थाने वा अस्मिन्
यज्ञे प्रयति प्रवर्त्तमाने सति होतारं देवानामाह्वतारं होम
निष्पादकं वा त्वा त्वां वयमहृणीमहि व्रतवन्तः अग्निर्वै दैव्या
होतति श्रुतेः तस्मात्कारणादृतस्त्वमृधक् ममृद्धं यथा भवति
तथा अयाः यदा ऋध्नातीति ऋधक् ऋध्वन् यज्ञं समर्धयन् सन्
अयाः अयाचीः इष्टवानसि यज्ञं कारितवानमीत्यर्थः । यज-
तेऽश्लोपे यकारस्य क्कान्दमं रुत्वम् । उनापि च ऋधक् ऋध्व-
वन्नेव अशमिष्ठाः यज्ञप्रार्थयित्तं शमितवानसि विघ्नगान्तिं वा
अकार्षीः । स त्वमिदानीं यज्ञं प्रजानन् यज्ञं समाप्तमवगच्छन्
उपयाहि स्वगृहं गच्छ किञ्चतस्त्वं विद्वान् पण्डितः स्वाधि-
कारं जानन्नित्यर्थः स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

देवा गातुविदो गातुं विच्चा गातुमित ।
मनसस्पत इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः
॥ २१ ॥

अथ सप्तमः । वातदेवत्या विराट् मनसस्पतिदृष्टा ।
व्याख्यातापि [२ अध्या० २१ क०] उच्यते । कै गौ शब्दे
गौयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञस्तं
विदन्ति जानन्तीति गातुविदः तादृशा हे देवाः ! गातुं विच्चा
अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं गच्छत
यदा गातुं विच्चा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित गाह् गतौ

गायते गम्यते यत्र स गातुर्मार्गस्तं गच्छत यज्ञं समाप्तं
मत्वा यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छत । एवं देवा
नुक्त्वा प्रजापतिमाह हे मनसस्यते ! अस्मदीयस्य मनसो
यष्टुं प्रेरणेन पालक परमेश्वर हे देव ! इममनुष्ठितं यज्ञं
स्वाहा त्वहस्ते दधामि त्वं च वाते धाः वायुरूपे देवे यज्ञं
धेहि स्थापय ॥ २१ ॥

यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं
गच्छ स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते सहस्र-
क्तवाकः सर्व वीरस्तज्जुपस्व स्वाहा ॥ २२ ॥

अथाष्टमः । यज्ञदेवतं यजुः । यज्ञं विष्टत्रति । हे
यज्ञ ! त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ
यज्ञपतिं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन यजमानं प्राप्नुहीत्यर्थः
स्वां योनिं गच्छ स्वनिष्पत्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः
क्रियाशक्तिं गच्छ द्रव्यं देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा
त्वमिति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ नवमः समिष्ट-
यजुर्मन्त्रः । यज्ञपतिदेवतम् । हे यज्ञपते यजमान ! एषो
ऽनुष्ठीयमानो यज्ञस्ते तव त्वदीयोऽस्ति । कीदृशः सहस्रक्त-
वाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्वदारः सर्वं वीरा
यस्मिन् स तथा सोमः पशुः सवनीयचक्रपुराडाशा वीरा
उच्यन्ते तैः सहितः य ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन
सेवस्व । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

माहिर्भूर्मा पृदाकुः । उरुः हि राजा
वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।
अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदया-

विधश्चित् । नमो वरुणायाभिष्टितो वरुणस्य
पाशः ॥ २३ ॥

का० [१०, ८, १३] कृष्णविषाणामेखले चात्वाले
प्रास्यति माहिर्भूरिति । यजमानहस्तस्थं मृगशृङ्गं मध्ये
बद्धा मेखला चेत्युभे विस्त्रंस्य चात्वाले क्षिपेत् ॥ रज्जुदेवतम्
हे रज्जो ! त्वमहिः सर्पो मा भूः पृदाकुः अजगरः सर्पविशेषः
सोऽपि मा भूः ॥ का० [१०, ८, १५] उरुण् हीति वाच-
यतीति । अत्रभृथाय जिगमिषुरध्वरुणात्वालसमोपस्थं प्राङ्-
मुखं यजमानं वाचयेत् ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपट्टा ।
उ-शब्दोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी सूर्यस्यान्वेतुमनुक्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्मात् उरुं
विस्तीर्णं पत्यां पत्यानं मार्गं चकार क अपदे नास्ति पदं यस्मिन्
यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे
मार्गं कृतवानित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदे अन्तरिक्षे
पादा प्रतिधातवे पादौ निक्षेप्तुं विभक्तेराकारः मार्गं कः
करोतु स्वर्गगमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः करोतेरदादित्वेन
लडि शपो लुक् अडभाव आर्षः । किञ्च यो वरुणः उतापि च
हृदयाविधश्चिदपवक्ता हृदयं विध्यति मर्मोच्चरणेन पीडयति
हृदयवित् नहिष्ठतिष्ठषोत्यादिना [पा० ६, ३, ११६] क्विबन्ते
विधौ परे हृदयस्य दोषः तस्य हृदयाविधः पिशुनस्यापि अप-
वदिता चिच्छ्रद्धाऽप्यर्थे निन्दकस्यापि तिरस्कृता किमुतान्येषां
पापकारिणामित्यर्थः । ईदृगो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददात्वि-
त्यर्थः । अन्वेतवै प्रतिधातवे अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वाद्घातेश्च
तुमर्थे सेसेनित्यादिना [पा० ३, ४, ८] क्रमात्तवेतवैतवेप्रत्ययौ ॥
का० [१०, ८, २१] नमा वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमय-

श्रिति । अवभृथस्नानार्थमपः प्रवेशयन् यजमानं वाचयेत् ॥
 वारुणं यजुः । वरुणस्य पाशोऽभिष्ठितः आक्रान्तस्तस्माच्च
 बन्धनक्षमस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्त्विति शेषः ॥२३॥

अग्नेरनीकमप चाविवेशपां नपात्
 प्रतिरक्षन्नसुर्यम् । दमे-दमे समिधं यक्ष्यन्
 प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत् स्वाहा ॥ २४ ॥

का० [१०, ८, २२] प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजु-
 होति अग्नेरनीकमिति । अप्सु समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृही-
 तेनाज्येन तदुपरि जुहुयात् ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । अग्ने
 रनीकमिति परोक्षलिङ्गं समिधं यक्ष्यन् इति प्रत्यक्षलिङ्गमे-
 कस्मिन् वाक्ये त्वमङ्गमनो यच्छब्दाध्याहारेण याज्यम् । हे
 अग्ने ! यस्य तवाग्नेः अङ्गनगालस्य सतीऽपात्रपात्संज्ञ-
 मनीकं सुग्वमप उदकान्याविवेश आभिमुख्येन प्रविवेश हे
 अग्ने ! स त्वं दमे-दमे तत्तद्यज्ञगृहे असुर्यमसुरैः कृतं यज्ञ-
 विघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्त्तयन् मन् समिधं समिध्नमाधनं घृतं
 यक्षि यज सङ्गतं कुरु यजतिः सङ्गतिकरणार्थः शपा लुकि
 लटि रूपम् घृतमात्मसङ्गतं कुर्वित्यर्थः । त्नाऽनन्तरं ते तव
 जिह्वा ज्वाना घृतं प्रति उच्चरण्यत् उच्चरतु उद्युक्तास्तु ।
 स्वाहा सुहृतमस्तु । दमे-दमे इति वेष्पाश्वमेधविषया तत्र हि
 नानावभृथान्यहानि भवन्ति । चत्प्राञ्चरतेर्लाड्येऽन्यत्प्रत्यय
 श्रीवादिः ॥ २४ ॥

समुद्रे ते हृदयमपस्वन्तः सं त्वा विशन्त्वो-
 षधीरुतापः । यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ
 नमोवाक्के विधेम यत् स्वाहा ॥ २५ ॥

का० [१०, ८, १] समुद्रे त इति ऋजीषकुम्भं प्रावय-
तीति । गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्णं कुम्भमप्सु चिपेत् ॥
सोमदेवत्या विराट् दशाक्षरचतुःपादा । अन्ते वर्त्तमानो
यच्छब्दी हृदयेन मन्वध्यते हे सोम ! यत्ते तव हृदयं समुद्रे
अप्सु समुद्रममानासु अप्सु, बहुलोदकेषु अन्तर्मध्ये तिष्ठते
वर्त्तते इति वा शेषः । तत्र त्वां गमयःमाति शेषः तत्रस्थं त्वा
त्वामोषधीरोषधयः संविशन्तु उत अपि च आपो जलानि
त्वां संविशन्तु । किञ्च हे यज्ञपते यज्ञस्य पालक सोम ! यज्ञस्य
सूक्तोक्तौ शोभनवचनोच्चारणे नमोवाके नमसो वाके नमस्का-
रवचने च त्वा त्वां विधेम स्थापयामः । विधतिः स्थापनार्थः ।
स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

देवी^१राप एष वो गर्भ^२स्तु सुप्री^३तं
सुभृ^४तं विभृ^५त । देव^६सोमैष ते^७लोकस्तस्मि-
च्छं च^८वक्ष्व^९परि^{१०}च वक्ष्व ॥ २६ ॥

का० [१०, ८, २] देवाराप इति विसृज्योपतिष्ठत इति ।
ऋजीषकुम्भं सुक्तोपस्थानं कुर्यात् ॥ अष्टत्रिंशदक्षरत्वात्पङ्क्ति-
र्बृहती वा पूर्वार्धमब्देवतमुत्तरार्धं सोमदेवतम् । हे देवी-
देव्यः ! हे आपः ! वो युष्माकमेष सोमो गर्भस्थानीयः तं
तादृशं सोमं यूयं विभृत धारयत । किम्भूतं तं सुप्रीतं शोभन-
प्रीतियुक्तं साधुतर्पितं वा तथा सुभृतं सुपुष्टम् । इदानीं सोमं
वदति हे सोम ! हे देव दीप्यमान ! ते तव एष जललक्षणो
लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः सन् त्वं शं वक्ष्व वह शं सुखं
प्रतिप्रापय परिवक्ष्व च परिवह निवर्त्तय अस्मत्तः सर्वा आर्त्ति-
रिति शेषः । तस्मिन्नः शच्चैधि सर्वाभ्यश्च न आर्त्तिभ्यो गोपा-

येति श्रुतिः [४, ४, ५, २१] वहतेर्लोट् मध्यमैकवचने तद्धि
शपि लुप्ते रूपं वक्ष्येति ॥ २६ ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचु-
म्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव-
मत्यर्मत्यक्तं पुरुरावणो देव रिषस्पाहि ॥
देवानां समिदसि ॥ २७ ॥

का० [१०, ८, ३] अवभृथेति मज्जयतीति । ऋजी-
षकुम्भं जले प्रवेशयेत् ॥ यज्ञदेवतम् । अवाचीनानि पात्राणि
जलमध्ये स्त्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽवभृथः तस्मिन्बोधनं
हे अवभृथ ! त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । चुपि मन्दायां
गताविति धातोः । यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरणशीला-
ऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । किं प्रयोजन-
मिति चेत् उच्यते देवैर्द्यातिनात्मकैरस्मदायैरिन्द्रिदैर्देवकृतं
देवेषु हविः स्वामिषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवयासिषं जले
अवनीतवानस्मि । देवः सुरं धने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रिय-
मित्यभिधानात् । तथा मर्त्यर्मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्म-
र्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदे-
नोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्त्तते इदमस्माभिः परि-
त्यक्तमेनो यथा त्वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ ! मन्दं गच्छेति ।
भावः । किञ्च हे देवावभृथास्य यज्ञ ! रिषः बधात् पाहि
अस्मान् पालय । रिष बधे क्विप् । किञ्चूताद्रिषः पुरुरावणः
पुरु बहु विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरुरावा । रा दाने
आतो मनिद्वित्यादिना [पा० ३, २, ७४] वनिप् । विरुद्धफल-
दायी बधः त्वत्सादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ का० [५, ५, ३५]

आहवनीये समिदाधानं देवानां समिदसीति । स्नानान्तरमाहवनीयमेत्य तस्मिन् समिधं दध्यात् ॥ अग्निदेवतं यजुः । देवानां सम्बन्धिनी ममित् इन्धनमसि । यद्वा । देवभूतानामस्माकं समिन्धनं भवसि ॥ २७ ॥

एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह ।
यथायं वायुरेजति यथा समुद्र एजति । एवायं
दशमास्यो अस्रज्जरायुणा सह ॥ २८ ॥

इतः परमनुबन्ध्यायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते ॥

का० [२५, १०, ७] निरुद्धमाणाभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति । यद्यनुबन्ध्या वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशमनं मातुः सकाशात् पृथक् क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत् । अवनानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः अष्टाक्षराः षट्पादा यस्याः सा महापङ्क्तिः । गर्भः जरायुणा सह एजतु । एज कम्पने । जरायुगर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु । किञ्च तो गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः दशमासकालावच्छिन्न इव चलत्वित्यर्थः । कथं चलतु तत्राह यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च समुद्र एजति एतौ हि सदा कम्पनशौली । एवेति निपात एवमर्थे एवमयं दशमास्यः सम्पूर्णावयवो गर्भो जरायुणा सह अस्रत् संसताम् निर्गच्छतु यद्यप्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि सम्पूर्णस्वेन निर्गमनमाशास्यते । तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मस्यैव यजुषा दशमास्यं करोतीति श्रुतेः [४, ५, २, ४] । संस अधःपतने व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते हल्ङ्याब्भ्य इति [पा० ६, १, ६८] तिपि लुप्ते वावसान इति [पा०

माध्य० शा०] वाजसनेयिसंहिता । १११

८, ४, ५६] सस्य दत्त्वे अनदितामिति [पा० ६, ४, २४]
नलोपे अडागमे च अस्रदिति रूपम् ॥ २८ ॥

यस्यै॑ ते य॒ज्ञियो॑ गर्भो॑ यस्यै॑ योनिर्हि॑र-
रय्ययी॑ । अ॒ज्ञान्य॑ङ्गता॑ यस्य॒ तं मा॒त्रा सम॑-
जीगम॑ स्वाहा ॥ २९ ॥

का० [२५, १०, ११] अश्वदानान्यनुजुहोति यस्यै त इति ।
वशावदानानि हृत्वा गर्भरक्तं जुहुयात् ॥ वशादेवत्यानुष्टुप्
हे वशे ! यस्यास्ते तत्र गर्भो यज्ञियः यज्ञार्हः यस्यै यस्याश्च तव
योनिर्हिरण्ययी सुवर्णमयी ऋत्वेत्यादिना [पा० ६, ४, १७५]
इति निपातः सुवर्णमयो गत्वेण क्रियत इत्यर्थः । तादृशीं त्वां
गर्भं सङ्गमयामीति शेषः । यस्य गर्भस्याज्ञान्यङ्गता । इ
कौटिल्ये ऋ हरेच्छन्दमीति [पा० ७, २, ३१] ऋरादेशो
निष्ठायामकुटिलानि अश्वण्डितानि तं गर्भं मात्रा जनन्यानुबन्ध्या-
न्वचनया समजीगमं सङ्गमयामि । गमेत्यन्तस्य लुङि चङि
रूपम् स्वाहेति होमार्थः ॥ २९ ॥

पुरु॑द॒स्यो विषु॑रूप॒ इन्दु॑र॒न्तर्म॑हि॒मान॑मानंश्च
धीरः॑ । एक॑पदीं॒ द्विपदीं॑ त्रि॒पदीं॑ चतु॑ष्पदीम॒ष्टा-
पदीं॑ भुव॒नानु॑ प्रथन्ता॑ स्वाहा ॥ ३० ॥

का० [२५, १०, १५] खिष्टकृतमनुजुहोति पुरुदस्य
इति । प्रचरण्यां लुचि प्रतिप्रस्थाता सर्वं गर्भरसमवदाया-
ध्वर्युषा खिष्टकहोमे कृते सति जुहुयात् ॥ गर्भदेवस्य यज्ञः
इन्दुरूपेण गर्भः स्तूयते । इन्दुः क्लेदनरूपः सोमसदृशी गर्भो
महिमानं महत्त्वमानञ्च व्यक्तीकरोतु । अश्वतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य

लिटि रूपम् तस्मान्नुड्दिहल इति [पा० ७, ४, ७१] नुडागमः । विशेषणैर्महिमानमाह कीदृश इन्दुः पुरुदस्रः पुरु दस्र यस्य बहुदानयुक्तः विषुरूपः बहुरूपः अन्तरदरे स्थितः धीरो मेधावी एवम्भृतं महिमानमानञ्जेत्यर्थः । एवं महिमवतो गर्भस्य मातरमनूबन्ध्यां भुवना भुवनानि भूतजातानि अनु प्रथन्तां प्रस्थितां कुर्वन्तु । विशेषणैः प्रस्थितिमाह कीदृशाम् एकपदीमेकं पदं यस्यास्तां वपयैकपदयुताम् द्विपदीं वपया षड्भ्यश्च द्विपदयुताम् त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तामुपयङ्ठामैस्त्रिपदीम् चतुष्पदीं पत्नीमंयाजैश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुःपादयुताम् षष्ठापदीं स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुताम् एवम्भृतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथन्तामिति सम्बन्धः । स्वाहा सुहृतमस्तु ॥ ३० ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ ३१ ॥

का० [२५, १०, १८] समिष्टयजुश्चान्ते गामित्र एव जुहुयात्तिष्ठन्नरुत इत्यस्वाहाकृत्येति । समिष्टयजुर्होमान्ते गामित्राग्नावैव स्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णाधवेष्टितं गर्भं जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुचार्य जुहुयादित्यर्थः ॥ मरुदेवत्या गायत्री गीतमदृष्टा । हे दिवो विमहसः विशिष्टं महो येषां ते द्युलोकसः रश्मिना विशिष्टेन महसा तेजसा युक्ता यदा विशिष्टं महन्ति पूजयन्ति ते विमहसः द्युलोकस्य पूजयितारो हे मरुतः ! यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे ययं पाथ सोमपानं कुरुथ पा पाने शपो लुक् पिबादेशाभावश्च क्वान्दसः मंहितायां दीर्घः इत्यचोऽतस्तिड् इति [पा० ६, ३, १३५] सूत्रेण । हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपातमः

गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स
सुगोपातमः युष्मद्गुप्तानां भयं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

म॒ह्यी द्यौः पृ॑थिवी च॑ न इ॒मं य॒ज्ञं मि॑मि-
क्षताम् । पि॒पृतां॑ ना॒ भरी॑मभिः ॥ ३२ ॥

का० [२५, १०, १८] मह्यो द्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहतीति ।
शामित्वे क्षिप्तं गर्भमङ्गारैश्छादयेत् ॥ द्यावापृथिवीदेवत्या
गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ मह्यो महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी
भूलोकश्च नाऽस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षताम् । मिह सेचने
सनन्तः सेक्तुमिच्छतां स्वैः-स्वैर्भागैः पूरयतामित्यर्थः । भरी-
मभिः भरणैर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः-स्वैर्भागैर्नाऽस्मर्दायं
गृहं पिपृतां पूरयताम् ॥ ३२ ॥

इत्यग्निष्टोममन्त्राः समाप्ताः ॥

अति॑ष्ठ वृ॒त्रह॒न्त्रथ॑ यु॒क्ता ते॒ ब्रह्म॑णा॒ हरी॑ ।
अ॒र्वाची॑न॒ सु॒ ते॒ मनो॑ ग्रा॒वा कृ॑णोतु॒ वग्नु॑ना ॥
उ॒प॒याम॑गृ॒हीतो॑ऽसीन्द्राय॒ त्वा षोड॑शिने॑ । ए॒ष
ते॒ योनि॑रिन्द्राय॒ त्वा षोड॑शिने॑ ॥ ३३ ॥

अथ षोडशी अग्ने पवस्वेत्यस्मात्प्राक् [३७ क०] ॥ का०
[१२, ५, २] प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं
खादिरेण चतुःस्रक्तिनातिष्ठ युक्त्वा हीति वेति । प्रातःस-
वने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्नेयमतिग्राह्यमादाय चतुःकोणेन
खादिरोलूग्वलेनातिष्ठ युक्त्वा हीति मन्त्रयोरन्यतरणेण सोप-
यामेन षोडशिश्रहं गृह्णीयात् ॥ इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्गतोतम-
दृष्टा । हे वृत्रहन्निन्द्र ! ते तव हरी हस्तिवर्णावश्वौ ब्रह्मणा
वयीलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्तौ अतस्त्वं

रथमातिष्ठ आरोह । इन्द्राज्ञानं श्रुत्वास्मन्नियोजनकालः
 प्राप्त इति मत्वाश्लौ स्त्रयमेव रथे युञ्जाते इति युक्ता इत्युक्तम् ।
 किञ्च यावा सोमाभिषवपाषाणः ते तव रथारूढस्य मनोऽर्वा-
 चीनमस्मद्यज्ञाभिमुखं सु कृणोतु सुतरां करोतु केन वग्नुना ।
 वग्नु रिति वाङ्मामसु [निघ० १, ११, २५] पठितम् । वाचा
 श्रवणीयेन सोमाभिषवशब्देन ॥ हे सोम ! त्वमुपयामेन
 गृहीतोऽसि षोडशिने षोडशं स्तोत्रमस्यास्तीति षोडशी
 तस्मै इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयति हे ग्रह !
 एष ते योनिः स्थानं षोडशिन इन्द्राय त्वां सादयामीति
 शेषः ॥ ३३ ॥

युक्त्वा हि के शिना हरी वृषणा कक्षप्रा ।
 अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उप-
 यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने । एष ते
 योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३४ ॥

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप्मधुच्छन्दीदृष्टा ।
 हे इन्द्र ! हि निश्चितं हरी हरितवर्णी त्वदौधावश्वौ युक्त्वा
 रथेन संयोजय कीदृशी हरी केशिना प्रलम्बकंसरो तथा
 वृषणा । वृष सेचने । वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तदश्वौ
 वा । षपूर्वस्य निगम इति [पा० ६, ४, ८] दीर्घ-
 भावः तथा कक्षप्रा कक्षे भवः कक्षः अश्वसन्नाहरच्छुः कक्ष
 मध्यबन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कक्षप्रौ स्वृसावसवावित्यर्थः ।

अथानन्तरं रथारोहज्ञानन्तरं हे इन्द्र ! सोमपाः सोमपानं
 कुर्वन्तोऽस्मदीयानां गिरामृष्यजुःसामलक्षणाणां वाचामुप-
 श्रुतिमुपश्रवणं चर गच्छ प्राप्नुहि अस्मन्निरः शृश्वित्यर्थः ।

वाचं श्रुत्वास्मद्गृहमागच्छेत्यर्थः । उपयाम एष ते एतं व्याख्याते । अथेत्यत्र संहितायां दीर्घः ॥ ३४ ॥

इन्द्रमिद्धरी^१ वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषी^१णां च स्तुतीरुप^१ यज्ञं च मानुषाणाम् ।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनै^१ । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै^१ ॥ ३५ ॥

षोडशियज्ञे तृतीयो मन्त्रविकल्पः आग्रयणाद्देन्द्रमिद्धरी इति गृहीत्वेति कठसूत्रोक्तेः इन्द्रदेवत्यानुष्टुप्गोतमदृष्टा । इत् एवार्थं हरी हरितवर्णावश्वौ ऋषाणां स्तुतीरुप वसिष्ठादीना मुनीनां स्तुतिप्रमाप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वहतः प्रापयतः । च पुनः मानुषाणां यजमानानां यज्ञमुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं वहतः । किञ्च तमिन्द्रम् अप्रतिधृष्टशवसम् प्रतिधर्षयितुं परा भवितुं शक्यं प्रतिधृष्टं न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं शवो बलं यस्य सोऽप्रतिधृष्टशवास्तम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३५ ॥

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया सर्गराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

का० [१२, ५, १८] उपस्थायिनं यस्मान्न जात इति । षोडशियज्ञमुपतिष्ठेत् । इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विवस्वदृष्टा । परब्रह्मरूपेण षोडशी स्तुयते यस्मात् पुरुषादन्यः व्यतिरिक्तः परः उक्कृष्टो देवादिर्जातः सम्भृतो नास्ति न विद्यते यश्च विज्ञा विज्ञानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आविवेश

अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टवान् सः प्रजापति स्वोत्पन्नप्रजापानक-
स्त्रीणि ष्योतींषि अग्निवायुसूर्यलक्षणानि तेजांसि विषयज्ञा-
पकानि सचते सेवते स्वतेजसा तज्ज्योतिषामुज्जीवनं करोती-
त्यर्थः । येन सूर्यस्तपति तेजसेह इत्यादिश्रुतेः । यदादित्यगतं तेजो
जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नी तत्तेजो विद्धि
मामकमिति स्मृतेश्च [भग० गो० १५, १२] किम्भूतः प्रजापतिः
प्रजया संरराणः प्रजारूपेण सम्यग्रममाणः । तथा षोडशी
षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यवहाराश्रय
इत्यर्थः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

इन्द्रश्च सम्नाड्वरुणश्च राजा तौ ते भूचं
चक्रतुरग्रं एतम् । तयोरहमनु भूचं भक्षयामि
वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु । सह प्राणेन
स्वाहा ॥ ३७ ॥

का० इन्द्रश्च सम्नाडिति भक्षणमिति । षोडशिशग्रहं भक्ष
येत् ॥ इन्द्रवरुणदेवत्या षाडशिदेवत्या वा त्रिष्टयजुरन्ता
अन्त्यपादौ 'हादशार्णौ सह प्राणेनेति यजुः विवस्वदृष्टा ।
हे षोडशिशग्रह ! तौ देवौ इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममग्रं
प्रथमं भूचं चक्रतुः । तौ कौ इन्द्रो वरुणश्च चकारौ समुच्चये
किम्भूत इन्द्रः सम्नाट् परमैश्वर्ययुक्तः वाजपेययाजीत्यर्थः ।
किम्भूतो वरुणः राजा राजसूययाजी राजा वै राजसूयेनेष्टा
भवति सम्नाडाजपेयेनेति श्रुतेः [५, १, १, १३] । तयोरिन्द्रा-
वरुणयोः सम्बन्धिनं भक्षमनु पश्चात् अहम् भक्षयामि
सोमं पिबामि । जुषाणा मदीयेन भक्षेण सेवमाना वाग्देवी
श्रुतिमुपैश्रपणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृप्यतु सोमेन तृप्ता

भवतु त्वस्यर्थानां करणे षष्ठी वेति सोमशब्दात् षष्ठी । स्वाहा
सुहुतमसु ॥ ३७ ॥

इति षोडशियागः सम्पूर्णः ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् ।
दधद्रुयि मयि पोषम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्य-
ग्नये त्वा वर्चसे । एष ते योनिरग्नये त्वा
वर्चसे । अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वांस्त्वं देवेष्वमि
वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३८ ॥

अथ हादशाहमन्त्राः ॥ का० [१२, ३, १—२] पृष्ठः
षडहस्तत्रातिग्राह्यग्रहणं तत्रहं पूर्वेऽग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नदृशमि-
त्यन्वहमेकैकम् [६क०] अग्ने वर्चस्विन्द्रोऽजिष्ठ सूर्य भ्राजि
ष्ठेति भक्षणं यजमानैरिति । अस्ति कश्चित् पृष्ठः षडहास्यः
क्रतुः सतु षडभिरहोभिर्निष्पाद्यः तत्र पूर्वस्मिन्नहस्तये क्रमे-
णाग्ने पवस्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिग्राह्यान् ग्रहान् गृह्णायात्तथै-
वाग्ने वर्चस्वित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तद्ग्रहशेषं भक्षयेत् ॥
तत्र प्रथमो यथा । अग्ने पवस्व । अग्निदेवत्या गायत्री वैखा-
नसदृष्टा आद्यैः सप्तार्णो पादौ एषा यजुरन्ता उपयाम एष
त इति हे यजुषी । हे अग्ने ! त्वमस्मे अस्मासु सुवीर्यं शोभनं
वीर्यं यस्मिंस्तादृशं शोभनमामर्थ्यपितं वर्चा ब्रह्मवर्चसं पवस्व
पव मत्वर्थः अन्तर्भूतत्वर्थः गमय प्रापय । सुपां सुलुगिति
[पा० ७, १, ३८] विभक्तेः श्रेयादेशे अस्मे इति रूपम् ।
किञ्चूतस्त्वं स्वपाः । अप इति कर्मनाम [निघ २, १, १]
शोभनान्यपांसि दस्य स स्वपाः सुकर्मा । एवमृत्विग्भिः सह
संप्रार्थं स्वयं याचते मयि यजमाने रयिं धनं दधत् धारयन्

स्थापयन् सन् पोषं पुष्टिं पुत्रपश्वादिषुष्टिं पवस्व प्रवर्तरे
 सम्बन्धः ॥ उपयामयतीत्युपयामो ग्रहः हे सोम ! तेन
 गृहीतोऽसि हे ग्रह ! वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽग्नये त्व
 गृह्णामोति शेषः । सादयति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्था
 वर्चस्विनेऽग्नये त्वां सादयामोति शेषः । भक्षणमन्त्रः ।
 वर्चस्विन् विशिष्टतेजोयुक्त ! हे अग्ने ! त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्य
 वर्चस्वानतिदीप्तिमानसि अतस्त्वत्प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्यं
 वर्चस्वान् ब्रह्मवर्चसमम्पन्नो भूयासं भवेयम् ॥ ३८ ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वो शिप्रे अवेपयः ।
 सोममिन्द्र च मूसुतम् । उपयामगृहीतोऽसौ-
 न्द्राय त्वौजसे । एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे ।
 इन्द्रौ जिष्ठौ जिष्ठस्त्वं देवेष्वस्योजिष्ठोऽहं मनु-
 ष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

द्वितीयोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्या गायत्री कुरुसु
 तिदृष्टा यजुरन्ता । हे इन्द्र ! त्वमोजसा बलेन सह उत्तिष्ठन्-
 त्स्त्रादुद्गच्छन् सन् शिप्रे हनूनासिके वा अवेपयः टुवेष्टु कम्पने
 कम्पितवानसि किं कृत्वा सोमं पीत्वो पीत्वा स्नात्वग्रादयश्चेति
 [पा० ७, १ ४६] निपातः । किञ्चूतं सोमं चमूसुतं चम्बा-
 मधिषवणचर्मणि सुतमभिषुतम् सोमपानं कृत्वातिहर्षवशा-
 द्वासि कम्पितवानित्यर्थः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामगृहीतोऽसि
 भोजसे बलवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः
 भोजस इन्द्राय सादयामि ॥ भक्षणमन्त्रः । हे इन्द्र ! हे
 भोजिष्ठ ! भोजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायेत्यादिना
 [पा० ५, २, १२१] विनिप्रत्ययः अत्यन्तमोजस्वी भोजिष्ठः

ति । प्रतिशायने तमविष्टनाविति [पा० ५, ३, ५५] इष्टन्प्रत्ययः ।
 विष्मत्तोलुंगिति [पा० ५, ३, ६५] इष्टनि परे विनिस्लोपः टिलो-
 पश्च तत्सम्बोधनमोजिष्ठ प्रतिबलशुक्त । त्वं यथा देवेष्कोजि-
 ष्टोऽसि एवं मनुष्येषु मध्येऽहमोजिष्ठोऽतिबली भूयासम्
 ॥ ३८ ॥

अदृश्यमस्य के तवो वि रश्मयो जना २॥
 अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा । उपयामगृ-
 हीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजाय । एष ते योनिः
 सूर्याय त्वा भ्राजाय । सूर्य्य भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठ स्त्वं
 देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥४०॥

तृतीयोऽतिग्राह्यमन्त्रः । सूर्य्यदेवत्वा गायत्री प्रकृष्वदृष्टा
 यञ्जुरन्ता । दृशेर्लुङि इरितो वेति [पा० ३, १, ५७] च्चैर-
 डादेशे ऋदृशोऽङि गुण इति [पा० २, ४, १६] उत्तमैक-
 वचने अदर्शमिति प्राप्ते शोडां रुद्धेत्तेर्विभाषा बहुलं कन्द-
 सीति [पा० ७, १, ६—८] दृशेरुत्तरस्य मिवादेशस्यामो
 रुडागमो धातोर्गुणाभावश्चान्दसः अदृश्यमिति रूपम् कर्मणि
 ऋङि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने द्रष्टव्यमदृश्यन्तेत्यर्थः । वीत्यु-
 पसर्गोऽदृश्यमित्यनेन सम्बध्यते । केतुरिति प्रज्ञानामसु [निघ०
 ३, ८, १] पठितम् । अस्य सूर्य्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्वे
 पदार्थज्ञानकृतो रश्मयः किरणा जनाननु सर्वप्राणिनोऽनुगता
 वि अदृश्यम् विशेषेणादृश्यन्त सूर्य्यकराः सर्वजनानुगता
 व्यापका दृश्यन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः भ्राजन्तो ज्वलन्तो-
 ऽन्वयो वङ्गयो यथा जनानुगता दृश्यन्ते तद्वत् । हे यष्ट !
 त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि भ्राजते दीप्यतेऽसौ भ्राजस्तस्मै

सूर्याय त्वा गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः भ्राजाय
 दीप्ताय सूर्याय त्वां सादयामि ॥ तृतीयातिश्राद्धभक्षणमन्त्रः ।
 अत्यन्तं भ्राजो भ्राजिष्ठः हे भ्राजिष्ठ अतिदीप्त हे सूर्य्य ! त्वं
 यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽति
 दीप्तिमान् भूयासम् ॥ ४० ॥

इति हादशाहः सम्पूर्णः ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
 दृशे विश्वाय सूर्य्यम् । उपयामगृहीतोऽसि
 सूर्याय त्वा भ्राजाय । एष ते योनिः सूर्याय
 त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

का० [१३, २, ११] उदु त्यमिति ग्रहग्रहणमिति । गवा-
 मयनाख्यस्य संवत्सरमतस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽहनि सौर्य-
 पशूपालभ्रादूर्ध्वमतिश्राद्धग्रहणं कार्यम् ॥ सौरी गायत्री
 देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते [७ अध्या० ४१ क०] त्यं तं प्रसिद्धं
 जातवेदसं जातानां प्रजानां जातारं जातप्रज्ञं वा देवं देवम-
 शीलं सूर्य्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणा उ आशु उदहन्ति सद-
 याचलादुद्गमयन्ति । किमर्थं विश्वाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
 विश्वस्य दृशे दर्शनाय सर्वं जगद्दृष्टमित्यर्थः । उपयाम एष ते
 व्याख्याते ॥ ४१ ॥

भ्राजिघ्न कलशं मृच्या त्वा विशन्त्विन्दवः ।
 पुनरूर्जा निवर्त्तस्व सा नः सहस्रं धुद्वोरुधारा
 पर्यस्वती पुनर्माविशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

का० [१३, ४, १८] हविर्धानाम्नीघ्रयोरन्तरे द्रोणकल-
 शमेनामाघ्रापयत्याञ्जिघ्नेति । गर्गत्रिरात्रादावहीने त्रिसुत्ये

गोसहस्रं दक्षिणास्ति तत्र सहस्रसंख्यापूरणी रोहिणी धेनुस्तां
 ष्वविधानाम्नीधयोर्मध्यस्थां द्रोणकलशमाघ्रापयेत् ॥ गोदेवत्या
 महापङ्क्तिः कुसुरुविन्दुदृष्टा अष्टार्णषट्पादा मर्हति गोनाम
 [निघ० २, ११, ५] । हे महि ! हे धेनो ! त्वं कलशं
 द्रोणकलशाख्यं पात्रमाजिघ्र आभिमुख्येन घ्राणं कुरु । किञ्च
 हे धेनो ! इन्द्रवः सोमाः त्वा त्वामाविशन्तु द्रोणकलशस्थाः
 मामास्त्वां प्रविशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्टरसेन पर्याभूतेन
 सह पुनः अस्मान् प्रति निवर्त्तस्व । या त्वमेवं मया भुता
 सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुत्व सहस्रसहस्रं धनं देहि यद्वा
 गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं तन्नोऽस्मभ्यं धुत्व पुनर्देहि दृढति-
 र्दानार्थः । किञ्च त्वत्प्रसादादुरुधारा बहुपयोर्युक्ता पयस्वती
 धेनुर्मा मां पुनराविशतात् आगच्छत्वित्यर्थः । तथा रयिः धन-
 मपि मा मामाविशतात् ॥ ४२ ॥

इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतिऽदिते
 सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अघ्नो
 नामानि देवेभ्यो मा मुकृतं वृतात् ॥ ४३ ॥

का० [१३, ४, २०] इडे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे
 यजमानो जपतीति । पूर्वाङ्गाया धेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो
 जपेत् ॥ गोदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः कुसुरुविन्दुदृष्टा यस्या आद्यौ
 पादौ द्वादशार्णो अन्त्यावष्टार्णो सा प्रस्तारपङ्क्तिः । इड्यते
 स्तृयते इति इड । मनोर्दृहिता तत्तुल्या । रमयतीति रन्ता ।
 ह्वयते यद्गन्धं यज्ञं ष्विति हव्या ह्वयते आह्वयते सर्वेरिति वा
 ह्व्या । काम्यत इति काम्या मनुष्याणां ह्येताश्च कामाः प्रविष्टा
 इति श्रुतेः । चन्द्रयत्याह्लादयतीति चन्द्रा । द्युत दीप्तौ द्योत-
 यति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । अदितिरदीनान-

वस्त्रिण्डिता । सरस्वती सरतीति सरः क्षीरं तद्वती सर इत्यु-
दकनाम । सतेरिति [निरु० ८, २६] यास्त्रोक्तेः । उदक-
शब्देनात्र क्षीरमुच्यते । मही महती । विविधं श्रूयते
स्तूयत इति विन्वृतिः । न हन्तुं योग्या अघ्नया अहन्तव्या ।
तासां सम्बोधनानि हे धेनो ! एवम्भूते ते तव एता एतानि
अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतेर्नामभिरभिहितानि सती
देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु 'करोतीति सुकृतं सुकृतं शोभनकर्म-
कारिणं मां त्वं ब्रूतात् ब्रूहि वद अयं यजमानः पुस्त्रकतेति
देवेभ्यो वदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृत-
न्यतः । हो अस्मां २॥ अभिदासत्यधरं गमया
तमः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधे ।
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे ॥ ४४ ॥

का० [१३, २, १७] ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं
विश्वकर्मन्निति वेति । गवानयनस्यापास्त्रे महाव्रतेऽहनि
प्राजापत्यपशूपालभ्रादूर्ध्वमैन्द्रग्रहग्रहणे मन्दत्रयम् ॥ तत्राद्यः ।
इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् शासदृष्टा । हे इन्द्र ! नोऽस्माकं मृधः शक्यं
संग्रामान् वा विजहि विशेषेण नाशय । किञ्च पृतन्यतः
नीचा यच्छ । पृतनां संग्रामं सेनां वा इच्छन्ति ते पृतन्यन्ति
पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् सुप आत्मनः क्वजिति [पा० ३,
१, ४] पृतनाशब्दात् क्वचि प्रत्यये कव्यध्वरपृतनस्वर्णि लोप
इति [पा० ७, ४, ३८] टिलोपे शदप्रत्यये च रूपम् । पृत-
न्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्नीचान् न्यग्भूतान् यच्छ निगृह्णीष्व
युद्धादुपरतान् कुर्वित्यर्थः । किञ्च यद्यान्योऽस्मानभिदासति ।

दसु उपक्षये । उपक्षयति तं शत्रुस्रध्वं निष्कष्टं तमो नरकं
गमय प्रापय संहितार्या दीर्घः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामेन
गृहीतोऽसि विगिष्टो मृतं मंशामो यस्य तस्मै विमृधे विगिष्ट-
मंशामवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः
विमृद्गुणविगिष्टायेन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४४ ॥

वाचस्पतिं विष्वकर्माणामृतये मनोजुव
वाजे अद्या हुवेम । स नो विष्वानि हवनानि
जाषद्विष्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ उपयामगृ-
हाताऽसान्द्राय त्वा विष्वकर्मणे । एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा विष्वकर्मणे ॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् गामदृष्टा ईदृग-
भिन्द्रं वाजे महाव्रतीयलक्षणान्नविषये अद्यास्मिन् दिने वयं
हुवेम आह्वयाम किमर्थमृतये अवनाय रक्षणाय । किम्भृतं
विष्वकर्माणं विष्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि कर्माणि
यस्य तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं
तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति श्रुतः । तथा मनोजुवं जूरिति
जवनाम मनसो जूरिव जव इव जयो यस्य स मनोजुस्तम् ।
स ईदृग इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वा-
नानि अवसेऽन्नायान्नममृद्धै रक्षणाय वा जोपत् जुपताम्
अस्मदाह्वानं साधुसाध्विति सेवताम् । लैटोऽडाटावित्य-
डागमे [पा० ३, ४, ८४] इत्य लोपः परम्पदेष्विति [पा०
३, ४, ८७] तिप इलोपे जोपदिति रूपम् । किम्भृतः सः
विश्वशम्भूः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशम्भूः साधु
कर्मा शोभनकर्मकर्ता ॥ हे ग्रह ! उपयामगृहीतोऽसि विश्व-

वस्वष्टिता । सरस्वती सरतीति सरः क्षीरं तद्वती सर इत्यु-
दकनाम । सतेरिति [निरु० ८, २६] यास्त्रोक्तेः । उदक-
शब्देनात्र क्षीरमुच्यते । मही महती । विविधं त्र्ययते
स्तूयत इति विश्रुतिः । न हन्तुं योग्या अप्नगा अहन्तव्या ।
तासां सम्बोधनानि हे धेनो ! एवम्भूते ते तव एता एतानि
अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतेर्नामभिरभिहिता सती
देवेभ्यः सुकृतं सुष्टु करोतीति सुकृतं सुकृतं शोभनकर्म-
कारिणं मां त्वं ब्रूतात् ब्रूहि वद अयं यजमानः पुस्वकर्तेति
देवेभ्यो वदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृत-
न्यतः । हो अस्मा २॥ अभिदासत्यधरं गमया
तमः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधे ।
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे ॥ ४४ ॥

का० [१३, २, १७] ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं
विश्वकर्मक्षिति वेति । गवानयनस्यापाक्वे महाव्रतेऽहनि
प्राजापत्यपशूपालश्चादूर्ध्वमैन्द्रग्रहग्रहणे मन्त्रत्रयम् ॥ तत्राथः ।
इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् शासदृष्टा । हे इन्द्र ! नोऽस्माकं मृधः शत्रून्
संग्रामान् वा विजहि विशेषेण नाशय । किञ्च पृतन्यतः
नीचा यच्छ । पृतनां संग्रामं सेनां वा इच्छन्ति ते पृतन्यन्ति
पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् सुप आत्मनः क्वञिति [पा० ३,
१, ४] पृतनाशब्दात् क्वचि प्रत्यये क्वध्वरपृतनस्वर्णि लोप
इति [पा० ७, ४, ३८] टिलोपे शट्प्रत्यये च रूपम् । पृत-
न्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्नीचान् न्यग्भूतान् यच्छ निगृह्णीष्व
युद्धादुपरतान् कुर्वित्यर्थः । किञ्च यद्यान्योऽस्मानभिदासति ।

दसु उपक्षये । उपक्षयति तं शत्रुमभरं निष्कष्टं तमो नरकं
गमय प्रापय संहिताया दीर्घः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामेन
गृहीतोऽसि विशिष्टो मृत् संग्रामो यस्य तस्मै विमृधे विशिष्ट-
मग्रामवने इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः
विमृद्गुणविशिष्टायेन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४४ ॥

वाचस्पतिं विष्वकर्माणमृतये मनोजुवं
वाजे अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि
जापद्भिर्गुणभूरवसे साधुकर्मा ॥ उपयामगृ-
हाताऽमान्द्राय त्वा विश्वकर्मणे । एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मेदेवता त्रिष्टुप् शामदृष्टा ईदृश-
मिन्द्रं वाजे महाव्रतीयन्नक्षत्रविषये अद्याम्भिन् दिने वयं
हुवेम आह्वयाम किमर्थमृतये अवनाय रक्षणाय । किम्भूतं
विश्वकर्माणं विश्वानि ममस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि कर्माणि
यस्य तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं
तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति श्रुतः । तथा मनोजुवं जूरिति
जवनाम मनसो जूरिव जव इव जयो यस्य स मनोजुस्तम् ।
स ईदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वान-
ानि अवसेऽन्नायान्नमृद्धै रक्षणाय वा जोपत् जुपताम्
अस्मदाह्वानं साधु साध्विति सेवताम् । नेटोऽडाटावित्य-
डागमे [पा० ३, ४, ८४] इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा०
३, ४, ८७] तिप इलोपे जोपदिति रूपम् । किम्भूतः सः
विश्वशम्भूः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशम्भूः साधु
कर्मा शोभनकर्मकर्ता ॥ हे ग्रह ! उपयामगृहीतोऽसि विश्व-

कर्मणे सर्वकर्त्रे इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते
योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४५ ॥

विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्र-
मकृणोरवध्यम् । तस्मै विश्वः समनमन्त पूर्वी-
रयमग्नौ विह्व्यो यथासत् । उपयामगृहीतो-
ऽस्तीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे । एष ते योनिरि-
न्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४६ ॥

तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इन्द्रविश्वकर्मदेवत्या त्रिष्टुप् शास-
दृष्टा । हे विश्वकर्मन् ! वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयिञ्जा वा
हविषा त्वमिन्द्रं त्रातारं जगतो रक्षकमवध्यं हर मशक्य-
मप्रतिभटं चाकृणोः कृतवानसि । तस्मै तादृशायिन्द्राय
पूर्वीर्विश्वः प्रजाः पूर्वे वसिष्ठादयो मनुष्याः समनमन्त सम्यङ्-
नताः यथा पञ्चम्यर्थे थाल्प्रत्ययः यथा यतः कारणात् अय-
मिन्द्रः उय उदगूर्णवज्रो विह्व्यो विविधेषु कार्येषु आह्वयत
इति विह्व्यश्च असदभूत् तस्माद्दिशस्तस्मै नता इत्यर्थः । विश्व-
कर्मन् ! त्वद्धविःसामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति भावः ॥ उप-
याम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४६ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा गायत्रच्छ-
न्दसं गृह्णामि । इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं
गृह्णामि । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं
गृह्णामि । अनुष्टुप्तेऽभिगरः ॥ ४७ ॥

का० [१२, ५, १३—१५] अदाभ्यं गृह्णात्यासिच्य
नियाभ्याः पार्त्वे तस्मिंस्तूर्णो व्रीण्शूनवधायाम्नये त्वा

गायत्रच्छन्दसमिति प्रतिमन्त्रमुपयामः सर्वत्राविशेषादिति ।
यस्मिन्नौदुम्बरे पात्रे अंशुर्गृहीतस्तस्मिन् होतृचमसस्था
निग्राभ्यामंज्जा अप आनीय तस्मिंस्त्रिः सोमलताः प्रक्षि
प्याग्नेये त्वत्यादितिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति मन्त्रैः ।
सोमलताप्रक्षेपो वेति कंचित् उपयामगृहीतोऽसीत्वे
तस्मिंश्चपि मन्त्रेष्वदावनुषञ्जनयं सर्वशेषत्वादान्मानस्येति
सूत्रार्थः ॥ तत्र प्रथमो मन्त्रः । अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि
देवदृष्टानि । हे सोम ! त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि । हे
ग्रह ! गायत्री छन्दो यस्य ग्रहस्य तं गायत्रीच्छन्दस त्वामग्ने-
येऽग्निप्रीत्यर्थं गृह्णामि ॥ द्वितीयो मन्त्रः । उपयामेन गृही-
तोऽसि हे ग्रह ! त्रिष्टुप् छन्दो यस्य तादृशं त्वामिन्द्राय
गृह्णामि ॥ तृतीयो मन्त्रः । उपयाम० जगती छन्दो यस्य
तादृशं त्वां हे ग्रह ! विश्वभ्या देवेभ्यःऽर्थाय गृह्णामि । एवं
सवनदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणम् ॥ का० [१२, ५, १७] अनु-
ष्टुप् इत्युक्तेति ! एनं मन्त्रं पठेत् । अदाभ्यदेवत्यं देवदृष्टम् ।
एवं स्वच्छन्दसं सोमं गृह्णात्वाय तमाह हे सोम ! अनुष्टुप्
छन्दस्ते तवाभिगरः अभिष्टव इत्यर्थः । गृ स्तुतो यदा ऊर्ध्वं
सवनेभ्यस्तदानुष्टुभमिति श्रुतः [११, ५, ८, ७] ॥ ४७ ॥

ब्रेशी'नां त्वा पत्सन्नाधू'नोमि कुक्कूनानां
त्वा पत्सन्नाधू'नोमि भन्दनानां त्वा पत्सन्नाधू'-
नोमि मदिन्तमानां त्वा पत्सन्नाधू'नोमि मधुन्त-
मानां त्वा पत्सन्नाधू'नोमि शुक्रं त्वा शुक्र आधू'-
नोम्यङ्गो' रूपे सूर्य'स्य रश्मिषु' ॥ ४८ ॥

का० [१२ ५, १७] धूनात्यंशुभिर्वेशीनां त्वेति गच्छ-

आहवनीयमिति । आहवनीयसमीपं गच्छन्नंशुभिरदाभ्य-
ग्रहस्थानि जलानि चालयेत् ॥ एतदादौनि विश्वेषां देवाना-
मित्यन्तानि [५०, क०] सोमदेवत्यानि देवदृष्टानि । हे सोम !
व्रेशीनाम् व्रजतो मेघस्यादरे शिरते ता व्रेश्यो मेघोदरस्था
आपस्तामां पत्नन् पतने निमित्ते वृष्टिनिष्पत्त्यर्थं त्वा त्वामा-
धूनोमि कम्पयामि । कुकूननानाम् । केङ् शब्दे अत्यर्थं
कुवन्त्यः शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्ताति कुकूनना
मेघस्था आपस्तामां पतने त्वां कम्पयामि । भन्दनानाम् । भटि
कल्याणे सुखे च भन्दन्तीति भन्दनाः कल्याणकारिण्यः
सुखयित्रो वा मेघ्या आपः अन्यत्पूर्ववत् । मदित्तमानाम्
मादयन्तीति मदित्यः अत्यर्थं मदित्यो मदित्तमाः तमपि
पुं वद्भावः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्थेति [पा० ८, २, ७]
नलोपः नादृघस्येति [पा० ८, २ १७] कान्दमो नडागमः ।
अत्यन्तं तर्पयन्त्यो मेघ्या आपः । मधुन्तमानाम् अत्यन्तं
मधुखादोपेता मधुन्तमाः एवंविधानामपां पतने त्वां धूनामि ।
किञ्च शुक्रं शुद्धमक्लिष्टकर्मणं त्वां शुक्ले शब्दे अक्लिष्टकर्मणि
निग्रास्यानक्षणे जले त्वामाधूनामि । किञ्च अङ्गा दिवसस्य
रूपे सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम ! त्वामाधूनामि ॥ ४८ ॥

कुकुभं रूपं वृषभस्य रोचते बृहच्छुक्रः
शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः । यत्ते
सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि ॥
तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ ४८ ॥

हे सोम ! वृषभस्य अष्टस्य तव कुकुभं महत् आदित्य

नक्षत्रं रूपं रोचते दीप्यते ककुभमिति महन्नामसु पठितम्
 [निघ० ३, ३, १८] बृहत् महान् शुक्रः शुद्ध आदित्यः शक्रस्य
 शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामो । सोम एव सोमस्य
 पुरोगाः पुरोगामौ भवितुमर्हति । हे सोम ! ते त्वदीय-
 मदाभ्यमनुपहिंसितं जागृवि जागरणगालं यन्नामास्ति तस्मै
 त्वां गृह्णामि ॥ का० [१२, ५, १७,] तस्मै ते इति जुहो
 नोति । अदाभ्यं जुहोति । सोमाम् हे सोम ! तस्मै तादृगाय
 ते तुभ्यं स्वाहा सुद्धतमसु तयोममवैतस्वोमाय जुहोतीति
 अर्चः । ११, ५, ८, ११ ॥ ४८ ॥

उ॒गि॒क्तं दे॒व सोम॒ग्नेः प्रि॒यं पाथोऽपी॑ हि ।
 वृ॒षी त्वं दे॒व सोम॑न्द्रस्य प्रि॒यं पाथोऽपी॑ हि ।
 अ॒स्र॒मत्स॑ त्वं दे॒व सोम॑ वि॒श्वे॒षां दे॒वानां॑ प्रि॒यं
 पाथोऽपी॑ हि ॥ ५० ॥

का० । १२, ५, १८ । अ० गृन् सोमं निदधात्युगिक्तमिति प्रति
 मन्त्वमिति सन्वत्रयेणालृष्वन्वयानंशुन् सोमं त्रिपेत । तताद्यः ।
 हे देव । दीप्यमान हे सोम । उगिक्त कामयमानन्दमग्नेः प्रिय
 पाथाऽन्नमपाहि अगिगच्छ ॥ दितायः । हे देव सोम । वशा
 कान्तस्वमिन्द्रस्य प्रियमन्नं प्राप्रहि ॥ अथ ततोप्रा मन्वः ।
 हे देव सोम ! अस्रमत्स्वा अस्माकं मितभृतस्व विश्वेषां देवानां
 प्रियमभिरुचितमन्नं प्राप्रहि अग्नेय प्रातःसवनमिन्द्रा
 माध्यन्दिनं सवनं विश्वे देवाकृतीश्वरं सवनमिति अर्चः
 सवनदेवेभ्योऽर्पणम् ॥ ५० ॥

इ॒ह रति॑रि॒ह र॑मध्वमि॒ह धृति॑रि॒ह स्वधृ॑तिः
 स्वाहा । उ॒प॒सृ॒ज॒त्य॒रु॒णं मा॒त्रं ध॒रु॒णां मा॒तरं॑

धयन् रायस्योषमस्मासु दीधरत् स्वाह

॥ ५१ ॥

अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः ॥ का० [१२, ४, १०]
शालाहार्येऽन्वारब्धे ष्विह रतिरिति जुहोतीति । सर्वेषु दीक्षि
तैष्वध्वर्युस्मृष्टेष्विदानीन्तनगार्हपत्ये घृतं जुहुयात् ॥ पशुदैवतं
यजुः । हे गावः ! युष्मदीया रतिः रमणमिह यजमानेष्वस्तु
इहैव यूयं रमध्वं युष्माकमिह यजमानेषु धृतिः सन्तोषोऽस्तु
स्वधृतिः स्वकीयानामपि धृतिरिहैवास्तु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥
का० [१२, ४, ११] अपरामुपसृजन्निति । शालाहार्ये एव
द्वितीयाहुतिः ॥ उष्णिक् आद्यावष्टाचरौ तृतीयो द्वादशार्णः
सोष्णिक् । धारयतीति धरुणोऽग्निरस्मासु रायस्योषं रायो
धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादेः पुष्टिं दीधरत् धारयतु धारयतेर्लुङि
रूपमडभाव आर्षः । किन्भूतो मात्रे धरुणः धरुणम् । पष्ठार्थे
चतुर्थी । मातुः पृथिव्या धारयितारमग्निमुपसृजन् समीपं
प्रापयन् तथा मातरं पृथिवीं धयन् पिबन् तत्रोत्पन्नं हवि-
र्भक्षयन्नित्यर्थः । स्वाहेति होमार्थः ॥ ५१ ॥

सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम ।
दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवान्
स्वर्ज्योतिः ॥ ५२ ॥

का० [१२, ४, १२] सत्रस्यर्द्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धि-
रिति । सर्वे दीक्षिता उत्तरहविर्धानापरकृवरीमालम्ब्य सत्र-
र्धिसंज्ञकं साम गायन्ति ॥ ब्रह्मती यजमानानामात्मस्तुतिः
सप्तैकादशनवार्णपादा । हे सोम ! सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिः
त्वमसि अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्यलक्ष्मणमगन्म

प्राप्ताः ततः अमृता अमरणधर्मा अभूम भूताः पृथिव्याः सका-
शाद्विं द्युलोकमध्यारुहाम अध्यारूढाः द्युलोकारूढाः ततो
देवानिन्द्रादीनविदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः । वेत्तेर्व्यत्य-
येन तुदादित्वे लडि रूपम् ज्योतिर्ज्योतीरूपं स्वः स्वर्गं चावि-
दाम ॥ ५२ ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृत-
न्यादप तन्तमिद्धतं वज्रेण तन्तमिद्धतम् । दूरे
चत्तार्यं क्वत्सद्गहनं यदिनचत् । अस्माकं
शत्रून् परि शूर विश्वतो दर्मा दर्पीष्ट विश्वतः ।
भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीर-
वीरैः सुपोषाः पोषैः ॥ ५३ ॥

का० [१२, ४, १४] युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽक्षं प्राञ्चो
निःक्रामन्तीति । सर्वे यजमाना दक्षिणहविर्धानाक्षाधो-
मार्गेण प्राञ्चुखाः निःसरन्ति । इन्द्रदेवत्यात्यष्टिरवसानत्रयो-
पेता षट्षष्ट्यक्षरत्वात् हूयना आद्योऽर्धर्चं इन्द्रपर्वतदेवस्यः ।
हे पुरोयुधा पुरोयुधी ! पुरोऽग्रे युध्येते तौ पुरोयुधी इगुपर्धति
[पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्त्तारो
हे इन्द्रापर्वता हे इन्द्रपर्वतो ! मां युधां तं शत्रुमपहृतं
विनाशयतम् आदरे वीष्मा तं तम् इदं वार्यं तं तमेव शत्रुमप-
हृतं तत्तत्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विजि-
अतं वज्रेण वज्रास्थेनायुधेन तं-तमित् तं-तमेव शत्रुं विना-
शयतम् । तदो वीष्माश्रवणाद्यदोऽपि वीष्मा यो यः शत्रुर्न
ऽस्मान् पृतन्यान् पृतनां सेनां कुर्यात् योधयेदित्यर्थः ॥ इटा-
नीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्त्तृत्वं चोच्यते हे शूर इन्द्र ! त्वदीयो

वज्रो यद्यदा गहनसत्यन्तगम्भीरं वनं जलं वा प्रति दूर्-
 चत्ताय चततिर्गतिकर्मा वनेऽतिदूरगताय शत्रवे कृन्त्वा-
 कृन्दतिः कामनायैः शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा तमपि दूरगत-
 मिनक्षत् प्राप्नुयात् इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा [निघ० २, १८, २
 वर्नं दूरगतमपि इच्छन् गृह्णात्येवेत्यर्थः । ततो दर्मा दार-
 यतीति दर्मा दृ विदारं अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३
 २, ७५] मनिन्प्रत्ययः विदारणशोभो वज्रः अस्माकमस्मदो-
 यान् विश्वतः सवतः स्थितान् विश्वतः सर्वान् शत्रून् प-
 दर्षीष्ट परितो विदारयतु दीर्घ्यतेराशीर्लिङि तङि रूपम्
 का० [१२, ४, २८] पृथक्कामेषु भूर्भुव इति । नानाकामेषु
 यजमानेषु सर्वं वाग्निमर्जनं कुर्याः । हे भूर्भुवः स्वः अग्नि-
 वायुसूर्या वरुं प्रजाभिः सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवोरा-
 स्याम घोषैः पुष्टिभिः सुतोषाः स्याम भवेज् । एकवचनान्तो-
 ऽयं व्याख्यातः [३, ३७, ७, २८] अत्र तु बहुवचनान्तो मन्त्रः
 ॥ ५३ ॥

सत्वोत्थानं ममाप्तम् ॥

परमेष्ठिभिधीतः । प्रजापतिर्वाचि व्याहृ-
 तायाम् । अन्धी अक्षेतः । सविता मन्याम् ।
 विश्वकर्मादीन्नायाम् । प्रधा सोमक्रयगयाम् ॥ ५४ ॥

का० [२५, ६, १ - ६] परमेष्ठादीन्शतुस्तिङ्गतं जुहोति
 घर्मदुग्धाले चादोहे चादीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः शालाया
 वा पुरस्तात् प्राच्याः पुच्छकाण्डादक्षिणेऽस्थनि हुत्वा दोहयेत्
 पृषदाज्यस्कन्दने चैक इति । मृगमयघर्मपात्रभेदे भिन्नमभि-
 मृश्य परमेष्ठिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहृत्यादीन् सलिलाय

स्वाहेत्यन्तांसुस्त्रिंशद्भोमान् जुहोति घर्मदुहो गोर्मरणे
तत्स्थाने उदङ्गुल्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्राङ्गुल्या
वा पुच्छादृत्तिगोऽस्थनि परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमा-
न्याहुताहुत्वा तां दोहयेत् स्थालोस्थस्य स्तुक्स्थस्य वा पृषदा-
न्यस्य वा भ्रंशे एके आचार्याः परमेष्ठ्यादोन् जुह्वतीति
सूत्रार्थः ॥ परमेष्ठ्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मात्तत्तद-
वस्थायां होमे यज्ञश्चिकित्सितः प्रतिसंहितो भवति । तथा च
श्रुतिः [१२, ५, १, १—२] सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्यै-
तास्तन्वो या एता देवता या एता आहुतीर्जुहोति स यद्यज्ञ-
स्थाकंर्द्या तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुममोक्ष्य जुहुयाद्यदि-
दाक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत आग्नीध्रे विवा एतद्यज्ञस्य
पर्वं स्रग्मते यज्वन्ति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैत-
द्देवतया यज्ञं भिपन्यति तथा देवतया यज्ञं प्रतिसन्दधा-
तीति । अथ मन्त्रार्थः । आध्यायादमिष्ठ ऋषिः । यदा सोमो
यजमानेनाभिधोतः सङ्कल्पितो भवति मनसाभिध्यातस्तदा
परमेष्ठी भवति । अयमर्थः । मनसा ध्यातः सोमा यदि नोप-
नमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयादिति । तथा च श्रुतिः
[१२, ५, १, ३] स यद्येनं मनसाभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत्
परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्यप-
पापमान् हत उपैतं यज्ञो नमतीति । वाचि व्याहृतायां
सोमेन यद्ये इति वचस्युच्चारितं सति सोमः प्रजापतिना-
मको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तो प्रजापतये स्वाहेति जुहुया-
दित्यर्थः ॥ यदा सोमः अक्षाभिमुरख्येन इतः प्राप्तस्तदा अश्वो
भवति । सोमं प्रति गतो किञ्चिन्निमित्तं चेत्तदा अश्वमे-
स्वाहेति जुहुयात् ॥ मन्यां सोमस्य मश्रुती सत्यां सोमः सवि-
दनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तो सवित्रे स्वाहेति जुहु-

यात् । अथ यदि सातः किञ्चिदापद्येत सवित्त्वे स्वाहेति जुहु-
यादिति श्रुतेः [१२ ५, १, ६] दीक्षायां सत्यां सोमो विश्व-
कर्मत्युच्यते तदा विश्वकर्माणे स्वाहेति जुहुयात् । सोमः
क्रोयतेऽनया सा सोमक्रयणी गोस्तस्यामानीतायां सत्यां
सोमः पूषा भवति । तदा निमित्ते पूष्णे स्वाहेति जुहुयात्
॥ ५४ ॥

इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितः । असुरः
पण्यमानः मित्रः क्रोतः । विष्णुः शिपिविष्ट
जरावासन्नः । विष्णुर्नरन्धिषः प्रोक्ष्यमाणः
॥ ५५ ॥

क्रयाय द्रव्यदानेनात्मसात्करणायोपोत्थितः उपस्थापितः
सोम इन्द्रो मरुन्नामकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुद्भ्यश्च स्वाहेति
जु० । क्रोयमाणः सोमोऽसुरो भवति असुराय स्वाहेति तदा
जु० । यजमानेन क्रोतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय-
स्वाहेति जु० ॥ जरौ यजमानोत्सङ्गे आसन्नः स्थितः सोमः
शिपिविष्टो, विष्णुर्भवति । शिपिषु प्राणिषु यज्ञेषु वा विष्टः
प्रविष्ट एतद्गुणको विष्णुरित्यर्थः । तदा प्रायश्चित्तापत्तौ
विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जु० ॥ प्रोक्ष्यमाणः शकटेनोक्ष्य-
मानः सोमो विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते
यस्मिन् स नरन्धिः संसारः तं स्यति नाशयति नरन्धिषः
जगत्संहर्तृविशिष्टो विष्णुः यद्वा रघु हिंसायाम् रध्यति
हिनस्ति रन्धिषः हन्ता न रन्धिषः नरन्धिषः जगत्पालको वा
विष्णुः । तदा विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५ ॥

सोम आगतः । वरुण आसन्द्यामासन्नः ।

अ॒ग्निरा॒ग्नी॑ध्रे । इन्द्रो॑ ह॒वि॒र्धानि॑ । अथ॑र्वोपाव-
ह्निय॑माणः ॥ ५६ ॥

शकटादागतोऽवरूढः सोमनामको भवति तदा सोमाय
स्वाहेति जुहुयात् ॥ आमन्यां मञ्चिकायामुपविष्टः सोमो
वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु० ॥ आग्नीध्रे वर्त्त-
मानः सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जु० ॥ हविर्धानि
वर्त्तमानः सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जु० ॥ हृदे
त्वा मनसे त्वेति मन्त्रेण [२७ अध्या० १८] कण्डनार्थमुपा-
वह्नियमाणः आनीयमानः सोमोऽथर्वनामको भवति तदाथर्वणे
स्वाहेति जु० ॥ ५६ ॥

विश्वे॑ दे॒वा अ॒शुषु॑ न्यु॒प्तः । विष्णु॑राप्नी-
तपा॑ आप्याय्य॑मानः । य॒मः स॒य॑मानः । विष्णुः॑
सम्भि॒य॑माणः । वा॒युः पू॒य॑मानः । शु॒क्रः पू॒तः ।
शु॒क्रः क्षी॑र॒श्रीः । म॒न्थी सं॑क्तु॒श्रीः ॥ ५७ ॥

अंशुषु सोमखण्डेषु न्युप्तः कण्डनं कृत्वारोपितः सोमो
विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहु-
यात् ॥ अ॒शु॒र॒शु॒ष्ट इत्यादिमन्त्रेण [५ अध्या० ७ क०]
आप्याय्यमानः वर्धमानः सोम आप्रीतपा विष्णुर्भवति ।
आ समन्तात् प्रीतान् स्वस्मिन् प्रीतिमतो भक्तान् पाति रक्ष-
तीत्याप्रीतपाः तद्गुणविशिष्टः । तदा विष्णवे आप्रीतपाय
स्वाहेति जु० ॥ अभिषूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय
स्वा० ॥ सस्यग्नियमाणः पुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा
विष्णवे स्वा० ॥ दशापवित्त्रेण पूयमानः सोमो वायुर्भवति तदा
वायवे स्वा० ॥ पूतः सोमः शुक्रो भवति तदा शुक्राय स्वा० ।

क्षीरेण दुग्धेन श्रीयते मिश्रीक्रियत इति क्षीरश्रीः तदा शुक्र
एव सोमो भवति तदापि शुक्राय स्वा० ॥ सक्तुभिर्मिश्रितः
सोमो मन्थी भवति तदा मन्थिने स्वा० ॥ ५७ ॥

विश्वे^१ देवाश्च^२म^३सेषू^४न्नी^५तः । असु^६र्ही^७मायो-
द्य^८तः । रु^९द्रो ह्य^{१०}मानः । वातो^{११}ऽभ्याह^{१२}त्तः ।
नृच^{१३}क्षाः प्रति^{१४}ग्यातः । भ^{१५}क्षो भ^{१६}क्ष्यमाणः । पि^{१७}तरो
नाराशं^{१८}साः स^{१९}न्नः ॥ ५८ ॥

चमसेषु ग्रहपात्रेषून्नीतो गृहीतः सोमो विश्वदेवसंज्ञो
भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहेति जुहुयात् ॥ होमार्थ-
मुद्यतः सोमोऽसुसंज्ञो भवति तदा असवे स्वा० ॥ ह्यमानः
सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वा० । अभ्याहत्तः होम-
शेषाभूतः सटः प्रति भक्षणार्थमानीतः सोमो वातो भवति
तदा वाताय स्वा० ॥ प्रतिग्यातः ब्रह्मन्नुपह्वयस्वेत्यादिना
भक्षणार्थं पृष्टः सोमो नृचक्षा भवति नृन् मनुष्यान् चष्टे
शुभाशुभकारिणः पश्यतीति नृचक्षाः तदा नृचक्षसे स्वा० ॥
भक्ष्यमाणः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय स्वा० ॥
भक्षयित्वा सन्नः स्वखरेषु सादितः सोमो नाराशंसाः पितरो
भवन्ति नरो अस्मिन्नासोना शंसन्तीति नराशंसो यज्ञस्तत्र
हिता योग्या वा नाराशंसा नाराशंसगुणविशिष्टाः पितरः
तदा निमित्तापत्तौ पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वा० ॥ ५८ ॥

सिन्धु^१रवभथायोद्य^२तः । समु^३द्रो^४ऽभ्यवह्रिय-
माणः । स^५लिलः प्र^६प्तु^७तः । ययो^८रोज^९सा स्कभि^{१०}ता
रजां^{११}सि वी^{१२}र्यु^{१३}भिर्वी^{१४}रत^{१५}मा शवि^{१६}ष्ठा । या पत्ये^{१७}ते

अप्रतीता सहो भिर्विष्णु अगन् वरुणा पूर्वहृतौ
॥ ५६ ॥

अवभृथार्थमद्यतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे
स्वाहेति जुह्यात् । जलमभिसृतं नीयमानः सोमः समुद्रो
भवति तदा समुद्राय स्वा० प्रप्रातोऽप्सु निमग्नः सोमः
मलिनो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ मलिन्याय स्वा० ॥ एता-
भिर्यज्ञाहृतिभिर्गजः चिकित्सितः । प्रतिमंहितश्च भवतीत्यर्थः ।
तथा च श्रुतिः [१२, ५, १, ३७] ता वा एताश्चतुस्त्रिंशत्-
माज्याहृतीर्जुहोति त्रयस्त्रिंशद्देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंश-
एतद् सर्वदेवैर्यज्ञं भिषज्यति सर्वदेवैर्यज्ञं प्रतिसन्दधातीति ॥
का० [२५, २, ६] ययोरोजसेति चादकनोपमिञ्चेदिति ।
अभिमर्शनेन विक्रात्यः । स्कन्नं रमरूपं सामं जलेन मिञ्चेत्
कान्नाइतिहोमं वाचनं च कृत्वेति ज्ञेयम् ॥ विष्णु-
वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । पूर्वाधं यच्छब्दापादानात्तच्छब्दा-
आहारः तौ विष्णु तौ वरुणा वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यै-
कशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य । तुल्यकार्यत्वाद्भावपि विष्णु-
रभावपि वरुणा कर्मभूतौ प्रति अगन् गतं स्कन्नं यज्ञसाधन-
मिति शेषः । कदा पूर्वहृतौ पूर्वस्मिन्नाहाने यावत् प्रधानं
ह्यते तावदेव विष्णुं वरुणं च प्रति स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः ।
विशेषणं वा पूर्वं ह्येते तौ पूर्वहृतौ विष्णुवरुणौ प्रति हवि-
रगन्निति सखन्धः । तौ कौ ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा बलेन
रजांसि लोकाः स्कभिता स्तम्भितानि । आका रजांस्युच्यन्त
इति यास्कः [निरु० ४, १८] स्कम्भतिः स्तम्भनार्थः ।
किञ्च या यो विष्णुवरुणौ पत्येते ईशात् ऐश्वर्यं कुर्वन्ते
जगतामीश्वरावित्यर्थः । पत ऐश्वर्यं दिवादिरात्मनेपदी यद्वा

पत्येते परसैन्येषु श्येनाविव पततः । किम्भृतौ वीर्येभिर्वीर्यै-
र्बलैर्वीरतमा अत्यन्तं वीरौ । तथा शविष्ठा । शव इति बल-
नाम [निघ० २, ८, ३] अत्यन्तं बलवन्तौ अतिशवस्विनो
शविष्ठौ विस्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] विनिलापे
इष्टनि टिलापे शविष्ठाविति रूपम् । तथा सद्योभिर्बलैरप्र-
तीता अप्रतिगतौ न केनापि सम्मुखं गन्तुं शक्यो अनन्यया-
ध्यावित्यर्थः न प्रतीयेते तावप्रतीतौ । एवंविधो विष्णुवरुणो
प्रति स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

देवान् दिवमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु
मनुष्यान्न्तरिक्षमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु
पितृन् पृथिवीमगन् यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु
यं कं च लोकमगन् यज्ञस्ततो मे भद्रमभूत्
॥ ६० ॥

का० [२५, २, ८] देवान् दिवमिति सोमे । सोमे स्कन्ने
देवान् दिवमित्यभिमर्शनम् ॥ अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या यजमानाशीः ।
अयं यज्ञो देवान् वायुर्दान् प्राप्य दिवं द्युलोकमगन् अग-
च्छत् ततो द्युलोकस्थाद् यज्ञात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनरूपं
धनं यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु अश्नोतिः पदविकरण्या-
र्थेत्ययः । अनेन सुकृतिनामारोहक्रममभिधायेदानीमवरोह-
क्रममाह । ततो द्युलोकादवरोहणकाले यज्ञो मनुष्यान् मनुष्य-
लोकमागच्छन् अन्तरिक्षलोकमगन् गतः तत्र स्थितात् यज्ञाद्
द्रविणं यज्ञफलं मामष्टु व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमन-
माह अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण पितृन् प्राप्य पृथिवीं भूलोक-

मगन् तत्र स्थिताद् यज्ञाद् द्रविणं मामष्टु व्याप्नोतु । किं बहुना
यं कञ्च यं कमपि लोकं यज्ञोऽगन् गतस्तस्माद् यज्ञात् मे मम
भद्रं कन्याणमभूद्भूयादिति यज्ञमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशत्तन्त्रो ये वितन्त्रिरे य इमं
यज्ञं स्वधया ददन्ते । तेषां छिन्नं सम्बेतद्वि-
धामि स्वाहा घर्मा अप्येतु देवान् ॥ ६१ ॥

घर्मदेवत्या पङ्क्तिस्त्रिष्टुब् वा हाचत्वारिंशदक्षरत्वात् ।
कात्यायनेनास्या विनियोगो नोक्तः । महावोरभेदे घृतहोमः
शाखान्तरे ! तन्वन्ति प्रायश्चित्तगमनेन यज्ञं विस्तारयन्तीति
तन्त्रो देवायतुस्त्रिंशत्संख्याका ये परमेष्ठ्यादय इमं यज्ञं
वितन्त्रिरे वितन्त्रिरे वितन्वन्ति तनातेर्लिटि तडि प्रथमबहु-
वचने लिटि धातोरनभ्यासस्यति [पा० ६, १, ८] द्वित्वे
तनिपत्याच्छन्दसाल्युपधानोपे [पा० ६, ४, ८८] तन्त्रिरे
इति रूपम् । ये चेमं यज्ञं स्वधयान्नेन ददन्ते धारयन्ति दद-
दानधारणयाः तेषां यज्ञं वितन्वतां देवानां यत् छिन्नं तदे-
तत् अहं मन्दधामि । उकारः पादपूरणः । स्वाहा सुहृतमस्तु
अनेन घृतहोमेन महावोरः संहिता भवत्वित्यर्थः । घर्मा महा-
वोरः संहिता मन्देवानप्येतु देवान् प्रति गच्छतु ॥ ६१ ॥

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुवा सो अष्टधा
दिवमन्वाततान । स यज्ञं धुक्ष्व महिं मे
प्रजायां रायस्पोषं विप्रवमायुरग्रीय स्वाहा
॥ ६२ ॥

का० [२५, ६, ७] सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं

हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीति । सोमयागे यज्ञाङ्ग-
विनाशे परमेष्ठ्यादिवत्स्विंशदाहुतीनां मध्ये यथाकालमथ
यदि पश्यमान इत्यादिश्रुत्युक्ते [१२, ५, १, १०] काले
एकैकामाहुतिं हुत्वा यजमानं वाचयेत् ॥ यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप्
पूर्वाधेः परोऽक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो यच्छब्दाध्याहारे सा
योजना । हे यज्ञ ! स त्वं मे मम प्रजायां सन्ततो महि
महिमानं धुक्ष्व क्षर देहीत्यर्थः । यदा महि महान्तं पूर्वाक्तं
दोहं धुक्ष्व अहं च त्वत्प्रसादाद्रायो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं
सर्वमायुश्चाशीय व्याप्रुयाम् । स कः यस्य यज्ञस्य यजनीयस्य
तव दोह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफनरूपः पुरुत्रा
बहुधा विततः प्रसृतः सन् दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो दुलो-
कमन्वाततान व्याप भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य स्वर्गं व्यापे-
त्यर्थः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम इति
भावः ॥ ६२ ॥

आपवस्व हिरण्यवदश्ववत्सोम वीरवत् ।
वाजं गोमन्तमारभर स्वाहा ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहिताया-

मष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

का० [२५, ६, ८] आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो
धाङ्कारोहणे यूपस्येति । पशौ सोमे च यूपस्य काकारोहणे
उद्गाता होमः कार्यः सोमदेवत्या गायत्री कश्यपदृष्टा ।
हे सोम ! त्वमापवस्व आगच्छ तत्र क्रियाविशेषणानि कथं हि-
रण्यवत् कनकयुक्तमश्वदश्वयुक्तं वीरवद् वीरयुक्तं यथा तथा
पाहीत्यर्थः । स्वर्णाश्ववीराभ्यह्यं देहीत्यर्थः । किञ्च हे सोम

गोमन्तं धेनुयुक्तं वाजमन्नमाभर आहर अन्नं धेनूंश्च देही-
त्यर्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु ह्यग्रहोर्भस्वन्दसीति [पा० ८, २,
३२ वा० १] भकारः ॥ ६३ ॥

प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनाहरे ।

ग्रहग्रहान्निमित्तान्तोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

दे॒व॑ स॒वित् । प्र॒सु॑व॒ य॒ज्ञं प्र॒सु॑व॒ य॒ज्ञ॒पतिं॑
भ॒गाय॑ । दि॒व्यो ग॒न्ध॒र्वः के॑त॒पूः के॑त॒ नः पु॒नातु॑
वा॒च॒स्पति॒र्वाजं॑ नः स्व॒दतु॑ स्वाहा ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमान्तमध्यायपञ्चके अग्निष्टोमस-
न्वास्तदायप्रामङ्गिका मन्वायाक्ताः । नवमेऽध्याये वाजपेय
मन्वा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तम् । तेषां बृहस्पता
न्द्रावृषो ॥ तत्र का० [१४, १, ११] देव सवितरिति जुहोति
यजत्यादिष्विति । वाजपेयाङ्गभूतानां यजमानां दीक्षणीया
प्रापणीयादानामादिषु सकृद्दृष्टहातमाज्यं जुहोति । सवित्
देवत्या त्रिष्टुप् । हे सवितः मधेस्य प्रेरकान्तर्यामिन् ! हे देव
दीप्यमान ! यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानाहि
प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपतिं यजमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानक-
पायैश्वर्याय प्रसुव प्रेरय । एवं मण्डलाधिष्ठानारं पुरुषमुक्तं
दानीं मण्डलं प्रत्याह त्वप्रसादाद्वि भवो दिव्यो गन्धर्वो गवा
रश्मिनां धारयिता केतपूः केतगर्भं नान्नमुच्यते केतमन्नं पुना
तीति केतपूः अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलरूपो देवो नोऽस्माकं

केतमन्नं पुनातु शोधयतु । किञ्च त्वत्पुमादाहाचस्यतिः प्रजा-
पतिर्नोऽस्माकं वाजमन्नं हविल्लक्षणं स्वदतु आस्वादयतु स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ १ ॥

ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनसदम् । उपयाम-
गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते
योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ अप्सवदं त्वा
घृतसदं व्योमसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
जुष्टतमम् ॥ पृथिविसदं त्वान्तरिक्षसदं दिवि-
सदं देवसदं नाभसदम् । उपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरि-
न्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ २ ॥

का० [१४. १. २३, २. १] प्रातःभवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा
षोडशिनं पञ्च चैद्गान् ध्रुवसदमिति प्रतिमन्तस्मिति । प्रातःसवन
आश्रयणानन्तरं ताननिग्राह्यानादाय षोडशिनं चादाय पञ्चे-
न्द्रदेवत्यान् ग्रहान् गृह्णीयात् ॥ तीर्णयज्ञेष्वेन्द्रदेवत्यानि ।
हे सोम ! त्वम् उपयामयतत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतोऽसि ।
इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वां गृह्णामि किञ्चतं त्वां घृतसदं ध्रु-
वसदं पृथिवीऽस्मिन् लोके स दतीति ध्रुवसत्तम् नृषु मनर्ष्येषु मीदतीति
नृषत्तम् मनसि मीदतीति मनसत्तम् । सोमादितिपरिणामभूतो
रस एषु लोकेष्ववर्त्तमानः सोमाध्यास्त उच्यते ॥ सादयति हे
षव ! एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् । इन्द्राय प्रियतमं त्वां साद-

यामीति शेषः ॥ अथ द्वितीयम् । अप्सु षट्सुदकमदं घृते सौद-
तीति व्योम्नि अन्तरिक्षे सौदतीति । शेषो व्याख्यातः ॥ अथ
तृतीयम् । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अकं
दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके सुखान्विते स्वर्गविशेषे सौदतीति
तादृशम् । शेषमृजु ॥ २ ॥

अपां रसमुदयसुं सूर्ये सन्तं समा-
हितम् । अपां रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णा-
म्युत्तमम् ॥ उपयामगृहीतोऽसोन्प्राय त्वा
जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थम् । रसदेवत्यानुष्टुप् सूर्ये समाहितं समा-
रोपितं स्थापितं मन्तमपासुटकानां रसं सारं वायुमहं
गृह्णामि एष वा अपां रसो याऽयं पवत इति श्रुतः [५, १.
२, ६] । किञ्चूतं रसमुदयममुदतं वयोऽद्यं यज्जहायोः स सह-
यास्तम् वायुनैव धान्यानि निष्पद्यन्ते । किञ्च अपां रसस्य
वायोर्यो रसः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः स हि यज्जलोकका-
नाग्निवायुसूर्यस्यजुःसामादिवपुः इ देवाः । वो सुषुदर्थं तं
प्रजापतिमहं गृह्णामि किञ्चूतमुत्तममुत्कृष्टतमम् । यः शब्दो-
ऽनर्थको वा सोमरूपेण वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिं च
गृह्णामोत्यर्थः । उपयामेति व्याख्यातम् । एष त इति साद-
नम् ॥ ३ ॥

सर्वा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम्
तेषां विशिप्रियायां वोऽहमिषमूर्जं समयमम् ॥

उपयामगृहीतोऽमीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
 एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् । सम्पृचौ
 स्थः सं मा भद्रेण पृङ्क्तम् । विपृचौ स्थो वि
 मा पाप्मना पृङ्क्तम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमम् । ग्रहदेवत्यानुष्टुप् हे ग्रहास्तेषां वो युष्माकं
 सखन्धिनमिषमन्नसूजं रमं चाहं समग्रमं समग्रहं सम्यग्गृ-
 ह्णामि । किञ्च तानां विगिप्रियाणाम् शिप्रे हनू नासिके वा
 इह तु हनू गिप्रयोर्हन्वाः कर्म गिप्रियं हनुचलनम् विगतं
 गिप्रियं येषु ग्रहेषु ते विगिप्रियाः सम्यगभिषुताः सुपूताश्च तत्र
 हि हन्वाऽर्थापारो नास्ति सुपेयत्वात् । तेषां केषां ये यूय-
 मूर्जाहतयः ऊर्जमन्नरममाह्वयन्ति ये गैर्वा ते ऊर्जाहतयः ।
 तथा विप्राय मेगाविने इन्द्राय मतिं विगिष्टबुद्धिं व्यन्तः
 जानन्तो गमयन्तो वा वीत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शठप्रत्यये
 रूपम् ॥ उपयाम० एष ते इति व्याख्याते ॥ का० [१४, २, ७]
 ऊपर्युपर्यक्षमध्वर्गुपर्यर्धायत्यधोऽधोनेष्टा सम्पृचाविति । अध्वर्गुः
 सोमग्रहमक्षोपरि धारयति नेष्टा सुराग्रहमक्षाधस्तात् सहैव
 धारणं मन्त्रपाठश्च ॥ ग्रहदेवते यजुषो । हे सोमसुरा-
 धारणं मन्त्रपाठश्च ॥ ग्रहदेवते यजुषो । हे सोमसुरा-
 ग्रहो ! यौ युवां सम्पृचौ स्थः सम्पृक्तौ भवथः । पृचौ सम्पृक्ते
 क्षिप् । तो युवां मा मां भद्रेण भन्दनोयेन कल्याणेन सम्पृङ्क्तं
 संसृजतं संयोजयतम् ॥ का० [१४, २, ८] विपृचावित्याह्वरत
 इति । अध्वर्गुनेष्टारौ स्वं स्वं ग्रहं स्वमसोपमानयतः । हे ग्रहो !
 यनो युवां विपृचौ विपृक्तौ स्थः ततो मा मां पाप्मना विपृङ्क्तं
 वियोजयतम् ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाज सास्त्वयायं वाजः

सेत् । वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति
 नाम वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुव-
 नमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्मं सावि-
 षत् ॥ ५ ॥

का० [१४, ३, १] मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति
 रथावहरणमिति ॥ महामरुत्वतीयान्ते माहेन्द्रात् पूर्वं रथ-
 वाहनाच्छकटाद्रथमवतारयति ॥ रथदेवत्वं यजुः । हे रथ !
 त्वमिन्द्रस्य वज्राऽमि । इन्द्रेण यदा त्वत्वाय वज्रं प्रहृतं
 तत्क्षिधा जातं तस्यैको भागो रथ इतोन्दी ह यत्र त्वत्वाय वज्रं
 प्रजहारेत्यादिश्रुत्या [१, २, ४, १] उक्तम् । किम्भृतस्त्वं
 वाजसाः वाजमन्नं मनोति ददातीति वाजसाः षण्, दानं
 विट्प्रत्ययः विडुनोरनुनासिकस्यादित्याकारः [पा० ६, ४,
 ४१] । किञ्च अयं यजमानस्त्वया वर्ज्वाभूतेन महायेन वाज-
 मन्नं सेत् मनोतिः मिनोर्त्वा रूपम् अन्नं मनयात्सम्भजेत् यदा
 मिनयाङ्घ्रीयात् बहन्नवान् भूयादित्यर्थः ॥ का० [१४, ३, २]
 चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति धृष्टं हीतमिति । अवतारितं
 रथं धुरि गृहीत्वा चात्वालादृक्षिणेनानीय वेद्यां स्थापयेत् ॥
 पृथिवीदेवत्यातिजगती अन्यः पादः सवित्देवत्यः । न एवार्थः ।
 वाजस्यान्नस्य प्रसवेऽनुज्ञायामेव वर्त्तमाना वयं यां भूमिं नाम
 प्रसिद्धं यथा तथा वचसा वेदवाक्येन एवंविधामनुकूलां करा-
 महे कृतवन्तः कुर्महे वा करोतेः शपि रूपम् । किम्भृतां
 भूमिं मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं महतीं महनीयां वा अदिति-
 मदीनामश्लिष्टां वा । किञ्च इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूत-
 जातं यस्यां भूमावाविवेश आविष्टम् । सविता देवस्तस्यां

भूमाविव नोऽष्माकं धर्मं धारणमवस्थानं साविषत् प्रसुवतां प्रेरयतु । धू प्रेरणे इति धातार्थिजन्तस्य लेटि साविषदिति रूपम् सिब्बद्वलं लेटि [पा० ३, १, ३४] लेटोऽडाटौ [पा० ३, ४, ८४] इतश्च लापः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] सूत्रैः ॥ ५ ॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामु त प्रशस्ति-
ष्वश्वा भवत वाजिनः । देवीरापो यो व ऊर्मिः
प्रतूर्तिः ककुम्भान्वाजसास्तेनायं वाजसेत् ॥६॥

का० [१४, ३, ३. ५] अश्वान् प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान्
स्नातान्वागतानप्स्वन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयां वेति ।
स्नानाथमपो नायमानान् स्नात्वागतान्वाश्वानप्स्वन्तरिति
देवीराप इति मन्त्रेण वीभाभ्यां वा प्रोक्षेत् ॥ अश्वदेवत्याव-
सानरहिता पुरउष्णिक् अस्याः पाद आद्या हादशाक्षरो
हावष्टाक्षरो । अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थित-
मप्सु भेषजमारोग्यपुष्टिकरमौषधं चावस्थितम् । हे अश्वाः !
यूयं तत्रामृतभेषजयुतास्वप्सु वाजिनाऽन्नवन्तो भवत उतापि
च अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत ॥ द्वितीयः प्रोक्ष-
णमन्त्रः अश्वेवत्यं यजुः । हे देवाः देव्यो दीप्यमाना आपः !
वो युष्माकं य ऊर्मिः कक्षालस्तेन सिक्तोऽयमश्वो वाजमन्नं सेत्
समुयाद् बध्नीयाहा । किञ्चूत ऊर्मिः प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिर्वेगो
यस्य पत्वरणशीलः । तथा ककुम्भान् ककुच्छब्देन तृषभस्कन्धे
उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मतुप् तस्मान्वाद्यादुदकनिचयैः
संयुक्तो बहुलोदकसङ्घातवान् ककुम्भानित्युच्यते । तथा वाजसाः
अन्नस्य दाता ॥ ६ ॥

वातो^१ वा मनो^१ वा गन्धर्वाः सप्तविंश-
शतिः । ते अग्नेऽखमयुञ्जन्ते अस्मिञ्जुवमादधुः
॥ ७ ॥

का० [१४, ३, ६] दक्षिणं युनक्ति वातो वेति । दक्षिण-
मखं रथे याजयेत् ॥ अश्वदेवत्या उष्णिक् । वाशब्दो समुच्च-
यार्थी । वातो वायुर्मन इन्द्रियं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा
गोर्भूमेर्धर्तारः ते वातादयोऽग्रे पूर्वमश्वमयुञ्जन् रथे योजित-
वन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्नश्वे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः
॥ ७ ॥

वातर^१हा भव वाजिन् युज्यमान इन्द्रस्येव
दक्षिणः श्रियैधि । युञ्जन्तु^१ त्वा मरुतो^१ विप्रव-
वेदसु आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु ॥ ८ ॥

का० [१४, ३, ७] उत्तरं वातरहा इति । उत्तरमखं
युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या विष्टुप् । हे वाजिन् वेगवदश्व ! युज्य-
मानः सन् त्वं वातरंहा वातवद्देगयुक्तो भव वातस्येव रंहा
यस्य । किञ्च दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रस्याश्व इव
श्रिया शोभया युक्त एषि भव । किञ्च विश्ववेदसः सर्वघ्नाः
सर्वघना वा मरुतो हे अश्व ! त्वां युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु ।
किञ्च त्वष्टा देवः हे अश्व ! ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमाद-
धातुं स्थापयतु ॥ ८ ॥

जवो यस्ते^१ वाजिन्निर्हता गुहा यः श्येने
परीतो^१ अचरच्च वाते^१ । तेनो वाजिन् बल-
वान् बतेन वाजिञ्च भव समने च पारयिष्णुः ॥

वाजिनो वाजजितो वाजं सरिष्यन्तो बृहस्प-
ते भगिमवजिघ्नत ॥ ८ ॥

का० [१४, ३, ८] दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति । दक्षि-
णायां धरि प्रकृष्टं देशमश्रुत इति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृशं तृती-
यमश्रुं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या जगती । हे वाजिन्नश्व ! यस्ते
तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितोऽवस्थापितः ।
सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] गुहाशब्दात् डेलुक् । श्वेने
श्वेनाख्ये पक्षिणि यो जवः परीत्तः त्वयैव परिदत्तः मन् अच-
रत् चरति प्रवर्तते यश्च ते जवः परिदत्तः मन् वाने अचरत्
वायौ चरति । परिपूर्वाहृदातेर्निष्ठाग्रामच उपसर्गात् इति
[पा० ७, ४, ४७] तादेशे दस्तीति [पा० ६, ३, १२४]
टादेशे तकारे परे इगन्तोपसर्गस्य दीर्घे परीत्त इति । हे
वाजिन् ! तेन त्रिविधेन बलेन वेगलक्षणेन बलवान् वेगवान्
सन् नोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव । च पुनः समने
सङ्ग्रामे पारयिष्णुः पारयिता च भव पारप्रापको भव । पार
हीर कर्गममाप्तावित्यस्माच्चु राटिणिजन्तात् णेष्कन्दसौति [पा०
३, २, १३७] इष्ण प्रत्ययः ॥ का० [१४, ३, १०] बार्ह-
स्पत्यमेनानाप्रापयति वाजिन इति । बार्हस्पत्यं चरुमश्व-
नाप्रापयेत् ॥ अश्वदेवत्यं यजुः । वाजजितोऽन्नस्य जेतारो
वाजमन्नं प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनो अश्वः ! गृयं
बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्नत आप्राणं कुरुत ॥ ८ ॥

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यसवसो बृह-
स्पतेरुत्तमं नाकं रुहेयम् । देवस्याहं सवितुः
सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेयम् ।

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पते-
रुत्तमं नाकमरुहम् । देवस्याहं सवितुः सवे
सत्यप्रसवस इन्द्रस्यात्तमं नाकमरुहम् ॥ १० ॥

का० [१४, ३, १२] देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्र
मारोहत्युत्करे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितमिति । उत्करप्रदेशे
निस्वातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्रे स्थितं रथचक्रं ब्रह्मारोहेत् ॥
ब्राह्मणकर्तृकं वाजपेये लिङ्गीकृतदेवतम् । सत्यप्रसवः सत्या-
भ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञार्या वर्त्तमानोऽहं बृह-
स्पतेः सखन्धिनमुत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुहेयमारोहामि ।
त्रियवाजपेये चक्रारोहमन्त्रः । तत्र इन्द्रस्य नाकं रुहेय-
मिति विशेषः ॥ का० [१४, ४, ८] आगतेषु ब्रह्मावरो-
हति देवस्याहमिति । यजमानादीनां समदगरथेषु सम-
दशशरप्रक्षेपप्रदेशे निस्वातामोदुस्वरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य
देवयजनदेशमागेषु सत्सु ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति । विप्र-
यज्ञे पूर्वमन्त्रेण क्षत्रे उत्तरेण ॥ सत्यं प्रकृष्टं च सवो यस्येति
सत्यप्रसवाः । अत्र प्रशब्दः प्रकर्षणार्थकः । अरुहमिति भूत-
कालः नाकमारुहयानस्योच्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत
बृहस्पतिं वाजं जापयत । इन्द्र वाजं
जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥

का० [१४, ३, १५] बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति
तूर्णीमितरानिति । अनुवेद्यच्छ्रितस्याग्वारोपितसमदशदुन्दु-
भीनां मध्ये एकं मन्त्रेणाहन्ति षोडश तूर्णीम् ॥ यजुः विप्रयज्ञे
मन्त्रः । हे दुन्दुभयः ! यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत किम्

यत् हे बृहस्पति ! त्वं वाजमन्नं जय । किञ्च हे दुन्दुभयः !
 यूयमेव बृहस्पतिं वाजमन्नं जापयत बृहस्पतिनान्नजयं कार-
 यतेत्यर्थः । जि जये इत्यस्य हेतुमग्निचि क्रौड्ज्ञानां णाविति
 [पा० ६, १, ४८] धातोराकारे कृते अतिङ्गोऽन्तीरीक्तुयो-
 ऽन्नाय्यातां पुग्णाविति [पा० ७, ३, ३६] पुगागमे लोऽम-
 ध्यमबहुवचने जापयतेति रूपम् ॥ चतुर्थे दुन्दुभिवादन-
 मन्त्रः । हे दुन्दुभयः ! यूयमिन्द्रायेति वाचं वदत यत् हे
 इन्द्र ! त्वं वाजं जय । इन्द्रं वाजं यूयं जापयतेति पूर्ववत्
 ॥ ११ ॥

ए॒षा वः॑ सा स॒त्या स॒वाग्भू॑द्यया बृह॒स्पति॑
 वाज॒मजी॑ज॒पताजी॑ज॒पत॒ बृह॒स्पति॑ वाजं
 वन॑स्पतयो विमु॑च्यध्वम् । ए॒षा वः॑ सा स॒त्या
 स॒वाग्भू॑द्ययेन्द्रं वाज॒मजी॑ज॒पताजी॑ज॒पतेन्द्रं
 वाजं वन॑स्पतयो विमु॑च्यध्वम् ॥ १२ ॥

का० [१४, ४, ६—१०] एषा व इति मन्त्राहतमवहरते
 णामितरानिति । सप्तदशदुन्दुभोनां मध्ये मन्त्रवादितां मन्त्रे
 णावतारयति षोडश तूष्णीं स्थाणुभ्यः ॥ पूर्वं मन्त्रो विप्रयज्ञे
 उत्तरः क्षात्रे । हे दुन्दुभयः ! वो युष्माकमेषा वाक् सत्या
 ममभूत् तथा जाता यया वाचा बृहस्पतिं वाजमजीजपत ।
 पुनर्बृहस्पतिं वाजमजीजपत अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त
 इति [निरु० १०, ४२] यास्कीर्त्तेर्भूयानर्थी ग्राह्यः अत्यन्तं
 बृहस्पतिमन्नजयं कारितवन्तो यूयं यया वाचा सा सत्या जाते-
 त्यर्थः । जयतेर्णिजन्तस्य लुङि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति
 रूपम् । हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभयः ! यूयं विमु-

अध्वं कृतश्रुत्याः मन्तो विमोचनं कुरुत ॥ क्षात्रे यज्ञे उत्तरा
मन्त्रः । यथा वाचा इन्द्रं वाजमजीजपत सा सत्याभूदतो
यूयं विमृच्यध्वं तुल्यम् ॥ १२ ॥

देवस्याह् सवितुः सवे सत्यप्रसवसा
बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जीषम् । वाजिनो
वाजजितोऽध्वेन स्कम्भुवन्तो योजना मिमानाः
काष्ठां गच्छत ॥ १३ ॥

का० [१४, ३, १८] देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति
यजमानः । मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत् ॥ सत्यप्रसवसः
सत्याभ्यनज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाज-
जितोऽन्नजेतुर्वृहस्पतेः सम्बन्धिनं वाजमन्नं जीषं जयेयं जयते-
नेति उक्तमैकवचनं नेतोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ८४]
मिञ्चहलं नेतीति [पा० ३, १, ३४] मिप्प्रत्यय इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] मिप इकारलोपे गुणं च
दीर्घमिति रूपम् । यदा लुङि अङि उक्तमैकवचनेऽडमार्व ॥

का० [१४ ३, २२] वाजिन इति वाचयतीति ॥ हे वाजिनो
ऽग्वाः ! यूयं काष्ठां गच्छत आज्यन्तं प्राप्नुत उक्तर्षं गच्छतेत्यर्थः ।
आज्यन्तोऽपि काष्ठाच्यते । क्रान्त्वा स्थिता भवतीति [निरु० २,
१८] यास्काक्तः । काष्ठात्कर्षं स्थितौ दिगीत्यभिधानाच्च
[अमर० ३, ३, ४६] । किम्भृता यूयं वाजजित. अन्नस्य
जेतारः । तथा अध्वनो मार्गान् स्कम्भुवन्तः कम्भन्तः क्षोभयन्त
स ह्यश्वस्यभावः । तथा योजना योजनानि मिमानाः अति-
शीघ्रतया परिच्छिन्दन्तः ॥ १३ ॥

ए॒प॒स्य॒ वा॒जी क्षि॑प॒णिं तु॑र॒ग्यति॑ ग्री॒वा-

यीं बद्धो अपिकृच्च आसनि । क्रतुं दधिक्रा
 षनुं स० सनिष्यदत्पथामङ्गा० स्यन्वापनी फणत्
 स्वाहा ॥ १४ ॥

का० [१४, ४, ३—४] एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोत्यन्-
 मन्त्रयते वेति । ऋग्द्वयेनाज्यं जुहोत्यश्वाननुमन्त्रयते वा ।
 हे अश्वदेवत्ये जगत्यौ दधिक्रावदृष्टे । त्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्याय-
 श्छान्दसः स्यः एष वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणिम् । क्षिप्यते
 प्रेर्यतेऽनया सा क्षिपणिस्तां कशां कशाघातमनु तुरण्यति
 तूर्णमध्वानमश्नुते । यद्वा क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वर-
 यति कशायास्त्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किञ्चूतोऽश्वः
 ग्रीवायामपिकृचे आसनि आस्ये च बद्धः तत्तदुचितरज्जु-
 विशिषैः । पद्म इत्यादिना [पा० ६, १, ६३] आस्यगब्द-
 स्यामनादेः सप्तम्याम् । ग्रीवायामुरोवध्रेण बद्धः । कक्षयाः
 समीपे अपिकृच्चं पर्याणदेशस्तत्र सन्नाहरज्ज्वा बद्धः । आस्ये
 मुखे कविकया बद्धः । तथा दधिक्राः दधाति अश्ववारभित्ति
 दधिः आदृगमेति [पा० ३, २, १७१] किप्रत्ययः दधिः सन्
 क्रमतेऽध्वानमिति दधिक्राः विटि क्रमतेराकारः यद्वा दधोन्
 धारकान् मार्गावरोधानद्विपाषाणगर्त्तकण्टकादानप्यतिक्रा-
 मतीति दधिक्राः । तथा क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संस-
 निष्यदत् सम्यगनु सन्धानः सादिमङ्गल्पानुसारेण गच्छन्
 दाधर्तिदधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] स्यन्दतेर्यङ्लुकि
 निपातोऽयम् । तथा पथां मार्गाणामङ्गामि लक्षणानि
 कुटिलानि भिन्नोन्नतानि अन्वापनिफणत् अतिशीघ्रं प्राप्नु-
 वन् समत्वमापादयन्नित्यर्थः । अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थस्य

यङ्लुकि निपातः पूर्ववत् । एवंविधोऽश्वसुरण्यतीति सम्बन्धः ।
स्वाहा सुहुतमसु ॥ १४ ॥

उत स्मास्य द्रवतसुरण्यतः पर्णं न वेरनु-
वाति प्रगर्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतो अङ्गसं-
परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरिततः स्वाहा ॥ १५ ॥

उत स्म अपि च अस्याश्वस्य अङ्गसं शृङ्गारचिह्नं वस्त-
चामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्त्तमानं सत् अनुवाति
गच्छन्तमश्वमनु उत्त्तिमत्वं न दृश्यमानं गच्छति । कस्य
किमिव वैः पक्षिणः पर्णं न पक्ष इव यथा त्वरया गच्छतः
पक्षिणः पक्ष उत्त्तिमो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतोऽश्व-
स्याङ्गमरूपं वस्तचामरादिकं िस्पष्टमवलोक्यत इत्यर्थः ।
किम्भूतस्याश्वस्य द्रवतो गच्छतः तथा तुरण्यतस्त्वरयतः प्रग-
र्धिनः प्रगृध्यतीति प्रगर्धी अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः । पक्षि-
मात्रस्य पर्णमङ्गमदृष्टान्तत्वेनाभिहितम् शौघधावने श्येन-
दृष्टान्त उच्यते । श्येनस्येव ध्रजतो गच्छतो वेर्गन ध्रज गतो
दधिक्राव्णः दधीन् क्रमते दधिक्रावा , धारकपर्युताद्यतिक्रा-
मिणः । अन्येभ्याऽपि दृष्टान्त इति [पा० ३, २, ७५] क्रमते-
र्वेनिपि विडुनोरिति [पा० ६, ४, ४१] आहारः । ऊर्जा
बलेन सह तरिततः मार्गं भृशं तरतः यङ्लुकि निपातोऽयम् ।
स्वाहा सुहुतमसु ॥ १५ ॥

शं नो' भवन्तु वाजिनो ह्वेषु देवताता
मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृक् रक्षा-
सि सनंम्यम्भयु यवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

का० [१४, ४, ५] उत्तरेण तृचेन चेति । शं न इति ऋक्त्रयेणाज्यहोमोऽश्वाभिमन्त्रणं वा ॥ अश्वदेवत्या विराड्-मिष्टदृष्टा दृगाक्षरचतुःपादा । देवानां कर्म देवतातिः सर्वदेवात्तातिलिति [पा० ४, ४, १४२] देवशब्दात् कर्मणि तातिल्युत्पत्त्ययः । न्तीति [पा० ६, १, १८३] प्रत्ययात् पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम् । तस्य महस्यां सपां सुलुगित्वा दिना [पा० ७, १, ३८] डंराकारः । देवताता देवताती यत्र हवेषु आह्वानेषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु । किम्भूताः मितद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः क्षिपि तुगभावः श्रायः । स्वकीः गोभनोऽकी येषां ते मुरुचः स्वज्ञाना वा । तथा अहिं सपे तृकमरण्यश्चानं रक्षांसि राक्षमान् च जम्बवन्सा नाशयन्तः । किञ्च तंश्वा अस्मत्सकाशात्मनेमि क्षिप्रमभावा व्याधोन् ययवन् पृथक्कुर्वन्तु । यु पृथग्भावे अस्य ह्लादित्वे लङि रूपम् गुणाडभावावार्थी । मनेमीति पुराणनाम [निम० २, २७ ४] इह तु क्षिप्रवाचकः ॥ १६ ॥

ते नो अर्पन्तो हवनश्रुतो हव विष्टे शृ-
गवन्तु वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मे ध-
साता सनिष्ठवो महो ये धनं समिथेषु
जभ्रिरे ॥ १७ ॥

अश्वदेवत्या जगती नाभानेदिष्टदृष्टा । विश्वे सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृण्वन्तु । किम्भूताः प्रवेन्तः इत्युति ह्लादित्वे गच्छन्तीत्यर्वन्तः । ऋ गतावित्यस्मादनिप् अर्षेणस्वस्वावनञ इति [पा० ६, ४, १२७] इति

तन्ताद्रेगे रूपम् । हवनश्रुतः हवनमाह्वानं शृण्वन्तीति
हवनश्रुतः । मितद्रवः यत्प्राने चित्तान्कृत्यन परिमित-
गामिनः । महस्रसाः महस्रस्यानिकजनहृत्प्रिजमस्य महता-
ऽन्नराशिः सनितारो दातारः । मेधसाता सनिष्यवः मेधो
यज्ञः सन्यते मन्धज्यते यत्र सा मेधस्यतिर्गङ्गागाला खंडीकार-
तस्यां सनिष्यवः मन्धकारः पूरयितारः । ते के येऽश्वाः समि-
धेषु मङ्गामिषु महः महत् पूज्यं वा धनं जश्चिरे जश्चिरे आह-
तवन्तः ॥ १७ ॥

वाजे-वाजेऽवत वाजिनो ना धनेषु विप्रा
अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मधुः पिवत मादयध्वं
तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानः ॥ १८ ॥

अश्वदेवत्या त्रिष्टुत्वमिष्टदृष्टा । हे वाजिनोऽश्वाः ! वाजे
वाजे सर्वस्मिन्नत्रे उपस्थिते मति धनेषु शोपस्थितेषु मत्सु
नोऽस्मानवत पालयत । किन्मृता मृयम् विप्रा मेधाविनः
परिदृष्टकारिणः अमृता असरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः
यज्ञज्ञा वा । किञ्च अस्य मधुः पिवत कर्मोण-पठो इदं
मधु धावनात् पूर्वं पयाञ्चावप्रायमाणं नंप्रावरुन्मत्तणं मधुरं
हविः पिवत पोत्वा च मादयध्वं तृप्ता भवत ततस्तृप्ताः सन्तो
देवयानेर्देवाधिष्ठितेः पृथिभिर्मर्गिर्ग्रीत गच्छत ॥ १८ ॥

आ मा वाजस्य प्रमवा जगस्यादमे द्यावा-
पृथिवी विश्वरूपे । आ मा गन्तां पितरा
मातरा आ मा भामा अमृतत्वेन गस्यात् ॥
वाजिनो वाजजितो वाजसमवाप्सो वह-

स्यते^१ भागमव^२ जिघ्रत निमृजानाः ॥ १८ ॥

का० [१४, ४, ११] अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमा मा वाजस्येति । यजमानो रथादवतीर्य चात्वा-
न्नात्करान्तरे स्थितं नैवारं चरुं सृशति ॥ प्रजापतिदेवत्या
'तिष्ठु' ब्रुवमिष्टदृष्टा । वाजस्यान्नस्य प्रभव उत्पत्तिर्मा मामा-
जगम्यात् आगच्छतु । गच्छतेर्व्यत्ययेन ह्वादित्वे लिङि रूपम् ।
आ इमे विश्वरूपे सर्वरूपात्मिके इमे द्यावापृथिव्यौ मां प्रत्या-
गच्छेताम् । पितरा मातरा पितरामातरा च हृन्दमीति
[पा० ६, ३, ३३] द्विरूपैकशेषो निपात्यते । अस्मदीयः
पिता माता च मा मां प्रति आगन्तामागच्छताम् । व्यत्य-
येनादादित्वे लोटि रूपम् । सोमश्चामृतत्वेन सहितो मा
मामागम्यात् । चतुर्थ्यर्थे तृतीया । अमृतत्वाय मम देव-
त्वजन्मने सोमो मां प्रत्यागच्छेत् लिङि रूपम् ॥ का०
[१४, ४, १२] यजुर्युक्तानाम्नापयति वाजिन इति । मन्त्रेण
युक्तानश्चान्नैवारचरुमाप्नापयेत् ॥ अन्नदेवत्वं यजुः । हे
वाजिनोऽस्वाः ! यूयं ब्रह्मसर्तः सस्वम्भिनं भागं चरुमवजिघ्रत
आप्नाणं कुरुत । किम्भूताः वाजजितः वाजस्यान्नस्य जेतारः ।
वाजमसं जेतुं ससृवांसः सृतवन्ता गवतन्तः सर्तः कसुप्रत्यये
रूपम् । निमृजानाः मृजूष शुद्धा शं नच्प्रत्ययः शोधयन्तः
चरुमेनं यजमानं वा पुनन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

आपये । स्वाहा । स्वापये स्वाहा । अपिजा-
य स्वाहा । क्रतवे स्वाहा । वसवे स्वाहा ।
अहर्षतये स्वाहा । अङ्गे मुग्धाय स्वाहा ।
मुग्धाय वैनष्शिनाय स्वाहा । विनष्शिन

आन्त्यायनाय स्वाहा । अन्याय भौवनाय
स्वाहा । भुवनस्य पतये स्वाहा । अधिपतये
स्वाहा ॥ २० ॥

का० [१४, ५, १] हादश सूवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति
प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति ॥ प्राजापत्यानि हादश यजूषि ।
संवत्सराभिमानो प्रजापतिः स्तूयते तस्यैवैतानि नामानि ।
आप्नोतीत्यापितस्मै सहितसम् । शोभनमाप्नोतीति स्वापिः
तस्मै । अपि जायते पुनः पुनरुत्पद्यते इत्यपिजस्तस्मै स्वाहा ।
क्रतुः सङ्कल्पो भगादिप्रिया यज्ञा वा तस्मै । वसवे निवा-
सहितवे । अङ्गां दिवपाशां पतिरहर्षतिस्तस्मै । अतश्चत्वारि
नामान्भयविशिष्टाविशिष्टानि । मह वैचित्ये मुह्यतीति
सुधस्तस्मै अङ्गे दिवसाय । विनश्यन्तीति विनंशिनः विना-
शशीलाः पदार्थाः । समञ्जिनगोर्भुनाति [पा० ७, १, ६०]
छान्दसत्वादभूत्तः दुमागमः । विनंशियु भवा वैनंशिनस्तस्मै
सुधाय मोहकाय स्वाहा । अन्ते भवराज्यस्य च तदयनं च
अन्त्यायनमन्त्यप्यानं तत्र भय आन्त्यायनस्तस्मै विनंशिनं विना-
शशीलाय स्वाहा । अन्ते भवोऽन्त्यः भुवनं भवो भावनस्तद्भ-
यविशिष्टाय स्वाहा । भुवनस्य पतये जगतः पालयिते ।
अधिपतये सर्वलोकाणां स्वामिने स्वाहा सहितसम् ॥ २० ॥

आयुर् यज्ञेन कल्पताम् । प्राणो यज्ञेन कल्प-
ताम् । चक्षुर् यज्ञेन कल्पताम् । श्रावो यज्ञेन
कल्पताम् । पृष्ठं यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेन
कल्पताम् । प्रजापतेः प्रजा अभुम । स्वर्देवा

अगन्म । अमृता अभूम ॥ २१ ॥

का० [१४, ५, २] षट्चोत्तराः । षट् आयुर्यज्ञेनेत्याद्याश्चशब्दाज्ज होति वाचयति वा ॥ प्राजापत्यानि षड्यजुषि । मदीयमायुर्यज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां क्लृप्तं भवतु । मुखनामिकाप्रभवः पञ्चवृत्तिकः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन क्लृप्तो भवतु । चक्षुरिन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तं भवतु । श्रोत्रेन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तमस्तु । पृष्ठं रथन्तरादिकं शरीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः कल्पताम् ॥ का० [१४, ५, ६] प्रजापतेरित्यारोहत इति । पत्नीयजमानो निश्रेण्या यूपमारोहतः ॥ यजमानदेवत्यानि त्रीणि यजुषि । वयं प्रजापतेः सम्बन्धिन्यः प्रजा अभूम अपत्यानि जातानि ॥ का० [१४, ५, ७] स्वरिति गौधूम मालभत इति । गोधूमपिष्टनिर्मितं चषालं यजमानः स्पृशेत् ॥ हे देवाः ! वयं स्वः स्वर्गमगन्म प्राप्ताः ॥ का० [१४, ५, ८] शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमृता इति । यूपदूर्ध्वं शिरः करोति ॥ वयममृता मरणधर्मरहिता अभूम सम्भूताः ॥ २१ ॥

अस्मे वो अस्विन्द्रियमस्मे नृमृगमुत क्रतु-
रस्मे वचसि सन्तु वः । नमो मात्रे पृथिव्यै
नमो मात्रे पृथिव्यै । इयं ते राट् । यन्तासि
यमनी ध्रुवोऽसि धरुणः कृष्येत्वा चेमाय त्वा
रथ्यै त्वा पोषाय त्वा ॥ २२ ॥

का० [१४, ५, ९] अस्मे व इति दिशो वीक्षत इति । यूपारूढ एव यजमानो दिग्गः पश्यति ॥ दिग्देवत्वम् हे दिग्गः ! वो युष्मत्सम्बन्धि इन्द्रियं वीर्यमस्मे अस्मास्वस्तु । नृमृगं

धनं युष्मत्सबन्धि अस्मे अस्मास्वस्तु । उत अपि च क्रतुः
 कर्म युष्मत्सबन्धि अग्यास्वम् । वा युष्माकं वर्चामि
 तेजामि अस्मे अस्मासु मन्तु भवन्तु । अस्माकं सबन्धि युष्म-
 त्तामर्थमस्त्विति भावः ॥ का० [१४, ५, १२] न गो मात्र
 इति भूमिमवेत्तत इति । गृपारूढ एव यजमानो भूमिं
 पश्यति ॥ पृथिवीदेवत्यम् । मात्रे मातरूपायै पृथिव्यै नमा
 नमस्कारोऽस्त् । अभ्यामे भूयाममर्थे मन्यन्त इति [निरु०
 १०, ४२] हिरुक्तिः ॥ का० [१४, ५, १२] उत्तरवेदिमपरे-
 णोदुम्बरोमामन्दीं वस्तचर्मणास्त्रुणातीयं त इति ॥ आम-
 न्ददेवत्यम् । हे आमन्दि ! ते तव इयं राट् इदं राज्यं राजनं
 राट् सम्पदादित्वाद्भावे स्त्रियां क्तिप् अभिपिक्तामि त्वभिति
 भावः ॥ का० [१४, ५, १४] सन्तन्तमस्यामुपवेगयति
 यन्तासीति । आमन्त्यां यजमानमुपवेगयेत् ॥ यजमानदेव-
 त्यम् । हे यजमान ! त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तामि यमनः स्वयं
 मंयमनकर्ता भवामि अनवच्छिन्नं तव यमनमिति भावः ।
 तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणी धारकोऽसि । कृष्यै कर्पणाय
 कृषिमिद्धयर्थं त्वा त्वामुपवेगयामोति सर्वत्र शेषः । क्षमाय
 लब्धपरिपालनाय त्वामुप० । रथ्यै धनाय त्वामुप० । पोषाय
 पशुपुत्रादिपुष्टेय त्वामुप० ॥ २२ ॥

वाजस्येमं प्रसुवः सुषुवेऽग्रे सोमः राजा
 नमोषधीष्वप्सु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु
 त्रयं राष्ट्रं जागृत्याम पुरोहिताः स्वाहा ॥ २३ ॥

का० [१४, ५, २१] सुवेण सञ्च ताज्ज, होति वाजस्येम
 मिति प्रतिमन्त्रमिति । औदुम्बरपात्रे एकीकृताद् दुग्धवीच्या-
 दिधान्यात् सुवेणाहवनीये सप्त मन्त्रैर्जुहोति ॥ तिस्रस्त्रिष्टुभः

प्रजापतिदेवत्याः । प्रसूतेऽमौ प्रसवः पचादित्वादच् वाज-
स्यान्नस्य प्रसव उत्पादकः प्रजापतिः अथे सृष्ट्यादा आपधोषु
अप्सु च वर्त्तमानमिमं भोमं वल्लीरूपं राजानं दाप्तिमन्तं
पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास ता इत्यभूताः सामस्य जन-
यित्वा आपधय आपश्चास्मभ्यमस्मदर्थं मधुमतीमधुमत्यां
रसवत्यां माधुर्य्यपिता भवन्तु भोगयोग्या भवन्तु वयं च ताभि-
रभिषिक्त्वा राष्ट्रे स्वर्काये देशे जागृत्याम अप्रमत्ता भवाम ।
पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इत्यर्थः
स्वाहा सुहुतमसु ॥ २३ ॥

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च
विश्वान् भुवनानि सम्राट् । अदित्सन्तं दापयति
प्रजानन् स नो रयिं सर्ववीरं नियच्छतु
स्वाहा ॥ २४ ॥

वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं
युलोकं च इमा इमानि विश्वान् विश्वानि सर्वाणि भुवनानि
भूतजातानि च शिश्रिये आश्रितवान् स च सम्राट् सर्वेषां
भुवनानां राजा भूत्वा अदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां
प्रजानन् अवगच्छन् मदीयञ्जिप्रेरणेन हविर्दापयति ततो
नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वैः पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तं रयिं धनं निय-
च्छतु नियमनेन ददातु दाण् दाने पात्राभेत्यादिना [पा०
, ३, ७८] यच्छादेशः । स्वाहा सुहुतमसु ॥ २४ ॥

वाजस्ये नु प्रसव आबभूवेमा च विश्वान्
भुवनानि सर्वतः । सनेमि राजा परियाति

विद्वान् प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे स्वाहा

॥ २५ ॥

न इति विस्मये वाजस्य प्रभवः प्रजापतिः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थितानि हिरण्यगर्भादिस्तस्वपर्यन्तानि आवभूव सम्भावितवानुत्पादितवानित्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम । निघ० ३, २७, ४] सनेमि चिरन्तनो राजा दोमः सन् परिग्याति सर्वतः स्वेच्छया गच्छति । किम्भृतः विद्वान् स्वाधिकारं जानन् तथा अस्म अस्मासु प्रजां पृथादिमन्ततिं पुष्टिं धनपोषं च वर्धयमानः वर्धयन् स्वाहा सहृतमस् ॥ २५ ॥

सोमं राजानमवसे ऽग्निमन् वारभामहे ।

आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणञ्च बृहस्पतिं
स्वाहा ॥ २६ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभस्तापसदृष्टाः प्रथमा सोमाग्नादित्यविष्णु-सूर्यवृहस्पतिदेवत्या । अवसे रक्षणार्थं तर्पणाय वा सोमं राजानमग्निं वैश्वानरमादित्यान् हादगं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारभणमाह्वानं कुर्महे स्वाहा सहृतमस् ॥ २६ ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारञ्च वाजिनं
स्वाहा ॥ २७ ॥

अर्यमवृहस्पतीन्द्रवाग्विष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या ।

ईश्वर ! त्वमर्यमादीन् देवान् दानाय धनप्रदानार्थं चोदय

प्रेरय बृहस्पतिमिन्द्रं देवेशं वाचं वागधिष्ठार्त्रीं सरस्वतीं विष्णुं
सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्तारं सूर्यम् । वाजिनमन्नवन्तमिति
सर्वेषां विशेषणं वाजिनं देवाश्वं वा । स्वाहा सुहुत-
मस्तु ॥ २७ ॥

अग्ने॑ अ॒च्छा॑वदे॒ह नः॑ प्रति॑ नः सु॒मना॑ भव ।
प्र नो॑ यच्छ॒ सहस्रजि॒त्वꣳ हि ध॑न॒दा असि॒
स्वाहा॑ ॥ २८ ॥

अग्निदेवत्या । हे अग्ने ! इहास्मिन् कर्मणि नोऽस्माक-
मच्छवद अभिमुख्येन ब्रूहि हितमिति शेषः । निपातस्य
चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घाऽच्छशब्दस्य ।
किञ्च नोऽस्मान् प्रति सुमनाः करुणाद्र्चित्तो भव हे सहस्र-
जित् सहस्रस्य बहुनो वसुनो जितः ! सहस्राणां योधानां वा
जितः ! हि यस्मात् त्वं स्वभावतो धनदा धनस्य दातामि
अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ धनं देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

प्र नो॑ यच्छ॒त्वय॑मा प्र पू॒षा प्र बृ॒हस्पतिः॑ ।
प्र वाग्दे॒वी द॑दातु नः॒ स्वाहा॑ ॥ २९ ॥

गायत्री अर्यमपूषबृहस्पतिवाग्देवत्या । अर्यमा सूर्य-
विशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु अभीष्टं ददातु पूषा प्रयच्छतु
उपसर्गावृत्त्या क्रियापटावृत्तिः बृहस्पतिः प्रयच्छतु देवी दीप्य-
माना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २९ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वेऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑
पू॒षो ह॒स्तोभ्याम् । सर॑रु॒त्यै वा॒चो य॒न्तु॑र्य-

न्विये^१ दधामि बृहस्पते^१ष्ट्वा साम्ना^१ज्येनाभिषि-
ञ्चाम्यसौ ॥ ३० ॥

का० [१४, ५, २२] शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य
त्वेति । हामद्रव्यशेषेण यजमानं शिरसि सिञ्चेत् ॥ यज-
मानदेवत्वम् सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्त्तमानोऽहमश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा त्वा वाचो वाखा यन्तुर्यन्त्राः ।
पुंस्त्वमार्षम् । नियमनकर्त्राः । सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
सरस्वत्याः यन्विये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि ।
किञ्च बृहस्पतेः साम्नाज्येनः सम्राड्भावेन त्वा त्वामभिषि-
ञ्चामि असाविति तन्नामग्रहणम् ॥ ३० ॥

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जे^१षम् ।
अश्विनौ द्युक्षरेण द्विपदो^१ मनुष्यानुदजयतां
तानुज्जे^१षम् । विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रींश्लोकानुदज-
यत्तानुज्जे^१षम् । सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः
पशूनुदजयत्तानुज्जे^१षम् ॥ ३१ ॥

का० [१४, ५, २६] अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं हादश-
वत् कृत्विति । चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं हादशवत् हादश
स्त्रुवाहुतोजुहोत्यापये स्वाहिति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति यत्पू-
र्वमुक्तं [१४, ५, १] तद्वत् कृत्वेत्यर्थः तनैतैर्मन्त्रैर्जुहोति सप्त-
दश मन्त्रान् वाचयति वेत्यर्थः ॥ एते मन्त्रा उज्जितिमन्त्राः ।
सप्तदश यजुषि लिङ्गाक्तदेवतानि । ओ आवयेति चतुरक्षर-
ममु औषडिति चतुरक्षरं यजेति द्यक्षरं ये यजामह इति
पञ्चाक्षरं द्यक्षरो वषट्कारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः प्रजा-

पतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते ॥ अग्निरेकाक्षरेण
 छन्दसा प्राणं पञ्चवृत्तिकमुदजयत् उत्कृष्टं जितवान् तथाह-
 मपि तादृशं तं प्राणमुज्जेषमुत्कृष्टं जयेयं वशीकुर्यामि-
 त्यर्थः ॥ अश्विनौ देवौ ह्यक्षरेण अक्षरद्वयात्मकेन छन्दसा
 द्विपदः पादद्वयोपेताम्ननुष्यानुदजयतां जितवन्तो तथाह-
 मपि तेनैव ह्यक्षरेण छन्दसा तान् तादृशाम्नुष्यानुज्जेष-
 मधिकं जयेयम् ॥ विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा
 त्रीन् भूरादीन् लोकानुदजयत् अहमपि तान् लोकानुज्जेषम् ॥
 सोमोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुःपदः पादचतुष्टयो-
 पेतान् पशूनुदजयत् अहमपि तेन तान् पशूनुज्जेषम् ॥ ३१ ॥

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता
 उज्जेषम् । सविता षडक्षरेण षडृतनुदजय-
 तानुज्जेषम् । मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान्
 पशूनुदजयत्तानुज्जेषम् । बृहस्पतिरष्टाक्ष-
 रेण गायत्रीमुदजयत्तामुज्जेषम् ॥ ३२ ॥

पूषा देवः पञ्चाक्षरेण छन्दसा पञ्चसंख्याः पूर्वाद्याश्चत-
 सोऽवान्तरदिशं चेति पञ्च दिश उदजयत् अहमपि ता दिशो
 जयेयम् ॥ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण छन्दसा
 षट्संख्यानृतनुदजयत् तानृतनुदजयत् ॥ मरुतो देवाः
 सप्ताक्षरेण छन्दसा सप्तसंख्यान ग्राम्यान् पशून् गवादीन्-
 दजयन् अहं तान् ग्राम्यान् पशून् जयेयम् ॥ बृहस्पति
 रष्टाक्षरात्मकेन छन्दसा गायत्रीच्छन्दोऽभिमानिनीं देवता-
 मुदजयत् तां तादृशीं गायत्रीं जयेयम् ॥ ३२ ॥

मि॒त्रो न॒वा॒क्षरे॒ण त्रि॒ष्ट॒तं॑ स्तो॒म॒मुद॑ज॒य॒-
त्तमु॒ज्जे॑षम् । वरु॑णो द॒शा॒क्षरे॒ण वि॒राज॑मुद॒-
ज॒य॒त्तामु॒ज्जे॑षम् । इन्द्र॑ एका॒दशा॒क्षरे॒ण त्रि॒ष्टु॒-
भ॒मुद॑ज॒य॒त्तामु॒ज्जे॑षम् । वि॒श्वे॑ दे॒वा द्वा॒द॒शा॒-
क्षरे॒ण जग॑तीमुद॒ज॒य॑त्स्तामु॒ज्जे॑षम् ॥ ३३ ॥

मित्रो देवो नवाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टतं स्तोममुदजयत्तं
तादृशं स्तोममहं जयेयम् ॥ वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा
विराजम् दशाक्षरा विराडिति श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानिनीं
देवतामुदजयत्तां विराजमहमप्युज्जेषम् ॥ इन्द्रो देव एका-
दशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुद-
जयत् तां त्रिष्टुभमहमुज्जेषम् । विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण
छन्दसा जगत्यभिमानिदेवतामुदजयन् अहमपि तां जगतीं
जयेयम् ॥ ३३ ॥

वस॑व॒स्त्रयो॑द॒शा॒क्षरे॒ण त्रयो॑द॒शं॑ स्तो॒म॒मु-
द॒ज॒य॑त्स्तमु॒ज्जे॑षम् । रु॒द्राश्चतु॑र्द॒शा॒क्षरे॒ण चतु॑-
र्द॒शं॑ स्तो॒म॒मुद॑ज॒य॑त्स्तमु॒ज्जे॑षम् । आ॒दि॒त्याः
प॒ञ्च॑द॒शा॒क्षरे॒ण प॒ञ्च॑द॒शं॑ स्तो॒म॒मुद॑ज॒य॑त्स्त-
मु॒ज्जे॑षम् । अदि॑तिः षोड॑शा॒क्षरे॒ण षोड॑शं॑
स्तो॒म॒मुद॑ज॒य॒त्तमु॒ज्जे॑षम् । प्र॒जाप॑तिः स॒प्त॑द॒शा॒क्ष-
रे॒ण स॒प्त॑द॒शं॑ स्तो॒म॒मुद॑ज॒य॒त्तमु॒ज्जे॑षम् ॥ ३४ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदशं स्तोममुदजयन्
तं स्तोमं जयेयम् ॥ रुद्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतु-

३६६

शुक्लयजुर्वेदः ।

[८ अ० ३५ क०

दंशं स्तोममुदजयन् तं स्तोममहमपि जयेयम् ॥ आदित्यः
 देवाः पञ्चदशाक्षरेण कन्दसा पञ्चदशं स्तोममुदजयन् तं
 स्तोमं जयेयम् ॥ अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण कन्दसा
 षोडशं स्तोममुदजयत् तेनाहमपि तं स्तोममुज्जेषम् ॥ प्रजा
 पातः सप्तदशाक्षरेण कन्दसा सप्तदशाक्षरं स्तोममुदजयत् तं
 स्तोमं तेन कन्दसाहमपि जयेयम् ॥ एतान्मन्त्रान् जपेत्
 तेर्जुह्याद्वा ॥ ३४ ॥

इति वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः ॥

गृष ते निऋते^१ भागस्तं जुषस्व स्वाहा ।
 अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसङ्गाः^२ स्वाहा । यम
 नेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासङ्गाः^३ स्वाहा । विश्व-
 देवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सङ्गाः^४ स्वाहा । मित्रा-
 वरुणनेत्रेभ्यो वा मरुत्रे^५ नेत्रेभ्यो वा देवेभ्यो^६ उत्त-
 रासद्भ्यः स्वाहा । सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो उप
 रिसद्भ्यो दुर्वरत्रे^७ भ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

अथ राजसूयमन्त्राः । तेषां वरुण ऋषिः ॥ का० [१५.
 १. ८-१०] अष्टारूपान्तेऽनुमत्यै शम्यायाः पश्चादविष्मन्त्रः
 स्रुवे कृत्वा दक्षिणासङ्गं कर्मादाय दक्षिणा गत्वा स्वयम्-
 दीर्घं इरिणे वाग्नां जुहोत्येष ते निऋते इति । फाल्गुनाद्य-
 दशम्यामनुमत्यै अष्टारूपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृही-
 तहविषः पिपणकाले दृशदधस्तान्निहितशम्यापश्चाद्भागि शन्न
 पतितं यद्विस्तारदुलपिष्टरूपं तत् स्रुवे निधाय दक्षिणाग्ने-
 र्मुक्तकमादाय दक्षिणास्यां दिशि गत्वा स्वयंस्फुटिते भूभागे

ऊषरे वोल्मु काग्निं मंस्थाप्य तद्विर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ पृथि
 वोदेवत्यम् । निऋतिरत्र पृथिवी हे निऋते पृथिवि ! एष
 पिष्टरूपस्ते तव भागः तं भागं त्वं जुषस्व मेवस्त स्वाहा सुदृत
 मस्तु ॥ का० । १५, १, २०] पञ्चवातीयमाहवनाथं प्रतिदिशं
 व्यृञ्च मर्ष्यं च स्रवेणाग्निपु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रः
 मिति । एवं उपसिष्टाः कृत्वा पञ्चवातीयाख्यं कर्म विधेयम्
 तत्राहवनाथं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मर्ष्यं चावगिष्य स्रवेणाख्यं
 पञ्चस्वग्निपु यथाखिद्धं जुहोति ॥ अध्यायममागिष्यन्तं देवा
 ऋप्रयः । दग यज्ञपि देवदेवत्यानि । अग्निनेत्रा येषां ते
 अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि सादन्तीति
 पुरःमदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सहतमम् ॥ अथ दक्षिणं
 जुहोति । यमनेत्रेभ्यः यमो नेत्रा येषां तेभ्यः । दक्षिणस्यां साद
 न्तीति दक्षिणामदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ अथ पश्चाज्जुहोति ।
 विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वे देवा नेतारा येषां तेभ्यः । पश्चात्साद
 न्तीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ अथात्तरार्धं जुहोति ।
 मित्रावरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणा नेतारी येषां ते मित्रावरुण
 नेत्राः । वा यदा मरुतो नेतारी येषां ते मरुन्नत्रा । उत्तरस्या
 सादन्तीत्युत्तरामद उत्तरमागार्थास्तेभ्य देवेभ्यः स्वाहा ।
 अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरामद्वाः मरुन्नत्रेभ्यो
 देवेभ्य उत्तरामद्वा इति मन्त्रयार्थिकल्पः ॥ मर्ष्यं जुहोति ।
 सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेत्रा येषां तेभ्यः । उपरि सोऽन्तं तिष्ठन्ता
 त्युपरिमदस्त । दुषस्वद्वाः परिचर्यावद्वा । यदात्र दुष गच्छ न
 हव्यं तद्येषामस्ति ते दुषस्वन्तस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

ये देवा अग्निनेत्राः पुरःमदस्तेभ्यः स्वाहा ।

ये देवा यमनेत्रा दक्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा ।

ये दे॒वा वि॒श्वदे॑वनेत्राः पश्चात्सद॒स्तेभ्यः॑ स्वाहा ।
 ये दे॒वा मि॒त्रावरु॑णनेत्रा वा म॒रुत्रे॑त्रा वोत्त॒रा-
 सद॒स्तेभ्यः॑ स्वाहा । ये दे॒वाः सोम॑नेत्रा उपरि-
 सदो दु॒वस्व॑न्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

का० [१५, १, २१] उत्तराः समस्य वे देवा इति प्रति-
 मन्त्रमिति । पञ्चधा विभक्तमाहवनीयमेकीकृत्य ये देवा
 इति पञ्च मन्त्रैः प्रत्येकं जुहुयादिति शेषः ॥ ये देवा अग्नि-
 नेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्राः पूर्व-
 वहाख्या । ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः । ये देवा मित्रा-
 वरुणनेत्राः ये देवा मरुत्रेत्रा इति मन्त्रयोर्विकल्पः । ये देवा
 सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता दुवस्वन्तो ह्यवन्तस्तेभ्यः
 स्वाहा ॥ ३६ ॥

अग्ने॑ सह॒स्व॒ पृ॒त॒ना अ॒भिमा॑तीरपास्य ।
 दु॒ष्ट॒र॒स्त॒र॒न्नाती॑र्वर्ची॒ धा य॒ज्ञवा॑हसि ॥ ३७ ॥

का० [१५, २, ५] अग्ने सहस्वेत्युत्पन्नादानमिति ।
 अपाभार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाग्नेरुत्पन्नकमादद्यात् ॥ अग्नि-
 देवत्यानुष्टुब्धेवश्वोदेववातदृष्टा । हे अग्ने ! त्वं पृतनाः शत्रु-
 सेनाः सहस्व अभिभव । तथा अभिमातोः सपत्नोऽभिमाति-
 रुच्यते स्त्रीत्वमार्षम् अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपक्षिप
 निवर्त्तय । असु क्षेपणे अस्य लोटि रूपम् । किञ्च यज्ञं
 वहतीति यज्ञवाहास्तस्मिन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यज्ञ-
 माने वर्चीऽन्नं धाः धेहि । दधातेर्लुङि रूपम् बहुलं कन्दस्य-
 माह्यागेऽपीत्युडंभावः [पा० ६, ४, ७५] । किञ्चूतस्त्वं दुष्टरः
 दुस्तरः केनापि तर्त्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः ।

अरातोः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन् विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

देवस्य॑ त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पू॒षो हस्ताभ्याम् । उपां॑शीर्वीर्य्येण जुहोमि
ह॒त॒र॒क्षः स्वाहा । रक्ष॑सां त्वा ब॒धाय॑ । अब॑-
धिष्म॒ रक्षा॑ऽवधिष्मामुमसौ ह॒तः ॥ ३८ ॥

का० [१५, २, ६] देवस्य त्वेति जुहोतीति । प्रागुदग्वा
गत्वा गृहातमुत्सृज्य संस्थाप्य सुत्रेणापामागतण्डुलान् जुहु-
यात् ॥ देवस्य त्वा व्याख्यातम् ॥ उपांगोः । त्रीणि यजूषि
रक्षान्नदेवत्यानि । उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण साम
र्थ्येनाहं जुहोमि अत एव रक्षा राक्षसजातिर्हतं निहतम्
स्वाहा सुहतं हविरम् ॥ का० [१५, २, ७] रक्षसां त्वेति
स्रवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति । यस्यां दिशि ह्यं
कुर्यात्तां दिशं प्रति स्रुवं प्रक्षिपेत् ॥ रक्षसां राक्षसानां बधाय
नाशार्थं त्वा त्वां प्रास्यामीति शेषः ॥ का० [१५, २, ७]
अवधिष्म इत्यायन्त्यनपेक्षमिति । अध्वर्यादयः पथादनवल्लो-
कयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति ॥ रक्षा राक्षसजातिं वय-
मवधिष्म हतवन्तः जातावेकवचनम् । अममिति शत्रूनाम
ग्रहणम् अमावृति च अमं देवदत्तं वयमवधिष्म अमो देव
दत्तो हतो मारितोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

स॒वि॒ता त्वा॑ स॒वानां॑ सुवताम॒ग्नि॒शृ॒हप॑-
तीनां॑ सी॒मा वन॑स्पती॒नाम् । वृ॒ह॒स्पति॑र्वाच
इन्द्रो॑ ज्यैष्ठ्याय रु॒द्रः प॒शुभ्या॑ मि॒त्रः स॒त्यो वरु॑णा
धर्म॑पतीनाम् ॥ ३९ ॥

का० [१५, ४, १३—१५] उक्तमेव चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानबाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापिचोश्च यस्याश्च जाते राजा भवतीति । अश्रौ देवसूहवींषि । तत्रान्तिमेव वरुणाय धर्मपतय इति वारुणेन चरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा स्रुचौ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणं तद्बाहुमादाय सविता त्वेति कण्डिका-द्वयरूपं मन्त्रमाह मन्त्रे यथास्थानं यजमानस्य तस्मात्पितृोर्यस्या जनपदजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अतिजगती यजमानदेवत्या । सविता सवानां प्रभवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान ! त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञानानेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अग्नि-गृह्णतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवन्वित्यर्थः । बृहस्पतिर्वागर्थं त्वां सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा-षष्ठ्यर्थं चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्थं पश्वाधिपत्ये वा त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३८] चतुर्थ्याः सुआदेशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सवित्वादयोऽष्टौ देवसूहवीषां देवतास्त्वां । नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः ॥ ३८ ॥

इ॒मं दे॑वा अस॒प॒त्न॑ सु॒वधुं॑ मह॒ते क्ष॒त्राय॑
मह॒ते ज्यै॑ष्ठ्याय मह॒ते जान॑राज्य॒यिन्द्र॑स्येन्द्रि॒-
याय॑ । इ॒मम॒मुष्य॑ पु॒त्रम॒मुष्यै॑ पु॒त्रम॒स्यै वि॒श

एष वोऽसौ राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां
राजा ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अत्यष्टिर्यजमानदेवत्या । हे देवाः सवित्रादयः ! इममसुक-
संज्ञं यजमानमसपन्नं सपन्नरहितं कृत्वा सुवध्वं प्रेरयध्वम् ।
किमर्थं महते क्षत्राय महत्ये क्षत्रपदव्यै । महते ज्यैष्ठ्याय
ज्यैष्ठभावाय । महते जानराज्याय जनानामिदं जानं
जानं च तद्राज्यं च जानराज्यं जनानामाधिपत्यायेत्यर्थः ।
इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय आत्मज्ञानसामर्थ्याय इमं
यजमानं सुवध्वमित्यर्थः । किञ्च तमिमम् असुष्य पुत्रम् ।
असुष्येति षष्ठान्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम् । तथा असुष्यै
षष्ठर्थं चतुर्थी असुष्याः देव्याः पुत्रम् । असुष्या इति यजमान-
मातुर्नामग्रहः । अस्यै विशे अस्याः कीरव्याः विशः प्रजाया
अधिपतिमिति शेषः । अस्यै इति षष्ठान्तं जातिनाम
ग्राह्यम् । असौ इति प्रथमान्तं देगनाभ ग्राह्यम् असौ हे
कुरवः पञ्चालाः ! वो युष्माकमेष खदिरवर्मा राजासु ।
अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वल्लोरूपो वा सोमो राजा
प्रभुरसु ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

वाजपेयो राजसूयारम्भान्तो नवमोऽगमत् ॥ ६ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन् ऊर्जस्वती
 राजस्वश्चितानाः । याभिर्मित्रावरुणावभ्यषि-
 च्चन् याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः ॥ १ ॥

नवमेऽध्याये वाजपेयो राजसूयसम्बन्धि कियदपि कर्माक्तं दशमेऽभिषेकार्थजलादानादिराजसूयशेषशरकमोत्रा-
 मणी चोच्यते ॥ तत्र का० [१५, ४, २०—२२] इङान्तेऽपो गृह्णाति यूपमुत्तरेण नमित्तिकारमश्ववाहत्वेतराः पृथक् पात्रे-
 ष्वौदुम्बरेषु [१५, ४, २३] मारस्वतोर्गृह्णात्यपो देवा इति ।
 इङायहणं कार्यशेषोपलक्षणं देवसूहविषां भागपरिहरणान्ते कृते अभिषेकार्था वच्यमाणा अपो वच्यमाणप्रकारेणौदुम्ब-
 रवृक्षपात्रेषु पृथग्गृह्णाति । तत्र विशेषः । निमित्तवशात् प्राप्या नैमित्तिक्यः यथान्तश्चित्तात् प्रतिगृह्णातपवर्षाः प्रुष्वाः गोरुत्वया इत्याद्याः ता राजसूयारम्भात् प्रागेव सम्पाद्य तदानीं यूपमुत्तरेण गृह्णीयात् कुतः अश्ववात् तदानीमातप-
 वर्षणादेर्निमित्तस्याभावात् इतरा अनैमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णीयात् । तत्र मन्वानाह अपो देवा इति सर-
 स्वतीनदीसम्बन्धिनोरप आदौ गृह्णाति ॥ चरकसौत्रामण्याः प्राग्वरुण ऋषिः । अद्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपो-
 ऽगृभ्णन् गृह्णीतवन्तः । किम्भूता अपः मधुमतीः मधुरखादो-
 पेताः । तथा ऊर्जस्वतीः ऊर्जा विद्यते यासु विशिष्टान्नरसवतीः । राजस्वः राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति राजस्वः नृपोत्पादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदैवतत्वात् परिदृष्टकारिणीः । पुनस्ता एव विशिनष्टि याभिरिन्द्रदेवा मित्रावरुणौ अभ्यषिच्यन्

मित्रावरुचयोरभिषेकं कृतवन्तः । याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देव-
मरातीः शत्रून् अत्यनयन् अतीत्य नीतवन्तः इन्द्रं शत्रून्-
त्यक्रामयन्नित्यर्थः इन्द्रसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१]
अतेरुपसर्गस्य क्रियापदात् परत्वम् । ता अपो गृह्णामीति
शेषः ॥ १ ॥

वृष्णा॑ ऊ॒र्मि॑र॒सि रा॒ष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ दे॒हि॑
स्वाहा॑ । वृष्णा॑ ऊ॒र्मि॑र॒सि रा॒ष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑
दे॒हि॑ । वृ॒ष॒से॒नोऽसि॑ रा॒ष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ दे॒हि॑
स्वाहा॑ । वृ॒ष॒से॒नोऽसि॑ रा॒ष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑
दे॒हि॑ ॥ २ ॥

का० [१५, ४, ३४] जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृष्णा-
ऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तेः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरेरुत्तरे-
गृह्णाति [१५, ४, २३] अवगूढात्पशोः पुरुषाहा पूर्वापरा
ऊर्मि इति । सारस्वतीरादायोत्तरासु षोडशस्त्रसु वृष्णा ऊर्मि-
रित्यादिभिः स्वाहान्तेः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताण्यानि गृह्ण-
माणासु जुहुयात् उत्तरेः स्वाहाहीनैर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति
उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम
याज्ञम् वृष्णा ऊर्मिरित्यादयो विश्वभृत स्येत्यन्ता मन्त्राः संहि-
तायां द्विशः पठितास्तेषां पूर्वः पूर्वः स्वाहान्तस्तेनाप्यहोमः
उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनस्तेनापामादानम् तत्र गत्वा जले
प्रविष्टात्पशोर्नराहा यो पूर्वापरो कञ्जोऽसौ तौ इत्वा गृह्णातीति
सूत्रार्थः ॥ वृष्णा ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि
यजुषि सिद्धोक्तदेवतानि । हे कञ्जोल ! त्वं वृष्णो वर्षितुः सेक्तुः
पशोर्नरस्य वा सम्बन्धी ऊर्मिः कञ्जोऽसि । राष्ट्रदाः राष्ट्रं

जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावन एव देशप्रदो भवसि
 अतो राष्ट्रं मे मद्यं देहि स्वाहा हविर्दत्तमसु । एवं हुत्वाथ
 गृह्णाति वृष्ण जर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं
 जनपदं देहि अमुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् ।
 एवस्परितना अपि मन्वा व्याख्येयाः । अपरोर्मिं गृह्णाति
 हृदयेनाऽसि वृषा सेचनसमर्था सेना जलराशिद्वया यस्य स
 वृषसेनः । व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

अर्थेत् स्थ राष्ट्र दा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा ।
 अर्थेत् स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । ओजस्वती
 स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । आपः परिवा-
 हिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । आपः
 परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ।
 अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा ।
 अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ।
 अपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा ।
 अपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ॥३॥

का० [१५, ४, २४] स्यन्दमाना इति । नद्यादिप्रवा-
 हस्या अपो गृह्णाति ॥ अर्थेत्: अर्थे प्रयोजनमुद्दिश्य नद्यादेः
 सकाशाद् यज्ञदेशं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेत्: इणः क्विपि तुगा-
 गमः तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देशदात्राः स्थ भवथ मे राष्ट्रं दत्त
 यच्छत दत्तेति बहुवचनम् अन्यद्ग्राह्यातम् ॥ का० [१५, ४,
 २५] प्रतिस्त्रोमाः । वहन्तीनां याः प्रतिगच्छन्ति तासु होमा-

दाने ॥ हे आपः ! ययमोजखतीः ओजसा बलेन युक्ता भवथ ॥
 का० [१५, ४, २६] अपयतीरिति । वहन्तीनामपां
 मध्यव्या मार्गान्तरिण गत्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्य-
 स्तासु होमादाने ॥ हे आपः ! ययं परिवाहिषीः स्थ परि
 मवेतो वहन्तीनि परिवाहिष्यः सर्वतो वहनशीला भवथ
 उक्तमन्यत् ॥ का० [१५, ४, २७] नदीपतिमिति । समुद्र-
 स्यापां होमादाने ॥ अपां जलानां पतिः स्वामी पालको-
 ऽसि ॥ का० [१५, ४, २८] निवेष्या इति । निवेष्य आव-
 र्त्तस्तद्गवा निवेष्याः नद्यादा यत्राम्भोभ्रमस्तत्र होमादाने ।
 हे जनभ्रम ! त्वमपां गर्भा मध्यवर्ती भवसि ॥ ३ ॥

सूर्य्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त
 स्वाहा । सूर्य्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै
 दत्त । सूर्य्यवचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त
 स्वाहा । सूर्य्यवचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै
 दत्त । मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त
 स्वाहा । मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ।
 ब्रजक्षितं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा ।
 ब्रजक्षितं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । वाशा
 स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । वाशा स्थ
 राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा
 राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा
 राष्ट्रममुष्मै दत्त । शक्ररी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे

दत्त॑ स्वाहा । शक्र॑री॒स्य रा॒ष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑
 दत्त॑ । ज॒न॒भृ॒त॑स्य रा॒ष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ दत्त॑ स्वाहा ।
 ज॒न॒भृ॒त॑स्य रा॒ष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ दत्त॑ । वि॒श्व-
 भृ॒त॑स्य रा॒ष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ दत्त॑ स्वाहा । वि॒श्व-
 भृ॒त॑स्य रा॒ष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ दत्त॑ । आपः॑ स्व-
 राज॑स्य रा॒ष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ दत्त॑ । मधु॑मती-
 म॑धु॒मती॑भिः पृ॒च्यन्तां॑ महि॑ च॒त्रं च॒त्रिया॑य
 वन्वा॑नाः । अ॒नाधृ॑ष्टाः सौ॒दत॑ स॒शौज॑सो महि॑
 च॒त्रं च॒त्रिया॑य॒ दध॑तीः ॥ ४ ॥

का० [१५, ४, ३०] स्यन्दमानानां स्वावराः प्रत्याताप
 इति । बह्वदपां मध्ये याः स्थिराः सदा घर्मे वर्तमानास्तासु
 होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं सूर्यत्वचसो भवथ सूर्यस्येव
 त्वचस्त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचसः सदातापे वर्तमानत्वात्
 त्वचःशब्दः सान्तस्त्वग्वाची ॥ का० [१५, ४, ३१] अन्तरि-
 चात्प्रतिगृह्यातपवर्षा इति । आतपे वर्षति सति गगनादप
 आदायादौ सम्पादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादाने ॥
 सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवथ ॥
 का० [१५, ४, ३२] सरस्या इति । तडागभवास्वसु होमा-
 दाने ॥ हे आपः ! यूयं मान्दाः स्य । मन्दतेर्मोदनार्थस्य रूपं
 मदन्ते मोदन्ते भूतानि यत्र बह्वदकत्वात्ता मान्दाः भवथः ॥
 का० [१५, ४, ३२] कूप्या इति । कूपे भवाः कूप्यास्तत्र
 होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं व्रजक्षितो भवथ । व्रज इति
 मेघनामसु [निघ० १, १०, ११] पठितम् अत्र तूदकधारण-

सामर्थ्यात् कूप उच्यते । ब्रजे कूपे क्षियन्ति निवसन्ति ब्रज-
क्षितः ॥ का० [१५, ४, ३२] प्रुष्या इति । प्रुष सेचने
प्रुणन्ति औषधीः सिञ्चन्तीति प्रुष्याः अवश्यायरूपाः तृणा-
श्रेषु स्थितास्तासु वस्त्रक्षेपेण ता आन्ताः सन्ति ता यूपमुत्तरेण
हृत्वा ग्राह्याः ॥ वाशाः स्थ । वश कान्तौ उच्यन्ते जनैः
काम्यन्तेऽन्ननिष्पत्तिहेतुत्वाद्वाशा यूयं भवथ ॥ का० [१५, ४,
३२] मध्विति । मधुनि होमादाने ॥ हे मधुरूपा ! आपः !
यूयं श्विष्ठाः । श्व इति बलनाम [निघ० २, ८, ३] बलिष्ठा
बलदात्रा भवथ । त्रिदोषबलशमनत्वाद्बलकरं मधु ॥ का०
[१५, ४, ३२] गोरुल्वा इति । उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवा
उल्वाः प्रसूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्थजनं पूर्वं गृहीतमस्ति
यूपमुत्तरेण तत्र होमादाने ॥ शक्करीः । शक्क शक्नो अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिप्प्रत्ययः वनो
र चेति [पा० ४, १, ७,] डोप् रेफश्च शक्क वन्ति वाहदोहा-
दिभिर्जगदुद्धर्तुमिति । शक्कर्या गावस्तत्सम्बन्धिन्यो यूयं
भवथ ॥ का० [१५, ४, ३२] पय इति । दुग्धस्य होमपूर्वं
ग्रहणम् । हे आपः ! यूयं जनभृतो भवथ बालभावे जनान्
जन्तून् विभ्रति पुष्पन्तीति जनभृतः ॥ का० [५, ४, ३२]
घृतमिति । घृते होमादाने ॥ हे घृतरूपा आपः ! यूयं विश्व-
भृतः विश्वं सर्वं जगद्देवादिकं विभ्रति विश्वभृतो भवथ
राष्ट्रदाः ॥ एवं सारस्वत्यादयो घृतान्ताः समदशाप उक्ताः ॥
का० [१५, ४, ३५] आपः स्वराज इति मरीचीगृहीत्वा
गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु सृष्टजतीति । रविकरतसा आपो
मरीचयस्ता अञ्जलिनादाय पूर्वगृहीतास्वप्सु योजयेत् प्रति-
ग्रहणमन्त्रः संसर्गस्तूष्णीम् ॥ नात्र होमः षोडशाहुतीर्जुहोति
द्वयीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिष चेति श्रुतेः [५,

३, ४, २३] । हे आपः ! मरौचिरूपा यूयं स्वराजः स्थ स्वेनेव राजन्ते ताः स्वराजः अनन्याश्रितराज्या भवथ राष्ट्रदाः अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देशं दत्त ॥ का० [१५, ४, ३६] औदुम्बरे पात्रे समासिञ्चत्येना मधुमतीरिति । एनाः सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकौकरोति मन्वावृत्तिः ॥ अद्देवत्यं यजुः । मधुमतीः मधुरसवत्य एता आपो मधुमतीभिर्मधुरस्वादोपेताभिरद्भिः पृथ्यन्तां संसृज्यन्ताम् । किम्भूता एताः महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे यजमानाय वन्वानाः सम्भजमानाः ददत्य इत्यर्थः वनोतिः सम्भजनार्थः ॥ का० [१५, ४, ३७] मैत्रावरुणधिष्णास्य पुरस्तान्निदधात्यनाष्टृष्टा सीदतेति । औदुम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो मैत्रावरुणधिष्णास्ये सदसि सादयति ॥ अद्देवत्यम् । हे आपो ! यूयं सीदत तिष्ठत । किम्भूता यूयम् अनाष्टृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः । सङ्घोजसः भोजसा सहिताः । बलयुक्ताः । तथा महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः दधत्यः स्थापयन्त्यः ॥ ४ ॥

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयात् ।
 अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । सुवित्रे
 स्वाहा । सरस्वत्यै स्वाहा । पूषणे स्वाहा ।
 बृहस्पतये स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । घोषाय
 स्वाहा । श्लोकाय स्वाहा । अशाय स्वाहा ।
 भगाय स्वाहा । अर्यम्णे स्वाहा ॥ ५ ॥

का० [१५, ५, १] व्याघ्रचर्मासृणाति सोमस्य त्विषिरिति ।
 मैत्रावरुणधिष्णास्यसादितपालाशादिपात्रचतुष्टयस्य पुर-

स्ताद्वाघ्नचर्मास्तृणाति ॥ चर्मदेवत्यम् । हे चर्म ! त्वं सोमस्य
 त्विषिर्दीप्तिरसि भवसि अतस्तवेव त्वत्सदृशी मे मम त्विषिः
 कान्तिर्भूयात् यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः
 समभवत्तेन सोमस्य त्विषिरिति श्रुतेः [५, ३, ५ ३] ॥
 का० [१५, ५, ३] पार्थानामग्नये स्वाहेति षट् जुहोति
 प्रतिमन्त्रम् [१५, ५, ३४] पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षट्
 जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । पार्थसंज्ञानां द्वादश मन्त्राणां मध्ये
 अग्नय इत्यादीनि षट् पार्थान्यभिषेकादौ जुहोति इन्द्राये-
 त्यादि षट् अभिषेकान्ते सकृद्गृहीतान्यैः ॥ लिङ्गोक्तानि द्वादश
 यजूंषि । अङ्गतीत्यग्निः । सुनोति सोमः । सूते सुवति प्रेरयति
 वा मविता । सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती । पुष्पाति
 पूषा । बृहतां साम्नां पतिर्वृहस्पतिः । इन्दति ईष्टे इन्द्रः ।
 घुष्यति शब्दं करोति घोषः । श्लोक्यते कौर्त्यते जनैरिति
 श्लोकः । अंशयति विभाजयति पुण्यपापे तत्फलदानेनेति
 अंशः । अंश विभाजने धातुः । भज्यते सेव्यते स भगः ।
 इयर्चिं व्याप्नोति विश्वमित्यर्यमा ॥ एतेभ्यः सृहुतमस्तु ॥ ५ ॥

प॒वित्रे॑ स्यो वैष्ण॒व्यौ॑ । स॒वितुर्व॑ः प्रस॒व
 उ॒त्पु॑ना॒म्यच्छि॑द्रेण प॒वित्रे॑ण सूर्य्य॑स्य र॒श्मिभिः॑ ।
 अ॒नि॒भृष्ट॑मसि वा॒चो व॒न्धु॑स्तपो॒जाः सोम॑स्य
 द्वा॒त्र॒म॑सि॒ स्वाहा॑ राज॒स्वः ॥ ६ ॥

का० [१५, ५, ४] पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रव-
 यतीति । प्रकृतिवत् पवित्रे अ इति पवित्रे कृत्वा तयोः
 स्वर्णं बध्नाति ॥ पवित्रे स्वः व्याख्यातम् [१ अध्या० १२ क०] ॥
 का० [१५, ५, ५] ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति ।

सुहिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणधिष्णयाग्रासादिता
 औदुम्बरपात्रस्थाः अभिषेकार्था अप उत्पुनाति सवितुरि-
 त्यादिना राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥ अर्धेवत्यम् । सवितुः
 सर्वप्रेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञार्या स्थितोऽहम् अक्किद्रेण
 किद्ररहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि
 हे आपः ! वो युष्मान् उत्पवनं करोमि ॥ अनिभृष्टमसि ।
 आपोऽत्राभिधेयाः अतोऽत्रैकवचनान्ता मन्त्रावयवाः श्रुत्या
 बहुवचनान्ता व्याख्याताः अतः श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते हे
 आपः ! यूयमनिभृष्टाः स्थ । भ्रस्ज पाके अयं धातुर्धृष्टार्थं
 व्याख्यातः अनिभृष्टाः न नितरां भृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः ।
 वाचो बभ्रुः वाण्या बभ्रुभूताः यावहै प्राणेष्वपो भवन्ति ताव-
 हाचा वदतीति श्रुतेः [५, ३, ५, १६] आपोमर्यो वागिति
 सामश्रुतिश्च । तथा तपोजाः तपःशब्देनात्राग्निरुच्यते तपसो-
 ऽग्नेर्जातास्तपोजाः । अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राहृ-
 ष्टिरग्नेर्वा एता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति श्रुतेः [५, ३,
 ५, १७] वायोरग्निरग्नेराप इति श्रुत्यन्तरात् [तैत्तिरी०
 आरण्य० ८, १] । सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्रो दान-
 कर्त्रा भवथ यदा वा एनमेताभिरभिषुग्वन्वथाहुतिर्भवतीति
 श्रुतेः [५, ३, ५, १८] सोमदात्र आपः । स्वाहा राजस्वः
 स्वाहाकारेण पूताः सत्यः राजस्वो जनस्य राजानं सुवते जन-
 यन्तीति राजस्वो राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

सुधमादो' दुम्निनीराप' एता अनाभृष्टा
 अपस्यो वसानाः । पस्यासु चक्रे वरुणः सुध-
 स्यमपां शिशुर्मार्तमास्तुन्तः ॥ ७ ॥

का० [१५, ५, ६] अभिषेचनीयेष्वेना व्यानयति सध-
माद इति । उत्पूता अभिषेकार्था आपोऽभिषेकार्थेषु पाला-
शोदु-~~एवात्र~~एषु पात्रेषु पूर्वासादितेषु चतुर्धा विभज्य
निनयति ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । या एता आपो वर्तन्ते
कीदृश्यः सधमादः सह एकस्मिन् पात्रे माद्यन्ति ह्वयन्ति ।
मादयन्ते प्रीणन्ति वा ताः सधमादः सहपूर्वासादयतेः
क्लिप् सध मादस्ययोश्छन्दसीति [पा० ६, ३, ८६] सहस्य
सधादेशः । युन्निनीः युन्न् वीर्यमस्ति यासां ता
युन्निन्यः पूर्वसवर्णदीर्घः । युन्न् द्योततेर्यशो वासं वेति
यास्कः [निरु० ५, ५] । अनाष्टाः रक्षोभिरनभिभूताः ।
अपस्यः । अप इति कर्मनाम [निघ० २, १, १] अपसि
कर्मणि साध्वः अपस्याः । तत्र साधुरिति [पा० ४, ४,
८८] यत् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] जसः सुरा
देशः । वसानाः वस आच्छादने वसते आच्छादयन्ति पात्रा-
णोति वसानाः । या एवंविधा आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो
देवः सधस्यं सहस्थानं चक्रे कृतवान् सह स्थीयते यस्मिन्
तत् सधस्यम् । किन्भूतो वरुणः अपां शिशुः बालकः अपां
वा एष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजत इति श्रुतेः [५, ३,
५, १८] वरुणो राजसूययाजित्वादपां शिशुः । किन्भूतास्वप्न,
पस्यसु । पस्यमिति गृहनामसु [निघ० ३, ४, ६] पठितम्
गृह्ररूपासु सर्वेषामाधारत्वात् तथा मादृतमासु अतिश-
येन जगन्निर्मात्रीषु ॥ ७ ॥

क्ष्वस्योल्वमसि । क्ष्वस्य जरायुसि । क्ष्व-
स्य योनिरसि । क्ष्वस्य नाभिरसि । इन्द्रस्य
वार्वन्नमसि । मित्रस्यासि वरुणस्यासि । त्वयायं

वत्रं बधेत् । हुवासि । रुजासि । जुमासि ।
 पातैनं प्राञ्चम् । पातैनं प्रत्यञ्चम् । पातैनं
 तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

का० [१५, ५, १५] तार्ष्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रति
 मन्त्रम् [१५, ५, ७] तार्ष्यं परिधापयतीति । तार्ष्यपाण्डु-
 धीवासोष्णीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते तार्ष्यं क्षीमं
 वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा ॥ तार्ष्यदेवतम् हे तार्ष्य ! त्वं क्षत्रस्य
 यजमानस्य उत्वं गर्भाधारभूतमुदकमसि । यजमानो गर्भ-
 स्थानीयः ॥ का० [१५, ५, १२] पाण्डुं निवस्तु इति ।
 रक्तकम्बलं परिधत्ते ॥ पाण्डुदेवतम् । क्षत्रस्य गर्भस्थानीयस्य
 यजमानस्य जरायु गर्भवेष्टनचर्म हे पाण्डु । त्वमसि ॥ का०
 [१५, ५, १३] अधावासं प्रतिमुच्येति । कञ्चुकं गले बध्नाति ॥
 अधावामदेवतम् । हे अधावास ! त्वं क्षत्रस्य योनिरसि गर्भ-
 सम्भवस्थानं योनिः ॥ का० [१५, ५, १३—१४] उष्णीषं
 संवेष्ट्य निवीतेऽवगूहते नाभिदेशे परिहरते वेति । शिरोवेष्टनं
 शिरसि संवेष्ट्य तत्रान्तौ परिहितवासोनीव्यां गोपयति
 नाभिदेशे वेष्टयति वा ॥ उष्णीषदेवतम् । हे उष्णीष ! त्वं
 क्षत्रस्य नाभिर्गर्भवस्थानस्थानमसि नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त
 इत्याहुः [निरु० ४, २१] ॥ का० [१५, ५, १७] इन्द्रस्य
 वार्तन्नमिति धनुरातनोतीति । अध्वर्युर्धनुरधिच्यं करोति ।
 धनुर्देवतम् । हे धनुः ! त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धि वार्तन्नं ह्रतोऽनेन
 हन्यत इति वार्तन्नं ह्रतनाशकं धनुरसि तदातनोमीति शेषः ॥
 का० [१५, ५, १८] मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमा-
 र्ष्टीति । मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्राभ्यामस्य धनुषो बाहू
 प्रान्तौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्ति ॥ बाहुदेवते यजुषी । हे दक्षि-

णकोटे ! त्वं मित्सम्बन्धी भवसि हे वामबाहो । त्वं
वरुणसम्बन्धी भवसि ॥ का० [१५, ५, १८] धनुः प्रय-
च्छति त्वयायमिति । यजमानाय धनुर्ददाति ॥ धनुर्देव-
तम् । हे धनुः ! अयं यजमानस्त्वया धनुषा कृत्वा हतं
शत्रुं बधेत् हन्यात् ॥ [का० १५, ५, २०] दृवासीति प्रतिमन्त्र
मादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति ।
दृवासीत्यादिमन्त्रत्रयेण वाणत्रयमादाय पातैनमित्यादिमन्त्र-
त्रयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति ॥ षड्यजूषि इषुदेवत्यानि ।
हे इषो ! त्वं दृवासि दृ विदारणे दृणाति शत्रून् विदारयति
दृवा । हे इषो ! त्वं रुजासि रुजो भङ्गे रुजति शत्रून् भनक्ति
रुजा । हे इषो ! त्वं क्षुमासि क्ष्मायी विधुनने क्ष्मायति
शत्रून् कम्पयति क्षुमा ॥ यजमानाय ददाति । हे इषवः !
प्राञ्चं प्रागञ्जनं पूर्वदिश्यवस्थितमेनं यजमानं यूर्यं पात
पाजयत । प्रत्यञ्चं प्रत्यगञ्जनं पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं यजमानं
पात । तिर्यञ्चं तिर्यगञ्जनमितस्ततोऽवस्थितमेनं यजमानं
पात । दिग्भ्योऽन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः सकाशादेनं पात रक्षत
॥ ८ ॥

आविर्म^१याः । आवित्तो अग्निर्गृहंपतिः ।
आवित्तु इन्द्रो वृद्धश्रवाः । आवित्तौ मित्रावरु-
णौ धृतव्रती । आवित्तः पूषा विश्ववेदाः ।
आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवौ । आवि-
त्तादितिरु^१रुशर्मा ॥ ९ ॥

का० [१५, ५, २१] आविर्मया इति वाचयतीति ।
इषुसमर्पणान्तरमाविर्मया इत्यादीन् सप्त मन्त्रानावित्

संज्ञान् यजमानं वाचयति ॥ प्रजापतिदेवतम् । मर्या इति मनुष्यनामसु [निघ० २, ३, ११] पठितम् । हे मर्या मनुष्या ऋत्विजो यूयमाविः प्रकटा भवथेति शेषः । सम्यक्कर्मानुतिष्ठतेत्यर्थः । यद्वा हे मर्या ऋत्विजोऽयं यजमानः आविः प्रकटो युष्मत्समच्चं कथ्यते इति शेषः ॥ आवित्तो अग्निर्गृहपतिः । श्रुत्युक्तेर्विभक्त्यव्यत्ययैर्व्याख्यायते [५, ३, ५, ३१—३७] । गृहपालकायान्नयेऽयं यजमान आवित्तः आवेदितः ज्ञापितः । प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे ॥ वृद्धं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स वृद्धश्रवाः तस्मै इन्द्रायायं यजमान आवित्तः ॥ व्रतमिति कर्मनाम [निघ० २, १, ७] धृतं व्रतं कर्म याभ्यां तौ धृतव्रतौ । ताभ्यां धारितकर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्यामावित्तौ । आवित्तः आवेदितः ॥ विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूष्णेऽयमावित्तः ॥ विश्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां तौ विश्वशश्रुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामावित्ते वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः ॥ उरु महत् शर्म शरणं सुखं वा यस्याः सा उरुशर्मा तस्यै अदितये आवित्ता आवित्तोऽयं यजमानः ॥ यद्वा यथाश्रुतमेव व्याख्या गृहपतिरग्निरावित्त आवेदितो यजमानमिति शेषः । एवमग्रेऽपि ॥ ८ ॥

अवे^१ष्टा दन्द^२शूकाः । प्राची^३मारो^४ह गायत्री^५
त्वावतु रथन्तर^६र्ष साम^७ त्रिहृत^८स्तोमो^९ वसन्त
ऋतुर्ब्रह्म^{१०} द्रविणम् ॥ १० ॥

का० [१५, ५, २२] अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति केशवास्त्रे सदोऽन्त उपविष्टायेति । सदःसमीपोपविष्टश्च दीर्घकेशनरस्य सुखे ताम्रं क्षिपति ॥ श्रुत्याश्रयनं यजुः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । दन्दशूका अत्यर्थं दशनशीला

मृत्युहेतवः सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो ब्राह्मणादयोऽविष्टा
 नाशिता भवन्त्विति शेषः । तद्यो मृत्युर्यो बधस्तमेवैतदति-
 नयतीति श्रुतिः [५, ४, १, १] ॥ का० [१५, ५, २३] सुन्वत्त्व-
 माक्रमयन् दिशः प्राचीमारोहति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रति-
 दिशं यथालिङ्गमिति । यजमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं,
 दिश आक्रमयन् वाचयति ॥ पञ्च यजूषि यजमानदेवत्यानि ।
 हे यजमान ! त्वं प्राचीं दिशमारोह आक्रमस्व तथाविधं त्वां
 कन्दसां मध्ये गायत्री कन्दोऽवतु रक्षतु । साम्नां मध्ये अभि-
 त्वा शूर नोनुम इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथन्तरं साम [क० संहि०
 १, ३, १, ५, १—२, १, १, ११, १] त्वां रक्षतु । स्तोमानां
 मध्ये त्रिवृतस्तोमोऽवतु । ऋतूनां मध्ये वसन्त ऋतुरवतु ।
 ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्त्वदोगं द्रविणं धनं रक्षतु यदा धनरूपा
 ब्राह्मणजातिस्त्वामवतु ब्राह्मणादीनां धनसाधनत्वाद्जनत्व-
 मुच्यते । त्रिवृतस्तोमस्य स्वरूपं सामत्राह्मणे [पञ्चविंशब्रा०
 २, १] आम्नातम् । तिसृभ्यां हिङ्करोति स प्रथमया तिसृभ्या
 हिङ्करोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयोद्यती
 त्रिवृतो विष्टुतिरिति । अस्यायमर्थः । उपाम्ने गायते-
 त्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति [ऋ० संहि०
 अष्ट० ६, ७, ३६ म० ८, १, ५] तेषु तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेत् ।
 काभिस्त्रिसृभिः ॥ प्रथमया । त्रिष्वपि सूक्तेषु या प्रथमा
 तथा स उद्गाता गायेत् तथा सति तिसृभिर्गीतं भवति
 सोऽयं प्रथमपर्यायः । द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमया
 गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृतस्तोमसम्बन्धिनीं विशिष्टा
 सुतिः सम्पद्यते सेयं सुतिरुद्यताति नाम्ना सम्पद्यते
 इत्यर्थः ॥ १० ॥

दक्षिणामारो॑ ह॒ त्रिष्टुप्ता॑वतु बृहत्साम॑ पञ्च-
दश॑ स्तोमो॑ ग्रीष्म ऋतुः॑ च॒त्रं द्रविणम् ॥११॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः । हे यजमान ! त्वं दक्षिणां दिश-
माक्रम । त्रिष्टुप् छन्दः । त्वामिद्धि हवामहे इत्यस्यामृच्यु-
त्यन्नं बृहत्साम [छ० संहि० १, ३, १, १, ५, २—२, २,
१, १२, १] । पञ्चदश स्तोमः । ग्रीष्म ऋतुः । द्रविणरूपं च॒त्रं
चतुर्यजातिः एते त्वामवन्तु च॒त्रं तव द्रविणमवत्विति वा ।
पञ्चदशस्तोमस्त्वेवमान्नातः [पञ्चविं० ब्रा० २, ४] पञ्चभ्यो
हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति
स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया
स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति ।
पूर्वोक्तस्त्रिष्टुत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः । अन्येतु स्तोमा
एकेनैव तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते । तत्रायं क्रमः । प्रथ-
मपर्याये आहृत्तिः पञ्चभिस्तत्रादौ तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेत् इतरे
हे सकृत्सकृद्गायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां
तिसृभिः तृतीयां सकृत् । तृतीयपर्याये आद्ये हे सकृत्
तृतीयां तिसृभिरिति पञ्चदशस्तोमसम्बन्धिनी विष्टुतिः पञ्च-
पञ्चिनीत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्र॒ती॒ची॒मारो॑ ह॒ जग॑ती त्वावतु वैरू॒ पञ्च
साम॑ सप्तदश स्तोमो॑ वर्षा॑ ऋतुर्वि॒ड्द्रविणम्

अथ तृतीयो मन्त्रः । हे यजमान ! त्वं प्रतीचीं दिश-
मारोह । जगती छन्दः त्वामवतु । यदद्याव इन्द्र ते शत-
मित्वस्यामृच्युत्यन्नं वैरूपं साम [छ० संहि० १, ३, २, ४,

६—२, २, २, ११, १] । सप्तदश स्तोमः । वर्षा ऋतुः । विट्
 वैश्यजातिलक्षणं द्रविणम् । एते त्वामवन्तु । यद्वा
 वैश्यजातिस्ते द्रविणमवतु ॥ सप्तदशस्तोमस्त्वेवमान्नातः
 [पञ्चवि० ब्राह्म० २, ७] पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः
 स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया
 स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः
 स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये
 प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमोत्तमे सकृत् । द्वितीयपर्याये प्रथ-
 मोत्तमे सकृन्मध्यमां त्रिर्गायेत् । तृतीयपर्याये प्रथमां
 सकृद्वायेन्मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य विविधा
 सुतिर्दशसप्तैत्यभिधेयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

उदौ च^१ीमारो^१हानुष्टु^१म्^१ावतु वैराजं^१ सा-
 मै^१कविंश^१ स्तोमः शरदृतुः^१ फलं^१ द्रविणम्
 ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः । हे यजमान ! त्वमुदीचीं दिश-
 मारोह । अनुष्टुप् छन्दः । पिबा सोममिन्द्रः मन्दतु त्वा
 एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम [छ० संहि० ६, ५, १, १, ८] ।
 एकविंशः स्तोमः । शरदृतुः । फलं यज्ञफललक्षणं द्रविणं
 धनम् । एते त्वामवन्तु ॥ एकविंशस्तोमस्त्वेवमान्नातः
 [पञ्चवि० ब्रा० २, १४] सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स
 तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः
 स तिसृभिः सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स
 तिसृभिः सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये
 प्रथममध्यमे त्रिर्गायेदुत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां
 सकृद्वायेन्मध्यमोत्तमे त्रिः तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्वायेत्

प्रथमोत्तमे त्रिरित्येकविंशस्तोमस्य विष्टुतिः सप्तसप्तिनौत्य-
च्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वामारोह पङ्क्तिस्त्वावतु शाकाररैवते
सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशि-
शिरावतू वर्चो द्रविणम् । प्रत्यस्तं नमुचेः
शिरः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । हे यजमान ! ऊर्ध्वा दिग्मारोह ।
पङ्क्तिः कन्दः । प्रो प्वस्मै पुरारथमित्येतस्यामृच्यत्पन्नं
शाकारं साम [ऋ० संहि० २, ८, १, १४, १] रैवतीर्बः सध
माद इत्येतस्यामृच्यत्पन्नं साम रैवतम् [ऋ० संहि० १, २,
२, १, ८—२, ४, १, १४, १] । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ
हेमन्तशिशिरावतू । वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा द्रविणम् ।
एते त्वामवन्तु । यदा वर्चस्तेजोऽभिमानो देवस्ते धनं रक्षतु ॥
त्रिणव स्तोम एवमान्नातः [प० ब्रा० ३, १] नवभ्यो हिङ्करोति
स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिङ्करोति स एकया
स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया
स तिसृभिर्धञ्जो वै त्रिणव इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गा-
येन्मध्यमां पञ्चकत्वः उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृ-
द्वायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां पञ्चकत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्च-
कत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्यो-
पेतत्वात्त्रिणवनामको वष्यसमानः स्तोमः ॥ त्रयस्त्रिंशः स्तोम
एवमान्नातः [प० ब्रा० ३, ३] एकादशभ्यो हिङ्करोति स
तिसृभिः स सप्तभिः एकयैकादशभ्यो हिङ्करोति स एकया स
तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिङ्करोति स सप्तभिः स
एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंश इति । प्रथमपर्याये

प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां सप्तकृत्व उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये
 प्रथमां सकृन्मध्यमां त्रिकृत्तमां सप्तकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां
 सप्तकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रयस्त्रिंश-
 स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः ॥ का० [१५, ५, २४] आक्रम्य
 पादेन सीमं निरस्यति प्रत्यस्तमिति । व्याघ्रचर्मपश्चाद्भागं
 निहितं सीममाक्रम्य पादेन क्षिपेत् ॥ असुरदेवत्यम् । नमं
 चेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् । असु क्षेपणे प्रतिगृह्य
 क्षिप्तं सीमरूपेण ॥ १४ ॥

सोमस्य त्विषिरमि तवेव मे त्विषिर्भू
 यात् । मृत्योः पाहि । ओजोऽमि सहोऽस्य-
 मृतमसि ॥ १५ ॥

का० [१५, ५, २५] व्याघ्रचर्मरोहयति सोमस्य त्विषि-
 रिति । अभिषेकार्थं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत् ॥ चर्म
 देवत्यम् व्याख्यातम् [क० ५] ॥ का० [१५, ५, २६] रुक्म-
 मधःपदं कुरुते मृत्योरिति । पादतले हिरण्यं कुर्यात् ॥
 रुक्मदेवतम् । हे सुवर्ण ! मृत्याः सकाशान्नां, पाहि पालय ॥
 का० [१५, ५, २७] शिरमि च नवतर्षु शततर्षु वौजा
 ऽसीति । नवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा सौवर्णमण्डलं यजमान
 शिरमि कुर्यात् ॥ रुक्मदेवतम् । हे हिरण्य ! त्वमोजोऽसि
 अमुं जिष्वासीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि । शरीर-
 बलं सहस्तद्रूपमसि । अमृतं विनाशरहितं त्वमसि ॥ १५ ॥

हिरण्यरूपा उपसी विरोक उभाविन्द्रः
 उद्विथः सूर्यश्च । आरोहतं वरुण मित् गत्त

ततश्चक्षाथामदितिं दितिं च ॥ मित्रोऽसि
वरुणाऽसि ॥ १६ ॥

का० [१५, ५, २८] बाहू उदृगृह्णाति हिरण्यरूपा इति ।
यंजमानवाहू ऊर्ध्वे करोति ॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् यजुः
रन्ता मित्रोऽसीति यजुः । हे वरुण शत्रु मित्यारक दक्षिणवाहा ।
हे मित्र सखिवत्पानक वामवाहो ! तौ युवां गर्त्तं पुरुषा
मारोहतमारोहणं युक्तम् । बाहू वै मित्रावरुणां पुरुषा
गर्त्तं इति [५, ४, १, १५] श्रुतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे । पुरु-
षारोहणानन्तरमदितिमखण्डितां स्वमेतां दितिं खण्डितां
परमेतां चक्षाथां क्रमेणानग्रहदृष्ट्या समेत्याम् । तौ कौशा
युवामुभौ द्वौ उपभौ विरोके रात्रेः समामो उदित्यः उदय
कुरुष्यः । एतेर्लटि सञ्चलद्विवचने इय इति रूपम् । उदया
दयानन्तरं स्वस्वत्यापारे प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः । सूर्योऽदिति
यथोर्युवयोः कार्यसम्पादनायेत्यर्थः । किञ्च तौ युवां हिरण्य-
रूपी हिरण्यवद्रूपं यथोस्ती सुवर्णखचितकटकाद्यनङ्गारेण
हिरण्यवद्भागमानो । तथा इन्द्रो सामर्थ्योपितो ॥ एवमध्या-
त्ममर्थः । अधितैः त्वयमर्थः ॥ हे वरुण ! हे मित्र मित्रा
वरुणौ देवविशेषौ ! युवां गर्त्तं रथोपरिभागं गर्त्तसदृश
मारोहतम् । परबाणेभ्यो रक्षितुं चर्मकौलकादिभिराच्छा-
दितो रथस्योपरिभागो गर्त्तसदृशो भवति । रथाऽपि गर्त्तं
उच्यते गृणार्तः स्रुतिकर्मण इति [निरु० ३, ५] यास्कोक्ते-
गर्त्तौ रथः । यौ युवामुषसा विरोके उपःकालानन्तरम्
उदित्यः उदङ्कुरुष्यः सूर्यश्चेत्तदा उदेति । किञ्च तौ हिरण्यरूपौ
अतितेजस्विनौ । इन्द्रो परमेश्वरो । तन्ने रथारोहणान-

न्तरमदितिं दितिं च युगं चक्षाथाम् अदितिमदीनं विद्धि-
तानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च पश्यतम् अयं पापी
अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः । अममर्थं श्रुतिराह
[५, ४, १, १५] ततः पश्यतए स्वं चारणं चेल्लोतैतदाहेति ॥
का० [१५, ५, २८] मित्रोऽमि वरुणोऽमीति वा । अनेन
मन्त्रेण वा वाह उद्गृह्णाति । हे वामवाहो ! मित्रोऽमि हे
दक्षिणवाहो त्वं वरुणोऽमि ॥ १६ ॥

सोमस्य त्वा द्युष्टेनाभिषिञ्चामयज्जामाजमा
सूर्यस्य वचसेन्द्रस्येन्द्रियणं । चत्वारो चत
पतिरेध्यति दिस्यन् पाहि ॥ १७ ॥

का० । १५, ५, ३० - ३३ । स्थितं प्राजपतिभिष्वसि पुरो-
हितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पान्नागेन प्रथमं पश्यादितर द्विद्विजिन
स्वस्तृतीयेन मित्रा राजस्यो वैश्वस्यतुर्थेन वासवस्य त्वा व्युष्टं
नेति प्रथममभिषिञ्चामीति सर्वत्र साक्षात्पश्यात् चत्वारो
चतपतिरेधोति चसमसुष्येति च प्रथमो दिव्यदिति ।
अस्यार्थः । रुक्मसहित-याघ्रचर्मणि प्राङ्मुखोऽस्यदिशि वाजसने
पुरोहितादयः पुरस्तादपश्यादाभिषिञ्चेषुः । पान्नागोऽध्वरन्व
योधाश्वत्यानि चतुर्विधान्यभिषेकजनप्राचारिण्य स्थापितानि ।
तत्र पान्नागपात्रेण पुरोहिताध्वर्युरित्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत् ।
इतरे स्वादयः पश्चादवस्थिता अभिषिञ्चेषुः तानेवाह । स्वा
राज्ञो भ्राता द्वितीयेनौदुम्बरपात्रेण मित्रभृतः कथित्
चतृतीयस्तृतीयेन वटपात्रेण वैश्वस्यतुर्थेनाश्वत्यपात्रेणाभि-
षिञ्चति । चतुर्णामभिषेकृणां क्रमेण सोमस्यान्नेः सूर्यस्येन्द्र-
स्यते चत्वारो मन्त्राः । अभिषिञ्चामीति पदमग्रिषु त्रिषु

मन्त्रेष्वनुवर्तते । चत्वाणामित्यवयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः । इमममुष्येति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा देवसूहविःश्विव नामग्रहणयुक्तं पठति । प्रथमग्रहणादन्येषामिमममुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानां राजेति मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रार्थः ॥ चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता । हे यजमान ! सोमस्य द्युम्नेन चन्द्रस्य यशसा त्वा त्वामभिषिचामि तेनाभिषिक्तः सन् चत्वाणां चत्वरपतिरेधि चत्वार्याणां सर्वेषां मध्ये चत्वरपतिः चत्रियेश्वरः एधि भव अति दिद्युन् पाहि । दो अवस्वण्डने द्यन्ति खण्डयन्ति दिद्यवो बाणाः । इषवो वै दिद्यव इषुबधमेवैनमेतदतिनयतीति श्रुतेः [५, ४, २, २] तानतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्वादीनप सार्य इमं यजमानं हे सोम ! त्वं पाहि पानय ॥ १७ ॥

इमं देवा असपत्नं सुवध्वं महते चत्वाय महते ज्येष्ठाय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इमममुष्ये पुत्रममुष्ये पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ १८ ॥

इमं देवाः ! व्याख्यातापि व्याख्यायते । हे देवाः सोमादयः ! दशरथस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कोशलायै विशे प्रजायै तिष्ठन्तमिमं राममसपत्नं शत्रुरहितं कृत्वा महते चत्वाय महते ज्येष्ठत्वाय महते जानरान्यायेन्द्रस्यैन्द्रियाय यूयं सुवध्वं प्रेरयध्वम् । हे अमी कोशलाः ! एष रामो वो युष्माकं राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा । एतावन्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितोऽध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत् ॥ राजभ्रातुर्मन्त्रमाह । अग्नेर्भ्रा-

जसाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि इन्द्रस्येन्द्रियायेत्यन्तो
मन्त्रः । हे यजमान ! अग्नेर्वैश्वानरस्य भ्राजसा तेजसा त्वाम-
भिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादेः पूर्ववद्वाख्या ॥ राजमित्तमन्त्र-
माह । सूर्यस्य वर्चसाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् ।
हे यजमान ! सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि । अन्यत् पूर्व-
वत् ॥ वैश्वमन्त्रमाह । इन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि क्षत्राणा-
मित्यादि पूर्ववत् ॥ हे यजमान ! इन्द्रस्य वीर्येण त्वामभि-
षिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् ॥ श्रुत्या तु शुम्नादि
शब्दैर्वीर्याण्येव व्याख्यातानि ॥ १८ ॥

प्र पर्व॑तस्य वृष॒भस्य॑ पृ॒ष्ठान्नाव॑श्चरन्तिस्त्रिसि-
च॑ द्वयानाः । ता आव॑वृ॒षन्नध॒रागुद॑क्ता अहि॑
बुध्ना॒मनु॑ रीय॑माणाः ॥ विष्णो॑र्वि॒क्रम॑णमसि ।
विष्णो॑र्वि॒क्रान्त॑मसि । विष्णो॑ः क्रान्त॑मसि ॥ १९ ॥

का० [१५, ६, ८] कण्डूयन्त्याभिषेकेण प्रतिनिम्पते प्र
पर्वतस्येति । यजमानः कृष्णविषाणया कृत्वाभिषेकादकेन
स्वाङ्गलग्नेन स्वाङ्गं लिम्पति ॥ अर्द्धेवत्या त्रिष्टुप् । प्रेत्यपसर्ग
श्चरन्तीति पदेन सम्बध्यते । नावः प्रचरन्ति । नृयन्तं स्तृयन्ते
स्तोत्रशस्त्रमन्त्रैरिति नावः । यद्वा नुदन्ति प्रेरयन्ति फलप्राप्त्यै
ता नावः । आहुतिपरिणामभूता आपः प्रचरन्ति गच्छन्ति
आदित्यमण्डलं प्रति । ग्लानुदिभ्यां डौरिति [उणा० २ ६४]
नुदतेर्डीप्रत्ययः । किं कृत्वा वृषभस्य वर्षितुरग्नेः पृष्ठात् पृष्ठप्रदे-
शात् उत्यायेति शेषः । किञ्चतस्य वृषभस्य पर्वतस्य पर्वोणि
पौर्णमास्यमावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वत-
स्तस्य पर्वमहद्भ्यां त इति तप्रत्ययः । किञ्च ता नावः

स्वसिचः स्वनैवात्मनेव सिञ्चन्ति विश्वमभिषिञ्चन्ति
स्वसिचः । तथा इयानाः यन्तीत्येवंशीलाः । इयानाः
ग्नेस्ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्रिति [पा० ३, २,
१२८] चानश्रप्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तं पदम् । गमनशीलाः
ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्य-
स्थानात् पृथिवीम् । तदुक्तम् । अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगा-
दित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा
इति [मनुः ३, ७६] । ता आहुतिपरिणामभूता आप आदि-
त्यमण्डलं प्राप्याधराक् आववृत्तन् अधस्तादावर्त्तन्ते वृतेर्णि-
जन्ताङ्गुडि रगागमश्चान्दसः । किम्भूतास्ताः उदक्ताः ऊर्ध्व-
मक्ताः । अञ्चु गतिपूजनयोः । ऊर्ध्वं गताः सत्यः अहिं
मेघमनु रीयमाणाः मेघमनुसरन्त्यः रीयतिर्गत्यर्थः । किम्भूत-
महिं बुध्नं बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्नः अन्तरिक्षे वर्त्त-
मानम् ॥ यहायमर्थः । पर्वतशब्देनादित्य उच्यते वृषभस्य
वर्षितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियानाः निर्गच्छन्त्यो नावः
सुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति किम्भूताः स्वसिचः
स्वयं सेक्त्युः आदित्योपरिष्ठादापो नाव्या उच्यन्ते । तथा च
श्रुतिः [१०, ५, ६, १४] नाव्या आप एव यजुषस्त्य इष्टका
इत्युपक्रम्य षष्ठिष्व वै त्रीणि च शतान्वादित्यं नाव्या अभि-
क्षरन्तीत्याह । ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्नमन्तरिक्षस्थ-
महिं मेघमनुरीयमाणा अनुप्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृट्-
काले अधराक् अधस्ताङ्गुमिःप्रति आववृत्तन् आवर्त्तन्ते आग-
च्छन्ति ॥ यहायमर्थ ऋचोऽस्याः वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य
पर्वतस्य हिमवद्भिन्ध्यादेः पृष्ठादियाना गच्छन्त्यो वहन्त्यो नावो
नौतार्या महान्त्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति स्वसिचः स्वमात्रीयं
यजमानचेतं सिञ्चन्ति ताः ता एव नावोऽधराक् अधस्तात्

आवृत्तन् राजसूययाजिनोऽर्थायावर्त्तन्ते । किन्भूताः उदक्ताः
 अभिषेकपात्रेषु उत्क्षिप्ताः प्रक्षिप्ताः । तथा बुध्नं बुध्नशब्देन
 मूलमुच्यते तत्र भवं बुध्नं प्रधानमित्यर्थः । अहिमहन्तारं
 शत्रूणां यजमानमनु रीयमाणाः यजमानं प्रति सिच्यमानाः ॥
 का० [१५, ६, ८] चर्मणि त्रिविक्रमयति विष्णोरिति प्रतिम-
 न्त्वमिति । अध्वर्युर्यजमानेन व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं
 पादप्रक्षेपं कारयेत् ॥ त्रीणि यजूषि यजमानदेवत्यानि ।
 हे मदीय प्रथम प्रक्रम ! त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य यज्ञ-
 पुरुषस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथम-
 पादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वितीय प्रक्रम ! त्वं
 विष्णोः विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि ।
 हे तृतीय प्रक्रम ! त्वं विष्णोः क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं
 त्रिविष्टपमसि । इदं मन्त्रत्रयं लोकत्रयजये हेतुभूतं तित्ति-
 रिराह विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वेमांल्लोकानभिजय-
 तीति । इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं
 विष्णोः क्रान्तमिति श्रुतेः [५, ४, २, ६] ॥ १८ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विष्वा रूपाणि
 परि ता बभूव । यत्कामास्ते जहमस्तन्नो
 अस्तु । अयममुष्य पितासावस्य पिता । वयं
 स्याम पतयो रयीणां स्वाहा । रुद्र यत्ते
 क्रिवि परं नाम तस्मिन् हुतमस्यमेष्टमसि
 स्वाहा ॥ २० ॥

का० [१५, ६, ११] शालाहार्यं जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे
 प्रजापत इति । ततः सदसः शालायामागत्य पुत्रेऽन्वारब्धे

शालाहार्येऽग्नी जुहोति ॥ प्रजापतिदेवत्वा त्रिष्टुब्जुर्मध्या
 तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयममुष्येतियजुर्युक्ता । हे प्रजापते !
 त्वत्त्वत्तः अन्यो देवताविशेषः तानि एतानि विश्वा विश्वानि
 सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतभविष्यत्काल-
 विषयाणि न परिवभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः
 सृष्टेरप्युपलक्षणम् त्वदन्यो देव एतानि भूतानि स्रष्टुं मंहर्तुं
 चाप्यशक्त इत्यर्थः । अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो
 येषां ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत्कामरूपं फलं
 नोऽस्माकमस्तु ॥ यजुर्व्याख्यायते । अयममुष्य पितेति पुत्रं
 पितृकृत्य तयोर्नाम गृह्णाति अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य
 पिता । असावस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः यथा असौ
 दशरथोऽस्य रामस्य पितेति ॥ सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां
 धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ का० [१५, ६, १२] आग्नी-
 धीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्त इत्युत्तरार्ध इति ।
 पालाशेनाभिषेकपात्रेणाभिषेकोदकशेषानाग्नीध्रीयाग्ने रुत्तरभागे
 जुहोति ॥ रुद्रदेवत्वम् । हे रुद्र ! यत्ते तव क्रिवि कर्तृ
 हिंसित्व वा परमुत्कृष्टं नामास्ति । क्रिवि हिंसाकरणयोः
 [धा० १५, ८८] इप्रत्ययः । एवं रुद्रं सम्बोध्य होमद्रव्य-
 माह । हे हविः ! तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं हुतमसि अमेष्टं
 चासि अमाशब्दो गृह्णवाची [निघ० ३, ४, ११] मदीये
 गृहे इष्टं दत्तमसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि । मित्रावरुणयोस्त्वा
 प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि । अव्यथायै त्वा स्व-
 धायै त्वारिष्टो अर्जुनः । मरुतां प्रसवेन
 जय । आपाम् मनसा । समिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

का० [१५, ६, १५] वाजपेयवद्ग्रथमवच्छ्रित्य दक्षिणस्यां
वेदिश्रोणी युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति ।
वाजपेये इव रथवाहणाद्ग्रथमिन्द्रस्य वज्रोऽसौति मन्त्रेण भूमा-
ववतार्य मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव
युनक्ति प्रत्यश्वं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसौत्येव मन्त्रो न वाजपेय-
सम्बन्धो सर्वः तावन्मात्रस्यैवात्र पाठात् पूर्ववदिति ध्रुष्टं
हीतं दक्षिणश्रोणिदेशे वेद्यामानोय युनक्ति पूर्वं दक्षिणं तत
उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम् अनिदेशात्तद्याणां
योजने प्राप्ते चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः ॥ रथदेवत्यम् ।
हे रथ ! त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि ॥ युनक्ति । रथदेवत्यम् ।
प्रशास्तोः मित्रावरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे रथ !
त्वां युनज्मि योजयामि ॥ का० [१५, ६, १७] अब्यथायैः
त्वेति सुन्वन्नारोहतीति यजमानश्चात्वालदेशस्थः रथमारो-
हति ॥ रथदेवत्यम् । अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जुनोऽजुनतुल्य
इन्द्र इत्यर्थः । अर्जुनो ह वं नामेन्द्र इति श्रुतेः [५, ४, ३, ७]
एवभूतोऽहं हे रथ ! त्वामव्यथायै । व्यथ भयचलनयोः ।
अभयाय अचलनाय वा । स्वधायै अन्नरसाय च त्वामधिति-
ष्ठामि ॥ का० [१५, ६, १८] मरुतामिति दक्षिणधुर्यं
प्राजतीति । यजमानेन सहारूढो यन्ता दक्षिणाश्वं कशया
प्रेरयेत् ॥ धुर्यदेवतम् । हे धुर्य ! मरुतां देवानां प्रसवेनाश्रया
त्वं जय शत्रूनि शेषः ॥ का० [१५, ६, १९] गवां मध्ये
स्थापयत्यापामिति । पूर्वमेवाश्वनीयोत्तरतः स्थापितानां
गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । वयं मनसा
सह आपाम प्राप्तवन्तो यदुपक्रान्तं तत्कर्म ॥ का० [१५, ६,
२०] धनुराह्वर्गोपसृशति गां यजमानः समिन्द्रियेषेति ।

धनुःकोट्या गां सृशेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । वयमिन्द्रियेष
वीर्येण सङ्गताः स्मः ॥ २१ ॥

मा त इन्द्र ते वयं तु'राषाडयु'क्तासो अब्र-
ह्मता विद'साम । तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता
रश्मीन् दे'व यमसे स्वश्वान् ॥ २२ ॥

का० [१५, ६, २२] तावङ्गूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा
पूर्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मा त इति ।
स्थापितगवां पतये स्वभ्रात्रे तावत् शतमधिकं वान्यहस्त्वा
यूपात् पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे रथं स्थापयेत् ॥ इन्द्रदे-
वत्या त्रिष्टुप् संवरणदृष्टा । हे वज्रहस्त ! वज्रं हस्ते यस्य
तत्सम्बुद्धिः हे देव दीप्यमान ! त्वं यं रथमधि तिष्ठ लड्ये
लोट् अधितिष्ठसि । द्यवाऽतस्तिड इति [पा० ६, ३, १३५]
दौर्घः । यस्य च रश्मीन् प्रग्रहानायमसे आयच्छसि । किंभू-
तान् रश्मीन् स्वश्वान् शोभना अश्वा येषु तान् । हे तुराषाट् !
तूर्णं सहते शत्रून् अभिभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त ! ते
त्वदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे अयुक्ताः तस्माद्भिन्नाः सन्तो मा
विदसाम दस उपक्षये विविधमुपक्षीणा मा भवाम । तत्र
दृष्टान्तः अब्रह्मता लुप्तोपभानम् अब्रह्मतेव ब्रह्म विज्ञानान-
न्दस्वभावमनश्वरम् तस्य भावो ब्रह्मतान ब्रह्मता अब्रह्मता
यथा ब्रह्मभावादन्वदसु विदस्येदेवं वयं मा विदस्येमहीत्यर्थः
॥ २२ ॥

अग्नये' गृहपतये स्वाहा । सोमाय वन-
स्पतये स्वाहा । मरुतामोजसे स्वाहा । इन्द्र-

स्येन्द्रियाय स्वाहा । पृथिवि मातरि मां हि
सीमां अहं त्वाम् ॥ २३ ॥

का० [१५, ६, २३] अग्नये गृहपतये इति चत्वारि
रथविमोचनीयानि जुहाति प्रतिमन्त्रमिति । रथविमोचनी-
यसंज्ञाश्चतस्र आहुतीर्जुहोति ॥ चत्वारि यजूषि लिङ्गोक्त-
देवत्वानि । गृहाश्रमपालकायाग्नये स्वाहा सुहुतमसु ।
वनस्पतिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमसु । इन्द्रस्येन्द्रसम्बन्धिने
इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । मरुतां सम्बन्धिने षोडशे बलाय
हविर्दत्तमसु ॥ का० [१५, ६, २४] भूमिमवेक्षते पृथिवि
मातरिति । रथस्य एव यजमानो भूमिं पश्येत् ॥ भूमिदेव-
त्वम् हे मातर्जगन्निर्मात्रि ! हे पृथिवि भूमे ! त्वं मा मां मा
हिंसोः हिंसां मा कार्षीः अहमपि त्वां पृथिवीं सो मा उ
हिंसिषम् ॥ २३ ॥

हंसः शुचिषदित् रन्तः होता वेदिष-
दतिथिर्दुरोगसत् । नषदरसदत्तसद् व्योमस-
दजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बद्धत् ॥ २४ ॥

का० [१५, ६, २५] अवरोहति हंसः शुचिषदिति ।
यजमानो रथादवरोहति ॥ सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी
सूर्यदेवत्यातिजगती वामदेवदृष्टा । इत्यहङ्कारमिति हंसो
भगवानादित्य एवंविधः त्वं प्रत्यवतरसोति वाक्यशेषः ।
किन्भूतो हंसः शुचिषत् शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत्
आदित्यरूपेण । तथा वसुर्वासयिता नराणां प्रवर्त्तकः अन्त-
रिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् वायुरूपेण । होता आह्वाता
देवानाम् वेदौ सीदतीति वेदिषत् अग्निरूपेण । अतिधिः

सर्वेषां पूज्यः । दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोणसत् आह-
 वनीयादिरूपेण । नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदतीति
 नृषत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदति वरसत् । ऋते
 यज्ञे सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे मण्डलरूपेण
 सीदतीति व्योमसत् । एवं सर्वत्रस्थितत्वेन सुत्वा सर्वत्रो-
 त्पत्तिहारेण स्तौति यः अजाः अप्सु उदकेषु जायते मत्स्यादि-
 रूपेणेत्यजाः । गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विधभूतग्रामरूपे-
 षेति गोजाः । ऋते सत्ये जायते ऋतजाः । अद्री पाषाणि
 अग्निरूपेण जायत इत्यद्रिजाः । अद्रिर्मेघो वा [निघ० १,
 १०, १] अद्री मेघे जलरूपेण जायत इति वा । ऋतम्
 ऋ गतौ सर्वत्र गतम् । बृहत् महत्परिवृद्धमपर्यन्तम् पर-
 ब्रह्मरूपो यो हंसस्तं प्रति रथादवतरामीति भावः ॥ यद्वा
 हंसशब्देन रथ उच्यते हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथः बृहत्
 महत् प्रौढमृतं यज्ञं सम्पादयत्विति शेषः । किम्भूतो हंसः
 शुचिषत् शुचौ देवयजने रथवाहने वा सीदतीति । वसुः
 स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति । अन्तरिक्षमत् वृक्षगुल्मा-
 यानवरुहेऽन्तरिक्षे सीदतीति । होता होतृसमानः तदेव
 कथमित्यत आह वेदिषत् वेद्यां सीदतीति । अतिथिः
 अतिथिवत् पूज्यः । दुरोणसत् दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति ।
 नृषत् नृषु वाहकत्वेन सीदतीति । वरसत् वरे श्रेष्ठे राज-
 गृहे सीदतीति । ऋतसत् ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति ।
 व्योमसत् सूर्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति । अजाः
 अप्सु योनिर्वा अज इति श्रुतेरङ्गोर जातैरश्वैरुपेतत्वादजाः ।
 गोजाः गोशब्दवाच्याहज्जाज्जायत इति गोजाः । इन्द्रो वृत्राय
 बध्नं प्राहरत् स व्रेधा व्यभवत्तस्य स्फास्तृतीयं रथस्तृतीयं
 धूपस्तृतीयमिति तैत्तिरीयश्रुतेः । ऋतजाः ऋतं यज्ञमुद्दिश्य

जातत्वादृजजाः । अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो
जातत्वादृजजाः ॥ २४ ॥

द्वयदस्यायु रस्यायुर्मयि धेहि युङ्ङसि
वर्चोऽसि वर्चो मयि धेहि । ऊर्गस्यूर्जं मयि
धेहि । इन्द्रस्य वां वीर्यकृतो बाहू अभ्युप्रावह-
रामि ॥ २५ ॥

का० [१५, ६, २८] उपसृगति गतमानाविद्यदसीति ।
शान्नादन्निष्णभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दन्निष्णचक्रे बद्धौ
गतमानौ गतरक्तिकानिर्मितौ सोवर्णौ मणी यजमानः
सृगति ॥ हे हादशाक्षरे यजुषो गतमानदेवत्ये । हे रुक्म !
त्वमियदसि एतावत्परिमाणं गतरक्तिकापरिमितमसि आयु-
रमि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि धेहि यो
हि यदात्मकः स तद्दातुमुत्सहते यतस्त्वं गतमानमसि ततः
शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युङ्ङमि युनक्ति यज्ञं
सम्भारनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युङ् वर्चस्तेजस्वी भवमि
षतो मे मम वर्चः तेजो धेहि ॥ का० ५ [१५, ६, ३०] तौ
ब्रह्मणे दत्त्वोर्गसाति शास्वामुपसृगतीति । तौ गतमानौ
ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वात्तरथवाहने षणोपगूहितारमौदुस्वरीं शास्वा
मुपसृशेत् ॥ शास्वादेवत्यम् । हे औदुस्वरि शास्वे ! त्वमू-
र्गमि अन्नरूपा भवमि तत ऊर्जमन्नं मयि धेहि स्थापय ॥
का० [१५, ६, २९] इन्द्रस्य वामित्यवहरते बाहू पयस्यायां
व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति । अध्वर्युयजमानवाङ् व्याघ्र-
चर्मस्थापितायां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां नीचो करोति ॥
बाहुदेवत्यम् । वीर्यकृतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्य-

युक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनो हे बाहू ! अहं वां युवामुपा-
वहरामि मैत्रावरुणोपयस्यां प्रति नीचौ करोमि ॥ २५ ॥

स्योनासि सुषदासि । क्षत्रस्य योनिरसि ।
स्योनामासीद सुषदामासीद क्षत्रस्य योनि-
मासीद ॥ २६ ॥

का० [१५, ६, ३३—७, १] प्राक् स्विष्टकृतः खादिरी-
मासन्दी रज्जूतां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्योनासीतीति ।
पयस्यायाः स्विष्टकृद्धोमात्प्राक् रज्जुभिर्व्युतां खादिरीं मञ्चिकां
व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणधिष्णस्य पुरो निदधाति ॥ आस-
न्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि ! त्वं स्याना सुखरूपासि सुख-
कारी भवसि । सुषदासि सुखेन सीदन्ति यस्यां सा सुषदा
सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि ॥ का० [१५, ७, २] अधीवास-
मस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति । आसन्त्यां वस्त्रमाच्छा-
दयति ॥ अधीवासदेवतम् । हे अधीवास ! त्वं क्षत्रस्य
क्षत्रियस्य योनिर्मातृवद्धारकत्वेन कारणमसि ॥ का० [१५,
७, ३] सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्यानामासीदेति । आसन्त्यां
यजमानं स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । हे यजमान ! स्योनां
सुखकरीमासन्दीमामीद आरोह सुषदां सुखोपवेशनयोग्या-
मासीद क्षत्रस्य योनिं स्थानमासन्दीमासीद ॥ २६ ॥

निषसाद धृतत्रतो वरुणः प्रस्थ्यास्वा ।
साध्याज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

का० [१७, ४, ७,] निषसादेत्युरोऽस्यालभत इति ।
अध्वर्युर्यजमानहृदयं स्पृशति ॥ वरुणदेवत्या गायत्री शनः-
शेषदृष्टा षष्टत्सप्तवर्णपादत्वाद्बर्धमाना गायत्री । षसौ

यजमानः पस्त्यासु विक्षु प्रजासु आ निषसाद । विशो वै पस्त्या इति श्रुतेः [५, ४, ४, ५] आधिपत्येनोपविवेश यदासन्त्यां निषसुः स प्रजासु एव निषसु इत्यर्थः । व्यवहृता-
 शेति [पा० १, ४, ८२] आड उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यव-
 स्थानम् । किम्भूतो यजमानः धृतव्रतः धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं
 कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः ।
 तथा सुक्रतुः शोभनमङ्गल्पः शोभनपञ्चो वा । किमर्थं निष-
 साद साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यम् सम्राड्भावाय
 राज्यायेति श्रुतेः [५, ४, ४, ५] ॥ २७ ॥

अभिभूरस्ये तास्ते पञ्च दिशः कल्प-
 न्ताम् । ब्रह्मंस्त्वं ब्रह्मासि सवितासि मृत्युप्रस-
 वः । वरुणोऽसि मृत्योजाः । इन्द्रोऽसि विशो-
 जाः । रुद्रोऽसि मुग्धेवः । बहुकार श्रेयस्कर
 भूयस्कर । इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रध्य ॥ २८ ॥

का० [१५, ७, ५] अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान् पाणावा-
 धायेति । यजमानहस्ते द्यूतमाधनभूतान् पश्चाच्चान् सौवर्ण-
 कपर्दाग्निदध्यात् ॥ अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्णाम-
 क्षाणां कृतमञ्जा पञ्चमस्य कलिगिति यदा पञ्चाप्यक्षा एक-
 हृपा पतन्ति उत्ताना अवाञ्चो वा तदा देवितुर्जयः तत्र कलिः
 सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते तत्सम्बन्धेन यजमानं प्रति
 वा । हे अक्ष ! यद्वा हे यजमान ! त्वमभिभूरसि अभिभविता
 अभितो व्यासासि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः
 पूर्वादयश्चतस्र जर्ध्वा चेति पञ्च दिशः ते त्वदर्थं कल्पन्तां त्वत्-
 स्थोऽजनसमर्था भवन्तु । कलेः सर्वाक्षाभिभावकत्वात्सुन्वतो-

ऽपि जयापेक्षित्वात् पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भावः ॥ का० [१५, ७, ७—८] वरं वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामन्वयते पञ्चकृत्वः प्रत्याह व्यत्याम् सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिरादिनवान्यमिति । यजमानो राज्यं मेऽस्त्वित्यादि द्रव्यं अस्मार्थं पञ्चवारं ब्रह्मन्निति मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्वयते एवामान्वितो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः सवितासि वरुणोऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसि इत्येतैर्मन्त्रैर्व्यत्यासं यजमानं प्रत्याह तेन चतुर्णांमपि मन्त्राणामादौ त्वं ब्रह्मासीति प्रयोगः । व्यत्यासमित्यादौ यजमानो ब्रह्मन्नित्यामन्वयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्वयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्वयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ; विशौजा इत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्वयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेव इत्याह । अन्यं च पञ्चमं प्रतिवचनभाटिनैव त्वं ब्रह्मासीत्येतावतैव कार्यं ब्रह्मणेति सूवार्थः ॥ ब्रह्मन् । ब्रह्मदेवतम् । यजमानः प्रथमं ब्रह्माणमामन्वयते हे ब्रह्मन् ! ऋत्विक् त्वामामन्वय इति शेषः ॥ त्वं ब्रह्मासि । पञ्च यजूंषि यजमानदेवत्यानि । ब्रह्मामन्वितो यजमानं प्रत्याह हे यजमान ! त्वं ब्रह्मासि महान् भवसि सविता प्रेरकाश्वासि सत्यप्रसवः सत्यः प्रसवोऽनुज्ञा यस्य ॥ द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽनिष्टनिवारकोऽसि सत्यौजाः सत्यमोजो यस्य अमोघवीर्योऽसि सत्ये वा ओजो यस्य ॥ तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विशौजाः विष्णु प्रजास्वीजस्तेजो यस्य विडोजा इति प्राप्ते विशौजा इति छान्दसमत एव पदकारो नावग्रहं चकार ॥ चतुर्थं प्रत्याह त्वं

ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन् ! त्वं रुद्ररूपोऽसि शत्रूणां रोद-
नाद्रावणाच्च सुशिवः शिव इति सुखनाम [निघ० ३, ६] शोभनं
शिवः सुखं यस्मात् शोभनं सुखयिता । त्वं ब्रह्मासीत्येतावदेव
पञ्चमं प्रतिवचनम् । का० [१५, ७, १०] बहुकारेति च
ह्यत्येवं नामानमिति । यजमानं बहुकारेत्यादिसुमङ्गलनामानं
नरमाकारयति ॥ लिङ्गोक्तदेवतम् । हे बहुकार ! बहु कार्यं
करोति बहुकारः श्रेयःकरोति श्रेयस्करः भूयो बहुतरं करोति
भूयस्करः तेषां सम्बोधनानि हे बहुकारेत्यादिकल्याणनामन्-
त्वामाह्वय इति शेषः ॥ का० [१५, ७, ११] स्फामस्मै प्रय-
च्छति पुराहितोऽध्वरुर्वेन्द्रस्य वज्र इति । अस्मै यजमानाय
स्फां ददाति द्यूतभूमिकरणाय । स्फादेवतम् । हे स्फा
इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्यादि
तस्य स्फामृतोयमिति श्रुतेः [१, २, ४, १] । तेन हेतुना
मे मम यजमानं रथ्य रथ्यतिर्वशगमने वशवर्त्तिनं कुरु । यो
वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्तेभ्यो वै स बलीयान् भवतीति
श्रुतेः] ५, ४, ४, १५] । यद्वा तेन मे रथ्य यस्मात्त्वं वज्र-
रूपस्तेन कारणेन मम रथ्य द्यूतभूमौ परिलेखनरूपं कार्यं
साधय ॥ २८ ॥

अग्निः पृथुर्धर्म॑णस्पति॑र्जुषा॑णो अग्निः
पृथुर्धर्म॑णस्पति॑राज्य॑स्य वेतु॑ स्वाहा । स्वाहा-
कृताः सूर्य॑स्य रश्मि॑भिर्यतध्व॑ सजा॒तानां
मध्य॑मेष्टाय ॥ २९ ॥

का० [१५, ७, १६] द्यूतभूमौ द्विरस्यं निधायामिजुहोति
चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथुरिति । एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं

निधाय तदुपरि चतुर्गृहीताण्यं जुहुयात् ॥ अग्निदेवत्यम् ।
 अग्निः आण्यस्य वेतु कर्मणि षष्ठी घृतं पिबतु स्वाहा सुहुत-
 मस्तु । किञ्चूतोऽग्निः पृथुः देवानां प्रथमत्वाद्दिशालः । तथा
 धर्मणः पतिः धारणं धर्मं जगतो धारणस्य धर्मस्य वा स्वामी ।
 जुषाणः प्रीयमाणः ह्यमानं हविः सेवमानो वा । अग्निः
 पृथुधर्मणस्पतिरिति पुनःपाठ आदरार्थः ॥ का० [१५, ७,
 १६] अक्षान्निवपति स्वाहाकृता इति । पूर्वोक्तपञ्चाक्षान्यूत-
 भूमौ क्षिपति ॥ अक्षदेवत्यम् । हे अक्षाः ! यूयं स्वाहाकृताः
 स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः
 किरणैर्यतध्वं स्पृधां कुरुत सजातानां समानजन्मनां भ्रातृणां
 क्षत्रियाणां मध्यमेष्ठाय मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय च
 यतध्वं यन्नं कुरुत यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं कुरुतेत्यर्थः ।
 मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्ठः तस्य
 भावो मध्यमेष्ठः तस्मै ॥ २८ ॥

सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्ट्रा
 रूपाः पूषा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना
 ब्रह्मणा वरुणेनौजसाग्निना तेजसा सोमेन
 राज्ञा विष्णुना दशम्या देवतया प्रसूतः प्रस-
 पामि ॥ ३० ॥

का० [१५, ८, १५—१६] पितामहदशगणसोम-
 पानासंख्याय सर्पणसु सवित्रेति वानुवाकमुक्त्वाति । पित्रादयः
 पूर्वजाः पितामहशब्देनोच्यन्ते । ऋत्विजोऽन्ये विप्राश्च
 मिलिताः शतसंख्याः सन्तो दशपेययागि सौत्वेऽहनि प्रति-
 सवनं सर्पणात्प्राक् स्वं स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां

गणं गणयित्वा अमुकः प्रथमः सोमपः असौ द्वितीयोऽसौ
 तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान् सोमयाजिनो गणयित्वा विभू-
 रसौत्यादिसर्पणं धिष्णोपस्थानं कुर्वन्ति सर्पणं भक्षणकाले
 सदःप्रवेशो वा । पक्षान्तरमाह सवित्तेति । यद्वा सवित्वा
 प्रसवित्तेत्येककण्डिकात्मकमनुवाकं पठित्वा शतं विप्राः
 सर्पणं कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनामसम्भवादयमेव
 पक्षः श्रेयानिति सूत्रार्थः ॥ सवित्वादिदेवत्यात्यष्टिः । एता-
 भिर्दशभिर्देवताभिः प्रसूत आसतोऽहं प्रसर्पामि सर्पणं
 करोमि । प्रत्येकपाठादेकवचनं सर्पामीति । काभिर्दशभिः
 प्रसूत इत्यत आह प्रसवित्वा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्वा
 सूर्येण । वाचा वायूपया सरस्वत्या । रूपे रूपलक्षितेन
 त्वष्टा देवेन त्वष्टा रूपाणामधिपतिरित्युक्तेः । पशुभिरुपल-
 क्षितेन पूष्णा देवेन । अस्मि अनेन इन्द्रेण विभक्तेः शि-आदेशः
 [यो० ७, १, १८] । ब्रह्मणा देवयागे ब्रह्मत्वकर्ता बृहस्पतिना ।
 ओजसा ओजस्विना वरुणेन । तेजसा तेजस्विना अग्निना ।
 राज्ञा ओषधिविप्राधिपेन दीप्यमानेन वा सोमिन् चन्द्रेण ।
 दशम्या दशसंख्यापूरिकया विष्णुना देवतया यज्ञाधिष्ठाता
 विष्णुरूपेण देवेन । एतेरासतः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति राजसूयः समाप्तः ॥

अ॒श्विभ्यां॑ प॒च्यस्व । सर॑स्वत्यै प॒च्यस्व ।
 इन्द्रा॑य सु॒त्रामृ॑णे॑ प॒च्यस्व । वा॒युः पू॒तः प॒वि-
 चे॑ण प्र॒त्यङ्ग॑सोमो अति॑सू॒तः । इन्द्र॑स्य यु॒ज्यः
 सखा॑ ॥ ३१ ॥

अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते ॥ राज-

स्यप्रान्ते विहिता सौत्रामणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्म-
 न्द्राणामश्विनाष्टमी ॥ का० [१५, ८ २५] पक्वौदनं विरू-
 ढांशूर्णीकृत्याश्विभ्यां पच्यस्व इति सत्सृजतीति । विरूढा जाता-
 ङ्गुरा अजाताङ्गुराश्च व्रीहयः क्षीमे बद्धाः सन्ति तन्मध्ये अजा-
 ताङ्गुराणां व्रीहीणामोदनं पक्वा विरूढान् व्रीहींशूर्णीकृत्यौ-
 दनेन मिश्रयति ॥ त्रीणि यजूषिः सुरादेवत्यानि । हे सुरे !
 त्वमश्विभ्यां पच्यस्व अश्विनोरर्थाय पाकं कुरु पाको नाम
 विपरिणामश्रेष्ठता । सरस्वत्यै देव्यै पच्यस्व । सुष्टु त्रायत
 इति सुत्रामा तस्मै सुत्राम्णे शोभनत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा
 इन्द्राय पच्यस्व यतः सौत्रामण्येन्द्रस्य भैषज्यं कर्त्तव्यमस्ति ॥
 का० [१५, १०, १०] वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्त्रुतं पुनाति
 वायुः पूत इति । पशूनां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृते दर्भैः
 सुरां कस्मिंश्चित्पात्रे पुनाति ॥ सोमदेवत्या गायत्री । वायुः
 सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३८] तृतीयैकवचनस्य
 सु आदेशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण
 कुशमयेन पूतः सन् प्रत्यङ् नीचैरधोमुखः सन् अतिस्त्रुत
 अतिक्रम्य गतः । किम्भूतः इन्द्रस्य युज्यो योगार्हः सखा
 सखिभूतः । सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुक्तस्त्वं
 सोमश्च सुगन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य
 सुगन्धः कृत इति [१२, ७, ३] श्रुत्योक्तम् तदयं मन्त्रो
 वदतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्यनु-
 पूर्वं वियूय । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये
 बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति ॥ उपययामगृहीतो-

ऽस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुवाम्णे ।

॥ ३२ ॥

का० [१५, १०, १२] ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन् वा प्रतिदेवतमेतयैवेति । पूतायां सुरायां बदरोफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गेत्येकं ग्रहं वैकङ्कतपात्रेण गृह्णाति । यद्वा कुविदङ्गेत्येव त्रीन् ग्रहान् प्रतिदेवतं गृह्णाति । यथा । कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेति प्रथमम् । कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वेति द्वितीयम् । कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा सुवाम्णे इति तृतीयम् । इत्थं कात्तोवतसुकीर्त्तिदृष्टम् । आद्या सोमदेवत्याऽनिरुक्ता त्रिष्टुप् । कुविदिति बहुनाम [निघ० ३, १, १२] अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु० ५, १७] चिदिति वितर्कं । हे सोम ! यथा यवमन्तः । यवा विद्यन्ते येषां ते यवमन्तः । मादुपधायाश्च मतोर्वाऽयवादिभ्य इति [पा० ८, २, ८] यवादीनां निषेधान्मन्तोर्मकारस्य वकाराभावः । बहुयत्रसम्यन्नाः कृषीवलाः । कुवित् बहुलं यवं सर्वं यवमयं मस्यं चित् विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य अङ्ग क्षिप्रं दान्ति लनन्ति, द्वाप् लवने लट् । तथा एषां यजमानानां सम्बन्धीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह इह अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि कुरु । एषां केषां ये यजमाना बर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति नम इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, २२] उक्तिर्वचनम् । ऋविर्लक्षणमन्नमादाय उक्तिं याज्यामभिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति । हे सोम ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि सरस्वत्यै त्वां गृह्णामि सुवाम्णे रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

युव॑ सु॒राम॑म॒श्विना॒ नमु॑चा॒वासुरे॑ स॒चा ।
 वि॒पि॒पा॒ना शु॑भ॒स्पती॑ इन्द्र॑ कर्म॒स्वावत॑म्
 ॥ ३३ ॥

का० [१५, ६, ८] ग्रहाणां युव॑सुरामं पुत्रमिवेति । युवं सुरामं पुत्रमिवेति हे ऋचौ सुराग्रहाणां याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या ॥ अनुष्टुप् अश्विनरस्वतो-न्द्रदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ ! युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्रमावतमपालयतं स्वकर्मक्षममकुरुतमित्यर्थः । अवर्तर्लङ् मध्यमद्विवचनम् । िश्वती युवाम् असुर एव आसुर-स्तस्मिन्नमुचौ नमुचिभञ्ज आसुरे असुरे दैत्ये स्थितं सुरामं सुष्ठु रमयतीति सुरामं सुष्ठु रमणोयं सोमं सचा सह एकोभूय विपिपाना विपिपानी विविधं पिबन्ती विविधं पिबतस्तौ विपिपानौ पिबतेर्व्यत्ययेन ह्वादित्वे शानच्प्रत्यये रूपम् । तदर्थे श्रुतावितिहासः [१२, ३, ४, १] नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखाभोत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह यपो तत इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाचाहं नमुचिना पोतवीर्याऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वतीचापां फेनरूपं वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो नमुचेः शिरसिच्छेद ततो लोहितमिश्रः ससुरः सोम-स्तदुदरादश्विभ्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्र-मश्विनावरक्षतामित्यर्थः । पुनः कौटुशी शुभः पती शोभनं शुष् शुभ दौमावित्यस्मात् सम्पदादित्वाद्भावे क्तिप् तस्य शुभः शोभनश्च कर्मणः पती पालकौ षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना [पा० -, ३, ४३] पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥३३॥

पुत्रमिव॑ पि॒तरा॑व॒श्विनो॒भेन्द्रा॑वथुः काव्यै-

दं॑मनाभिः यत् सुराम् व्यपिबः शचीभिः
सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णाक् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

त्रिष्टुप् अश्विनसरस्वतीन्द्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विना
उभौ अश्विनौ ! त्वामावतुः अवर्तेर्लिङि मध्यमद्विवचनं पुरुष-
व्यत्ययः आवतुः पालितवन्तो । कैः काव्यैः कवीनां मन्त्रद्रष्टृणां
सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा दंसनाभिः
दंस इति कर्मनाम [निघ० २, १, ३] दंससः करणं दंसना
त्करोति तदाचष्ट इति [पा० ३, १, २६ वा० १, २] णिचि
जति ख्यामश्चन्यो युजिति [पा० ३, ३, १०७] युच्प्रत्यये
दंसनेति रूपम् । दृष्टान्तमाह पुत्रमिव पितरो यथा माता-
पितरो पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ त्वामावतुः अश्विनाविन्द्रस्य
स्त्वनं कृतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह यदिति, यद्यस्मा-
त्कारणात् हे इन्द्र ! त्वं शचीभिः कर्मभिर्नमुचिबधादिकर्माणि
कृत्वेत्यर्थः सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पीतवा-
नमि पिबतेर्लिङि मध्यमैकवचनं रूपम् । हे मघवन् धनवन्निन्द्र !
यस्माच्च सरस्वती देवो त्वा त्वामभिष्णाक् उपसेवते त्वत्कृत-
सोमपानेन सरस्वतीकृतत्वत्सेवनेन च अश्विनौ त्वामावतुरिति
ज्ञायत इत्यर्थः । भिष्णाज् उपसेवायां कण्ठादिः अस्माकङि
कण्ठादिभ्यो यगिति [पा० ३, १, २७] प्राप्तस्य यको व्यत्य-
येन लुक् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हलिति [पा० ६,
१, ६८] तिपो लुक् लुङ्लङ्लृङ्स्त्वङुदात्त इति [पा० ६,

४, ७१] अडागमः वावसान इति [पा० ८, ४, ५६] जकार
रस्य ककारः अभिष्णगिति रूपम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदटीपे मनोहरे ।

अगमहृशमोऽध्यायो राजसूयान्तवर्णनः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥

बुञ्जानः प्रथमं मनस्तुत्वाय सविता धियम् ।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्यामरत् ॥ १ ॥

रमाकान्तं नमस्कृत्य गणेशं गारदां गुरुम् । संहितैकाद-
शाध्याये मन्त्रदीपो वितन्वते ॥ एकादशमारभ्याष्टादशाध्याय-
पर्यन्तमग्निचयनमन्त्राः ॥ तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ह्यव्य-
ऋषयो वा ॥ सोऽग्निः पञ्चचितिषुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां
प्रजापतिर्ऋषिः द्वितीयचितेदेवा ऋषयः तृतीयचितेरिन्द्रा
ग्निविश्वकर्माण ऋषयः चतुर्थचितेर्ऋषय एवार्षयः पञ्चमचि-
तिमन्त्राणां परमेष्ठो ऋषिः । तथा च श्रुतिः [६, २, ३, १०]
प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं
देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् देवा एव तस्या आर्षेयमिन्द्राग्ना
च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यन्त एव तस्या आर्षेयमृ-
षयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन् ऋषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठो
पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठेव तस्या आर्षेयमिति ॥ चयनं
कर्तुमिच्छन् फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पीणमासेष्टिं कृत्वा पुरु-
षाश्चगोऽव्यजानालभ्याजेन यागं कृत्वा पञ्चानां शिरांसि
घृताक्तानि प्रथमचित्वावुपधानार्थं क्वचित् संस्थाप्य तेषां कव-

न्यान्यजशेषं च मृद्युक्ते तडागादिजले प्रास्येत् उग्वार्थमिष्ट-
 काथ मृदं च जलं च तत एवादेयम् ततः फाल्गुनकृष्णाष्टम्या-
 मुखासम्भरणम् तदर्थमाहवनीयदक्षिणाग्नी सदृत्याहवनीयात्
 प्राक् कृते चतुष्कोणे गते ततस्तडागामृत्यिण्डमानीय भूममं
 स्थापयेत् पिण्डाहवनीयान्तराले सच्छिद्रां वल्मीकमृदं
 निदध्यात् आहवनीयादक्षिणदेशेऽश्वगर्दभाजाः प्राञ्जुखाः
 प्रागपरा मुच्चरमनावद्धाः स्थाप्याः आहवनीयोत्तरे वैणव्युभय-
 तस्तोष्णा कल्माषी हिरण्मयी वाभिः स्थाप्या ततः कर्माह
 का० [१६, २, ७] अष्टाष्टहीतं जुहोति सन्ततमुद्गृह्णन्
 पुञ्जान इति । अस्यार्थः । गार्हपत्ये घृतं संस्कृत्य जुह्वं स्रुवं
 च संमृज्य स्रुच्यष्टाष्टहीतमाज्यमाहवनीये परिस्तरणमभि-
 दाधानपूर्वकं सन्ततमविच्छिन्नधारया स्रुचमूर्धां कुर्वन्नध्वर्यु-
 र्जुहोति युञ्जान इत्याद्यष्टकण्डिकाभिः सान्तत्यं चाष्टर्चान्ते
 स्वाहाकारपर्यन्तम् ॥ आद्यानुष्टुप् तृतीयः सप्ताक्षरः । अष्टानां
 सवितापि ऋषिः देवोऽपि सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता
 पर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः चीयमानस्य वज्रैः
 स्वन्धि तेजः निचाय्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्य यद्वा
 सफलानां कर्मणां साधनभूतं निश्चित्य १ पृथिव्याः पशुगरी-
 रान्वित्पृथ्वा भूमेः सकाशादध्याभरत् अध्याहृतवान् इष्टकाः
 कृत्वाग्निं चितवानित्यर्थः । सवितृशब्देन श्रुती प्रजापतिरुक्तः
 प्रजापतिर्वै युञ्जान इति [६, ३, १, १२] श्रुतेः । किम्भृतः
 प्रथममग्नेरग्ने मनो युञ्जानः समादधानः युङ्क्तेऽसौ युञ्जानः
 किं कृत्वा धियो बुद्धोरिष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि तत्वाय
 तनित्वा विस्तार्य मनसा पर्यान्नाच्य बुद्धिप्रावधार्यत्यर्थः । तन्
 विस्तारे समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति [पा० ६, ४, २१]
 ज्ञापत्ययः अनित्यमागमशासनमितीडागमाभावः अनुदात्तो-

पदेशेत्यादिना [पा० ६, ४, ३७] नलोपः क्तो यगिति [पा० ७, १, ४७] क्त्वाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।
स्वर्ग्याय शक्ता ॥ २ ॥

गायत्री तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्कमती नदुक्तं पिङ्ग-
लेन एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजा-
पतिः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं यजमाना युक्तेनन्दि-
येभ्यो नियमितनैकाग्रेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गभाषकाय कर्मणि
शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म इति शेषः ॥ २ ॥

युक्ताय सविता देवान् स्वर्ग्यता धिया
दिवम् । बृहज्ज्योतिः कारिष्यतः सविता प्रसु-
वाति तान् ॥ ३ ॥

अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकोना सविता तान्
प्रसिद्धान् देवान् प्रसुवति । स प्रेरणे तुदादिः लेटोऽडाटा-
वित्यडागमः प्रसीति अभ्यनुजानाति प्रेरयतीत्यर्थः । कि
कृत्वा युक्ताय युक्ता क्त्वा यक् अग्निकर्मणि संयोज्य । किन्भृ-
तान् देवान् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति
प्रकाशत इति दिवम् इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः
द्योतनं स्वः स्वर्गं यता गच्छतः इणः शत्रन्स्य यत इति रूपम् ।
पुनः कौटशान् बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षणमात्म-
त्वेन कारिष्यतः संस्कुर्वतः । कौटशः सविता सविता प्रेर-
यिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवानग्निकर्मणि सविता
प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान् देवानिन्द्रियविशेषान् युक्ता
विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवति प्रकर्षेणाग्निकर्मणि प्रेरयति

कीदृशान् स्वर्गतः स्वर्गप्राप्तौ उद्यतान् तथा ब्रह्मत् प्रौढं
ज्योतिः चीयमानस्याग्नेस्तेजः धिया दिवं करिष्यतः तत्त-
दिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुमुद्यतान् ॥ ३ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्राविप्रस्य
ब्रह्मतो विपश्चितः । वि होत्रा इधे वयुनाविदेक
इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥

जगती व्याख्यातापि [पुत्रध्या० १४क०] विपश्चितो व्याख्या-
यते । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति
दक्षिणाद्दानादिनेति विप्रस्तस्य मन्वन्धिना विप्रा ऋत्विजो
मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समा-
हितं कुर्वते । उत अपि च धिय इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि
युञ्जते सम्पादयन्ति । कीदृगस्य विप्रस्य ब्रह्मतः प्रभोः अग्निच-
यनाद्योगनाभितुहस्य । तथा विपश्चितः विद्वपः प्रयोगाभि-
ज्ञस्य । विप्राः कीदृगाः होत्राः होमशास्त्राः जुह्वतीति होत्रा-
वप्रत्ययः कर्मण्यलस्यरहिता इत्यर्थः । नन्विदं ऋत्विग्यजमा-
नादिकं कुतो जातं तत्राह एक इत् पृक् एव अविता विदधे
सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृगः वयुनावित् वयुनानि प्रज्ञानानि
वेत्तीति वयुनावित् अन्येषामपि दृश्यत इति । पा० ६, ३,
१३७] दीर्घः विपश्चित् ऋत्विग्यजमानाभिप्रायज्ञः । कथ-
मेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह यतः सवितुर्देवस्य
परिष्टुतिर्मही परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महतो अचिन्त्यः
सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्य नमो भिर्वा शोक एतु
पथ्येव सूरैः । शृण्वन्तु विप्रवे अक्षय्य पुत्रा

अथ दे धामानि दिव्यानि तस्युः ॥ ५ ॥

त्रिष्टप् आद्यद्वितीयतुर्याणां व्यूहेन पूरणम् । पत्नीयज-
मानौ वामिति पदेनोच्येते । हे पत्नीयजमानौ ! वां युवयोरर्थे
नमोभिरन्नैः इदानीं हुतैर्घृतैः सहितं पूर्वं पुरातनैर्महर्षिभि-
रनुष्ठितं ब्रह्म परिवृढमग्निचयनाख्यं कर्माहं युजे युनज्मि
सम्पादयामि व्यत्ययेन तुदादित्वाच्छः यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणाः
सप्त ऋषयो ब्राह्मणाश्चोच्यन्ते वामर्थे पूर्वं पुरातनं ब्रह्म
ब्राह्मणजातिं नमोभिरन्नैर्युजे योजयामि अन्नैर्विप्रांस्तर्पया-
मीत्यर्थः । किमर्थमिति चेत् सुरैः पण्डितस्य यजमानस्य
श्लोकः कीर्त्तिर्व्येतु विविधं गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु व्यवहि-
ताश्चेति [पा० १, ४, ८२] वि एतु अनयोर्व्यवधानम् । तत्र
दृष्टान्तः पथ्या इव पथोऽनपेता पथ्या यत्रभागप्रवृत्ता आह-
तिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानस्य श्लोक उभयलोक-
सञ्चारी भवत्विति भावः । किञ्च अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य
पजापतेः पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यजमानस्य श्लोकं शृण्वन्तु ।
के । ये दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आतस्युः
अधिष्ठितवन्तः ते सर्वेऽस्य कीर्त्तिं शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्यद्भ्ययुर्देवा देवस्य महि-
मानमोजसा । यः पार्थिवानि विममे स एतशो
रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ६ ॥

सावित्री जगती प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम् । अन्ये देवा
यस्य सवितुः प्रयाणं प्रवृत्तिमनुययुरित् अवश्यमनुगच्छन्त्येव
यत्प्रवृत्तिमनुवर्त्तन्त इत्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महि-
मानं महत्त्वञ्च ओजसा बलेनानुययुः यस्य सविता पार्थिवानि

रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतींस्वीन् लोकास्मिमीति । लोका
 रजांस्युच्यन्त इति यास्कः [निरु० ४, १८] । स देवः महि-
 त्वना स्वक्रोयेन महाभाग्येन एतशः एतज्जगत्त्रयं स्थावरजङ्गमं
 प्राणभावेन श्रेते व्याप्रातोत्येतशः महिर्महता भावी महित्वं
 तेन । भावे कान्दमस्त्वन्प्रत्ययः । यदा एतश इत्यश्वनामसु
 [निघ० १, १४, १०] पठितम् । स देव एतशः अश्वरूपेण
 सर्वे जगदवष्टभ्य स्थितः । उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इति
 श्रुतेः [१०, ६, ४, १] । स्यादश्वं वसवो निरतष्टेति वक्ष्य-
 माणत्वाच्च [२८ अध्या० १३ क०] ॥ ६ ॥

देव॑ सवि॒तः प्रसु॑व॒ य॒ज्ञं प्रसु॑व॒ य॒ज्ञप॑तिं
 भगा॑य । दि॒व्यो गन्ध॑र्वः के॒त॒पूः के॒तं नः पु॑नातु
 वा॒चस्प॑ति॒र्वाच॑ नः स्वद॒तु ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [८ अध्या० १क०] कथ्यते । हे देव
 सवितः ! यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यजमानं च
 भगाय सोभाग्याय प्रसुव । किञ्च दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः
 केतपूः केतं परचित्ते वर्त्तमानं ज्ञानं पुनाति शाधयतीति
 केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति गन्धर्वः सविता
 नोऽस्माकं केतं चित्तवर्त्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्त्तनेन शोध
 यतु । वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु
 स्वादयतु अस्मदुक्ता वाक्तस्मै रोचतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

इ॒मं नो॑ दे॒व सवि॑त॒य॒ज्ञं प्र॑ण॒य दे॒वाव्यु॑
 सखि॑वि॒दं स॒त्रा जि॑तं ध॒नजि॑तं स्व॒जित॑म् ।
 ऋ॒चा स्तोम॑ संस॒र्धय॑ गा॒यत्रे॑ण॒ रथ॑न्तरं ब॒ह-
 द्ना॑य॒वव॑र्त्तनि॒ स्वाहा ॥ ८ ॥

अवसानपर्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती छन्दः ।
हे सवितर्देव ! नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणय प्रापय । कीदृशं
यज्ञं देवाव्यं देवा अच्यन्ते तर्प्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अव
प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः । तथा सखिविदं
मखायं खनिष्यादकं यजमानं वेत्तीति तम् विद ज्ञाने सखी-
नृत्विजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम् विदुल्ल लाभे
मखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा विद मत्तायाम् । सत्राजितं
सत्राणि हादग्नाहादौनि जयति वशीकरोतीति सत्रजित्तम्
तानि हि चायमानमग्निमपेक्षन्ते यद्वा सत्राशब्दः सत्य-
वाची [निघ० ३, १०, ३] सत्रा मत्यं ब्रह्म जयतीति ।
धनजितं धनं गवादिफलरूपेण यो जयति सम्पादयतीति
धनजित् । स्वर्जितं स्वः स्वर्गं जयति फलत्वेन सम्पादयति
य स्वर्जित्तम् ॥ किञ्च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसानरहिता
यजुरन्ता स्वाहेति यजुः । हे सवितः ! ऋचा स्तोत्रहेतुमामा-
धारभूतया ऋचा सह स्तामं त्रिवृदादिकं समर्धय समृद्धं कुरु
गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं साम समर्धय इहत् साम च
समर्धय कीदृशं बृहत् गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तनि
मार्गो यस्य तत् बृहत्साम्ना गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

देवस्य^१ त्वा सवितुः^२ प्रसवे^३ ऽश्विनो^४र्बाहुभ्यां^५
पूषा^६ हस्ताभ्याम् । षाद^७दे गायत्रेण^८ छन्दसाङ्गि-
रस्वत्पृथिव्याः^९ सधस्था^{१०}द्गिं पु^{११}रीष्युमङ्गिरस्व-
दाभर^{१२} चैष्टु^{१३}भेन^{१४} छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

का० [१६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभिमादाय इस्त आधाये-
त्येनामभिमन्वयते । अस्यार्थः देवस्य त्वेति कण्डिकाइयात्-

कमन्त्रेण वैणवीमभ्रिमादाय हस्त आधायेति ऋचा [क०
 ११] एनामभ्रिमभिमन्त्रयते ॥ देवस्य त्वा प्रजापतिः
 साध्या वा ऋषयः सावित्रं यजुः । व्याख्यातम् ॥ आददे
 अभ्रिर्देवता अतिष्ठतिच्छन्दः । हे अभ्रे ! सवितुर्देवस्य प्रभवे
 प्रेरणे सति अश्विनोः मन्त्रिभ्यां मणितन्त्रपर्यन्ताभ्यां बाहृभ्यां
 पूषाः मन्त्रिभ्यां साङ्गुनिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गाय-
 त्रेण छन्दसा सहायभूतेन युतः मन् त्वा त्वामाददे गृह्णामि ।
 तत्र दृष्टान्तः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिमन्त्र्यमङ्गिरोवदिति प्राप्तं
 अयस्मयादौनि छन्दसीति [पा० १, ४, २०] भमञ्जाया-
 मङ्गिरस्वदिति कृत्वाभावः अङ्गिरम ऋषयः पूर्वं यथा त्वा-
 मगृह्णन् तदत् । हे अभ्र ! त्वं गृह्णीता सतः पृथिव्याः सधस्थात्
 सहस्थानादुत्सङ्गात् अग्निमाभर आहर हयहोर्मच्छन्दसीति
 [पा० ८, २, ३२ वा०] हस्य भः । तैष्टभेन छन्दसा कृत्वा
 अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसा ययाग्निमाजङ्गः पुनरङ्गिरस्वदिति
 दृष्टान्तोऽर्थातिशयार्थः अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति
 यास्काक्तोः [निरु० १०, ४२] । किम्भृतमग्निं पुरीषं पशवो
 वै पुरीषमिति श्रुतेः [६, ३, १, ३८] पुरीषेभ्यः पशुभ्या हितः
 पुरीष्यस्तं पशव्यम् यदा पुरीषशब्देन पांशुरूपा शुक्ता सृ-
 च्यते तदहर्तीति पुरीष्योऽग्निः सृदमादायोक्त्वा कृत्वा तस्या-
 मग्निः स्थाप्यते यतोऽतो सृदग्नेरभेदोपचारेण सृदाहरणम-
 वाग्नाहरणमित्यभिप्रायेण पुरीष्यमग्निमाहरत्युच्यते अयं
 चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्ववानुवर्तिष्यते ॥ ८ ॥

अभ्रि॑रसि॒ नार्य॑सि॒ त्वया॑ व॒यम॑ग्निः
 श॑केम॒ खनि॑तुं स॒धस्य॒ आ जा॑गतेन॒ छन्द॑सा-
 ङ्गि॒रस्वत् ॥ १० ॥

त्वमभिरसि उखां निर्मातुं सृत्खननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारी असि स्त्रीरूपा चासि यद्वा न विद्यते अरिः शत्रुर्यस्याः सा नारी ईप्सु क्कान्दसः खननकाले अश्मादिना तव कृण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः । किञ्च त्वया युक्ता वयं सधस्ये पृथिव्या उत्सङ्गे वर्त्तमानमग्निं जागतेन क्कन्दसा खनितुं शक्रेम शक्ता भवेम शक्नोतेर्व्यत्ययेन शप् अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

हस्त॑ आ॒धाय॑ स॒वि॒ता वि॒भ्र॒दम्भि॑ ॥ हिर॒ग्ययी॑म् । अ॒ग्ने॒र्ज्योति॑र्नि॒चाय्य॑ पृथि॒व्या अध्या॒भरत् । आ॒नु॑ष्टु॒भेन॒ क्कन्द॑साङ्गि॒रस्वत् ॥ ११ ॥

अनुष्टुभ्यजुरन्ता आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः तस्य यजुषस्त्रिष्टुप्क्कन्दः । तृतीयतुर्यपादयोर्व्यूहेन पूर्तिः । अभिदेवत्या । सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हस्ते हिरण्ययीं स्वर्णरूपामभिः माधाय स्थापयित्वा विभ्रत् तामेव धारयन् सन् अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्निचाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधि भूमेः सकाशात् आनुष्टुभेन क्कन्दसा आभरत् आहृतवान् अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

प्र॒तृ॑त्तं वा॒जि॒न्नाद्र॑व॒ वरि॑ष्ठ॒ामनु॑ सं॒वत॑म् ।
द्वि॒वि॒तं ज॒न्म॑ पर॒म॒न्तरि॑च्छे॒ तव॑ नाभिः
पृथि॒व्यामधि॑ यो॒निरि॑त् ॥ १२ ॥

का० [१६, २, १०] अश्वप्रभृतींश्च प्रत्यृचं प्रतृतं युञ्जाथां योगी योग इति । ऋक्त्रयेण प्रत्यृचमश्वगर्दभाजानभि मन्त्रयतेऽभिहस्त उपविष्ट एव ॥ अश्वदेवत्या आस्तार-

पङ्क्तिः नाभानेदिष्ठदृष्टा यस्या अन्त्यौ द्वादशकावाद्यावष्टकौ
सास्तारपङ्क्तिः । वन सम्भक्तौ संवन्यते सम्यग्भज्यते सृष्टग्रह-
णार्थं । सेव्यत इति संवत् सम्पूर्वस्य वनतेः क्लिष्येतद्रूपम्
मृत्स्वननयोग्या भूमिः संवत् मा च पाषाणायभावेनाति-
प्रशस्तत्वाद्दरिष्ठे त्युच्यते । हे वाजिन् ! शीघ्रगामिन्नश्र ! वरिष्ठा-
मत्कृष्टां संवतं भूमिमनुलक्ष्य प्रतूर्तं शीघ्रमाद्रव आगच्छ
नमत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] क्तात्तो निपात-
स्त्वरतेः । ते तवाश्वस्य दिवि द्यलोके परममुत्कृष्टं जन्मादित्य-
रूपेण भविष्यति आगतस्य मतः यदा ते जन्म दिवि
रोहितादिदेवाश्वरूपेण प्रसिद्धम् । अन्तरिक्षे तव नाभिः
उदरम् यदा नियुन्नामकवायुश्रवा अन्तरिक्षे सञ्चरन्ति
तद्रूपेणास्यान्तरिक्षवर्त्तित्वम् नाभिगब्देन प्रकृष्टं शरीर-
मप्लव्यते । पृथिव्या अधि उपरि तव योनिः स्थानमित्
एव पादावेवेत्यर्थः भूमौ ते निवासस्थानं प्रत्यक्षं दृश्यते ।
विराड्रूपेणाश्वः स्तूयते एवमहिमा त्वं शीघ्रमागच्छेत्यर्थः
॥ १२ ॥

युञ्जाथां० रासभं युवमस्मिन् यामे॑ वृष-
णवसू । अग्निं भरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

गर्दभदेवत्या गायत्री कुञ्चिदृष्टा । गर्दभं मन्त्रयते । अध्व-
युयजमानावुच्यते । वृषा मेक्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ वृष-
णवसू वर्षतीति वृषा कनिन्यु इत्यादिना [उण० १, १५५]
वर्षतेरीणादिकः कनिन्प्रत्ययः यदा यागनिष्पादनद्वारा वृष
फलाभिवर्षकं वसु धनं ययोस्तौ नलोपाभाव आर्षः तयोः
सम्बोधनं हे वृषणवसू ! अध्वर्युयजमानौ यजमानदम्पती वा युवं
युवां रासभं गर्दभं युञ्जाथां बध्नीतम् युजेर्लोपि आत्मनेपदे

मध्यमद्विवचनं युञ्जाथामिति । क्व अस्मिन् यामे अस्मिन्नग्नि-
कर्मणि यद्वा यामो मृद्वहनरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्निमित्तभूते
सति । कौटुशं रासभम् अग्निं भरन्तं वोढुं समर्थमित्यर्थः ।
तथा अस्मयुमस्मान् कामयमानमस्मद्वितैषिणमित्यर्थः । इदं
युरिदं कामयमान इति यास्कः [निरु० ६, ३१] अस्मानि-
च्छतीत्यस्मयुः सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ८]
क्यच्प्रत्ययः अस्मदष्टेरत्वं छान्दमम् क्वाच्छन्दमीति [पा० ३,
२, १७०] उप्रत्ययः ॥ १३ ॥

योगे'-योगे तवस्तरं वाजे'-वाजे हवामहे ।
सखाय इन्द्रमृतये ॥ १४ ॥

अजदेवत्या गायत्री शुनःशेषदृष्टा । अजं मन्त्रयते ।
सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विग्यजमाना वयमिन्द्र-
मिन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तं मिन्द्रियप्रदं वा अजं मृतये अवनाय
रक्षणाय हवामहे आह्वयामः ह्वः शप् सम्प्रसारणम् । क्व
सति वाजे-वाजे तत्तदन्ने मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति
तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा । किञ्चूतमजं योगे-योगे तवस्तरं
युज्यतेऽनुष्ठीयत इति योगः कर्म तस्मिन् तत्तत्कर्मणि तव-
स्तरं बलवत्तरमुत्साहवन्तम् । तव इति बलनाम [निघ०
२, ८, ४] तवो बलमस्यास्तीति तवस्वो अस्मायेत्यादिना
[पा० ५, २, १२१] विन् अत्यन्तं तवस्वी तवस्तरस्तम्
अतिशये तरप् विभक्तोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] तरपि
विनो लुक् ॥ १४ ॥

प्रतूर्व नैच्छ वक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाणपत्यं

मयोमूरेहि । उर्वन्तरिचं वीहि । स्वस्तिग-
व्यूतिरभयानि कृगवन् पूणा सयुजा सह ॥१५॥

का० [१६, २, ११] अनुपसृशन्नत्क्रामयत्येनान् प्राचः
प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्तर्वन्तरिचं पृथिव्याः सधस्तादिति । स्वर्गम-
कुर्वन्नखादीन् भयं दर्शयन् प्राचो गमयति ॥ विराड्‌रूपा
त्रिष्टुप् यजुर्मध्या उर्वन्तरिचं वीहीत्येतावद्यजुः । त्रय एका-
दशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड्‌रूपा अत्र
द्वितीयो द्वादशार्गस्तेनैकाधिका । ऋचो मध्ये यजुः । अस्याः
पूर्वार्धस्याश्वो देवता । हे अश्व ! त्वमेहि आगच्छ किं कुर्वन्
प्रतूर्वन् तूर्वतिर्वधकर्मणा शत्रून् हिंसन् । अशस्तीः भ्रातृव्यैः
क्रियमाणा अपकीर्त्तीरवक्रामन् पादैरवष्टम्भयन्निवारयन्नि-
त्ययः । आगमने को गुण इति चेत् मयोभूः मयः सुखं भाव-
यतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन् सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य
गणवतो गाणपत्यं गणपतित्वमेहि आ समस्तात् प्राप्नुहि
अत्रागमने गणपतित्वं लप्स्यस इति भावः ॥ उर्वन्तरिचम्
यजुःसहितोत्तरार्धस्य रासभोत्क्रमणे विनियोगः । हे गर्दभ !
अभयानि कृगवन् ऋत्विग्यजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरि-
हारं कुर्वन् सयुजा समानयोगिन्या पूणा पृथिव्या सह उरु
विस्तार्णमन्तरिचं वीहि विशेषेण प्राप्नुहि । इयं वै पृथिवी
पूषेति श्रुतेः [६, ३, २, ८] । सह युङ्क्ते सा समुक् तया ।
किञ्च तस्त्वं स्वस्तिगव्यूतिः स्वस्तीत्यविनाशनाम [निरु० ३,
२१] स्वस्ति विनाशरहितो गव्यूतिर्मार्गो यस्य । भयवर्जि-
तप्रभूतयवसोटकमार्गः सन्नागच्छेत्यर्थः । नैकोऽध्वानं प्रप-
द्येतेति न्यायात् पूणा सहेत्युक्तिः ॥ १५ ॥

पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्व-

अश्वदेवत्यानुष्टुप् हे वाजिन् अश्व ! पृथिवीं भूमिमाक्रम्या-
धिष्ठाय पादस्पर्शेन परीक्ष्य रुचा दीप्त्या कृत्वा त्वमग्निमिच्छ
अग्ने रन्वेषणं कुरु अग्निहेतुं मृदं निश्चिन्विन्न्यर्थः । किञ्च
भूम्या वृत्त्वाय वृत्तु वर्त्तने क्त्वाप्रत्ययः क्त्वा यक् अत्र स्पर्शनार्थः
धातूनामनेकार्थत्वात् भूमेः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽभ्याकं त्वं ब्रूहि
अयं प्रदेशो अग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय यतो यस्मात् प्रदे-
शादयं तमग्निं खनिम खननेन सम्पादयाम यद्वा यतः प्रदेशा-
त्तादृशी मृत् प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनिम विदारयाम ॥ १८ ॥

द्यौस्ते' पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरि-
च्छं समुद्रो योनिः । विख्याय चक्षुषा त्वमभि-
तिष्ठ पृतन्यतः ॥ २० ॥

का० [१६. २, १८] द्यौस्त इति पृष्ठशब्दोपरि पाणिं
धारयन्ननुपस्पृशन्निति । पिण्डोपरि पदं दधन्नमन्नमस्पृशंस्ति
ष्ठन्नध्वर्युर्दक्षिणकरमश्वपृष्ठं धायन् मन्त्रं पठतीति सूत्रार्थः ॥
आर्षीं वृद्धती अश्वदेवत्या । हे अश्व ! द्योः द्युलोकस्ते तव
पृष्ठं पृथिवी भूमौकक्षतव सधस्थं महस्थानं पादा अन्तरिक्ष
मन्तरिक्षलोकंस्तवात्मा शरीरान्तर्दती जीवात्मा समुद्र उदकं
तव योनिः उत्पत्तिस्थानमसुयानिर्वा अश्व इति युतेः । एवं
स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा विख्याय उवायोग्यां मृदं विन्नाका पृत-
न्यतः संग्रामं कर्त्तुमिच्छतः शत्रून् राक्षसादींस्तस्यां मृदि
गूढं स्थितानभितिष्ठ पादैराक्रम्य विनाशय । पृतनामिच्छन्ति
सुप आत्मनः क्वच् [पा० ३, १, ८] कथध्वरपृतनस्यर्चि-
लोप इति [पा० ७, ४, ३८] क्वचि परे पृतनाशब्दस्यान्त-
लोपः ततः शत्रुप्रत्ययः ॥ २० ॥

उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्थानाद्
द्रविणोदा वाजिन् । वयं स्याम सुमतौ पृथि-
व्या अग्निं खनन्त उपस्थे अस्याः ॥ २१ ॥

का० [१६, २, १८] उत्क्रामेत्युत्क्रमयतीति । मृत्-
पिण्डादश्वमुत्तारयतीत्यर्थः ॥ विराडश्वदेवत्या दशार्णंचतुष्पादा
विराट् पङ्क्तिः द्वितीय एकादशस्तेनैकाधिकः । हे वाजिन् !
महते सौभगाय महाभाग्याभिप्रेक्ष्येऽस्मात् आस्थानात् खनन-
प्रदेशाद् यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम भगवद् ऐर्यवाची
शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य स सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै ।
कीदृशस्त्वं द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति द्रविणमशब्दः
मान्तः त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमिः सुमतौ शाभन-
मतौ मानुषहे चित्ते स्याम भवेम । कीदृशा वयम् अस्याः
पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे अग्निमग्नार्थे मृत्पिण्डं
खनन्तः खनितुमुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

उदक्रमीद् द्रविणोदा वाज्यर्वाकः सुलोकं
सुकृतं पृथिव्याम् । ततः खनेम सुप्रतीकम-
ग्निं स्वा रुहाणा अधि नाकभुक्तं ॥ २२ ॥

का० [१६, २, २०] उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते । पिण्डादुत्ता-
रिताश्वं मन्त्रयते ॥ आर्षो त्रिष्टुप् । अर्वा अरणशीलः चक्षुःशो-
द्रविणोदाः धनदाता वाजी अश्वः यत्प्रदेशाद्ददक्रमात् उत्-
क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं शाभनं लोकं प्रदेशं सुकृतं
पुण्यवन्त मकः कृतवान् करोतर्लङि बहुलं कन्दमीति [पा०
२, ४, ७३] शपा लुकि गुणे तिलोपे-रूपम् । ततः प्रदेशादय-
मग्निमग्निहेतुं मृदं खनेम कीदृशमग्निं सुप्रतीकं शोभनं

प्रताकं सुखं यस्य तं कीदृशा वयं स्वः स्वर्गमधिरुहाणा अधि-
रादन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः । अधीत्यु-
परिभवे ऐश्वर्ये वा । किञ्चूतं स्वः नाकं नास्त्यकं यत्र तं कं
सुखमकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तममुत्कृष्टम् ॥ २२ ॥

आ त्वा जिघर्मीं मनसा घृतेन प्रतिक्षिय-
न्तं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा
बृहन्तं व्यचिष्टमन्ने रभसं दृशानम् ॥ २३ ॥

का० [१६. २. २२] उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा
जिघर्मीति व्यतिषक्ताभ्यामृग्भ्यायाहुतो स्रुवेणाश्वपदे ।
अस्यार्थः । आज्यं संस्तृत्य पिण्डक्षमापे उपविश्य मृदमभि
अश्वपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा त्वा आ विश्वत
इति ऋग्भ्यां व्यतिषक्ताभ्यां स्रुवेणाहुतो हे जुहोति व्यतिषङ्ग-
शैवम् आ त्वा जिघर्मीति पूर्वस्याः पूर्वाधं मर्यश्चौरित्युत्तरस्या
उत्तराधं पठित्वेकाहुतिः आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वाधं पृथुं
तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तराद्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥
गृत्समददृष्टे अग्नेयौ हे त्रिष्टभौ । हे अग्ने ! मनसा अद्वा-
युक्तेन चित्तेन घृतेनाज्येन कृत्वा त्वामाजिघर्मी आसि-
ञ्चामि दीपयामि वा घृ चरणदीप्त्योः ह्वादिः । कीदृशं त्वां
विश्वानि भुवनानि प्रतिक्षियन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं
निवसन्तं क्षि निवासगत्योः तुदादिकादस्माच्छ्रुत्प्रत्ययः ।
तिरश्चा पृथुं तिरोश्चतीति तिर्यक् तेन तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा
पृथुं विस्तोर्णं वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् । इतो वा अय-
मूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुद्रा वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । यद्वा
तिरश्चा तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृतमिति बहुदेशव्याप्तिः

वयमा वयउपलक्षितेन कालेन बृहन्तमिति बहुकालव्याप्तिः
देशानानवच्छिन्नमित्यर्थः । तथा व्यचिष्ठं व्यचनं व्यचोऽव-
काशः साऽस्यास्ताति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान् व्यचिष्ठः
अतिगायने तमविष्ठनाविति [पा० ५, ३, ५५] इष्ठन् विष्म-
ताल्लगिति [पा० ५, ३, ६५] इष्ठनि परे मतुपो लुक् । अमृः
रभसं रभ राभस्य घृताद्यन्त्रेः सोक्ताहम् अनकात्रं हुतैरप्यस्य
शक्तिन्नयो नास्ताति भावः । तथा दृशानं दर्शनायं दृश्यमानं
वा अन्य देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत इति भावः दृशः शानन्
प्रत्ययः ॥ २३ ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघम्यैरक्षसा मनसा
तज्जुषेत । मर्यैशौ स्पृहयहर्णो अभिर्नाभि-
मृशे तन्वा जर्भुराणः ॥२४॥

अहमग्निमाजिघर्मि समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च ।
किञ्चूतं विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम् ।
सोऽग्निररक्षसा जीवित्वात्तनेन अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा
चित्तेन तत एव जुषतां सेवतां प्रार्थयति तन्निष् ।
कौदृशोऽग्निः मर्यादो मर्यादो मर्यादोः शौर्यते वाश्रितो मर्यादोः
इति मर्यादोः मर्यादोः मर्यादोः मर्यादोः मर्यादोः मर्यादोः
शौयो वर्णो कृष्णः मर्यादोः मर्यादोः मर्यादोः मर्यादोः मर्यादोः
मृश्यत इत्यभिभृशत अभिमृश्यत नाभिमृष्ट तस्य मृशे मृशे
चतुर्थी ततोयाह तस्यैर्विघेषणं नाभिमृशा अभिमृशणं कर्तु-
मयोग्यया दाहः मर्यादो ईदृश्या तन्वा शरारिण ज्वानानक्षणेन
जर्भुराणः जृम्भत तर्भुः जर्भुराणः जृम्भा गात्रविनासे इतस्ततश्च
गच्छन् जर्भुरीणाः कर्तुः उराणप्रत्ययः । ईदृशमग्निमाजिघ-
र्मीति योज्यम् ॥ २४ ॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् ।

दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ २५ ॥

का० [१६, २, २३] अभ्रया पिण्डं त्रिः परिलिखति परि वाजपतिरिति बह्विर्बह्विरुत्तरयोत्तरयेति । अस्थार्थः । अभ्रया वारत्रयं मृत्पिण्डं परिलिखति परया परया बह्विर्बह्विःप्रदेशे यथा तथा । परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परि त्वेति तद्वह्विर्हितीयं त्वमग्न इति तद्वह्विर्तीयस्तृमित्यर्थः ॥ आग्नेयी गायत्री सामकट्टष्टा । अयमग्निर्हव्यानि नानादेवत्यानि हवीषि पर्यक्रमीत् परिक्रान्तवान् परिक्रमणं भक्षणार्थं स्त्रीकरणमित्यर्थः । कौटुशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्यान्नस्य पतिः पालयिता कविः क्रान्तदर्शनः । किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रमीत् दाशुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् दाशुषे दाने अस्य धातोर्दाश्वान्सहानित्यादिना [पा० ६, १, १२] क्लसुप्रत्ययान्तो निपातः दाशति स्म दत्ते स्म इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे । दधाति दत्त इति दधत् धाधातुर्दानेऽपि डुधाञ् विधारणे पुष्टौ दान इति कल्पद्रुमोक्तेः ॥ २५ ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि । धृषद्वर्णां दिवे-दिवे हन्तारं भङ्गुरावताम्

॥ २६ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप्पायुष्टुष्टा । परीत्युपसर्गस्य धीमहीत्यनेन सम्बन्धः । सहस्य सहसि बले भवः सहस्यः बलेन मथ्यमानस्य जायमानत्वात् तत्सम्बोधनं हे सहस्य ! हे अग्ने ! वयं त्वा त्वां परिधीमहि सर्वतो ध्यायामः ध्यायतेः सम्प्रसारणं छान्दस-

मित्युक्तम् । कौटुशं त्वां पुरं पुरीरूपेण स्थितम् आग्नेय्यादि-
पुराणां रक्षकत्वात् यद्वा पिपत्तिं पालयतीति पूस्तम् पृ
पालनपूरणयोः क्तिप् उदोष्ठपूर्वस्येति [पा० ७, १, १०२]
उदादेशे पूरिति रूपम् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं
वा । धृषद्वर्णं जिधृषा प्रागल्भ्यो अतो व्यत्ययेन तोदादिकाः
च्छटप्रत्ययः धृणोति धृषन् प्रगल्भो वर्णा यस्य तम् असह्यरूप-
मित्यर्थः । दिवे दिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां हन्तारं भङ्गुरं भञ्ज-
नोयं पापं तद्येषामस्ति ते भङ्गुरवन्तो विघातका राक्षसादयः
यद्वा भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरवन्तोऽनवस्थितचि-
त्तवृत्तयस्तथा विनाशयिताम् । भङ्गुरावतामिति संहितायां
दीर्घः ॥ २६ ॥

त्वमग्ने॑ न् दुभि॒स्त्वमा॑ शुशु॒क्षणि॑स्त्वमङ्गास्त्व-
मश्म॑ न्स्परि॑ । त्वं वने॑ भ्यस्त्वमोष॑ धीभ्यस्त्वं नृणां
नृ॑पते जायसे शुचिः॑ ॥ २७ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुब्गुत्समदृष्टा प्रथमान्यावेकादशाणो
हितीयत्तायो दशाणो पादो यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीय-
चतुर्थी दशाणो यदा तदा विराट्स्थाना त्रिष्टुप् द्वी वा
वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानेत्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः ।
हे नृपते नृणां पालक ! हे अग्ने ! त्वं दुभिरहोभिर्निमित्त-
भूतैर्मथ्यमानो जायसे प्रतिदिनं मथ्यस इत्यर्थः यद्वा दुभिः
स्वर्गैः निमित्तभूतैस्तत्र तत्र यागशालासु जायसे त्वमाशुशुक्षणिः
आर्द्रां भूमिं शोषमेव शोषयित्वा यद्वा आशु क्षिप्रं शुचा दोष्या
क्षणोति इन्ति तमः सनोति सम्भजते वा आशुशुक्षणिः ।
त्वमङ्गो वर्षधाराभ्यो विद्यदात्मना जायते त्वमश्मनः परि
पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसङ्घटनेन जायसे त्वं वनस्पतिभ्यो

ऽरुणिकाष्टेभ्यो जायसे त्व मोषधिभ्यो वंशादिभ्यो जायसे
वंशद्वयसङ्घर्षणेन त्वं नृणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां गृहे
जायसे पुत्रो ह्येष मन् स पुनः पिता भवतीति श्रुतेः । किम्भू-
तप्लवं शुचिः शद्धिहेतुः पुनःपाकान्महोमयमिति स्मृतेः ॥ २७ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्वाहृभ्यां
पृथिव्याः सधस्यादग्निं
पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वा-
ग्ने म्प्रतीकमजस्त्रेण भानुना दीद्यतम् । शिवं
प्रजाभ्याऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्यादग्निं
पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामः ॥ २८ ॥

का० [१६, २, २३] अभ्रया पिण्डं खनति देवस्य त्वेति ।
अभ्रया कृत्वा पिण्डं परितः खनति कण्डिकाया ॥ देवस्य त्वा
व्याख्यातम् । पृथिव्याः आग्नेयं यजुः अत्यष्टिच्छन्दः । अहं
पृथिव्याः सधस्यादपरिप्रदेशात् पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस
इव खनामि । कीदृशमग्निं ज्योतिष्मन्तं ज्वालामयुक्तम् । हे
अग्ने ! ईदृशं त्वां पृथिव्याः सहस्यानात् अङ्गिरस इव वयं
खनामः । कीदृशं सुप्रतीकं सुमुखम् । अजस्त्रेणानुपक्षोणेन
निरन्तरं वर्त्तमानेन भानुना रश्मिना दीद्यतं दीप्यमानं
छान्दसो धातुः । प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तमत
एवाहिंसन्तं हिंसामकुर्वन्तम् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २८ ॥

अपां पृष्टमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः
पिन्वमानम् । वर्धमानो महा ॥२॥ आ च पुष्कं
रे द्विवो मात्रया वरिमुणा प्रथस्व ॥ २९ ॥

का० [६, २, २४] कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन्
 पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति । अस्वार्थः । मृतपिण्डोत्तर-
 भागे प्राग्भ्योवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रापां पृष्ठ-
 मिति पादत्रयाब्जक्रमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति ॥
 पुष्करपर्णदेवत्वा स्वराट्पङ्क्तिः आद्यौ दशकावन्ध्यावेकादश-
 काविति हात्तराधिका पङ्क्तिः स्वराट्पङ्क्तिः हाभ्यां विर-
 डित्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः । हे पुष्करपर्ण ! त्वमपां जलानां
 पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात् अग्नेः अग्न्यर्थस्य पिण्डस्य योनिः
 कारणमसि समुद्रमभितः उदकस्य परितः पिन्वमानं प्रीति-
 करं यद्वा पिन्वमानमिति समुद्रविशेषणम् पिन्वमानं सिञ्चन्तं
 समुद्रमुदकमभितः वर्धमानं सत् महत् प्रभूतं भवेत् शेषः ।
 वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्ययम्कान्दमः । पुष्करे जले आ-
 सोद च यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत् प्रभूतं सत् वर्धमानं
 वृद्धियुक्तं त्वमसि ॥ का० [१६, २, २५] विमार्द्यो नद्विव
 इति । एतत् पुष्करपर्णं विपुलं करोति ॥ हे पुष्करपर्ण !
 दिवो मात्रगा द्युलोकस्य परिमाणेन वरिमुणा उरुत्वेन
 त्वं प्रथस्व विस्तृतं भव उरोर्भावो वरिमा तेन प्रस्थस्फ-
 ल्यादिना [पा० ६, ४, १५७], उरोर्वरादेश इमनि
 ॥ २८ ॥

शर्मं च स्यो वर्मं च स्योऽच्छिद्रे बहुले
 उमे । व्यचस्वती संवसाथां भूतमग्निं पुरी-
 ष्यम् ॥ ३० ॥

का० [१६, २, २६] आलभत उमे शर्मं च स्य इति ।
 ऋग्हृयेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सदैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥
 कृष्णाजिनपुष्करपर्णदेवत्ये हे अनुष्टुभौ । हे कृष्णाजिनपुष्कर-

पर्णे ! उमे युवां शं च स्थः अग्नेः सुखकारिणी अपि भवथः वर्म
 च स्थः कवचवद्रक्षके अपि भवथः चौ समुच्चये । कीदृशि युवा-
 मच्छिद्रे छिद्ररहिते सकले बहुले विस्तीर्णे व्यचस्वती व्यचनं
 व्यचः असुनप्रत्ययः तदती अवकाशवती । तथाविधे युवां
 पुरीषं पशव्यमग्निं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम् । वस
 आच्छादने अदादिः आच्छाद्य चाग्निं भृतं विभृतं धारयतं
 विभर्तेः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक्
 ॥ ३० ॥

सं॑वसा॒थाः॒ स्व॒र्विदा॑सु मी॒चो॒ उर॑सा त्मना ।
 अ॒ग्नि॒मन्त॑भ॒रि॒ष्यन्तो॒ ज्योति॑ष्मन्त॒मज॑सु मित्
 ॥ ३१ ॥

हे कृष्णाजिनपृष्करपर्णे ! ज्योतिष्मन्तं तेजस्विनमजस्रमित्
 निरन्तरमेवाग्निमन्तरुदरे भरिष्यन्तो धारयिष्यन्तो युवा-
 मुरसात्मना उरोरूपेण भवदीयशरीरेणाग्निं संवसाथां
 सम्यगाच्छादयतम् । कीदृशि युवाम् स्वर्विदा विभक्तेराकारः
 स्वर्वित्त इति स्वर्विदो यज्ञसूर्यदेवाहर्वाचो स्वःशब्दः स्वर्ग-
 लाभसाधने इत्यर्थः । तथा समीचो सम्यगञ्चने सङ्गते एकचित्ते
 इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पुरी॑ष्योऽसि वि॒श्वभ॑रा अथ॒र्वा त्वा प्रथ॑-
 मो निर॑मन्यदग्ने । त्वाम॑ग्ने पुष्क॑रादध्यथ॒र्वा
 निर॑मन्यत । मूर्ध्नी॑ विश्व॑स्य वा॒घतः॑ ॥ ३२ ॥

का० [१६, २, २७] पिण्डं पुरीष्योऽसीति ॥ प्रतिष्ठागा-
 यत्रो अष्टौ- सप्त षट् चेति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः । अग्निदे-
 वत्या । हे अग्ने ! त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि विश्वभरा असि

विश्वं सर्वं जगद् विभर्ति धारयति पुष्पाति वा विश्वभराः
 असुन्प्रत्ययः । हे अग्ने ! प्रथमः इतरेभ्यः पूर्वभावी अथर्वाख्य
 ऋषिः प्राणो वा त्वा त्वां निरमन्यत् निःशेषेण मथितवान् ॥
 का० [१६, २, २८, ३, १] पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणोत्त-
 राभ्यां दक्षिणः साभिस्त्वामग्न इति षड्भिः सर्वं सक्तदृत्वा
 पुष्करपर्णे निदधातीति । दक्षिणेनाभिं धृत्वोभाभ्यां कराभ्यां
 सर्वं पिण्डं त्वामग्न इति षड्चेन सक्तदृत्वा पुष्करपर्णे
 स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्त्रो गायत्रो भरहा-
 जट्टाः । हे अग्ने ! अथर्वा प्राणः पुष्करादधि उदकात्सकाशात्स्वां
 निरमन्यत निःशेषेण मथितवान् आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति
 श्रुतः [६, ४, २, २] । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु [निघ० ३,
 १८, ३] पठितम् । विश्वस्य सर्वस्य जगतः सम्बन्धिनो वाघतः
 ऋत्विजस्त्वां मूर्ध्नाऽर्थादरणोः शिरसो निरमन्यन्तेति व्यत्ययः ।
 यद्वा विश्वस्येति षष्ठेःकवचनं प्रथमावहुवचनार्थं विश्वे सर्वे
 वाघत इत्यर्थः ॥ यद्वा ऋचोऽयमर्थः हे अग्ने ! अथर्वाख्य ऋषिः
 पुष्करादधि पद्मपत्रस्यापरि त्वां निरमन्यत । काट्टशात् पुष्क-
 रात् मूर्ध्नाः उत्तमःङ्गवत्प्रगस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो
 वाहकात् पुष्करपर्णमग्निमन्यनयन्ननिष्पादनद्वारेण सर्वं
 अगन्निर्वहति ॥ ३२ ॥

तमु^१ त्वा दृध्यङ्दृषिः पुत्र ई^२धे अथ^३र्वणः ।

वृत्त^४हणं^५ पुरन्दरम् ॥ ३३ ॥

हे अग्ने ! अथर्वणः ऋषेः पुत्रः दध्यङ्नामक ऋषिः तमु
 त्वा उ एवार्थे तमेव त्वाम् ईधे प्रज्वालितवान् । काट्टशं त्वां
 वृत्तहणं वृत्तस्य पाप्मनो हन्तारं ब्रह्मभूणवृत्तेषु हन इति
 [पा० ३, २, ८७] क्तिप् । पुरन्दरं रुद्ररूपेणासुरसम्बन्धिनां

त्रयाणां पुराणां विदारयितारम् । वाचंयमपुरन्दरी चेति
[पा० ६, ३, ६८] खशि निपातः ॥ ३३ ॥

तमु^१ त्वा पाथ्यो वृषा समी^१धे दस्युहन्त^१-
मम् । धनं जयं रणे^१-रणे ॥ ३४ ॥

पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती यद्वा पाथसि अन्तरिक्षे
हृदयाकाशे भवः पाथ्यः पाथोनदीभ्यां व्यस्ति [पा० ४,
४, १११] पाथःशब्दात् व्यण्प्रत्ययः टिलोपः । वृषा सेक्ता
मनः हे अग्ने ! त्वा त्वां समीधे सन्दीपयति मनसा हि ब्रह्म-
पत्या उपलभ्यते अतः पाथ्यः । मनसैवानुद्द्रष्टव्यमिति श्रुतेः मन-
सैवाभिलथ स्त्रियात् रेतः सिञ्चतीति वृषा हि मनः । मनो वै
पाथ्यो वृषेति श्रुतेः [६, ४, २, ४] । कीदृशं त्वा दस्युहन्त-
मम् दस्युन् हन्तीति दस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तम-
स्तम् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८, २, ७] नलोपे
दस्युहन्तम इति प्राप्ते नाहस्येति [पा० ८, २, १७] तमपो
नुडागमः अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम् । रणे रणे धनञ्जयं तेषु
तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम् ॥ ३४ ॥

सीद^१ होतः स्व उ लोके चि^१कित्वान् सादया^१
यज्ञं^१सकतस्य योनौ^१ । देवावीर्देवान् हविषा^१
यजास्यग्ने^१ बृहद्यजमाने वयो^१ धाः ॥ ३५ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववाताभ्यां दृष्टा । हे होतः
देवानामाह्वातः ! हे अग्ने ! स्व उ लोके उ एवार्थे स्वकीये
एव स्थाने कृष्णाजिनाख्ये त्वं सीद उपविश । कीदृशस्त्वं
चिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं जानन् किञ्च सुकृतस्य साधु-
कृतस्य कर्मणो यज्ञस्य योनौ स्थाने कृष्णाजिने यज्ञं सादय

स्थापय । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७ ।
संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः । यन्ने क्रियमाणेऽवघातपेषण
सोमनिधानादीनि कृणाजिन एव भवन्तीति कृणाजिनं
सुकृतस्य योनिः कृणाजिनं वै सुकृतस्य योनिरिति श्रुतेः [६,
४, २, ६] हे अग्ने ! यतो देवावीः देवानवति प्रीणातीति
देवावीः त्वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान् यजामि यजसि
नेटोऽडाटावित्याडागमः [पा० ३, ४, ८४] पूजयसि अतो
यजमाने बृहन्महद्दय आयुरन्नं वा धाः धेहि दधार्तर्नुडि
मध्यमैकवचने अधा इति प्राप्ते बहुलं कन्दस्यमाद्योगेऽपीत्य-
डभावः [पा० ६, ४, १५] ॥ ३५ ॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदि-
वा २ ॥ असदत् सुदत्तः । अदब्धव्रतप्रमतिर्व-
सिष्ठः सहस्रम्भरः श्रुचिजिह्वो अग्निः ॥ ३६ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् गृह्णमददृष्टा । नोत्युपमर्गोऽसददित्य-
नेग मस्वध्यत । अग्निः होतृषदने न्यर्मादत् होता यस्मिन्
सोदति तद्वोतृषदनम् होमनिष्पादकयोग्यस्थाने उत्तरवेदि-
रूपे सम्यगुपविष्टवान् । कौटृशोऽग्निः होता देवाना
माह्वता । विदानः स्वाधिकारं जानन् । त्वेषः त्वेष
दोषो पचाद्यच् त्वेषतीति त्वेषः दीप्तिमान् । दीदिवान्
दाव्यतीति दीदिवान् दिवु क्रीडादौ अस्मात् कसुः तुजादीनां
दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः लोपो
व्योर्वन्तीति [पा० ६, १, ६६] वन्तोपः होतृधिष्णुशदौ
गमनवान् । सुदत्तः साधु कुशलः क्षिप्रकारी । अदब्ध
व्रतप्रमतिः दम्भु बधे अदब्धमनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽद-
ब्धव्रतः प्रकृष्टा मतिर्वह्निर्यस्य स प्रमतिः अदब्धव्रतयासौ

प्रमतिश्चेति सः । तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थान इति वस्ता
 अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तृतमः तुरिष्ठेभ्यःस्त्रिति [पा० ६,
 ४, १५४] इष्टनि परे ढचा लोपः । सहस्रम्भरः सहस्रं
 सर्वजनं विभक्तिं पुष्पाति सहस्रम्भरः । शुचिजिह्वः शुचिः
 शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नानादेवत्यानि
 'हवींशभ्यवहरन्नप्युच्छिष्टं न करोतीति भावः ॥ ३६ ॥

संसीदस्व महा २ ॥ असि शोचस्व
 देववीतमः । वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज
 प्रशस्त दर्शतम् ॥ ३७ ॥

आग्नेयी ब्रह्मती प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयो द्वादशाणीऽन्ये-
 ऽष्टाणीः । मेध्यगदस्य छान्दसो विप्रकर्षः हे मियेध्य ! हे
 मेध्य । यज्ञिय ! यज्ञार्ह ! हे प्रशस्त ! उत्कृष्ट ! हे अग्ने त्वं
 संसीदस्व पुष्करपर्णे सम्यगुपविश । यस्त्वं महानसि अनेक-
 क्रतुहेतुत्वात् स त्वं शोचस्व शुच दीप्तिः दीप्यस्व । कीट-
 गत्स्वं देववौतमः देवान् वेति तर्पयति देववीः वी कान्धोदी-
 क्तिप् अतशयेन देववीः देववौतमः । किञ्च दर्शतं दर्शनौय-
 मरुषमरोचनं धूमं विष्टज विमुञ्च वीत्युपमर्गः सृजेत्यनेन
 सम्बध्यते इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चात धूमं सामुत्र
 हृष्टिर्भवतीति श्रुतिः ॥ ३७ ॥

अपो देवीरुपसृज मधुमतीरयन्माय
 प्रजाभ्यः । तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः
 सुपिप्यलाः ॥ ३८ ॥

का० [१६, ३, २] अपः अग्नेस्वनयत्यपो देवी रिति ।
 मृत्पिण्डगते जले सिञ्चति ॥ अस्ते वायव्ये मधुसारिणी सिन्धु-

होपट्टा द्वितीयो हादगार्णाऽन्ये तयोऽष्टाणाः यस्याः मा
न्यङ्गुमारिणो । पूर्वोऽर्वाऽग्ने इति सर्वोपनमध्याङ्गियते
द्यारध्वर्वा सखाध्वते हे अग्ने ! यदा हे द्योः ! यदा हे
अध्वर्या ! देवाः देवनशीला अपः उपसृज अस्मिन् खननप्रदेशे
आमिच्च । कौटुगीरपः मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्रीः ।
किमर्धं प्रजाभ्यः अयन्माय पञ्चमी षष्ठर्थं यक्ष्णोऽभावाऽ-
यक्ष्मं तस्मै प्रजानाजाराख्याय । तासां सित्तानामपां स्थानात्
सुचेत्तरूपादस्मात् खननप्रदेशात् आपधयः आ समस्तादुज्जिहता-
मुहच्छन्तु । कौटुग्य आपधयः सुपिप्लाः शोभनं पिप्लं फलं
यासां ताः ॥ ३८ ॥

सं ते वायुर्मातरिष्वा दधानृत्तानाया
हृदयं यद्विकल्पम् । यो देवानां चरसि प्राणथेन
कस्यै वै वषडस्तु तुभ्यम् ॥ ३९ ॥

का० [१६, ३, ३] सं त इति द्यातमपत्तिपति । पिण्ड-
गर्तं वायुं प्रकल्पति ॥ त्रिष्टुप् अर्द्धं पृथिवीस्यत्यमर्द्धं वायुदेव-
त्यम् । हे प्राणयि ! उत्तानायाः ऊर्ध्वाभिगुम्बिनां वस्थितायास्ते
तव यद्द्वयं हृदयमदृशं खननस्थानं विक्रुप्तं पिण्डावटरूपेण
विक्रमितञ्ज इडभाव आपः [पा० ७, २, ३४] तत् स्थानं वायुः
सन्दधातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा
पूर्वं तथा सम्यक्करोतु । कौटुगो वायुः मातरिष्वा मातर्यन्त
रिक्षे सर्वप्राणिनामवच्छेदकारिणि श्रयाते गच्छति मात-
रिष्वा । एवं पृथिवीमुक्त्वा वायुमाह हे देव ! द्यातनादिगुण-
युक्त ! वायो ! यस्त्वं देवानामग्न्यादानां प्राणथेन प्राणभावेन
चरसि प्राणानां भावः प्राणथम् भावे छान्दसस्थल्प्रत्ययः

कस्मै प्रजापतिरूपाय तुभ्यमियं पृथिवी वषडसु वषट्कृता
भवतु नो हैतावत्यन्यादृतिरस्ति यथैषेति [६, ४, ३, ४]
श्रुतेः ॥ ३८ ॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्मं वरुथ्यमास-
दत् स्वः । वासो अग्ने विश्वरूपं संव्ययस्व
विभावसो ॥ ४० ॥

का० [१६, ३, ५] आस्तीर्णयोरन्तानुदग्दृष्ट्याति सुजात
इति । अस्याथः । आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः
प्राप्तानुध्वं मादत्त इति ॥ अग्निदेवत्वानुष्टुप् द्वितीयो नवार्णः
सुजातः सुष्टुत्पन्नोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह
गर्मं सुखं यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वरुथं वरणीयं
गृहं कृष्णाजिननिर्मितमासदत् आसीदतु प्राप्नोतु ॥ का०
[१६, ३, ६] त्रिवृता मुञ्जयोक्ते णोपनहति वासो अग्ने इति ।
उदग्दृष्टीतान् कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तान् मुञ्जयोक्ते ण
बध्नात्युत्तरार्धेनेति सूत्रार्थः ॥ हे विभावसो ! विभा दीप्ति-
रेव वसु धनं यस्य स विभावसुः तत्सम्बोधनं हे विभावसो !
हे अग्ने ! विश्वरूपं बहुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्त्रं कृष्णा-
जिनरूपं संव्ययस्व सम्यक् परिधत्स्व व्येज् संव्यये अस्य रूपम्
॥ ४० ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या धिया ।
दुशे च भासा ब्रह्मता सुशुक्लनिराग्ने याहि
सुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥

का० [१६, ३, ७] उत्तिष्ठति पिच्छमादायोदु तिष्ठेति ।

तं पिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठेदिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या पथ्या
 बृहती विश्वमनोदृष्टा तृतीयो हादशार्णः अन्ये षष्टार्णाः ।
 हे स्वध्वर ! शोभनोऽध्वरो यज्ञो येन सुष्टु यागनिर्वाहक ! हे
 अग्ने ! उत्तिष्ठ उ उत्तिष्ठैव उत्थाय च देव्या देवनस्त्रभावया
 धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मानव पालय ह्यचोऽतस्तिड
 इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः । किञ्च हे
 अग्ने ! सुशस्तिभिः शोभनकीर्त्तिभिः सह यदा साधुशिष्टै-
 रश्वैः कृत्वा आयाहि आगच्छ । किं कर्तुम् बृहता भासा
 प्रौढेन तेजसा दृशे सर्वान् प्राणिनो द्रष्टुम् दृशे विख्ये चेति
 [पा० ३, ४, ११] पश्यतेस्तुमर्थो निपातः । कीदृगस्त्वं सुश-
 क्कनिः साधु शुचो रश्मोन् वनति सम्भजति सुशक्कनिः रश्मि-
 प्रसारक इत्यर्थः । आ अग्ने याहीति पदच्छेदः ॥ ४१ ॥

ऊर्ध्वं ऊ षु गा ऊतये तिष्ठा देवो न
 सविता । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदृज्जिभि-
 र्वाघङ्गिर्विह्वयामहे ॥ ४२ ॥

का० [१६, ३, ८] ऊर्ध्ववाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्वं ऊ षु
 ण इति । प्रासाहितवाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति ॥ अग्नि-
 देवत्यापरिष्टाद् बृहती कखदृष्टा चतुर्थः पादो हादशार्णोऽन्ये
 त्रयोऽष्टार्णाः सोपरिष्टाद् बृहती । हे अग्ने ! नोऽस्माकम्-
 तये रक्षणाय ऊर्ध्वं उ सु तिष्ठ ऊर्ध्वं एव सुतरामवस्थितो भव
 ह्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६, ३, १३५] दीर्घस्तिष्ठा इत्यत्र
 नञ् धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] न इत्यस्य
 षत्वम् । क इव देवो न सविता न इवार्थं सविता देव इव
 यथा सविता देव ऊर्ध्वः सन्नस्मानवति तदत् स त्वमूर्ध्वः सन्
 वाजस्य सनिता अन्नस्य दाता भवेति शेषः षणु दानं यथास्मा-

त्कारणात् अञ्जिभिर्मन्त्राभिव्यञ्जकैर्वाघङ्गिः इव्यवाहकैर्ऋ-
त्वग्भिः सह त्वा विद्वयामहे विविधमाह्वयामः तस्मादूर्ध्वं
एव तिष्ठेति पूर्वत्वान्वयः । अञ्जन्ति व्यक्तो कुर्वन्तीत्यञ्जिनस्तैः
यदा अञ्जिभिः द्रव्याणां व्यञ्जनेः रश्मिभिः सहितं त्वां विद्व-
यामहे । कीटशैरञ्जिभिः वाघङ्गिः हविषां वोढृभिः ॥ ४२ ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारु-
विभृत ओषधीषु । चित्रः शिशुः परि तमांसि-
स्य तून् प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः ॥ ४३ ॥

का० [१६, ३, ८] अवहृत्शोपरिनाभि धारयन्नश्वप्रभृ-
तीनाभिमन्त्रयते स जात स्थिरो भव शिवो भवेति । पिण्डं
नीचैरवतार्य नाभ्युपरि हस्ताभ्यां धारयन्नश्वगर्दभाजान् स
जात इत्यावृत्क्रमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नैकेकं
मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा ।
अश्वमग्नीकृत्य स्तौति हे अग्ने ! स त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्या-
गर्भः सन्निदानीं जातोऽसि । कीटशस्त्रं चारुः शोभनः पूज्यः ।
ओषधीषु पुरोडाशादिनक्षणासु दातव्यासु विभृतः विद्वतः ।
चित्रः नानावर्णाभिर्ज्वानाभिर्विचित्ररूपः । इदानीमुत्पन्न-
त्वात् शिशुः शंसनीयो वा । अक्तूनिति लिङ्गव्यत्ययः अक्तूनि
तमांसि रात्रुपलक्षितानि अभ्यकाराणि परि परिहरन्
मातृभ्यो अधि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदत्
अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः प्रकर्षेण गच्छ इणो गा लुडीति
[पा० २, ४, ४५] गादेशः अडभावश्छान्दसः कन्दसि लुङ्-
ङ्ङि इति [पा० ३, ४, ६] सर्वकाले लुङ् प्रेत्युपसर्गो गा
इत्यनेन सम्बध्यते । दाधर्त्तिदधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४,
६५] कनिक्रददिति यङ्लुगन्तो निपातः ॥ ४३ ॥

स्थि॒रो भ॑व वी॒ड्वुङ्ग॑ आ॒शुर्भ॑व वा॒ज्य॒र्वन् ।
पृथु॑र्भ॒व सु॒षट्स्त्व॒ग्नेः पु॑री॒षवा॑ह॒णः ॥ ४४ ॥

रासभदेवत्यानुष्टुबुष्णिग्वा । इयति प्रति पदार्थं गच्छती-
त्यर्वा रासभः हे अर्वन् गमनकुशल ! स्थिरः चलनरहितः सन्
त्वं वीडुङ्गः दृढकाया भव वीडुगुब्दा दृढार्थः वीडून्यङ्गानि
यस्य सः । आशुः वेगवान् सन् वाजो अन्नहेतुर्भव । पृथुः
विस्तोर्णः सन् अग्नेः सुषटः सुखासनः स्वास्थेया भव सुखेन
सद्यते स्थीयते यस्मिन् स सुषटः । कौटुगस्त्वं पुरीषवाहणः
पुरीषशब्देन पांशुरूपा मृदुच्यते तां वहतीति पुरीषं पशव्यं
यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः कव्यपुरीषपुरीषेषु जुगडिति
[पा० ३, २, ६५] अट्प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

शि॒वो भ॑व प्र॒जाभ्या॑ मानु॑षीभ्य॒स्त्वम॑ङ्गिरः ।
मा द्यावा॑पृथि॒वी अ॒भि शो॑ची॒मान्तरि॑क्षं॒ मा
वन॒स्पती॑न् ॥ ४५ ॥

अजदेवन्या पथ्या बृहती । अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वं
सम्पादितत्वात् अङ्गमोष्ठवादा अङ्गिरा अग्निः तत्सम्बोधनं हे
अङ्गिरः ! अग्निरूप अज ! मानुषोभ्यः मनोः सम्बन्धिभ्यः प्रजा-
भ्याऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव अङ्गिरा वा अग्निराग्नेयोऽज
इति श्रुतेः [६, ४, ४, ४] । किञ्च द्यावापृथिवी मा अभि-
शोचीः मा सन्तापय तथान्तरिक्षं माभिःशोचीः तथा वनस्प-
तीन्माभिःशोचीः ॥ ४५ ॥

प्रेतु॑ वा॒जी कनि॑क्रद॒न्नान॑द॒द्रास॑भः प॒त्वा ।
भर्त्न॑ग्निं पु॒रीष्य॑ मा पा॒द्यायु॑ष पुरा । वृषा-

ग्निं हृषणं भरन्नपां गर्भं च समुद्रियम् ॥
अग्न् आयाहि वीतये ॥ ४६ ॥

का० [१६, ३, १०] धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुप-
सृशन् प्रैतु वाजी हृषाग्निमित्यश्वश्वरयोरिति । अश्वानीना-
मुपरि पिण्डं धारयति तानसृशन् प्रैतु वाजीत्यश्वोपरि
हृषाग्निमिति सरोपरीति सूत्रार्थः ॥ महापङ्क्तिस्त्ववसाना
अष्टार्णषट्पादा महापङ्क्तिः आद्यावर्धर्चावश्वदेवत्यौ तृतीयो-
ऽर्धर्चा रासभदेवत्यः तृतीयतुर्यौ पादौ व्यृह्यौ । वाजी अश्वः ।
प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु किं कुर्वन् कनिक्रदत् अत्यर्थं ह्येषितशब्दं
कुर्वन् यद्भुगन्तम् । रासभश्च प्रैतु यवसवाहनार्थम् । किं
कुर्वन् नानदत् सोपहासमुच्यते गर्दभरटितेन सर्वा दिशो
नादयन् यद्भुगन्तम् । कीदृशो रासभः पत्वा पतनशौलः
पत्सु गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २,
७५] कनिप् । अश्वमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहासार्थम् ।
तथा च श्रुतिः [६, ४, ४, ७] यदश्वस्य यजुषि रासभं
निराह तद्रासभे शुचं दधातोति । किञ्च अयमश्वं पुरीषं
पशव्यमग्निं भरन् धारयन् आयुषः पुरा कर्मणः पूर्वं मा पादि
मा विनश्यतु कर्मसमाप्तिपर्यन्तं जीवत्वित्यर्थः । आयुःशब्देन
श्रुत्या कर्मात्मम् यज्ञसम्बन्धेनैवाश्वानां श्रुतिः क्रियते ॥
अथ रासभमन्त्रः हृषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन् धारयन् सन्
प्रैतु इति शेषः । कीदृशमग्निम् हृषणं सेक्तारं फलाभिवर्षण-
समर्थम् आहुतिपरिणामेनेति भावः । अपां गर्भम् जल-
मध्येऽवस्थानादेवमुच्यते मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्भूषं
वा । समुद्रियं समुद्रे वडवान्निरूपेचोत्पन्नं यद्वा समुद्रे
अग्निचयने भवः समुद्रियः तम् त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्य-

शुषां महाव्रतं सान्नां महदुक्त्यन्वामिति श्रुतेः ॥ का०
 [१६, ३, ११] अग्ने आयाहीत्वाहृत्य खराच्छागस्वस्तं
 सत्यमित्या निधानात् । अग्ने इति मन्त्रेण रासभात् पिण्ड-
 माहृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणाजस्रोपरि पिण्डं धारयेत्
 परिव्रते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः । एकपदा गायत्री
 अग्निदेवत्या । हे अग्ने ! वीतसे इविर्भक्षणाय आयाहिं
 आगच्छ ॥ ४६ ॥

ऋतं सत्यमृतं सत्यम् । अग्निं पुरीष्य-
 मङ्गिरस्वङ्गरामः । ओषधयः प्रतिमोदध्वम-
 ग्निमेतं शिवमायन्तमभ्यत्र युष्माः । व्यस्यन्
 विश्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नो अप दुर्मतिं
 जहि ॥ ४७ ॥

अग्निदेवत्वं यजुः प्राजापत्या गायत्री । ऋतसत्यशब्दाभ्या-
 मादित्वाग्नी विवक्षितौ ऋतमादित्यः सत्यमग्निः तादृ-
 गुभयरूपमग्निमध्याहरामीति शेषः । ऋतं सत्यमिति
 पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ का० [१६, ३, १३] अग्नहापुरुष-
 मीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति । देवपितृकार्यविमुक्त्वा-
 ऽनहापुरुषस्तमध्वर्युरीक्षते अग्निपु ज्वलत्स्वाहवनीयान्ते स्थित
 इति पूर्ववत् पदेन लभ्यत इति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यजुः
 सामगायत्री । पशव्यमग्निमङ्गिरसो मुनय इव भरामः
 हरामः ॥ का० [१६, ३, १४] उत्तरत आहवनीयस्योह-
 तावोक्षिते सिक्तोपर्कोर्णे परिव्रते प्राग्दारे पिण्डं निदधात्यो-
 षधय इति । उखासन्धरणार्थमुद्धृतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्व
 मेव क्षते परिव्रते आच्छादितप्रदेशे ओषधय इति मन्त्राभ्यां

पिण्डं स्थापयति । कीदृशे परिहृते उद्धते अतोलेखने अवी-
क्षिते सित्ते प्राग्दिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ते एता-
दृशे इति सूत्रार्थः ॥ त्रिष्टुम्बनुष्टुभावोषधिदेवत्ये व्यस्यन्नि-
त्यर्द्धर्चोऽग्निदेवतः । हे ओषधयः ! यूयमेतमग्निं प्रति मोदध्व-
मभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत । कादृगमग्निं शिवं शान्तम् ।
अत्राश्विन् प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानभिमुखोक्त्य आयन्त-
माभ्युत्थन्तम् । एवमर्द्धर्चोऽग्निं कृत्वाथाग्निमाह हे अग्ने !
त्वमत्र निषीदन्निविगमानः सन्नाऽस्मान्कं दुर्मतिं दुर्द्विं नास्ति
दत्तं नास्ति हृतमित्येवमादिकासपत्रादि अपनय । किं
कुर्वन् विश्वाः सर्वा अनिरा ईताः अमोवा व्याधींश्च व्यस्यन्नि-
रस्यन् नास्ति इरा अन्नं यासिष्वा अनिराः इरेत्यन्ननाम
[निघ० २, ७, १२] अतिवृष्ट्याद्याः ॥ ४७ ॥

ओषधयः प्रतिगृभ्णीत पुष्यवतीः सुपिप्प-
लाः । अयं वो गर्भं ऋत्वियः प्रब्रं सधस्य-
मासदत् ॥ ४८ ॥

हे ओषधयः ! एतमग्निं प्रतिगृभ्णीत गृह्णीत स्वीकु-
रुत । यूयं कादृश्यः पुष्यवताः वा कन्दमिति [पा० ६, १,
१०६] पूर्वमन्वणदार्घ्यः पुष्यवत्यः प्रशस्तपुष्पोपेताः । सुपिप्पलाः
शाभनं पिप्पलं यासां ताः । किञ्च ऋत्वियः ऋतव्यः ऋतुः
प्राप्ताऽस्य कन्दसि धस् इति [पा० ५, १, १०६] कालप्राप्ता
घस्यन्त्ययः ऋतुकालीनः प्राप्ताकालः वो युष्माकं गर्भं भूत्वाय-
मग्निः प्रब्रं पुष्यतनं सधस्यं सहस्यानं गर्भयोग्यस्थानमासदत्
आसीदति ॥ ४८ ॥

वि पाञ्जसा पृथुना शोशुचानो वाधस्व

द्विषो रक्षसो अमौ'वाः । सुशर्म'णा सुहृतः
शर्म'णि स्यामग्नेरह १ सुहव'स्य प्रणी'तौ ॥ ४६ ॥

का० [१६, ३, १५] वि पाजसेति प्रमुच्येनमजलोमा-
न्यादाय प्रागुदीवः पशून्तृष्टजति । वि पाजसेति मन्त्रेणेन
पिण्डं कृष्णाजिनवडं यिस्रंस्य कागरोमाणि गृहोत्वाश्वादीने-
शानो दिगं प्रत्यन्तृष्टजतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टु-
वकालदृष्टा धातुपमर्गा बाधस्वत्यनेन मख्यधत्ते हे अग्ने ।
द्विषः शत्रून् रक्षसः रक्षसान् अम'वाः व्याधीश्च त्वं विवा-
धस्व विग्रीण निवर्तय । काटृगस्त्वं पृथुना विस्तीर्णेन
पाजना चनेन शाश्वतानः अत्यन्तं दीप्यमानः पाज इति
बलनाम [निय० २, ८, २] शोचतेर्यङ्नाच्छानच्प्रत्ययः ।
एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा शोचमाह अग्ने प्रणातो प्रणयजे अभ्यनु-
ज्ञायां परिवर्षीतं संश्रामहं शर्मणि शरणे सुवि वा स्यां
भवेयं सुखं प्राङ्गुणित्वर्थः । काटृगस्याग्नेः शर्मणिः साधु-
शरणस्य शर्मणं शर्म सुखं यस्मात् स सुशर्मा तस्य । सुहृतः
प्रोदभ्य । सुहवस्य सुखनाह्वातुं शक्यस्य । अमान्निडि उत्त-
मकवचनेन व्यतिरिक्तं रूपम् ॥ ४६ ॥

आपो हि ष्ठा मयाभुवस्ता न ऊर्जं दधा-
तन । सुहं रणाय चक्षसे ॥ ५० ॥

का० [१६, ३, १७] आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्व-
मुदकमामिक्षति पिण्डे । पलाशत्वक्कथितं जलं पिण्डे
ऋक्त्वयेण क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अहं वतास्तिष्ठो गायत्राः
मिन्मुहोपदृष्टाः । हिगब्दः एवार्थः प्रमिदार्था यस्मादर्थो
वा । हे आपः ! या यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भावयित्राः

स्व भवथ मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुवः यस्मात्कारणाभ्योभुवः स्थिति वा स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वमपां प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो द्युयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत तप्तनप्तनथनास्येति [पा० ७, १, ४५] लोच्यमध्यमबहुवचनस्य तनवादेशे दधातनेति रूपम् । यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान् कुरुतेति भावः । किञ्च महि महते रक्षाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय चास्मान् दधातनेत्यनुवर्त्तते महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुरुत अस्मान् ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्युचो भावः । मह पूजायां मद्यते पूज्यत इति मट् क्तिप्रत्ययः तस्मै महे । रण शब्दे रक्ष्यते स्तूयते सर्वेरिति रचम् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरसुन्प्रत्ययः तस्मै चक्षसे । यस्मिन् ज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्वादिति ह्यान्दोग्यश्रुतेः ॥ ५० ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयते ह नः ।

उशतीरिव मातरः ॥ ५१ ॥

हे आपः ! वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतु रसोऽस्ति इहास्मिन् कर्मणि इह लोके वा स्थितानोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत तं रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः उशतीर्मातर इव उशन्ति ता उशत्यः वा हृन्दसीति [पा० ६, १, १०६] दीर्घः । वश काम्नी इत्यस्माच्छ्रुतप्रत्ययान्तादुगितस्येति [पा० ४, १, ६] ऊँइ । उशत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं बालं पाष्यन्ति तद्वत् ॥ ५१ ॥

तस्मा॑ अरं॑ गमाम॑ वो॒ यस्य॑ क्षयाय॒ जिन्व-
थ । आपो॑ ज॒नय॑था च नः ॥ ५२ ॥

अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्छान्दसः । हे आपः !
वो यष्मत्सम्बन्धिनस्तस्य पर्याप्तिं वयं गमाम गच्छेम पर्याप्ति-
नाम रमविषये दैत्यं सटाटसिर्वा तस्मै इति चतुर्थी
षष्ठ्यर्थे । यस्य क्षयाय जिन्वथ चयो निवास इत्याद्युदात्त-
त्वात् [पा० ६. १. २०१] क्षयशब्देन निवासः क्षयायेति
चतुर्थी षष्ठ्यर्थे यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् क्षयस्य निवा-
सस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याद्दृतिपरिणामभूतस्य रसस्यै-
कदेशेन ययं ब्रह्मादिस्तस्वपर्यन्तं जगत् जिन्वथ तर्पयथ
जिन्वतिः प्रीतिकर्मा पञ्चाद्दृतिपरिणामक्रमेणेति भावः ।
किञ्च हे आपः ! नाऽस्मान् तत्र भाक्तृत्वेन जनयथ उत्पादयत
आशिषि लोट् तद्रमभाक्तृनस्मान् कुरुतेत्याजान् देवत्वमाशा-
स्यते इति भावः अन्येषामपि दृश्यते इति [पा० ६. ३. १३०]
संहितायां दार्ढ्यः ॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः यस्य क्षयाय क्षयं
निवासेन ययं जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रमाय तद्रमाप्तये वो
यष्मानरमत्यर्थं वयं गमाम प्राप्नुमः । किञ्च हे आपः ! ययं
नाऽस्मान् जनयथ प्रजात्पादनसमर्थान् कुरुथ गच्छतेर्लुङि
उत्तमबहुवचनेऽगमामिति रूपम् अडभाव आर्षः बहुलं छन्द-
सोति [पा० २. ४. ७३] शपा लुकि लोटि वा रूपम् ॥ ५२ ॥

मि॒त्रः स॒ष्ट्य॑ पृथि॒वीं भूमिं॑ च॒ ज्योति-
षा स॒ह । सुजा॑तं जा॒तव॑दममय॒क्ष्माय॑ त्वा
स॒ष्ट्या॑ जा॒मि प्र॒जाभ्यः॑ ॥ ५३ ॥

का० [१६. ३. १८] अजलोमभिः स॒ष्ट्य॑ जति मित्र

सृष्ट्येति । आजाद्यानि पूर्वं लोमानि गृहीतानि तैः पिण्डं
 मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ मित्रदेवत्योपरिष्ठाद्बृहती त्रयोऽष्टा-
 र्णाञ्चतुर्थो द्वादशार्णः । मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं द्युलोकं
 भूमिं चेमां सृत्पिण्डरूपां ज्योतिषाजलोमभिः सह संसृज्य
 एकीकृत्य मङ्गमध्वर्यवे प्रयच्छत्विति शेषः । पृथिवीशब्दो
 द्युलोपान्तरिक्षवाची इह द्युलोकवाची गृह्यते अजस्याग्ने-
 यत्वाज्ज्योतिःशब्देनाजलोमान्युच्यन्ते । अहमपि सुजातं
 शोभनोत्पन्नं जातवेदसं जातप्रज्ञानमजलोमाख्यमग्निं त्वा
 त्वां संसृजामि पिण्डेन योजयामि किमर्थं प्रजाभ्यः चतुर्थी
 षष्ठ्यर्थं प्रजानामयच्छाय यच्छापो रोगस्याभावोऽयच्छमं तस्मै
 रोगाभावाय ॥ ५३ ॥

रुद्राः सृष्ट्यं पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समी-
 धिरे । तेषां भानुरजस्र इच्छुक्रो देवेषु रोचते
 ॥ ५४ ॥

का० [१६, ३, १८] शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः सृष्ट्य-
 ज्येति । सूक्ष्मसिकतालोहकिडुपाषाणचूर्णैः पिण्डं मिश्रय-
 तीति सूत्रार्थः ॥ रुद्रदेवत्यानुष्टुप् । ये रुद्राः पृथिवीं पार्थिवं
 पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संयोज्य बृहज्ज्योतिः
 प्रौढमग्निं समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः उखास्थमग्निं
 सम्यक् पालितवन्तः । तेषां फलमाह । तेषां रुद्राणां शुकः
 शुको देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपक्षीण एव देवेषु मध्ये भानुः
 दीप्तिः रोचते प्रकाशते इत् एवार्थः ॥ ५४ ॥

सृष्ट्यां वसुभी रुद्रैर्धीरैः कर्मण्यां

मृदम् । हस्ताभ्यां मृद्नीं कृत्वा सिनीवाली कृ-
णोतु ताम् ॥ ५५ ॥

का० [१६, ३, २०] सःसृष्टामिति संयौति । ऋक्त्रयेण
मृत्पिण्डे सम्यक् मिश्रयति ॥ हे मिनोवालीदेवत्ये ततोयादि-
तिदेवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः । मिनोवाली चन्द्रकलायुक्तामावा-
स्याभिमानिनी देवता मृदं हस्ताभ्यां मृद्नीं कोमलां कृत्वा
पुनस्तां मृदं कर्मण्यामुखाकर्मयोग्यां कृणोतु कर्म सम्पद्यते
यया सा कर्मण्या ताम् । कीटृणीं मृदं धीरैः बुद्धिमद्भिर्वसुभिः
रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां वा धीरस्ति
येषां ते धीराः मत्वर्थे रः ॥ ५५ ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्त्रीपशा ।
सा तुभ्यमदिते मृद्ध्योवां दधातु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

अदितिरदीना देवमातेति यास्कः [निरु० ४, २३]
हे अदिते ! अदीने देवमातः ! हे महि ! महति ! सा पूर्वम-
न्वोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखामादधातु स्थापयतु ।
कदृशी सा सुकपर्दा कपर्दीऽत्र स्त्रीणामुचितः केशबन्धविशेषः
शोभनः कपर्दी यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा स्त्रीभिः मृद्गा-
रार्थं शिरसि धार्यमाणं कनकाभरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो
यस्याः सा सुकुरीरा सुमुकुटा । स्त्रीपशा सम्यक् उपशेते शयनं
कुर्वते यैरवयवविशेषैस्ते सर्वेऽप्यपशाः तेषां समूह औपशः
शोभनः शयनविदग्धो विलासचतुर औपशोऽवयवसमूहो
यस्याः सा ॥ ५६ ॥

उखां कृणोतु शक्त्या । बाहुभ्यामदितिर्धि-
या । माता पुत्रं यथोपस्थे साम्नि विभर्तु

गभ आ ॥ मखस्य शिरोऽसि ॥ ५७ ॥

अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां
हस्ताभ्यामखां कृणोतु करोतु । सा उखा कृता सती गर्भं
मध्यभागे आ समन्तात् अग्निं विभर्तु धारयतु । तत्र दृष्टान्तः
गृथा माता जननी उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं विभर्ति तद्वत् ॥ का०
[१६. ३. २३] यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य
शिर इति । यजमानपत्न्या तत्पिण्डान्मृदमादाय हादशाङ्ग-
लित्विस्थानलिखिताषाढमञ्जकंष्टकायां कृतायां यजमानः
पिण्डान्मृदमादाय स्वयमेवोखां करोति एकपशुपत्ने प्रादे-
शायामविस्तारोर्ध्वां चतुरस्रां पञ्चपशुपत्ने त्रिभागोनत्रयोविं-
शत्यङ्गुलायामविस्तारानूर्ध्वां प्रादेशेनैवेति सूत्रार्थः ॥ मृत्पिण्ड-
देवत्यं यजुः यजुर्गायत्रोच्छन्दः । हे मृत्पिण्ड ! त्वं यज्ञस्य
शिरोऽसि आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्तदुद्धरणादिहापि लक्ष-
णया शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

वसवस्त्वा कृणवन्तु गायत्रेण कन्दसाङ्गि-
रस्वद्भ्रुवासि पृथिव्यसि । धारया मयि प्रजां
रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमा-
नाय ॥ रुद्रास्त्वा कृणवन्तु त्रेष्टुभेज कन्दसाङ्गि-
रस्वद्भ्रुवास्यन्तरिक्षमसि । धारया मयि प्रजां
रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमा-
नाय । आदित्यास्त्वा कृणवन्तु जागतेन कन्द-
साङ्गिरस्वद्भ्रुवासि द्यौरसि । धारया मयि

प्रजा॑ गाय॒स्योषं॑ गौ॒पत्यं॑ सु॒वीर्यं॑ सजा॒ता-
न्यज॑मानाय ॥ विश्वे॑ त्वा दे॒वा वैश्वान॒राः
क्व॑ ख॒न्त्वानु॑ष्टु॒भेन॒ क्वन्द॑साङ्गिर॒स्वद्भ्रु॒वासि
दिशो॑ऽसि । धा॒रया॑ मयि॑ प्र॒जां गाय॒स्योषं॑
गौ॒पत्यं॑ सु॒वीर्यं॑ सजा॒तान्यज॑मानाय ॥ ५८ ॥

का० [१६, ३, २३] वसवस्त्वेति प्रथयति । यजमान
प्राप्तां मृदमुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति
सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप् । हे उखे ! वसवः देव-
विशेषाः गायत्रेण क्वन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव त्वा
त्वां क्खन्तु कुर्वन्तु यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता तद्वत् यतस्त्वं
कृता सती ध्रुवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां वच्मि ।
यजमानायेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे मयीति सामानाधिकरण्यात्
हे उखे ! मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय रायः
पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय गौपत्यं गोपतित्वं धनस्वामित्वं
मयि धारय सुवीर्यं गोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय सजा-
तान् समानोदरोत्पन्नान् भ्रातृभ्यः धारय ॥ का० [१६, ३,
२७] अन्तानुनीय सर्वतः प्रथमं धातुमाटधीति रुद्रास्त्वेति ।
प्रथनानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान् सर्वानूर्ध्वं नीत्वा प्रथमां
पिण्डिकामसौः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम्
अर्धनुष्टुप् । हे उखे ! रुद्राः त्रैष्टुभेन क्वन्दसा त्वां कुर्वन्तु
त्वमन्तरिक्षरूपासीति विशेषः । शेषं पूर्ववत् ॥ का० [१६, ३,
२८] संलिप्य स्रष्टुं कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति । तामुखां
श्रितिलमृदा लिप्त्वा वारिषा मृदुं कृत्वोत्तरं धातुं द्वितीय-
पिण्डिकां पूर्वापरि योजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम्

ब्राह्मी अनुष्टुप् । आदित्याः देवा जामतेन छन्दसा त्वां कुर्वन्तु त्वं द्यौरूपासीति विशेषः । शेषा व्याख्या प्राची ॥ का० [१६, ३, २८] विश्वे त्वेति समीकरोति । पूर्वोक्तमानां करोतीति सूत्रार्थः ॥ औष्वम् ब्राह्मी बृहती । विश्वेर्नरेर्नीयन्ते विश्वान्नरान्नयन्ति वा विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनी वा विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा वैश्वानराः एवम्भूता विश्वे देवाः हे उखे ! त्वां कुर्वन्तु आनुष्टुभेन छन्दसा कृत्वा त्वं च दिशो दिग्गृपासि । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ५८ ॥

अदित्यै रास्नासि । अदितिष्टे बिलं गृभ्णातु । कृत्वाय सा महोमुखां सृष्टमयीं योनिमग्नये । पुत्रेभ्यः प्रायच्छददितिः श्रपयानिति ॥ ५९ ॥

का० [१६, ३, ३०] त्रितृतीय उत्तरे वर्चिष् सर्वतः करोत्यदित्यै रास्नेति । उखाध्वमानं तेषां विभज्यापरि तृतीयभागे सर्वत्र सृष्टमयीं मेखलां करोति तलान्मेखलान्तमपि प्रतिदिशं चतुर्दिशास्तनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ रास्नादेवत्यम् यजुर्गायत्री । हे रेखे ! त्वमदित्यै अदितिरूपाया उखाया रास्ना काञ्चागुणस्थानायामि ॥ का० [१६, ४, ३] बिलं गृह्णात्यदितिष्ट इति । उखाया मुखमालभते ॥ उखादेवत्यम् यजुर्वृहती । हे उखे ! अदितिः देवमाता ते तव बिल मध्यं गृभ्णातु गृह्णातु ॥ का० [१६, ४, ४] कृत्वायेति निदधाति । एवमुखां निष्पाद्य भूमौ स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ अदितिदेवत्या उष्णिगनुष्टुप्त्वा उष्णिकृप्त्वे तृतीयपादश्चतुर्दशार्णस्तेन द्वत्रधिका अनुष्टुप्त्वे तृतीयः षडर्ण

व्यूहः । सा पूर्वाक्ता अदितिः उखां कृत्वाय क्वो यक् कृत्वा निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्ती प्रायच्छत् इति किम् अपयान् अपयन्तु आ पाके णिजन्तः । हे पुत्राः ! इमासुखां भवन्तः अपयन्तु पचन्तु इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८०] अन्तीत्यस्यकारलोपि संयोगात्तलोपि च लोटोऽडाटो-वित्यडागभि [पा० ३, ४, ८४] अपयानिन्त रूपम् । कोट्टशो-सुखां सहीं सहीं विमानां सस्यदां सस्यदाभूताम् अग्नये अग्नार्थरुक्तेर्ना यानिं स्तानभूताम् ॥ ५८ ॥

वत्सवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण कृन्दसाङ्गिर-
स्वत् । रुद्रास्त्वा धूपयन्तु वैष्टुभेन कृन्दसा-
ङ्गिरस्वत् । अदित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन
कृन्दसाङ्गिरस्वत् । वज्रे त्वा देवा वैश्वान-
रा धूपयन्तु जुष्टुभेन कृन्दसाङ्गिरस्वत् । इन्द्र-
स्त्वा धूपयतु । वज्रणास्त्वा धूपयतु । विश्वास्त्वा
धूपयतु ॥ ६० ॥

का० [१६, ४, ८] सप्तभिरश्वमङ्गिरुखां धूपयति दक्षि-
णारन्यादौसैवैकेकेन वमवस्त्विति प्रतिपन्नम् । दक्षिणारन्यो
प्रदोसैः सप्तभिरश्वमङ्गिरुखां प्रतिपन्नं धूपयत्वध्वर्युः धूमाय-
मानमेकैकमङ्गिरुखादायैकेकेन मन्त्रेणाग्वाणां मध्ये बहिश्च
भ्रामयेदिति सूत्रार्थः ॥ सप्त यद्व्युखादित्येतेन त्राणि
ऋगायताः तुर्ये नमजगती पञ्चमसप्तमं यजुःरुषिणी पष्ठं
यजुरनुष्टुप् । हे उषे ! अष्टा वमवः गायत्रेण कृन्दसा
अङ्गिरस इव त्वां धूपयन्तु अश्वमङ्गिरुख्येन धूपेन संस्कर्दन्तु ।
रुद्राः एतादृग वैष्टुभेन कृन्दसा अङ्गिरस इव त्वां धू० ।

आदित्या जागतेन छन्दसा । वैश्वानराः सर्वहिता विश्वे
देवाः आनुष्टुभेन छन्दसा । इन्द्रस्त्वां धूपयतु वरुणो विश्वेषु च ।
शेषं पूर्ववत् सुगमम् ॥ ६० ॥

अदि॑तिष्ठा दे॒वी वि॒श्वदे॑व्यावती पृथि॒व्याः
स॒धस्ये॑ अङ्गिर॒स्वत् ख॑नत्ववट । दे॒वानां॑ त्वा
पत्नी॑ दे॒वीवि॑श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑
अङ्गिर॒स्वद्व॑धतूखे । धि॒षणा॑स्त्वा दे॒वीवि॑श्वदे॑-
व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अङ्गिर॒स्वदभी॑न्व-
तामुखे । वरू॒तीष्ठा दे॒वीवि॑श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒-
व्याः स॒धस्ये॑ अङ्गिर॒स्वच्छ॑पयन्तूखे । ग्नास्त्वा
दे॒वीवि॑श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अङ्गिर॒-
स्वत्प॑चन्तूखे । जन॑यस्त्वाच्छिन्नपदा दे॒वीवि॑-
श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अङ्गिर॒श्वत्प॑-
चन्तूखे ॥ ६१ ॥

का० [१६. ४, ८] अभ्रया श्वभ्रं चतुरस्रं खनत्वदिति-
हेति । अषाढोखाविश्वज्योतिषां पाकाय चतुरस्रं गर्तमभ्रया
खनतीति सूत्रार्थः ॥ अवटदेवत्वम् प्राजापत्या त्रिष्टुप् । हे
अवट गर्त ! अदितिदेवी पृथिव्याः सधस्ये सहस्राने उपरि-
भागे त्वा त्वां खनतु अङ्गिरस इव यथाङ्गिरोभिष्वं खातस्त-
द्वत् । कीदृश्यदितिः विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो
विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यवती मन्त्रे सोमा-
श्वेत्यादिना [पा० - ६, ३, १३१] दीर्घः सर्वदेवैः सहिता ।

विश्वेषु देवेषु साधवो विश्वदेव्याः तेषां सन्तीति वा ॥ का०
 [१६, ४, ११] देवानां त्वेत्युखां न्युञ्जाम् । अधोमुखामुखामा-
 षाढोत्तरतो गर्ते स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजूंशुखादेव-
 त्यानि हे प्राजापत्ये त्रिष्टुभौ । विश्वदेव्यवतीः विश्वैः देवैः
 संहिताः देवानां पत्नीः देवैः देवपत्न्यो देव्यो दीप्यमाना
 ओषधयः पृथिव्याः मधस्थे उपरि अङ्गिरस इव हे उखे ! त्वा
 त्वां दधतु स्थापयन्तु देवपत्नीशब्देनौषधयः श्रुत्योक्ताः तथाच
 श्रुतिः [६, ५, ४, ४] ओषधयो वै देवानां पत्न्य इति ॥ .
 का० [१६, ४, १२] अपणेनावच्छाद्य दक्षिणाग्नाग्निना
 दीपयति धिषणास्त्विति । उखास्थापनानन्तरं विश्वज्योति-
 षस्तूष्णीं श्वभ्रेऽवधाय अपणैः सर्वमाच्छाद्य दक्षिणाग्नेरा-
 नीतेन वङ्गिनोखां दीपयतीति सूत्रार्थः ॥ विश्वदेवयुक्ता
 धिषणाः वागभिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः उपरि अङ्गिरस इव
 हे उखे ! त्वामभोन्वतां समन्ताद्दीपयन्तु ॥ का० [१६, ४,
 १४] वरुत्रीष्टे तोक्षमाणो जपति । सामर्थ्यादुखोपरिस्थ-
 अपणे छिद्रं कृत्वा तेनोखां पश्यन् त्रीणि यजूंषि जपतीति
 सूत्रार्थः ॥ ऋग्वृहती । विश्वदेवयुता वरुत्रयो देव्योऽहोरा-
 चाभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे !
 त्वां अपयन्तु पच्यमानतां सम्पादयन्तु अहोरात्राणि वै वरु-
 त्रयोऽहोरात्रैर्हीदुः सदैव त्वतमिति [६, ५, ४, ६] श्रुतेर्वरुत्रि-
 शब्देनाहोरात्राणि ॥ ग्नास्त्वा । सामजगती । छन्दांसि
 ह वै ग्नाश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति [६, ५, ४, ७]
 श्रुतेर्ग्नाशब्देन छन्दांसि । विश्वदेवयुता ग्ना देव्यश्छन्दोऽभि-
 मानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे ! अङ्गिरस इव त्वां
 पचन्तु ॥ जनयस्त्वा । ऋक्पङ्क्तिः । नक्षत्राणि वै जनय
 इति [६, ५, ४, ८] श्रुतेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवताः

हे उखे ! त्वां पचन्तु कौटुशो जनयः अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नं पत्रं पतनं यासां ताः सन्ततयायिन्धः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि ।

द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

का० [१६, ४, १५] आचरति मित्रस्येति । पाकान्तं अपण चिपतीति सूत्रार्थः ॥ मित्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य अवो रक्षणं द्युम्नं यशोऽन्नं वा वयं सुम इति शेषः याचेमहीति वा । कौटुशस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान् धरतीति चर्षणिधृत् तस्य संहितायां दीर्घः मनुष्याणां धारयितुः । देवस्य दीप्यमानस्य । कौटुशमवः सानसि सनातनं सानसीति पुराणनाम [निघ० ३, २७, ४] फलदानशीलं वा षण्ण दान इत्यस्य प्रयोगः । कौटुशं द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं चित्रं विचित्रमनेकैः श्रूयते तच्चित्रश्रवः शु श्रवणेऽस्मात्कर्मण्यसुन् अतिशयेन चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तममत्यन्तं श्रवणीयं यशः प्रार्थयामेति भावः ॥ ६२ ॥

देवस्त्वा सवितो हपतु सुपाणिः स्वङ्कुरिः
सुबाहुरुत शक्ता । अव्यथमाना पृथिव्यामा-
शा दिश आपृण ॥ ६३ ॥

का० [१६, ४, १८—१९] उहपति अपणं देवस्त्वेति । भस्मीभूतं अपणमुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः ॥ सविद-
देवत्या हृहती । हे उखे ! सविता देवः शक्त्या स्वसामर्थ्येन उत अपि बुद्ध्या च त्वा त्वामुहपतु अपणाच्छादनात् प्रकाशीकरोतु उतशब्दाद् बुद्धिरध्याहार्या । कौटुशः सविता सुपाणिः

शोभनौ पाणी इक्षी यस्य स सुपाणिः । स्वङ्गुरिः शोभना
 अङ्गुलयः करस्था यस्य स स्वङ्गुलिः लकारस्य रेफश्चाद्दसः ।
 सुबाहुः शोभनौ बाहु भुजौ यस्य स सुबाहुः मणिवन्धादुपरि-
 भागो बाहुः अधोभागः पाणिः ॥ का० [१६, ४, १८—२०]
 उखामुत्तानां करोत्यव्यथमानेति । अपचमपाकृत्याघाटीं
 बहिर्निष्काशयोखामुत्तानामूर्ध्वमुखीं करोतीति सूत्रार्थः ॥ हे
 उखे ! सवित्रा उदुमा सती अव्यथमाना अचलन्ती व्यथा-
 मनाप्रवन्ती पृथिव्यां स्थिता सती त्वमाशाः प्राच्यादिदिशः
 दिश आन्वेय्यादिविदिशश्च आपृण आपूरय आहुतिरसेनेति
 शेषः ॥ ६३ ॥

उत्यायं बृहती भवोदु तिष्ठ भ्रुवा त्वम् ।
 मित्रैतां त उखां परिददाम्यभित्या एषा
 मा भेदि ॥ ६४ ॥

का० [१६, ४, २१—२२] उद्यच्छत्युत्यायेति परिगृह्य ।
 इस्ताभ्यामुखामादाय पाकादूर्ध्वं निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥
 बृहती पूर्वोर्ध्वं उखादेवत्यः उत्तरार्धो मित्रदेवत्यः । हे
 उखे ! त्वमुत्यायैतस्मादवटाहृद्विरागत्य बृहती महती भव
 तत उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्त्तस्व यतः त्वं भ्रुवा स्थिरामि स्वभा-
 वतः । उकारः पादपूरणः ॥ का० [१६, ४, २२] पात्रे
 करोति मित्रैतां त इति । इस्तगृहीतामुखामुत्तरतः पूर्व-
 स्थापिते कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ ततो विश्व-
 ज्योतिषां तृष्णीमुहपनम् । हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन्
 देव ! एतामुखां ते तव परिददामि परिचाणाय प्रयच्छामि
 किमर्थमभित्यै भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अमेद-

नाय । एषा चोष्वा त्वया गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यतां
विदीर्षा मासु ॥ ६४ ॥

वस॑व॒स्त्वाच्छृ॑न्दन्तु॒ गाय॒त्रेण॒ कृ॒न्दसाङ्गि॑-
र॒खत् । रु॒द्रास्त्वाच्छृ॑न्दन्तु॒ त्रैष्टु॑भेन॒ कृ॒न्दसा॑-
ङ्गि॒रखत् । आ॒दि॒त्यास्त्वाच्छृ॑न्दन्तु॒ जाग॑तेन॒
कृ॒न्दसाङ्गि॑रखत् । वि॒श्वे॑ त्वा दे॒वा वै॑श्वान॒रा
आच्छृ॑न्दन्त्वानु॑ष्टुभेन॒ कृ॒न्दसाङ्गि॑रखत् ॥ ६५ ॥

का० [१६, ४, २३] अजापयमावसिञ्चति वसवस्त्वेति
प्रतिमन्त्रमिति । चतुर्मन्त्रैश्चतुर्वारमजादुग्धमुखायामवनय-
तीति सूत्रार्थः ॥ उष्वादेवत्यानि चत्वारि आद्या ऋगायत्री ।
हे उष्वे ! वसवः गायत्रेण कृन्दसाङ्गिरम इव त्वा त्वामाच्छृ-
न्दन्तु समन्तात्सिञ्चन्तु । उच्छृदिर् टाप्तिदेवनयोः रुधादिः
अत्र सेचनार्थः ॥ रुद्राः । प्राजापत्यानुष्टुप् । रुद्रास्त्वा
कृन्दसा त्रैष्टुभेन आच्छृन्दन्तु ॥ आदित्याः । ऋगायत्री ।
आदित्याः जगतीच्छृन्दसा त्वां कृन्दन्तु ॥ विश्वे । साम-
जगतौ । वैश्वानरा सर्वहिता विश्वे देवा अनुष्टुप्कृन्दसा त्वां
कृन्दन्तु । शेषं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

आकू॑तिम॒ग्निं प्र॒युज॑स्व॒ स्वाहा । मनो॑
मे॒धाम॒ग्निं प्र॒युज॑स्व॒ स्वाहा । चित्तं॑ वि॒ज्ञात-
म॒ग्निं प्र॒युज॑स्व॒ स्वाहा । वा॒चो वि॒धृति॑म॒ग्निं
प्र॒युज॑स्व॒ स्वाहा । प्र॒जाप॑तये॒ मन॑वे॒ स्वाहा ।
अ॒ग्नये॑ वैश्वान॒राय॒ स्वाहा ॥ ६६ ॥

का० [१६, ४, २०] प्राकृतान्यौदग्रभणानि हुत्वा सप्तान्नि-

कान्याकूतिमिति प्रतिमन्त्रम् । एवमुखासम्भरणं समाप्यान्या
 अघोष्टकाः कृत्वा फालुनामावास्यायां दोक्षां कृत्वौदग्रभण-
 होमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्त्तव्यानि आकृत्यै प्रयुजे-
 ऽग्नये स्वाहेत्यादीनि [४ अध्या० ७ क०] पञ्चौदग्रभणानि
 हुत्वाग्निचयनसम्बन्धीनि सप्तौदग्रभणानि प्रतिमन्त्रं जुहो-
 तीति सूत्रार्थः ॥ सप्तौदग्रभणसंज्ञानि लिङ्गीकृतदेवत्यानि ।
 आकृत्यै यजुःपङ्क्तिः । आकृतिरस्मदीयः सङ्कल्पोऽग्निचय-
 नानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुङ्क्ते प्रेरयतीति प्रयुक्तं सङ्कल्प-
 प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुहृतमसु आकृतिरेवाग्निरिति
 मामानाधिकरण्यं वा ॥ मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अनुष्ठेयस्म-
 रणसाधनं मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मन्धा तदुभयं
 प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा ॥ चित्तम् । यजुर्ज-
 गती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्त-
 नावगत मनुष्ठानं विज्ञातम् तदुभयं प्रति प्रेरकमग्निमुद्दिश्य
 सुहृतमसु ॥ वाचः । यजुर्जगती । वाचो मन्त्रपाठरूपाया
 विष्टितिं विधारणं प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा
 सुहृतमिदमसु ॥ प्रजापतये । यजुःपङ्क्तिः । मनवे
 मन्त्रन्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पालकाय स्वाहा ॥
 विश्वेषां नराणामनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय वाग्नये स्वाहा
 सुहृतमसु ॥ ६६ ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वरीत मय्यम् ।
 विश्वो राय द्रुष्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा
 ॥ ६७ ॥

ऋष्याद्युक्तं व्याख्याता च [४ अध्या० ८क०] । विश्वो
 मर्तो सर्वा मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुण-

शुक्लस्य सवितुः सख्यं सखिभावं कुरीत वृणुते प्रार्थयते । विश्वः सर्वो जनः राये धनाय इषुध्यति देवं प्रार्थयते । याच्ञा-कर्मसु [निघ० ३, १८, १४] पठितः । किञ्च पुष्यसे पोष्टुं पोषणाय द्युम्नं यशोऽन्नं वा वृणीत सर्वो जनः प्रार्थयते स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुहुतमसु ॥ ६७ ॥

मा सु भित्वा॑ । मा सु रिषोऽम्ब॑ धृष्णु वीर-
यस्व॒ सु । अग्निश्चे॒दं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

कऽ० [१६, ४, ३१] दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयज-मानयोरन्यतर सखामाहवनीयेऽधिश्चयति मुञ्चकुलायशण-कुलायावस्त्रीर्णामन्तरेशणां मा सु भित्वा इति तिष्ठन्नुदङ् प्राङ् । औदयभणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णा-जिनदीक्षादि दण्डोच्छ्रयणान्तं प्राक्ततं कर्म कृत्वाध्वर्युयज-मानो वेशानाभिमुखः प्राग्वा तिष्ठन्नग्हयेन समिधे आह-वनीये सखामारोपयति । कीदृशीमुखां मुञ्चत्वनिर्मितं पक्षिनोऽं मुञ्चकुलायः शणनिर्मितं तच्छृणुकुलायस्ताभ्यां मध्ये छादितामादौ शणकुलायेन ततोऽन्येनेति सूत्रार्थः ॥ सखामादेवत्ये हे गायत्रीतिष्ठभौ प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्नि-देवतः । हे अम्ब मातः ! सखे ! त्वं सुतरां मा भित्वाः भित्वा विदीर्णा मा भव इदमभिन्नत्वं सुष्टु विधेयम् । तथा मा सुतरां रिषः रिषतिर्हिंसाकर्मा मा हिंसिता भव मा विन-श्यस्व इदमस्फुटनं सुष्टु विधेयम् सर्वात्मना हैधीभावो भेदः लेशस्य पृथग्भावः स्फुटनं तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः । किञ्च हे सखे ! धृष्णु प्रगल्भं यथा सुतरां वीरयस्व अग्नि-धारणलक्षणं वीरकर्म कुरु । किञ्च अग्निश्चकारात् त्वं चेद-मस्मदीयं कर्म प्रासमाप्तेः करिष्यथः ॥ ६८ ॥

दृ॒ह॒स्व॑ दे॒वि पृथि॑वि स्व॒स्तये॑ आ॒सुरी॑
मा॒या स्व॒धया॑ कृ॒तासि॑ । जुष्टं॑ दे॒वेभ्य॑ वृ॒दम॑स्तु
ह॒व्यम॑रि॒ष्टा त्वम॑दि॒हि य॒ज्ञे अ॒स्मिन् ॥ ६६ ॥

कार्यं कारणापचारो वर्णनार्थः हे पृथिवि देवि ! मृत्कष-
यत्वात् पृथिवीत्वं मन्वेर्निष्पादितत्वाद्देवतात्वम् तथाविधे हे
उखे ! स्वस्तये यजमानस्य क्षेमाय दृ॒ह॒स्व दृढा भव । कस्मा-
त्त्वमिदमुच्यसे स्वधयान्नेन निमित्तेन त्वमासुरी माया प्राण-
सम्बन्धिनी प्रज्ञा कृतासि असूनां प्राणानामियमासुरी यदा
असुरसम्बन्धिनी माया अचिन्त्यरचनारूपं चित्रं वस्तु भूत्वा
यद्वत् प्रतिभाति तद्वत् त्वमपि स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासी-
त्यर्थः । किञ्च हे उखे ! इदं ह॒व्यम॑स्येऽग्नौ होष्यमाणं
देवेभ्यो जुष्टं प्रियमस्तु त्वत्प्रसादाद्देवेभ्यो रोचतामित्यर्थः ।
त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता सती अस्मिन् यज्ञे वर्तमाने
उदिहि उन्नच्छ उन्नता भव ॥ ६६ ॥

द्रु॒न्न स॒र्पि॑रा॒सुतिः॑ प्र॒त्नो॑ हो॒ता वरे॑ण्यः ।
स॒हस॑स्य॒त्नो अ॒द्भु॑तः ॥ ७० ॥

का० [१६, ४, ३३] अग्नावारुढे॑ त्रयोदशास्यां
प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति । [३५ क०] एतोत्रां कार्मुकीं
द्रुन्न इति । अभितापादुखायां वज्रो जाते प्रादेशमितास्त्र-
योदशसंख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह एतक्लिन्नां
क्षमुकसमिधमादौ क्षमुको धमनः इति सूत्रार्थः ॥ अग्नि-
देवत्या गायत्री सोमाहुतिदृष्टा । ईदृगोऽग्निः कार्मुकीं समिधं
भक्षयत्विति शेषः । कौटशः द्रुन्नः पलागिद्द्रुमागमा इति
[अमर० २, ४, ५] कौशोक्तेर्द्रुवो वृक्षा एवान्नमदनीयं यस्य

स द्रुन्नः । सर्पिरासुतिः सर्पिर्घृतमासुतिरासवस्थानौयं मादकं
यस्य सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन सूयते प्रक्षिप्यते यस्मिन्
सर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुरातनः । होता देवानामाह्वाता ।
वरिण्यः वरणीयः । सहसा बलस्य पुत्रः मन्यनहेतुना बले-
नोत्पद्यमानत्वात् । अद्भुतः आश्चर्यरूपः अनन्तसदृश इत्यर्थः
॥ ७० ॥

पर॑स्या अ॒धि सं॒वतो॑ऽव॒राँ २॥ अ॒भ्यातर॑ ।

यत्रा॑हमस्मि ताँ २॥ अ॒व ॥ ७१ ॥

का० [१६, ४, ३६] वैकङ्कतीं परस्या इति । विकङ्क-
ततरुसमिधं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी गायत्री विरूप-
दृष्टा । इत अध्यायान्तमाग्नेयः । संवत् इति संग्राम-
नामसु [निघ० २, १७] पठितम् । संपूर्वस्य वनुतेर्गत्यर्थस्य
क्लिप् संवन्वते संगच्छन्ते योधा यत्र सा संवत् परस्याः शत्रु-
सम्बन्धिन्याः संवतः संग्रामात् अवरानस्मदीयान् जनानभ्या-
तर अभिमुखमागच्छ दुःखात्तारयेत्यर्थः । किञ्च यत्र जन-
पदे अहमस्मि भवामि तानव पालय तर्पय वा ॥ ७१ ॥

पर॑मस्याः परा॒वतो॑ र॒ोहिद॑श्च द्रु॒हाग॑हि ।

प॒रि॒ष्युः पुरु॑प्रि॒योऽग्ने॒ त्वं त॒रा मृ॑धः ॥ ७२ ॥

का० [१६, ४, ३७] औदुम्बरीं परमस्या इति ।
उदुम्बरतरुसमिधं तृतीयामादधातीति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुप्-
वारुणदृष्टा । हे अग्ने ! परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदेशा-
दिहास्मिन् कर्मणि त्वमागहि आगच्छ गच्छतिः शपि लुमे
अनुदानोपदेशे मलोपे आगहीति रूपम् । परावत इति
दूरनामसु [निघ० ३, २६, ५] पठितम् । परमाशब्दस्य

सर्वनामत्वमार्धम् परमा उत्कृष्टातिशयिता या परावत्
अतिदूरमित्यर्थः । आगत्य च मृधः संग्रामान् तर अति-
लङ्घय शत्रून् विनाशयेत्यर्थः इत्युच्यते इति [पा० ६,
३, १३५ । दोषः । कीदृशस्त्वं रोहिदश्वः रोहितोऽग्नेर्ह-
रित आदित्यस्येति निघण्टूक्ते [१, १५] रोहितोऽग्ने रश्वाः
रोहितः तत्संज्ञा अश्वा यस्य स रोहिदश्वः । पुरीष्यः
पशव्यः पुरुप्रियः पुरूणां बहूनां प्रियो वल्लभः ॥ ७२ ॥

यदग्ने कानि-कानि चिदा ते दारूणि
आदधमि । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठा
॥ ७३ ॥

का० [१६, ४, ३८] अपरशुष्टकणां यदग्ने इति । कुठारं
विना क्लिप्तां वातादिना भग्नां यन्नियतरुममिधं चतुर्माद-
धातीति सूत्रार्थः ॥ हे अनुष्टुभो जमदग्निदृष्टे । अतिशयेन
युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठाः स्वार्थं यत्प्रत्ययः हे
यविष्ठा ! हे युवतम ! हे अग्ने ! कानि कानि चित् यानि
कानि दारूणि काष्ठानि ते तव समस्यर्थे षष्ठो त्वयि यत्
आदधमि आदधः आरोपयामः इदन्तो ममि तत्सर्वं काष्ठ-
जातं ते त्वदर्थं घृतं घृतवत् प्रियमस्तु तद्दारुजातं त्वं जुषस्व
सेवस्व ॥ ७३ ॥

यदत्युपजिह्विका यद्भूमौ अतिसर्पति ।
सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठा ॥ ७४ ॥

का० [१६, ४, ३८] अधःशयां यदतीति । अधो नीचे
देशे शेते तां भूलग्नां समिधं पञ्चमीमादधाति ॥ उपजि-
ह्विका उपदीपिका पिपीलिकासदृशः क्षुद्रजीवः यद्दारु अस्ति

भक्षयति अधःशयत्वादेव । वस्त्रो वस्त्रीकश्च यद्वाक् अतिसर्पति
अतिव्याप्नोति अतीत्यानुवर्त्तते तत्सर्वं ते हृतमस्तु इति पूर्व-
वत् ॥ ७४ ॥

अहरहरप्रयावं भरन्तोऽश्वयिव तिष्ठते घा-
समस्मै । रायस्योषेण समिषा मद्दन्तोऽग्ने
मा ते प्रतिवेशा रिषाम ॥ ७५ ॥

का० [१६, ४, ४०] पालाशीः प्रत्यृचमहरहरिति ।
अष्टग्भिः प्रत्यृचमष्टौ पालाशीः प्रादेशमिताः समिध उख्ये-
ऽग्नावादधातीति सूत्रार्थः ॥ हे त्रिष्टुभौ नाभानेदिष्ठदृष्टे ।
हे अग्ने ! तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्यासन्नाः त्वदाश्रयाः
मन्तो वयं मा रिषाम मा हिंसनं प्राप्नुमः मा विनश्येमेत्यर्थः ।
किं कुर्वन्तः अहरहः प्रत्यहं सन्ततमप्रयावमप्रमत्तं यथा
तथा अस्मै अग्नये घासं समिद्रूपं भक्ष्यं भरन्तः सम्पादयन्तः
प्रयवणं प्रयावः यु मिश्रणे घञ्प्रत्ययः नास्ति प्रयावः प्रमादो
यस्यां क्रियायाम् । तत्र दृष्टान्तः अश्वयिव तिष्ठते वाजि-
शालायामवस्थितायाश्वाय यथा प्रत्यहमप्रमादेन घासं
यच्छन्ति तद्वत् । पुनः किं कुर्वन्तः रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या
दक्षिणालक्षणेन इषा अग्नेन च सम्पदन्तः इषं कुर्वन्तः त्वामु-
क्ताहयन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

नाभा पृथिव्याः समिधाने अग्नौ रायस्यो-
षाय ब्रह्मते हवामहे । इरमदं बृहदुक्थं
यजत्र जेतारमग्निं पृतनासु सासहिम् ॥ ७६ ॥

एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत्समिध्यत इति [६, ६,
३, ८] श्रुतेः पृथिव्या नाभा नाभौ विभक्तोराकारः पृथिवी-

रूपाया उखाया मध्ये समिधाने दीप्यमाने अग्नी पाहवनी-
याख्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं इवामहे पाह्वयामः
किमर्थं ब्रूते रायः पोषाय प्रौढाय धनपोषणाय । कौटुश-
मग्निम् इरंमदम् इरया अग्नेन माद्यति दृष्यति तुष्यतीति
इरम्यदस्तम् उग्रम्पश्येत्यादिना [पा० ३, ३, ३७] खशि
निपातः । बृहदुक्खं ब्रून्ति महान्ति उक्थानि शस्त्राणि यस्य
तम् । यजत्रं यजनीयम् । पृतनासु संग्रामेषु जेतारं जयशीलम् ।
सामहिं सहतेऽभिभवतीति सामहिस्तं सोढारमस्मच्छ्रूषा-
मभिभवितारम् । अग्नावित्याहवनीयविषयोऽग्निशब्दः जेतार
मग्निमित्यधिष्ठात्रग्निविषयः ॥ ७६ ॥

याः सेना अभीत्वरीराव्याधिनीरुगणा उत ।
ये स्तेना ये च तस्करास्तांस्ते अग्नेऽपिदधा-
म्यास्ये ॥ ७७ ॥

षडनुष्टुभः । याः काचित् परकीयाः सेनाः अभीत्वरीरभी-
त्वर्थः अभियायिन्यः अस्मदाभिमुख्ये नागमनशीलाः अभियन्ति
ता अभीत्वर्थः इग्नशजिसर्तिभ्यः करविति [पा० ३, २, १६३]
करप् क्खस्य पितोति [पा० ६, १, ७१] तुक्टिड्ढाणञ्ह-
यसजित्यादिना [पा० ४, १, १५] डीप् । उतशब्दोऽप्यर्थे
उतापि च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समस्ताद्बिध्यन्ति ताः
सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः । उगणाः उद्गृण्णणाः पृषोदरादिपाठा-
न्मध्यमपदलोपः उद्यतायुधगणोपेता बहुस्तोमा इत्यर्थः । ये च
स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तत्करोति
यत् पापकमिति नैरुक्ताः [निरु० ३, १४] । हे अग्ने ! तान्
पूर्वाक्तान् सेनादीन् ते तव आस्ये मुखे अपिदधामि प्रक्षि-
पामि भक्षणाय दुष्टान् सर्वान् भक्षयेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

दंष्ट्राभ्यां मलिक्लुञ्जम्भ्रैस्तस्करा २॥ उत ।
 हनुभ्यां स्तेनान् भगवस्तांस्त्व खाद सुखा-
 दितान् ॥ ७८ ॥

गुप्ताः प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः प्रकटा अपि पुनर्द्वि-
 विधाः अरण्ये मार्गे च प्रहृत्य प्रत्यहमेव पलायमानाः प्रकटाः
 ततोऽप्यतिप्रकटा निर्गया ग्रामेष्वेवागत्य वन्दीकाराः ते अत्र
 मलिक्लुञ्च उच्यन्ते मलं पापाधिकामेषामस्तीति मलिनः
 तथाविधा भूत्वा स्नाचन्ति जने वने वा अदृश्या भवन्तीति
 मलिक्लुञ्चः । दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमु-
 कादिकं भक्ष्यते ते द्रष्ट्रे राक्षसोमञ्चे । ततः पुरीवर्तिनो
 बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भराः जम्भार्वर्तिमाश्रिता जम्भराः ।
 दन्तलोने तु हनू । दंष्ट्राभ्यां मलिक्लुञ्चं पीडयित्वा जम्भैस्त-
 स्कारानपि पीडयित्वा हनुभ्यां स्तेनान् पीडयित्वा हे भगवः
 भगवन्महदैश्वर्ययुक्त पूजनीय ! तान् सर्वान् पूर्वोक्तान् सुखादि-
 तान् सुष्ठु खादितान् भक्षितान् पुनर्जीवनरहिता यथा
 भवन्ति तथा खाद भक्षय । सुखादितानपेतान् कृत्वेति वा
 ॥ ७८ ॥

ये जनेषु मलिक्लुञ्च स्तेनास्तस्करा वने ।
 ये कक्षेषु ध्ववायवस्तस्ते दधामि जम्भयोः ॥ ७९ ॥

जनेषु ग्रामवर्तिषु ये मलिक्लुञ्चः पूर्वोक्ता वन्दीकाराः ये
 च वने स्तेनासः स्तेनाः आज्ञसेरसुक् [पा० ७, १, ५०]
 गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः ये च कक्षेषु नदीपर्वतगहनेषु
 अघायवः परेषां पापाभिलाषुकाः हे अग्ने ! तान् चतुर्विधान्
 ते तव जम्भयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि भक्षणायेत्यर्थः ।

अर्धं परस्वेच्छन्ति ते अघायवः इन्द्रसि परेच्छायामिति वक्त-
व्यमिति अघशब्दात् क्यच् क्वाच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०]
उप्रत्ययः ॥ ७८ ॥

यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च^१ नो द्वेषते^२ जनः ।
निन्दाद्यो अस्मान् धिप्सा^३श्च सर्वं^४ तं भस्मसा^५
कुरु ॥ ८० ॥

पूर्वं चोरभेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते । ते चतु-
र्विधाः अरातयो द्वेषिणो निन्दका जिघांसवश्चेति तत्र दातव्य-
त्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः कार्यविघातं यः
करोति स द्वेषी वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः
इन्तुकामश्चतुर्थः तान् अग्नये समर्पयति । यो नरः अस्मभ्य-
मस्मदर्थे अरातीयात् अरातीयति अरातिरिवाचरति अरा-
तित्वमिच्छति आचारे इच्छायां वा क्यच्प्रत्ययः । यस्य
जनो नोऽस्मान् द्वेषते कार्यनाशेनाप्रीतिमुत्पादयति द्वेष
अप्रीतौ बहुलं इन्द्रसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुगभावः ।
योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा दुःखं ददाति । यश्चा-
परोऽस्मान् धिप्सात् धिप्सति दन्धितुमिच्छति जिघांसति दन्धेः
सनन्तस्य दन्ध इच्छेति [पा० ७, ४, ५६] अभ्यासलोप इका-
रश्च । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७]
इकारलोपः श्लैटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] आडागमो-
ऽरातीयादित्यादिषु त्रिष्वपि । इ अग्ने ! तं सर्वं जनं चतु-
र्विधं भस्मसा कुरु चूर्णीकुरु चर्वित्वा भक्षयेत्यर्थः भस्मसाशब्दो
डाजन्तो निपातः चर्वणजन्यशब्दानुकरणवाची ॥ ८० ॥

सृष्टितं मे ब्रह्म सृष्टितं वीर्यं बलम् ।

संश्रितं चतुर्विंशतिं जिष्णुं यस्याहमस्मि पुरोहितः
॥ ८१ ॥

का० [१६, ४, ४१—४२] उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन्नुत्तमां पुरोहितस्य । क्षत्रिययजमानस्य द्वादशीं संश्रितमित्यंतामिच्छया दधाति पुरोहितयजमानस्यान्यामुष्ट्यामित्यंतामिच्छया दधाति एकादश नित्याः सर्वामामृचामन्ते स्वाहाकारश्चेति सूत्रार्थः ॥ मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संश्रितं मम्यक् तीक्ष्णीकृतं शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमित्यर्थः शो तनूकरणे ज्ञान्तः । वीर्यमिन्द्रियशक्तिः बलं शरीरशक्तिः तदुभयं संश्रितं स्वकार्यक्षमं कृतम् । तथा यस्य चतुर्विंशतिं पुरोहिताऽस्मि भवामि तन्मदीयं क्षत्रं क्षत्रजातं जिष्णुं जयनशीलं यथा भवति तथा संश्रितं तीव्रं कृतम् ॥ १८ ॥

उदेषां बाहू अतिरमुद्वर्चो अथो बलम् ।
क्षिणोमि ब्रह्मणामित्वा नुन्नयामि स्वां २॥ अहम्
॥ ८२ ॥

एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य बाहू भुजौ उदतिरमुत्कर्षेण वर्धितवानस्मि तिरतिर्वृद्धार्थः लौकिकोक्तिरियं लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति जना एवं वदन्ति अयं स्वहस्तमुपरि कृतवानिति । वर्चः कान्तिः तामप्युदतिरम् अथो अपि च बलं शरीरशक्तिमुदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमित्वान् शत्रून् क्षिणोमि क्षीणान् करोमि । स्वाम् स्वकीयान् पुरुषान् पुत्रपौत्रादीन्हमुन्नयामि उत्कर्षं प्रापयामि । एवं त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥ ८२ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्णिगः ।
 प्र-प्र दातारं तारिषु ऊर्जं नो धेहि द्विपदे
 चतुष्पदे ॥ ८३ ॥

इति माध्यन्दिनीयां वाजसनेयिसंहितायां ।

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

का० [१६, ६, ८] न्यज्य समिधं व्रते प्रप्ते प्रप्तेऽन्नपत
 इत्याधानम् । अध्वर्युणा व्रतपयसि दप्ते तत्र समिधमभ्यक्ष्य
 दीक्षित उख्येऽग्नावादध्यात् प्रप्ते इति वीष्णा प्रतिव्रतं समि-
 दाधानप्राप्त्यर्था इति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी उपरिष्ठाद् बृहती
 अष्टार्णत्रिपादा चतुर्थी हादगार्णः । हे अन्नपते ! अन्नस्य
 पालक अग्ने ! नोऽस्मभ्यमन्नस्य देहि कर्मणि षष्ठी अन्नं
 प्रयच्छे यद्वान्नस्य स्वमंगं देहि । कीटगस्यान्नस्य अन्नमीवस्य
 नास्ति अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवम् तस्य । शुष्णिगः शुष्ण-
 मिति बलनाम [निघ० २, ८, ११] शुष्णं बलं विद्यते यस्मा-
 न्नत् शुष्णि तस्य । रोगनाशकं बलहेत्वन्नं प्रयच्छेत्यर्थः । किञ्च
 दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय प्रसमुपोदः
 पादपूरण इति [पा० ८, १, ६] पादपूर्त्यै प्रीपसर्गस्य हित्वम्
 अतिशयार्थं वीपसर्गाभ्यासः अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति
 यास्कोक्तेः [निरु० १०, ४२] । तू प्लवनतरणयोः लेटो मध्यमै-
 कवचनं सिद्धहलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययः
 अर्धधातुकस्येतीट् [पा० ७, २, ३५] छान्दसो धातोर्द्विः
 लेटंऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] अडागमः इतश्च
 लोपइति [पा० ३, ४, ८७] लेट इकारलोपे इत्वविसर्गौ
 तारिष इति रूपम् । किञ्च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादी

चतुष्पदे गवादौ च ऊर्जमन्नं घेहि धारय यद्वा द्वौ पादौ यस्य
 स द्विपात्तकौ द्विपदे चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् तस्मै
 पादः पत् [पा० ६, ४, १३०] पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य
 इति [पा० ५, ४, १३८] अन्तलोपे पदादेशः द्विपदे मनु-
 ष्याय चतुष्पदे गवादये अन्नं घेहि देहि जातावेकवचनम्
 सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशोऽगमत् ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद् दुर्मर्षमायुः
 श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो अभवद्वयोभि-
 र्यदेनं द्यौरज्जनयत् सुरेताः ॥ १ ॥

एकादशाध्याये उखासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशोऽध्याये
 उखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र का० [१६, ५, १] यज-
 मानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमञ्चलमेकविंशतिपिण्डं
 कृष्णाजिननिष्पृतं लोमसु शुक्लकण्ठेषु शणसूत्रे त्रिवृत्यात्तमुप-
 ति न भि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति । समिदाधानान्ते
 ऐशान्यां तिष्ठन् यजमानो शीवायां रुक्मं स्वर्षनिर्मितं फलका-
 कारमाभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशं वर्तुलम् एकविंशति-
 पिण्डा यत्न । शणकदलतुल्याः स्वरूपाद्विभूना उन्नतविन्धः
 पिण्डा उच्यन्ते । कृष्णाजिनखण्डे श्वेतकृष्णरोमस्थाने स्तम्भ-
 त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतम् नामेरुर्ध्वं वर्तमानम् पिण्डा बहिर्भ-

वन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्या त्रिष्टुप् वत्स-
 प्रीष्ट्टा आदित्याध्यासेन रुक्मः स्तूयते । रुक्म आभरणविशेषः
 उर्व्या महत्या दीप्या व्यद्यौत् विद्योतते द्युत द्योतने व्यत्ययेन
 शपि लुप्तो वृद्धौ लडि रूपम् । कीदृशो रुक्मः दृशानो दृश्य-
 मानः शानचि शपो लुक् प्रत्यक्षमुपलभ्यमानः । श्रिये
 जनेभ्यः श्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षमनवखण्डितं केनाप्यत्पि-
 स्कार्यं वा आयुः जीवनं रुचानः रोचत इति रुचानो वाक्छन्
 रोचतेः शानचि बहूलं कन्दसोति [पा० २, ४, ७३] शपो-
 लुक् । सोऽयमग्निर्वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिरमृतो-
 ऽमरणधर्मा अभवत् । यद्यस्मात् कारणात् द्यौर्युलोकवासी
 देवगण एनमग्निमजनयत् जनितवती । कीदृशी द्यौः
 सुरेताः शोभनं रेतोऽग्निरूपं यस्याः सा तस्मादमृतत्वं युक्तम्
 ॥ १ ॥

नक्तोषामा समनमा विरूपे धापयेते
 शिशुमेकं समीची । द्यावाक्षामा रुक्मो
 अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः
 ॥ २ ॥

का० [१६, ५, ३] परिमण्डलाभ्यामिण्डाभ्यामुखां
 परिगृह्णाति नक्तोषामेति वर्तनाभ्यामुखाधारणसाधनरू-
 पाभ्यामिण्डाभ्यामुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या
 त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा अर्धमुखायज्ञणे विनियुक्तम् । नक्तोषामा
 नक्तं च उषाश्च नक्तोषमौ विभक्तोराकारः संहितायां दीर्घः
 नक्तं रात्रिः उषा अहः नक्तोषमौ रात्रिदिवसौ एकमग्निं
 धापयेते पाययेते सायम्यातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेते
 इत्यर्थः । तत्र लुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितराविव ॥

सुपर्णो॑सि गरु॒त्मान् दिव॑ गच्छ॒ स्वः पत ॥ ४ ॥

का० [१६, ५, ७] मशिक्यं प्राचं प्रगृह्णाति सुपर्णो-
ऽसीति पिण्डवत् । शिक्यसहितमुख्याग्निं प्राच्यामूर्ध्वं
धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहुः अनेनाख्याग्ने रभिमन्त्रण-
मप्युक्तं कैश्चिदिति सूत्रार्थः ॥ गरुत्मद्देवत्या विषहन्ती चतुर-
वसाना कृतिः । हे अग्ने ! त्वं सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं यस्य
म पक्षिरूपोऽसि पक्ष्याकारिण चितत्वात् तत्र दृष्टान्तः गरु-
त्मान् गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत् । तस्यावयवाः कथ्यन्ते
त्रिवृत् ते तव शिरः त्रिवृत् स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः । गायत्रं
चक्षुः यज्ञायत्राख्यं साम तत्तव चक्षुः नैत्रस्थानीयम् । बृहद्र-
थन्तरे पक्षौ बृहद्रथन्तराख्ये सामनी तव पक्षस्थानीये ।
स्तोम आत्मा पक्षदश स्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणस्थानीयः ।
कृन्दांसि अङ्गानि गायत्रादीनि एकविंशतिकृन्दांसि तव
हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यजूंषि नाम इषे त्वेत्यादीनि
यजूंषि तव नामस्थानीयानि । वामदेव्यं साम ते तव तनूः
शरीरस्थानीयम् । यज्ञायन्नियाख्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्था-
नीयम् । धिष्णयाः शफाः होत्रादिधिष्णयस्थिता अन्नयस्तव
शफाः खुरस्थानीयाः । हे अग्ने ! एवम्भूतस्त्वं यतो गरुत्मान्
गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि अतो दिवमाकाशं प्रति गच्छ
तत्रापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ ४ ॥

विष्णोः॑ क्रमो॑ऽसि सप॒त्न॒हा गाय॑त्रं कृ॒न्द्
आरो॑ह पृथि॒वीमनु॑ विक्र॑मस्व । विष्णोः॑
क्रमो॑ऽस्यभिमाति॒हा त्रैष्टु॑भं कृ॒न्द् आरो॑हा-
न्तरि॑क्षमनु॒ विक्र॑मस्व । विष्णोः॑ क्रमो॑ऽस्यरा-

तीयतो हन्ता जागतं छन्दः पारोह दिव-
मनु विक्रमस्र । विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो
हन्तानुष्टुभं छन्दः पारोह दिशोऽनु विक्रमस्र
॥ ५ ॥

का० [१६, ५, ११] विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमनुपदग्रहणं च तस्मिंस्तस्मिन् । विष्णुक्रमसंज्ञान् पादन्यासान् करोति तस्मिंस्तस्मिन् क्रमणे उच्यस्याग्नेरूर्ध्वं ग्रहणं कार्यमिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंशुख्याग्निदेवत्यानि ऋग्वृहतीच्छन्दस्त्वानि त्रीणि चतुर्थं प्राजापत्या वृहती । विष्णुशब्दे नाग्निरुच्यते स यः स विष्णुर्यज्ञः सः स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निदद्यामिति श्रुतेः [६, ७, २, ११] । हे प्रथम पादविन्यास । त्वं विष्णोः यज्ञस्याग्नेः क्रमोऽसि सपत्नहा सपत्नान् शत्रून् हन्तीति शत्रुघातकस्य अतो गायत्रं छन्दः पारोह अनुयाहकत्वेन स्वीकृतततः पृथिवीमनु विक्रमस्र भूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । हे द्वितीय पादन्यास । त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिर्घातकः पाप्मा वा तं हन्तीति त्रैष्टुभं छन्दः स्वीकृत अन्तरिक्षं प्रदेशं व्याप्नुहि । हे तृतीय पादन्यास । विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता रातिर्दामं न रातिररातिर्दानाभावस्तमात्मनश्च्छतीत्तरातीयन् तस्य हन्ता विनाशकः जागतं छन्दः पारोह दिवं व्युलोकमनु विक्रमस्र व्युलोकं व्याप्नुहि । हे चतुर्थ पादन्यास ! त्वं विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रुत्वहन्तृत्वमिच्छति शत्रूयति शत्रूयतीति शत्रूयन् व्यजन्ता-

च्छटप्रत्यय उभयत्र तस्य हन्ता आनुष्टुभं छन्द आरोह । अत्र चतुर्ध्वपि पादन्यासेषु यजमान आत्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान् पृथिव्यादिलोकरूपत्वेन भावयेत् ॥ का० [१६, ५, १३] दिशो वीक्षते दिशोऽनु विक्रमस्तेति । सर्वा दिशः पश्यतीत्यर्थः ॥ यजुरुष्णिक् । हे अग्ने ! त्वं दिशोऽनु विक्रमस्व प्राच्यादिदिशो व्याप्रुहि ॥ ५ ॥

अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौः चामा रेरि-
हदीरुधः समञ्चन् । सदो जज्ञानो वि हीमि-
हो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ६ ॥

का० [१६, ५, १४] पिण्डवत् प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्द-
दग्निरिति । ऊर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्वमग्निं गृह्णातीति सूतार्थः ॥
अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा । अग्निरक्रन्दत् छन्दसि
लुङ्लङ्लिटः [पा० ३, ४, ६] क्रन्दति विस्फूर्जति ।
कीदृशः द्यौरिव स्तनयन् द्योशब्देनात्र पर्जन्य उक्तः
द्यौरिमेघ इव स्तनयन् गर्जयन् शब्दं कुर्वाणः स्तन गद देव-
शब्दे चुरादिरदन्तः । मेघसाधर्म्यमाह चामा रेरिहत्
सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] विभक्तिलोपः चामेति पृथि-
वीनामसु [निघ० १, १, ३] पठितं चामां पृथिवीं रेरिहत्
लिङ् आस्वादने यङ्लुगन्ताच्छटप्रत्ययः रेफश्चान्दसः
अत्यन्तं लेटीति लेलिहत् नाभ्यस्ताच्छतुरिति [पा० ७, १, ७८]
नुमभावः भूमिमिति आस्वादयन् व्याप्रुवन् यथा मेघो जल-
भावं गच्छन्नत्यर्थं भूमिं लेटि । वीरुधः समञ्चन् स्वकीय-
ज्वालासमूहेन षोषधीर्व्याप्रुवन् । अन्यदप्युच्यते हि यस्मात्
जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्यः तदानीमेव इहः दीप्तश्च

सन् व्यख्यत् विख्याति अन्तर्भूतणिजन्तो ज्ञेयः श्रुत्या तथा
व्याख्यातत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति ।
अन्यच्च योऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये भानुना
रश्मिना स्वयमाभाति समन्तात्प्रकाशते यथा पर्जन्यो भानुना
विद्युद्द्रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एवमग्निः पर्जन्यवत् स्तूयते ।
इमं निपातः पादपूरणे ॥ ६ ॥

अग्ने॑ ऽभ्यावर्ति॑न्नभि॒ मा॒ निवर्त्त॑स्वायु॑प्रा
वर्च॑सा प्र॒जया॑ धने॑न । स॒न्या मे॒धया॑ र॒य्या
पोषे॑ण ॥ ७ ॥

का० [१६, ५, १५] अवहरत्यग्ने ऽभ्यावर्त्तिन्निति ।
ऋक्चतुष्टयेन चतुर्वारमुख्याग्निमात्मसमीपमानयतीति सूत्रार्थः ॥
अग्निदेवत्वोर्ध्वं बृहती द्वादशार्णत्रिपादा । अभि आभिमुख्ये-
नावर्त्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्सम्बोधनम् अस्मदभि-
मुखागमनशील ! आयुरादिभिः सह मा मामभि मां प्रति निवर्त्तस्व
शीघ्रमागच्छ आयुषा जीवनेन वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया
पुत्रादिकया धनेन वसुना सन्या इष्टनामेन मेधया धारणावत्या
बुद्ध्या रय्या सुवर्णालङ्कारैः पोषेण आयुरादीमां पुष्ट्या
॥ ७ ॥

अग्ने॑ अद्भिरः श॒तं ते॑ सन्त्वा॒वृतः॑ स॒हस्र॑ त
उपा॒वृतः॑ । अधा॑ पोष॑स्य॒ पोषे॑ण पुन॑र्नी नष्ट-
माक्त्वा॑धि पुन॑र्नी र॒यिमाक्त्वा॑धि ॥ ८ ॥

आग्नेयी महाबृहती एकः पादो द्वादशार्णसत्वारो-
ऽष्टार्थाः । हे अद्भिरः ! अद्भिनां रसभूत ! अङ्गसौष्ठवयुक्त !
हे अग्ने ! ते तव शतमावृतः सन्तु शतसंख्याका आवृत्ति-

शक्तयः सन्तु । तथा ते तव सहस्रमुपावृतः सन्तु सहस्र-
संख्याका उपावृत्तिशक्तयः सन्तु स्वस्यैवावर्त्तनमावृत्त् त्वत्स-
मीपवर्त्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चावर्त्तनमुपावृत्तिः
अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनःपुनरावर्तस्व त्वदीयाः पुरु-
षास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्तन्तामित्यर्थः । अथेत्य-
व्ययमथार्थम् निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितार्था
दीर्घः । अथापि शतसहस्रसंख्यानामावृत्त्युपावृत्तिशक्तीनां यः
पोषः सन्वृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्वः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याका-
भिर्वृद्धिस्तादृशेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि
आकृधि आवृत्तं कुरु आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं
पूर्वमसम्पादितं धनमाकृधि सर्वतः सम्पादितं कुरु करो-
तिर्गतिकर्मा शुश्रूणुपृक्तव्यम्बुच्छन्दसीति [पा० ६, ४, १०२]
हेर्धिः व्यत्यये शपो लुक् ॥ ८ ॥

पुनरुर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा ।
पुनर्नः पाद्व्यहंसः ॥ ९ ॥

आग्नेयौ हे गायत्र्यौ ! हे अग्ने ! त्वमूर्जा क्षीरादि-
रसेन सह निवर्त्तस्व पुनरत्नागच्छ इषा अग्नेन आयुषा जीवेन
च सह पुनरागच्छ आगतस्त्व नोऽस्मान् पुनः कृतादहंसः
यापात् पाद्वि रक्ष ॥ ९ ॥

सह रय्या निवर्त्तस्वाम्ने पिन्वस्व धारया ।
विश्वप्सुणा विश्वत परि ॥ १० ॥

हे अग्ने ! रय्या धनेन सह निवर्त्तस्व किञ्च धारया
जलधारया वृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां त्वत्प्रधान्यलता-
पादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च पिन्वतिः श्लेषार्थः । कौटुम्भा

धारया विश्वप्सरा सा भक्षणे विश्वैः सायते भक्ष्यते पीयत्
इति विश्वप्सो तया । यद्वा विश्वप्सरा सर्वजनोपभोग्या
धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणया
पिन्वस्व सिद्ध भगवच्छिन्नधनदानेन पुनःपुनराप्यायस्मेत्यर्थः
॥ १० ॥

आ त्वा^१हार्षमन्तर^२भूध्रु^३वस्तिष्ठाविचाचलिः ।
विश^४स्त्वा सर्वा^५ वाञ्छन्तु^६ मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत्^७
॥ ११ ॥

का० [१६, ५, १६] उपरिनाभि धारयन्त त्वाहार्ष-
मित्यभिमन्त्रयते । नाभेरुपर्युख्याग्निं धारयंस्तमभिमन्त्रयत
इति सूचार्थः ॥ आग्नेय्यनुष्टुप् ध्रुवदृष्टा । हे अग्ने ! अहं
त्वामाहार्षमाहृतवानस्मि आङ्पूर्वस्य हरतेर्लडि उक्तमैक-
वचनम् । त्वं च अन्तरभूः उखामध्येऽवस्थितोऽसि । अविचा-
चलिरत्यन्तं चलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ विचलतीति
विचाचलिः यद्दन्तादिन् । किञ्च सर्वा विशः प्रजाः त्वा
त्वां वाञ्छन्तु । यद्वा सर्वा विशः सर्वाण्यन्नानि त्वां वाञ्छन्तु
अन्नानि तवोपतिष्ठन्तु अन्नं वै विश इति, श्रुतेः [१६, ७,
३, ७] । इदं राष्ट्रं त्वत् त्वत्तः सकाशात्मा अधिभ्रशत् अयं
जनपदस्त्वत्तो नापभ्रश्यतु शून्यो मा भूत् अस्मिन् राज्ये
स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पाहीत्यर्थः । यद्वा श्रीं राष्ट्रं मा
त्वच्छोरधिभ्रशदिति श्रुतेः [६, ७, ३, ७] श्रीः त्वत्तो मा
भ्रश्यतु अंशु अधःपतने पुषादित्वाच्चेरड् न माह्याग इति
[पा० ६, ४, ७४] अडभावः ॥ ११ ॥

उदु^१त्तमं^२ वरुण^३ पाशम^४स्मदवाधमं^५ वि मध्य-

मं अथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानामसो
अदितये स्याम ॥ १२ ॥

का० [१६, ५, १७] पाश उभुष्योदुत्तममिति । रुक्म-
पाशशिक्षपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥
वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । उदित्युपसर्गोऽव वि
एतावपि अथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते । हे वरुण ! उत्तममुत्तमाङ्गे
शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत्
अथय उत्कृष्ट विनाशय अधममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं
त्वत्पाशमवअथय अवकृथास्मत्तो विनाशय मध्यमं मध्यम-
प्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय विच्छेदय अथ बधेमित्वास्त्रिचि
ङ्गस्रः लोटि मध्यमैकवचने रूपम् अथायेति संहितायां दीर्घ-
च्छान्दसः । यद्वा अथ क्रयादिः लोटि मध्यमैकवचने छन्दसि
शायजपीति [पा० ३, १, ८४] आप्रत्ययस्य शायजादेशे
अथायेति रूपम् । अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे षादित्य
अदितिपुत्र ! वरुण अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते
कर्मणि वर्त्तमानाः सन्तो वयमदितये अदीनतायै स्याम
अखण्डितत्वाय योग्या भवेम । निपातस्य चेति [पा० ६, ३,
१३६] दीर्घः अथा इत्यत्र ॥ १२ ॥

अथे बहनुषसामूर्ध्वी अस्थान्निर्जगन्वान्त-
मसो ज्योतिषागात् । अग्निर्भानुना रुशता
स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः ॥ १३ ॥

का० [१६, ५, १७] पिण्डवप्राग्दक्षिणा प्रष्टन्नात्यथे
हृद्विति । पूर्वमन्त्रेण पाशावुभुष्योर्ध्वबाहुराम्भेयीं दिशं
प्रत्युस्थान्निर्मुध्वं धारयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्

त्रितदृष्टा । आदित्यात्मनाम्नेः सुतिः क्रियते । इहन् प्रभावान्नानयमन्निरुषसामघे प्रातःकालानां मुखे जर्ध्वा अग्न्यात् उर्ध्वः स्थितः यद्वाग्निहोत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति जर्ध्वा अस्थादित्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६, १, ११५] एङ्ः पदान्तादतीति [६, १, १०८] सूत्रप्राप्त-
मन्व्यभावः । यच्च तमसो रात्रिलक्षणाच्चिर्जगन्वाच्चिर्गतः सन् ज्योतिषाहर्लक्षणेन सह आ अगात् इहागतः सोऽग्नि-
र्जात उत्पन्नमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सद्धानि स्थानानि सर्वान् लोकान् आ अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र पुरितवान् प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यत्ययः इमे वै लोका विश्वा सद्धानीति श्रुतिः [६, ७, ३, १७] । कीदृशः रुशता रुश हिंसायाम् रुशतीति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भागुना रश्मिना स्वप्नः शोभनान्यङ्गानि यस्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

हृ०सः शु०चिषद्वसु०रन्तरिक्षसद्दोता वेद्दि-
षदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्व०रसद्व०तसद्व०गोमस-
द्वजा गोजा ऋ०तजा अ०द्विजा ऋ०तम् । बृहत्
॥ १४ ॥

का० [१६, ५, १८] अवरति हृ०सः शुचिषदिति ।
उस्थान्निमवतारयति ॥ जगती अग्निप्रोक्षणे इयमुक्ता यजु-
रन्ता । राजसूयप्रकरणे इयमतिजगत्युक्ता इह तु जगती
अन्ते बृहदिति यजुः तद्विनियोगमाह का० [१६, ५, १८]
आसन्धां करोति बृहदिति । बृहदिति यजुषा उस्थान्नि-
मासन्धां स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ हंस इति मन्त्रसु
व्याख्यातः [१०, २४] ॥ १४ ॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने
वयुनानि विद्वान् । मैनां तपसा मार्चिषाभि-
शो चौरन्तरस्याः शुक्रज्योतिर्विभाहि ॥ १५ ॥

का० [१६, ५, २०] उपतिष्ठते सीद त्वमिति । आस-
न्दीनिधानानन्तरमुख्याग्निमुपतिष्ठते ऋचां तयेष्येति सूत्रार्थः ॥
अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! त्वं मातुः मातृसमाया
अस्या उखाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद उपविश । कीदृशस्त्वं
विश्वानि वयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायान् विद्वान् जानन् मर्व-
पटार्थतत्त्ववेदी सन्नित्यर्थः । किञ्च एनामुखां तपसा सन्ता-
पेन माभिशाचीः मा सन्तापय अर्चिषा ज्वालाया च माभि-
शाचीर्मा दोषय तपः कार्यमर्चिः कारणं कर्षेण भूयांस्तापो
भवति कारणेन त्वीषत् तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः अस्यामुखाया-
मन्तर्मध्ये शुक्रज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् विभाहि विशेषेण
दीप्यस्व ॥ १५ ॥

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सदने स्वे ।
तस्यास्त्वः हरसा तपन् जातवेदः शिवो भव
॥ १६ ॥

अग्निदेवत्ये हे अनुष्टुभी । हे अग्ने ! त्वमुखाया अन्तः
मध्ये स्वे सदने स्वर्काये स्थाने रुचा दीप्त्या युक्तः सन् सीदेति
शेषः । किञ्च जातं जातं विन्दतीति जातवेदा तस्य सम्बोधनम् ।
हे जातवेदः ! सर्वज्ञ ! जातं वेदो ज्ञानं यस्येति वा जातविज्ञान !
तस्या उखायाः शिवः कल्याणकारो शान्तो भव किं कुर्वन्
हरसा ज्योतिषा तपन् प्रतपन् सन् ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वा मद्भ्यमग्ने अथो सीद शिव-

स्त्वम् । शि॒वाः कृ॒त्वा दि॒शः स॒र्वाः स्व॑ योनि॒-
मि॒हास॑दः ॥ १७ ॥

हे अग्ने ! मद्द्वयं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वा अथो अग्नन्तरं शिवः सोद सर्वात्मना शान्तः सन्नुपविश । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्यामुखायां स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः आसीद आगत्योपविश हृन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] लोडर्थं लुङ् ॥ १७ ॥

दिव॑स्प॒रि॒ प्रथ॑मं ज॒ज्ञे अ॒ग्नि॒र॒ऽदृ॒ द्वि॒तीयं॑
परि॑ जा॒तवे॑दाः । तृ॒तीय॑म॒प्सु नृ॒मणा॑ अज॑स्र-
मि॒म्भान॑ ए॒नं ज॒रते॑ स्वा॒धीः ॥ १८ ॥

का० [१६, ५, ३१—३२] वाक्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकेनैके । दिवस्परीत्येकादशर्चेन वाक्सप्रेणोख्यमग्निमुपष्ठिते एके आचार्या अनुवाकेन हाशर्चेन वदन्तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या हादश त्रिष्टुभो भन्नन्दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः प्राणो वै दिवः प्राणादु वा एष प्रथम मजायतेति श्रुतिः [६, ७, ४, ३] । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारमस्मत्परि अस्मत्तः सकाशात् ब्रह्मणो जज्ञे जातः यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति श्रुतेः [६, ७, ४, ३] स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेति च श्रुतेः स पुरुषविध इव्यर्थः । नृषु मनो यस्य स नृमणा पूर्वपदाच्चेति [पा० ८, १, ३] णत्वम् । नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपजीणमग्निमप्सु जलेष्वन्तर्व्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयन् यदेनमदस्तृतीयमङ्गोऽजनयत् । अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यत । प्रजापतिर्वै

नृमणा अजस्रोऽग्निरित्यादि श्रुतयः [६, ७, ४, ३] । एवं बहुजन्माग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमान एनं बहुजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् जरते जनयति धातोरर्थान्तरे वृत्तिः ॥ यहायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परियुलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मत् परि अस्मदौ-यमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवङ्गिरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानलरूपेण तृतीयवारमुत्पन्नः । अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्मा ते धाम विभृता पुरुवा । विद्मा ते नाम परमगुहा यद्विद्मा तमुत्स यत आजगन्थ ॥ १९ ॥

हे अग्ने ! यानि पूर्वस्मिन् मन्त्रे दिवस्परीत्यादिना त्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकाभि ते तव सम्बन्धीनि रूपाणि वयं विद्म जानीमः इत्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः विदो लटो वेति [पा० ३, ४, ८३] मसो मादेशः । यहा त्रेधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि वयं विद्म । किञ्च ते तव सम्बन्धीनि पुरुवा बहुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचमान्नीर्घीय-रूपेषु विभृता विहृतानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्म विभृतेति विभक्तोराकारः धामेत्यत्र विभक्तिलोपः । किञ्च ते तव परममुत्कृष्टं गुहा सममीलोपः गुहायां यहा-

वस्थितं गोप्यं यविष्ठ इत्यादि मन्त्रप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्म । किञ्च यत उक्तात् अत्रूपात् स्थानास्त्वमाजगन्व वैद्यु-
तरूपेणागतोऽसि तमुत्समुत्स्यन्दन जलरूपं स्थानं वयं विद्म ।
गमेर्लिट् ॥ १८ ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे
दिवो अग्न ऊधन् । तृतीये त्वा रजसि तस्थि-
वांसमपामुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥ २० ॥

हे अग्ने ! नृषु मनो यस्यासौ नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे
वडवानलरूपेण तस्थिवांसं वर्त्तमानं त्वा त्वामीधे दीपयाश्च-
कार इन्धिभवतिभ्यां चेति [पा० १, २, ६] किष्वात्सलोपः ।
नृचक्षाः नृषु पठन्, पुरुषेषु चष्टे मन्वान् विस्मष्टं वक्षीति
नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण
स्थितं त्वामीधे दीपितवान् । तथा दिवः द्युलोकस्य ऊधन् ऊधः-
स्थानीये तृतीये समुद्रवृष्यपेक्षया तृतीयस्थाने रजसि रज्ज-
नात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं त्वां नृचक्षा एव
ईधे । किञ्च महिषाः महान्तः प्राणा अपामुपस्थे उत्सङ्गे
नाश्यानामपां मध्ये स्थितं त्वामवर्धन् छन्दस्युभयथेति [पा०
३, ४, ११७] शप आर्धधातुकत्वास्मिन्लोपः । प्राणा वै महिषा
इति [६, ७, ४, ५] ॥ श्रुतिः ॥ २० ॥

अक्रन्दद्ग्न स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरि-
हृद्दीरुधः समञ्चन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमि-
हो अस्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ २१ ॥

व्याख्याता [६ क०] ॥ २१ ॥

श्रीणामुद्दारो धरुणो रयीणां मनीषा-
णां प्रार्पणः सोमगोपाः । वसुः सूनुः सहसो
अप्सु राजा विभात्यय उषसामिधानः ॥ २२ ॥

एवंविधोऽग्निर्दिभाति विशेषेण भासते । कौटुशः श्रीणां
गंवाश्वादिस्मयदामुदारः अत्यर्थं दाता उदारो दातृमहतोरिति
कोशः [मेदिनी० रान्तव० ११८] रयीणां धनानां धरुणो
धारयिता । मनीषाणां मनसा इषितानामभिलषितानां
प्रार्पणः प्रकर्षेणार्पयिता । सोमगोपाः सोमं गोपायतीति
यजमानकर्तृकसोमयागस्य रक्षिता । वसुः सर्वस्य निवास-
हेतुः वासयतीति वसुः यद्वा वसुः धनरूपः यथान्यानि शयना-
सनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तथायमपि तापपाकप्रकाशैर्जना-
नामुपकर्त्ता अतो वसुः । सहसः सूनुः बलस्य मत्स्यनवेगरूपस्य
पुत्रः यतो मथ्यमानो जायतेऽत एवमुच्यते । अप्सु राजा
जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यद्वा अप्सु तृष्टिरूपासु राजा
विद्युद्रूपेण दीप्यमानः । उषसामग्रे प्रातःकाले इधानः
आदित्यात्मना दीप्यमानः उषःकालेऽग्निहोत्रहोमायाग्नयः
प्रादुष्क्रियन्ते तदभिप्रायेणाच्यते प्रातर्दीप्यमान इति ॥ २२ ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी
अपृणाञ्जायमानः । वीडुं चिदद्रिमभिनत्
परायन् जना यद्ग्निमयजन्त पञ्च ॥ २३ ॥

सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन्
रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति ।
कौटुशः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽग्न्यात्मना ।
भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वायात्मना स

इ प्राणभावेन भूतानामन्तः सञ्चरति । किञ्च यः परायन् इन्द्ररूपेण परा परतो गच्छन् वीडुं चित् विडुगब्दो द्वाढार्यः चिदप्यर्थः दृढमपि अद्रिमदारयितव्यं मेघमभिनत् भिनत्ति विदारयति । यत् विभक्तिलोपः यमग्निं पञ्च जना अयजन्त यजन्ते विप्राद्यासत्वारो निषादश्चेति पञ्च यद्वा चत्वारो महः ऽत्विजो यजमानस्य ॥ २३ ॥

उ॒शिक् पा॒व॒को अ॒र॒तिः सु॒मे॒धा म॒र्त्ये ष्व॒-
ग्नि॒र॒मृ॒तो नि॒धायि॑ । इ॒य॒त्ति धूम॑म॒रु॒षं भ॒रि-
भ॒ दु॒ष्कृ॒त्तेण॑ शो॒चि॒षा द्यामि॑न॒क्षन् ॥ २४ ॥

योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः बहुलं कन्दस्यमाद्योगोऽपौत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५] । स अरुषमरोषं चक्षुराद्युपद्रवरहितमरोचनं वा धूममुदियति उहमयति व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् इतो वा अयमूर्ध्वं ए रेतः मिक्षति धूमं सामुत्रा वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः उशिक् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः वशैरोणादिक इक प्रत्ययः । पावकः पावयिता पुनातीति अरतिः अलमग्निः पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टेष्वरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्रायधारणसमर्था मेधा बृद्धिर्यस्य शोभनो मेधा यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभ्रत् बिभ्रत् जगद्धारयन् दाधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] निपातः । शुक्लेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभारूपेण द्यामाकाशमिगच्छन् व्याप्रुवन् नक्षत्रग्रहतारासम्बन्धितेजसा द्यलोकं व्याप्रुवन्नित्यर्थः इतः प्रदानाद्देव उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २४ ॥

दृ॒शा॒नो रु॒क्म उ॒र्व्या व्य॑द्यौ॒र्मु॒ष॒मायुः॑

श्रिये क'चानः । अ॒प्य॒पु॒त्रो॑ अ॒भव॒द्भयो॑भि॒-
र्यदे॑नं द्यौरजनयत् सुरेताः ॥ २५ ॥

व्याख्याता [१ क०] ॥ २५ ॥

यस्ते॑ अ॒प्य कृ॒णव॑द्भद्रशोचेऽपु॒त्रं दे॑व घृ॒तव॑-
न्तमग्ने । प्र तं नय प्र॒तरं॑ वस्यो अ॒च्छाभि॑
सु॒म्नं दे॒वभ॑क्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्सम्बोधने हे
भद्रशोचे ! हे देव अग्ने ! अप्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव
अपुत्रं पुरोडाशं घृतवन्तं घृतमुक्तमुपस्तरणाभिघारणोपेतं कृण-
वत् कृणोति करोति कृञ् करणे स्वादिः इतश्च लोपः परस्मै-
पदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] तिप इकारलोपे लोटोऽडाटा-
विति [पा० ३, ४, ८४] अडागमे नोर्गुणे कृणवदिति रूपम्
स आण्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायायोपरिष्ठादान्यस्याभि-
घारयतीत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायम् [१, ७, २, १०] । हे यविष्ठ
युवतम यद्वा मित्रयितृतम ! तं यजमानं प्रतरमतिशयेन प्रकृष्टं
प्रतरम् असु च कन्दसीति [पा० ५, ४, १२] अव्ययात् परात्
वादमुप्रत्ययः प्रकृष्टतरम् वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्रनय प्रापय ।
अच्छाभिमुख्येन सुम्नं सुखं चाभिनय सर्वतः प्रापय ।
कौटुशं सुम्नम् देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापये-
त्यर्थः । वसति यत्र तद्वस्तु तन्प्रत्ययः अतिशयेन वस्तु वसीयः
तुच्छन्दसीति [पा० ५, ३, ५८] ईयसुन् तुरिष्ठेमेयःश्चिति
[पा० ६, ४, १५४] ढचो लोपः छान्दसे ईलोपे वस्व इति
सिध्यति स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति
शाश्वतीः समा इति [अ० ४, १५] श्रुतेः ।

प्रकृत्यान्तःपादमन्थपर इति [पा० ६, १, ११५] वसो षष्ठी-
त्वत्त सन्ध्यभावः ॥ २६ ॥

षा तंभ'ज सौश्रव'सिष्व'ग्न उ'क्थ उ'क्थ षाभ'ज
श'स्यमाने । प्रियः सूर्ये' प्रियो ष'म्ना भ'वात्यु-
ज्जातेन भिनद्दुज्जनित्वैः ॥ २७ ॥

शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः सम्बन्धीनि कीर्त्ति-
हेतुभूतानि कर्माणि सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे षम्ने ! त्वं
तं यजमानमाभज सेवस्व निरन्तरं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वित्थर्थः ।
उक्थे उक्थे निष्कैवस्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने तत्तच्छुद्धे
सति तमाभज सर्वतः सेवस्व कर्मणि शस्त्रे च प्रेरयेत्थर्थः ।
एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्व प्रियो भवति
भवतु लिङ्ङर्थे लेट् लेटोऽडाटौ [पा० ३, ४, ८४] । षम्ना
षम्नेष प्रियोऽस्तु उषी डादेशः । तथा जातेनोत्पन्नेन
पुत्रेण उज्जिनत् उज्जेदमुदरं वृद्धिमाप्नोतु इलोपेऽङ्गागमे
चोज्जिनददितिरूपम् । तथा जनित्वैः जनिष्यमाणेषु पौत्रादि-
भिरुज्जिनदत् जनिष्यन्ते ते जनित्वाः तैः भविष्यदर्थे षौषा-
दिक इत्वप्रत्ययः ॥ २७ ॥

त्वामग्ने यजमाना षन् दून्विष्व' वसु'
दधिरे वार्य्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमा-
ना व्रजं गोमन्तमुग्निजो विवत्रुः ॥ २८ ॥

हे षम्ने ! यजमानाह्वामनु वर्तमानाः त्वां सेवमानाः
सन्तः द्युन् द्युशब्दो दिनवाची कासाध्नोरिति [पा० २,
३, ५] द्वितीया दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीयानि प्रार्थ्यानि

विश्वानि विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभूद्धिरण्या-
दीनि दधिरे धारयन्ति यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः; वसु
अत्र सुब्लोपः । किञ्च त्वया सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यज-
माना द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उग्रिजः; मेधाविनो
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमस्तं गावो रश्मयोऽत्र
सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजन्त्यनेन सुक-
तिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं विवत्रुः बिभिदुः रविमण्डले
मार्गं क्तवन्त इत्यर्थः; तदुक्तम् ते य एव मेतद्दिदुरित्युपक्रम्य
देवलोकादादित्यमिति ॥ २८ ॥

अस्ताव्यग्निर्नरा सुशिवो वैश्वानर ऋषि-
भिः सोमगोपाः । अद्देष द्यावापृथिवी हुवेम
देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

ऋषिभिः यजमानोऽर्त्विग्भिः अग्निरस्तावि सुतः कर्मणि
चिण् । कौटुशोऽग्निः नरां नराण्यं सुशिवः शोभनं सुखयिता
नुडागमाभावे गुणे च नरामिति रूपम् शोभनं शिवः सुखं
यस्मात् । वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्नि-
रूपेण । स्मेमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता ।
अद्देषे पादौ लिङ्गोक्तदेवौ । यतोऽग्निः सुतः अतोऽद्देषे ङे षर-
हिते द्यावापृथिवी रोदसी वयं हुवेम आद्दयामः तदाञ्चित-
कर्मास्यै । हे देवा अग्नादयः ! अस्मै अस्मासु सुवीरं शोभन-
पुत्रयुतं रयिं धनं यूयं धत्त स्थापयत ॥ २९ ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्वीधयतातिथिम् ।
आस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ ३० ॥

अथ वनीवाहनम् ॥ का० [१६, ६, १५] प्रागनः अस्वो-

ख्यस्त्रोत्तरतः समिदाधानं समिधाग्निमिति । उख्याग्ने र-
त्तरदिशि प्रागीषं शकटं संस्थाप्य यजमान उख्येऽग्ने वनीवा-
हने समिधमाधत्त इति सूत्रार्थः ॥ विरूपाक्षदृष्टाग्ने यो
गायत्री व्याख्याताप्युच्यते [३ अध्या० १ क०] । हे ऋत्विग्य-
जमानाः ! समिधा कृत्वाग्निं दुवस्यत परिचरत अतिथिमे-
मग्निं बोधयत । अस्मिन्नग्ने इव्या इवीषि पाजुहोतन साक-
ख्येन जुहुत ॥ ३० ॥

उदु^१ त्वा विष्वे^२ देवा अग्ने भरन्तु चित्ति-
भिः । स नो^३ भव शिवस्त्व^४ सुप्रती^५को विभा-
वसुः ॥ ३१ ॥

का० [१६, ६, १६] सासन्दीकमुद्यम्योदु त्वेति दक्षिण-
तोऽनसि करोति । समिदाधानानन्तरमुदु त्वेति मन्त्रेणा-
सन्दीसहितमुख्याग्निमूर्ध्वं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यजमानः
शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ तापसदृष्टाग्नेय्यनुष्टुप् ।
हे अग्ने ! विष्वे सर्वे देवाः प्राणरूपाः चित्तिभिः उद्यमनप्रवी-
णाभिर्धीवृत्तिभिः त्वा त्वामुद्भरन्तु ऊर्ध्वं धारयन्तु भुजः शप्
उ पादपूरणः हे अग्ने ! स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः
कस्याणकृद्भव । किन्भूतः सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं
यस्व । विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य सः ॥ ३१ ॥

प्रेदं^१ग्ने ज्योतिष्मान् याहि शिवेभिर्गर्धि-
भिष्टुम् । बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हि^२सौस्तन्वा
प्रजाः ॥ ३२ ॥

का० [१६, ६, १८] अमडाहो युक्ता प्रेदन्न इति प्राङ्
यात्वा यद्यार्थम् । शकटे तूर्णीं वृषी संयोज्य प्रेदिति मन्त्रे च

प्राचीं गत्वा यथार्थं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेदित्यर्थः ॥ अग्नि-
देवत्यानुष्टुप् । हे अग्ने ! शिवेभिर्वाचभिः शान्ताभिर्ज्वालाभि-
र्ज्योतिष्मान् प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गच्छ । इत्यादपूरणः । किञ्च
बृहद्भिर्भानुभिः प्रौढैः रश्मिभिः भासन् भासयन् जगदवभास-
यन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा
हिंसीः मा नाशय ॥ ३२ ॥

अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरि-
हद् वीरुधः समञ्जन । सद्यो जज्ञानो वि ही-
मिद्वो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ३३ ॥

का० [१६, ६, २०] अक्षे खर्जत्यक्रन्ददग्निरिति जपति ।
अक्षे शब्दं कुर्वति जपेत् ॥ व्याख्याता [६ क०] ॥ ३३ ॥

प्र-प्रायमग्निभ रतस्य शृगत्रे वि यत् सूर्यो
न रोचते बृहद्भाः । अभि यः पूरुं पृतनासु
तस्थौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः ॥ ३४ ॥

का० [१६, ६, २१] वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षित उत्तरतः
समिदाधानं प्रप्रेति । वासे स्थितौ क्रियमाणे उत्तरदिशि
उद्धतावोक्षिते प्रदेशेऽग्निमवहरत्युत्तारयति ततोऽग्नौ समि-
दाधानम् ॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । प्रसमुपोदः पाद-
पूरण इति [पा० ८, १, ६] प्रापसर्गस्य हित्वम् अयमग्निः
त्रिभर्ति इवीषि भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य शृण्वे शृणुते
आह्वानमिति शेषः यजमानकृतमाह्वानं शृणोतीत्यर्थः पुरु-
षव्यत्ययः । यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भाः भासत
इति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् बृहद्यथा तथा रोचते अत्यन्तं
दोष्यते । योऽग्निः पृतनासु संग्रामेषु पूरुं राष्ट्रसमभितस्थौ

सम्पुष्यं तिष्ठति । दैव्यो देवसम्बन्धी अतिथिः नोऽस्माकं
शिवः मङ्गलरूपः साऽग्निदीर्घाय दीप्यते दीङ् क्षये धातूना-
मनेकार्थत्वात्तद् दीप्यर्थः लिटि रूपम् तुजादीनां दीर्घाऽभ्या-
मस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः कृन्दसि लुङ्लङ्लिटि
इति [पा० ३, ४, ६] वर्तमाने लिट् ॥ ३४ ॥

आपो^१ देवीः^२ प्रतिगृभ्णीत^३ भस्मैतत्^४ स्योने^५
कृणुध्वं^६ सुरभा उ^७ लोके । तस्मै^८ नमन्तां^९ जन-
यः सुपत्नी^{१०} मतिव^{११} पुत्रं^{१२} विभृता^{१३} प्सुने^{१४} नत् ॥ ३५ ॥

का० [१६, ६, २६] पनागपटेनापो देवीरित्येकया ।
वनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा वटादिपत्रपुटेन
सायं प्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यद्भस्मास्ति तदेकया ऋचा
जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अर्धेवत्या त्रिष्टुप् । हे आपो
देवीः देव्यः दीप्यमानाः ! भस्म ययं प्रतिगृभ्णीत स्वागता-
दिभिः प्रतिगृह्णीत । किञ्च स्यान् सुखावहे सुरभी पुष्यधूपा-
दिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्भस्म कृणुध्वं कुरुध्वं
कृञ् कृतौ स्वादिः उ पाटपूरणः । किञ्च शोभनः पतिर्वरुणो
यासां ताः सुपत्नयः आपो वरुणस्य पत्नय आसन्निति श्रुत्यन्त-
रात् । जनयन्त्यग्निमुत्पादयन्ति इच्छात्पत्न्यादिहारेति
जनयः सुपत्नार्जनयो भवत्यस्तन्मं भस्मरूपायाग्नये नमन्तां
प्रह्नाभवन्तु । किञ्च हे आपः ! एतत् भस्म अप्सु, स्वात्मनि ययं
विभृत धारयत माता पुत्रमिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि
धारयति तद्वत् पालयत ॥ ३५ ॥

अ^१ प्सुग्ने^२ सधिष्टव^३ सौषधीरनु^४ रुध्यसे ।
गर्भे^५ सन् जायसे पुनः^६ ॥ ३६ ॥

का० [१६, ६, २७] ततो द्वाभ्याम् । ततोऽनन्तरं पठि-
ताभ्यां द्वाभ्यामपस्वग्ने गर्भो असीत्येताभ्यामृग्भ्यां पत्रपुटेन
द्वितीयवारमुख्याग्निभस्माप्सु प्रास्यति ॥ विरूपदृष्टाग्ने यो
गायत्रो । पूर्वमन्त्रेण भस्मातिथित्वेन संस्तुत्व द्वाभ्यामग्नेः सर्व-
व्यापकत्वं वदन् भस्माभ्यवहरणमपङ्कते । हे अग्ने ! अप्सु
जलेषु तव सधिः स्थानं स त्वमोषधीः यवाद्या अनु इध्यसे
ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे सोऽचि लोपे चेत्यादपूरण-
मिति [पा० ६, १, १३४] स इत्यस्य विसर्गलोपे सन्धिः यद्वा
ओषधीः स्त्रीकरोषि जठराग्निरूपेण । किञ्च गर्भे अरश्यो-
र्मध्ये स्थितः सन् पुनः पुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

गर्भो^१ अस्योषधीनां^२ गर्भो^३ वनस्पती^४ नाम् ।
गर्भो^५ विश्वस्य भूतस्याग्ने^६ गर्भो^७ अपामसि ॥३७॥

तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः । हे अग्ने ! त्वमोषधीनां
गर्भोऽसि भेषजरूपैरोषधिविशेषैरुत्पद्यमानत्वात् । हे अग्ने !
त्वं वनस्पतीनां तरूणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जायमानत्वात्
विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निरूपेण
विद्यमानत्वात् अपां गर्भोऽसि वाडववैद्युतादिरूपत्वात् ॥ ३७ ॥

प्रसद्य^१ भस्मना^२ योनिमपस्य^३ पृथिवीमग्ने ।
सृष्ट्य^४ मातृभिष्टु^५ ज्योतिष्मान् पुनरासदः^६
॥ ३८ ॥

का० [१६, ६, २८] अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रस-
द्येति । अप्सु चित्ताद् भस्मनः सकाशादनामिकया भस्म
गृह्णाति प्रसद्येति अतुर्जृग्भिः ॥ हे अग्ने ! त्वं भस्मना कृत्वा
योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपस्य प्रसद्य प्राप्य

माहभिरद्भिः संसृज्यैकीभूय ऋतिषान् तेजस्वी सम्पन्नः सन्
पुनरासदः स्वस्थानमुखायासीद ॥ ३८ ॥

पुन॑ रा॒सद्य॑ सद॑न॒म॒प॒स्य॑ पृथि॒वीम॑ग्ने । शेषे॑
मा॒तुर्यथो॑प॒स्थे ऽन्तर॑स्यां शि॒वत॑मः ॥ ३९ ॥

हे अग्ने ! अपस्य पृथिवीं च सदनमासद्य जलभूमिरूपं
स्थानं प्राप्य पुनरपि अस्वामुखायामन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिषि
मातुरुपस्थे उत्सङ्गे यथा शिशुः शंते । किम्भूतस्त्वं शिवतमः
कल्याणतमः ॥ ३९ ॥

पुन॑रू॒र्जा निव॑र्त्तस्व पुन॑र॒ग्ग इ॒षायु॑षा ।
पुन॑नः॒ पा॒ह्यह॑सः ॥ ४० ॥

म॒ह र॒थ्या निव॑र्त्त॒स्वाग्ने॑ पि॒न्वस्व॑ धार॑या ।
वि॒श्वप्सु॑ गा वि॒श्वत॑स्परि ॥ ४१ ॥

हे व्याख्याते [८क०] ॥ ४० ॥ [१०क०] ॥ ४१ ॥

बोधा॑ मे अस्य वच॑सो यविष्ठ॒ म॒हिष्ठस्य॑
प्रभृ॑तस्य स्वधावः । पीर्यति॑ त्वो अनु॑ त्वा
गृणाति॑ व॒न्दारु॑ष्टे त॒न्व वन्दे॑ अग्ने॑ ॥ ४२ ॥

का० [१६, ६, ३०] प्रास्याग्वायामुपतिष्ठते बोधा म
इति । तडागादागत्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णीमुखायां
प्रास्य बोधा म इति हृत्चेनोख्याग्निमुपतिष्ठते ॥ दीर्घतमो-
दृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । स्वधात्रमस्यास्तीति स्वधावान् तत्सम्बोधने
स्वधावः मतुवसो रुः सम्बुद्धौ कन्दसीति [पा० ८, ३, १] कत्वम् ।
हे अन्नवन् ! हे यविष्ठ ! सुवतम अग्ने ! मे मम वचसो बोध
बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः । यद्वा कर्मणि षष्ठी महचनं जानी-

हीत्यर्थः । किञ्चूतस्य भूयिष्ठस्य वचसः मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य
 अतिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य । तथा प्रभृतस्य प्रहृतस्य श्रोत्रपर्यं
 प्रापितस्य आदरोक्तस्येत्यर्थः । किञ्च त्वशब्द एकशब्दार्थः
 सर्वादितः पीयतिराक्रोशतिकर्मा हे अग्ने ! त्वः एकः पुरुषः
 गीयति आक्रोशति निन्दति त्वः एकः त्वामनुगृणाति त्वां
 स्तौति कश्चित् स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः । एवं
 सति हे अग्ने ! अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं वन्दे स्तौमि
 नमामि च वदि अभिवादनस्तुत्योः । कौटुशोऽहम् वन्दारुः
 वन्दनशीलः श्रूवन्द्योरारुरिति [पा० ३, २, १७३] आरु-
 प्रत्ययः शीलार्थः ॥ ४२ ॥

स बोधिं सुरिम् मघवावसुपते वसुदावन् ।

युयोध्यस्महे षांसि ॥ विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

सोमाहुतिदृष्टान्नेयी यजुरन्ता गायत्री । विश्वकर्मणे
 स्वाहेति यजुः । हे वसुपते ! धनपते ! हे वसुदावन् ! वसु
 ददातीति वसुदावा आतो मनिन्निति [पा०, ३, २, ७४]
 कनिप् तत्सम्बुद्धौ हे वसुदावन् ! धनस्य दातः ! स त्वं बोधि
 अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व बुध्यतेः अपि लुप्ते हुभल्भ्यो हेधिरिति
 [पा० ६, ४, १०१] धिः गुणान्यलोपी छान्दसौ । कौटुशस्त्वं
 सुरिः विद्वान् मघवा धनवान् मघं धनमस्यास्तीति । सन्तुष्टः
 सन् हेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मद्युयोधि अस्मत्तः पृथक्कुर ।
 का० [१६, ७, १] प्रायश्चित्तिष् समिधोऽपहृत्याण्यं विश्व-
 कर्मण इति जुहोति । स्रुवस्थानीयया समिधा हृतमादायो-
 स्योऽन्नौ जुहोति तत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति संज्ञेति सूत्रार्थः ॥
 यजुः । जगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहुत-
 मसु ॥ ४३ ॥

पुन॑स्त्वाद्रित्या रु॒द्रा वस॑वः॒ समि॑न्धतां पुन॑-
 ब्र॑ह्माणो॑ वसुनीथ य॒ज्ञैः । घृ॑तेन॒ त्वं तन्वुं॑
 वर्ध॑यस्व स॒त्याः स॑न्तु॒ यज॑मानस्य॒ कामाः॑
 ॥ ४४ ॥

का० [१६, ७, २] उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति ।
 घृतहोमानन्तरमुत्थाय तामिव समिधमुख्ये ऽग्नावादधाति ॥
 आग्नेयीं त्रिष्टुप् आद्यपादश्चतुर्दशार्णस्तृतीयो दशकस्तेन
 ह्यधिकः । हे अग्ने ! आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः
 समिन्धतामुपशान्तं दीपयन्तु । हे वसुनीथ ! वसु धनं तन्नि-
 मित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य यद्वा वसुनि नयतीति वसुनीथः तत्स-
 म्बुद्धौ हे धननेतः ! ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमाना यज्ञैः
 कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं घृतेनास्महत्तेन
 वर्धयस्व त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥ ४४ ॥

अपे॑त॒ वी॒त॒ वि॒ च॑ सर्प॒तातो॑ येऽत्र॒ स्थ
 पु॒राणा॑ ये च॒ नूत॑नाः । अ॒दाद्य॑मोऽव॒सानं॑
 पृथि॑व्या अक्र॑न्निमं पि॒तरो॑ लो॒कम॑स्मै ॥ ४५ ॥

अथ गार्हपत्यचयनमुच्यते ॥ का० [१७, १, ३] पलाश-
 शाखया गार्हपत्यं व्यदूहत्यपेत वी तेति पुच्छः प्रतिदिशं पुर-
 स्तात् प्रथमम् । अत्र भाविन्याहृत्या गालाहार्यो गार्हपत्य-
 शब्देनोच्यते तदर्थं चित्तिचितेः स्थानमपि गार्हपत्य एव ।
 पलाशशाखया गार्हपत्यचितेः स्थानं व्यदूहति ऊहिरत्र प्रेरणे
 तत्र पतितं तृणादिकं स्थानाद्दृष्टिः क्षिपतीत्यर्थः अपेत वीति
 ऋचः पुच्छः पादैः प्रतिदिशमादौ प्राच्यामपेत वीति येऽत्र

स्थेति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रन्नित्युत्तरे इति सूत्रार्थः ॥
 लिङ्गोक्तबहुदेवत्या त्रिष्टुप् अर्धर्चेन तत्स्थानसर्पिण उच्यन्ते
 पादेन यमः पादेन पितरः । यमस्य सर्वभूम्यधिपतित्वात्त-
 द्भृत्याः सर्वत्र चरन्ति तान् प्रत्युच्यते । हे यमभृत्याः ! ये
 पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानीन्तना यूयमत्र स्थाने
 स्थ भवथ ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपगच्छत वीत विग-
 च्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च अतः स्थानादपेत्य सङ्घातं
 विहाय विविधं गच्छत । कस्माद्दयमपसर्पामित्यत आह
 अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थान-
 मिदं यमो देवोऽस्मै यजमानायादात् दत्तवान् । पितरश्चेमं
 लोकं स्थानमस्मै यजमानायाकन् कृतवन्तः करोतिः शपि लुप्ते
 लडि रूपम् यमेन पितृभिश्च एतच्चयनस्थानस्य यजमानाय
 दत्तत्वाद् यूयमपसर्पतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

संज्ञानमसि । कामधरणम् । मयि ते
 कामधरणां भूयात् । अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीष-
 मसि । चित्तस्य परिचितं ऊर्ध्वचित्तः श्रयध्वम्
 ॥ ४६ ॥

का० [१७, १, ४] उदीचीं शाखामुदस्योषान्निवपति
 संज्ञानमिति । यया व्युद्बुद्धं कृतं तां शाखामुदक् क्षिप्त्वा
 गार्हपत्यचितिस्थाने चारमृदो निदधाति ॥ ऊषदेवत्यं
 यजुः हे ऊषस्वरूप ! त्वं संज्ञानमसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाध-
 नमसि पशवो हि ऊषदेशं घ्रात्वा लिहन्ति । तथा कामधर-
 णम् कामाङ्गनोरथान् धरति सम्पादयतीति कामधरणं यज्ञ-
 हारा कामसम्पादकत्वात् । अतस्ते तव कामधरणं काम-
 सम्पादनसामर्थ्यं मयि भूयात् असु । यद्वा श्रुत्यनुसारेण

व्याख्यानं ते तव कामधरणं पशवः मयि भूयात् भूयासुः
यतस्त्वं कामधरणं पशुरूपं संज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमसि उत्स-
सम्भवात् पशवो वा जषाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो
भूयासुरिति [७, १, १, ८] श्रुतेः उत्साभिप्रायमेकवचनमुत्स-
स्योषोत्पन्नत्वात् ॥ का० [१७, १, ६] सिकताशान्नेर्भस्मे-
त्युषवत् । जषवत्सिकता निवपति ॥ सिकतादेवत्वं यजुः ।
हे सिकतास्वरूप ! त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि सिकतास्योऽग्नि-
रत्युग्रो भवति । अग्नेश्च पुरीषं पूरणमसि पूरयतीति पुरीषं
पिपतेरीषकप्रत्यये शीणादिके उदोष्ठपूर्वस्येति [पा० ७, १,
१०२] उदादेशः । भस्माभिप्रायमेकवचनम् । न वा अग्निः
स्वं भस्मातिदहति । अग्नेरेतद्देशानरस्य रेतो यत्सिकता
इति च [७, १, १, ८—१०] श्रुतिः ॥ का० [१७, १, ७]
परित्रिङ्गिः परित्रियति पूर्ववदेकविंशत्या चितः स्येति ।
एकविंशतिपरित्रिङ्गिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रद-
क्षिणमूर्धास्ताः खननीया इति ॥ परित्रिहेवत्यं यजुः हे
परित्रितः शर्करा ! यूयं चितः स्य चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते
इति चितः भूमौ क्षिप्ता भवथ परिचितः स्य परितः सर्वतः
स्थापिता भवथ जर्ध्वं चीयन्त इति जर्ध्वचितः जर्ध्वं स्थापिताः
सत्यो यूयं अयध्वमिदं गार्हपत्यायतनं सेवध्वन् ॥ ४६ ॥

अयं सो अग्निर्यस्मिन् सोममिन्द्रः सुतं
दधे जठरे वावशानः । महस्त्रियं वाजमत्यं न
समिं ससवान् सन् स्तूयसे जातवेदः ॥ ४७ ॥

का० [१७, १, ८] मध्येऽर्धहृत्तीक्ष्णतस्त्रो दक्षिणोत्तराः प्राची-
रुपदधाति दक्षिणत उदङ्ङयं सो अग्निरिति प्रत्युचम् ।
ततोऽध्वर्युर्मण्डलादक्षिणे उदङ्ङुष उपविश्य मध्ये चतस्रोऽर्ध-

हृहतीसंज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्राग्भक्षणा दक्षिणोत्तरपङ्क्तयो-
त्तरमारभ्योपदधाति अभ्यात्मं चयनमित्युक्तेः । ऋक्चतुष्के-
णैकैकाम् । हस्तदीर्घास्तदर्धायामाः पद्या लोकद्वयव्यापिन्य
इष्टका अर्धहृहत्य उच्यन्त इति सूत्रार्थः ॥ पञ्च ऋचो विश्वा-
मित्तदृष्टा आग्नेयस्त्रिष्टुभस्रतुर्थनुष्टुप् । इष्टकोपधानं कुर्वन्न
भिनयेन दर्शयति अयं गार्हपत्यः सः अग्निरिष्टकाभिस्वीयत
इति शेषः । यस्मिन्नग्नौ चिते सति इन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं
जठरे खोदरे दधे धारयति वर्तमाने लिट् । किम्भूत इन्द्रः
वावशानः वष्टीति वावशानः बहुलं कन्दसीति [पा० २, ४,
७६] शपः श्लौ सति द्वित्वेऽभ्यासदीर्घे शानचि रूपम् कामय-
मानः । कीदृशं सोमं सहस्त्रियं सहस्त्रार्हम् । वाजमन्नं बहूनां
तप्तिकरमित्यर्थः । अत्यं न नकारः सम्प्रत्यर्थः भक्षणादेव
मदकरम् । सप्तिं सरणं तप्तिकरम् । अग्नौ न केवल-
मिन्द्र एव सोमं जठरे धत्ते किन्तु हे जातवेदः ! जातं वेदो
धनं यस्मात् हे अग्ने ! त्वमपि ससवान् हवींषि सम्भजमानः
सन् ऋत्विग्यजमानैः स्तूयसे षण् सम्भक्तौ कसुप्रत्ययः । उत्तरा-
र्हस्यायं वार्थः हे जातवेदः ! सप्तिं सरणं गमनकुशलमत्यं न
अश्वमिव सहस्त्रियं सहस्त्रसंख्याकेन धनेन सम्भितं वाजमन्नं
ससवान् दत्तवान् सन् यजमानैस्त्वं स्तूयसे सहस्त्रेण सम्भितौ
घ इति [पा० ४, ४, १३५] घप्रत्ययः षण् दाने कसुः सस-
वान् ॥ ४७ ॥

अग्ने यत्ते^१ द्विवि वच^१ : पृथिव्यां यदोषधी-
ष्व^१ प्स्वा यजत्र । येन^१ अन्तरिक्षमुर्वीत^१ तन्थ^१ त्वे षः
स भानुरण^१ वो नृचक्षाः ॥ ४८ ॥

हे आयजत्र ! मर्यादया यजनीय ! हे अग्ने ! ते तव यत्

दिवि द्युलोके धर्चो दीप्तिरर्करूपं वर्तते यच्च पृथिव्यामग्नि-
रूपं यच्च ओषधीष्वन्तः स्थितं यच्चाप्सु जलेषु षन्तः स्थितं यच्च
वर्चसा उरु विस्तीर्णमन्तरिक्ष माततन्य आतनोषि विस्तार-
यसि बभूथाततन्येति [पा० ७, २, ६४] इडभावः । स भानुः
दीप्तिः त्वेषः त्वेषयति प्रकाशयति सकलं विश्वमिति त्वेषः
त्वेष दीप्तो पचादित्वाटच् अर्णवः अर्णांसि उदकानि सन्ति
यत्रेत्यर्थः अर्णसो वः सन्तोपस्य यद्वा अरणवान् गमनवान्
प्रसरणशीलः । नृचक्षाः नृन्चष्ट इति नृणां शुभाशुभकर्म-
द्रष्टा । ईदृशो यस्ते भानुस्तमेवेषकारूपमुपदधामीति
शेषः । अनेन तिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

अग्ने॑ दि॒वो अर्ण॑ मच्छा॑जिगा॑स्यच्छा॑
दे॒वा २॥ ऊ॒चिषे॑ धिष्णा॒या ये । या रो॑च॒ने
पर॑स्तात् सूर्य॑स्य याश्चा॒वस्ता॑दुप॒तिष्ठ॑न्त॒ आपः॑
॥ ४९ ॥

हे अग्ने ! दिवो द्युलोकस्य सखन्धि अर्णमुदकं त्वमच्छ-
जिगासि आभिमुरत्येन गच्छसि गा स्तुतिगत्याहर्दिः अभ्या-
सेत्वं कान्दमम् अच्छाभिरामुमिति शाकपूणि [निरु० ५, ३१]
निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] अच्छंत्यस्य संहितायां
दीर्घः आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एव धमेनाच्छेतौति [७, १,
१, २४] श्रुतिः । किञ्च ये देवा धिष्णाया ऊचिषे ऊचिरे उच्यन्ते
धियो बुद्धीरिन्द्रियाणि इष्यन्ति प्रेरयन्ति धिष्णायाः प्राणरूपा
देवाः तान् देवांश्च त्वमच्छजिगासि अभिगच्छसि । ऊचिषे ब्रूषः
कर्मणि लिट् पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । प्राणा वै देवा धिष्णायास्ते
हि सर्वा धिय इष्यन्तीति [७, १, १, २४] श्रुतः । किञ्च

रोचने दीप्तिरूपे मण्डले वर्त्तमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपरिष्ठाया
 आप उप उपतिष्ठन्ते अवस्ताद्देवैरधस्ताच्च या आप उप-
 तिष्ठन्ते ता अपश्च त्वमभिजिगासीत्यन्वयः त्वमेवैतैः रूपैः
 परिचमसीति भावः ॥ ४८ ॥

पुरीष्यामो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः ।
 जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा दूषो महीः ॥ ५० ॥

अनुष्टुप् । बहुवचनमिष्टकापेक्षम् अग्नयः एते इष्ट-
 कारूपा यज्ञमस्मदीयमिमं यागं जुषन्तां सेवन्ताम् अनमीवा
 नास्ति अमीवा व्याधिरशनायाबुभुक्षारूपो याभिस्ता अग-
 नीवा ऋधाट्टणानिवर्त्तिकाः महीः महतीः बहुला इषः
 अन्नभक्तोश्चाग्नयो जुषन्ताम् । कौटुशा अग्नयः पुरीष्यासः
 पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीष्याः आज्ञसेरसुक् । तथा
 प्रावणेभिः प्रवणैः प्रकर्षेण वनन्ति सम्भजन्ति विषयानिति
 प्रवणानि मनंसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः मनसा प्रीति-
 युक्ता इत्यर्थः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७]
 संहितायां प्रावणेति दीर्घः बहुलं हृन्दसीत्येत्वम् । तथा
 अद्रुहः न द्रुह्यन्तीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीति-
 युताः ॥ ५० ॥

इडामग्ने युक् दसं सनि गोः शश्वत्तमं
 हवमानाय साध । स्यान्नः सनुस्तनयो विजावा-
 ग्ने सा ते समतिभूत्वस्मे ॥ ५१ ॥

का० [१७, १, ११] इडामग्ने इति पश्चिमे प्रतिमन्त्र-
 मुत्तरतः । इडामग्ने इति ऋग्द्वयेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे हे
 पदस्यपदे पद्ये -तिरस्यो उदम्वचने उपदधात् उत्तरतोऽव-

स्वितो दक्षिणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं त इत्युत्तरा-
मिति सूत्रार्थः ॥ हे आग्नेयी त्रिष्टुननुष्टुभौ । हे अग्ने !
हवमानाय यजमानाय इडामन्नं साध साधय सम्पादय
छन्दस्युभययेति [पा० ३, ४, ११७] अथ आर्धधातुकष्टि-
लोपः । ह्वयति आह्वयति देवान् जुहोति वा हवमानः तस्मै ।
यत्तु श्रुत्योक्तं पशवो वा इडेति [७, १, १, २७] तदहनीवर्दे-
रन्नस्योत्पाद्यमानत्वात् । किम्भृतामिडां पुरुदंसं दंस इति कर्म-
नामसु [निघ० २, १, ३] पठितम् । पुरुणि बहूनि दंसांसि
कर्माणि यया सा पुरुदंसाः तां पुरुदंसमिति प्राप्ते टिलो-
पश्चान्दसः । बहुकर्मसाधनभूतमन्नं देहीत्यर्थः । तथा शश्व-
त्तममत्यन्तमविच्छेदेन वर्त्तमानमनपायिनं गोः सर्निं धेनु-
मम्बन्धि दानं पथोदधिष्टनादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः । किञ्च
नोऽस्माकं यजमानानां सूनुः पुत्रः स्यादस्तु । कीदृशः सूनुः
तनयः औरसः पुत्रस्य सूनुशब्देनोक्तत्वाद्दत्तपुत्रादिव्यावृत्त्यै
तनयशब्दः यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा
विजावा विविधं जायते पुत्रादिहारेति विजावा प्रजावान्
विड्वनोरनुनामिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] धातोरा-
कारः । हे अग्ने ! ते तव सान्नगोपुत्रदानविप्रया सुमतिः
शांभना बुद्धिः अग्रहणास्मै अस्मासु भूतु भवतु यजमानेभ्य-
स्त्वयात्रादि देयमिति भावः व्यत्ययेन शपो लुक् अस्मै विभक्तोः
शेअद्देशे त्यदाद्यत्वम् ॥ ५१ ॥

अयं ते योनिः ऋत्विष्यो यतो जातो अरो-
चथाः । तं जानन्नमन् आरोहाथा नो वर्धया
रयिम् ॥ ५२ ॥

व्याख्याता [३ अध्या० १४ क०] ॥ ५२ ॥

चिद॑सि॒ तथा॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद्भ्रु॒वा सी॑द ।
 परि॒चिद॑सि॒ तथा॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद् भ्रु॒वा
 सी॑द ॥ ५३ ॥

का० [१७, १, १२] चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रति-
 मन्त्रम् । तदुत्तरतोऽपरमार्गेण दक्षिणां गत्वा चिदसीति
 प्रतिमन्त्रं पूर्वे तिरश्च्यौ उदग्लक्षणे दक्षिणे स्थित उदङ्मुख
 उपदधाति चिदसीत्युत्तरां परिचिदसीति दक्षिणाम् ॥ इष्ट-
 कादेवत्ये हे यजुषी । चीयत इति चित् । हे इष्टके ! त्वं
 चित्वा स्थापितासि यद्वा चिनोति भोगान् सम्पादयतीति
 चित् त्वं भोगसम्पादिकासि । तथा प्रासिद्धया देवतया
 वायूपया सादिता सती अङ्गिरस्वत्प्राणवत् प्राणा यथा सर्वा-
 ङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा सती त्वं सोद निविशस्व तथा
 देवतयेति वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा अङ्गिरा
 इति श्रुतेः ॥ द्वितीयासुपदधाति । परिचित् परितः सर्वतः
 चीयते परितो भोगांश्चिनोतीति वा त्वं परिचिदसि । तथा
 देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

लो॒कां पृ॑ण॒ क्खि॒द्रं पृ॑णायो॑ सीद॒ ध्रु॒वा
 त्वम् । इन्द्रा॑ग्नी॒ त्वा बृ॒हस्पति॑र॒स्मिन् योना॑व-
 सीषदन् ॥ ५४ ॥

का० [१७, १, १७] तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु
 च इयोर्वा दशसंक्रस्यां च । आदौ तिसृषु लोकम्पृणेषुकासु
 तृण्यीसुपदितासु लाकं पृणेत्यभिमन्त्रणम् ततो दशसु मन्त्रः
 यद्वादौ इयोर्लोकम्पृणयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एव-
 मेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये स्मरिति सूत्रार्थः ॥ लोकम्पृणादे-

वत्यानुष्टुप् । हे लोकम्पृणेष्टके । त्वं लोकं पृथ गाईपत्यचयन-
देशे पूर्वोष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पूरय । तथा द्विद्रं पृथ-
किञ्चिदपि किद्रं यथा न दृश्यते तथा संज्ञिष्टा भवेत्यर्थः पृथ
तमौ तुदादिः । अथो अपि च ध्रुवा दृढा सती त्वं सीद तिष्ठ ।
किञ्च इन्द्राग्नी हृदस्यतिष्ठेते देवा अस्मिन् योनौ स्थाने त्वा
त्वामसीषदन् मादितवन्तः सदेसन् न हि मानुषोऽध्वर्युस्तां
अभियितुं शक्य इति भावः ॥ ५४ ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीयन्ति
पृथयः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने
दिवः ॥ ५५ ॥

का० [१६, ७, १४] नित्ये सादनसूददोहसा उपधाना-
दुत्तरे तथा देवतया ता अस्येति । तथा देवतयेति सादनम्
ता अस्येति सूददोहसाधिवदनम् एते नित्ये सर्वत्रेति
सूत्रार्थः ॥ इन्द्रपुत्रप्रियमेधदृष्टाब्दे वत्यानुष्टुप् । दिवो व्युलोक-
सम्बन्धिनो दिवश्चरता वा सूददोहसः सूदास्य दोहसस्य ते
सूददोहसः सूदेन जलेन सहिता दाहसाऽस्मानि अस्युक्ता
आपः ताः प्रसिद्धा अस्य विगां यज्ञस्य सम्बन्धिनं सोममाश्री-
यन्ति सम्यग्मिश्रयन्ति पक्कं कुर्वन्ति वा ओ पात्रे क्रादिः
आपो वै सूदाऽस्यं दोहः [८, ७, ३, २१] यज्ञो वै विश
इति च [८, ७, ३, २१] श्रुतिः । कौटशाः सूददोहसः पृथयः
नामाविधाः यद्वा अस्यं वै श्रुतीति [८, ७, ३, २१] श्रुते-
रस्वरूपाः अत्रागत्य त्रीष्ट्यादिधान्यनिष्पादका इत्यर्थः । कदा
श्रीयन्ति देवानां जन्मन् जन्मनि संवत्सरे संवत्सरो वै देवानां
जन्मेति [८, ७, ३, २१] श्रुतेः । संवत्सरे संवत्सरे सोमयाम-
स्तदभिप्रायमेतत् । सवनानि वै चीचि रोचनानीति [८, ७,

२, २१] श्रुतिः । यज्ञपरिणामभूता अन्नोत्पादिका आपो दिवः सकाशादस्मिन् लोके पतित्वौषधिवनस्पत्यन्नभूताः सत्यः सोमस्वोपस्त्रादन्तीति भावः ॥ ५५ ॥

इन्द्रं विष्ट्वा अवीष्ट्वन् समुद्रव्यचसं
गिरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्यतिं
पतिम् ॥ ५६ ॥

का० [१७, १, १८] चात्वानदेशात् पुरीषं निवपतोन्द्रं विष्ट्वा इति । चात्वानस्थानात् मृदमानोय गार्हपत्यचितेरुपरि क्षिपति ॥ इन्द्रदेवत्या मधुच्छन्दः सुतज्जेट्टट्टानुष्टुप् । विष्ट्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामरूपा इन्द्रमवीष्ट्वन् वर्धयन्ति । कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं समुद्रवद् व्यचो व्याप्तिर्यस्य तं समुद्रवद् व्यापकं विविधाञ्जनं नानागतिमित्यर्थः अन्नो-
भ्यगतिं वा । रथीनां रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये रथीतममत्यन्तं रथयुतं रथयुक्ते लब्धातिशयमित्यर्थः । ईदृशिन इति [पा० ८, २, १७ वा० १] घे परे रथिन ईदादेशः । तथा वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं सत्यतिं स्वधर्मवर्तिनां च प्रतिपालकम् ॥ ५६ ॥

समितं सङ्गल्पेयां समिप्रयौ रोचिष्णू
सुमनस्यमानौ । इषमूर्जमभि संवसानौ
॥ ५७ ॥

का० [१७, १, १८] समं विलां कृत्वोख्यं निवपति इमितमिति । समं विलं यस्याः सा समं विला विभक्त्यसुक्त्वात्सः गार्हपत्यचितिं मृत्पूरणेन परिचिह्नमां कृत्वा

तन्मध्ये नोचैरुख्याग्निं स्थापयति चतुर्मन्त्रैः ॥ चतस्रो इग्नि-
 देवत्याः । समितम् उष्णिगीकाधिका अनियताक्षरपादत्वे-
 ऽप्यष्टाविंशत्यक्षरत्वात् । हे चित्योख्याग्नी ! युवां समितं सङ्ग-
 च्छतम् । इण् गतो सङ्गतौ भवतं सङ्गल्पेथां च एकसङ्गल्पौ
 भवतम् । यद्वा सङ्गल्पनं यज्ञनिष्पादनं कुरुतम् । कीदृशी
 युवाम् सम्प्रिथौ सम्प्रोणोतस्तौ इगुपधेति [पा० ३, १, १३५]
 कः सम्यक् परस्परं प्रातियुक्तौ । रोचिष्णू दीप्यमानौ अल-
 ङ्ङ्जित्यादिना [पा० ३, २, १३६] इष्णुच् । सुमनस्य-
 मानो शोभनं मनः कुरुतस्तौ सुमनस्येते । सुमनस्येते तौ
 सुमनस्यमानौ सुब्धतुः क्यङ्ङन्ताच्छानच् परस्परं शोभनं
 चित्तवन्तौ । इषमन्नमूर्जमुपमेचनं घृतादि चाभिसंवसानौ
 अभ्यवहरन्तौ भुञ्जानो अभितः सम्यक् सम्पादयन्तौ वा वस्ते-
 रथान्तरे वृत्तिः ॥ ५७ ॥

सं वां मना॑सि सं व्र॒ता समु॑ चि॒त्ता-
 न्या॑करम् । अग्ने॑ पुरी॒ष्याधि॑पा भ॒व त्वं न॒ इष-
 मूर्जं॑ यज॒मानाय॑ धेहि ॥ ५८ ॥

उपरिष्ठाद् ब्रह्मती अष्टममनवत्रयोदशाक्षरपादत्वादेका-
 धिका । हे पूर्वाक्तावर्गा ! वां युवयोर्मनांसि बहुवचनत्वान्मनो-
 बुद्धयद्द्वारानहं समाकरं सर्वतः सङ्गतान् करोमि करोतेर्ल-
 ङ्ङ्त्तमबहुवचने शपि अकरमिति रूपम् । तथा व्रता व्रतानि
 कर्माणि समाकरम् । व्रतमिति कर्मनाम [निघ० ३, १,
 ७] । तथा चित्तानि च मनोगतमंस्कारान् समाकरम् ।
 उकारः समुच्चयार्थः । एवं मनःकर्ममंस्कारैरेकीकृतैरेकीभूत-
 मग्निं प्रार्थये हे पुरीष ! पशव्य ! हे अग्ने ! त्वं नोऽज्ञा-

कम् अधिपातीति अधिपाः पालको भव इषमन्नमूर्जं तदुप-
सेचनं दध्यादि च यजमानाय धेहि देहि ॥ ५८ ॥

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिमांश्च २ ॥
असि । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनि-
मिहासदः ॥ ५९ ॥

उख्याग्निदेवत्योष्णिक् आर्ष्यंकाधिका अनियताक्षरपाद-
त्वात् । हे अग्ने ! त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि रयिमान् धनवान्
पुष्टिमान् पोषयुक्तश्चासि अतः सर्वाः दिशः शिवाः शान्ताः
कृत्वा इहास्मिंश्चयने स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः प्राप्नुहि
॥ ५९ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ ।
मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ
शिवौ भवतमद्य नः ॥ ६० ॥

आर्षी पङ्क्तिः अनियताक्षरपादत्वात् इग्निदेवत्या ।
पुनर्व्याख्यायते [५ अध्या० ३का०] । हे जातवेदसौ अग्नी !
यज्ञमस्मदीयं कर्म युवां मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् यज्ञ-
पतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् अद्यास्मिन् कर्मदिने नोऽस्मभ्यं
शिवौ शान्तौ युवां भवतम् । किञ्च युवां नोऽस्मदर्थं समनसौ
सचेतसौ अरेपसौ च भवतम् । मनसा सहितौ समानचित्तौ ।
अन्यविषयं मनो हित्वास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् ।
अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । अरेपसौ
निष्पापौ अस्माकं प्रामादिकापराधसत्त्वे कोपाभावो निष्पाप-
त्वम् ईदृशावस्मभ्यं भवतमित्यर्थः ॥ ६० ॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्व

योनावभारु॒त्वा । तां विश्वै॑र्दे॒वैर्ऋ॑तुभिः संवि-
दानः प्र॒जापतिर्वि॒श्वकर्मा॑ विमुञ्चतु ॥ ६१ ॥

का० [१७, १, २१] सिकताभिः समंविनां कृत्वा मातेव
पुत्रमिति शिष्यादिमुच्याभिवन्निधायासिद्धति पयोमध्ये
तूष्णीम् । शून्यामुखां सिकताभिः सम्पूर्य भातेवेति मन्वे ण
शिष्यात् पृथक् कृत्वाभिवदति स्थापिनाग्नें सत्तं रत्निमात्रे
गार्हपत्यन्तितरुपर्येवोखां निधाय तन्मध्ये तूष्णीं दुग्धं सिञ्चे-
दिति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् तृतीया नवक्रः चतुर्थी
द्वादशकः । पृथिवी भूरूपा सृष्टमयो या उखा परीष्यं पशव्य-
मग्निं स्वे यानो स्वकोयगर्भस्थानं अभाः अभापीत् छतवती
भृजो लुडि बहुलं कृन्दमीति । पा० ७, ३, ६७ । ईडागमा
भावे सिचो विमर्गे तिपि लुप्ते रूपम् । माता पुत्रमिव यथा
माता पुत्रमुत्सङ्गे विभर्ति । प्रजापतिः कृतकृत्यां तामुखा
विमुञ्चतु शिष्यापागादिमुक्तां करोतु । कादृशः प्रजापतिः
विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च संविदानः संवित्त इति एकमन्यं गतः अहो
महत्कर्माखया कृतमिति संवादं कुर्वन् । विश्वकर्मा विश्वं
सृष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ ६१ ॥

अमु॑न्वन्त॒मय॑जमानमिच्छ॑ स्त॒ नस्य॑त्याम-
न्वि॑हि तस्का॑रस्य । अन्य॑म॒स्मदिच्छ॑ मा त॑ इत्या-
नमो॑ देवि नि॒र्ऋते॑ तुभ्य॑मस्तु ॥ ६२ ॥

का० [१७, १, २३] नैर्ऋतीः कृष्णास्तुपकास्ति-
स्राऽनक्षणाः पादमात्रोर्हविष्यगन्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः
कृत्वा दक्षिणामुम्नोऽनुपस्पृशन्नसुन्वस्तमिति प्रत्यृचं पराचीः ।
ततोऽध्वर्युः राजसूये हविष्यगन्नहोमे यादृशां देशस्तादृशे

स्त्रयं प्रदीर्घे इरिणे वा असुन्वन्तमिति पत्यृचं तिस्रो नैर्ऋती-
संज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः कृत्वा ततस्ता असृशन्नपदधाति ।
कीदृशीः पाक्रेन कृष्णवर्णाः तुषेरेव पक्षाः स्रज्जगद्दीनाः
पद्याः पराचाः अनात्मशुद्धोः । स्त्रयं दक्षिणामुख्यः पूर्वमुत्तरां
निधाय ततो दक्षिणे हे इति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो निर्ऋति-
देवत्यास्तिष्ठमः । हे निर्ऋते ! असुन्वन्तं सोमयागमकुर्वाणम्
अयजमानमन्येहैविर्यज्ञैर्जनमकुर्वाणं च त्वमिच्छ प्रतिगच्छ
तं गृहाणीत्यर्थः । किञ्च स्तेना गुप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः
तयोरित्यां गतिमन्विहि अनुगच्छ पृष्ठतो गत्वः तावपि गृहा-
णीत्यर्थः । सर्वथा सोमं सुन्वद्भ्या हविर्यज्ञैश्च यजद्भ्योऽस्मदन्य-
मिच्छ न त्वस्मानिच्छ । सा दुष्टशिक्षा ते तवेत्या गतिश्चर्या
हे देवि निर्ऋते ! एवम्भूतायै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ६२ ॥

नमः सु ते^१ निर्ऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं^२
विचृ^३ता बन्ध^४म^५तम् । यमेन^६ त्वं यस्या^७ संवि-
दानोत्त^८मे नाके^९ अधिरोहयैनम् ॥ ६३ ॥

निर्ऋतिः कच्छापत्तिः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिरित्यभि-
धानात् [अमर० १, २, १३] भूमिर्वा निर्ऋतिर्दिग्भिमा-
निनी देवता वा । अलक्ष्म्यां दिक्पती चापि निर्ऋतिर्निरुप-
द्रवे इति [हेम० नाना० ३, २७२] कोशात् । तिग्मं तीक्ष्णं
दुःसहं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः सम्बोधने हे तिग्म-
तेजः ! हे निर्ऋते ! ते तुभ्यं सुः सुतरां नमोऽस्तु । अयस्त्रयम-
योमयम् अयस्त्रयादीनि हृन्दसीति [पा० १, ४, २०] सत्वम् ।
लोहपाशवदृष्टमेतं बन्धं जीवत्वेन जन्ममृतिरूपमज्ञानं त्वं
विचृत विच्छिन्धि नाशव चृतो यन्व तुदादिः इत्योऽतस्तिष्ठ

इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः । किञ्च यमेन
अग्निना यस्या पृथिव्या च संविदाना ऐकमत्यं गता. सती
उत्तमे उतृक्षष्टे नाकं सर्वसुखोपते दुःखमात्रज्ञीने स्वर्गे
एनं यजमानमभिगृह्य स्यापथ ॥ ६३ ॥

यस्यास्ते घोर आसन् जुहोम्येषां बन्धाना-
मवसर्जनाय । यां त्वा जना भूमिरिति प्रम-
न्दते निऋतिं त्वा हं परिवेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

हे घारे विधमर्गाले क्रूररूपे निऋतिदेवि ! यस्याः ते तव
आसन् आस्ये मुनि अहं जुहामि आहृतिवदिष्टकामुपद-
धामि । किमर्थम् एषां बन्धानां यजमानस्य स्वर्गामिप्रति-
बन्धकानां पापानामवसर्जनाय । किञ्च जना जन्तुमात्रा
या त्वा त्वां भूमिरिति प्रमन्दते स्तोति शास्त्रानभिज्ञत्वात् ।
मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदते स्तुती गताविति धातुः । त्वं
तु निऋतिः । अहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशीं त्वा त्वां विश्वतः
सर्वथापि निऋतिमेव परिवेद सम्यग्जानामि । निऋति-
शब्दस्यायमर्थः सर्वदेवमाधारणाद्देवयजनाच्चिष्कृष्य स्वतन्त्र-
देशे विदोर्णादो ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निऋतिरिति । इदं
प्रकारद्वयं वेदेति विश्वत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

यं ते देवी निऋतिरावबन्धु पाशं ग्रीवा-
स्वविचत्यम् । तं ते विष्याम्यायुषो न मध्या-
दथैतं पितुमहि प्रसूतः ॥ नमो भूत्यै यदं
चकार ॥ ६५ ॥

क० [१०, २, ४] शिष्यदक्षपाशेणामन्दोः परेषास्वति

यं त इति । शिष्यं रक्षपाशं इण्डो आसन्दीं च नैर्ऋतीष्टकातः
 पश्चात् क्षिपति ॥ यजमानदेवत्या त्रिष्टुप् । यजमानं प्रत्युच्यते ।
 हे यजमान ! निर्ऋतिर्देवी ते तव ग्रीवासु कण्ठावयवेषु यं
 पाशं शिष्यरूपमाब्रवन्थ आ समन्ताद्ब्रह्मवती कीदृशं पाश-
 मवितृत्वं चृतो छेदने अच्छेद्यं दृढं तं ग्रीवस्थं ते तव पाश-
 मनेन मन्त्रेणाहं विष्यामि विमुञ्चामि स्यतिरुपसृष्टो विमो-
 चनार्थः । कस्मात् स्थानाद्ब्रह्मविमुञ्चामि आयुषोऽग्नेर्मध्याद्गार्हप-
 त्यचितिस्थानात् न सम्प्रति इदानीमेव पाशं दूरीकरो-
 मीत्यर्थः । नकारः सम्प्रत्यर्थः अग्निर्वा आयुस्तस्यैतन्मध्यं
 तच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आह्ववनीय इति [७, २, १, १५]
 श्रुतेरायुःशब्देनात्वाग्निरुच्यते । अथ पाशविमोकानन्तरं
 प्रसूतः निर्ऋत्यानुज्ञातः सन् अग्निरूपमाश्रित्य हे यजमान !
 एतं पितुमन्नमदि भक्षय ॥ का० [१७, २, ४] चदपात्रं
 निषिष्यान्तरात्सेष्टकमुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्या इति । शिष्या-
 दिनिरसनानन्तरमात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूर्णं
 चमसं तूर्णीं निनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रे-
 षोत्तिष्ठन्ति नैर्ऋतीममीपादिति सूत्रार्थः ॥ भूतिदेवत्वैकपदा
 विराट् । या देवी इदमग्निनक्षत्रं कर्म चकार कृतवती तस्यै
 भूत्यै श्रीरूपिण्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वा रूपा-
 भिचष्टे शचीभिः । देव इव सविता सत्यध-
 र्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम् ॥ ६६ ॥

का० [१७, २, ६] अनपेक्षमेत्यं शालाहार्योपस्थानं
 निवेशन इति । ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋत्यपधानदेशात्

पश्चादपश्यन्तः शालां गच्छन्ति अध्वर्युरेत्य शालाहारि भवं
 गार्हपत्याचितिरूपमग्निमुपतिष्ठते ॥ विश्वावसुगन्धर्वदृष्टेन्द्र-
 देवत्या त्रिष्टुप् । अयमग्निः विश्वा विश्वानि रूपा रूपाणि
 अभिचष्टे पश्यति आहवर्नायातिप्रणोताग्नीध्रधिष्णाग्रादीनि
 सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति । काटशानि रूपाणि शर्चाभिः
 स्वैः स्वैः कर्मभिर्युक्तानाति शेषः । काटशाऽग्निः निवेशनः
 निवेशयति यजमानं स्वगृहे स्थापयतीति निवेशनः । तथा
 वसूनां धनानां सङ्गमनः सङ्गमयति प्रापयतीति सङ्गमनः
 प्रजापशुरुपधनप्रापकः । सत्यधर्मा सत्याऽवश्यम्भाविफलोपेतो
 धर्माऽग्निहात्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा । क इव सविता
 देव इव यथा सविता सूर्या देवः सर्वाणि रूपाणि अभिचष्टे ।
 यस्वाम्निः पथोनां विभक्तियत्ययः पथिभिः परिपन्थिभिः सह
 समरे संग्रामे इन्द्रा न इन्द्र इव तस्यो स्थितवान् यथेन्द्रो युद्धे
 तिष्ठति तद्वत् तं वयं सुम इति शेषः । पथिन्शब्दस्य परि-
 पन्थिवाचकत्वाद्भस्व टेरिति [पा० ७, १, ८८ [टिलोपाभावे
 ङान्दसे दोर्घे पथोनामिति रूपम् ॥ ६६ ॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते
 पृथक् । धीरा देवेषु सुम्नया ॥ ६७ ॥

का० [१७, २, ११] दक्षिणामग्नियोषिमपरेण तिष्ठन्
 युञ्जमानमभिमन्त्रयन्त सीरा युञ्जन्तीति । चितेर्दक्षिण-
 श्रोत्रेः पश्चिमे तिष्ठसध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रोत्तरांसपूर्वे षड्भिर्वा
 दशभिस्तुर्विंशत्या वा त्रैर्गुञ्जमानमौदुम्बरं हलं हाभ्याम-
 भिमन्त्रयते ॥ सीरदेवत्ये सोमपुत्रबुधदृष्टे हे गायत्रोत्रिष्टुभौ ।
 धीराः धीमन्तोऽग्निचेत्रविदः कवयः कृषिकर्माभिन्नाः सीरा
 सीराणि इलानि युञ्जन्ति त्रैर्योत्रयन्ति युगा युगानि पृथक्

नाना वितन्वते विस्तारयन्ति । किं कर्तुम् देवेषु सुम्नया सुम्न-
मिति सुखनाम [निघ० ३, ६, १] ततो द्वितीयैकवचनस्य सुपां
सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] यादेशः सुम्नं सुम्नं कर्तुमिति
शेषः । देवानां सुम्नं कर्तुं युञ्जन्तीत्यर्थः । चतुर्थ्या यादेशो वा
देवानां सुम्नाय युञ्जन्ति । सौरकविपदयोर्बहुत्वं पूजार्थं तयो-
रेकत्वात् युगानि बह्वनि सन्ति ॥ ६७ ॥

युनक्तु सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ
वपते ह वीजम् । गिरा च श्रुष्टिः सभरा
असन्नो नेदीय इत् सृणुः पक्तमेयात् ॥ ६८ ॥

हे कर्षकाः ! सीरा नाराणि हलानि युनक्तु युङ्क्त योज-
यत । तप्तनप्तनशनाश्रिति [पा० ७, १, ४५] यस्य तवादेशे
असौरलोपाभावे [पा० ६, ४, १११] युनक्तेनि रूपम् । युगा
युगानि पितनुध्वं शम्यायोक्तादिभिर्विस्तारयत । ततः कृते
कर्षणेन संस्कृते इह अस्मिन् योनौ यानि वीजं व्रीह्यादिकं
यूयं वपत । कया । गिरा या श्रोषधीरित्यादिकया [७५ क०]
वेदमन्त्रवाचा चकाराच्चमसेन च । किञ्च ताग्वै गीरन्नश् श्रुष्टि-
रिति [७, २, २, ५] श्रुतेः श्रुष्टिः श्रुष्टिः श्रुष्टिः श्रुष्टिः
सभरा असत् भरणं भरः पुष्टिः भृजोऽसुन्प्रत्ययः भरसा फल-
पुष्ट्या सह वर्त्तमाना सभरा पुष्टा प्रसु । इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] इकारलोपेऽडागमेऽस-
दिति रूपम् । पक्तं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनान्तिकं
नेदीयः अन्तिकवाटयोर्नेदसाधादिति [पा० ५, ३, ६३]
अन्तिकस्येयसुनि प्रत्यये नेदादेशः इत् एवार्थं नेदीय इत्
अन्तिकतममेवात्यत्यकालमेव पक्तं धान्यं सुष्णः सुष्णा सुष्णि

शब्दोऽत्र दात्रार्थः सृष्ट्वा लवनसाधनेन दात्रेण सूनमिति
शेषः । दात्रेण द्विस्रं सत् नः अस्मान् प्रति आ इयात् प्राग-
च्छतु अल्पकालेन पक्वमस्मद् इमागच्छत्वित्यर्थः ॥ ६८ ॥

शुनं सु फाला विकृषन्तु भूमिं शुनं
कीनाशा अभियन्तु वाहैः । शुनासीरा हवि-
षा तोशमाना सुपिप्पला शोषधीः कर्तनास्मे
॥ ६९ ॥

का० [१७, २, १२] फालानि कृषत्यनुपरिश्रिच्छुनं सु
फाला इति प्रत्युचम् । चितिस्थाने परिश्रित्स्मोपे चतुष्ट-
ग्भिर्दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु चतस्रः सीताः कृषति ॥ कुमार-
हारितदृष्टाः सीतादेवत्याश्चतस्रः हे त्रिष्टभो तृतीया पङ्क्तिः
चतुर्थं नुष्टम् । इ शोभनाः फालाः सीरायस्या लोहविशेषाः
शुनं सुखं यथा तथा भूमिं विकृषन्तु विलिखन्तु । शुनमिति
सुखनाम [निघ० ३, ६, ११] । फालः सरोपकरणोत्-
प्लवयोः फालमंशुकं इति कोशः । कीनाशा इति नः शुनं
सुखेन वाहैः वृषभैः सह अभियन्तु अभिगच्छन्तु । हे शुना-
सीरा शुनासीरो हे वायादित्यौ ! अस्मै अस्माकमाशधीः त्रीन्ना-
दिकाः सुपिप्पलाः शोभनफलाः युषां कर्तनं कुरुत । कुरुत-
मिति वचनव्यत्ययः यस्य तनवादेशे शपि लुप्ते गुणे कते
कर्तनेति रूपम् । कीनाशः कर्षके चूदे कृतान्तोपांशुघाति-
नोरिति कोशः । शुनश्च सीरश्च शुनासीरो देवताइन्द्रे चेति
[पा० ६, ३, २६] पूर्वपददीर्घः शुनो वायुः सीर आदित्यः ।
शुनो वायुः इ इल्लन्तरिञ्चे सीर आदित्यः सरणादिति
यास्कोक्तेः [निघ० ८, ४०] । कीदृशो शुनासीरो हविषा

जलेन तोयमाना तोयतिर्बधकर्मा भूमिं ज्ञन्ती जलेन भूमिं
सिञ्चन्ती सन्तावोषधीः सफलाः कुरुतमिति भावः । पिप्पलं
फलम् ॥ ६८ ॥

घृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्देवै-
रनुमता मरुद्भिः । जर्जस्वती पयसा पिन्व-
मानास्मान् सीते पयसाभ्याववृत्स्व ॥ ७० ॥

सीता लाङ्गलपत्रतिर्मधुना मधुरेण घृतेनोदकेन समज्यतां
संसिञ्चतां सिक्ता भवतु । कीदृशी सीता विश्वैर्देवैर्मरुद्भि-
श्चानुमता अनुज्ञाता अङ्गीकृता वा । एवं परोक्षमुक्त्वा
प्रत्यक्षमाह हे सीते ! जर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा
पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा
दुग्धादिभिः सह अभ्याववृत्स्व अस्मदभिमुखमाहृता भव
अस्माकमनुकूला भवेत्यर्थः । वृतेर्बहुलं कन्दसौति [पा० २,
४, ७६,] शपः श्नी सति लोटि ववृत्स्वेति रूपम् ॥ ७० ॥

लाङ्गलं पवीरवत् सुशिवं सोमपित्सरु ।
तदुहपति गामविं प्रफव्युञ्चु पीवरीं प्रस्था-
वद्वयवाहनम् ॥ ७१ ॥

तत् पूर्वोक्तं लाङ्गलं हलं गां धेनुमविं ह्यगविशेषं रथवाहनं
रथवाहकमश्वादिकं च उहपति उहमयति प्रापयति । रथं
वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम् । ऋषिसमृद्धाविव गवा-
दिकं यजमानस्य सुलभमिति भावः । अत एव लाङ्गलं
गवादिप्रापकम् । कीदृशं लाङ्गलं पवीरवत् पविर्धारास्वा-
स्तीति पवीरं फालः रो मस्वर्थः पवीरमस्वास्तीति पवीरवत्

फालसंबुक्तम् । तथा सुशिवं शिवमिति सुखनाम [निघ० ३, ६, १७,] शोभनं सुखकरं शोभनं शिवं यस्मात् । तथा सोमपितृरु सोमं पिबतीति सोमपा यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाननिमित्तं त्सरति भूमिं खनतीति सोमपितृरु यदा सोमपि यजमाने त्सरति नाशयति पापमिति सोमपितृरु । त्सर छद्मगताविति धातोरुप्रत्ययः शोलार्थः इलदन्तात्सप्तम्या इति [पा० ६, ३, ८] विभक्तेरलुक् आतो धातोरिति [पा० ६, ४, १४०] आलोपे इलन्तत्वात् । यदा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपिबममः तस्य त्सरु निष्पादकं न हि लाङ्गलकर्म विना सोमचमसाः स्युः । ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः । कीदृशीं गामविं च प्रफर्यं फर्वतिर्गतिकर्मा प्रकर्षेण फर्वति गच्छति प्रफर्वीं तां प्रफर्यं वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] अमि पूर्वरूपाभावे यथादेशः युवतित्वादतिवेगवतीमित्यर्थः । तथा पीवरीं स्थूलां पुष्टाङ्गीम् । कीदृशं रथवाहनं प्रस्थावत् प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्थास्तीति प्रस्थावत् प्रयाचसमर्थमुत्कृष्टजवोपेतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय
च । इन्द्रायाश्विभ्यां पुष्णे प्रजाभ्य षोषधीभ्यः
॥ ७२ ॥

कामान् मनोरथान् दुग्धे पूरयति कामदुघा । दुग्धः कवच-
श्चेति [पा० ३, २, ७०] कप्प्रत्ययो घान्तादेशश्च तस्याः सम्बुद्धौ
हे कामदुघे लाङ्गलपङ्कते ! मित्रादिपूषान्तदेवानामर्थे प्रजार्थ-
मोषधिनिष्यत्त्यर्थं च काममपेक्षितं भोगं धुक्ष्व सम्पादय ॥ ७२ ॥

विमुच्यध्वमग्ना देवयाना अगन्तु तमस-

स्वारमस्य । ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

का० [१७, २, २०—२१] अनडुहो विमुच्य विमुच्यध्व-
मिति पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति । वृषान्
इलाद्वियोज्य पशुवदित्यैशानीं दिशं प्रति विस्त्रजत्यध्वर्युः यज-
मानस्य सुत्वायां ससीरांस्तानध्वर्यवे ददातीति सूत्रार्थः ।
विमोचने मन्त्रः वृषदेवत्यार्घीं गायत्री पादानियमात् । हे
देवयानाः ! देवतार्थकर्मकारिणः ! देवार्थं यानं कृष्याद्यस्यमो
येषां ते यद्वा देवयानमार्गहेतुभूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः ।
हे अन्नरा ! अहन्तव्या गावो बलीवर्ता यूयं विमुच्यध्वम् सुचेः
कर्मकर्त्तरि यक् लोटि जगत्स्थितिहेतुं कृषिमेवं निष्पाद्य
ज्ञतकृत्याः सन्तो युगात् पृथग्भवतेत्यर्थः । अस्व तमसः सुत्पि-
पासाद्युद्धृतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वयमगन्म प्राप्ताः गच्छ-
तेर्लुङि अपि लुप्ते रूपम् । तदुक्तं [बृहदार० मा० ३, २, १]
योऽग्नायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति । दुःख-
पारमेव स्पष्टयति । वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं
यन्नरूपं वा तेजः प्राप्ताः । आप्नोतेर्लुङि पुषादीत्यादिनः
[पा० ३, १, ५५] अङ्प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

सजूरब्दो अयवोभिः सजूरुषा अरुणौभिः
सजोषसावश्विना दसोभिः सजूः सूर एत-
श्रेण सजूर्वैश्वानर इड्या घृतेन स्वाहा ॥ ७४ ॥

का० [१७, ३, ३] पञ्चगृहीतेनोदगृह्णन्मभिसुहोति
सजूरब्द इति । तदानीं संस्कारेण जुहा पञ्चगृहीतेनाज्येन
कृष्टात्ममध्यस्थापितकुशस्तम्बे स्रुचमूर्ध्नां कुर्वन् जुहोति ॥
सिद्धोक्तदेवतं यशुर्वाङ्मनुष्टुप्प्रन्दस्तम् । अन्धः अपो जलानि

ददातीत्यद्दः संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता अश्विना
 अश्विनौ देवभिषजौ सूरः सूर्यः वैश्वानरः अग्निश्च एभ्योऽद्दा-
 दिदेवेभ्यो घृतेन स्वाहा इदं घृतं तेभ्यः सुहुतमस्तु । तेषां
 प्रत्येकं विशेषणानि । कौटुशोऽद्दः अयवोभिः सजूः यवा-
 चायवाच्चार्षमासा मासाश्चोच्यन्ते जोषणं जुट् प्रीतिः सह
 जुषा वर्त्तते समाना जुट् वा यस्य सजूः जुषतेः सम्पदादि-
 त्वाद्भावे क्तिप् मामार्घमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कौटुशुषाः
 अरुणीभिः अरुणवर्णाभिः गोभिः सजूः प्रीतियुता । कौटु-
 शावश्विनौ दंभोभिः कर्मभिक्षिक्रिक्तादिभिः सजोषमौ प्रीतौ ।
 कौटुशः सूरः एतशनाश्वेन सजूः तुष्टः । कौटुशोऽग्निः इडया
 पृथिव्या सजूः प्रीतः तदधिष्ठात्वात् आग्नेयी हि पृथिवी
 इडाशब्देन गार्गीणत्वं लोच्यते ॥ ७४ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं
 पुरा । मन् नु अभूणामहं शतं धामानि
 भ्रम च ॥ ७५ ॥

का० [१७, ३, ८] या ओषधेरिति त्वर्चवपत्यदपात्र-
 षत् । पञ्चभिस्तृचैयमसेन सधीषधिं वपति इदपात्रवदिति
 चतुश्चतुःसीतासु यथा कृष्टम् ॥ अथर्वपुत्रविषगृष्टा ओषधिदे-
 वत्या यो अस्मानभिदामनीत्यन्ताः [१०१] समविंगतिरनुष्टुभः
 मुञ्चन्तु सेत्याद्या [८०] द्वादश बन्धुगृष्टाः कत्रापि कर्मण्य-
 नियुक्ताः । पादानां न्यूनाधिक्ये व्यङ्गाधिक्ये कार्यं । युगशब्दः
 कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वमन्तं
 प्राहृषि शरदि च । पुरा सृष्ट्यादौ वा ओषधीः ओषधयः पूर्वाः
 प्रथमा भाविनीभ्यः ओषधीभ्यः आद्याः जाना उत्पन्नाः ।
 किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः । ऋतवा वै देवा इति [७, २, ४,

२६] श्रुतेः ऋतव ओषधियुताः कर्तव्या एतदर्थम् । बभ्रूषां जगज्जनभरणसमर्थानां पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा तासामाषणीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनै नु मन्य एव जाने मन्यतेर्लिटि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने शपि एत ऐ इति [पा० ३, ४, ८३] रूपम् । संवत्सरापलक्षितमैकैकं स्थानं शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि शिरःस्थानि मुखदृङ्नासाख्यानि सप्त स्थानानि चय एवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तानेतदाहेति श्रुतेः [७, २, ४, २६] नराणां शतवर्षपर्यन्तमिन्द्रियाणामोषधिभिस्तर्यमाणत्वादापधोनां तत्स्थानत्वम् । यद्वा शतं धामानि स्थानभेदान् जातिभेदानसंस्थानविशेषतश्च सप्त भेदान् ग्राम्याणारख्याञ्च ब्रह्मादीन्नीवारादींश्चाहं जाने ॥ ७५ ॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः । अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ ७६ ॥

हे अम्ब ! मातृस्थाना ओषधयः वा युष्माकं धामानि जातिभेदाः क्षेत्राणि वा जन्मानि वा शतं अन्ति उत अपि च वो युष्माकं रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररोहा अङ्गराः सहस्रं सन्ति शतसहस्रपदाभ्यामपरिमितत्वमुच्यते । अध अथ निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दौर्घः शतं ऋतवः कर्माणि याभिस्ताः शतक्रतवः जसि चेति [पा० ७, ३, १०८] प्राप्तगुणस्याभावे ह्यान्दसो यणादेशः अथैदं सति हे शतक्रत्वो ! यूयं मे मम इमं यजः नमगदं क्षुत्तिसासादिवडूमिरोगरहितं कृत कुरुत करोतेः शपो लुक् ॥ ७६ ॥

ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्यवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वं इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ७७ ॥

हे ओषधीः ! हे ओषधयः ! यूयं प्रतिमोदध्वं हृष्टा भवत ।
कीदृश्यो यूयं पुष्यवतोः पुष्यैरुपेताः । प्रसूवरीः फलप्रसूवत्यः
प्रसूवते जनयन्ति फलानीति प्रसूवरीः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त
इति [पा० ३, २, ७५] सूतेर्वनिपि प्रत्यये वनो र चेति
ङीप् [पा० ४, १, ७] धान्तादेशश्च । अश्वं इव सजित्वरीः
सह जयन्ति तच्छीलाः इण्णशजीति (पा० ३, २, १६३)
करप् टिड्ढाणञ्जिति [पा० ४, १, १५] ङीप् । यथाश्वः
संग्रामे जयशीलाः तद्वत् फलपर्यन्तत्वाज्जयशीलाः । वा
हृन्दसीति [पा० ६, १, १०६] सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घः ।
वीरुधः विविधं रुन्धन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः
नद्विहतिहृध्नीत्यादिना [पा० ६, ३, ११६] उपसर्गदीर्घः
यद्वा विविधं रोहन्ति प्ररोहन्ति वीरुधः विरुहः क्वौ धान्ता-
देशो वेदीर्घः इति धान्तादेश उपसर्गदीर्घश्च । पारयिष्णवः
पार तीर कर्मसमाप्तौ चुरादिरदन्तो धातुः पारयन्ति फल-
पाकान्स्त्वं परित्यज्य बहुकालं कर्मपरायणशीलाः पारयिष्णवः
चेन्मृन्दसीति [पा० ३, २, १३७] इष्णुच्प्रत्ययः ॥ ७७ ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपब्रुवे ।
सनेयमश्वं गां वासं आत्मानं तव पुरुष ॥ ७८ ॥

हे ओषधीः ओषधयः ! हे मातरः जगन्निर्मात्रः ! भोज-
नदानव्याध्यपगमादिभिरुपकर्त्रः हे देवीः देव्यः ! वो मुष्णान्
प्रति इति अमुना वक्ष्यमाणविधिना तत् प्रसिद्धं मदभीष्ट-
मुपब्रुवे वच्मि प्रार्थयामि । इति किम् तदाह हे पुरुष !
यन्नपुरुष ! तव प्रसादादश्वं इयं गां धेनुं वासी वस्त्रमात्मानं

शरीरमहं सनेयं सन्भजेयम् । वन वन सन्भक्तौ लिङ् यज्ञ-
पुरुषं प्रति मया यदश्वादिकं प्रार्थ्यते तदोषधिभिरनुमन्तव्य-
मित्योषधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८ ॥

अश्वत्ये^१ वो^१ निषदनं^१ पर्णे^१ वो^१ वसतिष्क-
ता । गोभाज इत् किलासथ यत् सनवथ पूरु-
षम् ॥ ७९ ॥

हे ओषधयः ! वो युष्माकमश्वत्ये अश्वत्थ्यामुपभृति
स्रुचि निषदनं स्थानं भवति हविषां तत्र स्थापनात् किञ्च वो
युष्माकं पर्णे पलाशे पर्णमय्यां जुह्वां वसतिः स्थितिः कृता
अध्वर्युणा होमार्थं जुह्वां स्थापनात् अश्वत्थापर्णशब्दाभ्यां तद्धि-
तप्रत्ययलोपस्कान्दसः । अथापि तद्धितेन कृतस्त्रवन्निगमा
भवन्तीति यास्कोक्तेः [निरु० २, ५] । हविर्भूता ओषधयः
प्रार्थ्यन्ते । किलेति विद्याप्रकर्षे । इत् एवार्थे । हे हविर्भूता
ओषधयः ! यूयमग्नी हुताः सत्यो गोभाजः असथ भवथ गा-
मादित्यं भजन्तीति गोभाजः । अग्नी प्रास्तादृतिः सम्यगा-
दित्यमुपतिष्ठत इति श्रुतः ॥ यद्वा अश्वत्ये वो निषदन-
मश्वत्ये फलिते सर्वोषधीनां फलितत्वात् पर्णे वो वसतिः कृता
पलाशे च फलिते व्रीह्यादीनां फलितत्वात् । अतएव यूय-
मुष्माः सत्यो गोभाजो भूमिभाज एव किलासथ भवथ । गौर्ना-
दित्ये बलीवर्दे मग्वभदर्विभेदयोः । स्त्रियां स्याद्दिशि भारत्यां
भूमौ च सुरभावपीति काशात् । किमर्थमिदमित्यत आह यत्
यस्मात्कारणात् पुरुषं यजमानं ययं सनवथ सेवध्वमसदानेन
पोषयथ तस्मादश्वत्यादिस्थानमित्यर्थः । अश्वत्ये पलाशे च वः
स्थानम् देवाधिष्ठानादश्वत्यो लोके नतिप्रदक्षिणादिना पूज्यते
पलाशश्चेधादिरूपेण । एवमश्वत्यादिरूपेण यूयं भूभाजः स्य

शेषं पूर्ववत् । अस्तेः शपि असवेति रूपं सटि सनवतिः
परिचर्यार्घः ॥ ७८ ॥

यत्रौषधीः सुमग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्यक्षोहामीवचातनः
॥ ८० ॥

हे औषधीः औषधयः ! यत्र विप्रे भैषज्यकर्त्तरि ब्राह्मणे
यूयं समग्मत सङ्गच्छत रोमं जेतुम् के इव राजान इव यथा
राजानः समितो युद्धे शत्रून् जेतुं समागच्छन्ति । गमिर्लुङि
मध्यमबहुवचने पुष्पादीत्वङि [पा० ३, १, ५५] गमइनेति
[पा० ६, ४, ८८] उपधालापे हान्दसेऽग्मतेति रूपम् । स
भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते । कौटुशो विप्रः
रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नं पुराडाशं कृत्वा रक्षसां
हन्ता रक्षःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमोवचातनः अमोवान्
रोगान् चातयति नाशयति अमोवचातनः औषधदाने रोग-
नाशकः । चातयतिर्नाशनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८० ॥

अप्रवावतीषु सोमावतौमूर्जयन्तीमुदोज-
सम् । आवित्सि सर्वा औषधीरस्मा परिष्टता-
तये ॥ ८१ ॥

अस्मै अस्व यजमानस्य परिष्टतातये रिषतिर्विनाशार्थः
रेषसां रिष्टम् भावे क्तः न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमित्यर्थः तस्य
करश्चमरिष्टतातिः शिवश्चमरिष्टस्य कर इति [पा० ४, ४,
१४३] तातिप्रत्ययः । यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्मै यज-
मानस्य शुभकरवाय सर्वा औषधीरस्मा अविस्ति समन्ता-
देषि जानामि वित्तेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकावचने इहभावे

अविच्छीति रूपम् । अस्मै यजमानार्थं वेञ्चीति वा । तद्विशेषणम् अरिष्टं शुभं करोति तनोति वारिष्टतातिस्तस्मै । सर्वाः कां इत्यत आह अश्ववतीमश्वाना अस्यां सन्तीत्यश्ववतीताम् अश्वसम्पादिनीं काञ्चित् ओषधिसमृद्धी सत्यां धनहारेणाश्वलाभात् । अन्यां सोमवतीं सोमयागोऽस्यामस्तीति सोमवती तां सोमसम्पादिनीं मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना [पा० ६, ३, १३१] अश्वसोमयोर्दीर्घः । ऊर्जयन्तीमूर्जं बलप्राणनयोः बलसम्पादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्जयतीति । उदोजसमुद्गतमोजो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसम्पादिनीम् । एवं नानाकार्यकारिणीः सर्वा ओषधोः जानामीत्यर्थः । यदा अश्ववतीमित्यादीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि ओषधोरित्यस्य विशेषणत्वात् ॥ ८१ ॥

उच्छृणु॑ । ओष॑धीनां॒ गावो॑ गो॒ष्ठादिव॑रते ।
धनं॑ सनि॒ष्यन्ती॑नामा॒त्मानं॑ तव॒ पूरुष॑ ॥ ८२ ॥

हे पूरुष ! यन्नपूरुष ! तवात्मानं त्वदीयं शरीरं प्रति धनं सनिष्यन्तीनाम् षणु दाने हवीरूपं धनं दातुमिच्छन्तीनामोषधीनां शष्पा बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्वच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात् स्वस्थानाद् गावोऽरण्यदेशं प्रति उद्वगच्छन्ति तद्वत् । ईर कम्पे अदादिः ॥ ८२ ॥

इच्छृ॑तिर्नाम॑ वो मा॒ताथो॑ यूय॑स्य॒ स्थि नि॒च्छृ॑तीः । सी॒राः प॑त॒त्रिणी॑ स्थि॒न॒ यदाम॑यति॒ निच्छृ॑थ ॥ ८३ ॥

हे ओषधयः ! वो युष्माकमिच्छतिर्नाम निच्छृतिनाम्नी

माता जननी । निष्करोति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः ।
निशब्दो बहुलमिति [३, १, १७] प्रातिशाख्यसूत्रेषोपसर्ग-
कदेशनकारलोपः । अथो अपि च यूयमपि निष्कृतीः
निष्कृतयः स्व व्याधिनिष्क्रमणकारिण्यो भवथ निष्कृति-
माहकत्वात् । किञ्च सौरा सह इरया अन्नेन वर्त्तन्त इति
सौराः सहस्र सादेशे टिलोप इकारदीर्घश्च छान्दसः । यद्वा
सौराः क्षुधादौनामपसारयित्रः । यद्वा सौरं हलं निष्पाद-
कत्वेन यासु ताः सौराः । पतत्रिण्योः पतत्रं पतनं गमनं
विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरणशीलाश्च स्थान भवथ
वा छन्दसोति [पा० ६, १, १०६] दीर्घः तप्तनवित्यादिना
[पा० ७, १, ४५] यस्य यनादेशः । यत् यस्मात् आमयति
अम रोगे चुरादिः शत्रन्तः रुजति आमयाविनि नरे स्थितं
रोगं निष्कृथ नाशयथ । यद्वा यत् क्षुधादिकं रोगवद् बाधते
तद्युयं निष्कृथ करोतेः शपि लुप्ते लटि रूपम् ॥ ८३ ॥

अति विप्रवाः परिष्ठा स्तेन इव व्रजम-
क्रमुः । ओषधीः प्राचु च्यवुर्यत्किञ्च तन्वो
रपः ॥ ८४ ॥

परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोग-
नाशिका विष्ठाः सर्वाः ओषधीः ओषधयो यदा अत्यक्रमुः
आक्रमन्ते भक्षिताः सख्यो देहं व्याप्नुवन्ति क्रमतेर्लङि अम
उश् छान्दसः । तत्र दृष्टान्तः स्तेन इव व्रजम् यथा रात्रौ
स्तेनक्षीरो गोष्ठमाक्रमते गोशालायां गामपहतुं सर्वत्र
गच्छति तद्वत् यदौषधयो रोगमपहतुं देहमाक्रमन्ते तदा
तन्वः शरीरस्य यत् किञ्च यत् किमपि रपः पापं शिरोव्यथा-
ः स्नातिसारादेरुप पापफलं यत् किञ्चिदस्ति तत्सर्वं प्राचु-

अतुः प्रस्थावयन्ति नाशयन्ति च गतो लुडि णिञ्चिद्गुह्यः
कर्त्तरि चङ् इति [पा० ३, १, ४८] चङ्प्रत्यये रूपम् ।
रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निरु० ४,
२१] ॥ ८४ ॥

यदिमा वाजयन्नहमोषधीँस्त आदधे ।
आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो
यथा ॥ ८५ ॥

यत् यदा इमा ओषधीः वाजयन् पूजयन् मानयन् सन्
अहं इस्ते स्वकरे आदधे स्थापयामि तदेव यक्ष्मस्य व्याधे-
रात्मा स्वरूपं पुरा भक्षणात्प्रागेव नश्यति किं पुनर्भक्षणेनेति
भावः । तत्र दृष्टान्तः जीवगृभो यथा जीवन् सन्नेव यो
हिंसार्थं गृह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृप् तस्य जीव-
गृभो बधात् प्रागेवातिविषात् मृतोऽहमिति मन्यमानस्य
मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्रायो भवति तथोषधी इस्ते
धृतायां व्याधेरात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्यरुः ।
ततो यक्ष्मं विबाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

हे ओषधीः ओषधयः ! यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वा-
ख्यङ्गानि परुष्यरुः परुःशब्दः पर्ववचनः प्रतिपरुः सर्वाणि पर्वा-
णि यन्वीन् यूयं प्रसर्पथ प्रगच्छथ व्याप्रथ ततोऽङ्गपर्वसमुदायात्
यक्ष्मं रोगं यूयं विबाधध्वे निवर्तयथ व्याधिनाशं कुरुध्वे । तत्र
दृष्टान्तः उग्रो मध्यमशीरिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्म-
भागं नृणाति हिनस्ति मध्यमशीः नृ हिंसायां क्लिप् ऋत
इदुतोरिति [पा० ७, १, १००] इदादेयः सरच् रपर इति

[पा० १, १, ५१] रेफः मर्मघातकः उग्र उत्कृष्टो बद्धगोधा-
ङ्गलित्वाण उद्गूर्णशस्त्रः क्षत्रियो यथा शत्रुं बाधते । यथा
उग्रो रुद्रो मध्यमेन त्रिशूलमध्यभागेन शृणातीति मध्यमशीः
यथा युगान्ते जगद्बाधते तद्वद् यूयमपि रोगिणो देहं प्रविष्टा
व्याधिं विबाधध्व इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

साकं यच्च प्रपत चापेण किकिदीविना ।

साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया

॥ ८७ ॥

हे यच्च रोग ! त्वं चापेण पक्षिणा सकं सह प्रपत प्रक-
षेण गच्छ । किम्भृतेन चापेण किकिदीविना किकीति
शब्दानुकरणं किकीतिशब्देन दीव्यति क्रीडतीति किकिदी
विस्तेन । चापस्तवोचितः मार्यः । वातस्य ध्राज्या गत्वा
साकं प्रपत वातगतिवत् पलायस्वेत्यर्थः । किञ्च निहाकया
साकं नश्य नष्टो भव निहन्ति कायमिति निहाका निहृतिः
कच्छापत्तिस्तया सह नश्य । यद्वा शब्दानुकरणमिदं वा
कष्टं कया ओषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यच्च !
त्वं नश्य ॥ अर्थान्तरं वा कफावरुद्धकण्ठोत्पन्नैरनुकरणार्थः
किकिशब्दः किकिना कण्ठध्वनिना दीव्यतीति किकिदाविः
श्लेष्मरोगः । चष बधे चपति व्याकुलं कृत्वा हन्ति चापः
पित्तरोगः । वातस्य ध्राजिर्वातरोगः । हे यच्च रोगराज ! त्वं
कफपित्तवातरोगैः सह प्रपत गच्छ । यया पीडया कया
रुजा निहतोऽस्मि वा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका
सर्वाङ्गवेदना तया साकं हे यच्च ! त्वं नश्य ॥ ८७ ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपात ।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ ८८

हे ओषधयः ! वो युष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधि
व्यक्तिरन्यामोषधिव्यक्तिमवतु तथा रक्षिता अन्यापि अन्यस्य
रक्षिकाया उपावत उपावत उप समीपमागत्य पालयत
गुरुष्ववचनव्यत्ययः अन्यान्यस्याः प्रभावमवतु वा । ताः सर्वा
स्तथाविधा ओषधयो यूयं संविदानाः परस्परैकामत्यं गता
सत्यो मे रुमेदं वचो वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत
॥ ८८ ॥

याः फलिनीयां अफला अपुष्पा याश्च पु-
ष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्व-
हसः ॥ ८९ ॥

या ओषधयः फलिनीः फलिन्यः फलयुक्ताः याश्चाफला
फलरहिताः याश्चापुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पिण्यः
पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रसूता बृहस्पतिप्र-
रिताः सत्यो नोऽस्मानंहसः पापाद्रोगरूपात् मुञ्चन्तु पृथक्
कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादयो वरुण्यादुत ।
अथो यमस्य पङ्गीशात्सर्वस्माद्देवकिल्बिषात्
॥ ९० ॥

एवमोषधिवापार्थानि पञ्च ढचानि समाप्तानि । अथा-
नारभ्याधीताः ॥ शपथनिमित्तात्किल्बिषात् पापादोषधयो
मा मा मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु । अथो अपि च वरुण्यात्
वरुणे भवं वरुण्यं तस्माद्दरुणापराधनिमित्तात् पापाश्च

मुञ्चन्तु उतापि च यमस्य सम्बन्धिनः पङ्कीशात् पङ्कीशशब्दो
बन्धनवाची यमबन्धननिमित्तात् पापान्नां मुञ्चन्तु । अथो अपि
च सर्वस्माद् देवकिल्बिषाद् देवापराधनिमित्तात् पापान्नां
मुञ्चन्तु ॥ ८० ॥

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि । यं
जीवमश्रवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ ८१ ॥

टिवः परि द्युलोकात्सकाशादवपतन्तीरवपतन्त्योऽधस्ता-
दृमौ गच्छन्त्यः ओषधयः अवदन् परस्परं वदनमुक्तवत्यः ।
किम् तदाह जीवतीति जीवस्तं यं जीवमनुत्क्रान्तप्राणं
पुरुषं वयमश्रवामहै अशूङ् व्यामौ लोट् व्याप्रुमः स पुरुषो
न रिष्यति न नश्यति रिष्यतीत्यत्र लेटोऽडाटाविति [पा०
३, ४, ८४] आडागमः पूरुष इति छान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥८१॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठीः शतविच-
क्षणाः तासामसि त्वमुत्तमारं कामाय-
शं हृदे ॥ ८२ ॥

सोमो राजा यामां ताः सोमराज्ञः बह्वीः बहुव्योऽनन्ताः
शतविचक्षणाः शतमसंख्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा
शतं विचक्षणाः स्तोतारो यामामिति वा एवम्भूता या
ओषधीः ओषधयः सन्ति तासामांषधीनां मध्ये हे ओषधे !
त्वमुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कामायेषिताय अर-
मलं पर्याप्ता भव हृदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ ८२ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठीताः पृथिवी-

मनु' । बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सन्दत्त वीर्यम्
॥ ८३ ॥

सोमराज्जो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्ठिताः विविधं
स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयो-
ऽस्यै ओषध्यै मदगृहीतायै वीर्यं सन्दत्त सामर्थ्यं प्रयच्छत इयं
बहुवीर्या भवत्विति भावः ॥ ८३ ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।
सर्वाः सङ्गत्य वीरुधोऽस्यै सन्दत्त वीर्यम् ॥ ८४ ॥

या ओषधय इदं महचनं प्रार्थनारूपमुप समीपस्थाः
शृण्वन्ति याश्चान्याः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिता व्यवहिताः
सत्यः ईषत् शृण्वन्ति हे वीरुधः विविधरोहणा ओषधयः ! ताः
सर्वाः समीपदूरस्थाः सङ्गत्य सङ्गता भूत्वा अस्यै ओषध्यै यूर्यं
वीर्यं सन्दत्त प्रयच्छत ॥ ८४ ॥

मा वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं ख-
नामि वः । द्विपाच्चतुष्पादस्माक् सर्वमस्त्वना-
तुरम् ॥ ८५ ॥

हे ओषधः ! वो युष्माकं खनिता चिकित्सायै युष्मन्मृतं
ग्रहीतुं खननकर्त्ता मा रिषत् मा विनश्यतु यस्मै च रुग्णाय
चिकित्सार्थं वो युष्मानहं खनामि युष्मन्मूलमादातुं खननं
करोमि स च मा रिषत् । किम्बहुनास्माकं सम्बन्धि द्विपात्
स्त्रीपुंसं चतुष्पाद्वादि प्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितमस्तु ।
हो पादौ यस्य चत्वारः पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति [पा०
५, ४, १४०] पादशब्दस्यान्तलोपः ॥ ८५ ॥

ओषधयः समवदन्तु सोमेन सह राज्ञा ।
यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तथ राजन् पारयामसि
॥ ८६ ॥

राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः सम-
वदन्तु संवादं कृतवत्यः । कथं संवादस्तमाह ब्राह्मणो यस्मै
रुग्णाय कृणोति अस्मन्मूलादिना चिकित्सां करोति कृ कृतौ
स्वादः हे राजन् स्वामिन् सोम ! तं रुग्णं नरं वयं पारया-
मसि पारयामः इदन्तो मसि सोमसंवादो व्याधिनाशदा-
व्यर्थः ॥ ८६ ॥

नाशयित्री बलासस्याशंस उपचितामसि ।
अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरमि नाशनी
॥ ८७ ॥

हे ओषधे ! त्वं बलासस्य क्षयव्याधेर्नाशयित्री नाशकर्त्री
असि भवसि बलमस्यति क्षिपति बलासः क्षयः । अशंसो
गुदव्याधेः नाशिकासि । उपचिताम् उपक्विवन्ति शरीरं
वर्धयन्तीत्युपचितः क्षिप् श्वयथुगडुश्लीपदीदयः तेषां च नाशि-
कासि । अथो अपि च शतस्य यक्ष्माणां बलनां व्याधीनां
पाकारोः मुखपाकक्षतादेः नाशनी नाशकर्त्री त्वं भवसि ।
पाको मुखपाकः अरुः क्षतमुच्यते पाकेनारुः पाकारुस्तस्य
यदा पाकोऽत्रपाकस्तस्यारुर्व्यथा मन्दाग्नित्वं तस्य नाशनी
त्वमसि ॥ ८७ ॥

त्वां गन्तुर्वा अखन्त्वांमिन्द्रत्वां बृहस्प-

तिः । त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान् यत्त्वा-
दमुच्यत ॥ ९८ ॥

हे ओषधयः ! गन्धर्वाः देवविशेषाः त्वामखनन् स्वष्ट
कार्यसिद्धयर्थं खननमकुर्वन् इन्द्रश्च त्वामखनत् ब्रह्मस्यतिश्च
त्वामखनत् हे ओषधे ! सोमो राजा त्वां च विद्वान् त्वत्सा-
मर्थं जानन् सन् त्वामुपयुज्य यस्मात् महाव्याधिरमुच्यत
मुक्तोऽभवत् ॥ ९८ ॥

सहस्र मे अरातीः सहस्र पृतनायतः ।
सहस्र सर्वे पाप्मानं सहमानास्योषधे ॥ ९९ ॥

हे ओषधे ! यतः त्वं सहमानामि गतूनभिभवन्ती भवसि
अतो मे अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्र अभिभव ।
नास्ति रातिर्दानं यामां ता अरातयस्ताः । पृतनायतः संग्राम-
मकामांश्च सहस्र पृतनां संग्रामं कामयन्ते ते पृतनायन्तस्तान्
सुप आत्मनः क्वजिति [पा० ३, १, ८] क्वजन्ताच्छतप्रत्यय
किञ्च सर्वे पाप्मानमशुभं सहस्र सहतिरभिभवार्थः ॥ ९९ ॥

दीर्घायुस्त ओषधे खनिता यस्मै च त्वा
खनाम्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्
शा विरोहतात् ॥ १०० ॥

हे ओषधे ! ते तव खनिता खननकर्त्ता दीर्घायुर्भूया
दिति शेषः । यस्मै चातुराय नरायाहं त्वां खनामि सोऽपि
दीर्घायुरस्तु । अथो अपि च त्वं दीर्घायुरखण्डितजीवन-
भूत्वा शतवल्शा बह्वङ्गुरा सती विरोहताद्विरोह बह्वङ्गुरोत्
पद्यस्व तुह्योस्तातङ् इति [पा० ७, १, ३५] तातङ् । वल्-
शशब्दोऽङ्गुरवाची शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥ १०० ॥

त्वमु॑त्त॒मास्यो॑षधे॒ तव॑ वृ॒क्षा उप॑स्तयः ।
उप॑स्तिरस्तु॒ सोऽस्माक॑ यो अ॒स्माँ २॥ अ॒भि-
दा॑सति ॥ १०१ ॥

हे ओषधे ! त्वमुत्तमा उत्कृष्टामि भवमि वृक्षाः शाल-
लान्तमालादयस्तवोपस्तयः मन्तु स्युः शब्दसङ्घातयोः उप-
स्त्यायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समोपे संहता-
स्तिष्ठन्तोत्युपस्तयः वृक्षाः त्वां सेवन्तामित्यर्थः । किञ्च यो
नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स नरोऽपाकमुपस्तिः
समोपस्थ उपामकोऽस्तु दासतिहिंसाकर्मा ॥ १०१ ॥

अनारभ्याधीताः समाप्ताः ॥

मा मा हि॒मौज्ज॑नि॒ता यः पृ॑थिव्या यो
वा दि॒वः म॒त्यध॑र्मा व्यान॑ट् । यश्चाप॑श्च॒न्द्राः
प्रथ॑मो ज॒जान॑ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम
॥ १०२ ॥

का० [१७, ३, ११] लोगीष्टकाः स्फोनाह्वय बद्धि
वेन्देरनृत्कान्तेषुपदधाति तिष्ठन्मा मा हि॒मौज्जिति प्रत्युचं
प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् । ततोऽध्वर्युः स्फो न वेदिबद्धिःप्रदे
शास्त्रागीष्टकाश्चतुरो सृत्वगणान् पद्याप्रमाणानानोयात्मनो
दक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यसूत्रप्रान्तेषु पृथीदि तिष्ठन् मन्त्रचतुष्ट
येनोपदध्यादिति सूतार्थः ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदंबवत्या त्रिष्टुप् ।
यः प्रजापतिः पृथिव्या भूमेर्जनिता जनयिता उत्पादकः
जनिता मन्त्र इति [पा० ६, ४, ५३] णिनो लोपः । वा
चार्थे यो वा यश्च दिवं व्यानट् द्युलोकमसृजत् । व्यानट्
इति व्याप्तिकर्मा [निघ० २, १८, ४] श्रुतो तु सृजतरर्थे

व्याख्यातः यो वा दिवष् सत्यधर्मासृजतेति श्रुतेः [७, ३, १, २०] । यस्य चन्द्राः आङ्गादिका जगत्कारणभूता अपो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन् जजानोत्पादितवान् तद्वारा मनुष्या-
नुत्पादितवानित्यर्थः । यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति मनुष्या
व्याख्याताः मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्रुवन्ति चन्द्रलोकं पितृ-
मार्गानुसारिणः मनुष्या वा आपश्चन्द्रा इति श्रुतेः [७, ३, १, २०]
कारणे कार्योपचारात् । कौटुशः प्रथमः शरीरी सत्य-
धर्मा सत्यं धरतीति सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मां मा
हिंसीत् मा हन्तु यतः कस्मै काय प्रजापतये हविषा हविः
वयं विधेम दशः । हविर्दानाया हन्तु । कशब्दस्य सर्वनाम-
त्वाभावात् स्मैआदेः छान्दसः । हविषा इति विभक्तिव्य-
त्ययः । विधतिर्धातुर्दानार्थः ॥ १०३ ॥

अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह ।

वपां ते अग्निरिषितो अरोहत् ॥ १०३ ॥

अग्निदेवत्या उष्णिक् । हे पृथिवि ! यज्ञेनास्मश्चिकीर्षि-
तेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्त्तस्व
आभिमुख्येनागच्छ । कथमागन्तव्यमत आह इषितः प्रजा-
पतिप्रेषितोऽग्निः ते तव वपां त्वचं पृष्ठं वपासदृशमिमं
प्रदेशमरोहत् आरोहत् । अनयर्चा दक्षिणे लोकेऽकोपधा-
नम् ॥ १०३ ॥

अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत् पूतं यच्च
यज्ञियम् । तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री पद्याल्लोकेऽकोपधाने विनियुक्ता ।
हे अग्ने ! यत्ते तवाङ्गं शुक्रं यत्तुं दीप्तिमत् यच्चान्यदङ्गं

चन्द्रमाह्लादकरं यदन्यत् पूतं पवित्रं यच्चान्यदङ्गं यच्चियं
यज्ञाहं तत्सर्वं श्लाघ्यरूपं देवेभ्यो देवानामर्थे भगामसि भगामः
सम्पादयामः ॥ १०४ ॥

इषमूर्जं महमित आदमतस्य योनिं महि-
षस्य धाराम् । आ मा गोषु विशत्वा तनूषु
जहामि मेदिमनिराममौवाम् ॥ १०५ ॥

आर्शादेवी त्रिष्टुप् पादत्रयस्योत्तरतो लोमोष्ठकोपधाने
विनियोगः । इषमन्नमूर्जं तदुपमेचनं दधिपयोष्टतादिक-
मृतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं विद्यात्रयम् महिषस्य महत
इच्छावतोऽग्नेर्धारां धारणामाहतिं वा इतोऽस्मात् प्रदेशाद्-
दोच्या दिशः सकाशादहमादमसि भक्षयामि स्वोकरामौ-
त्यर्थः । अद भक्षणे लङ् । किञ्च एतत्सर्वमिडादिकं मा मा-
माविशतु आगत्य प्रविशतु तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु गोषु
मदीयधन्वादिपशुषु चाविशतु ॥ का० [१७, ३, १३] उत्त-
रस्याः सिकताः प्रमाष्टिं जहामि मेदिमिति । उत्तरलोमोष्ठ-
कातः सिकताः पातयति ॥ नास्ति इरान्नं यस्यां तामनिग-
मन्नरहिताममौवा व्याधियुतां मेदिमवमादमहं जहामि
त्यजामि अन्नाभावरोगदुःखानि मे मा मन्त्वित्यर्थः ॥ १०५ ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महिं भ्राजन्ते अर्चया
विभावसो । बृहद्भानो शवमा वाजमुक्थ्यं
दधासि दाशुषे कवे ॥ १०६ ॥

का० [१७, ३, १५] अग्ने तवेति सिकता व्युष्य क्राटय-
त्यात्मानम् । षड्रुचेनोत्तरवेदौ सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः
पुच्छुपच्चं विनात्मानं क्रादयेत् ॥ पावकाग्निदृष्टं षड्रुचमग्नि

देवत्यम् । आद्ये हे विष्टारपङ्क्ती यस्या द्वितीयतृतीयपादौ
 द्वादशार्णौ आद्यतुर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः । हे अग्ने !
 हे विभावसो ! विभा दोप्तिरेव वसु धनं यस्य तत्सम्बोधनं हे
 कान्तिधन ! तव वयो धूमः अर्चयो दीप्तयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते
 वीयते भक्ष्यते प्राणिभिरिति धयोऽन्नम् । वी कान्त्यसनस्वादनः
 व्याप्तिषु धूमस्याहुतिपरिणामहारेणान्नहेतुत्वाद् वयोऽत्र धूम
 उच्यते । कोट्टशं वयः श्रवः श्रावयति द्युलोके कृतं
 कर्मति श्रवः धूमदर्शनाद् देवानां कर्मज्ञानम् । तथा महि
 महत् नभोगामित्वात् धूमो वा अस्य श्रवोः वयः स ह्येन-
 ममुस्मिंल्लोके श्रावयतीति श्रुतेः [७, ३, १, २८] । किञ्च
 बृहन्तो महान्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे बृहन्नानो !
 हे कवे ! क्रान्तदर्शिनं विदन् यजमानाभिप्रायश्च ! दाशुषे
 हविर्दत्तवर्त यजमानाय शवसा बलेन सह वाजमन्नं त्वं
 दधासि ददासि । कोट्टशं वाजम् उक्थ्यम् उक्थः शस्त्राद्यु-
 पेतो यज्ञस्तद्याग्यं यज्ञपर्याप्तमन्नं ददासोत्यर्थः ॥ १०६ ॥

पाव॑कव॑र्चाः शु॒क्रव॑र्चा अन॑नव॑र्चा उ॒दिय॑-
 षि॑ भानु॑ना । पु॒त्रो मा॑तरा वि॒चर॑न्नुपाव॑सि
 पु॒णान्नि॑ राद॑सी उ॒भे ॥ १०७ ॥

हे अग्ने ! त्वं भानुना दीप्त्या उदियषि उद्गच्छसि उत्कषि
 प्राप्नोषीत्यर्थः । कोट्टशस्त्वं पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चा
 दोप्तिशक्तिर्यस्य सः । शुक्रवर्चाः शुक्तं शुक्रं निर्मलं वर्चा
 यस्य । अननवर्चाः अनूनमहानं वर्चा यस्य पूर्णशक्तिः ।
 किञ्च हे अग्ने ! त्वं विचरन् सर्वतः प्रचरन् सन् उपावसि उप
 सङ्गम्य पालयसि सदेवमनुष्यं जगद्रक्षसि । तत्र दृष्टान्तः

पुत्रो मातरा यथा पुत्रश्चरमे वयसि मातरा मातापितरो
उपावति तद्वत् पितरामातरा च छन्दसौति [पा० ६, ३,
३३] निपातः । किञ्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्ति
पूरयसि हविषा द्यां वृष्ट्या भूमिं पूरयसौत्यर्थः । इमे वै
द्यावापृथिवी रोदसो ते एष उभे पृणक्ति धूमेनामूं वृष्ट्येमा-
मिति [७, ३, १, ३०] श्रुतेः । तं त्वां सुम इति वाक्य-
शेषः ॥ १०७ ॥

ऊर्जो^१ नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व
धीतिभिर्हितः । त्वे दूषः सन्दधुर्भूर्गिवर्षस-
श्चित्रोतयो वामजाताः ॥ १०८ ॥

तिस्रः सतोष्टहत्यः । यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशकौ
द्वितीयतुर्यावष्टकौ सा सतोष्टहती । ऊर्क् जलं नपात्पौत्रः
हे ऊर्जा नपादपां पौत्र ! अद्भ्यः शोषधिवनस्पतयो जायन्ते
तेभ्योऽग्निर्जायत इत्यपां पौत्रत्वमग्नेः । यद्वा ऊर्जाऽन्नस्य
नपात् न पातयति नाशयति नपात् पतेर्णिजन्तात् क्रिप्
हे अन्नस्याविनाशक ! हे जातवेदः जातप्रज्ञान ! धीतिभिः
कर्मभिर्निमित्तभूतेर्हितः स्थापितः सन् सुशस्तिभिः शोभ-
नाभिः शस्तिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्स्व मोदस्व हृष्टो
भव । मदिल् स्वपने जाद्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति
धातुः । किमिति हर्षः कार्यस्तत्राह यज्ञमानाः त्वं त्वयि
इषो हविलक्षणाद्यन्त्रानि सन्दधुः जुहुवुः हविःप्राप्त्या हर्षः
कार्यं इत्यर्थः । कीदृशा यज्ञमानाः भूर्गिवर्षमः वर्ष इति
रूपनाम [निघ० ३, ७] भूर्गुणि वर्षाणि येषां ते नाना-
रूपाः । चित्रोतयः चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊतयो रक्षा
भवानि अन्नानि तर्पणानि वा त्वत्कृतानि येषां ते त्वया

तर्पिता इत्यर्थः । वामजाताः वामं वननीयं सम्भजनीयं
जातं जन्म येषां ते विविष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

इ॒रज्य॑न्न॒ग्ने प्रथ॑यस्व ज॒न्तुभि॑र॒स्मै रायो॑
अम॒त्य । स द॑र्श॒तस्य॑ वपु॒षो वि॑रा॒जसि॑ पृ॒णक्षि॑
सान॒सिं क्रतु॑म् ॥ १०९ ॥

हे अमरणधर्मन् । हे अग्ने ! रायो धनानि अस्मे अस्मासु
त्वं प्रथयस्व विस्तारय । कीदृशस्त्वं जन्तुभिः प्राणिभिर्हविः-
प्रदेरध्वर्युप्रभृतिभिः इरज्यन् दीप्यमानः । किञ्च यस्त्वमीदृशो
धनस्य यिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनौयस्य वपुषः चित्वाग्नि-
रूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे विभक्तिय-
त्ययो वा दर्शतेन वपुषा ज्वालालक्षणेन शरीरेण विराजसि ।
सानसिं चिरन्तनं क्रतुं सङ्कल्पं पृणक्षि पूरयसि सर्वेष्टं ददामौ-
त्यर्थः ॥ १०९ ॥

इ॒ष्कर्त्तारि॑म॒ध्वरस्य॑ प्रचे॑तसं क्षय॑न्त॒ राध-
सो म॒हः । रा॒तिं वा॒मस्य॑ सु॒भगां म॒हीमिषं॑
दधा॑सि सान॒सिं र॒यिम् ॥ ११० ॥

हे अग्ने ! अध्वरस्य यज्ञस्य इष्कर्त्तारं निम उपसर्गस्य
नलोपः व्रजतः [८३] निष्कर्त्तारं निश्चयेन कर्त्तारं यज्ञनि-
ष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं क्षयन्तं क्षि निवासगत्याः
विशिष्टस्थानि निवसन्तनीदृशं यजमानं प्रति वामस्य वननी-
यस्य महो महतो राधसो धनस्य रातिं दानं त्वं
दधासि ददासि । किञ्च सुभगां सुष्ठु भजनीयां महीं महती-
मिषमन्नं च ददासि । सानसिं पुराणं रयिं धनमस्मर्यमाण-
विषयं निधानलक्षणं दधासि निधिं रयिणीत्यर्थः ॥ ११० ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्ना-
य दधिरे पुरो जनाः । श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं
त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ १११ ॥

उपरिष्ठाज्ज्योतिः । यस्वास्तयः पादा द्वादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टा
क्षरः सोपरिष्ठाज्ज्योतिः । मानुषा विभक्तेराकारः मनुष्या जनां
मनुष्यजातियुक्ता जन्तव ऋत्विग्यजमानाः युगा विभक्तेराकारः
युगशब्दः कालवाची युगैः कालैः पौर्णमास्यमावास्यादिभि-
र्निमित्तैः गिरा वेदवाप्त्वा कृत्वा सुम्नाय यज्ञाय त्वा त्वामग्निं
पुरोऽग्रतः पूर्वभागे आह्वयनोरूपेण दधिरे स्थापितवन्तः ।
किञ्चित् त्वामृतवानमृतमस्यास्तोति ऋतवा तं मत्स्यवन्तं
कान्दसो दीर्घः कन्दमीवनिषो वाच्यो वंश्च मतुप् चेति [पा०
५, २, १०८ वा० २] अस्यर्थे वन्प्रत्ययः । महिषं महान्तं वि-
श्वदर्शतं सर्वस्य दर्शनीयं श्रुत्कर्णं शृणुत इति श्रुतौ क्तिप् श्रुतौ
कर्षो यस्य तम् यद्विज्ञाप्यते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा सम्पा-
दयतीत्यर्थः । सप्रथस्तमं प्रथमं प्रथः कीर्तिः । प्रथ प्रख्याने
आस्मादसुन्प्रत्ययः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः प्रतिशयेन
सप्रथाः सप्रथस्तमस्तमतिकीर्तिमन्तम् । दैव्यं देव . एव दैव्यस्तं
कार्यं यत् यदा देवेभ्यो हितम् ॥ १११ ॥

आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृ-
षाम् । भवा वाजस्य संगथे ॥ ११२ ॥

का० [१७, ३, १६] आप्यायस्वेति सिकतान्मनमृ-
ग्भ्याम् । आत्मनि विस्तारिताः सिकताः सृशति ऋग्द्वयेन ॥
गोतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टुप्किक्कन्दस्काः
आप्यायस्व मदिन्तमेति [११४] तृतीयस्य विनियोगः सूत्रे

नास्ति । हे सोम ! विश्वतः सर्वस्मात् वृष्णं वीर्यं सर्वभूतो-
त्पत्तिक्रहोजं ते तव समेतु समागच्छतु तेन च वीर्येण त्व-
माप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व । किञ्च वाजस्यान्नस्य संगथे सङ्गम-
ननिमित्तं भवान्नमस्मासु सङ्गमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

सं ते॑ पयांसि॑ समु॑ यन्तु॑ वाजाः सं
वृष्णा॑न्यभिमाति॑षाहः । आप्याय॑मानो अ॒मृ-
ताय॑ सोम दि॒वि अवा॑स्युत्त॒मानि॑ धिष्व ॥११३॥

हे सोम ! पयांसि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु सङ्ग-
च्छन्तामुत अपि च वाजा अन्नानि संयन्तु वृष्णानि रैतांमि
ते संयन्तु । कीदृशस्य ते अभिमातिषाहः अभिमातिं पाप्मानं
सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिमाट् तस्याभिमातिषाहः षत्वं ह्य-
न्दसम् । हे सोम ! पयोऽन्नवृष्णैर्राप्यायमानः वर्धमानः सन्
अमृताय अमरणधर्मिण्यै प्रजात्यै पुत्रादिवृद्धैः यजमानस्य
भवेति शेषः । अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजातिर्व्याख्याता । तथा च
श्रुतिः [७, ३, १, ४ः] प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजाति-
रमृतेति । किञ्च दिवि द्युनोके उत्तमानि उत्कृष्टानि अवांसि
अन्नानि आहुतिपरिणामजनितानि धिष्व धारय सम्पादय
लोकद्वयभोगं सम्पादयेत्यर्थः । धि धारणे तुदादिः विकरण-
व्यत्यय आत्मनेपदं च ह्यन्दमं बहुलं ह्यन्दसंश्रुते [पा० २,
४, ७३] सुधितवसुधितेति [पा० ७, ४, ४५] सूत्रेण दधा-
तेर्निपातो वा धतस्वेत्यर्थे ॥ ११३ ॥

आप्याय॑स्व मदि॒न्तम॑ सोम॒ विश्वे॑भि॒र॒-
शुभिः॑ । भवा॑ नः स॒प्रथ॑स्तमः॒ सखा॑ वृधे ॥११४॥

हे मदिन्तम ! मदयति तर्पयतीति मदी यद्वादित्वाच्चि-

निप्रत्ययः [पा० ३, १, १३४] । यद्वा मदस्त्रिस्त्रिस्त्रिस्त्रीति
मदी अत इन्ठनाविति [पा० ५, २, ११५] इन् अतिशयेन
मदी मदित्तमः नाहस्येति [पा० ८, २, १७] नान्तात्परस्य
तमपो नुडागमः । ईदृश हे मोम ! विश्वेभिर्दिश्वैः सर्वैरं-
शुभिः सूक्ष्मांशैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव वृद्धः सन्नोऽस्माकं वृधे
वर्धनाय मन्वा सहायो भव ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति [पा० ६, ३,
१३५] संहितायां दीर्घः । कीदृशस्त्वं सप्रथस्तमः अत्यन्तं
सप्रथाः सकीर्तिः सप्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

आ ते' वत्सो मनो' यमत्परमाच्चित्सुध-
स्थात् । अग्ने त्वांकामया गिरा ॥ ११५ ॥

का० [१७, ३, २०—२१] श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति
श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वाभावेऽनङ्घ्रिग्निभ्यः प्रङ्गियमाणेभ्योऽनुवा-
चयति । श्वेतवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे वृषे वा तिष्ठति सति
अग्निभ्यः प्रङ्गियमाणेभ्योऽनुव्रूहीति प्रेषितो होताऽऽत वत्स
इति त्वचमनुव्रूहीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्त्रिस्त्रो गायत्र्यः
आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव ।
हे अग्ने ! ते तव वत्सः पयोव्रतत्वाहत्सममस्त्वन्नियो यजमानः
परमाच्चित् चिदप्यर्थे उत्कृष्टादपि सधस्यात्सहस्यानात् ब्युलो-
कात् मन आहृत्येतिशेषः । आयमत् आयच्छति गृह्णाति
मनोनिग्रहं करोतीत्यर्थः । इतश्च लोप इति [पा० ३, ४,
८७] इकारलोपे यमदिति रूपम् । इषुगमियमां छ इति
[पा० ७, ३, ७७] छत्वाभावश्चान्दसः । कया गिरा वेद-
वाचा मन आहृत्येत्यर्थः । कीदृश्या गिरा त्वाङ्कामया त्वां
कामयते स्तोतुमिच्छतीति त्वाङ्कामा तथा अलुक् । देवैः सह

तिष्ठति यस्मिन्नग्निः तत्सधस्यं द्युलोकः सध माद इति [पा०
६, २, ८६] सधस्य सधादेशः ॥ ११५ ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम् विश्वाः सुक्षितयः
पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ ११६ ॥

हे अङ्गिरस्तम् ! अग्नये जीव्यत येनेत्यन् अन्नम् अन् प्राणने
क्षिप् अन् अन्नं गिरति अत्तीत्यङ्गिराः अतिशयेनाङ्गिरा अङ्गि-
रस्तमः हे अग्ने ! पृथक् नानाभूताः विश्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः
सुतयः कामायाभिलाषपूरणाय तुभ्यं त्वयि येमिरे नियम्यन्ते
यजमानैरिति शेषः कर्मणि लिट् । कीदृशः सुक्षितयः
शोभनाः क्षितयो निवासा याभ्यस्ताः स्वर्गादिशुभस्थानप्रदा
इत्यर्थः । यजमाना इहकामपूर्त्ये द्युलोकात्ये च मन्त्रैस्त्वामिव
सुवन्तीति भावः ॥ ११६ ॥

अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्य-
स्य । सम्नाडिको विराजति ॥ ११७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंज्ञितायां

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्णाःषु
एकोऽसहायभूतः सन् विराजति विशेषेण दीप्यते । कीदृशो-
ऽग्निः भूतस्वीत्यन्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जनस्य कामः काम-
पूरकः । सम्नाट् सम्यक् राजमानः शोभमानः भूतस्य भव्यस्य
सम्नाडीश्वर इति वा । काम्यते सर्वैर्यष्टुमिष्यत इति काम
इति वा ॥ ११७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

रुक्मादिवाचनान्तोऽयं द्वादशोऽध्याय इति ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

मयि॑ गृह्णा॒म्यग्रे॑ अ॒ग्निं॑ रा॒यस्यो॑षा॒य
सुप्र॒जास्त्वाय॑ सुवी॒र्याय॑ । मामु॑ दे॒वताः सच॑-
न्ताम् ॥ १ ॥

हादशेऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयनक्षेत्रकर्षणौषधव-
पनादिमन्त्रा उक्तास्त्रयोदशे पुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥
का० [१७, ३, २७] उत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन् यजमानो मयि
गृह्णामीति जपति । उत्तरवेदेः पञ्चात्तिष्ठन् यजमानो जुहोति ॥
अग्निदेवत्या ककुप् यस्या मध्यपदो हादशक आद्यदृतीया-
वष्टकौ सा ककुप् अत्र मध्यञ्चतुर्दशकस्तेन द्वादशिका । अर्हं
यजमानोऽग्रे प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं गृह्णामि धारयामि
ततोऽग्निं चिन्तामीति शेषः । किमर्थं रायो धनस्य पोषाय
पुष्ट्यर्थम् । सुप्रजास्त्वाय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्र-
जसो भावः सुप्रजस्त्वम् तस्मै दीर्घश्छान्दसः शोभनपुत्रादिनि-
ष्पत्त्यै । सुवीर्याय शोभनमामर्ष्याय वीर्यं शक्तिः । किञ्च उखा-
रोऽप्यर्थे देवता अपि मां सचन्तां सेवन्तां सङ्गच्छन्ताम् उ
एवार्थे वा देवता मामेव सचन्ताम् ॥ १ ॥

अ॒पां पृ॒ष्ठम॑सि॒ योनि॑र॒ग्नेः स॑मु॒द्रम॑भितः
पि॒न्व॑मानम् । वर्ध॑मानो म॒ह्यं २॥ आ च
पुष्क॑रे दि॒वो मा॒त्रया॑ वरि॒म्णा प्र॑थस्व ॥ २ ॥

का० [१७, ४, १] पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे पूर्व-
वत् । ततोऽध्वर्युः कुशस्तम्बोरि कमलिनीपत्रमुपदधाति
पूर्ववदित्खुखासम्भरणवत् तेनापां पृष्ठमिति मन्त्रेण पुष्कर-

इत्यन्तेनोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः ॥
व्याख्यातः [११, २८] ॥ २ ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्दि सीमतः
सुरुचो वेन आवः । स बुध्न्या उपमा अस्य
विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ३ ॥

का० [१७, ३, २८] तस्मिन् रुक्ममधःपिण्डं ब्रह्म ज-
ज्ञानमिति । तस्मिन् पुष्करपर्णे पूर्वं कण्ठधृतं रुक्ममधःपिण्ड-
मुपदधाति ॥ आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । वीत्युपसर्ग आव इति
क्रियापदेन सम्बध्यते व्यवहृताश्चेति [पा० १, ४, ८२]
पाणिनिस्मरणात् । ब्रह्म बृहत् रुक्मरूपोऽयमादित्यः सीमतः
सीमानं मर्यादां मूगोलमध्यभागमारभ्य सुरुचः सुष्ठु रोचन्ते
शोभन्ते तान् सुरोचनानिमान् लोकान् वि आवः विहतानक-
रोत् स्वप्रकाशेन । कीदृशं ब्रह्म प्रथममादौ पुरस्तात् पूर्वस्यां
दिशि जज्ञानं जायमानं दृश्यमानं जनेः शानचि शपः श्रौ
सति जज्ञानमिति रूपम् । किञ्च वेनः कामनीयो मेधावो
वा स आदित्यः बुध्न्या बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्न्या दिशः
विवः विहृणोति । सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटादेर्यानि
स्थानमसतोऽमूर्तस्य वायुादेश्च योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति
वृणोतेः शपि लुप्ते लडि गुणे च व इति रूपमङ्गभाव आर्षः
बहुलं छन्दस्यमाद्योगोऽपीति [पा० ६, ४, ७५] वचनात् ।
कीदृशीर्बुध्न्याः उपमाः उप समीपे मान्ति भूतानि यासु ता
उपमाः सावकाशा इत्यर्थः । अत एवास्य जगतो विष्ठाः विवि-
धस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः अम्बाम्बगोभूमौ-
त्वादिना [पा० ८, ३, ८७] षत्वम् । आदित्य एव लोकान्
दिशो भूतानि आभिव्यक्तौत्यर्थः ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुते-
मां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

का० [१७, ४, ३] उत्तानं प्राञ्चत् हिरण्यपुरुषं तस्मिन्
हिरण्यगर्भ इति । तस्मिन् रुक्मे प्राञ्चमुत्तानं हिरण्यं पुरुषा-
कारमृग्द्वयेनापदधाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा प्रजापतिदेवत्या
त्रिष्टुप् । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माख्ये गर्भरूपेणाव-
स्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समव-
र्त्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च
जातः उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः
पतिरौश्वर आसीत् । स एव पृथिवीमन्तरिक्षं द्यां द्युलोक-
मुतापि चेमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति तुजादीनां
दीर्घाऽभ्यासस्येति [पा० ६, १३, ७] अभ्यासदीर्घः । पृथिवी-
भूः स्वयम्भूरित्यन्तरिक्षनामसु [निघ० १, ३] पठितत्वात्
पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोकोऽत्रोच्यते । कस्मै काय प्रजा-
पतये देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दद्यः किमन्नित्यत्ययः
॥ ४ ॥

द्रुष्यस्वस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमञ्चु योनि-
मनु यश्च पूर्वः । समानं यानिमनु सञ्चरन्तं
द्रुष्यं जुहोम्यनु सप्र होवाः ॥ ५ ॥

देवत्रयोदृष्टावित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो मुख्यो
द्रुष्य आदित्यः पृथिवीमन्तरिक्षमनुचस्कन्द अनुस्कन्दति
गच्छति सिञ्चतीत्यर्थः मनुष्यादिधारणाय । द्यां द्युलोकं
चानुसिञ्चति आहुतिपरिषामभूतेन रवेन देवादिधारणाय ।

य इमं योनिं स्थानं भूलोकमनुस्कान्दति प्रागच्छति आहुति-
ग्रहणाय । एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रय-
मनु सञ्चरन्तं द्रप्समादित्यं सप्त होत्रा अनु जुहोमि विभक्ति-
व्यत्ययः सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्यपुरुषरूपेण
सर्वदिक्षु सूर्यमेव स्थापयामीत्यर्थः । असौ वा आदित्यो
द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयतीति
[७, ४, १, २०] श्रुतेः । पूर्वादि चतस्रो दिशः अध एका
उपर्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।
ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥६॥

का० [१७, ४, ६] उपतिष्ठते यजमानो मनोऽस्त्विति ।
यजमानो हिरण्यपुरुषं पश्यन्नृक्तयं पठेत् ॥ सर्पदेवत्यास्ति-
स्त्रोऽनुष्टुभः । ये के च ये केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवी-
मनुगताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । अन्त-
रिक्षे लोके ये वर्त्तमानाः सर्पाः ये च दिवि द्युलोके ये वर्त्त-
मानाः सर्पान्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । इमे वै लोकाः सर्पा
इति [७, ४, १, २५] श्रुतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते ॥६॥

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पती १ ॥-
रनु । ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥७॥

यातुं यातनां दुःखं दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयस्तेषां
याः सर्पजातय इषवो बाणरूपेण वर्त्तन्ते ये वान्ये वनस्पतीन्
चन्दनाटिष्ठाननुवेष्ट्य स्थिनाः ये वा ये चान्ये षवटेषु
बिलेषु शेरते स्वप्न्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य

रश्मिषु । येषाम्नु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो
नमः ॥ ८ ॥

दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामौ सर्पा अस्मा-
भिरदृश्यमानाः सन्ति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्त-
पतीति श्रुतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च सर्पा
वसन्ति । येषां सर्पाणामप्यु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः
सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

कृणाष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि
राजे वामवाँ २॥ इभेन । । तृष्वीमनु प्रसितिं
दूणानोऽस्तामि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

का० [१७, ४, ७] उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे
कृणाष्व पाज इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम् । आज्यं
संस्तृत्य पञ्चगृहीतमादायात्मानमारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य
प्रतिदिशं परिसृप्य परिसृप्य पुरुषापरि पञ्चर्भिर्जुहोतीति
सूत्रार्थः ॥ वामदेवदृष्टा रक्षोघ्नाः प्रतिसराः अग्निदेवत्याः
पञ्च त्रिष्टुभः । हे अग्ने ! पाजः बलं, कृणाष्वं कुरुष्व पाज
इति बलनामसु [निघ० २, ९, २] पठितम् । तत्र दृष्टान्तः
पृथ्वीं विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव । प्रसितिर्जालं प्रसितिः
प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति [निरु० ६, १२] यास्काक्रोः ।
षिञ् बन्धने प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा
प्रसितिः ताम् नकार इवार्थः पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जाल-
मिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः । ततो राजेव नृप
इवामवान् सहायवानिभेन गजेन याहि शत्रून् प्रति गच्छ ।
अम् गतौ भजने शब्दे अमन्ति भजन्ति स्वादिन इत्यमाः

सेवकास्तेऽस्य सन्तीत्यमवान् पचाद्यजन्तादमशब्दात्प-
प्रत्ययः । हे अग्ने ! अस्ता शत्रूणां क्षेमासि अतो रक्षसः राक्ष-
सान् विध्य ताडय । व्यध ताडने दिवादित्वाच्छान् ग्रहादि-
त्वात्सम्प्रसारणम् । कैः तपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः तपन्ति
सन्तापयन्तीति तप्तृणि अतितप्तृणि तपिष्ठानि तैः तुरिष्ठेमेयः-
स्त्रिति [पा० ६, ४, १५४] इष्ठनि परे तृचो लोपः । कौट-
शस्त्वं तृष्ठीं प्रमितिं विभक्तिव्यत्ययः तृष्ठा चिप्रया प्रसित्या
जालेन अनु द्रूणानः शत्रून्मारयन् द्रू हिंसायां क्रयादिः शानच्-
प्रत्ययः द्रूणोर्तऽसौ द्रूणानः ॥ ८ ॥

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनुस्मृश धृषता
शोशुचानः । तपूष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानस-
न्दितो विसृज विष्वगुल्काः ॥ १० ॥

हे अग्ने ! तव त्रै भ्रमासः भ्रमा वातोद्धृता ज्वाला-
समूहाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति कौटशा भ्रमाः आशुया
आशवः शोघ्नगमनाः आशुशब्दात् परस्य जसः सुपां सुलुगि-
त्यादिना यादेशः । तैर्भ्रमैः तपूषि तपन्ति सन्तापयन्ति तानि
तपूषि तापयितृणि रक्षांसि पतङ्गान् पतन्तः सन्तो गच्छ-
न्तीति पतङ्गाः पिशाचास्तांश्चानुस्मृश ज्वालाभिस्तान् दहेत्यर्थः ।
कौटशस्त्वं धृषता धृषणोतीति धृषन् तेन धृषता प्रमत्त्वेन धृष्टेन
ज्वालौघेन शोशुचानः देदोष्यमानः अत्यन्तं शोचते शोशुच्यत
इति शोशुचानः शुच दौषावित्यस्माद्यङङन्ताच्छानच्प्रत्ययः ।
तथा जुह्वा स्रुचा ह्यमान इति शेषः । असन्दितः अख-
ण्डितः । ईदृशः सन् विष्वक् सर्वत्र तिर्यगूर्ध्वमधश्च उल्काः
ज्वाला विसृज रक्षोघाताय मुञ्चेत्यर्थः । १० ॥

प्रति स्पशो विसृजतूर्णितमो भवा पायु-
विशो अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अघशंसो
यो अन्त्यग्ने मा किष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ११ ॥

नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः अघं पापं शंसतीच्छति अघशंसः
अस्मद्द्रोहो यो दूरे वसति यस्मान्ति समीपे अघशंसः हे अग्ने !
तं प्रति स्पशः स्पश बन्धने स्पशयन्ति बध्नन्ताति स्पशो बन्ध-
नकृतः प्रणिधोन् विसृज प्रेरय । अस्या अस्मदोयायाः विशः
प्रजायाः पायुः पाताति पायुः पालको भव । कीदृशस्त्वं
तूर्णितमः तूर्णं वेगोऽस्यास्तीति तूर्णी अत्यन्तं तूर्णी तूर्णितमः
वेगवत्तरः । अदब्धः अनुपहिंसितः । हे अग्ने ! एवमनु-
ग्रहं प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति
व्यथिः व्यथकः शक्रादधर्षीत् धार्ष्ट्यं मा करातु । दूरसमा-
पस्थानस्मच्छत्रन् प्रति त्वरतो बन्धकान् प्रेरय केनाप्यहिंसितो-
ऽस्मत्प्रजापालको भव राजमाश्च त्वां प्रति धृष्टा मा सन्धि-
त्यर्थः । धृष धातोर्लुङि द्वित्वमडभावश्च मायोगात् ॥ ११ ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्यमिच्च २॥ ओष-
तात्तिग्महेते । यो ना अरातिश्च समिधान
चक्रे नीचा तं ध्व्यतसं न शुष्कम् ॥ १२ ॥

हे अग्ने ! त्वमुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला विस्तारय
तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेतिः तिग्मं तेजतेरुक्साहकर्मणः
तत्सम्बोधनं हे तिग्महेते ! उक्साहवदाशुध ! समिदाभ्यङ्गुन् त्वं
ओषतात् नितरां दृष्ट । उष दाहे तुष्टोस्तातड्डिति [पा०
७. १, ३५] तातड्डादेशः ! हे समिधान ! समिन्हे
दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्सम्बुधौ हे समिधान ! दीप्यमान !

नोऽस्माकं योऽरातिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा
नीचैः कृत्वा धत्ति दह । दह भस्मीकरणे बहुलं कृन्दमीति
[पा० २, ४, ७३] शपि लुप्ते लटि मध्यमैकवचने धत्तोति
रूपम् । तत्र दृष्टान्तः शुष्कमतसं न न इवार्थः अतसी वृक्षः
शुष्कं वृक्षामिवादातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व
दैव्यान्यग्ने । अव स्थिरा तनुहि यातुजृनां जा-
मिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून् ॥ अग्नेष्टा तेजसा
सादयामि ॥ १३ ॥

हे अग्ने ! ऊर्ध्वो भव उद्युक्तो भव अस्मदधि अस्माक-
मुपरि वर्त्तमानान् शत्रून् प्रतिविध्य प्रतिताडय । दैव्यानि
देवसम्बन्धीनि कर्माणि आविः कृणुष्व प्रकटय । किञ्च यातु-
जृनां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अव-
तारय । किञ्च जाम्यजामिशब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ
जामिमजामिं पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा पुनः पुनस्ताडितम-
ताडितं वा शत्रून् प्रमृणीहि मृणातिर्मारणार्थः रिपून् मारय ॥
का० [१७, ४, १२] दृष्टपूर्णाग्ने दृष्टेति । कार्श्वयमयीं
पादमात्रदीर्घां षडङ्गलविपुलां दृष्टपूर्णां प्रागथां स्रुचमग्ने-
दृष्टेति यजुषाम्निमूर्धेति ऋचा चोपदधाति ॥ आग्नेयं यजुः ।
हे स्रुक् ! अग्नेः सम्बन्धिना तेजसा त्वा त्वां सादयामि ॥ १३ ॥

अग्निमूर्धा दिवः ककुत्पतिः पथिव्या
अयम् । अपां रतांसि जिन्वति ॥ इन्द्रस्य
त्वौजसा सादयामि ॥ १४ ॥

अग्निमूर्धेति व्याख्याता [३, १२] ॥ का० [१७, ४, १३] एवमोदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णाग्निन्द्रस्य त्वेति । एवं विधामिवोदुम्बरीं दधिपूर्णां स्रुवमुत्तरे उपदधाति ॥ इन्द्रस्य त्वेति यजुषा भुव इति ऋचा च ॥ इन्द्रदेवत्यं यजुः । हे स्रुक् ! इन्द्रस्यौजसा तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि ॥ १४ ॥

भुवो^१ यज्ञस्य रजसश्च नेता यवा^१ नियुङ्क्तिः
सच^१से शिवाभिः । दिवि मूर्धानं^१ दधिषे स्वर्षा^१ ।
जिह्वामग्ने चक्रिषे हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

त्रिगिरोदृष्टाग्निदेवत्या विष्टुप् । हे अग्ने ! त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वहताति हव्यवाट् तां हविषो वोद्रीं जिह्वां ज्वालां चक्रिषे करोषि लड्ये लिट् । तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मना नेता भुवः भवसि रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य च नेता भवसि जगद्रक्षार्थम् भवतेर्निति मध्यमैकवचने सिषि इतश्च लोप इति [पा० ३, ४, ८७] इकारनापे लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ८४] अचि श्रुधात्विति [पा० ६, ४, ७७] उवड्डादेशे च कृते भुव इति रूपम् । कुत्र नेता भवसीत्यत आह यत्र यस्मिन् स्थाने शिवाभिर्मङ्गलरूपाभिर्नियुङ्क्तिरश्वाभिः त्वं सचसे मन्वन्धं प्राप्त्राषि । नियुतो वायोरित्युक्ते नियुतो नाम वायोरश्वाः [निघ० १, १५, १०] ताभिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना चान्तरिक्षं लक्ष्यते । यत्र च दिवि मूर्धानमादित्यं दधिषे धारयसि लिङ्ङुड्ये । किन्भूतं मूर्धानं स्वर्षां स्वः स्वर्गं सनोति ददाति स्वर्षाः । षण्णु दाने विट्प्रत्ययः विह्वनारनुनासिकस्येदिति [पा० ६, ४, ४१] नकारस्याकारः । यदा स्वः स्वर्गे स्यति तिष्ठतीति स्वर्षाः तम् पाऽन्तकर्मणि क्लिप् । अन्तरिक्षे द्युलोके च यज्ञस्य रजसश्च नेता भवसीत्यर्थः । यत्रेत्यस्य संहितायां

निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] दीर्घः यस्य तवैतत्कर्म
तं त्वां स्तुयूपेण सादयामीति शेषः ॥ १५ ॥

ध्रुवासि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा । मा
त्वा समुद्र उद्धधोन्मा सुपर्णीव्यथमाना पृथिवी
दृह ॥ १६ ॥

का० [१७, ४, १५] स्वयमात्म्यां पुरुषे शर्करां
क्षिद्रां ध्रुवासीति । पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन
स्वयमात्म्यामुपदधाति काटुगीं शर्करां पाषाणमयीं
क्षिद्रां स्वाभाविकच्छिद्रयुतां मच्छिद्राश्ममयीष्टकैव स्वय-
मात्म्योच्यत इति सूत्रार्थः ॥ ऊर्ध्वं ब्रह्मती । द्वाद-
शाक्षरत्रिपादोर्ध्वं ब्रह्मती अत्र प्रथमस्त्रयोदशार्णस्मृतीयां
दशाणः । हे स्वयमात्म्ये ! त्वं ध्रुवा स्थिरामि । कीदृशो त्वं
धरुणा भूमिरूपेण विश्वस्य धारयित्री । विश्वं कारतीति
विश्वकर्मा तेन सर्वस्य कर्ता प्रजापतिना आस्तृता उपहिता ।
समुद्रो रुक्मः त्वा त्वां मा उद्धधोत् मा हन्तु । सुपर्णः पुरु-
षश्च त्वां मोद्धधोत् । रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति
[७, ४, २, ५] श्रुतः समुद्रसुपर्णशब्दाभ्यां रुक्मपुरुषावुच्येते ।
त्वं चाव्यथमाना अचलन्ता सतो पृथिवीं दृह भूमिं दृढी-
कुरु ॥ १६ ॥

प्रजापतिष्टा सादयत्वपां पृष्ठे सरुद्रस्येमन् ।
व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्यसि ॥ १७ ॥

अनुष्टुप् । हे स्वयमात्म्ये ! प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु
स्थापयतु क्व अपां जलानां पृष्ठे उपरि । समुद्रस्य जलसङ्घा-

तस्य एमन् एमनि अवस्थाने सादयतु । इषो धातोर्मनिन्-
प्रत्यये एमन्निति रूपम् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८]
ममस्या लुक् । किञ्भूतां त्वां व्यचस्वतीं व्यचनं व्यचस्तदस्या
अस्तीति व्यचस्वती तामभिव्यक्तियुताम् । प्रथस्वतीं प्रथनं
प्रथः पृथुत्वं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती तां विस्तारयुक्ताम् ।
त्वमपि प्रजापतिमादिता मती प्रथस्व अस्याश्रितेः प्रथनं कुरु
यतस्त्वं पृथिव्यमि पृथिव्यत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥

भूर्गसि भूमिर्गस्यदितिरसि विश्वधाया वि-
श्वस्य भुवनस्य धर्त्वी । पृथिवीं यच्छ पृथिवीं
दृ० ह पृथिवीं मा हिंसीः ॥ १८ ॥

प्रस्तारपङ्क्तिः । आद्यौ चेत्यस्तारपङ्क्तिरित्युक्तोर्यत्वाद्यौ
द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । अत्र त्वाद्य एका-
दशको द्वितीयस्वयोदशकस्मृतीयतुर्यौ पञ्चकौ पञ्चमः षडक्षरः
एवं पञ्च पादाः । हे स्वयमात्मन् ! त्वं भूः सुत्वानां भाव-
यित्वासि । भूमिः पृथिव्यमि भूस्यभिमानीनो देवतासीत्यर्थः ।
अदितिर्देवमातामि । विश्वधायाः विश्वं दधाति पुष्पातीति
विश्वधायाः विश्वं निहितमस्यामिति वा । विश्वस्य भुवनस्य
सर्वस्य भूतग्रामस्य धर्त्वी धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवीं यच्छ
नियतां कुरु पृथिवीं दृ० ह इदीकुरु पृथिवीं मा हिंसीः
पृथिव्या हिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥

विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय
प्रतिष्ठायै चरित्राय । अग्निष्ट्राभिपातु मद्या
स्वस्त्या कृदिषा शन्तमन तथा देवतयाङ्गस्वद्
ध्रुवा सीद ॥ १९ ॥

यजुः एकाधिकार्थं नुष्टुप् । हे स्वयमात्स्ये ! विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्राणायानव्यानोदानाख्य-वायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै कीर्त्यै चरित्राय शास्तीयाचरणाय च । प्राणिनामेतत्सर्वसिद्धार्थं त्वां सादयामीति शेषः । किञ्च मञ्जा महत्या स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनात्यन्तं सुख-कारिणा कृदिषा गृहेण चाग्निस्त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु । तथा देवतयानुगृहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा सती मीदो-पविश अङ्गिरश्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरस्थिता तद्वद्विहोपविश ॥ १८ ॥

काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः-परुष-
स्परि । एवा नो दूर्वे प्रतनु महस्त्रेण शतेन
च ॥ २० ॥

का० [१७, ४, १८] मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्रासां काण्डात्काण्डादिति । तस्यां स्वयमात्सयायां काण्डादिति ऋग्वयेन पुरस्ताद्भूमिगतायं मूलाग्रयुतां दूर्वामुपदधाति ॥ अग्निष्टे दूर्वेष्टकादेवत्ये हे अनुष्टुभो । मूलैर्भूमस्वङ्गं पर्वं काण्डं भूम्यसस्वङ्गं परुः । हे दूर्वे दूर्वेष्टके ! काण्डात्काण्डात् प्रतिकाण्डं परुषः परुषः प्रतिपरुः भूमिसस्वङ्गासस्वङ्गेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशाद्यथा त्वं परि समन्तात् प्ररोहन्तो अङ्गुरवती वर्त्तसे । नित्यवीप्सरारिति [पा० ८, १, ४] वीप्सर्ये काण्डपरुषोर्हित्वम् । एवेत्यव्ययमेवमित्यर्थे निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः । हे दूर्वे ! एवं स्वाङ्गुरविस्तारवत् महस्त्रेण शतेन च महस्त्रगतशब्दावसंख्यार्थौ असंख्येः पुत्रपौत्रनप्त्रादिभिर्नोऽस्मान् प्रतनु विस्तारय ॥ २० ॥

या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि ।
तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥२१॥

हे देवि दीप्यमाने ! हे इष्टके ! या त्वं शतेन काण्डानां
प्रतनोषि विस्तारयसि सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि विविधं
प्रकृष्टा भवसि वयं हविषा सह ते स्थानं विधेम परिचरेम
॥ २१ ॥

यास्ते अग्ने सूर्य्ये रुचो दिवमातन्वन्ति
रग्निभिः । ताभिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय
नस्तृधि ॥ २२ ॥

का० [१७, ४, २०] यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये ।
दूर्वेष्टकापुरस्ताद् द्वितीये पद्यालोके यास्त इति ऋग्ह्येन
द्वियजुःमंत्रां पद्येष्टकामुपदधाति इति सूतार्थः ॥ इन्द्राग्नि-
ष्टके अग्निदेवत्ये हे अनुष्टभौ । हे अग्ने ! याः ते तव रुचः
दोमयः सूर्य्ये सूर्य्यमण्डले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोकमात-
न्वन्ति प्रकाशयन्ति रग्निभिः स्वरूपभूतेः किरणैः । ताभिः
सर्वाभिः रुग्भिः नोऽस्मान् रुचे रोचनाय शोभायै अद्याग्नि-
न्यवि कृधि कुरु । जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु । द्युलोक-
प्रकाशिकाः सर्वा कान्तीः पुत्रांश्यास्त्रभ्यं देहीत्यर्थः । यद्वा
विभक्तियत्ययः नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रुग्भिः
रुचे शोभायै कुरु जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

या वो देवाः सूर्य्ये रुचो गोष्वप्त्रेषु या
रुचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचः नो
धत्त बृहस्पते ॥ २३ ॥

हे देवाः ! हे इन्द्राग्नी ! हे बृहस्पति ! वो युष्माकं
सम्बन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले सन्ति गोषु
धेनुषु अश्वेषु तुरगेषु च या युष्माकं रुचः सन्ति ताभिः
सर्वाभिः रुग्भिः कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त तत्समप्रभान-
स्मान् कुरुतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

विराड्ज्योतिरधारयत् ॥ स्वराड्ज्योति-
रधारयत् ॥ प्रजापतिष्ठा सादयतु पृष्ठे पृथिव्या
ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायानाय व्या-
नाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ । अग्निष्टेऽधिपति-
स्तया देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद ॥ २४ ॥

का० [१७, ४, २२] विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रति-
मन्वम् । द्वियजुषः पूर्वं अव्यवहिते रेतःसिचौ हे पद्येष्टके
प्राग्लक्षणे अनूकमभितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्वमुपद-
धाति विराडित्युत्तरां स्वराडिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः ॥ हे
यजुषी इदंसाकादीलोकदेवत्ये क्रमात् गजुरनष्टौ । विशेषे-
षेण राजत इति विराट् अग्रं लोको ज्योतिरग्निलक्षणमधार-
यत् धारयति । स्वनैव राजत इति स्वराट् अमौ लोको
ज्योतिरादित्यलक्षणमधारयत् धारयति । विराडयं लोकः
स इममग्निं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमुमा-
दित्यं ज्योतिर्धारयताति [७, ४, २, २३] श्रुतेः ॥ का०
[१७, ४, २३] प्रजापतिरिति विश्वज्यातिषम् । रेतःसिग्भ्यां
पुरो यजमानकृतां प्रयज्ञां विश्वज्यातिः संजाऽष्टिकां पद्यां
प्राग्लक्षणामुद्वस्त्रुवोऽनूक उपदधातिः ॥ विश्वज्योतिर्देवतं
राजुः शक्नोच्छन्दस्कम् । पृथिव्याः पृष्ठे उपदि ज्योतिष्मतीं

ज्योतिषोपेतां त्वा त्वाभिष्टकां प्रजापतिः सादय स्थापयतु
किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय प्राणादिम-
म्यत्त्यर्थम् । किञ्च हे इष्टके ! त्वं विश्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ निगृ-
ह्नीष्व देहि वा अग्निश्च ते तवाभिपतिः स्वामी तथा देवतया-
ग्निनक्षत्राणां ध्रुवा स्थिरा सती मीद उपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां
चयने यथा स्थिरा मीद तद्वदवापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

मधुश्च माधवश्च वामन्तिकावतू अग्नेर'-
न्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्ता-
माप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्म ज्यै-
ष्ठाय सत्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा
द्यावापृथिवी इमे वामन्तिकावतू अभिकल्प-
माना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तथा देव-
तयाङ्गिरस्वद्भ्रुवे सीदतम् ॥ २५ ॥

का० [१७, ४, २४] ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति । विश्व-
ज्योतिषः पुरो हे पद्ये प्राग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनूकममित
उदङ्गुष उपदधाति ॥ ऋतुदेवतं यजुः अष्टोत्तरशताक्षरत्वा
च्छब्दो नास्ति । मधुश्चैतो मामः माधवो वेगाश्वः तावुभौ
वामन्तिकौ वसन्तमम्बन्धिनौ ऋतु अवयवौ यद्वा मधुमाधवौ
वसन्त एव वामन्तिक ऋतुः द्विवचनमेकवचनार्थम् । हे
तादृश वसन्ताख्य ऋतो ! त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि
अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः मन् श्लेषकोऽसि यथा कुक्ष्यास्यान्तर्दा-
र्याय काष्ठपाषाणादयः श्लिष्यन्ते तद्वत् । ममाग्निं चिन्वतो
यजमानस्य ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठत्वायोत्कर्षाय इमे द्याव्यापृथिवी द्या
वापृथिव्यौ कल्पेतां स्वीचितमुपकारं सम्पादयेताम् । यद्वा ममेति

तवस्थानि व्यत्ययः । द्यावाभूमी तवोत्कर्षाय कल्पेताम् आप-
 सौषधयश्च तव ज्येष्ठत्वाय कल्पन्ताम् समानं व्रतं कर्म येषां ते
 सन्नताः एकस्मिन् चयनाख्यकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः
 अग्नयः स्वयमाहृषाद्या इष्टकाः तव ज्येष्ठाय कल्पन्ताम्
 अग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टका इति श्रुतेरग्निशब्देनेष्टका
 उच्यन्ते । किञ्च इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथि-
 व्योर्मध्ये वर्त्तमानाः समनसः एकमनस्का ये अग्नयः अन्यैरपि
 चिताः तेऽपि वासन्तिकावृत्तु वसन्तमृतुमभिकल्पमाना सम्पा-
 दयन्तः मन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु । तत्र दृष्टान्तः
 इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति
 एवमन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु ॥ सादयति
 तथा देवतया सादिति हे ऋतव्येष्टके ! युवामङ्गिरसां कर्मणीव
 भ्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदतमुपविशतम् ॥ २५ ॥

अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्व
 पृतनायतः । सहस्रवीर्यासि सा मा जिन्व ॥ २६ ॥

का० [१७, ४, २५] अषाढासीत्यषाढाम् । अषाढासंज्ञका
 मिष्टकां पत्नीकृतां पद्यां प्राग्लक्षणां मृतव्याभ्यां पूर्वां संलम्बा-
 मनूके उपदधाति ॥ सवितृदृष्टेष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप् । हे
 इष्टके ! त्वमषाढासि शत्रून् सहते इत्यषाढा । तथा च श्रुतिः
 [७, ४, २, ३३] ते देवा एतामिष्टकामपश्यन्नषाढामिमां मेव
 तामुपादधत तामुपधायासुरान् सपत्नान् आहृष्यान्स्मात्सर्व-
 स्मादसहन्त तस्मादषाढेति । कोदृशी त्वं सहमाना सहत इति
 सहमाना अभिभवनशीला स्वभावतः अतोऽरातीः अदान
 शीलाः प्रजाः सहस्त्राभिभवत । पृतनां संधाममिच्छन्ति तं

पृतनायन्तीति पृतनायन्तः क्यजन्ताश्कृतप्रत्ययः तान् पृतनायतः
संयामेच्छन् गतून् सहस्र । किञ्च त्वं सहस्रवीर्या बहुसामर्थ्या
यामि मा मा मां जिन्व प्रीणीहि ॥ २६ ॥

मधु वाता ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीनः सन्वोषधीः ॥ २७ ॥

का० [१७, ४, २७] कूर्मं दधिमधुघृतेरनक्ति मधु वाता
इति । मिश्रितैर्दधिमधुघृतेर्कृत्तयेण कच्छपमनक्ति ॥ गीत
मदृष्टा विश्वदेवदेवत्यास्तिस्त्री गायत्रयः ऋतं यज्ञमिच्छतीति
ऋतयन् तस्मै ऋतयते यज्ञमानाय वाता वायवो मधु मधु
मन्ता रसवन्ता वान्त्विति शेषः । ऋतयतीत्यत्र क्यचि चेति
[पा० ७, ४, ३३] प्राप्तस्यत्वस्य न कृन्दस्यपुत्रस्यति [पा० ७,
४, ३५] अभावः अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] अश्वाघ
योरेव क्यच्यात्वविधानादकृत्सर्वधातुकयाः [पा० ७, ४, २५]
इत्यात्वमपि न । संहितायां तु क्कान्दमो दीर्घः । मधु मधुमा
नित्यग्रे [२८] मतुप्प्रत्ययदर्शनात् सर्वत्र मधुगङ्गाये मतुञ्-
ज्ञेयः । सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः समुद्रा वा मधु मधुवत् रस
वत् उदकं चरन्ति स्रवन्त्वित्यर्थः । तिङां तिङ इति [पा० ७,
१, ३८ वा० ३] लोटा लडादिगः । ओषधीः ओषधयः
नोऽस्माकं माध्वः मधुररसोपेताः सन्तु ॥ २७ ॥

मधु नक्तमृतोषसा मधु मत्पार्थिवं रजः ।

मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपेतमानन्द-
करमस्तु । उतापि च उपसां दिवसा अपि मधुमन्तः सन्तु ;
पार्थिवं रजः पृथिवीलोको मातृभूतो मधुमत् मधुररसोपेत-

मसु । पिता पितृभूतो द्यौः द्युलोको मधु मधुमान् मधुररसो-
पेतोऽसु ॥ २८ ॥

मधु॑मान् नो वन॒स्पति॑र्मधु॑मां २॥ अस्तु
सूर्यः॑ । माध्वी॑र्गावां॑ भवन्तु नः ॥ २९ ॥

वनस्पतिरश्वत्यादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान् यज्ञसाधन-
भूतोऽसु सूर्या मधुमान् सन्तापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतो-
ऽसु गावः यज्ञसाधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुमत्यो
रसवत्यो भवन्तु रसो वे मध्विति [७, ५, १, ४] श्रुतेः । वाता-
दीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि भवन्त्विति सर्वोऽर्थः ॥ २९ ॥

अपां॑ गम्भ॑न् सीद॒ मा त्वा॑ सूर्यो॑ऽभिता॑प्सो-
न्माग्नि॑र्वैश्वान॒रः । अ॒च्छिन्न॑पत्वाः प्रजा॒ अनु-
वीक्षा॑स्त्वानु॑ त्वा दि॒व्या वृष्टिः॑ सचताम् ॥ ३० ॥

का० [१७, ४, २८, ५, १] अरत्निमात्रेऽषाढां दक्षिणे-
नावकासूपरिष्ठाच्च पुरुषमभिमुखमर्पा गम्भन्निति तिसृभिः ।
अषाढादक्षिणदेशे हस्तमात्रे पद्यालाकद्वयमन्तराले मुक्ता
तृतीये पद्यालोके पूर्वमेव स्थापितास्त्रवकासु शेवालेषु पुरुष-
सम्मुखसृक्तयेण कूर्ममुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ स्वराट्-
पङ्क्तिः दशाक्षरचतुष्पादा तृतीयो हादशाक्षरः कूर्मदेवत्या ।
कूर्मः प्रजापतिरादित्या वा । तृताया द्यावापृथिवीया । हे
कूर्म ! अपां जलानां गम्भन् गम्भनि गम्भीरे स्थाने रविमण्डले
त्वं सीद उपविश । एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपतीति
[७, ५, १, ८] श्रुतेः । तत्रोपविष्टं त्वा त्वां सूर्यो माभि-
ताप्सोत् अभितो मा सन्तापयतु । वैश्वानरः सर्वनरहितो-
ऽग्निश्च मा सन्तपयतु । त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टका-

रूपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य । कीदृशीः प्रजाः अक्लिन्न-
पत्वाः अक्लिन्नान्यनवम्वग्निङ्गितानि पत्वाणि अवयवा यासां
ताः अखण्डिता इष्टकाः कुर्वित्यर्थः । इमा वै सर्वाः प्रजा
या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनार्ता अनुवीक्षस्विति [७, ५,
७, ८] श्रुतः । किञ्च दिव्या दिवि भवा वृष्टिः त्वा त्वामनु
सचतां सेवतामुदकेन नित्यं सिक्ता भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

वीन् समुद्रान् समसृपत् स्वर्गान्पां पति-
वृषभ इष्टकानाम् । पुरौषं वसानः सुकृतस्य
लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वं परिताः ॥ ३१ ॥

का० [१७, ५, २] घट्टयति मध्यमयेति । तिसृणां मध्य
मया त्रीन् समुद्रानिति ऋचा हस्तस्थमेव कूर्मं कम्पयतीति
सुतार्थः । कूर्मदेवत्या त्रिष्टुप् । हे कूर्म ! यो भवान् तान्
समुद्रान् लोकान् समसृपत् सम्यक् प्राप्तो भवति । सृष्ट-
गतो पुषादीत्यादिना [पा० ३, १, ५८] चूर्णम् । समुद्र-
वन्ति स्वकारणात्ममुद्भवन्ताति समुद्रा लोकास्तान् कीदृशान्
स्वर्गान् भागमाधनभूतान् । कादृशो भवान् अपां पतिः
जलेशः इष्टकानां वृषभः वर्पिता । किञ्च यत्र यस्मिन् स्थाने
पूर्वं पुरातनाः कूर्माः अन्वेष्वग्निपृषहिताः परिताः परागताः
सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्ने स्तत्र तस्मिन् लोके स्थाने त्वं गच्छ ।
किं कुर्वन् पुरौषं हुतान् पशून् वसानः आच्छादयन् ॥ ३१ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमि-
क्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

व्याख्याता [८, ३२] ३२ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्य-

शे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३३ ॥

का० [१७, ५, ३] उलूखलमुसले स्वयमाट्सासुत्तर-
गारत्निमात्रे औदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्य-
मंगृहोतमूर्ध्वं वृत्तं दक्षिणमुलूखलाद्दिशोः कर्माणीति ।
वतुष्कोणं मध्यमङ्गचितं खातहीनमुदुम्बरतरुजमूर्ध्वमुलू-
खलम् वृत्तं मुसलम् ते उभे स्वयमाट्सासुत्तरे देशे तन्मध्या-
द्वस्तमात्रे तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण सहैवोपदधातीति
सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [६, ४] ॥ ३३ ॥

ध्रुवासि धरुणो तो जज्ञे प्रथमभ्यो योनि-
भ्यो अधि जातवेदाः । स गायत्रा त्रिष्टुभानु-
ष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ३४ ॥

का० [१७, ५, ४] उलूखल उखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा
न्युष्य पुरस्ताद् ध्रुवामीत्युखाम् । पूर्वमुलूखलोपर्युखां तूष्णीं
कृत्वा तत उपशयां मृदं पिष्ट्वापुस्तद्भूमौ प्रक्षिप्य तत्रोखां
मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् । हे
उखे ! धरुणा जगतो धारयित्री त्वं ध्रुवा स्थिरासि । अथाग्नि-
जनकत्वेनोखा स्तूयते । योऽग्निरितोऽस्याः उखायाः सका-
शात् प्रथममादौ जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निरधिजज्ञे तत
एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽरुण्यादिभ्योऽधिजज्ञे जायते ।
सोऽग्निः प्रजानन् स्वाधिकारं प्रकर्षेण जानानः सन् गायत्रा
त्रिष्टुभानुष्टुभेति छन्दस्त्रयेण देवेभ्यो देवार्थं हव्यमस्मद्द्विवहतु
॥ ३४ ॥

दूषे राये रमस्व सहसे द्युम्न ऊर्जे अप-

त्वाय । स्र्वाडसि स्वरुडसि सारस्वती त्वोत्सौ
प्रावताम् ॥ ३५ ॥

उखादेवत्या वृहती । हे उखे ! त्वं रमस्व अत्र क्रीडां
कुरु किमर्थम् इषे अन्नार्थं राये धनार्थं सहसे बलाय दुम्ने
दुम्नाय यशोऽर्थम् । दुम्नं द्योततेर्यशो वाचं वेति [निरु०
५, ५] यास्कः । जजेँ उपसेचनाय पयोदधिघृतादिकाय
अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र सम्बन्धः । किञ्च
सम्यग्वाजत इति स्र्वाडसि स्वेनैव राजत इति स्वरुडसि ।
एवम्भूतां त्वां सारस्वती सरस्वतीसम्बन्धिनी उत्सौ
उत्स्यन्दनी कूपी प्रवाही वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालय-
ताम् । तौ चोत्सौ मनोवाचौ । शास्त्रज्ञानाय कूप इवोत्स्य-
न्दतीति मनः कूपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्ती वागपि कूपः ।
मनो वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्येतौ सारस्वतावत्माविति [७,
५, १, ३१] श्रुतेः । यद्वा सारस्वती उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ
त्वा रक्षताम् । तथाच तित्तिरिश्रुतिः ऋक्साम वै सारस्वता-
वत्माविति ॥ ३५ ॥

अग्ने युच्वा हि ये तवाश्र्वासो देव साध-
वः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

का० [१७, ५, ५] अग्ने युच्वा हीति प्रत्यृचत् सुवां
इती जुहोत्युखायाम् । ऋग्वेदयोर्नोखामध्ये हे आइती
जुहोति ॥ अग्निदेवत्ये हे गायत्री आद्या भरद्वाजदृष्टा
द्वितीया विरूपदृष्टा । हे देव दीप्यमान ! हे अग्ने ! ये
साधवः दान्तास्ते तवाश्र्वासः इया अरमलमत्वर्थं मन्यवे
यज्ञाय वहन्ति प्रापयन्ति देवानिति श्रेष्ठः तानश्र्वात् युच्व हि
योजय । हि पादपूरणः ॥ ३६ ॥

यु॒क्षा हि दे॑व॒हृत॑माँ २॥ अ॒ग्निं र॒थी-
रि॒व । नि॒ होता॑ पू॒र्व्यः स॑दः ॥ ३७ ॥

अग्ने ! त्वमश्वान् युक्ष्व योजय हिशब्दः प्रसिद्धौ । कीदृ-
शान् देवहृतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहुवः अतिशयेन देव-
हुवो देवहृतमाः तान् देवानामतिशयेनाह्वातुम् । इत्रोऽत-
स्तिड इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां युक्ष्वेत्यस्य दीर्घः ।
दृष्टान्तमाह रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्वान् योजयति
तद्वत् । रथोऽस्यास्तीति रथीः ईर् मत्वर्थे । किञ्च त्वं पूर्व्यः
पूर्वश्रवः पुरातनो होता मानुषाद्योतुः प्रथमोऽग्रो भूत्वा
निसदः अस्मिन् यागे होतृषट्केर्निर्घोद । ऊन्दसीति [पा०
३, ४, ६] लोडर्थे लुङ् । देवहृतमानश्वानित्यत्रातोऽटि
नित्यमिति [पा० ८, ३, ३] आकारस्यानुनासिकत्वम् दीर्घा-
दटीति [पा० ८, ३, ८] नस्य रुः ॥ २७ ॥

स॒म्यक् स्र॑वन्ति स॒रितो॑ न धे॒ना अ॒न्तर्हृ॑दा
मन॑सा पू॒यमा॑नाः । घृ॒तस्य॑ धा॒रा अ॒भिचा॑क-
शी॒मि हि॒रण्यो॑ वे॒तसो॑ मध्ये॑ अ॒ग्नेः ॥ ३८ ॥

का० [१७, ५, ७] मुखे करोति सम्यक् स्रवन्तीति ।
सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चपशूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं क्षिप-
तीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गाक्तदेवता त्रिष्टुप् । हिरण्यपुरुषो-
द्देशेनायं मन्त्रः । अग्नेर्मध्ये चितिमध्ये हिरण्ययो वेतसः
पुरुषो यो निहितोऽस्ति तं प्रति धेना अन्नानि सम्यक् स्रवन्ति
क्षरन्ति ह्वयमानानि हवींषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । अन्नं
वै धेना इति [७, ५, २, ११] श्रुतेः । कीदृश्यो धेनाः
मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः कीदृशेन मनसा अन्त-

हृदा हृदयान्तर्वर्त्तमानेन हृत्प्रतिष्ठितेन विषयव्याहृत्तेना-
व्याकुलेनेत्यर्थः । अडायुक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः । अन्त-
हृदयेन मनसा सताम् पूतं य ऋजुरिति [७, ५, २, ११]
श्रुतः । तत्र दृष्टान्तः सरिता न नकार इवार्थः सरित इव
यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत् । न केवलं
धेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । ताश्च धेना घृत-
धाराश्च हिरण्यमयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि
पश्यामि । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यद्भुगन्तः ॥ ३८ ॥

ऋ॒चे॒ त्वा॑ रु॒चे॒ त्वा॑ भा॒से॒ त्वा॑ ज्योतिषे
त्वा । अभू॑दिदं वि॒श्वस्य॑ भुव॑नस्य॒ वाजिन॑म-
न्नेवै॑ प्र॒वान॒रस्य॑ च ॥ ३९ ॥

हिरण्यशकलदेवत्यार्षीं ब्रह्मती पादार्णनियमाभावात् ॥
का० [१७, ५, ९] नासिकयोऋचे त्वेति । मन्त्राभ्यां
पशूनां नसोः शकलप्रासनमित्यर्थः ॥ हे हिरण्यशकल !
ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहोत्रादिमिदये त्वा त्वां वामनसि
प्रास्यामि । रुचे दीप्तये गोभाप्राप्त्यै त्वां । दक्षिणनसि
प्रास्यामि । शिराऽसि प्रत्यञ्चीति का० [१७, ५, १३] आदौ
वामनसि ततो दक्षिणे ॥ का० [१७, ५, १०] अश्वोर्भासे
त्वेति । भासे त्वेति मन्त्राभ्यां नेत्रयोस्तद्द्विहिरण्यशकलप्रास-
नम् । भासे कान्त्यै त्वां वामनेत्रे प्रास्यामि । ज्योतिषे
तेजसे तत्प्राप्त्यै त्वां दक्षनेत्रे प्रास्यामि ॥ का० [१७, ५,
११] श्रोत्रयोरभूदिदमिति । कर्णयोः प्रास्यति अभूदिद-
मग्निर्न्योतिषेति मन्त्राभ्याम् ॥ इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य
भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो

हितस्याग्नेश्च वाजिनं वाचो ज्ञात्वा अभूत् सर्वप्राणिशब्दा
वङ्गेश शब्दोऽपि श्रोत्रेशैव ज्ञायतेऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्या-
मीति शेषः । वाचमेति जानाति वाजिनम् । वाचपूर्वादिने
रीणादिको नक्प्रत्ययः छान्दसः कुत्वाभावः भूलां जशोऽन्त
इति [पा० ८, २, ३८] जशत्वम् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्यु-
पक्रम्य तस्यैष घोषो भवति यमेतत् कर्णावपिधाय शृणोतीति
श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः । यदायमर्थः इदं श्रोत्रेऽस्यमानं
हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्नेश्च वाजिनं वीर्यं तेजो-
जनकमभूत् भवति अतोऽस्यामीति ॥ ३८ ॥

अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिषान् रुक्मो वचसा
वचसान् । सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥ ४० ॥

हिरण्यशकलदेवत्योष्णिक् द्वौ पादावष्टार्णौ तृतीयो द्वाद-
शको व्यूहेन । दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमग्निः
ज्योतिषा पशुश्रोत्रस्थितहिरण्यतेजसा ज्योतिषान् तेजस्वो
असु रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वचसा हिरण्यकान्त्या वचसान्
कान्तिमानसु वाह्यप्रभा ज्योतिः शरीरगतकान्तिर्वच इति
ज्योतिर्वचसोर्भेदः । यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषाग्निरिव
ज्योतिषदसु हिरण्यवचसा च वचस्वदसु रुक्म इव सुवर्णपुरुष
इव उभयत्रैवाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्यर्थः ॥ का०
[१७, ५, १४] सहस्रदा इति पुरुषाग्निर उदृग्दृष्ट मध्ये । पुरु-
षाग्निर आदायोखामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रे षोपदधातीति सूत्रार्थः ॥
हे पुरुष ! त्वं सहस्रदाः सहस्रसंख्यस्य दातासि अतः सहस्राय
सहस्रधनलाभाय त्वा त्वामुद्गृह्णामीति शेषः । आदौ पुरुषाग्नि-
रसि शकलप्रासूनं ततोऽश्वगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपशुपक्षे

मुखादिषु प्रत्येकं मम-सरा पञ्चकत्व एकैकमित्यन्ये [का०
१७, ५, ११ । गतपय० ७, ५, २, १०] ॥ ४० ॥

आदित्यं गर्भं पयसा समङ्घि सहस्रस्य
प्रतिमां विश्वरूपम् । परिवृङ्घि हरसा मा-
भिमंस्याः गतायुषं कृणुहि चोयमानः ॥ ४१ ॥

का० [१७, ५, १७] आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं
क्रमेण । पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैकमुपदधा-
तीत्यर्थः ॥ पञ्च ऋचाऽग्निदेवत्यास्तिष्ठुमः । आदौ पुरुष-
शिर उपदधाति माध्यं । हे पुरुषशिरः ! त्वमादित्यं चित्वाग्निं
पयसा समङ्घि संस्रजय । अञ्चर्लोऽति माध्यमैकवचने रूपम् ।
पयसि स्थाप्य इत्युच्यते । आदत्ते पशूनादित्यवदोष्टे वा
सर्वपशूनामित्यादित्येति शब्दः । कौटुगमादित्यं गर्भं
गृह्णाति पशूनाति गर्भः प्रजायन् । कौटुगमिच्छन्ति तम् ।
सहस्रस्य प्रतिमा बहुधनस्य प्रतिमाभूतं बहुधनप्रदमित्यर्थः ।
विश्वरूपं सर्वरूपमादित्यत्वात् सर्वरूपप्रकाशकमित्यर्थः ।
सर्वाणि रूपाणि यजमानः । पञ्च हरसा सर्ववाग्निप्रहारक-
मग्नेर्ज्योतिहरस्तेनाग्निनेत्रसा यजमानं परिवृङ्घि परि-
वर्जय । वृजो वर्जने कर्मादिः लोट् । मा अभिमंस्याः यज-
मानं मा हिंसाः । मन्यतेर्भुः अभिपूर्वी मन्यति हिंसार्थः ।
किञ्च चोयमानः उपधेयमानः सन् यजमानं गतायुषं
गताब्दजाविनं कृणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

वातस्य जलं वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञा-
नं सरिरस्य मध्ये । शिशुं नदीनां हरि-
मद्रिबुध्नमने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ ४२ ॥

अश्वशिर ईशाने उपदधाति । हे अग्ने चित्याग्ने ! त्व-
 मश्वमिमं मा हिंसोः ज्वालया मा दह । कीदृशं वातस्य
 जूतिं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा वायुर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रगति-
 मित्यर्थः । वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य
 नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा नरेण स्वनाभिर्वस्तावरणा-
 दिना पाल्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रियत्वात्पाल्यम् । यतः सरिरस्य
 सलिलस्य जलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं । जन् जनने
 द्वादिः शानच् गमहनेत्युपधालोपः [पा० ६, ४, ८८]
 अश्वुयोनिर्वा अश्व इति श्रुत्यन्तरात् अतएव नदीनां शिशुं
 बालं नदीपतिः समुद्रः पिता अतएव नदीनां मातृत्वात्त-
 च्छिशुम् । हरिं हरितवर्णं यद्वारुढं नरं हरतीति हरिस्तम् ।
 अद्रिवुध्नमद्रिर्गिरिः बुध्नं मूलं कारणं यासां ता अद्रिवुध्ना
 आपस्तज्जातमद्रिवुध्नमपत्यप्रत्ययलोपः । यद्वा बुध्नपदे नकारः ।
 उपजनश्चान्दमः ! अद्रिवुध्नमद्रिभिर्बुध्नं ज्ञातम् पथि तत्
 खुरैः क्षुसानद्रोन् पाषाणान् दृष्ट्वा नरैर्ज्ञातं यदत्राश्वो गत इति
 एत्कृष्टमित्यर्थः । परमे व्यामन् ण्यु लोकेषु निर्षोदन्तमिति
 शेषः । इमे वै लोकाः परमं व्योमेति [७, ५, २, १८ श्रुतेः ।
 यद्वा विविधमोम अवनं रक्षणम् परममुत्कृष्टं यद्गोम
 नानोपद्रवेभ्यः पालनं तत्र स्थापितमिति शेषः ॥ ४२ ॥

अजस्रमिन्दुमरुषं भुङ्गयुमग्निमीडे पु-
 र्वचित्तिं नमोभिः । स पर्वभिक्षुतुशः कल्प-
 माना गां मा हिंसो रदिं ॥ ४३ ॥

गोशिर आग्नेय्यामुपदधाति । अजस्रमिन्नाडे स्तौमि
 ईड सुती । कादृशमजस्रमनुपदधाति । इन्दुमिदि पर-

मैश्वर्ये इन्दतीतोन्दुः ऐश्वर्योपितं यद्वा उन्दी क्लेदे उन्नति क्लेद-
यति जनमनांसीतोन्दुः उन्देरिञ्चादेरिति [उण० १, १२]
कुप्रत्ययादीकारो । अरुषं रोपरहितं यद्वा अरुर्मर्म मर्मस्थानार्थं
रहस्यम् आराध्यमित्यर्थः । पूर्वचित्तिं पूर्वैर्महर्षिभिः चित्तिं
चेत्तव्यम् । नमोभिरन्नेर्भुरण्युं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम् । हे
अग्ने ! एवं स्तूयमानः स त्वं गामुपधीयमानां मा हिंसीः
मा जहि । कीटृशीमदितिमखण्डितामदीनां वा विराजं
विविधं राजमानाम् दुग्धदानाद् गोर्विराट् तस्यै शृतं तस्यै
शर इति [३, ३, ३. २] दशवीर्याभिप्रायं विराट्त्वम् ।
कीटृशः त्वं पर्वभिः पश्चिष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा
ऋतुशः ऋतो ऋतो कल्पमानः कर्माणि सम्पादयन् ॥ ४३ ॥

वरु॑त्रि॑ं त्वष्टु॑र्वरु॑णस्य॒ नाभि॑मविं॑ जज्ञा॒ना॑
रज॑सः पर॑स्मात् । म॒ही॑ सा॒हस्री॑मसु॒रस्य॑
मा॒याम॑ग्ने मा हिं॑सीः पर॒मे व्यो॑मन् ॥ ४४ ॥

वायव्येऽविशिर उपदधाति । हे अग्ने परमे व्योमन् !
उत्कृष्टे रक्षणस्थाने स्थापितामविं मा, हिंसीः । कीटृशीं
त्वष्टुः रूपाणां निर्मातुर्देवस्यानुग्रहाद्गर्तीं वृणाति कम्बला-
दिना क्वाद्यति लोकानिति वरुता ताम् । वरुणस्य नाभिं
नाभिस्थानीयां नाभिवद्रक्षणीयाम् वारुणी त्वार्ष्टी चाविः ।
परस्माद्भ्रमः द्वियूपानाकाञ्जज्ञानं जायमानम् । योत्र वै
परमं रजो दिशो वै श्रावं दिशः परमं रज इति [७, ५,
२, २०] श्रुतेः । यद्वा परस्माद्भ्रमः प्रजापते रजोगुणाब्जा-
यमानाम् । महीं महतीम् । साहस्रीं महस्रमृत्त्याहीं महस्रो-
पकारक्षमां वा । असुरस्य मायामसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य

सोऽसुरः मत्वर्थे रः प्राणवती मायां प्रज्ञां सीदति ज्ञायतेऽनया
माया प्रज्ञा प्राणिनां प्रज्ञाप्रदामित्यर्थः ॥ ४४ ॥

यो अग्निरग्नेऽध्यजायत शोकात् पृथिव्या
उत वा दिवस्पतिः । येन प्रजा विश्वकर्मा ज-
जान तमग्ने हेडः परि ते वृणक्त ॥ ४५ ॥

नैकृत्येऽजमुपदधाति । सोऽग्निरग्निरूपोऽजोऽग्नेः प्रजा-
पतेः शोकाद्यज्जायत अग्निमन्वापादत्पन्नः । अत्राग्निः
प्रजापतिः । उत वा अपि च दिवः शोकात् पृथिव्या
शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः । अग्निपृथिव्यादिवं शोका-
दजोत्पत्तिः अयोक्ता । यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तद्दि-
वस्य पृथिव्यं वा शोकादजायतेति [७, ५, २, २१] विश्व-
कर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन त्वयाजं प्रजा जजान उत्-
पादितवान् । अजस्य पशून् जनान् । अजः प्रजापतिः अत्युक्ता ।
वाग्वा अज्ञो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति [७, ५, २,
२१] हे अग्ने चित्वा ! ते जव हेडः क्रोधः तमजं परि-
वृणक्त परित्यजतु त्वयाजं कापो न काये इत्यर्थः ॥ माधवस्तु
पृथिव्या उपरि स्थितादत वा यदा दिवः परि द्युनोकोपरि
स्थितात् शोकात् जन देवो अजस्यतः दामिभुक्तादग्नेः प्रजा-
पतेः सकाशाद्योऽग्निरूपोऽजाध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन
प्रजाः पशून् जनान् । अजस्य पशुमाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्यो-
क्तम् । ततोऽजस्तृपरः समभरत्तच्छ्रुत्वायै देवताया आजभत
ततो वै प्रजाः पशून्सृजतेति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

चि॒त्रं दि॒गना॒मुद॑गादनीकं चक्षु॑र्मि॒त्रस्य॒

वरुणस्यग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरि-
च्छं सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ ४६ ॥

का [१७, ५, १८] चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः स्रुवाहुती
मध्ये । अर्धर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः ॥
व्याख्याता [७, ४२] ॥ ४६ ॥

इमं मा हिंसीहिपादं पशुं सहस्रं ।
क्षी मेधाय चीयमनः । मयुं पशुं मेधमग्ने
जुषस्व तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥ मयुं
ते शुगृच्छतु यं द्विषस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४७ ॥

का० [१७, ५, १८] बर्हिर्वेद्युदङ्तिष्ठत्पतिष्ठत उत्सर्ग-
रिमं मा हिंसीरिति प्रतिमन्त्रम् । अग्नेरुत्तीर्य वेदेर्बहिर्द-
क्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निसं मेत्यत्सर्गसंज्ञैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादि-
शिरांस्यपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपक्षे तमेव पञ्चभिरित्यर्थः ॥
अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः आद्ययोरन्ते हे यजुषो तिसृणा-
मन्ते त्रीणि त्रीणि यजूषि । हे अग्ने ! सहस्राक्षः सहस्र-
मचीणि यस्य सः हिरण्यगकलरूपमहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय
चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः सन् त्वमिमं हिपादं पशुं
पुरुषरूपं मा हिंसीः मा दह । हिरण्यगकलेर्वा एष सह-
स्राक्षः हिपादा एष पशुर्यत् पुरुष इति च [७, ५, २, ३८]
श्रुतेः । यदि वादनेच्छा तर्हि मेधं शुद्धं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं
किम्पुरुषं पशुं जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः । किम्पुरुषो वै
मयुरिति [७, ५, २, ३२] श्रुतेः । मयुं कृष्णामृगं वा जुषस्व
मयुर्मृगोऽश्ववदन इति कोशोक्तेः । तेन मयुभक्षणेन तन्वः
ज्वालाकारपास्तनूः चिन्वानः पोषयन्निह निषीद द्वितीयार्थे तन्व

इति प्रथमा । इतो यजुः ते तव शुक् शोकः सन्तापो मयुं
किन्नरं मृगं वा ऋच्छतु प्राप्नोतु । किञ्च यं पुरुषं प्रति वयं
द्विषः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृच्छतु ॥ ४७ ॥

इ॒मं मा हि॑ँसी॒रेक॑शफं॒ प॒शुं क॑निक्र॒दं
वा॒जिनं॑ वाजिनेषु । गौ॒रमा॑र॒ण्यमनु॑ ते दिशा-
मि तेन॑ चिन्वा॒नस्त॒न्वो निषी॑द ॥ गौ॒रं ते शु॒र्य-
च्छतु॑ यं द्विष॒स्तं ते शु॒र्यच्छतु॑ ॥ ४८ ॥

अथाश्वस्य । हे अग्ने ! इममेकशफमेकखुरं पशुमश्वं
मा हिंसीः । एकशफो वा एष पशुर्यदश्व इति [७, ५, २,
३३] श्रुतेः । कीदृशं कनिक्रदमत्यन्तं क्रन्दितारं क्लेषमा-
णम् । क्रन्देर्दाधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] यङ्लुकि
निपातः । वाजो वेगो विद्यत येषां ते वाजिनः वेगवन्तः ।
मत्वर्थे इन्प्रत्ययः । तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम् । ते तुभ्य-
मारण्यं वनस्यं गौरं गौरवर्णं मृगं दिशामि ददामि तेन तन्वः
चिन्वानो निषीदेति पूर्ववत् । ते तव शुग्गौरं गच्छतु ॥ ४८ ॥

इ॒मं सा॑हस्रं॒ शत॑धार॒मुत्स॑ व्य॒च्यमानं॑
सरि॒रस्य॑ मध्ये । घृ॒तं दु॒हाना॑मदि॒तिं जना॑-
यान्ते मा हि॑ँसीः पर॒मे व्यो॑मन् ॥ ग॒वय॑मा॒र-
ण्यमनु॑ ते दिशामि तेन॑ चिन्वा॒नस्त॒न्वो निषी॑-
द । ग॒वयं॑ ते शु॒र्यच्छतु॑ यं द्विष॒स्तं ते शु॒र्य-
च्छतु॑ ॥ ४९ ॥

अथ गोः । अत्र विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं शेषाणि पुंलि-

ज्ञानि व्यत्ययेन उभाभ्यां गौरिव स्तूयते । हे अग्ने ! परमे व्योमन् उक्लृष्टे स्थाने स्थितमिमं गोरूपं पशुं त्वं मा हिंसीः । कीदृशं साहस्रं महस्रमूल्याहं महस्रोपकारक्षमं वा । शतधारं शतसंख्याकचारधारायुतमत एवोक्षम् उत्सः कूपः तत्सदृशम् उत्स इवोत्सस्तं बहुस्रोतसमित्यर्थः । सरिरस्य मध्ये एषु लोकेष्वन्तः व्यच्यमानं जनैर्विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम् । इमे वै लोकाः सरिरमिति [७, ५, २, ३४] श्रुतेः । जनाय सर्वलोकाय घृतं दुग्धानां घृतकारणं क्षीरं क्षरन्तीम् । अदिति-मखण्डिताम् । ते तदारण्यं गवयं गोसदृशं पशुविशेषमनु-दिशामि । शिष्टमुक्तम् ॥ ४८ ॥

इ॒ममूर्णा॑युं वरु॑णस्य॒ नाभिं॑ त्वच॑ पशु॒नां
हि॒पदां॑ चतु॑ष्पदाम् । त्वष्टुः॑ प्र॒जानां॑ प्रथ॒मं
ज॒नित्र॑मग्ने॒ मा हिं॑सीः पर॒मे व्यो॑मन् ॥
उष्ट्र॑मार॒ग्यमनु॑ते दिशामि॒ तेन॑ चिन्वा॒नस्त॒-
न्वी॒ निपी॑द । उष्ट्र॑ ते॒ शुगृ॑च्छतु॒ यं हि॒ष्पस्तं॑
ते॒ शुगृ॑च्छतु ॥ ५० ॥

अथावेः । हे अग्ने ! परमे व्योमन् स्थाने स्थितमिममविं मा हिंसीः । कीदृशमूर्णायुर्मूर्णावन्तमूर्णाया युम् । वरु-णस्य नाभिं नाभिस्थानीयं प्रियमपत्यमित्यर्थः । हिपदां नराणां चतुष्पदां गवादीनामुभयरूपाणां पशूनां त्वचम् त्वच-मिव त्वचम् त्वग्रक्षकं कम्बलेः छादकत्वात् मनुष्याः शीत-निवृत्त्यै कम्बलं दधते अश्वगोखराद्या अपि मार्दवाय पृष्ठे कम्बलेराच्छाद्यन्ते । तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां मध्ये प्रथमं जनित्रं प्रथमोत्पन्नम् । एतच्च त्वष्टा प्रथमं रूपं विच-

कारेति [७, ५, २, ३५] श्रुतेः । उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददामि ।
स्यष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकात्सो अपश्यञ्ज-
नितारमग्रे । तेन देवा देवतामग्रमायस्तेन
रोहमायन्नप मेध्यासः ॥ शरभमारथ्यमनु
ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।
शरभं ते शृणुच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शृणुच्छतु
॥ ५१ ॥

अथाजस्र । हि पादपूरणः । योऽजोऽग्नेः प्रजापतेः
शोकात् सन्तापादजनिष्ट उत्पन्नः शोकाद्दोष्यमानादग्नेः
प्रजापतेरजनिष्टेति वा । यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः
शोकादजायतेति [७, ५, २, ३६] श्रुतेः । आत्मनो वपा-
मुदखिदत्तामग्नौ प्रगृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवदिति तैत्ति-
रीयेऽपि । स उत्पन्नोऽजोऽग्रे प्रथममुत्पन्नं नरमेव जनि-
तारं स्वीत्यादकं प्रजापतिमपश्यद् दृष्टवान् । किञ्च एवं प्रश-
स्तोऽजस्ततो देवा इदानीन्तना अग्रं पूर्वजन्मनि तेनाजेन
कर्म कृत्वेति शेषः देवतां देवभावमायन् प्राप्ताः तस्य भाव-
स्त्वतलौ । किञ्च मेध्यासः मेध्या यज्ञयोग्या यजमाना रोहं
रोहणीयं स्वर्गं तेनाजेनोपायन् उपगच्छन्ति । कन्दसि परेऽपि
[पा० १, ४, ८१] । शरभोऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहघातो ।
शेषमुक्तम् ॥ ५१ ॥

त्वं यविष्ठ द्वाशुषो नूः पाहि शृणुधी
गिरः । रक्षा तोकमुत्त त्मना ॥ ५२ ॥

का० [१७. ६, १] एत्य च त्वं यविहेति चित्त्योपस्था-
नम् । बह्विर्वेदेरागत्याग्निसमोपेऽर्धचित्यमुपतिष्ठते ॥ उग्रना-
दृष्टानिरुक्ताग्नेयी गायत्री । हे यर्विष्ट युवतम् ! यद्वा मिश्र
यित्तमम् ! गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः शृणुधि शृणु शुश्रुण्वि-
त्यादिना [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः अन्येषामपि दृश्यत
इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां दीर्घः । गिरः श्रुत्वा
दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानान् नृन् मनुष्यान् पाहि रक्ष
दाशुष इति षष्ठो वा यजमानस्य नृन् पाहोति । दाश्वान्
साह्वान्मोढाश्चेति [पा० ६, १, १२] निपातः । किञ्च
उतापि च त्मना आत्मना तोकं यजमानापत्यं रक्ष ह्यचाऽत-
स्तिष्ठ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः । मन्वे-
श्वाङ्गादेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आकारलोपः ।
तोकमपत्यमतात्मानं च रक्षति विभक्त्यव्यत्ययो वा ॥ ५२ ॥

अपां त्वेमन् सादयामि । अपां त्वोद्यन्
सादयामि । अपां त्वा भस्मन् सादयामि ।
अपां त्वा ज्योतिषि सादयामि । अपां त्वायने
सादयामि । अणवे त्वा सदेने सादयामि ।
समुद्रे त्वा सदेने सादयामि । सगिरे त्वा
सदेने सादयामि । अपां त्वा क्षये सादयामि ।
अपां त्वा सधिषि सादयामि । अपां त्वा सदे-
ने सादयामि । अपां त्वा सधस्थे सादयामि ।
अपां त्वा योनौ सादयामि । अपां त्वा पुरीषे
सादयामि । अपां त्वा पार्थसि सादयामि ।

गायत्रेण त्वा कन्दसा सादयामि । चैष्टुभेन
 त्वा कन्दसा सादयामि । जागतेन त्वा कन्द-
 सा सादयामि । आनुष्टुभेन त्वा कन्दसा साद-
 यामि । पाङ्क्तेन त्वा कन्दसा सादयामि ॥५३॥

का० [१७, ६, २] अपरेण स्वयमाट्शामेत्यापस्याः पञ्च-
 पञ्चानूकान्तष्वपां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रम् । तार्थेनाग्निमा-
 रुद्भ्य स्वयमाट्शामपरेण पूर्वानूकान्तमित्य चतुर्ष्वप्यनूकान्तष्व-
 पां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रं पञ्चपञ्चापस्यासंज्ञा इष्टका उप-
 दधातीति सूत्रार्थः ॥ विंशतिरिष्टकादेवत्यानि :यजुषि पञ्च-
 षापस्यादेवत्यानि पञ्च कन्दस्यादेवत्यानि । हे इष्टके अपस्ये !
 अपामिमन् एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि ।
 इण् गतौ मनिन्प्रत्ययः सप्तम्या लुक् । त्वा इत्यस्य पररूपम्
 [पा० ६, १, ८४ वा ६] अत्रापामिमन्नित्यादीनां श्रुत्याक्तो-
 ऽर्थो ग्राह्यः । वायुर्वा अपामिम वायौ त्वात् सादयामांति
 [७, ५, २, ४६] श्रुतः ॥ अपामोद्भन् आद्भनि ओषधियु
 त्वां सादयामि । उन्दो क्लेदे मन्नलोपश्च गुणः सप्तम्या लुक् ।
 ओषधयो वा अपामोद्भ [७, ५, २, ४७] एवमग्रेऽपि तुल्यम् ॥
 भस्मन् भस्मनि भस भस्मन्दीत्याः मन् । अम्ने अम्नं
 वा अपां भस्म [७, ५, २, ४८] ॥ अपां ज्योतिषि विद्युति ।
 विद्युहा अपां ज्योतिः [७, ५, २, ४९] ॥ अपामग्ने भूमौ ।
 इयं पृथिव्यपामयनम् [७, ५, २, ५०] ॥ अर्णवे सदने स्थाने
 प्राणरूपे सा० । प्राणो वा अर्णवः [७, ५, २, ५१] ॥ समुद्रे
 सदने सा० । मनो वै समुद्रः [७, ५, २, ५२] सरिरे सदने
 वाचि सा० । वाग्धै सरिरम् [७, ५, २, ५३] ॥ अपां चये

चक्षुषि त्वां सा० । चक्षुर्वा अपां क्षयो निवासः [७, ५, २, ५४] ॥ अपां सधिषि श्रोत्रे त्वां सा० । श्रोत्रं वा अपाण् सधिः [७, ५, २, ५५] ॥ अपां सटने दिवि त्वां सा० । शीर्वा अपाण् सटनम् [७, ५, २, ५६] ॥ अपां सधस्थे अन्तरिक्षे त्वां सा० । अन्तरिक्षं वा अपाण् सधस्थम् [७, ५, २, ५७] ॥ अपां योनौ समुद्रे त्वां सा० । समुद्री वा अपां योनिः [७, ५, २, ५८] ॥ अपां पुरीषे सिकतासु त्वां सा० । सिकता वा अपां पुरीषम् [७, ५, २, ५९] ॥ अपां पाथसि अग्ने त्वां सा० । अन्नं वा अपां पाथः [७, ५, २, ६०] ॥ पञ्च हृन्दस्या उपदधाति पञ्चयजुर्भिः । गायत्रेण गायत्रेणैव गायत्रं तेन हृन्दसा त्वामुपदधामि । त्रैष्टुभेन हृन्दसा त्वां सा० । जागतेन हृन्दसा त्वां सा० । आनुष्टुभेन हृन्दसा त्वां सा० । पाङ्क्तेन हृन्दसा त्वां सा० ॥ ५३ ॥

अयं पुरो भुवः । तस्य प्राणो भौवायनः । वसन्तः प्राणायनः । गायत्री वासन्ती । गायत्र्यै गायत्रम् । गायत्रादुपांशुः । उपांशोस्त्रिवृत् । त्रिवृतो रथन्तरम् । वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

का० [१७, ६, ३] व्याघारणवत्याणभृतः कर्णसंहिता दश-दशायं पुर इति प्रतिमन्त्रम् । प्राणभृत्कर्णका इष्टका व्याघारणवहृत्क्षिणे अंसे उत्तरश्रेण्यां दक्षिणश्रेण्यामुत्तरे अंसे कर्णसंहिता अक्षय्या संलम्बाः स्वयमादृश्यापर्यन्तं दश दशापदधातीति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाशद्यजूषि प्राणभृदिष्टका-

देवस्यानि प्रतिकण्डिकं दश-दश । प्रथमं दशकं दक्षिणे
 षंसे । कदाचिद्व्रथात् प्रजापतेः प्राणा देवा भूत्वोत्क्रान्ताः
 तदा तान् प्रजापतिरुचे किमित्युत्क्रम्यते मामुपगच्छतेति
 ततः प्राणास्तमूचर्वयमन्नं विना स्नातुं न शक्नुमस्तदन्नं त्वया
 सृज्यते चेत्तिष्ठामस्ततः प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽन्नं सृजा-
 मेति तथेत्युक्त्वा प्राणाः प्रजापतिश्चेतदन्नमसृजंस्तेन प्राणान्
 पुण्यान्तीति इष्टकानां प्राणभृत्संज्ञेत्यक्तं श्रुत्या प्रजापतेर्विस्र-
 स्तात् प्राणा उदक्रामन्नित्यादिकया [८, १, १, ३] । अथ मन्त्र-
 स्याख्या । योऽयं पुरो भुवस्त्राग्निर्वर्त्तते हे इष्टके ! त्वं तद्रूपासि
 प्राण एवाग्निर्भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽग्निरूपां त्वामुपदधा-
 मीति शेषः एवमग्रेऽपि । पुरस्तादुपधीयते प्रागुद्ध्रियेत प्राडु-
 पचर्यत इति पुरोऽग्निः । भवति सर्वरूपेणेति भवत्यस्मात्
 सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेष्टका ध्येयेति भावः । तद्रूपां
 श्रुत्या [८, १, १, ४] अयं पुरो भुव इत्यग्निर्वै पुरस्ताद्यत्त-
 माह पुर इति प्राञ्च ७ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव
 इत्याहाग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीद ७ सर्वं भवति प्राणो हाग्निर्भूत्वा
 पुरस्तात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ प्राणस्तस्याग्नेर-
 पत्यमिति शेषः अतएव भोवायनः भुवस्त्राग्नेरपत्यं भोवायनः ।
 नडादित्वात् फक् । इष्टके ! प्राणरूपां त्वां सा० । प्राणं तस्माद्द्रु-
 पादग्नेर्निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥ प्राणस्यापत्यं
 प्राणायनः फक् यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा० । वसन्तमृतुं
 प्राणान्निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥ वसन्तस्यापत्यं
 वासन्ती तस्यापत्यमिति [पा० ४, १, ८२] अण् टिड्-
 टाञ्जित्यादिना [पा० ४, १, १५] डीप् । या गायत्रौ
 छन्दस्तद्रूपां सा० । गायत्रीं छन्दो वसन्तादृतोर्निरमिमीतेति
 [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥ गायत्रै गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्थे

गायत्र्याः सकाशात्गायत्रं सामोत्पन्नं तद्रूपां सा० । गायत्रै
 कृन्दसो गायत्रं माम निरमिर्मातेति [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥
 गायत्रात्साम्ना य उपांशग्रहो निर्मितस्तद्रूपां सा० । गायत्रा-
 त्साम्न उपांशं ग्रहं निरमिर्मातेति [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥
 उपांशग्रहाच्चिर्मितो यस्त्रितृप्तोमस्तद्रूपां सा० । उपां-
 शोर्ग्रहाच्चिर्मितं स्तोमं निरमिर्मातेति [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥
 त्रितृतः स्तोमाच्चिर्मितं यद्रथन्तरं षष्ठं तद्रूपां सा० । त्रितृतः
 स्तोमाद्रथन्तरं षष्ठं निरमिर्मातेति [८, १, १, ५] श्रुतेः ॥
 यमत्यधितिष्ठति सर्वजन्तूनि वस्ता अतिगयेन वस्ता वमिष्ठः
 तुरिष्टमेवः स्विति [पा० ६, ४, १५४] इष्टनि लृचो लोपः सर्वा
 धार ऋषिः ज्ञाना प्राणस्तद्रूपां सा० । प्राणो वै वमिष्ठ ऋषि-
 र्यद्वेन श्रेष्ठस्तेन वमिष्ठाऽथो यद्वस्तुतमो वसति तेनो एव वमिष्ठ
 इति [८, १, १, ६] श्रुतेः ॥ प्रजापतिगृहोतया गृह्णातिः
 सृष्ट्यर्थः प्रजापतिना सृष्टया त्वदेष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः
 सर्वप्रजायै प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणसिद्धेः त्वामुपदधामा
 लर्थः । अयं पुर इत्यादिदशमन्तैः प्राणमेवंकं प्रजाभ्यः
 गृह्णाति । ये नानाक्रामाः प्राणे तांस्तदधाति मरुत्सादय-
 न्येकं तत्प्राणं करोतीति [८, १, १, ६] श्रुतेः ॥ ५४ ॥

अयं दक्षिणा विष्वक्कर्मा । तस्य मना
 वैष्वक्कर्माणम् । यीषो मानसः । त्रिष्टुव्यैषी ।
 त्रिष्टुभः स्वारम् । स्वारादन्तर्ग्रामः । अन्तर्ग्रामा
 मात्पञ्चदशः । पञ्चदशाद्बृहत् । भरताज्ज
 ऋषिः । प्रजापतिगृहोतया त्वया मना
 गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

एभिर्मन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणश्रीषेरारभ्योपधेयम् ।
विश्वं करोति सर्वं सृजतीति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा
दक्षिणस्यां दिशि आर्यावर्ताद्भूयो वाति तद्रूपां त्वां सा० ।
अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवते एष हीदुः सर्वं करोति ।
तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति तद्रूप-
मुपदधातीति [८, १, १, ७, श्रुतेः ॥ तस्य विश्वकर्मणोऽ-
पत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मणं विश्वकर्मण इदम् । तस्येदमिति
[पा० ४, ३, १२०] अण् इन्नख्यनपत्य इति [पा० ६, ४,
१६४] प्रकृत्या । मनोरूपां सा० । मनस्तस्माद्रूपाद्वायोर्नि-
रमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः ॥ मनसोऽपत्यं ग्रीष्म-
ऋतुस्तद्रूपां सा० । ग्रीष्मऋतुं मनसो निरमिमीतेति [८,
१, १, ८] श्रुतेः ॥ ग्रीष्मस्येयं ग्रीष्मी ग्रीष्मोत्पन्ना त्रिष्टुप् कन्द-
स्तद्रूपां सा । त्रिष्टुभं कन्दो ग्रीष्मादृतोर्निरमिमीतेति [८,
१, १, ८] श्रुतेः ॥ त्रिष्टुभ उत्पन्नं यत् स्वारं साम तद्रूपां
सा० । त्रिष्टुभश्चकन्दसः स्वारं साम निरमिमीतेति [८, १,
१, ८] श्रुतेः ॥ स्वरात् सान्न उत्पन्नो योऽन्तर्यामो ग्रहस्त-
द्रूपां सा० । स्वरात् सान्नोऽन्तर्यामं ग्रहं निरमिमीतेति
[८, १, १, ८] श्रुतेः ॥ अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदश स्तोम-
स्तद्रूपां सा० । अन्तर्यामाद् ग्रहात् पञ्चदशं स्तोमं निरमिमी-
तेति [८, १, १, ८] श्रुतेः ॥ पञ्चदशात् स्तोमादुत्पन्नं यद्
बृहत् पृष्ठं तद्रूपां सा० । पञ्चदशात् स्तोमाद् बृहत्पृष्ठं निर०
[८, १, १, ८] ॥ भरद्वाज ऋषिः विभर्तीति भरन् वाजमस्रं
यः स भरद्वाजोऽन्नधर्ता मनः मनसि स्वस्थे अन्नादनेच्छोत्पत्तेः
ऋषिः सचेतनो मनोरूपस्तद्रूपां सा० । मनो वै भरद्वाज ऋषिः
अस्रं वाजो यो वै मनो विभर्त्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मा-
न्नो भरद्वाज ऋषिरिति [८, १, १, ८] श्रुतेः ॥ प्रजा-

पतिगृहीतया धादृष्टया त्वयेष्टकया कृत्वा प्रजाभ्यो मनो
गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्मन एव गृह्णामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अयं पश्चाद् विश्वव्यचाः । तस्य चक्षुर्वैश्वव्य-
चसम् । वर्षाश्चाक्षुधः । जगती वार्षी । जग-
त्या ऋक्समम् । ऋक्समाच्छुक्रः । शुक्रात्समं-
दशः । समदशाद्वै रूपम् । जमदग्निर्ऋषिः ।
प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजा-
भ्यः ॥ ५६ ॥

अयं पश्चादित्यादिमन्त्रैर्द्वितीयं दशममुत्तरशोणेरारभ्यो-
पदधाति । पश्चात् प्रतीचीं दिशमञ्चति गच्छतीति पश्चात्
प्रतीचागमनशीलो विश्वं विचति उदिनः मन् प्रकाशयतीति
विश्वव्यचा आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा० । अमो वा आदित्या
विश्वव्यचा यदा ह्येवैष उदेत्येदं सर्वं व्यचो भवति
तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्तीति
[८, १, २, १] श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य सम्बन्धि चक्षुरत एव
वैश्वव्यचसं विश्वव्यचसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां सा० । चक्षुस्त-
स्माद्रूपादादित्यान्निरमितीति [८, १, २, २] श्रुतः ॥
चाक्षुषः चक्षुष उत्पन्नः वर्षा ऋतुस्तद्रूपां सा० । गर्गादि-
त्वाद्यञ्च वर्षा ऋतुं चक्षुषो निरमितीति [८, १, २, २]
श्रुतेः ॥ वर्षाभ्य उत्पन्नं जगतीच्छन्दस्तद्रूपां सा० । जगतीं
छन्दो वर्षाभ्य ऋतोर्निरमि० ॥ जगतीच्छन्दस उत्पन्न
ऋक्समसंज्ञं यस्मात् तद्रूपां सा० । जगत्ये छन्दस ऋक्सम
साम निरमि० ॥ ऋक्समादुत्पन्नो यः शुक्रग्रहस्तद्रूपां सा० ।
ऋक्समात्सामः शक्रं ग्रहं निरमि० ॥ शुक्रादुत्पन्नो यः

सप्तदश स्तोमस्तद्रूपां त्वां सा० । शुक्राद् ग्रहात्मसप्तदश
 स्तोमं निरमि० ॥ सप्तदशात् स्तोमाद्दत्पन्नं यद्वै रूपं पृष्ठं
 तद्रूपां सा० । सप्तदशात् स्तोमाद्वै रूपं पृष्ठं निरमि० ॥ जम-
 दग्निऋषिः जमति जगत् पश्यतीति जमन् अङ्गति सर्वत्र
 गच्छतीत्यग्निः ऋषति जानाति ऋषिः ईदृशं यच्चक्षुस्तद्रूपां
 सा० । चक्षुर्वै जमदग्निऋषिर्यदेनेन जगत् पश्यत्यथो मनुते
 तन्माच्चक्षुर्जमदग्निऋषिरिति [८, १, २, ३] अतः ॥ प्रजा-
 पतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजायै चक्षुर्गृह्णामि दशमन्त्रैश्चक्षुरेव
 गृह्णामि । सक्रत्वादयत्येतच्चक्षुः करोतीति [८, १, २, ३]
 अतः ॥ ५६ ॥

इदमुत्तरात् स्वः । तस्य श्रोत्रं सौवम् ।
 शरच्छ्रीती । अ नष्टुप् शार दी । अ नष्टुभं ऐ डम् ।
 ऐ डान्म न्यी । मन्थिन एकविंशः । ए कविं-
 शाद्वै राजम् । विश्वामित ऋषिः । प्र जापति-
 गृहीतया त्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्र जाभ्यः ॥५७॥

दशमन्त्रैश्चक्षुरे दशकमुत्तरांसादारभ्योपदधाति ॥ उत्तरस्या
 मुत्तरात् उत्तराधरदक्षिणादातिरिति [पा० ५, ३, ३४]
 आत्प्रत्ययः सर्वस्माद् उत्तरभागस्था दिगः यदिदं स्वः स्वर्गो
 लोकः तां दिक्स्वर्गरूपां त्वां सा० । क्रियाव्ययविशेषणानां
 नपुंसकत्वमेकत्वं चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम् । दिगो
 वा उत्तरात्तद्यत्ता प्राज्ञोत्तरादित्युत्तरा ह्यस्मात्सर्वस्माद्दिशोऽथ
 यत् स्वरित्याह स्वर्गो हि लोको दिगः श्रोत्रं इ दिगो भूत्वा-
 त्तरं तस्थी तदेतद्रूपमुपदधातीति [८, १, २, ४] अतः ॥
 तस्य स्वर्गस्य सस्वन्धि श्रोत्रं कौटुशं सौवम् स्वः इदं शीवं तस्य-

दमिति [पा० ४, ३, १२०] अण् हारादित्वादैचागमः [पा० ७, ३, ४] अव्ययानां भमात्रे टिलोपः श्रोत्ररूपां त्वां सा० । श्रोत्रं तस्माद्रूपाद्दिग्भ्यो निरमिमीतेति [८, १, २, ५] श्रुतेः ॥ श्रोत्रादुत्पन्ना या शरत्तद्रूपां सा० । शरदमृत्पुं श्रोत्रान्निरमिमीतेति [८, १, २, ५] श्रुतेः ॥ शरद उत्पन्नं यदनुष्टुप्कृन्दस्तद्रूपां सा० । अनुष्टुभं कृन्दः शरद ऋतोर्निरमि० ॥ अनुष्टुभ उत्पन्नं यदेडं साम तद्रूपां सा० । अनुष्टुभकृन्दम ऐडपु साम निरमि० ॥ ऐडात् साम्नो उत्पन्नो यो मय्यो ग्रहस्तद्रूपां सा० । ऐडात् साम्नो मय्यिनं ग्रहं निरमि० ॥ मय्यिग्रहादुत्पन्ना य एकविंश स्तोमस्तद्रूपां सा० । मय्यिनो ग्रहादेकविंशत् स्तोमं निरमि० । एकविंशस्तामादुत्पन्नं यद्देराजं पृष्ठं तद्रूपां सा० । एकविंशतात् स्तोमाद्देराजं पृष्ठं निरमि० ॥ विश्वामित्र ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन मित्रे चर्षाविति [पा० ६, ३, १३०] दीर्घः तादृग ऋषिः श्रोत्रं अहयान्यवाक्यश्रवणात्सर्वमित्रं भवति विश्वामित्रर्षिरूपं यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा० । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्यदेनेन सप्तः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिरिति [८, १, २, ६] श्रुतेः प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दृगमन्त्रैः श्रोत्रमेव मादयति ये नानाकामाः श्रोत्रे तां स्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोतीति [८, १, २, ६] श्रुतेः ५७ ॥

द्वयमुपरि मतिः । तस्यै वाङ्मात्या ।
हे मन्तो वाच्यः । पङ्क्तिर्हे मन्ती । पङ्क्त्यै निधन-
वत् । निधनवत् आययणः । आययणाच्च-
णवन्नयस्त्रिंशौ । त्रिणावन्नयस्त्रिंशोभाः

शाक्तरैवते । वि॒श्वक॑र्म ऋषिः । प्र॒जाप॑ति-
 गृह्णी॑तया त्वया वाचं॑ गृह्णामि प्र॒जाभ्यः॑ ।
 लोकं॑ पृ॒ण छि॒द्रं पृ॒णायो॑ सीद ध्रुवा त्वम् ।
 इन्द्रा॑ग्नी त्वा ब्र॒ह्म॒स्पति॑रस्मि॒न्योनाव॑सीषदन् ।
 ता अस्य॑ सू॒द दो॑हसः सोमं॑ श्रीणन्ति पृ॒थ्वयः॑ ।
 जन्म॑न् दे॒वानां॑ विश॑स्त्रि॒ष्वा रो॑चने दि॒वः । इन्द्र॑
 वि॒श्वो अ॒वीवृ॑धत् समु॒द्र व्य॑चस॒ गिरः॑ । रथी॑-
 तमं॑ रथी॒नां वाजा॑नां॒ सत्य॑ति॒म्यति॑म् ॥५८॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

दशमन्तैः पञ्चमं दशकं रेतःसिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां कृत्वा
 प्रादक्षिण्ये नोपधेयम् । उपर्युपरिष्ठादिति [पा० ५, ३, ३१]
 निपातः उपरि ऊर्ध्वदेशस्य चन्द्र इयं मतिः वाक् मन्यते ज्ञायते,
 यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूत्वोपरि यस्तिष्ठति तद्रूपां
 सा० । चन्द्रमा वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमा
 अथ यश्चतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदृष्टं सर्वं मनुते वाग्धि
 चन्द्रमा भूत्वोपरिष्ठात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति [८, १,
 ८, ७] श्रुतेः ॥ तस्यै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुत्पन्नात् एव
 मात्या मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपां सा० । वाचं तस्मा-
 द्रूपाच्चन्द्रमसो निरमिमीतेति [८, १, २, ८] श्रुतेः ॥ वाचो-
 ऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां सा० । हेम॑
 न्तमृतुं वाचो निरमि० ॥ हेमन्तस्येयं हेमन्ती या पङ्क्ति-
 ष्चन्द्रस्तद्रूपां सा० । पङ्क्तिं चन्द्रो हेमन्तादृतोर्निरमि० ॥

पङ्क्तेरुत्पन्नं यन्निधनवत्संज्ञं साम तद्रूपां सा० । पङ्क्त्यं
चतुर्थी पञ्चम्यर्थं । पङ्क्तेः छन्दसा निधनवत्साम निरमि० ॥
निधनवतः साम् उत्पन्ना य आश्रयणा गृहस्तद्रूपां सा० ॥
निधनवतः साम् आश्रयणं ग्रहं निरमि० ॥ आश्रयणादुत्-
पन्नो यो त्रिणवत्रयस्त्रिंशो द्वो स्तोमो तद्रूपां सा० । आश्र-
यणाद् ग्रहाक्षिणवत्रयस्त्रिंशो स्तोमो निरमि० ॥ त्रिणवत्रय-
स्त्रिंशाभ्यामुत्पन्नं ये द्वे शाकररेवते पृष्ठे त्वां तद्रूपां सा० ।
त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां स्तामाभ्यां शाकररेवते पृष्ठे
निरमि० ॥ विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोताति विश्वकर्मा ऋषिः
वागव वाचा हि सर्वं कुरुत वायुपां त्वां सा० । वाग्वै विश्व-
कर्मऋषिर्वाचा ह्येदं कृतं तद्भावाद्वाग्विष्वक्कर्मऋषिरिति
[८, १, २, ८,] श्रुतः ॥ प्रजापतिसृष्टया त्वयष्टकया प्रजाभ्यः
वाचं गृह्णामि एभिर्देगमन्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति । सकृत्सादय-
त्येकां तद्वाचं करोतीति [८, १, २, ८] श्रुतः ॥ अथ पञ्च-
कण्डिकासु प्राणमनश्चक्षुःश्रोत्रवाचां प्रजाभ्यां ग्रहणमित्यस्या-
र्थद्वयम् । प्रजाभ्य इति चतुर्थीपक्षे प्रजायै प्राणादीनां ग्रहणं
पञ्चाशद्विष्टकास्थापने प्रजानां यन्मानापत्यपश्वादीनां प्राणा-
दयः पुष्टा भवन्स्वित्यर्थः । प्रजाभ्य इति पञ्चमोपक्षे प्रजाभ्यो
नानालोकभ्यः सकाशात् प्राणादीन् गृह्णामि महशगान् करो-
मीति प्राणभृतामुपधानेन सर्वाः प्रजा महशगा भवन्स्वि-
त्यर्थः ॥ का० [१७, ६, ५] लोकस्मृणा दक्षिणाण्मादध्या
मध्यात् । आत्मनो दक्षिणलोणादारभ्या मध्यात् अधि स्वय-
मादृशाण्मात् लोकस्मृणा उपदधाति ताम् लोकं पृषेत्यभि-
मन्त्रणम् । ता अस्येति सूददोहःसंज्ञमन्त्रेणाधिवदनम्
सृष्ट्वा पठनमिति सूत्रार्थः ॥ का० [१७, ६, ८] मध्ये पुरोषं
निवपति पूर्ववत् । स्वयमादृशोपरीन्द्रं विश्वेति मन्त्रेण मृत-

चेपः । तिस्रः ऋचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तत्वात् [१२ अ०
५४—५५—५६ क०] ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

पुष्कराद्यादि चित्यन्तो रामेन्द्रध्याय ईरितः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

ध्रुवच्चि॑तिध्रु॑वयो॑ निध्रु॑वासि॑ ध्रु॒वं योनि॑-
मासी॑द साधु॒या । उख्य॑स्य॒ की॒तुं प्रथ॑मं जु॒षा-
णा । अ॒श्विना॑ध्व॒र्यु मा॑दयतामि॒ह त्वा ॥ १ ॥

त्रयोदशेऽध्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकरूपा । अगं
वै लोकः प्रथमा चितिरिति [८, २, १, १] श्रुतेः । चतुर्दशे
ऽध्याये द्वितीयादिचितित्रयं वक्ष्यते भूमेरूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वा
भागे द्वितीया चितिः । एतां द्वितीयां चितिमपश्यन् यदूर्ध्वं
पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकः इति [८, २,
१, २,] श्रुतेः । देवैरश्विनौ प्रार्थितौ यद्युवां भिषजो ततो
द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमा-
वयोः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्युं
भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरुपहितेति श्रुत्या
तेऽश्विनावब्रुवन्वित्यादिकयोक्तम् [८, २, १, ३] । तत्रादौ
पञ्चाश्विन्य इष्टकाः ॥ द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्याः ॥ का०
[१७, ८, १५] आश्विनौध्रुवच्चितिरिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्चक-
ण्डिकाभिराश्विनौसञ्जा इष्टका रेतःसिग्वेलायामुपदधाति
प्रतीष्टकं नित्ये इति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाश्विनौदेवत्याः प्रथमा
विराट् चतस्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः । अश्विनावध्वर्यु इत्यादि

यजुः । आदित्यास्त्वार्षीं त्रिष्टुबेकाधिका पादानियमात् ।
हे इष्टके ! यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि अतो ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानं
रेतःसिग्वे लानक्षणमासीद अधितिष्ठ । कीदृशं साधया
साधुं श्रेष्ठं सुपां सुलुगित्यमो यादेशः । कीदृशो त्वं ध्रुवचितिः
ध्रुवा स्थिरा चित्तिर्निवासो यस्याः सा । ध्रुवा अचला योनिः
कारणं यस्याः सा । तथा उख्यस्याग्नेः प्रथममाद्यं कर्तुं
स्थानं प्रथमचितिरूपं जुषाणा सेवमाना । अथ वा अग्नि-
रुख्यस्तस्वैष प्रथमः कर्तुयेत् प्रथमा चितिस्तां जुषाणेति [८,
२, १, ४] श्रुतेः ॥ इतः परं यजुः किञ्च अग्निना देवानामध्वयुं
दह रेतःसिग्वे लायां हे इष्टके ! त्वा त्वां सादयतामुपधत्ताम् ।
केचिदिदं यजुश्चतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं वदन्ति ॥ १ ॥

कुलायिनी^१ घृतवती^२ पुरन्धिः^३ स्थाने सोद^४
मदने^५ पृथिव्याः । अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणा-
न्त्विमा ब्रह्म पीपिहि सौमगाय ॥ अग्निनाध्वयुं^६
सादयतामिह त्वा ॥ २ ॥

हे इष्टके ! पृथिव्याः मदने प्रथमचितिरूपे स्थाने स्थाने
सुखरूपे त्वं सोद तिष्ठ । पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्वै
ग्निवे स्थाने साद मदने इति [८, २, १, ५] श्रुतेः । कीदृशो
त्वं कुलायिनी कुलायो नोद्धमस्त्रियाम् कुलायो नोद्धं गृह-
मस्या अस्तीति गृहाकारा । रेतःसिग्वे लायामिष्टकोपचिता
सा गृहाकारा भवति । कुलायमिव वे द्वितीया चित्तिरिति
[८, २, १, ५] श्रुतेः । अत्र सादय्यार्थ इति । तथा घृत-
वती होथ्यमाषान्ययुता वसोर्धारा ह्यत्र होथ्यन्ते । पुरन्धिः
पुरं बहु इष्टकाज्जातं दधातीति पुर बहुधा धीयते स्याप्यत

इति वा । किञ्च रुद्रा वसवस्योपलक्षणं सर्वे देवाः त्वा त्वाम-
भिगृणन्तु सुवन्तु । किञ्च सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि
ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान् पीपिहि आप्यायस्व मन्त्रान् प्राप्र, हि
अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभाग्याय भवेति भावः । इमेति सुप
आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । पि गतौ तुदादिः बहुलं
कृन्दसीति [पा० २, ४, ७६] शपः झुः झ्नाविति [पा० ६,
१, १०] द्वित्वं तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७]
अभ्यासदीर्घः ॥ अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

स्वैर्दक्षैर्दक्षपिते ह सीद देवानां सुम्ने
ब्रह्मते रणाय । पिते वै धि सूनव आ सुशेवा
स्वावेशा तन्वा संविशस्व ॥ अश्विनाध्वयू साद-
यतामिह त्वा ॥ ३ ॥

हे इष्टके ! त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वैर्दक्षैः
वीर्यैः सामर्थ्यैः सह दक्षशब्दाऽत्र वीर्यार्थः । स्वेन वीर्यणेह
सीदेति [८, २, १, ६] श्रुतः । कीदृशो दक्षपिता दक्षं
वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री । किमर्थं स्यात्तव्यं तत्राह
रणाय रमणीयाय ब्रह्मते सुम्ने सुम्नाय सुखाय सप्तमो चतु
र्थार्थः । देवानां सुम्नाय महर्त रणायेति [८, २, १, ६,]
श्रुतः । देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठेत्यर्थः । किञ्च आ
सप्तमन्ताङ्गवेन सुशेवा शोभनं शेषं सुखं यस्यास्तादृशो सवेदा
सुखयित्री एधि भव घृसोरेहाविति [पा० ६, ४, ११८]
एकारः । तत्र दृष्टान्तः पिता सूनव इव यथा पिता जनकः
सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत् । किञ्च स्वावेशा
सुखेनाविशति स्वावेशा प्रथमा तृतीयार्थे स्वावेशया सुख-

प्रवेगवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं कुरु । स्वावे-
गेनात्मना संविशस्वेति [८, २, १, ६] श्रुतेः ॥ अश्विनेत्यु-
क्तम् ॥ ३ ॥

पृथिव्याः पुरीषमस्यस्यो नाम तां त्वा
विश्वे अभिगणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतव-
तीह सो द प्रजावदस्मो द्रविणायजस्व ॥ अश्वि-
नाध्वर्यु सादयतामिह त्वा ॥ ४ ॥

हे इष्टके ! त्वं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्त्वसि ।
पृथिवी वै प्रथमां चितिस्तस्या एतत्पूरोषमिव यद् द्वितीयेति
[८, २, १, ७] श्रुतेः । पृष्णाति पूरयति पुरीषम् । शुपभ्या
किदिति [उणा० ४, २७] पृष्णातेरोषन्प्रत्ययः किञ्च किप्त्वा-
दुदोष्ठापूर्वस्थेति [पा० ७, १, १०२] उदादेशो रपरत्वं च
निष्वादाद्युदात्तः । अपः मनोति ददातीत्यस्यो नामापां
कारणीभूतो रमश्च त्वममि । तां तादृशीं प्रथमचितिपूरिकां
जलदरमभूतां त्वा त्वां विश्वे सर्वे देवा अभिगणन्तु सर्वतः
सुवन्तु । किञ्च स्तोमपृष्ठाः स्तोमास्त्रिष्टदादयः पृष्ठानि रथ-
न्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्यां सः तादृशो स्तोमपृष्ठवती ।
घृतवती होष्यमाणाज्ययुता सर्तीह द्वितीयचितौ सो द तिष्ठ ।
ततः प्रजावत् पुत्रपोत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा द्रविणं धनमस्मे
अस्मभ्यमायजस्व समन्ताद् देहि यजतिरिह दानार्थः । अस्म
इति सुपां सुलुगिति विभक्तं : शेषादेशः ॥ व्याख्यातमन्यत्
॥ ४ ॥

आदि त्यास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरि चस्य धर्वी
विष्टम्नीं दिशामधिपत्नीं भुवनानां जृमि

द्रुष्या अपामसि विश्वकर्मा त ऋषिरश्विनो-
ध्वयं सादयतामिह त्व । ॥ ५ ॥

हे इष्टके ! अदित्याः प्रथमचितिरूपायाः पृथिव्याः पृष्ठे
उपरि त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । किञ्च त्वां त्वां अन्त-
रिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्तीं धारयितीम् । दिशां पूर्वादीनां
विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपत्नीं
स्वामिनीम् । किञ्च त्वमपां द्रुष्या रम ऊर्मिरसि रमरूपः
कालोत्सवसि । विश्वकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्रुष्टा ॥
तं त्वामश्विनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

शुक्रश्च शुचिश्च यैष्णावतू अग्नेरन्तःश्लो-
ऽसि कल्पे तां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओष-
धयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्म ज्येष्ठाय सव्रताः ।
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे
यैष्णावतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभि-
संविशन्तु तथा देवतयाद्भिरस्वद्भुवे सोदतम्
॥ ६ ॥

का० [१७, ८, १६] शुक्रश्च शुचिश्चेत्यन्तये पूर्वयोरुपरि ।
प्रथमचित्युपहितयोर्ऋतव्ययोरुपरि हे ऋतव्ये पथ्ये प्राग्लक्षणं
अनूकमभित उदङ्मुखं उपदधाति शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रत्येक-
मुपधाय । यैष्णावतू इति मन्त्रशेषो हे अप्यालभ्य पथ्य इति
सूत्रार्थः ॥ उत्कृतिच्छब्दः । शुक्रो ज्येष्ठमासः शुचिराषाढः
तौ यैष्णावतू यौष्मसम्बन्धिनौ ऋत्विगवयो । अन्यद् व्याख्या
तम् ॥ ६ ॥

सजृक्तुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजू-
 र्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विना
 ध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ सजृक्तुभिः सजूर्वि-
 धाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा
 वैश्वानरायाश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ सजू-
 क्तुभिः सजूर्विधाभिः सजूरुद्रैः सजूर्देवैर्व-
 योनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्युं साद-
 यतामिह त्वा ॥ सजृक्तुभिः सजूर्विधाभिः
 सजूरादित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वान-
 रायाश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा ॥ सजू-
 क्तुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विष्वैर्देवैः सजू-
 र्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्युं
 सादयतामिह त्वा ॥ ७ ॥

का० [१७, ८, १७] वैश्वदेवीः सजूक्तुभिरिति प्रति
 मन्त्रम् । पञ्च मन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवोमंज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषुपद
 धातोत्यर्थः ॥ विश्वदेवदृष्टानि विश्वदेवदेवत्यानि पञ्च यजूषि ।
 हे इष्टके ! देवानामध्वर्युं अश्विना अश्विनौ तां त्वा त्वामिह
 स्थाने हितौयचितो सादयताम् । किमर्थं वैश्वानराय विश्वेभ्यः
 सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितायाग्नयेऽग्नितमये अग्नये त्वेति त्वाशब्दो
 या इति प्रथमार्थे प्रातिपदिकसुपोर्व्यत्ययः तां कां या त्वम्
 तुभिः सजूः जाषणं जुट् प्रीतिः जुषो प्रीतिसेवनयोः सम्पदा
 दित्वाद्भावे क्तिप् समाना जूः प्रीतिर्यस्याः सा सजूः समानस्य

कन्दस्यमूर्धेति [पा० ६, २, ८४] समानस्य सादेशः वसन्तादिभिर्या त्वं प्रीतिमती । तथाविधाभिः या त्वं सजृः अमि विदधति सृजन्ति [जगदिति विधा आपस्ताभिः । आपो वै विधा अद्भिर्हीदुः सर्वं विहितमिति [८, २, २, ८] श्रुतेः । अप एव समर्जादाविति [मनुः १, ८] स्मृतश्च । तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च सजृः । तथा वयो बाल्यादि नह्यन्ति बध्नन्ति ते वयोनाधाः प्राणा देवा दीप्यमानास्तैश्च सजृः । प्राणा वै वयोनाधाः प्राणैर्हीदुः सर्वं वयुनं नहमिति [८, २, २, ८] श्रुतेः । यद्वा वयोनाधैर्देवैश्चकन्दाभिः सजृः । अथा कन्दाऽमि वै देवा वयोनाधाश्चकन्दाभिर्हीदुः सर्वं वयुनं नहमिति [८, २, २, ८] श्रुतेः । एवमुत्तरमन्वेष्वपि । यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयित्वा तैः सजृः सयुग्भूत्वा प्रजापत्नियथा त्वामुपहितवानिवमहमध्यग्जये त्वामुपदधामाति शेषः । अश्विनो चेह त्वां पादप्रणामं तद्वतून् प्राजनयद्वतुभिर्वं सयुग्भूत्वेति [८, २, २, ८] श्रुतेः ॥ उत्तरचतुर्मन्वेषु वसुभिः रुद्रैः आदित्यैर्विश्वेदेवैः सजृः इति विशेषः । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ७ ॥

प्राणं मे^१ पाहि । अपानं मे^१ पाहि । व्यानं मे^१ पाहि । चतुर्म^१ उर्या विभाहि । श्रोत्रं मे^१ श्लोकय । अपः पिन्व । ओषधीजिन्व । द्विपादव । चतुपात्याहि । दिवा वृष्टिमरय ॥ ८ ॥

का० [१७, ८, २०] प्राणभृतः प्राणं म इति । पञ्चयजुभिः प्राणसृत्संज्ञका इष्टकाः पूर्वादिषूपदधाति ॥ पञ्च वायुदेवत्यानि यजृषि । प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतदधाताते [८, २, २, २] श्रुतेः ॥ हे इत्येते त्वं मे मम प्राणं

प्राणरूपं वायुं पाहि पानय ॥ एवमपानं मम पाहि ।
 व्यानं वायुञ्च मे मम पाहि । उर्यां विस्तार्या दृष्ट्या मे
 चक्षुर्विभाहि विग्रेषेण पक्रागय दर्शनममर्थं कुर्वित्यर्थः । मम
 श्रात्रं कर्णन्द्रियं श्लोकय महते गतं वृत् । श्लो ५ महान्तं
 [धातु ४, ३] बहुपदयत्नममर्थं कुर्वित्यर्थः ॥ का० । १७,
 ८, २१ अथः पित्वे अथस्याः । पञ्चमन्त्रैरपस्यासंज्ञा इष्टकां
 उपदधाति ॥ अर्धे त्वानि पञ्च यजंषि । हे इष्टके । त्वमपो
 ज्ञानानि पित्व मित्र पित्वानिः संतनाथः । अथपार्जित्व
 प्राणय जिग्रतिः प्रतितर्सा । द्विपान्मनुष्यगणसमय रत्न ।
 चतुष्पात् पशुगणारं पाहि पानय । दिवा गुनीकादृष्टिभिरथ
 आ समन्तात् प्रवर्तय ॥ ८ ॥

मर्धा वयः प्रजापतिरुच्छन्दः । क्षत्रं वयो
 मयन्दं कन्दः । विष्टसो वयोऽधिप्रतिरुच्छन्दः ।
 विष्टवर्त्सा वयः परमेष्ठो कन्दः । वस्तो वयो
 विव्रलं कन्दः । वृष्णावयो विग्नानं कन्दः ।
 पुरुषो वसुन्दं कन्दः । व्यात्रो वयोऽनाधृष्टं
 कन्दः । सिंही वयश्छटिकन्दः । पृष्ठावाङ्गयो
 बहुतो कन्दः । उद्या वयः ककुपकन्दः । ऋ-
 पभो वयः सतोवृहती कन्दः ॥ ९ ॥

का० [१७, ८, २२] वयस्याः पञ्चानुकान्तेषु सृष्टां
 वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः पुरस्तात् । दक्षिणांतरपश्चिमेष्व
 नुकान्तेषु पञ्चपञ्च पूर्वं तु चतस्रो वयस्यासंज्ञका इष्टका
 उपदधात्येकीनविंगतिमन्त्रैरित्यर्थः ॥ एकीनविंगतियजंषि

लिङ्गोक्तदेवतानि । वयःशब्दोपेतमन्त्रैरुपधेया इष्टकाः । अत्र
 श्रुत्युक्तं निदानम् । पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात् सका-
 शात् सृष्टाः पशवश्छन्दोरूपमास्थाय निरगच्छन् ततः प्रजा-
 पतिरपि गायत्र्यादिच्छन्दोरूपं स्वीकृत्य पशुसम्बन्धिन्या
 तत्तद्वयोऽवस्थया तान् पशूनाप्नोत् तदभिधायका मन्त्राः । प्रजा-
 पतेर्विस्रस्तात् पशव उदक्रामँश्छन्दाः भूत्वा तान् गायत्रौ
 छन्दो भूत्वा वयमाप्नोदिति [८, २, ३, ८] श्रुतेः । तत्रादौ
 चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्प्यते ।
 मूर्द्धा प्रधानः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रीरूपो भूत्वा वयः विभक्ति-
 व्यत्ययः षयमा कृत्वा पशूनाप्नोदिति शेषः । तद्रूपां त्वामि-
 ष्टके उपदधामीति सर्वत्र शेषः । अनेन मन्त्रेण प्रजापते-
 र्हाववयवौ कल्पितौ । प्रजापतिर्वै मूर्द्धा स वयोऽभवत् प्रजा-
 पतिश्छन्द इति प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति [८, २, ३, १०]
 श्रुतेः ॥ क्षताक्षायत इति क्षत्तं तादृगं वयः शरीरावस्था
 प्रजापतिरभवत् मयं सुखं ददातीति मयन्दमनिरुक्तं छन्दो-
 ऽभवत् । क्षत्तं वय इति प्रजापतिर्वै क्षत्त् स वयोऽभवन्म-
 यन्दं छन्द इति । यद्वा अनिरुक्तं तन्मयन्दमनिरुक्तो वै प्रजा-
 पतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति [८, २, ३, ११] श्रुतेः ॥
 अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टभोति जनत् स्तम्भयतीति
 विष्टम्भः ईदृगः प्रजापतिः वयस्तत्पशुवयोऽवस्थावान् छन्दसा-
 भवत् । प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्छन्द इति
 प्रजापतिर्वा अधिपतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति [१२]
 श्रुतेः ॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठौ विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा
 प्रजापतिर्वयश्छन्दस्याभवत् । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स वयो-
 ऽभवत् परमेष्ठौ छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठौ ता हि
 परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठौ छन्दोऽभवदिति

[१३] श्रुतेः ॥ एवं प्रतिमन्त्रं द्वौ-द्वावयववावित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः तथा चाष्टसंख्योपेतत्वात् सर्वच्छन्दःप्रकृतिभूतं गायत्री छन्दो भूत्वा वयसा तृतीयाया लुक् वयाऽवस्थया वक्ष्यमाणान् पञ्चदश पशून् प्रजापतिर- गृह्णात् । तानि वा एतानि चत्वारि वयाऽप्सि चत्वारि छन्दाऽप्सि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्रेषा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान् पशून् वयसाप्रोदिति [८, २, ३, १४] श्रुतेः ॥ वस्तु अजः । द्वितीयैकवचनस्य सुपां खिति सु- आदेशः । वय इति तृतीयालुक् । विवलं विविधं वरमुत्- कृष्टं छन्दः एकपदाख्यं छन्दो भूत्वात्क्रान्तं वस्तुं पशुं वयसा तत्तद्वयोऽवस्थया जग्राह । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि विभक्तिपरि- णामं कृत्वा तत्तच्छन्दारूपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं तं पशुं गृह्णीतवानिति योज्यम् विशेषस्तु वक्ष्यते । वस्तो वय इति वस्तुं वयसाप्रोदिवलं छन्द इत्येकपदा विवलं छन्द एक पदा ह भूत्वाजा उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, १] श्रुतेः ॥ विशालं द्विपदागायत्रीरूपं छन्दो भूत्वा वृष्णिंमेचनममथं मिथं वयसा जग्राह । वृष्णिं वयसाप्रोदिविशालं छन्दः इति । द्विपदा वै विशालं छन्दो द्विपदा ह भूत्वा वय उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, २] श्रुतेः ॥ तन्द्रं पङ्क्तिच्छन्दो भूत्वात्क्रान्तं पुरुषं पशुं वयसाप्रोत् । पुरुषं वयसाप्रोत्तन्द्रं छन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, ३] श्रुतेः ॥ अनाष्टुष्टं विराट्छन्दो भूत्वात्क्रान्तं व्याघ्रं पशुं वयसाग्रहीत् । व्याघ्रं वयसाप्रोदनाष्टुष्टं छन्द इति विराड्वा अनाष्टुष्टं छन्दोऽत्र वै विराड्त्रमनाष्टुष्टं विराड्भूत्वा व्याघ्रा उच्च० [४] ॥ हृदयतीति हृदिरतिच्छन्दाः छन्दो भूत्वात्- क्रान्तं सिंहं पशुं वयसाग्रहीत् । सिंघं वयसाप्रोच्छदि-

ऋन्द इत्यतिच्छन्दा वै छदिच्छन्दः सा हि सर्वाणि छन्दाऽसि
 कादयत्यतिच्छन्दा इ भूत्वा सिद्धा उच्च० [५] ॥ अथातो
 निरुक्तानिव पशुन्निरुक्तानि छन्दाऽस्यपदधातीति [५] श्रुतः
 स्पृष्टानि छन्दांसि दशोच्यन्ते । पष्ठे पृष्ठभागे वहतीति पष्ठ-
 वाट् पञ्चवर्षः पशुः ब्रह्मती छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पष्ठवाहं पशुं
 वयसाग्रहीत् । पष्ठवाहं वयसाप्राद् ब्रह्मतोच्छन्द इति ब्रह्मती
 इ भूत्वा पष्ठवाह उच्च० [६] ॥ उक्षा सेचनसमर्थः पशुः
 आद्यन्त्वावष्टाक्षरौ पादौ मध्यमो द्वादशाक्षरः सा ककुप् ककुप्-
 छन्दो भूत्वात्क्रान्तमुक्षाणं पशुं वयसाग्रहीत् । उक्षाणं वय-
 साप्रोत्ककुप्छन्द इति ककुब्भूत्वोक्षाण उच्च० [७] ॥ ऋषभः
 सेचनसमर्थोऽनड्वान् । द्वादशाक्षरत्रिपादा सतोब्रह्मती सा
 भूत्वोत्क्रान्तमृषभं वयसाग्रहीत् । ऋषभं वयसाप्रोत्सतो-
 ब्रह्मती छन्द इति सतोब्रह्मती भूत्वर्षभा उच्च० [८] ॥ ८ ॥

अनड्वान् वयः पङ्क्तिः ऋन्दः । धेनुर्वयो
 जगती छन्दः । त्राविर्वयस्त्रिष्टुप् छन्दः । दित्य-
 वाङ्गयो विराट् छन्दः । पञ्चाविर्वयो गायत्री
 छन्दः । त्रिवत्सो वय उषिक् छन्दः । तुर्य-
 वाङ्गयोऽनुष्टुप् छन्दः । लोकं पृण छिद्रं
 पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्रान्नौ त्वा ब्रह्मस्य-
 तिरस्मिन् योनावसीषदन् । ता अस्य सूददो-
 हसः सोमः श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन् देवानां
 विशस्त्रिध्वारो चने दिवः । इन्द्रं विप्रवा अवी-

वृधत् समुद्र व्यवसं गिरः । रथीतमं रथीनां
वाजानां सत्यतिम्यतिम् ॥ १० ॥

अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् बलीवर्दः पङ्क्तिश्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमनडाहं पशुं वयसाग्रहोत् । अनडाहं वयसाप्रोत् पङ्क्तिश्छन्द इति पङ्क्तिर्ह भूत्वानडाह उच्च० [८] ॥ धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गोः जगती छन्दो भूत्वोत्क्रान्तां धेनुं वयसाग्रहोत् । धेनुं वयसाप्रोज्जगती छन्द इति जगती ह भूत्वा धेनव उच्च० [१०] ॥ षण्मासात्मकः कालोऽविः तिस्राऽवयोऽस्य त्रविः अष्टादशमासः पशुः त्रिष्टुप्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्रविं पशुं वयसाग्रहोत् । त्रविं वयसाप्रात्त्रिष्टुप् छन्द इति त्रिष्टुप् ह भूत्वा त्रयव उच्च० [११] ॥ दोऽवग्वण्डने तिनप्रत्ययः दितिं ग्वण्डनमर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यदा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाट् विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसाग्रहोत् दित्यवाहं वयसाप्रोद्विराट् छन्द इति विराड् भूत्वा दित्यवाह उच्च० [१२] ॥ पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पशुः गायत्री भूत्वोत्क्रान्तं पञ्चाविं पशुमग्रहोत् । पञ्चाविं वयसाप्रोद्गायत्री छन्द इति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय उच्च० [१३] ॥ त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः यस्य सः त्रिवत्सः पशुः उष्णिक् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्रिवत्सं जग्राह । त्रिवत्सं वयसाप्रोदुष्णिक् छन्द इत्युष्णिग्घ भूत्वा त्रिवत्सा उच्च० [१४] ॥ तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहोत् । तुर्यवाहं वयसाप्रोदनुष्टुप् छन्द इत्यनुष्टुप् ह भूत्वा तुर्यवाह उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, १५] श्रुतेः ॥ एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः ॥ का० [१७, ८, २४

दक्षिणत्रोणेरधिं लोकम्पृणा पूर्ववत् । दक्षिणत्रोणिमारभ्य
लोकम्पृणा उपदधाति [१२, ५४—५५—५६] पुरीषनिर्वापः
ममर्चापस्थानं चेति सूत्रार्थः ॥ इति द्वितीया चितिः सम्पूर्णा
॥ १० ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दृष्टं हतं
युवम् । पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विवा
धसे ॥ ११ ॥

अथ तृतीया चितिः । इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्त्रा-
णामृषिः । का० [१७, ८, २५] तृतीयायां स्वयमातृसा-
मिन्द्राग्नी इति मध्ये । तृतीयायां चितावात्मनो मध्ये स्वय-
मातृसामुपदधाति ॥ अनुष्टुप् पूर्वाध्वं इन्द्राग्निदेवत्यः उत्तरः
स्वयमातृसादेवतः । हे इन्द्राग्नी युवं युवामव्यथमानामच-
लन्तीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमातृसाख्यां दृष्टीकुरुतम् । एव-
मिन्द्राग्नी प्रत्यक्त्वा इष्टकामाह । हे स्वयमातृसे ! पृष्ठेन
स्वोपरिभागेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विवाधसे अभि-
भवसि लोकत्रयमत्येषि ॥ ११ ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे
व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं
दृष्ट्वान्तरिक्षं मा हिंस्रैः ॥ विश्वस्मै प्राणा-
यापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरि-
त्राय ॥ वायुष्ठाभिपातु मद्द्या स्वस्त्या हृदिषा
शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद
॥ १२ ॥

वायुदेवत्यं विक्रतिच्छन्दस्तं यजुः स्वयमाटस्योपधाने एव
विनियुक्तम् । हे स्वयमाटस्ये ! विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य
पृष्ठे उपरि त्वा त्वां माटयत् स्थापयत् । किञ्चूतां त्वा व्यच-
स्वतोमभिव्यक्तियुक्ता प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथो विस्तारस्तद्युक्ताम् ।
हे इष्टके ! त्वमन्तरिक्षं यच्छु गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया
नियमय । अन्तरिक्षं दृंह्य परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु । तदस्त-
रिक्षं मा हिंसोः । किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानस्थानो-
दानाख्यवायुवृत्तिनाभाय प्रतिष्ठायै स्वगृहस्थित्यै चरित्राय
शास्त्रोपाचरणाय । प्राणिनामेतत् सर्वं लोकादान्यं सति भवतीति
जभोनियमनादि प्रार्थयत इति भायः । किञ्च मञ्ज्या महत्त्वा
श्वस्त्या योगक्षेममम्यत्त्या गन्तमेनातिगुभकारिणा कृदिषा
नेजाविशेषेण च कृत्वा वायुः त्वा त्वाभभिपात् सर्वतो रक्षतु ।
नवाधिष्ठात्री या देवता तथा देवतयानुगृह्णीता ध्रुवा स्थिरा
सती सोढोपविश अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा
त्वं ध्रुवा स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

राज्ञासि प्राची दिक् । विराडसि दक्षिणा
दिक् । सम्राडसि प्रतीची दिक् । स्वराडस्य-
शीची दिक् । अधिपतासि बृहती दिक् ॥ १३ ॥

का० [१३, ८, २६] अनृकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवोवद्रा-
जामोति प्रतिमन्तम् । वैश्वदेवावदिति प्रतिदिशं वतःसि-
खेलायामनृकेषु पञ्च दिश्यासंज्ञका इष्टका उपदधाति पञ्चमीं
दक्षिणामुत्तरेणिति सूत्रार्थः ॥ दिक्गच्छेदपेनत्वान्मन्त्राणां
दिश्या इष्टकाः । दिग्देवत्यानि पञ्च यजूपि । हे इष्टके !
त्वं राज्ञा राजमाना सती प्राची दिक् पूर्वा दिग्भवसि गाय-
त्रीरुपासि । विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा दिक्

असि त्रिष्टुब्जपासि ॥ सम्राट् सम्यग्राजमाना प्रतीची दिक्
जगत्यसि ॥ स्वराट् परनिरपेक्षं स्वयमेव राजमाना सती
उदीची दिगनुष्टुबसि । अधिकं पातीत्यधिपत्नी बृहती
प्रौढोर्द्धा दिक् पङ्क्तिरसि ॥ दिक्छन्दोरूपां तां त्वां साट-
यामीति सर्वत्र शेषः । छन्दाःसि वै दिशो गायत्री वै प्राची
दिक् त्रिष्टुब्जक्षिणा जगती प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरुर्व्वेति
श्रुतेः [८, ३, १, १४] ॥ १३ ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे
ज्योतिष्मतीम् ॥ विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय
विश्वं ज्योतिर्यच्छ ॥ वायुष्टेऽधिपतिस्तया देव-
तयाङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद ॥ १४ ॥

का० [१७, ८, ३] विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि
पूर्वस्थाः । प्रथमोपहितया विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्यो-
तिषमिष्टकामुपदधाति ॥ वायुदेवत्वं शक्नोरीच्छन्दस्कं यजुः ।
हे इष्टके ! ज्योतिष्मतीं वायुरूपां त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य
पृष्ठे त्वां सादयतु । अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ह्ययं ज्योतिष्मान् वायु-
रिति [८, ३, २, २ श्रुतेः ॥ किञ्च सर्वप्राणादिलाभाय त्वं सर्वं
ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ । वायुः तवाधिपतिः तथा देवतया भ्रुवा
सती सीद अङ्गिरसां चिताविव ॥ १४ ॥

नभस्य नभस्यस्य वार्षिकीकावृत्तु अग्नेरन्तः-
श्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्ता-
माप ओषधयः कल्पन्तामन्नयः पृथङ्म ज्यै-

ष्टाय सत्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्या-
वापृथिवी इमे वाषि॑कावृतू अभि॑कल्प॑माना
इन्द्र॑मिव देवा अभि॑संवि॑शन्तु तया॑ देवतयाङ्गि-
रस्व॑द्भ्रुवे सी॑दतम् ॥ १५ ॥

का० [१७, ८, ४] ऋतव्ये नभस नभस्यसेति । पूर्वत-
व्ययोरुपरि इ ऋतव्ये उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्वमुत्कृतिच्छ-
न्दस्कं यजुः । नभः श्रावणः नभस्यो भाद्रपदः । शेषं व्याख्या-
तम् [१३, अ० २५ क०] ॥ १५ ॥

इष॑स्योर्जस्य॑ शार॒दावृ॑तू अ॒ग्नेर॑न्तःस्यै षोऽ-
सि॑ कल्पे॑तां द्यावापृथि॒वी कल्प॑न्तामाप॒ ओष॑-
धयः॑ कल्प॑न्ताम॒ग्नयः॑ पृथ॒ङ्मम॑ ज्यै ष्टाय॑ सत्र॑ताः ।
ये अ॒ग्नयः॑ समनसोऽन्तरा द्यावापृथि॒वी इमे
शार॒दावृ॑तू अभि॑कल्प॑माना इन्द्र॑मिव देवा
अभि॑संवि॑शन्तु तया॑ देवतयाङ्गि॒रस्व॑द्भ्रुवे
सी॑दतम् ॥ १६ ॥

का० [१७, ८, ५] इषस्योर्जस्येत्परि । अपरे ऋतव्ये
पूर्वयोरुपरि दधाति । ऋतव्यमुत्कृतियजुः । इषः षाश्विनः
जर्जः कार्तिकः शरदवयवौ । शिष्टं प्रोक्तम् [१३ अ० २५ क०]
॥ १६ ॥

आयु॑र्मे पाहि । प्रा॒णं मे॑ पाहि । अ॒पानं
मे॑ पाहि । व्या॒ने मे॑ पाहि । चक्षु॑र्मे॑ पाहि ।
श्रोत्र॑ मे॑ पाहि । वाचं॑ मे॑ पिन्व । मनो॑ मे॑

जिन्व । अ॒त्मानं॑ मे पाहि । ज्याति॑र्म॒ यच्छ
॥ १७ ॥

का० [१७, ८, ६] पूर्वार्धे प्राणभृतो दग्मायुर्म इति प्रतिमन्त्रम् । आत्मनः पूर्वभागे प्राणभृत्संज्ञा दृश्यते उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ दश यजूषि लिङ्गाक्तदेवत्यानि । हे इष्टके ! मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष एवं प्राणमपानं व्य नं चक्षुः श्रोत्रं मे रक्ष मे वाचं पिन्व सिञ्च कामैः पूरय मे मना जिन्व प्रीणय ममात्मानं जीवं पाहि मद्यं ज्यातिस्तेजो यच्छ ॥ १७ ॥

मा क्कन्दः । प्र॒मा क्कन्दः । प्र॒ति॒मा क्कन्दः ।
अ॒स्त्री॒वय॑श्कन्दः । प॒ङ्क्ति॑श्कन्दः । उ॒षिाक् क्क-
न्दः । ब॒ह॒ती क्कन्दः । अ॒नु॒ष्टुप् क्कन्दः । त्रि॒राट्
क्कन्दः । ग॒ाय॒त्री क्कन्दः । त्रि॒ष्टुप् क्कन्दः । जग॑-
ती क्कन्दः ॥ १८ ॥

का० [१७, ८, ८] क्कन्दस्या हादग-हादगाप्येषु मा क्कन्द इति । अप्येषु पक्षपुच्छात्ममन्त्रिषु त्रिषु हादग-हादग क्कन्दस्यामंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पट्विंशत्य-जुषि लिङ्गाक्तदेवत्यानि । मायत इति मा मितश्चादना च्कन्दोऽयं लोकः हे इष्टके ! त्वं तद्गामि । अयं वै लाको मायं लोको मित इवेति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः । अस्मा-ल्लोकात् प्रमीयत इति प्रमान्तरिक्षलोकरूपामि । अन्तरिक्ष-लोको वै प्रमान्तरिक्षलोको अस्माल्लोकात् प्रमित इवेति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः ॥ प्रतिमा याः सा ह्यन्तरिक्षे प्रति-मिता । असौ वै लाकः प्रतिमेष ह्यन्तरिक्षलोके प्रतिमित इवेति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः ॥ अस्त्रीवयः अस्यत क्षिप्यत

इत्यस्मि अस्मि पतनशीलं वयोऽसं यस्मात्तदस्त्रिवयः दीर्घाच्छा-
न्दसः अस्त्रीवयः लोकत्रयरूपं छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि । यदेषु
लोकेष्वसं रुदस्त्रीवयोऽथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं स्रवति तद-
स्त्रीवय इति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः ॥ इतः स्पष्टान्येव छन्दांसि
पङ्क्त्यादीन्यष्टौ अथो निरुक्तान्येव छन्दाः स्युपदधातीति
[८, ३, ३, ५] श्रुतेः ॥ इष्टके ! त्वं पङ्क्त्य, णिग्वहृत्यगुष्टुब्वि-
राङ्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोरूपासीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पृथि॒वी छन्दः॑ । अ॒न्तरि॑क्षं छन्दः॑ । द्यौ-
श्छन्दः॑ । समा॑श्छन्दः॑ । नक्ष॑वाणि छन्दः॑ ।
वाक् छन्दः॑ । मन॑श्छन्दः॑ । कृषि॑श्छन्दः॑ ।
हिर॑ण्यं छन्दः॑ । गौ॑श्छन्दः॑ । अ॒जा छन्दः॑ ।
अ॒श्वश्छन्दः॑ ॥ १९ ॥

पृथिव्यादिदेवत्यानि यानि छन्दांसि तद्रूपासि । समाः
संवत्सराः । स्पष्टमन्यत् । यान्येतेदेवत्यानि छन्दाः स्यु
तान्येवैतदुपदधातीति [८, ३, ३, ६] श्रुतेः ॥ १९ ॥

अ॒ग्निर्दे॑वता । वातो॑ दे॒वता । सूर्यो॑
दे॒वता । च॒न्द्रमा॑ दे॒वता । वस॑वो दे॒वता । रु॒द्रा
दे॒वता । आ॒द्रित्या॑ दे॒वता । म॒रुतो॑ दे॒वता ।
विश्वे॑ दे॒वा दे॒वता । ब्रह्म॑स्पतिर्दे॒वता । इन्द्रो॑
दे॒वता । वरु॑णो दे॒वता ॥ २० ॥

इष्टके ! त्वमग्नादिदेवतारूपासि तामुपदधामीति सर्वज्ञ
शेषः । अग्नादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम् । अग्निर्देवता वात्स्य

देवतेत्येता वै देवताश्छन्दांसि तान्येवैतदुपदधातीति [८, ३, ३, ६] श्रुतेः ॥ २० ॥

सूर्धामि राड्ध्रुवासि ध्रुणा ध्रुमि
धरणी । आयुषि त्वा वचसे त्वा कष्यै त्वा
क्षेमाय त्वा ॥ २१ ॥

का० [१७, ८, १०—१३] वालखिल्याः सप्त पुरस्तात् प्राणभृद्गो वापरा हादशभ्योऽपरास्तु सूर्धामि राडिति प्रतिमन्त्रम् । प्रागुक्तदशप्राणभृद्गः पूर्वा अपरा वा सप्त वालखिल्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति सूर्धामोत्यादिसप्तमन्त्रैः । तुर्विशेषे । अपराः सप्त वालखिल्यास्तु हादशच्छन्दस्याभ्योऽपरा एवोपधेयाः यन्तीति सप्तमन्त्रैः । वालमात्रेणापि खिलाः अभिन्ना इति वालखिल्याः प्राणास्ते च चतुर्दश सप्त पुरो हस्ती बाहू शिरो श्रोत्रा नामेरुर्ध्वभागश्चेति ऊरू जानुनी पादौ नामेरधोभागश्चेति सप्त पश्चादधोभागे एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्यमानत्वात्तानेवोपदधाति । तथा च श्रुतिः [८, ३, ४, १, ४, ५] । प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्वालखिल्या नाम यद्वा उर्वरयोरसम्भिवं भवति खिल इति वै तदाचक्षते वालमात्राद् हेमे प्राणा असम्भिन्नास्ते यद्वालमात्रादसम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः ॥ १ ॥ सप्त वा इमे पुरस्तात् प्राणाश्चत्वारि दीर्घाहवाणि शिरो श्रोत्रा यद्दूर्ध्वं नामेस्तत्सप्तमङ्गेषु हि प्राणाः ॥ ४ ॥ सप्त वा इमे पश्चात् प्राणाश्चत्वार्यूर्ध्वैवानि हे प्राणेषु यद्वाङ्नामेस्तत्सप्तमङ्गेषु हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदुपदधातीति ॥ ५ ॥ इति सूत्रार्थः ॥ सूर्धामि अनुष्टुप् यन्ती परोष्णिक । ऋग्द्वये चतुर्दश यजूषि वालखिल्यादेवन्त्यानि ।

हे इष्टके ! त्वं मूर्धा मूर्ध्वदत्तमा राट राजमाना चामि ।
 हे इष्टके ! त्वं ध्रुवा स्थिरा धरुणा धारणहेतुश्चासि । हे
 इष्टके ! त्वं धर्त्री धारणं कुर्वतो धरणी भूमिरूपा चामि ।
 एवमिष्टकात्रयस्य त्रिलोकरूपत्वम् । तदुक्तं श्रुत्या [८, ३,
 ४, ८] मूर्धासि राडितीमं लोकमरोहन् ध्रुवासि धरुणेत्य-
 न्तरिक्षलोकं धर्त्र्यासि धरणोत्थमं लोकमिति ॥ आयुषे त्वा
 आयुर्वृद्धाय त्वामुपदधामि । वर्चमे काऽऽथ्यं त्वामुपद-
 धामि । कृष्ये शस्यनिष्पत्तये त्वामु० । क्षेमाय सम्पादित-
 धनरक्षणाय त्वामु० । इष्टकाच्चतुष्टयस्य पशुसंस्तवः आयुषे
 त्वा वर्चमे त्वा कृष्यं त्वा क्षेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः
 पशव इति [८, ३, ४, ८] श्रुतेः ॥ २१ ॥

यन्त्री राड्यान्नुग्रामि यमनी ध्रुवासि धरित्री ।
 इषे त्वार्जं त्वा रथ्यै त्वा पोषाय त्वा ॥ लोकं
 पृणं छिद्रं पृणायो मीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी
 त्वा बृहस्पतिरग्निन् योनावसीषदन् । ता
 अस्य सृष्टं दोहमः सोमं ७ श्रीणन्ति पशुयः ।
 जन्मन् देवानां विश्वस्त्रिष्वारोचने दिवः ।
 इन्द्रं विश्वा अवीवधत् समुद्रं व्यचमङ्गिरः ।
 रथीतमं ७ रथीनां वाजानां ७ सत्पतिं पतिम्
 ॥ २२ ॥

हे इष्टके ! त्वं यन्त्री नियमोपेता राट् राजमाना चामि ।
 तथा यन्त्री स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमकारिष्यसि ।
 ध्रुवा स्थिरा सती धरित्री भूमिरूपा चासि । तिसृणां त्रिलोक-

संस्तवः यन्वी राडित्यमुं लोकमरोहन् यन्वासि यमनीत्यन्त-
रिक्तलोकं ध्रुवासि धरित्रौतीमं लोकमिति [८, ३, ४, १०]
श्रुतेः ॥ इष्टके ! इषेऽन्नाय त्वामुपदधामि । ऊर्जे वलाय
त्वामु० । रथ्यै धनाय त्वामु० । पोषाय धनपुष्ट्यै त्वामु० ।
इषे त्वोर्जे त्वा रथ्यै त्वा पोषाय त्वेति चतस्रश्चतुष्पादाः पशव
इति [८, ३, ४, १०] श्रुतेश्चतस्रणां पशुसंस्तवः ॥ का० [१७,
८, १५] उत्तरश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । उत्तरश्रोणेरा-
रभ्य प्रथमचितिवदेव लोकम्पृणा उपदधाति । ततः पुरीष-
निर्वापोपस्थाने ॥ २२ ॥

इति तृतीया चितिः ।

अ॒शुस्त्रि॒वृत् । भान्तः प॑ञ्चद॒शः । व्यो॑मा
सप्त॑द॒शः । ध॒रुणां एक॑वि॒ंशः । प्रतू॑र्तिरष्टाद॒शः ।
तपो॑ नवद॒शः । अ॒भीव॑र्त्तः स॒वि॒ंशः । वर्चो॑
द्वावि॒ंशः । स॒म्भर॑णस्त्रयोवि॒ंशः । योनि॑श्चतु-
र्वि॒ंशः । गर्भाः प॑ञ्चवि॒ंशः । ओज॑स्त्रिणा॒वः ।
क्रतु॑रेकत्रि॒ंशः । प्र॒ति॒ष्ठा त्र॑यस्त्रि॒ंशः । ब्र॒ध्नस्य॑
वि॒ष्टपं॑ चतुस्त्रि॒ंशः । नाकः॑ षट्त्रि॒ंशः ।
वि॒व॒र्त्तोऽष्टा॑चत्वारि॒ंशः । ध॒त्रं च॑तुष्टोमः ॥२३॥

का० [१७, १०, ७] उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति ।
पूर्वानूकान्तविहितयार्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्रौ-
मुदङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कण्डिकायामष्टादश
यजूषि चतुर्णां मृत्युमोहिन्युपधाने विनियोगः प्रतूर्तिरित्या-
निदीनां चतुर्दशार्धपद्योपधानेयोगः । हे इष्टके ! त्वं वति द्वित्-

स्तोमरूपाणि साम्नामावृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणान्याशुरित्यादीनि । कौटुगस्त्रित् आशुः । अशू व्याप्तौ अश्रुते व्याप्नोति सर्वांस् स्तोमानित्यागः । तद्रूपां त्वामुपदधामोति मयत्र शेषः । स्तामानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवेतदुपदधातीति [८, ४, १, ३] श्रुतेः । यद्वा आशुः वायुः त्रित् त्रिषु लोकेषु वर्तते इति त्रित् क्तिप् । सर्वभूतव्यापकत्वादाशुर्वायुस्तद्रूपमिति । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । तथा च श्रुतिः [८, ४, १, ८] स परस्तादुपदधात्यागस्त्रित् इति य एव त्रित् स्तामस्तमुपदधाति तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि स्तामानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा आशुस्त्रित् स एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठा वायुर्न भूत्वा परस्तात्तस्या तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ का० [१७, १०, ८] दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति । दक्षिणानुकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये भान्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पद्यां प्रत्यङ्गुष उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ भान्तः वज्ररूपो यः पञ्चदशः स्तोमः यद्वा भान्तः चन्द्रः पञ्चदशाहानि पूर्यमाणत्वत्पञ्चदशाहं क्षायमाणत्वात् पञ्चदशः । भा कान्तिरेवान्तः स्वरूपं यस्य तद्रूपमिति । य एव पञ्चदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः सः पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षायते तद्यत्तमाह भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थी तदेव तद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, १०] श्रुतेः ॥ का० [१७, १०, १०] दक्षिणामुत्तरयोर्ध्यां समदश इति । उत्तरानुकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये दक्षिणां पद्यां व्योमेति प्रत्यङ्गुष उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ विविधमवतीति व्योमा

प्रजापतिः सप्तदशः स्तोमः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः
 द्वादशमासपञ्चतुरूपसप्तदशावयवत्वात् तद्रूपासि । य एव
 सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजा-
 पतिर्वै व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा
 सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति
 व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्यौ तदेव
 तद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, ११] श्रुतेः ॥ का० [१७, १०
 ८] दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविंश इति । अपरानूकान्स-
 विहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां जङ्गामात्रीं धरुण इति
 दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ धरुणो धारकः प्रतिष्ठा-
 भूत एकविंशः स्तोमः यद्वा धरुण आदित्यः स एकविंशावय-
 वत्वादेकविंशः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः त्रयो लोका आदित्य
 इत्यवयवास्तद्रूपासि । य एवैकविंश स्तोमस्तं तदुपदधाति
 तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽथो-
 ऽसौ वा आदित्यो धरुण एकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तव
 इमे लोका प्रसावेवादित्या धरुण एकविंशस्तद्यत्तमाह धरुण
 इति यदा ह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदत् सर्वं ध्रियत आदित्यो ह
 भूत्वा पञ्चान्तस्यौ तदेव रूपमुपदधातीति [८, १, १, १२]
 श्रुतेः ॥ का० [१७, १० ११] चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टा-
 दश इति । चतस्र उपधाय चतुर्दशार्धपद्या उदङ्मुख उपद-
 धाति चतुर्दशमन्त्रैरिति सूत्रार्थः ॥ अतः परं संवत्सररूपा-
 ष्युपदधाति । प्रकृष्टा तूर्तिस्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः
 स्तोमः यद्वा संवत्सरः प्रतूर्तिरष्टादशावयवः द्वादश मासाः
 पञ्चर्तवः संवत्सरश्चेत्यवयवाः । य एवाष्टादश स्तोमस्तं तदु-
 पदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः
 पञ्चर्तवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति

संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपदधा-
तीति [८, ४, १, १३] अतेः ॥ तपोरूपो नवदशः स्तोमः
यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोष्णवर्षैस्तपतीति स नवदशः द्वादश
मासाः षडृतवः संवत्सर इति तद्रूपमि । य एव नवदश
स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य
द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तस्यत्तमाह
तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूप-
मुपद० [१४] ॥ अभिवर्त्यते आवर्त्यते इत्यभोवर्त्तः समावृत्ति-
रूपः सविंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्त्तयत्यावर्त्तयति सर्वाणि
भूतानीत्यभोवर्त्तः संवत्सरः । उपसर्गस्य घञप्रत्यये बहुल-
मिति [पा० ६, ३, १२२] दीर्घः । द्वादशमाससप्तर्त्तुसंवत्सर-
रूपविंशतिमंख्यया सहितः सविंशः । य एव सविंशस्तोमस्तं
तदुपदधातीत्यथो संवत्सरो वा अभोवर्त्तः सविंशस्तस्य
द्वादश मासाः सप्तर्त्तवः संवत्सर एवाभोवर्त्तः सविंशस्तस्यत्त-
माहाभोवर्त्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते
तदेतद्रूप० [१५] । वर्त्तः बलविशेषप्रदो द्वाविंशः स्तोमः यद्वा
वर्त्तः संवत्सरः वर्त्तस्वितमः द्वादश मासाः सप्तर्त्तवः हे अहोरात्रे
संवत्सरयेति द्वाविंशतिमंख्यापेतत्वाद् द्वाविंशः तद्रूपमि ।
य एव द्वाविंशस्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव वर्त्तं
द्वाविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्त्तवो हे अहोरात्रे संवत्सर
एव वर्त्तं द्वाविंशस्तस्यत्तमाह वर्त्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि
भूतानां वर्त्तस्वितमस्तदेतद्रूप० [१६] ॥ सखिभर्त्ति सन्धरणः
सम्यक् पोषकस्त्रयोविंशः स्तोमस्त्वमसि यद्वा सन्धरत्युत्पाद-
यति संहरति विनाशयति वा सन्धरणः संवत्सरः त्रयोदश
मासाः सप्तर्त्तवो हे अहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंशाव-
यवः तद्रूपमि । य एव त्रयोविंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो

संवत्सरो वाव सभरणस्तयोविष्णस्तस्य त्रयोदश मामाः
ममर्तयो हे अहोरात्रे संवत्सर एव सभरणस्तयोविष्णस्तद्यत्त-
माह सभरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सभृतस्त-
देव तद्रूप० [१७] ॥ योनिः प्रज्ञोत्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽमि
यदा योनिः सर्वस्थानभृतः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षात्मकस्तद्रू-
पांमि । य एव चतुर्विंशः स्तोमस्तं तदपदधात्यथो संवत्सरो
वाव योनिश्चतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमामास्तद्यत्तमाह
योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूप०
[१८] ॥ गर्भाः व्यत्ययेन बहुत्वं मामगर्भः पञ्चविंश स्तोमोऽमि
यदा गर्भः संवत्सरो भूतोत्पादकत्वाच्चतुर्विंशतिः पक्षा एक
संवत्सर इति अधिकमामो भूत्वा ऋतुषु गर्भा भवतीति वा
गर्भः । य एव पञ्चविंश स्तोमस्तं तदपदधात्यथो संवत्सरो
वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमामाः संवत्सर
एव गर्भाः पञ्चविंशस्तद्यत्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह
त्रयोदशो मामो गर्भा भूत्वर्त्तन् प्रविशति तदेव तद्रूप०
[१९] । ओजः मत्स्रोपः ओजस्वो तेजस्वी वज्रो वा ओजः
तद्रूपस्त्रिणवः स्तोमोऽमि यदा ओजः संवत्सरश्चतुर्विंशति-
पक्षाहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात् त्रिणवः त्रिगुणा नव यत्र । य
एव त्रिणव स्तोमस्तं तदपदधाति तद्यत्तमाहो ज इति वज्रो
वा ओजो वज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वा ओजस्त्रिणवस्तस्य
चतुर्विंशतिरर्धमामा हे अहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिण-
वस्तद्यत्तमाहो ज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वि-
तमस्तदेव तद्रूप० [२०] ॥ ऋतुर्गन्धोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमो-
ऽमि यदा संवत्सर एव करोतीति ऋतुः पक्षतुसंवत्सरात्म-
कत्वादेकत्रिंशः । य एवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदपदधात्यथो
संवत्सरो वाव ऋतुरेकत्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमामाः

षडृतवः संवत्सर एव क्रतुरेकविंशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति
 संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति [८, ४, १, २१] श्रुतेः ॥
 प्रतिष्ठा स्थितिहेतुस्तयस्त्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरः
 प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वात् षडृतवो होरात्संवत्सरा-
 त्कृत्वास्तयस्त्रिंशः । य एव त्रयस्त्रिंशः स्तोमस्तं तदुपदधा-
 त्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशति
 रर्धमामाः षडृतवो हे अहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रय-
 स्त्रिंशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां
 प्रतिष्ठा तदेतद्रूपं [२२] ॥ ब्रह्मः सूर्यः । अमो वा आदित्यो
 ब्रह्म इति श्रुतेः । विष्टपं निवासस्थानं भुवनं विष्टपं लोक इति
 ऋगात् ब्रह्मस्य विष्टपं स्वारान्यं स्वतन्त्रत्वं तद्रूपस्तत्प्रदो
 यश्चतुस्त्रिंशः स्तामस्तद्रूपामि । यद्वा संवत्सरो ब्रह्मस्य विष्टपं
 रविणैव कान्निर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपञ्चमसर्वहोरात्संवत्-
 सरात्कृत्वास्तयस्त्रिंशः । य एव चतुस्त्रिंशः स्तोमस्तं तदु-
 पदधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तस्य
 चतुर्विंशतिरर्धमामाः सप्तर्तवो हे अहोरात्रे संवत्सर एव
 ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह ब्रह्मस्य विष्टपमिति
 स्वारान्यं वै ब्रह्मस्य विष्टपं तदेतद्रूपं [२३] ॥ नाकः स्वर्गप्रदः
 षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो वा नाकः काम्यत इति कं
 सुखं न कामकं दुःखं तन्नास्ति यत्र स नाकः षट्त्रिंशः पञ्च-
 मामात्कृत्वात् । य एव षट्त्रिंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो
 संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमामा
 षाडश मामास्तद्यत्तमाह नाक इति न हि तत्र गताय कश्चै-
 च नाकं भवत्यथा संवत्सरो वाव नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोक-
 स्तदेव तद्रूपं [२४] ॥ विवर्त्यन्ते आवर्त्यन्ते मामानि यत्रेति
 विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपामि यद्वा विविधं वर्त्तन्ते

भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः अधिमासत्वेन षड्विंशतिः,
 पक्षाः सप्तर्तवः त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशः
 य एवाष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो
 वाव विवर्ताष्टाचत्वारिंशस्तस्य षड्विंशतिरहोरात्राणि
 त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त्त इति
 संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूपं [२५] ॥
 धर्त्वे धारकश्चतुरन्तरस्तोमश्चतुष्टोमः मध्यपदलोपी समामः
 त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि । वायुर्वा
 धर्त्वे जगदाधारत्वात् चतुर्दिग्भिः स्तूयमानत्वाच्चतुष्टोमः ।
 य एव चतुष्टोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्त्वेमिति
 प्रतिष्ठा वै धर्त्वे प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्वे चतुष्टोमः
 स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा
 तदेतद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, २६] श्रुतेः ॥ आदा-
 वन्ते च वायुपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशीकरोतीति
 भावः । तदुक्तं श्रुत्या [८, ४, १, २६] स वै वायुमेव
 प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि
 भूतान्युभयतः परिगृह्णातीति ॥ एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवा-
 दिभिः स्तोमरूपत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः
 ॥ २३ ॥

अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म
 स्पृतं त्रिवृत् स्तोमः । इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णो-
 राधिपत्यं चतुर्वृत् स्पृतं पञ्चदशः स्तोमः । नृच-
 क्षसां भागोऽसि धातुराधिपत्यं जनिवृत् स्पृ-

ब्र० सप्तदशः स्तोमः । मितस्य भागोऽसि वरु-
नास्याधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वातं स्पृत एकविंशः
स्तोमः ॥ २४ ॥

का० [१७, १०, १२] दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति ।
पूर्वानूकान्तं विहितयाजङ्गामात्रारामध्ये दक्षिणामुपदधात्यु-
दङ्मुखः उत्तरा पूर्वमुपहिता ॥ दश यजूषि चतुर्भिमृत्यु-
माहिन्युपधानं षड्भिः षट्पद्योपधानं दशैष्टकाः स्पृतसंज्ञाश्च ।
तत्रार्थवादः श्रुत्युक्तः । उत्पन्नेन सृष्ट्यादौ प्रजापतिना सर्वाणि
भूतानि स्रष्टुं गर्भं कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पाप्मा
मृत्युरगृह्णात् ततः प्रजापतिर्देवानुवाच युष्माभिः सहाहमि-
मानि भूतानि पापरूपास्त्योर्मोचयामीति देवैरुक्तं तत्रा-
स्माकं को लाभः प्रजापतिनोक्तं वृष्टुत तैः कैश्चिदुक्तमस्माकं
भागोऽसु अन्यैरुक्तमस्माकमाधिपत्यमस्त्विति तथेत्युक्तैकेभ्यो
भागमपरेभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तैः सह भूतानि मृत्योरस्पृणो-
त्ततः स्पृत इष्टका इति । तथा च श्रुतिः [८, ४, २, १, २]
अथ स्पृत उपदधात्येतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहितं
सर्वाणि भूतानि गर्भ्यं भवत्तान्यस्य गर्भएव सन्ति पाप्मा
मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥ स देवानब्रवीद्युष्माधिः सहैमानि सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्य-
तीति वृणीध्वमित्यब्रवीत्तं भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं
नोऽस्त्वित्येके च भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदस्पृणोत्तस्मात् स्पृतस्तथैवेत-
द्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि
पाप्मनो मृत्योः स्पृणोतीति ॥ अथ मन्त्रार्थः । हे इष्टके ! या
त्वमग्नेर्भागी विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया वाच

आधिपत्यं स्वामित्वं यया च त्वया त्रिवृत्स्तोमः विभक्ति-
 व्यत्ययः त्रिवृता स्तोमेन ब्रह्म ब्राह्मण्यं सृतं पाप्मनो मृत्या
 रपनातं रक्षितं यस्यां त्वयि त्रिवृत्स्तोम इति वा तां त्वाम्
 पदधामाति शेषः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । सृष्टिं प्रातिरक्षा-
 प्राणेषु स्वादिः । वाग्वै दीक्षेति [८, ४, २, ३] श्रुतः ॥
 का० [१७, १०, १५] उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति ।
 उदगनूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्मध्ये उत्तरामु
 पदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके ! त्वमि-
 न्द्रस्य भागोऽसि यस्यां त्वयि विष्णोराधिपत्यं पञ्चदशेन क्षत्रं
 क्षत्रजातिः सृतं मृत्योर्मांचितम् इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णव
 आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ४] श्रुतः ॥ का० [१७,
 १०, १४] उत्तरां दक्षिणयानृचक्षमां भाग इति । दक्षिणा-
 नूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोरुत्तरां निदधाति
 दक्षिणोपहिता ॥ नृन् शुभाशुभकर्तृन् चक्षते जानन्ति ते
 नृचक्षमो देवास्तेषां भागोऽसि त्वयि धातुराधिपत्यं त्वया
 सप्तदशस्तोमेन जनित्रं वैश्वजातिः सृतम् । देवा वै नृच-
 क्षमो देवेभ्या भागं कृत्वा धात्र आधिपत्यमकरोद्विडुं जनित्र-
 मिति [८, ४, २, ५] श्रुतः ॥ का० [१७, १०, १२] उत्तरा-
 मपरयोर्मित्तस्य भाग इति । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षि-
 णोत्तरयोर्जङ्घामात्रोर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्रीं दक्षिणामुख
 उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके ! त्वं
 मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं
 यया त्वगैकविंशेन स्तोमेन द्विवः सखन्धिर्नो वृष्टिर्वातस
 सृत स्तां सादयामि । प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय
 भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ६] श्रुतः
 ॥ २४ ॥

वसू॑नां भा॒गोऽसि रु॒द्राणा॒माधि॑पत्यं चतु॑-
 ष्यात् स्पृतं च॑तुर्विंशः स्तोमः । आ॒दित्या॑नां
 भा॒गोऽसि म॒रुता॒माधि॑पत्यं गर्भाः स्पृ॒ताः पञ्च-
 विंशः स्तोमः । अ॒दित्यै॑ भ॒ागोऽसि पू॒षा॒आधि॑-
 पत्य॒मोज॑ स्पृ॒तं त्रि॑णव स्तोमः । दे॒वस्य॑ सवि॒-
 तुर्भा॑गोऽसि बृ॒हस्प॑ते॒राधि॑पत्यं॒ समी॑चीर्दि॒शः
 स्पृ॒ताश्च॑तुष्टोम स्तोमः ॥ २५ ॥

का१ [१७, १०, १६] षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति ।
 चतुर्दशभ्योऽपराः पगमन्त्रैः षट् पद्या उपदधादिति सूत्रार्थः ॥
 इष्टके त्वं वसूनां भागोऽसि त्वयि रुद्राणामाधिपत्यं त्वया
 चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्वादिकं स्पृतं पापा-
 न्नोचितम् । वसुभ्या भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरो-
 दिति [८, ४, २, ७] श्रुतः ॥ आदित्यानां या त्वं भागो
 ऽसि त्वयि मरुतामाधिपत्यं त्वया पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां
 गर्भाः सृज्याः रक्षिताः । आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य
 आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ८] श्रुतः । त्वमदित्यै
 अदित्या भूमिर्भागोऽसि पूषा आधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिणवेन
 स्तोमेन प्रजानामोजः बलमष्टमो धातुर्वा स्पृतम् इयं वा
 अदितिरस्यै भागं कृत्वा पूषा आधिपत्यं [८] ॥ त्वं
 देवस्य सवितुर्भागोऽसि त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया चतुष्टो-
 मेन स्तोमेन समीचीः समीच्यः सम्यगश्नन्ति जना यासु न
 दिगः स्पृताः । देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतय आधिप०
 [१०] ॥ २५ ॥

यवानां भागोऽस्य यवानामाधिपत्यं प्रजाः
 म्यताश्चतुश्चत्वारिंश स्तोमः । ऋभूणां भा-
 गोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भूत-
 स्य तं त्रयस्त्रिंशः स्तोमः ॥ २६ ॥

यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि अयवानामपरपक्षाणां
 त्वयाधिपत्यं चतुश्चत्वारिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजाः सृताः
 रक्षिताः । पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवास्ते हीद-
 सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य
 आधिप० [११] ॥ ऋभूणां देवविशेषाणां त्वं भागोऽसि
 त्वयि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन त्वया
 भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं सृतं पाप्मनो मृत्योः रक्षितम् तथा यज-
 मानोऽपि सर्वभूतानि मृत्योः सृणोति । ऋभुभ्यो भागं
 कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, १२]
 श्रुतः ॥ २६ ॥

सहस्र सहस्यश्च हैमन्तिकावतू अग्नेरन्तः-
 श्लेषोऽसि कल्पितां द्यावापृथिवी कल्पन्ता-
 माप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्म ज्ये-
 ष्ठा य सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावा-
 पृथिवी इमे हैमन्तिकावतू अभि कल्पमाना
 इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तथा देवतया-
 द्विस्वद्भुवे सीदतम् ॥ २७ ॥

का० [१७, १०, १८] ऋतव्ये सहस्र सहस्यश्चेति । अनु-

कमभितो हे पथे उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्वं यजुः । सहो
मार्गशीर्षः सहस्यः पौषः एतो हैमस्तिका हैमन्तावयवो ।
शिष्टं पूर्वतुल्यम् [१३ अ० २५] ॥ २० ॥

एकयास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधि-
पतिरासीत् । तिमृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत् ब्रह्मा-
णस्पतिरधिपतिरासीत् । पञ्चभिरस्तुवत भूता-
न्यसृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत् सप्त-
भिरस्तुवत सप्त ऋषयासृज्यन्त धाताधिपति-
रासीत् ॥ २८ ॥

का० [१७, १९, १८] रेतःसिग्धेनायां च सप्तदशः सर्वतो
नव दक्षिणानानकृष्णसृष्टारिकयास्तुवर्तति प्रतिमन्त्रम् । सर्वासु
दिक्षु रेतःसिग्धेनायां सृष्टिसंज्ञाः सप्तदशैष्टका उपदधाति
तन्मध्ये प्रागनृकं दक्षिणेन नव अर्थादष्टावुत्तरेणति सूत्रार्थः ॥
सप्तदशः यजुषि सृष्टाष्टकादेवत्यानि । अत्र निदानम् प्रजा-
पतिर्भूतानि सृष्ट्योरेवं मुक्त्वा प्रजाः सृज्य प्रजायियेति विचिन्त्य
प्राणाधिष्ठातृदेवान् दिगादीनृचं युष्माभिः सह परमात्मानं
सुत्वेमाः प्रजा जनयामोति देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः स ऊचे
मया युष्माभियेति तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवर्तति
तथा च अतिः [८, ४, ३, १, २] तद्दे प्रजापतिः सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो सृष्ट्यार्मुक्त्वाकामयत प्रजाः सृज्य प्रजायियेति
॥ १ ॥ स प्राणानत्रवोद्युष्माभिः सहैमाः प्रजाः प्रजनयानीति
ते वै केन स्तोष्यामह इति मया चैव युष्माभियेति तथेति
ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवर्तति ॥ प्रजापतिरेकया
वाचा सहात्मानमस्तुवत सुतवान् वचनव्यत्ययः । वाग्वा

एका वाचैव तदस्तुवतेति [८, ४, ३, ३] श्रुतेः । प्रजा
अधीयन्त उदपाद्यन्त प्रजापत्यर्थमस्थाप्यन्तेति वा । सृष्टानां
प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत् स्वाम्यभूत् । एवं षोडश
मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ तिसृभिः प्राणोदानव्यानैरस्तौत् ब्रह्म
ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्पतिर्ब्राह्मणजातेः स्वाम्यभूत् ।
त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानां रिति [८, ४, ३, ४]
श्रुतेः ॥ पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां
पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव
तदस्तुवतेति [८, ४, ३, ५] श्रुतेः ॥ सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्ना-
सावाग्रूपैः सप्तशीर्षेण्यप्राणैरस्तुवत ततः सप्त ऋषयो सृष्टाः
धाता जगत्सृष्टाद्यो देवः स्वाम्यभूत् । य एवेमे सप्त शीर्षेण्य-
प्राणास्तैरेवेति [८, ४, ३, ६] श्रुतेः ॥ २८ ॥

नवभि^१रस्तुवत पितरो^१ऽसृज्यन्तादितिरधि^१
पत्न्यासीत् । एकादशभि^१रस्तुवत ऋतवो^१-
सृज्यन्तान्त^१वा अधि^१पतय आसन् । त्रयोदश-
भि^१रस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधि^१पति-
रासीत् । पञ्चदशभि^१रस्तुवत क्षत्रमसृज्यन्त-
न्द्रोऽधि^१पतिरासीत् । सप्तदशभि^१रस्तुवत ग्राम्याः
पशवो^१ऽसृज्यन्त वृहस्पतिरधि^१पतिरासीत् ॥ २९ ॥

नवभिः सप्त शिरःप्राणा हावध इति नवप्राणैः प्रजापति
रस्तौत् ततः पितरः अग्निष्वात्तादयः सृष्टाः अदितिः अश्व-
खिता प्रजापतिशक्तिः सृष्टानां पितृणामधिपत्नी स्वामित्वे-

नाधिकं पालयित्रासीत् नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाची द्वौ
 तैरिति [८, ४, ३, ७] श्रुतेः ॥ एकादशभिः दश प्राणा आत्मै-
 कादशस्तैरस्तुवत । ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतु-
 पालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभुवन् दश प्राणा आत्मैकादश
 इति [८, ४, ३, ८] श्रुतेः ॥ त्रयोदशभिः दश प्राणाः द्वौ
 पादौ एक आत्मेति तैरस्तौत् ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः
 मामाभिमान्ययनद्वयात्मकः संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् ।
 दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदश इति [८] श्रुतेः ॥
 पञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करो बाहू नाभेरूर्ध्वभागश्च
 तैरस्तुवत ततः क्षत्रं क्षत्रियजातिः सृष्टा इन्द्रः ऐश्वर्यशाली
 तदभिमानो देवः स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयश्चत्वारि
 दौर्बाह्ववाणि यदूर्ध्वं नाभेस्तत्पञ्चदशमिति [१०] श्रुतेः ॥
 सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः ऊरू जानुनी पादौ नाभेरधो
 भागश्चेति तैरस्तौत् तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः सृष्ट-
 स्मतिस्तेषां स्वाम्यभूत् । दश पाद्या अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्ध्वीवानि
 द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तदशमिति [११] श्रुतेः ॥ २८ ॥

नवदशभिरस्तुवत शृट्टार्याविसृज्येतामहो-
 रात्रे अधिपती आस्ताम् । एकविंशत्यास्तु-
 वतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपति-
 रासीत् । त्रयोविंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवो-
 ऽसृज्यन्त पूषाधिपतिरासीत् । पञ्चविंशत्यास्तु-
 वतारण्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत् ।
 सप्तविंशत्यास्तुवत द्यावापृथिवी व्यैतां वसवो

रुद्रा आदित्या अनुव्यायँस्त एवाधिपतय आ-
सन् ॥ ३० ॥

नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वाधःस्थच्छिद्ररूपा नव प्राणास्तेरस्तोत् । ततः शूद्रायौ शूद्रवैश्यावसृज्येतां सृष्टौ ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः । अहोरात्रे तयोः स्वामित्वेनास्ताम् । दश हस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणा इति [८, ४, ३, १२] श्रुतेः ॥ एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः आत्मा चेति एकविंशत्यास्तोत् । ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः एकं शफं खुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः । शफं क्लोवे खुरः पुमानित्यमरः [२, ८, ४८] । वरुणस्तेषामधिपतिरासीत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंश इति [१३] श्रुतेः ॥ तयोर्विंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः पादावात्मा चेति तैः सुते रुद्राः पशवोऽजादयः सृष्टाः तेषां पूषा स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या इ प्रतिष्ठे आत्मा तयोर्विंश इति [१४] श्रुतेः ॥ पञ्चविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः करौ पादावात्मेति तैरसुवत तदारण्या वनस्थाः पशवः कृष्णमृगादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्यासत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंश इति [१५] श्रुतेः ॥ सप्तविंशत्या करपादाङ्गुलयः द्वौ भूजावूरू चात्मेति तैरसुवत ततो खावापृथिवी द्युभूलोकौ व्येतां विशेषेणागच्छतामित्यर्थः । विपूर्वादिण् गताविति धातोर्लङि प्रथमद्विवचनम् । वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वगच्छन् अनुगताः त एव स्वामिनोऽभूवन् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्यासत्वार्यङ्गानि ऊ प्रतिष्ठे आत्मा-सप्तविंश इति [१६] श्रुतेः ॥ ३० ॥

नवविंशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त-
 सोमोऽधिपतिरासीत् । एकत्रिंशतास्तुवत
 प्रजा असृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् ।
 त्रयस्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः
 परमेष्ठाधिपतिरासीत् । लोकं पृथा क्छिद्रं
 पृथाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बह-
 स्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् । ता अस्य सूद-
 दोहसः सोमं शीणन्ति पृथयः । जन्मन् देवा-
 नां विशस्त्रिष्वाराचने दिवः । इन्द्रं विश्वा
 अवीवृधन् समुद्र व्यचसं गिरः । रथीतमं
 रथीनां वाजानां सत्यतिम्यतिम् ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
 चतुर्दशोऽध्यायः ।

नवविंशत्याः करपादाङ्गुलयो नव क्छिद्ररूपाः प्राणास्तेरस्तु-
 वत ततो वनस्पतयोऽश्वत्यवटाद्याः सृष्टाः तेषां स्वामी सोमो-
 ऽभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा इति
 [८, ४, ३, १७ ॥ श्रुतेः ॥ एकत्रिंशता करपादाङ्गुलयः दश-
 न्द्रियाणि आत्मैति तैरस्तीत् ततः प्रजाः सृष्टाः यवाः पूर्वपक्षा
 अयवाः अपरपक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभूवन् दश हस्त्या
 अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिंश इति [१८]
 श्रुतेः । पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन्निति [१८] च ॥
 त्रयस्त्रिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मैति तैरस्तुवत

स्तौति स्म प्रजापतिर्देवैः सह । ततो भूतानि अशाम्यन् सर्वे
 प्राणिनः शान्ताः सुखिनोऽभूवन् । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति
 परमेष्ठाः प्रजापतिः प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः
 स्वाम्यासीत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा हे
 प्रतिष्ठे आत्मा त्रयस्त्रिंश इति [१८] श्रुतः ॥ अत्र या
 येष्टका येन मन्त्रेणोपधेया सा सा तत्तन्मन्त्राक्तदेवतारूपेण
 ध्यातव्येत्यर्थः ॥ का० [१७, १०, १८] उत्तरांसादधि लोक-
 म्पृणाः पूर्ववत् । उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा
 उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ ततः पुरोषनिर्वापः ममर्चापस्थानं
 च बोध्यम् । तन्मन्त्रप्रतीकानि लोकम्पृणा ता अस्य इन्द्रं
 विश्वा इति तास्मिन्सोऽपि व्याख्याताः [१२, १४—१६] ॥३॥

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा ॥

इति श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

वेदचन्द्रमिताऽध्यायो वर्यं द्वित्रिचतुश्चितिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अग्ने॑ जा॒तान् प्रणु॑द नः स॒पत्नान् प्रत्यजा॑-
 तान्नुद जातवेदः । अधि॑ नो ब्रूहि सुमना-
 अहे॑ ह॒स्तव॑ स्याम॒ शर्म॑ स्त्रिवरू॒थ उ॒द्गी ॥ १ ॥

चतुर्दशोऽध्याये द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्रानुक्त्वा पञ्चदशे
 पञ्चमचितिमन्त्रा वाच्याः ॥ का० [१७, ११, १—३] पञ्चम्या-
 मन्त्रेष्वग्निनीवदसपत्ना अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम् ।
 पञ्चम्यां चितावीग्निनीवत् असपत्नासंज्ञा इष्टकाः अन्तेषूपद-

धाति अग्ने जातान् सहसा जातान् षोडशी चतुस्रत्वारिंशः
 अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकमिति सूत्रार्थः ॥
 पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तत्र हे अग्निदेवत्ये
 त्रिष्टुभौ । हे अग्ने ! जातान् पूर्वमुत्पन्नास्मोऽस्माकं सपत्नान्
 शत्रून् त्वं प्रणुद प्रकर्षेण नाशय । किञ्च हे जातवेदः !
 जातप्रज्ञान् । अजाताननुत्पन्नांश्च शत्रून् प्रतिनुद निवर्तय
 उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः । उपसर्गव्यवधानमार्षम् ।
 किञ्च नोऽस्माकमधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञमस्वन्धि-
 नीमितिकर्त्तव्यतामिति शेषः । किं कुर्वन् अहेडन् अक-
 ध्यन् । सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नपदिशेत्यर्थः । किञ्च
 अग्ने ! तव त्वत्सस्वन्धिनि त्रिवरुथे वरुथं गृहं तयाणां
 वरुथानां समाहारं यज्ञगृहत्रये सदीहविधानाग्नोध्ररुपे
 वयं स्याम भवेम सदा यज्ञान् कुर्म इत्यर्थः । कौटुगे
 त्रिवरुथे शर्मन् शर्मणि सुखाश्रये । तथा सद्मो द्विपदचतु-
 ष्यदधनधान्यादिभिरुद्भवति समृध्यत इत्युद्भिः तस्मिन् भव-
 तेर्द्धिप्रत्ययः ॥ अनेन मन्त्रेषु पुरस्तादिष्टकामुपदधाति ॥ १ ॥

सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान्
 प्रत्यजातान् जातवेदो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि
 सुमनस्यमानो वयं स्याम प्रणुदा नः सपत्नान्
 ॥ २ ॥

अथ पञ्चादुपदधाति । सहसा बलेन जातानुत्पन्नास्मो-
 ऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद नाशय । हे जातवेदः ! अजातान्
 उत्पन्नमानानपि प्रतिनुदस्व । आत्मनेपदमार्षम् । किञ्च
 सुमनस्यमानोऽस्मात्सु शुभचित्तः सन्नोऽस्मानधिब्रूहि शत्रुभ्यो-

ऽधिकान् वद । वयमपि तत्प्रमादादधिकाः स्याम भवेम ।
नोऽस्माकं सपत्नान् प्रष्टुद पुनरुक्तिरादरार्था । शोभनं मनो
यस्य सुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्यमानः भृशा-
दिभ्य इति [पा० ३, १, १२] क्यङ् ततः शानच् ॥ २ ॥

षोडशो स्तोम षोडशो द्रविणम् । चतुश्च-
त्वारिंश स्तोमो वर्चो द्रविणम् । अग्नेः
पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विष्टे अभिष्ट-
बन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवतौह सीद ~~पृष्ठा~~
वदस्मै द्रविणायजस्व ॥ ३ ॥

अथ दक्षिणतः । इष्टकादेवत्यं यजुः । पञ्चदशकलस्य पञ्चस्य
भर्ता य आदित्यरूपः स्तोमः षोडशावृत्त्युपेतो वा यः स्तोमः
यश्च षोडशो बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके ! त्वं तदुभय-
रूपासि तां त्वामुपदधामि ॥ अथोत्तरतः । इष्टकादेवत्यं
यजुः । चतुश्चत्वारिंशदावृत्त्या सम्पन्नो यः स्तोमस्त्रिष्टुन्नूपो वा
यश्च बलरूपं धनम् तदुभयरूपां त्वामुपदधामि ॥ अथ मध्ये
पञ्चमी । त्रिष्टुप् । सा भक्षणे न प्साति भक्षयति विनाश-
यतीत्यप्सो रक्षको नाम योऽग्निस्तस्यान्ने सन्द्ररूपस्य पञ्चदश-
कलस्य पुरीषमसि पूरयित्री भवसि हे इष्टके ! या त्वं तां
त्वां विश्वे देवा अभिष्टबन्तु सुवन्तु स्तोमैः पृष्ठेषु युता होष-
माचष्टतयुता च सती सा त्वमिह चतुर्थ्यां चितौ सीद सप-
विश अस्मै अस्मासु प्रजावत्पुत्रयुतं द्रविणा द्रविणं यजस्व
देहि ॥ ३ ॥

एवञ्छन्दः । वरिञ्छन्दः । शुभ्रञ्छ-
न्दः । परिभ्रञ्छन्दः । आञ्छन्दः । मन्-

श्चन्दः । व्यचश्चन्दः । सिन्धुश्चन्दः । समु-
द्रश्चन्दः । सरिरं चन्दः । ककुप् चन्दः ।
त्रिककुप चन्दः । काव्यं चन्दः । अक्षुपं चन्दः ।
अक्षरपङ्क्तिश्चन्दः । पदपङ्क्तिश्चन्दः । विष्टार-
पङ्क्तिश्चन्दः । क्षुरो अजश्चन्दः ॥ ४ ॥

का० [१७, ११, ५] विराजो दश-दश प्रतिदिशं पुरस्तात्
प्रथममेवश्चन्द इति प्रतिमन्त्रम् । प्रतिदिशं दश दश विराट्-
संज्ञा इष्टका उपदधाति ताद्यत्वारिंशत्पद्या एवेति सूत्रार्थः ॥
चत्वारिंशद्यजुषि इष्टकादेवत्यानि । एति गच्छति सर्वो
जन्तुसमूहो अस्मिन्नित्येव पृथिवीलोकः स एव चन्दोरूपेषु
स्थितत्वात् ऋादकत्वाद्वा चन्दः हे इष्टके ! त्वं तद्रूपासि तां
त्वामुपदधामि । एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुत्युक्ता ज्ञेया ।
अयं वै लोक एवश्चन्द इति [८, ५, २, ३] श्रुतेः ॥ वरिवः
प्रभामण्डलेन त्रियत आत्रियत इति वरिवोऽन्तरिक्षं तदेव
चन्दः । अन्तरिक्षं वै वरिवश्चन्द इति [८, ५, २, ३] श्रुतेः ॥
शम्भूः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भूः द्यूलोकः । यौर्वे शम्भू-
श्चन्द इति [३] श्रुतेः ॥ परितो भवति व्याप्य वर्त्तत इति
परिभूर्दिग्वाचकः शब्दः । दिशो वै परिभूश्चन्द इति [३]
श्रुतेः ॥ आच्छत् । आच्छादयति स्वरसेन सर्वं शरीरमित्वा-
च्छत् अन्नम् । अन्नं वा आच्छच्छन्द इति [३] श्रुतेः ॥ मनः
प्रथमस्रष्टं प्रजापत्यात्मकं यज्जनः तदेव चन्दः तद्रूपासि । प्रजा-
पतिर्वै मनश्चन्द इति [३] श्रुतेः ॥ व्यचः व्यचतिर्ध्यातिकर्मा
विचति व्याप्नोति सर्वं जगदिति व्यचः । आदित्यः । असौ वा
आदित्यो व्यचश्चन्द इति [३] श्रुतेः ॥ सिन्धुः । खन्दति

नाडीभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणवायुः । प्राणो वै सिन्धु-
 ष्छन्द इति [८, ५, २, ४] श्रुतेः ॥ समुद्रम् । समुद्रवन्धस्मा-
 द्विकल्पसमूहा इति समुद्रं मनः यद्वा समुद्रसाम्याद् गान्धी-
 येष समुद्रं मनः । मनो वै समुद्र इति [४] श्रुतेः ॥ सरिरं
 सलिलं रलयोरैकां सरति वदनगङ्गराजिर्मच्छतीति सरिरं
 वाक् । वाग्वै सरिरं छन्द इति [४] श्रुतेः ॥ ककुप् कं
 मुखं शरीरे स्कुभ्राति धारयतीति ककुप् कं मुखं कोपयति
 दीपयतीति वा कुप् दीप्तौ चुरादिः क्तिप् पूर्वत्र पक्षे सलोपश्चा-
 न्दसः ककुप् प्राणः । प्राणो वै ककुप् छन्द इति [४] श्रुतेः ॥
 त्रिककुप् त्रेधा कं पीतमुदकं स्कुभ्रातीति त्रिककुप् उदानः ।
 उदानो वै त्रिककुप् छन्द इति [४] श्रुतेः । काव्यम् कवेः
 परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयीरूपः शब्दः । त्रयी विद्या
 काव्यं छन्द इति [४] श्रुतेः ॥ अङ्गुपम् अङ्गु कुटिलगतौ
 अङ्गेन कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्गुपमुदकम् । आपो वा अङ्गुपं
 छन्द इति [४] श्रुतेः ॥ अक्षरपङ्क्तिः न क्षरतीत्यक्षरा नाक्षर-
 ङ्ङिता पङ्क्तिरावलिर्यस्याः साक्षरपङ्क्तिर्यौः । असौ वै लोको-
 ऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द इति [४] श्रुतेः ॥ पदपङ्क्तिः पदानां
 चरणन्यासानां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भूलोकः ।
 अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्द इति [४] श्रुतेः ॥ विष्टार-
 पङ्क्तिः विस्तारा विस्तर्यत इति विस्तारा विस्तारिता
 प्रसारिता वस्तूनां पङ्क्तयो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक् ।
 दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्द इति [४] श्रुतेः ॥ क्षुरः
 क्षुर विलेखनखननयोः क्षुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वमिति
 क्षुरः तीव्रः । भ्राजते दीप्यत इति भ्रजः इक्ष्वरश्छान्दसः
 क्षुरो भ्रज आदित्यः । असौ वा आदित्यः क्षुरो भ्रजश्छन्द
 इति [८, ५, २, ४] श्रुतेः ॥ ४ ॥

आच्छकन्दः । अच्छकन्दः । संयच्छ-
कन्दः । वियच्छकन्दः । बृहच्छकन्दः । रथन्तरं
कन्दः । निकायच्छकन्दः । विवधच्छकन्दः ।
गिरच्छकन्दः । भजच्छकन्दः । संश्रुप् कन्दः ।
अनुष्टुप् कन्दः । एवच्छकन्दः । वरिवच्छकन्दः ।
वयच्छकन्दः । वयस्कच्छकन्दः । विष्वङ्गच्छकन्दः ।
विशालं कन्दः । कृदिच्छकन्दः । दुरोहगं
कन्दः । तन्द्रं कन्दः । अङ्गाङ्गं कन्दः ॥ ५ ॥

आच्छत् आच्छादयति शरीरमित्याच्छदन्नम् । प्रच्छत्
 प्रच्छादयतीति प्रच्छदन्नम् । अन्नं ता आच्छकन्दोऽन्नं
 प्रच्छकन्द इति [४] श्रुतेः ॥ संयत् संयच्छति व्यापारात्त्रि-
 वर्त्तयति जन्तृनिति संयत् रात्रिः । रात्रिर्व संयच्छकन्द इति
 [८, ५, २, ५] श्रुतेः ॥ वियत् विगोषेण यच्छन्ति गच्छन्ति
 व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति वियद्दिनम् । अहर्षं विय-
 च्छकन्द इति [५] श्रुतेः ॥ बृहत् विस्तारं स्वः । असौ वै
 लोको बृहच्छकन्द [५] इति श्रुतेः ॥ रथन्तरम् रथैः तीर्यते
 गम्यते यत्रेति रथन्तं भूमण्डलम् । अयं वै लोको रथन्तरं
 कन्द इति [५] श्रुतेः ॥ निकायः नितरां कायति शब्दं
 करोति वृक्षादीनुष्मलयन्निति निकायो वायुः कै शब्दे ।
 वायुर्वै निकायच्छकन्द इति [५] श्रुतेः ॥ विवधः विविधं
 बध्यन्ते हन्यन्ते पापफलानि भोक्ष्यन्ते भूतप्रेतादिरूपेण
 प्राणिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षं वै विवध-
 च्छकन्द इति [५] श्रुतेः ॥ गिरः गीर्यते भक्ष्यते इति गिरो-

ऽवम् । अक्षं वै गिर इति [५] अतुते ॥ अजः भ्राजते
दीप्यत इति अजोऽग्निः । अग्निर्वै अजश्छन्द इति [५]
अतुते । संसुप् अनुष्टुप् सम्यक् सुभ्यते रुध्यते वशीक्रियते
अनु निरन्तरं सुभ्यतेऽनया सा संसुप् अनुष्टुप् वाक् । वामेव
सप्तसुप् छन्दो वागनुष्टुप् छन्द इति [५] अतुते ॥ एवः वरिवः
इति पदद्वयं व्याख्यातम् ॥ वयः वाख्यादिवयोहेतुभूतमन्नम् ।
अक्षं वै वयश्छन्द इति [६] अतुते ॥ वयस्कात् वयांसि
वाख्यादीनि करोतीति वयस्कात् जठराग्निः । अग्निर्वै वयस्क-
च्छन्द इति [६] अतुते ॥ विष्यर्धाः विविधं स्पधन्ते ऐश्वर्या-
धिक्यदर्शनेन जना यत्रेति विष्यर्धाः स्वर्गः । स्पधं सङ्घर्षं
असुन् । असौ वै लोको विष्यर्धाश्छन्दः इति [६] अतुते ॥
विशालम् विविधं शालन्ते शोभन्ते जना यत्रेति विशालं
भूतलम् । अयं वै लोको विशालं छन्द इति [६] अतुते ॥
छदिः छाद्यतेऽर्करश्मिभिरिति छदिरन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षं
वै छदिश्छन्द इति [६] अतुते ॥ दूरोक्षणम् दुःखेन रोक्षु-
मारोक्षणं कर्तुं शक्यं निष्कामन्यातिष्टोमादियज्ञप्रयामजात-
ज्ञानसाध्यत्वादिति दूरोक्षणं रविः । असौ वा आदित्या
दूरोक्षणं छन्द इति [६] अतुते ॥ तन्द्रम् तन्द्रि सादे मोहे
तन्द्रति सीदति स्थानसङ्कोचेनेति तन्द्रं अशौ । पङ्क्तिर्वै
तन्द्रं छन्द इति [६] अतुते ॥ अङ्गाङ्गम् अङ्गे स्थले
अङ्गानि गर्त्तपाषाणादिविह्वानि यत्रेत्यङ्गाङ्गं जलम् । आपो
वा अङ्गाङ्गं छन्द इति [६] अतुते ॥ अत्रेष्टकानां भूलोका-
दिरूपेण सुतिरिति भावः ॥ ५ ॥

रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्व । प्रेतिना
धर्मिणा धर्मं जिन्व । अन्वित्या दिवा दिवं

जिन्व । सन्धिनान्तरि^१क्षेणान्तरि^२क्षं जिन्व । प्र-
तिधिना पृथिव्या पृथिवीं जिन्व । त्रिष्टम्भेन
दृष्ट्या दृष्टिं जिन्व । प्रवयाङ्गाहं जिन्व । अनुया
रात्र्या रात्रीं जिन्व । उग्निजा वसुभ्यो वसून्
जिन्व । प्रक्षेतेनादित्येभ्य आदित्यान् जिन्व ॥६॥

का० [१७, ११, ८—१०] सर्वतः आषाढावेलायाः स्तोम-
भागा रश्मिना सत्यायेति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम् ।
आषाढावेलायां सर्वदक्षिणो मभागासंज्ञा इष्टका उपदधाति
रश्मिनेत्याद्येकोनत्रिंशन्मन्त्रः तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षि-
णेन अर्थाच्चतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधया इति सूतार्थः ॥
एकानत्रिंशद्यजुषीष्टकादेवत्यानि । इमे मन्त्राः श्रुत्या त्रिधा
व्याख्याताः कण्डिकादयपर्यन्तममूनोपहिता सत्यादा जिन्वेति
प्रथमः अतोऽस्यमुष्मै त्वामुपदधामाति द्वितीयः अधिपति-
नोर्जिं जिन्वेति तृतीयः प्रकारः । तथा च श्रुतिः [८, ५,
३, ३] अमुनातो जिन्वातोऽस्यमुष्मै त्वाधिपतिनोर्जिं जिन्वेति
त्रेधा विहितस्त्रेधा विहितः छान्दमिति ॥ अथ वाक्यार्थः ।
हे इष्टके ! त्वं रश्मिनास्त्रेण सत्यायोपहिता सतो मन्त्रं सत्या-
वचो जिन्व तर्पय तज्जोषुद्विप्रदत्त्वात्तं रश्मिः रश्मिरक्षमिति
[८, ५, ३, ३] श्रुतेः ॥ प्रकर्षणं देहे इतिर्गतियस्येति प्रेतिर-
क्षम् तेन । धर्मणा विभक्तिव्यत्ययः धर्मणे धर्मायोपहिता सतो
धर्मं जिन्व प्रीणय प्रेतिरक्षमिति [६] श्रुतेः । सर्वमन्त्रेषु
द्वितीयं पदं चतुर्थ्यन्तं कार्यम् ॥ अन्वेति देवमनुगच्छती-
त्यन्वितिरक्षम् तथा दिवा दिवेश्यायोपहिता सतो दिव-
सुनूकं जिन्व । अन्वितिरक्षमिति [३] श्रुतेः ॥ सन्धिना

सम्यग्बलादिकं धीयतेऽस्मिन्निति मन्धिरन्नं तेन अन्तरिक्षेण
 अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिक्षं जिन्व ॥ प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति
 प्रतिधिरन्नं तेन पृथिव्यै उपहिता मती पृथिवीं जिन्व ॥ विष्ट-
 भ्नेन देहं विष्टभ्यतीति विष्टभ्योऽन्नं तेन वृष्ट्यै उपहिता वृष्टिं
 जिन्व ॥ प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गच्छतीति प्रवान्नम् तेना-
 क्लाङ्गे उपहिताहृदिनं जिन्व ॥ अनुया देहान्तर्गतहासप्रतिना-
 डोभिरनुयाति आप्राति देहमित्यनुयान्नं तथा । तृतीयैकवचने
 आतोधातोःरित्यालोपः [पा० ६, ४, १४०] । रात्रौ उपहिता
 रात्रीं जिन्व ॥ उगिजा वश कान्ती उश्यते सर्वैः काम्यत
 इत्युगिगन्नम् तेन वसुभ्योऽर्थायोपहिता वसून् जिन्व ॥ प्रके-
 तेन प्रकर्षेण कं सुखमीयतेऽनेनेति प्रकेतमन्नं तेनादित्येभ्या-
 र्थायोपहितादित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

तन्तुना रायस्योषेण रायस्योषं जिन्व ।
 संसर्पेण श्रुताय श्रुतं जिन्व । ऐडेनौषधीभि-
 रोषधीर्जिन्व । उत्तमेन तनूभिस्तनूर्जिन्व ।
 वयोधसाधीतेनाधीतं जिन्व । अभिजिता
 तेजसा तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

तन्तुना तन्यते विस्तार्यत इति तन्तुरन्नं तेन । रायस्यो-
 षेण धनपुष्टौ उपहिता रायस्योषं जिन्व ॥ संसर्पेण सम्यक्
 सर्पति प्रसरति टेहे इति संसर्पोऽन्नम् तेन श्रुताय शास्तायो
 पहितौ श्रुतं जिन्व ॥ इडान्नम् इडेवैडम् स्वार्थेऽण् तेनौष-
 धीभिः औषध्यर्थमुपहिता औषधीर्जिन्व ॥ उत्तमेन उद्गतं
 तमो यस्मान् यदोत्तमेनोत्कृष्टान्नेन तनूभिः शरीरार्थमुपहिता

तनूः शरीराणि जिन्व ॥ वयोधसा वयो दधाति पुण्याति
वयोधा अन्नं तेनाधीतेनाध्ययनाद्योपहिताधीतं जिन्व ॥ अभि
सर्वतो जीयते येनेत्यभिजित्सर्वजयहेतुरन्नं तेन तेजसा तेजो-
ऽर्थमुपहिता तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा । अनुपदस्यनु-
पदे त्वा । सम्पदसि सम्पदे त्वा । तेजोऽसि
तेजसे त्वा ॥ ८ ॥

अदोऽस्यमुष्मे त्वेति व्याख्यातमन्त्रानाह । प्रतिपद्यते ।
जीवनमनेनेति प्रतिपदन्नम् हे इष्टके ! त्वं प्रतिपदन्नरूपामि
प्रतिपदेऽन्नाय त्वामुपदधामिति शेषः । एवं सर्वत्र ॥ प्रति-
दिनमनुपद्यतेऽनुपदन्नमसि अनुपदेऽन्नाय त्वामुपदधामि ॥
हे इष्टके ! त्वं सम्पदन्नमसि सम्पदेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥
तेजसः कारणत्वात्तेजोऽन्नम् तेजसे त्वामुपदधामि ॥ ८ ॥

त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा । प्रवृदसि प्रवृते
त्वा । विवृदसि विवृते त्वा । सवृदसि सवृते
त्वा । आक्रमोऽस्याक्रमाय त्वा । संक्रमोऽसि
संक्रमाय त्वा । उत्क्रमोऽस्युत्क्रमाय त्वा ।
उत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वा । अधिपतिनार्जोर्जो
जिन्व ॥ ९ ॥

कषिष्ठष्टिवीजरूपेण त्रिगुणत्वात्त्रिधा वर्त्तते इति त्रिवृ-
दन्नं तद्रूपां त्वां त्रिवृते उपदधामि ॥ प्रवृणोति भूतानोति
प्रवृदन्नं यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥
विशेषेण वर्त्तते भूतेषु इति त्रिवृदन्नं त्वं त्रिवृदसि त्रिवृते-

ऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ सह वर्त्तते सहदसि सहतेऽन्नाय त्वामु-
पद० ॥ आक्रामति पराभवति शुधामित्याक्रमोऽन्नं त्वमा-
क्रमोऽसि आक्रमाय त्वामुप० ॥ देहे संक्रामतीति संक्रमो-
ऽन्नं त्वं संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वामुप० ॥ सन्तानीत्पथ्ये
वोजरूपेण परिणम्योत्क्रामतीत्युत्क्रामोऽन्नं त्वं तद्रूपासि
उत्क्रमाय त्वामुप० उत्क्रष्टा क्रान्तिर्गमनं यस्वेत्युत्-
क्रान्तिरन्नम् हे इष्टके ! त्वमुत्क्रारसि उत्क्रान्त्यै अर्थाय
त्वामुपदधामि ॥ अथ तृतीयो व्याख्याभेदः । अधिकं पातौत्व-
धिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जित्वा
तर्पय ॥ एवं मन्त्रेष्वभिधेयानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्या ॥ ८ ॥

राज्ञसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिप-
तयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधृतां त्रिवृत्त्वा स्तोमः
पृथिव्यां अयत्वाज्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्रातु
रथन्तरं साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं ऋष-
यस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा
प्रथन्तु विधृतां चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे
संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गलोके यजमानश्च
सादयन्तु ॥ १० ॥

का० [१७, १२, १] नाकसदेऽनूकेषु पूर्ववर्जमृतव्यावे-
लायामाग्निनौवद्राज्ञसीति प्रतिमन्त्रम् । पूर्वानूके स्वाना-
भावात् पूर्वानूकवर्जं त्रिदिक्खनूकेषु ऋतव्यावेलायामनूकोपरि
राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराग्निनौवन्नाकसत्त्वं च्छेष्टका उपद-
धातीति सूत्रार्थः ॥ पुरस्तादुपदधाति । राज्ञसि । पञ्च

यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । इ इष्टके ! रात्री राजमाना
 प्राची पूर्वा दिक् त्वमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते तवाधिपतयो-
 ऽधिकं पालयितारः । अग्निर्हेतीनामुपद्रवकारिणीनां परा-
 मुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता । किञ्च त्रिवृतस्तोमः त्वा त्वां
 पृथिव्यां अयतु उत्थापयतु । आन्ध्रमान्ध्रनामकमुक्तं शस्त्रं
 प्र वो देवायान्नये इत्वादिकम् [ऐतर्यब्रा० २, ४०] अन्ध-
 र्याये न व्यथा अन्ध्र्या तस्ये चलनाभावाय त्वां स्तभ्रातु दृढी-
 करोतु । रथन्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्वं पति-
 ष्ठानाय त्वां स्तभ्रातु । प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा
 देवेषु युलोकमध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिभाषेन
 वरिम्णा उरुत्वेन त्वां प्रथन्तु प्रथयन्तु । ऊन्दस्युभययेति
 [पा० ३, ४, ११७] शप आर्धधातुकत्वात्तिलोपः । प्राणाः
 वा ऋषयः प्रथमजा इति [प, ६, १, ५] श्रुतेः आकाशस्य
 यादृशं विशालत्वं तादृग्विशालां त्वां कुर्वन्वित्यर्थः ॥ विधर्ता
 इष्टकानिष्पादयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च त्वां
 प्रथयताम् यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानो
 देवः अयमधिपतिः प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानो तौ च
 त्वां प्रथयताम् । विधर्ता चायमधिपतिश्चेति वाक् च तौ
 मनश्च तौ हीदुः सर्वं विधारयत इति [प, ६, १, ५] श्रुतेः ।
 किञ्च ते सर्वे यथोक्ता वस्त्रादयः संविदानाः ऐकमत्यनाव-
 स्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दुःखं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे
 स्वरूपे सुखरूपे स्वर्गं लोके यजमानम् इष्टके चकारात्त्वां च
 सादयन्तु ॥ स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमेऽ-
 ध्याये प्राचीमारोहेत्यादिकण्डिकासु [१० अ० १०—१४क०]
 व्याख्यातानि ॥ १० ॥

वि॒राड॑सि॒ दक्षि॑णा॒ दियु॑द्रास्ते॑ दे॒वा अधि॑-

पतय॒ इन्द्रो॑ हे॒तीनां॑ प्रति॒धर्ता॑ प॒ञ्चद॒शस्त्वा॒ स्तोमः॑
 पृथि॒व्याः॑ श्र॒यतु॒ प्रउ॑गमु॒कथ॑मव्य॒थायै॑ स्त॒भ्रातु॑
 ब॒ह्वत्साम॑ प्रति॒ष्ठित्या॑ अ॒न्तरि॑क्ष॒ ऋष॑यस्त्वा प्रथ॒-
 म॒जा दे॒वेषु॑ दि॒वो मा॒त्रया॑ वरि॒म्णा प्र॑थन्तु
 वि॒ध॒र्ता च॒ायमधि॑पति॒स्य ते॒ त्वा सर्वे॑ संवि॒दाना॑
 नाक॑स्य॒ पृष्ठे॑ स्व॒र्गे लो॒के यज॑मानञ्च साद॒यन्तु॑
 ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणतः । चतसृषु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उक्तानि सामानि चान्यानि समानमन्यत् । वायुरग्रेण इति [२७ अध्या० ३१ का०] प्रउगं शस्त्रम् ॥ ११ ॥

स॒म्राड॑सि प्र॒तीची॑ दि॒गादि॒त्यास्ते॑ दे॒वा
 अधि॑पतयो॒ वरु॑णो हे॒तीनां॑ प्रति॒धर्ता॑ स॒प्तद॒शस्त्वा॒
 स्तोमः॑ पृथि॒व्याः॑ श्र॒यतु॒ मरु॑त्व॒तीयमु॒कथ॑मव्य॒-
 थायै॑ स्त॒भ्रातु॑ वैरु॒पः॑ साम॑ प्रति॒ष्ठित्या॑ अ॒न्तरि॑क्ष॒
 ऋष॑यस्त्वा प्रथ॒मजा॑ दे॒वेषु॑ दि॒वो मा॒त्रया॑
 वरि॒म्णा प्र॑थन्तु वि॒ध॒र्ता च॒ायमधि॑पति॒स्य ते॒
 त्वा सर्वे॑ संवि॒दाना॑ नाक॑स्य॒ पृष्ठे॑ स्व॒र्गे लो॒के
 यज॑मानञ्च साद॒यन्तु॑ ॥ १२ ॥

अथ पश्चात् । सम्यग्राजते सम्राट् । आ त्वा रथं यथो-
 तवे इति [ऋक्स० म० ८, ७, ८, १] मरुत्वतीयं शस्त्रम्
 ॥ १२ ॥

स्वराडस्यदीची दिङ्गु रतस्ते देवा अधि-
 पतयः सोमो हेतीनां प्रतिधत्तैकविंशस्त्वा
 स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु निष्के वल्य-
 मुक्थमव्यथायै स्तभातु वैराजं साम प्रति-
 ष्ठित्या अन्तरिक्षं ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु
 दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधत्ता चाय-
 मधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य
 पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानश्च सादयन्तु ॥ १३ ॥

अथोत्तरतः । खेनैव राजते स्वराट् । अभि त्वा शूर
 नोनुम इत्यादिकं [ऋक्स० मा० ७, २, १५, २२] निष्के
 वल्यं शस्तम् ॥ १३ ॥

अधिपत्वांसि बृहती दिग्विप्रवे ते देवा
 अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधत्ता त्रिणा-
 वतयस्त्रिंशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्यां श्रयतां
 वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथायै स्तभीतां
 शाक्वरैवते सामनौ प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं ऋष-
 यस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा
 प्रथन्तु विधत्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे
 संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानश्च
 सादयन्तु ॥ १४ ॥

अथ मध्ये । हे इष्टके ! अधिकं पासयित्री बृहती

प्रौढोर्धा दिगसि । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ त्वां पृथिव्यां
 त्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुते शस्त्रे अचलनाय स्तम्भ्रीताम् ।
 शाक्तरैवते सामनी चान्तरिक्षे स्थित्यै त्वां स्तम्भ्रीताम् । दिव-
 चने विशेषः । तत्सवितुर्वृषीमहे इत्यादि [ऋक्स० म० ५,
 ६, १०, १] वैश्वदेवं शस्त्रम् । वैश्वानराय पृथुपाजसे इत्या-
 दिकमग्निमारुतं शस्त्रम् [ऋक्स० म० ३, १, १३, १] ॥ उक्त-
 मन्यत् ॥ १४ ॥

अयं पुरो हरिकेशः सूर्य्यरश्मिस्तस्य रथगृ-
 त्मश्च रथो जाश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ पुञ्चिकस्थ-
 ला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दृङ्क्षावः पशवो
 हेतिः पौरुषेयो बधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु
 ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विषो यश्च
 नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १५ ॥

का० [१०, १२, २-३] पुरीषमोष्योपर्ययं पुर इति
 पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ नाकसत्सु तूर्णौ
 चात्वालमृदं प्राक्षिप्य नाकसदामुपरि सर्वदिक्षु यथालिङ्गं
 लिङ्गानतिक्रमेण यत्लिङ्गको मन्त्रस्तद्विशि तन्मन्त्रेण पञ्चचूडा-
 संघकाः पञ्चष्टका उपदधातौति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजुषि लिङ्गो-
 क्तदेवत्वानि । योऽयं पुरोऽग्निः इष्टकारूपः पुरस्तादुपधीय-
 मानत्वात् पुरोऽग्निः । अग्निर्वै पुरस्ताद्यत्तमाह पुर इति
 प्राञ्चः अग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्तीति [८, ६, १, १६]
 श्रुतेः । कौटुभः । हरिकेशः हरयो हरितवर्षाः कनकवर्षाः
 केशाः केशसर्पः ज्वत्ता यस्य हरिः पिङ्गे हरिद्वेषे इत्यभिधा-

नात् । सूर्यरश्मिः सूर्यस्वेव रश्मयः किरणा यस्य । सूर्य-
स्वेव चान्ने रश्मय इति [८, ६, १, १६] श्रुतेः ॥ तस्मान्ने
रथगृत्सः रथोजाः च सेनानीग्रामस्थौ रथे गृत्सो मेधावी
कुशलो रथगृत्सः गृत्सो मेधावी गृत्पातेः सुतिकर्मण इति
वास्कोक्तेः [निब० ८, ५] । सेना नयतीति सेनानीः । धौ
ममुञ्चयार्थी । रथे चोजस्तेजो यस्य स रथोजाः रथमुञ्च-
कुशल इत्यर्थः । स ग्रामं नयतीति ग्रामधीः । एतन्ग्रामकौ
सेनानीग्रामस्थौ परिचारकौ तौ च वासन्तिकारुत् इत्यर्थः ।
वासन्तिकौ तारुत् इति [१६] श्रुतेः ॥ तथा पुञ्जिकस्थला क्रतु-
स्थला चेत्यप्सरसो दिगुपदिगुपे यस्य परिचारिके । पुञ्जिकस्य
पुञ्जीकृतस्य रूपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थलाधार-
भूता पुञ्जिकस्थला । क्रतूनां सङ्ख्यानां रूपादिज्ञानानां स्थला
स्थानभूता क्रतुस्थला । पुञ्जिकस्य क्रतूनां च स्थलं यस्यामिति
बहुव्रीहिरा । पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति
दिक् चोपदिशा चेति इ स्माद् माहित्यिरिति [१६] श्रुतेः ॥
दङ्क्ष्वो दगनशीलाः पशवः व्याघ्रादयो हेतिरायुधं वधः ॥
पौरुषेयः पुरुषसम्बन्धी बधः जननं बधः प्रहेतिः प्रकष्टमा-
युधं यस्मिन्नस्त्रे मुक्ते रावणसेनेव परस्परं रिपवो घ्नन्ति स
पौरुषेयो बधः । यदन्योऽन्यं घ्नन्ति स पौरुषेयो बधः प्रहे-
तिरिति [१६] श्रुतेः ॥ यस्याग्नेरियं सामग्री हे इष्टके !
त्वं तदग्निस्वरूपासीत्यर्थः । योऽयमग्निर्यो च तस्य सेनानी-
ग्रामस्थौ ये चाप्सरसौ ये च हेतिप्रहेतो तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा
नमो नमस्कारोऽस्तु ते सर्वे नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु ते
नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु यं नरं वयं द्विषः यस्यानिष्टं चिन्तयामः
यस्य नरो नोऽस्मान् हेष्टि चस्मात्प्रोतिं करोति तं नरमेवां
पूर्वोक्तानां जन्धे दंष्ट्राकरास्ते मुखे वयं दधः प्रक्षिपामः जभिः

नाशने जन्मयति नाशयति जन्मा दंष्ट्रा यस्मिन्नस्तीति जग
सुखम् ॥ १५ ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च
रथे चित्रश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ मे नका च सह-
जन्या चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षांसि
प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो
मृडयन्तु ते यं द्विषो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां
जन्मे दक्षः ॥ १६ ॥

अथ दक्षिणतः । दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा दक्षिणा-
दाजिति [पा० ५, ३, ३६] सम्यन्ताहक्षिणशब्दादाच्-
प्रत्ययः दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म यस्य
विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः । अयं वै वायुर्विश्व-
कर्मा योऽयं पवत एष ह्योदत् सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षि-
णेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वातीति [८, ६, १, १७]
श्रुतेः ॥ तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः स्वनति
शूरशब्दं करोतीति रथस्वनः । रथे स्थितः चित्र आसुर्य-
कारी रथेचित्रो ग्रामणीः हलदन्तादिति [पा० ६, ३, ८]
सप्तम्या अलुक् तो यै आहृत् यै औ ताहृत् इति [१७] श्रुतेः ॥
मानयन्त्येनां मेवका । जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्या । अप्-
सरसो द्वि सर्वसाधारणाः एते अप्सरसौ ॥ यातुधाना रक्षसाम-
वान्तरजातिभेदो बोध्यः हेतिप्रहेती अप्प्रासुधविशेषौ । क्रूरा
यातुधानास्तीक्ष्णहेतिरूपाः अतिक्रूराणि रक्षांस्यतितीक्ष्ण-
प्रहेतिस्वरूपाणि ॥ हे इष्टके ! यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं तद्-
पासि ॥ शुक्लयजुर्वेदः ॥ १६ ॥

अयं पश्चाद्द्विप्रव्यचस्तस्य रथप्रोतश्चासम-
 रथश्च सेनानीयामण्यौ । प्रम्नोचन्ती चानुम्नो-
 चन्ती चाप्सरसौ व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेति-
 स्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु
 ते यं द्विप्रो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः
 ॥ १७ ॥

अथ पश्चात् । अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति [पा०
 ५, ३, ३२] सूत्रेण निपातः । पश्चात् पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः
 आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्व-
 व्यचाः असुन् पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यत इति पश्चात् । असौ वा
 आदित्यो विश्वव्यचाः । यदा ह्येवैष उदेत्यथेदं सर्वं व्यचो
 भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव यन्तं पश्य-
 न्तीति [८, ६, १, १८] श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत
 इव स्थिरो रथेप्रोतः सेनानीः । असमोऽन्यै रथैरतुल्यो रथो
 यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रामणीः तौ च वार्षिकीतृ । वार्षिकी
 तावतृ इति [१८] श्रुतेः ॥ प्रम्नोचति, नरं प्रत्याकानं दर्शय-
 तीति प्रम्नोचन्ती ॥ अनु वारं वारं न्नाचन्तीत्यनुम्नोचन्तीत्य-
 प्सरसौ ॥ व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः सर्पाः प्रहेतिर्यस्य तद्गु-
 पासि ॥ उक्तमन्यत् ॥१७॥

अयमुत्तरात् संयहसुस्तस्य ताद्यश्चारिष्ट-
 नेमिश्च सेनानीयामण्यौ ॥ इन्द्राक्षी च घृता-
 ची चाप्सरसावापो हेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्यो
 नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं

द्विष्णो यश्च नो द्वेष्टि तमेष्वां जम्भे दध्मः ॥ १८

अथोत्तरतः । उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् उत्तराधरेत्यादिनि
 [पा० ५, ३, ३४] आत्प्रत्ययः अयमुत्तरतः संयदसुः यद्
 सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यं प्रति जनाः स संयदसुः
 यज्ञं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात्
 तथा च श्रुतिः [८, ६, १, १८] । यज्ञो वा उत्तरात्तद्यत्तमाहे
 त्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यज्ञोऽथ यत्संयदसुरित्याह यज्ञः
 हि संयन्तीतीदं वस्विति ॥ तीक्ष्णाऽन्तरिक्षे क्षिपति पक्षाविति
 तार्क्ष्यः अरिष्टानुपहिंसिता नेमिराशुभं यस्य सोऽरिष्टनेमि
 एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ शारदात्रु । शारदो नात्रु
 इति [१८] श्रुतेः ॥ विश्वाची घृताची चाप्सरसो ते च दिशो
 पदिशे । विश्वं सर्वं प्रत्यञ्चतीति विश्वाची सर्वसाधारणत्वात् ।
 घृतमञ्चति भुङ्क्ते घृताची घृतं ह्यप्सरसामत्रम् । घृतस्य स्तीकं
 सकृदङ्ग आश्रामौत्युर्वशीवचनात् ॥ आपोऽपां समूहा हति
 तस्य समूह इत्यण् [पा० ४, २, ३७] वातः वायुः प्रहेतिः ॥
 तेभ्य इत्याद्युक्तम् ॥ १८ ॥

अयमुपयुर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषणाश्च
 सेनानीग्रामण्यौ ॥ उर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सर-
 समाववस्फूर्जन् हेतिविद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो नमो
 अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्णो
 यश्च नो द्वेष्टि तमेष्वां जम्भे दध्मः ॥ १८ ॥

अथ मध्ये । उपरि ऊर्ध्वदेशेऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः उपर्युप-
 रिष्टादिति [पा० ५, ३, ३१] निपात ऊर्ध्वदेशे इत्यर्थे

अर्वागधोमुखं यहसु धनं जलरूपं यस्मात्सोऽर्वाग्वसुः अधो जलं प्रजाभ्यां ददातीत्यर्थः । तथा च अतिः [८, ६, १, २०] पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्तमाहोपरोत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यद-
र्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसु षष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयत इति ॥
तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति सेनजित् शांभना सेना यस्येति
सुषेणः पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६] पत्वम् ततो णत्वम् तो
सेनानीग्रामण्यो तो हैमन्तिक्रावृत् हैमन्तिको तावृत् इति [२०]
अतिः ॥ उरुः पृथुः कामो वशो यस्याः सोर्वशो । रूपातिशयात्
पूर्वमेव पुंसां चित्तमुपैतीति पूर्वचित्तिः । एते दिगुपदिगृपे
अप्सरसौ ॥ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे अवस्फूर्जतीत्यवस्फूर्जन् भय-
हंतृशब्दं कुर्वन् हतिः । विद्युच्चपला प्रहेतिः ॥ शिष्टं व्याख्या-
तम् ॥ १८ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या
अयम् ॥ अपां रतांसि जिन्वति ॥ २० ॥

का० [१७, १२, ५] छन्दस्यास्मिन्नोऽनूकान्तेषु परस्तादा
यतीरग्निर्मूर्धंति प्रत्यृचम् । वक्ष्यमाणा गायत्र्याद्याः छन्दस्या
एकेकस्मिन् स्थाने तिस्र उपदधाति । तासां मध्यमा पद्यानृकं
तामभितो ह्ये अर्द्धपद्ये अत्र पूर्वदिश्यन्कान्ते तिस्रा गायत्रीर-
ग्निर्मूर्धंति प्रत्यृचम् एवं वक्ष्यमाणा अर्पति सूत्रार्थः ॥ तिस्र-
ऋचोऽग्निदेवत्या गायत्रयः । आद्या व्याख्याता [३ अध्या० १२-
क०] ॥ २० ॥

अयमग्निः महस्विणो वाजस्य शतिनस्पतिः ।
मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ २१ ॥

अयमग्निरीदृशस्तं स्तुम इति शेषः । कीदृशः महस्तं

संख्या अस्यास्तीति सहस्री तस्य। शतिनः शतसंख्यावती वाज
स्वान्नस्य पतिः स्वामी अनेकान्नप्रद इत्यर्थः । तथा रयीणां
धनानां मूर्धा शिरोवदुत्तमः अग्निर्हि सर्वधनीनां प्रधानधनं
दृष्टादृष्टसाधनत्वात् कविः क्रान्तदर्शनः ॥२१॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत ।
मूर्धो विप्रवस्य वाघतः ॥ २२ ॥

व्याख्यातैकादशे हात्रिंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेना यत्रा नियुक्तिः
सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां
जिह्वामग्ने चक्षुषे हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

का० [१७, १२, ७] पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिम्बेलायां
भुवो यज्ञस्येति । पूर्वदिशि रेतःसिम्बेलायां त्रिष्टुप्त्रा इष्टका
उपदधाति त्वेन तिस्रः त्रिष्टुप्कन्दस्काभिर्ऋग्मिरुपधेया
इष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्रेऽपि तिस्रस्त्रिष्टुभ आन्वेयः । प्रथमा
व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये [१३, १५] ॥२३॥

प्रबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रतिधेनु-
मिवायतीमुषासम् । यद्वा इव प्रवयामुज्जि-
हानाः प्रभानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥ १४ ॥

जनानां ज्ञानग्रहाद्द्विजतर्पणसत्यादिसम्यक्त्रामग्निहोत्रिणां
समिधा समिन्धनेनाग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वम-
धिकारं जानातीत्यर्थः । दीपजनेत्यादिना [पा० ३, १, ६८]
लुङि कर्तरि चिष् । तत्र दृष्टान्तः । आयतीमागच्छन्तीं
धेनुं यथा वसः प्रतिबुध्यते यथा घोषसमागच्छन्तीं

प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते ॥ दीप्तस्य तस्याम्नेर्भानवो रश्मयो
नाकमच्छ्व स्वर्गमभितः प्रसिस्त्रते प्रसरन्ति । अच्छ्वामेरासु-
मिति शाकपूणिः [निरु० ५, २८] । दृष्टान्तमाह । यद्वा
इति महन्नाम [निघ० ३, ३, १३] । यद्वाः महान्तो जात-
पक्षाः पक्षिणो वयां वृक्षशाखां प्रोज्जिह्वानाः प्रोहच्छ्वन्तो नाक-
माकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् ॥ ऋचोऽर्थान्तरं वा । जना-
नामृत्विजां सम्बन्धिन्या समिधाग्निरबोधि प्रतिबोधितः प्रञ्च-
लितः प्रायतीमुषसं प्रातःकालं प्रति धेनुं यथा प्रतिबोध-
यन्ति उत्थापयन्ति । तस्य भानवः प्रोज्जिह्वाना नाकमभि
प्रसिस्त्रते । दृष्टान्तः । वयां पक्षिणां मध्ये यद्वाः महान्तः
पक्षिणो यथा प्रोहच्छ्वन्तः प्रसरन्ति । विः पक्षी तस्यामि
ह्वान्दसे गुणे वयामिति रूपम् । एकः प्रशब्दः उज्जिह्वाना
इत्यत्र सम्बध्यते द्वितीयः सिस्त्रते इत्यत्र । सृ गतौ ह्वादिः
लट् । ओहाड् गतौ शानच् जिह्वानाः । उषासमिति
संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अवो^१चाम कवये^२ मेध्याय^३ वचो^४ वन्दारु^५
वृषभाय^६ वृषणे^७ । गविष्ठिरो^८ नमसा^९ स्तोममग्नौ^{१०}
द्विवीव रुक्कामुरुव्यञ्चमश्रेत् ॥ २५ ॥

उहातारो वदन्ति । वयं कवये क्रान्तदर्शनेऽग्नये वचो-
ऽवोचाम सुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः । कौटुगाय कवये ।
मेध्याय मेधे यज्ञे योग्याय । वृषभाय श्रेष्ठाय कामानां
वर्षयित्रे । वृषणे सेक्ने यूने परिणामरहिताय । कौटुगं
वचः वन्दारु वन्दनशीलं सुतितत्परम् । मृगन्धोराः [पा०
३, २, १७३] इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्थिरोऽप्रथाव्यो
होता नमसाग्नेन युतं स्तोमं सुतिमग्नौ प्राह्ववनीये अश्रेत् ।

अन्तर्भूतस्यार्थः अयतिः लङ्ङुड्ये हृन्दसि लुङ्ङुड्ङिट इति [पा० ३, ४, ६] वचनात् बहुलं हृन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् गुणः । होताग्नी स्तोममापयिष्यति आसञ्जयिष्यति याज्यानुवाक्वाभिरन्नमग्निसम्बद्धं करिष्यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । दिवीव रुक्ममुत्प्रेक्षते दिवि द्युलोके रुक्मं रोचमानमादित्यम् सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्थानादिषु विप्रसृताः सरवो बहवो व्यञ्चाः सुतयो गतयो वा यस्येति तमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्तोमः सूर्येणोपमयीते । नवियुधिभ्यां स्थिर इति [पा० ८, ३, ८५] षत्वम् ॥ २५ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धाहृमिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीष्टः । यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशे-विशे ॥ २६ ॥

का० [१७, १२, ८] जगतीञ्च पञ्चादयमिहेति । तिस्रभिः पञ्चाद्रेतः सिग्वेलायां तिस्रो जगतीसंज्ञेष्टका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो जगत्व आग्नेयः । आद्या व्याख्याता [३ अध्या० १५ क०] ॥ २६ ॥

जनस्य गोपा अजनिष्ट जायविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे । घृतप्रतीको बृहता दिविस्प्रशा द्युमहिभाति भरतेभ्यः शुचि ॥ २७ ॥

योऽग्निर्भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सकाशादजनिष्ट जातः तैर्मथितत्वाप्तेभ्यो जात इत्युच्यते । भरता इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् [निघ० ३, १८, १] । किमर्थं जातः । नश्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सूनाय प्रसूताय कर्मणे यागाय सृतेरिडागम आर्षः अभिनवं नवीयस्सकौ ईक्षोप आर्षः । सोऽ-

ग्निर्दिविस्वशा द्युलोकस्पर्शिना वृहता ज्वालासमूहेन द्युमत्
कान्तिमद्यथा तथा विभाति विविधं दीप्यते । कौटुशो-
ऽग्निः । जनस्य यजमानस्य गोपाः । गोपायति रक्षतीति
गापाः क्लिप् लोपो व्योर्वलि [पा० ६, १, ६६] यलोपः ।
जागृविः जागरणशीलः कर्मणि सावधानः । सुदक्षः शोभनो
दक्ष उत्साहो यस्य अतिकुशलो वा । घृतप्रतीकः घृतं प्रतीकं
मुखे यस्य । शुचिः शुद्धः बहूनि हवीषि भक्षयन्नपि उच्छिष्टो
न स्यात् शोधको वा ॥ २७ ॥

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्द-
च्छ्रियाणां वने वने । स जायसे मथ्यमानः
सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पृचमङ्गिरः ॥ २८ ॥

हे अग्ने ! अङ्गिरसः अङ्गिरोवंशोद्भवा ऋषयस्त्वामन्व-
विन्दन् लेभिरे अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः । किञ्भूतं त्वां गुहा
गुहायां निगूढे प्रदेशे हितं स्थितमस्य, प्रविष्टमित्यर्थः ।
अग्निर्देवेभ्य उदक्रामस्तोऽप आविशदित्वादि अर्तुतः । सुपां सुतु-
गिति [पा० ७, १, ३८] गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः । हे अग्ने !
पुनर्नष्टं त्वां वने वने श्रिश्रियाणं नाजावनस्यद्विषु त्रितमङ्गि-
रसोऽन्वविन्दन् । नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८, १, ४]
वनेपदस्य हित्वम् । अयतेः शानचि बहुलं इन्दसीति [पा०
२, ४, ७६] शपः श्लुः हित्वं च । यं त्वामङ्गिरसोऽलभन्त स
त्वं जायसेऽधुनाप्यरक्षिभ्य उत्पद्यसे । कौटुशः । महत्सहः
महता बहुना सहसा बलेन मथ्यमानः । महत्सहःशब्दाभ्यां
टतोयालोपः । मथ्यमानो जायस इत्यर्थः । हे अङ्गिरः !
अग्ने ! अत एव सहस्रो बसस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति कुलयः
बलेन मन्वनाज्जायमानत्वाद् बसपुत्रं वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चाग्ने-
ये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते
॥ २६ ॥

का० [१७, १२, ८] अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः
समिति । जगतीभ्योऽपरास्तिस्रोऽनुष्टुप्संज्ञेष्टकाः प्राङ्मुख
उपदधाति सखाय इत्यृक्त्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः ।
ऋत्विजः प्रति यजमानो ब्रूते हे सखायः ! ऋत्विजः सम्यञ्चं
समीचीनमिषं हविलक्षणमन्नं समीचीनं स्तोमं चाग्नेये वः
यूयं सम्पादयत अन्नार्थं हविः कुरुत त्रितृत्पञ्चदशादिस्तोमं
च वदतेत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचनं
कृत्वा वसादेशे व इति । समित्युपसर्गस्यापेक्षितः क्रियाशे-
षोऽध्याहर्तव्यः । कोट्टशायान्नेये क्षितीनां मनुष्याणां वर्षि-
ष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धतमाय । प्रियस्थिरेत्यादिना [पा० ६, ४,
१५७] वृद्धस्य वर्षादेश इष्टनि । क्षियन्ति निवसन्ति भूमा-
विति क्षितयो नराः कर्तरि क्तिन् । सर्वपूज्यायेत्यर्थः । तथा
जर्जो जलस्य नप्त्रे पौत्राय । अङ्गो वनस्पतयो जायन्ते
तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । तथा सहस्वते बलवते
सहो बलमस्वास्तौति ॥ २६ ॥

संसमिद्यवसे वृषन्नने विश्वान्यर्य आ ।
इडस्य दे समिध्यसे स नो वसुन्याभर ॥ ३० ॥

हे वृषन् ! वर्षितः सेतः ! हे अग्ने ! अर्यः स्वामी त्वं
विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात्संयुवसे संयौषि यज-
मानेन सङ्गमयसि । यौनेर्विकरणपदव्यत्ययः । अर्यः स्वामि-
वैश्वयोरिति [पा० ३, १, १० ३] निपातः । इडः इडायाः

गोः पृथिव्या वा पटे स्थाने उत्तरवेद्यां समिध्यसे कर्माग्निं
दीप्यसे स ईदृशस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर
देहीत्यर्थः हरतेर्भकारः ॥ ३० ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः ।
शोचिष्के शं पुरुप्रियाम्ने हव्याय वोढवे ॥ ३१ ॥

चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः
अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्सम्बुद्धिः । हे पुरु-
प्रिय ! पुरुणां बहूनां यजमानानां प्रियः यद्वा पुरवः प्रिया
यस्य पुरु बहु हविः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय ! हे अग्ने !
विक्षु प्रजासु ऋत्विग्यजमानाः त्वां हवन्ते आह्वयन्ति । ह्वेज्
आह्वाने ह्वः सम्प्रसारणमिति [पा० ६, १, ३२] शपि सम्प्र-
सारणं गुणश्च । किं कर्तुम् । हव्याय वोढवे । विभक्ति-
व्यत्ययः । हव्यं वाढं प्राप्तुम् । तुमर्थे सेसेनिति [पा० ३,
४, ८] तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

एना वा अग्निं नमसोर्जो नपात्माहुवे ।
प्रियं चेतिष्ठमगतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृत-
तम् ॥ ३२ ॥

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् ।
स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्
स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

स दुद्रवत् स्वाहुतः स दुद्रवत् स्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवः राधो जनानाम् ॥ ३४ ॥

का० [१७, १२, १०] आषाढवेलायाः पुरस्ताद् बृहतीरेना व इति । आषाढवेलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतीष्टका एना व इति तिस्रभिरुपदधातीत्यर्थः ॥ तिस्रा बृहत्यः प्रगाथः ऋग्द्वयग्रन्थेन ऋक्त्रयसम्पादनं प्रगाथः तत्र बृहतीसतोबृहतीभ्यां तिस्रो बृहत्यः कृताः यस्यास्तृतीयो द्वादशाक्षरोऽन्ये तयोऽष्टाणीः सा बृहती एना वोऽग्निं नमसोर्जां नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिः स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतमिति ॥ यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशाणौ तृतीय-तुर्यावष्टाणौ सा सतोबृहती स याजते अरुषा विश्वभोजमा स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवः राधो जनानामिति ॥ तत्र बृहत्यास्त्रयो पादं द्विरावर्त्य सतोबृहत्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया बृहतो कृता सताबृहत्या द्वितीयपादं द्विरावर्त्य तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया बृहती कृता एवं तिस्रो बृहत्यः संहितायां पठिताः तत्रावर्तितपादानामर्थान्तराभावादु हे ऋचौ व्याख्यायते ॥ एना वः । विभक्तोऽकारः । हे ऋत्विग्यजमानाः ! वो युष्माकं सम्बन्धिना एना एनेन नमसाक्षेण हविलक्षणेनाग्निमहमाहुवे-आह्वयामि । वो युष्माकमेनमग्निं नमसाहुव इति वा । कौटुशमग्निमूर्तां नपातमपां पोत्रम् प्रियं यजमानानां प्रीति हेतुम् चेतिष्ठमतिशयेन चेतयितारम् तुरिष्ठेमेयःस्त्रिति [पा० ६. ४, १५४] इष्टनि परे तृचो लोपः । अरतिमलमतिं पर्याप्तमतिं यद्वा रतिरुपरमस्तद्द्रवितम् सदोद्यमयुतमित्यर्थः । स्वध्वरं शोभन्ना अध्वरा यज्ञा यस्य तम् । विश्वस्य दूतं सर्वस्य

यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा दूतवत्कार्यकारिणम् सर्वस्य
 हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात् । अमृतं मरणरहितम् ॥
 अथ मनोमृहती व्याख्यायते । स योजते । यमग्निमाह्व-
 यामि सोऽग्निः अरुषा अरुषो रोषरहितो माधू विश्वभोजसा
 विश्वं भुञ्जते तो विश्वभाजसो सर्वस्य भाक्तारो हितोयादिव-
 चनस्थाने आकारः भुजेरसन् एवंविधावश्वौ रथे योजते यनक्ति
 विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्वपटं रथपटं चाध्याहार्यम् । स
 एवाग्निः रथारूढः सन् स्वाहृतः शोभनप्रकारेणाहृतः सम्
 दद्रवत् द्रवति गच्छति द्रुगतौ णिश्चिद्द्रुस्रभ्य इति [पा० ३,
 १, ४८] लुङि चङ् हित्वम् अडभावगुणाभावावाधौ । कुत्र
 गच्छतीत्यत आह सुत्रहोति वसूनामिति वसुशब्दो रुद्रादि-
 त्ययोरुपलक्षकः वसूनां रुद्राणामादित्यानां सवनत्रयदेवानां
 यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो
 धनं हविर्लक्षणं चास्ति तत्राग्निर्गच्छतीति । सुब्रह्मा ब्रह्म-
 पटं सर्वत्विगुपलक्षणं शोभनो ब्रह्मा ऋत्विग्यत्र शुभत्विग्युक्तः ।
 सुशमी शमीति कर्मनाम [निघ० २, १, २३] । शोभ-
 नानि कर्माणि यत्रेति सुशमी शोधनकर्मवान् । अग्निरा-
 हृतो रथेऽश्वादिभ्युच्य यज्ञे हविर्भोक्तुमाज्ञागच्छतीति सर्वार्थः
 ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यज्ञो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ३५ ॥

का० [१७, १२, १३] अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने
 वाजस्येति । गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्त्र उष्णिक्रमज्ञा इष्टका
 अग्ने इति ऋक्त्रयेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्र उष्णिहः
 हे अग्ने ! हे सहसो ! यज्ञो बलस्य पुत्र ! सह इति बल-

नाम [निघ० २, ८, १७] । यद्दुरिति पुत्रनाम [निघ० २, २, ११] मन्यनाज्जायमानत्वाद्दलस्य पुत्रत्वम् सहस्यत्वमित्युक्तं च । हे जातवेदः उत्पन्नज्ञान ! अस्मि अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि । कीदृशस्त्वं गोमतः धेनुयुक्तस्य वाजस्यान्नस्येशानः ईश्वरः अतएव धनं गाश्च देहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स इधानो वसुष्कविरग्निरीडेन्यो गिरा ।
रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ३६ ॥

हे पुर्वणीक ! पुरु बहु अनीकं मुखं यस्य तत्सम्बन्धिः सर्वदाहकत्वात् । यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतेः । हे बहुमुखान्ने ! अस्मभ्यमस्मदर्थं रेवत् रयिमत् धनवद् यथा तथा स त्वं दीदिहि दीप्यस्व । दिवेः शपः श्लुः हित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा० ६, १, ६६] वलोपः । रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् रयेर्मताविति [पा० ६, १, ३७ वा० ४ । सम्प्रसारणम् । तथा त्वया हविर्गार्ह्यं यथास्माकं धनातिर्भवतीत्यर्थः । स पूर्वोक्तः, कीदृशस्त्वमिधानः दीप्यमानः । वसुः निवासहेतुः । कविः क्रान्तदर्शी । अग्निः अग्ने नयतीत्यग्रणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्त्तक इत्यर्थः । गिरा त्रयी-लक्षणाया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः सुत्यः षोडादिक एन्यः ॥ ३६ ॥

क्षुपा राजन्नत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः ।
स तिम्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥ ३७ ॥

हे राजन् दीप्यमान ! हे तिम्मजम्भ ! तिम्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य यदा तिम्ममिति वक्ष्यनाम [निघ० २, २०, १३] हे वक्ष्यदंष्ट्र अग्ने ! वस्तोः अयःसम्बन्धिन उतापि उषसः

उषःकालसम्बन्धिनो रक्षसो रक्षांसि राक्षसान् स त्वं प्रतिदृष्ट
प्रत्येकं भस्मीकुरु लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् छन्दसि
परऽप्येति [पा० १, ४, ८१] प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात् पर-
त्वम् । कीदृशस्त्वम् क्त्वा उप आत्मनापि स्वभावतोऽपि
क्षपः क्षपयतीति क्षपः क्षप क्षेपे चरादिः पचाद्यच् स्वभावतो
रक्षसां क्षपयिता । मन्त्रेष्वाम्नादेरात्मन इति [पा०
१४१] आत्मन आकारलोपस्तृतीयैकवचने ॥ ३७ ॥

भद्रो नो^१ अग्निराहु^१तो भद्रा रातिःसु^१भ-
ग भद्रो अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व हृत्व-
तृयं^१ । येना समत्स^१ सामहः ॥ ३९ ॥

येना समत्स^१ सामहोऽव स्थिरा तनुहि
भूरि शर्घं^१ताम् । वनेमा ते अभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

का० [१७, १२, ११] भद्रा न इति ककुभस्ताभ्यः । हृह-
र्ताभ्यः पुरस्तात्तिस्रः ककुविष्टका भद्रो न इत्यृक्त्वेणोपदधा-
तीति सूत्रार्थः ॥ प्रगाथः ककुप्सतोहृहर्तीभ्यां तिस्रः ककुभः
पादात्तया कृताः आत्रत्तस्य नार्थान्तरम् । भद्रो नोऽग्निरा०
प्रशस्तय इति ककुप् मध्यः पादो दादगक आद्यतृतीयावष्ट-
काविति तल्लक्षणम् । भद्रं मनः कृणुष्व हृत्वतृयं येना समत्स
सामहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्घंतां वनेमा ते अभिष्टिभि-
रिति सतोहृहर्तो आद्यतृतीयौ दादगको द्वितीयतुर्यावष्टका-
विति तल्लक्षणम् ॥ तत्र ककुम् व्याख्यायते । यजमानश्चित्य-
मग्निं मन्त्रोध्य प्रार्थयते । हे सुभग ! शोभनभग ! शोभनं
भगमैश्वर्यं यस्य । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः त्रियः । ज्ञान

वैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणेत्युक्तेः । हे षड्भुधैश्वर्ययुक्त !
 आहुतः ऋत्विग्भिराहुतोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्रः भन्दनीय
 कल्याणो भवत्विति शेषः । किञ्च रातिः त्वदीयं दानं
 भद्रास्तु कल्याणकार्यस्तु । अध्वरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कार्यस्तु ।
 उतापि च प्रशस्तयः कीर्तयो भद्रा सुखदायिन्यः सन्तु ॥
 अथ द्वितीया । हे अग्ने ! येन मनसा समस्तु संग्रामेषु त्वं
 ससहः अभिभवसि शत्रून् षड् मर्षणे छन्दस्यभिभवे च लङ्
 द्वित्वाडभावी छान्दसौ संहितायामभ्यासदीर्घः । तस्मिन्
 वृत्ततूर्ये पापनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व तूर्यतिर्वधकर्मा ।
 वृत्तः पापम् पाप्मा वै वृत्त इति श्रुतेः । किञ्च भूरि बहु
 शर्धतां बलं कुर्वतां सम्बन्धीनि स्थिरा स्थिराणि धनूषि
 श्रवतनुहि श्रवतारय ज्यारहितानि कुरु । शर्ध इति बल-
 नाम [निघ० २, ८, ७] शर्धं बलं कुर्वन्ति शर्धन्ति सुपः
 क्तिप् ततः शट्प्रत्ययः शर्धन्तोति शर्धन्तस्तेषाम् । किञ्च ते
 तवाभिष्टिभिर्मार्गैर्वयं वनेम सम्भजेम भाग्यानि वसूनि सेवे-
 महि । वनेमा येनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ३८ ॥ ३९ ।
 ॥ ४० ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति
 धेनवः । अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो
 वाजिन दूषं स्तोत्रभ्य आभर ॥ ४१ ॥

का० [१७, १२, १४] अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निं
 तमिति । दक्षिणेऽनूकान्ते तिस्रः पङ्क्तिसंज्ञा इष्टका
 अग्निस्तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पंक्तयः
 यस्य द्वौ पादावष्टकौ सा पंक्तिः । यो वसुः तापपाकप्रकाशै-
 रूपकुर्वन् धनुरुपो वसुरित्युच्यते वसुर्वासयिता वा यः तमग्निं

मन्यं जानामि । धेनवो गावो यमग्निमुद्धृतं ज्ञात्वा अस्तं
गृहं यन्ति गच्छन्ति दोहकालाऽस्माकं होमार्थं प्राप्त इति ।
आश्वः शीघ्रगामिनोऽर्वन्तोऽश्वा यं दृष्ट्वास्तं यजमानगृहं यन्ति
गच्छन्ति । नित्यासः नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनो
वाजिनो बलवन्तोऽश्वाः सैन्धवाश्वाभिप्रायेण पुनर्वचनम्
यं दृष्ट्वास्तं यन्ति । यमुपास्य गवाश्वादिकं लभ्यते इत्यर्थः
तादृशं हि अग्ने ! स्तोत्रभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इष-
मन्नमाभर आहर देहि ॥ ४१ ॥

सो अ॒ग्निर्यो॑ वसु॒र्गृ॒णे सं य॒माय॑न्ति॒ धे॒न-
वः । स॒मर्व॑न्तो रघु॒द्रवः॑ स॒ सु॒जा॒तासः॑ सूर॒य
इष॑ स्तो॒त्रभ्य॑ आ॒भर ॥ ४२ ॥

योऽग्निर्वसुर्वामयिता स अग्निः विभक्तिश्चत्ययः तमग्निं
गृणे स्तोमि गृ शब्दे स्वादिः लटि तद्ध्यत्तमैकवचनन् स्वादि-
त्वाद्भवः [पा० ७, ३, ८०] । यदा सोऽग्निः गृणे स्तृयते
ऽस्माभिः कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम् । धेनवो यमग्निं
समायन्ति समागच्छन्ति । अर्वन्तोऽश्वा यं समायन्ति कीदृशा
अर्वन्तः रघुद्रवः रत्नयोरैक्यम् लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् लघु शीघ्रं
द्रुणन्ति गच्छन्ति लघुद्रवः द्रू बध्गत्याः स्वादिः क्वादिश्च क्शिप् ।
सूरयः विहांसो योम्या ऋत्विजो यं समायन्ति यदुपासकं
सर्वं भजन्ते इत्यर्थः । कीदृशाः सूरयः सुजातामः शोभनं
जातं जन्म येषां ते सुजातामः सुजाताः आज्ञसेरिति [पा०
७, १, ५०] असुक् तादृशं हि अग्ने ! त्वं स्तोत्रभ्य इषमन्न
माभर ॥ ४२ ॥

उ॒भे सु॑स॒न्द्र स॒र्षि॒षो द॒र्वी॑ श्री॒णी॒ष आ॒स-

नि । उतो न उत्पूर्या उक्थेषु शवस-
स्यत इषः स्तोत्रभ्य आभर ॥ ४३ ॥

चन्द्रे सु शकारेणेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य
शागमः हे सुचन्द्र ! चन्द्रमिति हिरण्यनाम [निघ० १, २, २]
शोभनं चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् यदा शोभनश्चन्द्रः इव चन्द्रो
धनदाता शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तम् ।
यदा शोभनं चन्द्रत्याह्लादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र ! आसनि
आस्ये मुखे सर्पिषः पानायेति शेषः घृतस्य पानाय उभे दर्वी
दर्व्याकारो हस्तौ शीणोपे आश्रयमि सेवसे श्री पाके क्यादिः
अत्राश्रयार्थः । उतो आपिच हे शवमः पते ! वनस्याधिपते !
उक्थेषु शास्त्रवत्सु यज्ञेषु नोऽस्मानुत्पूर्याः उक्थेषु पूरय
धनेरिति शेषः । स्तोत्रभ्य इषमन्नमाहर ॥ ४३ ॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं
हृदिस्मृशम् । ऋध्यामा त ओहैः ॥ ४४ ॥

का० [१७, १२ १५] उत्तरे पदपंक्तौ अग्ने तमिति ।
उत्तरानूकान्ते तिस्रः पदपंक्तौष्टका अग्ने तमिति तिस्रभिरु
पदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पदपंक्तयः । यस्याः पञ्चा-
क्षराश्रित्वारः पादा एकः षडर्णः सा पदपंक्तिः । यदा त्रयः
पञ्चार्णाश्रित्युर्थश्चतुरर्णः पञ्चमः षडर्ण इति । पञ्चकाश्रित्वारः
षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्कोवा पदपंक्तिरित्युक्तेः । तत्राद्यायाश्च-
तुर्थश्चतुष्कः । हे अग्ने ! ते तव तं क्रतुं तावकम्पसिद्धं यज्ञ-
मद्यास्मिन् दिने वयमृध्याम समर्धयाम । समृद्धङ्करवाम-
त्यर्थः । आशिषि लोट् । संहितायां दीर्घः । कैः स्तोमैः
सुतिभिः सामस्रमूहैः । कीदृशैः स्तोमैः । ओहैः । वहै रूपं

वहन्ति फलं प्रापयन्तीत्योहाः तैः वहन्ति प्रतिपादयन्ति त्वत्-
कर्मरूपनामानोति वा । तत्रैको दृष्टान्तः । अश्वं न स्तोमैः ।
न इवार्थे । यथा स्तोमैः सुतिभिरश्वमाश्वमेधिकं विप्राः
समर्हयन्ति । द्वितीयो दृष्टान्तः । क्रतुं न हृदिस्पृशम् हृदि
स्पृशति हृदिस्पृक् । हनदन्तादित्यलुक् [पा० ६, ३, ६]
अतिप्रियं चिरं मनसि स्थितं भद्रं कल्याणं क्रतुं सङ्कल्पं यथा
समर्हयन्ति । क्रतुर्यज्ञः सङ्कल्पश्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो-
रस्य सम्बन्धः । चिराभिलषितं यथा सन्तः सम्पादयन्ती-
त्यर्थः ॥ ४४ ॥

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः ।
रथीऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ ४५ ॥

अथेत्यर्थेऽधेत्यव्ययम् । निपातस्य चेति [पा० ६, ३,
१३६] संहितायां दीर्घः । हि पादपूरणः । हे अग्ने !
अथ समनन्तरमेव क्रतोः अस्मद्यज्ञस्य रथीः सारथिरिव बभूथ
भव बभूथाततय्येत्यादिना [पा० ७, २, ६४] इडभावः । रथा-
ऽस्यास्तीति रथीः सारथीरथादीरन्वीरचावित्स्वत्यर्थे ईरच्
प्रत्ययः । सारथिर्यथा रथनिर्वाहं करोति तथा अथनिर्वाहका
भवेत्यर्थः । काट्यस्य क्रतोः भद्रस्य कल्याणरूपस्य । दक्षस्य
समृद्धस्य स्वफलदानसमर्थस्येति वा । साधाः साध्यते निष्पा-
द्यत इति साधुस्तस्यातिशययुक्तस्येत्यर्थः । ऋतस्य अमांघ
फलस्य । बृहतः सृष्टो प्रोदस्य ॥ ४५ ॥

एभिर्नो अर्केर्भवा नो अर्वाङ् स्वर्गं ज्यो-
तिः । अग्ने विष्टेभिः समना अनीकैः ॥ ४६ ॥

हे अग्ने ! विष्टेभिः विष्टैः सर्वैरनीकैः मुखैः कृत्वा नोऽ-

स्नान् प्रति अर्वाङ् अभिमुखो भव । अवरं समीपदेशमञ्च-
तोत्यर्वाङ् । अनुगृह्याणेत्यर्थः । कीदृशः एभिरस्मत्पठितै
रर्के रर्चनीयैर्मन्त्रैः कृत्वा समनाः शोभनमनस्कः । प्रमत्तः
सन्नस्मत्संभुवा भवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः स्वः न ज्यातिः स्वः शब्देन
सूर्यः न इवार्थे यथा स्वरादित्यरूपं ज्योतिः अर्केः सुतमुदयादारभ्य
मर्वप्राणिमंसुखं भवति । द्वाचाऽतस्तिड इति [पा० ६, ३,
१३५] भवेत्यस्य दीर्घः ॥ ४६ ॥

अग्निं॑ होतारं॑ मन्ये॑ दास्व॑न्तं॑ वसु॑
सूनु॑ सहसो॑ जा॒तवे॑दसं॑ विप्रं॑ न जा॒तवे॑द-
सम् ॥ य ऊ॒र्ध्वया॑ स्वध्व॒रो दे॒वो दे॒वाच्या॑ कपा ॥
घृतस्य॑ विभ्रा॑ष्टिमनु॑वष्टि शोचि॑षाजु॒ह्वानस्य॑
सर्पि॑षः ॥ ४७ ॥

का० [१७, १२, १६] पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ
पुरीषसहिते भद्रा रातिर्वृत्रतूर्येऽवस्थिराग्निं होतारमिति ।
अग्नेः ! पुरीषमभीति पुरीषशब्दवता मन्त्रेणोपहिता पञ्चम्य-
सपत्ना पुरीषवती [१५, ३] तस्याः पूर्वामतिच्छन्दसमिष्टका
मुपटधाति भद्रा रातिः वृत्रतूर्ये अवस्थिरिति ककुभां [१५,
३८—४०] चतुश्चतुरक्षरसहितयाग्निं होतारमित्यृचा । पुरी-
षवत्यतिच्छन्दइष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः
अनयोरन्तः पुरीषावापः कार्य इति सूत्रार्थः ॥ अति-
च्छन्दाः अवसानत्रिकोपेताः । कन्दासि गायत्र्यादीनि
सप्ततिक्रान्तातिच्छन्दाः । चतुःषष्ठ्यक्षरत्वादष्टिः । ककु-
भामक्षरैः सहातिष्ठतिः ॥ यो देवः दानादिगुणयुक्तो-
ऽग्निरूर्ध्वयोऽर्चतया देवाच्या देवान् प्रत्यञ्चति गच्छति देवाची

तया देवान् प्रति गतया कृपा कृष्यत इति कृप् तया कृतमया
समर्थया शोचिषा ज्वालया घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशपात-
मनुवष्टिं अन्विच्छति । शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्घम् । किम्भू-
तस्य घृतस्य आजुह्वानस्य ममन्ताद्भूयमानस्य सर्पिषः सर्पतीति
सर्पिस्तस्य अम्नाङ्गेषु प्रसरणशालस्य । य एतादृशः तमग्निं
मन्ये जानामि । कौटुशं होतारं देवानामाह्वानारम् दास्यन्तं
दास्य दाने दातारम् वसुं वासयितारम् महसो बलस्य सूनुं
पुत्रं बलेन मथ्यमानत्वात् जातवेदममत्पन्नप्रश्नम् न इवार्थं जा-
तवेदमं जातमर्वशास्तज्ञानं विप्रं ब्रह्माणमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अग्ने त्व नो अन्त म उत त्वा ता शिवो भव
वरु ष्यः ॥ वसु रग्नि र्वासु श्रवा अष्ठा नक्षि
द्युमन्मं रयिं दाः ॥ तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः
मुझाय नूनमौ महि सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

का० [१७, १२, १७] अग्ने त्वमित्यनुकान्तेऽपरे
द्विपदाः । अग्ने! त्वम् वसुरग्निः तं त्वा इति तिस्रभिरपरेऽनु-
कान्ते द्विपदेष्टका उपदधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो द्विपदा
आग्नेय्यः ॥ व्याख्याताः [३, २५—२६] ॥ ४८ ॥

येन ऋषयस्तपसा मवमायन्निश्वाना अ-
ग्निं स्वराभरन्तः । तस्मिन्नहं निदधे नाके
अग्निं यमाहुर्मनव स्तीर्णवर्हिषम् ॥ ४९ ॥

का० [१७, १२, १८] पुनश्चितिं चोपरि तद्व्येन ऋषय
इति प्रत्युचम् । मध्योपहितस्याष्टेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि
गार्हपत्यवदेव पुनश्चितिसुपदधाति येनेत्यष्टर्चेन प्रत्युचमि-
त्यर्थः ॥ आग्नेय्याऽष्टो षट् त्रिष्टुभः हे अनुष्टुभौ । ऋषयः

मुनयो येन तपसा चित्तैकाग्रेषु सत्रं यज्ञमायन्नागताः यज्ञं
कर्तुमुद्यता इत्यर्थः । क्रीट्याः अग्निमिन्धानाः दीपयन्तः ।
तथा स्वः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः स्त्रीकुर्वाणा । मन-
सश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्रं परमं तप इत्युक्तेः । तस्मिन् तपसि
सति नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे स्थापयामि ।
मनवः मननप्रधाना विद्वांसो यमग्निं स्तीर्णबर्हिषमाहुर्वदन्ति
स्तीर्षमाच्छादितं बर्हिर्यत्र तम् बर्हिर्यज्ञसाधनोपलक्षकम्
यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः । ये विद्वाण्सस्ते मनव इति [८,
६, ३, १८] श्रुतेः ॥ ४८ ॥

तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्भातृभि-
रुत वा हिरण्यैः । नाकं गृभ्णानाः सुकृतस्य
लोके तृतीये पृष्ठे अधि रोचने दिवः ॥ ५० ॥

हे देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः ! पत्नीभिः कलत्रैः
सह पुत्रैरुत पुत्रैरपि सह भ्रातृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः
सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह तमग्निमनुगच्छेम वयमनुसरेम सेवे-
मेत्यर्थः । क्रीट्ये वयम् तृतीये भूमिमारस्य विसंख्यापूरके
दिवः पृष्ठे रविमण्डले नाकं दुःखहीनं स्थानमधिगृभ्णाना
अधिकं सुखस्थानं स्त्रीकुर्वन्तः । क्रीट्ये दिवः पृष्ठे सुकृतस्य
लोके शुभकर्मणः फलभूते रोचने दीप्यमाने । एतद् तृतीयं
पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपतीति [८, ६, ३, १८]
श्रुतेः ॥ ५० ॥

आ वाचो मध्यमरुद्गुरुर्युरयमग्निः सत्य-
तिष्ठे कितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दिवि-

द्यूतदधस्य दं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्या-
रूढः । एतद् वाचो मध्यं यत्रैष एतच्चोयत इति [८, ६, ३,
२०] श्रुतेः । सोऽयमग्निः ये पृतन्यवः युद्धेष्वत्रः पाप्मानस्ता-
नधस्यदं कृणुतां पादयोरधःकरोतु पादयोरधोऽधस्यदम् ।
कस्कादित्वास्तः [पा० ८, ३, ४८] । पृतनर्ना सेनां युद्धं वा
इच्छन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्यच् [पा० ३, १, ८] ।
कव्यध्वरेत्यादिना [पा० ७, ४, ३८] पृतनायाष्टिलोपः ततः
क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उपत्ययः । अधस्यदं
कुरुतां सर्वान् पाप्मान इति [२०] श्रुतेः । कोट्टगोऽग्निः
भुरख्यः जगद्धर्ता । भुरख्य रिति भर्तृत्येतदिति [२०] श्रुतेः ।
मत्यतिः सतां पालकः । चेकितानः चेतयमानः । पृथिव्याः
पृष्ठे भूम्यपरि निहितः स्थापितः । दविस्युतदत्यन्तं द्योत-
मानः दधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] यङ्लुकि शत्रन्तो
निपातः ॥ ५१ ॥

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो
द्योततामप्रयुच्छन् । विधाजमानः सरिरस्य
मध्य उप प्रयाहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

अयमग्निर्द्योततां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि
स्थानानि उप प्रयाहि उपप्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु
पुरुषव्यत्ययः । उपप्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि स्वर्गं
लोकमित्येतदिति [८, ६, ३, २१] श्रुतेः । कोट्टगोऽग्निः वीर-
तमः अतिशयेन वीरः शूरः वयोधा वयोऽस्त्रं हविर्लक्षणं
दधातीति वयोधाः । सहस्रियः इष्टकानां सहस्रेषु संमितः

सहस्रेण संमितौ घ इति [पा० ४, ४, १३५] घप्रत्ययः ।
अप्रयुक्तं कर्मण्यप्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोकत्रयान्त्विभ्रा-
जमानः दीप्यमानः । इमे वै लोकाः सरिरमिति [२१]
श्रुतेः ॥ ५२ ॥

सम्प्रच्य'वध्व'मुप' सम्प्रयाताग्ने' पथो दे'व-
यानान् कृणुध्वम् । पुनः कृण्वाना पितरा
युवानान्वातांसोच्चयि तन्तु'मे'तम् ॥ ५३ ॥

सम्प्रच्यवध्वमिति । हे ऋषयः ! एनमग्निं ययं सम्प्रच्य-
वध्वमग्निं प्रत्यागच्छत उप सम्प्रयात च आगत्य सम्यक्
प्राप्नुत । सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयातेत्यसृनेतद्वयानाह । समेनं
प्रच्यवध्वमुप चनत् सम्प्रयातेति [५, ६, ३, २२] श्रुतेः ।
एवमृषीनुक्त्वाग्निमाह हे अग्ने ! देवयानान् पथः कृणुध्वं
कुरु वचनव्यत्ययः । देवा यायन्ते प्राप्यन्ते येस्तं देवयाना-
स्तान् करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७] ल्युट् देव-
लोकप्राप्तिहेतृत्वागान् कुर्वित्यर्थः । हे अग्ने ! यत ऋषय
एतं तन्तुं यज्ञं त्वयि अन्वातांसीत् अतानिपुः अनुक्रमेण
विस्तारितवन्तः वचनव्यत्ययः । कादृगा ऋषयः पुनः भूयः
पितरा वाङ्मनसे युवाना तरुणौ अयातयामावन्योऽन्यसङ्गतौ
कृण्वानाः कुर्वाणाः । स्वादेः कृजः शानच् । विभक्तौ राकारः ।
संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात् ते संयते कुर्वाणाः
जितेन्द्रिया इत्यर्थः । पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानिति वाक्
चैव मनश्च पितरा युवानिति [२२] श्रुतेः ॥ ५३ ॥

उद्बुध्यस्वाम्निं प्रतिजागृहि त्वमिष्टापत्तं
संसृजतामयज्ञं । अस्मिन् सधस्य अध्यत्त-

रस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

हे अग्ने ! त्वमुह, ध्यस्व उह, षो भव सावधानो भव । एनं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु । तत्र इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी संसृजेथां यजमानेन सह संसृष्टे भवतां त्वत्प्रमादात् अयं च यजमान इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यनाम परुषश्चत्ययः । किञ्च हे विश्वे देवाः ! यूयम् कृतेष्टपूर्तां निष्पापो यजमानश्च सधस्थे देवैः सहस्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वात्कृष्टे रविनांके द्युलोके सीदत तिष्ठत अधि अधिकं चिरं तिष्ठतत्यर्थः । द्यौर्वा उत्तरणं सधस्थमिति [८, ६, ३, २३] श्रुतेः । विश्वेदेवैः सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थित इति भावः ॥ ५४ ॥

येन वहसि महस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् ।
तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्दे वैषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

हे अग्ने ! येन सामर्थ्येन महस्रं महस्रदक्षिणाकं यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा यत्र तं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रापय । तुमर्थं गमेः तवेप्रत्ययः । यज्ञं स्वर्गं गतेऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात् । सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूर्ध्वी दक्षिणा यां ददाति प्रैति [१२] दक्षिणामन्वारभ्य यजमान इति श्रुतेः अतो यज्ञस्य स्वर्गगमनं प्रार्थितं ॥ ५५ ॥

अयं ते योनिः कृत्वियो यतो जाती अरो-
चथाः । तं जानन्नग्न अरोहाया नो वर्धया
रयिम् ॥ ५६ ॥

इयं व्याख्याता [३. १४, १२, ५२] ॥ ५६ ॥

तपश्च तपस्यश्च शैशिरावतू अग्नेरन्तःश्र-
षोऽसि कल्पे तां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप-
शोषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय
सत्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथि-
वी इमे शैशिरावतू अभिकल्पमाना इन्द्र-
मिव देवा अभिसंविशन्तु तथा देवतयाङ्गि-
स्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ५७ ॥

एवं पुनश्चित्यपधानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधाने
मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [१७, १२, २२] ऋतव्यं तपश्च तप-
स्यश्चेति । ऋतव्ये द्वे पद्येष्टके उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्वं
यजुः उत्कृतिच्छन्दः । तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैशिरी
ऋतू शिशिरर्तो रवयवौ । शिष्टं व्याख्यातम् [१३, २५]
॥ ५७ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्टे ज्योति-
ष्मतीम् ॥ विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायो-
दानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ सूर्यस्तेऽधिपति-
स्तया देवतयाङ्गिस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

का० [१७, १२, २३] विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति ॥
यजमानकृतां पद्यां विश्वज्योतिषं तृतीयोपहिताया विश्व-
ज्योतिष उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः ॥ सूर्यदेवत्वं यजुः शक्-
रीच्छन्दः । - परमेष्ठी त्वां दिवः पृष्टे उपरि सादयतु ।

सूर्यस्ते तवाधिपतिः पालक इति विशेषः । अन्यद्वयाख्यातम्
[१४ अध्या० १४ क०] ॥ ५८ ॥

ला॒कं पृ॒णं क्ति॒द्रं पृ॒णाथो॑ सीद ध्रुवा
त्वम् । इन्द्रा॑ग्नी त्वा बृ॒ह॒स्पति॑र॒स्मिन् योना॑-
वसीषदन् ॥ ५९ ॥

ता अस्य॑ सू॒द॒दोह॑मः सोमं॑ श्री॒णन्ति
पृ॒श्न॑यः । जन्म॑न् दे॒वानां॑ वि॒श॑स्त्रि॒ष्वा रो॑च॒ने
द्वि॒वः ॥ ६० ॥

इन्द्रं॑ वि॒श्वा अ॒वी॒ठध॑न् समु॒द्रव्य॑च॒मं
गि॒रः । रथी॑त॒मं रथी॑नां॒ वाजा॑नां॒ सत्त्वा॑ति
पति॑म् ॥ ६१ ॥

का० [१७, १२, २४] दक्षिणां॑ मा॒त्प्रत्य॑गरत्निमात्रा
दधि॑ नाकम्पणाः पूर्ववत् । आत्मनो॑ दक्षिणादाग्नेयकीणा
दपरस्यां॑ दि॒श्वरत्नि॑मात्रादधि॑ पद्या॒नो॒कद्वयं॑ परि॒त्यज्य॑ तृतीय
नाका॑दारभ्य प्रथमचि॒तिवत्तो॑कम्पणा उप॒दधा॑तानि शु॒वाथैः ।
तिस्त्रो॑ऽपि डादगे [१२, ५४—५६] व्याख्याताः ॥ ५७—६१ ॥

प्रोथ॑द॒श्वो न॑ यव॒सोऽवि॑ष्य॒न्यदा॑ स॒हः स॒व-
र॑णाद् व्य॒म्यान् । आ॒द॒स्य॑ वा॒तो अनु॑वा॒ति
शो॒चि॒रध॑ स्म॒ ते व्र॑जनं॒ कृ॒णाम॑स्ति ॥ ६२ ॥

का० [१७, १२, २५] प्रच्छाद्य॑ पुरीषेण॑ विकर्मा॒स्य
मा॒त्मो शर्करा॑ म॒सृष्टे॑ क्ति॒द्रे प्रोथ॑द॒श्व इत्य॑स्य॒ विकर्मा॑म्
पञ्चमीं॑ चि॒तिं पुरी॑षेण॒ पूर्ववत्॑ प्रच्छाद्य॒ शर्करा॑स्यो॒ रास्य॑

संलग्ने सच्छिद्रे विकर्णीस्त्रयमाहसासञ्जे इष्टके उपशेये ।
 तयोर्मध्ये उत्तरदिश्यन्करेखामध्ये प्रोथदृष्ट इति विकर्णीष्ट-
 कामुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयो त्रिष्टुप् । मथ्य
 मानोऽग्निः कथ्यते । । यदा यस्मिन् काले महः मद्यतः संवर
 णात् संत्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्ठं तस्मात्
 व्यस्थात् वितिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति
 शब्दायते प्रोथतिः शब्दार्थः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा०
 ३, ४, ८७] तिप इकारलोपः । तत्र दृष्टान्तः अश्वो न । न
 इवार्थे अश्व इव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्य-
 मश्वः प्रोथति । आत् अस्य अनन्तरं वल्लिज्वलनशब्दानन्तर
 वातो वायुरस्याग्नेरनुवाति अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति वायुर्ग्न्यो
 मस्यादिति भावः । कौटुशो वायुः शोचिः शोचयति ज्वल
 यति शोचिः । अग्नेः मन्दीपनः शोचिरिति ज्वलन्नामसु
 [निघ० १, १७, ६] पठितम् । यद्वास्य शोचिर्ज्वालामनुलक्ष्य
 वातो वाति । अधेति निपातोऽर्थः । अथ वातेनाग्नी
 ज्वलिते सति ते एतस्याग्नेः व्रजनं व्रजत्यत्रेति व्रजनं गमन-
 स्थानं कृष्णमस्ति श्यामं भवति कृष्णवर्त्मा हुताशन इत्युक्तेः ।
 स्मेति निपातः पादपूरणः । श्रुत्या ते इति पदमेतस्येति
 व्याख्यातं परोक्षत्वान्मन्वस्य । अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भव
 तीति [८, ७, ३, १२] श्रुतेः । अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु [निघ०
 २, ८, ६] पठितम् ॥ ६२ ॥

आयोष्ट्रा सदने सदयाम्यवतश्कृयाययं
 समुद्रस्य हृदये । रश्मीवती भास्वतीमा या द्यां
 भास्या पृथिवामोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

का० [१७, १२, २५] आयोष्टेति स्वयमात्साम् ।
 आयोरिति कण्ठिकादयेन विकर्णादिक्षणां स्वयमात्सामुप-
 दधातीत्यर्थः ॥ आयोः परमेष्ठोति हे यजुषी स्वयमात्साम-
 देवत्ये आद्यं ब्राह्मण्यणिक् द्वितीयमाकृतिच्छन्दः हे स्वय-
 मात्साम् ! आयोः आदित्यस्य सदने स्थाने तां त्वा त्वां साद-
 यामि स्थापयामि । एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः ।
 कीदृशस्यायोः भवतः जगत्यालयितुः दीप्यमानस्य वा । तथा
 समुद्रस्य समुनत्तीति समुद्रस्तस्य आदित्या तृष्या जगदाद्री-
 कुर्वन् समुद्र उच्यते । किञ्चते सदने कायायामाश्रयभूते
 हृदये प्रधानभूते । कीदृशीं त्वां रश्मिवतीं किरणयतामत
 एव भास्वतीं शोभमानाम् । तां काम् या त्वं द्यां द्युलोकमा
 भासि प्रकाशयसि पृथिवीमाभासि उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं
 चामासि । रश्मिपदस्य संहितायां दर्शः ॥ ६३ ॥

परमे॑ ष्ठी॑ त्वा॑ साद॑यतु॑ दि॒वस्पृ॑ष्ठे व्य॒च॑स्वती॒
 प्रथ॑स्वती॒ दि॒वं यच्छु॑ दि॒वं दृ॒ष्टुं॑ दि॒वं मा
 हि॒ंसीः ॥ वि॒श्वस्मै॑ प्रा॒णाय॑पा॒नाय॑ व्या॒नायो॑
 दा॒नाय॑ प्रति॒ष्ठायै॑ च॒रित्राय॑ ॥ सूर्य॑स्त्वाभि-
 पा॒तु म॒ह्या स्व॒स्त्या कृ॒दिषा॑ श॒न्तमे॑न॒ तथा॑ दे॒व-
 तया॑ङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वे सी॑ द॒तम् ॥ ६४ ॥

व्याख्यातम् [१४, १२, १५, ५८] ॥ ६४ ॥

स॒हस्र॑स्य प्र॒मासि॑ । स॒हस्र॑स्य प्र॒तिमा॑सि ।
 स॒हस्र॑स्योन्मा॑सि । सा॒हस्रो॑ऽसि । स॒हस्र॑ाय॒ त्वा
 ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

का० [१७, १२, २७] तिष्ठन्नग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकल-
महस्रेण शते हे हे प्रकिरति महस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । इष्ट-
काचितं सपक्षपुच्छमग्निं पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शत-
द्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन् प्रकिरतौत्यर्थः ॥ पञ्चान्नेयानि
यजूषि । हे अग्ने ! महस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि ।
महस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि । महस्रस्योन्मोन्मानं तुलासि ।
माहस्रः महस्राहोऽसि । महस्रायानन्तफलायै त्वा त्वां
प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृत वेददीपे मनारमे ।

अस्मिन् पञ्चदशाध्याये कथिता पञ्चमौ चितिः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः ।

वाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रि-
याख्यहोममन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [१८, १, १—५] शतरुद्रि-
यहोम उत्तरपक्षस्यापरस्या स्त्रक्त्या परिश्रितस्त्रर्कपर्णेनार्क-
काष्ठेन शातयन् सन्ततं जर्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तूनजात्तो-
रमेके तिष्ठद्भद्रमस्त इत्यध्यायेन त्रानुवाकान्ते स्वाहाकारो
जानुमात्रे पञ्चान्ते च नाभिमात्रे प्राक् च प्रत्यवरोहिभ्यो मुख-
मात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति

प्रतिमन्त्रम् ॥ अस्वार्थः । हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणान्तरं
 शतद्विद्वयसंज्ञो होमः । तस्याहवनोये प्राप्तावपवादमाह ।
 उत्तरपक्षपश्चिमकोणे याः परिश्रितो जङ्घामात्रादयः पूर्वं
 निखातास्तासु होमः । तत्र विधिः । जर्तिलैरारण्यतिलै-
 र्मिथ्रान् गवेधुकासक्तूनर्कपत्रेण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्क-
 काष्ठेन सस्ततं चारयन् परिश्रित् पातयन् अर्कपत्रं दर्श-
 करेणादायार्ककाष्ठं वामेनाटाय तेन पातनीयम् । सक्तुस्थाने
 अजादुग्धमिति केचित् । उदङ्मुखो नमस्त इत्यध्यायेन ।
 तत्रानुवाकत्रयान्तेऽर्भकेभ्यश्च वो नमः इत्यत्र [२६क०]
 जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः । पञ्चानुवाकान्ते
 सुधन्वने चेत्यत्र [३६क०] नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहा-
 कारः । नमोऽस्तु रुद्रेभ्य इति [६३क०] प्रत्यवरोहमन्त्राः
 तेभ्यः प्राक् मुखमात्रापरिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्त्विति
 कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः ये दिवोति [६४क०] मुख-
 मात्रे । येऽन्तरिक्षमिति [६५क०] नाभिमात्रे । ये पृथिव्या
 मिति [६६क०] जानुमात्रे । इति सूत्रार्थः ॥ नमस्ते ।
 षोडशोऽनुवाकः एकरुद्रदेवत्यः आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः
 तिस्रः पंक्तयः सप्तानुष्टुभः हे जगत्सो । अध्यायस्य परमंष्ठि-
 देवप्रजापतय ऋषयः मा न इति द्वयोः [१५-१६ क०]
 कुत्सोऽपि ऋषिः ॥ हे रुद्र ! कृत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा
 रु गतो ये गत्यर्थीस्तं ज्ञानार्थीः रवणं कृत् ज्ञानं राति ददाति
 रुद्रः ज्ञानम् भावे क्विप् तुगागमः कृत् ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो
 नरान् दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः । हे रुद्र ! ते तव मन्यवे
 क्रोधाय नमः नमो नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेषवे
 बाणाय नमः उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः । तव क्रोध-
 बाणहस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः ॥ १ ॥

या ते' रुद्र शि॒वा त॒नूरघो॒रापापकाशिनी ।
तया' नस्त॒न्वा श॒न्तमया॑ गिरि॒शन्ता॒भिचा॑क-
शीहि ॥ २ ॥

हे रुद्र ! या ते' तवेदृशी तनूः शरीरं हे गिरिशन्त !
तया तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि अभिपश्य । चाकशीतिः
पश्यतिकर्मा [निघ० ३, ११, ८] । कौटुशी तनूः शिवा शान्ता
मङ्गलरूपा । यतोऽघोरा अविषमा सौम्या अतएवापाप-
काशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी न
पापकाशिनी अपापकाशिनी या पुण्यफलमेव ददाति न
पापफलमित्यर्थः । गिरी कैलाशे स्थितः शं सुखं प्राणिनां
तनोति विस्तारयति गिरिशन्तः गिरि वाचि स्थितः शं तनो-
तीति वा गिरी मेघे स्थिता वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरी
शेते गिरिशः अमति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः अम गतो
भजने शब्दे कर्त्तरि क्तः गिरिशश्चाभावन्तश्च गिरिशन्तस्तत्-
सम्बद्धिः शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् [पा० ६, १, ८४ वा०
२] । कौटुश्या तन्वा शन्तमया सुखतमया ॥ २ ॥

यामिषु' गिरिशन्त॒ हस्ते' वि॒भर्ष्य' स्त॒वे । शि॒वां
गिरि॑त्र॒ तां कु॑रु॒ मा हिं॑सीः पु॒रुषं॑ जगत् ॥३॥

हे गिरिशन्त ! त्वं यामिषुं बाणं हस्ते विभर्षि धारयसि
किं कर्तुम् अस्तवे असु क्षपणे तुमर्थं तवेपत्ययः असितुं शत्रून्
क्षेप्तमित्यर्थः । हे गिरित्र ! गिरी कैलाशे स्थितो भूतानि
त्रायत इति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु ।
किञ्च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि गवाश्वा
दिकं मा हिंसीः मा बधीः ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदाम-
सि । यथा नः सर्वमिज्जगद्यच्छ्म सुमना
असत् ॥ ४ ॥

गिरो कैलाशि शिर्ते गिरिशः हे गिरिश ! शिवेन वचसा
मङ्गलेन स्तितिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदा-
मसि वदामः प्रार्थयामहे । अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः
[निरु० ५, २८] पहितायां निपातस्य चिति [पा० ६, ३,
१३६] दोषः । इदन्तो ममि [पा० ७, १, ४६] । किं वदाम
इत्यत आह नाऽस्माकं सर्वमित् भवमेव जगत् जङ्गमं नराः
पश्वादि यथा येन प्रकारेण अयच्छं नीरागं सुमनाः गोमन-
मनस्कं च असत् भवति तथा कुर्वति शेषः । सुमनःशब्दं
पुस्त्वभाषे जगद्विशेषणत्वात् । अमदित्यत्र लेटोऽडाटावि-
त्यट् [पा० ३, ४, ८४] इनापः ॥ ४ ॥

अध्यवाचदधिवक्ता प्रथमो देव्या भिषक् ।
अहो ष्च सर्वान् जम्भयन् सर्वाश्च यातुधान्या-
धराचौः परासुव ॥ ५ ॥

रुद्रे मामध्यवाचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते
मम सर्वाधिक्यं भवत्येवेत्यर्थः । काट्यगः अधिवक्ता अधि-
कवदनशालः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात् । देव्यः
देव्येभ्यो हितः । भिषक् रोगनागकः स्मरणेनैव रोगनागा-
द्विपक्तम् । एवं पराक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे रुद्र ! सर्वा
यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसाः त्वं परासुव पराक्षिप
अस्मभ्या दूरीकुरु । किं कुर्वन् सर्वानहान् सपेव्याघ्रादान्
जम्भयन् विनाशयन् । कीटगीर्यातुधान्यः अधराचौः

अधरेऽधोदेशेऽञ्चन्ति ता अधराद्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः ।
चौ समुच्चये सर्पनाशराक्षसीक्षेपौ सदैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्ग-
लः । ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः
सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे ॥ ६ ॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तुयते । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो
रविरूपः च पुनर्ये रुद्रा एनमभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः
किरणरूपेण सहस्रशोऽसंख्याः एषां हेडः क्रोधमस्मदपरा-
धजं वयमव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः । हेड
इति क्रोधनाम [निघ० २, १३, १] । अभिमर्षतसोरिति
[पा० २, ३, २ वा० १, २] द्वितीया । कीदृशोऽसौ ताम्रः
उदयेऽत्यन्तं रक्तः । अरुणः रक्तोऽस्तकाले । उतापि च
बभ्रुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा । सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि
यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहित-
तः । उतैनं गोपा अदृशन् अदृशन्नुदहार्यः स
दृष्टो मृडयाति नः ॥ ७ ॥

योऽसावादित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमयो कुर्वन्निरन्तरं
गच्छति । एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कार-
हीनाः अदृशन् पश्यन्ति । उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उद-
हार्यः मन्वीदनेत्यादिना [पा० ६, ३, ६०] उदकस्थोदादेशः
जलहारिण्यो योषितोऽप्येनमदृशन् पश्यन्ति । आगोपाला-
ङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः । दृशेर्लुङि हरितो वेति [पा० ३, १,
५७] चेरड्, दगागमञ्छान्दसः । कीदृशः नीलग्रीवः विष-

धारणेन नीला ग्रीवा कण्ठो यस्य अक्षमये नीलकण्ठ इव
लक्ष्यः । विलोहितः विशेषेण रक्तः । स रुद्रो दृष्टः सन्नो-
ऽस्मान्मृडयाति सुहृद्यतु असौ मण्डलवर्ती रुद्र एव तपतीति
ज्ञातः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीटु-
षे । अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरं
नमः ॥ ८ ॥

नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो
भवतु । कीदृशाय सहस्राक्षाय सहस्रमचीषि यस्य इन्द्रस्वरू-
पिषे । मीटुषे मिमेहेति मीट्वान् तस्मै मिहि सेचने दाक्षान्-
साङ्गाग्नीट्वांसेति [पा० ६, १, १२] कसन्तो निपातः सेक्ते
दृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायेत्यर्थः तरुणाय वा । अथो अपि चास्य
रुद्रस्य ये सत्वानः प्राणिनो भूत्वास्तेभ्योऽहं नमो नमस्कार-
मकरं करोमि कृष् कृतौ शप् लङि उत्तमैकवचनम् ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वन्त्यमुभयोरान्नोर्ज्याम् । यास्य
ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप ॥ ९ ॥

हे भगवः ! भगं षड्विधमैश्वर्यमस्वाप्सीति भगवान् ।
मनुवसो इः सम्बुद्धो हृन्दसीति [पा० ८, ३, १] इत्वम् ।
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः त्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव
षष्ठां भग इतीरचेत्सुक्तेः । हे भगवन् ! धन्वनः धनुष उभयो-
रान्नोर्ज्याः इयोः कोट्योः स्त्रितां ण्वां मीर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीकृत
यास्य ते तव इष्टो इषवः वाचाः ता इषूः परावप पराधिप
॥ ९ ॥

विज्य धनुः कपर्दिनो विश्ल्यो वार्षां

२॥ उ॒त । अ॒ने॑ श॒न्नस्य॒ या इ॒षव॑ आ॒भुर॑स्य
निषङ्ग॒धिः ॥ १० ॥

कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुः विष्णं
मौर्वीरहितमस्तु विगता ज्या यस्य तत् । उतापि वाणवान्
वाणा अस्मिन् सन्तीति वाणवान् इषुधिः विशख्यो विफलोऽस्तु
वाणाग्रगतो लोहभागः शल्यम् इषुधिर्निरग्रवाणोऽस्तु । अस्य
रुद्रस्य या इषवः ता अनेशनं नश्यन्तु णश अदर्शने नशेरत
एत्वम् अङ्घ्रि वेत्येत्वम् पुषादित्वात् च्चरेङ् । अस्य रुद्रस्य
निषङ्गधिः निषज्यत इति निषङ्गः खङ्गः स धीयतेऽस्मिन्निति
निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खङ्गरहितोऽस्तु । रुद्र
अस्मान् प्रति न्यरणसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

या ते॑ हे॒तिर्मी॑दुष्ट॒म॒ हस्ते॑ ब॒भूव॑ ते
धनुः॑ । तया॒स्मान् वि॒श्वत॒स्त्वम॑य॒क्ष्मया॑ परि॑
भुज ॥ ११ ॥

अतिशयेन मीढ्वाश्मीदुष्टमः तसौ मत्वर्थे इति [पा० १, ४,
१८] असंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणम् [पा० ६, ४, १३१] षत्वष्टुत्वे
हे मीदुष्टम सेक्तृतम ववर्षुक । ते तव हस्ते या धनुः हेतिः
धनूरूपमायुधं बभूव अस्ति एकं ते पदं पादपूरणाय । तया
धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिभुज परिपालय
भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रत्ययः । कौटुश्या तया अयक्ष्मया
नास्ति यस्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया अनुपद्रव-
कारिण्या वा ॥ ११ ॥

परि॑ते॒ धन्व॑नी हे॒तिर॒स्मान् वृ॒णाक्तु॑ वि॒श्व-

तः । अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्निधेहि तम्
॥ १२ ॥

हे ब्रह्म ! ते तव धन्वने हेतिः धनुःसम्बन्धि आयुर्ध
विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परित्रणक्तु त्यजतु मा हन्त्वित्यर्थः ।
सृजी वर्जने रुधादित्वात् अम् । अथो अपि च यस्तव इषु-
धिस्तमस्मत्सकाशात् आरे दूरे निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थापय
॥ १२ ॥

अवतत्य धनुष्टुं सहस्राक्षं शतेषुधे । नि-
शीर्य्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव
॥ १३ ॥

सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्ष !
हे शतेषुधे ! त्वं नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभ-
नचित्तश्च भव अनुगृह्याणेत्यर्थः । किं कृत्वा धनुरवतत्य अप-
ण्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानि बाणफलाग्राणि निशीर्य्य
शीर्षानि कृत्वा शृ हिंसायाम् समासेऽनञ्पूर्वे शो स्यप् ऋत-
इहातो [पा० ७, १, १००] ॥ १३ ॥

नमस्तु आयुधायानातताय धृषावे । उभा-
भ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

हे ब्रह्म ! ते तवायुधाय नमोऽस्तु बाणाय नतिरस्तु ।
कीदृशाय अनातताय धनुश्चनारोपिताय । धृषावे धर्षणशो-
लाय । धृषेः क्तप्रत्ययः । रिपून् हन्तुं प्रगल्भाय । उतापि
च ते तवाभाभ्यां बाहुभ्यां नमः । तव धन्वने धनुषेऽपि नमो-
ऽस्तु तस्यापि विशेषतः अनातताय अवतारितमौर्वीकाय
॥ १४ ॥

मा नो॑ महान्त॑मु॒त मा नो॑ अ॒र्भ॒कं मा
 न॒ उ॒च्च॑न्तमु॒त मा न॑ उ॒च्चि॒तम् । मा नो॑ ब॒धीः
 पि॒तरं॑ मो॒त मा॒तरं॑ मा नः॑ प्रि॒यास्त॒न्वो रु॒द्र
 री॒रिषः॑ ॥ १५ ॥

हे रुद्र ! नोऽस्माकं महान्तं वृहं गुरुपितृव्यादिकं मा बधीः
 मा हिंसीः उतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा बधीः नोऽस्माक-
 मुच्चन्तं सिञ्चन्तं तदृशं मा बधीः उतापि नोऽस्माकमुच्चितं
 सिक्तं गर्भस्थं च मा बधीः नः पितरं जनकं मा बधीः
 उतापि नो मातरं जननीं मा बधीः महान्तमित्यनेन सिञ्च-
 योर्मातापित्रोः पुनरादानमादरार्थम् । नोऽस्माकं प्रियाः
 वज्रभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि मा रीरिषः मा
 हिंसीः रिषतिर्हिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

मा न॑स्ती॒क्ष्णे॒ तन॑ये॒ मा न॒ षायु॑षि॒ मा नो॑
 गोषु॑ मा नो॑ अ॒श्वेषु॑ री॒रिषः॑ । मा नो॑ वी॒रान्
 रु॒द्र भ्रा॒मिनो॑ ब॒धीह॑ वि॒ष्मन्तः॑ स॒दमि॑त्त्व । इवा-
 महे ॥ १६ ॥

हे रुद्र ! नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिषः
 मा हिंसीः न षायुषि जीवने मा हिंसीः नो गोषु धेनुषु मा
 रीरिषः नोऽश्वेषु सुरगेषु मा रीरिषः विभक्तिव्यत्ययो वा तोकं
 तनयमायुर्गा अश्वान्मा हिंसीः । भाम क्रोधे । भामिनः क्रोध-
 बुतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान्मा बधीः । क उपकार
 इति चेत् हविष्मन्तः हविर्युक्ताः सदमित् सदैव त्वां वयं इवा-
 महे यागायद्भ्यामः त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्यु दिशां च पत-
ये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां
पतये नमो नमः शष्पिञ्जराय त्विषीमते पथीनां
पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां
पतये नमः ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यवाहव इत्युत्तरं द्रापे इति [४७क०] ऋक्-
पर्यन्तं सर्वाणि यजूषि । तत्र नमो हिरण्यवाहव इत्यादीनां
धनुष्कृद्गात्रं वा नम इत्यन्तानां [४६क०] चत्वारिंशदधि-
कहिगनमंख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः
किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णां [४६ क०] अग्निवायुसूर्या
देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः ॥ छन्दांसि तु । चतुरक्षरं देवो
ब्रह्मती पञ्चाक्षरं देवो पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री समाक्षरं
यजुर्बृहस्पिक् षष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्ब्रह्मती दशा-
क्षरं यजुः पङ्क्तिः एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजु-
र्जगती चतुर्दशाक्षरं सामोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य इति ।
एतान्येवात्र छन्दांसि ॥ तद्गुद्रमध्ये केचनोभयतो नमस्काराः ।
पदद्वयात्पूर्वमेव पदोच्चारणात्पश्चाच्च नमःपदं येषां ते उभयतो-
नमस्काराः हिरण्यवाहवे इत्यादि ऋषिपतिभ्यश्च नम इत्यन्ताः ।
[२८क०] ततोऽन्यतरतो नमस्काराः अन्यतरत आदावेव यजु-
र्द्वयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि [२८ क०]
प्रखिदते चेत्यन्ताः [४६ क०] । इषुमद्गात्र इत्यादि [२२ क०]
ऋषिपतिभ्यश्च इत्यन्ताः [२८ क०] प्रत्यक्षाः व इति युष्मच्छब्द-
योगात् । इषुमद्गात्र इति [४६ क०] उभयतो नमस्काराः
सभाभ्य इति [२४ क०] जातसंज्ञा रुद्राः । उभयतो नमस्काराः

शान्ततमाः अन्यतरतो नमस्कारा धीरतराः ॥ तेषां मन्त्रा-
 यामर्थ उच्यते एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । हिर-
 ण्यमाभरणरूपं बाह्वोर्यस्य स हिरण्यबाहुः स च सेनां नय-
 तीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये पालकाय
 रुद्राय नमः ॥ हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां ते
 हरिकेशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः ॥ पशूनां
 जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ शष्पिञ्जराय शष्पं
 बालदण्डं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय टिलोपम्हान्दसः ।
 त्विषिर्दीप्तिरस्वास्ति त्विषिमान् संहितायां त्विषिशब्दस्य
 दीर्घः । ईदृशाय रुद्राय नमः ॥ पथीनां मार्गाणां पाल-
 काय नमः पथिशब्दो मार्गवाची उत्तरदक्षिणदृतीया मार्गाः
 श्रुतावुक्ताः ॥ हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जरारहितायोपवी-
 तिने मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां
 गुणपूर्णाणां नराणां पतये स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

नमो' बभ्लुशाय' व्याधिनेऽन्नानां पतये
 नमो नमो' भवस्य' हेत्यै जगतां पतये नमो
 नमो' रुद्रायाततायिने' चेतवाणां पतये नमो
 नमः सतायाहन्त्यै वनानां पतये नमः ॥ १८ ॥

बभ्लुशः कपिलवर्णः यद्वा विभक्तिं रुद्रमिति बभ्लुर्वृष
 भस्तस्मिन् श्रेते स बभ्लुशः । विध्यति शत्रूनिति व्याधी तस्मै
 रुद्राय नमः ॥ अन्नानां पालकाय नमः ॥ भवस्य संसारस्य
 हेत्यै आयुधाय संसारनिवर्तकाय रुद्राय नमः ॥ जगतां
 पालकाय रुद्राय नमः ॥ पाततेन विस्तृतेन धनुषा सह
 इति मच्छति नरतरांके उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः ॥
 चेतवाणां देवानां पालकाय नमः ॥ न हन्तोत्वहन्ति तस्मै

अहन्ते सूताय सारथ्ये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिर्न
इन्ति ॥ वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय स्वपतये वृक्षाणां पतये
नमो नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनां प-
तये नमो नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां
पतये नमो नमो उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्नीनां
पतये नमः ॥ १९ ॥

रोहितो लोहितवर्णः स्वपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्मरूपेण
तस्मै नमः ॥ वृक्षाणां पालकाय नमः ॥ भुवं तनोतीति
भुवन्तिर्भूमस्त्वविस्तारकः । वरिवो धनं करोतीति वरिव-
स्वत् स एव वारिवस्वतः स्वार्थेऽण् स्थानभोग्यकराय नमः ॥
ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः ॥ आलोचन-
कुशलो मन्त्री वणिगेव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः ॥
वनगता गुल्मवीरुधादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः ॥
उच्चैर्घोषो ध्वनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्या-
क्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः ॥ पत्नीनां
सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । एको रथो
गजश्चाश्वास्त्रयः पञ्च पदानयः । एष सेनाविशेषोऽयं पत्ति-
रित्यभिधीयत इति व्यासोक्तेः [महाभार० १, २८८] ॥ १९ ॥

नमः कृतस्त्रायतया धावते सत्वेनां पतये
नमो नमः सहमानाय निव्याधिन आव्याधि-
नीनां पतये नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय
स्तेनामां पतये नमो नमो निचरेवे परिच-

रायार॑ण्यानां पत॑ये नमः॑ ॥ २० ॥

कृत्स्नं समयमायतं विस्तृतम् अर्थाद्भुः यस्य स कृत्स्ना-
यतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता तथा आकर्णपूर्णधनुष्टेन धावते
युद्धे शीघ्रं गच्छते रुद्राय नमः शीघ्रगतौ सरतेर्धावादेशः
तलोपम्हान्दसः यद्वा कृत्स्नः सर्वं आयो लाभो यस्य कृत्-
स्नायस्तस्य भावः कृत्स्नायता तथा धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन
धावते यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सत्वन्-
शब्दः प्राणिवाची सत्वानः सात्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां
पालकाय नमः ॥ सहतेऽरीनभिभवतीति सहमानः नितरां
विध्यति हन्ति शत्रूनिनि निव्याधौ तस्मै नमः ॥ आ सम-
न्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्धः शूरसेनास्तार्सा पालकाय नमः ॥
निषङ्गः खड्गः साऽस्यास्तीति निषङ्गो ककुभो महान् तस्मै
रुद्राय नमः । ककुभ इति महन्नामसु [निघ० ३, ३, १८]
पठितम् ॥ स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः ॥ अपहार
बुद्ध्या निरन्तरं चरतीति निचेरुः परित आपणवाटिकादौ
हरणेच्छया चरतीति परिचरः तस्मै नमः ॥ अरण्यानां वनानां
पतये नमः ॥ रुद्रो लौलया चोरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य
जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादि-
शरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रा द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं
स्तेनादिशब्दवाच्यं तदोश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखायं
चन्द्रस्य लक्षकम् किं बहुना लक्ष्याथविवक्षया मन्त्रेषु
लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

नमो वस॑ते प॒रिव॑स्यते स्ताय॑नां पत॑ये
नमो नमो॑ निष॒ङ्गि॑न् इषु॒धि॑मते॒ तस्करा॑णां

पतये नमो नमः सृकायिभ्यो जिघांसहो
मुष्णतां पतये नमो नमोऽसिमहो नक्तं चर-
हो विकृन्तानां पतये नमः ॥ २१ ॥

वसति प्रतारयति वसन् परि सर्वतो वसति परिवसन्
तस्मै नमः । स्वामिन आसी भूत्वा व्यवहारे कुत्रचित्तदीयं
धनमपङ्कते तद्वसन् सर्वव्यवहारे धनापङ्कवः परिवसन् ॥
गुप्तघोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे स्नातादिना द्रव्यहर्तारः ।
स्त्रोया एवाहर्निशमघ्राता हर्तारश्च । पूर्वे स्तेनाः उत्तरे
स्त्रायवः तेषां पतये नमः ॥ निवङ्गः खड्गो वाचो वा सोऽ-
स्त्रास्तीति निवङ्गी इषुधिर्बाणाधारोऽस्त्रास्तीतीषुधिमान् तदु-
भयरूपाय नमः ॥ तस्कराः प्रकटघोरास्तेषां पतये नमः ॥
सृक इति वज्रनाम [निघ० २, २०, ६] सृक्तेन वज्रेण सह
यन्ति मच्छन्तीत्येवंशीलाः सृकायिणः पतएव यद्रून् इत्सु-
मिच्छन्ति जिघांसन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः इन्तेः मत्स-
न्ताच्छटप्रत्ययः तेष्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ चन्द्रादिषु धान्यापहर्तारो
मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः ॥ असयः, ऋद्धाः सन्ति येषां
तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तंचरन्तः ऋद्धं धृत्वा
रात्रौ बोधीनिर्गतप्राणिघातकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ विकृ-
न्तन्ति छिन्दन्ति ते विकृन्ताः छित्त्वापहरन्तस्तेषां पतये
नमः ॥ २१ ॥

नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुष्णानां
पतये नमो नमः पुमहो धन्वायिभ्यश्च वो
नमो नमः चातन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो

नमो नम^१ आयच्छद्भ्योऽस्यद्भ्यश्च वो नमः ॥२२॥

उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्वास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरः
प्रावृत्य यामेऽपहर्तुं प्रवृत्तः गिरौ चरति गिरिचरः अध्वन्यानां
वन्ताद्यपहर्तुं पर्वतादिविषमस्थानचारी तदुभयरूपाय रुद्राय
नमः ॥ कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिरूपां लुञ्चन्ति हरन्ति कुलुञ्चाः
कुत्सितं लुञ्चन्ति वा तेषां पालकाय नमः ॥ इषवो विद्यन्ते
येषां ते इषुमन्तः जनान् भीषयितुं बाणधारिणस्तेभ्यो नमः
धन्वना धनुषा सह यन्ति गच्छन्ति धन्वायिनः हे रुद्राः !
धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रभेदज्ञापनार्थः
एवमग्रेऽपि ॥ आतन्वस्वारोपयन्ति ज्यां धनुषीत्यातन्वाना-
स्तद्रूपेभ्यो नमः ॥ प्रतिदधते सन्दधते बाणं धनुषीति सन्द-
धानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः ॥ आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनुषि
ते आयच्छन्तः तेभ्यो नमः ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति बाणानित्य-
स्यन्तस्तेभ्यो नमः । असु क्षेपणे दिवादिः ॥ २२ ॥

नमो^१ विमृजद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमो नमः
स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमः शयानेभ्य
आसीनेभ्यश्च वो नमो^१ नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च
वो नमः^१ ॥ २३ ॥

विद्यजन्ति विमुञ्चन्ति बाणानरिष्विति विद्यजन्तः तेभ्यो
नमः ॥ विध्यन्ति ताडयन्ति शत्रूनि विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः
मुक्तस्य बाणस्य लक्ष्णे ऋषेभ्यो वेधः ॥ स्वपन्ति ते स्वपन्तः
स्वप्रावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः ॥ जाग्रति ते जाग्रतः
जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः ॥ शिरते ते शयानाः सुषुप्त्य-
वस्थावन्तस्तेभ्यो नमः ॥ आसते ते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च

वो नमः ॥ तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनिवृत्तास्तेभ्यो नमः ॥
धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो
नमोऽऽवेभ्योऽऽवपतिभ्यश्च वो नमो नमो आ-
व्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नमो
उगणाभ्यस्तृहृतीभ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥

अथ जातसंज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्राद्वैत-
प्रतिपादनाय । अथो एव हेतानि रुद्राणां जातानीति
[८, १, १, १८,] श्रुतेः । सभारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः सभा-
दिषु रुद्रदृष्टिः कर्त्तव्येति तात्पर्यम् ॥ सभायाः पतिभ्यो
वो नमः ॥ अज्ञासुरगास्तेभ्यो नमः ॥ अज्ञानां पतिभ्यो
वो नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिनी देव्यः सेना
वा ताभ्यो नमः ॥ विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो
नमः ॥ उत्कृष्टा गणा भृत्यसमूहा यासां ता उगणाः उप-
सर्गाख्यलोपः पृषोदरादित्वात् [पा० ६, ३, १०८] ब्राह्मणाद्या
मातरस्ताभ्यो नमः ॥ त्वं हन्ति घ्नन्ति त्वंहत्यः त्विहि हिंसायां
हन्तुं समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

नमो गणभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो
व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो
गृत्सेपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विरूप-
रूपेभ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

देवानुचरा भूतविशेषा गणभ्यो नमः ॥ गणानां
पालका मन्वातपतेभ्यो वो नमः ॥ व्राता गानाजानायानां

सङ्घास्तेभ्यो नमः ॥ व्रातपालका व्रातपतयस्तेभ्यो वो नमः ॥
 गृध्नन्ति वाञ्छन्ति गृत्सा विषयलम्पटाः गृत्सा जेधाविनो वा
 तेभ्यो नमः ॥ गृत्सपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः ॥
 विकृतं रूपं येषां ते विरूपा नग्नमुण्डजटिलादयस्तेभ्यो
 नमः । विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं येषां ते विश्वरूपास्तुरङ्ग-
 वदनहृद्ययीवादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो'
 रथिभ्यो' अरथेभ्यश्च वो नमो नमः' क्षत्रिभ्यः
 संग्रहीतभ्यश्च वो नमो नमो' मृद्भ्यो' अर्भक्षी-
 भ्यश्च वो नमः' ॥ २६ ॥

सेनारूपेभ्यो नमः ॥ सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापत-
 यस्तद्रूपेभ्यो वो नमः । ऋक्सम्बान्दसः ॥ रथाः सन्ति येषां
 ते रथिनः तेभ्यो नमः ॥ नास्ति रथो येषां ते अरथास्ते भ्यो
 वो नमः । क्षि निवासगत्योः तुदादिः क्षियन्ति निवसन्ति
 रथेष्विति क्षत्तारः यद्वा क्षिप् प्रेरणे क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सार-
 थीनिति क्षत्तारः रथाधिष्ठातारः नमृनेष्टृत्वष्टृक्षत्रृहोतपोतमा-
 त्त्रामातृपितृदुहित इत्यौषादिकसूत्रेषु तृक्षप्रत्ययान्तो निपातः
 तेभ्यो नमः ॥ संगृह्णन्त्यश्नानिति संग्रहीतारः सारथयः खुल्-
 तृचाविति [पा० ३, १, १३३] तृच् । तेभ्यो नमः ॥ महान्तो
 जातिविद्यादिभिश्चतुष्टास्तेभ्यो नमः ॥ अर्भकाः प्रमाणा-
 दिभिरल्पाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

नमस्तक्षत्रिभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः
 कुलाक्षिभ्यः कर्मरिभ्यश्च वो नमो नमो' निषा-

देभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः श्वनिभ्यो
मृगयुभ्यश्च वो नमः ॥ २७ ॥

तक्षाणः शिल्पजातयस्त्रेभ्यो नमः ॥ रथं कुर्वन्तीति रथ-
काराः सूत्रधारविशेषास्त्रेभ्यो वो नमः ॥ कुन्नालाः कुम्भ-
कारास्त्रेभ्यो नमः ॥ कर्मारो लोहकारास्त्रेभ्यो वो नमो-
ऽस्तु ॥ निषाटा गिरिचरा मांसाग्निनो भिक्षास्त्रेभ्यो नमः ॥
पुञ्जिष्ठाः पक्षिपुञ्जघातकाः पुङ्गमादयस्त्रेभ्यो वो नमः ॥
शुनो नयन्ति ते श्वन्यः श्वकण्ठबद्धरज्जुधारकाः श्वगणिनः
नयतेह्रस्व पार्षः त्रेभ्यो नमः ॥ मृगान् कामयन्ते ते मृग-
यवः । इदंयुरिदं कामयमान इति यास्कोक्तेः [निरु० ६,
३१] सुप आत्मनः क्वजिति [पा० ३, १, ८] क्वच् क्वचि
चेति [पा० ७, ४, ३३] प्राप्तस्येत्वस्य न कृन्दस्यपुत्रस्येति
[पा० ७, ४, ३५] निषेधः । मृगयवो लुब्धकास्त्रेभ्यो वो
नमः ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो
भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये
च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

श्वानः कुकुरास्तद्रूपेभ्यो नमः ॥ शुनां पतयः श्वपतयः
श्वपाकास्त्रेभ्यो वो शुभभ्यं नमः । श्वपतयः किरातवेषस्य
रुद्रस्थानुचराः ॥ नम इषुमङ्गो धन्वायिभ्य इत्यारभ्य [२२क०]
ये वःशब्दास्ते पूजावाचका वा न शुभदादेशाः ॥ इत्युभयतो-
नमस्कारमन्त्राः समाप्ताः । अथ नमस्कारोपक्रमा नाम
मन्त्रा उच्यन्ते ॥ भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भव-
स्तस्मै नमः ॥ इत् दुःखं द्रावयति नाशयति इद्रस्तस्मै

नमः ॥ शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः
 पशून् अज्ञान् पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः ॥ विषभ
 क्षणेन नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नील
 ग्रीवस्तस्मै नमः ॥ शितिः श्वेतः कण्ठा नीलातिरिक्तभागो यस्य
 स शितिकण्ठस्तस्मै नमः । शिती धवलमेचकौ ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने च व्युत्पत्केशाय च नमः
 सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशयाय
 च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेषुमते
 च ॥ २९ ॥

कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः ॥ पाश-
 पतादिवेषेण ॥ चकाराः सर्वे समुच्चयार्था ज्ञेयाः । व्युत्पत्केश-
 मुण्डिताः केशा यस्य स व्युत्पत्केशस्तस्मै नमः । यत्यादि-
 रूपेण मुण्डितत्वम् ॥ सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राक्षस्तस्मै
 इन्द्ररूपाय नमः ॥ शतं धनूषि यस्य शतधन्वा धनुषश्च त्व-
 नङ् [पा० ५, ४, १३२] तस्मै बहुधनुर्धारिणे नमः ॥ गिरी
 कैलाशे शेतेऽसौ गिरिशयस्तस्मै नमः ॥ शिपिविष्टाय विष्णु
 रूपाय विष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः
 प्रविष्टः पशवो वै शिपिरिति श्रुतेः सर्वप्राणिष्वन्तर्यामितया
 स्थित इत्यर्थः यद्वा यज्ञो वै शिपिः यज्ञेऽधिदेवतात्वेन प्रविष्टः
 शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठातृत्यर्थः तस्मै नमः । शिप
 योऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्काक्तेः [निरु०
 ५, ८] ॥ अतिशयेन मीढान् मेघरूपेण सेक्ता मीढुष्टमः
 तस्मै नमः ॥ इषवो बाणाः सन्त्यस्येर्तापुमान् तस्मै नमः
 ॥ २९ ॥

नमो' ऋ॒स्वाय' च॒ वाम॒नाय' च॒ नमो' बृ॒हते
च॒ वर्षी॑यसे च॒ नमो' वृ॒ह्वाय' च॒ स॒वृधे' च॒ नमो-
ऽग्र॑ाय च॒ प्रथ॒माय' च॒ ॥ ३० ॥

रूपतो नमस्काराः ॥ ऋस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः ॥ वामनः
सङ्गचितावयवस्तस्मै नमः ॥ बृहन् पौटाङ्गस्तस्मै नमः ॥
वर्षीयानतिशयेन बृद्धः प्रस्थस्फेत्यादिना [पा० ६, ४, १५७]
वर्षादेशः तस्मै नमः ॥ बृहो वयसाधिक तस्मै नमः ॥ वर्षस्ते
विद्याविनयादिगुणैस्ते बृधः पण्डिताः क्षिप् तैः सङ्घ वर्त्तत
इति सवृत् तस्मै नमः ॥ जगतामये भवोऽग्रस्तस्मै नमः ॥
अथाद्यत् ॥ सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै नमः ॥ ३० ॥

नम' आ॒शवे' चा॒जि॒राय' च॒ नमः' शी॒घ्र॑ाय
च॒ शी॒भ्याय' च॒ नम॒ ऊ॒र्म्याय' चा॒वस्व॒न्याय' च॒
नमो' ना॒दे॒याय' च॒ दी॒प्याय' च॒ ॥ ३१ ॥

अश्रुते जगद्ग्राप्नोतीत्याशस्तस्मै नमः । अजति गच्छती-
त्यजिरो गतिशीलस्तस्मै नमः । शीघ्रे वेगवहस्तुनि भवः
शीघ्रः । तत्र भव इति [पा० ४, ३, ५३] यत्सर्वत्र ॥ शीभृ
कथने शीभते कथ्यते इति शीभ आत्मशुद्धौ पचाद्यञ्च तत्र भवः
शीभ्यः शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय
नमः ॥ ऊर्मिषु कल्लालेषु भव ऊर्म्यः तस्मै नमः ॥ अवगतः स्वनो
यस्मात्तदवस्वनं स्थिरजलम् यद्वा अथ नीचैर्गर्तादौ स्वनोऽवस्वन-
स्तत्र भवाय ॥ नद्यां भवा नादेयस्तस्मै नमः । स्त्रीभ्यो
ठक् [पा० ४, १, १२०] ॥ दीपे जलान्तर्वर्त्तिनिर्जनभूमौ भवो
दीप्यस्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

नमो' ज्ये॒ष्ठाय' च॒ कनि॒ष्ठाय' च॒ नमः'

पूर्वाजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चाप-
गल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्न्याय च ॥३२॥

वयोऽवस्थाविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः ॥ अत्यन्तं प्रशस्तो ज्येष्ठस्तस्मै नमः । ज्येष्ठेति [पा० ५, ३, ६१] प्रशस्तशब्दस्वेष्टनि ज्येष्ठेशः ॥ अत्यन्तं युवाल्पो वा कनिष्ठस्तस्मै नमः । युवाल्पयोः कनन्यतरस्वामिति [पा० ५, ३ ६४] कनादेशः ॥ पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नपूर्वजस्तस्मै नमः ॥ अपरस्मिन् काले प्रलये कालाम्बिरूपेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः ॥ मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यगादिरूपेण भवो मध्यमस्तस्मै नमः मध्यान्मः ॥ गल्भं धाष्ट्यं गल्भनं गल्भो धाष्ट्यंम अपगतो गल्भो यस्मात्सोऽपगल्भोऽपगल्भोऽव्युत्पन्नेन्द्रियस्तद्रूपाय नमः । एकगर्भान्तरितोऽपगल्भो वा ॥ जघनं गवादीनां पञ्चाङ्गागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः ॥ बुध्ने वृक्षादिमूले भवो बुध्नस्तस्मै नमः ॥ ३२ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसूर्याय च नमो
याम्याय च चैम्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नमो उर्वर्याय च खल्याय च ॥३३॥

सोभं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोभ्यः यहा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः सोभो मनुष्यलोकः । पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकमित्यार्थवञ्चुतेः [प्रश्नोपनिष० २, १] । तत्र भवः सोभ्यस्तस्मै नमः ॥ प्रतिसरो विवाहोचितं इस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसूर्यः तस्मै नमः ॥ षाडुः प्रतिसरं इस्तसूत्रे मात्यस्व मच्छने । त्रष-

शुद्धौ चमृष्टे नियोज्यारक्षके कर्णे । मन्त्रभेदेऽपीति विश्वः ॥
यमे भवो याम्यः पापिनां नरकार्त्विदातः तस्मै नमः ॥ क्षेमे
कुशले भवः क्षेम्यस्तस्मै नमः ॥ श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो
वा तत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः ॥ अवसानं समाप्तिर्वेदान्तो
वा तत्र भवोऽवसान्यस्तस्मै नमः ॥ सर्वरा सर्वशस्याख्या भूः तत्र
धान्यरूपेण भव - सर्वर्यस्तस्मै नमः ॥ खलो धान्यविवेचनदेशः
तत्र भवः खल्यस्तस्मै नमः । खलः कल्के भुवि धाने कृरे कर्णे
जयेऽधमे इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥

नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय
च प्रतिश्रवाय च नमः आशुषेणाय चाशुरथाय
च नमः शूराय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वनं वृक्षौघो
जलं वा । वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽश्वसि कानने ॥ कक्षं
लृणं वल्ली वा तत्र भवः कक्ष्यस्तस्मै नमः । कक्षो वीरुधि
दोर्मले कच्छं शुष्कवने लृणे ॥ श्रूयत इति श्रवः शब्दस्त
द्रूपाय नमः ॥ प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः ॥ आशुः
शौघ्रा सेना स आशुषेणः तस्मै नमः ॥ आशु शौघ्रो रथो
यस्यासावाशुरथस्तस्मै नमः ॥ शूराय युद्धवीराय नमः ॥
अवभिनत्ति रिपून्नीचैर्विदारयतीत्यवभेदो तस्मै नमः ॥ ३४ ॥

नमो विल्मिने च कवचिने च नमो
वर्मिणे च वरूथिने च नमः श्रुताय च श्रुत-
सेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च ॥ ३५ ॥

विल्मं शिरस्त्राणमस्त्रास्ति विल्मी तस्मै नमः ॥ पटस्त्रुतं
कर्पासगर्भं देहरक्षकं कवचं तदस्त्रास्तीति कवची तस्मै नमः ॥

लोहमयं शरीररक्षकं वर्म तदस्यास्तीति वर्मी तस्मै नमः ॥
 गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वरूथः रथगुप्तिर्वा सोऽस्यास्ति
 वरूथी तस्मै नमः । वरूथं तु तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः ॥
 श्रुताय प्रसिद्धाय नमः । श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनः
 तस्मै ॥ दुन्दुभौ भेर्यां भवो दुन्दुभ्यः तस्मै । दुन्दुभिस्तु भेर्यां
 दितिस्तुते विषे ॥ आहन्यते ताद्यतेऽनेनेत्याहननं वाद्यसाधनं
 दण्डादि तत्र भव आहनन्यः तस्मै ॥ ३५ ॥

नमो॑ धृ॒ष्णावे॑ च॒ प्रम॑शाय॑ च॒ नमो॑ निष॒-
 ङ्गिणे॑ चे॒षुधि॑मते॑ च॒ नम॑स्तौ॒क्ष्णेष॑वे चायु॒धिने॑
 च॒ नमः॑ स्वायु॒धाय॑ च॒ सु॒धन्व॑ने च॒ ॥ ३६ ॥

धृष्णोतीत्येवंशीलो धृष्णुः प्रगल्भः त० ॥ प्रमृशति
 विचारयति प्रमृशः पण्डितः त० । इगुपधेति [पा० ३, १,
 १३५] कः निषङ्गिणे खड्गयुताय नमः ॥ इषुधिमते तूणयुताय
 नमः ॥ तीक्ष्णा असह्या इषवो वाणा यस्य स तीक्ष्णेषुः त० ॥
 आयुधान्यन्यान्यपि सन्ति आयुधौ त० ॥ शोभनमायुधं
 त्रिशूलं यस्य स स्वायुधः त० ॥ शोभनं धनुः पिनाकं यस्य स
 सुधन्वा त० ॥ ३६ ॥

नमः॑ स्तु॒त्याय॑ च॒ पथ्या॑य च॒ नमः॑ का॒व्याय॑
 च॒ नौप्या॑य च॒ नमः॑ कु॒ल्याय॑ च॒ सर॒स्याय॑ च॒
 नमो॑ ना॒देयाय॑ च॒ वैश॒न्ताय॑ च॒ ॥ ३७ ॥

स्तुतिः स्तुद्रः प्रवाहः स्तुद्रमार्गो वा तत्र भवः स्तुत्यः त० ॥
 पन्था रथाश्वादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यः त० ॥ कुत्सित-
 मटति जनी यत्रेति नाना विषममार्गः तत्र भवः काव्यः त० ।
 काटः कुत्साप्रदेशः तत्र भवः नौचैः पतन्त्यापो यत्रेति नौपो

गिर्यधोभागः । ऋक्पूरव्यूःपशामिति [पा० ५, ४, ७४] अप-
त्ययः इत्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईदिति [पा० ६, ३, ८७] अप्श-
ब्दस्येकारः तत्र भवो नीप्यः त० ॥ कुल्या कृत्रिमा सरित्तर
भवः कुल्यः कुलेषु देहेषु वास्तुर्यामिरूपेण भवः कुल्यः त० ।
कुलं देहेऽन्वये गणे ॥ सरसि भवः सरस्यः त० ॥ नद्यां भवो
नादेयः तस्मै नदीजलरूपाय नमः ॥ वैशन्तोऽल्पसरः तत्र
भवो वैशन्तः त० ॥ ३७ ॥

नमः कूप्याय चाव्यूय च नमो वीध्राय
चातप्याय च नमो मेध्याय च विद्युत्याय च
नमो वर्षाय चावर्षाय च ॥ १८ ॥

कूपे भवः कूप्यः त० ॥ अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यः त० ॥
इधो दीप्तौ विशेषेण इध्रं वीध्रं निर्मलं शरदभ्रं तत्र भवो
वीध्रः यद्वा विगत इधो दीप्तिर्यस्मात्स वीध्रो घनागमः तत्र
भवाय नमः ॥ चातपे भव चातप्यः त० ॥ मेधे भवो मेध्यः
त० ॥ विद्यति भवो विद्युत्यः त० ॥ वर्षे वृष्ट्यां भवो वर्ष्यः
त० ॥ अवर्षे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ष्यः त० ॥ ३८ ॥

नमो वात्याय च रेष्म्राय च नमो वास्तु-
व्याय च वास्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्राय
च नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

वाते भवो वात्यः त० ॥ रिष्यन्ते नश्यन्ति भूतान्यत्रेति
रेष्मा प्रलयकालः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५]
मनिन् । तत्र भवो रेष्म्रः प्रलयेऽपि विद्यमानायेत्यर्थः ॥
वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्यः त० । वैश्वभूर्वासुरस्त्रियाम् ॥
वास्तुं गृहभुवं पाति वास्तुपः त० ॥ उमया संहितः सोमः त० ।

रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकः त० ॥ ताम्रो रक्त
वर्णः उदयद्रविरूपेण त० ॥ अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तर-
काळीनार्करूपेण ॥ ३८ ॥

नमः॑ शङ्ख॑वे॑ च॒ पशु॑पत॑ये च॒ नमः॑ उ॒ग्राय॑
च॒ भी॒माय॑ च॒ नमो॑ऽग्रे॒ब॒धाय॑ च॒ दूरे॑ब॒धाय॑ च॒
नमो॑ ह॒न्ते च॒ हनी॑यसे च॒ नमो॑ वृ॒क्षेभ्यो॑
ह॒रि॑केशेभ्यो॒ नमः॑ स्त॒ाराय॑ ॥ ४० ॥

शं सुखं गमयति प्रापयति शङ्खः शं सुखरूपा गावो
वाचो वेदरूपा यस्येति वा त० ॥ पशूनां प्राणिनां पतिः
पालकः त० ॥ उग्र उदगूर्णाशुधः शत्रून् हन्तुं त० ॥ भीमः
शत्रुभयोत्पादकः ॥ अग्रे पुरो वर्त्तमानो हन्तीत्यग्रेबधः
त० ॥ दूरे वर्त्तमानो हन्तीति दुरेबधः त० ॥ हन्तीति
हन्ता त० । लोके यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत्यर्थः ॥
अतिशयेन हन्ता हनीयान् त० । तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा०
६. ५, १५४] ढचो लोपः प्रलये सर्वहन्तेत्यर्थः ॥ हरयो
हरिताः केशाः पत्ररूपा येषां तेभ्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरुरूपेभ्यो
नमः ॥ तारयति संसारमिति तारः त० ॥ ४० ॥

नमः॑ स॒म्भ॒वाय॑ च॒ मयो॑भ॒वाय॑ च॒ नमः॑
शङ्ख॑राय॑ च॒ मय॑स्क॒राय॑ च॒ नमः॑ शि॒वाय॑ च॒
शि॒वत॑राय च॒ ॥ ४१ ॥

शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भवः यद्वा शं सुखरूपसासो
भवः संसाररूपस्य मुक्तिरूपो भवरूपश्च त० ॥ मयः सुखं
भवत्यस्मान्मयोभवः संसारसुखप्रदः त० ॥ शं लौकिकसुखं

करोति शङ्करः त० ॥ मयो मोक्षसुखं करोति मयस्करः त० ।
 स्रक्चन्दनादिरूपेण लौकिकसुखकारित्वम् शास्त्रादिरूपेण
 ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षसुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां
 साक्षात्सुखकारित्वम् पूर्वपदाभ्यां तद्द्वारा कारयित्वमिति
 विवेकः ॥ शिवः कल्याणरूपो निष्पापः त० ॥ शिवतरो-
 ऽत्यन्तं शिवो भक्तानपि निष्पापान् करोति त० ॥ अस्यां
 कण्डिकायां षड् यजूंषि पूर्वस्यां दशोक्तेः ॥ ४१ ॥

नमः॑ पा॒र्या॑य चा॒वा॒र्या॑य च॒ नमः॑ प्र॒तर॑-
 गाय चोत्त॑रगाय च॒ नमः॑ स्ती॒र्थ्या॑य च॒ कू॒ल्या॑य
 च॒ नमः॑ श॒ष्प्रा॑य च॒ फे॒न्या॑य च॒ ॥ ४२ ॥

पारे संसाराब्धेः परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्यः त० ॥
 अवारे अर्वात्तीरे संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्यः त० ।
 पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं यदन्तरमिति कोषः ॥ प्रक-
 र्षेण मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणः त० ॥ उत्-
 कृष्टेन तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः त० ॥ तीर्थं
 प्रयागादौ भवः तीर्थः त० ॥ कूले तटे भवः कूल्यः त० ॥
 शष्पं बालवृणं गङ्गातीरोत्पन्नं कुशाङ्गुरादि तत्र भवः शष्पः
 त० ॥ फेने डिण्डिरे भव फेन्यः त० ॥ ४२ ॥

नमः॑ सि॒क॒त्या॑य च॒ प्र॒वा॒द्या॑य च॒ नमः॑
 कि॒ष्णि॒लाय॑ च॒ क्षय॑गाय च॒ नमः॑ क॒पर्दि॑ने
 च॒ पु॒ल॒स्तये॑ च॒ नमः॑ इ॒रि॒ष्या॑य च॒ प्र॒प॒थ्या॑य च॒
 ॥ ४३ ॥

सिकतासु भवः सिकत्यः त० ॥ प्रवाहे स्त्रोतसि भवः
 प्रवाद्यः त० ॥ कुक्षिताः क्षुद्राः शिलाः शर्करारूपाः पाषाणा

यत्र प्रदेशे स किंशिलः तद्रूपाय नमः ॥ क्षियन्ति निवस-
न्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदेशः त० ॥ कपर्दी जटा-
जूटोऽस्यास्तीति कपर्दी त० ॥ पुरोऽग्रे तिष्ठति पुलस्तिः ।
यस्य तत्वं कान्दसं रस्य लत्वं च । यद्वा पूर्षुं शरीरेषु अस्तिः
सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी त० ॥ इरिणमूषरं
वित्णदेशस्तत्र भव इरिण्यः त० ॥ प्रकृष्टः पत्याः प्रपन्वो
बहुसेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः त० ॥ ४३ ॥

नमो ब्रज्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्या-
य च गेह्याय च नमो हृदय्याय च निवेष्ट्याय
च नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ४४ ॥

ब्रजे गोसमूहे भवो ब्रज्यः तस्मै । गोष्ठाध्वनिवद्वा ब्रजाः ॥
गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति तन्नोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यास्तस्मै ॥ तल्पं
शय्या तत्र भवस्तल्प्यास्तस्मै ॥ गेहे गृहे भवो गेह्यास्तस्मै ॥
हृदये भवो हृदयो जीवस्तस्मै । निवेष्ट्य आवर्तो नीहार-
जलं वा तत्र भवो निवेष्ट्यः त० ॥ कुत्सितमटन्ति गच्छन्ति
जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः
काट्यः त० ॥ गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ गम्भीरे जले वा
तिष्ठति गह्वरेष्ठः त० । गह्वरं विलदम्भयोः ॥ ४४ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च नमः पाण्ड-
सव्याय च रजस्थाय च नमो लोप्याय चाल-
प्याय च नम ऊर्व्याय च सूर्व्याय च ॥ ४५ ॥

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्काः त० ॥ हरिते आर्द्रे काष्ठादौ
भवः हरित्यः त० ॥ पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यः त० ।

ओर्गुणः ॥ रजसि गुणे परागे वा भवो रजस्यः त० । रजो
रेणपरागयोः स्तोपुष्पे गुणभेदे च ॥ लुप्यते नश्यति गम-
नादि यत्नेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यः त० । लोपः
मंहारो वा ॥ उलपा वल्वजादित्थविशेषास्तत्र भव उलप्यः
त० । उलपम् गुल्मिनोत्थभेदयोः ॥ उर्व्यां भूमौ भव
उर्व्यः त० । दीर्घ आर्षः । ऊर्वा वडवानला वा ॥ शोभनं
ऊर्वः कल्पानलस्तत्र भवः सूव्यः तस्मै ॥ ४५ ॥

नमः प॒र्णाय॑ च॒ प॒र्णश॒दाय॑ च॒ नमः॑ उद्-
गुर॑मा॒णाय॑ चाभिघ्न॒ते च॒ नमः॑ आ॒खिद॒ते च॒
प्र॒खिद॒ते च॒ नमः॑ इ॒षु॒क्त॒द्भ्यो॑ ध॒नु॒ष्क॒द्भ्यश्च॑
वो नमो॑ नमो॑ वः क्कि॒रि॒केभ्यो॑ दे॒वाना॑ ॥ हृद-
य॑भ्यो नमो॑ वि॒चिन्व॑त्केभ्यो॒ नमो॑ वि॒क्षिण॑त्-
केभ्यो॒ नमः॑ आ॒निहृ॑तेभ्यः ॥ ४६ ॥

तरूणां पत्ररूपाय नमः ॥ शदृष्टं शातने शदनं शदः
शातनम् यदा पर्णानि शौर्यन्ते शात्यन्ते पक्कानि पतन्ति
यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थितिदेशस्तद्रूपाय नमः ॥ गुरो
उद्यमे तुदादिभ्यः शः उद्गुरते उद्यमं करोति उद्गुरमाण
उद्यमो तस्मै ॥ अभिहन्ति शत्रुनित्यभिघ्नन् तस्मै ॥ आ
ममन्तात् खिद्यते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्याखिदन् तस्मै ॥
प्रकर्षणं खेटयति पापिन इति प्रखिदन् तस्मै ॥ इषुन्
वाणान् कुर्वन्ति ते इषुक्तस्तद्भ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ धनुषि
चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः तद्भ्यो वो युष्मभ्यं नमः । युष्म-
दादेशयोगात् प्रत्यक्षा एते रुद्राः ॥ तिस्रोऽंशोतयो रुद्राणां
समाप्ताः । एवं चत्वारिंशदधिकशतस्यमन्त्रैः रुद्रस्य सर्वात्मत्व-

मुक्तम् ॥ अथ रुद्रेषु प्रधानभूतानामग्निवायुसूर्याणां सम्बन्धीनि चत्वारि यजुंषुच्यन्ते । चतुर्णामादौ नमःशब्दाच्चत्वार्येव यजुंषि आद्यं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि समाक्षराणि तानि व्याहृतिसंज्ञानि ॥ नमो व इति । देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयवप्रधानभूतेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि च तानि देवानां हृदयानीति [८, १, १, २३] श्रुतेः । हृदयानीव हृदयानि यथाङ्गानां हृदयं प्रधानमेवमेतै रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । औदृशेभ्यस्तेभ्यः किरिकेभ्यः । वृष्ट्यादिद्वारा जगत् कुर्वन्ति किरिकास्तेभ्यः एते हीदं सर्वं कुर्वन्तीति [८, १, १, २३] श्रुतेः ॥ विचिन्वन्ति पृथक् कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्याऽग्निरादिभ्यां नमः ॥ विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्ति पापमिति विक्षिण्वत्कास्तेभ्याऽग्निरादिभ्यां नमः । आ समन्तान्निर्हता निर्गताः सर्गादौ लोकेभ्य इत्यानिर्हतास्तेभ्यां रुद्रावतारेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यां नमः । इन्तिर्गत्यर्थः । तेभ्यस्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींषुज्जायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्य इति श्रुतेः ॥ ४६ ॥

द्रापे अन्धसस्पते दरिद्र नीललीहित ।
आसां प्रजानामेषां पशूनां मा भेर्मा रोद्भ्यो
च नः किञ्चुनाममत् ॥ ४७ ॥

सप्त ऋच एक रुद्रदेवत्याः । आद्योपरिष्ठाद् वृहती समाष्टदशहादशार्धपादाः । हे द्रापे ! द्रा कुत्सायां द्रापयति कुक्षितां गतिं प्रापिनः प्रापयतीति द्रापिः ॥ हे अन्धसः सोमस्वपते ! पालक ! अन्धसस्यत इति सोमस्वपत इत्यंतदिति [८, १, १, २४] श्रुतेः । हे दरिद्र ! निष्परियह !

अद्वितीयत्वादिति भावः । हे नीललोहित ! कण्ठे नीलो-
ऽन्यत्र लोहितः हे शिव ! नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादीना-
मेषां पशूनां गवादीनां त्वं मा भेः भयं मा क्रुह बहुलं हृन्द-
सीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् । मा रोक् रुजो भङ्गे
प्रजापशूनां भङ्गं मा कार्षीः कर्मणि षष्ठौ । च पुनर्नो-
ऽस्माकं किञ्चन किमपि द्विपटचतुष्पटादिकं मो मा आमं
मत् रुग्णं मा कार्षीत् यद्वा रुग्णं मासु । अम् रोगे लडि
धातोरमागम आर्षः ॥ ४७ ॥

इ॒मा रु॒द्राय॑ त॒वसे॑ क॒पर्दिने॑ ज॒यद्दी॑राय
प्रभ॑रामहे म॒तीः । यथा॑ शमसद् द्वि॒पटे॑ चतु॑
ष्पटे॒ विश्वं॑ पुष्टं॒ ग्रामे॑ अ॒स्मिन्न॑नातुरम् ॥ ४८ ॥

कुत्सदृष्टा जगती । वयमिमा अस्मदोया मतोः बुद्धीः
रुद्राय शङ्कराय प्रभरामहे प्रहरामहे ममर्पयामो रुद्रं स्मराम
इत्यर्थः । जयद्दीर्भः । कीदृगाय तवसे महते बलवते वा
उभयत्र तवःशब्दः पठितः [निघ० २, ८, ३, ३ । कपर्दिने
जटिलाय । जयद्दीराय जयन्ती निर्वसन्ती वीराः शूरा यत्र
स जयद्दीर. तस्मै शूरायेत्यर्थः । जयन्ता नश्यन्ता वीरा
द्विपदा यस्मादिति वा । द्विपटे पुत्रादये चतुष्पटे गवादिपशव
ममर्षी वा द्विपटचतुष्पदविषये यथा येन प्रकारेण ग्रं सुखम
मत् भवति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन् वामस्थाने विश्वं सर्वं प्राणि-
जातं पुष्टं समृद्धमनातुरं निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा अमत् तथा
मतिं ष्टं ममर्पयाम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

या ते॑ रु॒द्र शि॒वा त॒व शि॒वा वि॒श्ववा॑हा

भेषजी । शिवा रु तस्य भेषजी तया नो मृड
जीवसे ॥ ४६ ॥

अनुष्टुप् । हे रुद्र ! या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तया
तन्वा नोऽस्मान् जीवसे जीवितुं मृड सुखय । कीदृशी
शिवा शान्ता अत्रोरा । विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि
च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति [पा० २, ३, ५]
द्वितीया तस्या आकारः सर्वेष्वहःसु सर्वदा शिवा कल्याण-
कारिणी भेषजी औषधरूपा संमारव्याधिनिवर्त्तिका । रुतस्य
गारोरव्याधेः शिवा समीचीना भेषजी निवर्त्तिकोषधिः ॥ ४६ ॥

परि नो रुद्रस्य हेतिवृणक्तु परि त्वेषस्य
दुर्मतिरघायोः । अवं स्थिरा मघवद्भ्रान्तनुष्व
मोद्वस्तोकाय तनयाय मृड ॥ ५० ॥

विष्टुप् । रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान् परिवृणक्तु
परितो वर्जयतु अस्मान् मा हन्त्वित्यर्थः । त्वेषस्य क्रुद्धस्य
अघायोः द्रोग्धुर्दुर्मतिर्दुष्टमतिर्द्रोहबुद्धियास्मान् परिवृणक्तु ।
त्वेषति क्रोधेन ज्वलति त्वेषस्तस्य पचाद्यच् । अघं पापं
परस्येच्छति अघायुः सघ आत्मनः क्यजित्यत्र [पा० ३, १, ८]
परिच्छायामपि वाच्यमिति क्यच् । क्यचि चेतौत्वे [पा० ७,
४, ३३] प्राप्ते अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] आकारः
क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उपत्ययः । मेदति मिस्र-
तोति मोद्वान् हे माद्वः कामाभिवर्षुक ! स्थिरा स्थिराणि
दृढानि धनूषि त्वमवतनुष्व अवतारय ज्यारहितानि कुरु ।
किमर्थं मघवद्भ्रान्तः । मघमिति धननाम । मघं हविलक्षणं धनं
विद्यते येषां ते मघवन्तो यजमानास्तदर्थं यजमानानां भय-

निवृत्तये इत्यर्थः । किञ्च तोत्राय पुत्राय तनयाय पौत्राय च
मृड पुत्रं पौत्रञ्च सुखय । कर्मणि चतुर्थी ॥ ५० ॥

मीढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव ।
परमे वक्ष आयुधं निधाय कृत्तिं वसान् आचर
पिनाकं विभ्रदागहि ॥ ५१ ॥

इयमेकोना यवमध्या त्रिष्टुप् तृतीय एकादशार्णः चत्वारोऽन्येऽष्टार्णाः पञ्चपादा । अतिशयेन मीढान् मीढुष्टमः ।
अत्यन्तं शिवः शिवतमः । हे मीढुष्टम ! अतिशयेन काम-
मेक्तः ! हे शिवतम ! अत्यन्तं कन्याणकर्त्तः ! नोऽस्मान् प्रति
शिवः शान्तः सुमनाः हृष्टचित्तश्च भव । किञ्च परमे दूरस्थे
उन्नते वा तृत्ते वटादौ आयुधं त्रिशूलादिकं निधाय संस्थाप्य
कृत्तिं चर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगच्छ तपश्चरेति
वा । आगच्छन्नपि पिनाकं धनुर्विभ्रत् धारयन्सन् आगहि
आगच्छ । ज्याशरहीनं धनुर्मात्रं शाभार्थं धारयन्नागच्छ-
त्यर्थः ॥ ५१ ॥

विकिरिट् विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः ।
यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मन्नियन्तु ताः
॥ ५२ ॥

हे अनुष्टुभो । विकिरिट् किं घाताद्युपद्रवं द्रावयति
नाशयति विकिरिट्ः हे विकिरिट् ! हे विलोहित ! विगतं
लोहितं कल्पयं यस्मात् स विलोहितः इ शहस्वरूप । भगवः !
भगवन् ! ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे रुद्र ! ते तत्र याः सहस्रं
हेतयोऽसंख्यान्यामुधानि ता हेतयोऽस्मदन्वमस्मद्व्यतिरिक्तं
निवपन्तु व्रन्तु ॥ ५२ ॥

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हेतयः ।
 तामामौशानो भगवः पराचीना मुखान् कृधि
 ॥ ५३ ॥

हे भगवः ! भगवन् ! पद्भुणैश्वर्यसम्पन्न ! तव बाह्वोर्हस्तयोः
 याः सहस्राणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तामां हेतौनां मुखान्
 मुखानि शल्यानि पराचीना अस्मत्तः पराङ्मुखानि त्वं
 कृधि कुरु करोतेः शपि लुप्ते श्रुशृणुपृक्तवभ्यश्चन्दसीति [पा०
 ६, ४, १०२] हेर्धिः । कीदृशस्त्वम् ईशानः ईष्ट इतीशानः
 जगन्नाथः । सहस्राणि सहस्रसंख्यानि धनुः खड्गः शूलं
 वर्मेत्यादिभेदेन सहस्रसंख्यत्वम् । सहस्रं सहस्रमिति सहस्रशः
 संख्यैकवचनाच्च वीष्पायामिति [पा० ५, ४, ४३] शस्त्रत्ययः
 धनुरादीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि
 भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि
 तन्मसि ॥ ५४ ॥

बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभोऽवतानमञ्जाः । भूमिस्था रुद्रा
 उच्यन्ते । असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये
 रुद्रा भूम्यामधि भूमेरुपरि स्थिताः । तेषां रुद्राणां धन्वानि
 धनूषि सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिंस्तादृशे पथि
 सहस्रयोजनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अव
 तारयामः अपन्यानि कृत्वास्मत्तो दूरं क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अस्मिन्महत्युर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि । तेषां
 सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते अभिन्नन्तरिक्षे अधिश्रित्य ये भवा रुद्राः स्थिताः तेषां धन्वान्यवतन्मसोति पूर्ववत् । कीदृशेऽन्तरिक्षे महति विशाले । अर्णवे अर्णांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात् । अर्णसो लोपसेति । पा० ५. २. १०८. २] वप्रत्ययोऽन्तलोपस्य ॥ ५५ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवं रुद्रा उपश्रिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५६ ॥

यस्या रुद्रा उच्यन्ते ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपश्रिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कीदृशाः नीलग्रीवाः नीला श्यामा ग्रीवा येषां ते । शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते । विषग्रामाक्तियान् कण्ठभागः कृष्णः कियान् श्वेत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५७ ॥

पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमायां भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्त्तमानाः तेषामित्युक्तम् । नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति पूर्ववद्विशेषणम् ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेषु शपिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५८ ॥

ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्यादिषु स्थिताः । कीदृशाः शपि-

ञ्जराः शर्षं बालत्वं तद्वत्पञ्जरा हरितवर्णाः । नीलग्रीवा
नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः । तथा केचन विलो
हिताः विशेषेण रक्तवर्णाः यदा विगतं लोहितं रुधिरं येषां
ते लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् विगतलोहितादिधातवः
तेजोमयशरीरा इत्यर्थः । तेषामित्याद्युक्तम् ॥ ५८ ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दि-
नः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि
॥ ५९ ॥

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत् । कीदृशाः
भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्तो
मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां पालकाः । तत्र केचिद्विशिखामः
विगता शिखा येषां ते शिखाशब्दः केशोपलक्षकः मुण्डित-
मुण्डा इत्यर्थः । अन्ये कपर्दिनः जटाजूटयुताः ॥ ५९ ॥

ये पथां पथिरक्षस ऐलवृदा आयुर्युधः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६० ॥

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः पथां लौकिक-
वैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वोर्चोऽनुषङ्गः । तथा पथि
रक्षसः पथो मार्गास्तानेवान्यानपि रक्षन्ति पालयन्ति ते
पथिरक्षसः । ऐलवृदाः इलानामन्त्रानां समूह ऐलमन्त्रसमूहः
यदा इला पृथ्वी तस्या इदमैलमन्त्रं तद्विभ्रति ते ऐलभृतः त एव
परोक्षवृत्त्या ऐलावृदा पच्यन्ते अन्वैर्जन्तूनां पोषका इत्यर्थः ।
आयुर्युधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीवमुद्धकराः
यदा आयुर्जीवनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्युधः ॥ ६० ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सूकाहस्ता निष-
ङ्गिणः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि
॥ ६१ ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति ।
कीदृशाः सूकाहस्ताः सूकेत्यायुधनाम सूका आयुधानि हस्ते
येषां ते । निषङ्गिणः निषङ्गाः खड्गा विद्यन्ते येषां ते । सूका-
हस्तत्वेऽपि निषङ्गित्वोक्तिः खड्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

येऽग्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो ज-
नान् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि
॥ ६२ ॥

ये रुद्रा अग्नेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान् विविध्यन्ति
विशेषेण ताडयन्ति धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः ।
तथा पात्रेषु पात्रस्थस्रोतिकादिषु स्थिताः सन्तः पिबतो
स्रोतिकादिपानं कुर्वन्ता जनान् विविध्यन्ति अस्रोतिकाभोक्तारो
व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः । तेषा-
मिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा
वितस्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि
तन्मसि ॥ ६३ ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बहवो
भूयांसः उक्तेभ्योऽतिबहवश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिर
आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धनूषि अवतन्म इति
पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमि-
षवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो
अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विषो
यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधः ॥ ६४ ॥

कण्डिकात्रयात्मिकानि त्रीणि यजूषि प्रत्यशरोहसंज्ञानि
धृतिच्छन्दस्कानि बहुरुद्रदेवत्यानि । त्रिलोकस्था रुद्रा
उच्यन्ते । दिवि द्यलोके ये रुद्राः वर्तन्ते येषां च रुद्राणां
वर्षं वृष्टिरेव इषवः वाणाः आयुधस्थानीया वृष्टिः अतिवृष्ट्या-
दीतिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ॥
तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशमंख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे
इति शेषाः प्राङ्मुखाञ्जलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो भवन्ति ।
दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । प्रतीचीः प्रत्यङ्-
मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । उचीचीरुदङ्गुलाः दशाङ्गुलीः
कुर्वे । ऊर्ध्वाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अञ्जलिं बध्वा सर्व-
दिक्षु नमस्कारोमीत्यर्थः ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्जलिपूर्व-
नतिरस्तु । दश वा अञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्य
एतदञ्जलिं करोतीति [८, १, १, ३८] श्रुतः । ते रुद्रा
नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु ते रुद्रा नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु ।
किञ्च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषन्तीति शेषः वयञ्च यं द्विषो यस्य
द्वेषं कुर्मः च पुनर्यो नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वा-
त्तानां रुद्राणां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे दधः स्थापयामः अस्मद्
द्विषमस्मद्द्वेष्यञ्च नरं रुद्राः पूर्वात्ता भक्षयन्त्वित्यर्थः अस्मा-
न्सावन्तु च ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु रु॒द्रेभ्यो॒ येऽन्तरि॑क्षे॒ येषां॒ वात॑
 इष॑वः ॥ तेभ्यो॒ दश॒ प्राची॑र्दश॑ दक्षिणा॒ दश॑
 प्र॒तीची॑र्दशोदी॑ची॒र्दशो॑र्ध्वाः । तेभ्यो॒ नमो॑
 अस्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृ॒डयन्तु॒ ते यं हि॒ष्णो
 यश्च॑ नो॒ हेष्टि॑ तमे॒षां जम्भे॑ दध्मः ॥ ६५ ॥

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । येषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवार्तनाम् विनाशय वातरोगं वीत्याद्य जनान् घ्नन्ति । तेभ्योऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । शिष्टं व्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

नमोऽस्तु रु॒द्रेभ्यो॒ ये पृ॑थिव्यां॒ येषा॑मन्नमि॒ष॒वः । तेभ्यो॒ दश॒ प्राची॑र्दश॑ दक्षिणा॒ दश॑
 प्र॒तीची॑र्दशोदी॑ची॒र्दशो॑र्ध्वाः । तेभ्यो॒ नमो॑
 अस्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृ॒डयन्तु॒ ते यं हि॒ष्णो
 यश्च॑ नो॒ हेष्टि॑ तमे॒षां जम्भे॑ दध्मः ॥ ६६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

षोडशोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

ये पृथिव्या रुद्रा वर्तन्ते येषामन्नमिषवः अन्नमदनीयं वस्तु आयुधम् अयथाश्रमज्ञाने कदन्नभज्ञाने चौर्यं वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवस्त्रित्यादि पूर्ववत् ॥ एतं प्रत्यव

रोहमन्त्राः । अथ प्रत्यवरोहान् जुहोतीति [८, १, १, ३२]
व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शतरुद्रियहोमोऽयं षोडशोऽध्याय ईरितः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अश्म॒नृ॒र्जं॑ पर्व॑ते शिश्रि॒याणा॑म॒ङ्गा ओष॑धी-
भ्यो व॒न॒स्पति॑भ्योऽधि॒ मन्मृ॑तं प॒यः । तां न
इष॒मृ॒र्जं॑ धत्त॒ मरुतः॑ स॒ंर॒राणाः॑ ॥ अश्मं॑ स्त॒
क्षत् । मयि॑ त॒ ऊक् । यं द्वि॒षस्तं॑ ते॒ शुग्-
च्छतु ॥ १ ॥

षोडशेऽध्याये शतरुद्रियहोम उक्तः सप्तदशे चित्यपरिषे-
कादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [१८, २, १] चित्यं परिषिञ्चत्य-
ग्न दक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वाश्मनृर्जमित्यद्रे रधि । पक्षस्यापर-
मन्थिः कक्षस्तस्य समीपं निकक्षं दक्षिणपक्षापरमन्थिममाप
आत्मभागेऽश्मानं निधायोदकुम्भमादायाद्रे रारभ्य सपक्षपुच्छ
मग्निं प्रदक्षिणं जलधारया समस्तादग्नीत्सिञ्चतोत्यर्थः ॥ यजुर्म-
रुद्देवत्यम् आर्षीं विष्टुप् । हे मरुतः ! तां प्रसिद्धामिषमन्नमूर्जं
रसं च नोऽस्मभ्यं धत्त दत्त यूयम् । किन्भूता यूयं संरराणाः
मस्यक् रान्ति ददति ते संरराणाः मस्यग्दातारः । रा दाने
बहुलं कृन्दसीति [पा० २, ४, ७६] जुहोत्यादिभ्यः श्नु द्वित्वं
च शानचि परे । कौटुशीमिषमूर्जम् अश्मन् अश्मनि पाषाणे
पर्वते विन्ध्यहिमवदादौ शिश्रियाणां अयतीति शिश्रियाणा
ताम् अयतिः शानचि जुहोत्यादित्वाद् द्वित्वम् । तथा ऊर्जं

सारभूतां बलहेतुम् । यदा पर्वाणि विद्यन्ते यस्मिन् स
 पर्वतः पर्वमरुद्गां तन्प्रत्ययः अग्रातीत्यश्मा अन्येभ्योऽपि दृश्यत
 इति [पा० ३, २, ७५] अग्रातेर्मनिन् अग्नवति पर्ववति
 मेवे ऊर्जं जलं शिश्रियाणामाश्रितां वृष्टिसम्पाद्यामित्यर्थः ।
 तथा अद्गाः जलेभ्यः ओषधिभ्यो यवादिभ्यो वनस्पतिभ्यो-
 ऽश्वत्यादिभ्यः सकागादधिमभृतमधिकं सम्पादितं गाहारण
 पयो दुग्धं च शिश्रियाणाम् गोरपः पोत्वोषधिवनस्पतीन्
 भक्षयित्वा पयो दोग्धि । तां हिरूपां मेघोत्थजलरूपां गोम-
 मृत्यां पयारूपां चेपमूर्जे दत्तेत्यर्थः । मरुतो वै वर्षस्येगत
 इति [८, १, २, ५] श्रुतः ॥ का० [१८, २, २] अश्मँस्ते
 क्षुदित्यद्रा कुम्भं कृत्वा मयि त ऊर्गित्यादायेवं हिरपरम् ।
 मेकान्तंऽश्मनि कुम्भमश्मँस्ते क्षुदिति निधाय मयि त इति
 पुनरादाय पुनर्दिवारं परिपिञ्चेदित्यर्थः ॥ अश्मा देवता देवो
 ब्रह्मर्षी । अग्रातीत्यश्मा । हे अश्मन् सर्वभक्षक अग्ने !
 ते तव क्षत् क्षधा अस्तु बहुहविषां भोज्यत्वात् ॥ का० [१८,
 २, ३] कुम्भमादत्ते । आगीर्देवता देवो ब्रह्मर्षी हे अश्मन् ते
 तव ऊर्क् सारभागा मयि अस्त्विति शेषः ॥ का० [१८, २, ४]
 कुम्भोऽद्रिं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्राणी 'प्राङ् तिष्ठद् दक्षिणस्यां
 निरस्यति यं द्विष इति । तं पाषाणं कुम्भं कृत्वा दक्षिण-
 वेदिश्राणी पूर्वामुखस्तिष्ठन् दक्षिणस्यां दिशि माश्रमानं घटं
 निरस्यतीत्यर्थः ॥ यजुर्वृहती शुक् देवता । हे अग्ने ! ते तव
 शुक् शोकस्तं नरमृच्छतु गच्छतु तं कं वयं यं नरं द्विषः
 अस्मद्दहेषविषयं तव शोको गच्छतु ॥ १ ॥

इ॒मा मं॑ अ॒ग्न इ॒ष्ट॑ का धे॒ नवः॑ स॒न्त्वे का॑
 च॒ द॒श॑ च॒ द॒श॑ च॒ श॒त॒स्र॑ श॒त॒स्र॑ स॒हस्र॑स्र

सहस्रं च्चायुतं च्च चायुतं च्च नियुतं च्च नियुतं
 प्रयुतं च्चार्बुदं च्च न्यर्बुदं च्च समुद्रश्च मध्यं चान्तः
 परार्धश्चैता मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वमु
 च्चामुष्मिं लोके ॥ २ ॥

का० [१८, २, ८] अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन
 उपरि प्रापणान्ते जपतीमा म इति । कुम्भनिरमनानन्तर-
 मपश्यन्नेत्य दक्षिणवेदिशोणिममीपे ईशानाभिसुखस्तिष्ठन्ना
 त्मन उपरि हस्तौ प्रमार्यं यावत् स्मष्टुं शक्नोति तावत् स्पष्टे मा
 म इति कण्डिकादयं स्वरेण जपतीत्यर्थः । विकृतिरग्नि-
 देवत्या । हे अग्ने ! या इष्टकाः पञ्चसु चितिषूपहिताः
 इमा इष्टकाः मे मह्यं मदर्थं धेनवोऽभिमतफलदोग्धराः सन्तु
 त्वत्प्रसादात् अस्मिन् लोके इति शेषः । तासां संख्यामाह
 एकेत्यादि अत्रैकादिपरार्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोक्तं दशदश-
 गुणिता संख्योच्यते । एका एकत्वसंख्याविशिष्टा सा दश
 गुणिता दशसंख्यामापद्यते सा दशगुणिता शतं भवति पूर्व-
 संख्यामहितोत्तरसंख्याग्रहणमाधिक्याय शतं दशगुणितं सहस्रं
 भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं भवति आयुतं दशगुणितं नियुतं
 भवति नियुतं लक्षम् नियुतं दशगुणितं प्रयुतं भवति प्रयुतं
 लक्षदशकं प्रयुतग्रहणं कोटेरुपलक्षकम् प्रयुतं दशगुणं कोटिः
 कोटिर्दशगुणं अर्बुदम् अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदम् न्यर्बुदशब्देनाल-
 संख्या ज्ञेया एतेषां ग्रहणमलसमुद्रात्स्वर्त्तिनानां स्वर्वनिस्वर्व-
 महापद्मशङ्कुसंज्ञानां संख्यानामुपलक्षकम् तेनालं दशगुणं स्वर्वं
 स्वर्वं दशगुणं निस्वर्वं निस्वर्वं दशगुणं महापद्मं महापद्मं दशगुणं
 शङ्कुः शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः समुद्रः दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुणं

मन्तः अन्तः दशगुणः परार्धः । चकारा इतरेतरसमुच्चयार्थाः ।
 एवमेकादशष्टादशसंख्यासंज्ञासम्भिता इष्टका एता हे अग्ने !
 मे धेनवः सन्त्विति पूर्वोक्तस्य निगमनम् । एतद्धेनुभवनं कुत्रा-
 र्थ्यते तदाह अमुत्र अन्यजन्मनि तथान्यस्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र
 इष्टदाः सन्त्वित्यर्थः । यद्यपि नियतसंख्येष्टकासीयन्ते
 तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्वर्धमाना एकादिपरार्धान्तसंख्या भव-
 न्तीति भावः ॥ २ ॥

ऋ॒ तव॑ स्थ ऋ॒ तावृ॑ध ऋ॒ तुष्टा॑ स्थ ऋ॒ तावृ॑धः ।
 घृ॒ तश्रु॑तो॒ मधु॑श्रु॒ता वि॒राजो॑ नाम॒ काम॒दुघ्रा॑
 अ॒क्षी॑ यमाणाः ॥ ३ ॥

ब्रह्मती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्दिकल्पः । अग्नि-
 देवत्या इष्टकादेवत्या वा । हे इष्टकाः ! या गृहमेवंविधाः
 स्थ भवथ ता मे धेनवः सन्त्विति पूर्वेण सम्बन्धः । कीदृश्यः
 ऋतवः वमन्तादिरूपाः । ऋतावृधः ऋतं मत्वं यज्ञं वा वर्ध-
 यन्ति ऋतवृधः संहितायां पूर्वपददीर्घः । ऋतुष्टाः ऋतुषु
 वमन्तादिषु तिष्ठन्ति तान् । स्थगच्छस्य पुनरुक्तिः पाद-
 पूरणा । ऋतावृध इति पुनर्वचनमादरार्थम् । घृतश्रुतः
 श्रुतिर् चरणे घृतं श्रोतन्ति ता घृतश्रुतः घृतस्त्राविण्यः ।
 मधुश्रुतः मधु श्रोतन्ति ता मधुस्त्राविण्यः । नामेति
 प्रसिद्धौ । विराजः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ता
 विराजः दशलोकम्पृणाभिप्रायमेतत् । कामदुघ्राः यत्काम्यं
 तस्य दोग्ध्रः पूरयित्वाः दुहः कव्घर्थेति [पा० ३, २, ७०]
 कप् । अक्षीयमाणाः न क्षीयन्ते ताः क्षयरहिताः ॥ ३ ॥

समु॒द्रस्य॑ त्वाव॑क॒याग्ने॑ परि॒व्ययाम॑सि ।

पाव॒को अ॒स्मभ्यं॑ शि॒वो भ॑व ॥ ४ ॥

का० [१८, २, १०] मण्डूकावकावैतसशाखा वेणुं बद्धावकर्षति मन्त्रकृष्टवत्समुद्रस्य त्वेति प्रत्यृचम् । मण्डूक शैवलवैतसतरुशाखा वंशे बद्धा तं हस्तेनादायाग्निक्षेत्रं प्रत्यृच कर्षति तेनेत्यर्थः ॥ आद्याया दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणां रयावत् कर्षति ॥ हे गायत्रपावग्निदेवत्ये अन्धो दशकः हे अग्ने ! समुद्रस्य समुन्दति क्लिन्नं करोति समुद्रो जल तस्यावकया शैवालेन त्वा त्वां परिव्ययामसि परितो वेष्टयाम इदन्तो मसि उपरिभागे सर्वत्र विकर्षाम इत्यर्थः । त्व चास्मभ्यं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ४ ॥

हि॒मस्य॑ त्वा ज॒रायु॑णान् परि॒व्ययाम॑सि ।
पाव॒को अ॒स्मभ्यं॑ शि॒वो भ॑व ॥ ५ ॥

दक्षिणश्रोण्याद्युत्तरश्रोण्यन्तं कर्षति । हिमस्य शैत्यस्य जरायुवदुत्पत्तिस्थानीयेन शैवालेन हे अग्ने ! त्वा त्वां परिव्ययामसि संवरणं कुर्मः त्वमस्मभ्यं पावकः शिवश्चेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

उ॒प॒ ज॒म॒न्न॒प॒ वे॒त॒से॒ऽव॒तर॑ न॒दी॒षु॒वा । अ॒ग्ने॑
पि॒त्त॒म॒पा॒म॒सि॑ । म॒ण्डू॒कि॒ ता॒भि॒रा॒ग॒हि॒ से॒मं
नो॑ य॒च्च॑ पा॒व॒क॒व॒र्णां॑ शि॒वं कृ॑धि ॥ ६ ॥

उत्तरश्रोणेरुत्तरांसपर्यन्तं कर्षति । जगती त्रिष्टुप्वा चतुष्ट्वारिंशदक्षरत्वात्त्रिष्टुप्वेव नदीषु आ सा इममिति व्युद्दहयेन द्यूना जगती भवति । हे अग्ने ! उमन् उमा पृथिवी सप्तम्या लुक् उमनि पृथिव्यामुपावतर आगच्छ । तथा वेतसे वज्रस्रशाखायामुपावतर नदीषु आ आ उपसर्गं अर्धये नदी-
क्षधि अर्धकासु उपावतर नदीशब्देन लक्षणयावका उच्यन्ते

तत्रभवत्वात् । मण्डूक्यवकावेतसशाखाः कर्षणाथं वेणी बद्धाः
 सन्ति तदयं मन्त्रो वदति । कस्मात्त्विवमस्माभिः प्रार्थ्यसे
 इत्यत आह हे अग्ने ! त्वमपां पित्तं तेजोऽसि यो यस्या-
 वयवः स तं न हिनस्ति तद्धर्मा च भवति । एवमग्निं सम्बोध्य
 मण्डूकीमाह हे मण्डूकि ! मण्डूकी भेकस्तस्य स्त्री मण्डूकी
 तत्सम्बुद्धौ हे मण्डूकि ! ताभिः पूर्वोक्ताभिरग्निः सह आगच्छि
 आगच्छ शपि लोपे मलोपः । यासामग्निः पित्तं यत्र त्वमु-
 त्यन्ना या त्वमग्नेः शान्त्यै इतस्ततो नोयसे सा त्वमिमं यज्ञ-
 मस्माभिः क्रियमाणं चयनलक्षणं पावकवर्णमग्निस्मानतेजसं
 शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं च कृधि कुरु ॥ ६ ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।
 अन्यास्ते अस्मत्पन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं
 शिवो भव ॥ ७ ॥

उत्तरांसाहचिष्णांसं कृषति । आग्नेयीं वृहती । इदं
 चित्याग्निस्थानं मण्डूक्यवकावेतसलक्षणं वा अपां न्ययनम्
 नितरामौयते प्राप्यन्ते येन तन्नयनम् उदकप्राप्तिसाधनम्
 यागद्वारा ज्ञापः प्राप्यन्ते अपां बहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनम्
 निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं गृहस्थानीयम् तद्रूपं हे अग्ने !
 ते तव हेतयो ज्वाला अस्मत्सकाशादन्यान् अस्मद्दिरोधिनः
 पुरुषान् तपन्तु क्लेशयन्तु अस्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शोधकः
 शिवः शान्तश्च भव ॥ ७ ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्व-
 या । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥ ८ ॥

का० [१८, २, ११] पञ्चपुच्छानि चाभ्यात्ममग्नेपावक

रोचिषेति । पक्षपुच्छानि प्रान्तादारभ्याभ्यात्ममात्मसंमुख
 सन्धिपर्यन्तं कर्षति प्रत्यृचमग्ने इति दक्षिणं पक्षं स न इति
 पुच्छं पावकयेत्युत्तरं पक्षमित्यर्थः ॥ आग्नेयी गायत्री वसू-
 युष्ट्या । हे अग्ने ! हे पावक शोधक ! हे देव ! रोचिषः
 रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेषः ।
 मन्द्रया मदनीयया जिह्वया होतवाग्रूपेणावस्थित इति शेषः ।
 देवानावक्षि आवह यक्षि यज च हावग्ने रधिकारौ होत्रमाह-
 वनीयरूपेण हविर्ग्रहणं चात एव स्तूयते । वहतेर्यजे-
 लोष्मभ्यमैकवचने शपि सुप्ते ढत्वगत्वादिके कृते वक्षि यक्षीति
 रूपम् ॥ ८ ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने वाँ २ ॥ इहा-
 वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥ ९ ॥

गायत्राग्नेयी मेधातिथिदृष्टा हे पावक ! पावयितः !
 हे दीदिवः ! दिदेवेति दीदिवान् तत्सम्बुद्धौ हे दीदिवः !
 दीप्तिमन् ! दिवु क्रीडादिषु क्लृप्तप्रत्ययः द्वित्वम् तुजादीनामिति
 [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः स्रोपो व्यर्वलीति [पा० ६,
 १, ६६] वलीपः । हे अग्ने ! देवानिह नोऽस्माकं यज्ञे
 आवह आनय यज्ञमुप यज्ञसमापे नोऽस्माकं हविश्च देवान्-
 वह प्रापय ॥ ९ ॥

पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन्नुरुच
 उषसो न भानुना । तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नृ
 रण आ यो घृणे न तदृषाणो अजरः ॥ १० ॥

जगती भरहाजदृष्टा । योऽग्निः क्षामन् क्षाम्णि पृथिव्या
 रुचि रोचते शोभते । कया कृपा 'कृपू क्षामर्थे' कल्पनं क०

क्लिप् तथा कल्पनया सामर्थ्येन दीप्त्या वा । क्षामिति पृथिवी
 माम [निघ० १, १, ६] । किञ्चूतया कृपा पावक्या पाव-
 यतीति पावका तथा पावयित्रा । चितयन्त्या चेतयन्त्या
 यद्वा चितं करोति चितयन्ती तथा दृढचयकारिण्या । रोचने
 दृष्टांसः उपमी न भानुना न इवार्थे यथा उपसः कासाः
 भानुना स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत् । किञ्च यस्याग्निः घृणिः ।
 घृणिरिति दीप्तिमाम [निघ० १, १७, ११] । सुपां सुलु-
 गिति [पा० ७, १, १८] विभक्तेः शे-आदेशः घृणिना दीप्त्यां
 आ समन्तात् नु निश्चितं कुरुचे इत्यनुपङ्गः नकारसार्थः । किं
 कुर्वन् एतशस्य एतीत्येतशः गमनकुशलस्याश्वस्य यामन्
 यामनि नियामके रणे युद्धे तूर्वन तूर्व त्रिंसाया परबलानि
 त्रिसन् न इवार्थे शत्रून् त्रिसन्निव रोचन्ते यद्वा यामन्शब्द-
 कर्मवाचकः नु अन्वर्थकम् यामनि कर्मणि तूर्वन स्वरमाण
 इव एतशस्याश्वस्य रणे रमणीये पदे आक्षिप्तोऽध्वर्युणा । तथा
 तद्वषाणः लब्धतीति तद्वषाणः जित्वा पिपामायाम् बहुलं
 कम्पतीति [पा० २, ४, ७६] ज्ञादित्वाच्छानचि सुहित्वे
 पूर्णाहुतिं पिपासुः । अजरः अरारहितः । ग ईदृशोऽग्निस्त
 कृषाम इत्यर्थः ॥ १० ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्तं अक्षुर्बिषे ।
 अन्यास्ते अस्मत्पन्तु हेतयः पावका अस्मभ्यष्ट
 शिवो भव ॥ ११ ॥

का० [१८, १, ५] उभयमादाय चित्यारोक्षणं नमस्त
 प्रति । हिरण्यशकलसहितं कृकल्पमाश्रयम् दधिमधुष्टतकुश-
 मुष्टियुतः पात्री एतद्द्वयमादायाध्वर्युश्चित्याग्निमारोहति
 नक्षत्रजमानी तु अग्नेर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः । आग्नेयो

बृहती लोपमुद्रादृष्टा । हे अग्ने ! ते तव शोचिषे शोचन-
हेतवे तेजसे नमोऽस्तु । कीदृशाय शोचिषे हरसे हरति सर्व-
रसानिति हरः तस्मै हरतेरसुन्प्रत्ययः । ते तव अर्चिषं
पदार्थप्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु । अन्यदुक्तम् ॥ ११ ॥

नृषदे वेट् । अष्पुषदे वेट् । बर्हिषदे
वेट् । वनसदे वेट् । स्वर्विदे वेट् ॥ १२ ॥

का० [१८, ३, ६] स्वयमात्स्वयायां पञ्चगृहीतं जुहोति
नाभिवद्विरण्यादर्शनं च नृषदे वेडिति प्रतिमन्त्रम् । आरुह्य
स्वयमात्स्वयायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रैः नाभिवदिति
दक्षिणांसशोणिदयोत्तरांसमध्येषु तत्र हिरण्यं पश्यन्नित्यस्ति
तदत्र नैत्यर्थः ॥ पञ्चान्नेयानि यजूषि देवी बृहती दैव्यः
पङ्क्तयः अन्या देवी बृहती । नृषु मनुष्येषु जठराग्निरूपेण
तिष्ठतीति नृषत् प्राणस्तस्मै वेट् हविर्दत्तम् वेट्शब्दः स्वाहा-
कारार्थः । प्रत्यक्षं वै तद्यत् स्वाहाकारः प्रत्यक्षंऽपीत्तरवेदि-
वेट्कारेणिसां परोक्षं वै तद्यद्देट्कार इति [८, २, १, ७]
श्रुतेः । तथा नृषदे वेडिति । प्राणी वै नृषन्मनुष्या नरस्तयो-
ऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत् प्रीणातीति [८, २, १, ८] ॥
अष्पु उदकेषु श्रीर्वरूपेण सीदतीत्यष्पत् । योऽप्स्वग्निस्तमे-
तत् प्रीणातीति [८] श्रुतेः ॥ बर्हिषि यज्ञे आहवनीयादि-
रूपेण सीदतीति बर्हिषत् बर्हिषु ओषधीषु तिष्ठतीति वा
तस्मै वेडस्तु । बर्हिषदे वेडिति य ओषधिविष्वाग्निस्तमेतत्
प्रीणातीति [८] श्रुतेः ॥ वनं वृक्षसमूहस्तत्र दावाग्नि-
रूपेण सीदतीति वनसत्तस्मै वेट् । वनसदे वेडिति यो वन-
स्वित्स्वग्निस्तमे० ॥ स्वः स्वर्गे षादित्यरूपेण विद्यते स्वर्वित्

विद्यतिः मीढत्यर्थः यद्वा स्वरादित्यं विन्दते स्वर्वित्तस्मै वष-
डस्तु ॥ १२ ॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां संव-
त्स रीणामुप भागमासते । अहुतादो हविषो
यज्ञे अस्मिन् स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्य ॥ १३ ॥

का० [१८, ३, ७] समासिक्तान् कुशैः प्रोक्षति सपरि-
श्रित्वा वाञ्छेन च ये देवा इति । पात्रां मिक्तान् दधिमधु-
घृतान् कुशैः परिश्रित्वाहितं सपक्षपुच्छमग्निं मध्ये बहिष
प्रोक्षति ऋग्द्वयेनेत्यर्थः ॥ जगत्यौ प्राणदेवत्ये । ते प्राण-
रूपा देवा अस्मिन् यज्ञे चयनन्क्षणे मधुनो घृतस्य अर्थाहध्रस
हविषो मधुघृतदधिरूपस्य हविषो भागं स्वयं पिबन्तु स्वाहा-
कारममर्पणेन विना स्वयमेव स्त्रीकुर्वन्वित्यर्थः । कीदृशास्ते
आहुतादः अहुतमदन्ति ते अहुतादः अन्ये देवा अग्निहुता-
माहुतिमदन्ति प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति अत एवाहुतादः ।
ते के संवत्सरोणं भागमुपासते संवत्सरेण निर्वृत्तः संवत्सरोणः
संपरिपूर्वात् ख चेति [पा० ४, १, ८२] संपूर्वाहत्सरास्त्रि-
हृत्तार्थे स्वप्रत्ययः संवत्सरं हि भूत्वाग्निर्धीयते इत्यभिप्रायः ।
कीदृशाः यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये यज्ञियाः यज्ञ-
योग्याः देवाः दीप्यमानाः । द्विविधा देवाः हविर्भुज इन्द्र-
वरुणादयः शरीरनिर्वाहकाः प्राणापानादयश्च दीव्यन्तीति
व्युत्पत्त्या उभयेऽप्येते यज्ञियाः तत्रेन्द्रादयो यज्ञे पूज्यत्वाद्
यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद् यज्ञियाः ॥ १३ ॥

ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायन्ते ब्रह्मणः
पुरण्तारो अस्य । येभ्यो न ऋते पवते धाम

किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्रुषु ।
॥ १४ ॥

ये देवाः प्राणा देवेष्विन्द्रादिषु अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन
प्राप्ताः इन्द्रादीनामपि प्राणा देवाः । ये अस्य ब्रह्मणः जीवस्य
पुरएतारः पुरोऽग्रे यस्तीति पुरएतारः इण् गतावित्यस्मात्
यवुल्हृषाविति [पा० ३, १, १३३] त्वच्प्रत्ययः । प्राणा
हि प्राणिनां पुरःमराः अयमग्निर्ब्रह्म तस्मैते पुरएतार इति
[८, २, १, १५] श्रुतेः । प्राणैर्विना चीयमानोऽग्निर्निर्वीढः न
गम्यते । किङ्क येभ्य ऋते याम् प्राणान् विना किञ्चन धाम
किमपि शरीरं न पवते पवङ् गतो न चेष्टते । इत्यभूता ये
प्राणा देवास्ते पुनः क्वामते तत्राह न त इति ते प्राणरूपा
देवा न दिवः षष्ठ्यो ममभ्यर्थे दिवि स्वर्गे न भन्ति पृथिव्या
पृथिव्यां भूमावपि न नैव । ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राण
भृत्तस्मिंस्ते इति [८, २, १, १५] श्रुतेः । यद्वा दिवः प्रदेशेषु
न पृथिव्याः प्रदेशेषु न । किं तस्मिंस्त्रुषु अधि स्रु प्रक्षरणे
स्रुवन्ति क्षरन्ति स्रुमि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि
तेषु अधिस्त्रित्य वसन्ते तेषूपलभ्यन्ते तेषां स्रु विशिष्टः प्रदेश
॥ १४ ॥

प्राणदा अपानदा व्यानदा वचोदा वरि-
वोदाः । अन्यास्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावकी
अस्मभ्यः शिवो भव ॥ १५ ॥

का० [१८, ३, ८] प्राणदा इत्यवरोहति । प्रोक्षणान्त
रमग्नेरवतरतीत्यर्थः । अग्निदेवस्या वृहती [पङ्क्तिर्वा अष्ट-
त्रिंशदक्षरत्वाद् विकल्पः । हे अग्ने : ते तव हेतयो ज्ञाना

अस्मदन्यान् तपन्तु त्वं चास्माकं पावकः शिवश्च भव । कीट-
शब्दं प्राणदाः प्राणान् यजमानाय ददातीति प्राणदाः अपानं
ददातीत्यपानदाः व्यानं सर्वशरीरमञ्चारिवायुं ददातीति
व्यानदाः वर्चो बलं ददातीति वर्चोदाः वरिवो धनं ददातीति
वरिवोदाः ॥ १५ ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विष्वं न्यत्रि-
णम् । अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ १६ ॥

का० [१८, ३, १२] पञ्चगृहोतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेने-
त्यृचा । शालायामागत्य पञ्चगृहीतमाख्यं शालाहार्येऽग्नी
जुहोति ॥ आग्नेयी गायत्री भरद्वाजदृष्टा । अग्निः विश्वं
सर्वमत्रिणं राक्षसं नियामत् नितरां क्षीणं करोतु यास उप
क्षये लेट् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७]
इकारलोपः अत्र मदनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्री भक्षकस्तम् । केन
तिग्मेन शोचिषा तोष्येन तेजसा तिग्मं तेजतत्कत्साहकर्मण
इति [निरु० १०, ६] यास्कः । किञ्च अग्निर्नाऽस्मभ्यं रयिं
धनं वनते ददातु वनतिर्दामार्थः ॥ १६ ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विर्हीता
न्यसीदत् पिता नः । स आशिषा द्रविणमि-
च्छमानः प्रथमच्छदवराँ २॥ आविर्वश ॥ १७ ॥

का० [१८, ३, १२] षोडशगृहीताधमनुवाकशेषेण ।
पञ्चगृहीतहोतमानन्तरं षोडशगृहीतमाख्यं जुह्वां कृत्वा तस्या-
धमनुवाकशेषेण शालाहार्ये एव जुहोति । अनुवाकशेषस्य
य इमा विश्वेत्यारभ्य विश्वव्यो यथासदित्यन्तोऽष्टऽर्च इत्यर्थः ।
भुवनपुत्रविश्वकर्मदृष्टा विश्वकर्मदेवत्याः षोडश द्विष्टुभः । प्रजाः

संहरन्तं सृजन्तं विश्वकर्माणं पश्यन्मृषिः कथयति । यो विश्व-
कर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूत-
जातानि जुह्वत् संहरन् सन् न्यमोदत् निषण्णः स्वयं स्थितवान् ।
कीदृशः ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः । होता संहाररूपस्य
होमस्य कर्त्ता । सोऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः प्रलयकाले
सर्वलोकान् संहृत्य यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासोदित्यर्थः । तथा
चोपनिषदः । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन
मिषत् सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्याद्याः ।
स तादृशः परमेश्वरः आशिषाभिलाषेण बहुः स्यां प्रजायेये-
त्येवंरूपेण पुनःसिसृक्षारूपेण द्रविणमिच्छमानः जगद्रूपं
धनमपेक्षमाणः अवरानभिव्यक्तोपाधीनाविवेश जीवरूपेण
प्रविष्टः । कीदृशः प्रथमच्छत् प्रथममेकमद्वितीयं स्वरूपं
ह्लादयतीति प्रथमच्छत् ह्लादयतेः क्विपि ऋस्रः उक्कृष्टं रूप-
मावृणन् सन् प्रविष्टः । इच्छमान इतीषेरात्मनेपदमार्धम्
सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत स तप-
स्तप्त्वा इदम्सर्वमसृजत यदिदं किञ्च तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्रावि-
शदित्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥

किं॑ स्वि॑दासीदधि॑ष्ठान॑मार॒म्भ॑णं क॒त॒मत्
स्वि॑त्क॒थासी॑त् । यतो॑ भूमिं॑ ज॒नय॑न् वि॒श्वकर्मा॑
विद्यामौ॑र्षी॑न्महि॒ना वि॒श्वच॑क्षाः ॥ १८ ॥

अथेश्वरो यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नात्तराभ्यामाह । लोके
हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय
मृदूपेषारम्भकद्रव्येण च चक्राद्युपकरणैर्घटादि निष्पादयति
ईश्वरस्य तदाचिप्यते । स्वितिति वितर्कं द्यावाभूमौ सृजतो
विश्वकर्मसोऽधिष्ठानं किमासीत् अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं

निवासस्थानम् अद्यतनां निरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति ।
 खिदिति वितर्के आरभ्यणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽने-
 त्यारभ्यणमुपादानकारणं मृदिव घटानाम् । कथा क्रिया
 च किम्यकारासीत् निमित्तकारणमपि किमासीदित्यर्थः ।
 या हेतौ च हृन्दीति [पा० ५, ३, २०] किमः याप्रत्ययः
 दण्डचक्रसलिलसूत्रादिभिर्घटादयो निष्पाद्यन्ते तत्स्थानीयं
 किमासीत् । यतो यस्मिन् काले विश्वकर्मा भूमिं यां स्वर्गं
 च जनयन् सन् महिना महिन्ना स्वसामर्थ्येन वि शोषीत् सृष्टे
 द्यावापृथिवी आच्छादितवान् जर्णुं आच्छादने लड् उपसर्ग-
 व्यवधानमार्षम् व्यवहृतासेति [पा० १, ४, ८२] वचनात् ।
 कौटशः विश्वं चक्षाः विश्वं चष्टे स विश्वचक्षाः सर्वद्रष्टा अतो-
 तानागतवर्तमानकालानां युगपद्द्रष्टा अनन्यशक्तिरित्यर्थः
 ॥ १८ ॥

विश्वतश्चक्रुत विश्वतोमुखो विश्वतो-
 बाहुकृत विश्वतस्यात् । सं बाहुभ्यां धर्मति
 सं रतत्रैर्द्यावाभूमौ जनयन् देव एकः ॥ १९ ॥

उत्तरमाह । एकोऽसहायो देवः विश्वकर्मा, द्यावाभूमौ
 जनयन् सन् बाहुभ्यां बाहुस्थानीयार्थी धर्माधर्माभ्यां सन्ध-
 मति धमतिर्गत्यर्थः सङ्गच्छते संयोगं प्राप्नोति पतत्रैः पतन-
 शीलैः अनित्यैः पञ्चभूतेश्च सङ्गच्छते धर्माधर्मरूपैर्निमित्तैः
 पञ्चभूतरूपैरुपादानैश्च साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थः
 यद्वा धर्माधर्माभ्यां भूतेश्च सन्धमति सङ्गमयति जीवान् षिज-
 न्नात्वं ज्ञेयम् । कौटशः विश्वतश्चक्रुः विश्वतः सर्वतश्चक्रुषि
 यस्य सः । विश्वतोमुखः विश्वतो मुखानि यस्य । विश्वतो-
 बाहुः विश्वतो बाहुवो भुजा यस्य ॥ उतापि च विश्वतः पादा

यस्य सः पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति [पा० ५, ४, १३८]
पादस्यान्त्यलोपः । परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकत्वाद्यस्य यस्य
प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्येवेति
सर्वत्र चक्षुरादयः सम्पद्यन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

किं॑ स्वि॒द्वनं॑ क उ स व॒क्ष आ॒स॒ यतो॑
द्यावा॑पृथि॒वी नि॑ष्टत॒क्षुः । मनो॑षि॒णो मन॑सा-
पृच्छ॑तेद् तद्यद्ध्यति॑ष्ठद् भुव॑नानि धा॒रय॑न् ॥२०॥

पुनरपि प्रश्नः । स्विदिति वितर्के तद्वनं किमास बभूव उ
अपि च स वक्षकः आस यतो वनाद् वक्षाच्च विश्वकर्मा द्यावा
पृथिवी निष्टतक्षुः निस्ततक्ष निस्तक्ष्यान्लङ्घृतवान् वचनव्यत्ययः
न हि तादृशं वनं वक्षा वा सम्भवति । लोके हि गृहादिनि-
र्माणमिच्छन् कस्मिंश्चिद्वनं कश्चिद् वृक्षं कृत्वा तक्षणादिना
स्तम्भादिकं करोति इह तन्नास्तीत्यर्थः । किञ्च हे मनोषिणः !
विद्वांसः ! मनसा पर्यालोच्य तत् इत् उ तदपि यूयं पृच्छत
तत्किम् भुवनानि धारयन् सन् विश्वकर्मा यदध्यतिष्ठत् यत्
स्थानमधिष्ठितवान् तदपि पृच्छत । कुम्भकारादिर्गृहादिक-
मधिष्ठाय घटादि करोति तदधिष्ठानमपि पृच्छत जर्णनाभि-
वदयमात्मारम्भण इति भावः ॥ २० ॥

या ते॒ धामा॑नि पर॒माणि॒ याव॒मा या
म॑ध्य॒मा विश्व॑कर्म॒द्रुते॑मा । शि॒क्षा सखि॑भ्यो
हवि॑षि स्वधावः स्व॒यं य॑जस्व त॒न्वुं वृ॒ध्ना॑नः ॥२१॥

हे विश्वकर्मन् ! हे स्वधावः ! स्वधामस्यास्तीति स्वधावान्
तत्सम्बुद्धौ हे स्वधावः ! मतुवमो कः सम्बुद्धौ हृन्दसीति [८, ३,
१] कः हे हविर्लक्षणान्नवन ! ते तव यानि परमाणि उत्कृष्टानि

धामानि या यानि अवमा अवम्मन्नि कनीयांसि धामानि
 उतापि च यानि मध्यमा धामानि इमानि इमा इमानि पूर्वो-
 क्तानि त्रिविधानि धामानि सखिभ्यो यजमानेभ्यः शिक्त
 देहि ह्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६, ३, ११५] संहितायां
 शिक्तपदस्य दीर्घः । क उपकार इति चेत् हविषि यजमान-
 सम्बन्धिन्युपस्थिते सति तन्वं स्वशरीरं हृधानः वर्धयन् सन्
 स्वयं यजस्व । वयं यजाम इति कथं वक्तुं शक्यम् मनुष्यः
 कस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एव ववोमि स्वयं यजस्व । वर्धतेः
 गानचि व्यत्ययेन शपो लुक् हृधानः । तन्वमित्यत्र वा छन्द-
 माति [पा० ६, १, १०६] पूर्वरूपाभावे यणादेशः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मन् हविषा वातृधानः स्वयं यजस्व
 पृथिवीमुत द्याम् । मुह्यन्वन्त्ये अभितः सप-
 त्ना इहास्माकं मघवा मरिगस्तु ॥ २२ ॥

हे विश्वकर्मन् ! हविषा महत्तेन वातृधानः वर्धमानो
 जातहर्षः सन् मम यज्ञे पृथिवीं पृथिव्याश्रितानि भूतानि
 उतापि च द्यां सुनोकाश्रितानि भूतानि स्वयं यजस्व मदनु-
 यहाय । किञ्च त्वत्प्रसादादन्येऽभितः स्थितप्र सपत्नाः शत्रवो
 मुह्यन्तु : मोहं प्राप्नुवन्तु किञ्च इह यज्ञे मघवा इन्द्राऽस्माकं
 मरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु ॥ २२ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्मागामुतये मनोजुवं
 वाजी अद्या हवेम । स नो विश्वानि हवनानि
 जोषहि प्रवशम्भु रवसे साधुकर्मा ॥ २३ ॥

विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्वाताग्मि-

न्द्रम॑कृ॒णोर॑व॒ध्यम् । तस्मै॑ वि॒शः॑ स॒म॑न॒मन्त॑
प॒र्वी॑र॒यमु॒ग्रो वि॒ह्व्यो॑ यथा॒सत् ॥ २४ ॥

हे ऋचो व्याख्याते [८ अध्या० ४५, ४६ क०] ॥ २३ ॥
२४ ॥

चक्षु॑षः पि॒ता म॑न॒मा हि॑ धी॒रो घृ॑तमे॒ने
अ॒ज॒न॒न्न॒म॑ने । य॒दे॒द॒न्ता अ॒द॒दृ॒हन्त॑ पूर्॒व
आदि॑द् द्या॒वापृ॑थि॒वी अ॑प्रथेताम् ॥ २५ ॥

का० [१८, ४, १२] चक्षुषः पितेप्यपरमनुवाकंन । अष्ट-
चैनं षेड्गगृहीतस्यापरमर्धं जुहातीत्यर्थः ॥ यदा इत् यदैव
पूर्वे वसिष्ठाद्यो मुनयः अन्ताः विभक्त्यन्त्ययः अन्तान् द्यावा-
भूम्योरन्तप्रदेशानददृहन्त दृढोक्तवन्त दृहते रूपम् । आत्
इत् आत् अनन्तरवाचो इदेवायं अनन्तरमेव द्यावाभूमिदा-
र्क्यानन्तस्मैव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यो अप्रथेतां पृथू अभू-
ताम् । तदा द्यावापृथिवीप्रथनानन्तरं चक्षुषः पिता चक्षु-
गदौन्द्रियाणां पालको विश्वकर्मा मनमा धीरः सन् हि
निश्चितमेने एते द्यावापृथिव्यो प्रति घृतमुदकमजनदजनयत्
ऋदस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] आर्धधातुकत्वाच्छ्रुपि
णिचो लोपः रोदस्योर्दाडो वृष्टिं कुरुत इत्यर्थः । किं कुर्वन्
नन्नमाने नममाने द्यावापृथिव्यो स्तम्भयन्निति शेषः जगदनु-
ग्रहाय रोदसी स्तम्भयन्नित्यर्थः । नमतेः शानचि नुगागम-
श्छान्दसः ॥ २५ ॥

वि॒श्व॑कर्मा॒ वि॒म॑ना॒ आ॒दि॒हा॒या धा॒ता वि॑-
धा॒ता प॑र॒मो॒त स॒दृक् । तेषा॑मि॒ष्टानि॑ स॒मि॒षा
म॑द॒न्ति॒ यत्रा॑ सप्त ऋ॒षीन्॑ प॒र एक॑माहुः ॥ २६ ॥

यत्र यस्मिन् लोके सप्तऋषोन् सप्त च ते ऋषयश्च सप्त-
 ऋषयः ऋत्येक इति [प० ६, १, १२८] सम्यग्भावः । तान्
 परः विभक्तेः सुः परेण विश्वकर्मणा सह एकमाहुः एकीभूतान्
 बुधा वदन्ति । यत्र लोके सप्तर्षयो विश्वकर्मणा सहैकत्वं
 प्राप्ताः तत्र लोके तेषां पुंसामिष्टानि अभिलषितानि वस्तूनि
 इषा अन्नेन आहुतिरसभूतेन सह सम्पदन्ति सम्प्रादन्ते सम्यक्
 मादयुक्तानि पुष्टानि भवन्ति ते विश्वकर्मलोके इष्टभोगान्
 प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तेषां केषाम् विश्वकर्मा येषां संदृक् सम्यक्
 पश्यतीति संदृक् सम्यग्द्रष्टा विश्वकर्मद्रष्टाः सुखिनो भवन्ति-
 त्यर्थः । कीदृशो विश्वकर्मा विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स
 तथा विभूतमनाः सर्वकर्मज्ञ इत्यर्थः । आत् अपि च विद्यायाः
 नभोवद्गापकः यद्वा विशेषेण जज्ञाति त्यजति विद्यायाः
 संहर्त्ता । धाता धारयिता पोष्टा स्थितिकर्त्ता । विधाता
 उत्पादकः । उत अपि परमः सर्वेभ्य उत्कृष्टः विभक्तेराकारः ।
 एवंविधो विश्वकर्मा येषां द्रष्टा ते मुच्यन्ते भक्तानेव पश्यति
 तस्माद्भक्तिः कार्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामा-
 नि वेद भुवनानि विश्वा । यो देवानां नाम-
 धा एक एव त् सम्प्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥२७॥

यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जनिता जनयिता
 उत्पादकः जनिता मन्त्रे इति [पा० ६, ४, ५३] निपातः ।
 यो विधाता विशेषेण धारकः सेतुः यश्च विश्वा विश्वानि
 सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि च वेद
 जानाति । यश्च एकोऽद्वितीय एव सन् देवानां बहूनां
 नामधाः नामानि दधाति करोतीति नामधाः नाम च पितैव

करोति । तस्मादन्या अन्यानि भुवना भुवनानि भूतजातानि सम्प्रभ्रं सम्यक् प्रभ्रो यस्यां क्रियायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं यन्ति मच्छन्ति प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति । यद्वा सम्प्रभ्रं सम्यक् प्रष्टुं स्वाधिकारप्रभ्रं कर्त्तुं भुवनानि यं यन्ति स एव स्वाधिकारेषु नियुङ्क्त इति भावः ॥ २७ ॥

त आयजन्त द्रविणं समम्ना ऋषयः
पूर्वं जरितारो न भूना । असूर्ते सूर्ते रजसि
निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ २८ ॥

ते पूर्वं ऋषयो विश्वकर्मसृष्टा वसिष्ठाद्या अस्मै भूतग्रामाय द्रविणं धनं जललक्षणं समायजन्त सम्यक् आभिसुख्येन ददुः द्रविणं भोगजातं वा । यजतिर्दानार्थः । कथं ददुः न भूना न भून्ना न बाह्येन मलोपच्छान्दसः किन्तु युक्त्या कामिवर्षित्वेनेत्यर्थः । कीदृशाः जरितारः स्तोतारः । ते के ये ऋषय इमानि भूतानि समकृण्वन् स्वादेः करोतेर्नड् ये वसिष्ठादयो तानि सृजन्ति त एव उदकदानेन जीवयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः असूर्ते असुभिः सप्तदशावयववैर्निङ्गरीरैरीरिता असूर्ताः असुपूर्वस्य ईर गतावित्त्वस्य छान्दस इडभावा निष्ठायाम् ईकारस्य पूर्वमवर्णदीर्घः जम एकारः । तथा रजसि अन्तरिक्षलोके निषत्ते निषत्ताः निषत्ताः स्थिताः जम एकारः । लोका रजांस्युच्यन्त इति [निरु० ४, १८] यास्कः । कीदृशे रजसि सूर्ते सुष्ठु ईरिते प्रेरिते विस्तीर्णे सुपूर्वस्य ईरधातोर्निष्ठायां पूर्ववत् । नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] निपातः ॥ २८ ॥

परो दि वा पर एना पृथिव्याः परो देवेभि

रसुरैर्यदस्ति । कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्रु
 आपो यत्र देवाः समपश्यन्त पूर्वे ॥ २९ ॥

प्रथोत्तररूपा मन्त्राः । अष्टाविषयप्रश्नः । विभक्तिव्यत्य-
 यवाहन्यमत्र मन्त्रे । यत् अस्ति हृदीति शेषः यदीश्वरतत्त्वं
 हृत्पुण्डरीके अस्ति तत् दिवा परः द्यलोकादपि दूरे तिष्ठति
 दिवो दुर्ज्ञेयत्वात् । परमशब्दः मान्त्रो दूरवाची । एना
 पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः परः पृथिव्याः अपि दूरे । देवेभिर-
 भूतः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो दूरे दूरत्वं विस्मयणत्वम् सर्वज-
 गद्विलक्षणत्वाद् गुरुशास्त्रविमुखैर्न ज्ञायत इत्यर्थः । किञ्च
 श्विदिति वितर्कं आपः प्रथमं कं गर्भं दध्रु दधरे आधारयन्
 धात्री लिटि तद्धि प्रथमवद्वचनस्य लिटस्तभयोरैत्रिर्देजिति
 [पा० ३, ४, ८९] इरेधि कृते तस्य इरयो रे इति [पा० ६,
 ४, ७६] रे-आदेशे तस्य स्थानिवच्चादातो लोप इति सेत्या-
 नोपि । पा० ६, ४, ६४] दध्रु इति रूपम् । पूर्वे देवाः प्रथमो-
 त्यत्रा देवाः वसिष्ठादयो यत्र गर्भं समपश्यन्त ददृशुः जगदिति
 शेषः । यदा स्थूलोऽप्ययं जगदाधारी गर्भरूपो न ज्ञायते
 तदात्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायत इति किमु वक्तव्यमिति भावः
 ॥२९॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्रु आपो यत्र देवाः स-
 मगच्छन्त विप्रैः । अजस्य नाभावध्येकमपि तं
 यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्युः ॥ ३० ॥

प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमित् तमिष गर्भं दध्रु
 दधरे यत्र कारणभूते गर्भं विश्वे सर्वे देवाः समगच्छन्त
 सङ्गताः सभूय वर्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को वाधास्त-
 वाह ! अजस्य जगदहितस्य परमेश्वरस्य नाभावश्च नाभि-

स्थानीयस्य स्वरूपमध्ये एकमविभक्तमनन्यभूतं किञ्चिद्बीजं गर्भरूपमर्पितं स्थापितं तस्मिन् बीजे विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्युः स्थितानि तद्बीजमर्पितम् । तथा च स्मृतिः [मनु० १, ८, ८] । अप एव ससर्जादौ तासु बीजमथाक्षिपत् । तदण्डमभवद्द्वैमं सूर्यकोटिसमप्रभमिति । स एव सर्वाश्रयो न तु तस्याप्यन्य आश्रया इति भावः ॥ ३० ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माक
मन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या
चासुत्प उक्थशासश्चरन्ति ॥ ३१ ॥

इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतजातानि जजान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवाः ! यूयं न विदाथ न जानीथ लैटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] आडागमः । ननु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं जानीम इति चेत् न न ह्यहमत्ययगम्यं जैवं रूपं परमेश्वरतत्त्वं किन्तु युष्माकमहमत्ययगम्यानां जीवानामन्तरमभ्यन्तरं वास्तवस्वरूपमन्यत् अहमत्ययादतिरिक्तं सर्ववदानं वेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्य इति चेत् भवन्त ईदृशाः चरन्ति प्रवर्तन्तेऽतो न जानीथ । कीदृशाः नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वान्न जानीथ यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठाश्मादिवद्बोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः जल्पनं जल्पिस्तया देवोऽहं नरोऽहं

ममेदं गृहं क्षेत्रमित्याद्यनृतजल्पनेन व्याप्ताश्च । किञ्च असु-
 तपः असुषु असून् वा तप्यन्ति असुतपः केनापि प्रकारेण
 प्राणान् भृत्वा तावतेव तप्यन्ति न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं
 प्रवर्तन्ते । न केवलमैहिकभोगेन तप्तिः किन्तु उक्थशासः
 परलोकभोगान् सम्पादयितुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति उक्थ-
 शासः शस्तस्तोतारः शशेः क्षिप्यनिदिनामिति [पा० ६, ४,
 २४] नलोपः संहितायां दीर्घः ऐहिकामुषिकभोगप्रवृत्ता-
 नामज्ञानमित्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञान-
 मित्यर्थः ॥ ३१ ॥

विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिद्गन्धर्वी अ-
 भवद् द्वितीयः । तृतीयः पिता जनितीषधी-
 नामपां गर्भं व्यदधात् पुरुवा ॥ ३२ ॥

ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये
 प्रथमं विश्वकर्मा देवतिर्यगादिजगद्भेदकर्ता मन्थलोकवामी
 चतुर्मुखो देवः अजनिष्ट आदित्यान्तरपुरुपरूपेण जातः ।
 आत् इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वः अभवत्
 उत्पन्नः गां वाचं पृथिवीं वा धरतिगन्धर्वाग्निः गानाहा
 गन्धर्वः अथो एवाहरग्निरेवास्यै पृथिव्यं पृष्ठे मर्वः क्रत्स्नो
 मन्यमानोऽगायदित्यादिश्रुतेः । पिता पालयिता ओषधीनां
 जनिता उत्पादकः पर्जन्यः । पूर्वोक्तद्वयापेक्षया तृतीयो-
 ऽभवत् स पर्जन्य उत्पन्नः सन्नपामाहृतिपरिणामभूतानां गर्भं
 व्यदधात् धारयति करोति वा । कौटुशं गर्भं पुरुवा पुरुन्
 बहून् त्रायते रक्षति पुरुवाः बहूनां रक्षकम् विभक्तो राकारः
 बहुप्रकारं वा ॥ वैश्वकर्माणहामः समाप्तः ॥ ३२ ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भौमो घनाघनः

क्षोभणश्चर्षणीनाम् । संक्रन्द'नोऽनिमिष एक-
वीरः श'तं सेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥ ३३ ॥

का० [११. १, ८—१०] आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रति-
रथस्य हादश ब्रुवन्नग्नी सर्वत्रैके । अग्नी घयने इधमादी-
प्याहवनीये चित्वां प्रति नीयमाने ब्रह्माप्रतिरथमृक्तप्य
हादश ऋचो जपन् दक्षिणतोऽनुगच्छतीति सूत्रार्थः ॥ अप्रति-
रथदृष्टा इन्द्रदेवत्या हादश त्रिष्टुभः । इन्द्रः शतं सेनाः शत-
संख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एकप्रयत्ने नैवाजयत् अयति ।
कीदृश इन्द्रः आशुः अश्रु ते व्याप्नोति आशुः शंभ्रगामौ उष्ण-
प्रत्ययः । शिशानः शो तनूकरणे बहुलं कन्दसीति [पा० २.
४, ७६] जुहोत्यादित्वाच्छानचि द्वित्वम् । श्यति वञ्चं
तीक्ष्णीकरोति शिशानः । वृषभो न वृषभ इव भीमः भय
ङ्करः । घनाघनः शत्रूणामतिशयेन घातकः इन इनेति वक्ता
वा तृष्टिकर्तृमेघरूपो वा कर्षुकाब्दा घनाघन इत्यभिधानात्
चर्षणीनां मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः क्षोभर्हतुः
चालकः । संक्रन्दनः सम्यक् कन्दनं परभयहेतुर्ध्वनिर्यस्य
यद्वा समाह्वता शत्रूणाम् । अनिमिषः नास्ति निमेषो यस्य
सः देवत्वात् यद्वा कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसाव-
धान इत्यर्थः । एकवीर एकस्यासौ वीरश्च अन्यनिरपेक्षं शत्रून्क
एव जेतुं समर्थः ॥ ३३ ॥

संक्रन्द'नेनानिमिषिणं जिष्णु'ना युत्कारिणं
दुश्चाव'नेन धृष्ण'ना । तदिन्द्रे'ण जयत् तस्मै' इध्वं
युधो' नर इषु' हस्तेन वृष्णा ॥ ३४ ॥

युधन्ते ते युधः क्षिप पादादावामन्वितस्येति आशुदात्तः

हे युधो नरो योद्धारो मनुष्याः ! इन्द्रेण कृत्वा यूयं तत् परबलं
जयत वशीकुरुत वशीकृत्य च तत् सहध्वम् अभिभवत विना-
शयतेत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण संक्रन्दनेन शब्दकारिणा । अग्नि-
मिषेण एकचित्तेन । जिष्णुना जयनशीलेन । युत्कारिण
युधं करोतीति युत्कारस्तेन कर्मण्यण् युद्धकारिणा । दुस्य-
वनेन दुःखेन च्यावयितुं शक्यः दुस्यवनस्तेन अजय्येन ।
धृष्णुना प्रगल्भेन भोतिरहितेन इषुष्टस्तेन इषवो हस्ते यस्य
तेन वारुणाद्यायुधोपेतेन । वृष्णा वर्षतीति वृषा तेन कामानां
वर्षिकेण ॥ ३४ ॥

स इषु॑ हस्तैः॑ सनि॑ष॒ङ्गिभिर्ध॑शी स॒स्र॑ष्टा
स युध॑ इन्द्रो॑ ग॒णेन॑ । स॒स्र॑ष्टजित् सोम॑पा
बाहु॑श्च॒ ध्यु॒ग्रध॑न्वा प्रति॑हिताभिरस्ता ॥ ३५ ॥

स इन्द्रोऽस्मानवत्विति शेषः । संस्रष्टा ग्वुल्त्वात्रिति
[पा० ३, १, १३३] लृच्प्रत्ययः युद्धाय संसर्गकर्त्ता । वशो
वशयति रिपून्निति वशी यद्वा कान्तः जनप्रियः स्वतन्त्रो वा
निगृह्णातारिषडूर्वा वा ईश्वरो वा । , गणेन रिपुममूर्हनापि
सह युधः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्त्ता इगुपधच्चेति [पा० ३, १,
१३५] कप्रत्ययः । संस्रष्टजित् संस्रष्टान् युद्धाय सङ्गतान्
रिपून् जयति संस्रष्टजित् । सोमपाः सोमं पिबतीति यज-
मानानां यागेषु सोमपानकर्त्ता । बाहुशर्धी बाह्वोः शर्धी
बलमस्यास्मि बाहुशर्धी बाहुबलोपेतः संयोजितनिरपेक्ष
इत्यर्थः । शर्ध इति बलनाम [निघ० ३, ८, ७] उग्रधन्वा
उग्रमुत्कृष्टं धनुर्यस्य सः धनुष्येत्यनडादेशः [पा० ५, ४,
१३१] प्रतिहिताभिरस्ता स्त्रेण धनुषा प्रेरिताभिरिषुभिरस्ता

क्षेमा असु क्षेपणे ढन् आद्युदात्तत्वात् अस्यतीत्येवंशीलः रिपु-
नाशयितेत्यर्थः सशब्दावृत्तिः पाठपूरणार्था ॥ ३५ ॥

बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहामित्रानप-
बाधमानः । प्रभञ्जन् सेनाः प्रमृगो युधा ज-
यन्नुस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥ ३६ ॥

बृहस्पतिरिन्द्रः वाग्बै बृहती तस्या एष पतिः व्याकरण-
कर्त्तृत्वादिन्द्रस्य वाक्पतित्वमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा बृह-
स्पतिरेव स्तूयते । हे बृहस्पते ! त्वं रथेन परिदीय सर्वतो
गच्छ दीयतिर्गत्यर्थः गत्वा चास्माकं रथानामस्मदीयस्यन्दना-
नामविता रक्षक एधि भव । कौटशस्त्रम् रक्षोहा रक्षांमि
हन्तीति रक्षोहा क्तिप् रक्षसां हन्ता । अमित्रान् शत्रून्पबा-
धमनः पीडयन् । सेनाः परकीयाः प्रभञ्जन् प्रकर्षण भग्नाः
कुर्वन् । युधा युडेन प्रमृगो जयन् मृणातिर्हिंसाकर्मा तस्य
क्तिपि द्वितीयाबहुवचनम् प्रमृगो हिंसकान् जयन् पराभवन्
॥ ३६ ॥

बलविज्ञाय स्थविरः प्रवीरः सहस्वान्
वाजौ सहमान उग्रः । अभिवीरो अभिसत्वा
सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् ॥ ३७ ॥

हे इन्द्र ! त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह ।
कौटशस्त्रं बलविज्ञायः बलं परकीयं विशेषेण जानाति बल
विज्ञायः कर्मण्यण् आतो युक् चिण्कृतोः [पा० ७, ३, ३३]
यद्वा बलेन कृत्वा विज्ञायते करणे घञ् । स्थविरः पुरातनः
सर्वानुशासकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः शूरः । सहस्वान् सहा
बलमस्यास्तीति सहस्वान् । वाजोऽस्यास्तीति वाजौ अत्र-

वान् । सहमानः शत्रून्भिभवन् । उयः युद्धेषु क्रूरः । अभि-
वीरः अभितो वीराः सूरः यस्य सः । अभिसत्वा अभितः
सत्वानः परिचारकाः प्राणिनो यस्य सोऽभिसत्वा । सहसो
बलाज्जातः सहोजाः न ह्यन्यस्माज्जात ईदृग्बलः स्यात् । गां
स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित् ॥ ३७ ॥

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमजम्
प्रमृणन्तमोजसा । इमं सजाता अनु वीरय-
ध्वमिन्द्रं सखायो अनु संरभध्वम् ॥ ३८ ॥

इं सजाताः ! समानं जातं जन्म येषां ते समानजन्मानः
सखायो देवाः ! इममिन्द्रमनु वीरयध्वम् शूर वीर विक्रान्तो
अदन्तसुरादिः लोट् वीरकर्म कुर्वाणमनुगम्य वीरकर्मणा
प्राप्साहयत । अनु संरभध्वम् संरभं वेगं कुर्वाणमनु संरभं
कुरुत । क्रीदृगमिन्द्रम् गोत्रभिदं गोत्रमसुरकुलं भिनत्ति
गोत्रभित्तम् यद्वा गा अपः त्रायते गात्रो मेघः तस्य भेत्तारम् ।
गोविदम् गां वाचं वेत्ताति गोवित् तम् पण्डितम् । वज्र-
बाहुं वज्रं बाहो यस्य तम् अजम् संग्रामं जयन्तम् ।
अजमेति युद्धनाम [निघ० २, १७, ४३] अजतेगत्यर्थस्य ।
ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रून् हिंसन्तम् मृणतिर्हिंसाकर्मा
॥ ३८ ॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽद्यो
वीरः शतमन्युरिन्द्रः । दुष्टावनः पृतनाषाड-
युध्वोऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ३९ ॥

इन्द्रः युत्सु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु
कन्दसि परिऽपोति [पा १, ४, ८१] उपसर्गस्य क्रियापदान्

परप्रयोगः । कीदृश इन्द्रः गीत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि
वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोडयन् । अदयः दयारहितः ।
वीरः विक्रान्तः । शतमन्युः शतमसंख्यो मन्युः क्रोधो यस्य
शतयज्ञो वा । दुश्प्रवणः अप्रत्याव्यः । पृतनां संग्रामं सहते
अभिभवतीति पृतनाषाट् । अयुध्यः योद्धुमशक्यः नास्ति युध्यः
प्रतियोधास्येति वा ॥ ३८ ॥

इन्द्र॑ आसां॑ ने॒ता बृ॒हस्प॑तिर्दक्षि॑णा य॒ज्ञः
पु॒र ए॑तु॒ सोमः॑ । दे॒वसे॑ नाना॑मभिभञ्जन्तीनां
जय॑न्तीनां म॒रु॑तो य॒न्त्वग्र॑म् ॥ ४० ॥

इन्द्रः बृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवत्विति
शेषः । यज्ञः यज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गच्छतु
दक्षिणादात्प्रत्ययः सोमः परोऽग्रे एतु । मरुतो गणदेवा
अग्रं सेनाग्रगागं यन्तु गच्छन्तु । कीदृशीनां देवसेनानाम्
अभिभञ्जन्तीनां भञ्जो घामर्दने शत्रून् मर्दयन्तीनाम् । तथा
जयन्तीनां विजयमानानाम् ॥ ४० ॥

इन्द्र॑स्य वृ॒ष्णो वरु॑णस्य॒ राज्ञो॑ आदित्यानां
म॒रुता॑श्च शर्धो॑ उ॒ग्रम् । म॒हाम॑नसां भुवनच्य॒वा-
न्नां॑ घोषो॑ दे॒वानां॑ जय॑तामुद॑स्थात् ॥ ४१ ॥

वृष्णः कामवर्षितुरिन्द्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां द्वाद-
शानां मरुतां चैषां देवानामुग्रमुत्कृष्टं शर्धो बलं बज्रतुरगरथ-
पत्यात्मकसैन्यं घोषो जितं जितमिति शब्दश्च उदस्थात्
उत्थितः । जितं जितमिति वददिन्द्रादिसैन्यमुत्थितमित्यर्थः ।
कीदृशानां देवानां महामनसा महान्नो येषां ते महामन-
सस्तेषाम् युद्धे स्थिरचित्तानाम् । तथा भुवनच्यवानां भुवनं

लोकं चावयन्ति ते भुवनश्चवास्तेषां भुवनश्चावनसमर्थानाम् ।
जयतां विजयमानानाम् ॥ ४१ ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सवनां मामकानां
मनांसि । उद्ध्वत्तहन् वाजिनां वाजिनान्यु-
द्धयानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! आवुधानि उद्धर्षय उद्धृतहर्षाणि
कुरु मामकानां मदीयानां सत्वनां प्राणिनां मनांसि च उद्ध-
र्षय हर्षयुक्तान् कुरु । हे वृत्तहन् ! वैरिघातिन् ! वाजिनाम-
श्वानां वाजिनानि शौघगमनानि उद्धर्षय उत्कृष्टानि कुरु ।
किञ्च जयतां विजयमानानां रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु
उद्गच्छन्तु रथाः सशब्दाः प्रसरन्तु ॥ ४२ ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या
वृषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे भव-
न्त्वस्मां २॥ उ देवा अवता हवेषु ॥ ४३ ॥

ध्वजेषु समृतेषु ऋ गतौ सङ्गतेषु शत्रुध्वजैः संयुक्तेषु सक्त,
इन्द्रः अस्माकं रक्षिता भवत्विति श्रेष्ठः तदानौमस्माकं या
वृषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता जयन्तु. परसेन्यानि जन्तु ।
अस्माकं ये वीराः शूरास्ते उत्तरे परकीयभटेभ्य उत्कृष्टा
भवन्तु उ अपि च हे देवाः ! हवेषु अस्मान् यूयमथत
रक्षत अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] दीर्घः ॥ ४३ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाहान्य-
न्यत्वे परिहि । अभि प्रेहि निर्दह हृतसु
शोकैरन्वेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

अप्वा : देवता सा व्याधिर्भयं वा तस्मादेतया विद्वोऽपची-
यते तस्मादप्वा अपपूर्वाहातेरन्तर्भूतस्थर्यात् अन्येभ्योऽपि
दृश्यत इति [पा० ३, २, १०१] उप्रत्ययः अपशब्दान्वाकार-
लोपश्छान्दसः ततश्चाप् अपवाति अपगमयति सुखं प्राणां-
सेत्यप्वा । ऐन्द्रोऽभिरूपा द्वादश भवन्तीति [८, २, ३, ६]
श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासम्बन्धिनी । हे अप्वे ! अमीषां शत्रूणां
चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रु-
गात्राणि गृह्णाना ततः परेहि अङ्गान्यादाय परागच्छ पुन-
रन्यान् रिपून् गृहीतुमभि शत्रुसङ्घं प्रेहि प्रगच्छ तेषां हृत्सु-
हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्दह विभक्तिव्य-
त्ययः । किञ्च अमित्राः शत्रवोऽन्धेन तमसा गाढान्धकारेण
सचन्तां सङ्गच्छन्तां षच् सम्बन्धे लोट् ॥ द्वादशैन्द्र्यः समाप्ताः
॥ ४४ ॥

अवसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मसंश्रिते ।
गच्छामित्रान् प्रपद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः
॥ ४५ ॥

इत ऋक्चतुष्टयस्य विनियोगः कात्यायने नोक्तः । इय-
मिषुदेवत्यागुष्टुप् । हिंसिका शरमयी हेतिः शरव्या ब्रह्मणा
मन्त्रेण संश्रिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसंश्रिता तादृशि ! हे शरव्ये !
त्वमवसृष्टास्माभिर्मुक्ता सती परापत सहसा परसेन्ये पतित्वा
भव । पतित्वा चामित्रान् शत्रून् गच्छ प्राप्रुहि प्राप्य च
प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश्य प्रविश्य चामीषां शत्रूणां मध्ये
कञ्चन पुरुषं मा उच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु, सर्वानपि जही-
त्यर्थः शिषूश्च विशेषणे पुषादीत्यादिना [पा० ३, १, ५५]
से रङ् ॥ ४५ ॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।
उग्रा वः सन्तु बाहवो ऽनाधृष्या यथासथ ॥ ४६ ॥

योद्धृदेवत्यानुष्टुप् याङ्ङन् स्तोति । हे नरोऽस्मदीया योद्धारः ! यूयं प्रेत परमैन्त्यं प्रति प्रकर्षेण गच्छत ततो जयत विजयं प्राप्नुत इत्युचोऽतस्तिड इति [पा० ६, ३, १३५.] प्रेतैस्त्वत्र दीर्घः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] जयतेत्वत्र दीर्घः । इन्द्रो वो युष्मभ्यं शर्म जयोत्यं सुखं यच्छतु ददातु दाण दाने पाप्नेत्यादिना [पा० ७, ३, ७८] यच्छादेशः । किञ्च यथा यूयमनाधृष्या असथ केनाप्यतिर- रस्कार्या भवथ । तथा वो युष्माकं बाहवो भुजदण्डा उग्रा उहूर्णायुधाः सन्तु । असथेत्यत्र लेटोऽडाटाविति [प० ३, ३, ८४] अडागमः ॥ ४६ ॥

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति न
ओजसा स्पर्धमाना । तां गूहत तमसापव्रतेन
यथामी अन्यो अन्यं न जानन् ॥ ४७ ॥

मरुदेवत्या त्रिष्टुप् हे मरुतः ! या प्रसिद्धा असौ परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मानभि आ एति अभ्यागच्छति । कीदृशी ओजसा बलेन स्पर्धमाना स्पर्धां कुर्वाणा तां सेनां तमसा अन्धकारेण गूर्यं गूहत संवृतां कुरुत । तथा गूहत यथा अमी सैनिका अन्योऽन्यं न जानन् परस्परं न जानीयुस्तथा गूहत । कीदृशेन तमसा अपव्रतेन अपमत्तं व्रतं कर्म यस्मात् तेन येन व्याप्तानां कर्म नश्यति तादृशेन तमसा गूहतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा

इव । तत्र इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु
विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ ४८ ॥

इन्द्रबृहस्पत्यदितिदेवत्या पङ्क्तिरष्टाक्षरपञ्चपादा । यत्र
यस्मिन् युद्धे बाणाः शत्रुप्रयुक्ताः सम्पतन्ति इतश्चेतस्य सम्भूय
पतन्ति । तत्र दृष्टान्तः कुमारा विशिखा इव विगता शिखा
येषां ते विशिखाः 'शिखारहिता मुण्डितमुण्डा 'विकीर्णकवचा
वा अतिबालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् ।
तत् तत्र युद्धे इन्द्रः नोऽस्मभ्यं शर्म विजयोत्यं सुखं यच्छतु
ददातु । कौट्य इन्द्रो बृहस्पतिः बृहतां मन्त्राणां पतिः
पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः । अदितिः नास्ति दितिः
खण्डनं यस्य अखण्डितशक्तिः । विश्वाहा विश्वान् सर्वान्
शत्रून् आसमन्ताहन्तीति विश्वाहा स शर्म यच्छतु इति
पुनश्क्तिरादरार्था । यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः
अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्म
यच्छतु विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा विभक्तोराकारः
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ४८ ॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा
राजामृते नानुवस्ताम् । उरोर्वरीयो वरुणस्ते
ह्वयोतु अयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ ४९ ॥

का० [१३, ३, १०] मर्माणि त इति कवचं प्रयच्छति ।
महाव्रते यागेऽध्वर्युः क्षत्रियाय सन्नाहं परिधानाय प्रयच्छती-
त्यर्थः ॥ सोमवरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । हे यजमान ! ते तव
मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं छादयामि आह-
वोमि । राजा विप्रादीनामधिपः सोमोऽमृतेन नास्ति मृतं

मरणं येन तेन मरणनिवारकेणानेन वर्मणा त्वा त्वामनुव-
स्तामन्वाच्छादयतु वस आच्छादनेऽदादिः लोट् । तथा वरुणः
ते तव वर्मं उरोः पृथोरपि वरीयः उरुतरः प्रथीयः कृणोतु
अत्यन्तमुह वरीयः ईयसुनि प्रस्थस्फेत्यादिना [पा० ६, ४,
१५७] उरोर्वरादेशः । किञ्च देवाः जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं
त्वा त्वामनुमदन्तु अनुकूला भूत्वा हृथन्तु उक्साहयन्तु वा
॥ ४८ ॥

उदे॑नमुत्तरां॑ न॒याम्ने॑ घृतेनाहुत । रा॒य-
स्पोषे॑ण॒ संसृ॑ज प्र॒जया॑ च बहुं कृ॑धि ॥ ५० ॥

का० [१८, ३, १४] आर्द्रौदुम्बरीर्घृतोपितास्तिस्त्र उदे-
नमित्यादधाति प्रत्यृचम् । अशुष्का उदुम्बरतरुत्या रात्रौ
घृते स्थिताः प्रादेशमातीस्तिस्त्रः समिध ऋक्त्वयेण शालाहार्ये
जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः प्रथमाग्नि-
देवत्या द्वितीयेन्द्रदेवत्या तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । हे घृतेना
हुत ! आज्येन सर्वतो ह्यमान ! हे अग्ने ! एनं यजमान-
मुत्तरां नय अतिशयेन उत् उत्तराम् तरवन्ताटाम्प्रत्ययः ।
उत्कृष्टत्वमैश्वर्यं प्रापय ऐश्वर्यमेवाह रायस्पोषेण धनमसृष्टया
संसृज संयोजय प्रजया सन्तत्या पुत्रपौत्रादिकया च बहुं
कृधि भूयांसं कुरु बहुकुटुम्बं कुर्वित्यर्थः ॥ ५० ॥

इन्द्रे॑मं प्र॒तरां॑ न॒य स॒जा॒ताना॑मसह॒शी ।
समे॑न॒ वर्च॑सा सृज दे॒वानां॑ भा॒गदा अस॑त्
॥ ५१ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त ! इमं यजमानं प्रतरां नय अति-
प्रकर्षः प्रतराम् प्रकृष्टमैश्वर्यं प्रापय । तदेव दर्शयति सजा-

तानां समानजातीयानां : वशी असत् वशयति वशी नियमन-
समर्थो भवतु । किञ्च एनं यजमानं वर्चसा संसृज तेजस्त्रिनं
कुरु । अयं यजमानो देवानां भागदा असत् भागं ददाति
भागदाः यज्ञेषु देवानां भागप्रदाता भवतु ॥ ५१ ॥

यस्य कुर्मो गृहे हविस्तमग्ने वर्धया त्वम् ।
तस्मै देवा अधिब्रवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५२ ॥

वयमृत्विजो यस्य यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः पुरोडा-
शप्रधानं कर्म कुर्मः हे अग्ने ! तं यजमानं त्वं वर्धय ! देवास्तस्मै
तं यजमानमधिब्रवन् अधिकं ब्रुवन्तु सर्वेभ्योऽधिकोऽय-
मिति । अयं यजमानश्च ब्रह्मणो वैदिककर्मणः पतिः पालको
भवतु । यद्वा देवा अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निश्च इममधिब्रवन् ।
तस्मै द्वितीयार्थे चतुर्थी ॥ ५२ ॥

उदु त्वा विप्रवे देवा अग्ने भरन्तु चित्ति-
भिः । स नो भव शिवस्त्व सुप्रतीको विभा-
वसुः ॥ ५३ ॥

का० [१८, ३, १८] त्रिरुक्तायामुद्यम्योदु त्वेति । होत्रा
प्रथमायामृचि त्रिः पठितायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उदु त्वेति
मन्त्रेण प्रदीप्तमिधं शालाहार्यादूर्ध्वमुत्पाटयतीत्यर्थः ॥
व्याख्याता [१२, ३१] ॥ ५३ ॥

पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरपामतिं
दुर्मतिं बाधमानाः । रायस्पोषे यज्ञपतिमा-
भजन्ती रायस्पोषे अधि यज्ञो अस्थात् ॥ ५४ ॥

का० [१८, ३, १८] चित्तं प्रतिगच्छन्ति पञ्च दिश

इति । ततो ब्रह्महोत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थात्यजमानाः पञ्च दिश इत्याद्यृक्पञ्चकेन चित्थं प्रति गच्छन्ति । सर्वेषां मन्त्रपाठ इति कर्कः पध्वर्युरेवेति हरिस्त्रामिन इत्यर्थः ॥ यज्ञाम्नि-साधनवादिन्यः पञ्च ऋचः आद्ये हे त्रिष्टुभौ प्रथमा दिग्दे-वत्या । पञ्च दिशः प्राचीदक्षिणाप्रचीच्युदीचीमध्यारूपा देवीः देव्यो यज्ञमस्त्रदीयमवन्तु । कौटुष्यो दिशः देवीः देव्यः देवानामिन्द्रयमवरुणसोमब्रह्मर्णा सम्बन्धिन्यो देव्यः । तथा अमतिमस्त्रदीयप्रज्ञामान्यं दुर्मतिं दुष्टां मतिं पापविषयां बुद्धिमपवाधमानाः विनाशयन्त्यः । तथा रायस्योषे धनपुष्टौ यज्ञपतिं यजमानमाभजन्तौः आभजन्त्य भागिनं कुर्वन्त्यः । किञ्च यज्ञोऽस्त्रदीयो रायो धनस्य पोषे पुष्टौ षधि अस्त्रात् षधिकं तिष्ठतु समृद्धोऽस्तु ॥ ५४ ॥

समिद्धे अग्नावधिं मामहान उक्थपत्र ईद्व्यो गृभीतः । तप्तं घर्मं परिगृह्णायजन्तो-र्जा यद्यज्ञमयजन्त देवाः ॥ ५५ ॥

आग्नेयी । दीव्यन्ति व्यवहरन्ति ब्रह्मत्वहोत्राध्वर्यवादि-कर्मभिः प्रचरन्तीति देवा ऋत्विजो यद् यदा तप्तं घर्मं ज्वलितं प्रवर्ग्यं परिगृह्णा परितः परीगामाभ्यामादायायजन्त यजन्ते । यदा च ऊर्जा हविर्लक्षणोनाग्नेनायजन्त यजन्ते । यदो षध-चान्तच्छाध्याहारः तदा अग्नी समिद्धे सति दीप्यमाने सति उक्थपत्रः यज्ञो गृभीतः गृहीतः धारितः । गृभीत इति धारित इत्येतदिति [८, २, ३, ८] श्रुतेः । उक्थानि शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य स उक्थपत्रः शस्त्रैरेव यज्ञो वाह्यते । कौटुष्य उक्थपत्रः ईद्व्यः ईडितुं योग्यः सुत्यः । षधिमाम-हानः महति पूजयति देवानिति मामहानः महतेर्विकारश्च-

व्यत्ययेन जुहोत्यादिभ्यः श्नुः श्नाविति [पा० ६, १, १०]
 द्वित्वम् तुजादीनां दीर्वोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्या-
 सदीर्वः यद्वा अधिको मामहानो यजमानो यत्र यज्ञे । यज-
 मानो वै मामहान इति [८, २, ३, ८] श्रुतेः ॥ ५५ ॥

दैव्याय धर्त्वे जोष्ट्रे^१ देवश्रीः श्रीमनाः शत-
 पयाः । परिगृह्य^१ देवा यज्ञमायन् देवादेवेभ्यो^१
 अध्वर्यन्तो^१ अस्युः ॥ ५६ ॥

बृहती पङ्क्तिर्वाष्टत्रिंशदक्षरत्वात् । अग्निदेवत्या ।
 एवंविधाय अन्नये यज्ञो भवतीति शेषः । कीदृशाय दैव्याय
 देवानां हितो दैव्यस्तस्मै । धरतीति धर्ता तस्मै यागद्वारा
 जगतो धारयित्रे । जोषते जोष्टा सेविता तस्मै अस्मद्दत्तहविषः
 सेवित्त्रे । कीदृशो यज्ञः देवश्रीः देवान् अयति हविर्दानेन
 सेवते देवश्रीः । श्रीमनाः अयते सेवते इन्द्रादीन् श्रीर्य-
 जमानस्तस्मिन्ननोऽनुग्रहरूपं यस्य स श्रीमनाः यद्वा श्रीर्म-
 नसि यस्य यद्वा भक्तेभ्यः अयं दातुं मनो यस्य । शतपयाः
 शतसंख्याकानि पयःप्रभृतीनि हवींषि यस्य सः । देवा
 ऋत्विज ईदृशं यज्ञान्निं परिगृह्य यज्ञं प्रति आयन् प्राप्नु-
 यन्ति । किञ्च देवा दीप्यमाना ऋत्विजो देवेभ्योऽर्थाय अध्व-
 र्यन्तु सन्तः अस्युः अध्वरं कर्तुमिच्छन्तस्तिष्ठन्ति अध्वरमि-
 ष्णति अध्वर्यति सुप आत्मनः क्वच् कव्यध्वरपृतनस्यऽर्चि
 लोप इति [पा० ७, ४, ३८] अध्वरान्तलोपः ॥ ५६ ॥

वीरुं हविः शमितं शमिता यजध्वै^१ तुरी-
 यो^१ यज्ञो यत्र^१ हव्यमेति^१ । ततो^१ वाका आ-
 शिषो^१ नो जुषन्ताम् ॥ ५७ ॥

इविर्यज्ञदेवत्वा वृद्धती । यज्ञो यत्र यस्मिन् काले इव्यं
 होतुं योग्यं इविः एति प्राप्नोति ततो यज्ञादुच्यिता वाका
 वाक्यानि ऋग्यजुःसामलक्षणाणि आशिषोऽभीष्टार्थशंसनानि
 च नोऽस्मान् जुषन्ताम् सेवन्तां यज्ञफलान्यस्मानालिङ्गन्वि-
 त्त्वर्थः । कीदृशं इविः वीतं देवानामिष्टम् ! इष्ट् स्त्रिष्ट-
 मित्खेतदिति [८, २, ३, ११] श्रुतेः । तथा शमिता सुपां
 सु इति [पा० ७, १, ३८] तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः
 शमित्वा यज्ध्वं यष्टुं शमितं संस्कृतम् तुमर्थं से इत्यादिना
 [पा० ३, ४, ८] यजेत्तुमर्थं यज्ध्वं प्रत्ययः । कीदृशो यज्ञः तुरीयः
 चतुर्थः आदौ यजुर्जपः ततो होत्रा ऋचां पठनम् ब्रह्मणोऽप्र-
 तिरक्षजपः एवञ्च तुरीयो होमः । तथा च श्रुतिः [८, २, ३,
 ११] यज्ध्वर्युः पुरस्ताद्यजूषि जपति होता पश्चाद्दक्षोऽन्वाह
 ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्वेष एव तुरीयो यज्ञ इति ।
 यद्वा आदावध्वर्युणाश्रावणम् तत आम्नीध्रेण प्रत्याश्रावणम् ।
 यजेति ततोऽध्वर्योः प्रेषः ततो होतुर्वषट्कारः इति यज्ञचतुर्धा
 कल्प्यते ॥ ५७ ॥

सूर्य॑ रश्मि॒र्हृ॑रि॒क्षे॒शः पुर॑स्तात् सवि॒ता ज्यो-
 ति॒रुद॑यँ २॥ अ॒ज॒स्रम् । तस्य॑ पू॒षा प्र॑स॒वे या-
 ति॒ वि॒द्वान् स॒म्पश्य॑न् वि॒श्वा भुव॑नानि गो॒पाः
 ॥ ५८ ॥

अग्निदेवत्वा त्रिष्टुप् । ज्योतिर्व्योतीरूपोऽग्निः अजस्रं
 निरकारं प्रत्यहं पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि आहवनीयरूपेण
 होमार्थमुदयान् उन्नच्छति उत्पूर्वस्य यातेर्लिङि प्रथमबहु-
 वचने नो ह आदेशाभावे रूपम् वचनव्यत्ययः इन्द्रसि सुह-

लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] लङ् । क्रीटशोऽग्निः सूर्य-
रश्मिः सूर्यस्यैव रश्मयः किरणा यस्य सः यद्वा सूर्यस्यासौ
रश्मिश्च सूर्यरूपस्तद्रश्मिरूपश्चेत्यर्थः । हरिकेशः । हरति दारि-
द्र्यमिति हरि हिरण्यम् हिरण्यवर्णाः केशाः केशस्थानीया
ज्वाला यस्य सः । सविता सौति सविता प्राणिनां तत्तद्ग्रा-
पारिषु प्रेरकः । तस्येदृशस्याग्नेः प्रसवे आजायां पूषा पोषकः
सूर्यः याति सदयास्तमयनद्वारेणाटति । क्रीटशः पूषा, विद्वान्
स्वाधिकारमहोरात्रिप्रवर्तनात्मकं जानन् । विश्वा विश्वानि
भुवनानि भूतजातानि सम्पश्यन् सर्वान् लोकान् सम्यगव-
लोकयन् । गोपाः गोपायतीति गोपाः रक्षकः धर्मस्य ॥ ५८ ॥

विमानं एष दिवो मध्यं आस्त आपप्रिवान्
रोदसी अन्तरिक्षम् । स विश्वाचीरभिचष्टे
घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च कीतुम् ॥ ५९ ॥

का० [१८, ३, १८] आग्नीध्रदेशाहृत्क्षिणं पृथ्या सहितं
पृथग्रश्मानमुपदधाति विमान इति । अध्वर्युराग्नीध्रगृहाह-
क्षिणदिशि पृथ्या संलग्नं पृथ्निं तनुं वृत्तं चित्रवर्णं वा पाषाणं
विमान इति ऋग्वेदेनोपदध्यादित्यर्थः ॥ विश्वावसुदृष्टा
आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् आदित्याध्यासेनाश्मा स्तूयते । एषो-
ऽश्मादित्यरूपेण दिवोऽन्तरिक्षस्य मध्ये आस्ते तिष्ठति । असौ
वा आदित्योऽश्मा पृथ्निरमुमेवैतदादित्यमुपदधातीति [८, २,
३, १४] श्रुतेः । आहवनीयो द्युलोकः, गार्हपत्यो भूलोकः
तयोर्मध्ये आग्नीध्रमन्तरिक्षस्थानीयं तच्च स्थितत्वाद्दिवो मध्ये
आस्ते । तथा च श्रुतिः [८, २, ३, १४, १५] । अन्तरेचा-
वनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौरा-
हवनीय एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेव इमौ

लोकावन्तरेण तपति ॥ १४ ॥ आग्नीध्रवेलायामन्तरिक्षं वा
 आग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधातीति ॥ कीदृश एषः विमानः
 विविधं मिमीत इति विमानः जगन्निर्माणसमर्थः । तथा
 रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षमापप्रिवान् तेजसा सर्वतः
 पूरितवान् प्रा पूरणे कसुप्रत्ययः । स तथा स्तूयमान आदित्य-
 रूपोऽग्निः विश्वाचीः वेदीः घृताचीः स्रुचश्चाभिचष्टे पश्यति
 यज्ञकर्तृमनुगृहीतुं कर्म पश्यतीत्यर्थः । विश्वं हविरक्षितं
 स्थापितं यस्यामिति विश्वाची वेदिः घृतमक्षितं यस्यामिति
 घृताची स्रुक् । तथाच श्रुतिः [८, २, ३, १७] स विश्वा-
 चीरभिचष्टे घृताचीरिति स्रुचश्चैतद्देदीद्याहेति । तथा पूर्व-
 मिमं लोकमपरमसुं लोकं च अन्तरा मध्ये स्थितानां जनानां
 केतुं चित्तं चाभिचष्टे सर्वजनाभिप्रायज्ञ इत्यर्थः । यद्वा
 विश्वाचीर्विश्वव्यापिनीर्दिशोऽभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति ।
 यथा घृताचीर्घृतप्राप्तिहेतुभूता धेनुश्चाभिचष्टे । तथान्तरा
 ब्रह्माण्डमध्ये पूर्वमपरं च केतुमुदयास्तमयमध्यवर्तिनं बोध-
 मभिचष्टे ॥ ५८ ॥

उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिः
 पितुराविवेश । मध्ये दिवो निहितः पूर्वाग्ना
 विचक्रमे रजसस्प्रात्यन्तौ ॥ ६० ॥

अप्रतिरथदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । य आदित्यः पूर्वस्य पूर्व-
 दिशि स्थितस्य पितृद्युलोकस्य योनिं स्थानमाविवेश आविशति
 योः पितेत्युक्तेः पितुःगण्डेन द्युलोकः उदयसमये द्युलोकाव्या-
 यमान उपलभ्यते सूर्य इति द्युलोकपूर्वभागः सूर्यस्य पितृभूत
 उच्यते । किञ्चूतो यः उक्षा दृष्टिद्वारा वेत्ता । समुद्रः समु-
 नसि क्लेदयति समुद्रः उदयकाशेऽवश्यायपतनेन क्लेदन-

कर्त्ता । अरुणः सदयकाले अरुणवर्णः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं गमनं यस्य स सुपर्णः । यस्य दिवो मध्ये निहितोऽवस्थितः । पृथ्विर्विचित्रवर्णः नानारश्मिसङ्कुलः । अश्मा अश्रुते व्याप्नोति नभ इत्यश्मा व्यापकः । एवंविधः सन् विचक्रमे विक्रमते नभः । यस्य विक्रममाणो रजसः रञ्जनस्य लोकत्रयस्य अन्तौ वचनव्यत्ययः अन्तान् पर्यन्तान् पाति रक्षति । यो ह्यन्तान् पाति स मध्यं पात्येवेत्यर्थः ॥ अथाश्मपक्षे व्याख्यानम् । अयं पृथ्विर्विचित्रवर्णोऽश्मा पाषाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्दर्शनं आहवनीयस्य योनिं कारणभूतमाम्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीयमुद्वपेदाम्नीध्रादुद्धरेदित्याहवनीययोनित्वमाम्नीध्रस्यान्नातमन्यत्र । अयमश्मा दिवो मध्ये आम्नीध्रस्थानीयस्यान्तरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन् रजसो रञ्जनोयस्य जगतः अन्तौ उत्पत्तिप्रलयरूपकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रक्षति च परमेश्वररूपेण । कीदृशोऽश्मा उक्षा सेक्ता यागहारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः । समुद्रः बहुफलप्रदत्वात्समुद्रसदृश इत्यर्थः । अरुणः पूर्वमन्त्रे सूर्यसाम्यात् सूर्यसदृशः । सुपर्णः स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात् पक्षिसदृशः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विष्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः ।
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्यं पतिम्
॥ ६१ ॥

का० [१८, ३, २१] निधायैनमतिक्रामन्तीन्द्रं विष्वा इति । एनं पृथ्वाश्मानं क्वचिद् गुप्ते देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विष्वा इत्याद्यृक्चतुष्टयेनेत्यर्थः व्याख्याता [१२, ५६] ॥ ६१ ॥

देवह्यं च पा च वक्षत् सुमह्यं च
 पा च वक्षत् । ननु देवो देवाँश्च पा च
 वक्षत् ॥ ६२ ॥

विधितिदृष्टा यज्ञदेवत्वानुष्टुप् । देवानाङ्गयतोति देवह्यः
 देवानामाङ्गता यज्ञो देवानावक्षत् आवक्षत् चकारः समुच्चये
 यजतु च । सुम्यं सुमं चमः ककलतापुत्रमाङ्गयति सुमह्यः
 सुमकरो यज्ञो देवानावक्षत् आवक्षत् । अग्निर्देवस्य देवाना-
 वक्षत् आवक्षत् वक्षत् यजतु च । वक्षत् यक्षत् वक्ष्तिर्यञ्जेच
 सिन्वहुसं सेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययो सेटोऽडा-
 टावित्यङ्गागमः [पा० ३, ४, ८४] खल्लि इति [पा० ३,
 ४, ८७] तिप् इकारलोपः ॥ ६२ ॥

वाजस्य मा प्रसव उद्याभेषोदप्रभीत् ।
 अधा सपत्नानिन्द्रो मे नियाभेषाधराँश्च ॥ अकः
 ॥ ६३ ॥

इन्द्रदेवत्वानुष्टुप् वाजस्यास्य प्रसवः प्रसूतिः उत्पत्तिः
 अनुष्ठा वा उद्यामिष इयज्ञोर्भृश्वन्दसि उद्यामिष उदयह-
 षेन अहं विष्टस्य दीयत इत्युदयहर्षं दानं तेन मा मामुदप्र-
 भीत् उदप्रभीत् उदप्रभ्रात् । अध अध नियामिष निषाहेष
 नीचैर्हृषेन नीचैर्हृषं कृत्वा मिषादिः प्रार्थते वाचिष्णुतया
 अकामावेन वा इन्द्रो मे मम सपत्नान् नूनचरानंधमान्
 तिरस्कृतान् अकः करोतु मां दातारं करोतु यन्नून् भिषन्
 करोत्वित्यर्थः । करोतेर्लङि बहुलं इन्द्रोति [पा० २, ४,
 ७३] अपि सुते शुभे तिपि सुते अक इति रूपम् ॥ ६३ ॥

उद्द्याभं च' नियाभं च ब्रह्म' देवा चवी-
वधन् । अधा सुपत्नानिब्रह्म मे' विषूचीनान्
व्यस्यताम् ॥ ६४ ॥

इन्द्राम्निदेवत्वानुष्टुप् । देवा उद्द्याभमुद्द्याभमस्यद्विषय-
मुत्कर्षं नियाभं नियाहं शत्रुविषयमपकर्षं ब्रह्म त्रयीस्यचणं
यज्ञविषयमवौवधन् वर्धयन्तु । अध अधानन्तरं मे मम सप-
त्नान् शत्रून् विषूचीनान् विश्वगच्छनात्तानागतान् कृत्वा इन्द्राम्नी
हो व्यस्यतां विनाशयेतामपुनरागमनाय क्षिपतामित्यर्थः ॥६४॥

क्रमः=लाटिना । नाकमुख्ये इस्तेषु विभ्र-
तः । दिवस्पृष्टे स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिरा-
ध्वम् ॥ ६५ ॥

का० [१८, ४, १] क्रमध्वमग्निनेति चित्त्वमारोहन्ति ।
ते ऋत्विजः क्रमध्वमिति पञ्चग्भिस्तीर्थेण चित्त्वाम्निमारोह-
न्तीत्यर्थः ॥ आग्नेयानुष्टुप् । हे ऋत्विग्यजमानाः ! यूयम-
ग्निना चित्त्वेन कृत्वा नाकं स्वर्गलोकं क्रमध्वमाक्रमत स्वर्गो
वै लोको नाक इति [८, २, ३, २४] श्रुतेः । किञ्चूता
यूयम् उद्यायां संस्कृतमुख्यमग्निं इस्तेषु विभ्रतः धारयन्तः ।
यदा उद्यामग्निं इस्तेषु विभ्रतः सन्तोऽग्निगानेकचित्त्वा-
ग्निना सह क्रमध्वम् चित्त्वपरि पादान् कुर्वत आरोहध्वमि-
त्यर्थः । ततो दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठं स्वः स्वर्गं गत्वा देवेभिर्देवैः
मिश्राः संयुताः सन्तः आध्वं तिष्ठत आस उपवेशने खोट
म-
सलोपः ॥ ६५ ॥

प्राचीमनु॑ प्रदिशं॑ प्रेहि॑ विद्वान्-रग्ने
पुरो अग्निर्भवे॑ ह । विप्रवा॑ आशा दीवानो वि-
भाहू॑र्जं नो धेहि॑ द्विपदे॑ चतु॑ष्यदे ॥ ६६ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् हे अग्ने । इदानीमानीत उच्यते वृद्धे ।
प्राचीं प्रदिशं प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशमनु सञ्चोक्तस्य त्वं प्रेहि
प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशस्यम् विद्वान् स्वाधिकारं जानामः ।
गत्वा च हे अग्ने ! इहास्मिन् प्रदेशे अग्नेः इष्टकामिष्यादि-
तस्य चितिरूपस्वाम्नेः पुरोऽग्निर्भवतु इति अग्ने अहति गच्छ-
तीति पुरोऽग्निः पुरोगन्ता सुख्यो भव प्रकृत्यान्तःपादमध्यपर
इति [पा० ६, १, ११५] सम्बन्धमावः । किञ्च विद्याः सर्वाः
आशा दिशो दीवानः दीपयन् प्रकाशयन् सन् त्वं विभाहि
विशेषेण दीप्यस्व । ततो नोऽस्माकं द्विपदे त्वादकाय चतु-
ष्यदे नवादिकाय ऊर्जमन्नं धेहि सम्पादय ॥ ६६ ॥

पृथिव्या॑ अहः॑ दन्तरि॑चमाह॑ हन्तरि॑च-
दिव॑माह॑ हम् । दिवो॑ नाकस्य॑ पृष्ठात् स्वर्ग्योति॑-
रयाम॑हम् ॥ ६७ ॥

आग्नेयी पिपीलिकमध्या वृद्धती चाद्यदतीयी त्रयो-
दशार्थे द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्या वृद्धती त्रयोदशि-
नोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् अत्राद्यस्त्रयोदशः
द्वितीयो नवकः तृतीयश्चतुर्दशक इति षट्त्रिंशदक्षरत्वाद्
वृद्धती त्रिपादनिष्ठमध्या पिपीलिकमध्येति वचनात्पिपीलि-
कमध्या च । यजमान आह अहं पृथिव्या चत् उन्नतः सन्
अन्तरिचमाह हम् । तस्मादन्तरिचादुन्नतो दिव-
माह हं असीकमाहोऽस्मि । दिवो असीकस्य यो नाको

दुःखरहितः प्रदेशः तस्य पृष्ठाकुपरिभागात् सः ज्योतिः स्वर्ग-
लोकस्यं ज्योतिरादित्यमण्डलम् मनां गतोऽस्मि प्राप्स्यामी-
त्यर्थः इषो गा तुडीति [पा० २, ४, ४५] गादेशः ॥ ६७ ॥

स्व॒र्यन्तो॑ नापि॑ चन्त॒ या॒ या॒ रो॑ हन्ति॒
रोद॑सी । य॒ज्ञं॑ ये वि॒श्वतो॑ धार॒ण् सु॒विद्वा॑ण्से
विते॑निरे ॥ ६८ ॥

आत्मेधी अनुष्टुप् सुष्टु विदन्ति जानन्ति ते सुविद्वांस
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः ये सुविद्वांसो यज्ञं वितेनिरे वित-
न्वन्ति अनुतिष्ठन्ति । कौटुम्भं यज्ञं विश्वतोधारं विश्व-
धारा यज्ञं तम् आ॒ति॒त्रि॒वि॒धा॒तानं॑ यज्ञस्य धाराः वैश्वानर
माहृतपूर्वाहुतिवसोर्धारावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धार
यदा विश्वस्य जगतो धारयितारम् । ते यज्ञकर्तारः सः स्व-
यन्तो गच्छन्तो अपेचन्ते पुत्रपञ्चास्यपेषां न कुर्वन्ते क्षतकल्-
त्वात् । यां स्वर्गं चारोहन्ति कौटुम्भीं यां रोदसीं कर्ष-
जरामृत्युशोकादीन् सा रोदसी ताम् धस्य दादेशमृष्टाब्द-
पूर्वसवर्षदीर्घः दिवो विशेषणं न तु यावापृथिव्योरभिधा-
दिव इत्युपादानात् । यदा ये यजमानाः सुविद्वांसः सु-
कर्मप्रकारं जानन्तः विश्वतोधारं जनहरचहेतुं यज्ञं वि-
न्वन्ति विशेषेण कुर्वन्ति ते यजमाना आमन्तरिक्षमारोह-
न्ति तदा रोदसी यावाभूमी चारोहन्ति ततः स्वर्गन्तः स्वर्गस्वम-
दित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापेचन्ते ॥ ६८ ॥

अ॒ग्ने॒ प्रे॑ हि॒ प्रथ॑मो दे॒वय॑तां चक्षु॑र्दे॒वाना॑
मु॒त म॒र्त्याना॑म् । य॒ज्ञमा॑णा भृ॒गुभिः॑ स॒जो
घ्नाः स्व॒र्यन्तु॑ यज॑मानाः स्व॒स्ति ॥ ६९ ॥

आत्मनेयी त्रिष्टुप् ई चम्मे ! त्वं देवयतां देवानिच्छतां
यजमानानां प्रथमः प्रेहि पुरतः प्रकर्षेण गच्छ देवानि-
च्छन्ति देवयन्ति देवयन्तीति देवयन्तः तेषाम् सुप आत्मनः
क्वजिति [पा० १, १, ८] क्वजन्ताच्छ्रुत्प्रत्ययः क्वचि चेतीत्वे
[पा० ७, ४, ३३] प्राप्ते न ह्रस्वस्यपुत्रस्येति [पा० ७, ४, ३५]
तदभावः । कथं मयाप्रतो गन्तव्यं तत्राह यतस्त्वं देवानामु-
तापि च मर्त्यानां मनुष्याणां चक्षुःस्थानीयः । लोकेऽपि
गच्छतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति । किञ्च यष्टुमिच्छन्ति
इयत्तमाणाः अभ्यासे यलोपच्छान्दसः इयत्तमाणा यष्टुमि-
च्छन्तो यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अविनाशेन स्वः स्वर्गं
यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशाः भृगुभिः भृगुगोत्रविप्रैः सजोषाः
समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते । भृगुप्रहणमनूचानब्राह्मणोप-
लक्षणम् उत्तमविप्रैः प्रीतिमन्तः ॥ ६८ ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शि-
श्रुमेकं समीची । द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्वि-
भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥ ७० ॥

का० [१८, ४, २] स्वयमाट्शामध्यग्निं धारयंश्चुक्त्वा-
वक्षापयसाभिलुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमाट्शामवसि-
ञ्चनक्तोषासेति । अर्ध्युः स्वयमाट्शष्टकोपरि समीपे प्रति-
प्रस्थात्वा तमग्निं धारयन् कृष्णवर्णायाः श्वेतवक्षाया गोदु-
ग्धेन दोहनेन मृशमयदोहनपात्रेण जुह्वस्थानीयेन स्वयमा-
ट्शाम् सिञ्चन्निधस्येऽग्नौ लुहोति नक्तोषासेत्यृग्द्वयेनेत्यर्थः ॥
व्याख्याता हादशे [१२, २] ॥ ७० ॥

अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धञ्कृतं तं प्राणाः

सहस्रं व्यानाः । त्वं साहस्रस्य गाय ईशिषे
तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा ॥ ७१ ॥

आग्नेयी विराट्पङ्क्तिः दशाक्षरचतुःपादा । हे अग्ने
सहस्राक्ष ! सहस्रमक्षीणि यस्य तत्सम्बुद्धिः हिरण्यशकनान्येव
नेत्राणि । तथाच श्रुतिः [८, २, ३, ३२] हिरण्यशकलै-
र्वा एष सहस्राक्ष इति । हे शतमूर्धन् ! शतं मूर्धानो यस्य ।
यददः शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यतेति [८, २, ३, ३२] श्रुतेः ।
यस्य तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः शतसहस्रशब्दावपरिमि-
तवचनौ । यस्य त्वं साहस्रस्य सहस्रपरिमितस्य गायः धनस्य
ईशिषे प्रभुर्भवसि सहस्रादण्प्रत्ययः । तस्मै तादृशाय ते
तुभ्यं वयं वाजाय विधेम वाजमन्त्रं हवीरूपं दशः वाजमिति
विभक्तियत्ययः । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा एतद्विः सह-
स्रमस्तु ॥ ७१ ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे पृथिव्याः सीद ।
भासान्तरिक्षमापृण ज्योतिषा दिवमुत्तमान् ।
तेजसा दिश उद्दृह ॥ ७२ ॥

का० [१८, ४, ४] तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोऽसीति
वषट्कारेण । स्वयमादृसायां सुपर्णोऽसीति ऋग्द्वयेन वषट्-
कारेण चाग्निं स्थापयतीत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः । हे
अग्ने ! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपञ्चाकारो गरुडममानोऽसि ।
गरुत्मान् गरुत् गरणं गलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अश-
नायावानित्यर्थः । अतः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि सीद उपविश ।
भासा स्वप्रकाशेन अन्तरिक्षमापृण सर्वतः पूरय । ज्योतिषा
असामर्थ्येन दिवं द्युलोकमुत्तमान् ऊर्ध्वं स्थितं कुरु स्थाने-

ईलः अः शानक्लाविति [पा० ३, १, ८३] आप्रत्ययस्य शान-
जादेशः । तथा तेजसा स्वेन दिश उदृष्टं च उत्कर्षेण दृढीकुरु
दीपय वा ॥ ७२ ॥

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वं यो-
निमासीद साधुया । अस्मिन् सधस्थे अध्यु-
त्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ७३ ॥

अग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! त्वमाजुह्वानः आह्वयमानः
सन् सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं सुखं यस्य सुमुखः सन् पुरस्तात्
पूर्वस्यां दिशि साधुया साधुं समीचीनं विभक्तोर्यादेशः स्वं
योनिं स्थानमासीद अधिकितिष्ठ । हे विश्वे देवाः ! यूयं यज-
मानश्च अस्मिन् पुरोवर्तिनि अध्युत्तरस्मिन् अधिकमुत्कृष्टे
सधस्थे अग्निना सह स्थातुं योग्यस्थानं सीदत यज्ञास्थे स्वर्गं
उपविशत । दोर्वा उत्तरं सधस्थमिति [८, २, १, ३५]
श्रुतेः ॥ ७३ ॥

तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वृणे सुम-
तिं विश्वजन्याम् । यामस्य कगवो अदुहत्
प्रपौनां सहस्रधारां पर्यसा महीं गाम् ॥ ७४ ॥

का० [१८, ४, ६] समिदाधानं ग्रामिनीवैकङ्कत्सौदु-
म्बर्यस्तां सवितुरिति प्रत्यक्षम् । अग्निनिधानानन्तरमध-
र्युस्तवाङ्गी समिचयमादधाति तां सवितुरिति शमीमयीं
विधेमिति वैकङ्कतीं प्रेहो अग्ने इत्यौदुम्बरीमित्यर्थः । कगवदृष्टा
सावित्री त्रिष्टुप् । वरेण्यस्य वरजायस्य सवितुः सम्बन्धिनीं
तां सुमतिं शोभनबुद्धिमहमावृषी आभिमुख्येन वृषोमि स्त्रीक-

रोमि । कौटुशीं सुमतिं चित्रां चायनीयां स्वापेक्षितबहुविध-
फलदानसमर्थाम् विश्वजन्यां सर्वजनेभ्यो हितां यद्वा विश्व-
जन्यमुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्या ताम् जगदुत्पादनसम-
र्थाम् । तां कां कण्वो मुनिरस्य सवितुर्यां सुमतिमेव गां
धेनुमदुहत् अनुग्रहकारिणीं बुद्धिं दुग्धवान् कौटुशीं प्रपीनां
प्रकर्षेण पीनां पयसा पूरिताम् सहस्रधारां सहस्रं धारा यस्या-
स्ताम् सहस्रक्षीरधारायुक्ताम् यद्वा बहुनः कुटुम्बस्य धारयि-
त्रीम् । पयसा दुग्धेन महीं महतीं बहुदुग्धामित्यर्थः सर्व-
सिद्धिदात्रीम् । रवेर्मतिर्यां कण्वेन दुग्धा तामहं वृषे इति
सर्वार्थः ॥ ७४ ॥

विधेम^१ ते परमे जन्म^२ ब्रह्म^३ विधेम^४ स्तोमै र-
वरे सधस्ये^५ । यस्माद्योने^६ रुदारिथा यजे तं
प्र त्वे हवीषि^७ जुहुरे समिद्धे ॥ ७५ ॥

गृह्यसमददृष्टा त्रिस्थानाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने !
परमे जन्मन् परमे जन्मनि दिवि आदित्यात्मना स्थिताय ते
तुभ्यं वयं विधेम हविर्दशः । द्यौर्वा अस्य परमं जन्मेति [८,
२, ३, ३८] श्रुतेः । अवरि सधस्ये दिवोऽवाचीने सहस्रा-
नेऽन्तरिक्षे स्थिताय विश्वद्रूपाय ते स्तोमैः स्तोत्रैर्वयं विधेम
परिचरेम । अन्तरिक्षं वा अवरं सधस्यमिति [८, २, ३,
३८] श्रुतेः । हे अग्ने ! यस्माद्योनेः इष्टकाचितिरूपात्
स्थानात् त्वमुदारिथ्य उद्गतोऽसि ऋ गतौ लिट् संहितायां
दीर्घः तं योनिमहं यजे पूजयामि । ततः समिद्धे सम्यक्
प्रज्वलिते त्वे त्वयि हवीषि प्रजुहुरे प्रजुहुरिरे प्रजुह्वति ऋत्वि-
जः इरयो रे इति [पा० ६, ४, ७६] इरेप्रत्ययस्य रे-आदेशः ।

एव वा अस्व जो योनिरिति [८, २, ३, ३८] श्रुतेः । एव
चित्त्वोऽग्निः ॥ ७५ ॥

प्रेहो^१ अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया स-
स्र्यां यविष्ठ । त्वां शश्रन्तु उपयन्ति वाजाः

॥ ७६ ॥

वसिष्ठदृष्टाग्निदेवत्या विराडनुष्टुप् दशकास्त्रयो विराडि-
त्युक्तेः । हे यविष्ठ ! अतिबुवा यविष्ठः अतिशायने तमवि-
ष्ठनो स्त्रूलदूरबुवेत्यादिना [पा० ६, ४, १५६] वलोपे पूर्वशुभः
हे बुवतम ! हे अग्ने ! त्वं नोऽस्त्राकं पुरोऽप्ये दीदिहि
दीप्यस्व दीप्यतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादिस्त्राच्छुभः
श्री हित्वम् तुजादीनामिति [पा० ६, १, ७] पूर्वदीर्घः ।
किञ्चूतस्वम् अजस्रयानुपचीषया स्र्यां समित्काष्ठेन प्रेहः
प्रकर्षेण दीप्तः सूर्मीशब्दः काष्ठवाचकः यदा जोहमथो ज्वल-
न्तो स्त्रूणां सूर्मीं अजस्रया स्र्यां सूर्मीसमानया ज्वालयया
दीदिहि । सूर्मीशब्दां ज्वालोपलक्षकः । हे अग्ने ! वतः
शश्रन्तो निरन्तरभाविनो वाजाः अन्नानि हवींश्च त्वानुप-
यन्ति प्राप्नुवन्ति अतो दीप्यस्वैत्यर्थः ॥७६ ॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं
इदिस्त्रुशम् । ऋध्यामं त्वा चोहेः ॥ ७७ ॥

का० [१८, ४, ८] स्रवाहुती जुहोत्यग्ने तमयेति
प्रत्ययम् । समिध आधायाम्ने तमिति ऋग्द्वयेन स्त्रुषेण
हे हुताहुती तवाम्नो जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [१५, ४४]
॥ ७७ ॥

चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा

इहागमन् वीतिहोवा ऋतावधः । पत्ये विश्व-
स्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाहादाभ्यः
हविः ॥ ७८ ॥

विश्वकर्मदेवत्यातिअगती । मनसा घृतेन च सह चित्ति-
मृत्विग्यजमानां चित्तिं जुहोमि अग्निसम्बद्धं करोमि
अग्निस्वपरिज्ञानार्थं चिन्तनं सन्तानं करोमीत्यर्थः । सङ्ख्य-
विकल्पात्मकं मनः निश्चयात्मकं चिन्तम् । तथा जुहोमि यथा
इह यज्ञे देवा आगमन् आगच्छेयुः पुषादीत्यादिना [पा० ३,
१, ५५] गमेर्लुङि च्चुरङ् । कौटुशा देवाः वीतिहोवाः ।
होवा इति यज्ञनाम [निघ० ३, १७, ८] वीतिरभिलाषो
होवा येषां ते वीतिहोवाः कामितयज्ञाः । ऋतावधः ऋतं
सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतावधः संहितायां दीर्घः । किञ्च
विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा सर्वेष्वहःसु
आदभ्यमनुपहतं स्वादु हविः विश्वकर्मणे प्रजापतये जुहोमि ।
कौटुशाश्च विश्वकर्मणे भूमनो भूमनो महतो विश्वस्य अगतः
पत्ये स्वामिने भूमन इत्यचोपधासोपाभाव आर्षः ॥ ७८ ॥

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिज्ञाः सप्त
ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होवाः सप्तधा
त्वा यजन्ति सप्त योनीरापृणस्व घृतेन स्वाहा
॥ ७९ ॥

का० [१८, ४, ८,] पूर्णाहुतिश्च सप्त त इति । स्रुचा
पूर्णाहुतिश्च जुहोति घृतपूर्णया स्रुचा आहुतिः पूर्णाहुतिरि-
त्यर्थः ॥ सप्तर्षिदृष्टा अग्नेयी इत्यधिका त्रिष्टुप् । हे अग्ने !

ते तव सप्त समिधः समिध्वनाः प्राचाः शीर्षणाः सन्ति । प्राचा
 वै समिधः प्राचा ह्येतच्छमिध्वत इति [८, २, ३, ४४] श्रुतेः
 किञ्च तव सप्त जिह्वाः सन्ति ज्वालाकपाः सप्त जिह्वाः द्विरज्वा-
 न्प्राचाः पागमोक्ताः यद्वा चायर्वषिकोक्ताः [मुख्यक० १, २]
 काशी कदासी च मनोजवा च विसोहिता चापि सधूमवर्षा
 स्फुल्लिङ्गिनी विश्वरुची च देवी खेलायमाना इति सप्त जिह्वां
 इति । तथा सप्त ऋषयः मरीच्यादयस्तव द्रष्टारः सन्ति ।
 तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि हृन्दांसि गायत्र्यादौनि
 तव सन्ति । हृन्दांसि वा अस्य सप्त धाम प्रियाणीति [८, २,
 ३, ४४] श्रुतेः । यद्वा धामानि खानानि आहवनीयगार्हप-
 त्यदक्षिणाम्निसभ्यावसथ्यप्राजाहिताम्नोभ्रौयाणि सोमयागे
 वह्निधारकाणि सन्ति । किञ्च हे अग्ने ! सप्त होत्राः होत्रादय
 ऋत्विजः सप्तधा सप्तप्रकारैरग्निष्टोमादिसप्तसंख्याभिः त्वा त्वां
 यजन्ति होता प्रगास्ता माह्ववाह्वंशी पोता नेष्टाम्नीभ्रो-
 ऽच्छावाकश्चेति सप्त होत्राः अग्निष्टोमोऽत्रग्निष्टोम सकथ्यः
 नोर्द्व्यतिरात्र चातोऽर्यामो वाजपेयश्चेति सप्तसंख्याः प्रकाराः ।
 हे अग्ने ! स त्वं सप्त योमीः चित्तौः हृतेनापृचस्व सप्त योनी-
 रिति चित्तौरेतदाह [८, २, ३, ४४] सप्तचित्तिकोऽग्निरिति
 च श्रुतेः । आहा सुहुतमसु यद्वा यज्ञो वे आहाकार इति
 [८, २, ३, ४४] श्रुतेः । आहा यज्ञरूपः त्वं सप्त योनी-
 र्वृतेनापृचस्व पृच तप्तौ तुदादिः ॥ ७८ ॥

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सुत्यज्यो-
 तिश्च ज्योतिष्माँश्च । शुक्रश्च ऋतपाश्चात्यंश्चः

का० [१८, ४, २३, २४] वैश्वानरं प्रथमं सर्वहुतीन
इहोत्सो मास्तान् जुहोतीत्युपविष्टः वैश्वानरं वा वैश्वानरं
पृथुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् विमुखेनारण्येऽनुच्यम् ।
वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वोपविष्ट्याहवनीये इहोत्सो मास्-
तान् पुरोडाशान् सर्वहुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकम-
न्त्रेणैकैकम् । यद्वा वैश्वानरपुरोडाशस्योपर्येव मास्तान्
जुहोति किं कृत्वा प्रथमकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तौर्षं
कृत्वा । आरण्येऽनुच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोपश्च भौम-
श्चेति वक्ष्यमाणमन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः ॥ षट् मरुद्देवस्थाः आद्या
उष्णिक् एकैकस्यामृचि सप्त सप्त मरुतः । शुक्रज्योतिरित्याद्या
एकोनपञ्चाशन्मरुतो यूयमद्यास्त्रिकोऽस्माकं यज्ञे एतन्
एत आगच्छत इति पञ्चमर्चि अन्वयः तप्तनवित्यादिना
[पा० ७, १, ४५] तस्य तनादेशः । तन्नामानि व्याख्यायन्ते
शुक्रं शुद्धं शुक्रस्येव वा ज्योतिस्तोजो यस्य स शुक्रज्योतिः ।
चित्तं दर्शनीयं ज्योतिर्यस्य स चित्तज्योतिः । सत्यं ब्रह्मलक्षणं
ज्योतिर्यस्य स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तोजोऽस्वास्तीति ज्यो-
तिज्ञान् । शोचते दीप्यते इति शुक्रः । ऋतं सत्यं यज्ञं
वा पातीति ऋतपाः । अंहः पापमतीत्य वर्तत इत्यत्वंहाः ॥
चकाराः समुच्चयार्था ॥ ८० ॥

ई॒दृङ् च॑ न्या॒दृङ् च॑ स॒दृङ् च॑ प्रति॑सदृङ्
च । मि॒तश्च॑ सन्मि॑तश्च॒ सभ॑राः ॥ ८१ ॥

इ गायत्री इमं पुरोडाशं गृहीत्वा पश्यतीति ईदृङ् ।
अन्वमपि पुरोडाशं पश्यतीति अन्यादृङ् । समानं पश्यतीति
सदृङ् । तं तं प्रति समानं पश्यतीति प्रतिसदृङ् । मितो
मानं प्राप्तः यद्वा उत्तमाधममध्यमैस्तुजो मितः । सम्बक्

एकीभावेन मितो मानं प्राप्तः सञ्चितः । सह विभर्तीति
सभराः ॥ ८१ ॥

ऋतस्य सत्यस्य ध्रुवस्य धरुणस्य । धर्ता
च विधर्ता च विधारयः ॥ ८२ ॥

ऋतः सत्यरूपः । सति वस्तुनि भवः सत्यः । ध्रुवः
स्थिरः । धरुणः धारकः । धारयतीति धर्ता । विशेषेण
धारयतीति विधर्ता । विविधं धारयतीति विधारयः ॥ ८२ ॥

ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणस्य ।
अन्तिमित्रस्य दूरे अमित्रस्य गणः ॥ ८३ ॥

उष्णिक् । ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित् । सत्यं
यातातथ्यं जयतीति सत्यजित् । सेनां शत्रुमैत्र्यं जयतीति
सेनजित् इत्युक्त्वा षष्ठीः । शोभना सेना यस्य सुषेणः । अन्ति
समीपे मित्राणि यस्य सः अन्तिमित्रः । दूरे अमित्राः शत्रवो
यस्य स दूरे अमित्रः प्रकृत्याऽन्तःपादमिति [पा० ६, १, ११५]
सम्बन्धभावः इत्यन्तात्सप्तम्या इति [पा० ६, ३, ८] विभ-
क्त्यलोपः । गणयति सर्वमिति गणः ॥ ८३ ॥

ईदृक्षास गृह्णास ऊषुणः सदृक्षास
प्रतिदृक्षास एतन्न । मितासश्च सः मितासो गो
पद्य सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन् ॥ ८४ ॥

ईदृक्षासः । यूयमेते कीदृशाः । ईदृक्षासः इदं दर्शनाः ।
एतादृक्षासः एतद्दर्शनाः । उ सु नः एतत्पदत्रयं पाठपूर्तये ।
सदृक्षासः समानदर्शनाः । प्रतिदृक्षासः प्रत्येकं समान-
दर्शनाः । मितासः मिताः प्रमाचतः । सञ्चितासः सङ्गत्य

मिताः । समरसः समानमलङ्कारादिकं विभ्रति ते समरसः
भरसा आदरेण सह वर्त्तमाना इति वा ॥ बहुवचनमादरा-
र्थम् ॥ ८४ ॥

स्वतवाँश्च प्रघासी च' सान्तपनः' गृहमे-
धी च' । क्रीडी च' शाकी चो'ज्जेषी ॥ ८५ ॥

गायत्री उष्णिग्वा षड्विंशत्यक्षरत्वादिकल्पः । आद्याः
पञ्च चातुर्मास्यदेवताः । स्व' स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वत-
वान् स्वाधीनबलयुक्तः । प्रकर्षेण घसति अस्ति प्रघासी पुरो-
डाशभक्षणशीलः । सन्तपनः सूर्यस्तत्सम्बन्धी सान्तपनः ।
गृहमेधोऽस्यास्तीति गृहमेधो गृहधर्मवान् । क्रीडतीत्ये-
वंशीलः क्रीडो सदा क्रीडनशीलः । शक्नोतीति शाकी शक्तः ।
उज्जयतीति उज्जेषी उत्कृष्टजयनशीलः । एते मरुतो यूय-
मत्र यज्ञे एतनेति पूर्वेषाम्वयः ॥ ८५ ॥

[उयश्च' भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । साम-
ह्याँश्चाभियुग्वा च' विक्षिपः स्वाहा ॥]

इन्द्रं दैवौर्विशो' मरुतोऽनु'वर्त्मानोऽभवन्
यथेन्द्रं दैवौर्विशो' मरुतोऽनु'वर्त्मानोऽभवन् ।
ए'वमिमं यजमानं' दैवी'श्च' विशो' मानुषीद्या-
नु'वर्त्मानो भवन्तु ॥ ८६ ॥

विमुखमन्त्रोऽपि प्रसङ्गाद् व्याख्यायते । उग्र उत्कृष्टः ।
विभेत्यस्मादसौ भीमः भीमादयोऽपादाने इति [पा० १, ४,
७४] निपातः । ध्वान्तयति शत्रूनन्धीकरोति ध्वान्तः
ध्वान्तशब्दात्करोतीति विजन्तात्प्रचाद्यच् । धूनयति कम्प-

यति शत्रूनिधि धुनिः । सहतेऽभिभवते शत्रूनिधि सासद्धान्
 सहेः कसुः अभ्यासदीर्घः । अभियुनक्ति अभियुक्त्वा अन्येभ्यो-
 ऽपि हृष्यन्त इति [पा० १, २, ७५] इति अभिपूर्वाद्युजेः
 क्निप् भक्तानां सुखयोक्ता । विधिपति प्रेरयति शत्रूनिधि
 विधिपः शत्रुचेता । चकाराः ससुच्यार्थाः । आहा
 एतेभ्यो मरुद्भ्यः सुहुताः पुरोडाशाः सन्तु ॥ का० [१८, ४,
 २५] इन्द्रं देवीरिति जपति । कर्मापवर्गान्ते यजुर्जपती-
 त्वर्थः । मरुद्देवत्वं यजुः शक्नोती षट्पञ्चाशदक्षरत्वात् ।
 देवीः देव्यः देवानामिमा देवसम्बन्धिन्यो विशः प्रजाः मरुतो
 मरुद्रूपा इन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् अनु पञ्चाहर्त्तं वर्त्तनं यासां
 ताः इन्द्रानुगामिन्योऽभवन्निति स्वरूपास्थानम् । देवीर्विशो
 मरुतः यथा इन्द्रमनुवर्त्मानः इन्द्रमनुसृत्य वर्त्तमाना अभवन्
 उपमानमितत् देवीर्मानुषीश्च देवसम्बन्धिन्यो मनुष्यसम्बन्धि-
 न्यश्च विशः एवमिन्द्रवत् इमं यजमानमनुवर्त्मानः अनुसृत्य
 वर्त्तमाना भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

इमं स्नानमूर्त्तं स्वानं धयापां प्रपीनमग्ने
 सरिरस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व मधुमन्तमर्वन्
 समुद्रियं सदनमाविशस्व ॥ ८७ ॥

का० [१८, ४, २६] इमं स्नानमिति वाचयति वा ।
 इमं स्नानमिति मन्त्रगणमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यजमानेना-
 ध्वर्युर्वाचयति स्वयं जपति वेत्त्यर्थः ॥ त्रयोदशर्षं आग्नेय-
 स्त्रियं सदनमाविशस्व यज्ञसुतिर्वसोर्धाराभिवादिनी घृत-
 सुतिर्वा । हे अग्ने ! सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्त्तमानः त्वमिमं
 सुन्वचचं स्नानं जुषः पतन्तीं घृतधारां वा त्वं धय पिब धेत्
 पाने सोऽट् । इमे वै लोकाः सरिरमिति [७, ५, २, ३४]

श्रुतेः । सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते । वसोर्धारा स्रुचा
 होथते सा स्रुगत्र रूपककल्पनया स्तन उच्यते कौटुशं स्तनम्
 ऊर्जस्वन्तमूर्जो रसोऽस्यास्ति ऊर्जस्वान् तम् विशिष्टरसवन्तम् ।
 तथा अपां प्रपीनम् अपशब्देन लक्षणया घृतमुच्यते अग्निः
 घृतैः प्रपीनं पूर्णां तृष्यर्थानां करणे षष्ठोति द्वितीयार्थे अपा-
 मिति षष्ठी । प्राप्याय्यते पूर्यते प्रपीनम् अपोप्यायी वृद्धौ
 प्यायः पीति [पा० ६, १, २८] च । हे अर्वन् ईयतीति ।
 अर्वा सर्वतो गन्तः ! उत्समुत्स्यन्दनं स्रुग् ^{नलि} ^{जुषस्व}
 सेवस्व । कौटुशमुत्सम् मधुमन्तं मधुखादेन घृतेन ^{प्र} ^{कि} ^अ
 समुद्रियं समुद्रसम्बन्धि चयनयागसम्बन्धि सदनं गृहमी ^{यगस्व}
 तप्तः सन् यज्ञगृहं सेवस्व तयो इ वै समुद्रा अग्निर्यजुषां
 महाव्रतं सान्नां महदुक्थमृचामित्यभिप्रायः । समुद्रशब्दः
 समुद्राभ्राह इति [पा० ४, ४, ११८] चप्रत्ययः तस्येयादेशः
 ॥ ८७ ॥

घृतं मिमिञ्चे घृतमस्य योनिर्घृतं श्रितो
 घृतम्बस्य धाम । अनुष्वधमावह मादयस्व
 स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ८८ ॥

गृहसमदृष्टा । अहं घृतं मिमिञ्चे सेक्तुमिच्छामि अग्नि-
 मुखे मेढुमिच्छति मिमिञ्चते मिह सेचने सनन्ताङ्गत् उत्तमै-
 कवचनम् । यतोऽस्याग्नेर्घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानम् । अग्नि-
 र्यस्यै योनिरसृज्यत तस्यै घृतमुल्बमासीदिति श्रुतेः । गर्भा-
 धारोदकमुखम् । योऽग्निर्घृतं श्रितः घृतमाश्रितः । अस्याग्ने-
 र्घृतमेव धाम स्थानं तेजस्करम् । वा उ अवधारणे । अतो हे
 अध्वर्यो ! अनुष्वधं स्वधामन्नमुपलस्य तमग्निमावह पूर्वमन्न-
 मुपकल्प्य पश्चादाह्वय आह्वय च मादयस्व तर्पय तर्प-

यित्वा चैव ब्रूहि हे वृषभ कामानामभिवर्षुक ! स्वाहाकृतं
स्वाहाकारेण हुतं हव्यं त्वं वक्षि वह देवान् प्रापय
वहतेः शपि लुप्ते ढत्वकत्वादौ कृते वक्षीति रूपम् । यद्वा यं
प्रत्यहं मिमिचे यस्य घृतं योनिर्यो घृते श्रितः यस्य च घृतं
धाम स त्वमनुष्वधं देवानावह मादय हव्यं च वक्षि इत्याग्नि
प्रत्येवोक्तिः यतो वद्धेः कर्मद्वयं देवानामावाहनं हविर्वहनश्च
॥ ८८ ॥

समुद्राद्मिर्मधुमाँर॥ उदारदुपांशुना
सममृतत्वमानट् । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति
जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ ८९ ॥

वामदेवदृष्टा । अत्रान्नाध्यासेन घृतं स्तूयते प्राणाध्यासेन
चाग्निः । समुद्रात् घृतमयात् मधुमान् रसवानूर्मिः कल्लोल
उदारत् उदगच्छत् ऋ गतौ च्चे रड् ऋदृशोऽडि गुणः [पा० ७,
४, १६] अक्षीणत्वाद घृतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं
वा सा ह्यक्षीणैव । उद्गत्य च स ऊर्मिः अंशुना प्राणेन जगत्-
प्राणभूतेनाग्निना सं सङ्गत्यैकीभूय अमृतत्वममरणधर्मित्व-
मुपानट् उपव्याप्नोतु नश्च अदर्शने लुडि मन्त्रे घसेत्यादिना
[पा० २, ४, ८०] च्चेर्लुक् हल्ङ्याविति [पा० ६, १, ६८]
तिपो लोपः विश्राडुपसर्गाभ्यां व्याख्यर्थः । प्राणश्चान्नं च
एकौभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः । तस्य घृतस्य गुह्यमवि-
ज्ञातं नामाविद्विद्धिरन्नेयं श्रुतिमन्त्रपठितं यदस्ति तत्कथ्यत
इति शेषः । किं तदाह देवानां जिह्वा अत्यभिलाषाद्देवानां
जिह्वोत्याननिमित्तम् अग्नेर्जिह्वासीत्युक्तेः । यदा वा एत-
दग्नौ लुङ्गत्यथाग्निर्जिह्वा इवोत्तिष्ठन्तीति श्रुतेः । यच्च सर्व-
प्रकाशं नाम तदप्युच्यते अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मस्य महत्त्वं

बन्धनम् यो हि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति ॥ यद्वा
 ऋगर्धेन मन्त्रः स्तूयते अर्धेन घृतम् । समुद्रात् आम्निका-
 द्यजुःसमुद्रादस्माद्यज्ञात् य जर्मिः शब्दसङ्घातो नामाख्या-
 तोपसर्गनिपातरूप उपमीत्प्रेक्षारूपकाद्यलङ्काररूप मधु-
 मान् रसवान् वाक्यार्थगुणैर्युक्त उदारत् मुखादुदगात् स एव
 उपांशुना सवनेन क्रियमाणः सन्नमृतत्वमाप्नोत् तदेतद्य-
 जुरूपाः श्वनिरुक्तमिति श्रुतेः । अतोऽग्निचिद्धिः स जर्मिः
 प्रकाशनीयः । घृतस्य गुह्यं नाम यदस्ति तदपि देवानां
 जिह्वोत्थाननिमित्तं किं पुनर्होमः अथास्य घृतकीर्तावैवाग्नि-
 र्वेश्वानरो मुखादुज्ज्वालेति [१, ४, १, १३] श्रुतेः । अमृ-
 तस्य नाभिः नहनं यजमानानाममृतत्वप्रापकं घृतं यजने-
 नेत्यर्थः । अतोऽग्निचिद्धिर्हयते स्तूयते च घृतमिति भावः
 ॥ ८८ ॥

वयं नाम प्रब्रवामा घृतस्यास्मिन् यज्ञे
 धारयामा नमोभिः । उप ब्रह्मा शृणवच्छस्य-
 मानं चतुःशृङ्गोऽवमीद् गौर एतत् ॥ ८० ॥

यतो घृतनामोच्चारणमपि देवानां प्रियमतो वयं घृतस्य
 नाम प्रब्रवाम अस्मिन् यज्ञे घृतनाम स्तुमः । नमोभिरत्रैः
 धारयाम यज्ञमिति शेषः । किञ्च ब्रह्मा ऋत्विक् शस्यमानं
 स्तूयमानमेतद् घृतनाम उपशृणवत् उपशृणोतु लोटोऽडाटा-
 विति [पा० ३, ४, ५३] अडागमः । यथा गौरः गौरवर्णः
 शृङ्गो यज्ञः एतत् अमृतत्वरूपमवमीदङ्गिरति यज्ञपरिणा-
 माभिप्रायम् । कोटुशो गौरः चतुःशृङ्गः चत्वार ऋत्विजः
 शृङ्गभूता यस्यसः ॥ ८० ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्ष

सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बृहो वृषभो रो रवी-
ति महो देवो मर्त्याँर॥ आविवेश ॥ ६१ ॥

यज्ञपुरुषदेवत्य ऋषभो मन्त्रः । चतुःशृङ्गोऽवमीदित्युक्त्वा
चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषभरूपेण प्रतिपादयितुमाह । यो वृषभः
कामानां वर्षिता रोरवीति ऋ शब्दे यद्भुगन्तम् अत्यर्थं शब्दं
करोति सोऽयं महो देवः मङ्गति पूजयति मङ्गते वा जनैरिति
महो महान् देवः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यो
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां विदुषां शरीरभूतो मर्त्यान् मनुष्या-
नाविवेश आविशति मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठति । यस्व वृष-
भस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युलक्ष-
णानि त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामरूपाः द्वे शीर्षे शिरसी हवि-
र्धानप्रवर्ग्याख्ये शिर एवास्य हविर्धानं ग्रीवा वै यज्ञस्योपमदः
शिरः प्रवर्ग्य इति श्रुतेः । अस्य वृषभस्य सप्त हस्तासः सप्त
होतारो हस्ताः हस्ता इव व्याप्रियन्ते सप्त कृन्दांसि वा
हस्ताः । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारैर्बृहः प्रातःसवनमाध्यन्दिन-
सवनतृतीयसवनैर्बृहः ॥ यद्वा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि त्रयः
पादाः सवनानि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदर्यनीये सप्त हस्तासः
कृन्दांसि त्रिधा बृहः मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्बृहः ॥ शब्दगामो वा
व्याख्येयः चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयः
पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः त्रयः काला वा द्वे
शीर्षे कार्यताव्यङ्ग्यते सप्त हस्ताः विभक्तिरूपाः त्रिधा बृहः
एकवचनद्विवचनबहुवचनैर्बृहः । वृषभ इवायमन्यशास्त्राणि
अधः कृत्वा रोरवीति सोऽयं महान् देवो मर्त्यानाविवेश
आविशति प्रतिपादयति मनुष्येष्विति मनुष्याधिकारत्वाच्छा-
स्त्रस्येति न्यायात् ॥ ६१ ॥

त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवा-
सो घृतमन्वविन्दन् । इन्द्र एकं सूर्य एकं
जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ८२ ॥

त्रिधा त्रिप्रकारैरेषु लोकेषु हितं स्थापितं घृतं यज्ञपरि-
णामभूतं पणिभिरसुरैर्गुह्यमानं गुप्यमानं सत् देवासो गवि
अन्वविन्दन् धेनौ आनुपूर्व्याल्लब्धवन्तः । तस्य एकं भागमिन्द्रो
जजान जनयति ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्त-
रिक्षमाविशत इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति ।
सूर्य एकं भागं जजान जनो प्रादुर्भावे लिट् परम्रैपदमार्षम्
ते तत उत्क्रामतस्ते दिवमाविशत इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्य
घृतभागजनकत्वं दर्शयति । वेनाद् यज्ञसाधनभूतादग्नेः एकं
स्वधया अग्नेन तैताहुतिलक्षणेन निष्टतक्षुः निष्कर्षितवन्तो
द्विजातयः यस्ततः पुत्रो जायते स लोकप्रत्युत्थायीत्यैतदुक्तं
भवति ॥ ८२ ॥

एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्राच्छतव्रजा रिपु-
णा नावचक्षे । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि
हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥ ८३ ॥

एता वाच अर्षन्ति उद्गच्छन्ति कस्मात् हृद्यात् समुद्रात्
अञ्जोदकप्लुतात् देवतायाथात्मप्रचिन्तनसन्तानरूपात्समुद्रात्
निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणशिक्षाच्छन्दोभिः पावनैः पूतात् ।
कीदृश्यो वाचः शतव्रजाः शतं व्रजं व्रजा गतयो यासां ताः
बहुगतयः बहुर्था इत्यर्थः । याश्च अर्षन्त्यो रिपुणा कुतार्किक-
वृन्दशत्रुणामेव चक्षे न अवचक्ष्यन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः नाप-
वदितुं खण्डयितुं शक्यन्ते ता घृतस्य धारा इवाभिचाक-

शीमि लुप्तोपमानम् अहं पश्यामि । आसां वाचां मध्ये यो
 हिरण्ययो हिरण्ययो दीप्यमानो वेतसोऽग्निः तं चाभिचाक-
 शीमि अग्निर्हि वाचामधिष्ठात्री देवता ॥ यदा घृतधारा
 एवोच्यन्ते या एता हृद्यात्समुद्रात् घृतधारा अर्षन्ति गच्छन्ति
 हृदयेन सङ्कल्प्य यजनाद्दृद्यादुद्गतिरुच्यते । अतत्रजा नाना-
 गतयः यासु रिपुणा नावचक्षे यज्ञपरिपत्न्यना द्रष्टुं न शक्यन्ते
 ता घृतधाराः पश्यामि । यस्यायं हिरण्ययो वेतसोऽग्निराह-
 वनीय आसां धाराणां मध्ये स्थितस्तच्च पश्यामि द्रव्यदेव-
 तांसु याथात्म्येनाहं पश्यामीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृ-
 दा मनसा पूयमानाः । एते अर्षन्त्यूर्मयो घ-
 तस्य मृगा इव क्षिपणीरीषमाणाः ॥ ८४ ॥

या धेनाः वाचः सरितो न सरित इव नद्य इवानवच्छिन्न-
 प्रवाहाः सम्यक् स्रवन्ति प्रसरन्ति । धेना इति वाङ्नामसु
 [निघ० १, ११, ३८] पठितम् । कीदृश्यो धेनाः अन्तः हृदा
 मनसा पूयमानाः शरीरान्तर्व्यवस्थितेन हृदा पावनस्थानीयेन
 मनसा च पूयमानाः शब्ददोषेभ्यो विविच्यमानाः । ता अग्निमेव
 सुवन्तीति शेषः । ये च एते घृतस्य ऊर्मयः कल्लोलाः अर्षन्ति
 सुकूपरिभ्रष्टाः गच्छन्ति ऋष गतौ तेऽप्यग्निं तर्पयन्तीति
 शेषः । तत्र दृष्टान्तः क्षिपणोः क्षिपति हिनस्ति क्षिपण्यर्थाधः
 क्षिपणीरीषमाणाः पलायमाना मृगा इव । व्याधाङ्गीता
 मृगा इव ये घृतोर्मयो गच्छन्ति तेऽग्निं तर्पयन्तीत्यर्थः । श्रुति-
 द्रव्यं चाग्न्यर्थमेवेति भावः ॥ ८४ ॥

सिन्धो^१रिव प्राध्वने शू^१घनासो वातप्रमियः

पतयन्ति यद्वाः । घृतस्य धारां अरुषो न
वाजी काष्ठा भिन्दन्मिभिः पिन्वमानः ॥ ८५ ॥

घृतस्य धाराः पतयन्ति स्तुष्टुखात्पतन्ति पत ऐश्वर्ये गतौ
च चुरादिरदन्तः । कौटुश्यो धाराः यद्वाः महत्यः । यद्वा इति
महत्त्वामसु [निघ० ३, ३, १३] पठितम् । तत्र दृष्टान्तद्वयम्
प्राध्वने सिन्धोर्वातप्रमिय इव प्रगतोऽध्वनः प्राध्वनः विषमप्रदेशः
वातेन प्रमीयन्ते नश्यन्ति वातप्रमियस्तरङ्गाः मीङ्हिंसायां
दिवादिः अस्मात् क्विप् यथा सिन्धोर्नद्याः वातप्रमियः तरङ्गाः
प्राध्वने विषमप्रदेशे पतन्ति तद्वत् । कौटुश्या वातप्रमियः
शूघनासः । शुं इति क्षिप्रनाम [निघ० २, १५, १५] ।
दन्तेर्गत्यर्थस्य घनमिति रूपं शु क्षिप्रं घनं गमनं येषां ते
शूघनाः शीघ्रगमनाः आज्ञसेरसुक् । अन्यो दृष्टान्तः वाजी
न न इवार्ये वाजीव यथा वाजी अश्वः पतति । कौटुशो
वाजी अरुषः रुष क्रोधे रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपधेति [पा०
३, १, १३५] कप्रत्ययः न रुषः अरोषणः जात्यादिभिरुत्कृष्ट
इत्यर्थः । तथा काष्ठाः आज्यन्तान् संग्रामप्रदेशान् भिन्द
विदारयन् ऊर्मिभिः काष्ठाभेदनोत्पन्नमस्त्रेदोदकैः पिन्वमानः
भूमिं सिञ्चन् पिवि सेचने शानच् इदिष्वानुम् स वाजी यथा
प्रतित्वाच्चान्यश्नाति एवं पतन्तीघृतधारा अग्निरश्नातीत्यर्थः

॥ ८५ ॥

अभिप्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः
स्मयमानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो
नसन्तु ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥ ८६ ॥

घृतस्य धाराः अग्निमभिप्रवन्त प्रुङ्गतौ अग्निं प्रतिगच्छन्ति
सङ् अडभाव आर्षः । तत्र दृष्टान्तः योषा इव यथा योषाः

स्त्रियः पतिं प्रतिप्रवन्ते । कीदृश्यो योषाः समना समानं
मनो यासां ताः समनसः विभक्तोर्डादेशः कल्याण्यः रूपयौवन-
सम्पन्नाः स्त्रयमानाः ईषद्वसन्त्यः स्मिद् ईषद्वसने । ता धारा
अग्निं नसन्त हरन्ति नस हरणे लड् अडभाव आर्षः नसति-
राप्प्रोतिकर्मा वा अग्निं व्याप्नुवन्ति । कीदृश्यो धाराः समिधः
समिन्धते दीपयन्त्यग्निमिति समिधः । किञ्च जातवेदाः
जातप्रज्ञानोऽग्निर्जुषाणः प्रीतियुक्तः सन् ता घृतधारा हर्यति
प्राप्नोति हर्यं क्लमे गतौ हर्यतिः प्रेषाकर्मा वा ता धारा
प्रेषति कामयते नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्तीति भावः
॥ ८६ ॥

कन्या इव वहतुमेतवा उ' अञ्जाञ्जाना
अभिचाकशीमि । यत्र सोमः सूयते यत्र
यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत् पवन्ते ॥ ८७ ॥

घृतस्य धाराः तत्रत्र अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति पव गतौ ।
तत्र कुत्र यत्र स्थाने सोमः लताविशेषः । सूयते अभिषूयते
यत्र च यज्ञः सौचामन्याख्यः क्रियते तत्र गर्च्छन्तीर्घृतस्य धारा
अभिचाकशीमि पश्यामि । तत्र गमने दृष्टान्तः कन्या वह-
तुमिव वहति परिणयति वहतुर्भर्ता यथा वहतुं पतिमेतवै
प्राप्तुं कन्या अभिप्रवन्ते इण् गतौ तुमर्थे तवैप्रत्ययः । कीदृश्यः
कन्याः अञ्जि भगमञ्जाना व्यक्तं योग्यं कुर्वाणाः अच्यते व्यक्ती-
क्रियते स्त्रीपुंभ्यक्तिर्येन तत् तदञ्जानाः कन्या यथा पतिं
अच्छन्ति तथाः यज्ञं घृतधारा गच्छन्ति ता यज्ञसंहिता घृत-
धाराः पश्यामीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्त्रासु मद्रा

द्रविणानि धत्त । द्रुमं यज्ञं नयत देवता
नो घृतस्य धारा मधुमत् पवन्ते ॥ ८६ ॥

हे देवाः ! यूयं सुष्टुतिं शोभनां सुतिमाजिं यज्ञञ्च अभ्यर्षत
अभ्यागच्छत अज्यते प्राप्यते स्वर्गो येन स प्राजिर्यज्ञः । कीदृश-
माजिं गव्यं गव्यं घृतं विद्यते यस्मिन् स गव्यस्तम् घृतयुतम्
अर्शन्नादित्वादचप्रत्ययः । आगत्य चास्मासु भद्रा भद्राणि
कल्याणानि द्रविणानि धनानि धत्त स्थापयत दत्त वा दुधाञ्
धारणपोषणयोः दाने चेति वचनात् । किञ्च नोऽस्माकमिमं
यज्ञं सौत्रामणीं देवता देवतासु देवलोके नयत प्रापयत देव-
ताशब्दात् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] विभक्तिलोपः ।
किञ्च याज्ञैना घृतस्य धारा मधुमत् रसवत् यथा तथा पवन्ते
प्रसरन्ति ता अपि देवतासु नयत यज्ञे यज्ञद्रव्ये स्वर्गं गते
यजमानो गच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः स-
मुद्रे हृद्यन्तरायुषि । अपामनीके समिधे
य चाभृतस्तमश्याम् मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥ ८९ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगदाहुतिपरिणामभूतं
मन्यमानो मुनिराह । हे अग्ने ! विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं
ते तव धामन् धाम्नि विभूत्यामधिश्रितम् आश्रितं स्थितं त्वन्म-
हिमोऽयमित्यर्थः । यच्चान्तः समुद्रे समुद्रमध्ये तथा हृदि
हृदमध्ये तथा अन्तरायुषि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवनपर्यन्तं
यद्भूतजातं तदपि ते धामनि श्रितं धामन्निति विभक्तिलोपः ।

अतोऽहं प्रार्थये मधुमन्तं रसवन्तं तस्मूर्मिं घृतकल्लोलं ते त्वदीयं
वयमश्याम भक्षयामो व्याप्रुयामो या तं कम् अपामनीके मुखे
वर्तमानो य ऊर्मिः समिधे पणिभिः सह युडे आभृतः आहृत
आनीतः त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानमिति [८२ क०] उक्त-
त्वात् । अश्यामेति अश्रातरश्रुतेर्वा विकरणश्चत्ययेन श्यनि
प्रत्यये लोटि रूपम् । हविः परिणामिनो रमस्य वयं भोक्तांगो
भवेमेति भावः देवत्वं प्राप्रुयामेति वकीक्त्या प्रार्थयते ॥ यहास्या
ऋचोऽश्यान्तरमुच्यते । हे अग्ने ! इदं विश्वं भुवनं तव धाम्नि
अधिश्चितं तत्ते धाम कुत्र कुत्रेति तदुच्यते अन्तः समुद्रे अन्त-
रिक्तमर्धं सूर्यरूपेण । समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम [निघ० १,
३, ७५] हृदि अन्तः सर्वप्राणिनां हृदये जठराग्निरूपेण
आयुषि अन्ने सर्वप्राणश्राद्धारत्वेन अपामनीके उदकानां
सङ्घाते वैद्युताग्निरूपेण भूमिषु मङ्गामि गौर्याग्निरूपेण एवं
सर्वेषु स्थानेषु आभृतः स्थापितो यस्तव धामरूप ऊर्मिः घृत-
रूप उदकरूपो वा तं तव रसं मधुमन्तं माधुर्यपितं वयमश्याम
प्राप्रुयाम सर्वरसभोक्तारः स्थाभिति भावः ॥ ८८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदटीपे मनोहरे ।

सेकादिजपपर्यन्तोऽध्यायः सप्तदशोऽगमत् ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

वाज॑श्च मे॒ प्रस॑वश्च मे॒ प्रय॑तिश्च मे॒ प्रसि॑तिश्च
मे॒ धी॑तिश्च मे॒ क्रतु॑श्च मे॒ खर॑श्च मे॒ श्लोक॑श्च मे॒
श्र॑वश्च मे॒ श्रु॑तिश्च मे॒ ज्यो॑तिश्च मे॒ स्व॑श्च मे॒
य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

सप्तदशेऽध्याये चित्यारोहणादिमन्त्रा उक्ताः इदानीमष्टा-
दशेऽध्याये वसोर्धारादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [१८, ५, १]
वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या पञ्चगृहीतम् मन्ततं यजमानोऽर-
ण्येऽनूचेऽग्निप्राप्ते वाजस्र म इत्यष्टानुवाकेन । अस्यार्थः । ततो
यजमान आज्यं संस्कृत्यार्थपरिमाणया महत्यौदुम्बर्या सूचा
महता सूत्रेण पञ्चवारं गृहीतमाज्यमरण्येऽनूचे पुरोडाशेऽधि-
करणे तदुपरि सन्ततमविच्छन्नधारं यथा तथा वसोर्धारा-
मञ्जामाहुतिं जुहोति । घृतेऽग्निप्राप्ते सति वाजश्वेत्यादिहोम-
मन्त्रारम्भः कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजश्वेत्यादिवेत्स्वाहान्तैको-
नत्रिंशत्कण्डिकात्मकैः वाजस्र मे । चकाराः समुच्चयार्थाः ।
यज्ञेनानेन मया कृतेन वाजादयः पदार्थाः कल्पन्तां कृमाः
सम्पन्ना भवन्तु न यज्ञो वाजादीनां दातास्मभ्यं भवत्वित्यर्थः ।
अथो इदञ्च मे देहीदञ्च म इति [८, ३, २, ५] श्रुतेः । यद्वा
वाजादयः पदार्था मे मम यज्ञेन कल्पन्तां विभक्तियत्ययः
यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु वा अनेन च त्वा प्रीणास्य-
नेन च त्वाभिषिञ्चामीत्यादिश्रुतिः [८, ३, ३, ५] । हौ हौ
कामावनुपक्षयाय संयुञ्ज्याञ्चकारेण कन्याकुमाराविव । तथाच
श्रुतिः [८, ३, २, ६] हौ हौ कामावभिरूपौ संयुनक्त्यव्यव-
च्छेदाय यथा व्योकसौ संयुञ्ज्यादिति । अथ पदार्था
व्याख्यायन्ते । वाजश्वेत्यादियजुषां देवा ऋषयः । अग्नि-
देवता । कृन्दांसि पिङ्गलोक्तान्यक्षरसंख्यया ज्ञेयानि । एतै-
र्येजुर्भिर्यजमानोऽग्नेः कामान् याचते वाजो मेऽस्त्वित्यादि ॥
तत्रैकाधिकानि चतुःशतं यजूषि कामास्तु पञ्चदशोत्तरं
शतम् । तद्यथा । वाजश्वेत्याद्यासु ज्यैष्ठ्यञ्च मे [४] वसु
च मे [१५] इति कण्डिकाद्वयवर्जितासु एकोनत्रिंशतिकण्डि-
कासु त्रयोदश त्रयोदश यजूषि सन्ति ज्यैष्ठ्यञ्च म इत्यस्यां

[४] पञ्चदश वसु च म इत्यस्यां [१५] नव । अग्निश्च मे घर्मश्च म इत्यस्यां [२२] द्वादश कामास्तु त्रयोदश अङ्गुलयः शक्ररयो दिशश्च म इत्येकं यजुः कामास्त्वत्र त्रयः । त्रतश्च म इत्यस्यां [२३] षट् कामास्तु दश अहीरात्रे ऊर्व्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च म इत्येकं यजुः षट्कामाः । एका च म इत्यस्यां [२४] त्रयस्त्रिंशत् । चतस्रश्च मे [२५] अत्र त्रयोविंशतिः । त्रयविश्व मे [२६] अत्रैकादश । षष्ठवाट् च मे [२७] इत्यत्र नव । वाजाय स्वाहेति [२८] अत्र चतुर्दश । आयुर्यज्ञेनेति [२९] अत्रैकविंशतिः कल्पन्तामन्तानि १२ स्तोमश्चेति षट् १८ स्वर्देवाः १९ प्रजापतेः २० वेट्-स्वाहा २१ । एवमेकाधिका चतुःशती ॥ अथ यजुषामर्थाः । वाजोऽन्नम् चशब्दाः समुच्चयार्थाः । प्रसवोऽन्नदानाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिः शुद्धिः । प्रसितिः बन्धनमन्नविषयौत्सुक्यम् । धीतिः ध्यानम् ध्यै चिन्तायां क्लान्दसं सम्प्रसारणम् । क्रतुः सङ्कल्पो यज्ञो वा । स्वरः साधु-शब्दः । श्लाकः पद्यबन्धः स्तुतिर्वा । श्रवः वेदमन्त्राः श्रवण-सामर्थ्यं वा । श्रुतिः ब्राह्मणं श्रवणभामर्थ्यं वा । ज्योतिः प्रकाशः । स्वः स्वर्गः । एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् । कल्पन्तामिति कण्डिकान्तस्य समुदायापेक्षया बहुत्वम् । मे-पदानामाहृत्ति प्रत्येकं प्राप्त्यर्था । एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

प्राणश्च मे ऽपानश्च मे व्यानश्च मे ऽसुश्च मे
चित्तञ्च मे आधीतञ्च मे वाक् च मे मनश्च
मे चक्षुश्च मे श्रोत्रञ्च मे दक्षश्च मे बलञ्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

प्राणः ऊर्ध्वसञ्चारी शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्तिर्वायुः ।
 व्यानः सर्वशरीरचरः । असुः प्रवृत्तिमान् वायुः । चित्तं मानसः
 सङ्कल्पः । आधीतं वाह्यविषयज्ञानम् । वाक् वागिन्द्रियम् ।
 मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । दक्षः
 ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् । एतानि
 यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

ओजश्च मे सहश्च मे आत्मा च मे तनूश्च
 मे शर्म च मे वर्म च मे ऽङ्गानि च मे ऽस्थीनि
 च मे परूषि च मे शरीराणि च मे आयु-
 श्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः सहं शरीरं बलं सपत्नाभि-
 भवितृत्वं वा । आत्मा परमात्मा । तनू रम्यं वपुः । शर्म
 सुखम् । वर्म कवचम् । अङ्गानि हस्ताद्यवयवाः । अस्थीनि
 शरीरगतानि । परूषि अङ्गुल्यादिपर्वाणि । शरीराणि पूर्वा-
 नुक्ताः शरीरावयवाः । आयुर्जीवनम् । जरा वार्धकान्त-
 मायुः । एते यज्ञेन सम्पद्यन्ताम् ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यञ्च मे अधिपत्यञ्च मे मन्युश्च मे
 भामश्च मे ऽमश्च मे ऽम्भश्च मे जेमा च मे महि-
 मा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा
 च मे द्राघिमा च मे वृद्धञ्च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन
 कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

ज्यैष्ठ्यस्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम् । अधिपतेर्भाव अधि-
 पत्यम् स्वामित्वम् । मन्युः मानसः कोपः । भामोऽधिपते

पादलिङ्गको वाह्यः कोपः । न मीयत इत्यमः अपरिमेयत्व-
मन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् । अश्वः शीतमधुरं
जलम् । जीमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यम् । महतो भावो
महिमा महत्त्वं सम्पत्त्यादिना । उरोर्भावो वरिमा प्रजा-
दिविशालता । पृथोर्भावः प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः ।
वृद्धस्य भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य भावो
द्राघिमा अविच्छिन्नवंशत्वम् । वृद्धं प्रभूतमन्नधनादि । वृद्धिः
विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

सत्यञ्च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनञ्च
मे विश्वञ्च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च
मे जातञ्च मे जनिष्यमाणञ्च मे सूक्तञ्च मे
सुकृतञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

सत्यं यथार्थभावित्वम् । श्रद्धापरलोकविश्वासः । जगत्
जङ्गमं गवादि । धनं कनकादि । विश्वं स्थावरम् । महो
दीप्तिः । क्रीडा अक्षय्यतादिः । मोदः क्रीडादर्शनजो
हर्षः । जातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदप-
त्यम् । सूक्तमृक्समूहः । सुकृतमृक्पाठजन्यं शुभाष्टम् ।
एते कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

ऋतञ्च मे ऽमृतञ्च मे ऽयुश्च मे ऽनाम-
यञ्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वञ्च मे ऽनमि-
वञ्च मे ऽभयञ्च मे सुखञ्च मे शयनञ्च मे
सुषाञ्च मे सुदिनञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

ऋतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि । यक्ष्म-
णोऽभावोऽयक्ष्मं घातुक्षयादिरोगाभावः । अनामयत् आम-
यति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्यव्या-
ध्यादिराहित्यम् । जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौषधम् ।
दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः पृषोदरादित्वात्स-
लोपः आयुरुदन्तो वा । अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रु-
राहित्यम् । भयाभावोऽभयं भोतिराहित्यम् । सुखमानन्दः ।
शयनं संस्कृता शय्या । सृषाः शोभन उषाः स्नानसभ्यादि-
युक्तः प्रातःकालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम् ।
एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

यन्ता च' मे धर्ता च' मे क्षेम'श्च मे धृति'श्च
मे विप्र'श्च मे मह'श्च मे स'विच्च' मे ज्ञात्र'श्च
मे सू'श्च मे प्रसू'श्च मे सीर'श्च मे लय'श्च मे
यज्ञेन' कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

यन्ताश्वाटेर्नियन्ता । धर्ता पोषकः पित्रादिः । क्षेमः
विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः । धृतिः धैर्यमापत्स्वपि स्थिर-
चित्तत्वम् । विश्वं सर्वानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद् वेद-
शास्त्रादिज्ञानम् । ज्ञातुर्भावा ज्ञात्रम् विज्ञानसामर्थ्यम् । सूः
पुत्रादिप्ररणसामर्थ्यम् । प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् । सीरं
हनादि कृषिस्तधान्यनिष्पत्तिः । लयः कृषिप्रतिबन्धि-
वृत्तिः ॥ ७ ॥

अश्च' मे मय'श्च मे प्रिय'श्च मे ऽनुकाम'श्च'
मे काम'श्च मे सौमन'सश्च' मे भग'श्च मे द्रवि-

राञ्च मे भद्रञ्च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे
यशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

शमैहिकं सुखम् । मयः आसुष्कं सुखम् । प्रियं
प्रीत्युत्पादकं वस्तु । आनुकाम्यत इत्यनुकामः अनुकूलयत्न-
साध्यः पदार्थः । कामः विषयभोगजनितं सुखम् । सुम-
नसो भावः सौमनसः मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भगः
सौभाग्यम् । द्रविणं धनम् । भद्रमैहिकं कल्याणम् । श्रेयः
पारलौकिकम् । वसतीति वस्तु अतिशयेन वस्तु वसीयः
तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] तृचो लोपः निवासयोग्यो
वसुमान् गृहादिः । यशः कीर्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

जर्कं च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च
मे घृतञ्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपी-
तिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रञ्च मे
श्रौद्धिद्यञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

जर्कं अन्नम् । सूनृता प्रिया सत्या दाक् । पयः दुग्धम् ।
रसः तत्रत्यः सारः । घृतमाज्यम् । मधु चौद्रम् । समाना-
ग्धिर्भोजनं सग्धिः अदेः क्लिनि घस्त्रादेशः घसिभसोर्हलीति
[पा० ६, ४, १००] घस उपधालोपे कृते भला भलीति
[पा० ८, २, २६] सलोपे कृते भषस्तथोर्धाऽधः [पा० ८,
२, ४०] जग्त्वं सग्धिः बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः ।
सपीतिः बन्धुभिः सह पानम् । कृषिः तत्कृतधान्यसिद्धिः ।
वृष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला । जेतुर्भावो जैत्रम् जयसाम-
र्थम् । उद्भिदो भाव श्रौद्धिद्यम् चूतादितरोरुत्पत्तिः । एते
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

रयिश्च॑ मे॒ रायश्च॑ मे॒ पुष्टिश्च॑ मे॒ पुष्टिश्च॑ मे॒
 वि॒भु च॑ मे॒ प्र॒भु च॑ मे॒ पूर्ण॑श्च॒ मे॒ पूर्ण॑तरश्च
 मे॒ कुय॑वश्च॒ मे॒ ऽज्जि॑तश्च॒ मे॒ ऽन्न॑श्च॒ मे॒ ऽक्षु॑श्च
 मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

रयिः सुवर्णम् । रायो मुक्तादिमन्त्रयः । पुष्टं धनपोषः ।
 पुष्टिः शरीरपोषकः । विभु व्याप्तिसामर्थ्यम् । प्रभु ऐश्वर्यम् ।
 पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम् । अत्यन्तं पूर्णं पूर्णतरं गजतुरगादि-
 बाहुल्यम् । कुयवं कुक्षितधान्यमपि । अजितं चयहीनं
 धान्यादि । अन्नमोदनादि । क्षुत् भुक्तान्नपरिपाकः । एते
 कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

वि॒त्तश्च॑ मे॒ वेद्य॑श्च॒ मे॒ भूत॑श्च॒ मे॒ भवि॑-
 ष्यश्च॑ मे॒ सु॒गश्च॑ मे॒ सु॒प॒थ्यश्च॑ मे॒ ऋ॒द्धश्च॑ मे॒
 ऋ॒द्धिश्च॑ मे॒ क्लृ॑प्तश्च॒ मे॒ क्लृ॑प्तिश्च॒ मे॒ म॒तिश्च॑ मे॒
 सु॒म॒तिश्च॑ मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

विदुल्ल॒ लाभे॑ पूर्व॒लब्धं॑ वित्तम् । वेद्यं लब्धव्यम् । भूतं पूर्व-
 सिद्धं॑ चेत्यादि । भविष्यत् सम्पत्त्यमानं चेत्यादि । सुखेन
 गम्यते यत्र तत् सुगम् सुदुरोरधिकरणे इति [पा० ३, २, ४८
 वा० ३] गमेर्ङः सुखगम्यो देशः । सुपथं शोभनं हितम् ।
 ऋद्धं ससृद्धं यज्ञफलम् ऋद्धिः यज्ञादिससृद्धिः । क्लृप्तं कार्य-
 क्षेमं द्रव्यादि । क्लृप्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम् । मतिः पदार्थ-
 मात्रनिश्चयः । सुमतिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः । एते यज्ञेन
 कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

व्री॒ह्यश्च॑ मे॒ यवा॑श्च॒ मे॒ माषा॑श्च॒ मे॒ तिला॑-

श्व मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मे -
ऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च म शो-
धूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

व्रीहियवमापतिलमुद्गगोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्वाः
चणकाः लङ्गाश्च । प्रियङ्गवः कङ्गवः प्रसिद्धाः । अणवशीनकाः ।
श्यामाकास्तृणधान्यानि ग्राम्याणि कोद्रवत्वेन प्रसिद्धानि ।
नीवारास्तृणधान्यान्धारण्यानि । एते धान्यविशेषा मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे
पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे
हिरण्यञ्च मे ऽयश्च मे श्यामञ्च मे लोहञ्च मे
सीसञ्च मे तपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रशस्ता मृत् मृदस्तिकन् ।
गिरयः क्षुद्रपर्वताः गोवर्धनार्जुदरैवतिकादयः । पर्वताः
महान्तो मन्दरहिमाचलादयः । सिकताः शर्कराः । वन-
स्पतयः पुष्पं विना फलवन्तः पनमोदुम्बरादयः । हिरण्यं
सुवर्णं रजतं वा द्रविणाकुप्ययश्च्योभिधानात् । अयो लोहम् ।
श्यामं ताम्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । लोहं कान्नायमे
सर्वतैजसे जोङ्गकेऽपि चेत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । तपु
रङ्गम् । एते कार्यविशेषेषु मे कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अग्निश्च मे आपश्च मे वीरुधश्च मे औष-
धयश्च मे कृष्टपच्याश्च मे ऽकृष्टपच्याश्च मे ग्रा-
म्याश्च मे पशव आरण्याश्च मे वित्तं च मे

वित्ति॑श्च मे॒ भू॒तं च॑ मे॒ भू॒तिश्च मे॒ य॒ज्ञेन॑ क-
ल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

अग्निः पृथिवीस्थो वक्त्रिः । आपोऽन्तरिक्षस्थानि जलानि ।
वीरुधः गुल्माः । ओषधयः फलपाकान्ताः । कृष्टपचाः कृष्टे
पचन्त इति कृष्टपचाः राजसूयसूर्येत्यादिना [पा० ३, १,
११४] क्यबन्तो निपातः भूमिकर्षणबीजवापाटिकर्मनिष्पाद्या
ओषधयः । तद्विपरीता अकृष्टपचाः स्वयमेवोत्पद्यमाना
नीवारगवेधुकादयः । ग्राम्याः ग्रामे भवाः पशवः गोऽश्वमहि-
षाजाविगर्दभोद्गादयः । आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः इस्ति-
मिंहगरभसृगवयमर्कटादयः । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तिः
भाविलाभः । भूतं जातपुत्रादिकम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् ।
एतानि यज्ञेन मम सम्पद्यन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु॑ च मे॒ वसु॑तिश्च॑ मे॒ कर्म॑ च मे॒ शक्ति-
श्च॒ मे॒ ऽर्थ॑श्च॒ म॒ एम॑श्च॒ म॒ इत्या च॑ मे॒ गति॑श्च
मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

वसु धनं गवादिकम् । वसतिर्वासस्थानं गृहम् । कर्मा-
ग्निहोत्रादि । शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिलषितः
पदार्थः । एमः ईयत इत्येमः एतेर्मप्रत्ययः प्राप्तव्योऽर्थः । इत्या
भावे क्यप् अयनमिष्टप्राप्त्युपायः । गतिरिष्टप्राप्तिः । एते
कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

अग्निश्च॑ म॒ इन्द्र॑श्च॒ मे॒ सोम॑श्च॒ म॒ इन्द्र-
श्च॒ मे॒ संवि॒ता च॑ म॒ इन्द्र॑श्च॒ मे॒ सर॑स्वती च
म॒ इन्द्र॑श्च॒ मे॒ पूषा च॑ म॒ इन्द्र॑श्च॒ मे॒ बृह॒स्प-

तिश्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ यज्ञे॑न कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

अथार्धेन्द्राणि जुहोति [८, ३, २, ८] अर्धस्येन्द्रदेवत्वत्वा-
दर्धस्य नानादेवत्वत्वात् । अग्निसोमसवित्सरस्वतीपूषश्च-
स्यतयः प्रसिद्धाः तैः समानभागत्वादिन्द्र एकैकया सह पठ्यते ।
यास्कात्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्याः एवमग्रेऽपि कण्डि-
काद्वये । एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

मि॒त्रश्च॑ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ वरु॑णश्च म॒
इन्द्र॑श्च मे॒ धा॒ता च॑ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ त्वष्टा॑ च
म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ म॒रुत॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ वि॒श्वे॑
च मे॒ दे॒वा इन्द्र॑श्च मे॒ यज्ञे॑न कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

मित्रवरुणधातृत्वष्टृमरुद्विश्वे देवाः प्रसिद्धाः । प्रत्येक-
मिन्द्रः । एते कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

पृथि॒वी च॑ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ऽन्तरि॑क्षं च म॒
इन्द्र॑श्च मे॒ द्यौश्च॑ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ समा॑श्च म॒
इन्द्र॑श्च मे॒ नक्ष॑त्राणि च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ दिश॑-
श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ यज्ञे॑न कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

पृथिव्यान्तरिक्षदिवस्त्रैलोक्यम् । समा वर्षाधिष्ठात्रो
देवताः । नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः ।
एते कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

अ॒ंशुश्च॑ मे॒ र॒श्मिश्च॑ मे॒ऽदा॑भ्यश्च मे॒ऽधि॑प-
तिश्च म॒ उ॒पांशुश्च॑ मे॒ऽन्तर्या॑मश्च म॒ ऐन्द्र॑वाय-
वश्च॑ मे॒ मै॒वावरु॑णश्च॑ म॒ आश्वि॒नश्च॑ मे॒ प्रति॒प्र-

स्थानश्च मे शुक्रश्च मे मन्यी च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अथ ग्रहान् जुहोति [८, ३, २, १०] कण्डिकात्रये ग्रह-
होममन्त्राः । अश्वदयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे
प्रसिद्धाः । अदाभ्यस्यैव गृह्यमाणत्वदशायां पृथक्कृत्य ग्रहणं
रश्मिशब्देन निर्देशः रश्मानां तद्ग्रहणे साधनत्वात् अज्ञो
रूपं सूर्यस्य रश्मिषु इति [८, ४८] मन्त्रलिङ्गात् । अधि-
पतिशब्देन निग्राह्या विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम्
ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति श्रुतः । प्रतिप्रस्थानशब्देन निग्राह्यो
विवक्षितः निन्देवत्यैः सह पाठात् । अन्ये प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥

आग्रयणाश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे
वैश्वानरश्च मे ऐन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च
मे मरुत्वतीयाश्च मे निष्कैवल्यश्च मे सावि-
तश्च मे सारस्वतश्च मे पालीवतश्च मे हारि-
योजनश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

आदौ वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः महावैश्वदेवस्तु तृतीय-
सवनगतः । ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानरसूक्त-
पाठात्तद्दशापन्नो ध्रुवो वैश्वानरशब्देनोच्यते । मरुत्वतीया
इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीयो महामरुत्वतीयः कण्ठ-
मरुत्वतीयश्चेति । अभिषेचनीये सारस्वतीनामपां ग्रहणमेव
सारस्वती ग्रहः सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्राम्नानात् ॥ २० ॥

सुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च

मे द्रोणकलशश्च॑ मे यावाणश्च॑ मे ऽधिषवणे॑
 च मे पूतभृच्च॑ म आधवनीयश्च॑ मे वेदिश्च॑ मे
 बहिश्च॑ मे ऽवभृथश्च॑ मे स्वगाकारश्च॑ मे यज्ञेन॑
 कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

स्रुचो जुह्वादयः । चमसानि ग्रहपात्राणि । वायव्यानि
 पात्रविशेषाः । अधिषवणे काष्ठफलके । पूतभृदाधवनीयौ
 सोमपात्रविशेषौ । स्वगाकारः शम्युवाकः तेन यथास्वं देव-
 तानां हविरङ्गीकारात् । प्रसिद्धमन्यत् । एते मम यज्ञेन
 निमित्तेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

अग्निश्च॑ मे घर्मश्च॑ मे ऽर्कश्च॑ मे सूर्यश्च॑ मे
 प्राणश्च॑ मे ऽश्वमेधश्च॑ मे पृथिवी च॑ मे ऽदितिश्च॑
 मे दितिश्च॑ मे द्यौश्च॑ मे ऽङ्गलयः॑ शक्ररयो॑
 दिशश्च॑ मे यज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

कण्डिकादयेन यज्ञक्रतुहोमः । अथैतान् यज्ञक्रतून् जुहो-
 त्यग्निश्च म इति [८, ३, ३, १] अग्निः । चीयमानो
 वङ्गिरग्निष्टोमो वा । घर्मः प्रवर्ग्यः । इन्द्रायार्कवते पुरो-
 षाशमिति विहितो यागोऽर्कः । सूर्यं चक्रमिति विहितः
 सूर्यः । प्राणो गवामयनम् । अश्वमेधः प्रसिद्धः । पृथि-
 व्यदितिदितिर्दिवो देवताविशेषाः । अङ्गलयः विराट्पुरु-
 षावयवाः । शक्ररयः शक्तयः । दिशः प्राच्याद्याः । एते
 यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

व्रतश्च॑ मे ऋतवश्च॑ मे तपश्च॑ मे संवत्सरश्च॑

मे ऽहोरात्रे ऊर्वष्टीवि बृहद्रथन्तरे च । मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

व्रतं नियमः । ऋतवो वसन्तादयः । तपः कृच्छ्रं
चान्द्रायणादि । संवत्सरः प्रभवादि । अहश्च रात्रिसाहो-
रात्रे दिननिशे । ऊरु चाष्टौवन्ती जानुनी च ऊर्वष्टीवि
अवयवविशेषौ अचतुरेति [पा ५, ४, ७७] निपातः । बृह-
द्रथन्तरे एतन्नामके सामनी । एतानि कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च
मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च
मे नव च मे एकादश च मे एकादश च मे
त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे
पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च मे
नवदश च मे नवदश च मे एकविंशतिश्च
मे एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे त्रयो-
विंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे पञ्चविंश-
तिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च
मे नवविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे एक-
त्रिंशच्च मे एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

अशुभस्तोमहोमार्था मन्त्राः । अथायुजस्तोमान् जुहो-
तीति [८, ३, ३, २] श्रुतैः । एकामादाय द्वितीयां विहाय
द्वितीयामादाय चतुर्थं विहाय परित्यक्तसमसंख्याकेनात्तविष

मसंख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान् स्तोमान् जुहुयादित्यर्थः । आद-
रातिशयद्योतनार्था सर्वत्र पुनरुक्तिः । अयुग्मस्तोमहोमैः
सर्वकामावाप्तिः । तथाच श्रुतिः [८, ३, ३, २] एतद्दे देवाः
सर्वान् कामनाप्त्रायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायँस्तथैतद्यज-
मानः सर्वान् कामानाप्त्रायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि
॥ २४ ॥

चतस्रश्च मे ऽष्टौ च' मे ऽष्टौ च' मे द्वाद-
श च' मे द्वादश च' मे षोडश च' मे षोड-
श च' मे विंशतिश्च' मे विंशतिश्च' मे चतु-
र्विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे ऽष्टाविंश-
तिश्च मे ऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे
द्वात्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च
मे चत्वारिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतु-
श्चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे ऽष्टा-
चत्वारिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

एककण्डिकया युग्मस्तोमान् जुहोति । अथ युग्मतो
जुहोति चतस्रश्च म इति [८, ३, ३, ४] प्रथमं चतस्र इत्येतां
संख्यामादाय चतुरक्षरत्वेन स्थितान् युग्मान् स्तोमानष्टाच
त्वारिंशत्पर्यन्तान् जुहुयादित्यर्थः । तत्फलं स्वर्गप्राप्तिः एतद्दे
कन्दाःस्यब्रुवन्त्यातयामा वा अयुज स्तोमा युग्मभिर्वयंस्तोमैः
स्वर्गं लोकमयामेति तथैतद्यजमानो युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं
लोकमेतीति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः । पूर्वं पूर्वमुत्तरेण सम्ब-
ध्नाति वृत्तारोहणवत् । तथाच श्रुतिः [८, ३, ३, ६] पूर्वं

पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण संयुनक्ति यथा वृषं रोहमुत्तरामुत्तराण्
शाखाण् समालम्भाण् रोहितादृक्तदिति । अतोक्ता संख्या
संख्येयनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

त्राविश्व म॑ च॒ वी च॑ मे॒ दित्य॒वाट् च॑ मे॒
दित्यौही च॑ मे॒ पञ्चा॒विश्व॑ मे॒ तुर्य॒वाट् च॑
मे॒ त्रिव॒त्सश्च॑ मे॒ त्रिव॒त्सा च॑ मे॒ तुर्य॒वाट् च॑
मे॒ तुर्यौही च॑ म॒ यज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

कण्डिकाद्वयं वयोहोमे विनियुक्तम् । तथा च श्रुतिः [८,
३, ३, ७] अथ वयाण्मि जुहोति त्रविश्व म इति पशवो वै
वयाण्मि पशुभिरैवैतदन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरैवैतद-
न्नेनाभिषिञ्चतीति । अविः षण्मासात्मकः कालः त्रयो-
ऽवयो यस्य स त्रविः सार्धसंवत्सरो वृषः तादृशी गौस्त्रयो ।
द्विसंवत्सरो वृषा दित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौही । पञ्चावयो
यस्य स पञ्चाविः सार्धद्विसंवत्सरो वृषः तादृशी गौः पञ्चावी ।
वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी
गौस्त्रिवत्सा । तुर्यं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् सार्धत्रिवर्षो वृषः
तादृशी गौस्तुर्यौही । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

प॒ष्ठ॒वाट् च॑ मे॒ प॒ष्ठौही च॑ म॒ उ॒क्षा च॑ मे॒
व॒शा च॑ म॒ ऋष॒भश्च॑ मे॒ वे॒हश्च॑ मे॒ऽन॒ड्वाँश्च॑ मे॒
ध॒नुश्च॑ मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

षष्ठं वर्षचतुष्कं वहतीति षष्ठवाट् चतुर्वर्षो वृषः तादृशी
गौः षष्ठौही । उक्षा खेचनक्षमो वृषः । वशा बन्ध्या गौः ।
अतियुवा वृषः ऋषभः । वेहद्वर्षातिनी गौः । अमः शकटं

वहतीत्यनडान् शकटवहनक्षमो वृषः । वहिः क्षिपि सम्प्र-
सारणमनसो उकारः चतुरनडुहोरामुदात्त इति [पा० ७, १,
८८] आमागमः । धेनुर्नवप्रसूता गौः । एते मम यज्ञेन
निमित्तेन कल्पन्तां स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तु यदा एते यज्ञेन
मम कल्पन्तां मद्भ्यमुपभोगक्षमा भवन्त्वित्यर्थः । एवं पूर्वत्र
॥ २७ ॥

वाजाय॑ स्वाहा॑ प्रसवाय॑ स्वाहा॑ पिजाय॑
स्वहा॑ क्रतवे॑ स्वाहा॑ वसवे॑ स्वाहा॑ हर्षतये॑
स्वाहा॑ङ्गे॑ मुग्धाय॑ स्वाहा॑ मुग्धाय॑ वैन॑श्शिनाय॑
स्वाहा॑ विन॑श्शिन॑ आन्याय॑ नाय॑ स्वाहान्याय॑
भौव॑नाय॑ स्वाहा॑ भुवनस्य॑ पतये॑ स्वाहा॑धिपतये॑
स्वाहा॑ प्रजापतये॑ स्वाहा॑ । इयं॑ ते॒ राणिम॑त्राय॑
य॒न्तासि॑ यम॑न ऊ॒र्जे त्वा॑ वृष्ट्यै॑ त्वा प्र॒जानां॑ त्वा-
धि॑पत्याय ॥ २८ ॥

अथ नामग्राहहोमः । तथा च श्रुतिः [८, ३, ३, ८]
अथ नामग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्दे० देवाः सर्वान्
कामानाम्नाथैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्
कामानाम्नाथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणातीति । वाजोऽन्नं तस्मै
स्वाहेति होममन्त्रः वाजादीनि चैत्रादिमामानां नामानि
तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः । अन्नप्राचुर्याच्चैत्रोऽन्नरूपः ।
प्रसवायानुज्ञारूपाय जलक्रीडादौ अभ्यनुज्ञादानात् प्रसवो
वैशाखः । अपिजाय अप्स जायत इत्यपिजः सप्तम्या अलुक्
जलक्रीडारतत्वादपिजो ज्यैष्ठः । क्रतवे यागरूपाय चातुर्मा-

स्यादियागप्राचुर्यात् क्रतुराषाढः । वसवे वासयति वसुः
 चातुर्मास्ये यात्रानिषेधाद्वासुः आवणः । अहर्षतये दिनस्वा
 मिने सूर्यरूपाय तापकरत्वाद्वाहृषदस्याहर्षतित्वम् । सूर्या
 याङ्गे तुषारादिना मोह्ररूपाय दिवसाय तुषारवाहल्यान्मभ
 मह आश्विनः । अमुधाय वैनाशिनः विनश्यतीति विनशी
 र्मसृजिनशोर्भनीति [पा० ७, १, ६०] वाहुनकाटभक्त्यपि
 नशेर्नुमागमः विनश्येव वैनाशिनः स्पर्शं अण् अल्पप्रटिकाव
 च्चेन विनाशशोलाय कार्त्तिकाय स्वानभिधमादिना पाप
 नाशकत्वाटमुधाय मोह्रनिवर्त्तकाय कार्त्तिकाय । अविंशति
 आन्त्यायनाय न विनश्यतीत्यविनशी तस्यै विनाशरहिताय अन्ते
 सर्वेषां नाशे भवमन्थं तदयनं चित्तवशात्तन्म भव आत्त्याय
 नस्तन्म सर्वनाशेऽप्यवशिष्टायात एवा विंशति विष्णुरूपाय
 मार्गशोर्धाय । सामानां आशंमापाऽभ्येति रुद्रिः [भगवद्गी
 ता० १०, ३५] । आन्त्याय भोजनाय भुवनयात्रायै वायवः अन्ते
 स्वरूपे भव आन्त्यस्तम् लोकस्वरूपपष्टिकरत्वात्तत्रभवत्वम
 जाठराग्नेर्दीप्तिकरत्वेन पुष्टिकरत्वं धीषस्य । अयनस्य भूत
 जातस्य पतये पालकाय माधाय स्वानादिना पुण्यजनकत्वेन
 पालकत्वं माधस्य । अधिपतये अधिकपालकाय फाल्गुनाय
 वर्षान्तत्वात् । प्रजापतये एवं हादशमामाधिष्ठात्रे प्रजापति
 नामकाय देवाय । स्वाहेति होमार्थं सर्वत्र ॥ हे अग्ने !
 इयं ते तव गार् इदं राज्यं यत्र यत्र यायाः । यत्रो तत्तवैव
 राज्यम् । किञ्च हे अग्ने ! त्वं मित्रस्य दस्युर्यजमानस्य
 यन्ता नियामकोऽसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी मितायेति । कीदृशस्त्वं
 यमनो यमयतीति यमनः अग्निष्टोमादिकर्मसु सर्वात्रिय-
 मयन् । अत ऊर्जे विशिष्टान्नरसाय त्वा त्वामभिषिञ्चामीति
 शेषः । तथा ऋष्टौ वर्षणाय त्वामभिषिञ्चामि । अग्नौ

प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिवृ-
ष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतः । ततः प्रजानामधिपत्याय प्रजा-
स्वामित्वायै त्वाभिषिञ्चामि वसार्धारया । तथा च श्रुतिः
[८, ३, ३, १०—११] प्रजानामधिपत्यायेत्यन्नं वा ऊर्गन्नं
वृष्टिरन्नेनैवमेतत् प्रीणाति यद्ववाह्यं ते रास्मिन्नाय यन्तामि
यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेतीदं ते
राज्यमभिषिक्तोऽप्राप्येतन्मित्रस्य त्वं यन्तामिति ॥ ३८ ॥

आयु॑ य॒ज्ञे न॑ कल्पतां प्रा॒णो य॒ज्ञे न॑ कल्प-
तां च॒न्द्रो य॒ज्ञे न॑ कल्पतां॒ आ॒त्मा य॒ज्ञे न॑ कल्प-
तां वाग् य॒ज्ञे न॑ कल्पतां मनो॑ य॒ज्ञे न॑ कल्पता-
मा॒त्मा य॒ज्ञे न॑ कल्पतां ब्र॒ह्मा य॒ज्ञे न॑ कल्प-
तां ज्योति॑ य॒ज्ञे न॑ कल्पतां॒ स्व॒यं य॒ज्ञे न॑ कल्पतां
पृ॒ष्ठं य॒ज्ञे न॑ कल्पतां य॒ज्ञो य॒ज्ञे न॑ कल्पताम् ।
लो॒मश्च॑ य॒ज्ञे न॑ कल्पतां॒ ऋ॒क् च॒ माम॑ च॒ वह॒श्च॑ रथ-
न्तर॒ष्ट्र । स्व॑र्दे॒वा अ॒गन्मा॒मृता॑ अभू॒म प्र॒जाप॑तेः
प्र॒जा अभू॑म॒ वेद॑खाहा ॥ २९ ॥

कल्पहोमः कल्पामिति लिङ्गात् । अथ कल्पान् जुहो-
तीति [८, २, ३, १२] श्रुतेः । यज्ञेन निमित्तेनायुर्जीवन-
कालः कल्पतां साध्यतां प्राप्यताम् । प्राणचक्षुःश्रोत्रवाङ्म-
नांसि सम यज्ञेन लभमानि भवन्तु । आत्मा देहः आत्मेन्द्रि-
यमनोयुक्तो भोक्तव्या इर्मनोपिण्य इति स्मृतः । ब्रह्मा वेदो
यज्ञेन कल्पताम् । ज्योतिः स्वयं प्रकाशः परमात्मा यज्ञेन
साध्यताम् पुरुषकर्मानुष्ठानं परमात्मज्ञाने कारणम् । ब्राह्मणा

विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः [१४, ७, २, २४] । कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति स्मृतेश्च [भगवद्गीता० ३, २०] । स्वः स्वर्गः । पृष्ठं स्तोत्रं स्वर्गस्थानं वा कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेनैव क्लृप्ता भवतु नाहं यज्ञक्लृप्तौ समर्थः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति [१३ अ० १६ क०] श्रुतेः । किञ्च स्तोमयजुः कृत्स्नामबृहद्रथन्तराणि च यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्त्वित्यनुमङ्गः । स्तोमस्त्रित्यत्रदशादिः यजुरनियतपादो मन्त्रः ऋक् नियतपादा साम गीति प्रधानम् बृहद्रथन्तरे तद्विशेषौ ॥ वसोर्धारयैवमग्निमभिषिच्यात्मानं यजमानः प्रशंसति वयं यजमाना देवा भूत्वा स्वः स्वर्गमगवन्म गतवन्तः गमेर्लुङि शत्रोपे मस्य नत्वे रूपम् । गत्वा चामृता अमरणधर्मिणोऽभूम भूताः भवतेर्लुङि रूपम् ततः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य प्रजा अभूमेति फनवचनम् । अनेन वसोर्धारायाः सर्वकामप्राप्तिहेतुत्वमुक्तम् । वेट् स्वाहेति वसोर्धाराहोमार्थो मन्त्र वेडिति वषट्कारः । वषट्कारो हैष परोऽक्षं यहेट्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवभ्योऽन्नं प्रदीयत इति [८, ३, ३, १४] श्रुतेः ॥

वाजस्य॑ नु प्र॑स॒वे मा॒तर॑ म॒हीम॑दिति॒
नाम॒ वच॑सा करा॒महे॑ । यस्या॑मिदं॒ विष्ट्वं॑
भुव॑नमावि॒वेश॒ तस्यां॑ नो दे॒वः स॑वि॒ता धर्म॑
सावि॑षत् ॥ ३० ॥

का० [१८, ५, ४, ५] वप्रावत्सम्भृत्य चमसवत्स्रुवेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति आग्निकानि च वाजस्य न्विति ।

क्षेत्रवपनवत्सर्वौषधमौदुम्बरे चमसे सम्भृत्य तस्मात्सर्वौषधाश्च-
मसवत्स्रुवेणेत्यौदुम्बरेण चतुष्कोणपुष्करेण स्रुवेण वाजस्येमं
प्रसव इति सप्तमन्त्रैः [८, २३—३०] सप्त वाजपेयसम्बन्धीनि
वाजप्रमवीयानि हुत्वा वाजस्य नु प्रमवे इत्यादिमप्तमन्त्रैः प्रति-
मन्त्रमाग्निकानि सप्त वाजप्रमवीयानि तस्मादेव सर्वौषधात्ते-
नैव स्रुवेण जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [८, ५] ॥ ३० ॥

विश्वे^१ अद्य मरुतो विश्व^१ ऊती विश्वे^१ भवन्त्व-
ग्नयः समिद्धाः । विश्वे^१ नो देवा अवसागमन्तु
विश्वमस्तु द्रविणं वाजो^१ अस्मे ॥ ३१ ॥

शुशोधानाकट्टष्टा वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । अद्यास्मिन् दिने विश्वे
सर्वे मरुतः सप्तकगणा आगमन्तु आगच्छन्तु हत्वाभावे रूपम् ।
विश्वे अन्ये च सर्वे गणदेवता वसवो रुद्रा आदित्याश्च ऊती
ऊत्या पूर्वसवर्णः अनेन तर्पणेन निमित्तेनागमन्तु तस्यर्थमाग-
च्छन्त्वित्यर्थः । विश्वे देवा च गणदेवता नोऽस्माकमवसानेन
हविषा निमित्तेन हविर्ग्रहणायागमन्तु तदागमनेन च विश्वे
सर्वेऽग्नयः गार्हपत्यादयः समिद्धाः सम्यग्दीप्ता भवन्तु तदर्थं
होमिनेत्यर्थः । तेषां देवानां तुष्ट्या विश्वं सर्वं द्रविणं धनं
गोभूहिरण्यादि वाजोऽन्नं चास्मेऽस्माकमस्तु विभक्तैः शे-आदेशः
॥ ३१ ॥

वाजो^१ नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः ।
वाजो^१ नो विश्वे^१ द्रवैर्धनसाताविहावतु ॥ ३२ ॥

त्रिस्रोऽन्नदेवत्याः तत्राद्यानुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभौ । नोऽस्माकं
वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशः भूरादिलोकत्रयं प्राच्यादिदिक्चतुष्कम्
परावतः दूरस्थाश्चतस्रश्च महर्जनतपःसत्याख्याश्चापूरयत्विति

शेषः वाशब्दश्चार्थः यद्वा अस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशश्चतस्रो
 महाराद्याश्चावतु प्रीणातु प्रशब्देन प्रकृष्टं लोकत्रयं दिशः
 प्राच्याद्याः परावच्छब्दो दूरार्थः महारादयो हि लोकत्रयम-
 तीत्य वर्तन्ते अस्मद्दत्तान्नेन सप्त लोका दिक्चतुष्कञ्च तप्यत्वित्-
 त्यर्थः । किञ्च धनसातो षन् सम्भक्तो क्तिन्तो निपातः
 धनस्य सातो सम्भजनकाले प्राप्तं वाजोऽन्नं नोऽस्मान् विश्वे देवैः
 सहावतु पालयतु इहास्मिन् लोके यज्ञे वा यदास्माकं धनच्छा-
 जायते तदास्माकं देवतर्पणक्षमं बह्वन्नमस्त्विति वाक्यार्थः
 ॥ ३२ ॥

वाजो^१ नो^२ अद्य प्रसु^३वाति^४ दानं^५ वाजो^६
 देवाँ२॥ ऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि मा
 सर्व^१वीरं जजान^२ विश्वा^३ आशा^४ वाजपतिर्जये-
 यम् ॥ ३३ ॥

अद्यास्मिन् दिने वाजोऽन्नमन्नाधिष्ठात्री देवता नोऽस्मान्
 प्रसुवाति प्रेरयतु अनुजानातु दानार्थमिति शेषः अन्नदानेच्छा-
 स्माकं भवत्वित्यर्थः । वाजः ऋतुभिः कालैः सह देवान्
 कल्पयाति यथास्थानं कल्पयतु लेटोऽडाटौ यस्मिन् काले यो
 देवो यष्टव्यस्तं तत्र यज्ञत्वित्यर्थः । हि चकारार्थो वाजश्च
 मा मां सर्ववीरं सर्वे वीराः पुत्रपौत्रादयो यस्य स सर्ववीरस्ता-
 दृशं जजान जनयतु क्रन्दसि लुङ्लङ्लिटः पुत्रादियुतं मां
 करोत्वित्यर्थः । ततो वाजपतिः समृद्धान्नः सन्नहं विश्वा
 आशा सर्वा दिशो जयेयमन्नदानेन सर्वा दिशो वशीकुर्यामि-
 त्यर्थः ॥ ३३ ॥

वाजः^१ पुरस्तादुत^२ मध्यतो^३ नो^४ वाजो^५ देवान्^६

हविषा वर्धयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं
चकार सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

वाजोऽन्नं नोऽस्माकं पुरस्तादसु उतापि च नोऽस्माकं
मध्यतो गृहमध्ये च वाजोऽसु । नोऽस्माकं वाजो हविष्य
कृत्वा देवान् वर्धयाति वर्धयतु पुण्यातु । हि चार्थे । वाजो
मां सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु । वाजपतिरन्नपालकः
सन्नहं विश्वा आशाः सर्वा दिशो भवेयम् दिग्युपता व्यापकता
प्रार्थ्यते यद्वा विश्वा आशा भवेयं प्राप्नुयाम् वशोकुर्यामित्यर्थः ।
भू प्राप्नो ॥ ३४ ॥

सं मा सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मा
सृजाम्यद्भिरोषधीभिः । सोऽहं वाजं सनेय-
मग्न ॥ ३५ ॥

हे विराजो । दशकास्तयो विराडेकादशका वेत्युक्तेरे-
कादशाक्षरत्रिपादा विराट् तृतीया व्यूर्हन दशकस्तेनेकोना
सोऽहमिति तच्छब्दश्रवणाद्यदोऽध्याहारः हे अग्ने ! योऽहं
पृथिव्याः पयसा पृथिवीसम्बन्धिरसेन मामात्मानं संसृजामि
संयोजयामि । अद्भिरोषधीभिश्च मां संसृजामि । सोऽहं संसृ-
ष्टपयोऽन्नोषधिशीरः सन् वाजमन्नं सनेयं सन्नजेयम् । यद्वा
व्यत्ययेनास्मच्छब्दस्य युष्मदादेशः । हे अग्ने ! योऽहं त्वं
पृथिव्याः पयसाद्भिरोषधीभिश्च त्वां संसृजामि होमेन सोऽहं
वाजं सनेयम् ॥ ३५ ॥

पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्य-

न्तरिक्षे पयो^१ धाः । पयस्वतीः प्रदिशः^१ सन्तु
मह्यं^१म् ॥ ३६ ॥

हे अग्ने ! त्वं पृथिव्यां पयो रसं धाः धेहि स्थापय दधा-
तेर्लुङि मध्यमैकवचने रूपम् । बहुलं कृन्दस्यमाङ्योगेऽपीति
[पा० ६, ४, ७५] अडभावः । ओषधीषु च पयो धाः ।
दिवि स्वर्गे च पयो धाः । अन्तरिक्षे च पयो धाः । किञ्च
मह्यं मदर्थे प्रदिशः दिशा विदिशश्च पयस्वतीः पयस्वत्यो रस-
युताः सन्तु आहुतिपरिणामेन पृथिव्यादयो ममाभीष्टदा
भवन्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

देवस्य^१ त्वा सवितुः प्रसवे^१ ऽश्विनो^१र्बाहुभ्यां
पृष्णो^१ हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै^१ वाचो यन्तुर्यन्वे
शाग्नेः^१ साम्नाज्योनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

का० [१८, ५, ६—८] स्रुवं प्रास्य परिश्रित् सृक् कृष्णा-
जिनमास्तीर्य पुच्छादुत्तरं शेषेऽपः कृत्वाभिषेकसामर्थ्यात्
क्षीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेस्तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्च-
सकामश्चित्यन्वारब्धो देवस्य त्वेति । अस्यार्थः । कर्मापवर्गे
श्रौदुम्बरं चतुष्कोणं स्रुवमाहवनीये प्रक्षिप्याग्निपुच्छादुत्तर-
दिशि परिश्रित्तंलग्नं प्राग्श्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमा-
स्तीर्य तत्र स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यजमानश्चयनकृतान्वार-
श्रोऽध्वर्युणा सर्वोषधशेषेषाभिषिच्यते । किं कृत्वा सर्वोषध-
शेषेऽपि जलानि कृत्वा अभिषेकस्यैव द्रव्यसाध्यत्वात् अयं
पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह क्षीरोदके वेति वा पूर्वपक्षनिरासे
शेषे जलशेको न यत्स्तत्र क्षीरोदके विद्येते वाजपेयिकानीति
[८, ३, ४, ७] श्रुतेः । अत्र वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवी-

यानि श्रूयन्ते तत्रोदकक्षीरे स्त एव श्रीदुम्बरे पात्रेऽप आसिञ्च
 पयश्चेत्युक्तेः [कात्या० १४, ५, १६] अतस्तस्मिन् मिश्रेणैवा-
 भिषेको न जलमेक इत्यर्थः ॥ देवस्य त्वा । व्याख्यातम् ॥
 सरस्वत्यै निङ्गोक्तदेवतं यजुः । सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
 सरस्वतीसम्बन्धिन्या वाचो वाख्या यन्तुर्नियन्तुः प्रजापतेः
 यन्त्रेण नियमेन अग्नेश्च साम्राज्येन चक्रवर्त्तित्वेन हे यज-
 मान ! त्वामभिषिञ्चामि मत्कृताभिषेकेषु वाक्मिद्धिरैश्वर्ये
 साम्राज्यं च तव सम्पद्यन्तामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ऋताषाडुतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयो-
 ऽप्सरसो मुदो नाम । स न इदं ब्रह्म चतुर्व-
 पातु तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

का० [१८, ५, १६] द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहोत्यृता-
 षाडिति प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतो वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वी
 मन्त्रः । आज्याद् द्वादशगृहीतं गृहीत्वा विभज्य द्वादशांशं
 कृत्वा ऋतेत्यादिद्वादशमन्त्रैः प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृत्संज्ञा
 आहुतौर्जुहोति व्यतिषक्तेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वी मन्त्रः स्वाहा
 वाडित्यन्तः उत्तरस्ताभ्यः स्वाहेत्यन्तः ततो मन्त्रे यानि पुलि-
 ङ्गानि स न इदं ब्रह्मं त्यादेति तानि व्यवहितपठितान्यप्य-
 पकृष्य पठित्वा पूर्वी मन्त्रः सम्पाद्यः यानि च स्तौलिङ्गानि
 तस्यौषधयोऽप्सरस इत्यादीनि तान्युत्कृष्योत्तरो मन्त्रः सम्पाद्य
 इत्यर्थः ॥ द्वादश यदूष गन्धर्वाप्सरोदेवत्यानि । तत्रायं
 विभागः । "ऋताषाडुतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म चतुर्व-
 पातु तस्मै स्वाहा वाडिति वाडन्तः पूर्वः पूर्वी मन्त्रः" तस्यौष-
 धयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति स्वाहान्त उत्तर
 उत्तरो मन्त्रः पूर्वी गन्धर्वादेवत्यः उत्तरोऽप्सरोदेवत्यः । एवं पञ्च-

कण्डिकास्वप्यग्रे मन्त्रविभागो ज्ञेयः । तथा च श्रुतिः [८, ४, १, ६] पु॒से पूर्वस्मै जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः पुमा॑सं वद्दीर्ये-
णादधात्येकस्मा इव पु॒से जुहोति बद्धीभ्य इव स्त्रीभ्यस्त-
स्मादप्येकस्य पु॒सो बद्धो जाया भवन्त्यभाभ्यां वाट्कारेण
च स्वाहाकारेण च पु॒से जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः
पुमा॑समेव तद्दीर्येणादधातीति ॥ तथा चैवमृताषाट्
मंहितः सुषुम्णः इषिरः भुज्यः प्रजापतिरिति षष्ठां पूर्वमन्त्रा-
णामृताषाडित्यादिनामका गन्धर्वा देवताः तस्यौषधयः तस्य
मरीचयः तस्य नक्षत्राणि तस्यापः तस्य दक्षिणाः तस्य ऋक्-
सामानीति षष्णामुत्तरमन्त्राणामौषध्यादिनामका अप्सरसो
देवताः ॥ अथ मन्त्रार्थः । योऽग्निर्गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं
ब्रह्म ब्राह्मणजातिमिदं चक्रं चक्रजातिं च पातु रक्षतु ।
कीदृशो गन्धर्वः ऋताषाट् ऋतं सत्यं सहत इति ऋतषाट्
सत्यं सहते असत्ये कुपितो भवतीत्यर्थः सहेः साडः स इति
[पा० ८, ३, ५६] षत्वम् पूर्वपदस्य छान्दसो दीर्घः । तथा
ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं धाम स्थानं यस्य स ऋत
धामा । य ईदृशोऽग्निः तस्मै अग्नये गन्धर्वाय स्वाहा वाट्
वषट्कारेण सुहुतमस्त्वित्येको मन्त्रः ॥ तस्याग्नेर्गन्धर्वस्योष-
धयो व्रीह्याद्या नाम नान्ना अप्सरसः स्त्रात्वेन भोग्याः ।
कीदृश्य औषधयः मुदः मोदन्ते जना याभिस्ता मुदः औषधयो
वै मुदः औषधीभिर्हीदुः सर्वं मोदत इति [८, ४, १, ७]
श्रुतेः । औषधयोऽग्नेर्भोग्याः । तथा च श्रुतिः [८, ४, १,
७] अग्निर्हं गन्धर्वं औषधीभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रा-
मेति । ताभ्य औषधीभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

स॒ं॒वि॒तो वि॒प्र॒व॒सा॒मा सृ॒ष्टीं॑ गन्धर्वस्तस्य

मरीचयोऽप्सरसं आयुवो नाम । स न इदं
ब्रह्म चक्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा
॥ ३९ ॥

यः सूर्यां गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म चक्रं च पातु ।
कौटुगः संहितः सन्ध्यात्यहारात्रे इति संहितः असौ वा
आदित्यः संहित एष ह्यहारात्रे सन्ध्यातीति [८, ४, १, ८]
श्रुतेः । विश्वमामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपाद-
कत्वेन यस्य स विश्वमामा सर्वसामरूपो वा । विश्वसामि-
त्येष ह्येव सर्वं सामेति [८, ४, १, ८] श्रुतेः । यदेतदर्चि-
र्दीप्यते तस्महाव्रतं तानि सामानीति च । तस्मै सूर्याय
स्वाहा वाट् ॥ तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामाप्सरसः तेजस्व-
सरेणवः सूर्यां ह गन्धर्वी मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहो-
च्चक्रामेति [८, ४, १, ८] श्रुतेः । कौटुष्यो मरीचयः आयुवः
आ समन्ताद्युवन्ति मिथीभवन्त्यायुवः । आयुवाना इव हि
मरीचयः प्लवन्त इति [८, ४, १, ८] श्रुतेः । ताभ्यो मरी-
चिभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

सुषुम्णः सूर्यं रश्मिश्चन्द्रमा • गन्धर्वस्तस्य
नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम । स न इदं
ब्रह्म चक्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा
॥ ४० ॥

यश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म चक्रं च पातु ।
कौटुशः सुषुम्णः शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुयज्ञियः यज्ञ-
द्वारा सुखप्रदः याज्ञिकानां चन्द्रलोकाप्तेरुक्तत्वात् । तथा च

सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य । सुषुम्ण इति सुयज्ञिय इत्येतत् सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मय इति [८, ४, १, ८] श्रुतेः । तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा वाट् ॥ तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम अप्सरसः कीदृश्यः भेकुरयः भां कान्तिं कुर्वन्तीति भेकुरयः पृषोदरादित्वात् सार्धः । चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामैते भाः हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति [८, ४, १, ८] श्रुतेः । ताभ्यो नक्षत्राप्सरोभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापो
अप्सरस ऊर्जो नाम । स न इदं ब्रह्म चतुं पातु तस्मै
स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

यो वातो वायुर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म चतुं पातु तस्मै स्वाहा वाट् सुहुतमस्तु । कीदृशो वातः इषिरः इष्य गतो दिवादिः इष्यति गच्छतीति इषिरः श्रीणादिक इरप्रत्ययः शौघगमनः । विश्वव्यचाः विश्वस्मिन् व्यचो गमनं यस्य स विश्वव्यचाः सर्वतो गमनः । इषिर इति क्षिप्र इत्येतद्विश्वव्यचा इत्येष ङीट् सर्वं व्यचः करोतीति [८, ४, १, १०] श्रुतेः ॥ तस्यापो नामाप्सरसः वातो ह गन्धर्वोऽद्भिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [८, ४, १, १०] श्रुतेः । कीदृश्यः ऊर्जः ऊर्जयन्ति जीवयन्ति धान्योत्पादनेनेत्यूर्जः । आपो वा ऊर्जोऽद्भरो ऋगूर्जायत इति [८, ४, १, १०] श्रुतेः । ताभ्योऽद्भरोऽप्सरोभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

भुज्युः सुपर्णी यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा

अप्स॒रस॑ स्ता॒वा नाम॑ । स न इ॒दं ब्रह्म॑ च॒त्रं
पातु॑ तस्मै॒ स्वाहा॒ वाट्ताभ्यः॑ स्वाहा ॥ ४२ ॥

यो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म चत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । कीदृशो यज्ञः भुज्युः भुनक्ति पालयति भूतानीति भुज्युः । यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्तीति [८, ४, १, ११] श्रुतेः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य सः यज्ञे स्वर्गे गते यजमानो गच्छति ॥ तस्य यज्ञस्य दक्षिणा नाम अप्सरसः । यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [८, ४, १, ११] श्रुतेः । कीदृश्यः स्तावाः स्तूयते यज्ञो यजमानश्च याभिस्ताः स्तावाः दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयतेऽथो यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयत एव स इति [८, ४, १, ११] श्रुतेः । ताभ्यो दक्षिणाभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

प्र॒जाप॑तिर्वि॒श्वकर्मा॑ मनो॑ गन्धर्वस्तस्य॑
ऋक्सा॒मान्य॑प्स॒रस॑ एष्ट॒यो नाम॑ । स न इ॒दं
ब्रह्म॑ च॒त्रं पातु॑ तस्मै॒ स्वाहा॒ वाट्ताभ्यः॑ स्वाहा
॥ ४३ ॥

यो मनोरूपो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म चत्रं च पातु तस्मै मनसे गन्धर्वाय स्वाहा वाट् हविर्दत्तम् । कीदृशो गन्धर्वः प्रजापतिः प्रजायाः पालकः । विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] करोतेर्मनिन् । स हीदृक् सर्वमकरोदिति [८, ४, १, १२] श्रुतेः ॥ तस्य मनसो गन्धर्वस्य ऋक्सामान्यप्सरसः नाम प्रसिद्धम् । कीदृश्यः एष्टयः इथते काङ्क्षतेऽभीष्टं याभिस्ता एष्टयः । मनो ह गन्धर्व ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेष्टयो नामेत्यृक्सामानि

वा एष्टय ऋक्सांमैर्द्याशासत इति नोऽस्त्वित्यं नोऽस्त्विति [८, ४, १, १२] श्रुतेः । ताभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४३ ॥

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य त उप-
रि गृहा यस्य वेह । अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै च वा-
य महि शर्म यच्छ स्वाहा ॥ ४४ ॥

का० [१८, ५, १७] पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्यध्याह-
वनीयं भ्रियमाणे पञ्च कृत्वः स नो भुवनस्येति । राष्ट्रभृद्धो-
मानन्तरं पूर्वसंस्कृतादेवाज्यात्पञ्च गृहीत्वाहवनीयोपरि प्रति-
प्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथशिरसि तदाज्यं पञ्चधा विभज्य
पञ्च कृत्वो जुहोति पञ्चवारं मन्त्र इति सूत्रार्थः ॥ प्रजापति-
देवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः आयौ हादशकावन्ध्यावष्टकौ सा प्रस्ता-
रपङ्क्तिः तृतीयोऽत्र नवकः । हे भुवनस्य पालक ! हे प्रजा-
पते ! यस्य ते तवोपरि स्वर्गे गृहाः सन्ति वायवा यस्य त इह
भूलोके गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्माकमस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणा-
यास्मै क्षत्राय क्षत्रियाय च महि महत् शर्म सुखं यच्छ देहि
स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४४ ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानाद्रदानुः शम्भूर्मयो-
भूर्भि मा वाहि स्वाहा । मारुतोऽसि मरुतां
गणः शम्भूर्मयोभूर्भि मा वाहि स्वाहा ।
आवस्यूरसि दुवस्वाञ्छम्भूर्मयोभूर्भि मा वाहि
स्वाहा ॥ ४५ ॥

का० [१८, ६, १,] वाप्तुहोमान् जुहोत्यञ्जलिनाहृत्य
बह्विवेदेरधो दक्षिणतां धुर्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षि-

णाप्रष्टेः समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । रथहोमानन्तरं तं रथ-
मग्नेरुत्तरतो वेदौ प्राङ्मुखमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये त्रीन् वायु-
होमान् जुहोति प्रतिमन्त्रं मन्त्रत्रयेण । रथशुगदक्षिणधु-
रोऽधो प्रथमम् उत्तरधुरोऽधो द्वितीयम् युगमध्याधस्तृतीयम् ।
किं कृत्वा बह्विन्देरञ्जलिना वा तमानीयेति सूत्रार्थः ।
वायव्यानि त्रीणि यजूषि । त्रिलोकस्थो वायुः स्तूयते । हे
वायो ! यस्त्वमीदृशोऽसि स त्वं मा मामभिवाहि मदभिमुख-
मागच्छ स्वाहा सुहुतं तेऽस्तु । वा गतिगन्धनयोः लोट् मध्यमैक-
वचनम् । कीदृशः समुद्रः सम्यक् उन्दति जलैः क्लिन्नो भवतीति
समुद्रः उन्दी क्लेदे रक्प्रत्ययः । नभस्वान् नभांसि नक्षत्राणि
विद्यन्ते यत्र सः । आर्द्रदानुः आर्द्रं तृष्यवश्यायादिकं ददा-
तीत्यार्द्रदानुः । शम्भूः शमैहिकं सुखं भावयति प्रापयतीति
शम्भूः । मयोभूः मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति मयोभूः
स्वर्लोकरूपोऽसि । असौ वै लोकः समुद्र इति [८, ४, २, ५]
श्रुतेः । स मामभिवाहि । मरुतां वातानामयं मारुतः ।
मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणः तन्निवासत्वात् । अन्तरिक्ष-
लोको वै मारुत इति [८, ४, २, ६] श्रुतेः ॥ शम्भूः मयोभूः
त्वं मामभिवाहि पूर्ववत् ॥ अथ अवनं रक्षणं सीव्यतीत्यवस्यूः
षिवु तन्तुसन्ताने क्लिप् ष्छोः शूडनुनासिके चेति [पा० ६, ४,
१८] ऊठि कृते यणादेशः । अयं वै लोकोऽवस्यूरिति । [८, ४,
२, ७] श्रुतेः । भूलोकरूपोऽसि । दुवस्वान् दुवोऽन्नं हविलक्षणं
विद्यते यस्य सः शम्भूरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

यास्ते॑ अग्ने॒ सूर्ये॑ रुचो॒ दिव॑मात॒न्वन्ति॑
र॒श्मिभिः॑ । ताभि॑र्नो अ॒द्य सर्वा॑भी रु॒चे जना॑य
नस्त्रधि ॥ ४६ ॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या
रुचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुच नो धत्त
बृहस्पते ॥ ४७ ॥

का० [१८, ६, ६] नव जुहोति यास्त इति प्रतिमन्त्रम् ।
अंस्यार्थः । पूर्वसंस्कृताज्यात्मकत्सकदादाय नवाहुतीर्जुहोति
यास्ते अग्ने या वो देवाः रुचं नः तत् त्वा यामि एताश्चतस्रः
स्वर्गेति कण्डिकार्या पञ्चयजुर्भिः पञ्चेति नव ॥ हे व्याख्याते
[१३, २२—२३ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रुच नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु
नस्तद्धि । रुचं विश्येषु शूट्रेषु मयि धेहि
रुचा रुचम् ॥ ४८ ॥

अग्निदेवत्वानुष्टुप् प्रथमो नवकः हे अग्ने ! नोऽस्माकं
ब्राह्मणेषु अस्मत्सम्बन्धिषु विप्रेषु रुचं दीप्तिं धेहि आरोपय ।
नोऽस्माकं राजसु चत्रियेषु रुचं कृधि कुरु शुश्रूषित्यादिना ।
[पा० ६, ४, १०२]] हेर्धित्वम् शपो लुक् । विश्येषु वैश्येषु
शूट्रेषु चास्माक्रीनेषु रुचं कुरु । किञ्च मयि विषये रुचा
सह रुचं धेहि अविच्छिन्नां रुचं धेहीत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मण
राजविट्शूट्रेषु या रुक् तां नोऽस्माकं धेहि देहि । शिष्टं
पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते
यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह
बोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । अत्र द्वौ तच्छब्दौ

वर्तेते तत्रैकस्य यच्छब्दपरिणामः कार्यः । हे वरुण ! यज-
मानः हविर्भिः दत्तैः यदनपुत्रादिकमाशास्ते इच्छति यत्-
कामस्तुभ्यं हविर्दत्ते तत् यजमानेष्टं त्वा त्वामहं यामि
याचामि तत् त्वया यजमानाय दीयतामित्यर्थः । यामीति
याच्ञाकर्मसु [निघ० ३, १८, २] पठितः । अथापि वर्ण-
लोपो भवति तच्चा यामीति यास्कोक्तेराकारलोपः । कीट-
शोऽहम् ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वेदेन वन्दमानः त्वां सुवानः ।
किञ्च हे उरुग्रंस ! ग्रंसनं ग्रंसः स्तुतिः ग्रंस स्तुतौ उरुर्महान्
ग्रंसः स्तुतिर्यस्य स उरुग्रंसः तत्सम्बुद्धौ हे बहुस्तुते ! इहा-
स्मिन् स्थाने अहेडमानः हेडते क्रुध्यति हेडमानः न हेडमा-
नोऽहेडमानः अक्रुध्यन् मन् त्वं बोधि बुध्यस्व त्वं मत्प्रार्थनां
जानोहीत्यर्थः । हुभल्भ्यो हर्धिः वा ऊन्दसीति [पा० ३,
४, ८८] हेरपित्वाद्गुणः धलोपच्छान्दसः । किञ्च नोऽस्मा-
कमायुर्जीवनं मा प्रमोषोः मा चोरय मुष स्तेये लुब् न
माद्योग इति [पा० ६, ४, ७४] अडभावः पूर्णमायुश्च देही-
त्यर्थः ॥ ४८ ॥

स्वर्णं घर्मः स्वाहा । स्वर्णाकः स्वाहा ।
स्वर्णं शुक्रः स्वाहा । स्वर्णं ज्योतिः स्वाहा ।
स्वर्णं सूर्यः स्वाहा ॥ पू० ॥

पञ्च यजूंश्चग्निदेवत्यानि । सूर्याहर्देववाची स्वःशब्दः ।
न इवार्थे । अर्काश्वमेधसन्ततिमंत्राः पञ्चाहुतयः । तथा च
श्रुतिः [८, ४, ३, ८] अथार्काश्वमेधयोः सन्ततीर्जुहोतीति ।
अस्यार्थः । अर्कोऽग्निः अश्वमेधा रविस्तयोः सन्ततयः सन्त-
न्वन्तीति संयोजयन्तीति सन्ततयस्ताः अग्न्यादित्यैक्यका-
रिका आहुतय इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः [८, ४, ३, १८]

अग्निरर्कोऽसावादित्योऽश्वमेधस्तौ सृष्टौ नानैवास्तां तौ देवा
 एताभिराहुतिभिः समतन्वन् समदधुरिति । तदनुसारेण
 व्याख्या यथा । न इवार्थे स्वः न स्वरिव अहरिव दिनकर-
 त्वात् सूर्यस्याहुरूपमानम् स्वरिव दिनमिव यो घर्मः आदित्यः
 तं स्वाहा अग्ना जुहामि तमग्नाविति शेषः पूरणायः आदित्य-
 मग्नां स्थापयामि असौ वा आदित्या घर्मोऽमुं तदादित्यम-
 स्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयतीति [८, ४, ३, १८] श्रुतेः ॥ स्वरिव
 सूर्य इव योऽर्कोऽग्निस्तमादित्ये जुहोमि स्थापयामि । अय-
 मग्निरर्क इमं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयतीति [८,
 ४, ३, २०] श्रुतेः ॥ स्वरिव स्वर्देवः नकारो निश्चितार्थः स्वर्न-
 देव एव यः शुक्र आदित्यस्तमादित्ये एव जुहोमि स्थाप-
 यामि । असौ वा आदित्यः शुक्रस्तं पुनरमुत्र दधातीति
 [८, ४, ३, २१] श्रुतेः । स्वः स्वर्गः स इव ज्योतिरग्निः स्वर्ग-
 प्रदत्तादग्नेः स्वर्गोपमानम् तमग्निमग्नाविव जुहोमि स्थाप-
 यामि । अयमग्निर्ज्योतिस्तं पुनरिह ददातीति [८, ४, ३,
 २२] श्रुतेः ॥ एवमग्निं सूर्ये सूर्यमग्नां सूर्ये च सूर्यमग्नावग्निं
 च मन्वाय किं बहुना तयोः संयोगं कृत्वा सूर्यमुत्तमं करोति
 स्वर्न सूर्यः स्वाहेति । स्वः न सर्वदेवरूप इव यः सूर्यस्तं स्वाहा
 उत्तमं करोमि अव्ययानामनेकार्थत्वात् स्वाहाशब्द उक्तमार्थः
 सर्वे देवाभिन्ना भ्रान्त्या भासन्ते वस्तुतः सूर्य एव ज्ञानारूपो-
 ऽस्तीतीवशब्दार्थः । असौ वा आदित्यः सूर्योऽमुं तदादित्यमस्य
 सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेषोऽस्य सर्वस्योत्तम इति [८, ४,
 ३, २३] श्रुतेः । एवं पञ्चाहुतिभिरग्न्यर्कयोरैक्यं विधाय सर्व
 देवेष्वर्कस्योत्तमत्वं कृतमिति भावः ॥ ५० ॥

अग्निं यु॑नज्मि॒ शवसा॑ घृ॒तेन॑ दि॒व्यं सु॑प॒-

र्णां वयसा बृहन्तम् । तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य
विष्टपं स्वो रुहाणा अविं नाकमुत्तमम् ॥५१॥

का० [१८, ६, १६] अग्नियोजनं प्रातरनुवाकमुपाक-
थ्यन् परिधीनालभ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति प्रत्यृ-
म् । अस्यार्थः । प्रातरनुवाकापाकरणत् प्राक् यथापूर्वमित्यु-
धानक्रमेण ऋक्तयेण प्रत्येकं परिधीन् स्पृष्ट्वाग्नियोजनं
रोतीति ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रः इे विष्टुभौ ततोया पङ्क्तिः ।
शवसा बलेन घृतेनाज्येन चाहमग्निं युनज्मि संयोजयामि
युजिर्यागि रुधादिभ्यः अम् । कीट्टशमग्निम् दिव्यं दिवि भवो
दिव्यस्तम् । सुपर्णं शोभनं पर्णं पतनं यस्य तं सुगमनम् ।
वयसा धूमेन बृहन्तं वज्रधूमेन महान् भवति । अग्नेर्वे धूमो
जायते धूमादभ्रमभ्रादृष्टिरिति [५, ३, ५, १७] अतः ।
किञ्च तेन युक्तेनाग्निना ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं लोकं वयं
गमेम गच्छेम । गमेराशोर्निडि लिड्याशिष्यडिति [पा० ३,
१, ८६] अङ्प्रत्यये उत्तमबहुवचने रूपम् । विगतस्तापो
दुःखं यस्य स विष्टपो स्तोत्रः ततोऽधि उपरि ब्रध्नविष्टपोपरि-
ष्टात् स्वो रुहाणाः स्वर्गं लोकमारोहन्ः सन्त उत्तमं नाकं
दुःखरहितं अष्टं लोकं गमेमित्यनुवर्त्तते । रोहतेर्वहुलं कन्द-
सोति गपि लुमे शानचि रूपम् रुहाणा इति । नास्त्यकं
दुःखं यत्र स नाकः ॥ ५१ ॥

दूमौ ते पक्षावजरी पतत्रिणौ याभ्यां
रक्षांस्यपहस्यग्ने । ताभ्यां पतेम सुकृतामु
लोकं यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुगाणाः
॥ ५२ ॥

हे अग्ने ! यौ ते तवेमी पक्षौ उत्तरदक्षिणौ । कीदृशी
अजरी नास्ति जरा ययोस्तौ सदा नवौ । पतत्रिणौ पतत्रं
पतनं ययारस्ति तो उत्पतनशोली । याभ्यां पक्षाभ्यां रक्षांमि
राक्षसान् त्वमपहंसि । उ एवेत्यर्थे । ताभ्यां पक्षाभ्यां वयं
सुकृतां पुण्यकृतामेव लोकं पतेम उत्पतेम । यत्र सुकृत्लोके
प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पुराणाः पुरातना ऋषयो मुनयो
जग्मुः ॥ ५२ ॥

इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकु-
नो भुरण्यः । महान् सधस्थे ध्रुव आ निष-
त्तो नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ॥ ५३ ॥

हे अग्ने ! यस्त्वमेतादृशस्तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु त्वं मां
मा हिंसी हिंसां मा कुरु । कीदृशस्त्वम् इन्दुः इन्दति ईष्टे
इन्दुः ईश्वरः इदि परमंश्वर्ये चन्द्रवदाह्लादको वा । दक्षः
उत्साहवान् श्येनः श्येनपक्षिवदाकाशचारित्वाच्छेयनः यदा
ग्रंथनीयगतिः । ऋतावा ऋतं मृत्यं यज्ञ उदकं वास्यास्ति
ऋतवा संहितायां दोषः । हिरण्यपक्षः सुवर्णशकलैर्हिरण्य-
रूपी पक्षौ यस्य । शकुनः पक्ष्याकारः । भुरण्यः विभर्तीति
भुरण्युः भृज औणादिकः कन्युप्रत्ययः पोषकः । महान्
प्रभावेण । ध्रुवः स्थिरः । सधस्थे ब्रह्मणा सह स्थाने आ
निषत्तः समन्तान्निषमः । सह तिष्ठन्ति यत्रेति सधस्थं सध-
मादस्थयोश्चन्द्रमीति [पा० ६, ३, ८६] सधादेशः । नम-
त्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] निष्ठायां निपातः ॥ ५३ ॥

द्विवे, भूर्धासि पृथिव्या नाभिरूर्गपामोष-
धीनाम् । विश्वाद्युः शर्म सप्रथा नमस्पथे ॥ ५४ ॥

का० [१८, ६, १७] आग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्दि-
मोचनं परिधिसन्ध्योर्दिवो मूर्धेति प्रत्यृचम् । यन्नायन्नियस्तो-
त्रप्रकरणात् प्राक् दिवो मूर्धेति ऋग्इयेन दक्षिणोत्तरयोः
परिधिसन्ध्योरुपस्थ्याग्निविमोचनं करोतीति सूत्रार्थः ॥
आग्नयौ परोष्णिक् आद्यावष्टकौ तृतीयो द्वादशकः सा
द्विपादा परोष्णिक् अत्राद्यो दशकः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो
द्वादशकस्तेनैकाधिका । हे अग्ने ! यस्त्वमीदृशोऽसि तस्मै
पथे मार्गाय स्वर्गमार्गरूपाय नमो नमस्कारोऽस्तु अग्निमुखा
हि देवयानपत्न्याः श्रुतावुक्तः । कौदृशस्त्वम् दिवा मूर्धा स्वर्ली-
कस्योत्तमाङ्गस्थानोयः । पृथिव्या नाभिः मध्यस्थानोयः नह्य-
तेऽनया सा नाभिः नहति बभ्राति जीवनेनेति नाभिः नहो
भश्चेति [उणा० ४, १२७] इन्प्रत्ययो णिञ्च भान्तादेशः
निष्वादाद्युदात्तः जित्यादि नित्यमित्युक्तेः [पा० ६, १,
१८७] । पृथ्वी लोकानां जीवनमग्निनिबन्धनमिति भावः ।
अपां जलानामोषधीनां ब्रह्मादीनाञ्च ऊर्क् रसः सारः ।
विश्वायुः विश्वं सर्वमायुर्यस्य सः बहुजीवनः यद्वा विश्वेषां
सर्वेषां प्राणिनामायुर्जीवनम् तदधि , जीवनत्वात्तेषामिति
भावः । शर्म शरणभूतः सर्वेषाम् । सप्रथाः प्रथमं प्रथो विस्तारः
प्रथमा सह वर्तमानः सप्रथाः तिर्यगूर्ध्वमधस्त्रानवच्छिन्न-
प्रभावः । ईदृशायाग्नये नमः ॥ ५४ ॥

विश्वस्य मूर्धन्नधितिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते
हृदयमप्स्वायुरपो दत्तोद्धिं भिन्त । दिवस्प-
र्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्यव

॥ ५५ ॥

आग्नेयी महापङ्क्तिर्जगती आयो व्यूहेन षडक्षरः
द्वितीयः सप्तकः तृतीयो दशकः चतुर्थोऽष्टकः पञ्चमो नवकः
षष्ठो नवकः एवमष्टचत्वारिंशदर्णा महापङ्क्तिः । हे अग्ने !
स त्वं नोऽस्मान् वृष्ट्या कृत्वा अत्र रक्तं वृष्टिं कृत्वा पालये-
त्यर्थः । किं कृत्वा दिवो द्युलोकात् पर्जन्यात् मेघात् अन्त-
रिक्षादाकाशात् पृथिव्याः भूमेः सकाशादान्यत्र वा यत्र जलं
ततः प्रदेशज्जलमादायेति शेषः । यस्त्वं अत्रितः इन्द्रियाणि
सुषुम्णां नाडीमाश्रितः सन् विश्वस्य मूर्धन् मूर्धनि गिरसि
अधितिष्ठसि मूर्धन्शब्दात् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८]
सप्तम्या लुक् सर्वेषां मूर्ध्नि उपरि रविरूपेण दीप्यसे इत्यर्थः ।
यस्य ते तव समुद्रे समुनत्त्यार्दीर्भवतीति समुद्रोऽन्तरिक्षं तत्र
हृदयं मध्यभागः भुवि पादो स्वर्लोकं शिरोऽन्तरिक्षे मध्यभागः
त्रिलोकव्यापीत्यर्थः ॥ यस्य ते अप्सु जलेषु आयुः जीवनं जला-
धीनं जीवनं तव जलाद् वृक्षा जायन्ते ततोऽग्निरित्यग्ने-
र्जलाधीनजीवनत्वम् । किं बहुना हे अग्ने ! अपो जलानि दत्त
देहि उदधिं भिन्त भिन्धि । उदकानि दधाति धीयन्ते
वात्रेत्युदधिर्मेघः तं विदारय मेघं भिन्धि जलं देहीत्यर्थः ।
पेषंवासवाहनधिषु चेति [पा० ६, ३, ५८] उदकस्योटा-
देशः । दत्तं भिन्तेत्युभयत्र व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३,
१, ८५] वचनव्यत्ययः ॥ ५५ ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः ।
तस्य न इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणे हागमेः ॥ ५६ ॥

का० [१८, ६, १८] अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो यज्ञ
इति प्रत्युचमपरे । समिन्द्रेण इत्यादिनवानामध्वरसमिष्टय-
जुषा [८, १५] होमान्ते इष्टो यज्ञः इष्टो अग्निरिति हाभ्या-

मपरे अग्निं हे समिष्टयजुषी जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ यज्ञ-
देवत्या उष्णिग्गालवदृष्टा अष्टविंशत्यक्षरत्वात् । अध्वर्युर्द्रव्यं
प्रत्याह । हे द्रविण ! द्रव्य ! तस्य यजमानस्य इह सद्ने त्वमा-
गमेः आगच्छ आङ्पूर्वाङ्गमेष्कत्वाभावे लिङि मध्यमैकवचने
रूपम् । कौटुशस्य यजमानस्य नोऽस्माकमिष्टस्य वल्लभस्य
प्रीतस्य अस्मासु स्निग्धस्य । तस्य कस्य यस्य यजमानस्य यज्ञा
भृगुभिः भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः वसुभिर्वस्वादिदेवैश्च इष्टः सम्पा-
दितः । कौटुशो यज्ञः आशीर्दाः आशिषोऽभिलषितपदार्थान्
ददातीत्याशीर्दाः क्विप् । विप्रैर्देवैर्यस्य यज्ञः कृतस्तस्य गृहे
त्वं धन सर्वदा तिष्ठेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

दृष्टो अग्निराहुतः पिपर्त्तु न दृष्टः हविः ।

स्वगेदं देवेभ्यो नमः ॥ ५७ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री गालवदृष्टा । अग्निर्नोऽस्माकमिष्ट-
मभिलषितं पिपर्त्तु पूरयतु ददात्वित्यर्थः नोऽस्मान् पालय-
त्विति वा ॥ ष्ट पालनपूरणयोः लोट् ह्वादिवाद् द्वित्वम्
अर्तिपिपर्त्योश्चेति [पा० ७, ४, ७७] अभ्यसस्येत्वम् । कौटु-
शोऽग्निः इष्टः कृतयागः । हविः विभक्तियत्ययः । हविषा
आहुतः समन्तात्तर्पितः । किञ्च इदं नमः हविः समिष्टयजु-
र्लक्षणं देवेभ्योऽर्थायासु । कौटुशं स्वगा स्वयं गमनशीलं विभ-
क्तेराकारः ॥ ५७ ॥

यदाकूतात् समसुस्रोद्धृदो वा मनसो
वा सम्भृतं चक्षुषो वा । तदनु प्रेतं सुकृतामु
लोकं यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः
॥ ५८ ॥

का० [१८, ६, २२] हृदयशूलान्ते सुवाहुतीर्जुहोति
यदाकृतादिति प्रत्यृचमष्टौ । अग्निचित्ये मैत्रावरुण्यनूबन्ध्या-
वश्यमेका भवति तेन तस्या हृदयशूलसम्बन्धिसमिधानान्ते
कृते यदाकृतादिति प्रत्यृचमष्टौ सुवाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥
अष्टाष्टच अग्निदेवत्या विश्वकर्मदृष्टाः आद्या जगती त्रयः
पादा एकादशार्णाः चतुर्थस्यतुर्दशार्णाः । हे ऋत्विजः ! यूयं
तदनु प्रेत प्रजापतिकृतं कर्मानुगच्छतानुसरत प्रजापति-
शरीरादुत्पन्नं यत्कर्म वैदिकं तत् कुरुतेत्यर्थः । तत्र कर्मणि कृते
सति सुकृतां पुण्यवतां लोके उ एवार्थे स्वर्गमेव प्रेतित्यनुपङ्गः ।
स्वर्गं गच्छत । प्रथमजाः पूर्वोत्पन्नाः पुराणाः पुरापि नवा अज-
रामरा ऋषयो यत्र लोके जग्मुः । तत्किं कर्म यत्प्रजापते-
राकृतादभिप्रायात् हृदो वा हृदस्य बुद्धेः मनसः सङ्कल्पात्म-
कात् चक्षुषः चक्षुरुपलक्षणम् चक्षुरादीन्द्रियेभ्यश्च समसुस्रोत्
संस्रुतं प्रसृतम् ब्रह्मणा यत् सर्वात्मना सृष्टं कर्म तत् कृत्वा
स्वर्लोकं गच्छतेत्यर्थः । कौटुशं कर्म सम्भृतं सम्भारैः पुष्टं पूर्ण-
सामग्रीकम् ॥ मनःप्रवर्तक आत्मनो धर्म आकृतम् । समसु-
स्रोदिति सुगतावित्यस्मात्सङ्घ बहुलं हृदसीति [पा० २, ४,
७६] जुहोत्यादित्वात् श्लो हित्वम् ॥ ५८ ॥

ए॒ तं॑ स॒धस्य॑ परि॒ ते द॒दामि॑ य॒माव॒हा-
च्छे॒वधिं॑ जा॒तवे॑दाः । अ॒न्वाग॑न्ता य॒ज्ञप॑तिर्वी
अत्र॒ तं॑ स्म॑ जानीत पर॒मे व्यो॑मन् ॥ ५९ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः । सह तिष्ठन्ति देवा यत्रेति सधस्यः स्वर्गः
तं प्रार्थयति । हे सधस्य ! एतं यजमानं ते तव परिददामि ।
जातवेदा अग्निर्यं श्रेवधिं सुखनिधिमाहुतिपरिष्णामभूतमाव-
हात् आवहति प्रापयति तं यज्ञफलभूतं च सुखनिधिं तद

परिददामि । उभयं रक्षणार्थं तुभ्यं ददामोत्थर्थः ॥ एवं यज-
मानं यज्ञं च स्वर्गं समर्प्य तत्स्थान् देवानर्थयति अन्विति हे
देवाः ! यज्ञपतिर्यजमानो वो युष्मानन्वागन्ता कर्मसमाप्तौ
भवतः प्रत्यागमिष्यति लुट् । अत्रास्मिन् परमे व्योमन् उत्-
कृष्टे व्योन्नि आकाशे स्वर्गाख्ये आगतं तं यजमानं यूयं जानीत ।
स्मेति पादपूरणः । स्वर्गागतः स भवद्भिः सम्भावनीय इत्यर्थः ॥
आवहात् वृहतेर्लेट् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४,
६७] तिप इलोपः लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ६४]
अडागमः । शिव इति सुखनाम [निघ० ३, ६, १७] शिवं
धीयतेऽस्मिन्निति शिवधिः ॥ ५६ ॥

एतं जानाथ परमे व्योमन् देवाः सधस्था
विद रू॒पमस्य । यद्वा॒गच्छात् प॒थिभिर्दे॒वयानै-
रिष्टापूर्ते कृ॑णवा॒थाविर॑स्मै ॥ ६० ॥

सह तिष्ठन्ति सधस्थाः । परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्वर्गभूते
व्योन्नि सह स्थिता हे देवाः ! एतं यजमानं जानाथ जानीत
लेटो मध्यमबहुवचने आडागमे रूपम् । किञ्च अस्य यजमानस्य
रूपं विद वित्त जानीत प्रत्यभिज्ञानाय वेत्तेर्विकरणव्यत्यये
शः वचनव्यत्ययश्च । विदितरूपोऽयं यद्यदा देवयानैः पथिभिः
स्वर्गमार्गैः आगच्छात् आगच्छति इलोपाडागमौ तदा इष्टा-
पूर्ते श्रौतस्मार्तकर्मफले अस्मै यजमानायाविः कृणवाथ प्रक-
टीकुरुत दत्तेत्यर्थः । देवा यान्ति येषु ते देवयानाः करणा-
धिकरणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७] ल्युट् । उपभोगस्थान-
भेदाद्बहुत्वं पूजार्थं वा ॥ इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्ते देवसम्बन्धि-
कर्मत्वाद्देवताद्बन्धे चेति [पा० ६, ३, २६] पूर्वपदस्यानङ्

प्रापृतं चेति वा । कण्वाथ कञ् क्तौ स्वादिः आडागमश्च
॥ ६० ॥

उद्बु^१ध्यस्वान्^२ प्रतिजागृहि^३ त्वमिष्टा^४पूतं^५
स^६ष्टजेथामयश्च^७ । अस्मिन्^८ स^९धस्थे^{१०} अ^{११}ध्यत्तर-
स्मिन्^{१२} विष्वे^{१३} देवा यजमानश्च सीदत ॥ ६१ ॥

येन वहसि महस्य^१ येनाग्ने सर्ववेदसम् ।
तेनेमं यज्ञं नो^२ नय स्वर्दे^३वेषु गन्तवे ॥ ६२ ॥

उद्बुध्यस्व । त्रिष्टुप् ॥ येन वहसि । अनुष्टुप् ॥ एते
द्वे व्याख्याते [१५, ५४—५५] ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

प्रस्तरेण^१ परिधिना^२ सुचा^३ वेद्या^४ च बर्हि-
षा^५ । ऋचेमं यज्ञं नो^६ नय स्वर्दे^७वेषु गन्तवे
॥ ६३ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभः । अग्ने नोऽस्माकमिमं यज्ञं स्वः स्वर्गं
नय । किं कर्तुम् देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं प्राप्तुम्
तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः । कीदृशं प्रस्तरेण सुगा
धारभूतेन दर्भमुष्टिना परिधिना परिधिभिस्त्रिभिर्बाहुमात्रै
काष्ठैः सुचा जुह्वादिकया वेद्या मितया वेदेर्भूम्या वा बर्हिषा
दर्भपूलकेन ऋचा ऋगादिभिर्मन्त्रैद्योपलक्षितमिति शेष
॥ ६३ ॥

यद्दत्तं यत्परादानं यत्पूतं याश्च दक्षि-
णाः । तदग्निर्वैश्वकर्माणाः स्वर्देवेषु नो दधत्
॥ ६४ ॥

वैश्वकर्माणः विश्वकर्मा प्रजापतिस्तदीयः विश्वकर्मेव वैश्व-

कर्मणः स्वार्थे तद्धितो वा विश्वकर्मा अग्निः नोऽस्माकं तद्दानं
स्वः स्वर्लोके देवेषु मध्ये दधत् दधातु स्थापयतु फलभोगाये
त्यर्थः । तत्किम् यद्दत्तं भार्यापुत्रजामातृभगिनीतत्पत्या-
दिभ्यो दत्तम् यच्च परादानं परोपकाराय दयादिनाम्नकप-
णेभ्यो दत्तम् यच्च पूर्तं स्मृतिविहितं विप्रभोजनकूपारामादि
याश्च दक्षिणाः यज्ञसम्बन्धिन्यः । यज्ञे गते यज्ञाङ्गत्वाद् यज-
मानः स्वर्गत एव ॥ ६४ ॥

यत्र धारा अनपेता मधोर्धृतस्य च याः ।
तद्ग्निरैश्वकर्माग्निः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६५ ॥

वैश्वकर्माणः विश्वकर्माग्निस्तत् तत्र स्वः स्वर्गे देवेषु मध्ये
नोऽस्मान् दधत् दधातु स्थापयतु तत्र यत्र देशे मधोर्मधुने
धृतस्य च याश्चान्याः पयोदध्यादीनां धाराः प्रवाहा अनपेता
न अपेता उपभुज्यमाना अप्यचीणा वर्तन्ते ॥ ६५ ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे
चक्षुरमृतं म आसन् । अर्कस्त्रिधातु रजसो
विमानोऽर्जसो घर्मा हविरस्मि नाम ॥ ६६ ॥

अग्नाद्वैतवादिनी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा यज्ञेऽवि
नियुक्ता । अग्निप्रकरणत्वाद् यजमान आत्मानमग्नित्वेन
ध्यायति । जन्मना उत्पत्त्यैवाहमग्निरस्मि अग्निरूपोऽस्मि ।
नाम विभक्तिलोपः नाम्ना हविः पुरोडाशादिकमप्यहमस्मि ।
कीदृशोऽहं जातं जातं विन्दत इति जातवेदाः उत्पन्नस्य
सर्वस्य स्वामीत्यर्थः । अर्कः अर्चनीयो यज्ञोऽप्यहमेव । त्रिधातुः
त्रयो धातव ऋग्यजुःसामलक्षणा यस्य । रजसो विमानः

रज उदकं तस्य निर्माता विमिमीत इति विमानः नन्द्यादि-
 त्वात्कर्तरि ल्युट् । अजस्रः न जसति क्षीयत इत्यजस्रः अनु-
 पक्षीणः जसु उपक्षये नमिकम्पौत्यादिना [पा० ३, २, १६७]
 रप्रत्ययः । घर्मः घृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्त्ति घर्मः शोणादिको
 मप्रत्ययः दीप्तः आदित्यरूपः क्षरणो मेघरूपो वा । एता-
 दृशोऽग्निरहं यतस्ततो घृतं मे मम चक्षुर्नेत्रं घृतहोमिनं
 पश्यामीति भावः अमृतं हविर्मम आसन् आस्ये मुखे पद्म
 इत्यादिना [पा० ६, १, ६३] आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सप्तम्या
 लुक् मन्मुखे हविर्जुह्वतममृतं करोमीति भावः । एवमात्म-
 न्यग्नरहितं सम्पाद्यम् ॥ ६६ ॥

ऋचो नामास्मि यजूंषि नामास्मि सामा-
 नि नामास्मि । ये अग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां
 पृथिव्यामधि । तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो
 जीवातवे सुव ॥ ६७ ॥

ऋचः । आत्मदेवत्यं यजुः सप्तदशाक्षरम् । यज्ञेऽस्य
 विनियोगो नास्ति । यजमानोऽनेनात्मनि वेदत्रयात्मकत्वं
 सम्पादयति । नाम नाम्नाहृमृचोऽस्मि ऋग्वेदरूपोऽस्मि यजूंषि
 नामास्मि यजुर्वेदरूपोऽस्मि सामानि नामास्मि सामवेदो
 नाम्नास्मि ॥ का० [१८, २, २३] चित्रोऽसीति चित्यनाम
 क्तत्वोपतिष्ठते ये अग्नय इति । चित्त्वस्याग्नेः चित्रोऽसीति
 नाम विधाय तमुपतिष्ठते कर्मशेषं समाप्येदमुपस्थानं कार्य-
 मुपस्थानानन्तरं समारोपविधानादिति सूत्रार्थः ॥ अग्नि-
 देवत्वानुष्टुप् अस्यां पृथिव्यामधि अस्याः पृथिव्याः उपरि ये
 अग्नयो वर्त्तन्ते । कीदृशाः पाञ्चजन्याः पञ्चजना मनुष्यास्तेभ्यो

हिताः पाञ्चजन्याः यद्वा पञ्च जनाः समूहाः चितिरूपा येषां
ते पञ्चजनास्त एव पाञ्चजन्याः स्वार्थं तद्धितः । हे चित्याग्ने !
तेषां पृथिवीस्थानाममोषां त्वमुत्तमोऽसि अष्टोऽसि अतो
नोऽस्मान् जीवातवे चिरजावनाय प्रसुव प्रेरय चिरं
जीवयेत्यर्थः जीवेरातुरिति [उणा० १, ७५] आतुप्रत्ययः
व्यवहितास्येति [पा० १, ४, ८२] प्रेत्यस्य सुवेत्यनेन व्य-
धानम् ॥ ६७ ॥

वार्त्त^१हत्यायु शव^१से पृतनाषाह्याय च ।
इन्द्र त्वावर्तयामसि ॥ ६८ ॥

का० [१७, ७, १—२] चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते
वार्त्तहत्यायेति सप्तभिरष्टाभिरैके दशभिर्वा । मृतपूरणानन्तर-
मेतां चितिमुपतिष्ठते सप्तभिरष्टाभिरैकेषां मते दशभिर्वेति
सूत्रार्थः ॥ आग्नेय्यः सप्त ऋच इन्द्रदृष्टाः आद्ये हे इन्द्र-
देवत्ये गायत्रोत्त्रिष्टुभौ विश्वामित्रेणापि दृष्टे । हे इन्द्र !
वयं त्वा त्वामावर्तयामसि आवर्तयामः इदन्तो मसि उप-
तिष्ठामहे । किमर्थं शवसे बलाय त्वद्बलवृद्धये इत्यर्थः ।
कीदृशाय शवसे वार्त्तहत्याय इन्द्रस्य दैत्यस्य हत्यायां हनने
कुशल वार्त्तहृत्यं इन्द्रघातसमर्थमित्यर्थः । च० पुनः पृतनाषा-
ह्याय पृतना शत्रुसेना संह्यतेऽभिभूयते येन यत् पृतनासाह्यं
तस्मै शत्रुसेनापराभवसमर्थायेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सहदानुं पुरुहूत द्वियन्तमहस्तमिन्द्र स-
मिणाक् कुणारुम् । अभि वृत्तं वर्धमानं पिया-
रुमपादमिन्द्र तवसा जघन्य ॥ ६९ ॥

हे पुरुहूत ! पुरुभिर्बहुभिर्हतोऽभिहृतः पुरुहूतः हे बहु-

भिराहृत ! हे इन्द्र ! त्वं सहदानुं शत्रुमहस्तं हस्तहीनं कृत्वा सम्पिणक् सम्पिड्ढि चूर्णय । सह इति बलनाम [निघ० २, ८, १७] सहो बलं ददाति सहदानुः पृषोदरादित्वात्सहः-शब्दान्धनोपः नप्रत्ययो ददातिः अयमसमर्थोऽस्ति त्वं तु समर्थ इति यः शत्रुं प्रेयं बलं ददाति स सहदानुः यद्वा सह एको-भूय योद्धुर्मन्त्रं ददाति सहदानुः शत्रुः । कीदृशं क्षियन्तं क्षियति वसतीति क्षियन् तम् क्षि निवासगत्योः तुदादिः शत्रुप्रत्ययः निकटे वसन्तम् । कुणारुं कृणति दुर्वचो वदति कुणारुः तम् कृण शब्दे औणादिक आरुप्रत्ययः धातोः सम्प्रसारणञ्च । पिष्ल्व् मंचूर्णने लडि मध्यमैकवचनं रुधादित्वात् अम् संपूर्वः अडभावस्त्वार्षः षस्य कुत्वमार्षम् । हे इन्द्र ! वृत्रं दैत्यमपादं पादहीनं कृत्वा तवसा बलेन त्वमभिजघन्य जहि सम्यक् मारय छन्दसि लुङ्लड्लिट् इति [पा० ३, ४, ६] लोडर्थे लिट् । कीदृशं वृत्रं वर्धमानं जगद् व्याप्नुवन्तम् । पियारुं सुराणां हन्तारं पियतिर्हिंसाकर्मा ॥ ६८ ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृत-
न्यतः । यो अस्माँर ॥ अभिदासत्यधरं गमया
तमः ॥ ७० ॥

शसदृष्टानुष्टुप् । व्याख्याता [८, ४४] ॥ ७० ॥

गो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत
आजगत्या परस्याः । सकुंशुशाय पविमिन्द्र
तिग्मं वि शत्रून् ताडि वि मृधो नुदस्व ॥ ७१ ॥

जयदृष्टा त्रिष्टुप् हे इन्द्र ! परस्याः परावतो दूरतराद्देशा-
दाजगत्य आगच्छ परावच्छब्दो दूरवचनः परस्या दूरदिशोऽपि

परावतः दूरदेशादित्यर्थः लोडथे लिट् । आगत्य च शत्रून्
विताडि विशेषेण ताडय । मृधः संग्रामांश्च विनुदस्व विशेषेण
प्रेरय दूरोकुरु । किं कृत्वा पविं वज्रं संशाय तीक्ष्णोक्त्य शो
तनूकरणे ल्यप् । कीदृशं पविं सृकम् मरति शत्रुशरीरे
गच्छतीति सृकः तम् तिग्ममुत्साहवन्तम् तिग्मं तेजतेरुत्साह-
कर्मण इति [निरु० १०, ६] यास्कः । क इव मृगो न मृग
इव यथा मृगः सिंहो दूरादेत्य प्राणिनं हन्ति । कीदृशो भोमः
भयङ्करः । कुचरः कुत्सितं चरति गच्छति कुचरः । गिरिष्ठाः
गिरो तिष्ठति गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः । ताडयतिर्हिंसाकर्मा
तस्य हौ परे छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वे [पा० ३, ४, ११७]
णिचो लोपः हुभल्भ्यो हेर्धिः ष्ट्वम् ताडि ॥ ७१ ॥

वैश्वानरो न जतय आ प्रयातु परावतः ।
अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ ७२ ॥

वैश्वानरदेवत्या गायत्री । वैश्वानरः अग्निर्नोऽस्माकं सुष्टुतीः
शोभनाः सुतीरुप उपश्रोतुं परावतो दूरदेशादा प्रयातु
आगच्छतु । किमर्थं नोऽस्माकमृतये रक्षणाय अस्मान् रक्षितु-
मित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो
विश्वो ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा
पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषस्पतु नक्तम्
॥ ७३ ॥

वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरः सर्वनरेभ्यो
हितोऽग्निर्दिवा दिवसे नोऽस्मान् पातु रक्षतु स च नक्तं रात्रौ
नः पातु सर्वदास्मान् रक्षत्वित्यर्थः । स कः योऽग्निर्दिवि

दुलुके पृष्टः कोऽयमादित्यात्मना तपतीति सुसुक्ष्मभिः पृष्ट
 अन्तरिक्षे यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापति-
 स्तद्ब्रह्मेति श्रुतेः । यश्चाग्निः पृथिव्यामन्तरिक्षलोके पृष्टः
 कोऽयं विद्युदात्मना स्थित इति जलार्थिभिः पृष्टः अन्तरिक्ष-
 नामसु [निघ० १, ३, ८] पृथिवीति पठितम् । यश्च विश्वा
 ओषधीः सर्वा व्रीह्याद्योषधीः आविवेश प्रविष्टः सन् पृष्टः
 कोऽयं प्रजानां जीवनहेतुस्तापपाकप्रकाशैरुपकरोति । यश्च
 सहसा बलेनाध्वर्युणा मथ्यमानः सन् पृष्टः जनैः कोऽयं कथ्यत
 इति । सोऽयमग्निर्दिवा नक्तं रिषो बधात् पातु रिषतिर्हिंसा-
 कर्मा माम्भान्नाशयत्वित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम
 रयिं रयिवः सुवीरम् । अश्याम वाजमभि
 वाजयन्तोऽश्याम दुम्नमजराजरं ते ॥ ७४ ॥

भरद्वाजदृष्टाम्नेयी कामवती त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! तव
 ऊती ऊत्या अवननेन पालनेन वयं तं काममभिलाषमश्याम
 प्राप्रयाम यमिच्छाम इत्यर्थः । अशूङ् व्याप्तौ विकरणव्यत्य-
 येन लोटि श्यन्प्रत्ययः । रयिर्धनमस्यास्तीति रयिवान्
 तत्सम्बद्धौ हे रयिवः ! धनवन् ! सुवीरं रयिं वयमश्याम
 शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं रयिं पुत्रसहितं धनं वयं प्राप्र-
 याम । वाजयतिरर्चतिकर्मा [निघ० ३, १४, ३५] वाज-
 यन्तो वङ्गिर्मर्चयन्तः सन्तो वयं वाजमन्नमभि अश्याम सम-
 न्तात् प्राप्रयाम । हे अजर ! नास्ति जरा यस्य सोऽजरः
 हे जरारहित ! अजरमक्षीणं ते तव दुम्नं यशो वयमश्याम
 सर्वदा यशस्विनो भवामेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

वयं ते' अद्य ररिमा हि काममुत्तानह-
स्ता नमसोपसद्य । यजिष्ठेन मनसा यच्चि
देवानस्त्रे' धता मन्म'ना विप्रो' अग्ने ॥ ७५ ॥

उक्तीनदृष्टाग्नेयी विष्टृप् । हे अग्ने ! हि यस्मात्कारि-
णात् वयं ते तुभ्यमद्यास्मिन् दिने कामं हविः ररिम दग््नः
काम्यतऽदृश्यत इति कामं हविः रा दाने लिट् अन्येषामपि
दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] ररिमेत्यस्य संहिताया
दीर्घः । किं कृत्वा नमसा उपसद्य नमस्कारिणोपसङ्गम्य नम-
स्कृत्य निकटमागत्य हविर्दग््न इत्यर्थः । कौटुशा वयम् उत्तान-
हस्ताः । उत्ताना हस्ता येषां ते अबद्धमुष्टिकाः त्यक्तकार्पण्या
इत्यर्थः । तथा मनसा उपलक्षिताः सावधाना इत्यर्थः । कौटुशेन
मनसा यजिष्ठेन यजतीति यष्टृ अतिशयेन यष्टृ यजिष्ठं तेन
तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] लृचो लोपः यागतत्-
परिणेत्यर्थः । तथा अस्त्रेधता सिध गतौ स्त्रेधति अन्यत्र
गच्छति स्त्रेधत् न स्त्रेधदस्त्रेधत् तेन अनन्तगतनेत्यर्थः । मन्मना
मन्यते देवमहिमानं जानाति मन्म तेन मन्यतेर्मनु प्रत्ययः देव-
तायाथात्मन्नेनेत्यर्थः । यत एतादृशेन' मनसा वयं हविः ररिम
अतो हे अग्ने ! विप्रो मेधावी त्वं देवान् यच्चि यज महत्तेन
हविषा देवांस्तर्पयेत्यर्थः यजतेर्बहुलं कन्दसीति [पा० २, ४,
७३] शपि लुप्ते मध्यमैकवचने षत्वे ष्ट्वे यच्चीति रूपम् ।
विप्रो अग्ने इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६, १,
१०५] प्रकृतिभावः ॥ ७५ ॥

धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृह-

स्पतिः । सचे॑तसो विश्वे॑ देवा य॒ज्ञं प्राव॑न्तु
नः शुभे ॥ ७६ ॥

विश्वदेवदेवत्यानुष्टुप् । एते देवा नोऽस्माकं यज्ञं प्रावन्तु
प्रकर्षेण रक्षन्तु अन्यूनातिरिक्तं कुर्वन्त्वित्यर्थः अन्यूनातिरेक
एव कर्मणो रक्षणम् । शुभे दृष्टे स्थाने स्वर्गे च यज्ञं स्थापय-
न्त्विति शेषः यद्वा शुभे स्थाने यज्ञं प्रावन्तु । एते के अग्निः ।
देव इति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । इन्द्रः । ब्रह्मा चतुर्मुखः ।
बृहस्पतिर्जीवः । विश्वे देवाश्च । धामानि स्थानानि क्वाद-
यति आच्छादयति धामच्छत् क्वादयतेः क्विपि ङ्ख इति
क्विपि णिलोपे धातोर्ङ्खः धाम्नां क्खदनं न्यूनानां पूरणमति-
रिक्तानां समीकरणम् इदं सर्वेषां विशेषणम् । तथा सचेतसः
चेतसा प्रज्ञया सहिताः सचेतसः समानं चेतो येषामिति
वा । समानज्ञाना अग्नादयो मद्यज्ञं रक्षन्त्वित्यर्थः ॥ ७६ ॥

त्वं य॑विष्ठ द्वा॒शुषो॒ नूः पा॑हि शृ॒णु॒धौ
गिरः॑ । रक्ष॑ा त॒ोकमु॒त त्मना॑ ॥ ७७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ऋष्यादि प्रागुक्तम् व्याख्याता च [१३, ५२] ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहोदधरक्तते वेददीपेऽष्टादश ईरितः ।

वसोभारदिकोऽध्यायश्चित्युपस्थावसानकः ॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

स्वाहीं त्वा स्वादुना तीत्रां तीत्रेणामृता-
ममृतेन । मधुमतीं मधुमता सृजामि सष्ट
सामेन ॥ सामोऽसि । अश्विभ्यां पच्यस्व । सरं-
स्वत्यै पच्यस्व । इन्द्राय सुवामृणे पच्यस्व ॥ १ ॥

ऊपानाथं रमाकान्तं नत्वा नृहरिमीश्वरम् । एकोनविंशे
स्वध्याये मन्त्रदोषमथो ब्रुवे ॥ अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिर-
ध्यायेः ॥ ऋद्धिकामस्याग्निचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो
मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतनृपस्य पशुकामस्य च सौत्रा-
मणोयागः ॥ अन्तःपात्यस्थाने गोचर्मणि एतानि स्थापयेत्
सोमसुराविक्रयिणः क्लीवाद्वा क्लीत्वा सीसेन शष्पं क्लीत्वा
ऊर्णाभिस्तोकान् सूत्रेण लाजान् केनचिद्द्रव्येण नग्नहुम्
विरूढा व्रीहयः शष्पम् विरूढा यवास्तोक्ताः शृष्टव्रीहयो लाजाः
सर्जत्वक्त्रिफलाशुण्डापुनर्नवाचतुर्जातकपिप्यलीगजपिप्यलीवंशा-
वकाष्ठहच्छत्राच्चित्रकंन्द्रवारुण्यश्वगन्धा-धान्यक-यवानीजीरकद्वय-
हरिद्राद्वयविरूढयवव्रीहय एकीकृता नग्नहुः । शष्पतोक्तालाज-
नग्नहृन्दक्षिणद्वारेणाग्निगृहं नीत्वा संचूर्ण्य दर्शपीर्ण-
मासधर्मेण व्रीहिश्यामाकयोश्चरु बहुजले पक्त्वा शृतालम्बना-
नन्तरं तयोश्चर्वोर्निःस्त्रावमुष्णं पृथक् पात्रयोरादाय शष्पादि-
चतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थापयेत् द्वयं चूर्णाचामरूपं मासरा-
स्यम् । का० [१८, १, २२] ओदनौ चूर्णमासरेः सष्टसृज्य
स्वाहीं त्वाशुनेति त्रिरात्रं निदधाति । एवमाचामयोश्चूर्ण-
संसर्गे मासरत्वनिष्पादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामाकचरु चतु-
र्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाहीं त्वेति मन्त्रेण अशुनेति विंशाध्यायसप्त-

विंशत्या ऋचा वैकस्मिन् पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां
 संसृज्य त्रिरात्रं शालानैऋतकीणि गते कृत्वा तत्र स्थापयेत् ।
 अयमर्थः । चह उद्दाम्य इयोः पृथगाचामग्रहणम् ततः शष्पतो-
 क्कलाजचूर्णानां पृथक् त्रिधा कृतानां तृतीयांशं द्वेषा कृत्वा-
 चामयोः क्षिपेत् ततो नग्नहुचूर्णं द्वेषा कृत्वैकमधं द्विधा
 विभज्याचामयोः क्षिपेत् । एवं चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासर-
 संज्ञा । ततः शष्पतोक्कलाजचूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा
 कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् नग्नहुचूर्णद्वितीयांशं द्वेषा
 कृत्वोदनयोः क्षिपेत् तत ओदनाविकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ
 क्षिपेत् ततः स्वाहीं त्वा अंशुनेति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः सहौ-
 दनयोराड्बालनेन संसर्गः कार्यः ततस्त्रिरात्रनिधानम् शष्पतो-
 क्कलाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां निवापार्थं रक्षन्-
 मिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहीं त्वा । सुरासोमदेवत्वानुष्टुप् सुरारूपः
 सोमो देवता । सौत्रामणीमन्त्राणां प्रजापत्यश्विसरस्वत्य
 ऋषयः । अथ मन्त्रार्थः । हे सुरे ! त्वा त्वां सोमेन संसृजामि
 संयोजयामि छन्दसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] समुप-
 सर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः । कौटुशीं त्वाम् स्वाहीम् मिष्टां
 मिष्टरसाम् । तीव्रां तीव्रशब्दः कटुवचनः कट्वीं शीघ्रमदज-
 निकामित्यर्थः । अमृताममृततुल्याम् । मधुमतीं मधुरस्वादोपे-
 ताम् । कौटुशेन सोमेन स्वादुना मृष्टेन तीव्रेण कटुरसेन अमृ-
 तेन सुधातुल्येन मधुमता मधुरस्वादेन ॥ सोमोऽसि । चत्वारि
 यजुषि सुरादेवत्यानि । पूर्वं एव विनियोगः । सोमोऽसि
 देव्युष्णिक् अश्विभ्यां यजुर्गायत्री सरस्वत्यै यजुर्ऋष्णिक् इन्द्राय
 यजुर्वृहती । हे सुरे ! त्वं सोमसंसर्गात्सोमः असि अतस्त्वां
 वदामि अश्विभ्यामर्थाय पच्यस्व विपरिणम पाको विपरि-
 णामः सरस्वत्यै सरस्वत्यर्थं पच्यस्व इन्द्राय च पच्यस्व कौटुशा-

येन्द्राय सुत्राम्णे सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै त्रायते
रातो मनित्रिति [पा० ३, २, ७४] मनिन् ॥ १ ॥

परीतो षिञ्चता सुतः सोमो य उत्तमं
हविः । दधन्वा यो नर्यो अप्सुन्तरा सुषाव
सोममद्रिभिः ॥ २ ॥

का० [१८, १, २३—२८] एकस्याः पयस्यायाः कृतेना-
श्विनेन परिषिञ्चति परीतो षिञ्चतेति शष्पचूर्णानि चावपति
मारस्वतेन द्वयोः प्रातस्तोक्चूर्णानि चैन्द्रेणोत्तमे तिसृणां
लाजचूर्णानि च । मायंहोमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण
गां सृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्वा तत्पयमाध्वर्युः सुरां सिञ्चति परीत
इति मन्त्रेण । रक्षितं शष्पचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे
क्षिपेत् । द्वितीयेऽङ्घ्रि निशान्ते सरस्वत्या अपाकरोमीति
गावौ सृष्ट्वा दोहिनेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति
तोक्चूर्णतृतीयांशक्षेपश्च । तृतीयेऽङ्घ्रि रात्रौ इन्द्राय सुत्राम-
णेऽपाकरोमीति तिस्रो गाः सृष्ट्वा ता दुग्ध्वैकीकृततत्पयमा
सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्णतृतीयांशक्षेपश्चेति
सूत्रार्थः ॥ भरद्वाजदृष्टा सोमदेवत्या ब्रह्मती । हे ऋत्विजः !
इतो गोः सकाशङ्गहीतेन दुग्धेनेति शेषः सुतमभिषुतं सोमं
परिस्रुद्रूपं परिषिञ्चत यूयम् परि इतः सिञ्चतेति पदेषु सक्त,
ओकारमितः सिञ्चती सोपध इति [प्रतिशा० ३, ३, ८]
सूत्रेण सविसर्गस्य तकारस्थाकारस्य ओकारः अन्येषामपि
दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] सिञ्चतपदस्य संहितायां
दीर्घः । तं कम् यः सोम उत्तमं हविः सर्वेषां हविषां श्रेष्ठम्
यश्च नर्यः नरेभ्यो हितः सन् दधन्वान् यजमानं धारितवान्
धन शब्दे क्लसुप्रत्ययः । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्ये वर्तमानं

यं सोममद्रिभिः गावभिरध्वर्युः आसुषाव अभिषुतवान् । तं सोमं सुरारूपमापन्नं पयसा सिञ्चतेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो
अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ वायोः
पूतः पवित्रेण प्राङ्क्सोमो अतिद्रुतः । इन्द्र-
स्य युज्यः सखा ॥ ३ ॥

का० [१८, २, ७—८] सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन
मुनाति ते परिस्नुतमिति [४, क०] वायोः पूतः इति सोमाति-
पूतस्य प्राडिति तद्वामिनः । वायोः पूत इति कण्डिकायां
हे ऋचौ पुनाति त इति तृतीयां तामां व्युत्क्रमेण विनया-
गमाह पूतां सुरामादाय गोऽश्वकेशनिर्मितेन वालेन पवि-
त्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति पुनाति त इति मन्त्रेण सते
वारणमिति केचित् मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो यजमानः
सौत्रामण्यां वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्ङिति मन्त्रेण सते
सुरां पुनाति मुखेन सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण
प्राङ्ङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनातीत्यर्थः ॥ ऋक्त्रयमाभूति-
दृष्टं सोमदेवत्यं गायत्रम् । प्रत्यञ्चति अधो गच्छति प्रत्यङ्
अधोमुखोऽतिद्रुतो गुदद्वारा गतः सोमः वायोः पवित्रेण
उदरान्तर्वर्तिना पूतः शुद्धः । कीदृशः इन्द्रस्य युज्यः सखा
योगार्होऽगच्छः सहायः ॥ प्राञ्चत्यूर्ध्वं गच्छति प्राङ् मुखतो-
ऽतिद्रुतो निर्गतः सोमो वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्तिना
पूतः य इन्द्रस्य युज्यः योग्यः सखा ॥ ३ ॥

पुनाति ते परिस्नुतं सोमं ध्वर्यस्य
दुःखं वारेण शश्वता तना ॥ ४ ॥

अध्वगुर्यजमानं प्रत्याचष्टे हे यजमान ! सूर्यस्य दुहितः
पुत्री अद्वा ते तव परिस्त्रुतं सुगं सोमञ्च पुनाति शोधयति ।
अद्वा व सूर्यस्य दुहितेति श्रुतिः । यद्वा लुप्तोपमानम् ते तव
परिस्त्रुतं सोममिव पुनाति सोमवत् पवित्रं करोति । यद्वा
सोमं सोमरूपापत्रां परिस्त्रुतं अद्वा पुनाति । केन वारिण
वालेन रलयारैक्यम् नोऽश्ववालवालेन । कीटशेन वारिण
शश्वता शाश्वतिकेन अनादिना । तथा तना तनेति धन-
नाम [निघ० २, १०, १८] तनेन धनेन धनरूपेण धनात्-
पत्तिनिमित्तभूतेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

ब्रह्म॑ च॒त्रं॑ प॒वते॒ तेज॑ इन्द्रि॒यं॑ सु॒रया॑
सोमः॑ सु॒तो॒ आसु॑तो म॒दाय॑ । शु॒क्रेण॑ दे॒व दे॒वताः
पि॒पृग्धि॒ रसे॒ नान्नं॑ यज॒मानाय॑ धेहि ॥ ५ ॥

का० [१८, २, १०] उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजाविलोम
पवित्रेण ब्रह्म चत्रमिति । अजमेषलोमकृतपवित्रेण वैत
सपात्रे उत्तरदिशि पयः पुनाति ब्रह्म चत्रमिति मन्त्रेण-
त्यर्थः ॥ सुगसोमदेवत्या त्रिष्टुप् आद्यो हादशकः द्वितीयस्त-
योदशार्णः अन्यावेकादशार्णौ तेन त्र्यधिका । हे देव सोम !
शुक्रेण शुद्धेन वीर्येण त्वं देवताः अग्न्याद्याः पिपृग्धि प्रीणीहि ।
पुनः रसेन घृतादिना सहितमन्नं यजमानाय धेहि देहि । यतः
सोमो भवान् सुतोऽभिषुतः सन् ब्रह्म ब्राह्मणं चत्रं चत्रियं
तेजः कान्तिमिन्द्रियसामर्थ्यं पवते जनयति पवतिर्जननार्थः
यज्ञादेव सर्वोत्पत्तेः सोमे उपचर्यते । आसुतः सुरया तीव्री-
कृतः सन् भवान् भवत्य च भवति । ईदृशसामर्थ्ययुक्तस्त्वं
देवान् यजमानं चाभीष्टेन प्रीणीहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनु-
 पूव विव्यूय । इहेहैशां कृणुहि भोजनानि
 ये बर्हिषा नमउक्तिं यजन्ति । उपयामगृ-
 हीतोऽस्य श्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा
 सुत्राम्णे एष ते योनिस्तेजसे त्वा वीर्याय
 त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

का० [१८, २, १२—१३] पयोग्रहान् गृह्णाति कुवि-
 दङ्गेति पृथगुपयामयोनिः । एवं सुरापयसाः पावनं कृत्वा
 कुविदङ्गेति मन्त्रेष्वैव त्रीन् पयोग्रहान् गृह्णाति मन्त्रपाठे
 उपयामगृहीतोऽसि एष ते योनिरिति हे यजुषो सकृत्पठितं
 त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः ॥ ततश्चैते मन्त्राः । कुविदङ्गेत्यृचं
 पठित्वा उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा । ऋग्व्याख्याता
 [१०, ३२] हे पयोग्रह ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि
 अश्विभ्यामर्थे त्वा त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिस्ते-
 जसे त्वा एष ते तव योनिः स्थानम् योनिर्हयोरिति योनि-
 शब्द उभयलिङ्गः तेजसे तेजोऽर्थं त्वा सादयामि ॥ द्वितीये
 पयोग्रहे कुविदिति पठित्वा उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा
 सरस्वत्यर्थं त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्वीर्याय त्वा
 वीर्यार्थं त्वां सादयामि ॥ तृतीयपयोग्रहे कुविदित्यन्ते उपया-
 मगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्णे सुष्टु त्रायते रक्षतीति
 सुत्रामा तस्मै रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते
 योनिर्बलाय त्वा बलाय बलार्थं त्वां सादयामि । एतेषां क्रमा-
 दश्वत्योर्दुम्बरन्यग्रोधपात्रैर्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

नाना हि वां देवहितं सदस्क्रुतं मासत्-

सृ॑क्षायां पर॒मे व्यो॑मन् । सुरा॒ त्वम॑सि शु॒ष्मि-
शी सोम॑ ए॒ष मा मा॑ हि॒ंसोः॒ स्वां योनि॑मा-
वि॒शन्ती॑ ॥ ७ ॥

का० [१८, २, २०] स्थालीभिः सीरान्नाना हि वामिति व्यत्यासम् । नाना हीति मन्वेष्म नृमयस्थालोभिस्त्वान् सुराः ग्रहान् गृह्णाति । व्यत्यासमित्ययमर्थः आदावाश्विनं पयोग्रहं गृह्णात्वासाद्याश्विनसुराग्रहस्य ग्रहणासादने ततः सारस्वतो पयोग्रहसुराग्रहौ तत ऐन्द्रो पयःसुराग्रहो । क्रमेण वा । उपयामयोनी अत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति पठित्वोपयामगृह्णीतोऽस्याश्विनं तेज इति ग्रहणमेष ते योनिर्मोदीय त्वेति सादनम् द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृह्णीतोऽसि सारस्वतं वीर्यमिति ग्रहणमेष ते योनिरानन्दाय त्वेति सादनम् तृतीये नानेत्यन्ते उपयामगृह्णीतोऽस्यैन्द्रं बलमिति ग्रहणमेष ते योनिर्महसे त्वेति सादनमिति सूत्रार्थः ॥ सुरासोमदेवत्या जगती । हे सुरासोमौ ! हि यस्मात्कारणाद्वा युवयोः नाना पृथक् सदः स्थानं कृतम् सुरापयसोर्हे वेदी भवतः । कीदृशं सदः देवहितं देवानां हितं पथ्यम् यद्वा देवैः हितं स्थापितम् । अतः कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योम्नि व्योमवद्विशाले हवनस्थाने युवां मा संसृक्षायां संसर्गं मा कुरुतम् । आहवनीये पयो ह्वयते दक्षिणाग्नौ सुरा ह्वयते अतो न संसर्गः । सृज विसर्गे लुब्ध् । एवं ही प्रत्युक्त्वा सुरामाह हे सुरे ! त्वं सुरा असि कीदृशी शुष्मिणी शुष्मं बलमस्या अस्तीति बलवती ततस्त्वां पीत्वा मत्तो भवति । एष सोमः शान्तः अतः स्वां योनिमाविशन्ती प्रविशन्ती सतो सोमं मा हिंसीः अनुदात्तो माशब्दः पादपूरणः ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः सारस्वतं
वीर्यं मैन्द्रं बलम् । एष ते योनिर्मोदाय त्वान-
न्दाय त्वा महसे त्वा ॥ ८ ॥

आश्विनं तेजः साक्षात्त्वमेव । सारस्वतं सरस्वतीसम्बन्धि
वीर्यं सामर्थ्यं च त्वम् । ऐन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि बलं च त्वमिति
शेषः ॥ सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं मोदाय प्रमोदाय
त्वा त्वां सादयामि । आनन्दाय हर्षाय त्वां सादयामि । महसे
महत्त्वाय च सादयामि । प्रत्येकं मन्त्रः ॥ ८ ॥

तेजोऽसि तेजो मयि धेहि । वीर्यमसि
वीर्यं मयि धेहि । बलमसि बलं मयि धेहि ।
ओजोऽस्योजो मयि धेहि । मन्युरसि मन्युं
मयि धेहि । सहोऽसि सहो मयि धेहि ॥ ९ ॥

का० [१८, २, १६] गोधूमकुवलयचूर्णानि चावपति
तेजोऽसीति । आश्विनग्रहग्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् हे दर्भ-
तृणे प्रागग्रे पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवलययोश्चूर्णानि सहैव
पयसि क्षिपति कुवलं स्थूलं वदरीफलमित्यर्थः ॥ त्रौणि यजुषि
पयोदेवत्वानि आद्यं यजुर्वृहती । हे पयः ! त्व तेजोऽसि
अतो मयि तेजो धेहि स्थापय यो यदात्मकः स तत्र नियुज्यत
इति न्यायात् ॥ का० [१८, २, १७] उपवाकबदरचूर्णानि
च वीर्यमसीति । उपवाका इन्द्रयवाः बदरं सूक्ष्मबदरीफलम्
तयोश्चूर्णानि सारस्वते पयोग्रहे निवपेदित्यर्थः । यजुःपङ्क्तिः ।
हे ग्रह ! त्वं वीर्यमसि अतो मयि वीर्यं सामर्थ्यं धेहि ॥
का० [१८, २, १८] यवकर्कशुचूर्णानि च बलमसीति ।
यवाः प्रसिद्धाः कर्कशुः अतिस्थूलं बदरम् तयोश्चूर्णान्येन्द्रे

पयोग्रहे क्षिपेदित्यर्थः ॥ यजुःपङ्क्तिः । हे ग्रह ! त्वं बलमसि अतो मयि विषये बलं धेहि ॥ का० [१८, २, २२—२३] सुराग्रहाज्श्रीणात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रसिंहलो-
मभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैरेके यथासंख्यम् । वृकादीनां मिश्रैः केशैरोजोऽसीति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहान्मिश्रयेत् ओजोऽसीत्या-
श्विनं मन्युरसीति सारस्वतं सहोऽसीत्यैन्द्रम् एके वृकादिकेशै-
र्यथासंख्यं ग्रहं मिश्रयन्ति वृककेशैराश्विनं वैयाघ्रैः सारस्वतं
मैहैरैन्द्रमिति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूषि सुरादेवत्यानि हे
सुरे ! त्वमोजः असि अतो मयि विषये ओजः कान्तिं धेहि
स्थापय । त्वं मन्युर्मानसं प्रव्वलनं क्रोदोऽसि मयि मन्युं
धेहि । सहोऽसि मयि सहो बलं धेहि ॥ ८ ॥

या व्याघ्रं विषूचिक्रोभौ वृकं च रक्षति ।

श्येनं पातत्रिणं सिंहं चोभौ रक्षति न हि तेषामन्नपरि-

॥ १० ॥

का० [१८, २, २६] दीक्षावत्पावयन्तोऽन्तःपात्ये श्येन-
पत्राभ्यां या व्याघ्रमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ सहैवान्तः-
पात्येऽवस्थितं प्राङ्मुखं यजमानं श्येनपिच्छाभ्यां पावयतः
दीक्षावदित्येकेन नाभेरूर्ध्वं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सक्रदवाङ्-
यद्दोभाभ्यां नाभेरूर्ध्वमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः ॥ हैमवर्चिदृष्टा
विषूचिकादेवत्यानुष्टुप् । व्याध्यधिष्ठात्री देवतास्ति सा
प्रार्थ्यते । विषु सर्वत्र अश्नति गच्छति विषूची सैव विषूचिका
रोगविशेषः केऽन्व इति [पा० ७, ४, १३] डीपो ऋस्रः या
विषूचिका व्याघ्रं वृकमेनावुभौ द्वौ परिरक्षति पाति तथा
श्येनं पतत्रिणं पक्षिणं सिंहं चोभौ रक्षति न हि तेषामन्नपरि-

यामजनितो दोषः सा विषूचिका इमं यजमानमंहसः व्याधि-
हेतुभूतात्पापात्पातु रक्षतु ॥ १० ॥

यदापिपिष' मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् ।
एतत्तदग्ने अनयो भवाम्यहृतौ पितरौ मया ॥
सम्पृच' स्थ सं मा भद्रेण' पृङ्क्त । विपृच' स्थ वि
मा पाप्मना पृङ्क्त ॥ ११ ॥

का० १८, २, २७] अग्निं प्रेक्षयति यदापिपिषेति ।
अग्निं प्रेक्षस्विति प्रेषिणाध्यर्युजमानमग्निं दर्शयति स प्रेषित
श्रीत्तरवेदिकमग्निमीक्षत इत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्या ब्रह्मती ।
पुत्रोऽहं प्रमुदितः प्रहृष्टो धयन् स्तनपानं कुर्वन् सन् यत्
मातरं जननोमापिपिष पिष्टवान् पद्भ्यां पीडितवान् पिषेर्लिट्
उत्तमैकवचनम् हे अग्ने ! तत् एतत् त्वत्समक्षमहमनृणो
भवामि ऋणत्रयरहितोऽस्मि अत एव ब्रवीमि मया पितरौ
मातापितरौ अहृतौ न पीडितौ यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स
एव पित्रोर्हन्तेति भावः ॥ का० [१८, २, २८] पयोग्रहसम्भ-
र्शनं सम्पृच स्थेति । यजमानः सहैव पयोग्रहाणां स्पर्शं
करोतीत्यर्थः ॥ पयोग्रहदेवत्वम् । यजुस्त्रिष्टुप् । हे पयो-
ग्रहाः ! यूयं सम्पृचः स्थ सम्पृचन्ति संयोजयन्तीति सम्पृचः स्वत
एव संयोजका भवत अतो मा मां भद्रेण कल्याणेन सम्पृङ्क्त
संसृजत कल्याणयुक्तं मां कुरुतेत्यर्थः । सम्पूर्वात् पृचेः क्तिप् ।
पृचे रौधिकाज्ञोत् सम्पृङ्क्तः ॥ का० [१८, २, २८] विपृच
स्थेति सौराणाम् । यजमानं सौरग्रहान् संसृशतीत्यर्थः ॥ हे
सुराग्रहाः ! यूयं विपृचः स्थ विपृचन्तीति विपृचः वियोजका
भवत अतो मा मां पाप्मना कल्याणेषु विपृङ्क्त निष्कारं
कुरुतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

देवा यज्ञम॑तन्वत भेष॒जं भिष॒जाश्वि॒ना ।
 वा॒चा सर॑स्वती भिष॒गिन्द्रा॑येन्द्रि॒याणि॒ दध॑तः
 ॥ १२ ॥

देवा यज्ञमित्यादिकण्डिकाविंशतिर्ब्राह्मणरूपात्तो विनि-
 योगाभावः । ब्राह्मणानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः
 सोमसाम्यप्रतिपादिकाः । अत्रेतिहासः । अनुपहृतसोमपा-
 नाद् भ्रष्टस्येन्द्रस्य वीर्यं नमुचिरसुरोऽपिवत् तत्र देवैरिन्द्रस्य
 भेषज्यं कृतम् तत्राश्विनौ सरस्वती च भिषजः सौत्रामणी
 त्वौषधम् । तथा च श्रुतिः [१२, ८, ३, १] त्वष्टा इतपुत्रो-
 ऽभिचरणोयमपेन्द्रः सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा
 प्रासहा सोममपिवत्स विष्वङ् व्यार्च्छत्तस्य मुखात् प्राणेभ्यः
 श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रामंस्तानि पशून् प्राविशंस्तस्मात्पशवो
 यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान् सौत्रामण्याभिषिच्यन्ते
 ततोऽस्मा एतमश्विनौ च सरस्वती च यज्ञः समभरन् सौत्रा-
 मणी भेषज्याय तयैनमभ्यषिच्यंस्ततो वे स देवानाः श्रेष्ठोऽभ-
 वच्छ्रेष्ठः स्वानां भवति य एतयाभिषिच्यत इति ॥ देवा यज्ञं
 सौत्रामण्याख्यं भेषजमिन्द्रस्यौषधरूपमतन्वत विस्तारया
 मासुः तदा अश्विना अश्विनौ भिषजा, भिषजौ वैद्वी आस्ता-
 मिति शेषः । सरस्वती च वाचा त्रयीलक्षणया भिषगार्सीत् ।
 कौटुशाः सरस्वत्यश्विनाः इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः
 इन्द्राय सामर्थ्यं ददत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

द्वी॒चायै॑ रूपं॒ शष्पा॑णि प्राय॒णीयस्य॒ तो-
 क्कानि॑ । क्रयस्य॑ रूपं॒ सोमस्य॑ ला॒जाः सो॒मात्-
 शवो॑ मधु॑ ॥ १३ ॥

इदानीं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिं निरूपयति । शष्पाणि नवप्ररुद्धव्रीहिरूपाणि पूर्वोक्तानि दीक्षायै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी दीक्षाया दीक्षणीयेष्टे रूपम् शष्पाणि दीक्षणीयात्वेन ध्येयानि । एवमग्रेऽपि । तोक्मानि नवप्ररुद्धयवाः प्रायणीयस्य प्रायणीयेष्टे रूपं ध्येयम् । सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजाः सोमक्रयोऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य रूपम् लाजाः सोमक्रयरूपेण ध्येया इत्यर्थः सोमक्रयस्येति समासे युक्ते तदभावः सोमक्रयपदयोर्व्यत्ययो रूपपदेन व्यवधानं च ह्यन्दसम् । मधु सोमांशवः सोमखण्डास्तद्रूपेण ध्येयम् । यद्वा मधु मधुरस्वादा लाजा एव सोमांशवो ध्येयाः ॥ १३ ॥

आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः ।
रूपमुपसदामे तत्तिस्रो रात्रौः सुरासुता ॥ १४ ॥

किञ्च मासरमातिथ्यरूपमातिथ्येष्टेः स्वरूपं ध्येयम् व्रीहिश्यामाकौटनाचामयोः शष्पतोक्मलाजनग्नहुचूर्णेः संसर्गा मासरं पूर्वमुक्तम् । सर्जत्वगादिषड्विंशतिवस्तून्येकीकृतानि नग्नहुः पूर्वोक्तः स महावीरस्य घर्मस्य रूपं ध्येयम् । या तिस्रो रात्रौः कालाध्वनोरिति [पा० २, ३, ५] द्वितीया त्रिरात्रपर्यन्तं सुरा आसुता अभिषुता पूर्वोक्तं सर्वमेकपात्रे कृत्वा स्वादीं त्वेति मन्त्रेण यद्गर्त्तं त्रिरात्रं स्थापनम् एतदुपसदासुपसक्तञ्चानामिष्टीनां रूपम् ॥ १४ ॥

सोमस्य रूपं क्रीतस्य परिस्रुत्यरिषिच्यते ।
अश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायैन्द्रं सरस्वत्या
॥ १५ ॥

यत् अश्विभ्यां सरस्वत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यमिन्द्राय भेषजमि-

न्द्रार्थे औषधं दुग्धं पथः अश्विभ्यामपाकरोमीति दुग्धे नैकगोः
पयसा सरस्वत्या अपाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा इन्द्रा-
यापाकरोमीति दुग्धेन गोत्रियपयसा दिनत्रये परिस्नुत् सुरा
यत् परिषिञ्चते तत्कौतस्य सोमस्य रूपं ज्ञातव्यम् । एकस्थाः
पयसापाकृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति सरस्वतेन द्वयोः प्राप्तः
ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणामिति [१८, १, २३, २५, २७] कात्यायनेन
निर्दिष्टत्वादश्विभ्यां सरस्वत्या च दुग्धमिति निर्देशः ॥ १५ ॥

आसन्दी रूपं राजासन्द्यै वेदै कुम्भी
सुराधानी । अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारो-
तरो भिषक् ॥ १६ ॥

रात्रः सोमस्यासन्दी राजासन्दी तस्ये चतुर्थी षष्ठ्यर्थे
आसन्दी यजमानाभिषेकायासन्दी मञ्जिका राजासन्द्याः
सोमासन्द्या रूपम् तत्त्वेन ध्येया । सुराधानी सुरा धीयते
स्थाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी वेदै वेद्याः सौमिक्या
वेदेः रूपम् । अन्तरः वेदिद्वयमध्यभाग उत्तरवेद्या रूपम् ।
कारोतरः सुरापावनचालनी इन्द्रस्य यजमानस्य च भिषक्
ज्ञेयः ॥ १६ ॥

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रि-
यम् । यूपेन यूप आप्यते प्राणीतो अग्निर-
ग्निना ॥ १७ ॥

वेद्यात्र वर्त्तमानया वेदिः सौमिकी समाप्यते सम्यक्
प्राप्यते तद्रूपा ध्येयेत्यर्थः । बर्हिषात्रत्येन बर्हिः सौमिकं
समाप्यते । इन्द्रियं वीर्यं चेन्द्रियेणेति शेषः समाप्यते सामर्थ्यं
फलदाने उभयोरप्यस्तीत्यर्थः । यूपेनात्रत्येन यूप आप्यते ।

अग्निनात्रत्येन प्रणीतोऽग्निः सौमिकमाप्यते प्राप्यते ॥ १७ ॥

हृविर्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती ।
इन्द्रायैन्द्रं सदस्कृतं पत्नीशालं गार्हपत्यः
॥ १८ ॥

अत्र सौत्रामण्यां यत् अश्विना अश्विनौ देवते वर्त्तते तेनाश्विसङ्गावेन हृविर्धानं सौमिकमाप्यत इत्यनुषङ्गः । अत्र यत्सरस्वती देवतास्ति तेन सरस्वतीसङ्गावेन आग्नीध्रं सौमिकमाप्यते । सोमे ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्वं सदः कृतमस्ति । ऐन्द्रं सदः पत्न्याः शाला पत्नीशालम् विभाषा सेनासुरेत्यादिना [पा० २, ४, २५] क्लीवत्वम् । गार्हपत्यश्चेति त्रयमिन्द्राय यदश्विः क्रियते तेनाप्यते । सौत्रामण्यामिन्द्राय यदश्विस्तत्सौमिकसदःपत्नीशालगार्हपत्यरूपेण ध्येयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रैषेभिः प्रैषानाप्रीत्याप्रीभिरप्रीर्यञ्जस्य ।
प्रयाजेभिरनुयाजान्वषट्कारेभिराहुतीः ॥ १९ ॥

प्रैषेभिः प्रैषैः प्रैषानाप्रीति आप्रीभिः प्रयाजयान्याभिर्यञ्जस्याप्रीराप्रीति । प्रयाजेभिरित्यादिवाक्यचतुष्टयस्योत्तरपदलोपच्छान्दसः प्रयाजेभिः प्रयाजैः प्रयाजानाप्रीति अनुयाजैरनुयाजानाप्रीति वषट्कारेभिर्वषट्कारानाप्रीति आहुतिभिराहुतीराप्रीति । प्रैषादीनामुभयत्र सङ्गावात् ॥ १९ ॥

पशुभिः पशूनाप्रीति पुरोडाशैर्हवीष्या ।
इन्द्रोभिः सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारान् ॥ २० ॥

पशुभिः कृत्वा पशूनाप्रीति पुरोडाशैः पुरोडाशानाप्रीति

हविर्भिरन्यैर्हवीषि आप्रोति छन्दोभिश्छन्दांसि आप्रोति
सामिधेनोभिः सामिधेनीराप्नोति याज्याभिर्याज्या आप्रोति
वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति । पश्वादीनामुभयत्र सद्भावात् ।
अत्राप्युत्तरार्धलोपः पूर्ववत् ॥ २० ॥

धानाः कर॑म्भः सक्त॑वः परी॑वापः पयो॑
दधि॑ । सोम॑स्य रू॒पं ह॒विष॑ आमि॒क्षा वाजि॑नं
मधु॑ ॥ २१ ॥

धानादयः सोमस्य रूपं ध्येयाः । धानाः भ्रष्टधान्यम्
करम्भः उदमन्यः सक्तवः प्रसिद्धाः । परीवापः हविष्यङ्क्तिः
परिवापो जलस्थाने पर्युस्युपरिवारयोरिति कोशः । पयोद-
धनी प्रसिद्धे । एतानि सोमरूपम् । आमिक्षा पयस्या
मधु मधुरं वाजिनं च हविषो रूपम् । उष्णे दुग्धे दध्नि
क्षिप्ते घनभाग आमिक्षा शिष्टं वाजिनम् ॥ २१ ॥

धानानां॑ रू॒पं कुव॑लं परी॑वापस्य गोधू॑माः ।
सक्तू॑नां रू॒पं बद॑रीमुपवाकाः कर॑म्भस्य ॥ २२ ॥

मन्वधस्तनमन्त्रे धानादीनां सोमरूपत्वमुक्तम् तेष्व कुत्र
सन्तीति धानादिसोमहविषां सोमस्य च सम्पत्तिं सौत्वामणो-
द्रव्यैराह । कुवलं कोमलं बदरीफलं धानानां पूर्वोक्तानां रूपं
ध्येयम् कुवलं बदरीफले मुक्ताफलोत्पलयोश्चेति कोशः । गोधूमाः
परीवापस्य रूपम् बदरं सर्वं बदरीफलं सक्तूनां रूपम् उप-
वाकाः यवाः करम्भस्य रूपं ध्येयम् ॥ २२ ॥

पय॑सो रू॒पं यद्य॑वा द॒ध्नो रू॒पं क॑र्क॒म्भूनि॑ ।

सामस्य रूपं वाजिनं सौम्यस्य रूपमामिन्ना
॥ २३ ॥

यत् ये यवाः ते पयसो रूपम् कर्कन्धूनि स्थूलबदराणि
दध्नी रूपम् वाजिनं सोमस्य रूपम् आमिन्ना पयस्या सौम्यस्य
चरोः रूपं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

आश्रावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावो अनु-
रूपः । यजेति धय्यारूपं प्रगाथा ये यजामहाः
॥ २४ ॥

शस्त्रसम्पत्तिमाह आश्रावयेति शब्दः स्तोत्रियारूपो ज्ञेयः
स्तोत्रे प्रथमस्तृचोऽनुवाकः स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावः अस्तु
श्रीषडिति शब्दः अनुरूपः उत्तरस्तृचः तद्रूपः । यजेति शब्दो
धय्याया रूपम् निष्कैवल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं धय्या
शस्यते सा यजेति शब्दो ज्ञेयः । येयजामहाः ये यजमह इति
शब्दः प्रगाथाः प्रगाथरूपत्वेन ध्येयाः ॥ २४ ॥

अर्धं ऋचैरुक्थानां रूपं पदैरप्रोति
निविदः । प्रणवैः शस्त्राणां रूपं पयसा
सोमं आप्यते ॥ २५ ॥

ऋचामर्धानि अर्धं ऋचास्तैः अर्धर्चादयः पुंसि चेति [पा०
७, ४, ३१] पुंस्त्वम् ऋत्यक इति [पा० ६, १, १२८] ऋकारस्य
सन्ध्यभावः अत्रत्यैरर्धैरुक्थानां शस्त्रविशेषाणां रूपमाप्यते
प्राप्यते । पदैर्निविदो न्यूङ्गानाप्रोति । प्रणवैः ओङ्कारैः शस्त्राणां
रूपमाप्यते । पयसा दुग्धेन सोमं आप्यते । अर्धर्चादय
उक्थादयो ध्येयाः ॥ २५ ॥

अश्विभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं माध्य-
न्दिनम् । वैश्वदेवः सरस्वत्या तृतीयमाप्तं
सवनम् ॥ २६ ॥

सवनसम्पत्तिमाह । अश्विभ्यां देवाभ्यां प्रातःसवनमाप्तं
प्राप्तम् इन्द्रेण देवेन ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्वं माध्यन्दिनं सवनं प्राप्तम्
सरस्वत्या देवतया कृत्वा वैश्वदेवं विश्वदेवदेवत्वं तृतीयं
सवनं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोति सतेन द्रोणकल-
शम् । कुम्भीभ्यामभृणौ सुते स्थालीभिः स्थाली-
राप्नोति ॥ २६ ॥

वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्राणि
आप्नोति । वैतसं पात्रं सतः तेन सतेन द्रोणकलशमाप्नोति ।
कुम्भी सुराधानी तद्द्वयमस्ति कुम्भीभ्यां शतच्छिद्राभ्यां सुरा-
धानीभ्यामभृणौ पूतभृदाधवनीयौ सुतेऽभिषुते सोमो यौ
स्तस्तावाप्नोति । स्थालीभिः कृत्वा स्थालीराप्नोति उभयत्र
स्थालीसङ्गावात् ॥ २७ ॥

यजुर्भिराप्यन्ते ग्रहा ग्रहैः स्तोमाश्च वि-
ष्टुतीः । छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि साम्नावभृथ
आप्यते ॥ २८ ॥

यजुर्भिः यजूंषि आप्यन्ते ग्रहा ग्रहैराप्यन्ते स्तोमैः
स्तोमा आप्यन्ते विष्टुतिभिर्विधिस्तुतिभिर्विष्टुतीर्विष्टुतय
आप्यन्ते छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि उक्थानि शस्त्राणि
वाप्यन्ते । साम्ना सामाप्यते । अवभृथेनावभृथ आप्यते ॥ ८२ ॥

इडाभिर्भ्रूचानांप्रोति सूक्तवाकेनाशिषः ।
शंयुना पत्नीसंयाजान् समिष्टयजुषां संस्थाम्
॥ २६ ॥

इडाभिरिडामाप्नोति भ्रूचैर्भ्रूचानांप्रोति सूक्तवाकेन सूक्त-
वाकमाप्नोति आशीर्भिराशिष आप्नोति शंयुना होमविशेषेण
शंयुमाप्नोति पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानांप्रोति समिष्टयजुषा
समिष्टयजुराप्नोति संस्थया संस्थामाप्नोति इडादीनामुभयत्र
सद्भावात् ॥ २६ ॥

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षि-
णाम् । दक्षिणां श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमा-
प्यते ॥ ३० ॥

हुतोच्छिष्टभक्षश्चतूरात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति व्रतेन
दीक्षामाप्नोति दीक्षया दक्षिणामाप्नोति दक्षिणा विभक्तिलोपः
दक्षिणया श्रद्धामाप्नोति श्रद्धिति [निघ० ३, १०, २] सत्य-
नाम अत् सत्यं धीयते यस्यां सा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः पुण्य-
वतां मनोविशेषः श्रद्धया सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माप्यते प्राप्यते
श्रद्धां विना ज्ञानाभावात् ॥ ३० ॥

एतावद्रूपं यज्ञस्य यद्देवैर्ब्रह्मणा कृतम् ।
तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणी सुते ॥ ३१ ॥

यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं रूपम् देवै-
र्ब्रह्मणा प्रजापतिना च यद्रूपं कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को-
भेदः सुप्तप्रतिबुद्धन्यायो दर्शनं बुद्धिपूर्वं तु करणम् । सौत्रामणी
सप्तम्ये कवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घः सौत्रामणी सौत्रामण्यां यज्ञे

सुते सुरा सोमेऽभिषुते सति तदेतत् सोमयागरूपं सर्वमाप्नोति
॥ ३१ ॥

सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्व-
न्ति महिषा नमोभिः । दधानाः सोमं द्विवि-
देवतासु मदेमेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः ॥ ३२ ॥

का० [१८, ३, ८] सुरावन्तमिति जुहोति । अध्वर्युस्त्री-
नपि पयोग्रहान् सहैव जुहोतीत्यर्थः ॥ एवं सौत्रामण्याः
सोमसम्पत्तिमापाद्य प्रकृतमनुसरति । चतस्रस्त्रिष्टुभोऽश्विसर-
स्वतीन्द्रदेवत्याः । महिषा महान्तः ऋत्विजो यज्ञं सौत्रामणो-
संज्ञं हिन्वन्ति वर्धयन्ति प्रापयन्ति वा । किम्भूतं यज्ञम्
सुरावन्तं सुरा विद्यते यत्र स सुरावान् तम् सुरावान्वा एष
बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणीति [१२, ८, १, २] श्रुतेः । सुवीरं
शोभना वीरा यत्र शोभनत्विजम् । कीटृशा महिषाः नमो-
भिरन्नैर्नमस्कारैर्वा सह दिवि स्वर्गे वर्तमानासु देवतासु सोमं
दधानाः धारयन्तः । तत्र यज्ञे इन्द्रं यजमानाः यजन्तः सन्तो
वयं मदेम हृद्येम । किम्भूता वयं स्वर्काः शोभनोऽर्कोऽर्चनं मन्वा
वा येषां ते स्वर्काः यद्वा शोभनोऽर्कोऽन्नं येषां ते स्वर्का इत्यर्को
वै देवानामन्नमन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्धयन्तीति
[१२, ८, १, २] श्रुतेः । अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति
अर्को मन्वो भवति यदेनेनार्चन्ति अर्कमन्नं भवत्यर्चति भूता-
न्यर्को वृक्षो भवति संवृतः कटुकिन्न इति यास्कः [निरु० ५, ४]
महिषशब्दो यद्यपि महन्नामसु पठितस्तथाप्यत्र ऋत्विग्वा-
चकः महिषा तमोभिरित्यृत्विजो वै महिषा इति [१२, ८,
१, २] श्रुतेः ॥ ३२ ॥

यस्ते^१ रसः^२ सम्भृत^३ आषधीषु^४ सोमस्य^५ शुष्मः^६
सुरया^७ सुतस्य^८ । तेन^९ जिन्व^{१०} यजमानं^{११} मदेन^{१२}
सरस्वतीमश्विनो^{१३} विन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

का० [१८, २, ८] पानाशैः सौरात्र मृण्मयमाहुतिमान-
नश् इति श्रुतयेस्त इति । प्रतिप्रस्थाता पानाशोलूखलेः सुराग्र-
हान् दक्षिणेऽग्नौ यजति मृण्मयपात्रमाहुतिं न व्याप्नोतीत्यर्थः ॥
हे सुरे ! आषधीषु वर्तमानो यस्ते तव रसः सम्भृत एकीकृतः
अपाञ्च वा एष आषधीनाञ्च रसो यत् सुरेति [१२, ८, १/१]
श्रुतः । सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः शुष्मः यद्बलम् । मदे-
यतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन सुरारसेन सोमशुष्मेण
च यजमानं सरस्वतीमश्विनो इन्द्रमग्निं च जिन्व प्रीणीहि
॥ ३३ ॥

यमश्विनो^१ नमुचेरासुरादधि^२ सरस्वत्यसु-
नोदिन्द्रियाय^३ । इमं तं^४ शुक्रं^५ मधुमन्तमि-
न्दुं^६ सोमं^७ राजानमिह^८ भक्षयामि ॥ ३४ ॥

का० [१८, ३, १०—१३] अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नौद्य-
मश्विनेत्याश्विनं भक्षयन्ति हिर्दिरावत्तं^१ होत्रब्रह्ममैत्रा-
वरुणाः सारस्वतमाश्विनवदेन्द्रं यजमानः । त्रय आश्वत्या-
श्विनं पयोग्रहं क्रमेण हिर्दिर्भक्षयन्ति सक्तन्मन्त्रः होत्रादयः
सारस्वतं पयोग्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोग्रहमत्तीति
सूत्रार्थः ॥ नमुचिनेन्द्रस्य वीर्यं पीतम् तस्मिन् हते रुधिर-
मिश्रं सोमो जातस्तं देवा पपुस्तदभिवादिन्येषा ऋक् ।
असुरस्यापत्यमासुरस्तस्मादसुरपुत्रान्नमुचेरधि सकाशाद् यं
सोममाहरतामिति शेषः । अश्विनो अनेन नमुचेरध्याहरता-

मिति [१२, ८, १, ३] श्रुतेः । सरस्वती च यं सोममश्विभ्यामा-
नीतमसुनोत् अभ्यषुणोत् किमर्थमिन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्याय
भैषज्याय वा । तमश्व्याहृतं सरस्वतीसुतमिमं राजानमिह
यज्ञेऽहं भक्षयामि । कोट्टशं सोमं शुक्रं शुद्धं लोहितासंस्पृष्ट-
मत एव मधुमन्तं रसवन्तमिन्दुमिदि परमैश्वर्ये परमैश्वर्य-
प्रदम् ॥ ३४ ॥

यदत्र गि॒प्तं र॒सिनः सु॒तस्य॒ यदिन्द्रो अपि॑-
व॒च्छ्वी॑भिः । अ॒हं तद॑स्य॒ मन॑सा शि॒वेन॒
सोमं॑ राजानमिह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

का० [१८, ३, १४] यदत्रेति सौरान् भक्षयन्ति यथा-
भक्षितं प्राचीनावीतिनो दक्षिणतः । अध्वर्यादय आश्विनं
होतादयः सारस्वतं यजमान ऐन्द्रं सुराग्रहं यदत्रेति मन्त्रेषु
विहारदक्षिणे स्थिताः प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आप्राण-
मन्त्रेण मूल्यान भक्षणमित्यर्थः ॥ रसोऽस्त्यस्मिन्निति रसो तस्य
रसिनो रसवतः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य यत् सामान्ये नपुंसक-
त्वम् यो भागः अत्र सुरायां रिसं लिप्तं सोमसम्बन्धि यत्
कृत्वा इन्द्रः अपिषत् । सोमं राजानमिति द्वितीये षष्ठ्यर्थे
अस्य विशेषणत्वात् अस्य सोमस्य राज्ञः तत् तं सुरानिर्गतं
सोमं शिवेन शुद्धेन मनसा इह यज्ञेऽहं भक्षयामि सुरासका-
शाच्छुद्धं कृत्वा भक्षयामि । तथा च श्रुतिः [१२, ८, १, ५]
अहं तदस्य मनसा शिवेनेत्यशिव इव वा एष भक्षो यत्सुरा
ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत् कृत्वात्मघत्त इति ॥ ३५ ॥

पि॒तृभ्यः स्व॒धायि॑भ्यः स्व॒धा नमः॑ । पि॒ता-

म॒हेभ्यः॑ स्व॒धायि॑भ्यः स्व॒धा नमः॑ । प्र॒पिता॑म-
 हे॒भ्यः स्व॒धायि॑भ्यः स्व॒धा नमः॑ । अ॒क्षन् पि॒तरः॑ ।
 अमी॑मदन्त पि॒तरः॑ । अती॑ऽपन्त पि॒तरः॑ ।
 पि॒तरः॑ शु॒न्धध्व॑म् ॥ ३६ ॥

का० [१८, ३, १०] अङ्गारेषु वा बहिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहाणां भक्षणम् प्राणम् अन्येन मूत्येन भूपालपानमिति पक्षत्रयमुक्तम् चतुर्थमाह यद्वाहवतीयस्याङ्गारेषु परिधेर्बहिर्दक्षिणदिक्स्थेषु होमशेषान् सुराग्रहान् पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह उत्तरेऽङ्गारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अपसव्येन कर्म । सप्त यजूषि पितृदेवत्यानि । पितृभ्यः स्वधासंज्ञकं नमोऽन्नमस्तु स्वधा वै पितृणामन्नमिति श्रुतेः । यद्वा पितृभ्यः स्वधान्नमस्तु तेभ्यो नमो नमस्कारश्चास्तु कीदृशेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधामन्नं प्रति यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः स्वधायिनस्तेभ्यः । इण् गताविति धातोः सुप्यजातो णिनिस्ताच्छील्य इति [पा० ३, २, ७८] णिनिप्रत्ययः पितृभ्य इति बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्षं पूजार्थं वा । एवं पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति मन्त्रौ व्याख्येयी ॥ का० [१८, ३, १८] अक्षन् पितर इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति । सौरग्रहहोमपात्रक्षालनजलेन यथास्वमङ्गारान् सिञ्चति प्रतिमन्त्रम् ॥ पितरः अक्षन् भक्षितवन्तः घसृष्ट अद्ने लङि रूपम् । पितरोऽमीमदन्त मद ढप्तौ ढप्ताः ॥ अतीऽपन्त तर्पिता अस्माभिः पितरः यद्वास्मानतीऽपन्त तर्पयन्ति ढप्ताः सन्तोऽभौष्टदानेन ॥ का० [१८, ३, २८] पितरः

शुभध्वमिति जपति ॥ हे पितरः ! शुभध्वं शुद्धाः पाणि-
प्रक्षालनेन शुद्धा यूयं भवत ॥ ३६ ॥

पुनन्तु^१ मा पितरः^१ सोम्यासः^१ पुनन्तु^१ मा
पितामहाः । पुनन्तु^१ प्रपितामहाः पवित्रे^१ण
शतायु^१षा ॥ पुनन्तु^१ मा पितामहाः पुनन्तु^१-
प्रपितामहाः । पवित्रे^१ण शतायु^१षा विश्वमा-
युव्यु^१श्नवै ॥ ३७ ॥

का० [१८, ३, २०] कुम्भीमासज्य कुम्भवच्छतवितृष्ठां
वालपवित्रहिरण्यानन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति ।
दक्षिणाहवनीयपार्श्वयोः स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाग्रे वंशं निधाय
तत्रस्थे शिक्ये शतच्छिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि
निधाय तत्र सुराशेषं मिक्ताग्नेरुपरि स्रवन्त्यां सुरायां नवर्चं
यजमानं वाचयेत् वालो गोऽश्वबालकृतं सुरागलनम् पवित्रम-
जाविलोमकृतं पयोगलनम् हिरण्यं शतमानमितम् प्रत्यृचं
वाचनमिति सूत्रार्थः ॥ हे पितृदेवत्येऽनुष्टुभौ । पितरो
मा मां पुनन्तु शोधयन्तु केन पवित्रेण गोऽश्वबालकृतेन
कौटुशेन पवित्रेण शतायुषा शतं शतवर्षमितभायुर्यस्मात्तच्छ-
तायुस्तेन येन पूतः शतायुर्भवतीत्यर्थः । पितामहाश्च मां
पुनन्तु प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु कौटुशः पित्रादयः सोम्यासः
सोम्याः सोमं सम्पादयन्ति सोम्याः ॥ आदरार्थं पुनर्वचनम्
पितामहाः प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु शतायुषा पवित्रेण । एवं
पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यश्नवै व्याप्रवै प्राप्नुयाम्
अशूङ् व्याप्तौ लोट् ॥ ३७ ॥

अम्न आयूँषि पवसु आसुवोज्मिषं

च नः । आरे बाधस्व दुष्कुनाम् ॥ ३८ ॥

प्रक्षापतिदृष्टाग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने ! त्वमायंषि पत्रसे स्वत एवासुःप्रापकानि कर्माणि पावयसे चेष्टयसे अन्तर्भूतस्थितः । अत एव नोऽस्मदर्थमिषं व्रीह्यादिधान्यमूर्जं दध्यादि च आसुव ज्ञापय देहीत्यर्थः जीवनहेतुत्वात् । किञ्च आरे दूरेऽपि स्थितानां दुष्कुनाम् दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छानः तेषाम् कर्मणि षष्ठौ दुष्टान् शुनः सारमेयप्रायान् दुर्जनान् बाधस्व नाशयसि दुर्जने जीवनाशक्तेः ॥ ३८ ॥

पुनन्तु^१ मा देवजनाः पुनन्तु^२ मनसा धियः ।
पुनन्तु^३ विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि^४ मा
॥ ३९ ॥

अनुष्टुप् देवजनधीविश्वभूतजातवेदोदेवत्या । देवानां जना देवजनाः देवानुगामिनो जना मां पुनन्तु मनसा सह धियः बुद्धयः कर्माणि वा मां पुनन्तु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनन्तु हे जातवेदः ! त्वमपि मां पुनीहि ॥ ३९ ॥

पवित्रे^१ण पुनीहि^२ मा शुक्रेण^३ देव दीद्यत् ।
अग्ने क्रत्वा^४ क्रतुं^५ २ ॥ रनु^६ ॥ ४० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने ! हे देव ! शुक्रेण शुक्लेन शुद्धेन पवित्रेण मा मां पुनीहि । किञ्चतस्त्वम् दीद्यत् अति दीव्यतीति दीद्यत् दीप्यमानः दिवेर्यङ्गुलुगन्तं रूपम् । किञ्च हे अग्ने ! क्रतून्तु अस्माकं यज्ञाननुलक्ष्य क्रत्वा क्रतुना कर्मण त्वं पुनीहि यज्ञे मां पुनीहि यद्वा यज्ञान् पुनीहि सम्यक् कारयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

यत् ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा ।

ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ४१ ॥

अग्नेयी गायत्री तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः । हे अग्ने !
ते तव अर्चिषि ज्वालायामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयीरूपं पर-
ब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं विस्तृतं प्रसारितं तेन पवित्रेण
मा मां भवान् पुनातु ॥ ४१ ॥

पवमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः ।

यः पोता स पुनातु मा ॥ ४२ ॥

सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो वायुदेवत्यः । स
पवमानः पवतेऽसौ पवमानः शोधकः सोमः अद्यास्मिन् दिने
पवित्रेण नोऽस्मान् पुनातु कीदृशः सोमः विचर्षणिः विविधं
चष्टे विचर्षणिः द्रष्टा कृताकृतज्ञः । यद्वा विशिष्टाः चर्षणयो
ःनुष्याः ऋत्विजो यस्य सः । किञ्च यः पोता पुनाति पवते वा
पोता वायुः स मा मां पुनातु ॥ ४२ ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च ।

मां पुनीहि विप्रवतः ॥ ४३ ॥

सवितृदेवत्या गायत्री । हे देव ! सवितः ! उभाभ्यां कृत्वा
वैप्रवतः सर्वतो मां पुनीहि उभाभ्यां काभ्याम् पवित्रेण
ऋजाविलोमनिर्मितेन सवेनाभ्यनुज्ञया च त्वदाज्ञया यज्ञ-
संहितित्यर्थः ॥ ४३ ॥

वैश्वदेवी पुनती देव्यागाद्यस्यामिमा

ह्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः । तया मदन्तः सधमा-

धुवयः स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ४४ ॥

विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् । इयं प्रवल्हिका । अज्ञाताभि-
 धेया । ततः काञ्चिद्देवतामुद्दिश्य व्याख्यास्यामः दक्षिणाम्नेरु-
 परि शतात्स्था कुम्भी क्षरति ताम् सौत्रामर्षी वा वाचं वा
 उखां वा । देवी द्योतमाना सुराकुम्भी आगता कौटुशी वैश्व-
 देवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य
 आगता वा पुनती पावनं कुर्वती । यस्यां कुम्भ्यामिमाः प्रत्यक्षतो
 दृश्यमानाः बह्व्यो बहुसंख्याकाः तन्वः शरीरप्रायाः धाराः
 वर्त्तन्ते । कौटुश्यस्तन्वः वीतपृष्ठाः वीतमिष्टं पृष्ठं स्वरूपं
 यासां ताः कामितशरीराः सुराधाराः सुरैः काम्यन्ते । तथा
 कुम्भ्या सधमादेषु यज्ञस्थानेषु मदन्तो मोदमानाः सन्तो वयं
 रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम सह माद्यन्ति देवा येषु ते
 सधमादाः रुध मादस्योऽम्बुन्दसीति [पा० ६, ३, ८६] सहस्र
 सधादेशः ॥ ४४ ॥

ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये ।
 तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्
 ॥ ४५ ॥

का० [१८, ३, २३] ये समाना इति यजमानो
 जुहोति । सङ्गदृष्टहोतमार्ज्यं दक्षिणेऽग्नी प्राचीनावीतो
 दक्षिणामुखो यजमानो जुह्वा जुहोतीत्यर्थः ॥ हे अनुष्टुभ्यै ।
 आद्या पितृदेवत्या । यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन् तत्र यम-
 लोके ये पितरो वर्त्तन्ते धर्मराजः पितृपतिरिति [अमर० १, १,
 ५८] अभिधानात् । कौटुशाः पितरः समानाः जातिरूपादिभि-
 सुस्थाः समनसः समानं मनो येषां ते तुष्यमनस्काः समानस्य
 कन्दसीति [पा० ६, ३, ८४] समानस्य सादेशः । तेषां पतिषां

लोकः विभक्तिव्यत्ययः लोके स्वधाः नमः स्वधाशब्दोपलक्षितं नभोऽन्नमस्तु यद्वान्नं नमस्कारश्चास्तु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां देवांस्तर्पयितुं समर्थो भवत्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ये स॒मानाः सम॑नसो जी॒वा जी॒वे॒षु॑ मा॒-
म॒काः । तेषां॑ श्रीर्मयि॑ कल्पताम॒स्मिन् लो॒के
श॒तं समाः॑ ॥ ४६ ॥

का० [१८, ३, २४] उत्तरे यज्ञोपवीत्युत्तरया । उत्तरे उत्तरवेद्याह्वनाये कृतसव्यो यजमान उत्तरयाग्रिमया ऋचाञ्च जुहोतीत्यर्थः ॥ यजमानाग्नीः श्रीदेवत्या । जीवन्तीति जीवास्तेषु जीवेषु प्राणिषु मध्ये ये समानाः समनसः समनस्काः मामका मदीया जीवाः प्राणिनः । सपिण्डाः ये मे ते मामकाः तवकममकावैकवचन इति [पा० ४, ३, ३] अस्मादो ममकादेशः । अस्मिन् लोके भूलोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं तेषां मामकानां जीवानां श्रीर्मयि कल्पतां तांस्त्यक्त्वा मयि कृता भवतु मामाश्रयतामित्यर्थः गोत्रिणो हि पापात्मानः सहजाः शत्रवोऽत एव प्रार्थ्यते ॥ ४६ ॥

हे सृ॒ती अ॒मृ॒ण्वं पि॒तॄणा॑म॒हं दे॒वानामु॒त
म॒र्त्याना॑म् । ताभ्यामि॒दं वि॒श्वमे॒ज॒त्समे॑ति॒ यद॑-
न्त॒रा पि॒तर॑ मा॒तर॑ च ॥ ४७ ॥

का० [१८, ३, २५] अन्वारब्धेषु पयो जुहोति हे सृती इति । ऋत्विग्यजमानेषु कृतान्वारब्धेषु अर्धयुः पयो जुहोतीत्यर्थः । देवयानपितृयानमार्गदेवत्या द्विष्टुप् । मर्त्यानां मरणधर्मिणां प्राणिनां हे सृती ही मार्गो अहममृण्वं श्रुतवानस्मि अतितः स एष देवयानो वा पितृयानो वा पन्ना

इति श्रुतेः । के हे सृतो अत आह देवानां मार्ग एकः उतापि च पितृणाम् देवमार्गः पितृमार्गश्चेति । पितरं मातरम् द्योः पिता पृथिवी माता । असौ वै पितेयं मातेति [१२, ८, १, २१] श्रुतेः । पितरं मातरञ्च अन्तरा भूलोकद्युलोकयोर्मध्ये तत् एजत् कम्पमानं क्रियावत् विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां सृतिभ्यां देवयानपितृयानाभ्यां समेति सङ्गच्छते ताभ्यां सृतिभ्यां सुदुतमसु ॥ ४७ ॥

इदं हविः प्रजननं मे अस्तु दशवीरं
सर्वगणं स्वस्तये । आत्मसनि प्रजासनि
पशुसनि लोकसन्धभयसनि । अग्निः प्रजां
बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु धत्त
॥ ४८ ॥

का० [१८, ३, २६] शेषं यजमानो भक्षयतीदृष्टं हविरिति । उखास्थितं शेषं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः ॥ यजमानाशीर्देवत्या त्रयसाना अष्टिः एकोः व्यूहः । इदं पयोरूपं हविर्मे मम स्वस्तये अविनाशयासु । कीदृशं हविः प्रजननं प्रजनयतीति प्रजननं प्रजोत्पादकम् । दशवीरं दश वीराः प्राणा यत्र तत् यत्र पीते दशानां प्राणादानव्यानोदानसमाननागकूर्मककरदेवदत्तधनञ्जयसंज्ञानां प्राणाजां स्वास्थ्यं भवतीत्यर्थः प्राणा वै दश वीराः प्राणानिवात्मन्धत्त इति [१२, ८, १, २२] श्रुतेः । तथा सर्वगणं सर्वे गणा अङ्गानि यस्मिंस्तत् यत्र पीतेऽङ्गानि स्वस्थानि स्युरित्यर्थः । अङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्धत्त इति [१२, ८, १, २२] श्रुतेः । आत्मसनि आत्मानं सनोति सनति ददाति उभजते वा षण्णु दाने तुदादिः ष

सम्भक्तौ भ्वादिः । एवमग्रेऽपि । प्रजासनि पशुमनि आत्मा-
नमेव मनोति पशून् मनोतीत्यादिश्रुतेः [१२, ८, १, २२] ।
लोकसनि लोकमैहिकं मनोति ऐहिकं सुखं ददातीत्यर्थः ।
लोकाय वै यजते तमेव जयतीति [२२] श्रुतेः । अभयसनि
अभयं स्वर्गं मनोति स्वर्गो वै लोकोऽभयत् स्वर्ग एव लोके-
ऽन्ततः प्रतितिष्ठतीति [२२] श्रुतेः । एवं हविः प्रार्थ्याग्निं
प्रार्थयते अग्निर्मे मम प्रजां बहुलां प्रवृष्टां करोतु । एवमग्नि-
मुक्त्वा ऋत्विज आह हे ऋत्विजः ! अस्मासु अन्नं व्रीह्यादि
पयो दुग्धं रेतो वीर्यवत्तां यूयं धत्त स्थापयत । तद्य एवेनमेते
याजयन्ति तानेतदाहैतन्मयि सर्वं धत्तेति [२२] श्रुतेः
॥ ४८ ॥

उद्रीरतामवर उत्परस उन्मध्यमाः पितरः
सोम्यासः । असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते
नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४९ ॥

का० [१८, ३, २१] सोमवतां बर्हिषद्मग्निष्वात्तानाञ्च ।
उद्रीरतामित्यादित्रयोदशर्चोऽनुवाकः तत्र उद्रीरताम् [४८]
अङ्गिरसः [५०] ये नः [५१] इति ऋक्त्रयस्याग्निष्वात्तानित्य-
न्यायाश्च [६१] विनियोगः कल्पकृतोक्तः त्वं सोमेति [५२] त्वं
सोमवताम् बर्हिषद इति [५५] त्वं बर्हिषदाम् आयन्तु
न इति [५८] त्वमग्निष्वात्तानाम् पुनन्तु मेति [३८]
नवऽर्चवाचनान्तरं त्वं सोमेत्यादि [५२] त्वं कल्पयाती-
त्यन्तं नवर्चं प्रत्यृचमध्वर्युर्यजमानेन वाचयतीत्यर्थः ॥ त्रयो-
दश शङ्कट्टयाः पितृदेवत्याः एकादशी अग्निष्वात्ताः पितरः
[५८] इयं जगती अन्या द्वादश त्रिष्टुभः । अवर अस्मिन्

लोकेऽवस्थिताः पितरः उदीरताम् ऊर्ध्वं क्रमन्ताम् ऊर्ध्वं लोकं
 गच्छन्तु ईर कम्पने अदादिः लोट् । परासः पराः परस्मिन्
 लोके स्थिताः पितर उदीरतां तस्मादपि स्थानात् परं स्थानं
 गच्छन्तु । उन्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः मध्यमाः पितरः
 उदीरताम् । कौटुशाः पितरः सोम्यासः सोमं सम्पादयन्ति ते
 सोम्याः । ये च असुं प्राणमीशुः वातात्मानो वातरूपं प्राप्तास्ते
 पितरो हवेषु आह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । कौटुशाः
 अष्टकाः नास्ति ष्टकः शत्रुर्येषां ते उदासीनाः ऋतञ्जा
 सत्यञ्जा यज्ञञ्जा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा ॥ ४८ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवर्गवा अथर्वाणो
 भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमती यज्ञिया-
 नामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५० ॥

ये नोऽस्माकं पितरः तेषां सुमती शोभनबुद्धौ वयं स्याम
 भवेम अस्तोर्लिङ् तेऽस्मासु सुमतिं कुर्वन्वित्यर्थः तेषां भद्रे
 कल्याणकारिणि सौमनसे शोभनमनस्त्वेऽपि वयं स्याम
 सुमनसो भावः सौमनसम् अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वन्वित्य-
 र्थः । कौटुशानां तेषां यज्ञियानां यज्ञे हिता यज्ञियाः यज्ञ-
 सम्पादिनः । कौटुशाः पितरः अङ्गिरसः अङ्गिरसो बह्वन्यप-
 त्यानि अङ्गिरसः बहुत्वे तद्धितलोपः । नवा नूतना स्वा गति-
 र्येषां ते नवा नवनीया स्तोतव्या स्वा येषामिति वा । अथर्वाणः
 अथर्वणो मुनेर्बह्वन्यपत्यानि । भृगवः भृगोरपत्यानि । सोम्यासः
 सोममर्हति य इति [पा० ४, ४, १३७] यः सोमसम्पादिनः
 ॥ ५० ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनुहिरै

सोमपीथं वसिष्ठाः । तेभिर्यमः संरराणो
हवींष्युश्नुशङ्गिः प्रतिकाममत्तु ॥ ५१ ॥

नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानमनूहिरे
अनुवहन्ति स्म देवान् प्रापितवन्तः । कीदृशाः सोम्यासः सोम-
सम्पादिनः । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्रापत्यानि । यमः तेभिः
तैः पितृभिः संरराणः प्रीयमाणः सन् प्रतिकामं हवींषि अत्तु
भक्षयतु रा दाने शानच्प्रत्ययः । कीदृशो यमः उग्रन् वष्टि
कामयते इत्युशन् कामयमानः । कीदृशैः तैः उग्रङ्गिः उग्रन्ति
ते उग्रन्तः तैः कामयमानैः वश कान्तौ शट्प्रत्ययः ॥ ५१ ॥

त्वञ् सोम प्रचिकितो मनीषा त्वञ् रजि-
ष्टमनु नेषि पन्थाम् । तव प्रणीतौ पितरो
न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्तु धीराः ॥ ५२ ॥

त्वं मनीषा मनीषया स्वप्रज्ञया रजिष्ठमृजुतमं देवयानं
पन्थां पन्थानमनु नेषि अनुनयसि प्रापयसि । मनीषा तृतीयै-
कवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । अत्यन्तमृजुः रजिष्ठः अतिशयने
तमबिष्ठनौ [पा० ५, ३, ५५] विभाषर्जोऽह्न्दसीति [पा०
६, ४, १६३] ऋकारस्य र इष्ठादिषु । पन्थाम् अयस्त्रया-
दीनि ह्न्दसीति [पा० १, ४, २०] सर्वनामस्थानेऽपि पद-
संज्ञायां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८, २, ७]
नलोपे सवर्णदीर्घे पन्थामिति रूपम् । अनुनेषि नयतेः शपि
लुमे गुणे लटि रूपम् । कीदृशस्त्वम् प्रचिकितः कित् ज्ञाने
प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचेतन्ययुतः । किञ्च हे
इन्दो ! सोम ! नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीतौ प्रणीत्या प्रणय-
नेनाभ्यनुज्ञानेन देवेषु विष्टये रत्नं रमणीयं यज्ञफलमभजन्त

सिधेविरे सोमयागेनैव स्वर्गाप्तेः । कीदृशाः पितरः धीराः
धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः ॥ ५२ ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि
चक्रुः पवमान धीराः । वन्वन्वातः परिधीँर ॥
रपोर्णु वीरभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ५३ ॥

हे सोम ! हे पवमान ! शोधक ! नोऽस्माकं धीरा धीमन्तः
पूर्वे पूर्वजाः पितरः हि यस्मात्कारणात् त्वया कृत्वा कर्माणि
यज्ञादीनि चक्रुः अतः प्रार्थये त्वं परिधीनुपद्रवकारिणः अपो-
र्णुहि अपगमय ऊर्णुञ् आच्छादने लोट् परिदधति सर्वत
उपद्रवाय तिष्ठन्ति ते परिधयो यज्ञोपद्रावकाः । कीदृशस्त्वं
वन्वन् वनुत इति वन्वन् अस्रत्कर्माणि सश्वजमानः । तथा-
वातः नास्ति वातो यस्य वात उपलक्षणं वाताद्युपद्रवरहितः
किञ्च वीरेभिर्वीरैः अश्वैश्च सहितः सन्नोऽस्माकं मघवा धन-
वान् भव मघं धनमस्यास्तीति मघवा यो यस्य दाता स
तदीयधनवानिति लोकप्रसिद्धिः । भवेत्यस्य संहितायां दीर्घः
परिधीन् अपेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति [पा० ८, ३,
६] नकारस्य रुः ॥ ५३ ॥

त्वञ् सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावा-
पृथिवी आततन्य । तस्मै त इन्दो हविषा
विधेम वयञ् स्याम पतयो रयौणाम् ॥ ५४ ॥

हे सोम ! त्वं द्यावापृथिवी अन्वाततन्य विस्तारितवान्
तनु विस्तारं लिट् बहुधाततन्येत्यादिना [पा० ७, २, ६४]
निपातः । किञ्च तस्त्वं पितृभिः संविदानः संवित्त इति संवि-
दानः संवादं कुर्वाणः समो गमित्यादिना [पा० १, ३, २८]

आत्मनेपदित्वाच्छानच् । हे इन्द्रो ! तस्मै ते तुभ्यं वयं हविषा
विधेम हविर्दत्तः विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्दानार्थः हविर्दानेन
च वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ ५४ ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या
चक्रमा जुषध्वम् । त आगतावसा शन्तमेजा-
था नः शं योररपो दधात ॥ ५५ ॥

सोमवतां पितृणां षडृचः समाप्तः अतो बर्हिषदां पितृणां
तृचः ॥ बर्हिषदः बर्हिषि दर्भे सीदन्तीति बर्हिषदः पृषोद-
रादित्वादन्त्यलोपः हे बर्हिषदः पितरः ! ते यूयमूत्या अश्वनेन
निमित्तेन अर्वागागत आगच्छत किमर्थमिति चेत् वो युष्मा-
कमिमा इमानि हव्या हव्यानि वयं चक्रम करोतेर्लिट् कृत-
वन्तः तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम् । अथानन्तरं शन्तमेन सुख-
यित्तमेनावसानेन तर्पिताः सन्तो नोऽस्माकं शं सुखं रोग-
शमनं योः भयपृथक्करणमरपः पापाभावं च दधात धत्त स्थाप-
यत तप्तनविति [पा० ७, १, ४५] तवादेशात् आभ्यस्तयो-
रात इति [पा० ६, ४, ११२] आल्लेपाभावः । शं योः
शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति [निरु० ४, २१]
यास्तः । रपो रिप्रमिति पापनामनौ भवतः [निरु० ४,
२१] ॥ ५५ ॥

आहं पितृन् सुविद्वान् ॥ अविन्मि नपा-
तं च विक्रमणं च विष्णोः । बर्हिषदो ये
स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः
॥ ५६ ॥

अहं पितृन् आ अविन्मि आभिसुख्येन वेद्मि विदितवान्

विदेर्लडि षाब्जनेपदे उत्तमैकवचनरूपम् । कौटुशान् पितृन्
 सुविदत्रान् सुष्ठु विशेषेण ददतीति सुविदत्राः तान् कल्याण-
 दानान् । किञ्च वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य
 यज्ञस्य यज्ञो वै विष्णुरिति [१, १, '३, १] श्रुतेः । तस्य
 नृपातं विक्रमणं च वेद्मि नास्ति पातो यत्र स नपातो देवया-
 नपथः यत्र गतानां पातो नास्ति विविधं क्रमणं गमनागमनं
 यत्र स विक्रमणः पितृयानपथः यत्र गतानां पुनर्भोगान्ते
 पतनम् यज्ञसम्बन्धिना देवयानपितृयानौ पथ्यानौ वेद्मी-
 त्यर्थः उद्गामिनः पितृंश्च । अतो ब्रवीमि ये बर्हिषदः पितरः
 स्वधया सवनीयलक्षणेनाम्नेन सह सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य
 पित्वः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते लड् अडभाव आर्षः ते
 इह यज्ञे आगमिष्ठाः आगच्छन्तु लोडर्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः
 ॥ ४६ ॥

उप॑हृताः पि॒तरः॑ सो॒म्यासो॑ बर्हि॒ष्येषु॑
 नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑ । त आ॑गमन्तु त इ॒ह श्रु॑व-
 न्त्वधि॑ब्रुवन्तु ते ऽवन्त्व॒स्मान् ॥ ५० ॥

हे पितरः ! इह यज्ञे आगमन्तु आगच्छन्तु व्यत्ययेन शपो
 लुक् ते श्रुवन्तु अस्मद्द्वयः शृण्वन्तु श्रुत्वा च अधिब्रुवन्तु पितृभिः
 पुत्राणां यद्दत्तव्यं तद्ददन्तु ते अस्मानवन्तु । कौटुशाः पितरः
 प्रियेषु अभिरुचितेषु इविःषु उपहृताः सोम्यासः सोम्याः
 कौटुशेषु प्रियेषु बर्हिष्येषु बर्हिषि भवानि बर्हिष्याणि तेषु
 बर्हिषि सादितेषु तथा निधिषु निधिभूतेषु निधिवत्
 स्थापनीयेषु ॥ ४७ ॥

आय॑न्तु नः पि॒तरः॑ सो॒म्यासो॑ ऽग्नि॒ष्व॒प्ताः

पृथिभिर्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे स्वधया मद्-
न्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

चतस्र ऋचोऽग्निष्वात्तानां पितॄणाम् ॥ नोऽस्माकं पितरः
देवयानैः पृथिभिर्मार्गैः आयन्तु आगच्छन्तु देवैः सह यान्ति
पितरो येषु ते देवयाना मार्गाः तैः । कीदृशाः द्वितरः
सोम्यासः सोम्याः सोमपानार्हाः । अग्निष्वात्ताः अग्निना स्वात्ताः
स्वादिताः अग्निर्यान् दहन् स्वादयति । श्रौतस्मातकर्मानुष्ठा-
यिनः । येषां पुत्रादिभिरेतत् कर्मानुष्ठीयते तदुक्तम् पुत्रेण
लोकान् जयति पौत्रेणानन्धमश्रुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्न-
स्याप्राति विष्टपमिति । किञ्च पितर आगत्यास्मिन् यज्ञे स्वध-
यान्नेन मदन्तः तृप्यन्तस्तुष्टाः मन्तो नोऽस्मानधिब्रुवन्तु अधि-
कान् वदन्तु तद्वाक्यान्तथैव वयमधिकाः स्यामित्यर्थः ते पितरो-
ऽस्मानवन्तु पालयन्तु ॥ ५८ ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छतु सदः-सदः
सदत सुप्रणीतयः । अत्ता हवींषि प्रयतानि
बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

हे अग्निष्वात्ताः पितरः ! इह यज्ञे यूयमागच्छत आगत्य
च सदः सदः—प्रतिगृहं सदत उपविशत नित्यवीषयोरिति
[पा० ८, १, ४] द्वित्वम् । कीदृशा यूयं सुप्रणीतयः शोभना
प्रणीतिः प्रणयनं तेषां ते । ततः सदस्युपविष्टाः सन्तः हवींषि
अत्त भक्षयत अत्त लीट् संहितायां दीर्घः । कीदृशानि
हवींषि बर्हिषि दर्मं प्रयतानि नियमपूर्वकं स्थापितानि
प्रकर्षेण यम्यन्ते नियम्यन्ते तानि प्रयतानि । अथानन्तरं
दत्ताः सन्तः सर्ववीरं रयिं दधातन स्थापयत सर्वे वीराः पुत्रा

यत्र तम् । निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] दीर्घोऽय-
शब्दस्य तप्तनविति [पा० ७, १, ४५] तनवादेशः ॥ ५८ ॥

ये अग्निष्वात्ता ये अग्निष्वात्ता मध्ये
दिवः स्वधया मादयन्ते । तेभ्यः स्वराडसुनी-
तिमे तां यथावशं तन्वुं कल्पयाति ॥ ६० ॥

ये पितरः अग्निष्वात्ताः अग्निना दग्धाः विधिवदोर्ध्वदे-
हिकं प्राप्ताः ये चानग्निष्वात्ता न अग्निना खादिता अदग्धाः
श्मशानकर्म न प्राप्ता सन्तः दिवः स्वर्गस्य मध्ये स्वधयान्नेन
स्वकर्मापार्जितेन मादयन्ते तृप्यन्ति सुखं सेवन्ते । स्वराट्
स्वेनैव राजते स्वराट् धमः तेभ्यः पितृभ्योऽर्थे यथावशं वशोऽभि-
न्नाषः यथाकाममेतां मसुष्यसम्बन्धिनीं तन्वुं शरोरं कल्प-
याति कल्पयतु लेट् लेटोऽडाटौ तेभ्यो नरशरोरं यमो ददा-
त्वित्यर्थः । कौटुशीं तन्वमसुनीतिम् असून् प्राणान् नयति
प्राप्तोत्यसुनीतिः प्राणयुक्ता चिरकालजीविनीत्यर्थः ते यथा
पुनः स्तम्भनं कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

अग्निष्वात्तानृतुमतो हवायहे नाराशंसो
सोमपीथं य आशुः । ते नो विप्रासः सुहवा
भवन्तु वयस्याम् पतयो रयीणाम् ॥ ६१ ॥

अग्निष्वात्तान् पितृन् वयं हवामहे आह्वयामः । कौटु-
शानृतुमतः ऋतवी विद्यन्ते येषु ते ऋतुमन्तः तानृतुयुक्ता-
नाह्वयामः । ये पितरो नाराशंसे चमसे सोमपीथं सोम-
पानमाशुः अन्नन्ति स्म अश भोजने लिट् अर्थं यदि नाराशं
सेषु सन्न इत्युपक्रम्य पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वाहेति जुह-
यादिति [१३, ६, १, ३३] श्रुत्या नाराशंसे चमसे पितृणाम्

भक्षः प्रतिपादितः । ते पितरो नोऽस्माकं सुहवाः स्वाह्वाना भवन्तु अस्मदाहताः शोघ्नमायान्वित्यर्थः । एवं पितृष्वाम्-तेषु वयं रयीणां धनानां पतयः स्वामिनः स्याम भवेम ॥ ६१ ॥

आच्या जानु^१ दक्षिणतो निषद्ये^२मं यज्ञ-
मभिगृणीत^३ विश्वे^४ । मा हिंसिष्ट^५पितरः^६ केन-
चिन्नो^७ यद् आगः^८ पुरुषता^९ कराम ॥ ६२ ॥

कात्यायनेन आच्य जान्वित्यनुवाकस्य विनियोगो नोक्तः उदीरतामित्यनुवाकद्वयस्य आङ्गेश्चत्सु द्विजेषु जपे विनियोगः ॥ दशर्चोऽनुवाकः आद्या नव पितृदेवत्याः । हे त्रिष्टुभी । हे पितरः ! विश्वे सर्वे सोमवन्तो बर्हिषदोऽग्निष्वान्ताश्च यमिमं यज्ञं सौत्वामणौमभिगृणीत अभिष्टुत दक्षिणामन्त्र-कालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षैः साध्यं यज्ञ इति स्तुतिं कुरुते-त्यर्थः । किं कृत्वा जान्वाच्य वामजानु पातयित्वा तथा दक्षिणतो निषद्य दक्षिणाभिमुखा उपविश्य स हि तेषां स्वभावः अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं नान्वाच्योपासीदन्निति श्रुतेः । किञ्च हे पितरः ! केनचित् केनाप्यपराधेन नोऽस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कुरुत हिनस्तेर्लुङ् । यत् यस्मात् पुरुषत् पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपः पुरुषभावेन चलचित्तत्वेन वो युष्माकमागोऽपराधं वयं कराम कुर्मः करोतेः शपि लडि रूपम् अडभावः । यद्यप्यपराधिनो वयं तथापि मास्मान् बधिष्टेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

आसी^१नासो अरुणी^२नामुपस्थे^३ रयिं धत्त
द्राशुषे^४ मर्त्याय^५ । पुत्रेभ्यः^६ पितरस्तस्य^७ वस्वः^८
प्रयच्छत^९ त इहोर्ज^{१०} दधात ॥ ६३ ॥

हे पितरः ! दाशुषे ॥ हविर्दत्तवते' मर्त्याय मनुष्याय यज-
मानाय यूयं रयिं धनं धत्त दत्त । कीदृशा यूयम् अरुणीनाम-
रुणवर्णानामूर्णानामुपस्थे उपरिभागे असीनासः आसीनाः
उपविष्टाः याभिः कुतपा क्रियन्ते ता ऊर्णा अरुणा भवन्ति
कुतपं वासने दद्यादिति स्मृतेः कुतपप्रियाः पितरः । यद्वा
अरुणीनामरुणवर्णानां रश्मोनामुपस्थे उत्सङ्गे आसीना
आदित्यलोकस्था इत्यर्थः । किञ्च हे पितरः ! पुत्रेभ्यो
यजमानेभ्यः तस्य वस्त्रः वसुनो धनस्य प्रयच्छत दत्त कर्मणि
षष्ठी यदभीष्टं धनं तद् दत्त । पितॄणां पुत्रा एव यजमानाः ।
ते यूयमिहास्मदीये यज्ञे ऊर्जं रसं दधात स्थापयत ॥ ६३ ॥

यमग्ने कव्यवाहन त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।
तं नो गीभिः श्रवाय्यं देवता पनया युजम्
॥ ६४ ॥

हे अनुष्टुभौ । कव्यं पितृभ्यो देयमन्नं वहतीति कव्यवा-
हनः कव्यपुरीषपुरीषेषु अग्रडिति [पा० ३, २, ६५] अग्रट्-
प्रत्ययः । हे कव्यवाहन ! हे अग्ने ! त्वं चित् त्वमपि यं रयिं
हविर्लक्षणं धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽस्माकं तं रयिं
देवता देवेषु पनय देहि पनतिर्दानकर्म देवमनुष्यपुरुषित्यादिना
[पा० ५, ४, ५६] सप्तम्यर्थे देवात् त्वाप्रत्ययः । कीदृशं रयिं
गीभिः वाग्भिः पुरोऽनुवाक्यायाज्यावषट्कारलक्षणाभिः
श्रवाय्यं श्रोतुं योग्यम् अदक्षिस्त्वह्निद्विदयिभ्य आय्य इति
[उणा० ३, १५] शृणोतेराय्यप्रत्ययः । तथा युजं युज्यत
इति युक् तम् क्तिप् चेति [पा० ३, २, ७६] क्तिप्प्रत्ययः
योग्यम् ॥ ६४ ॥

यो अग्निः कव्यवाहनः पितृन्यक्षदृता-
वृधः । प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य
षा ॥ ६५ ॥

यः कव्यवाहनोऽग्निः पितृन्यक्षदिष्टवान् लेटोऽडाटो सिम्ब-
हुलं लेटि इतो लोपः । कौटृशान् पितृन् ऋतावृधः ऋतं
सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतावृधः संहितायां दीर्घः तान् ।
सोऽग्निरिदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि हवींषि प्रवोचति ।
प्रब्रवीतु इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वदत्वित्यर्थः ।
इत् उ निपातौ पादपूरणौ । आकारः समुच्चयार्थः । व्यत्य-
येन वचेः शपि वच उमिति [पा० ७, ४, २७] छान्दस
उमागमः ॥ ६५ ॥

त्वमग्न ईडितः कव्यवाहनावाङ्मव्यानि
सुरभीणि कृत्वी । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते
अचन् इति त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ ६६ ॥

घतस्त्रस्त्रिष्टुभः । हे कव्यवाहन ! हे अग्ने ! त्वं
हव्यानि हवींषि सुरभीणि कृत्वा सुगन्धानि कृत्वा अवाट्
वहसि स्म । वहैर्लुडि इडागमाभावे सिचो लोपे रूपमवाट् ।
स्नात्वग्रादयश्चेति [पा० ७, १, ४८] कृत्वीति निपातः ।
कौटृशस्त्वम् ईडितः स्तुतः देवेर्ऋत्विग्भिश्च । किञ्च हव्यानि
ऊढा स्वधया पितृमन्त्रेण पितृभ्यः त्वं प्रादाः दत्तवानसि
ददातेर्लुडि रूपम् । ते च पितरः अचन् भक्षयन्ति स्म घसृष्ट
अदने इत्यत्य रूपम् । हे देव ! त्वमपि अङ्घ्रि हवींषि भक्षय
अद भक्षणे लोट । कौटृशानि हवींषि प्रयता प्रयतानि
हव्यानि ॥ ६६ ॥

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म
याँर॥ उ च न प्रविद्म । त्वं वेत्य यति ते
जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ ६७ ॥

ये पितर इह लोके वर्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति याँश्च
पितृभू वयं विद्म जानीमः उ पादपूरणः याँश्च पितॄन् वयं न
प्रविद्म प्रकर्षेण जानीमः । हे जातवेदः ! ते पितरो यति
यावन्तो वर्तन्ते तान् त्वं वेत्य जानासि । या संख्या
येषां ते यति किमः संख्यापरिमाण इत्यादिना [पा० ५,
२, ४१] सूत्रेण यत्तदुभ्यामपि उतिरिति वार्त्तिकेन यत्-
शब्दात् उतिप्रत्ययः उति चेति [पा० १, १, २५] तस्य षट्-
संज्ञत्वात् षट्भ्यो लुगिति [पा० ७, १, २२] जसो लुक् ।
यद्वा यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेनिष्पापान् ते तान्
त्वं वेत्य यति विभक्तिलापः ते इत्यत्र व्यत्ययेन जम् । किञ्च
स्वधाभिः पितृणामन्त्रैः सुकृतं शोभनं कृतं यज्ञं त्वं जुषस्व सेवस्व
॥ ६७ ॥

इदं पितृभ्यो नमोऽस्त्वद्य ये पूर्वासो य
उपरास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता
ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु ॥ ६८ ॥

ये पितरः पूर्वासः पूर्वे ईयुः स्वर्गं जग्मुः ये च उपरासः
उपराः उपरमन्ते विरमन्ति ते उपरा उपरतव्यापाराः कृत-
कृत्याः सन्त ईयुः परं ब्रह्म प्रापुः । ये च पार्थिवे रजसि
शुचिभ्यां भवं पार्थिवं रजो ज्योतिरग्निः तस्मिन्ना निषत्ताः
आभिमुख्ये निषत्ताः नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१]
निष्ठायां निपातः । ये वा वा समुच्चयार्थः ये च नूनं निश्चित

विक्षु प्रजासु यजमानलक्षणासु निषखाः । कीटशेषु विक्षु
सुवृजनासु शोभनं वृजनं बलं यासां ताः सुवृजनास्तासु धर्म-
रूपबलयुक्तासु । अद्यास्मिन् दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः स्वर्ग-
ब्रह्माग्नियजमानस्थेभ्यः इदं नमोऽन्नमस्तु ॥ ६८ ॥

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो'
अग्न ऋतमाशुषाणाः । शुचोदयन्दीधितिमुक्-
थाशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपत्रन् ॥ ६९ ॥

हे अग्ने ! नोऽस्माकं पितरः अध अथानन्तरं देहयात्रो-
त्तरकालं यथा येन प्रकारेण शुचि सुपो लोपः इदेवार्थे शुचिं
निर्मलं दीधितिं रविमण्डलमेव अयन् प्राप्ताः अयगतौ लड
अडभाव आर्षः । कीटशाः पितरः पारासः परा उत्कृष्टाः
प्रत्नासः प्रत्नाः पुराणाः ऋतं यज्ञमाशुषाणाः अश्रुवाना व्याप्रु-
वन्तः । एवम्भूताः पितरः यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ताः तथा
वयमपि अरुणी अरुणवर्णाः सूर्यदीधितिमपत्रन् अपवृणुमः
सूर्यरश्मीनपवृत्य देवयानमार्गं प्राप्नुम इत्यर्थः । वृज् वरणे विक-
रणव्यत्ययेन शपि लुप्ते लडि रूपम् अडभाधः पुरुषव्यत्ययस्का-
न्त्सः । कीटशा वयमुक्थशासः यज्ञेषु उक्थानि शास्त्राणि
शंसन्ति वेदन्ति ते उक्थशासः क्षिप् संहितायां दीर्घः । तथा
क्षामा क्षामां भूमिं भिन्दन्तः वेदिचात्वाल्यूपावटोपरवादि-
खननैर्विदारयन्तः सर्वोपकरणैर्यज्ञं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

उशन्तस्त्वा निधीमद्यु शन्तः समिधीमहि ।
उशन्नु शत आवह पिपृन् हविषि अत्तवे ॥ ७० ॥

अनुष्टुप् । हे शम्ने । उशन्तः कामयाना वयं तं त्वा
निधीमहि स्थापयामः । अशन्तः एवम्भूताः त्वां समिधी-

महि संदोषयामः । त्वं च उग्रन् कामयमानः सन् उग्रतः
कामयमानान् पितृनावह आनय किं कर्तुं हविषे अत्तवे हविः
अत्तु भक्षयितुम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ७० ॥

अपां फेने न नमुचैः शिर इन्द्रोदवर्त्तयः ।
विप्रवा यदजय स्पृधः ॥ ७१ ॥

इन्द्रो गायत्री अग्रिमानुवाकनिदानभूता ॥ हे इन्द्र !
यत् यदा त्वं विश्वाः स्पृधः सर्वान् संग्रामानजयो जितवानसि
तदा अपां फेनेन जलडिण्डीरेण नमुचेरसुरस्य शिरः उद-
वर्त्तयः किन्नवानसि उत्पूर्वो वृतिः क्तेदार्यः ॥ ७१ ॥

सोमो राजामृतं मुत ऋजीषेणाजहा-
न्मृत्युम् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्र-
मन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७२ ॥

का० [१८, २, २४] सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपति-
ष्ठते युगपत् । अष्टर्चेनानुवाकेन समानकालमेव पयोग्रहान्
सुराग्रहांश्चाध्वर्युरपतिष्ठते यद्वा चतुर्भिः पयोग्रहांश्चतुर्भिः सुरा-
ग्रहान् ग्रहणानन्तरमेवोपस्थानम् मन्त्रपाठक्रमादत्रालेखी-
त्यर्थः ॥ अश्विनसरस्वतीन्द्रदृष्टा अष्टौ ऋचः आद्यास्त्रिस्रो महा-
बृहत्यः यस्याश्चत्वारः पादा अष्टकाः पञ्चमो द्वादशकः सा महा-
बृहती । सोमो राजा सुतोऽभिषुतः सन् अमृतममृतरूपो
रसरूपो भवति स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः । यत्
ऋजीषेण ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम् तद्रूपेण मृत्युं
स्थूलभावमुज्जहात् जहाति । ऋतेन अनेन सत्येन एतत्
सत्यम् ज्ञातम् यत् अन्धसोऽन्नस्य सोमस्य विपानं विविध
पानं शुक्रं शुक्लं शुद्धमत एव इन्द्रियं वीर्यप्रदं भूयान् सत्येन्द्र-

स्येदृशं भवतु । कीदृशम् इन्द्रियं वीर्यवत् अमृतमज्ररामरत्व-
प्रदं मधु मधुरश्च ॥ अपां फेनेनेत्यस्य मन्त्रस्यास्याष्टर्चानुवाकस्य
च श्रुत्या सम्बन्ध उक्तः [१२, ७, ३—४] तस्य शोष्णिं द्वित्रे
लोहितमिश्रः सोमाऽतिष्ठत् तस्मादवाभक्षन्त त एतदन्धसा
विपानमपश्यन् सोमो राजामृतं सुत इति तेनेनं स्वदाय-
त्वात्मन्नदधतेति । तथा एककारणानि वस्तूनि विविच्यम्भ-
नानि दृश्यन्ते यथा च पृथग्भूतानि संमृष्टानि पुनर्विवि-
च्यन्ते एवमयमपि लोहितमिश्रः सोमो विविक्तः सोम एवेति
सर्वानुवाकार्थः ॥ ७२ ॥

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुड्डाङ्गिरसो
धिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ० ॥ ७३ ॥

आङ्गिरसः अद्भ्यानां रसः प्राणो यथा क्रुड्डं हंसो भूत्वा
धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धमपिबत् पिबति
संमृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्व-
भावः । अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विपानं शुक्रं भवतु
अथेन्द्रस्य पयो वीर्यममृतं भवतु ॥ ७३ ॥

सोममद्भ्यो व्यपिबच्छन्दसा हंसः शुचि-
षत् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७४ ॥

हंसः आदित्यः अद्भ्यः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेदरूपैः
किरणैर्यथा सोमं व्यपिबत् पिबति सोमोदकाभ्यां रविः
सोममेव पिबति । ऋतेनेत्युक्तम् । कीदृशः रविः शुचिषत्
शुचि निर्मले गगने सीदतीति शुचिषत् ॥ ७४ ॥

अद्भ्यो व्यपिबत् ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्

पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ।

॥ ७५ ॥

अतिजगती हापञ्चाशदक्षरा । प्रजापतिः प्रथमशरीरी
परिस्तुतोऽन्नात् सुरारूपादन्नात् रसं ब्रह्मणा गायत्रीलक्षणेन
व्यपिबत् विविच्य पोतवान् क्षत्रञ्च व्यपिबत् वशीचकार
क्षत्रियस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमं च व्यपिबत् अनेन
सत्येनेदं सत्यम् ॥ ७५ ॥

रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशति-
न्द्रियम् । गर्भी जरायुणावृत उल्बं जहाति ।
जन्मना ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ० ॥ ७६ ॥

अतिशक्त्यै ह्ये षष्ठ्यक्षरातिशक्तरी । इन्द्रियं पुम्यजननं
शिश्रं योनिं स्त्रीप्रजननं प्रविशत् सत् रेतो वीर्यं विजहाति
त्यजति योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति समानहारयोरपि
रेतोमूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते । जरायुणा गर्भ-
वेष्टनेनावृतः गर्भः जन्मना कृत्वा उल्बं जरायु जहाति । भिन्न-
स्थानानामेकद्वाराणामाद्यमुदाहरणम् एकस्थानानामेकद्वाराणां
द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानते प्रजापतिः ।
अश्रुहामनतेऽदधाच्छ्रुत्वा सत्ये प्रजापतिः ॥
ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ० ॥ ७७ ॥

प्रजाप्रतिः रूपे रूपवती मूर्त्तिमती सत्यानृते दृष्ट्वा^४
व्याकरोत् । व्याकरणं पृथक्त्वं कृतवान् इदं सत्यमिदममृत-
मिति पृथगवास्थापयत् । तदेवाह । अनृते अन्नदा नास्ति-

व्यमदधात् अस्थापयत् अनृतस्याश्वानिमित्तत्वात् । सत्ये
अश्वामदधात् सत्यस्य अश्वानिमित्तत्वात् अश्वस्तिक्वबुद्धिः
अनेन ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

वेदे^१न रूपे व्यपिबत् सुतासुतो प्रजा-
पतिः ॥ ऋतेन^२ सत्यमिन्द्रियम् ० ॥ ७८ ॥

महाब्रह्मती । प्रजापतिः सुतासुतो सुतासुतयोः रूपे
वेदेन ज्ञानेन त्रय्या विद्यया वा व्यपिबत् विविच्य पौतवान्
सुतः सोमः असुतः पयः परिस्रुञ्च । ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वा परि^३स्रुतो रसं^४ शुक्रेण^५ शुक्रं व्यपि-
बत् । पय^६सोमं प्रजापतिः ॥ ऋतेन^७ सत्य-
मिन्द्रियम् ० ॥ ७९ ॥

अतिजगती । प्रजापतिः परिस्रुतः सुराया रसं दृष्ट्वा
शुक्रेण शुडेन मन्त्रेण पयः सोमं च शुक्रं शुक्लं शुद्धं कृत्वा
व्यपिबत् वियुज्य पौतवान् । ऋतेनेत्युक्तार्थम् ॥ ७९ ॥

सीसे^१न तन्त्रं मनसा मनोषिणं ऊर्णाम-
त्रेण^२ कवयो^३ वयन्ति । अश्विना^४ यज्ञं^५ सविता
सरस्वतीन्द्रस्य रूपं वरुणो^६ भिषज्यन् ॥ ८० ॥

का० [१८, ४, १२] खुरैर्वसाग्रहान्वात्रिंशत् जुहोति
सीसेनेति प्रत्यृचम् । पञ्चपलो ग्रह इति परिशिष्टोक्तेः ऋष-
भखुराणां महत्त्वाच्चापैः खुरैः पशूनां वसां गृहीत्वा सीसे-
नेति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत्संख्यान् सुराग्रहान् जुहोति एकेन
मन्त्रेण द्वयोर्होम इत्यर्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश
जगत्यः । जगतीभिर्जुहोतीति [१२, ८, ३, १३] श्रुतिबला-
द्द्वन्द्वरन्यूनानामपि कासाञ्चिजगतीत्वमेव । दक्षादिभिर्यथा

इन्द्रस्य भैषज्यं कृतं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते । अश्विना
 अश्विनौ दस्री सविता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य यज्ञं
 सौत्रामणीं वयन्ति निष्पादयन्ति । केन सीसेन जर्णासूत्रेण
 च सीसेन शष्पक्रयणादूर्णया तीक्ष्णक्रयणात् ताभ्यां यज्ञनिष्पा-
 दनमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सीसेन जर्णासूत्रेण च तन्त्रमिव
 यथा कश्चिस्सीसेन धातुविशेषेण तन्त्रमङ्गदविशेषं वयति
 जर्णासूत्रेण च तन्त्रं पटं वयति तद्वत् तन्त्रं राष्ट्रे च सिद्धान्ते
 परच्छन्दाप्रधानयोः अङ्गदे कुटुम्बकते तन्तुवाने परिच्छद
 इति कोशात् । क्रीदृशा अश्वराटयः मनीषिणः मेधाविनः ।
 कवयः क्रान्तदर्शनाः । इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् भिषज्यन्तः
 भिषज् रुग्जये कण्डादित्वाद्यक् ततः शतप्रत्ययः । वचन-
 व्यत्ययः । इन्द्रभैषज्याय यज्ञं वयन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

तदस्य रूपममृतं शचीभिस्त्रिस्रो दधुर्दे-
 वताः संरराणाः । लोमानि शष्पैर्बहुधा न
 तोक्त्रभिस्त्वगस्य मांसमभवन्न लाजाः ॥ ८१ ॥

त्रिस्रो देवताः अश्विसरस्वत्यः संरराणाः सम्यक् रममाणाः
 मत्यः अस्येन्द्रस्य तदमृतममरणधर्मि रूपं शचीभिः कर्मभिः
 सन्धुः कर्माङ्गैः सन्धानं चक्रुः तदेवाह लोमानि इन्द्रोमाणि
 शष्पैर्विरुद्वन्नीहिभिः सन्धुः अस्येन्द्रस्य त्वक् त्वचं च तोक्त्रभिः
 विरुदयवैर्बहुधा सन्धुः लाजाः न लाजाश्चास्य मांसं समभ-
 वत् । अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं नकाराः सर्वे चकारार्थाः ॥ ८१ ॥

तदश्विना भिषजा रुद्रवर्त्तनी सरस्वती
 वयति पेशो अन्तरम् । अस्थि मज्जानं मांसैः
 कारोत्तरेण दधती गवां त्वचि ॥ ८२ ॥

रुद्रवत् वर्त्तनिर्मागो ययोस्तौ रुद्रवर्त्तनी रुग्णवर्त्तनी वा
 भिषजा भिषजो वैश्वो अश्विना अश्विनो सरस्वती च तदन्तरं
 शरीरान्तर्वर्त्ति पेश इन्द्रस्य रूपम् वयति वयन्ति सम्बभ्रन्ति
 वचनव्यत्ययः । तदेवाह मासरैः शम्भादिचूर्णचरुनिःस्त्रावैः
 अश्वि सम्बभ्रन्ति कारोतरेण गलनवासमा मज्जानं वयन्ति ।
 कौटशास्त्रे गवां त्वचि चर्मणि दधतः सुरां स्थापयन्तु ॥ ८२ ॥

सरस्वती मनसा पेशलं वसु नासत्याभ्यां
 वयति दर्शतं वपुः । रसं परिस्त्रुता न रोहितं
 नग्महुर्धीरस्तसरं न वेमं ॥ ८३ ॥

नासत्याभ्यामश्विभ्यां संहिता, सरस्वती वसु धनं दर्शतं
 दर्शनीयं वपुश्च वयति पटमिव रुजति इन्द्रस्येति शेषः कौटशं
 वसु पेशलं पेशः इति हिरण्यरूपयोर्नामि [अथ० १, २, ३,
 ७,] पेशं ज्ञाति गृह्णाति पेशलं हिरण्यवद्रूपवद्वा । मनसा
 विचार्येति शेषः । परिस्त्रुता परिस्त्रुतः सुरायाः रोहितं लोहितं
 रसं न रसश्च वयति इन्द्रवपुषो रश्चनाय अत एव वेदेषु रोहितः
 इन्द्रः पठ्यते । अथ तदा नग्महुः कियत्तः सुराकन्दः पूर्वोक्तः
 तसरं वयनसाधनं वेमं न वेमा च भवति तसरवेमानो कुवि-
 न्दानां प्रसिद्धौ । कौटशो नग्महुः धीरः धियमीरयति प्रेरय-
 तीति धीरः मादक इत्यर्थः विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति
 वचनात् नग्महोः कर्तृत्वं विवक्षितम् ॥ ८३ ॥

पयसा शुक्रमृष्टतं जनित्रु सुग्या सूत्रा-
 ज्ञनयन्तु रीतः । अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना
 ज्वध्यं वातं सुव्वं तद्वारात् ॥ ८४ ॥

प्रजतस्याश्विनो सरस्वती च पयसा दुग्धेन रीतो वीर्ये

जनयन्त उदपादयन् अडभाव चार्षः इन्द्रस्येति शेषः ।
 क्रीडशं रितः शक्तं शक्तम् अमृतमनस्यत् जनित्वं जयन्तीति
 जनित्वं जननशीलम् । आरात् समीपे स्थित्वा तन्प्रसिद्धमू-
 बध्यं वातं नाङ्गीगतं सर्व्वं च सुरथा कृत्वा मूत्रात् मूत्रं चाज-
 नयन्त आम्राशयगतमन्मूबध्यम पक्ताशयगतमन्नं सर्व्वम् ।
 क्रीडशस्ते अमतिं बध्यभावं दुर्मतिं दुर्बुद्धिश्च बाधमाना निव-
 र्तयन्तः सदबुद्धिं ददत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेण सत्यं पुरोडाशेन
 सविता जजान । यक्तत् क्लोमानं वरुणो भिष-
 ज्यन्मतस्ते वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् ॥ ८५ ॥

सुष्टु त्रायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता इन्द्रस्य
 हृदयेण हृदयं — जनयति । सविता च पुरोडाशेनेन्द्रस्य
 सत्यं जजान । मरुणो भिषज्यन् इन्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन्
 सन् यक्तत् कालखण्डं क्लोमानं गलनाङ्गिकाश्च जजान ।
 वायव्यैः सौमिकौर्ध्वपात्रैः मतस्ते हृदयोभयपाश्वस्थे अस्त्रिनी-
 पित्तं न पित्तश्च मिनाति निर्मिमीते सृजतोत्यर्थः सौमिका-
 न्कौर्ध्वपात्राणि वायव्यसंज्ञानि ॥ ८५ ॥

आन्वाणि स्थान्कौर्मधु पित्तमाना गुदाः
 पात्राणि सुदुघा न धेनुः । श्येनस्य पत्रं न
 म्लीहा शची भिरासन्दी नाभिरुदरं न माता
 ॥ ८६ ॥

आन्वाणि स्थान्कौर्मधु पित्तमाना गुदाः सधु
 पित्तमानाः सधु सिद्धन्तः । पात्राणि गुदा गुदस्थानान्य-
 भवन् । सुदुघा न धेनुः सौमिकं दधे वा सुदुघा दीर्घा च

धेनुः चादित्येष्टेर्दक्षिणारूपा गुदा एवाभवत् । श्येनस्य पत्रञ्च
 श्लेहा हृदयवामभागस्थः शिथिलमांसपिण्डः गुल्मसंज्ञोऽभवत् ।
 चासन्दी शचीभिर्नाभिरुदरं चाभवत् । क्रीडत्यासन्दी माता
 जननीस्थानीया चासन्द्यामभिषिच्यतेऽतस्ततो जायत इव ।
 नाश्वार्याः ॥ ८६ ॥

कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नये
 योन्यां गर्भो चन्तः । प्राशिव्यक्तः शतधार
 उत्सा दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

कुम्भः सुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा वनिष्ठुः
 स्खलान्त्रं जनिता जनयति । यस्मिन् कुम्भे योन्यां कुम्भरूपे
 योनी स्थाने अग्रे प्रथममन्तर्मध्ये गर्भः सुरारूप उषितः ।
 शतधार उत्सः कूपतुल्यः कुम्भः स्वष्टः प्राशिः शिग्रो-
 ऽभवत् । कुम्भी सुराधानो च पितृभ्यः स्वधां दुहे दुग्धे चर्ब
 पूरयति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१ तलोपः
 ॥ ८७ ॥

मुखं सदस्य शिर इत्सुतेन जिह्वा पवि-
 वमश्विनासन् सरस्वती । चप्यं न प्रायुभि-
 षगस्य बालो वस्तिर्न शेषो हरसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

अश्वेन्द्रोऽसत् सतः पात्रविशेषो मुखमभूत् सतशब्दस्या-
 न्तलोपश्चात्सः सतेन इत् सतेनेवास्त्र शिरोऽभूत् । पविर्ब
 जिह्वाभवत् । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च चासन् चास्त्रे-
 ऽभवत् । चप्यं च प्रायुरिन्द्रियमभूत् । बालो सुरागणनवस्त्रम-
 षेन्द्रस्य भिषग्वैद्यो वस्तिर्गुदं शेषो लिङ्गं चाभूत् वासीन त्रयं
 जातम् । क्रीडशः शेषः हरसा वीर्ये च तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यां चक्षुरमृतं यहाभ्यां छागेन
तेजो हविषा शतेन । पश्माणि गोधूमैः कुव-
लैरुतानि पेशो न शुक्रमसितं वसाते ॥ ८६ ॥

अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः क्रियते यहाभ्यामश्विदेवताभ्यां
चक्षुरेवान्मृतमनश्चरं क्रियते । श्रुतेन पक्वेन हविषा छागेन
छागरूपेण पक्वहविषा तेजस्रक्षुःसम्बन्धि क्रियते । गोधूमैः
पश्माणि नेत्रलोमानि क्रियन्ते कुवलैर्बदरैः उतानि चक्षुर्नि-
विष्टानि लोमानि क्रियन्ते । शुक्रं शुक्रमसितं कृष्णं च पेशः
रूपं शुक्रकृष्णं नेत्रगते रूपे वसाते आच्छादयते कुर्वीत इत्यर्थः
प्रकृतत्वादश्विनो कर्तारो ॥ ८६ ॥

अविर्न मे षो नसि वीर्याय प्राणस्य पत्या
अमृतो यहाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं
नस्यानि बहिर्बदरैर्जजान ॥ ८७ ॥

अविः सारस्वतो मेवञ्च नसि इन्द्रस्य नासिकायां वीर्या-
यावस्थितः । यहाभ्यां सारस्वताभ्यां प्राणस्य प्राणवायोः पत्या
मार्गोऽमृतः अमश्चरः क्रियते । सरस्वती उपवाकैर्यवाङ्गुरैः
कृत्वा व्यानमिन्द्रस्य व्यानवायुं जजान जनयति । बहिर्बदरैः
सह नस्यानि नासिकाभ्यानि लोमानि जजान ॥ ८७ ॥

इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय अश्विभ्याम्
श्रोत्रममृतं यहाभ्याम् । यवा न बहिर्बुवि
केसराणि कुर्वन्नु जज्ञे मधु साधु सुखात्
॥ ८८ ॥

अथमः बलाय सामर्चाने च रूपं यज्ञे । यहाभ्यामैन्द्राः

भ्याममृतं भूतभविष्यद्वर्त्तमानशब्दग्राहि श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं
कर्णाभ्यामिन्द्रस्य कर्णयोश्चक्रे कर्णशष्कुल्योः श्रोत्रेन्द्रियं
स्थापितमित्यर्थः । यथा बर्हिश्च भ्रुवि भ्रुवोः केसराणि लोमा-
न्यभवन् कर्कन्धु बदरं मुखात् सारघं मधु तत्तुल्यं लालाश्ले-
ष्मादि यज्ञे सरघा मधुमक्षिका तत्सम्बन्धि सारघम् यथा मधु
नानातरुभ्य आनोयते एवं लालादि सर्वाङ्गेभ्यो भवति इति
लालादीनां मधुसाम्यम् ॥ ८१ ॥

आत्मन्नुपस्थेन वृकस्य लोमं मुखे श्मश्रूणि
न व्याघ्रलोम । केशा न शीर्षन्यशसि श्रियै
शिखा सिं० हस्य लोमं त्विषिरिन्द्रियाणि ॥ ८२ ॥

आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे गुह्ये च यानि लोमानि
तानि वृकस्य लोमानि लोमेति जातावेकवचनम् । मुखे यानि
श्मश्रूणि तानि च व्याघ्रलोम । शीर्षन् शीर्ष्णिं शिरसि च
यशसे यशोऽर्थं ये केशाः या च श्रियै शोभायै शिखा या च
त्विषिः कान्तिः यानि चेन्द्रियाणि तत्सर्वं सिं० हस्य लोम ॥ ८२ ॥

अङ्गान्यात्मन् भिषजा तदृश्विनात्मानमङ्गैः
समधात् सरस्वती । इन्द्रस्य रूपं शतमानमा-
युश्चन्द्रेण ज्योतिरमृतं दधानाः ॥ ८३ ॥

भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनी आत्मन् आत्मनि
अङ्गान्यवयवान् समधातां समयोजयताम् । सरस्वती तत्
तमात्मानमङ्गैः समधात् संदधे । कौटुशा अश्वपादयः इन्द्रस्य
रूपमायुश्च चन्द्रेणाङ्गादकेन ज्योतिर्षोतिषा सहानृतमनश्चरं
दधानाः सम्पादयन्तः । कौटुशं रूपं शतमानं शतानामनेकेषां
प्राचिर्णां मानं पूजा यस्मिन् तज्जगतृपूष्यमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

सर'स्वती योन्यां गर्भ'मन्तर'श्विभ्यां पत्नी
सुकृ'तं विभर्ति । अपां रसे'न वरु'णो न
साम्नेन्द्र'श्चि यै जनयन्नप्सु राजा ॥ ८४ ॥

सरस्वती अश्विभ्यां पत्नी अश्विनोः पत्नी भूत्वा योन्याम-
न्तर्होनिमध्ये गर्भमिन्द्रलक्षणं सुकृतं यथा तथा शोभनं कृतं
विभर्ति । अप्सु राजा अपामौश्वरो वरुणः अपां रसेन साम्ना
सदकरसभूतेन साम्ना इन्द्रं श्रियै जनयन् सन् विभर्तीत्यनु-
षङ्गः । नञ्चार्थः ॥ ८४ ॥

तेजः पशूनां हविरिन्द्रियावत्परिस्रुता
पयसा सारवं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा
सर'स्वत्या सुतासुताभ्याममृतः सोम इन्दुः ॥ ८५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्

ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भिषजा भिषग्भ्यामश्विभ्यां सरस्वत्या च इन्द्रियावत्
इन्द्रियवत् वीर्यवत् पशूनां सस्वन्धि हविरादाय परिस्रुता
पयसा च सह सारवं मधु चादाय इन्द्रार्थे तेजो दुग्धं स्रावि-
तम् । सुतासुताभ्यां परिस्रुत्ययोभ्यां सकाशात् अमृतोऽमृत-
रूपः इन्दुरेण्यैप्रदः सोमश्च दुग्धः ॥ एवं यैः तरस्वत्यश्विभि-
रिन्द्राय नानाद्रव्येभ्यो नानारसानादायोपकारः कृतः तेभ्यः
सौभामणौद्रष्टुभ्यो नमः ॥ ८५ ॥

श्रीमन्महाधरकृतं वेददीपि मनोहर ।

शुक्लसंहितामिषेकान्तोऽध्यायो नवदशोऽयमस्य ॥ १८ ॥

विंशोऽध्यायः ।

क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि । मा
त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीः ॥ १ ॥

का० [१८, ४, ८] सोमासन्दीवदासन्दी जानुमात्रपदीं
वेद्योर्निदधाति क्षत्रस्य योनिरिति । जानुप्रमाणपादात्मासन्दीं
वेद्योर्मध्ये निदधाति सोमासन्दीवदिति मुञ्जरञ्जुव्युताम्
आसन्ध्या द्वौ पादौ दक्षिणवेदौ द्वापुत्तरवेदौ यथा तथेति
सूत्रार्थः ॥ आसन्दीदेवताका द्विपदा गायत्री । हे आसन्दि !
त्वं क्षत्रस्य योनिरुत्पत्तिस्थानमसि । आसन्ध्यामभिषिक्तो
गुणधर्मानर्हति राजेति भावः । क्षत्रस्य नाभिर्नङ्गन बन्धनं
आसि ॥ का० [१८, ४, ८] कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा
त्वेति । अस्यामासन्ध्यां कृष्णाजिनं छादयेदित्यर्थः ॥ यजुः
कृष्णाजिनदेवत्यम् प्रजापत्या गायत्री । यज्ञाध्यासेन कृष्णा-
जिनं प्रार्थते । हे कृष्णाजिन ! आसन्दी त्वा त्वां मा हिंसीः त्वं
च मा मां मा हिंसीः मा जहि । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य
चेवात्मनश्चाहिंसायै इति [१२, ८, ३, ८] श्रुतेः ॥ १ ॥

निषसाद् धृतव्रती वरुणः पस्थ्यास्वा । सा-
म्राज्याय सुक्रतुः । मृत्योः पाहि । विद्योत्पाहि
॥ २ ॥

का० [१८, ४, ८] तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति ।
यजमानः कृष्णाजिने उपविशेत् ॥ व्याख्याता [१०, २७] ॥ का०
[१८, ४, १०—११] पादयो रुक्मा उपास्यति राजतप् सन्धे
रुक्मोरिति सौवर्ष्ये शिरस्त्रेके विद्योदिति । आसन्धुपविष्ट-

यजमानस्य पादयोरधो रुक्मौ मण्डलाकारौ भूषणविशेषौ
 न्यस्यति राजतं सव्ये मृत्योरिति मन्त्रेण सौवर्णं दक्षे विद्या-
 दिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके जजुरिति सूत्रार्थः ॥ रुक्म-
 देवत्ये यजुषी देव्यौ बृहत्या । हे रुक्म ! मृत्योः अकालम-
 रणात्मां पाहि रक्ष । हे सौवर्ण ! रुक्म ! विद्योत् विद्युतः मां
 पाहि विद्योतत इति विद्योत् विच्प्रत्यये गुणः विद्युत्पाता-
 द्रक्षेत्यर्थः ॥ २ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवो ऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे
 ब्रह्मवचं सायाभिषिञ्चामि । सरस्वत्यै भैष-
 ज्येन वीर्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामि । इन्द्र-
 स्येन्द्रियेण बलाय श्रिये यशसे ऽभिषिञ्चामि
 ॥ ३ ॥

का० [१८, ४, १४] सर्वसुरभ्युन्मृदितः शिषैरभिषिञ्चत्या
 मुखादवस्त्रावयन् प्रतिदिशः सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्या
 इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । वेतसमात्रस्यापितैर्वासाग्रहशेषैः प्रति-
 दिशं स्थितोऽध्वर्युरा मुखादवस्त्रावयन्नासन्दीस्थं यजमानम-
 भिषिञ्चति मन्त्रत्रयेण कौटुम्भम् सर्वैः सुरभिभिश्चन्द्रमन्त्रैर्परक-
 सूरीकेसरादिभिश्चर्तितम् । सावित्रं यजुर्देवस्व त्वेति सर्वत्र
 त्रिष्वपि मन्त्रेष्वन्विति । चतुर्थोऽभिषेक उत्तरे स्थितस्त्रिभिर्म-
 न्त्रैर्महाव्याहृतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमन्त्रेण वा कुर्यादिति
 सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वा । व्याख्यातम् ॥ अश्विनोः । द्वीपि लिङ्गीक-
 देवतानि आद्यं प्राजापत्या बृहती हे ऋगायत्री । हे
 यजमान ! अश्विनोः भैषज्येन वैद्यकर्मणा । सभिषिञ्चामि

भिषजः कर्म भेषज्यम् किमर्थं तेजसे कान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय
 सर्वत्रास्त्रलितवेदेदाङ्गजनिता कीर्त्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥ सरस्वत्यै
 भेषज्येन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्या भिषक्कर्मणा च भवन्तं
 देवमभिषिञ्चामि किमर्थं वीर्यायाच्चाद्याय वीर्यं सामर्थ्यम्
 अन्नाद्यमन्नभक्षणसामर्थ्यम् तस्मै ॥ इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रिय-
 पाटवेन सामर्थ्येन च त्वामभिषिञ्चामि किमर्थं बलाय सम्प्र-
 र्थाय त्रियै सर्वसमृद्धेः यशसे कीर्त्तये ॥ ३ ॥

कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा कार्यं त्वा ।

सुस्रोक् सुमङ्गल सत्यराजन् ॥ ४ ॥

का० [१८, ४, १८] यजमानमालभते कोऽसीति ।
 अध्वर्युर्यजमानं सृशति ॥ प्राजापत्या गायत्री उष्णिग्गर्भा
 षट्सप्तकादशोष्णिग्गर्भेति वचनात् । हे यजमान ! त्वं कः
 प्रजापतिः असि अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि
 प्रजापतयो बहवः तत्रोत्तमोऽसि । कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये
 त्वामहमभिषिक्तवानिति शेषः काय प्रजापतिभावाय चाभिषि-
 तवान् ॥ का० [१८, ४, २०] सुस्रोक्तेत्यालम्ब्यो ह्वयति ।
 अध्वर्युणा सृष्टो यजमानः सुस्रोकादिसंज्ञाकरानाह्वयति ॥
 हे सुस्रोक् । एहीति शेषः शोभनः श्लोकः कीर्त्तिर्यस्य । शोभनं
 मङ्गलमुदयो यस्य स सुमङ्गलः हे सुमङ्गल ! त्वमेहि । हे
 सत्यराजन् । एहि सत्योऽविनाशो राजा प्रभुर्यस्य सः ॥ ४ ॥

शिरो मे श्रीयंशो मुखं त्विषिः केशास्त्र
 स्मश्रुषि । राजा मे प्राणो अमृतं समाट्
 चक्षुर्विराट् श्रोत्रम् ॥ ५ ॥

का० [१८, ४, १९] अङ्गानि चाबभते यथासिद्धं शिरो

म इति प्रतिमन्त्रम् । यजमानो यथालिङ्गमङ्गान्यासमते ॥
 इन्द्रशरीरावयवदेवताकं पञ्चर्षं तत्र तृतीया गायत्री अन्त्या
 ब्रह्मसाना महापशुक्तिः तिस्रोऽनुष्टुभः । अभिषिक्तो यजमान
 इन्द्ररूपम् आत्मानं सर्वात्मकं पश्यन्नाह । मे मम शिरः श्रीः
 शोभासु वर्तते वा मे सुखं यशोऽसु केशाः श्लश्रूणि सुखलो-
 म्भानि च त्विषिर्दीप्तिरसु । राजा दीप्यमानो मे मम प्राणो
 सुखवायुरन्वृतमसु । चक्षुरिन्द्रियं सन्नाट् असु सम्यक् राजते
 सन्नाट् । श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं राजमानमसु ॥ ५ ॥

जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः
 खराड्भामः । मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि
 मित्रं मे सहः ॥ ६ ॥

मे जिह्वा रसनेन्द्रियं भद्रं कल्याणरूपमसु । वाक्
 वामिन्द्रियं महः मद्यते पूज्यते महः पूज्यमानासु महतेरसु-
 प्रस्रयः मनो मन्युः क्रोधरूपमसु क्रोधफलं ददातु । भामः
 क्रोधः खराट् खनेव राजमानोऽसु न तु कुतश्चिन्नप्रतिपद्यता-
 मित्स्वर्थः । तदुक्तम् । शक्तिरहितोऽपि क्षुप्यति मानं चोह-
 हति । शैवकजोऽपि अर्थरहितोऽपि कामो जानाति विधि-
 विह्वल्यितुमिति । अङ्गुलयो मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु
 मोदन्ते ता मोदाः पचाव्यच् । अङ्गानि प्रमोदाः प्रकट्टवर्षा-
 सन्तु । मे मम मित्रं सहः असु सहते अभिभवति शत्रुमिति
 सहः विदुनाशकमसु ॥ ६ ॥

वाङ्ग मे वलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म
 शीर्थम् । आत्मा ब्रह्मसुरो मम ॥ ७ ॥

मे वाङ्ग वलमसु वलमसु आत्मित्योः ब्रह्मसुरो मम

स्वकार्येषाममस्तु । मे हस्तौ कर्म चास्तु सत्कर्मकुशलौ सामर्थ्य-
वन्तौ च स्तामित्यर्थः । मम आत्मा अन्तरात्मा उरो हृद-
यश्च अत्र चतात् त्राणकरमस्तु ॥ ७ ॥

पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमसौ ग्रीवाश्च श्रोणी ।
ऊरु परत्री जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः
॥ ८ ॥

मे मम पृष्टीः पृष्ठप्रदेशो राष्ट्रं देशो देशवत्सर्वाधारमस्तु ।
मे मम उदरमसौ स्वन्धौ ग्रीवाः कण्ठदेशाः श्रोणी कटिदेशौ
ऊरु सक्थिनो परत्री हस्तदेशौ जानुनी च सर्वतोऽन्यान्य-
ङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु प्रजावत् पोष्याः सन्तु ॥ ८ ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं प्रायुर्मपचिति-
भसत् । आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं
पसः । जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि विशि
राजा प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥

मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु । प्रायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं
ज्ञानजनितसंस्काराधारमस्तु । भसत् स्त्रीप्रजननमपचितिः
प्रजारूपमस्तु सुभगमस्तु यजमानपत्नीविषयमेतत् । मे आण्डौ
द्वप्रणौ आनन्दनन्दौ स्तामानन्देन सन्भोगजनितसुखेन नन्द-
तस्तौ तत्सुखभोक्तारो भवतामित्यर्थः । पसः पसतेः स्पृश-
तिकर्मण इति यास्कीक्तेः पसो लिङ्गं भगः सौभाग्यं चास्तु भग
ऐश्वर्यं सौभाग्यं सम्पत्तिः सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः ।
जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि उपलक्षणमेतत् सर्वाङ्गधर्म-
रूपोऽस्मि धर्मरूपत्वादेव विशि प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि
धर्मप्रतिष्ठितो हि राजा भवति ॥ ९ ॥

प्रति चक्ष्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु
 प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्या-
 त्मन् प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे प्रति द्यावा-
 पृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे ॥ १० ॥

का० [१८, ४, २३] कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रति चक्ष्रे
 इति । आसन्दीतो यजमानः कृष्णाजिनेऽवतरति ॥ विश्व-
 देवदेवत्वं यजुः अतिशक्तरी । अहं चक्ष्रे प्रतितिष्ठामि ।
 अत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि । राष्ट्रे देशे अश्वेषु गोषु
 अङ्गेषु करपादाद्यवयवेषु प्राक्मन् आत्मनि चित्ते प्रपिबु
 पञ्चसु पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ द्यावापृथिव्योः स्वर्ग-
 लोकयोः यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ च प्रतितिष्ठामि । क्रिया-
 पदावृत्तिः फलातिशयद्योतनार्था । अत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा
 वशीकरणम् गोऽश्वप्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरो-
 गत्वम् आत्मप्रतिष्ठा निराधित्वम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः
 द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठोभयलोककीर्त्तिः यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम्
 वज्रविश्वः पशुमान्निराधिव्याधिः श्रीमान् यज्ञकर्त्ता च भवेय-
 मिति भावः ॥ १० ॥

त्रया देवा एकादश त्रयस्त्रिंशः सुरा-
 धंसः । इहस्यतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे ।
 देवा देवैरवन्तु मा ॥ ११ ॥

का० [१८, ५, ८] त्रया देवा इति शस्त्रान्ते ऋषीति ।
 शस्त्रसमाप्तौ ऋषयः सन्ति त्रया इति कश्चिन्नाश्रयात्मकेन ऋषेण
 त्रयस्त्रिंशं वक्ष्यामि ऋषीति ॥ त्रयस्त्रिंशः त्रिंशद्विंशतिः

पङ्क्तिः । एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा मामवन्तु
 रचन्तु । कौहशाः त्रयाः त्रयोऽवयवा येषां ते संख्याया अवयवे
 तयप [पा० ५, २, ४२] द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ्चेति [पा० ५,
 २, ४३] अयजादेशः । एकादश त्रिगुणा इत्यर्थः ते च कतीति
 स्वयमेवाह त्रयस्त्रिंशः तिस्रभिरधिका त्रिंशत्संख्या येषां ते
 त्रयस्त्रिंशत्संख्या इत्यर्थः । सुराधसः शोभनं राधो येषां ते
 राध इति धननाम राधुवन्धनेनेति [निर० ४, ४] यास्तोक्तेः ।
 तथा बृहस्पतिपुरोहिताः बृहस्पतिः पुरोहितो येषां ते । तथा
 सवितुः देवस्य सवे आम्नायां वर्त्तमानाः देवाः दीप्यमानाः

॥ ११ ॥

प्रथमा द्वितीयै' द्वि'तीयास्तृतीयै'स्तृतीयाः
 सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजु'भि'र्यजू'षि
 सामभिः सामान्यग्भिर्ऋ'चः पुरोऽनुवाक्याभिः
 पुरोऽनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्व'-
 षट्कारा आहु'तिभराहु'तयो मे कामान्
 समर्धयन्तु भूः स्वाहा ॥ १२ ॥

कथमवन्तु तत्राह । विश्वदेवदेवत्वमाग्नीर्लिङ्गं यजुः
 प्रकृतिच्छन्दः । प्रथमा देवा द्वितीयैः संहिता मामवन्तु
 द्वितीयास्तृतीयः सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं यज्ञेन
 सह यज्ञो यजुभिः सह यजूषि सामभिः सह सामान्यग्भिः
 सह ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः सह पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः
 सह याज्या वषट्कारैः सह वषट्कारा आहुतिभिः सह एवं
 त्रिप्रकारैरेकादशसंख्यैर्देवैरुत्तरोत्तरं पाशिता आहुतयो मे

मम कामानभिलाषान् समर्धयन्तु पूरयन्तु भूः भुवनं भूः इत-
मिदं स्वीहा सुहुतमसु ॥ १२ ॥

लोमानि प्रयतिर्मम त्वद्भ्य आनतिरागतिः ।
मांसं म उपनतिर्वस्वस्थि मज्जा म आनतिः
॥ १३ ॥

का० [१८, ५, १०] प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि
प्रयतिरिति । यजमानो ग्रहशेषं प्रत्यक्षमुपहवपूर्वकं भक्ष-
यति ॥ लोमत्वगादिदेवतानुष्टुप् । मम लोमानि प्रयतिः
प्रयतनं प्रयतिः प्रयत्नो वर्त्तते तथोद्यामो यथा लोमस्त्रपि
प्रयत्नः । मे मम त्वद् आनतिः आगतिश्च आनमन्ति भूतानि
यस्यां सा आनतिः आगच्छन्ति भूतानि यां प्रप्ति सा आगतिः
मदीयां त्वर्चं दृष्ट्वा भूतान्यागच्छन्ति नमन्ति चेत्यर्थः । मे मम
मांसमुपनतिः उपनमन्ति भूतानि यत्र । ममास्थि वसु धनं
धनरूपमेव । मे मज्जा आनतिः आनमन्ति भूतानि यत्र ।
उपलक्ष्यमितत् मम सप्त धातवो जगद्वशीकरणसमर्था
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम् ।
अग्निर्मा तस्माद्देनसो विप्र्वान् मुञ्चत्वहसः
॥ १४ ॥

इत उत्तरमवश्यः ॥ का० [१८, ५, ११] मासरकुम्भं
प्रावयति यद्देवा इति । अवश्येष्टिं कृत्वा यद्देवा इत्यादिना
वक्ष्यन्ती सुचेत्यनेन [१८] साधकण्डिकाचतुष्पाककेन
मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तारयति ॥ अग्निर्वायुसूर्यदेव्यास्त्रि-
स्रोऽमुष्टुभः ईशास्त्रीसन्नाः । दीप्यन्ति देवाः दीप्यमाना

हे देवासो देवाः ! वयं यद्देवहेडनं देवानां हेडनमपराधं चक्रम
 कृतवन्तः करोतेर्लिट् संहितायां छान्दसो दीर्घः । अग्निस्त-
 स्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु विश्वात् विश्वस्मा-
 स्सर्वस्मात् षडसः विघ्नाश्च मुञ्चतु । उभेः स्मादभाव आर्षः ॥ १४ ॥

यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चक्रमा
 वयम् । वायुर्मा तस्मादेनसो विप्र्वान् मुञ्च-
 त्वं षडसः ॥ १५ ॥

यदि चेत् दिवा अहनि यदि नक्तं रात्रौ वयमेनांसि
 पापानि चक्रम । वायुः तस्मादेनसः विश्वस्मादं षडसश्च मां
 मुञ्चतु ॥ १५ ॥

यदि जाग्रद्यदि स्वप्ने एनांसि चक्रमा
 वयम् । सूर्यो मा तस्मादेनसो विप्र्वान् मुञ्च-
 त्वं षडसः ॥ १६ ॥

यदि जाग्रत् सप्तम्या लुक् यदि जाग्रति जाग्रदवस्थायाम्
 यदि स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेनांसि वयं चक्रम सूर्यस्तस्मादेनसः
 विश्वादं षडसश्च मां मुञ्चतु ॥ श्रुत्या त्वन्यथा व्याख्यातम् ।
 जाग्रति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पितृषु बत् पापं कृतम्
 तस्मात्मा मुञ्चतु । मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्य-
 क्खिषाच्चैवेनं पितृक्खिषाच्च मुञ्चतीति [१३, ८, २, २]
 श्रुतेः ॥ १६ ॥

यद् ग्रामे यद्दरुण्ये यत्सुभायां यदिन्द्रिये ।
 यच्छूद्रे यदये यदेनश्चक्रमा वयं यदेकस्याधि
 धर्मणि तस्यावयजनससि ॥ १७ ॥

लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । अग्निं अरण्ये वने समायां पक्ष-
पातादि यदेनः इन्द्रिये इन्द्रियविषये परापवादपरनारीदेश-
नादि यत् देवविषये वा मूढे अर्थे वैश्ये अर्थः सामिवैश्ययो-
रिति [पा० ३, १, १०३] निपातः यत् पायं वयं चक्षम ।
आक्योः पत्न्योजमानयोरेकस्य अधि धर्मणि कर्मणि अधि-
कर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणम् । तस्मै नसः पापस्यावय-
जनं नाशनं त्वमसि नाशकोऽसीत्यर्थः । कुशं प्रति वक्ष-
नम् । अवपूर्वो यजिर्नाशनाथः ॥ १७ ॥

वदोपो अघ्ना इति वरुणेति शर्षामहे
ततो वरुण नो मुञ्च । अवभृथ निचुम्पुष निचे-
रुसि निचुम्पुषः । अव देवैर्देवकृतमेनो
ऽयच्छव मर्त्यैर्मर्त्यैः कृतं पुरुषा देवरिषस्य इति
॥ १८ ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विशन्त्वा-
र्षधीरुतापः । सुमित्रिया न चाप ओषधयः
सन्तु दुर्मित्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् हेष्टि
यश्च वयं द्विष्टाः ॥ १९ ॥

यदापः । व्याख्यातम् [६, २२] ॥ का० [१८, ५, १५]
पूर्ववक्ष्यजनम् । पूर्ववदिति अवभृथेत्यादि ओषधीरुताप
इत्यन्तेन [१८] सुराङ्गुत्थस्य जले मज्जनम् ॥ अवभृथ ।
व्याख्यातम् [१, ४८ । ८, २५] इयान् विशेषः अयन्ति अवा-
यन्ति नाशितवानि यजेरुष्टि तष्टि अतमेकवचने रूपम्
पूर्वम् अवायिवधिति ॥ का० [१८, ५, १५] सुमित्रिया न

इत्यपोऽञ्जलिदानाय दुर्मित्रिया इति द्वेषं परिषिञ्चति द्वौ
विक्रमा सदङ्गत्वा । यजमानोऽवभृथप्रदेशात् द्वौ विक्रमौ
सदीक्षां गत्वा सुमित्रिया इति जलाञ्जलिमादाय यस्यां दिशि
रिपुस्तां प्रति सिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ सुमित्रिया नः । व्याख्या-
तम् [६, २२] ॥ १८ ॥ १८ ॥

द्रुपदादिव मुमुचानः खिन्नः स्नातो सला-
दिव । पूतं पवित्रेण वाज्यमायः शुन्धन्तु मैनसः
॥ २० ॥

का० [१८, ५, १६] अवभृथवत् स्नात्वा वासोऽपासनं
द्रुपदादिवेति । जलस्थायिव जायापतौ सौमिकावभृथवत्
स्नात्वा कर्मकाले घृतं वासोऽप्सु क्षिपतः ॥ शब्देवत्यानुष्टुप् ।
आपो जलानि एनसः पापात् मा मां शुन्धन्तु पुनन्तु पापात्
पृथक् कुर्वन्तु । तत्र दृष्टान्तत्रयमाह द्रुपदादिवेति पलाशीद्रु-
द्रुमागमा इत्यभिधानोक्तः [अमर० २, ४, ५] द्रुस्तरः तन्मार्गं
पदं द्रुपदं पादुका तस्यान्मुचानः पृथग्भवन् यथा पादुकादो-
षैरसखण्डो भवति सुचेर्विकरणव्यत्ययेन शानचि जुहोत्यादि-
त्वाद्विल्ले मुमुचान इति रूपम् । यथा च खिन्नः स्नेदयुक्तः
स्नातः सन् मलात् पृथग्भवति । वाज्यमिव यथा पवित्रेण
कखलमयेन पूतं गालितमाग्यं घृतं कीटेभ्यः पृथग्भवति ।
तथापो मां शुन्धन्तु ॥ २० ॥

उद्वयं तसं सुस्पृष्टि स्वः पश्यन्तु स्तरम् ।
देवं देवतां सुख्यं मगन्तु ज्योतिरुच्युमस् ॥ २१ ॥

का० [१८, ५, १७] सोमवद्रुतक्रमणसागमनञ्च । सोम-
वदिति उद्वयमिति मन्त्रेण जलानिपक्रमणम् अपाम सोमम-

मृता अभूमिति अपता सर्वेषां त्रिपशुदेशमागमनमिति
 -सुत्रार्थः । सूर्यदेवत्वानुष्टुप् प्रस्कारवृष्ट्या । वयं तमसः पदि
 तमसः सकाशात् तमोबहुलादस्मात्प्रोक्तात् उदगन्म उहता
 निर्मताः गमेलुङि शपि लुम् मस्य नः । कीदृशा वयम् उत्तर-
 मुत्तुष्टतरं स्वः स्वर्गं पश्यन्तः ईक्षमाणाः किञ्च देवता देवलोके
 सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्मरूपमुदगन्म प्राप्ताः
 ॥ २१ ॥

अपो अद्यान्वचारिषु रसेन समसृक्ष्महि ।
 पयस्वानग्न आगमं तं मा ससृज वचसा
 प्रजया च धनेन च ॥ २२ ॥

का० [१८, ५, १८] आहवनीयमुपतिष्ठतेऽपो अद्येति ।
 यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते ॥ अग्निदेवत्वा पङ्क्तिः । हे
 अद्ये ! तं मां वचसा ब्रह्मवचसेन प्रजया पुषादिकया धनेन
 सुवर्णादिकेन च त्वं संसृज संयोजय योऽहमद्य अपः अन्वचा-
 रिषम् अवभृथकर्मणा जलमनुचरितवानस्मि प्राप्तोऽस्मि चरते-
 लुङ् यथाहं रसेन जलेन समसृक्ष्महि संसृष्टोऽस्मि सृजेर्लुङ्
 वचनव्यत्ययः यथाहं पयस्वानुदकवान् सन् आगममागतवा-
 नस्मि गमेलुङि पुषादीति [पा० १, १, ५५] चुरेङ् । तं मां
 वचसादिभिर्योजय ॥ २२ ॥

एधोऽस्येधिषीमहि । समिदस्मि तेजोऽसि
 तेजो मेयि धेहि । समाववसिं पृथिवी स-
 मप्राः समु सूर्यः । समु विश्वमिदं जगत् ॥
 वैश्वान् ज्यातिर्भूयासं विभून् कामान् स्युर्भवै
 भूः स्वाहा ॥ २३ ॥

का० [१८, ५, १८] एधोऽसौति समिधमादायाहवनो-
 येऽभ्यादधाति समिदसौति । यजमानः एधोऽसौति मन्त्रेण
 समिधं गृहीत्वा समिदसौति मन्त्रेणाग्नौ दधाति ॥ समिहे-
 वत्ये यजुषी । हे समिस्वमेधः ! एधयति दीपयतीति एधः
 दीपिकासि वयं त्वग्रसादादेधिषीमहि धनादिभिर्बुद्धिं व्याङ्गु-
 याम एधतेराशीर्लिङ् । हे समित् ! त्वं समिदसि समिन्धयति
 दीपयतीति समित् तेजसासि तत्संयोगिनाग्नेर्ज्वलनात् अतो
 मयि विषये तेजो वेहि धारय ॥ का० [१८, ५, २०]
 जुहोति समाववर्त्तति । यजमानः सकृद्गृह्येतमाज्यं कण्डि-
 काशेषेण जुहोति ॥ समाववर्त्तिं आग्नेयी गायत्री वैश्वानर-
 ज्योतिरिति यजुः आग्नेयम् । पृथिवी समाववर्त्तिं सम्यगा-
 वर्त्तते विकरणव्यत्ययेन वृतेः शपः झुः नश्यतीत्यर्थः उषाः दिव-
 सोऽपि समाववर्त्तिं सूर्यः समाववर्त्तिं उ एवार्थे विश्वमिदं जगत्
 समाववर्त्तिं । अतोऽहं वैश्वानरज्योतिः भूयासम् विश्वेभ्यो
 नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्रूपं ज्योतिर्ब्रह्मैव भूया-
 सम् । विभूत्सहतोऽपि कामान् मनोरथान् व्यश्रवै प्राप्नुयाम् ।
 भूः स्वाहा भुवनं भूः सत्तामात्रं ब्रह्म तस्यै स्वाहा सुहुतमस्तु
 भूरित्यव्ययम् ॥ २३ ॥

अभ्यादधामि समिधमग्नें व्रतपते त्वयि ।
 व्रतं च श्रद्धां चोपैमीन्धे त्वा दीक्षितो अहम्
 ॥ २४ ॥

का० [१८, १, १२] अभ्यादधामीति प्रत्युचमाहवनीये
 तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति । सौत्रामण्यादावादित्येष्टिं समाव्य
 त्रिपशवमाहवनीयदक्षिणाग्नेौ विद्वत्प्राण्यन्वाधात् ब्रह्मवरणं

च सत्त्वाहवनीये यजमानस्त्रिभुवः समिधः प्रत्यृचमादधाति ॥
 अग्निदेवत्यास्त्रिभुवोऽनुष्टुभ पाशतदाश्विदृष्टाः । हे अग्ने !
 व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पाणक ! अहं समिधं त्वयि अभ्यादधामि
 जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः सन्नहं व्रतं कर्म अहां
 विश्वासं वीपैमि उपगच्छामि त्वा त्वामिभ्ये दीपयामि ॥ ४४ ॥

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यञ्चौ चरतः
 सह । तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेषं यत्र देवाः सहा-
 ग्निना ॥ २५ ॥

पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेषं जानीयाम् लोकमप्राप्तानां
 तल्लोकज्ञानं न भवतीति स्वर्लोकगमनं प्रार्थयति । तं कम् यत्र
 लोके ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिश्च सहावियोगेन
 चरतस्त्रिभुव इत्यर्थः । कीदृशे ब्रह्मक्षत्रे सम्यञ्चौ लिङ्गव्यत्ययः
 समीचीनं सम्यक् अक्षतस्ते । तत्र चाग्निना सह देवाः संव-
 रन्ति । सदा च विप्राः क्षत्रियाश्च यं गच्छन्ति तं देवलोकं
 प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ चरतः सह ।
 तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेषं यत्र सेद्भिर्न विद्यते
 ॥ २६ ॥

यत्र लोके इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ सह चरतः यत्र च वेदिः
 सदनं वेदिः आह्वगमिति [पा० ३, २, १०१] चात्किमत्ययः लिङ्-
 ग्वादिभ्याम्वाचसीपी । अथात्तानिभित्तं पुण्यं वेदिः स यत्र
 न विद्यते तं लोकं पुण्यं यत्रैव प्रज्ञेषं ब्रह्मणोऽज्ञानं अज्ञानाः
 विद्यन्ते इति [पा० ३, १, १५] अत्रैवैतन्न अज्ञानं ॥ २६ ॥

अ॒शुना॑ ते अ॒शुः पृ॑च्यतां परु॑षा परुः॑ ।
गन्ध॑स्ते सोममवतु मदाय॑ रसो अच्यु॑तः ॥ २७ ॥

सुरादेवत्वानुष्टुप् सुरासंसर्जने विनियुक्ता तत्सूत्रं सोमाम-
मख्यारम्भे [१८, १] लिखितम् । हे सुरे ! ते तव अंशुः भागः
सोमस्वाद्युना भागेन सह पृच्यतां संयुज्यताम् तव परुः परुः
सोमस्य परुषा पर्वशा सह पृच्यताम् । तव गन्धः अच्युतः
अनश्वरो रसश्च सोममवतु आलिङ्गतु किमर्थं मदाय मत्ततायै
सुरायुक्तः सोमः पीतो मदजनको भवति अत उभयोर्योगोऽस्तु
॥ ४७ ॥

सि॒ञ्चन्ति॑ परि॒षे॒न्त्य॒त्सि॑ञ्चन्ति पुनन्ति॑
च । सुरा॑यै ब॒भ्रू॑ मदे॑ कि॒त्वो व॑दति कि॒त्वः
॥ २८ ॥

सुरादेवत्वेन्द्रदेवत्वा वानुष्टुप् पूतसुरादाने विनियोग
उक्तः [का० १८, २, ३] बभ्रू बभ्रुवर्षाये तस्यै षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी सुराया मदे स्थितः सुरया मत्त इन्द्रः किंत्वः किंत्व
इति वदति त्वं किम् कस्य त्वमित्याद्यन्यतिरस्कारकरं वचो
वदति । यां सुरां सिञ्चन्ति पात्रे ऋत्विजः परिषिञ्चन्ति पय-
आदिभिः उक्तिञ्चन्ति ग्रहेः गोवासपवित्रहिरण्यादिभिः पुनन्ति
च ॥ २८ ॥

धा॒नाव॑न्तं क॒ग्नि॑म॒पूप॑व॒न्तमु॒क्थि॑र्नम् ।
इन्द्र॑ प्रा॒तर्जु॑षस्व नः ॥ २९ ॥

इन्द्रदेवत्वा गायत्री विद्यामित्रदृष्टा आर्त्ते श्रवणाकर्मणि
धानाद्ये विनियुक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोऽनुवाक्यादि ।

हे इन्द्र ! त्वं प्रातःकाले नोऽस्माकं पुरोडाशं जुषस्व । कीदृशं
धानावन्तं धाना विद्यन्ते यत्र तम् करभ्रिणं करभ्योऽस्यास्ति
अपूपवन्तमपूपाः सन्ति यत्र उक्थिनमुक्थं शस्त्रं यत्र सुति-
युक्तम् ॥ २८ ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम् ।
येन ज्योतिरजनयन्नृतावधो देवं देवाय जागृवि
॥ ३० ॥

का० [१८, ५, २] ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति । अध्वर्यु-
प्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां बृहत्यां साम गायति ॥ इन्द्र-
देवत्या बृहती नृमेधपुरुषमेधदृष्टा । हे मरुतः ! ऋत्विजः !
इन्द्राय इन्द्राग्नेयं ययं बृहत्साम गायत सामगानं कुरुत कीदृशं
बृहत् वृत्रहन्तमम् वृत्रं पापं प्रति-अतिशयेन हन्ति गच्छति
वृत्रमसुरं नाशयति वा नाहस्येति [पा० ८, २, १७] नुम् ।
ऋतं यज्ञं अर्धयन्ति ऋतवधः देवा ऋत्विजो वा येत सामगा-
नेन देवस्य इन्द्राय ज्योतिः तेजः अजनयन्नृदपादयन् । कीदृशं
ज्योतिः देवं दीप्यमानम् जागृवि जागर्तीति जागृवि जाग-
रणशीलमविनश्वरमित्यर्थः । सामगानेनेन्द्रस्तेजस्रो जात
इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अध्वर्युः अग्निभिः सुसोमं सोमं पवित्रं
आनय । पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ २१ ॥

का० [१८, २, ११] ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यां अग्निभिरिति ।
ब्रह्मा पयोऽनुमन्त्रयते ॥ ऐन्द्रो गायत्री । हे अध्वर्या ! त्वं
सोमं पवित्रे अश्वससये प्राणय सिद्ध । कीदृशमग्निभिर्गा-
यन्भिः सुसमधिष्ठयस्व । ततः पुनासि पुनीति नाशय रित्वा-

भावः चार्षः । किमर्थम् इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

यो भूतानामधिपतिर्यस्मिं लोका अधि
श्रिताः । य ईशे महतो मह्हास्तेन गृह्णामि
त्वामहं मयि गृह्णामि त्वामहम् ॥ ३२ ॥

का० [१८, ४, २४] त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो
भूतानामिति । प्रागभिषेकात् सीसेन तन्वमिति [१८, ८०]
षोडशभिर्द्वात्रिंशद्दसाग्रहाः तेषां संस्रवैर्यजमानाभिषेकः कृतः
ततोऽध्वर्युर्यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रय-
स्त्रिंशं वसाग्रहमार्षभखुरेण गृह्णाति ॥ आत्मवादिनी ग्रहदेवत्या
कौण्डिन्यदृष्टा पङ्क्तिः । यः परमात्मा भूतानां जरायादि-
भूतानां चतुर्विधानामधिपतिः अधिकं पालकः यस्मिन्
आत्मनि लोका भूरादयोऽधिश्रिताः आश्रिताः लोका यदा-
धारा इत्यर्थः । महान् सर्वोत्कृष्टो यः महतः महत्तत्त्वप्रमु-
खस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईष्टे नियन्ता वर्तते लोपस्त आत्मने-
पदेऽस्त्विति [पा० ७, १, ४१] तलोपे लटि, तडि प्रथमैकवचने
ईशे इति रूपम् अधीगर्थदयेशामिति [पा० २, ३, ५२]
कर्मणि षष्ठी । हे ग्रह ! अहं तेन परमात्मना कृत्वा त्वा
त्वां गृह्णामि मयि परमात्मभावमापन्ने मयि विषये अहं त्वां
गृह्णामि ॥ ३२ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यश्रिवभ्यां त्वा सरस्वत्यै
त्वेन्द्राय त्वा सुत्रामृणे । एष ते योनिरश्रिवभ्यां
त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्रामृणे ॥ ३३ ॥

उपयाम० यः सामन्निष्टुप्याख्याताम् [१०, २१] ।

एष ते यजुः प्राजापत्या ब्रह्मती सादने विनियोगः । सह
देवते हे यजुषी ॥ ३३ ॥

प्राणपा मे अपानपाश्च चक्षुष्याः श्रोत्रपाश्च
मे । वाचो मे विश्वभेषजो मनसोऽसि विला-
यकः ॥ ३४ ॥

का० [१८, ५, ८] शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयति ।
सशस्त्रप्रहोमानन्तरं शेषमृत्विजः सर्वेष्वजिघ्रन्ति कण्ठिका-
दयेन ॥ सहदेवत्ये हे अनुष्टुपपरिष्ठाद् ब्रह्मत्वो । हे सह !
त्वं मे प्राणपां असि प्राणान् पाति रक्षति प्राणपाः अपानपाः
अपानस्य रक्षकोऽसि चक्षुषी पातीति चक्षुष्याः मे मम श्रोत्र-
पाश्चासि श्रोत्रेन्द्रियं पाति । मे वाचो वागिन्द्रियस्य विश्व-
भेषजः विश्वं सर्वं भेषजमौषधं यस्मात्स वाचः औषधमुष्मार्ग-
निवृत्तिर्जपादौ प्रवृत्तिश्च तत्कार्सा । मनसो विलायकश्चासि
विलाययति विषयेभ्यो निवर्त्यात्मनि स्थापयति विलायकः
आत्मज्ञानप्रदोऽसीत्वर्यः यदा लो ज्ञेषषे विलाययति चक्षुरा-
दिभिः सह ज्ञेषयति विलायकः सर्वेन्द्रियैः सह मनः संयो-
जयसीत्वर्यः ॥ ३४ ॥

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्येन्द्रेण
सुदानुषा कृतस्य । उपहृत उपहृतस्य भक्ष-
यामि ॥ ३५ ॥

हे सह उपहृतः । पात्रमोक्षं ते तव त्वां भक्षयामि
कर्मणि वही । औद्भोज्यं ते अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्मनार्यः
अश्विनपैवाश्विनी कार्ष्णेः इन्द्रभाणः पात्रं अश्विनाभ्यां
कृती इन्द्रस्य । उपहृतः । कृतः । उपहृतस्य

दृष्टं च। पोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुत्वमिति [पा० ६, ३, ६३]
 सरस्वतीशब्दस्य ऋतः । सुहृद्वायते रचति सुत्रामा वेने-
 द्रेष ऋतस्य दृष्टस्य । उपहृतस्य ऋत्विग्भिः ऋतोपहृतस्य

॥ ३५ ॥

समिद्ध इन्द्र उपसामनीं की पुरोरुचं । पूर्व-
 क्त्वावधानः । त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्रबाहु-
 र्वाघानं वृत्रं वि दुरो ववार ॥ ३६ ॥

आर्ध्वं समाप्तम् इतः सीत्तामधिकं हीनमुच्यते ॥ का०
 [१८, ६, १२] समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य । समिद्ध
 इत्याद्या एकादश ऋतः प्रथमस्वेन्द्रस्य पशोसप्रियः प्रयाज-
 याग्वाः ॥ आङ्गिरसदृष्टा एकादशाप्रियः त्रिष्टुभः तासां
 क्रमादेता देवता इधः तनूनपाकराशंसो वा इडः बर्हिः इतरः
 उषासानक्ता देव्यौ हीतसौ तिस्रो देव्यः त्वष्टा वनस्पतिः
 स्वाहाकृतयः एता देवताः यथायोगमिन्द्रविशेषत्वेन
 व्याख्यायाः अनुवाकेनाग्निनेन्द्रः सूचते । इन्द्रो वृत्रं मेघं देव्यं
 वा जघान इतवान् दुरः दाराषि च विववारः मेघस्य दाराषि
 स्तोतांसि विवृतान्यकरोत् देव्यप्रचे तत्पुरंदाराषि मृन्वाभ्य-
 करोत् दारशब्दस्य सन्नकारं दुर इति रूपम् । कीदृश
 इन्द्रः समिद्धः सन्दीप्तः सुहृद्वायते सुहृद्वायते सुहृद्वायते सुहृद्वायते
 वचा अग्ने प्रसरन्त्या दौत्या पूर्वज्ञत् पूर्वा दिशं करोतीति
 आदित्यपुत्राणां पूर्वस्थाः कर्ता इतिमात्रे सुवसावः ।
 त्रिभिर्देवैः त्रिंशता च त्रयस्त्रिंशदेवैः सह वावृधानः वर्षमानः
 वृषेर्विकरं चत्स्येन अग्नेः सुवादीनां दीर्घाऽभ्यासकीति
 [पा० ६, १, ५] अभासदीर्घः संज्ञतात्वात् । अभासदीर्घः
 वर्षं वाही यथा इत्यप्रियः ॥ ३६ ॥

नराशंसः प्रति शूरो मिमानस्तनूपात्
 प्रति यज्ञस्य धाम । गोभिर्वपावान्धुना सम-
 स्रन् हिरण्यैश्चन्द्री यजति प्रचेताः ॥ ३७ ॥

कस्मान्वाच नराशंसतनूपातो । प्रचेताः प्रकष्टं चेतो
 ज्ञानमुख्यं स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिन्द्रं प्रतियजति
 प्रत्यहं यजति । तं कम् य ईदृशः नराशंसः नरेष्टं त्विग्भिरा-
 समन्तात् शस्यते शस्त्रैः स्तूयते स नराशंसः यदा नरा शस्त्रि-
 कासीनाः शंसन्तीति [निरु० ८, ६] यास्कोत्तेर्नराशंसो
 यज्ञः तद्रूपस्तद्दानं वा । यज्ञस्य धाम स्थानं प्रतिमिमानः
 मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् यज्ञस्थानानि जानन्नित्यर्थः
 एकः प्रतिमिमान इत्यनेन सम्बध्यतेऽपरो यजतीत्यनेन । तथा
 शूरः शौर्यवान् । तनूपात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः
 प्रजापतिर्मरीचिस्तस्वनपात् पौत्रः कश्यपात्मज इत्यर्थः । यदा
 तनूं शरीरं न पातयति रक्षति जाठराग्निरूपेणेति तनू-
 पात् अग्निस्तद्रूपः । यदा तनोति भोगानिति तनूः गीस्तस्या
 नपात् पौत्रं हृतम् गोः पयो जायते पयस आण्डमिति हृत-
 रूपस्तद्दानं वा । गोभिर्वपावान् पशुसम्बन्धिगोभिर्वपावान्
 वषावुक्तः मधुना मधुस्त्रादीपितेन हृतिन समस्रन् हवींषि
 भक्षयन् हिरण्यैः पशुवदानभूतैः चन्द्री चन्द्रं सुवर्चमसा-
 स्तीति चन्द्री ॥ ३७ ॥

ईडितो देवैर्हरिवारः । अभिष्टिगाकुत्रानो
 हविषा शर्धमानः । पुरन्दरो गोत्रभिद्वयवा
 हुराकः । यज्ञः ॥ ३८ ॥

एषांविह इन्द्र पावात् जानच्छत । गीदृशः ईदृशीजः

दृष्टजितः सुतः । हरिवान् हरी इन्द्राश्वो अश्वस्त इति हरि-
समान् । अभिष्टिः अभि समन्तादिष्टिर्यागो यस्य इतोपच्छाब्दसः
यदा अभिस्तूयत इत्यभिष्टिः स्तोत्रेरोषादिको छिप्रत्वयः ।
आसुह्वानः आह्वयमानः ऋत्विग्भिः इविषा निमित्तेन इवि-
निमित्तं द्विजेराह्वयमानः । शर्धमानः शर्ध इति [निघ० २,
८, ७] वसनाम अतिवसायमानः । पुरं रिपुनगरं दापयति
पुरन्दरः । गोत्रमित्नां भूमिं वृष्ट्या त्रायन्ते गोत्रा मेघाः
तान् वृष्ट्यर्थं भिनत्ति गोत्रमित् गोत्रान् गिरीन् वा भिनत्ति ।
वसुवाङ्गः वसुवन्तः । गोऽस्माकं यज्ञमुपसृपाचः उपवेवमानः
॥ ३८ ॥

**इन्द्रो प्राचीनं वरिहरिवान् इन्द्रः प्राचीनं
सीदत्प्रदिशा पृथिव्याः । उरुप्रथाः प्रथमानं
स्योनमादित्यैरक्तं वसुभिः सजोषाः ॥ ३९ ॥**

इन्द्रो गोऽस्माकं प्राचीनं प्राग्भवं प्रदेशं सीदत् सीदतु
आसाम् इतच्च सोप इति [पा० ३, ४, ८७] इतोपः ।
कौटुभः इन्द्रः हरिवान् हरी अश्वो तदयुक्तः । पृथिव्याः
प्रदिशा द्वितीयार्थे षष्ठी पृथिवीं दिवयजनभूमिं प्रदिशन्
उपदिशन् प्रदिशति प्रदिशन् सुपां सुसुमित्वादिना [पा०
७, १, ३८] विभक्तोर्डादेशः । उरुप्रथाः प्रथमं प्रथः स्वातिः
उरु विस्तीर्णं प्रथो यस्य स उरुप्रथाः । अजोषाः जोषर्ष जोषः
असुन्प्रत्वयः । जोषसा प्रोत्सा संहितः सजोषाः सन्तुष्टः ।
वसुवन्तः वसुवन्तः शान्तिं शपो लुक् । कौटुभं वरिः ।
प्रथमानं प्रथते तत्प्रथमानं विस्तीर्णम् स्योनं सुसुमित्पम्
आदित्यैः वसुभिः सवन्ति अक्तं अक्षितम् वरिहरवने मन्त्रे

वामदित्यादीनामुत्तत्वात्तैरन्तम् सं वर्धिरङ्गात् इविषा घृ-
समादित्वैर्वसुभिः सं मवन्निरिति [२, २२] उक्तेः ॥ ३८ ॥

इन्द्रं दुर्गः कवच्यो धावमाना वृषाणां यन्तु
जनयः सुपत्नीः । हारो देवीरभितो विश्वय-
न्ताः सुवीरा वीरं प्रथमाना महोभिः ॥ ४० ॥

दुरो यच्चष्टहदारं इन्द्रं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशमिन्द्रं
वृषाणां वर्धति वृषाः सं वर्धितारम् इन्द्रः सुविष्ये वर्धयानि-
त्युक्तेः । वीरं मूरम् । कीदृशो दुरः कवचः कु शब्दे कृत्यन्ते
कुवन्ति शब्दयन्ति वा जना यासु ताः कवचः ससुषिराः
सच्छिद्रे एव शब्दप्रसरात् कीतेरीत्यादिकोऽष्टप्रत्ययः । तथा
धावमानाः धावन्ते धावमानाः आदरयुक्ता इत्यर्थः । तयोपमानं
जन्तुः इत्युक्तेः श्लोकः साध्याः धर्मो वशे सहाधिकारिण्यो
जायाः स्त्रिय इव सुतोपमानम् ता यथा धावमानाः यन्ति
यान्ति तथा हार इन्द्रं यान्तु । किञ्च इन्द्रं प्राप्य हारो देवीः
देव्यः अभितः सर्वत्र विश्वयन्तां विवृता भवन्तु । कीदृशो
हारः सुवीराः श्लोभन् वीराः क्वचित्को यासु ताः सुवीराः
कृत्स्नित्युक्ताः महोभिः शोभन्ते । वेना प्रथमानाः विस्तृता
भवन्त्यः ॥ ४० ॥

उवाचसप्तमः । उवाचो वृषणां पयःपता सुदु-
घे शूरमिन्द्रम् । तन्तुं तस्य पेशसा सुवयन्ती
देवानां देवं वज्रतः सुरकृते ॥ ४१ ॥

उवाचसप्तमः इन्द्रं यजतः सप्ततं कुवतः इन्द्रियं सप्तमं
कुवतः सप्तमं सप्ततिसप्तमः । उवाच आदित्यप्रभा जता
राशिः कवचं जता च उवाचानता वजाये वज्रः प्रवृत्तोपा-

दृशः । किञ्चूतमिन्द्रं बृहन्तं महान्तं शूरं विक्रान्तं
 देवानां देवं सर्वदेवपूज्यम् । क्रीदृश्यो उग्रासानता बृहती
 बृहती पयस्वती उदकवती पवश्यायवती । सुदुधे शोभनं
 दुग्धः ते दुग्धः कश्चिदिति [पा० ३, २, ७०] कप् घादेशश्च ।
 पेशसा विचित्ररूपेण संवयन्ती संग्रथयन्ती इन्द्रं रूपेण
 योजयन्ती तत्र दृष्टान्तः तन्तुमिव यथा पटार्थं ततं विस्तीर्णं
 तन्तुं सूत्रं रूपेण कश्चित् संवयति । तथा सुरक्री शोभनं
 रक्मं रोचनं कान्तिर्ययोस्ते सुरक्री ॥ ४१ ॥

दैव्या मिमाना मनुषः पुरुवा तोताग-
 विन्द्रं प्रथमा सुवाचा । मूर्धन्यज्ञस्य मधुना
 दधाना प्राचीनं ज्योतिर्ह विषा वृधातः ॥ ४२ ॥

अयं चाग्निरसौ च वायुर्मध्यमस्तौ देवानामिमौ दैव्यौ
 होतारौ वायुग्नौ प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानं ज्योतिराहव-
 नीयाख्यं मधुना मधुरेण हविषा कृत्वा वृधातः वर्धयतः वृधे-
 ल्लेणोऽडाटावित्याट् [पा० ३, ४, ८४] । क्रीदृश्यो होतारौ
 पुरुवा बहुधा मिमाना मिमानौ यज्ञं निर्मिमाणौ । मनुषः
 मानुषाहोतुः प्रथमा प्राची मनुषः इति प्रथमा पञ्चम्यर्थे ।
 सुवाचा सुवाची शोभना वाक् ययोस्ती । यज्ञस्यं मूर्धन् मूर्धनि
 प्रधानेऽङ्गे इन्द्रं दधाना स्थापयन्ती सर्वत्र प्रथमादिवचनस्था-
 कारः ॥ ४२ ॥

तिस्त्रो देवीर्ह विषा वर्धमाना इन्द्रं जुषा-
 या जनया न पत्नीः । अष्टिन्नं तन्तुं पयसा
 सरस्वतीर्हा देवी भारती विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

सरस्वतीर्हा भारती तिस्त्रो देव्यः पयसा हविषा कृत्वा

तन्तुं यज्ञमच्छिन्नंः छिदेन विघ्नेन रक्षितं कुर्वन्त्विति शी-
 वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः । पत्नीः पत्नयः साध्वंगो जनयो
 जाया इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । देवी दीप्यमानाः
 विश्वस्मिन् सर्वत्र त्वरते तूर्णं गच्छति विश्वतूर्तिः सर्वगामि-
 नीति द्वे विशेषणे तिमृणाम् ॥ ४३ ॥

त्वष्टा दधच्छुष्मिन्द्राय वृषोऽपाकोऽचि-
 ष्टुयंशसे पूरुणि । वृषा यजन् वृषणं भूरिरेता
 मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ ४४ ॥

त्वष्टा यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरःस्थानीये षाहवनीये
 देवान् समनक्तु भोजयतु अन्तर्भूतण्यर्थोऽनक्तिरत्र भोजनार्थः ।
 कौट्टशस्त्वष्टा यशसे यशस्विने वृषणे सेक्ते इन्द्राय पूरुणि वचन-
 व्यत्ययः पुंश्च बहु शुष्मं वलं दधत् धारयन् । तथा अपाकः
 पाक इति प्रशस्यनाम [निघ० ३, ८, ८] न विद्यते पाकः
 प्रशस्यो यस्मात्कोऽपाकः नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिवर्वाच्यो वोस-
 रलोपश्चेति [पा० २, २, २४, वा० ८] समासः । अचिष्टुः
 अर्चनशौलः सर्वत्र गतः । वृषा वर्धिता वृषणमिन्द्रं यजन्
 पूजयन् । भूरिरेताः भूरि बहु रेतो वीर्यं यस्य सः सर्वजनक
 इत्यर्थः त्वष्टा त्वक्षतेः करोत्वर्थस्येति [निघ० ८, ११]
 यास्तोक्तोः । ईदृशस्त्वष्टा देवान् भोजयत्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वनस्पतिं वक्षष्टे न पाशैस्तप्तन्या समञ्च-
 ञ्कमिता न देवः । इन्द्रस्य इव्यैजंठरं पृष्ठा-
 नः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन ॥ ४५ ॥

वनस्पतिर्यूपो देवो मधुना रसेन घृतेन च यज्ञं स्वदाति
 स्वदात् वेदं आकाशयतु समनक्तु वा । कौट्टशो वनस्पतिः अथ-

दृष्टी न आक्षेप इव पाशैः कृत्वा तन्वा आत्मनि समञ्जन्
अर्थात् पशुम् संयोजयन् आत्मन्शब्दस्य तृतीयाया यादेशः
मन्त्रेष्व्यादेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आलोपः तत्र
दृष्टान्तः शमिता न शमिता इव यथा शमिता पाशैः पशु-
मात्मनि संयोजयति । तथा इव्यैरिन्द्रस्य जठरमुदरं पृणानः
पूरयन् पृणीतीऽसौ पृणानः ॥ ४५ ॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषाय-
माणो वृषभस्तुराषाट् । घृतप्रुषा मनसा मोद-
मानाः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

इन्द्रः स्वाहा देवाः नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतयो
देवाश्च मादयन्तां तप्यन्तु मद तप्तौ चुरादिः । किमुद्दिश्य
स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासम्बन्धिनो घृतविन्दवः
तत्सम्बन्धो य इन्दुः सोमः तं प्रति तमुद्दिश्य वपास्तोकेषु
सोमत्वमारोप्यते वपास्तोकरूपं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृत-
यश्च तप्यन्तामित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः शूरः शौर्यवान् वृषाय-
माणः वृषवदाचरति वृषायते वृषायतेऽसौ वृषायमाणः शत्रून्
प्रतिगर्जन्वित्यर्थः वृषभः वर्षिता तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रून्-
भिभवति तुराषाट् । कीदृशाः स्वाहाकृतयः घृतप्रुषा घृतविन्दुनापि
मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः सन्तुष्टाः । अमृताः
अमरणधर्माणः नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥ ४६ ॥

पायात्विन्द्रोऽवसु उप न इह स्तुतः सध-
मादस्तु शूरः । वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीर्योर्न
वृवमभिभूति पुष्यात् ॥ ४७ ॥

का० [१८, ६, ११] यान्यानुवाक्याश्च । वपापुरीडा-

शपश्यागानां याञ्चानुवाक्याः आयात्विन्द्र इति [४७]
 वपायाः पुरोऽनुवाक्या आ न इन्द्रो दूरादिति [४८]
 याञ्चा आ न इन्द्रो हरिभिरिति [४९] पशुपुरोडाशस्य
 पुरोऽनुवाक्या त्रातारमिन्द्रमिति [५०] याञ्चा इन्द्रः सुत्रा-
 मेति [५१] पशुयागे पुरोऽनुवाक्या तस्य वयमिति [५२]
 याञ्चेति सूत्रार्थः ॥ सप्त त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्याः । इन्द्रो नोऽस्मा-
 नवसे अविशुं रक्षितुमुप आयातु समीपमागच्छतु तुमर्थेऽवते-
 रसेनप्रत्ययः । इहायातः सन् सधमात् असु सह देवैः सार्धं
 मादयति तृप्यति सहमात् सहभोजनकर्तासु मादयतेः
 क्षिप् । कौट्ट्य इन्द्रः शूरः विक्रान्तः सुतोऽस्माभिः । वावृधानः
 वर्धमानः । यस्येन्द्रस्य पूर्वाः तविषीः पूर्वाः तविष्यः पूर्वाणि
 क्षतानि बलानि वृत्रबधादयः पराक्रमाः द्यौर्म स्वर्ग इव
 कथ्यन्ते स्वर्गा यथा स्तूयते तथा यस्येन्द्रस्य बलानि स्तूयन्ते
 तविषीति बलनाम तवतेषु द्विकर्मण इति [निघ० ८, २५]
 यास्तः । यस्येन्द्रः अत्रमन्त्रदीयं पुष्यात् पुष्यति क्षीटोऽडाटौ ।
 कौट्ट्यं अत्रम् अभिभूति अभिभवनशीलं शूरम् । स इन्द्र
 आयात्विति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसाद्भिष्टिक्ताद-
 वसे यासदुद्यः । ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वच बाहुः
 सुहे सुमत्सु तुर्वणिः पृतन्यून ॥ ४८ ॥

इन्द्रो नोऽस्माकं दूरादूरप्रदेशात् युक्तोवादेरपि आयासत्
 आयासु यातेक्षीटोऽडाटाविति [पा० १, ४, ८४] अटि क्ते
 तस्य कं क्षीटीति [पा० १, १७, ३४] । आसा-
 दिक्तादप्रदेशादपि आयासत् आसादित्यभिधानात् [निघ० १,

१३] दूरात्समीपाद्वागच्छत्वित्थर्थः । किं कर्तुमवसे अभितु-
 मस्माकं रक्षणं कर्तुम् । कौटुभ इन्द्रः अभिष्टिकत् अभिष्टिम-
 भिलाषं करोतीत्यभिष्टिकत् मनोरथप्रदः । उग्रः उत्कष्टः ।
 ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमेर्वलैर्युक्त इति शेषः ओजो विद्यते
 येषां ते ओजस्विनः अत्यन्तमोजस्विन ओजिष्ठाः विद्यतोलुक्
 तैः । नृपतिः नृणां पालकः । वष्यवाहुः वष्यं वाहो, यस्य
 सः । तथा सङ्गे समस्तु सङ्गः समदिति हे संग्रामनामनी
 [विघ० ३, १७ः] सङ्गे एकस्मिन् संग्रामे समस्तु वहुष्वपि
 संग्रामेषु युगपदुत्वितेषु सत्सु पृतन्सु यत्सु तुर्वचिः तुर्वं
 हिंसायां तुर्वतीति तुर्वचिः इन्ता पृतनामिच्छन्ति पृतन्वन्ति
 सुप अस्मन्ः क्वञिति [पा० ३, १, ६] क्वचि परे क्वञ्च-
 इति [पा० ७, ४, ३८] अलोपः तत आच्छन्दतीति [शा०
 ३, २, १७०] उपलब्धयः संग्रामे इत्येत्यर्थः ॥ ४८ ॥

पान् इन्द्रो हरिभिर्यत् । वाचीनोऽव-
 सी राधसे च । तिष्ठति वच्यो मघवा विरप्यी
 मं यक्ष्मन् नो वाञ्छसाती ॥ ४९ ॥

पञ्चभेरथे । इन्द्रोऽर्वाचीनोऽभिसुखः सन् नोऽस्मान्
 पञ्चानभि शक्यातु कैः हरिभिरथेः किमर्थमवसे पञ्चसदः
 असुन् तस्मै रक्षसाय राधसे धनाय च आगत्य च वच्यो इन्द्रो-
 नोऽस्माकमिमं यक्ष्मन् इति वाजसाती पञ्चसभ्यगते निमित्ते
 तिष्ठति तिष्ठतु वेद । कौटुभः मघवा मघं धनमस्मा इति
 धनवान् । विरप्यी विविधं रपति सपति विरप्यी मघान्
 ॥ ४९ ॥

वे आत्त मिन्द्रमवितारमिन्द्र ७ इवे इवे सु-

इव० शूरमिन्द्रम् । ज्ञयामि शक्रं पुरुङ्गतमि-
न्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ५० ॥

गर्गहृष्टा । त्रातारं रश्चितारमिन्द्रम् अचितारं प्रीचयिता-
रमिन्द्रम् इवे इवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा सुहवं सुखेन
ज्ञयते आह्वयत इति सुहवम् शूरम् शक्रम् शक्नोति शक्रस्तं
समर्थम् पुरुङ्गतं पुरुभिर्बहुभिर्ज्ञयते पुरुङ्गतस्तं बहुभिराह्वतम्
ईदृशमिन्द्रं ज्ञयामि आह्वयामि । मघवा धनवानिन्द्र आह्वतः
सर्वोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु विकर-
व्यत्ययः । इन्द्रयन्दावृत्तिरादराद्या ॥ ५० ॥

इन्द्रः सुवामा स्ववारं॥ अतो भिः सुवृडी-
को भवतु विश्ववेदाः । बाधतां हेषो अभयं
कृषोतु सुवीर्यं स्य पतयः स्याम ॥ ५१ ॥

इन्द्रः अतोभिरसैः सुवृडीकः शोभनसुखकारी भवतु
शोभनं वृडीकं सुखं यस्यास्य सुखडीकः । कौटुम्ब इन्द्रः सुवामा
सुष्टु त्रायते रश्चति सुवामा आतो ममिकिति [पा० १, २,
७४] मनिन् । स्वान् स्वं धनमस्यास्तीति स्वान् आतो-
ऽटि मित्त्वमिति [पा० ८, १, १] अनुनासिक्य- दीर्घा-
इति समासपाद इति [पा० ८, १, ८] नञ् इः । विश्व-
वेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः । स चेन्द्रो हेषः दीर्घान्
बाधतां निवर्तयतु अभयं च कृषोतु करोतु विश्व इन्द्रप्रदा
दाहयं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्वाम भवेम शोभ-
नास ते वीरास सुवीराः पुत्रादयः तेभ्यो दितं सुवीर्यं तस्य
॥ ५१ ॥

तस्य वयं सुमती यः सु

सौमनसी स्वाम । स सुत्राम्ना खवाँ२॥ इन्द्रो
अस्मै आराधित् द्वेषः सनुतर्यु'योतु ॥ ५२ ॥

वयं तस्मिन्स्व सुमती शोभनबुद्धौ स्वाम भवेम भद्रे
कस्याणरूपे सौमनसे सुमनसो भावे शोभनमनस्कात्वेऽपि
स्वाम इन्द्रोऽस्मात् सुमतिं मनस्य भद्रं करोत्वित्यर्थः । कौटु-
शस्मिन्स्व यन्नियस्य यन्नाय हितो यन्नियस्तस्य यन्नसम्पा-
दिनः । सुत्राम्ना सुरक्षकः स्ववान् धनवान् स इन्द्रः अस्मै
अस्मत्तः आराधित् दूरादपि वर्त्तमानं द्वेषो दौर्भाग्यं सनुतर-
न्तर्हितं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु विकरषव्यत्वयः । सनुतरिति
नेर्वातान्तर्हितनाम [निघ० ५, २५, ३१] ॥ ५२ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहिमयूर'रोमभिः ।
मा त्वा केचिन्नियमन्विं न पाशिनोऽति धन्वे'व
ताँ२॥ इन्द्रि ॥ ५३ ॥

विष्णामिन्द्रदृष्टा दृष्टती तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयो-
द्वार्णाः आ मन्द्रैः एवेत् अनयोर्विनियोगाभावः । हे इन्द्र !
हरिभिः अश्वैः आयाहि । कौटुशैः मन्द्रैः गम्भीरनादैः मयूर-
रोमभिः मयूरस्वैव रोमाणि येषां ते मयूररोमाणस्तैः मयूर-
मवर्षैः । किञ्च केचित् दृष्टा आगच्छन्तं त्वा त्वा मा
अयमन् । अन्यच्छ- मा निवध्नन्तु तत्र दृष्टान्तः पाशिनोः पाश-
स्ता व्याधाः विं पश्चिमिव यथा पाशिनः पश्चिमं बध्नन्ति
त्वा त्वा मा बध्नन्तु अथ त्रै परिपन्विनो भवेत्स्तान्तोहि
ः तिक्रम्यागच्छ किमिव धन्व इव धन्व निवदकदेशः यथा
ान्तो मवर्षेयमतिप्रान्त्य गच्छन्ति तद्यागच्छ ॥ ५३ ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो
अभ्यर्चन्त्यर्कैः । स न स्तुतो वीरवद्घातु गोमद्यु-
यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५४ ॥

वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । वसिष्ठाः वसिष्ठापत्यानि
मुनयः अर्कैर्मन्त्रैः एव ईत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयन्ति
कीदृशमिन्द्रं वृषणं वर्मितारम् वज्रबाहुं वष्यं बाहौ यस्य
तम् स इन्द्रः स्तुतः सन् वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत् पुत्र-
युक्तम् गोमत् गावो विद्यन्ते यत्र तत् गोसंयुक्तं धनम् नोऽस्मभ्यं
घातु दधातु विकरणव्यत्ययः । एवं पादत्रयेणेन्द्रं सुत्वा
ऋत्विजम् आह हे ऋत्विजः ! यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा
सर्वदा नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ ५४ ॥

समिद्धो अग्निरश्विना तप्तो घर्मा विराट्
स्तुतः । दुहे धेनुः सरस्वती सोमं शुक्रमि-
न्द्रियम् ॥ ५५ ॥

वा० [१८, ६, १५] आप्रियश्च समिद्धो अग्निरश्विनेति ।
समिद्ध इत्याद्या दादग्नानुष्टुभः चकारान्त्रिपशोः प्रजाजयाज्याः
इति सूत्रार्थः । विदर्भिर्दृष्टा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या आप्री-
संज्ञा दादग्नानुष्टुभः । अश्विनावध्वर्यु देवानामिति तौ प्रति
ज्ञोता प्राह हे अश्विन अश्विनो ! अग्निः समिद्धो दौसोऽस्ति
इविर्दहमच्छोऽस्ति घर्मः प्रवर्ग्यः तसोऽस्ति विराट् विविधं
राजमानः सोमः सुतोऽभिषुतः । किञ्च धिनोति प्रीष्यति
धेनुः प्रीष्यति कुप्यत्यो धिविः बन्धोपे गुणश्च प्रीष्यति
सरस्वती इह वहे सोमं दुहे दुधे दुह प्रपूरये वदति तद्धि
प्रथमेकवचने देवत्वे कोपश्च आप्रीनेपदेभ्यति [पा० १, १]

४१] तलोपे दुहे इति रूपम् । कौटुशं सोमं शुक्रं शुक्लं
शुद्धम् इन्द्रियमिन्द्राय हितं बलकरम् । एतावता यज्ञसम्प-
त्तिरस्ति युवामागच्छतमिति भावः ॥ ५५ ॥

तनूपा भिषजा सुते ऽश्विनोभा सरस्वती ।
मध्वा रजांसीन्द्रियमिन्द्राय पथिभिर्वहान्
॥ ५६ ॥

उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती मध्वा मधुना
रजांसि लोकान् दुहन्ति पूरयन्ति पूर्वर्ची दुहे इत्यस्य वचन-
व्यत्ययेनेहानुषङ्गः लोका रजांस्युच्यन्त इति [निरु० ४, १८]
यास्कांक्ते रजःशब्दोऽत्र लोकवाची । कौटुशावश्विनौ तनूपा
तनूः शरीराणि पातस्तौ तनूपौ शरीराणां रक्षितारौ भिषजा
भिषजौ वैद्यौ । क्व सति । सुते सोमेऽभिषुते सति पूरयन्ती-
त्यर्थः । किञ्च अश्विसरस्वत्य इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं पथिभिर्यज्ञ-
मार्गैः वहान् वहन्ति इत्यत्र लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३,
४, ८७] इकारलोपे वहानिति रूपम् ॥ ५६ ॥

इन्द्रायेन्दुं सरस्वती नराशंसेन नग्न-
हुम् । अधातामश्विना मधु भेषजं भिषजा
सुते ॥ ५७ ॥

सरस्वती नराशंसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रार्थमिन्द्रं सोमं
नग्नहुं सुराकन्दं च पूर्वोक्तमधात् धृतवती । किञ्च भिषजा
अश्विना भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति मधु मध्वरं
भेषजमौषधमधातां धारितवन्ती अधातामित्येव क्रिया
वचनव्यत्ययेन पूर्वार्धे योष्या ॥ ५७ ॥

आजुह्वाना सरस्वतीन्द्रियाणि
वीर्यम् । इडाभिरश्विनाविषु समूर्जु
सु रयि दधुः ॥ ५८ ॥

आह्वयते आजुह्वाना अर्थादिन्द्रमाह्वयन्ती सरस्वती
अश्विना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि सन्दधुः वीर्यं सामर्थ्यं
च दधुः इडाभिः पशुभिः सह इषमन्नं सन्दधुः । पशवो वा
इडेति [१, ८, १, १२] श्रुतिः । ऊर्जं दध्यादि रयिं धनञ्च
सन्दधुः एतानि ददुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अश्विना नमुचेः सुतसोमं शुक्रं परि-
स्तुता । सरस्वती तमाभरद्बर्हिषेन्द्राय पातवे
॥ ५९ ॥

अश्विना अश्विनौ परिस्तुता सुरया सह सुतमभिषुतं शुक्रं
शुद्धममलिनं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आहरताम् सर-
स्वती च तमेव सोमं बर्हिषास्तरणार्थेन सह आभरत् आहरत्
किमर्थमिन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थं तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ५९ ॥

कवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो
दिशः । इन्द्रो न रोदसी उभे दुहे कामान्
सरस्वती ॥ ६० ॥

अस्मानृचि त्रयो नकारासकारार्थाः । अश्विभ्यां सङ्घिता
सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रस्य उभे रोदसी व्यावापृथिव्यौ कामान्
दुहे दुग्धे द्विकर्षकः व्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्कामान् दोग्धि
दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धि अकथितं चेति [पा० १, ४, ५१]
द्वारां दिशां रोदसोश्च कर्षत्वम् । कौटुम्भी द्वारः कवष्यः कुष

निष्कर्षे कुषिताः सच्छिद्राः तथा व्यचक्षतीः व्यचनं व्यचोऽव-
काशः तद्वत्यः ॥ ६० ॥

उ॒षासा॑नक्त॑मश्वि॒ना दि॒वेन्द्र॑ ॐ सा॒यमि॑-
न्द्रि॒यैः । स॒ञ्जाना॑ने सु॒पेश॑सा॒ सम॑ञ्जाते॒ सर॑-
स्वत्या ॥ ६१ ॥

हे अश्विनौ ! उषासा रविप्रभा नक्तं रात्रिश्च सरस्वत्या सह
दिवा दिवसे सायंकाले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्यैः सह समञ्जाते
संयोजयतः । कीदृश्यौ ते संजानाने संजानीतः ते संजानाने
एकमती सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते शुक्ता उषाः
कृष्णा रात्रिः ॥ ६१ ॥

पा॒तं नो॑ अश्वि॒ना दि॒वा पा॒हि नक्त॑ ॐ
सर॑स्वति । दै॒व्या हो॑तारा भिष॒जा पा॒तमिन्द्र॑ ॐ
स॒चा सु॒ते ॥ ६२ ॥

हे अश्विना अश्विनौ ! दिवा दिवसे नोऽस्मान् युवां पातं
रक्षतं हे सरस्वति ! नक्तं रात्रौ त्वं नः पाहि रक्ष । हे
दैव्या होतारा देवसस्वन्धिनौ होतारौ ! भिषजा भिषजौ
अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति सचा सह एकीभूय युवामिन्द्रं
पातं रक्षतम् सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ६२ ॥

ति॒स्रस्त्रे॒धा सर॑स्वत्य॒श्विना॑ भा॒रती॒डा ।
ती॒त्रं प॑रि॒स्रुता॑ सोम॒मिन्द्र॑ाय सु॒षुवु॑र्मदम् ॥ ६३ ॥

तिस्रो देव्यः अश्विना अश्विनो च परिस्रुता सुरया सह
सोममिन्द्राय सुषुवुरभिषुतवन्तः । काः तिस्रः सरस्वती भारती
इडा च कीदृश्यः त्रेधा स्थिता इति शेषः सरस्वती मध्यस्थाना

भारती द्युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना । कीदृशं सोमं तीव्रं
पटुत्वकरम् मदं मदजनकम् ॥ ६३ ॥

अ॒श्वि॒ना भेष॒जं मधु॑ भेष॒जं नः॒ सर॑स्वती ।
इन्द्रे॑ त्वष्टा यशः॒ श्रियं॑ रू॒पं रू॒पमधुः॑ सुते
॥ ६४ ॥

अश्विना नोऽस्माकं सरस्वती त्वष्टा प्रयाजदेवता च सुते
सोमेऽभिषुते सति इन्द्रे एतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः
दधातेर्लुङ् कानीत्यत आह भेषजमौषधं मधु मधुरूपं भेषजं
च यशः कीर्तिं श्रियं लक्ष्मीं रूपं रूपं नानाविधं रूपं च नित्य-
वीक्षयोरिति [पा० ८, १, ४] रूपशब्दस्य द्वित्वम् ॥ ६४ ॥

ऋ॒तु॒थेन्द्रो॑ वन॒स्पतिः॑ शश॒मानः॑ परि॒स्रुता॑ ।
की॒लाल॑म॒श्विभ्यां॑ मधु॑ दु॒हे धे॒नुः सर॑स्वती
॥ ६५ ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः शशमानः सुवन् सन् ऋतुथा ऋतौ
ऋतौ काले-काले परिस्त्रुता सुरया सह कीलालमन्तरसमिन्द्रः
इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १,
३८] चतुर्थ्येकवचनस्य सुभादेशे इन्द्र इति लोपस्त आत्मने-
पदेष्विति [पा० ७, १, ४१] तलोपे दुहे इति रूपम् । किञ्च
सरस्वती अश्विभ्यां सहिता धेनुभूत्वा इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे
॥ ६५ ॥

गोभि॒र्न सोम॑मश्वि॒ना मास॑रेण परि॒स्रुता॑ ।
सम॑धात॒ं सर॑स्वत्या स्वाहेन्द्रे॑ सु॒तं मधु॑ ॥६६॥

हे अश्विना ! अश्विनी ! मासरेण परिस्त्रुता सह गोभिर्न

गोप्रभृतिपशुभिश्च सह नस्वार्थे सुतमभिषुतं सोमं मधु च इन्द्रे
 युवां समधातमारोपयतम् सम्पूर्वाहधातेर्लुङि मध्यमद्विवचनम्
 हे स्वाहावृतयः ! प्रयाजदेवाः ! यूयं सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं
 मधु समधातेति वचनव्यत्ययः ॥ ६६ ॥

अश्विना हविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया सर-
 स्वती । आ शुक्रमासुरावसु मधमिन्द्राय
 जभिरे ॥ ६७ ॥

का० [१८, ६, १६, १७] अश्विना हविरिति तिस्रो
 वपानां याज्यानुवाक्याः प्रथममनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीया-
 मनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा याज्या । अश्वि-
 नेत्याद्यास्त्रिस्रस्त्रिमृणां वपानां क्रमाद्याज्यापुरोऽनुवाक्याः
 तत्प्रकारमाह आश्विनवपायागे अश्विनेति [६७] अनुवाक्या
 यमश्विनेति [६८] याज्या सारस्वतवपायागे यमश्विनेति
 [६८] अनुवाक्या तमिन्द्रमिति [६९] याज्या ऐन्द्रवपायागे
 तमिन्द्रमिति [६९] अनुवाक्या अश्विनेति [६७] याज्येति
 सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्त्रिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना
 अश्विनौ सरस्वती च धिया बुद्ध्या कृत्वा नमुचेर्नमुचिसंज्ञात्
 आसुरात् दैत्यात् इन्द्रायेन्द्रार्थमेतानि वस्तूनि आजभिरे
 आजभिरे कानीत्यत आह हविः शुक्रं शुद्धममलिनं हविः
 इन्द्रियं वीर्यं मधं महनीयं वसु धनञ्च ॥ ६७ ॥

यमश्विना सरस्वती हविषेन्द्रमवर्धयन् ।
 स विभेद बलं मधं नमुचावासुरे सचा ॥ ६८ ॥

अश्विनौ सरस्वती च हविषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्धयन् स
 इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरिण सह मधं महनीयं

बलं मेघं बिभेद विदारितवान् । सचेत्यव्ययं सहाद्ये तद्योगि
नमुचावासुरे इति तृतीयार्थे सप्तमी । वृणोतेर्वल इति
[निरु० ६, २] यास्तः नमुचिं विदार्यं वृष्टिं कारितवानि-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

तमिन्द्र' पशवः सच ष्विनोभा सर'स्वती ।
दधाना अभ्यनूषत हविषा यज्ञ इन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

पशवः कर्माङ्गभूता गोमेघाजाः उभा ष्विना उभौ
ष्विनो सरस्वती च सचा सहभूताः सन्तः यज्ञे हविषा
इन्द्रियैः वीर्यैश्च दधानाः पुण्यन्तः सन्तः तमिन्द्रमभ्यनूषत
धयन् असुवन् वा नू स्तवने ॥ ६९ ॥

य इन्द्र' इन्द्रियं दधुः सवितावरुणो भगः ।
स सुत्रामा हविष्यतिर्यजमानाय सञ्चत ॥ ७० ॥

का० [१८, ६, १८] य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत्
य इन्द्र इति तिस्रस्त्रयाणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः
पूर्ववत् य इन्द्रे [७०] सविता [७१] इत्येन्द्रस्यानुवाक्या-
याज्ये सविता [७१] वरुणः क्षत्रम् [७२] इति सावित्रस्य
ते वरुणः क्षत्रम् [७२] य इन्द्रे [७०] इति वारुणस्येति
सूत्रार्थः ॥ प्रत्येकमिन्द्रसवित्वरुणदेवत्यास्त्रिस्रोऽनुष्टुभः ।
सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं दधुः
स्थापयामासुः । हविष्यतिः हविषां स्वामी सुत्रामा शोभन-
त्राणकर इन्द्रो यजमानाय कर्मणि चतुर्थी यजमानं सञ्चत
सेवताम् इष्टदानेन यजमानं सुखयत्वित्यर्थः पशु सेवने लोड्ये
सङ् पडभाव प्राप्तः ॥ ७० ॥

स॒वि॒ता वरु॑णो दध॒द् यज॑मानाय दाशुषे॑ ।
आद॑त्त नमु॑चे॒र्वसु॑ सु॒त्रामा॑ बल॒मिन्द्रि॑यम् ॥७१॥

सुत्रामा इन्द्रो नमुचेरसुरात्सकाशात् यद्दधु धनं बल-
मिन्द्रियं वीर्यं च आदत्त जग्राह सविता वरुणो भगश्च पशुपुरो-
डाशमन्त्रदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्त्रादिकं यजमानाय दधत्
दधातु ददत्वित्यर्थः । कीदृशाय यजमानाय दाशुषे दाशति
ददाति दाश्वान् तस्मै हवीषि दत्तवते दाश्वान् सांद्धानित्या-
दिना [पा० ६, १, १२] क्तसन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

वरु॑णः क्षत्र॒मिन्द्रि॑यं भगे॑न स॒वि॒ता श्रिय॑म् ।
सु॒त्रामा॑ यश॒सा बल॑ं दधा॒ना य॒ज्ञमा॑शत ॥ ७२ ॥

वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सौत्रामणीमाशत
भक्षितवन्तः व्याप्तवन्तो वा अश भोजने अशूङ् व्याप्तौ वा उभ-
योर्विकरणव्यत्ययः । कीदृशास्ते क्षत्रं क्षतात् त्राणसामर्थ्य-
मिन्द्रियं वीर्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यशसा सह बलं
च दधानाः यजमाने स्थापयन्तः । तत्र वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च
दधाति सविता भगं प्रियं सुत्रामा यशो बलं चेति विभागः
॥ ७२ ॥

अ॒श्वि॒ना गो॑भिरिन्द्रि॒यम॒श्वे॑भिर्वी॒र्य्यु॑ बल॒म् ।
ह॒विषे॑न्द्रं सर॑स्वती यज॑मानमवर्धयन् ॥ ७३ ॥

का० [१८, ६, १८] अश्विना गोभिरिति च हविषाम् ।
अश्विना गोभिरिति तिस्रो हविषां याज्यानुवाक्याः चात्
पूर्ववत् अश्विना [७३] ता नासत्या [७४] इत्याश्विनपशु-
यामे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ता नासत्या [७४] ता भिषजा
[७५] इति सारस्वते ता भिषजा [८५] अश्विना [७३]

इत्येन्द्रे इति सूत्रार्थः ॥ अश्विनसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्त्रीऽनु-
ष्टुभः । अश्विना सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्रं यजमानं
चावर्धयन् । कैस्तत्राह गोभिर्गोप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम्
विभक्त्यव्यत्ययः इन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन अश्वेभिः अश्वैः
दक्षिणारूपैः वीर्यं बलं वीर्येण मनःसामर्थ्येन बलेन शरीरदा-
क्येन हविषा पशुपुरोडाशेन च । इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यज-
मानस्य वर्धनं धनपुत्रपश्वादिपुष्टिः ॥ ७३ ॥

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्त्तनी नरा ।
सरस्वती हविष्मतीन्द्र कर्मसु नोऽवत ॥ ७४ ॥

ता तौ नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्मसु
सौत्रामण्यादियागेषु नोऽस्मानवत भवन्तु रक्षन्तु पुरुषव्यत्ययः
हे इन्द्र ! त्वमपि नोऽस्मान् कर्मसु भव वचनव्यत्ययः । कौटुशी
नासत्यौ हिरण्यवर्त्तनी हिरण्येनोपलक्षिता वर्त्तनिर्मागो
ययोस्तौ यत्र पथि गच्छतस्तत्र सुवर्णमेव सम्पद्यत इत्यर्थः ।
सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्तौ सुन्दरौ । नरा नरौ नर-
गुणयुक्तौ नराकारौ च । कौटुशी सरस्वती हविष्मती हवि-
र्विद्यते यस्याः सा ॥ ७४ ॥

ता भिषजा सुकर्मणा सा सुदुष्टा सर-
स्वती । स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रि-
यम् ॥ ७५ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ सा
प्रसिद्धा सरस्वती च स प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्रः कल्याणतरप्रभवः
इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्यं दधुः यद्वा इन्द्र एव
दाहपात्ररूपेण बहुधा भवति देवानामधिपत्यशक्तित्वात् ।

कीदृशी भिषजौ सुकर्मणा सुकर्माणौ शोभनं कर्म ययोस्ता ।
कीदृशी सरस्वती सुदुघा सुष्ठु दुग्धे सा सुदुघा साधुदोहना ।
कीदृशो वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रतवः कर्माणि यस्य बहुकर्म-
कर्ता ॥ ७५ ॥

युव॑ सु॒राम॑श्चि॒ना नमु॑चा॒वासुरे सच॑ ।
वि॒पि॒पा॒नाः सर॑स्वतीन्द्र॒ कर्म॑स्वावत ॥ ७६ ॥

का० [१८, ६, २०] ग्रहाणां युव॑ सुरामं पुत्रमिवेति ।
त्रयाणां पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या
पुत्रमिवेति याज्येति सूत्रार्थः ॥ हे अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्येऽनु-
ष्टुमिष्टुभौ । हे अश्विनौ ! हे सरस्वति ! युवं यूयं वचनव्य-
त्ययः नमुचावासुरे दैत्ये वर्त्तमानं सुरामं सुरामयं ग्रहं सचा
सह विपिपाना विविधं पिबन्तः सन्तः कर्मस्विन्द्रमावत आ
समन्ताद्भक्षत । पिपाना अत्र विकरणव्यत्ययः ॥ ७६ ॥

पु॒त्रमि॑व पि॒तरा॑व॒श्विनो॑भ्येन्द्र॒ अव॑युः का॒व्यै-
र्द॑सनाभिः । यत् सु॒रामं॑ व्य॒पिबः॑ शची॑भिः
सर॑स्वती त्वा मघवन्नभिष्णाक् ॥ ७७ ॥

इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये [१०, २४] ॥ ७७ ॥

यस्मिन्न॑श्वास ऋष॒भास॑ उ॒च्चणो॑ व॒शा मे॒षा
अ॑वसृष्टासु आहु॑ताः । की॒लाल॑पे सोम॑पृष्ठाय
वे॒धसे॑ हृ॒दा म॒तिं ज॑नय चारु॑म॒ग्नये॑ ॥ ७८ ॥

का० [१८, ६, २१] पशुस्त्रिष्टुक्तो यस्मिन्नश्वासोऽहा-
व्यग्न इति । पशोः सम्बन्धिनि स्त्रिष्टुक्त्यागे यस्मिन्नश्वास
इति पुरोऽनुवाक्या अहाव्यग्न इति याज्या ॥ हे अग्निदेवत्ये

जगतीत्रिष्टुभौ । हे अध्वर्यो ! तस्मै अग्नये हृदा सह मतिं
 बुद्धिं चारुं समीचोनं जनय अग्नयर्थं मनोबुद्धी शुद्धे कुरु
 इत्यर्थः । कीदृशायाम्गने कीलालपे कीलालमन्त्रसं पिबति
 कीलालपास्तस्मै । सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै यस्य
 पृष्ठे सोमाद्भुतयो ह्यग्नय इत्यर्थः । वेधसे विदधाति शुभं
 करोति वेधाः तस्मै शुभमतिकर्त्तुं । तस्मै कस्मै यस्मिन्नग्नौ
 एते पशवः अवसृष्टासः अवसृष्टाः अवदायावदाय चतुरवस्तेन
 निक्षिप्ताः तथा आहुताः आदायादाय हुताः । के पशवः
 अश्वसः अश्वः ऋषभापः ऋषभाः उक्षयः उक्षाणः सेचनस-
 मर्था वृषाः वा षपूर्वस्य निगम इति [पा० ६, ४, ८] उपधा-
 दीर्घाभावः । वशाः बन्ध्याः । मेघाः अजाः । यस्मिन्नेते
 पशवो हुतास्तस्मै मनःशुद्धिं कुर्विति होतुर्वाक्यम् ॥ ७८ ॥

अहाव्यग्ने हविरास्ये ते स्रुचिव घृतं
 चस्वीव सोमः । वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं
 प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ ७९ ॥

हे अग्ने ! ते तवास्ये हविरहावि हुतं सर्वतः जुहोतेः
 कर्मणि लुङ् सन्ततहोमे दृष्टान्तः स्रुचि घृतमिव यथा स्रुचि
 घृतं सर्वदा स्थितम् चस्वि चस्वामधिषवणचर्मणि सोम इव
 तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वन्नित्यं मया तवास्ये हवि-
 र्हुतम् । हे अग्ने ! सः त्वमस्मे अस्मासु एतानि वस्तूनि
 धेहि स्थापय । कानि वाजसनिं वाजस्य अन्नस्य सनिं
 भोगम् । रयिं धनं कीदृशं सुवीरं शोभमा वीराः पुत्रा यत्र
 तं पुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः । प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं बृहन्तं
 महान्तं यशसं यशस्य पुंस्त्वमार्पणम् सर्वलोकप्रसिद्धं यशो देही-
 त्यर्थः यशो वै सोमो राजेति श्रुतेः यशसं सोममिति वा ॥ ७९ ॥

अश्विना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्वती
वीर्यम् । वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिन्द्रियम्
॥ ८० ॥

का० [१८, ७, १] प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोऽसा-
वेत्याहूयाश्विना तेजसेत्यनुवाकः शंसति । त्रयस्त्रिंशव-
साग्रहसादनानन्तरमध्वर्योः होतुः पुरस्तात् प्रतिगरार्थमुपवेश-
नमुक्ताम् तदाह प्रतिगरिष्यत्यध्वर्यो पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यो
शोसावोऽमित्याहूयाश्विना तेजसा चक्षुरित्येकादशर्चमनुवाकं
शस्त्रं शंसति प्रथमान्ये ऋचौ त्रिः शंसनीये मध्यस्थानां
त्रयाणां तृचानामादिष्वाहावः कार्यं इति सूत्रार्थः ॥ अश्वि-
सरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् आद्यः पादोऽष्टार्षः द्वितीयो नवार्षः
तृतीयः षडर्षः चतुर्थोऽष्टार्षः । अश्विनौ तेजसा सह चक्षु-
रिन्द्रियमिन्द्राय दधुः दधतुः ददतुः । सरस्वती प्राणेन सह
वीर्यमिन्द्राय दधौ ददौ । इन्द्रः कल्पान्तरीणः वाचं बलेन
च सह इन्द्रायैतत्कल्पोत्याय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ । एवमश्वि-
सरस्वतीन्द्रा इन्द्राय तेजसादि दधुरित्यर्थः सर्वापेक्षया दधु-
रिति बहुवचनम् ॥ ८० ॥

गोमदेषु शासुत्या अश्वीवद्यातमश्विना ।
वर्त्ती रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ८१ ॥

गृत्समददृष्टा अश्विदेवत्यास्त्रिस्त्री गायत्र्यः आद्या पाद-
निवृत्तायत्री त्रयः सप्तकाः पादनिवृत्तिति वचनात् । उ सु
निपातौ पादपूरणौ इकः सुजीति [पा० ६, ३, १३४] सुनि-
पाते परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः सुञ इति [पा० ८, ३,
१०७] सूत्रेण सु इत्यस्य षत्वम् पूर्वपदादिति [पा० ८, ३,

१०६] नासत्यशब्दनकारस्य णत्वम् । हे नासत्या नासत्यौ ! हे अश्विना ! हे रुद्रा ! रुद्रौ ! शत्रूणां रोदयितारी ! वृत्तिः विभक्तिव्यत्ययः वर्त्या मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गच्छतम् नृभिः पीयते सोमो यस्मिन् स नृपाय्यः क्रतौ कुण्डपाय्य-सञ्चाय्याविति [पा० ३, १, १३०] अत्र कुण्डशब्द उपलक्षकः नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते । किं कृत्वा गोमत् गावो विद्यन्ते यस्मिन् गोमत् अश्वावत् अश्वा विद्यन्ते यस्य तदश्ववत् मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना [पा० ६, १, १३१] अश्वशब्दस्य दीर्घः गोयुक्तमश्वयुक्तं च धनमादाय यज्ञं गच्छतमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

न यत् प॒गो नान्तर॑ आद॒धर्ष॑द् वृष॒ण्वसू॑ ।
दुःशंसो॑ म॒र्त्यी॑ रि॒पुः ॥ ८२ ॥

हे वृषण्वसू ! वृषा वृष्टिरेव वसु धनं ययोस्तौ यद्वा वृष्ट्या शासयतो लोकं स्थापयतस्तौ वृषण्वसू हे अश्विनी ! दुःशंसो दुष्टमपवादं शंसति कथयति दुःशंसोऽपवदिता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असम्बद्धः अन्तरः सम्बद्धः स्वकीयोऽपि ईदृशो मर्त्यो यत् यमिन्द्रं न आदधर्षीत् न आधृष्ट्यात् न पराभूयात् । स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिशुनोऽपि यमिन्द्रं पराभवितुं न शक्त इत्यर्थः । जिष्ट्वा प्रागल्भ्येऽस्मादातोर्यङ्गुगन्ताच्छ्रुतप्रत्ययः ॥ ८२ ॥

ता न् आवो॑ ढमश्वि॒ना र॒यिं पि॒शं॑ ग॒सं दृश॑म् ।
धि॒ष्णां वरि॑वोवि॒दम् ॥ ८३ ॥

हे धिष्णा धिष्णो धिष्णाग्निरूपौ ! धातारी वा हे

अश्विना ! युवां नोऽस्माकं रयिं धनमावोटमावहतम् आन-
यतमित्यर्थः वहतेर्लुङि परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम् । कीदृशं
रयिं पिशङ्गसंहृशं पिशङ्गं पीतं सम्यक् दृश्यते तत् पिशङ्ग-
संहृशम् पीतवर्णं सुवर्णमित्यर्थः । तथा वरिवोविदं वरिवो धनं
विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्सम् विदुल्ल लाभे इगुपधेति
[पा० ३, १, १३२] कः । यच्च धनं धनान्तरहेतुभूतं भवतीत्यर्थः
॥ ८३ ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनी-
वती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ८४ ॥

मधुच्छन्दोदृष्टाः सरस्वतीदेवत्यास्तिस्त्रो गायत्राः । सर-
स्वती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयतां वश कान्तौ यो यदि-
च्छति स तत् प्रति मच्छति अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत्वित्यर्थः ।
कीदृशी सरस्वती पावका पावयित्वा पवनं पावः शोधनं घञ्
पावं कायति कथयति पावका आतोऽनुपसर्गे कः [पा० ३,
२, ३] वाजेभिर्वाजैः अश्वैः वाजिनीवती, वाजा अस्मानि
विद्यन्ते यस्मां सा वाजिन्ने यज्ञक्रिया वाजिनी विद्यते
यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री । धियावसुः
धिया कर्मणा वसु धनं यस्याः सा धियावसुः छान्दसस्मृतीयाया
अलुक् ॥ ८४ ॥

चोदयित्वा स नृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् ।
यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ८५ ॥

सरस्वती यज्ञं दधे धारयति । कीदृशी स्रुतानां प्रियं
सत्यं स्रुतं प्रियसत्यवचनानां वेदत्रयीशब्दानां चोदयित्वा
धेरयित्वा सुद प्रेरणे विजन्ताङ्गुत् ततो ङीप् । सुमतीनां

शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती सुमतिदात्री-
त्यर्थः इन्द्रस्युभययेति [पा० ३, ४, ११७] शपोऽप्यार्ध-
धातुकत्वाण्विचो लोपः ॥ ८५ ॥

म॒हो अ॒र्णः सर॑स्वती॒ प्रचे॑तयति के॒तुना॑
धियो॒ वि॒श्व्वा वि॒राज॑ति ॥ ८६ ॥

सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अर्णः
उदकं प्रचेतयति प्रज्ञापयति प्रेरयति सर्वस्यां भूमौ वृष्टिं
कारयतीत्यर्थः । किञ्च विश्वाः सर्वाः धियः सर्वप्राणिस्था बुद्धीः
विराजति विराजयति दीपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति
तां सुमः ॥ ८६ ॥

इन्द्रा॑याहि चि॒त्रभा॒नो सु॒ता इ॒मे त्वा॒यवः॑ ।
अ॒ग्नीभि॑स्त॒ना पू॒तासः॑ ॥ ८७ ॥

मधुच्छन्दोदृष्टाः इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो गायत्रयः । चित्रा नाना-
विधा भानवो दीप्तयो यस्य स चित्रभानुः हे चित्रभानो !
इन्द्र ! त्वमायाहि आगच्छ । किमिति इमे सोमाः सुताः
अभिषुताः । कौटुशा इमे त्वायवः त्वां कामयन्ते त्वायवः सुपः
आत्मनः क्यच् [पा० ३, १, ८] क्याच्छन्दसीति [पा० ३,
२, १७०] उपत्ययः । तथा अग्नीभिः अग्नीत्यङ्गुलीनाम्
[निघ० २, ५] अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेषु च पूतासः
पूताः शोधिताः तनशब्दो दशापवित्रवाचो द्वितीयैकवचनस्य
पूर्वसवर्णः । शोधिताः सुताः सोमा इन्द्रोऽस्मान् पिबत्विति
कामयन्तेऽतोऽत्रायाहीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

इन्द्रा॑याहि धि॒येषि॒तो वि॒प्रजूतः॑ सु॒तावतः॑ ।
उ॒प ब्र॒ह्माणि॑ वा॒घ्रतः॑ ॥ ८८ ॥

हे इन्द्र ! धिया खबुद्ध्या इषितः प्रेरितः सन्नायाहि अन-
न्यप्रेरित आगच्छेत्यर्थः । कौटुशस्त्वं विप्रजतः जु गतौ विप्रै-
र्मैधाविभिरनुगतः सेवितः । किमित्यागन्तव्यमिति चेत्
सुतावतः छान्दसो दीर्घः सुतवतः सोममभिषुतवतो यजमा-
नस्य ब्रह्माणि हवीषि उप हविषां समीपे वाघतः ऋत्विजो
वर्त्तन्त इति शेषः वाघत इति ऋत्विङ्नामसु [निघ० ३, १८]
पठितम् ऋत्विजो हविरादाय स्थिता वर्त्तन्त इत्यायाहीत्यर्थः
॥ ८८ ॥

इन्द्रायाहि तूतु जान् उप ब्रह्माणि हरिवः ।
सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ८९ ॥

हरी अश्वी विद्येते यस्य स हरिवान् मतुवसो रुः सम्बद्धौ
कन्दसीति [पा० ८, ३, १] रुस्त्वम् हे हरिवः ! अश्ववन् !
हे इन्द्र ! तूतुजानः त्वरमाणः सन् त्वं ब्रह्माणि हवीषि उप
हवीषि प्रति आयाहि तूतुजान इति [निघ० २, १५]
क्षिप्रनाम । आगत्य सुते सोमेऽभिषुते सति नोऽस्माकं चनः
अन्नं सोमरूपं हविः दधिष्व उदरे धारय धि धारणे व्यत्ययेन
शपो लुकि हित्वं जुहोत्यादित्वात् अभ्यासस्यात्वं छान्दसम् ।
चन इत्यन्ननाम [निघ० २, ७] ॥ ८९ ॥

अश्विना पिबतां मधु सरं स्वत्या सजोषसा ।
इन्द्रः सुतामा वृत्रहा जुषन्तां सोम्यं मधु ।
॥ ९० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्वानुष्टुप् । अश्विना अश्विनौ मधु

मधुरस्वादं सोमं पिबतां मन्त्रयताम् । कौटुम्बी अश्विनो सर-
स्वत्या सजोषसा सजोषसौ जोषः प्रीतिः असुन् समानं जोषः
प्रीतिर्ययोस्तौ सरस्वत्या सह प्रीतिमन्तावित्यर्थः । किञ्चः
सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्तामा वृत्तं इतवान् वृत्तहा ईदृश इन्द्रः
अश्विनो सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं इविर्जुषन्ताम्
शिवन्ताम् मये चेति [पा० ४, ४, १३८] सोमशब्दात् मय-
उर्ये थप्रत्ययः सोममयं सोम्यम् ॥ ८० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शेकासन्त्यादिहोत्रान्तो विंशोऽध्यायो निरूपितः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

इमं मे वरुण शुधी इवमद्या च मृडय ।
त्वामवस्युराचक्षि ॥ १ ॥

प्रथम्य शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तसुमापतिम् । एकविंशो
ऽध्यायश्चे वेददीपो वितन्यते ॥ का० [१८, ७, ११] इमं मे
तत्त्वे त्वेककपालस्य । अवभृथेष्टी वारुणस्यैककपालस्य पुरो-
डाशस्य हे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः ॥ वरुणदेवत्वे गायत्री
त्रिष्टुभी शनःश्रेपदृष्टे । हे वरुण ! त्वं मे मम इमं इव-
माह्वानं शुधि मृष्टुं शमृषित्विति [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः
संहितायां दीर्घः । च पुनः अद्य दिने मृडयास्मान् सुख्य
यतोऽहं त्वामाचक्षे कामये आचक इति [निघ० २, ६]
कान्तिकर्मा । कौटुम्बीऽहम् अद्यस्युः अद्यमत्रः पालनप्रव-
तेरसुन् तदिच्छति अवस्युः सुपः आत्मनः क्यच् [पा० १, १,
८] क्वा इच्छति [पा० १, २, १७०] उप्रत्ययः आत्मनो
रक्षयन्तिस्वन् त्वामिच्छामीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत् त्वा॑ यामि॒ ब्रह्म॑णा॒ वन्द॑मान॒स्तदाश॑-
स्ते॒ यज॑मानो ह॒विर्भिः॑ । अहे॑ड॒मानो वरु॑ण॒ह
बो॒ध्यु॑रु॒शंस॒ मा न॒ आयुः॑ प्रमो॑षीः ॥ २ ॥

व्याख्याता [१८, ४८] ॥ २ ॥

त्वं नो॑ अ॒ग्ने वरु॑णस्य वि॒द्वान् दे॒वस्य॒ हेडो॑
अव॑यासिसी॒ष्ठाः । यजि॑ष्ठो व॒ह्नि॑तमः शोशु॑चानो
विश्व॑ा द्वेषा॑ंसि॒ प्रमु॑मुग्ध॒ऽस्मत् ॥ ३ ॥

का० [१८, ७, १४] अग्नीवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न
इति । अवभृथेष्टावैवाग्निवरुणयागे पुरोऽनुवाक्यायान्थे ॥
अग्निवरुणदेवत्ये त्रिष्टुभौ वामदेवदृष्टे । हे अग्ने ! त्व
नोऽस्मान् प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधमवयासिसीष्ठाः
निवर्त्तय यसु उपक्षये अवपूर्वस्य णिजन्तस्यास्याशीर्लिङ्गि
रूपम् । किञ्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि
अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरोक्कुर मुचेर्व्य-
क्ष्ययेन शपः झुः । कौटशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानन्
अजिष्ठः अतिशयेन यष्टा यजिष्ठः तुरिष्ठेमेयः स्विति [पा० ६,
४, १५४] ढचो लोपः । वह्नितमः ब्रह्मतीति वह्निः अत्यन्तं
ह्निर्वह्नितमः हविषां वोढा । शोशुचानः अत्यन्तं शोचते
शीप्यते शोशुचानः शोचतेर्यड्ङन्ताच्छानच्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

स त्वं नो॑ अ॒ग्नेऽव॒मो भ॑वोती॒ नेदि॑ष्ठो अ॒स्या
उष॑सो व्यु॒ष्टौ । अव॑यत्स्व नो वरु॑ण॒ ररा॑णो
वोहि॑ मृ॒डीक॑ सु॒हवो॑ न एधि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! स त्वमस्या उषसो व्युष्टौ व्यष्टिकालेऽस्मिन्

इति जतो जत्या अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्ठो-
ऽन्तिकतमः समीपतमश्च भव । अवतीत्यवमः अवतेरमप्र-
त्ययः । यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः तलो-
पस्त्रान्दसः । अत्यन्तमन्तिको नेदिष्ठः अन्तिकवाङ्योर्नेद-
साधाविति [पा० ५, ३, ६३] इष्टे परे नेदादेशः । किञ्च
रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयस्व अवयज अव-
पूर्वाद् यजतेर्लोटि शपो लुक् ततो मृडीकं सुखकरं हविः
वीहि भक्षय बी कान्तिव्याप्तित्तेपप्रजनखादनेषु । किञ्च
नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि भव घृसोरेद्वावभ्यासलोप-
श्चेति [पा० ६, ४, ११८] एकारः ॥ ४ ॥

महीम् पु मातरं सुव्रतानामतस्य पत्नीम्
वसे हुवेम । तुविन्नत्रामजरन्तीमुरुचीं सुश-
मंणिमदितिं सुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

का० [१८, ७, १५] आदित्यस्य सुव्रामाणम् महीमूषु
मातरमिति । आदित्यं चरुं यज्यमाणो निर्वपत्यादित्यमी-
जान इत्यादावन्ते चावित्यश्चरुस्तस्य सुव्रामाणमिति [६]
पुरोऽनुवाक्या . महीमू ष्विति याज्या ॥ अदितिदेवत्या
त्रिष्टुप् । उ सु निपातो पादपूरणौ संहितायामाद्यस्य दीर्घो-
ऽन्त्यस्य षत्वम् । वयमवसे अवितुं रक्षितुमदितिं हुवेम
आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः । कीदृशीमदितिं महीं मह-
तीम् । सुव्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् व्रतमिति
[निघ० ३, १] कर्मनाम । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयि-
त्रीम् । तुविन्नत्रां तुवीति [निघ० ३, १] बहुनाम बहुच-
तात् त्राणशीलाम् । अजरन्तीं न जीर्यति अजरन्ती तां
जरारहिताम् । उरु अक्षतीति उरुची बहुगमनशीलाम् ।

सुशर्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा यस्यास्ताम् । सुप्रणीतिं
शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् । अदितिर-
दीना देवमाता [निरु० ४, २२] ॥ ५ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माण-
मदितिं सुप्रणीतिम् । देवीं नावं स्वर्गि-
त्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमा स्वस्तये ॥ ६ ॥

अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् गयप्रातदृष्टा । देवीं देवसम्ब-
न्धिनीं नावं यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायविनाशाय वयमारु-
हेम यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गच्छेमेत्यर्थः । कीदृशीं नावं सुत्रामाणं
सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । द्यां
स्वर्गरूपां स्वर्गसेतुभूतामित्यर्थः । अनेहसमेह इति [निघ०
२, १३] क्रोधनाम नास्ति एहो यत्र क्रोधरहिताम् । यद्वा
लुप्तोपमानम् पृथिवीमिव सुत्रामाणं पालयित्रीं द्यामिवाने-
हसमक्रोधाम् । सुशर्माणं साधुशरणभूताम् । अदितिम-
खण्डितामदीनां वा । सुप्रणीतिं सुष्ठु प्रणयतीति सुप्रणीतिः
साधुप्रणेत्री । स्वर्गिनां साधुकेन्दुवालाम् अरिचशब्दः केन्दुवाल-
वाचकः अरित्रं केनिपातक इत्यभिधानात् [अमर० १, २,
२७] प्रयाजानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः । अनागसमनपरा-
धाम् । अस्रवन्तीमच्छिद्रां निर्दोषामित्यर्थः । ईदृशीं नाव-
मारुहेम संहितायां दीर्घः ॥ ६ ॥

सुनावमारुहेयमस्रवन्तीमनागसम् । श-
रिवास्वस्तये ॥ ७ ॥

स्वर्गसम्बन्धिनी देवत्या गायत्री । तद्वै सर्व एव यज्ञो नोः
स्वर्गेति श्रुतेः स्वर्गा नौर्यज्ञ एव । सुनावं शोभनां नावं यज्ञ-

रूपां स्वस्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायाहमारुहेय-
मारोहेयं यज्ञं कुर्यामित्यर्थः । कीदृशीमस्रवन्तीमच्छिद्राम् ।
अनागसं निरपराधां सर्वेष्टदामित्यर्थः । शतारित्रां बहुकेन्दु-
वालाम् ऋग्यजुःसामभिरित्यर्थः । स्मार्त्तं नावारोहणे विनि-
योगोऽस्या ऋचः ॥ ७ ॥

ॐ आ नो^१ मित्रावरुणा घृतैर्गव्यू^१तिमुक्षतम् ।
मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ ८ ॥

का० [१८, ७, १६] आ नः प्र बाह्वेति परस्यायाः ।
अवभृथादुदेत्य मैत्रावरुणा पयस्यया यजतीति या पयस्या
तस्या आ नो मित्रावरुणेति पुरोऽनुवाक्या प्र बाह्वेति
याज्या । मित्रावरुणदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे
मित्रावरुणा ! मित्रावरुणौ देवौ ! नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञ-
मार्गं घृतैर्युवामा उक्षतम् सर्वतः सिञ्चतम् । यद्वा गवि
पृथिव्यामूतिमवनहेतुभूतं क्षेत्रं घृतैः शुद्धोदकैः सिञ्चतम् ।
किञ्च हे सुक्रतू ! शोभनः क्रतुः कर्म ययोस्तौ हे सुकर्माणौ !
मध्वा मधुना रजांसि लोकानाम् उक्षतम् अनित्यमागमशासन-
मिति नुमभावः ॥ ८ ॥

प्र बाह्वा^१ सिञ्चतं जीवसे^१ न आ नो^१ गव्यू-
तिमुक्षतं घृतेन^१ । आ मा जने^१ श्रवयतं युवाना
श्रुतं मे^१ मित्रावरुणा ह्वेमा ॥ ९ ॥

मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे मित्रवरुणौ !
हे युवाना ! युवानौ ! तरुणौ द्विस्रजरसौ ! नोऽस्माकं जीवसे !
चिरं जीवनाय बाह्वा बाह्व प्रसिञ्चतमन्तर्भूतस्वर्थः प्रसार-

यत्नं जीवनमिन्द्रजिवावपात्र वाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः ।
 किञ्च नोऽस्माकं गव्यतिः चैत्रं घृतेन जलेन वा उच्यते सिद्ध-
 तम् । भवत्सिक्तजेन जिष्यवधान्यैः यत्स्निनं मा मां जने-
 जनपदेः युवामश्रवयतम् आत्मावयतम् इत्यमदात् इत्यमया-
 चीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः वृद्धभाव आर्षः । किञ्च
 युवां मे मम इमा इमानि इवा इवानि आह्वानानि श्रुतं
 शृणुतम् श्रुत्वा पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः शृणोतेः शपो रुक् ॥ ८ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो इवेषु देवतातर-
 मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकश्च रक्षाश्च-
 सि समेभ्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ १० ॥

वाजे-वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा
 षमृता ऋतन्नाः । अस्य मध्वः पितृत मादय-
 ध्वं तृप्ता यात पृथिभिदे वयानैः ॥ ११ ॥

का० [१८, ७, १७] वाजिनस्य शं नो वाजे-वाज इति ।
 पयस्यायां वाजिनयागोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोऽनुवाक्या
 वाजेःवाज इति याच्या ॥ व्याख्यातेः [८, १६, १८] ॥ १० ॥ ११ ॥

समिद्धो अग्निः समिधां सुसमिद्धो वरे-
 ष्यः । गायत्री हृन्दे हृन्दिद्यं त्वविर्गोर्वयो दधुः
 ॥ १२ ॥

का० [१८, ७, १८] वायोधस आप्रियः समिद्धो अग्निः
 समिधेति । वायोधसे पशौ समिद्धो अग्निरित्याद्या एकादश
 ऋच आप्रियः प्रयाजानां याच्या इति सूत्रार्थः ॥ एकादश
 आप्रीदेवत्या अशुष्टुभः सप्त्यात्रेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री हृन्दो

गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियः वीर्यं वयः सत्त्वमन्नमायुर्वा दधुः
 दधतु प्रयच्छन्तु । कीदृशोऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतया समिधः
 दीप्तः सुसमिधश्च अतिदीप्तः प्रयाजघृतेर्भिति शेषः वरेण्यः
 वरुणोयः सन्नजनीयः । कीदृशो गौः त्रयविः त्रयोऽवयोऽनुचर-
 त्वेन यस्य स त्रयविः यद्वा षण्मासावधिः कालोऽविः त्रयो-
 ऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तन्नूपाच्छुचि'व्रतस्तनूपाश्च सर'स्वती । उ-
 ष्णिहा छन्द' इन्द्रियं दित्यावाह' गौर्वयो' दधुः
 ॥ १३ ॥

तन्नूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः तन्नूनां गवां नपात् घृतं वा
 प्रयाजदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः हलन्तत्वादाप् उष्णिक
 छन्दः गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः दधतु ।
 कीदृशस्तनूपात् शुचिव्रतः शुचि शुद्धं व्रतं कर्म यस्य सः ।
 कीदृशी सरस्वती तनूपाः तन्नू शरीरं पाति रक्षतीति ।
 कीदृशी गौः दित्यत्राट् दित्यं हविर्वहतीति ॥ १३ ॥

इडाभिर्ग्निरौष्यः सोमो देवो अमर्त्यः ।
 अनुष्टुप्छन्द' इन्द्रिय पञ्चाविर्गौर्वयो' दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनुष्टुप्-
 छन्दः गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः इष्यः
 सुत्यः कीदृशः सोमः अमर्त्यः अमरणधर्मा कीदृशी गौः
 पञ्चाविः पञ्चावयोऽनुचराः कालविशेषा वा यस्य सार्धहिवर्षः
 ॥ १४ ॥

सुवर्हिर्ग्निरौष्यः पूषणवान् स्तीर्णवर्हि रमर्त्यः ।

बृहती छन्द इन्द्रियं त्रिवत्सो गौर्वयो दधुः ॥१५॥

शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता अग्निः बृहती छन्दः गौः एते चत्वार इन्द्रियं वयस्ये दधुः । कीदृशोऽग्निः पूषत्वान् पूषास्यास्तीति पूषा युक्तः स्तीर्णबर्हिः स्तीर्णं बर्हिर्यस्य सः अमर्त्यः अनश्वरः । कीदृशो गौः त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनुचरा वत्सरा वा यस्य स त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

दुरो देवोर्दिशो महीर्ब्रह्मा देवा बृहस्पतिः । पङ्क्तिश्छन्द इहेन्द्रियं तुर्व्यवाङ् गौर्वयो दधुः ॥ १६ ॥

दुरो हारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं सम्प्रसारणम् महीर्महत्यो दिशः ब्रह्मा देवा बृहस्पतिः पङ्क्तिश्छन्दः तुर्व्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति तुर्व्यवाट् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रं इन्द्रियं वयस्य दधुः ॥ १६ ॥

उषे यज्ञो सुपेशसा विश्वे देवा अमर्त्याः । त्रिष्टुप्छन्द इहेन्द्रियं पष्ठवाङ् गौर्वयो दधुः ॥१७॥

उषे द्विवचनाहिनं रात्रिष्व अमर्त्याः विश्वे देवाः त्रिष्टुप्छन्दः पष्ठं भारं वहतीति पष्ठवाङ्गोः एते पञ्चेहेन्द्रियं वयस्य दधुः । कीदृश्यौ उषे यज्ञो यज्ञौ महत्यौ । यज्ञ इति [विष्णु ३, ३] महत्नाम । सुपेशसा शोभनं पेषो रूपं ययोस्ते सुपेशसौ सुरूपे विभक्तेराकारः ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा भिषजन्द्रेण सयुजा युजा । जगती छन्द इन्द्रियमनड्वान् गौर्वयो दधुः ॥१८॥

दैव्या होतारी प्रयाजदेवी अयं अग्निरसौ च मध्यसो

वायुः । जगती छन्दः धनः शकटं वहतीत्यमडान् गीः एते
 चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयस दधुः । कौटशो हीतारौ भिषजा
 भिषजौ वैद्यौ इन्द्रेण संयुजौ सह युज्येते संयुजौ संयुक्तौ युजौ
 परस्परं संयुक्तौ ॥ १८ ॥

ति॒स्र इ॒डा सर॑स्वती भार॑ती म॒रुतो
 वि॒शः । वि॒राट् छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं धे॒नुर्गौर्न॑ वयो॑
 दधुः ॥ १९ ॥

इडा सरस्वती भारतीति तिस्रः प्रयाजदेव्यः मरुतो विशः
 इन्द्रप्रजाः विराट् छन्दः धेनुः दोग्धी गौश्च नकारसार्थे एते षट्
 इन्द्रे इन्द्रियं वयस दधुः ॥ १९ ॥

त्व॒ष्टा तुरी॑पो अ॒द्भु॒त इन्द्रा॑ग्नी पु॒ष्टि॒वर्ध॑-
 ना । द्वि॑प॒दा छन्द॑ इन्द्रि॒यमु॒क्षा गौर्न॑ वयो॑
 दधुः ॥ २० ॥

त्वष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपद छन्दः उक्षा सिक्ता गौश्च
 पञ्चन्द्रे इन्द्रियं वयस दधुः । कौटशः त्वष्टा तुरीपः तूर्णमा-
 प्रोति व्याप्रोति तुरीपः अद्भुतो महान् कौटशाविन्द्राग्नी पुष्टि-
 वर्धना पुष्टिं धनादिषोषं वर्धयतस्तौ पुष्टिवर्धनौ । नसार्धः
 ॥ २० ॥

श॒मिता॑ नो॒ वन॑स्पतिः सवि॒ता प्र॑सुवन्
 भग॑म् । क॒कुप्छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं व॒शा वै॒ह्वयो॑
 दधुः ॥ २१ ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुप्छन्दः वशा
 वन्धा गौः वैह्वत् गर्भणी गौः एते षड् इन्द्रे इन्द्रियं वयस

दधुः । कौटुशो वनस्पतिः नोऽस्माकं शमिता शमयति सुख-
यनि शमिता शमिता मन्त्र इति [पा० ६, ४, ५४,] छान्दसो
णित्तो लोपः । कौटुशः सविता भगं प्रसुवन् धनं प्रेरयन्
ददत् ॥ २१ ॥

स्वाहा यज्ञं वरुणः सुक्षत्रो भेषजं करत् ।
अतिच्छन्दा इन्द्रियं बृहदृषभो गौर्वयो दधुः
॥ २२ ॥

शोभनं चतत्रं चतत्राणं यस्य स सुक्षत्रः शोभनचतत्राता
वरुणः स्वाहा नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतिभिः प्रयाजदेवैः
सह यज्ञं भेषजं यज्ञलक्षणमौषधमिन्द्राय करत् करोतु ।
किञ्च अतिच्छन्दाः छन्दः बृहत् महान् ऋषभः समर्थो गौः
वरुणश्च स्वाहाकृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः
दधतु ददतु ॥ २२ ॥

वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृता
स्तुताः । रथन्तरेणा तेजसा हविरिन्द्रे वयो
दधुः ॥ २३ ॥

का० [१८, ७, २०] याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वपापुरोडाश-
पशूनां वसन्तेन ऋतुनेति । चकाराहायोधसे पशावेव षडृषो
यथाक्रमं वपादीनां याज्यानुवाक्याः वपायागे वसन्तेनेति
[२३] पुरोऽनुवाक्या श्रीशेषेति [२४] याज्या पशुपुरोडा-
शयागे वर्षाभिरिति [२५] पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति [२६]
याज्या हृदयादियागे हेमन्तेनेति [२७] पुरोऽनुवाक्या शैशि-
रेषेति [२८] याज्येति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुभः षट् लिङ्गोक्त-

देवता वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः । वसवो देवा इन्द्रे तेजसा सह
हविर्वपाख्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्थापयन्तु कीदृशा
वसवः वसन्तेन ऋतुना त्रिष्टता स्तोमेन. रथन्तरेण पृष्ठेन च
स्तुताः ॥ २३ ॥

ग्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे
स्तुताः । बृहता यशसा बलं हविरिन्द्रे वयो
दधुः ॥ २४ ॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयस्य दधुः । कीदृशा
रुद्राः ग्रीष्मेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्ति-
व्यत्ययः बृहता पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २४ ॥

वर्षाभिर्ऋतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे
स्तुताः । वैरूपेण विश्वीजसा हविरिन्द्रे वयो
दधुः ॥ २५ ॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विश्वा प्रजया भोजसा च सह हवि-
र्वयस्य दधुः । कीदृशाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन
तृतीयार्थे सप्तम्यौ वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २५ ॥

शारदेन ऋतुना देवा एकविंश ऋभव
स्तुताः । वैराजेन श्रिया श्रियं हविरिन्द्रे
वयो दधुः ॥ २६ ॥

ऋभवः ऋभुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयस्य दधुः ।
कीदृशाः शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन
श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः । सप्तमी तृतीयार्थे ॥ २६ ॥

इमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुत

स्तुताः । बलेन शक्तीः सहो हविरिन्द्रे
वयो दधुः ॥ २७ ॥

मरुतो देवाः इन्द्रे बलेन सह सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयंश्च
दधुः । कौटुशा मरुतः हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन
ज्ञाताः शक्तीरिति शाक्तरस्य योनिनिर्देशः शाक्तरस्य पृष्ठेन
ज्ञाता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शैश्विरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशोऽमृ-
ता स्तुताः । सत्येन रेवतीः क्षत्रं हविरिन्द्रे
वयो दधुः ॥ २८ ॥

अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षतत्राणं हविर्वयः शक्तिं
च इन्द्रे दधुः दधतु । कौटुशा अमृताः शारदेन ऋतुना त्रय-
स्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः रेवतीरिति रेवतस्य योनिः रेवतेन
पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

होता यच्चत् समिधाग्निमिडस्य देऽश्विनेन्द्रे
सरस्वतीमजो धूम्रो न गोधूमः कुवलैर्भेषजं
मधु शष्पेन तेज इन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता
घृतं मधु व्यन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २९ ॥

का० [१८, ६, १४] होता यच्चत्समिधाग्निमिति प्रया-
जप्रैषास्त्रिपशोः । होता यच्चत्समिधाग्निमिडस्य इत्यादयो
द्वादश कण्डिकास्त्रिपशोः प्रयाजप्रैषाः स्युः ॥ द्वादशाग्नीणां
प्रयाजयाज्यानां प्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अष्टिः ।
दैव्यो होता समिधा प्रयाजदेवतया सह अग्निमश्विना
अश्विनी इन्द्रं सरस्वतीं च इडः पदे गोपदे आहवनीये यच्चत्

यजतु गोपदे स्थाप्यत इत्यभिप्रायेणेदं वचनम् । तत्र यागे अजो धूम्रो मेषश्च गोधूमैः कुवलैः बदरैः शय्यैः अङ्कुरितव्रीहि-
भिश्च सहितो मेषजमौषधं भवति नकारौ चार्थौ इन्द्रायेति
शेषः । कौटुशं मेषजम् मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रिय-
सामर्थ्यप्रदम् । किञ्च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेण्यमानाः
सन्तः पयः परिस्नुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु
च व्यन्तु पिबन्तु सोम इति विभक्तिव्यत्ययः सर्वत्र हे होतर्म-
नुष्यहोतः ! त्वमपि आज्यस्य यज कर्मणि षष्ठी यजतिर्दानार्थः
अश्वरादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २८ ॥

होता यज्ञत्तनूनपात् सरस्वतीमविर्मेषो
न भेषजं पथा मधुमता भरन्नश्विनेन्द्राय वीर्य्यं
बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्त्रभिः पयः सोमः
परिस्नुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३० ॥

एकाधिका अत्यष्टिः । तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थं
इन्द्रायेति चतुर्थी द्वितीयार्थं नकारस्यार्थः । दैव्यो होता तनू-
नपातं प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रश्च यजतु । तत्र यागे
अविः अजः मेषश्च नस्यार्थं मधुमता रसवता पथा यज्ञमार्गेण
भरन् आत्मानं हरन् सन् बदरैर्वदरोकलैः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः
तोक्त्रभिरङ्कुरितव्रीहिभिर्यवैर्वा सहितो वीर्य्यं वीर्य्यकरं मेषजं
भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेण्यमानाः पयःपादौनि
व्यन्तु हे होतः ! त्वमपि आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ ३० ॥

होता यज्ञन्नराशसुं न नृग्नहुं पतिं
सुरया भेषजं मेषः सरस्वती भिषयथो न

चन्द्र॑ऽश्विनो॑र्व॑ पा इन्द्र॑स्य वी॒र्य्यं॑ ब॒दरै॑रु॒पवाका॑-
भिर्भेष॑जं तोक्त्र॑भिः प॒यः सोमः॑ प॒रिस्रु॑ता घृतं
मधु॑ व्यन्वाज्य॑स्य हो॒तर्य॑ज ॥ ३१ ॥

दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वतो सरस्वतीं भिषक्
भिषजोः अश्विनोः रथः रथश्च यच्चत् यजतु । कीटशो रथः
चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति चन्द्री सुवर्णमयः । रथस्य
यागोऽश्विनोरेव तदुक्तम् आयुधं वाहनं वापि सुतो यस्येह
दृश्यते तमेव तत्सुतं विन्द्यात्तस्यात्मा बहुधा हि स इति । सर-
स्वतौरथयोः प्रथमा द्वितीयार्थे भिषजि प्रथमा षष्ठ्यर्थे ॥ तत्र
सुरया सह नग्नहुं नग्नहुः किरवः मेषः वपाः बहुत्वान्निपश-
सम्बन्धिन्यो वपा बदरैः उपवाकाभिर्यवैः तोक्त्रभिश्च व्रीहिभिः
सहिता इन्द्रस्य वीर्य्यकरं भेषजं भवतु । अश्वरादयः पयसादीनि
पिबन्तु हे होतराज्यस्य यज देहि । कीटशं नराशंसं पतिं
पालकम् । नग्नहुः सुराकन्दः । नकारौ चार्थौ । द्वितीयो
भेषजशब्द आर्षः ॥ ३१ ॥

होता॑ यच्च॑दि॒डेडित॑ आ॒जुह्वानः॑ सर-
स्वती॑मिन्द्रं॑ बले॑न वर्ध॑यन्नृष॒भेण॑ गवे॑न्द्रि॒य-
मश्वि॑नेन्द्रा॒य भेष॑जं यवैः॑ क॒र्कन्धु॑भिर्मधु॑
ला॒जैर्न मा॑सरं॒ पयः॑ सोमः॑ प॒रिस्रु॑ता घृतं
मधु॑ व्यन्वाज्य॑स्य हो॒तर्य॑ज ॥ ३२ ॥

दैव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवता सरस्वतीमिन्द्रम-
श्विना अश्विनो च यच्चत् यजतु किं कुर्वन् ऋषभेण गवा च
धेन्वा च बलेन वर्धयन् इडादीन् समर्धयन् यजतु । कीटशो
होता ईडितः ऋत्विग्भिः सुतः आजुह्वानः इडादीनाम्नयन् ।

तत्र यवैः लाजैश्च सहितं मधु मासरमोदनं निस्त्रावं च इन्द्राय
इन्द्रियं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्विनरस्वतीन्द्रा होत्रेण्य-
मानाः पयत्रादीनि पिबन्तु हे होतः ! त्वञ्च यज ॥ ३२ ॥

होता यच्चद् बर्हिर्गुणां मदाभिषङ्गासत्या भि-
षजाश्विनाश्वाना शिशुमती भिषग्धेनुः सरस्वती
भिषग् दुहे इन्द्राय भेषजं पयः सोमः परिस्सुता
घृतं मधु व्यन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३३ ॥

दैव्यो होता ऊर्णमदाः ऊर्णमिव स्वदीयः बर्हिः प्रयाज-
देवं भिषजा भिषजौ वैद्यौ नासत्या न असत्यौ सत्यरूपौ
अश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीञ्च यच्चत् यजतु । तत्र
शिशुमतौ बालकापिता अश्वाना वडवा भिषक् धेनुः भिषक् च
इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे पूरयति । अश्वानादयो दक्षिणा
दीयन्ते । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१]
तलोपः । ते पयत्रादीनि व्यन्तु होतर्यज ॥ ३३ ॥

होता यच्चद्दुरो दिशः कवप्या न व्यच-
स्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो न रोदसी
दुधे दुहे धेनुः सरस्वत्यश्विनेन्द्राय भेषजं
शुक्रं न ज्योतिरिन्द्रियं पयः सोमः परिस्सुता
घृतं मधु व्यन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३४ ॥

दैव्यो होता दुरो हारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सरस्वती
सरस्वतीमश्विना अश्विनौ च यच्चत् यजतु नकाराच्चार्याः
हारशब्दस्य सम्प्रसारणम् । कौटुशीः हारः दिशः दिश इव साव-

काशः कवण्यः ससुषिराः अतएव व्यचस्वतीः व्यचो व्यचनं
गमनं विद्यते यासु ताः गमनवत्यः । दिशो दिक्कुल्या दुरो
हार अश्विभ्यां सहिताः सत्यो रोदसी व्यावापृथिव्यौ इन्द्राय
भेषजमौषधं दुहे दुग्धे । कीदृश्यौ रोदसी दुग्धे दुहः कब्ध-
श्चेति [पा० ३, २, ७०] हकारस्य धकारः । दुहे इत्यत्र
तलोपश्च वचनव्यत्ययः दुहते रोदसीभ्यां सकाशादिन्द्रायौषधं
दुहते इत्यर्थः । अकथितं चेति [पा० १, ४, ५१] द्विकर्मक-
त्वम् । सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय शुक्रं शुक्लं शुद्धं ज्योति-
रिन्द्रियं वीर्यञ्च दुहे दुग्धे । अन्यद् व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

होता यज्ञत् सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्विना
समञ्जाते सरस्वत्या त्विषिभिन्द्रे न भेषजं
श्येनो न रजसा हृदा श्रिया न मासरं पयः
सोमः परिस्सुता घृतं मधु व्यन्वाज्यस्य हातर्यज
॥ ३५ ॥

होता सुपेशमा सुरुपे उषे द्विवचनाद्रात्रिश्च नक्तोषे प्रयाज-
देवौ सरस्वत्या सहितौ अश्विनौ च यज्ञत् । तौ चाश्विनौ नक्तं
दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः हृदा
चित्तेन श्रिया च सह मासरं भेषजं मासररूपमौषधं श्येनः
श्येनपत्रं त्विषिं कान्तिञ्च इन्द्रे समञ्जाते संश्लेषयतः नका-
राश्वर्याः । ते पयभादीनि व्यन्तु हे होतः ! त्वं यज ॥ ३५ ॥

होता यज्ञद्वैव्या होतारा भिषज्श्विनेन्द्रं
न जागृवि दिवा नक्तं न भेषजैः शूषं सर-
स्वतौ भिषक् सीसेन दुह इन्द्रियं पयः सोमः

परि॒स्रु॒ता घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वा॒ज्यस्य॑ होत॒र्यज॑ ॥ ३६ ॥

दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यो होतारौ अयं अग्निरसौ च मध्यमः एतौ प्रयाजदेवौ भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ इन्द्रश्च यज्ञत् यजतु नौ चार्थौ । भिषग्भूता सरस्वतो भेषजैः सह शूषं बलमिन्द्रियं वीर्यं च सीधेन कृत्वा दुहे दुग्धे दुहेर्लट् लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१] तलोपः इन्द्रियार्थम् । कीदृशी सरस्वतो दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जागरणशीला स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] सेर्लुक् तां च दैव्यो होता यजतु । अश्विनादयः पयः आदीनि व्यन्तु हे होतः । त्वमपि यज ॥ ३६ ॥

होत॑ । य॒ज्ञत्ति॒स्रो दे॒वीर्नभे॑ ष॒जं त्रय॑स्त्रि॒धा-
त॑वोऽप॒सा रू॒पमि॒न्द्रे॑ हिर॒ण्यय॑म॒श्विने॒डा न
भार॑ती वा॒चा सर॑स्वती मह॒ इन्द्रा॑य दुह
इन्द्रि॒यं प॒यः सोमः॑ परि॒स्रु॒ता घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वा-
ज्यस्य॑ होत॒र्यज॑ ॥ ३७ ॥

नौ चार्थौ दैव्यो होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः प्रयाजदेवीः इन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यज्ञत् यजतु । या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणा भेषजमौषधं हिरण्ययं द्योतमानं रूपं च महस्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे । कैः कृत्वा त्रयस्त्रिधातवः त्रिभिः पशुभिः तृतीयाथे प्रथमा त्रयो धातवः प्रधानाङ्गोपयङ्लक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः वशवः ते च त्रयः आश्विनो धूम्रः सारस्वतो भेषः ऐन्द्र ऋषभः । कीदृशाः पशवः अपसः अप इति कर्मनाम

[निघ० २, १, १] विनो लोपः अपस्विनः कर्मवन्तः । त्रिभिः पशुभिर्भेषजरूपेन्द्रियमहांसि इन्द्राय दुग्धे । तेऽश्वगादयः पयन्नादीनि पिबन्तु हे हातः ! त्वमप्याज्यस्य यज घृतं देहि ॥ ३७ ॥

हीता यच्चत् सुरेतसमृषभं नर्यापसं त्वष्टा-
रमिन्द्रमश्विना भिषजं न सरस्वतीभोजो न
जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषग्यशः सुरया
भेषजं श्रिया न मासरं पयः सामः परि-
स्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३८ ॥

नकाराश्चार्थाः हीता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना
अश्विनौ सरस्वतीं भिषजश्च यच्चत् यजतु कीदृशं त्वष्टारं सुरे-
तसं शोभनं रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तम् यद्वा
सुष्टु रेतो यस्मात्तम् पुंसो रेतःकारणभूतम् ऋषभं वर्षितारम्
नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यामपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् ।
केन यजतु तदाह रभसः सोद्यमो भिषग्वैद्यभूतो यो वृकः
तेन प्रथमा तृतीयार्थे सुरायां वृकलोमानि क्षिप्यन्तेऽतो
वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषजं यन्मासरं तेन च यजतु ।
एवञ्च यागे षोडशेजः जूतिर्वेगः इन्द्रियं वीर्यं श्रिया सह
यशसेन्द्रे भवन्त्विति शेषः अश्वगादयः पयन्नादीनि व्यन्तु हे
हीतः ! त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

हीता यच्चद्वनस्पतिं शमितारं शत-
क्रतुं भीमं न मन्युं राजानं व्याघ्रं नमसा-
श्विना भामं सरस्वती भिषगिन्द्राय दुग्धे

इन्द्रियं पयः सोमः परिस्सुता घृतं मधु व्यन्त्वा-
ज्यस्य होतर्यज ॥ ३८ ॥

दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजिघ्र-
तीति व्याघ्रः व्याघ्रमिव राजानं शतक्रतुमिन्द्रमश्विना अश्विनौ
सरस्वती सरस्वतीश्च नमसा अग्नेन यक्षत् यजतु । कीदृशं
वनस्पतिं शमितारं पशूनां संस्कर्त्तारं यूपरूपेण भीमं भयङ्करं
मनुं क्रोधात्मानम् । भिषक् वैद्यरूपा या सरस्वती इन्द्राय
भामं क्रोधमिन्द्रियं वीर्यञ्च दुहे दोग्धि । ते वनस्पत्यादयः
इज्यमानाः पयसादीनि पिबन्तु हे होतर्यज ॥ ३८ ॥

होता यक्षद्ग्नौ स्वाहाज्यस्य स्लोकानां
स्वाहा मेदसां पृथक् स्वाहा कागमश्विभ्यां
स्वाहा मे षं सरस्वत्यै स्वाह ऋषभमिन्द्राय
सिंहाय सहस इन्द्रियं स्वाहाग्निं न भेष-
जं स्वाहा सोममिन्द्रियं स्वाहेन्द्रं सुत्रा-
माणं सवितारं वरुणं भिषजां पतिं स्वाहा
वनस्पतिं प्रियं पाशो न भेषजं स्वाहा देवा
आज्यं वा जुषाणो अग्निर्भेषजं पयः सोमः
परिस्सुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज
॥ ४० ॥

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यक्षत् यजतु ।
किञ्च आज्यस्य घृतस्य स्लोकानां विप्रुषां स्वाहा सुष्ठु पाह
शोभनं वदति इत्यचोऽतस्तिड इति [पा० ६, ३, १३५] दीर्घः

ब्रुवो रूपम् यजमान इति शेषः यजमानो घृतविन्दून् शोभ-
नान् वदतीत्यर्थः कर्मणि षष्ठी । मेदसां वपासस्वन्धिनां पृथक्
स्वाहा . वपासस्वन्धिमिदांसि समीचीनानीति पृथक्वदति ।
अश्विभ्यामश्विनोरथे ऋगं शोभनमाह । सरस्वत्यै मेषं शोभन-
माह । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्य्यप्रदमृषभं सु आह कीटशायेन्द्राय
सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंहस्तस्मै शत्रूणामभिभ-
वित्ते तथा सहसे बलात्मकाय । मेषजं हितकारिणमग्निञ्च
सु आह नश्वार्थः इन्द्रियं वीर्य्यप्रदञ्च सोमं सु आह एतावग्ना-
षोमावाज्यभागौ सु आहेत्यर्थः । सुष्टु त्रायते सुवामा तं सुत्रा-
माणमिन्द्रं सवितारं भिषजां वैद्यानां पतिं वरुणञ्च सु आह
पशुपुरोडाशदेवताः सु आहेत्यर्थः । प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं
भेषजञ्च पशुदेवतानां वनस्पतिं प्रयाजदेवं सु आह नकार-
श्वार्थः । आज्यपा देवा आज्यपान् देवान् सु आह प्रयाजानु-
याजा वै देवा आज्यपाः । स्वाहेति क्रियाया यजमानः कर्त्ता
देवा ह वा ऊचुर्हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञं सप्स्थापयेत्यु-
पक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारिणैव यज्ञं समस्थापय-
न्नित्याहेति श्रुतः समाप्तिवचनाः स्वाहाकराः । मेषजमौषध-
भूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रे-
ज्यमानाः पयश्चादौनि व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज
॥ ४० ॥

होत॑ । यच्च॑ दृश्विनौ॑ ऋगस्य॑ वपाया॑ मेद॑सो
जुषे॑त । ह॒विर्ही॑त॒र्यज॑ । होत॑ । यच्च॑त्सर॑स्वतीं
मे॒षस्य॑ वपाया॑ मेद॑सो जुषे॑त । ह॒विर्ही॑त॒र्यज॑ ।
होत॑ । यच्च॑ दिन्द्र॑मृष॒भस्य॑ वपाया॑ मेद॑सो जुषे॑-

तां हविर्हीतयज ॥ ४१ ॥

का० [१८, ६, २२] होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम् । होता यक्षदश्विनौ छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम् होता यक्षदिन्द्रमृषभस्येति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् प्रैषा एककण्डिकायामिति सूत्रार्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्त-देवताः तत्राद्यास्त्रयो वपानां प्रैषाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिच्छन्दः द्वितीयस्य द्व्यधिका प्रथमद्वितीययोरैकाधिका । दैव्या होता अश्विनौ यक्षत् यजतु इष्यमानौ तावश्विनो छागस्य वपाया मेदसः सम्बन्धि हविर्जुषेतां सेवेताम् मेदः स्निग्ध-भागः । हे होतर्यज ॥ होता सरस्वतीं यक्षत् सा मेघस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे होतः ! त्वं यज ॥ होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ४१ ॥

होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रं
सुवामाणमिमे सोमाः सुरामाणश्छागैर्न मे षै-
र्ऋषभैः सुताः शष्पैर्न तोक्मभिर्लाजैर्महस्वन्तो
मदा मासरेण परिष्कृताः शुक्राः पर्यस्वन्तो-
ऽमृताः प्रस्थिता वो मधुश्चुतस्तानश्विना सर-
स्वतीन्द्रैः सुवामा वृत्रहा जुषन्तां सोम्यं मधु-
पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतयज ॥ ४२ ॥

का० [१८, ६, २३] ग्रहाणां चतुर्थः । होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थी ग्रहाणां प्रैषः ॥ होता यक्षद-श्विनौ सरस्वतीं सुष्ठ रक्षितारमिन्द्रश्च यक्षत् यजतु । एवं होतारमुक्त्वाध्वर्यूनाह हे अध्वर्यवः ! इमे सोमाः वो शुभाकं

युष्माभिः सुताः अभिषुताः । कीदृशाः सोमाः छागैर्मेषैः ष-
भैश्च सुरामाणः सुष्ठु रमयन्ति ते सुरामाणः रमणीयाः रम-
तेरनणप्रत्ययः पशुभिः कृत्वा रमणीयाः नौ चार्थौ सुरावन्तः
सुरामया वा । तथा शष्यैः तोक्त्वाभिर्यवाङ्कुरैर्लाजैश्च महस्वन्तः
तेजोयुताः । मदाः मदयन्ति तर्पयन्तीति मदाः । मासरेण
पूर्वोक्तेन परिष्कृताः अलङ्कृताः सम्पर्युपेभ्य इति [पा० ६,
१, १३७] सुट् । शुक्राः शोचिषन्तः । पयस्वन्तः पयसा युक्ताः
अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिसुखं चलिताः ।
मधुसुतः मधु स्रोतस्ते ते मधुस्त्राविणः । अश्विनौ सरस्वती
सुत्रामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान् सोमान् जुषन्तां
शेवन्तां सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु तृप्यन्तु व्यन्तु राजन्तां
हविर्भक्षयन्तु वा । हे हातः ! त्वमपि यज ॥ ४२ ॥

होता यच्चदश्विनौ छागस्य हविष आत्ता-
मद्य मध्यतो मेट् उङ्कृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा
पौरुषेय्या गृभो घस्तां नूनं घ्रासे अच्चाणां यव-
सप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणा-
मग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रो-
णितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां
करत एवाश्विना जुषेतां हविर्हीतर्यज ॥ ४३ ॥

का० [१८, ६, २४] हविषामुत्तरे यथावेत्सु । चतु-
र्यात् प्रेषादग्रे पठ्यमाना होता यच्चदश्विनौ छागस्य हविष
इत्याद्यास्त्रयो यथालिङ्गमाश्विनादिहविर्यागानां प्रेषा इत्यर्थः ॥

दैव्यो होता अश्विनो यज्ञत् यजतु । ताविज्यमानावश्विनौ
 छागस्य हविषः छागसम्बन्धि हविः आत्तामभक्षयताम् कर्मणि
 षष्ठी । किञ्च अयं अस्मिन् दिने मध्यतः उदरमध्यादुद्धृतमुद्धृतं
 मेदो वपारूपं चात्ताम् ह्यग्रहोर्भस्कुन्दसि कथमुद्धृतम् तत्राह
 द्वेषोभ्यः द्विषन्तीति द्वेषांसि द्विषेरसुनुप्रत्ययः यज्ञहेष्टृणि
 असुररक्षांसि तेभ्यः उद्धृतम् यावत्तानि पराभवायागच्छन्ति
 ततः पुरैवोद्धृतमित्यर्थः तथा गृभः गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप्
 तस्या गृभ इडायाः पुरा प्रथममुद्धृतम् वपायामिडाप्रयोजना-
 भावात् । कौटुश्या गृभः पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौरुषेयो
 ऋत्विगर्था तस्याः ॥ तावश्विनो नूनं निश्चितमङ्गानां घस्ता-
 मङ्गानि भक्षयताम् घस्त् अदने विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः ॥
 कौटुशानामङ्गानाम् घासे अज्राणाम् एकपदम् घासे यासे
 अजराणां नवानां रुचिजनकानाम् अन्यानि यासेषूत्तरोत्तर-
 मरुचिं जनयन्ति नेमानि । तथा यवसप्रथमानां यवसाना-
 मन्नानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानाम् मांसत्वात् । एतद्वै परम-
 मन्नायं यन्मांसमिति श्रुतेः ॥ सुमत्क्षराणां सुमत् स्वयं ।
 क्षरन्ति तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् सुमदिति स्वयमित्यस्य
 पर्यायः । शतरुद्रियाणाम् रुद्र इति स्तोत्रनामसु [निघ०
 ३, १६, १२] पठिते रुद्रस्य स्तोत्रिमा रुद्रियाः सुतयः
 [शतमसु १ रुद्रिया येषां तेषाम् बहुमन्त्रैः सुतानामित्यर्थः ।
 अग्निश्चात्तानाम् अग्निना स्वात्तानामास्त्रादितानां पाकवाले
 पूर्वमग्निना सुमृतानामित्यर्थः । पीवोपवसनानाम् पीवस्-
 शब्दोऽसुसन्तः स्थूलवाची पीवसां स्थूलानामङ्गानामुपसमीपे
 वसनं स्थितिर्येषां तानि पीवोपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसमी-
 पस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः उपवसने पीव इति प्रातिशाख्य-
 सूत्रेषु [३, १, १३] उपवसने परे पीवसो विसर्गलोपः ।

किञ्च पार्श्वतः पार्श्वप्रदेशात् श्रोणितः कटिप्रदेशात् शितामतो
बाहुप्रदेशात् उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः छेदनप्रदेशः तस्मात् ।
एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् नित्यवौषयोरिति [पा० ८, १, ४]
द्वित्वम् प्रसङ्गात् अवत्तानामवदानधर्मेण गृहीतानामङ्गावय-
वानामश्विनौ घस्ताम् तान् भक्षयतामिति पूर्वेण सम्बन्धः ।
एव एवमश्विना अश्विनौ हविर्जुषेतां सेवेताम् भक्षितावदानौ
तौ करतः कुरुतः तृप्तिमिति शेषः विकारणव्यत्ययः पुनर्वचन-
मादराय । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज । शितामशब्देन
बाहुयकयोनिमेदांस्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

होता यच्चत् सरस्वतीं मे षस्य हविष आव-
यद्य मध्यतो मेद् उद्भृतं पुरा द्वेषीभ्यः पुरा
पौरुषेय्या गृभो घसन्नूनं घासे अङ्गाणां यवस-
प्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरु द्वियाणामग्नि-
ष्वत्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः
शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां कर-
देवत् सरस्वती जुषतां हविर्हीतर्यज ॥ ४४ ॥

होता सरस्वतीं यच्चत् या सरस्वती मे षस्य हविषः हविः
आवयत् अभक्षयत् आङ्पूर्वस्य वेतेर्लङि रूपम् यद्वा भक्षयत्
लेटि वाडागमे रूपम् । अथ मध्यतो मेद् इत्यादिव्याख्या
पूर्ववत् । सा अङ्गानि घसत् । एवं सरस्वती हविर्जुषतां
तृप्तिं च करटित्येकवचनानि । अन्यदक्तम् ॥ ४४ ॥

होता यच्च दिन्द्रमृषभस्य हविष आवयद्य
मध्यतो मेद् उद्भृतं पुरा द्वेषीभ्यः पुरा पौरु-

षेय्या ग॒भो घस॑न्न॒नं घा॑से अ॒ञ्चाणां॑ यव॑सप्रयमा-
ना॑ सु॒मत्क्ष॑राणा॑ शतरु॒द्रिया॑णामग्निष्व॒त्ता-
ना॑ पीवो॑पवसनानां पा॒र्ष्वतः॑ श्रो॒णितः॑ शि-
ता॒म॒त उ॑त्सादतोऽङ्गा॑दङ्गा॒दव॑सानां कर॑देव-
मिन्द्रो॑ जुषता॑ ह॒विर्ही॑तर्यजं ॥ ४५ ॥

होता इन्द्रं यत्तत् स इन्द्र ऋषभस्य हविष आवयत्
भक्षयत् एवमिन्द्रो हविर्जुषतामित्यन्तं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

होता यच्च॑ वन॒स्पति॑मभि हि पि॒ष्टत॑मया
रभि॑ष्ठया रश्न॒याधित॑ । यत्र॒ ता॒श्वेनो॒न्का॑गस्य
ह॒विषः॑ प्रि॒या धामा॑नि॒ यत्र॒ सर॑स्वत्या मे॒ षस्य॑
ह॒विषः॑ प्रि॒या धामा॑नि॒ यत्रेन्द्र॑स्य ऋष॒भस्य॑
ह॒विषः॑ प्रि॒या धामा॑नि॒ यत्रा॒ग्नेः प्रि॒या धामा॑नि॒
यत्र॒ सोम॑स्य प्रि॒या धामा॑नि॒ यत्रेन्द्र॑स्य सु॒वा-
म्णाः प्रि॒या धामा॑नि॒ यत्र॑ स॒वितुः प्रि॒या धामा॑-
नि॒ यत्र॒ वरु॑णस्य प्रि॒या धामा॑नि॒ यत्र॒ वन॒स्पतेः॑
प्रि॒या पा॑था॒सि यत्र॑ दे॒वाना॑माज्य॒पावां प्रि॒या
धामा॑नि॒ यत्रा॒ग्नेर्ही॑तुः प्रि॒या धामा॑नि॒ तत्रै॒तान्
प्र॒स्तुत्ये॑वोप्र॒स्तुत्ये॑वोपाव॒स्रच्च॑ द्र॒भी॑यस इ॒व क॒त्वौ
कर॑देवं दे॒वो वन॒स्पति॑र्जुषता॑ ह॒विर्ही॑तर्यजं
॥ ४६ ॥

का० [१८, ६, २५] उत्तमो वनस्पतिस्त्रिष्टुततोः । यन्ते

पथ्यमानौ होता यज्ञहनस्पतिमभि होता यज्ञदग्निं खिष्ट-
 क्तमिति क्रमेण वनस्पतियागे खिष्टक्यागे च प्रैषी ॥ यूपो
 देवता । दैव्यो होता वनस्पतिं यूपमभियज्ञत् अभियजतु हि
 यस्मात् वनस्पतिः रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशु-
 निति शेषः दधातेर्लुङि स्थाघोरिञ्चेतीकारः [पा० १, २,
 १७] क्रीडश्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्टशब्दो रूपवाची अत्यन्तं
 पिष्टा सुरूपा पिष्टतमा तथा । रभिष्ठया रभते पशूर्भिय-
 च्छतीति रब्धी ढच् डीप् अत्यन्तं रब्धी रभिष्ठा तथा तुम्ह-
 न्दसीति [पा० ५, ३, ५८] इष्टनि ढचो लोपः समर्थयेत्यर्थः ॥
 इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते यत्र अग्निनोः सम्बन्धिनः छागस्य
 हविषः छागरूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि
 स्थानानि वर्त्तन्त इति शेषः । एवमग्रेऽपि । यत्र सरस्वत्या
 मेघस्य मेघरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य
 ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां
 स्थानानि । यत्राग्नेः प्रियाणि धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि
 धामानि एतावाज्यभागौ । यत्र सुतामूण इन्द्रस्य प्रियाणि
 धामानि यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र वरुणस्य
 प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवाः । यत्र वनस्पतेः
 प्रियाणि पार्थासि अन्नानि । अथ यत्र आज्यपानां देवानां
 प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि । यत्र होतुरग्नेः खिष्ट-
 क्ततः प्रियाणि धामानि । एतान् छागादीन् पशून् रभीयस
 इव कृत्वी रभन्ते ते रब्धारः अत्यन्तं रब्धारो रभीयांसः [सरभ-
 सांस कृत्वा इवस्वार्थः प्रस्तुत्येव प्रकर्षेण सुत्वा च उपस्तुत्येव
 उप समीपे सुत्वा च इवौ चार्थौ तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु
 वनस्पतिर्देव उपावस्रत्तत् उपावस्रजतु स्थापयतु सृजेर्लुङि रूपं
 खेटि वा सिन्धुलं खेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्रत्ययेऽङागमि

घ रूपम् वनस्पतिदेव एव करत् करोतु हविश्च जुषताम् । हे
मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज ॥ ४६ ॥

होता यच्चदग्निं स्विष्टकृतमयाड्ग्निर-
श्विनोष्ठागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट् सर-
स्वत्या मे षस्य हविषः प्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य
ऋषभस्य हविषः प्रिया धामान्ययाड्ग्नेः प्रिया
धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययाडिन्द्र-
स्य सुत्राम्णः प्रिया धामान्ययाट् सवितुः
प्रिया धामान्ययाड् वरुणस्य प्रिया धामान्य-
याड् वनस्पतेः प्रिया पाशांस्ययाड् देवाना-
माउयपानां प्रिया धामानि यच्चदग्नेर्हीतुः
प्रिया धामानि यच्चत्स्वं महिमान्मायजता-
मेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा
जुषतां हविर्हीतर्यज ॥ ४७ ॥

स्विष्टकृतमग्निदेवता । होता स्विष्टकृतमग्निं यच्चत् यजतु
योऽग्निः स्विष्टकृतं अश्विनोः छागस्य हविषः सम्बन्धीनि
प्रियाणि धामानि अयाट् अयाचीत् इष्टवान् अवदानानि
यजति स्मेत्थर्थः । एवमग्रेऽपि । सरस्वत्या मे षस्य हविषः
प्रियाणि धामानि अवदानानि अयाट् इन्द्रस्य ऋषभस्य
हविषः प्रियाणि धामानि अयाट् एताः प्रधानदेवताः । अग्नेः
प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य विष्णोः पाशांस्ययाट् अयाट् एतावा-

ज्यभागौ । सुष्ठु चायते सुत्राम्ण इन्द्रस्य प्रिया० सवितुः
 प्रिया० वरुणस्य प्रिया० एताः पशुपुरोडाशदेवताः । वनस्पतेः
 प्रिया० एतत्प्रधानाङ्गम् । आज्यपानां देवानां प्रिया० एते प्रया-
 जानुयाजाः । होतुरग्नेः खिष्टकृतः स्व स्यैव प्रियाणि धामानि
 यक्षत् इष्टवान् । स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यक्षत् । किञ्च आ
 इज्याः समन्ताद् यष्टुं योग्या एज्याः यागार्हाः इषः इच्छन्ति
 इषः सकामाः प्रजाः आयजतां सम्यक् यजन्तु वचनव्यत्ययः
 प्रजा यागशोला यागयोग्याश्च भवन्त्वित्यर्थः । स जातवेदाः
 खिष्टकदग्निः अध्वरा अध्वरान् यज्ञान् कृणोतु करोतु हविश्च
 जुषताम् । हे मनुष्यहोतः ! त्वं यज । विभक्तोराकारः ॥ ४७ ॥

देवं ब॒र्हिः सर॑स्वती सुदे॒वमिन्द्रे॑ अ॒श्वि-
 ना । तेजो॑ न चक्षु॑र॒द्योर्ब॑र्हिषा दधु॑रिन्द्रि॒यं
 वसु॑वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज ॥ ४८ ॥

का० [१८, ७, ८—९] अनुयाजप्रैषा देवं बर्हिरिति
 याज्याश्च । देवं बर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादश कण्डिकास्ति-
 पशोरनुयाजानां प्रैषा याज्याश्च भवन्तीत्यर्थः ॥ एकादशानु-
 याजप्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्षस्तिष्टभः
 व्यवहितपदप्रायाः । शोभना देवा यस्य तत् सुदेवं यद्बर्हिः देव-
 मनुयाजदेवता तेन बर्हिषा सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ
 च इन्द्रे तेजो दधुः दधतु अक्षीः इन्द्रनेत्रयोः चक्षुः इन्द्रियं
 च दधुः नकारश्चार्थः । एवमग्रेऽपि । वसुवने वसुवनाय
 धनलाभाय वसुधेयस्य वसुनो धेयं वसुधेयं तस्य वसुनिधामाय
 च अश्विसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः !
 त्वमपि यज । सप्तमीषष्ठौ चतुर्थ्ये ॥ ४८ ॥

देवीर्द्वारो' अश्विना भिषजेन्द्रे सरस्वती ।
 प्राणं न वीर्यु' नसि द्वारो' दधुरिन्द्रियं वसुवने'
 वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४९ ॥

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था । या द्वारो देवीः
 यज्ञगृहद्वारो देव्योऽनुयाजदेवाः ताभिर्द्वारिभिः सह भिषजा
 अश्विना वैद्यावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं बलं दधुः नसि
 इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं घ्राणमिन्द्रियं च दधुः । वसु०
 व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

देवी उषासावश्विना सुत्वामेन्द्रे सरस्वती ।
 बलं न वाचमास्य उषाभ्यां उदधुरिन्द्रियं वसु-
 वने' वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५० ॥

नक्तोषासाविति प्राप्तौ छान्दस आदिपदलोपः । उषासा
 देवी नक्तोषसौ अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुषाभ्यां नक्तोषोभ्यां सह
 अश्विनौ सुत्वामा शोभनरक्षणकर्त्री सरस्वती च इन्द्रे बलं
 दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिमिन्द्रियं च दधुः
 नक्षार्थः । वस्वित्युक्तम् ॥ ५० ॥

देवी जोष्ट्री सरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्धयन् ।
 श्रोत्रं न कर्णयोर्ग्रो जोष्ट्रीभ्यां दधुरिन्द्रियं
 वसुवने' वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५१ ॥

ये जोष्ट्री जोषयित्वा सुखस्य सेवयित्वा देवी देव्यौ अनु-
 याजदेव्यौ द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा शस्यं च समा चेति
 कात्यक्यः [निरु० ८, ४१, ६] ताभ्यां जोष्ट्रीभ्यां सह सरस्वती
 अश्विना अश्विनी च इन्द्रमवर्धयन् कथमवर्धयन् तत्राह इन्द्रे

यशो दधुः तत्कर्णयोश्च ओत्रमिन्द्रियं दधुः । वसु० ॥ ५१ ॥

दे॒वी ज॒र्जाहु॑ती दु॒घे सु॒दुघेन्द्रे॑ सर॒स्वत्य॒-
श्वि॒ना भि॒षजा॑वतः । शु॒क्रं न ज्योति॑ स्तन॒यो-
राहु॑ती ध॒त्त इन्द्रि॒यं वसु॑वने॑ वसु॒धेय॑स्य
व्यन्तु॑ यज॑ ॥ ५२ ॥

उत्तरार्धे आहुतीशब्दस्तृतीयार्थः । जोष्टोरेव देवताविकल्पः । ये देवी जर्जाहुती जर्जा रसवती आहुतिराज्ञानं होमो वा ययोस्ते जर्जाहुती दुघे दुग्धस्ते दुघे कामपूरके सुदुघे सुदोहने ताभ्यामाहुतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः भवन्ति रक्षन्ति वचनव्यत्ययः । कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधति स्तनयोः शुक्रमिन्द्रियं च धत्तः वचनव्यत्ययः नञार्थः । आस्थ्यातमन्यत् ॥२५॥

दे॒वा दे॒वानां॑ भि॒षजा॑ हो॒तार॑विन्द्र॒म-
श्वि॒ना । व॒षट्कारैः॑ सर॒स्वती॑ त्विषिं॑ न
हृ॒दये॑ म॒तिं हो॒त॑भ्यां दधुरिन्द्रि॒यं वसु॑वने॑
वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॑ यज॑ ॥ ५३ ॥

देवानां देवा देवो यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्यां होत॑भ्यां सह वषट्कारेण सह भिषजौ अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रमिन्द्रे त्विषिं कान्तिं दधुः हृदये मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं च दधुः नञार्थः । वसु० उक्तम् ॥ ५३ ॥

दे॒वीस्ति॒स्रस्ति॒स्रो दे॒वीर॑श्वि॒नेडा॒ सर॑स्व-
ती । शु॒षं न म॒ध्ये नाभ्या॑मिन्द्र॒ाय दधुरिन्द्रि॒यं
वसु॑वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॑ यज॑ ॥ ५४ ॥

यास्त्रिभ्यो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवोः विभ-
क्तिव्यत्ययः ताभिस्त्रिभ्यः देवोभिः सह अश्विनो सरस्वतो
इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च शूषं बलमिन्द्रियं च दधुः
नञ्चार्थः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरूथः सरस्वत्या-
श्विभ्यामौयते रथः । रेतो न रूपममृतं जनित्र-
मिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वसुवने बहुध-
यस्य व्यन्तु यज ॥ ५५ ॥

नरा अस्त्रिन्नासोनाः शंसन्तीति यास्त्रोक्तेः [निरु० ८, ६]
नराशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो वीर्यं रूपं सौन्दर्यम-
मृतं जनित्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् दधातु-
नञ्चार्थः । कीदृशो नराशंसः इन्द्रः इन्द्रतोतीन्द्र ऐश्वर्यवान्
इति परमैश्वर्ये । त्रिवरूथः त्रीणि वरूथानि गृहाणि सद्यो
हविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः । तथा त्वष्टा त्वञ्चति करोति
कर्मा जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तेः । यस्य नराशंसस्य रथः
सरस्वत्या अश्विभ्यां च दैयते नीयते जज्ञते । वसु व्याख्यातम्
॥ ५५ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो अश्वि-
भ्यां सरस्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पच्यते मधु ।
ओजो न जूतिर्ऋषभो न भामं वनस्पतिर्नी-
दधदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज
॥ ५६ ॥

वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं वीगं

भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतिर्यूपः
इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति फलति इन्द्राय फलं
ददाति नकारौ चार्थौ । कौटुशो वनस्पतिः देवैर्हिरण्यपर्णः
हिरण्यरूपाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्यमयानि पर्णा-
नीत्यर्थः । अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलः शोभनं पिप्पलं
फलं यस्य सः अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानी-
त्यर्थः । ऋषभः पूज्यः ऋषभशब्दः पूजावचनः । वसु० ॥५६॥

दे॒वं ब॒र्हि॒र्वारि॑तीनामध्व॒रे स्त्री॑र्णम॒श्विभ्या॑-
मूर्ण॑म॒दाः सर॑स्वत्या॒ स्योनमिन्द्र॑ ते॒ सदः॑ ।
ई॒शायै॑ म॒न्युं राजा॑नं ब॒र्हिषा॑ दधुरिन्द्रि॒यं
वसु॑वने॒ वसु॑धेय॒स्य व्यन्तु॑ यज॒ ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र ! वारितीनां वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता
वारितयः तासां जलोद्भवानामोषधीनां सम्बन्धि बर्हिः ते तव
सदः सदसि अध्वरे यज्ञे अश्विभ्यां सरस्वत्या च स्त्रीर्णमास्तृतं
कौटुशं बर्हिः देवं दीप्यमानम् जर्णमदाः जर्णमिव मदीयः
कान्दसः ईयोलोपः अत एव स्योनं सुखरूपम् । किञ्च अश्वि-
सरस्वत्यः बर्हिषा सह राजानं दीप्यमानं मन्युं क्रोधमिन्द्रियं
च हे इन्द्र ! त्वयि दधुः किमर्थम् ईशायै ऐश्वर्याय ईशनमीशा
तस्यै गुरोश्च हल इति [पा० ३, ३, १०३] स्त्रयधिकारे ईश-
तेरप्रत्ययः स्त्रीत्वादाप् । वसु० उक्तम् ॥ ५७ ॥

दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृद् दे॒वान् य॑ च॒द् यथा॑-
यथ॑ हो॒तार॒ विन्द्र॑म॒श्विना॑ वा॒चा वा॒चं सर॑-
स्वतीम॒ग्निं सोमं॑ स्विष्ट॒कृत् स्विष्ट॑ इन्द्रः ।

सुत्रामा सविता वरुणो भिषगिष्टो देवो वन-
 स्पतिः स्विष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टो अग्निर-
 ग्निना होता होत्रे स्विष्टकृद्यशो न दधदिन्द्रि-
 यमूर्जमपचितिं स्वधां वसुवने वसुधेयस्य
 व्यन्तु यज ॥ ५८ ॥

शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथा-
 यथं यथास्वं यो यथा इष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यक्षत्
 इष्टवान् । कान् देवानत आह होतारो अयं चाग्निरसौ च
 मध्यमो वायुः होतृमैत्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च
 वाचा मन्त्रेण वाचं च यक्षत् सरस्वतीमग्निं सोमं च । किञ्च
 स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी सुत्रामा शोभनरक्षकः मनिन्-
 प्रत्ययः इन्द्रः स्विष्टः सुष्ठु इष्टः सविता वरुणो भिषगिष्टः वन-
 स्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवाः प्रयाजानुयाजाः स्विष्टाः अग्नि-
 रधिष्ठाता अग्निना भौमेन इविर्हारा सुष्ठु इष्टः । किञ्च
 होता दैव्यः स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नम-
 पचितिं पूजां स्वधां पितृर्थमन्नं दधत् ददातु नकारस्वार्थः ।
 वसुवननाय वसुधनाय च देवा व्यन्तु इविरदन्तु मनुष्यहोत-
 र्यज ॥ ५८ ॥

अग्निमद्य होतारमवृणोत यां यजमानः पचन्
 पत्नीः पचन् पुरोडाशान वृषन्नश्विभ्यां छागं
 सरस्वत्यै मे षमिन्द्राय ऋषभं सुन्वन्नश्विभ्यां ।
 सरस्वत्या इन्द्राय सुत्रामणे सुरासोमान् ॥ ५९ ॥

का० [१८, ७, १०] अग्निमद्येति सूक्तावाकप्रैषः ।

अग्निमद्य होतारमित्यादिः सूक्ता ब्रूहीत्यन्तः कण्डिकात्रया-
 ष्वकः सूक्तवाके प्रैषो भवति ॥ लिङ्गोक्तदेवतः प्रैषः । प्रथमा
 अष्टिः द्वितीया धृतिः तृतीया विक्रतिः । अयं यजमानोऽद्य
 अग्निं होतारमवृणोत व्रतवान् वृणातेर्लङ् । किं कुर्वन् पक्तीः
 पक्तव्यानि हवींषि पचन् । सामान्येनोक्ता विशेषमाह पुरो-
 डाशान् पचन् अश्विभ्यामश्विनोरथे छागं बध्नन् यूपे इति शेषः
 सरस्वत्यै मेषं बध्नन् इन्द्राय ऋषभं च बध्नन् तथा अश्विभ्यां
 सरस्वत्यै सुत्राम्णे रक्षकाय इन्द्राय च सुरा सोमान् सुवन्
 अग्निमवृणोत ॥ ५८ ॥

सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदश्विभ्यां
 छागेन सरस्वत्यै मेषेणोन्द्राय ऋषभेणाक्षं स्ता-
 न्मेदस्तः प्रति पचतागृभीषतावीवधन्त पुरो-
 डाशरपुरश्विना सरस्वतौन्द्रः सुत्रामा सुरा-
 सोमान् ॥ ६० ॥

अद्य वनस्पतिर्देवः छागेन कृत्वा अश्विभ्यां सूपस्था अभ-
 वत् सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः छागेनाश्विनोः सेवां चका-
 रेत्यर्थः मेषेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् ऋषभेण इन्द्राय
 सूपस्था अभवत् वनस्पतिना छागमेषोर्षभैरश्व्यादीनामुपस्थानं
 कृतम् । तत्कथं ज्ञायते तत्राह अश्व्यादयो मेदस्तः मेदो वपा-
 मारभ्य तान् छागादीन् अक्षन् अभक्षयन् । पुनः पचता
 पचन्ते तानि पचता पचतानि पक्तानि अवदानानि प्रत्यगृ-
 भीषत प्रत्यगृह्णन् पचतेर्मृदशियजिपर्विपचमितमिनमिहयै-
 भ्योऽतजिति [उख० ३, १०८] अतच्प्रत्ययः भूतेऽपि दृश्यन्त
 इति [पा० ३, ३, २] वचनाद्भूतेऽपि द्रष्टव्यः विभक्तोराकारः ।

पुनस्ते पुरोडाशैरवीष्टधन्त ऐधन्त । किञ्च अश्विना सरस्वती
सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीतवन्तः पातेलङ् पिबादेशा-
भावच्छान्दसः ररक्षुर्वा । सुराश्च सोमाश्च तान् सुरामयान्
सोमान् वा ॥ ६० ॥

त्वामद्य ऋषि आर्षेय ऋषीणां नपादवृणी-
तायं यजमानो बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष मे
देवेषु वसु वार्याय च्यत इति ता या देवा
देव दानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्त्रा च
गुरस्त्रेषितश्च हेतोरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

देव्यां होता अग्निरुच्यते । हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः ! हे
आर्षेय ! यजमानार्षेयैर्व्रियते इत्येवं सम्बोध्यते हे ऋषीणां
नपात् ! पुत्रायं यजमानः बहुभ्यः सङ्गतेभ्यः मिलितेभ्यो देवेभ्य
इति हेतोरथ त्वामेव आ अठणीत सम्यग् वृत्तवान् । इति किम्
एषोऽग्निर्मे मङ्गं देवेषु वारि वृत्तुं योग्यं वारि वरणीयं वसु
धनमायच्छते आदास्यते यजतेर्दानार्थाङ्गुट् मया देवेभ्यो दातुं
ग्रहीष्यते इत्यर्थः । किञ्च हे देव अग्ने ! या यानि ता तानि
दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः तानि दानानि अस्मै यजमा-
नाय आशास्त्र च इच्छ तानि यजमानाय दातव्यानीति
इच्छेत्यर्थः । आगुरस्त्र च उद्यच्छ च गुरी उद्यमे तुदादिः
दानायोद्यमं कुरु आकारौ चकारौ च भिन्नक्रमौ । हे हीतः !

त्वमिषितः प्रेषितोऽमि प्रेरितोऽसि कथम् तदाह भद्रवाच्याय
वक्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्रवाच्यं तस्मै
भद्रं ब्रूहीति प्रेषितोऽमीत्यर्थः । किञ्च सूक्ता सूक्तानि त्वं ब्रूहि
इति सूक्तवाकाय सूक्तवचनाय सूक्तानि वक्तुं मानुषः होता च
प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

एकविंशोऽयमध्यायो याज्यादिप्रेषणान्तिमः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्या आयुर्मे
पाहि । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवोऽश्विनोर्बा-
हुभ्यां पुषाणो हस्ताभ्याम् । आददे ॥ १ ॥

सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फालान्शुक्लाष्टम्यामा-
रम्भः ॥ का० [२०, १, ८,] निष्कं प्रतिमुञ्चन् वाचयति
तेजोऽसीति । चतुःसुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः तं
यजमानकण्ठे प्रतिबध्नन्नध्वर्युस्तेजोऽसीति मन्त्रं पाहीत्यन्तं
वाचयति तं च निष्कं प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्यवे
दद्यादिति सूतार्थः ॥ चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां
प्रजापतिर्ऋषिः । तेजोऽसीत्यस्य सौवर्णं निष्कं देवता ।
प्राजापत्यानुष्टुप् । हे निष्क ! तेजोऽसि आग्नेयत्वात् ।
शुक्रमग्नेर्वीर्यं चासि अग्निर्ह वाऽपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य
तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्विरण्यमभवदिति श्रुतेः । अमृतं च
वर्द्धतापेऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् दानेनामृतत्व-
प्रदानाच्च द्विरण्यदा अमृतत्वं भजन्त इति श्रुतेः । आयुष्याः
आयुः पातीति आयुषो गोपायिता अतो याचे मे ममायुः

पाहि रक्ष यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमायुः प्रार्थ्यते ॥ का० [२०, १, २७] देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मवृक्षं भन्त्स्वामीत्याह । देवस्य त्वेत्यादि-सरमारपन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशारत्निं दर्भमयीं द्विगुणामश्वबन्धनार्थां रशनां रक्षुमादाय ब्रह्मवृक्षमित्यादि-तेन-राध्यासमित्यन्तं मन्त्रं [४] ब्रह्मवाणं प्रत्या-हेति इत्यर्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् [१, १०] ॥ १ ॥

इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य पूर्वं आयुषि विदथेषु कव्या । सा नो अस्मिन् सुत आवभूव ऋतस्य सामन् सरमारपन्ती ॥ २ ॥

यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप् । सवनं सुतं यज्ञः भावे ऋतः नोऽस्माकमस्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आवभूव उत्पन्ना । कीदृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् साम्नि समारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपन्ती रप् उक्ती उच्चारयन्ती यज्ञप्रसारो भवत्विति वदन्तीत्यर्थः । सा का विद्यते लभ्यते स्वर्गो यैस्ते विदथाः यज्ञाः विदथेषु यज्ञेषु विदथेयगिति अथक्-प्रत्ययः कव्या कवयः विभक्तोर्थादेशः सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३८] यज्ञेषु कुशलाः प्रजापत्यादयो वामिमां रशनामृतस्य यज्ञस्य पूर्वं प्रथमे आयुषि प्रारम्भे इत्यर्थः अगृभ्णन् अगृह्णन् या पूर्वैर्गृहीता सा रशनात्रोद्भूता इत्यर्थः ॥ २ ॥

अभिधा असि भुवनमसि यन्तासि धर्ता । स त्वमग्निं वैश्वानरं सप्रथसं गच्छ स्वाहा-कृतः ॥ ३ ॥

का० [२०, १, २८] तं बधानेति ब्रह्मानुष्वातीऽभिधा ।

असीति बध्नात्यश्वम् । तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधु-
 हीति मन्त्रेण ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असीत्यादि-स्वगा-
 त्वा-देवेभ्यः प्रजापतय इत्यन्तेन मन्त्रेण रश्मनयाश्वं बध्नाति ॥
 लिङ्गोक्तदेवतानि यजूषि अश्वो देवतायस्य । हे अश्व !
 यस्त्वमभिधा असि अभिधीयते स्तूयत इत्यभिधाः क्लिप् भुवनं
 सर्वेषामाश्रयश्चासि यन्ता नियमनकर्त्ता वासि धर्त्ता जगद्धार-
 यिता च । स एवंविधः त्वं स्वाहाकृतः स्वाहाकारेण कृतः
 हुतः सन् अग्निं गच्छ प्राप्नुहि । क्रीदृशमग्निम् वैश्वानरं
 विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रथसं प्रथतेरसुनप्रत्ययः ।
 प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्सहितम् यदा सर्वतस्तिर्य्यगूर्ध्वमधश्च
 प्रथते सप्रथाः तम् सर्वतः शब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मन्नश्वं
 भन्त्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासम् ।
 तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुहि ॥४॥

हे अश्व ! त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्रजाप-
 त्यर्थं च स्वगा करोमीति शेषः खैनेव गच्छतीति स्वगा
 ङाजन्तः विभक्तोर्डादेशो वा स्वयंगामिनमित्यर्थः ॥ ब्रह्मन्नश्वम्
 ब्रह्मा देवता ब्रह्माणामामन्वयते हे ब्रह्मन् ! अश्वं भन्त्यामि
 बन्धनं करिष्यामि बध्नातेर्लृटि स्यपि एकाचो बध इति [पा०
 ८, २, ३७] भषत्वम् । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेना-
 श्वबन्धेनाहं राध्यासं राध संसिद्धौ सिद्धिं कर्मसमाप्तिरूपां
 प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ् ॥ ब्रह्मा प्रसीति तं बधान अध्वर्युदैवर्तं
 यजुः । हे अध्वर्यो ! यं बन्धुमिच्छसि तमश्वं बधान । किमर्थम्
 देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धनेन राधुहि सिद्धिं यज्ञ-
 समामिलक्षणां प्राप्नुहि राधेः स्वादित्वाङ्गोऽपि अ प्रत्ययः ॥ ४ ॥

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । इन्द्रा-
ग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । वायवे त्वा जुष्टं
प्रोक्षामि । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ।
सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि । यो अर्वा-
न्तं जिघांसति तमभ्युमीति वरुणः परो
मर्तः परः श्वा ॥ ५ ॥

का० [२०, १, ३७] स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति
प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् । ततोऽध्वर्युः स्थावरास्ताडागादिस्था
अपो गत्वा ताभिरङ्गिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति ॥
लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्च यजूषि । हे अश्व ! प्रजापतये जुष्टं
त्वा त्वां प्रोक्षामि सिञ्चामि अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाश्वे
वीर्यं दधाति । तथा च श्रुतिः [१३, १, २, ५] प्रजापतिर्वै
देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनां
वीर्यवत्तम इति । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनेन्द्रा-
ग्निरिवाश्वे भोजो दधाति । तथा च श्रुतिः [१३, १, २, ६]
इन्द्राग्नौ वै देवानामोजस्वितमा भोज एवास्मिन् दधाति
तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितम इति । वायवे जुष्टं प्रीतं त्वां
प्रोक्षामि अनेन वायोरिवाश्वे वेगं दधाति । तथा च श्रुतिः
[१३, १, २, ७] वायुर्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन् दधाति
तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठ इति आशिष्ठो वेगवत्तरः ।
विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो दधाति
विश्वे वै देवा यशस्वितमा यश एवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः
पशूनां यशस्वितम इति [१३, १, २, ८] श्रुतेः । सर्वेभ्यो
देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेन सर्वा देवताः अश्वे दधाति ।

सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोचामीति सर्वा एवास्मिन् देवता
 अश्वे अन्वायातयतीति [१३, १, २, ८] श्रुतेः ॥ का० [२०,
 २, १] यो अर्वन्तमिति वाचयति । शूद्राद्वैश्यायां जातं न
 पुंसा अध्वर्युप्रेरितेन चतुर्नेत्रे शुनि खादिरमुशलेन हते सति
 यो अर्वन्तमित्यादि-वरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचयति ॥
 गायत्री पूर्वार्धेऽश्वस्तुतिः परेऽर्धे लिङ्गोक्तदेवता । यः अर्वन्त-
 मश्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति अर्वणस्त्रसावनज इति [पा०
 ६, ४, १२७] तन्तादेशः हन्तेः सन्नन्ताङ्गट् वरुणः तमश्वं
 जिघांसन्तमभ्यमीति हिनस्ति अम् हिंसायाम् एतस्य लटि
 तुरुशुशम्यम इति [पा० ७, ३, ८५] ईप्रत्ययः ॥ का० [२०,
 २, ४] वेतसकटेनाधोऽश्वं ध्नावयति परो मर्त्त इति । वेतस-
 तरुक्तेन कटेन मृतं श्वानमश्वधो जले तारयति ॥ अश्वं
 जिघांसुर्मर्तो मनुष्यः परः पराभूतः अधस्पदं नीतः श्वा च
 परः पराकृतः श्वरूपेणाश्वहन्तेव पराकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अग्ने॒य॒ स्वाहा॑ । सोमा॑य॒ स्वाहा॑ । अ॒पां
 मोदा॑य॒ स्वाहा॑ । स॒वि॒त्रे॑ स्वाहा॑ । वा॒यवे॑
 स्वाहा॑ । वि॒ष्णा॑वे॒ स्वाहा॑ । इन्द्र॑ाय॒ स्वाहा॑ ।
 ब्रह्म॑स्पत॒ये॒ स्वाहा॑ । मि॒त्राय॑ स्वाहा॑ । वरु॑-
 णाय॒ स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

का० [२०, २, ३, ४] अग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेति
 जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं सहस्रं वावर्त्तम् । ततः स्थावरा-
 भ्योऽद्भ्यः सकाशादश्वमग्निपार्श्वमानीयाग्नये स्वाहेत्येकक-
 ण्डिकाककेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सक्तदृष्टहीत्वा जुह्वा स्तोकी-
 यसंज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोति यद्दानुवाकमधर्त्यावर्त्य सहस्र-

माज्याहुतोर्जुहोतीति सूत्रार्थः । दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेव-
तानि । अङ्गतीत्यग्निः । सुनोतीति सोमः । अपां जलानां
मोदाय मोदयति हर्षयति मोदः । सूते सविता । वातीति
वायुः । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुः । इन्दतीन्द्रः । ब्रह्मतां वेदानां
पतिर्वृहस्यतिः । मियति स्त्रिह्यति मित्रः । हृणोति भक्तं
भजते वरुणः । एताभिराहुतिभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं
ददाति । तथा च श्रुतिः [१३, १, ३, ३] एतावन्तो वै सर्वे
देवास्तेभ्य एवैनं जुहोतीति ॥ ६ ॥

हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्गृताय स्वाहा क्रन्दते
स्वाहावक्रन्दाय स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथाय
स्वाहा गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निवि-
ष्टाय स्वाहोपविष्टाय स्वाहा संदिताय स्वाहा
बल्बते स्वाहासीनाय स्वाहा शयानाय स्वाहा
स्वपते स्वाहा जाग्रते स्वाहा कूजते स्वाहा
प्रबुद्धाय स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा विचृ-
ताय स्वाहा संहानाय स्वाहोपस्थिताय स्वा-
हायनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ॥ ७ ॥

का० [२०, ३, ३] दक्षिणाग्नी जुहोति हिङ्गाराय
स्वाहेति प्रक्रमान् । एतदर्थमेवोद्धृते दक्षिणाग्नी प्रतिमन्त्रं
प्रक्रमसंज्ञान् होमानेकोनपञ्चाशज्जुहोतीत्यर्थः ॥ अश्वस्ये-
कोनपञ्चाशच्चेष्टितानि व्यापाराः कण्डिकादयेन । हिङ्ग-
रणं हिङ्गारस्तस्मै । हिङ्गृताय कृतं यद्विद्धृतं तस्मै । क्रन्दतीति
क्रन्दन् । अथ नीचैः क्रन्दतीत्यवक्रन्दः । प्रोथतीति प्रोथन्

प्रोथृ पर्यापणे । प्रकृष्टः प्रोथो घोणा यस्य घोणा तु प्रोथम-
स्त्रियाम् । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः ।
निविशते निविष्टः । उपविशतोत्युपविष्टः । सम्यक् दितं लूनं
खण्डनं यस्य स संदितः । वल्लतीति वल्लान् । आस्तेऽसावा-
सीनः । श्येतेऽसौ शयानः । स्वपिति स्वपन् । जाग्रतीति
जाग्रत् । कूजतीति कूजन् । प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः । विजृम्भते
विजृम्भमाणः । चृती दीप्तौ विशेषेण चर्त्तति विचृतः । संहान-
नाय सङ्गतशरीराय । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः ।
प्रकृष्टमयते प्रायणः तस्मै स्वाहा ॥ ७ ॥

यते स्वाहा धावते स्वाहो द्द्रावाय स्वाहो-
द्द्रुताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकताय
स्वाहा निष्रसाय स्वाहोत्थिताय स्वाहा
जावाय स्वाहा बलाय स्वाहा विवर्त्तमानाय
स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा विधुन्वानाय स्वाहा
विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृ-
ण्वते स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा
वीक्षिताय स्वाहा निमेषाय स्वाहा यदत्ति
तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मूत्रं
करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृताय
स्वाहा ॥ ८ ॥

एतीति यन् । धावतीति धावन् । उत् अधिको द्रावो
गतिर्यस्य स उद्द्रावः । उत् अधिकं द्रुतं यस्य स उद्द्रुतः ।
शू इति करोतीति शूकारः । शूकतमस्यास्ति शूकतः । निषो-

दति निषोदन् । उत्तिष्ठते उल्यितः । जवते जयो वेगवान् ।
 बलमस्यास्ति बलः । विवर्त्तते स विवर्त्तमानः । विवर्त्तते स्म
 विवृत्तः । विधुनुते कम्पते स विधुन्वानः । विधूयतेऽसौ
 विधूतः । श्रोतुमिच्छति शृश्रूषमाणः ज्ञाश्रुस्मृष्टशां सन इति
 [पा० १, ३, ५७] शानन् । शृणोति शृण्वन् । ईक्षते स ईक्ष-
 माणः । ईक्षते स्मेति ईक्षितः । विशेषेणेक्षितो वीक्षितः ।
 निमिषति निमेषः । यत् किञ्चित् अस्ति तस्मै । यत् जला-
 टिकं पिबति तस्मै पानकर्त्रे । यन्मूत्रं करोति तस्मै मूत्र-
 यते । करोति कुर्वन् । कृतमस्यास्ति कृतः । तस्मै स्वाहेति
 सर्वत्र । इत्येकोनपञ्चाशत् प्रक्रमाः ॥ ८ ॥

तत्स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यं॒ भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि ।

धियो॒ यो नः॑ प्रचोद॒यात् ॥ ९ ॥

षडृचः सवितृदेवत्या गायत्राः सावित्रीणामिष्टीनां याज्या-
 नुवाक्याः ॥ आद्या व्याख्याता [३, ३५] ॥ ९ ॥

हि॑र॒ण्य॑पा॒णिमु॒तये॑ स॒वि॒तार॒मुप॑ह्वये । स॒
 चे॒त्ता दे॒वता॑ प॒दम् ॥ १० ॥

मेधातिथिदृष्टा । अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि ।
 किमर्थम् ऊतये अत्रनाय । कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिं
 हिरण्ययौ पाणी यस्य तम् । यतः स सविता चेत्ता चेतयिता
 सर्वज्ञः । देवता । पदं स्थानं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

दे॒वस्य॑ चे॒ततो॑ म॒हीं प्र स॑वि॒तुर्ह॑वामहे ।
 सु॒म॒तिं॑ सु॒त्यर॑धसम् ॥ ११ ॥

वयं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां बुद्धिं प्रह्वामहे प्रक-

प्रेण प्रार्थयामहे । कीदृशस्य सवितुः चेततः चेततीति चेतन्
तस्य जानतः । कीदृशीं सुमतिं महीं महतीं सत्यराधसं
सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्यास्ताम् यद्वा सत्यं राधयति साध-
यति सा सत्यराधास्ताम् ॥ ११ ॥

सुष्टुतिं सुमतीवधो रातिं सवितुरी-
महे । प्र देवाय मतोविदे ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थ्यौ षष्ठर्थे । वयं सवितुर्देवस्य
सुष्टुतिं शोभनां सुतिं रातिं दानञ्च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचा-
महे छन्दसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] क्रियापदात् परः
प्रशब्दः । कीदृशस्य सवितुः सुमतीवधः शोभनां मतिं वर्ध-
यति सुमतिवत् तस्य संहितायामेतद्दोषः । तथा मतोविदे
सर्वेषां मतिं वेत्ति मतिवित् तस्य पूर्ववद्दोषः ॥ १२ ॥

रातिं सत्यतिं महे सवितारमुपह्वये ।
आसवं देववीतये ॥ १४ ॥

अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि महे पूजयामि च मह
पूजायाम् । किमर्थम् देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदृशं
सवितारं रातिं राति ददातीति रातिः तम् जतियूतीत्या-
दिना [पा० ३, ३, ८७] कर्त्तरि क्लिप्रत्ययान्तो निपातः ।
सत्यतिं सतां पतिं पालकम् । आसवम् आभिमुख्येन सौति
कर्म्मण्यनुजानाति आसवस्तम् पचाद्यजन्तः ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्मतिमासवं विश्वदेव्यम् ।
धिया भगं मनामहे ॥ १४ ॥

सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति वयं धिया बुद्ध्या भगं धनं
मनामहे याचामहे ; सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्मासु दानतत्परा भव-

त्वित्यर्थः । कीदृशं भगम् आसवम् आसौत्यनुजानाति येन
 आसवस्तम् धनेन सर्वेषामाज्ञां दातुं शक्यत इत्यर्थः । विश्व-
 देव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितम् धनेनैव देवतर्पणादित्यर्थः
 ॥ १४ ॥

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अम-
 र्त्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १५ ॥

तिस्रः खिष्टकृति पुरोऽनुवाक्याः । अग्निदेवत्या गायत्र्यो
 यथाक्रमं सुतम्भरविश्वामित्रविश्वरूपदृष्टाः । हे अध्वर्यो ! त्वं
 स्तोमेन सुत्या अग्निं बोधय अवगतार्थं कुरु । किं कुर्वन्
 समिधानः समिन्हे स समिधानः सन्दोपयन् । दं दृशमग्निम्
 अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् सोऽग्निर्बोधितः सन्नोऽस्माकं हव्या
 हवींषि देवेषु दधत् धारयतु अस्य सोऽधिकारोऽस्ति ॥ १५ ॥

स हव्यावाडमर्त्यं उशिग् दूतश्चनो हितः ।
 अग्निर्धिया समृश्वति ॥ १६ ॥

सोऽग्निर्धिया बुद्ध्या समृश्वति सङ्गच्छते देवैः सह हवि-
 र्दानाय । कीदृशोऽग्निः हव्यवाट् हव्यं वहतीति हविषा
 वोढा । अमर्त्यः मरणहीनः । उशिक् वष्टि उश्र्यते वा सर्व-
 रित्युशिक् कामनीयः मेधावी वा । दूतः देवानां दूत्यकर्ता ।
 चनोहितः चन इत्यन्ननाम [निरु० ६, १६] चनसेऽन्नाय
 हितः हवीरूपान्नस्यादनाय स्थापितः ॥ १६ ॥

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुपब्रुवे ।
 देवाँर॥ आस'ाद्याद्विह ॥ १७ ॥

यमग्निमहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपब्रुवे
 कथयामि । किम् तदाह । हे अग्ने ! इह यज्ञे त्वं देवान-

सादयात् आसादय स्वापय कीदृशमग्निं दूतं देवानां
हव्यवाहं हविषां वोढारम् ॥ १७ ॥

अज्जी॑ ज॒नो हि प॑वमान॒ सूर्य्य॑ वि॒धारे॒
शक्न॑ना पयः । गो॒ज्जी॑र॒या रं॑ह॒माणः॑ पु॒रन्ध्या॑
॥ १८ ॥

अरुणत्वसदस्यभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्वा पिपौलिक्रामध्या
कृतिरनुष्टुप् । यस्या आद्यतृतीयौ पादौ द्वादशार्धौ द्वितीयो-
ऽष्टांशः सा पिपौलिक्रामध्या कृतिरनुष्टुप् जागतावष्टकश्च
कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपौलिक्रमध्वेति वचनात् । पवमान-
स्तुतिः । हे पवमान ! त्वं सूर्य्यमजीजनः उत्पादितवानसि जने-
र्यिजन्तासुद् शक्नना शकनं शक्न शक्नु शक्नौ मनिन्प्रत्ययः
शक्नना सामर्थ्येन पयः जलं विधारे विशेषेण धारयामि तृष्टये
केन हेतुना गोजीरया जीवनं जीरा वस्त्र रेफः छान्दसः
गवां जीरा गोजीरा तथा मवां जीविकाहेतुना जलं धारयसि
तासां हविषा यन्ननिष्पत्तेः प्राणिनां जीवनाच्च । कीदृशस्य
पुरन्ध्या रंहमाणः पुरं बहु दधाति पुरभिर्धारा तथा रंह-
माणः रंहत इति रंहमाणो गच्छन् दशापवित्राद्द्रोणकलशम-
भिगच्छन्नित्यर्थः । विधारे विधारये विधारयसि पुरुषव्यत्ययः
धारयतेस्त्रुडि सटि उत्तमैकवचने धारये इति प्राप्ते छन्दस्यु-
भयथेति [पा० ३, ४, ११७] शितोऽप्यार्धधातुक्त्वे सति खेर-
निटौति [पा० ६, ४, ११] शिलोपे धारे इति रूपम् ॥ १८ ॥

वि॒भूर्मा॑त्रा प्र॒भूः पि॒त्राश्वो॑ऽसि ह्यो॒ऽस्य-
त्यो॑ऽसि मयो॒ऽस्यर्वा॑सि स॒मि॑रसि वा॒व्यु॑सि वृषा-
सि नृम॑णा असि । ययु॒र्नामा॑सि शिशु॒र्नामा॑-

स्यादित्यानां पत्वान्विहि । देवा आशापाला एतं
 देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रक्षत । इह
 रन्तिः । इह रमताम् । इह धृतिः । इह स्वधु-
 तिः स्वाहा ॥ १६ ॥

का० [२०, २, १८] अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्व-
 कर्णे जपतो विभूर्मात्रेति । तृतीयायां सावित्र्यामिष्टौ
 समाप्तायामध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति
 सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवतं यजुः अतिजगतीच्छन्दस्कम् । माता
 पित्रेति तृतीये पञ्चम्यर्थे हे अश्व ! त्वं माता मातुः पृथिव्याः
 सकाशात् विभूरसि विभवति विभूः समर्थोऽसि पित्वा पितुः
 सकाशाद्दिवः प्रभूः समर्थोऽसि इयं वै मातासा पिता ताभ्या-
 मेवेनं परिददातीति [१३, १, ६, १] श्रुतेः । अथ नाम-
 भिरश्वं स्तौति त्वमश्वोऽसि अश्रुते व्याप्नोति मार्गमित्यश्वः
 अश्रुप्रुषीत्यादिना [इत्य० १, १५०] अश्वेः क्वन्प्रत्ययः
 अश्राति वाश्वः । इयोऽसि इयति याति इयः इय गतो पचा-
 यच् । अत्योऽसि अत सातत्यगमने अततीत्यत्यः सततेगामी
 औषादिको यत्प्रत्ययः । मयोऽसि मयते गच्छति मयः मय
 गतो पचायच् यद्वा मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि । अर्वासि
 इयति गच्छति अर्वा आसदिपद्यतिपृथक्त्रिभ्यो वनिञ्चिति
 [सण० ४, ११४] वनिन्प्रत्ययः यद्वा अर्वाति हिमस्ति रिपू-
 नित्यर्वा कनिन्प्रत्ययः । सप्तिरसि सपति सेन्येन समवेति
 सुप्तिः सप सम्बन्धे क्तिन्प्रत्ययः । वाजी असि वाजति तच्छीषी
 वाजी वज गतो अनेकगतिच्छ्रुना पुनःपुनर्गत्युक्तिः यद्वा
 वाजाः पचा अभूवन्नस्येति वाजी । वृषासि वर्षति सिञ्चति
 वृषा कनिन् वृषीत्यादिना [सण० १, १५५] कनिन्प्रत्ययः ।

नृमणा असि नृषु यजमानेषु मनो यस्य स नृमणाः । नाम
 नाम्ना ययुरसि अत्यर्थं याति ययुः ययुरश्वोऽश्वमेधीय इत्यभि-
 धानात् [अमर० २, ८, ४५] :यो हे चेति [उण० १, २१]
 उप्रत्ययः । किञ्च नाम्ना शिशुरसि श्यति कृशं करोति स्तन-
 मिति शिशुः शः किस्त्वञ्चेति [उण० १, २०] उप्रत्ययः
 सन्वद्वावाद् द्वित्वमभ्यासस्येकारश्च । एवंविधनामा त्वमादि-
 त्यानामदितेरपत्यानां देवानां पत्न्य मार्गमन्विहि पतन्ति
 गच्छन्ति यत्र स पत्न्या मार्गः आमदीत्यादिना [उण० ४,
 ११४] वनिन्प्रत्ययः आदित्या येन पथा गच्छन्ति तमनु-
 मच्छ ॥ का० [२०, २, २०] देवा आशापाला इति रश्मि-
 षोऽस्यादिशत्यनुचरीजातीयौस्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गि-
 कलापिदण्डिनो यथासंख्यम् । चतुर्विंशतिवार्षिकाश्चशतमध्य-
 स्यस्यैशान्यामुत्सृष्टस्य रक्षकाक्षरानादिशति कौटुशान् अनु-
 चरीसजातीयान् तावतोऽनुचरीसंख्यान् तेन शतं राजपुत्रान्
 शतं क्षत्रियपुत्रान् शतं सूतग्रामण्यां पुत्रान् सूता अश्वपोष-
 कास्तेषां मध्ये ग्रामण्यो मुख्यास्तस्सुतानित्यर्थः शतं क्षात्र-
 संग्रहीतृणां पुत्रान् क्षत्तार आयव्ययाध्यक्षास्तस्समूहः क्षात्रं
 तत्राधिकृताः क्षात्रसंग्रहीतारस्तस्सुतान् क्रमात्कवचिनिषङ्गि-
 कलापिदण्डिनः तेन राजपुत्राः संनाहवन्तः क्षत्रियपुत्रा
 निषङ्गिणः सखद्गाः सूतग्रामणीपुत्रा इषुधिमन्तः क्षात्रसंग्र-
 हीतृपुत्राः वंशादिदण्डधरा इत्यर्थः । वडवाभ्यो जलस्नाना-
 न्नाश्ववारणम् वर्षमश्वरक्षणम् तावद्यजमानो वावातोर्वीः श्रेते
 सावित्रीः कारयति वीणागानम् पारिप्लवशस्त्रपाठम् धृति-
 होमं चेत्यादि ज्ञेयमिति सूत्रार्थः ॥ देवदेवत्वं यजुः
 ऋगुष्णिक् । आशा दिशः पालयन्तीति आशापाला हे
 देवाः ! यूयमितमश्वं रक्षत । कौटुशं मेधाय यागाय प्रोक्षितं

प्रोक्षणेन संस्कृतम् राजपुत्रादय एवाशापालाः तदुक्तम् शतं
 वै तल्पग राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीति
 [१३, १, ८, २] ॥ का० [२०, ३, ४] आहवनीयेऽस्तमिते
 चतस्रो घृतीरिह रन्तिरिति । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात्
 प्रागग्निहोत्रार्थमुद्धृते आहवनीयेऽग्नौ चतस्रो घृतिस्त्रा
 आहुतीः प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षघर्थ्यन्तं प्रत्यहम् एवं चत्वारिं-
 शदधिका चतुर्दशशती भवति । तथा च श्रुतिः [१३, १, ६, २]
 संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं
 ताभिरेवेनं बध्नातीति ॥ चत्वारि यजुषि अग्निदेवत्यानि ।
 चतुर्थमुन्नास्ते स्वाहाकारश्रवणात् त्रिष्वपि स्वाहाकारः
 प्रयोज्यः । अश्वं प्रलुच्यते हे अश्व ! इह रन्तिः रमथं तेऽसु ।
 इह भवान् रमताम् । इह ते घृतिः सन्तोषोऽसु । इह यज्ञे
 स्वघृतिः स्वा निजा घृतिर्धरणमसु स्वाहा ॥ १८ ॥

काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा
 स्वाहाधिमाधी ताय स्वाहा मनः प्रजापतये
 स्वाहा चित्तं विज्ञातायादित्यै स्वाहादित्यै
 मद्भ्यै स्वाहादित्यै सुमृडौकायै स्वाहा सरस्वत्यै
 स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै
 षुहृत्यै स्वाहा पूषे स्वाहा पूषे प्रपथ्याय स्वाहा
 पूषो नरन्धिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तु-
 रीषाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा विष्णवे
 स्वाहा विष्णवे निभूयषाय स्वाहा विष्णवे
 शिपिविष्टाय स्वाहा ॥ २० ॥

का० [२०, ४, ३५] काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि त्रीणि कृष्णाजिनदोक्षातोऽध्वरदोक्षणीयायासत्वारि त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि । चत्वार्यध्वरिकाण्यौदग्रभणानि इत्वा काय स्वाहेत्याश्वमेधिकानि त्रीण्यौदग्रभणानि जुहुयात् अत औदग्रभणहामानन्तरं दौक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिन-दीक्षा तत्रोपवेशनान्ता कर्त्तव्या । समाहं प्रचरन्तीति [१३, १, ७, २] श्रुतेः । समाहं दौक्षणीया कार्या तत्र प्रत्यहं कर्त्तव्यमाह अध्वरदौक्षणीयायासत्वारि चत्वार्यौदग्रभणानि आकृत्ये प्रयुजे इत्यादीनि [४, ७] त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधि-कानि काय स्वाहेति कण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्यान्यान्यानि पाठक्रमेण एवं सप्त-सप्त प्रत्यहं ह्ययन्ते । काय स्वाहेति कण्डि-कायां सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्रमेणैकैकं त्रिकं ह्ययते तत्र द्वितीयचिक्रे स्वाहाकारायां मन्त्रत्रयं स्वाहा-धिमाधीतायेत्यादौति सूत्रार्थः ॥ औदग्रभणसंज्ञानि यजुषि लिङ्गोक्तदेवतानि । काय प्रजापतये सुहुतमसु कस्मे प्रजापतये कतमस्मै प्रजापतिश्चेष्टाय । आधिमाधानमाधीताय प्राप्ताय मनः मनसि वर्त्तमानाय प्रजापतये चित्तं विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसाक्षिणे । अदित्ये अखण्डितायै मन्त्रै पूज्यायै अदित्ये सुमृडौकायै सुखयित्रै अदित्ये । सरस्वत्ये वागधिष्ठात्रै पावयति पावका तस्यै शोधयित्रै सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै सरस्वत्यै । पूष्ये प्रपथ्याय प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै पूष्ये नरन्धिषाय धिष् शब्दे द्वादिर्द्वेदिकः नरं दिधेष्टि शब्दयति उदयेन स नरन्धिषः तस्मै पूष्ये इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कः । त्वङ्गे त्वक्षति तनूकरोति त्वष्टा तस्मै तुरीपाय तुर वेगे तस्य रूपं तुरी वेगस्तं पाति रक्षति तुरीपस्तस्मै त्वङ्गे पुरुरूपाय पुरुषि बह्वनि रूपाणि यस्य तस्मै

त्वष्ट्रे । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा
मत्स्याद्यवतारं कृत्वा पाति निभूयपस्तस्मै विष्णवे शिपिषु
पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रविष्टोऽन्तर्यामिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै
विष्णवे ॥ एते औद्ग्रभणमन्त्राः ॥ २० ॥

विश्वो^१ देवस्य^१ नेतुर्मर्त्तो^१ वुरीत सख्यम् ।
विश्वो^१ राय इषुव्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे
स्वाहा ॥ २१ ॥

का० [२०, ४, ८, १०] षडाग्निकानि चतुःस्थाने दशमं
विश्वो देवस्येति । सप्तम्यां दक्षणीयायामयं विशेषः प्रत्य-
यानि चत्वार्यौद्ग्रभणान्याध्वरिकाणि ह्यन्ते तेषां चतुर्णां
स्थाने षडाग्निकानि आकूतिं प्रयुजमग्निं स्वाहेति [११,
६६] हुत्वाश्वमेधिकानि च त्रीणि विष्णवे स्वाहेत्यादीनि
हुत्वा विश्वो देवस्येति दशममौद्ग्रभणं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥
व्याख्याता [४, ८] ॥ २१ ॥

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायता-
मा राष्ट्रं राजन्यः शूर इषुव्योऽतिव्याधी महा-
रथो जायतां दोग्धी धेनुर्वीठानङ्गानाशुः सप्तः
पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः समेयो युवास्य
यजमानस्य वीरो जायतां निकामे-निकामे नः
पजन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां
योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ २२ ॥

का० [२०, ४, ११] कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात्
कृत्वा ब्रह्मन्निति अपत्यत्सर्गकास्त एके । कृष्णाजिनदीक्षात्

आरभ्योखायां त्रयोदशममिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्युरेवा ब्रह्म-
 न्निति जपति उत्सर्गैरुपतिष्ठत इत्युत्सर्गापस्थानकाले एकं आ
 ब्रह्मन्निति जपमिच्छन्ति यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले विभूर्मात्रेति
 जपानन्तरमित्यर्थः । लिङ्गोक्तदेवता उत्कृतिः । हे ब्रह्मन् !
 राष्ट्रेऽस्माद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीला ब्राह्मणः आजाय-
 तामुत्पद्यताम् । राजन्यः क्षत्रियश्चेदृश आजायताम् । कौटुशः
 शूरः पराक्रमी । शूर विक्रान्तौ शूरयति शूरः । इषव्यः इषु-
 भिविध्यतीति इषव्यः यद्वा इषी कुशलः इषव्यः । अतिव्याधी
 अत्यन्तं विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः । महारथः एकः
 सहस्रं जयति स महारथः । दोग्धी दुग्धपूरयित्री धेनुः
 आजायतां राष्ट्रे इति सर्वत्र सम्बन्धः । अनड्वान् वृषभो वोढा
 वह्नशीलो जायताम् । सप्तिरश्व आशुः शीघ्रङ्गामी जाय-
 ताम् । योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति
 पुरन्धिः । रथे तिष्ठति रथेष्ठा क्षिप् सप्तम्या अलुक् रथे स्थितो
 युयुत्सुर्नरो जिष्णुः जयनशीलो जायताम् । युवा आ अस्येति
 षट्च्छेदः अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयो सभायां
 योग्यो वीरः पुत्रो जायताम् सभायां साधुः सभेयः ढम्बुन्द-
 सीति [पा० ४, ४, १०६] सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे ढप्र-
 त्ययः । तस्य ण्यादेशः । किञ्च नोऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो
 निकामे निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु अभ्यासो
 वीप्सार्थः । नोऽस्माकमौषधयः यवाद्याः फलवत्यः फलयुक्ताः
 पच्यन्तां स्रयमेव पक्ता भवन्तु । नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पनां
 योगेन युक्तः क्षेमो योगक्षेमः स क्लृप्तो भवतु अन्नम्बलाभो
 योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥ २२ ॥

प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय

स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे
स्वाहा मनसे स्वाहा ॥ २३ ॥

का० [२०, ४, ३१] आण्यसक्तुधानासाजानामिकैकं
जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्त्तम् ।
आण्यदीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेष सर्वरात्रमुत्तरवेदिस्वामी
जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः ।
किं कृत्वा आवर्त्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिक्रमिकश्रुताय स्वाहे-
त्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्तवर्त्य सर्वरात्रमिति द्वितीयाग्रहणाद्दी-
मक्रियाया रात्रेः कात्क्षेत्रेण संयोगः कार्यः ततः प्रथमयामि-
ष्टेन यागः द्वितीये सक्तभिः तृतीये धानाभिः चतुर्थे
साजेः । एकस्मै इति द्वादशेऽनुवाके [३४] एकस्मै स्वाहा
द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा
षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहे-
त्येवमादयो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोक्षयेन श्रुतपर्यन्ताः
प्रयोक्तव्याः । एकोत्तरा जुहोतीति [१३, २, १, ५] श्रुतेः ।
व्युष्टायां समाप्तायां रात्रौ व्युष्ट्यै स्वाहेति घृताहुतिमिका-
मुदिते सूर्ये स्वर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ सिद्धोक्त-
देवतानि यजूर्षि । प्राणादय इन्द्रियदेवाः ॥ २३ ॥

प्राच्यै^१ दिग्ने स्वाहा^१र्वाच्यै^१ दिग्ने स्वाहा
दक्षिणायै दिग्ने स्वाहा^१र्वाच्यै^१ दिग्ने स्वाहा^१
प्रतीच्यै^१ दिग्ने स्वाहा^१र्वाच्यै^१ दिग्ने स्वाहोदी^१च्यै^१
दिग्ने स्वाहा^१र्वाच्यै^१ दिग्ने स्वाहोर्ध्वायै^१ दिग्ने
स्वाहा^१र्वाच्यै^१ दिग्ने स्वाहा^१र्वाच्यै^१ दिग्ने स्वाहा^१-

वाच्यै॑ दि॒शे स्वाहा॑ ॥ २४ ॥

प्राच्ये । दिग्देवताः ॥ २४ ॥

अ॒द्भ्याः स्वाहा॑ वा॒र्भ्यः स्वाहो॑द॒काय॑ स्वाहा
तिष्ठ॑न्तीभ्यः स्वाहा॑ स्व॒वन्तीभ्यः॑ स्वाहा॑ स्यन्द॒-
माना॑भ्यः स्वाहा॑ कूप्या॑भ्यः स्वाहा॑ सू॒द्या॑भ्यः
स्वाहा॑ धार्या॑भ्यः स्वाहा॑र्ण॒वाय॑ स्वाहा॑ समु॒द्राय॑
स्वाहा॑ सगि॒राय॑ स्वाहा॑ ॥ २५ ॥

अद्भ्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

वा॒ताय॑ स्वाहा॑ धू॒माय॑ स्वाहा॑भ्राय॑ स्वाहा॑
मे॒धाय॑ स्वाहा॑ वि॒द्यात्मानाय॑ स्वाहा॑ स्त॒नय॑ते
स्वाहा॑व॒स्फूर्ज॑ते स्वाहा॑ व॒र्षते॑ स्वाहा॑व॒वर्ष॑ते
स्वाहा॑यं॒ व॒र्षते॑ स्वाहा॑ शी॒घ्रं व॒र्षते॑ स्वाहा॑-
दृ॒ग्दृ॒हते॑ स्वाहा॑दृ॒ग्दृ॒हीताय॑ स्वाहा॑ प्रु॒णति॑
स्वाहा॑ शौ॒काय॑ते स्वाहा॑ प्रु॒ष्व॑भ्यः स्वाहा॑ ऋ॒दु-
नी॑भ्यः स्वाहा॑ नी॒ह॒राय॑ स्वाहा॑ ॥ २६ ॥

वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

अ॒ग्नये॑ स्वाहा॑ सो॒माय॑ स्वाहेन्द्रा॑य स्वाहा॑
पृथि॑व्ये स्वाहा॑न्तरि॑चाय॑ स्वाहा॑ दि॒वे स्वाहा॑
दिग्भ्यः॑ स्वाहा॑श॑भ्यः स्वाहा॑व्यै॑ दि॒शे स्वाहा॑-
वाच्यै॑ दि॒शे स्वाहा॑ ॥ २७ ॥

अग्नये । अग्नादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ही-
 रात्रेभ्यः स्वाहा र्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः
 स्वाहा ऋतुभ्यः स्वाहा र्तुवेभ्यः स्वाहा संवत्सराय
 स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यः स्वाहा चन्द्राय स्वाहा
 सूर्याय स्वाहा रश्मिभ्यः स्वाहा वसुभ्यः स्वाहा
 रुद्रेभ्यः स्वाहा दित्यभ्यः स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा
 विश्वभ्यो देवेभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा
 शाखाभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः
 स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा षधीभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्रः ॥ २८ ॥

पृथिव्यै स्वाहा न्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
 सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा-
 द्गाः स्वाहा षधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा
 परिप्लवेभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरी-
 सृपेभ्यः स्वाहा ॥ २९ ॥

पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्रः ॥ २९ ॥

षसवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे स्वाहा
 विवस्वते स्वाहा गणश्रिये स्वाहा गणपतये
 स्वाहा भिभुवे स्वाहा धिपतये स्वाहा शूषाय
 स्वाहा ससर्पाय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्यो-

ति॒षे स्वाहा॑ मलि॒म्बुचा॒य स्वाहा॑ दि॒वा प॒त-
यते॒ स्वाहा॑ ॥ ३० ॥

असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥

मध॒वे स्वाहा॑ माध॒वाय॒ स्वाहा॑ शु॒क्राय॒
स्वाहा॑ शु॒चये॒ स्वाहा॑ नभ॒से स्वाहा॑ नभ॒स्थाय॒
स्वाह॑षाय॒ स्वाहो॑र्जाय॒ स्वाहा॑ सह॒से स्वाहा॑
सह॒स्याय॒ स्वाहा॑ तप॒से स्वाहा॑ तप॒स्याय॒
स्वाहा॑ ऽहस॒स्प॒तये॒ स्वाहा॑ ॥ ३१ ॥

मध्वे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

वाजा॑य स्वाहा॑ प्रस॒वाय॒ स्वाहा॑ पि॒जाय॒ स्वाहा॑
क्र॒त॒वे स्वाहा॑ स्वः स्वाहा॑ म॒ध्वे स्वाहा॑ व्य॒शु॒विने॒
स्वाहा॑न्त्याय॒ स्वाहा॑न्त्याय॒ भौव॑नाय॒ स्वाहा॑ भुव॑-
नस्य॒ पत॑ये॒ स्वाहा॑धि॒पत॑ये॒ स्वहा॑ प्र॒जाप॑तये॒
स्वाहा॑ ॥ ३२ ॥

वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

आयु॑यं॒ च्चेन॑ कल्पतां॒ स्वाहा॑ प्रा॒णो य॒च्चेन॑
कल्पतां॒ स्वाहा॑ प्रा॒नो य॒च्चेन॑ कल्पतां॒ स्वाहा॑
व्या॒नो य॒च्चेन॑ कल्पतां॒ स्वाहा॑ द्रा॒नो य॒च्चेन॑
कल्पतां॒ स्वाहा॑ स॒मानो य॒च्चेन॑ कल्पतां॒
स्वाहा॑ च॒क्षु॑यं॒ च्चेन॑ कल्पतां॒ स्वाहा॑ श्रो॒त्रं

यज्ञेन कल्पतां स्वाहा वाग्यज्ञेन कल्पतां
 स्वाहा मनो यज्ञेन कल्पतां स्वाहात्मा
 यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ब्रह्मा यज्ञेन
 कल्पतां स्वाहा ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा
 स्वयज्ञेन कल्पतां स्वाहा पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां
 स्वाहा यज्ञो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ॥ ३३ ॥

आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि
 प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३७ ॥

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा शताय
 स्वाहैकशताय स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय
 स्वाहा ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

एकस्मै । संख्याधीशाः । व्युष्टो रात्रिः स्वर्गो दिनम् ।
 रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे एव तत् प्रीचातीति श्रुतेः
 [१३, २, १, ६] ॥ प्राचादयोऽश्वमेधस्यावयविनोऽवयवाः
 स च प्रजापतेरवयवः स आत्मन इत्यात्मैव स्तूयते रण्यते इति
 भावः । सर्वमिदं यदयमात्मेति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महोदधरक्तते वेददीपे मनोहरि ।

अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय इति ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत् ॥ स दाधार पृथिवीं द्यामु-
तेमां कस्मै देवाय ह विषा विधेम ॥ १ ॥

द्वाविंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशेऽध्याये शिष्टं कर्मोच्यते ॥
का० [२०, ५, १—२] प्रातरुक्थो महिमानो गृह्णाति
सौवर्णेन पूर्वं हिरण्यगर्भ इति । प्रातर्द्वितीयेऽहनि उक्थ्य-
संख्यमहर्भवति तत्र महिमसञ्ज्ञी द्वौ ग्रहौ गृह्णाति आग-
न्तुवादाग्रयणोक्थयोर्मध्ये तौ गृह्णाति अन्तराग्रयणोक्था-
वागन्तुस्थानं ग्रहाणामिति वचनात् इयोर्मध्ये पूर्वं महि-
मानं सौवर्णेनोल्खलेन गृह्णाति ॥ व्याख्याता [१३, ४,]
॥ १ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं
गृह्णामि । एष ते योनिः सूर्यस्ते महिमा ।
यस्तेऽहन् संवत्सरे महिमा सम्बभूव यस्ते वा-
यावन्तरिक्षे महिमा सम्बभूव यस्ते दिवि
सूर्ये महिमा सम्बभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजा-
पतये स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रुचितं त्वां हे ग्रहाहं गृह्णामि ॥
का० [८, ५, २५] एष ते योनिरिति ग्रहादादनम् । एष ते
योनिः स्थानं ते तव महिमा शक्तिः सूर्यः दीपस्येव प्रभा ॥
का० [२०, ७, १६] यस्तेऽहन्निति जुहोति । पूर्वमहि-
मानं ग्रहं जुहोति वषट्कते सर्वहृतम् ॥ देवदेवत्वं यशुः

द्व्यधिका शकरी । हे महिमन् ! यः ते तव महिमा अहन् ।
अङ्गि दिवसे संवत्सरे च निमित्ते सम्बभूव उत्पन्नः वायो
अन्तरिक्षे च यः तव महिमा सम्बभूव दिवि सूर्ये च यस्ते
महिमा सम्बभूव ते तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च
स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥

यः प्रा॑णतो॑ नि॒मेष॑तो॒ महि॑त्वैक॒ इद्रा॒जा
जग॑तो ब॒भूव॑ । य ई॒शे॑ अ॒स्य द्वि॒पद॑श्चतु॒ष्पदः
कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒ विषा॑ विधेम ॥ ३ ॥

का० [२०, ५, २] द्वितीयः राजतेन यः प्राणत इति ।
द्वितीयं महिमानं ग्रहं राजतेनोत्खलेन गृह्णाति ॥ हिरण्य-
गर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय
वयं हविर्विधेम हविर्दन्नः विधतिर्दानार्थः ततोया द्वितीयार्थे ।
तस्मै कस्मै यः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं जीवनं कुर्वतो निमेष-
पतो निमेषणं कुर्वतः उपलक्षणमेतत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः
सचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक एव राजा बभूव केन महित्वा
महेर्महिम्नो भावो महित्वं तेन महित्वेन विभक्तोः पूर्वसवर्णः
महाभाग्येनेत्यर्थः । यस्यास्य द्विपदः द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्
तस्य पादः पदिति [पा० ६, ४, १३०] पदादेशः द्विपादस्य
मनुष्यपद्यादेः चतुष्पदः हस्तिगवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे
ऐश्वर्यं करोति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१]
तकारलोपे ईशे इति रूपम् अधोगर्थदयेशां कर्मणाति [पा०
२, ३, ५३] कर्मणि षष्ठो ॥ ३ ॥

उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒तोऽसि॑ प्र॒जा॒प॒त॒ये त्वा च॒ष्टं
गृ॒ह्णा॒मि । ए॒ष ते॒ योनि॑श्च॒न्द्रमा॒सो महि॑मा ।

यस्ते रात्रौ^१ संवत्सरे^१ महिमा^१ सम्बभूव^१ यस्ते^१
 पृथिव्यामग्नौ^१ महिमा^१ सम्बभूव^१ यस्ते^१ नक्षत्रेषु^१
 चन्द्रमसि^१ महिमा^१ सम्बभूव^१ तस्मै^१ ते महिम्ने^१
 प्रजापतये^१ देवेभ्यः^१ स्वाहा^१ ॥ ४ ॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि ॥
 सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः ॥ का०
 [२०, ७, २६] वपास्ते द्वितीयेन पूर्ववद् यस्ते रात्राविति
 जुहोति । वपायागान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्व-
 हुतं महिमानं जुहोति ॥ अष्टिः हे महिम्न ! रात्रौ संव-
 त्सरे च यस्ते तव महिमा सम्बभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते
 महिमा सम्बभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा सम्ब-
 भूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये
 देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४ ॥

युञ्जन्ति^१ ब्रध्नमरुषं^१ चरन्तं^१ परि तस्थुषः^१ ।
 रोचन्ते^१ रोचना^१ दिवि ॥ ५ ॥

का० [२०, ५, ११] युनक्तयेनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति ।
 अश्वं रथे युनक्ति ॥ मधुच्छन्दोदृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री ।
 तस्थुषः विभक्तेर्व्यत्ययः तस्थिवांसः कर्मार्थं स्थिता ऋत्विजः
 ब्रध्नमादित्यं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति । अश्व आदित्यत्वेन
 स्तूयते असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्या आदित्यं
 युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै इति श्रुतेः [१३, २, ६, १] ।
 किभूतं ब्रध्नम् अरुषं रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपधेति [पा० ३,
 १, १३५] कः न रुषः अरुषः तं क्रोधरहितम् परिचरन्तं वैदि-
 ककर्मसिद्धयर्थं सर्वत्र गच्छन्तम् । यस्य ब्रध्नस्य रोचना विभक्ति-

लोपः दीप्तयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते यद्वा रोच-
नानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ब्रह्मस्य भासा रोचन्ते
तेजसां गोलकः सूर्या नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिः-
शास्त्रोक्तेः ॥ ५ ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे ।
शोणा धृषणू नसाहसा ॥ ६ ॥

का० [२०, ५, ११] इतराँश्च युञ्जन्त्यस्येति । इतरान् त्रीन-
श्वावये बुनक्ति ॥ गायत्री अश्वस्तुतिः । ऋत्विजो हरी अश्वौ
रथे युञ्जन्ति । कीदृशौ अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्या काम्यौ
काम्येते तौ काम्यौ कामसम्पादिनौ न त्वेको रथं वोढुं शक्त
इति तौ काम्यौ विपक्षसापक्षपरिग्रहे असुन्प्रत्ययः पक्षयन्ति
शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः त्रिविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ
विपक्षसौ यद्वा विरिति शक्नुनिनाम वेतेर्गतिकर्मण इति
यास्कः [निरु० २, ६] वेः पक्षिण इव पक्षसो ययोस्तौ ।
शोणा शोणौ रक्तौ धृषणू प्रगल्भौ जि धृषा प्रागल्भा कुप्रत्ययः ।
नृवाहसा नृन् वहतस्तौ वहेरसुन्प्रत्ययः सर्वत्र विभक्तेराकारः
नृणां वोढारी ॥ ६ ॥

यद्वातो अपो अगनीगन् प्रियामिन्द्रस्य
तन्वम् । एतत् स्तारनेन पथा पुनरश्वमा-
वर्तयासि नः ॥ ७ ॥

का० [२०, ५, १, १४] अपो यात्वावगाटेषु वाचयति
यद्वात इति । चतुर्भिरर्ह्युक्तं रथमध्वर्युयजमानावाहन्त तडा-
गादिजलं गत्वा जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु यजमानं वाचयति ॥
वृहती अश्वस्तुतिः । सिंही माणवक इति वत् वातः वात्

समानवेगोऽश्वः यत् यस्मात् अपो जलानि अगनीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अत्ययं गतः दाधन्तिर्दधर्त्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] यङ्लुगन्तो निपातः अतो हे स्तोतः अध्वर्यो ! एतं नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुनरावर्त्तयासि आवर्त्तय आनय लेटोऽडाटौ पुरुष-
व्यत्ययः ॥ ७ ॥

वस'वस्त्वाञ्जन्तु गाय'त्रेण छन्द'सा । रु'द्रा-
स्त्व'ञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्द'सा । आदि'त्यास्त्वाञ्जन्तु
जागतेन छन्द'सा । भूर्भुवः स्वर्लाजीश्च्छाचीश्-
न्यव्ये गव्य' एतदन्नमस्य देवा एतदन्नमद्वि
प्रजापते ॥ ८ ॥

क० [२, ५, १५] आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ताज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वस-
वस्वेति प्रतिमन्त्रम् । आयाय जलप्रदेशाद्देवयजनमागत्य
रथादिमुक्तमश्वं महिष्याद्यास्त्रिस्तः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य
पूर्वादिकानभ्यञ्जन्ति घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति
वावाता देहमध्यं रुद्रा इति परिवृक्ता पश्चाद्भागमादित्या इति
मन्त्रेणेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यङूषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे
अश्व ! वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण छन्दसा त्वा त्वामञ्जन्तु
सिग्धं कुर्वन्तु । रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु ।
आदित्या द्वादश जागतेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु ॥ का० [२०,
५, १६] अत्राभ्यक्ष्यमानाम्मणीन् सौवर्णानिकशतमेकशतं केश-
रापुच्छेष्वावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृति । महि-
ष्याद्यास्त्रिस्तः पत्न्यः एकाधिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न

पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुच्छे चावध्नन्ति
 महिष्यश्वशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणौन् प्रवयति
 वावाता ग्रीवारोमसु भुव इति परिकृता पुच्छरोमसु स्वरिति
 वयतीति सूत्रार्थः ॥ भूर्भुवः स्वः व्याख्याताः ॥ का० [२०, ५,
 १८] अश्वाय रात्रिद्वुतशेषं प्रयच्छति लाजीञ्छाचीनिति ।
 सक्तुधानालाजारूपं रात्रिद्वुतशेषमश्वाय ददाति भक्ष्याय ।
 अश्वो नात्ति चेत् जले प्रक्षेपः ॥ लाजीन् अश्वदेवत्यं यजुः ।
 लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः सक्तूनां समूहः शाचीन्
 यज्ञायं यव्ये यव्यः यवसमूहः गव्ये गव्यः गोर्विकारसमूहो
 दध्यादिः । हे देवाः ! एतदन्नमत्त भक्षयत हे प्रजापते ! एत-
 दन्नमद्वि भक्षय येभ्योऽश्वः प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः सम्बोध्यते ॥ ८ ॥

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते
 पुनः । किं स्विद्विमस्य भेषजं किंवावपनं
 महत् ॥ ९ ॥

का० [२०, ५, २०] ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः
 कः स्विदेकाकीति । यूपस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्त-
 रतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति ॥ ब्रह्मोद्ये कर्मणि होतु-
 र्ब्रह्मणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताश्चतस्रोऽनुष्टुभः । स्विदिति वितर्के एकः
 असहायः कः चरति गच्छति । उ पादपूरणः कः स्वित् विनष्टः
 सन् पुनर्जायते उत्पद्यते । किं स्वित् विमस्य शीतस्य भेष-
 जमौषधम् । किं स्वित् महत् श्रावणं । आ समस्तादुप्यते
 यस्मिंस्तद्वपनस्थानम् ॥ ९ ॥

सूर्य्यं एकाकी चरति चन्द्रमा जायते

पुनः । अग्निहि॑मस्य॑ भेष॒जं भूमि॑रावप॒नं मह॑त्
॥ १० ॥

का० [२०, ५, २१] सूर्य इत्याचष्टे । होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति ॥ , सूर्योऽसहायो गच्छति अनेन होतब्रह्माणो यजमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः । असौ वा आदित्य एकाकी चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्वत् इति [१२, २, ६, *१०] श्रुतेः । चन्द्रमाः क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायुर्धत्तः । चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिंस्तद्वत् इति [१२, २, ६, ११] श्रुतेः । हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धत्तः । अग्निर्वै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिंस्तद्वत् इति [१२] श्रुतेः । भूमिरयं लोको महदावपनम् अनेनास्मिन् प्रतिष्ठां धत्तः । अयं वै लोक आवपनं महदस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठतीति [१२] श्रुतेः ॥ १० ॥

का स्वि॑दासीत् पूर्व॒चि॑त्तिः किं॑ स्वि॑दा-
सीद् बृ॒हद्वयः॑ । का स्वि॑दासीत्पि॒लिपि॑ला
का स्वि॑दासीत्पि॒शङ्गि॑ला ॥ ११ ॥

का० [२०, ५, २२] होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति । होता ब्रह्माणं पृच्छति ॥ पूर्वं चिन्वत इति पूर्वचिन्तिः सर्वेषां प्रथमस्मृतिविषया का स्वित् बृहत् महत् वयः पक्षी किं स्वित् आसीत् । पि॒लिपि॑ला का स्वित् पि॒शङ्गि॑ला च का स्विदासीत् ॥ ११ ॥

दौरा॑सीत् पूर्व॒चि॑त्तिर॒श्व॑ आसीद् बृ॒हद्वयः॑ ।

अवि॑रासी॒त्पि॒ला रा॒त्रि॑रासी॒त्पि॒शङ्गि॒ला
॥ १२ ॥

का० [२०, ५, २३] द्यौरिति प्रत्याह । ब्रह्मा होतारं प्रति वक्ति ॥ पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणविषया द्यौर्वृष्टिरासीत् द्योशब्देन वृष्टिर्लक्ष्यते सर्वप्राणिनामिष्टत्वात् । तथा च श्रुतिः [१३, २, ६, १४] द्यौर्वे वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे इति ॥ अश्वः बृहहयः आसीत् अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते अश्वमेधेन वयमेव स्वर्गमारोहतीत्यश्वमेधो वयः । अतौत्यविः पृथिवी पिलिप्पिलासीत् वृष्ट्या भूः पिलिप्पिना चिह्ना भवति । श्रौर्वे पिलिप्पिलेति [१३, २, ६, १६] श्रुत्या अयन्त एनामिति श्रौशब्देन भूरेव । रात्रिः पिशङ्गिला आसीत् पिशमिति रूपनाम पिशं रूपं मिक्षतीति पिशङ्गिला रात्रौ सर्वाणि रूपाण्यन्तर्भवन्ति ॥ १२ ॥

वा॒युष्टु॑ । प॒च॒तै॑र॒वतु॑ । अ॒सि॑त॒ग्री॒व॒ष्ठागैः॑ ।
न्य॒योध॑श्च॒मसैः॑ । श॒ल्म॒लि॒वृ॒ङ्गा । ए॒ष स्य॑ ग॒थ्यो
वृष॑ । प॒ङ्भि॒श्च॒तुभि॑रे॒द॒गन् । ब्र॒ह्मा॒कृ॒षाश्च॑
नो॒ऽवतु॑ । न॒मोऽग्नि॑ये ॥ १३ ॥

का० [२०, ६, ७] अश्वप्रोक्षणमङ्गास्त्वा वायुष्टेति । अङ्गास्त्वौषधीभ्य इति प्राकृतमन्त्रेण [६, ८] वायुष्टेत्यारभ्य देवः सविता दधात्वित्यन्तेन [१६] कण्डिकाचतुष्टयेनाश्वमेधिकेन चाश्वप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजुः अश्वदेवत्यानि । हे अश्व ! वायुः पचतैः पाकैः त्वा त्वामवतु वायुसंयोगादग्निः शीघ्रं पचति । असिता ग्रीवा यस्य धूमनेत्यसितग्रीवोऽग्निः ऋगैः त्वामवतु । अग्निर्वर्ष अस्मिन्

ग्रीव इति [१३, २, ७, २] श्रुतेः । कृष्णग्रीव आग्नेयो
रराटे इति [२४, १] वक्ष्यमाणत्वादश्वान्नेषु कृष्णग्रीवादयः
पञ्चदश पर्यङ्खाः पशवः सन्ति तैरग्निरवत्वित्यर्थः । न्यग्रोधः
चमसैः सोमपात्रैः त्वामवतु । शाख्यलिः वृक्षविशेषो वृक्षग
त्वामवतु शाख्यनिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठ वर्धत इति [१३, २,
७, ४] श्रुतेः ॥ किञ्च स्वः स एष वृषा सेक्ताश्वः राथ्यः रथे
साधुः पङ्भिः पादैः चतुर्भिरेव आ अगन् आगतः आ इदग-
न्निति पदच्छेदः अश्वस्त्रिभिः पादैस्त्रिष्ठिति चतुर्भिश्च गच्छ-
तीति चतुर्ग्रहणम् । तथा च श्रुतिः [१३, २, ७, ५] तस्माद्-
श्वस्त्रिभिस्त्रिष्ठत्यथ युक्तः सर्वे पङ्भिः सममायुत इति । पद-
शब्दस्य डान्तत्वं क्कान्दसम् । किञ्च अकृष्णः नास्ति कृष्ण
लाच्छनं यस्मिन् स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु । चन्द्रमा वै
ब्रह्माकृष्णश्चन्द्रमस एनं परिददातीति [१३, २, ७, ७] श्रुतेः ।
नोऽस्माकमश्वमवत्विति वा । अग्नये नमः नमस्कारोऽस्तु
विघ्नाभावायाग्नेर्नतिः क्रियते ॥ १३ ॥

संशितो रश्मिना रथः संशितो रश्मि-
ना ह्ययः । संशितो अप्सुप्सुजा ब्रह्मा
सोमपुरोगवः ॥ १४ ॥

अश्वदेवत्यानुष्टुप् । सम्यूर्वः श्यतिः शोभनार्थः रथः रश्मिना
क्त्वा संशितः दर्शनीयो भवति तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीय-
तमो भवतीति [१३, २, ७, ८] श्रुतेः । ह्योऽज्ञा रश्मिना
संशितः शोभितः । अप्सु जायते अप्सुजा अश्वः अप्सु अग्निः
संशितः विभक्तव्यत्ययः । अप्सुयोनिर्वा अश्व इति [१३, २,
७, ९] श्रुतेः । कौटुशः ब्रह्मा परिवृद्धः सोमपुरोगमः सोमः
पुरोगमोऽग्रगामी यस्य सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति ।

सोमपुरोगममेवैनं स्वर्गं लोकं गमयतीति [१०] श्रुतेः ॥ १४ ॥

स्वयं वाजिस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यजस्व
स्वयं जुषस्व । महिमा तेऽन्येन न संनश्ये
॥ १५ ॥

आश्वो विराट् । हे वाजिन् ! स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्प-
यस्व स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीति [१३, २, ७, ११]
श्रुतेः । स्वाराज्यं तवास्तीति भावः अतः स्वयं यजस्व न
तवान्यो यष्टास्ति स्वयं जुषस्व इष्टस्थानं सेवस्व । यतस्ते तव
महिमा अन्येन महिम्ना न संनश्येन संनश्यते न व्याप्यते
न शिरदर्शनाद्योऽत्र तु व्यत्यर्थः यत्लोपे नश्ये रूपम् ॥ १५ ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँः ॥
इदेषि पथिभिः सुगेभिः । यत्रासते सुकृतो
यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥१६॥

आश्वो विष्टुप् । हे अश्व ! अस्माभिर्यत्त्वं संब्रप्यसे
एतत्त्वं न म्रियसे मरणं नाप्नोषि न च रिष्यसे न विनश्यसि
विशस्यमनः । वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगेभिः सुगैः
सुदुरोरधिकरण इति [पा० ३, १, ४८ वा० ३,] गमेर्ड-
प्रत्ययः साधुगमनैः पथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देवान्
प्रति एषि गच्छसि । किञ्च सुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र
लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके
सविता देवः त्वा त्वां दधातु स्थापयतु सवितैवैनं स्वर्गं लोके
दधातीति [१३, २, ७, १२] श्रुतेः ॥ १६ ॥

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोक-
मजयद्यस्मिन्नग्निः स ते लोको भविष्यति तं

जे॑ष्यसि॒ पिब॑ता अ॒पः । वा॒युः प॒शुरा॑सी॒त्तेना॑-
यजन्त॒ स ए॒तं लो॒कम॑जय॒द्यस्मि॑न्वा॒युः स ते॑
लो॒को भ॑विष्यति॒ तं जे॑ष्यसि॒ पिब॑ता अ॒पः ।
सूर्यः॑ प॒शुरा॑सी॒त्तेना॑यजन्त॒ स ए॒तं लो॒कम॑-
जय॒द्यस्मिन् सूर्यः॑ स ते॒ लो॒को भ॑विष्यति॒ तं
जे॑ष्यसि॒ पिब॑ता अ॒पः ॥ १७ ॥

का० [२०, ६, ८] उपगृह्णात्यपां पेरुरग्निः पशुरिति ।
अपां पेरुरिति [६, १०] प्राकृतेन मन्त्रेणाग्निः पशुरिति वैकृ-
तेन च प्रोक्षणां रश्वास्ये उपगृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्यानि
त्रीणि यजूषि । सृष्टिदेवानामग्निः पशुरासीत् तेनाग्निरूपेण
पशुना देवा अयजन्त ईजिरे स पशुभावमुपगतोऽग्निः एतं
लोकं पृथ्वालोकमजयत् यस्मिन् लोकोऽग्निः हि अश्व ! स
लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं त्वं जेष्यसि एताः प्रोक्षणी-
रपः पिब । तथा च श्रुतिः [१३, २, ७, १३] यावानग्नेर्वि-
जयो यावांल्लोको यावदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावांल्लोकस्ता-
वदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाहेति ॥ वायुः पशुरासीत् सूर्यः
वदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाहेति ॥ वायुः पशुरासीत् सूर्यः
पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकः स्वर्गः तावपि ते ।
भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ । अ॒पानाय॒ स्वाहा॑ । व्या-
नाय॒ स्वाहा॑ । अ॒म्बे अ॒म्बिके॑ऽम्बालि॒के न
मा॑ नयति॒ कश्च॑न । सस॑स्त्यश्व॒कः सुभ॑द्रिकां
काम्प्री॒क्षवा॑सिर्ना॒म् ॥ १८ ॥

का० [२०, ६, ११] परिपश्व्ये इत्वा प्राणाय स्वाहेति

तिस्रोऽपराः । परिपशब्दे स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति [६, ११] हे आहुती हुत्वा प्राणायेत्याद्यास्तिस्त्र आहुती-
 र्जुहोति एकामश्वसंज्ञपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः ॥
 त्राणि यजूषि । प्राणाय अपानाय व्यानाय आभिराहुति-
 भिरश्वं प्राणवन्तं करोति । तथा च श्रुतिः [१३, २, ८, २]
 प्राणानिवास्मिन्नेतद्दधाति तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं
 भवतीति ॥ का० [२०, ६, १२] वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्ते-
 ऽश्व इति । सर्वाः पत्नीः पशुशोधनाय पान्नेजनीहस्ताः पशून्
 प्रति नयन्नमस्ते आतानेति [६, १२] प्राक्तं मन्त्रमश्वे इत्या-
 श्वमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप् । पत्नाः
 परस्परं वदन्ति हे अश्वे ! हे अश्विके ! हे अश्वालिके ! नामा-
 न्येतानि कश्चन नरो मां न नयति अश्वं प्रति न प्राणयति
 तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह अश्वकः कुक्षितोऽशोऽश्वकः अकुत्-
 सितोऽपौर्यया कुक्ष्यते सुभद्रिकां कुक्षिता सुभद्रा सुभद्रिका
 ईर्यया कुक्ष्यते त। नारीमादाय ससस्ति शीते सस् स्वप्ने ह्यदिः
 मदगमनेऽश्वोऽन्यामादाय शयिष्यत इति मया गम्यते न
 तु मां कश्चिन्नयतीति भावः । किञ्चूतां सुभद्रिकां काम्पीलवा-
 सिनीं काम्पिी नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम् तत्र
 हि विदग्धाः सुरूपाः कामिन्यो भवन्ति आपो जुषाणो वृष्णो
 वर्षिष्ठेऽश्वे अश्वालेऽश्विके पूर्वे इति [पा० ६, १, ११८]
 प्रकृतिभावः ॥ १८ ॥

ग॒णानां॑ त्वा ग॒णप॑तिं हवामहे प्रि॒याणां॑
 त्वा प्रि॒यप॑तिं हवामहे नि॒धीनां॑ त्वा निधि-
 पतिं हवामहे वसो मम । आहम॑जानि
 गर्भ॑ धमा त्वम॑जासि गर्भ॑ धम् ॥ १९ ॥

का० [२०, ६, १३] अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवन्मध्ये
 गणानां प्रियाणां निधीनामिति । सर्वाः पत्न्यः पान्नं जनहस्ता
 एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति मध्ये पितृवत्
 अप्रदक्षिणं परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः वमो ममेति त्रिष्वप्य-
 नुषङ्गं ततश्चैवम् प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति
 तत्र सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ततः प्रियाणामित्यप्रदक्षिणं त्रिः
 निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं नवकृत्व इति सूत्रार्थः ॥
 त्राणि यजूषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे अश्व ! वयं त्वां हवामहे
 आह्वयामः कीदृशं त्वाम् गणपतिं गणानां मध्ये गणपतिं गण-
 रूपेण पालकम् प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रियपतिं प्रियस्य
 पालकम् निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः
 पालकं त्वां हवामहे । हे वसुरूप अश्व ! मम पतिस्त्वं भूया
 इति शेषः ॥ का० [२०, ६, १४] प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुप-
 संविशत्याहमजानीति । प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु
 पत्नीभिरध्वर्युणा यजमानेन प्राणशोधने कृते महिषो अश्वस-
 र्भेपे शेते ॥ अश्वदेवत्यम् । हे अश्व ! गर्भधं गर्भं दधाति गर्भधं
 गर्भधारकं रेतः अहम् आ अजानि आकृष्य क्षिपामि अज
 गतिक्षेपणयोः लोट् तं च गर्भधं रेतः आ अजासि आकृष्य
 क्षिपसि ॥ १८ ॥

ता उभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयाव स्वर्गे
 लोके प्रोणुवायां वृषा वाजी रेतोधा रेतो
 दधातु ॥ २० ॥

पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानावां
 सम्प्रसारयाव तव ही मम ही एवं संवेशनप्रकारः ॥ का० [२०,
 ६, १४] अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोक इति । अधीवा-

सेनाश्वमहिष्यौ ह्यादयति अथ उपरिष्ठाञ्चाच्छादनक्षमं वासो-
ऽश्रीवामः ॥ अश्वदेवत्यम् । अध्वर्युर्वदति । हे अश्वमहिष्यो !
युवां स्वर्गे लोकेऽस्यां यन्नभूमौ प्रोर्णुवाथां वास आच्छादयतम्
कर्णुञ् आच्छादने एष वै स्वर्गे लोको यत्र पशुं मञ्जपय-
न्तीति [१३, २, ८, ५] श्रुतेः ॥ का० [२०, ६, १६] अश्व
शिश्रुमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति । महिषो स्वयमेवाश्वशिश्रु-
माक्षय स्वयोनौ स्थापयति ॥ अश्वदेवत्यम् । वाजी अश्वो रेतो
दधातु मयि वीर्यं स्थापयतु कीदृशोऽश्वः वृषा सेक्ता रेतोधाः
रेतो दधातीति रेतोधाः वीर्यस्य धारयिता ॥ २० ॥

उत्स^१कथ्या^२ अ^३व गुदं^४ धे^५हि^६ समञ्जिं^७ चारया^८
वृषन् । यः स्त्रीणां जी^९वभोजनः^{१०} ॥ २१ ॥

का० [२०, ६, १७] उत्सकथ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिम-
न्वयते ॥ अश्वदेवत्या गायत्री । हे वृषन् सेक्ताः अश्व ! महिष्या
गुदमव गुदोपरि रेतो धेहि वीर्यं धारय कीदृश्याः उत्सकथ्याः
उत् जर्धे सकथिनी जरु यस्याः सा उत्सकथो तस्याः । कथम्
तदाह अञ्जिं लिङ्गं सञ्चारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जि-
र्लिङ्गम् लिङ्गं योनौ प्रवेशय योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः
जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जीवञ्चासौ भोजनश्च जीव-
भोजनः यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे स्त्रियो जीवन्ति भोगांश्च
लभन्ते तं प्रवेशय ॥ २१ ॥

य^१कास^२कौ श^३कुन्तिका^४हल^५गिति^६ वञ्चति ।
आह^७न्ति ग^८भे प^९सो निग^{१०}लालौति^{११} धारका ॥ २२ ॥

का० [२०, ६, १८] अध्वर्युर्ब्रह्मोद्गाहोद्वत्तारः कुमा-
रीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकाविति दशर्चस्य दाभ्यां दाभ्याण्

हये-हयेऽसावित्यामन्त्रामन्त्र । अध्वर्यादयः पञ्च हये-हयेऽसाविति सम्बुद्धप्रन्तनामोच्चारणपूर्वकं संमुखीकृत्य यकासकाविति दशर्चसम्बन्धिनीभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां कुमारीपत्नीभिः सह सोपहासं संवदन्ते तत्र प्रथममध्वर्युः कुमारीं पृच्छति कुमारि हये हये कुमारि यकासकौ शकुन्तिकेनीत्यर्थः ॥ कुमार्यादिदेवत्या दश तन्मध्ये द्वितीयोपरिष्ठाद्दृहतौ अन्या नवानुष्टुभः । अथयसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति [पा० ५, ३, ७१] अकच् कुत्सायाम् । अल्पा शकुन्तिः शकुन्तिका अल्प इति [पा० ५, ३, ८५] कन् । अङ्गुल्या योनिं प्रदर्शयन्नाह । यका या असकौ असौ शकुन्तिका अल्पपक्षिणीव आहलक् शब्दानुकरणं हले हले इति शब्दयन्ती वञ्चति गच्छति । स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ हलहलाशब्दो भवतीत्यर्थः । गमे वर्णविपर्यय आर्षः भगे योनौ शकुनिसदृश्यां यदा पसो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति पस इति पसतेः स्पृशतिकर्मण इति [नि० ५, १६] यास्वः पुंसप्रजननस्य नाम हन्तिर्गत्यर्थः यदा भगे शिश्रमागच्छति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगलालीति नितरां गलति वीर्यं धरति यद्वागुकरणम् गलालेति शब्दं करोति ॥ २२ ॥

यकोऽसकौ शकुन्तक आहलगिति वञ्चति ।

विवक्षत इव ते मुखमध्वर्यो मा नस्त्वमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह । अङ्गुल्या शिश्रं प्रदर्शयन्त्याह । हे अध्वर्यो ! यकः यः असकौ असौ शकुन्तकः पक्षीव विवक्षतः वक्तुमिच्छतस्ते तव मुखमिव आहलगिति वञ्चति इतस्तत-

अनति अग्रभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव भासते । अतो-
नोऽस्मान् प्रति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्यत्वात् ॥ २३ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः ।
प्रतिलामीति ते पिता गर्भे मुष्टिमंतंसयत्
॥ २४ ॥

ब्रह्मा महिषीमाह । महिषि ह्ये ह्ये महिषि ते तव
माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य
मञ्जुकस्याग्रमुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गर्भे
भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमंतंसयत् संसयति प्रक्षिपति एवं
तवोत्पत्तिरित्यज्ञानम् तसि अलङ्कृतो चुरादिः लिङ्गमुत्थानेना-
लङ्करोति वा । किं कुर्वन् प्रतिलामाति वदन्निति शेषः तिल
स्त्रे हने तव भोगेन स्त्रिह्यामीति वदन् । एवं तवोत्पत्तिः
॥ २४ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य क्रौडतः ।
विवक्षत इव ते मुखं ब्रह्मन्मा त्वं वदो बहु
॥ २५ ॥

मानुचरो महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह । हे ब्रह्मन् ! ते
तव माता ते पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्जुकस्याग्रं
क्रौडतः रमेते तदा तवोत्पत्तिरिति तवापि तुल्यम् । यत्रो-
भयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः नैकः पर्यनुयोक्तव्य-
स्तादृगर्थविचारणे इति न्यायास्त्वयेदं न वक्तव्यमिति भावः ।
एवं सत्यपि विवक्षतः वक्तुमिच्छारिव ते तव मुखं लक्ष्यत
इति शेषः । हे ब्रह्मन् ! त्वं मा बहु वदः मा ब्रूहि ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वामे॑नामुच्छ्रा॑पय गि॒रौ भा॒रं॑ हर॒न्निव ।
अथा॑स्ये मध्य॑मेधतां॑ शी॒ते वा॒ते पु॒नन्नि॑व ॥२६॥

उद्गाता वावातामाह । कश्चिन्नरं प्रत्याह । हे नर !
एनां वावातामूर्ध्वामुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु । कथमिव गिरौ
भारं हरन्निव यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वनोपरि
भारमारोपयन् यथा तमुच्छ्रयति । तथैनामूर्ध्वाम् कुरु । कथ-
मूर्ध्वाम् कार्या तदाह अथेति निपातो यथार्थः यथा अस्यै अस्या
वावाताया मध्यमेधतां योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनि-
विशाला भवति तथा मध्ये गृहीत्वोच्छ्रापयेत्यर्थः । दृष्टा-
न्तान्तरमाह शीते वाते पुनन्निव यथा शीतले वायौ वाति
पुनश्चान्यपवनं कुर्वाणः कृषौवलो धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं
करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वमे॑नमुच्छ्र॑यताद्गि॒रौ भा॒रं॑ हर॒न्निव ।
अथा॑स्य मध्य॑मेजतु शी॒ते वा॒ते पु॒नन्नि॑व ॥ २७ ॥

वावातोद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्समीनम् । हे नर !
एनमुद्गातारमूर्ध्वमुच्छ्रयतात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्व-
वत् । अथ यथास्य उद्गातुर्मध्यं लिङ्गमेजतु कम्पताम् एजृ
कम्पते लोट् । शीते वाते उक्तम् ॥ २७ ॥

यद॑स्या अ॒हु॒भेद्याः क॒धु स्थूल॑मुपा॒तसत् ।
मुष्का॑विद॒स्या एज॑तो गोशु॒फ्रे शकु॑लाविव
॥ २८ ॥

होता परिवृत्तामाह । यत् यदा अस्याः परिवृत्तायाः
कधु ऋक्षं स्थूलञ्च शिश्रमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रति

गच्छेत् तंस उपक्षये तदा मुष्कौ वृषणौ इत् एव अस्याः योनि-
 रपरि एजतः कम्पे पते । लिङ्गस्य स्थूलत्वात् योनिस्थत्वात्
 वृषणौ बहिस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः गोशफे जल-
 पूर्णे गोः खुरे शकुली मत्स्याविव यथा उदकपूर्णे गोः पदे
 मत्स्यौ कम्पेते । कृध्विति ङस्वनाम [निघ० ३, २, ६] ।
 क्रीडश्या अस्याः अंहभेद्याः अंह भगं भेषं विदार्यं यस्याः सा
 अंहभेदी तस्याः अंहभिद्यते यस्या वा ॥ २८ ॥

यद्देवासो^१ ललामगुं^२ प्र विष्टीमिनमाविषुः ।
 सुक्था देदिश्यते^३ नारी^४ सत्यस्यान्निभुवो^५ यथा ।
 ॥ २९ ॥

परिवृक्ता होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति
 क्रीडन्ति देवा होत्रादय ऋत्विजो ललामगुं लिङ्गं प्र
 आविषुः योनीं प्रवेशयन्ति । अत्र रक्षे गतौ कान्ती तप्तौ प्रीती
 युतौ श्रुती । प्राप्तौ श्लेषेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ गृहे बधे ।
 इत्युत्तरत्रावधातुः प्रवेशनार्थः लुङ् छन्दसि लुङ्ङिट इति
 [पा० ३, ४, ६] वर्त्तमाने लुङ् व्यवहृताश्चेति [पा० १,
 ४, ८२] प्रोपसर्गेण व्यदधानम् । ललाभिति सुखनाम ललाम
 सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्रः । यदा ललामं पुण्ड्रं
 गच्छति ललामगुः लिङ्गं यानिं प्रविशदुत्थितं पुण्ड्राकारं भव-
 तीत्यर्थः । क्रीडशं ललामगुं विष्टीमिनं ष्टीम क्लेदे विशेषेण
 स्तीमनं क्लेदनं विष्टीमः घञप्रत्ययः विष्टीमः क्लेदोऽस्यास्ति
 विष्टीमी^१ तम् अत इनिठनाविति [पा० ५, २, ११५]
 अस्यर्थे इनिप्रत्ययः शिश्रस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः ।
 यदा देवाः शिश्रक्रीडिनो भवन्तो ललामगुं योनीं प्रवेशयन्ति

तदा नारी सकृन्ना जरुणा जरुभ्यां देदिश्यते निर्दिश्यते
अत्यन्तं लक्ष्यते दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नार्थ्यङ्गस्य
नरेण व्याप्तत्वादूर्ध्वमात्रं लक्ष्यते इयं नारीतीत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः सत्यस्याक्षिभुवो यथेति सत्यं द्विविधम् अक्षिभ्यां
भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षम् एकं च श्रोत्रग्राह्यम् षष्ठ्यै तृतीयार्थं ।
यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वासो
भवति तथा जरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यते इत्यर्थः । श्रोत्रग्राह्ये
तु सत्ये वक्त्राप्ततमत्वमपेक्षितम् ॥ २८ ॥

यद्द्वरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते ।
शूद्रा यदर्थजारा न पोषाय धनायति ॥ ३० ॥

क्षत्ता पालागलोमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति मृगो
यदा क्षेत्रस्थं धान्यं भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं हरिणं पुष्टं
न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पुष्टो जातः सम्यगिति न
जानाति किन्तु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवती-
त्यर्थः । पशुशब्दात् सुपां सुलुगित्यमो लुक् । एवं शूद्रा शूद्र-
जातिः स्त्री यदा अर्थजारा भवति अर्थः स्वामिवैश्योरिति
[पा० ३, १, १०३] निपातनादर्थ्यो वैश्यो जार उपपतिर्यस्याः
सा अर्थजारा । शूद्राञ्चामहत्पूर्वाज्जातिरिति [पा० ४, १, ४,
वा० १, २] शूद्राञ्जात्यर्थे टाप् । वैश्यो यदा शूद्रां गच्छति
तदा शूद्रः पोषाय न धनायते पुष्टिं न इच्छति मद्भार्या
वैश्येन भुक्त्वा सती पुष्टा जातेति न मन्यते किन्तु व्यभिचा-
रिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः अग्रनायोदन्येति [पा०
७, ४, ३४] क्वाच धनायतीति इच्छार्थे निपातः ॥ ३० ॥

यद्द्वरिणो यवमत्ति न पुष्टं बह्व मन्यते ।

इति शेषः अश्लोभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि सुरभीणि यज्ञः करोत्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः [१३, २, ८, ८] सुरभि-
मतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनत इति । सुरभिश्चद्वाद्दि-
भक्तिलोपः । किञ्च नोऽस्माकमायूंषि जीवनानि बाल्ययौवन-
वार्द्धकानि प्रतारिषत् प्रतारयतु प्रवर्धयतु लेटि रूपम् ॥ ३२ ॥

गायत्री ॥ त्रिष्टुजगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह ।
बृहत्या षिहा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३३ ॥

का० [२०, ७, १] तिस्रः पत्राऽसिपथान् कल्पयन्त्य-
श्वस्य सूचीभिर्लौहैराजतमौवर्णीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्रो
त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां द्वाभ्याम् । गायत्रो त्रिष्टुबिति षडृचे द्वाभ्यां
द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्याद्यास्तिस्त्रः पत्राः ताम्बरूप्यस्वर्णमर्याभिः
प्रत्येकमेकाधिकशतसंख्याभिः सूचीभिरश्वाङ्गेऽसेः शासस्य
मार्गान् कुर्वन्ति शासस्य सुखप्रवेशाय सूचीभिर्वितुद्य वितु-
द्याश्वत्वचं जर्जरीकुर्वन्तोति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः षडृचः
आद्योष्णिक् । हे अश्व ! गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप्
पङ्क्त्या सह बृहती उष्णिहा सह ककुप् एतानि छन्दांसि
सूचीभिरेताभिः त्वां शम्यन्तु संस्कुर्वन्तु विकरणव्यत्ययः अमि-
पथार्थं त्वग्ने दनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्-
पदाः । विच्छन्दा याश्च सच्छन्दाः सूचीभिः
शम्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः । हे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदा
याः त्रिपदाः याः षट्पदाः याः विच्छन्दाः विगतं छन्दो
याभ्यस्ताः छन्दोलक्षणहीनाः याः सच्छन्दाः छन्दोलक्षणयुताः

ताः सर्वाः हृन्दोजातयः हे अश्व ! सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥३४॥

म॒हाना॑न्म॒त्रो रे॒वत्यो॑ वि॒श्व्वा आ॒शाः प्र॒भू-
व॑रीः । मैघो॑ वि॒द्युतो॑ वाचः॑ सू॒चीभिः॑ शम्यन्तु
त्वा ॥ ३५ ॥

महेत् नाम यासां ता महानान्मत्रः शक्तर्थे ऋचः । रेवत्यः ऋचः यस्यामृचि रैवतं साम गीयते सा रेवतो । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । कौटुश्य आशाः प्रभूवरीः प्रभवन्ति सर्वभूतानि धारयितुं समर्था भवन्ति प्रभूर्यः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिप् ऋन्नेभ्य इति [पा० ४, १, ५] डोप् वनो र चेति [पा० ४, १, ७] तस्य रेफः पूर्वसवर्णदौर्घत्वम् । मेघे भवा मैघ्यः पूर्वसवर्णः मेघोत्या विद्युतः वाचो वेद-लक्षणा अन्या अपि । एताः सर्वाः सूचीभिः हे अश्व ! त्वां शम्यन्तु हविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

नार्य॑स्ते प॒त्नो लो॒म विचि॑न्वन्तु म॒नीषया॑ ।
दे॒वानां॑ प॒त्नो दि॒शः सू॒चीभिः॑ शम्यन्तु त्वा
॥ ३६ ॥

हे अश्व ! नार्यः नृणामपत्यानि स्त्रियः ते तव लोम रोमाणि मनीषया मनसा इच्छया विचार्य विचिन्वन्तु पृथक्-कुर्वन्तु रोमेत्यत्र जातावेकवचनं विभक्तिलोपो वा । कौटुश्यो नार्यः पत्नः पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति [पा० ४, १, ३३] नकारः यजमानभार्या महिष्याद्या इत्यर्थः । किञ्च देवानामिन्द्रादीनां पत्नः दिशः प्राच्याद्याः सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥३६॥

रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते
कर्मभिः । अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शम्यन्तु
शम्यन्तीः ॥ ३७ ॥

रजताः रजतमय्यः हरिणीः हरिण्यः सुवर्णमय्यः सीसाः
सीसं ताम्रं तन्मय्यः । तय्यः सूच्यो भवन्ति । लोहमय्यो
रजता हरिण्या दिशो वै लोहमय्योऽवान्तरदिशो रजता ऊर्ध्वा
हरिण्यस्ताभिरिवेनं कल्पयन्तीति [१३, २, १०, ६] श्रुतेः ।
सूचीनां दिग्रूपत्वादश्वसंस्कारक्षमत्वम् ताः सूच्यः कर्मभिः
अश्वदेहे सीमाकरणलक्षणैः युज्यन्ते योगं प्राप्नुवन्ति सीमा-
करणयोग्या भवन्तीत्यर्थः । कीदृश्यस्ताः युजः युज्यन्ते ता
युजः संयुता एकीभूता इत्यर्थः । ताः सूच्यो वाजिनो वेगवतो-
ऽश्वस्य त्वचि सिमाः सीमा रेखाः शम्यन्तु शम्यक् कुर्वन्तु
सिमाशब्दः सीमापर्यायः । कीदृश्यस्ताः शम्यन्तोः शम्यन्त्यः
संस्कारं कुर्वाणाः ॥ ३७ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यव चिद्यथा दान्त्य-
नुपूर्वं वियूय । दृहेहैषां कृणुहि भोजनानि
ये वहिषो नमउक्तिं यजन्ति ॥ ३८ ॥

व्याख्याता [१०, ३२] ॥ ३८ ॥

कस्वाच्छति कस्वा विशस्ति कस्ते
गात्राणि शम्यति । क उ ते शमिता कविः
॥ ३८ ॥

का० [२०, ७, ६] अश्वं विशास्यनुवाकेन कस्वाच्छ-
तीति । षड्भेनानुवाकेनाश्वं विशास्ति अश्वोदरं पाटयति ।

मेदस उद्धरणाय वपाया अभावात् उदरमध्यस्थं स्थानं घृताभं
घनं श्वेतं मांसं मेद इति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः षडृचः आद्या
गायत्री । हे अश्व ! कः प्रजापतिः त्वा त्वामाच्छति छिनत्ति
को छेदने लट् ओतः श्यनीति [पा० ७, ३, ७१] ओकारलोपः ।
हे अश्व ! कः त्वां विशास्ति त्वचा वियोजयति । ते तव
गात्राणि कः शम्यति शमनेन हविः करोति । कः उ कश्च
प्रजापतिरेव कविर्मैधावी ते तव शमिता शमयिता प्रजापति-
रेव सर्वं करोति नाहमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ऋतवस्त ऋतुथा पर्व शमितारो विशा-
सतु । संवत्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा
॥ ४० ॥

पञ्चानुष्टुभः । हे अश्व ! ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतो
ऋतौ काले काले ते तव पर्व पर्वाणि अस्थिरग्न्यान् शमीभिः
कर्मभिः विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्स-
रात्मकस्य कालस्य तेजसा । किञ्च ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु
पर्वविशासनेन हविः कुर्वन्तु ॥ ४० ॥

अर्धमासाः परूषि ते मासा आच्छान्तु
शम्यन्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं
सूदयन्तु ते ॥ ४१ ॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः
संस्कुर्वन्तः सन्तो हे अश्व ! ते तव परूषि पर्वाणि आच्छान्तु
समस्ताच्छिन्दन्तु अत्यिर्ना पर्वपरुषोति कोशः । किञ्च अहो-
रात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव विलिष्टं

लिश अल्पीभावे विशेषेणाल्पमङ्गम् तत् सूदयन्तु मन्दधतु सूद
निरासे अत्र सम्भानार्थः व्यर्थं मास्तु ॥ ४१ ॥

दैव्या अध्वर्य्यवस्त्वाच्छान्तु वि च शासतु ।
गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शम्यन्तीः
॥ ४२ ॥

देवानामिमे दैव्याः अश्विनौ देवानामध्वर्य्यं इत्युक्तत्वात्
अश्विप्रभृतयो देवसम्बन्धिनोऽध्वर्य्यवः हे अश्व ! त्वा त्वामा-
च्छन्तु आच्छिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः इविः
कुर्वन्तु किञ्च ते तव गात्राणि विभक्तियत्ययः गात्रेषु शरीरेषु
पर्वशः पर्वणि पर्वणि सिमाः सीमा मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु क
करणे स्वादिः कोट्टगोः सोमाः शम्यन्तीः संस्कर्वाणाः ॥ ४२ ॥

द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिचं वायुश्चिद्रं पृणातु
ते । सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधु-
या ॥ ४३ ॥

द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिचं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः
अग्निवायुसूर्याः वायुरन्वोऽपि शरीरस्यः प्राणादिः हे अश्व ! ते
तव चिद्रं पृणातु वचनव्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु यत् न्यूनं तत्
पूरयन्तु । किञ्च नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव साधुया
साधुं समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु सुपां सुलुगित्यादिना
साधुशब्दात्परस्यामो यादेशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददात्वित्यर्थः
॥ ४३ ॥

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्वरेभ्यः ।
शमस्यभ्यो मञ्जभ्यः शम्वस्तु तन्वै तवे ॥ ४४ ॥

हे अश्व ! ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्चैःभ्यः शिरादिभ्यः
 शं सुखमस्तु । अवरेभ्यः अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः
 शमस्तु । अस्थिभ्यः तवास्थिभ्यश्च शमस्तु अस्थिदधीति [पा०
 ७, १, ७५] अस्यानुवृत्तौ छन्दस्यपि दृश्यत इति [पा० ७,
 १, ७६] सूत्रेण हलादावप्यस्थिशब्दस्यानडादेशः । मज्जभ्यः
 षष्ठधातुभ्योऽपि शमस्तु किम्बहुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि
 शरीरस्य शम् सुखमेवास्तु । षष्ठी चतुर्थर्थे आशिषि वा
 चतुर्थी । उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

कः खिदेकाकी चरति क उ खिज्जायते
 पुनः । किं खिहि मस्य भेषजं किम्बुवपनं
 महत् ॥ ४५ ॥

का० [२०, ७, १०] प्राग्वापाहोमाहोताध्वर्युं च सदसि
 संवदेते चतसृभिः कः खिदेकाकीति पूर्ववत् । वपाहोमात्राक्
 च चतुर्ऋग्भिः पूर्ववदुक्तिप्रत्यक्त्या सदोमध्ये गत्वा होता अध्व-
 र्युश्च संवादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋचो ब्रह्मोद्यसंज्ञाः ब्रह्मोद्यं
 परस्परं संवादः प्राद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः का खिदित्याद्याश्च [५३]
 अनुष्टुभः । होताध्वर्युं पृच्छति । व्याख्याता [८] ॥ ४५ ॥

सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
 अग्निहि मस्य भेषजं भूमिगवपनं महत् ॥ ४६ ॥

व्याख्याता [१०] ॥ ४६ ॥

किं खित् सूर्यसम् ज्योतिः किं स-
 मुद्रसम् सरः । किं खित् पृथिव्यै वर्षीयः
 कस्य मात्रा न विद्यते ॥ ४७ ॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । हे होतः ! खिदिति तर्के सूर्यसम्

सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं खित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं खित् प्रियस्थिरेत्यादिना [पा० ६, ४, १५७] वृद्धस्य वर्षी-देशः । कस्य मात्रा परिमाणं न विद्यते ॥ ४७ ॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्दीः समुद्रसमं सरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४८ ॥

होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् परं च । समुद्रसमं सरो खौरन्तरिक्षं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् इन्द्रः वर्षीयान् वृद्धतरः । तु पुनः गौः धेनोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

पृच्छामि त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन् । येषु विष्णुस्त्रिषु पदेषु वृष्टेष्ु विष्णुं भुवनमाविवेश ३ ॥ ३६ ॥

का० [२०, ७, ११] ब्रह्मोद्गातारौ प्र पृच्छामि त्वेति । ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामीति चकाराच्चतुर्ऋग्भिः सदसि ब्रह्मोद्गातारौ संवदेते ॥ ऋद्धा उद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि । देवानां सखा देवसखः राजाहः सखिभ्यश्च हे देवसख देवानां मित्र उद्गातः ! त्वा त्वां चितये ज्ञानायाहं पृच्छामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं मनसा जगन् जानासि गमेर्लिट् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं पृच्छसीत्यत ऋह विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु षष्टः षा षष्टः यागेन तर्पितः यज्ञेः ऋः तेषु त्रिषु पदेषु विष्णुं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत मेति प्रश्ने ऋतः ॥ ४८ ॥

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं
भुवनमाविवेश । सद्यः पर्येमि पृथिवीमुत
द्यामेकेनाङ्गेन दिवो अस्य पृष्ठम् ॥ ५० ॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविवे-
शेति यत्त्वया पृष्ठम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि
अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि अपिशब्दात् त्वं च तत्रैवासि किमे-
तावदेव जानामि किन्तु पृथिवीमुतापि च द्यां स्वर्गं दिवः
स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागमपि सद्यः स्वक्षणमेव एकेनाङ्गेन मनसः
पर्येमि परिगच्छामि सर्वं जानामि किम्पुनर्भूतानि प्रविष्टा
नीति भावः ॥ ५० ॥

केष्वन्तः पुरुषे आविवेश कान्यन्तः पुरुषे
अर्पितानि । एतद् ब्रह्मनुपवल्हामसि त्वा
किं स्वन्नः प्रतिवोचास्यत्र ॥ ५१ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् ! पुरुषः केषु पदा-
र्येषु अन्तर्मध्ये आविवेश प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुषमध्ये
कानि वस्तूनि अर्पितानि स्थापितानि । एतत् त्वा त्वा वय-
मुपवल्हामसि उपवल्हामः स्पर्धया पृच्छामः वल्ह प्राधान्य-
परिभाषणहिंसादानेषु लट् इदन्तो मसि । अत्र प्रश्ने किं
स्मित् त्वं प्रतिवोचासि प्रतिवदसि वच उमिति [पा० ७,
४, २० [लेटि छान्दस उम् लेटोऽडाष्टाविति [पा० ३, ४,
८४] आडागमः ॥ ५१ ॥

पञ्चस्वन्तः पुरुषे आविवेश तान्यन्तः
पुरुषे अर्पितानि । एतत्त्वात् प्रतिमन्वानो

अस्मि न मायया भवस्यत्तरो मत् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राण-
मध्ये आविवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि
पुरुषे अन्तः मध्ये अर्पितानि प्राणात्मनामन्योऽन्यापेक्षासिद्धि-
रित्यर्थः न चात्मानमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते न प्राणानन्तरे-
णात्मेति बह्वृचश्रुतेः । यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा
प्रविष्टस्तानि चात्मनि प्रविष्टानि तानि सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश-
दिति श्रुतेः । उद्गातः ! अहमत्र प्रश्ने त्वा त्वां प्रति एतदुत्तरं
प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि एवमुत्तरं ददामीत्यर्थः । किञ्च
मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न भवसि मत्तो
बुद्धिमान्नासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

का स्विदासीत् पूर्वचित्तिः किं स्विदा-
सीद् बृहद्वयः । का स्विदासीत्पिलिप्पिला
का स्विदासीत्पिशङ्गिला ॥ ५३ ॥

का० [२०, ७, १२] पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का
स्विदिति । ततः सदसो निष्क्रम्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदेः
पञ्चादुपविश्य पूर्वं पूर्वोक्ती होतध्वर्युं चतुर्ऋग्भिः संवदेते
इति सूत्रार्थः ॥ होताध्वर्युं पृच्छति । व्याख्याता [११] ॥ ५३ ॥

दौरासीत् पूर्वचित्तिरश्व आसीद् बृहद्वयः ।

अविरासीत्पिलिप्पिला राविरासीत् पिशङ्गि-
ला ॥ ५४ ॥

व्याख्याता [१२] ॥ ५४ ॥

क ई मरे पिशङ्गिला क इ कुरुपिशङ्गिला ।

क ईमास्कन्दमर्षति वा ईं पन्यां विसर्षति ॥ ५५ ॥

अध्वर्युर्होतारं वृच्छति । ईमिति निपातश्चार्थः अरे होतः ! का च पिशङ्गिला का च कुरुपिशङ्गिला कश्च आस्कन्दं समुलस्यः आस्कन्द उत्प्लुत्य अर्षति गच्छति कृष गतौ तुदादिः व्यत्ययेन शप् कश्च पन्यां पन्यानं मार्गं प्रति विसर्षति विविधं गच्छति ॥ ५५ ॥

अजारे' पिशंगिला श्वावित्'कुरुपिशंगिला । शश आस्कन्दमर्षन्वहिः पन्यां विसर्षति ॥ ५६ ॥

अरे अध्वर्यो ! अजा पिशङ्गिला अजा नित्या माया रात्रिर्वा पिशङ्गिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशङ्गिला माया विषं असते रात्रावपि रूपाश्च न प्रतीयन्ते तमसा । श्वावित् वेधा कुरुपिशङ्गिला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अयवे इति धातोरिनुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुकुर्वाणा पिशान् मूलाद्यवयवान् गिलति पिशङ्गिला मूलानां शतं कुक्षी स्थापयति शतं च भक्षयतीति वेधायाः स्वभावः शशः वन्यो जीवविशेषः आस्कन्दमास्कन्दास्कोश्च अर्षति स तंश्च स्वभावः । अहिः सर्पः पन्यां पन्यानं विसर्षति विशेषेण गच्छति ॥ ५६ ॥

कत्यस्य विष्टाः कत्यक्षराणि कति होमासः कतिधा समिहः । यज्ञस्य त्वा विद्यां पृच्छः मत्र कति होतारं षट्शो यजन्ति ॥ ५७ ॥

शिका० [२०, ७, १३] उत्तरो च कत्यस्यति । उत्तरो पदा-

दुक्ती ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्ऋग्भिः संवटेते ॥ ब्रह्मोद्गातारं
 पृच्छति । अस्य कति विष्टाः कियन्ति अन्धानि का संख्या
 यासां ताः कति विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विष्टाः
 अन्धानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे । अक्षराणि च कति । होमासः
 होमाः कति । समिद्धः समिधः कतिप्रकाराः धकारस्य द्वित्व-
 मार्षम् । यज्ञस्य विदथा वेत्तीति विटः विटस्य भावो विदथा
 यज्ञावेदित्वेन हेतुना अत्र स्थले त्वा त्वामहं पृच्छमपृच्छम्
 पृच्छामि पृच्छतेर्लङ् प्रडभाव आर्षः । ऋतुशः ऋतौ ऋतौ
 कति होतारः यजन्ति ।

षडस्य विष्टाः शतमन्तराण्यशीतिर्होमाः
 समिधो ह तिस्रः । यज्ञस्य ते विदथा प्रब्रवीमि
 सप्त होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्गाता प्रत्याह । रमसंख्यया अन्नसंख्यामाह अस्य यज्ञस्य
 षट् विष्टाः अन्धानि सर्वेषामन्धानां षड्सात्मत्वात् षडेवाद्या-
 नोत्थर्षः । अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्यज्ञो निष्पाद्यते
 तानि च छन्दांसि गायत्र्यादीन्यतिष्ठत्यन्तानि चतुर्दश चतुर्विं-
 शत्यक्षरादीनि चतुर्वर्णान्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां
 शतमक्षराणि भवन्ति । तथा हि । गायत्रौ चतुर्विंशतिवर्णा
 अतिष्ठतिः षट्सप्तत्यक्षरा एवं हे मिलित्वा शतमक्षराणि
 उष्णिक् २८ धृतिः ७२ एवं शतम् अनुष्टुप् ३२ अत्यष्टिः ६८
 एवं शतम् अष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम् अतिशक्ती ६०
 पङ्क्तिः ४० एवं शतम् शक्ती ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं शतम्
 अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि अनेनाभिप्रा-
 येण शतमक्षराणीत्युक्तम् । होमाः अशीतिः अन्नमेध एकविंश-
 तिर्युपाः तन्नाग्निष्ठे मध्यमयपेऽन्नतूपरमीशृगाञ्जिबुनक्ति इत-

रेषु षोडश पशून् तत्र विंशतिगूपेषु चतस्रोऽग्नीतयः पशवो भवन्तीत्यभिप्रायेणोक्तम् अग्नीतिर्द्वौमाः । ह स्फुटं तिस्रः समिधः अश्वतूपरगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः तद्रूपाभिः समिद्भिर्गञ्जो दीम इति तिस्रः समिधः उक्ताः । यज्ञस्य विदथा वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रत्रवीमि प्रवदामि । किञ्च सप्त होतारो वषट्कर्त्तारः ऋतुशः ऋतुयाजेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

को अस्य वेद भुवनस्य नाभिं को द्यावा-
पृथिवी अन्तरिक्षम् । कः सूर्यस्य वेद बृहतो
जनित्रं को वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ५९ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् ! अस्य भुवनस्य भूत जातस्य नाभिं नभ्यते यत्र स नाभिर्वन्धनस्थानं कारणमिति यावत् नाभौ हि सर्वा नाड्यो बध्यन्ते नभ हिंसायामत्र बन्धनार्थः औणादिक इत्ययः भूतजातस्य कारणं को वेद जानाति । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च को वेद । बृहतो महतो जनित्रं जन्म को वेद सूर्यस्योत्पत्तिः कस्मादित्यर्थः जनेस्त्रल्पत्ययः । यतो जायते उत्पद्यते इति यतोजाः यत इत्यपपदे जनसन्खनक्रमगमो विडिति [पा० ३, २, ६७] विट्प्रत्ययः विड्नीरनुनासिकस्येति [पा० ६, ४, ४१] नकारस्यात्वम् प्रथमा द्वितीयार्था यतोजाः यत उत्पन्नं चन्द्रमसमिन्दुं को वेद यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्तं को वेदेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं वेद द्यावा-
पृथिवी अन्तरिक्षम् । वेद सूर्यस्य बृहतो जनि-
त्रमथो वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद जानामि विदो लटो वा [पा० ३, ४, ८३] परब्रह्मैव जगत्-कारणं जानामीत्यर्थः । द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो विकारभूतं जानामि । वृहतः सूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद ॥ अथो अपि च यतोजां चन्द्रमसमहं वेद परमात्मनो जातं चन्द्रमहं वैश्वं त्वर्थः ॥ ६० ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः । पृच्छामि त्वा वृष्णो अप्रवस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

का० [२०, ७, १४] यजमानोऽध्वर्युः पृच्छामि त्वेति । यजमानोऽध्वर्युः पृच्छति । हे अध्वर्यो ! पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पर्थन्तं त्वा त्वामहं पृच्छामि द्विकर्मकः । यत्र यस्मिन् स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि । वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृच्छामि । वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृच्छामि ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः । अयं सोमो वृष्णो अप्रवस्य रेतः ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

का० [२०, ७, १५] इयं वेदिरित्यध्वर्युः । अध्वर्युः यजमानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः वेदेः सर्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् यज्ञाद्दे प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतेः । वृष्णः अश्वस्य रेतः

अयं सोमः सोमलताश्वस्य वीर्याज्जातेत्यर्थः । अयं ब्रह्मा
ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः परमं व्योम स्थानम् ब्रह्मण-
स्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः ॥ ब्रह्मोद्यं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्पुत्रावे । दधे
ह गभं मत्स्वियं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्या
च । उदिते ब्रह्मोद्यं सम्प्रपद्याध्वर्युर्हिरण्ययेन पात्रेण प्राजा-
पत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्विरण्यगर्भः सम-
वर्त्तताय इत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति [१३, ५,
२, २३] श्रुतेः । प्रजापतिदेवत्यानुष्टुप् । ह इति प्रसिद्धम् प्रथमः
सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति अर्णवे कल्पान्त-
कालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गभं दधे स्थापितवान् कीदृशः सुष्ठु-
भूदत्पत्तिर्यस्मात्स सुभूः विश्वोत्पादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः
स्वेच्छाधृतशरीरः कीदृशं गर्भम् ऋत्विग्यम् ऋतुः प्राप्तो यस्य
घम्प्रत्ययः प्राप्तकालम् यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः
उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

होता यच्चत्प्रजापतिः सोमस्य महिम्नः ।
जुषतां पिबतु सोमं होतर्यज ॥ ६४ ॥

महिम्नः प्रेषः । होता यच्चत्प्रजापतिमिति प्रेष इति
[१३, ५, २, २३] श्रुतेः । आर्षी गायत्री । महिम्नः सोमस्य
महिमसंज्ञस्य सोमग्रहस्य सम्बन्धिनं प्रजापतिं होता देवो
यच्चत् यजतु । इच्छमानः स प्रजापतिः जुषतां सोमं महिम-
ग्रहं पिबतु च । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज ॥ ६४ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विष्वा रूपाणि
परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु । वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

पूर्वस्य महिम्नो याज्या । प्रजारते न त्वदेतान्यन्य इति
होता यजतीति [१३, ५, २, २३] श्रुतेः । व्याख्याता
[१०, २०] ऋगियम् ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसोदाश्वमेधिकः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अश्वस्तूपरो गोमगस्ते प्राजापत्याः कृष्ण-
योव अग्नेयो रराटे पुरस्तात्सारस्वती मे ष्य-
धस्ताहन्वो राश्विनावधोरामौ बाह्वोः सौमा-
पौष्णः श्यामो नाभ्यां सौर्ययामौ श्वेतश्च
कृष्णश्च प्राश्वयोस्त्वाष्टौ लोमशसकथौ सक्थ्यो-
वायव्यः श्वेतः पुच्छ इन्द्राय स्वपस्थाय वेह्वै-
ष्णो वामनः ॥ १ ॥

श्रुतिरूपमन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासम्बन्ध-
विधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते ॥ तत्राश्वमेधे एकविंशतियूपाः

सज्जितं तत्र मध्यमो यूपोऽग्निष्ठसंज्ञः तत्र सप्तदश पशवो
 नियोजनीयाः । तान् देवतासम्बन्धकथनपूर्वकमाह । अश्व-
 स्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः । अश्वः तूपरः शृङ्गोत्प-
 त्तिकालेऽतीतिऽपि शृङ्गहीनः गोमृगः गवयः एते प्रजा-
 पतिदेवताः ततः प्रजापतये जुष्टं नियुनज्मौति मन्वेण
 बन्धनीयाः । एवमग्रेऽपि यो यद्देवत्यः पशुः सः अमुष्मै जुष्टं
 नियुनज्मौत्यादिमन्त्रैर्वन्धनीयः ॥ आग्नेयोऽग्निदेवतः कृष्ण-
 ग्रीवः श्यामवर्णगलोऽजः अश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपायेन
 बन्धनीयः । हन्वीरधस्तात्सारस्वती मेघो बन्ध० । आश्विनाव-
 धोरामौ अधोभागे शक्त्ववर्णावजौ बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरे-
 कैकः । सोमपूषदेवत्यः श्यामः शुक्लकृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां
 बन्ध० । श्वेतः कृष्णश्च सौर्य्यामौ श्वेतः पशुः सूर्य्यदेवतो दक्षि-
 णपार्श्वे बन्ध० यमदेवतः कृष्णोऽश्ववामपार्श्वे । त्वाष्ट्री त्वष्टृ-
 देवतौ लोमशसक्त्यौ बहुरोमपुच्छिकी पशू अश्वस्य सक्त्यो-
 रूर्वोः पश्चात्पदयोरेकैकः । वायव्यः श्वेतवर्णः पशुरश्वस्य
 पुच्छे । स्वपस्याय शोभनकर्मणि इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेवता वेहत्
 गर्भघातिनी वैष्णवो वामनः पशुश्च पुच्छ एव अङ्गान्तरानुक्तेः ॥
 एवमग्नादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यङ्खा उच्यन्ते ।
 अत्राश्वस्य शरीरं तरणस्य तुं वीफलवद्रज्जुं बद्ध्वा गुम्फनीयम्
 ततः कृष्णग्रीवः आग्नेयो रराट इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथो-
 क्तस्थाने सम्बद्धायां रज्ज्वां बन्धनीयाः ततो रोहितो धूम्ररोहित
 इत्यादयो द्वादशसंख्याकाः शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः
 समन्तशितिबाहुस्ते बाह्वस्यत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे
 नियोज्याः । सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपे आलभत इति [१३, ५,
 १, १५] श्रुतेः । तत्र त्रयोऽश्वतूपरगोमृगाः द्वौ चान्नेयावेका-
 दशिनौ द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मध्यमे यूपे । ततः

पृषती क्षुद्रपृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां [१८]
 शतत्रयसंख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पञ्चदश पशूनेकैक-
 स्मिन् यूपे युनक्ति ॥ एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश पञ्चदशेते पशवः
 एकैकसैकादशिनः । एवं मध्यमयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु
 षोडश षोडश पशवो भवन्ति षोडशषोडशितरेष्विति [१३,
 ५, १, १५] श्रवणात् ॥ १ ॥

रोहितो धूम्रोहितः कर्कभुरोहितस्ते
 सौम्या बभ्रुररुणाबभ्रुः शुक्रबभ्रुस्ते वारुणाः
 शितिरन्ध्रोऽन्यतःशितिरन्ध्रः समन्तशितिर-
 न्ध्रस्ते सावित्राः शितिबाहुरन्यतःशितिबाहुः
 समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः पृषती क्षुद्र-
 पृषती स्थूलपृषती ता मैवावरुण्यः ॥ २ ॥

रोहितः सर्वरक्तः धूम्रोहितः धूम्रवर्णमिश्रो रक्तः तृतीयः
 कर्कभुरोहितः बदरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः
 सोमाय जुष्टं निमुनज्मीत्यादिमन्त्रेण प्रत्येकं मध्यमे यूप
 एव नियोज्याः । ततो बभ्रुः कपिलवर्णः अरुणबभ्रुः अरुण-
 वर्णमिश्रः कपिलः शुक्रबभ्रुः शुक्रपक्षिसमवर्णः कपिलश्च ते
 त्रयो वारुणाः वरुणदेवत्याः मध्यमयूप एव । शिति कृष्णं
 रम्भं छिद्रं यस्य स शितिरन्ध्रः अन्यत इत्येकपाश्वे शितिरन्ध्रः
 समन्तं सर्वतः शितिरन्ध्रः एते सारस्वताः मध्यमे एव । शिति-
 बाहुः श्वेतपूर्वपादः अन्यतःशितिबाहुः एकस्मिन्नेव पाश्वे
 शितिपादः समन्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः शिती धवलमे-
 चकौ एते बार्हस्पत्याः बृहस्पतिदेवत्याः मध्यमे एव ॥ अथ
 द्वितीययूपे । पृषती विचित्रवर्णविन्दुयुक्तशरीरा क्षुद्रपृषती

सूक्ष्मविचित्रविन्दुमुक्तास्थूलपृषती स्थूलविचित्रविन्दुमुक्ता एते
स्त्रीपशवो मित्रावरुणदेवताः द्वितीये यूपे नियोज्याः ॥ २ ॥

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त
आश्विनाः श्येतः श्येताक्षाऽरुणस्ते रुद्राय
पशुपतये कर्णा यामा अवलिप्ता रौद्रा नभो-
रूपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणि-
वर्णकेशः ते त्रयः अश्विदेवत्याः द्वितीये । श्येतः श्वेतवर्णः
श्येताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये
पशुपतिरुद्रदेवता द्वितीये । कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्ण-
सन्द्रे च वृक्षे चेति विश्वाक्तेः कर्णासन्द्रसदृशश्चेतकर्णास्त्रयः
पशवः बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् यामाः यमदेवताः
द्वितीये । अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः । एते द्वितीये
पञ्चदश ॥ अथ तृतीये यूपे । नभोरूपाः आकाशवन्दो-
लवर्णाः पार्जन्याः पर्जन्यदेवताः पशवस्तृतीये नियोज्याः ॥३॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः
फल्गुर्लोहितोर्णी पलञ्ची ताः सारस्वत्युः प्रीहा-
कर्णः शुण्ठाकर्णीऽङ्गालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कृ-
ष्णायीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः
कृष्णाञ्जिरल्पञ्जिर्महाञ्जिस्त उषस्याः ॥ ४ ॥

पृश्निः विचित्रवर्णा तिरश्चीनानि पृश्नानि विन्दवो यस्य
सः एवमूर्ध्वानि पृश्नानि यस्य सः ते त्रयो मारुताः महादेव-
त्वास्तृतीये । फल्गुः अपुष्टयरीरा लोहितोर्णी रक्तरोमवती

पलक्षी श्वेता पलक्षशब्दो बलक्षार्थः श्वेतपर्यायः तास्त्रिस्रोऽजाः
सारस्वत्यः सरस्वतोदेवतास्तृतीये । ग्रीहाकर्णः ग्रीहा रोगवि-
शेषः तद्युक्ती कर्णो यस्य स ग्रीहकर्णः अन्येषामपि दृश्यत
इति [पा० ६. ३. १३७] संहितायां दीर्घः शृणुकर्णः क्लृप्तकर्णः
अक्षरात्कोष्ठकर्णः रक्तवर्णकर्णः ते त्रयस्त्वाष्ट्राः त्वष्ट्रदेवतास्तृ-
तीये । कृष्णग्रीवः श्रितिकक्षः श्वेतकक्षः अश्लिसकथः अश्लि
पुण्ड्रं सकथोरुर्वोर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः
द्वितीये । पञ्चदश पूर्णाः ॥ कृष्णाश्लिः कृष्णपुण्ड्रः अल्पाश्लिः
महाश्लिः अल्पमश्लि यस्य महदश्लि यस्य स तथा ते त्रय
उषस्याः उषोदेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

शि॒ल्पा वै॑ प्र॒वदे॒व्यो रोहि॑ष्य॒ स्वाव॑यो वा॒चे-
ऽवि॑ञ्जा॒ता अदि॑त्यै सरू॑पा धा॒त्रे वत्स॑त॒र्यी दे॒वा-
नां॑ पत्नी॑भ्यः ॥ ५ ॥

विचित्रवर्णास्त्रिस्रः स्त्रीपशवो वैश्वदेश्यः विश्वदेवदेवताश्च-
तुर्थे । रोहिष्यः रक्तवर्णाः त्रावयः सार्धसंवत्सरास्त्रिस्रोऽजा
वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविञ्जाताः कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञा-
नशून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपाः समा-
नरूपास्त्रयः पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे । एवं पञ्चदश ॥
अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतर्यः बालकाग्यो देवानां पत्नीभ्यः
तद्देवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

कृ॒ष्णाग्री॑वा आ॒ग्नेयाः श्रि॑ति॒भ्रवो॑ वसू॑नाः
रोहि॑ता रु॒द्राणां॑ प्र॒वेता॑ अवरोकिण्य आदि॒-
त्यानां॑ नभो॑रूपाः पा॒र्जन्याः॑ ॥ ६ ॥

कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्निदेवताः

पञ्चमे । शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसुदेवताः
 पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे ।
 श्वेताः अवरोकिणः अवलोकिनः यद्वा अवाधस्ताद्राकः छिद्रं
 येषां ते छिद्रं निर्घथनं रोकः ते त्रयः आदित्यानां तद्देवताः
 पञ्चमे ॥ अथ षष्ठे यूपे । नभोरूपाः पार्श्वान्यास्त्रयः षष्ठे
 ॥ ६ ॥

उन्नत ऋषभो वामनस्त एन्द्रवैष्णवा उन्न-
 तः शितिबाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः
 शुकरूपा वाजिनाः कल्माषा आग्निमारुताः
 श्यामाः पौष्णाः ॥ ७ ॥

उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि गते
 वृद्धिरहितः ते त्रय एन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः षष्ठे । उन्नतः
 शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्रा-
 बार्हस्पत्याः इन्द्रबृहस्पतिदेवताः षष्ठे । शुकरूपाः शुकपक्षि-
 समवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे । कल्माषाः कर्बु-
 रास्त्रयः पशव आग्निमारुताः षष्ठे । एवं पञ्चदश ॥ अथ
 सप्तमे यूपे । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः सप्तमे
 ॥ ७ ॥

एता ऐन्द्राग्ना द्विरूपा अग्नीषोमीया
 वामना अनडाह आग्नावैष्णवा वशा मैत्रावरु-
 ण्योऽन्यत्पण्यो मैत्राः ॥ ८ ॥

एताः कर्बुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विरूपाः
 वर्णद्वयोपितास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवत्याः सप्तमे

वामना अनडाहः त्रय आग्नावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवत्याः
सप्तमे । वशाः वम्भ्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः
सप्तमे ॥ अथाष्टमे यूपे । अन्यतएन्यः एकपार्श्वे कर्बुरवर्णास्ति-
स्रोऽजा मैत्राः मित्रदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥

कृष्णाग्री॑ वा आग्ने॒या ब॒भ्रवः॑ सौ॒म्याः श्वे॒ता
वा॒यव्या॑ अवि॒ज्ञाता॑ अदि॒त्यै सरू॑पा धा॒त्रे
वत्स॑त॒र्य्यो दे॒वानां॑ पत्नी॒भ्यः ॥ ९ ॥

कृष्णाग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । बभ्रवः कपिलवर्णास्त्रयः
सौम्याः सोमदेवत्याः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः
अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः
अष्टमे ॥ अथ नवमे । सरूपाः धात्रदेवत्याः नवमे । वत्सतर्य्यः
देवपत्नीदेवत्यास्त्रयः नवमे ॥ ९ ॥

कृष्णा॑ भौ॒मा धूम्रा॑ अ॒न्तरि॒क्षा बृ॒हन्तो॑
दि॒व्याः श॒बला॑ वैद्यु॒ताः सि॒ध्मास्तार॑काः ॥ १० ॥

कृष्णाः भौम्याः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णास्त्रयः
अन्तरिक्षदेवत्याः नवमे । बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्या युदे-
वत्याः नवमे ॥ अथ दशमे शबलाः कर्बुरास्त्रयः वैद्युताः विद्यु-
देवत्याः दशमे । सिध्मा सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्ष-
त्रदेवत्या दशमे ॥ १० ॥

धूम्रान् वस॑न्तायाल॑भते श्वे॒तान् ग्री॒ष्मार्थं
कृष्णान् वर्षा॑भ्योऽरु॒णाञ्कुर॑दे पृष॑तो हे॒मन्तार्थं
पि॒शङ्गाञ्छि॑राय ॥ ११ ॥

धूम्रवर्णान् शीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते

नियुनक्ति दशमे । श्वेतान् त्रीन् श्रीष्णाय दशमे । कृष्णवर्णान् त्रीन् वर्षाभ्यः दशमे ॥ अथैकादशे अरुणान् रक्तान् त्रीन् शरदे एकादशे । पृषतः नानावर्णविन्दुयुक्तान् त्रीन् हेमन्ताय एकादशे । पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णान् त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

त्रावयो गायत्रौ पञ्चावयस्त्रिष्टुभे' दित्यवा-
हो जगत्त्रै त्रिवत्सा अनुष्टुभे' तुर्यवाह उष्णिहे'
॥ १२ ॥

सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्रौ एकादशे । सार्धद्विसंवत्सरास्त्रयः त्रिष्टुभे एकादशे ॥ अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः द्विसंवत्सरास्त्रयो जगत्त्रै द्वा० । त्रिवत्साः त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे द्वा० । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहे द्वा० ॥ १२ ॥

पष्ठवाहो' विराज उच्चाणो' बृहत्या ऋष-
भाः ककुभे' ऽनुद्वाहः पङ्क्त्यै धेनवोऽतिच्छन्दसे
॥ १३ ॥

पष्ठवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा० । उच्चाणः वेचनसमर्था युवानस्त्रयः बृहत्त्रै द्वा० ॥ अथ त्रयोदशे यूपे । ऋषभाः उच्चोऽप्यधिकवयस्त्राः त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अनद्वाहः शकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्क्त्यै त्रयो० । धेनवः ऋषभस्तत्र अजास्तिस्रः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

कृष्णग्रीवा आम्लेया बभ्रवः सौम्या उप-
ध्वस्ताः सावित्रा वत्सतुर्युः सारस्वत्युः श्यामाः

पृ॒ष्णाः पृ॒श्न॑यो मारु॒ता ब॑हुरू॒पावै॑ श्व॒दे॒वा व॒शा
द्या॒वापृ॒थि॒वीयाः ॥ १४ ॥

अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः सौर्या इत्यन्ताः । तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवाः त्रयः आग्नेयाः त्रयो० । बभ्रवः कपिलास्त्रयः सौर्याः ॥ अथ चतुर्दशे यूपे । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधः पतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रयः सविहदेवताः चतु० । वत्सतर्यः तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु० । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु० । पृश्नयः तनुकाया विचित्रवर्णा वा त्रयो मरुदेवताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु० ॥ अथ पञ्चदशे । वशाः वन्ध्यास्त्रिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः पञ्च० ॥ १४ ॥

उ॒क्ताः स॑ च॒रा ए॒ता ऐन्द्र॒ग्नाः कृ॒ष्णा वा॒
रु॒णाः पृ॒श्न॑यो मारु॒ताः का॒यास्तू॑प॒राः ॥ १५ ॥

अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । मञ्जरशब्देन कृष्णग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते पञ्च सञ्चराणि हवींषि भवन्तीति वत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां मन्वन्धिनाम् आद्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन संचरा उक्ताः आग्नेयादयः पञ्चदश पशव उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे । सौर्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च० । सविह्वा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः वत्सतर्यः तिस्रः पञ्च० ॥ अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते

संचराः उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः षो० । कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो वारुणाः वरुणदेवताः षा० । पृश्नयः तनुशरीरास्त्रयः मारुताः षो० । त्रयः तूपरा निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः षो० ॥ १५ ॥

अ॒ग्नयेऽनी॑कवते प्रथम॒जानाल॑भते म॒रुद्भ्यः॑ ।
सान्त॑प॒नेभ्यः॑ स॒वात्यान्म॒रुद्भ्यो॑ गृहमे॒धिभ्यो॑ ।
बष्कि॑हान्म॒रुद्भ्यः॑ क्रीडिभ्यः॑ स॒ंसृष्टान्म॒रुद्भ्यः॑ ।
स्वत॑वद्भ्योऽनुसृष्टान् ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमजान् मात्रा प्रथमगर्भे जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवदगुणविशिष्टायां ग्नये आलभते नियुनक्ति सप्त० । वातसमूहा वात्या तथा सह वर्त्तन्त इति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् त्रीन्-जान् सान्तपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त० । बष्किहान् चिरप्रसृतान् त्रीन् गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । संसृष्टान् सह सृष्टान् त्रीन् क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । अनुसृष्टान् अनु क्रमेण जातान् त्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त० ॥ १६ ॥

उ॒क्ताः स॑ञ्च॒रा ए॒ता ऐन्द्रा॒ग्नाः प्रा॑शुङ्गा
मा॑हेन्द्रा ब॒हुरू॒पा वै॑श्वकम॒णाः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशे यूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पूर्ववत् ॥ अथैकोनविंशतितमे एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः एकोन० । प्राशुङ्गाः संहितायां दीर्घः प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः महेन्द्रदेवताः एकोन० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्म-देवताः एकोन० ॥ १७ ॥

धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितृणां सोमवतां
 बभ्रुवो धूम्रनीकाशाः पितृणां बर्हिषदां कृष्णा
 बभ्रुनीकाशाः पितृणामग्निष्वात्तानां कृष्णाः
 पृषन्तस्त्रैयम्बकाः ॥ १८ ॥

अथ पितॄणेष्टिदेवतापशवः । धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहित-
 वर्णाः बभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पशवः सोम-
 वतां पितृणां नियोज्याः एकोन० । बभ्रवः कपिलाः धूम्रनी-
 काशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः बर्हिषदां
 पितृणामेकोन० ॥ अथ विंशे यूपे । कृष्णा बभ्रुनीकाशाः
 अग्निष्वात्तानां पितृणां विंशे । कृष्णाः पृषन्तः विन्दुयुक्ताः
 त्रैयम्बकाः त्रयम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

उक्ताः सञ्चुरा एताः शुनासीरीयाः श्वेता
 वायव्याः श्वेताः सौर्याः ॥ १९ ॥

अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र सञ्चुराः अग्नेयादयः पञ्च-
 दशोक्ताः । तेन कृष्णश्रीवा अग्नेयाः विंशे । बभ्रवः सौम्याः
 विंशे । उपध्वस्ताः सावित्राः विंशे ॥ अथैकविंशे यूपे । वक्तथ्यः
 सारस्वत्यः एकविंशे । श्यामाः पौष्ठाः एक० । एताः कर्बुराः
 शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक० । श्वेताः त्रयो वायव्याः
 वायुदेवत्याः एक० । श्वेताः त्रयः सूर्याः सूर्यदेवताः एक० ॥
 एवं समाप्ताः यूपाः । इत्यखाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिक-
 शतत्रयं ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय
 कलविङ्कान् वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्चरदे वर्तिका हे-

मन्ताय कक'राञ्छि'राय विक'करान् ॥ २० ॥

अथारण्याः पशव उच्यन्ते ॥ अत्रैकविंशतिर्यूपाः तेषां
यूपानां विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्ति-
क्रमेण कपिञ्जलादयस्त्रयोदश त्रयोदश पशव आलभनीयाः ।
अत्र यूपान्तरालेष्वारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे
नाड्येषु म्रुषिमशकान् करण्डेषु सर्पान् पञ्चरेषु मृगव्याघ्र-
सिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारासु
हस्तिनो नौषु चौदकानि यथार्थमितरानिति । ये पशवो
येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्यादपीया
इति तात्पर्यम् ॥ अत्र येषामारण्यजोववाचिपदानामर्था न
ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणोणादिवृत्त्यभिधान-
यन्येभ्यो विलोक्यावगन्तव्याः षाट्ठीकेभ्यश्च लक्षणीयाः ।
तत्र प्रथमोत्पत्ते यूपान्तराले त्रीन् कपिञ्जलान् वसन्ताय
आलभते नियुनक्ति । त्रीन् कलविङ्कान् चटकान् ग्रीषाय ।
तिसिरीन् त्रीन् वर्षाभ्यः । वर्त्तिका पक्षिविशेषान् शरदे ।
तत्रस्त्रयाणां ककराणां मध्ये एकं ककरं हेमन्ताय ॥ अथ
द्वितीयेऽवकाशे शिष्टौ द्वौ ककरौ पक्षिविशेषौ हेमन्ताय ।
त्रीन् विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

समुद्राय शिशु'मारानाल'भते पर्जन्याय
मण्डूकान्'दृभ्यो मत्स्यान् मित्राय कुलौपयान्
वरुणाय नाक्रान् ॥ २१ ॥

त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्रायालभते । त्रीर्ष-
ण्डूकान् भेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अद्भ्यः
अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्भ्यः । त्रीन् कुलौपयान्

जलजान् मित्राय । त्रीन् माक्रान् नक्रा एव माक्रास्तान्
जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

सोमाय हंसानालभते वायवे बलाका
इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान् मित्राय मद्गून् वरुणाय
चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

तान् हंसान् सोमाय । तिस्रो बलाकाः षकपत्नीः वायवे ॥
अथ चतुर्थेऽवकाशे । तान् क्रुञ्चान् पक्षिणः इन्द्राग्निभ्याम् ।
त्रौन् मद्गून् जलकाकान् मित्राय । त्रीन् चक्रवाकान् वरु-
णाय ॥ २२ ॥

अग्नये कुटरूनालभते वनस्पतिभ्य उलू-
कानग्नीषोमाभ्यां चाषानश्विभ्यां मयूरान् मित्रा-
वरुणाभ्यां कपोतान् ॥ २३ ॥

त्रौन् कुटरून् कुकुटानग्नये । ततस्त्रयाणामुलूकानां
मध्ये एकमुलूकं वनस्पतिभ्यः ॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकी
काकवैरिणौ । त्रीन् चाषानग्नीषोमाभ्यां त्रीन् मयूरानश्विभ्यां
त्रौन् कपोतान् मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान्
गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामि-
भ्याऽग्नये गृहपतये पारुषान् ॥ २४ ॥

त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय ॥ अथ
षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सोमाय । कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे ।
तिस्रो गोषादीः गवां सादयित्रोः पक्षिणोः देवानां पत्नीभ्यः ।
तिस्रः कुलीकाः पक्षिणोः देवजामिभ्यः देववधूभ्यः जामिः

स्वस्रकुलस्त्रियोः । त्रीन् पारुष्णसंज्ञान् गृहपतयेऽग्ने ॥ २४ ॥

अङ्गे' पाराव'तानाल'भते रात्रौ' सीचा'पूर-
होरा'त्रयोः' सन्धि'भ्यो' जतू'र्मासे'भ्यो दात्यु'हान्
स' वत्स' राय' मह'तः सु'पर्णान् ॥ २५ ॥

अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन् पारावतान् कलरवानङ्गे तिस्रः
मीचापूः पक्षिणीः रात्रौ तिस्रो जतूः पात्राख्याः पक्षिणीः
अहोरात्रयोः सन्धिभ्यः । त्रीन् दात्युहान् कालकण्ठान्
मासेभ्यः त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ॥
अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महान्ती सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

भूम्य' आ'खूनाल'भते'ऽन्तरि'क्षाय पाङ्-
क्तान् दि'वे काश'ान् दिग्'भ्यो नकु'लान् बभ्रु'का
नवान्तरदि'शाभ्यः' ॥ २६ ॥

भूम्ये आखून मूषकान् त्रीन् पाङ्क्तान् मूषकजातिविशेष-
ानन्तरिक्षाय काशान् तद्भेदानिव दिवे त्रीन् नकुलान् दिग्भ्यः
तत्र द्वौ अष्टमे ॥ अथ नवमे एकम् । त्रीन् बभ्रुकानवान्त-
रदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

वसु'भ्य ऋ'ष्य'ानाल'भते रु'द्रे'भ्यो रु'नादि-
त्ये'भ्यो न्यङ्कु'न् विश्वे'भ्यो दे'वेभ्यः' पृष'तान्
स'ाध्ये'भ्यः' कुलुङ्गान् ॥ २७ ॥

त्रीनृष्यान् वसुभ्यः ऋष्यादयो ऋगविशेषाः । रुद्रेभ्यः
रुदन् । त्रीन् न्यङ्कुनादित्येभ्यः ॥ अथ दशमेऽवकाशे त्रीन्
पृषतान् विश्वेभ्यो देवेभ्यः त्रीन् कुलुङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

ईशानाय परस्वत आलभते मित्राय
गौरान् वरुणाय महिषान् बृहस्पतये गवयाँ-
स्त्वष्ट्र उष्ट्रान् ॥ २८ ॥

परस्वतः ऋगविशेषानीशानाय । त्रीन् गौरान् ऋगान्
मित्राय त्रीन् महिषान् वरुणाय तत्रैकं दशमे ॥ अथैकाद-
शेऽवकाशे त्रीन् गवयान् गोसदृशानारण्यपशून् बृहस्पतये
त्रीनुष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन् आलभते वाचे
प्लुषींश्चक्षुषे मशकाञ्छ्रोत्राय भृङ्गाः ॥ २९ ॥

प्रजापतये पुरुषान् हस्तिनः त्रीन् । त्रीन् प्लुषीन् वक्रतु-
ण्डान् वाचे तन्मध्ये द्वौ प्लुषी एकादशे ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे
एकं प्लुषिम् । त्रीन् मशकान् चक्षुषे । तयो भृङ्गाः श्रोत्राय
नियोज्याः ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च गोमगो वरुणाय-
रण्यो मेघो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः
शार्दूलाय रोहिष्टभाय गवयी क्षिप्रश्रेणाय
वर्त्तिका नीलङ्गोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो
हिमवते हस्ती ॥ ३० ॥

प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक
आरण्यो मेघो वरुणाय । एकः कृष्णो मेघो यमाय । एको
मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिष्टभः शार्दूलाय । एका
गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय ॥ अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका
वर्त्तिका क्षिप्रश्रेणाय देवाय । एकः कृमिः कीटः नीलङ्गोः

नीलङ्गवे । शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय । हस्ती
हिमवते ॥ ३० ॥

मयुः प्राजापत्य उलो हलिच्छो वृषद-
शस्ते धात्रे दिशां कङ्को धुङ्क्षाग्नेयी कलविङ्को
लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा वाचे क्रुञ्चः
॥ ३१ ॥

मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापतिदेवतः ।
उलो मृगविशेषः हलिच्छः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः ते
त्रयो धात्रे । एकः कङ्कः बकः दिशां दिग्भयः । एका धुङ्क्षा
पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः
रक्तवर्णमर्पः पुष्करसादौ पुष्करे सोदतीति कमलभक्षी पक्षि-
विशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्ट्रदेवताः । अथ चतुर्दशेश्वकाशे
एकः क्रुञ्चः वाचे ॥ ३१ ॥

सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका
ते पौष्णाः क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमगः पिहो
न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै प्रतिशुक्त्वायै चक्रवाकः
॥ ३२ ॥

कुलुङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजो-
ऽजम्बहागः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदे-
वत्याः । क्रोष्टा मृगालो मायोर्देवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य ।
पिहो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै ।
चक्रवाकः प्रतिशुक्त्वायै ॥ ३२ ॥

सौरि बलाक । शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते

मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक् श्वाविद्धीमी
शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुक्
पुरुषवाक् ॥ ३३ ॥

बलाका वकस्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः ॥ अथ
पञ्चदशेश्वकाशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः
मित्तदेवत्याः पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः शुकी सर-
स्वत्यै । श्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः वृकः
चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुक्ः सर-
स्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसो दर्विदा ते
वायवे बृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजोऽलज
आन्तरिक्षः भ्रुवो मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये
द्यावापृथिवीयः कूर्मः ॥ ३४ ॥

सुपर्णः गरुत्मान् पार्जन्यः पर्जन्याय श्वातिः आडी वाहसः
दार्विदा काष्ठकुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे । बृहस्पतये
वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये इति बृहस्पतिविशेषणम्
ईदृशाय बृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः ॥ अथ षोडशेश्व-
काशे अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः । भ्रुवः
जलपक्षी मद्गुः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः
कच्छपः द्यावापृथिवीयः द्यावापृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वा-
घाटस्ते वनस्पतीनां वृकवाकुः सावित्रो हृत्सो

वातस्य न॒क्रो मक॑रः कुल॒ोपय॑स्तेऽकू॑पारस्य ऋ॒यै
शल्प॑कः ॥ ३५ ॥

पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः । गोधा कालका पक्षि विशेषः
दार्वाघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम् । कृकवाकुः ताम्रचूडः
सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य नाक्रः मकरः कुलीपयः ते
त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य त्रयाणां मध्ये द्वौ
षोडशे ॥ अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकूपारस्य ।
शल्पकः श्वावित् ऋयै देव्यै ॥ ३५ ॥

ए॒ण्य॒ङ्गो॑ म॒ण्डू॒को॑ मूषिका ति॒त्तिरि॒स्ते
स॒र्पाणां॑ लोपाश॑ आ॒श्विनः॑ कृष्णो रा॒त्र्या ऋ॒त्तो॑
ज॒तूः सु॑षि॒लीका॑ त इ॒तरज॒नानां॑ ज॒हका॑
वैष्ण॒वी ॥ ३६ ॥

एणो मृगो अङ्गः आलभ्या । मण्डूको मूषिका तित्तिरिः
ते त्रयः सर्पाणाम् । लोपाशां वनचरविशेषः आश्विनः अश्वि-
देवतः । कृष्णो मृगः रात्रौ । ऋत्तः भल्लूकः जतूः सुषिलीका
एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां देवानाम् । जहकार
गात्रसङ्कोचनो वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

अ॒न्य॒वा॒पोऽर्ध॑मा॒साना॒मृश्यो॑ म॒यूरः॑ सु॒ध-
र्गा॑स्ते ग॒न्ध॒र्वाणां॑ म॒पामु॒द्रो मा॒सां क॒श्यपो॑ गो॒हि-
त्कु॑ण्ड॒णाची॑ गो॒लत्तिका॑ तु॒ऽप्सर॒सां मृत्य॑वि-
ऽसितः ॥ ३७ ॥

अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पशुः ॥
अथाष्टादशेऽवकाशे । ऋथो मृगविशेषः मयूरः वर्ही सुपर्णी

गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः । उद्गः जलचरः कर्कटसंज्ञः
अपां पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् । रोहित्
ऋथः कुण्डृणाची वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्स-
रसाम् । अमितः कृष्णः पशुर्मृत्यवे ॥ ३७ ॥

वर्षाह्णः^१ तूनामाखुः कशो^१ मान्यालस्ते
पितृणां बलायाजगरो वसूनां कपिञ्जलः
कपोत उलूकः शशस्ते निऋत्यै^१ वरुणायारण्यो
मेषः ॥ ३८ ॥

वर्षाह्णः वर्षाभूः भेकी ऋतूनाम् । आखुः मूषकः कशः
मान्यालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितृणाम् ॥ अथैकोनविंशे ।
अजगरो महासर्पः बलाय । कपिञ्जलो वसूनाम् । कपोतः
उलूकः शशः ते निऋत्यै । आरण्यो मेषो वरुणाय ॥ ३८ ॥

श्वित्र आदित्यानामुष्ट्रो घृणीवान् वार्ध्नीन-
सस्ते मत्या अरण्याय समरो रुरु रौद्रः कथिः
कुटरुर्दात्यौहस्ते वाजिनं कामाय पिकः ॥ ३९ ॥

श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घघ्रीवः घृणिवान्
तेजस्वी पशुविशेषः संहितायां घृणिशब्ददीर्घः वार्ध्नीनसो
कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मृत्यै देव्यै । समरः गवयोऽरण्याय
देवाय । रुरुः ऋगः रौद्रः रुद्रदेवतः कथिः पत्तिविशेषः ॥
अथ विंशोऽवकाशे । कुटरुः कुक्कुटः दात्यौहः कालकण्ठः ते
त्रयो वाजिनां देवानाम् । पिकः कीकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णाः कर्णो गद्भ-
स्तरक्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय सूकरः सिंही मारुतः

कृकलासः पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै
विश्वेषां देवानां पृषतः ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

खल्लो मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः । एकः कृष्णः श्वा
सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः
मृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । सूकरः इन्द्राय । मिहो
मारुतः मरुद्देवतः । कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणौ
शकुनिः पक्षी ते त्रयः शरव्यायै । एकः पृषतः मृगविशेषो
विश्वेषां देवानां पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं वियुन-
ज्मीति योज्यः ॥ एवं षष्ट्यधिकं शतद्वयमारण्याः पशव
उक्ताः ॥ अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि
शतानि अश्वादयः सौर्यान्ताः षष्ट्यधिकं शतद्वयं कपिञ्जला-
दयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः सर्वे मिलित्वा षट् शतानि
नवाधिकानि पशवो भवन्ति । श्लोकश्च । षट् शतानि निमु-
च्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिस्त्राधि-
कानि चेति ॥ तेष्वारण्याः सर्वे उत्सृष्टव्या न तु हिंसाः
॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवाचकः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शादं दृङ्गिरवकां दन्तमूलैर्मृदं वस्त्रैस्ते-
गान् दृष्ट्वाभ्यां सरस्वत्या अग्रजिह्वं जिह्वाया
उत्सादमवक्रन्देन तान् वाजं हनुभ्यामप
आस्येन वृषणमाण्डाभ्यामादित्यां श्मश्रुभिः
पन्यांनं भ्रूभ्यां द्यावापृथिवी वर्त्तीभ्यां विद्युतं
कनीनकाभ्यां शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा
पार्याणि पक्ष्माण्यवाय्यां द्रुचवोऽवाय्याणि
पक्ष्माणि पार्यां द्रुचवः ॥ १ ॥

प्रणम्य कमलानाथं गणेशं गिरिजां गिरम् । पञ्चविंशोऽय-
मध्याये वेददीपो मयेर्यते ॥ का० [२०, ८, ५, ६] खिष्टक-
हनस्यत्यन्तरे शूलं हुत्वा देवताश्चाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्ये
स्वाहेति प्रतिदेवतं शादप्रभृतित्वगन्तेभ्यो विमुखाश्च परेभ्य
इति । खिष्टकहनस्यत्योरन्तरे वनस्यतियागानन्तरं खिष्टक-
द्यागात् पूर्वं शूले अपितं मांसं प्राजापत्योऽश्व इति वचनात्
प्रजापतये हुत्वा अमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतं शादादित्वगन्तेभ्यो
देवताश्चाङ्गेभ्यो देवताभ्योऽश्वाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् अनादेशे
घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दृङ्गिरित्वादि-पृथिवीं त्वचेत्यन्तः
संहिताभागो ब्राह्मणं न मन्त्राः । शादादयो देवाः दन्ताद्य-
ङ्गानि । ततश्चतुर्गृहीतमाण्यं गृहीत्वा गृहीत्वा शादाय
स्वाहा दद्यात् स्वाहा भवकाभ्यः स्वाहा दन्तमूलेभ्यः स्वाहेत्यादि
पृथिव्यै स्वाहा त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः पक्षः शाखा-

न्तरोदितः । स्वपत्ने तु शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहेत्यादिहोम-
मन्त्राः । देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते अश्वाङ्गं भोग्यं
तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित् केवला देवतैव
यथा शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति क्वचिदन्यविभक्त्यैव द्रव्य-
देवतयोर्निर्देशः यथा अग्नेः पन्नतिर्वायोर्निपन्नतिरिति । तथा
च श्रुतिः [१३, ३, ५. १] शादं दद्भिर्वकां दन्तमूलैरित्याज्य-
मवदानानि कृत्वा प्रत्याख्यायं देवताभ्य आहृतीर्जुहोति या
एव देवता अपिभागास्ता भागधेयेन समर्धयतीति । अस्याय-
मर्थः । शादं नाम देवमश्वस्य दद्भिर्दन्तैः प्रीणामीति शेषः ।
स्वाहाकारो दानार्थः ततश्च शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहेति
एवमन्यान्यपि योज्यानि । आज्यमवदानानि कृत्वा आज्यमे-
वाश्वाङ्गत्वेन परिकल्प्य प्रत्याख्यायमवदानमवदानं प्रति
शादादिदेवता आश्वायाख्यायाज्याहृतीर्जुहोति सङ्कल्पिता-
श्वाङ्गभावा घृताहृतीः शादादिभ्यो ददाति एवं कुर्वन्नपिभागाः
कल्पितभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीत्यर्थः ॥ अथ
संहितार्थः । दद्भिर्वशदन्तैः शादं देवं प्रीणामि । दन्तमूलैर-
वकां देवतां प्रीणामि । वस्वैर्दन्तपीठैर्मृदं देवतां प्रीणामि
वस्वं स्यादन्तपीठिका । शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः आदित्यादयः
प्रसिद्धाः । दंष्ट्राभ्यां तेषां देवतां प्रीणामि । सरस्वत्यै अग्र-
जिह्वम् अत्र चतुर्थ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गस्य अतो विभक्ति-
व्यत्ययः जिह्वाया अग्रमग्रजिह्वं जिह्वायेण सरस्वतीं प्रीणामि ।
जिह्वायाः उक्त्वादम् अत्र षष्ठ्याश्वाङ्गोद्देशः द्वितीयया देवस्य
विभक्तिव्यत्ययः जिह्वयोक्त्वादं देवं प्रीणामि । अवक्रन्देन तालु
अत्र देवे तृतीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः तालुना अवक्रन्दं देवं
प्रीणामि । वाजं हनुभ्याम् हनुभ्यां वक्त्रैकदेशाभ्यां वाजं देवं
प्रीणामि । आस्येन मुखेनापो देवताः प्रीणामि । आश्वाभ्यां

वृषणाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । श्मश्रुभिर्मुखकेशैरादित्यान्
 प्रीणामि । भ्रूभ्यां ललाटगरोमपङ्क्तिभ्यां पत्यानं देवं
 प्रीणामि । वर्त्ताः पक्ष्मपङ्क्तिः ताभ्यां द्यावापृथिव्यौ देवते
 प्रीणामि । कनीनकाभ्यां नेत्रमध्यगङ्गणगोलाभ्यां विद्युतं
 देवतां प्रीणामि । शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश
 एव न त्वङ्गम् शुक्लाय कृष्णाय देवाय सुहृतमस्तु यदा चतुर्थ्या-
 श्वाङ्गमेव निर्दिश्यते प्राजापत्योऽख इति वचनाद्देवोऽध्याह-
 र्तव्यः शुक्लेन कृष्णेन चाश्वाङ्गेन प्रजापतिं प्रीणामि एवं
 लोमभ्यः स्वाहेत्यादावपि बोध्यम् । पार्याणि पक्ष्माणि अत्र
 तद्धितेन देवतोद्देशः पक्ष्माणि नेत्रोपरिलोमानि पार्याणि पार-
 देवत्यानि ततः पक्ष्मभिः पारं प्रीणामि । इक्षवो नेत्राधोभा-
 गरोमाणि अवारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि । विप-
 रीतं वा अवार्याणि अवारदेवत्यानि पक्ष्माणि इक्षवः पार्याः
 पारदेवत्याः ॥ १ ॥

वार्तं प्राणेनापानेन नासिके उपयाम-
 मधरेणौष्ठेन सदुत्तरेण प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन
 वाह्व्यं निवेष्ट्यं मूर्धा स्नयित्वा निवाधेना-
 शनिं मस्तिष्केण विद्युतं कनीनकाभ्यां कर्णा-
 भ्यां श्रोत्राभ्यां कर्णौ तदनीमधरक-
 र्ण्णेनापः शुष्ककर्ण्णेन चित्तं मन्याभिरदिति
 शीर्ष्णां निवृत्तिं निर्जर्जल्पेन शीर्ष्णां संक्रोशैः
 प्राणान् रेष्माण् स्तुपेन ॥ २ ॥

अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे हे देवते प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । उपसर्गस्य घञमनुष्ये बहुलमिति [पा० ६, ३, १२२] अनोर्दीर्घः अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या बाह्यं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन निवेश्य देवं प्रीणामि । निश्चितं बध्यते निर्बाधः शिराऽस्थिमध्यसंलग्ना मज्जाभागः तेन स्तनयित्वा देवं प्रीणामि । मस्तके भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः मस्तिष्कं गोर्दमित्यमरः [२, ६, ६५] मस्तकमिष्यति गच्छति मस्तिष्कम् इष गतौ मस्तकमज्जेति चौरस्वामी तेन मस्तिष्केणाशनिं देवं प्रीणामि । विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् अत्राश्वाङ्गात्मिका एव देवता कर्णाभ्यां कर्णशष्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि । कण्ठाधीभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि । शुष्कश्वासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्का निर्मांसो देशः तेनापो देवताः प्रीणामि । पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्येति [२, ६, ६५] अमरः ग्रीवापश्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या संज्ञायां समजनीति [पा० ३, ३, ८८] क्वप् ग्रीवापश्चाद्भाडोभिश्चित्तं प्रीणामि । शीर्ष्णा शिरमादितिं देवतां प्रीणामि शीर्षस्य शीर्षन्नादेशः शसादौ । नितरां जर्जरोभूतेन शिरोभागेन निष्कृतिं देवं प्रीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि सङ्कोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान् देवान् प्रीणामि । सुप उच्छ्राये सुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणाति ॥ २ ॥

मशकान् केशैरिन्द्रं स्वपसा वह्नेन बृह-
 स्पतिं शकुनिसादेन कूर्मांश्च फौराक्रमणं
 स्थूलाभ्यामक्षलाभिः कपिञ्जलान् जवं जङ्घा-
 भ्यामध्वानं बाहुभ्यां जाम्बीले नारण्यमग्निम-
 तिरुग्भ्यां पूषणं दोर्भ्यामश्विनवासाभ्यां
 रुद्रं रौराभ्याम् ॥ ३ ॥

केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । वह्नः
 स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कौटुशेन वह्नेन स्वपसा अप इति
 कर्मनाम शोभनमपः कर्म पर्याणधारणनरवहनादिकं यस्य स
 स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् षट्पद विप्र-
 रणगत्यादौ घञ् वेगवत् कूटनं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि ।
 शयं क्लावे खुरः पुमान् खुरैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयो-
 रैक्यम् स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फा-
 धःस्था नाद्यः ऋक्षलास्ताभिः कपिञ्जलान् देवान् प्रीणामि ।
 गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि ।
 अग्रपादयार्जानूर्ध्वभागौ बाहु ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि ।
 जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः तदाकारो जानुमध्य-
 भागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेत तौ
 अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपाद-
 योर्जान्वधी दाघो करो ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । अंसौ
 स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रौरावंसग्रन्थो ताभ्यां
 रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

अग्नेः पञ्चतिर्वायोनिं पञ्चतिरिन्द्रस्य तृतीया

सोमस्य चतुर्थ्यादित्ये पञ्चमीन्द्राण्यै षष्ठी मरु-
तां सप्तमी बृहस्पते रष्टम्ययम्णो नवमी धातु-
र्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यमस्य
त्रयोदशी ॥ ४ ॥

अत्र षष्ठ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्या-
हरः । अग्नेः देवस्य पञ्चतिरस्तु । पञ्चः साध्यविरोधयोः बले
काले पत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पिते इत्यभिधानोक्तेरत्र पञ्चः
पार्श्ववाची पञ्चस्य मूलं पञ्चतिः पञ्चात्तिरिति [पा० ५, ३,
२५] मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पञ्चस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्य-
स्थीनि वङ्क्रिशब्दवाच्यानि पञ्चतिशब्दे नोच्यन्ते तानि च प्रति-
पार्श्वं त्रयोदश भवन्ति षड्विंशतिरश्वस्य वङ्क्रय इति
[कौषीत० ब्रा० १०, ४] श्रुतेः । तेषां क्रमेण देवतासम्बन्धं
वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वीस्थां देवता आह अग्नेः पञ्चतिः
प्रथमं दक्षिणपार्श्वीस्थि अग्नेरस्तु विभक्तिव्यत्ययो वा पञ्च-
त्याग्नि देवं प्रीणामि । वायोर्निपञ्चतिः नीचा पञ्चतिर्निपञ्चतिः
द्वितीयं दक्षिणपार्श्वीस्थि वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्ये-
यम् । तृतीया पञ्चतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पञ्चतिः सोमस्य ।
अदित्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्थी पञ्चमी पञ्चतिः अदित्याः । षष्ठी
पञ्चतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पञ्चतिः मरुताम् । अष्टमी पञ्चतिः
बृहस्पतेः नवमी पञ्चतिरयम्णो देवस्य । दशमी धातुर्दे-
वस्य । एकादशी पञ्चतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पञ्चतिः वरुणस्य ।
त्रयोदशी पञ्चतिः दक्षिणपार्श्वीस्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

इन्द्राण्योः पञ्चतिः सरस्वत्यै निपञ्चति-
र्मित्रस्य तृतीयापां चतुर्थी निऋत्यै पञ्चम्यनी-

षोमयोः षष्ठी सर्पाणां सप्तमी विष्णो रष्टमी
 पूषा नवमो त्वष्टृ दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य
 द्वादशी यम्यै त्रयोदशी द्यावापृथिव्योर्दक्षिणं
 पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

अथ वामपार्श्वस्थां देवानाह । प्रथममुपरिस्थं वाम-
 पार्श्वस्थि इन्द्राग्नरादेवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया
 पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी
 अपां देवतानाम् । पञ्चमो निष्कृत्यै निष्कृतेः । षष्ठो अग्नीषो-
 मयोः । सप्तमो सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य ।
 नवमो पूषा देवस्य । दशमो त्वष्टुः । एकादशो इन्द्रस्य ॥
 द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी त्रयोदशी पक्षतिः यमसम्ब-
 धिनी चतुर्थी प्रथमार्था ॥ अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह
 दक्षिणं पार्श्वं द्यावापृथिव्योरस्तु उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां
 देवानामस्तु ॥ ५ ॥

मरुतां स्कुम्भा विश्वेषां देवानां प्रथमा
 कीकसा रुद्राणां द्वितीयादित्यानां तृतीया
 वायोः पुच्छमग्नीषोमयोर्भासदौ क्रुञ्ची शोणि-
 भ्यामिन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्यां मित्रावरुणावल्गा-
 भ्यामाक्रमणं स्थूराभ्यां बलं कुष्ठभ्याम् ॥ ६ ॥

अथाङ्गान्तराणां देवता अह । विभक्तियत्ययः । स्कन्ध-
 प्रदेशैर्महतो देवान् प्रीणामि । अश्वपुच्छोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्-
 क्तयः सन्ति तासां देवता आह । कीकसं कुल्यमस्थि चेत्यमरः
 [२, ६, ६८] कीकसति शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा

कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुच्छोपरिस्थाय्यास्थिपङ्क्ति-
 विश्लेषां देवानां प्रथमकीकसैर्विश्वान् देवान् प्रीणामि । द्विती-
 यास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयै रुद्रान् प्रीणामि । तृतीयानि
 कोकसानि आदित्यानां तृतीयैः कोकसैरादित्यान् प्रीणामि ।
 वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासते तौ
 भासदौ नितम्बो तावन्नाषामयोः भासद्भागमन्नाषोमौ
 प्रीणामि । क्रुञ्ची श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववदङ्गात् तृतीया कटिः
 श्रोणिः कुकघ्नतीत्यमरः [२, ६, ७४] श्रोणिभ्यां दक्षवा-
 माभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां क्रुञ्ची देवौ प्रीणामि । इन्द्राद्बृहस्पती
 जरुभ्याम् सक्थि क्त्वावे पुमानूरित्यमरः [२, ६, ७३]
 जरुभ्यामिन्द्राद्बृहस्पती देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ
 अलाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छत जरुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्तौ
 अलाो वड्क्षणौ जरुसन्धा ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि । स्थूरी
 स्थूलौ स्फिञ्चौ नितम्बाधोभागौ नाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि ।
 कुप निष्कर्षे कुप्येते तौ कुष्ठी नितम्बस्थौ कूपकौ आवर्त्तौ
 ककुन्दरशब्दवाचौ ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

पूषणं वनिष्ठुनाम्नाहीन् स्थूलगुदया सर्पान्
 गुदाभिर्विङ्कत आन्ध्रपो वस्तिना वृषणमा-
 गडाभ्यां वाजिनं शेषेन प्रजां रेतसा चाषान्
 पित्तेन प्रदरान् पायुना कूश्माञ्छकपिण्डैः ॥७॥

वनति सन्नजति वनिष्ठुः स्थूलान्ध्रं तेन पूषणं देवं
 प्रीणामि । गुदं त्वपानं पायुर्नेत्यमरः [२, ६, ७३] स्त्रीत्वं
 छान्दसम् स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तथा गुदस्य स्थूल-
 भागेन अन्धाहान् प्रीणामि । अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान् ।
 सर्पान् गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागेः सर्पान् प्रीणामि ।

विष्णुत आन्धेः अन्धं पुरीतदित्यमरः [२, ६, ६६] अम् गतो
 भजने शब्दे अमति भजत्यनेनात्रमित्यन्धम् अन्धे भवा आन्धाः
 अन्धसम्बन्धिनो मांसभागाः तैर्विष्णुतो देवान् प्रीणामि । अपो
 वस्तिना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः [२, ६, ६३] वसति
 मूत्रं यस्मिन् स वस्तिः नाभेरधो वर्त्तमानं मूत्रपुटं तेनापो
 देवताः प्रीणामि । मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः [अमर० २, ६,
 ७६] अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांस-
 पिण्डाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । श्रेपो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं
 प्रीणामि शिश्रो मेढ्रो मेहनशेषसी इति [२, ६, ७६] अमरः
 शि निशाने शिनोति भगमिति शेषः सान्तोऽदन्तश्च । प्रजां
 रेतसा शुक्रं तेजोरेतसी च वीजवीर्येन्द्रियाणि चेति [२, ६,
 ६२] अमरः रोङ् स्रवणे रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजां
 देवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति स्रंसते पित्तं धातुविशेष-
 स्तेन चाषान् देवान् प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गु-
 दमुक्तातिरिक्तं तेन गुदद्वतीयभागेन प्रदरान् देवान् प्रीणामि ।
 कूशमान् शकपिण्डैः । शको देशे नृपे विशि । विशि विष्ठायां
 शकस्य विष्ठायाः पिण्डैः कूशमान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्युं दिशां जव-
 वोऽदित्यै भसज्जोमूतान् हृदयौपशेनान्तरिचं
 पुरीतता नभ उदर्युं च चक्रवाकौ मतस्त्राभ्यां
 दिव वृक्षाभ्यां गिरीन् प्लाशिभिरुपलान् प्लीङ्गा
 वल्मीकान् क्रोमभिर्मूर्तिभिर्गुल्मान् हिराभिः
 स्रवन्तीङ्दान् कुक्षिभ्यां समुद्रमुदरेण
 वैश्वानरं भस्मना ॥ ८ ॥

पुनर्देवे षष्ठी अङ्गे प्रथमा । नना क्रोडं भुजान्तरमित्यमरः
 [२, ६, ७७] क्रुड घनत्वे क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्य-
 भागः स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमथे ऽपि ।
 पाजसे बलाय हितं पाजस्वं बलकरमङ्गं तददित्याः देवतायाः ।
 सन्धौ तस्यैव जत्रुणो इति [२, ६, ७८] अमरः अंसकक्षयोः
 सन्धिर्जत्रु । जायत इति । पुंस्त्वमार्षम् तानि दिशं देवता-
 नाम् । भस भर्त्सन्दीप्येः बभस्ति दीप्यते भमत् लिङ्गायं
 तददित्याः अस्तु ॥ पुनर्देवे द्वितीया अङ्गे तृतीया । हृदये
 उपशिते हृदयौपशं हृदयस्थं मांसं तेन जौमूतान् प्रीणामि ।
 पूर्यते पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि ।
 उदरे भवमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नभो देवं प्रीणामि शरीरा-
 वयवाद्यत् । श्रीवाधस्ताङ्गागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी
 मतश्चे ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि । वृक्षाग्रमांसमित्य-
 मरः [२, ६, ६४] वृक्ष आदाने वृक्ष्यते स्वादुतया गृह्यते वृक्षा
 नान्तः पुंस्त्वयं स्वात्येके इति क्षीरस्वाम्ना वृक्षा मुख्यं मांसं
 तेन दिवं देवतां प्रीणामि वृक्षौ कुक्षिस्थौ मांसगान्त्रावास्त्र-
 फलाकृतौ इति याज्ञिकाः । प्रकर्षेणाग्निसि भुञ्जतेऽन्नानीति
 प्राशयः शिन्धमूलनाथः तन्नाडीदारेवाप्तस्व देहे सञ्चारात्
 रलयोरभेदः ताभिर्गिरीन् देवान् प्रीणामि । गुह्यस्तु प्रीहा
 पुंसीति [२, ६, ६६] अमरः हृदयवामभागे शिथिलो
 मांसभागः पुष्पसंघः श्लिष्ट गतौ श्लेष्ठते प्रीहा नान्त तेन
 उपलान् देवान् प्रीणामि । तिलकं क्षामित्यमरः [२, ६, ६५]
 क्षोमति क्षोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्थं दक्षिणे यज्ञत्
 क्षोमा वामे प्रीहा पुष्पसंघेति वैश्व इति क्षीरस्वाम्ने क्षामा
 गलनाडीति कर्कः तैर्वस्त्रीकान् देवान् प्रीणामि । स्वायन्ति
 आयन्ति स्वावो हृदयनाथः ताभिर्गुह्यान् देवान् प्रीणामि ॥

हरन्त्यद्वरसमिति हिरा अन्नवाहिन्यो नाड्यः तामिः स्रवन्तोः
 देवताः प्रीणामि । पिचण्डकूची जठरोदरतुण्डमित्यमरः
 [२, ६, ७७] जठरस्य दक्षवामभागी कूची ताभ्यां ऋदान्
 देवान् प्रीणामि । उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि । भस्मना-
 ङ्गोत्वेन वैश्वानरं देवं प्रीणामि ॥ ८ ॥

विधृतिं नाभ्या घृतं रसेनापो यूष्णा
 मरोचीरविप्रुड्भिर्नीहारमध्रणा शीनं वसया
 प्रुष्वा अश्रुभिर्नीदुनीदूषीकाभिरसना रक्षा-
 सि चित्राण्यङ्गैर्नक्षत्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा-
 जुम्बकाय स्वाहा ॥ ९ ॥

नाभ्या उदराधःस्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि ।
 रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः शृङ्गारादिरसे वीर्यं
 देहधात्वम्बुपारदे इति विश्वः रसेन वीर्येण धातुविशेषेण वा
 घृतं देवं प्रीणामि । यूषः कथितो रसः पद्मत्रित्यादिना [पा०
 ६, १, ६३] यूषकादेशः यूष्णा पक्वान्नरसेनापो देवताः
 प्रीणामि । घृषन्ति विन्दुघृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रिय इत्य-
 मरः [१, २, २१] विप्रुड्भिर्वसाविन्दुभिर्मरोचीदेवताः
 प्रीणामि । जषाणस्तु निदाघोणग्रीषाः शष्यसहा अपोति
 विश्वः जषणा शरीरगतेनोष्णं न नीहारं देवं प्रीणामि ।
 मेदस्तु वपा वसेति [२, ६, ६४] अमरः वसे मांसमिति वसा
 शहमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्या इति स्वामी वसया
 मांसस्नेहेन शीनं देवं प्रीणामि । अश्रु नेत्रास्व रोदनमित्यमरः
 [२, ६, ८३] अश्रुभिर्नेत्रास्वुभिः प्रुष्वाः देवताः प्रीणामि ।
 दूषिका नेत्रयोर्मलमित्यमरः [२, ६, ६७] दूषीकाभिर्नेत्रमलै-

ङादुनीर्देवताः प्रीणामि । रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशो-
 णितमित्यमरः [२, ६, ६४] अस्यते सृज्यते इति वा असृक्
 रुधिरं पद्म इत्यसन्नादेशः [पा० ६, १, ६३] अस्मा रक्षांसि
 प्रीणामि । अङ्गैः पूर्वानुक्तावयवैः चित्राणि देवतानि प्रीणामि ।
 रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोरिति विश्वः रूपेण
 सौन्दर्येण नक्षत्राणि देवतानि प्रीणामि । त्वचा चर्मणा
 पृथिवीं देवीं प्रीणामि स्वाहेति मन्त्रैराज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥
 अत्र अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेणेत्यादि द्यावापृथिवीभ्यां
 स्वाहेत्यन्ता अपि [३९, ८, १३] आहुतोर्जुहुयात् अश्वमेधि-
 कत्वात् ॥ का० [२०, ८, १८] अवभृथेष्ट्यान्तेऽसृं, मग्नस्य
 पिङ्गलस्य खलतिविक्षिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय
 स्वाहेति । अवभृथयागान्ते एवंविधस्य पुंसो मूर्धनि जुम्ब-
 कायेति मन्त्रेणान्यं सकृद्दृष्टं जुहुयात् कोट्यस्य पुंसः जले
 मग्नस्य पिङ्गलाक्षस्य खलतेः खल्वाटस्य विक्षिधस्य दन्तुरस्य
 शुक्लस्यातिगौरस्येति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्वा द्विपदा यजुर्गा-
 यत्री उदन्यपुत्रेमुण्डिभट्टा । जुम्बकाय वरुणाय स्वाहा
 सुहुतमस्तु वरुणो वै जुम्ब इति श्रुतेः । [१३, ३, ७, ५] । एषा
 चान्तर्जले जप्ता पापनाशिनो तदुक्तं हारीतेन जुम्बका नाम
 गायत्रो वेदे वाजसनेयके । अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां
 व्यपोहतीति ॥ ८ ॥

हिरण्यगर्भः समवतताये भूतस्य जातः
 पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामु-
 तेमा कस्यै देवाय हविषा विधेम ॥ १० ॥

यः प्राणतो निमेषतो महित्वेक इद्राजा

जगतो बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ११ ॥

चतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यगर्भदृष्टाः
प्राजापत्यपशूनामश्वादीनां याज्यानुवाक्याः ॥ इति व्याख्याते
[२३, १, ३] ॥ १० ॥ ११ ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रः
रसया सहाहुः । यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १२ ॥

वर्यं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दशः
विभक्तियत्ययः कशब्दस्य सर्वनामत्वमार्घम् । इमे हिमवन्तः
बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः प्रथमा द्विती-
यार्थे सुपां सुपो भवन्तीति वचनात् इमान् हिमवत्प्रभृत्यद्रोन्
यस्य प्रजापतेर्महित्वं महिमानमाहुर्बुधाः महित्वेति विभ-
क्तेराकारः । रसा नदी रसतेः शब्दकर्मण इति [निरु० ११,
२५] यास्कः । रसया नद्या सह समुद्रं यस्य महित्वमाहुः ।
इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महित्वमाहुः यस्य
बाहू भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः । सर्वं जगद् यस्य प्रजापते-
र्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विप्रं उपासते
प्रशिष्यं यस्य देवाः । यस्य क्रायामृतं यस्य मृत्युः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । आत्मानं
ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुष्यप्रदः बलं सामर्थ्यं ददाति

बलदाः भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिषं
शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते । तदुक्तम् यस्य
ज्ञेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम् । कार्य्यावधि च कर्त्तृत्वं
स स्वयम्भूः पुनातु व इति । किञ्च यस्य छाया आश्रयो ज्ञान-
पूर्वमुपासनम् अमृतं युक्तिहेतुः यस्य अज्ञानमिति शेषः मृत्युः
संसारहेतुः । तदुक्तम् ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमे-
वोपयन्तीति [श्वेताश्वतरोपनिष० ३, १०] ॥ १३ ॥

आ नो^१ भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धा-
सो अपरीतास उद्भिदः । देवा नो यथा सद-
मिद् वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे
॥ १४ ॥

वैश्वदेवपशुवपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या दश ऋची
विश्वदेवदेवत्या गोतमदृष्टाः तत्रादौ पञ्च जगत्यः । क्रतवो
यज्ञाः सङ्ख्या वा नोऽस्मान् प्रति आयन्तु आगच्छन्तु यज्ञ-
कर्त्तारो वयं भवेमेत्यर्थः । कौटुशाः क्रतवः भद्राः भन्दनीयाः
भदि कल्याणे कल्याणकारिणः तथा विश्वतः अदब्धासः
सर्वतोऽनुपङ्घिसिता निर्विघ्ना इत्यर्थः । अपरीतासः न परीता
अपरीताः अपरिगता अज्ञाताः केनचित् फलानुमेया इत्यर्थः ।
उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भेत्तारो यज्ञात्तराणां
प्रकटीकर्त्तार इत्यर्थः । किञ्च यथा येन प्रकारेण देवा नोऽस्माकं
सदमित् सदैव वृधे वृधैः असन् भवन्ति तथा क्रतवः आय-
न्वित्यर्थः । सदमित्यर्थं सदार्थे । कौटुशा देवाः अप्रायुवः
प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः योतेः क्षिप्त्सुगभाव
आर्षः न प्रायुवः अप्रायुवः अनालसा अस्माकं वृधैः भवन्ति

त्यर्थः तथा दिवे दिवे अहन्यहनि प्रत्यहं रक्षितारः पालकाः
॥ १४ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां
रातिरिभि नो निवर्त्तताम् । देवानां
सख्यमुपसेदिमा वयं देवान् आयुः प्रतिरन्तु
जीवसे ॥ १५ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः शोभना बुद्धिः
नोऽस्मान् प्रति अभिनिवर्त्ततामस्मदभिमुखी भवतु । कीदृ-
शानां देवानाम् ऋजूयताम् ऋजु अवक्रं यन्ति गच्छन्ति ऋजु-
यन्तस्तेषाम् इणः शठप्रत्ययः अवक्रगामिनाम् यदा ऋजुमवक्रं
साधुं यजमानं कामयन्ते ते ऋजूयन्ति सप आत्मनः क्वच्
ऋजूयन्ति ते ऋजूयन्तस्तेषाम् क्वजन्ताच्छठ साधुं यजमानं
कामयमानानामित्यर्थः । किञ्च देवानां रातिः दानं नोऽस्मा-
नभिनिवर्त्तताम् देवा अस्मभ्यं ददत्वित्यर्थः । देवेभ्यो लब्ध-
दाना वयं देवानां सख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्राप्नुयाम मदेर्लिटि
उत्तमबहुत्वे रूपं संहितायां दार्घ्यः । देवा नोऽस्माकं सखीना-
मायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ॥ १५ ॥

तान् पूर्वया निविदा इमहे वयं भगं
मित्रमदिति दक्षमस्त्रिधम् । अयमगां वरुणां
सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत्
॥ १६ ॥

पूर्वया प्राचीनया अक्षत्रिमया स्वयम्भुवा निविदा वाचा
वेदरूपया वयं तान् प्रसिद्धान् देवान् इमहे प्राप्नुयामः ।

निविच्छब्दो वाग्वाचकः । तान् कान् तत्राह भगं मित्रमदितिं
 देवमातरम् दक्षं प्रजापतिम् अर्थ्यमणं वरुणं सोममश्विना
 अश्विनौ । अग्निधमिति भगादोनां विशेषणम् न स्नेधते
 श्योतते सोऽस्मिन् तमश्च तसद्भावम् । किञ्च शोभनं भगं भाग्यं
 यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगादिसहिता नोऽस्माकं
 मयः क्लरत् सुखं करोतु ॥ १६ ॥

तन्नो वातो॑ मयो॒भु वा॑तु भेष॒जं तन्मा॑ता
 पृ॑थि॒वो तत्पि॒ता द्यौः । तद्ग्रा॑वाणः सोम॒सुतो॑
 मयो॒भुव॒स्तद॑श्विना शृ॒णुतं धि॒ष्णाग्रा यु॒वम् ॥ १७ ॥

वातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमीषधं हितः यथा तथा वातु
 वा गतिगन्धनयोः लोट् प्रवातु अनुगृह्णात्वित्यर्थः ददात्विति
 यावत् । कौटुशं हितं मयोभु मयः सुखं भवति यस्मात्
 तन्मयोभु सुखोत्पादकं हितं ददातु । माता जगन्निर्मात्रा
 पृथिवी तत् हितं वातु । पिता पालको द्यौः स्वर्गः तत्
 हितं वातु । सोमं सुन्वन्ति सोमसुतः सोमाभिषवकारिणो
 ग्रावाणः दृषदः तत् भेषजं वान्तु ददतु । कौटुशा ग्रावाण
 मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः ।
 हे अश्विना अश्विनौ ! युवं युवां तत् वातादिभ्या भेषज-
 प्रार्थनं शृणुतं युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः । कौटुशौ युवां
 धिष्णाग्रा धिष्णाग्री गृहवद्धारयितारौ ॥ १७ ॥

तमी॑शान् जग॑तस्तस्यु॒षस्पति॑ धियश्चि॒न्व-
 मव॑से हूम॒हे व॒यम् । पू॒षा नो॒ यथा॑ वेद॑ साम-
 सद् वृ॒धे रक्षि॑ता प्रा॒युरद॑भ्यः स्व॒स्तये॑ ॥ १८ ॥

वयं तं प्रसिद्धमीशानं रुद्रं ह्यमहे आह्वयामः । कीदृशं
तम् जगतः जङ्गमस्य तस्युषः स्यावरस्य च भूतजातस्य पतिं
पालकम् । धियञ्जिन्व' धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति
धियञ्जिन्वस्तम् अलुक् बुद्धिसन्तोषकारकम् जिन्वतिः प्रीण-
नार्थः । किमर्थं ह्यमहे अवसे अवितुं तर्पयितुं तुमर्थे असे-
प्रत्ययः यथा येन प्रकारेण पूषा नोऽस्माकं वृधे वृधैर स्वस्तये
कल्याणाय च असत् भवतु तथा ह्यमहे इत्यर्थः । कीदृशः
पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः । पायुः
पालकः पुत्रादीनाम् । अदब्धः अनुपहिंसितः ॥ १८ ॥

स्वस्ति न् इन्द्रो' वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा
विश्ववे'दाः । स्वस्ति न्स्ताच्या' अरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १९ ॥

विराट्स्थाना । आद्यो पादो नववर्णो तृतीयो दशकः
तुर्गो व्यूहेनैकादशकः नवको वैराजस्त्रैष्टुभश्चेति वचनात् ।
'इन्द्रः नोऽस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददातु । कीदृशः
वृद्धश्रवाः वृद्धं महत् श्रवः कीर्त्तिर्यस्य सः । पूषा नः स्वस्ति
ददातु कीदृशः विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं
वेत्तीति वा विश्ववेदाः । ताच्या रथो गरुडो वा नः स्वस्ति
दधातु कीदृशः अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहिंसिता नेमिश्च-
क्रधारा पक्षो वा यस्य सः । बृहस्पतिः देवगुरुर्नोऽस्मभ्यं स्वस्ति
ददातु ॥ १९ ॥

पृषदश्रवा मरुतः पृश्नि'मातरः शुभं यावानो
विदथे'षु जग्म'यः । अग्निजिह्वा मन'बः सूर-
चक्षसो विश्वे' नो देवा असागमन्निह ॥ २० ॥

जगती । मरुतो देवाः अवसानेन हविल्लक्षणेन हेतुना
इह यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु । कीदृशा मरुतः पृषदश्वा पृषत्यः
पृषतीसंज्ञा अश्वा वडवा वाहनं येषां ते पृषदश्वाः पुं वड्वावः
पृषत्यो मरुतामिति [निघ० १, १५, ६] वचनात् । यद्वा
पृषन्तः शवलाः अश्वाः येषां ते । पृश्निद्यौर्गौर्दितिर्वा माता
जननी, येषां ते पृश्निमातरः । शुभं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति
प्रापयन्ति वा शुभंयावानः आतो मनिन्निति [पा० ३, २,
७४] वनिप्रत्ययः । विदथेषु यज्ञगृहेषु जग्मयः गमन-
शीलाः आट्टगमहनेति [पा० ३, २, १७१] किः । अग्नि-
जिह्वाः अग्निर्जिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निमुखा वै देवा
इति श्रुतेः हुताद् इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः ।
सूरः सूर्यश्चक्षुः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरच-
क्षमः । किञ्च न केवलं मरुतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं
यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु ॥ २० ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैः स्तुष्टुवाꣳसस्तनूभि-
र्व्युशेमहि देवहितं यदायुः ॥ २१ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः । हे देवाः ! कर्णेभिः कर्णेः भद्रं कल्याण-
मनुकूलं वयं शृणुयाम । हे यजत्राः ! यजन्तं त्रायन्ते रक्षन्ति
यजत्राः यजमानपालकाः अक्षभिः नेत्रैः भद्रं वयं पश्येम
बहुलं हृन्दसीति [पा० ७, १, ७६] इलादी अक्षिश्चन्द्रस्या-
नङ्डादेशः । किञ्च देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं
देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं तद्वयं व्युशेमहि अन्नुवी-
महि प्राप्नुयाम । कीदृशा वयं स्थिरैः हृदैरङ्गैः अवयवैः कर-

चरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः तुष्टुवांसः
भवतः सुवन्तः सन्तः ॥ २१ ॥

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा
जरसं तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति
मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥ २२ ॥

हे देवाः ! शतमित् शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं
यूयमन्ति अन्तिके समीपे भवतेति शेषः यत्र शरच्छते नो-
ऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्र कुशथ करोते-
र्लिटि मध्यमबहुवचनम् द्वाचोऽतस्तिड इति [पा० ६, ३,
१३५] चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः निपातस्य चेति [पा०
६, ३, १३६] यत्रेत्यत्र दीर्घः वार्द्धकावधि यूयं समीपे भवते-
त्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः पितरो
भवन्ति पुत्रवन्तो भवन्ति यावदस्माकं पौत्रा भवन्तीत्यर्थः
तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रीरिषत मा हिंसिष्ट
रिषतेर्हिंसार्थस्य णिजन्तस्य चङि रूपम् । कीदृशमायुः
गन्तोः गन्तुं गमनशीलम् तदुक्तम् सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्र-
दण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव चर्म-
दण्डाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स
पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्च
जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ २३ ॥

मन्वदृक् सर्वात्मकत्वे नादितिं स्तौति । द्यौः स्वर्गोऽदितिः
तदधिष्ठातृत्वात् एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिः माता पिता
त्रैश्व सः सादितिरेव लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे सर्वे देवाः अदितिः ।

पञ्च जनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातमुत्पन्नं प्राणिजातं जनित्रं जनिष्यमाणं च सर्वमदितिरेव । यहादितिर्मन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादौनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदितौनि अदानानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ २३ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अयं मायुरिन्द्रं ऋभु-
क्षा मरुतः परिख्यन् । यद्वाजिनो देवजातस्य
सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ २४ ॥

का० [२०, ८, ७] मा नो मित्र इति च प्रत्यृचमनुवा-
काभ्याम् । मा न इत्यादिषोडशकण्डिकात्मकेनानुवाकह-
येन पूर्ववच्चतुर्गृहोतमाज्यं गृह्णीत्वा जुहोति । मा ना यद-
श्वस्याष्टकावित्युक्तेः षोडशाश्वस्तोमीया जुहोतीति श्रुतंश्च ।
द्वाविंशतिर्ऋचोऽश्वस्तुतिपरत्वादश्वदेवत्यास्त्रिष्टुभो दीर्घतमी-
दृष्टाः अत्र एष ऋग इति [२६] तृतीया गूपन्नस्का इति
[२८] षष्ठा एते द्वे जगत्यो । ततः षोडशभिर्ऋमः षड्भिः
स्तुतिः सर्वाभिर्वा होमः अश्वस्तोमीयः हुत्वा द्विपदा जुहा-
तीति श्रुतेः ॥ अथ मन्त्रार्थः । विदथे यज्ञे वाजिनोऽश्वस्य
वीर्याणि चरित्राणि यत् वयं प्रवक्ष्यामः उच्चारयिष्यामः तत्र
मित्रादयो देवा नोऽस्मान्मा परिख्यन् मा निन्दन्तु परिख्यानं
निन्दा अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽडिति [पा० ३, १, ५२]
चुरेर्ङ् न माड्याग इति [पा० ६, ४, ७४] अङ्भावः अस्मा-
भिर्देवाः सुत्या न त्वश्वादयस्तिर्य्यश्च इति यद्यपि निन्दोचिता
तथाप्यश्वरूपेण देवानामिव स्तुतिः क्रियते । कौटुशस्य वाजिनः
देवजातस्य देवात् सूर्याज्जातस्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा सूर-
दशं वसवो निरतष्टेत्युक्तेः [२८, १३] । सप्तेः सप सप्तमे

सपति देवैः सह युज्यत इति सप्तिस्रस्य । के मा निन्दन्तु
तानाह मित्रः अहरभिमानी देवः वरुणः रात्रभिमानी देवः ।
अर्थ्यमा आदित्यः । आयुः एति सततं गच्छतीति आयुर्वायुः ।
इन्द्रः देवराजः । ऋभुक्षाः ऋभवो देवाः क्षियन्ति निवसन्ति
यस्मिन् स ऋभुक्षाः देवाधारः प्रजापतिः यद्वा इयस्मिं व्याप्नोति
भर्वमिति इति ऋभुक्षाः अर्तेर्भुक्षिन्प्रत्ययः पथिमथ्यृभुक्षामा-
दिति [पा० ७, १, ८५] सावाकारः । इन्द्रविशेषणं वा
॥ २४ ॥

यन्निर्णिजा रेक्णासा प्रावृतस्य रातिं
गृभीतां मुखतो नयन्ति । सुप्राड्जो मेम्य-
हिश्वरूप इन्द्रापूर्णाः प्रियमप्येति पाथः ॥२५॥

यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुखाग्रे गृभीतां गृहीतां
रातिं दानमाज्यसक्तुधानालक्षणं नयन्ति प्रापयन्ति अश्वाय
रात्रिहुतशेषं प्रयच्छतीत्युक्तेः तदा अजः छागः अप्येति भक्ष-
णायागच्छति । कौटुशोऽजः सुप्राड् सुष्ठु प्राञ्चति पूर्वं गच्छति
सुप्राड् ललाटे बद्ध इत्यर्थः कृष्णग्रीव आग्नेयो ललाटे पुरस्ता-
दित्युक्तेः [२४, १] तथा मेम्यत् शब्दानुकरणम् मे मे इति
शब्दं कुर्वन् । विश्वरूपः विश्वानि रूपाणि यस्य नानावर्ण
इत्यर्थः । किञ्च इन्द्रापूर्णाः इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रपूषणौ तयोः
देवताहन्वेति [पा० ६, ३, २६] इन्द्रपदस्य दीर्घः इन्द्रस्य
पूषश्च प्रियमिष्टं पाथोऽन्नं पशुलक्षणं तदप्येति भक्षाय नाभि-
वद्धोऽप्यागच्छति सौमापौष्णः श्यामो नाभ्यामित्युक्तेः [२४,
१] । हुतशेषमन्नं यदाश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिवद्धावजौ
भक्षणायागच्छत इत्यर्थः । कौटुशस्याश्वस्य निर्णिजा निर्णेजनेन
ज्ञानेन प्रावृतस्य संस्कृतस्य आसन्नकाले स्नापितस्य निर्णेजनं

निर्णिक् तथा निजतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्तिप् । तथा रेक्णसा प्रावृतस्य आच्छादितस्य रेक्ण इति धननाम [निघ० २, १०, २] धनेन सौवर्णमणिलक्षणोऽपि प्रावृतस्य अश्वस्य सौवर्णाश्वयोन् केसरपुच्छेषु पत्राय आवयन्तीत्युक्तेः ॥ २५ ॥

एष ह्यागः पुरो अश्वेन वाजिना पूषा
भागो नीयते विश्वदेव्यः । अभिप्रियं यत् पु-
रोडाशमर्वता त्वष्टेदेन सौश्रवसाय जिन्वति
॥ २६ ॥

यत् यदा एषः ह्यागोऽजः वाजिना वेगवताश्वेन पुरः पुर-
स्तात् नीयते प्राप्यते ललाटबद्धत्वात् । कौटुशः ह्यागः पूषा
भागः पुषाति देवानिति पूषाग्निस्तस्य भागः भजनीयः
आग्नेयो रराटे इत्युक्तत्वात् [२४, १] । तथा विश्वदेव्यः
विश्वेभ्यो हितः सर्वदेवार्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा
त्वष्टा इत् त्वष्टैव प्रजापतिरेव अर्वता अश्वेन सह एनं ह्यागं
जिन्वति प्रीणाति । किमर्थं सौश्रवसाय शाभनं श्रवः कौर्तिर्यस्य
सः सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्मै सुकीर्त्तये यज्ञेऽमृतानां
स्वर्गाप्तेरुक्तत्वात् । किन्भूतमेनम् अभिप्रियम् अभिप्रीणातीति
तम् समन्ताद्देवानां प्रीणयितारम् । पुरोडाशं पुरो डाशस्ते
ददति एनं स पुरोडाशः तम् पुरस्ताहातव्यम् ॥ २६ ॥

यद्दिविष्यमृतशो देवयानं द्विर्मानुषाः
पर्यश्वं नयन्ति । अत्रा पूषाः प्रथमो भाग
एतु यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नुचः ॥ २७ ॥

मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिण-
यन्ति वारत्रयं पर्यग्निं कुर्वन्ति । कौटुशमश्वं हविष्यं हविषे
द्वितं हविर्योग्यम् । ऋतुशः ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले देवयानं
देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम् देवयानमार्गगा-
मिनं वा यद्वा देववदादित्यवद्यानं गतिर्यस्य अनिवारितगति-
मित्यर्थः । अत्रास्मिन् समये पर्यग्निकरणकाले पूषः पोषकस्य
वृद्धस्य वाग्नेर्भागोऽजः प्रथमः पुरोगामी सन् एति गच्छति ।
किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् स्वशब्देन ज्ञाप-
यन् पूष वृद्धौ पूषति वर्धते पूषाग्निः ॥ २७ ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो गावग्राभ
उत शंस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन
स्विष्टेन वक्षणा आपृणाध्वम् ॥ २८ ॥

हे होतादय ऋत्विजः ! तेन प्रसिष्टेन यज्ञेनाश्वमेधेन
वक्षणाः नदीः घृतकुल्याद्याः आपृणाध्वं घृतपयोदधिपयस्या-
पुरोडाशमांसैः पूरयत । वहन्तीति वक्षणाः । यज्ञं सम्पाद्य
फलं साधयतेत्यर्थः । कौटुशेन यज्ञेन स्वरंकृतेन रलयोरैक्यम्
सुष्ठु अलंकृतेन विप्रहविर्दक्षिणादिभिः शोभितेन । स्विष्टेन
सुष्ठु इष्टेन । के ऋत्विजस्तानाह होता आह्वाता देवानां
तन्नामक ऋत्विक् । अध्वर्युः अध्वरमिच्छति अध्वर्यति सुप
आत्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति [पा० ७, ४,
३८] टिलोपः ततः क्वाच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०]
उप्रत्ययः । आवयाः आभिमुख्येनावयजतीत्यावयाः श्वेतवाहो-
क्यशास्त्रेति उम् आवयाः प्रतिप्रस्थाता अवे यज इति [पा०
३, २, ७२] खिन् अवप्योरिति अवस्थाक्षोपः । अग्निमिन्धः
अग्निमिन्धे दीपयति अग्निमिन्धः अग्नीत् भ्राष्ट्राग्नेोरिन्ध

इति [पा० ६, ३, ७० वा० ६] सुम् । यावयाभः यावन्तो गृह्णाति स्तौति यावयाभः कर्मण्यण् हस्य भः यावस्तौता । उतापि शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्रः शोभनो विप्रो मेधावी सुविप्रो ब्रह्मा ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीत्युक्तेः । अयमनुक्तत्विगुपलक्षकः । एते यज्ञेन वक्षणाः पृणध्वमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

यूपत्रस्का उत ये यूपवाहाश्च षालं ये अश्वयुपाय तक्षति । ये चार्वते पचनं सुभरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ २९ ॥

तेषामृत्विजामभिगूर्तिः अभिगोरणमभिगूर्तिरुद्यमः नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु व्याप्नोतु वा अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयत्वित्यर्थः इवि व्याप्तिप्रोणनयोः लोट् शपि इदितो नुम् धातोरिति [पा० ७, १, ५८] नुमागमः । तेषां केषाम् ये यूपत्रस्काः यूपाय व्रश्चन्ति तर्हं छिन्दन्ति ते यूपत्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति ते यूपवाहाः कर्मण्यण् छिन्नस्य यूपस्य वोढारः । ये च अश्वयुपाय अश्वबन्धनयूपार्थं चषालं तक्षति यूपान्ने भागे स्थाप्यं काष्ठं तक्षन्ति वचनव्यत्ययः । चषालो यूपकटक इत्यमरः [२, ७, १८] तक्षू तनूकरणे साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः । उतो अपि च ये नराः अर्चते अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकमाधनं काष्ठभाण्डादिके सुभरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमाऽस्मान् प्रीणात्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

उप प्रागात् सुमन्मे ऽधायि मन्म देवानामा-
शा उप वीतपृष्ठः । अन्वेन विप्रा ऋषयो
मदति देवानां पृष्टे चक्षमा सुबन्धुम् ॥ ३० ॥

मन्म मननीयं फलं सुमत् स्वयमुपप्रागात् उपगच्छतु सुमदित्यव्ययं स्वयमित्यर्थे सुमत् स्वयमित्यर्थे इति यास्कोक्तेः [निरु० ६, २२] तन्मन्म फलं मे मया अधायि धृतमित्यर्थः । किञ्च अयं वीतं पुष्टं पृष्टं यस्य यदा वीतं कामितं पृष्टं यस्य अश्व-पृष्टमारोहणाय सर्वे कामयन्ते स वीतपृष्टोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूरयितुमिति शेषः उप गच्छतु उपसर्गेण० क्रिया-वृत्तिः । किञ्च देवानां पुष्टे पोषणं पुष्टम् भावे निष्ठा निमित्ते सप्तमी देवपुष्टिनिमित्तं यमश्वं वयं सुवन्धुं चक्रम कृतवन्तः संहितायां दीर्घः शोभनो बन्धुर्वन्धनं यस्य तम् यमश्वं बद्धवन्तः एनमश्वं विप्रा मेधाविनः ऋषयो मन्त्रदर्शिन ऋत्विजोऽनुमदन्ति अनुमोदन्तां तुष्यन्तु ॥ ३० ॥

यद् वाजिनो दाम सन्दानमर्वतो या शीर्षा रश नारज्जुरस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये
दृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥

वाजिनो वेगवतोऽर्वतोऽश्वस्य यत् दाम श्रोवाबद्धा रज्जुः यच्च सन्दानं पादबन्धनरज्जुः । या च शीर्षाया शीर्षे भवा शीर्षाया शिरोबद्धास्याश्वस्य रज्जुः शिरःशब्दाद्भवे हृन्दसीति [पा० ४, ४, ११०] यत् मे च तद्धित इति [पा० ६, १, ६१] शीर्षादेशः तित् स्वरितम् । कटिस्था रशना रज्जुः अस्यान्यापि या रज्जुः । वाथवा अस्याश्वस्य च प्रसिद्धम् आस्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं यत् दृणं हे अश्व ! ते तव सर्वा सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु सन्तु देवोपयोगीनि भवन्तु देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा । अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वमाशास्यते ॥ ३१ ॥

यदश्वस्य क्रविषो मच्चिकाश यद्वा स्वर्गौ

स्वधितौ रिप्तमस्ति । यच्चस्तयोः शमितुर्यन्न खेषु
सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

मक्षिका अश्वस्य क्रविषः क्रविः यदाश भक्षितवती अग्ना-
तेर्लिट् क्रविषः इति कर्मणि षष्ठी वायवा यत् मांसं स्वरो
पश्वञ्जनकाले रिप्तं लिप्तमस्ति स्वरूपा पशुमनन्तीति श्रुतेः ।
यत् स्वधितौ शासे लिप्तमस्ति छेदनकालेऽवदानकाले च ।
यच्च शमितुर्हस्तयोः लिप्तं यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे
अश्व ! सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु
वचनव्यत्ययः सर्वं त्वदीयं देवभोग्यं भवतु ॥ ३२ ॥

यदूर्ध्वमदरस्यापवाति य आमस्य क्रवि-
षो गन्धो अस्ति । सुकृता तच्छमितारः क्खन्तु
न्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥ ३३ ॥

उदरस्य ऊर्ध्वमीषज्जीर्णहृणपुरीषं यत् अपवाति अप-
गच्छति । भक्षितमपक्वमामाशयस्थमूर्ध्वमुच्यते । आम-
स्यापक्वस्य क्रविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः
विशसितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं क्खन्तु कुर्वन्तु ।
उतापि च मेधं मेध्यमश्वं शृतपाकं यथा पचन्तु श्रुतो देव-
योग्यो जातः पाको यस्मिन् कर्मणि तथा पचन्तु अतिपक्वमी-
षत्पक्वं च मा कुर्वन्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

यत्ते गात्राद्गन्धिना पच्यमानाद्भि शूलं
निहतस्यावधावति । मा तद् भूम्यामाश्रिषन्मा
हृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो गतमस्तु ॥ ३४ ॥

हे अश्व ! अग्निना पच्यमानात्ते तव गात्रात् शरीरात्

यत् ऊष्मा रसो वा अवधावति अधस्ताद्गच्छति । तथा निह-
तस्य निःशेषेण हतस्य यत् अङ्ग शूलमभि अवधावति शूलेन
पाके क्रियमाणे यन्निर्गच्छति तन्निर्गतमूष्माङ्गादिकं भूम्यां
मा आश्लिषत् भूम्याश्लिष्टं मा भूत् श्लिषेः पुषादित्वात् च्लेरङ् ।
तथा तृणेषु माश्लिषत् विशसनसमये तृणलग्नं मासु । किं
तर्हि तत्पतितं तृणलग्नं सर्वं देवेभ्यो रातं दत्तमसु रा दाने ।
कीदृशेभ्यो देवेभ्यः उग्रन्ति कामयन्ते ते उग्रन्तः तेभ्यः 'हविः
कामयमानेभ्यः वश कान्तौ लटः शत्रादेशः ॥ ३४ ॥

ये वाजिन^१ परिपश्य^२न्ति पक्कं य ई^३माहुः
सु^४रभिनि^५र्ह^६रेति । ये चार्व^७तो मांसभि^८क्षा-
मुपास^९ते उ^{१०}तो तेषा^{११}मभिगू^{१२}र्त्तिर्न^{१३} इन्वतु ॥ ३५ ॥

ये जनाः पक्कं वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति अयं पक्क इति
जानन्ति । य ईम् ईमित्यव्ययं चार्थे ये च इत्याहुः एवं कथ-
यन्ति किम् सुरभिः सुगन्धः पाको जातः अतो निर्हर अग्नेः
सकाशादुत्सारयेति । ये च जनाः अर्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षा-
मुपासते हुतश्लिष्टमांसयाचनां कुर्वते । उतो अपि च तेषां
पाकद्रष्टादिजनानामभिगूर्त्तिः उद्यमो नोऽस्मानिन्वतु ग्रीणात् ।
यद्वायं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । • ये देवाः पक्कं वाजिनं
परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः
पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हर देहीत्याहुः ये चार्वतो मांसभि-
क्षामुपासते मांसं याचन्ते तेषामभिगूर्त्तिः सङ्कल्पोऽस्मान्
ग्रीणात् सफलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यन्नीक्षणं मांसपचन्या उखाया या पाव-
णि यूष्य आसेचनानि । ऊष्मण्यापिधाना

चरूणां मङ्गाः सूनाः परिभूषन्त्यश्वम् ॥ ३६ ॥

एते पदार्था अश्वं परिभूषन्ति अलंकुर्वन्ति स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः भूष अलङ्कारे भौवाटिकः । एते के तानाह यत् उखायाः स्थात्याः नीक्षणं नितरामीक्षणं पाकपरीक्षार्थं दर्शनम् । कौटुश्या उखायाः मांसचन्याः मांसं पचते यस्यां सा मांसचनी तस्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७ ल्युट् मांसस्य पचि युङ्घञोरिति [काशिका० पा० ६, १, १४४] मांसस्याकारलोपः टिड्ढाणाञ्जिति [पा० ४, १, १५] डीप् । तथा यूषाः पक्करसस्य आसेचनानि आसिच्यन्ते येषु तानि आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि पृष्ट्विति यूषशब्दस्य यूषन्नादेशः । यानि च चरूणां मांसपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आच्छादनपात्राणि । कौटुशानि तानि जषण्या जषाणं धारयन्ति तानि जषण्यानि जषन्शब्दाच्चारणार्थं यप्रत्ययः आच्छादने जषा बहिनं यातीत्यर्थः । तथा अङ्गाः चिक्रसाधनानि हृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि । सूनाः विशसनकरणभूता स्वधित्यादयः । एतेऽश्वं परिभूषयन्ति ॥ ३६ ॥

मा त्वाग्निध्वं नयीद् धूमगन्धिर्मीखा भाजन्त्यभिविक्तं जघ्निः । इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासुः प्रतिगृह्णन्ताश्वम् ॥ ३७ ॥

हे अश्व पच्यमानाश्ववयव ! अग्निः त्वा त्वां मा ध्वनयीत् ध्वनिं मा कारयतु ध्वनौ सति भाण्डभङ्गः स्यात् दह्यमानं मांसं सिमसिमिति शब्दं करोति तन्मासु नोनयति ध्वनयतीत्यादिना [पा० ३, १, ५१] श्यन्ताश्चङ्प्रतिषेधः श्यन्तश्चेति [पा० ७, २, ५] वृद्धाभावः । कौटुशोऽग्निः धूमगन्धिः

धूमस्य गन्धा लेशा यत्र सः अल्पधूमवानित्यर्थः अल्पाख्यायामिति
 [पा० ५, ४, १३६] धूमादिकारः । किञ्च भ्राजन्तो अतितापेन
 दीप्यमाना उखा स्थाला मा अभिविक्त मा चलतु ओविजौ
 भयचलनयोः लुडि तडि भलो भलीति [पा० ८, २, २६]
 सिलोपे रूपम् न माड्योग इति [पा० ६, ४, ७४] अडभावः ।
 कीटृशी उखा जघ्नः जिघ्नति गन्धं गृह्णातोति जघ्नः आटृग-
 मेति [पा० ६, १७१] किन्प्रत्ययः अधिष्ठात्रा देवताया
 न्नाणम् । तमेवंविधमश्वं देवासः देवाः प्रतिगृभ्णन्ति प्रति-
 गृह्णन्तु । कीटृशमश्वम् इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रोभिः पथ्यग्नि-
 क्ततम् अभिगूत्तं ये यजामह इत्यागूर्त्याक्तम् वषट्कृतं वषट्-
 कारेण संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

नि_क्रम'णं नि_षट्'नं वि_वर्त्त'न' यच्च पड्डीश_ -
 मर्व'तः । यच्च प_पौ यच्च घासिं ज_घास_ सर्वा
 ता ते_ अपि दे_वेष्व'स्तु ॥ ३८ ॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्थानम्
 निषटनं नितरां सोदत्यस्मिन्निति निषटनमुपवेशनस्थानम्
 विवर्त्तनं विविधं वर्त्तते यत्र तत् इतस्ततो लुण्ठनस्थानम् सर्व-
 वाधिकरणे स्युद् यच्चार्वतोऽश्वस्य पड्डीशम् पटेषु विशति
 पड्डीशं पादबन्धनम् । क्रियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः
 आलम्बसमये यानि अश्वस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि ।
 किञ्च यच्च पपौ यज्जलं पीतवान् यच्च घासिमदनौयं तृणा-
 दिकं जघास भक्षितवान् घसृष्ट अदने लिट् हे अश्व ! ता
 तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु ।
 देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वं मास्त्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

यदश्व'ाय वास' उपस्तृणन्ता'धीव'सं या हि-
र'ण्यान्यस्मै । सन्दान'मर्व'न्तं पड्डी'शं प्रियादे'वे
ध्यायामयन्ति ॥ ३९ ॥

प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति
आगमयन्ति ऋत्विजोऽश्वस्यैतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः ।
कानौत्यत आह अश्वाय यत् अधोवासमाच्छादकं वासा वस्त-
मुपस्तृणन्ति स्तृड् आच्छादने क्रयादिकः तथा या यानि हिर-
ण्यानि सौवर्णशकलानि अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति । तथा
अर्वन्तम् षष्ठ्यर्थे द्वितीया अर्वतोऽश्वस्य सन्दानं शिरोबन्धनं
पड्डीश पादबन्धनम् । एतानि देवेषु प्रापयन्ति । कौट्टशानि
प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३९ ॥

यत्ते' सादे मह'सा शूक्त'तस्य पाष्णा'र्गा वा
कश'या वा तुतोद' । स्रुचेव' ता ह्रविषो' अध्व-
रेषु सर्वा' ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ ४० ॥

हे अश्व ! अश्ववारः सादे गमने यस्मै तव त्वां पाष्णां
पादाधोभागेन कशया वा तुतोद पीडितवान् तुद व्यथने
लिट् सदनं सादः घञ् कौट्टशस्य तव महसा बलेन शूक्तस्य
शूक्ततमस्यास्ति शूक्ततः तस्य शब्दानुकरणमेतत् शूकारं
कुर्वतः । अध्वरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तव पाष्णिं कशा-
ताडनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणाहं सूदयामि घूद् क्षरणे चुरादिः
क्षारयामि यस्मै आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः
हविषः स्रुचेव हविराग्न्यादिकं यथा स्रुचा शुद्धा सूदयामि
तद्वत् । एकं तापदं पादपूरणाय ॥ ४० ॥

चतुस्त्रिंशद् वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीर-
श्वस्य स्वधितिः समेति । अच्छिद्रा गावा
वयुना कृणोत परुष्परुनुघृष्ट्या विशस्त ॥ ४१ ॥

स्वधितिः पशुच्छेदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्
वङ्क्रीः चतुस्त्रिंशत्संख्याकान्युभयपार्श्वस्थीनि समेति
सम्यगागच्छति क्सेदनाय । कौटुंशस्याश्वस्य वाजिनः
वजति गच्छतीति वाजी तस्य वेगवत इत्यर्थः । देवबन्धोः
देवानां बन्धुः प्रियस्तस्य देवा बन्धुना यस्येति वा । भावी
निर्देशः । अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्कयः अजादीनां षड्विंशतिः ।
अनो हे ऋत्विजः ! वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्वस्य गात्रा गात्राणि
अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्रहीनानि यूयं कृणोत कुरुत स्वधि-
तिना छिन्नानि सच्छिद्राणि वर्तन्ते तान्यच्छिद्राणि कुरुत ।
किञ्च परुः परुः अन्यानां पर्वपरुषोति अमरः नित्यवीप्सयो-
रिति [पा० ८, १, ४] हित्वम् प्रतिपर्वं प्रत्यवयवम् अनुघुष्य
इदमिति नाम्ना संशब्देन यूयं विशस्त विशसनं क्सेदं कुरुत
गसु हिंसायाम् क्कान्दसः शपो लुक् । कृणोत कृ करणे
स्वादिः तप्तनविति [पा० ७, १, ४५] मध्यमबहुवचनस्य
तवादेशः ततो गुणः । अनुघुष्य घुषिर् शब्दे क्तो ख्यप् ॥ ४१ ॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता हा यन्तारा भव-
तस्तथा ऋतुः । या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि
ता ता पिण्डानां प्रजु होम्यमौ ॥ ४२ ॥

अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्ता एकः ऋतुः । कौटुंशस्या-
श्वस्य त्वष्टुः दौप्तस्य । ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापति-
देवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः शस्तेः ऋत् । तथा यन्तारा यन्तारी निय-

मकारारौ हा हौ द्यावापृथिव्यभिमानीदेवौ भवतः तयोरेव सर्वेषां नियन्तृत्वादिति भावः । तथा ऋतुः अत्र ऋत्यक इति [पा० ६, १, १२८] ह्रस्वप्रकृतिभावी । एवमश्वस्य विशमित्त्वन्तुक्त्वाध्वर्युः स्वकर्माह हे अश्व ! ते तव गात्राणां पिण्डानां गात्रसम्बन्धिनां मांसपिण्डानां या यानि अङ्गानि अहं कृणोमि हन्मि द्विनद्मि कृञ् बधे स्वादिः ऋतुथा ऋतौ ऋतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञकाले ता-ता तानि-तान्यङ्गानि अग्नौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

मा त्वा तपत् प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्व आतिष्ठिपत्ते । मा ते गृध्र, विश-
स्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मियु कः
॥ ४३ ॥

हे अश्व ! प्रियः वल्लभो भोगायतनत्वात् तवात्मा देहः त्वा त्वां मा तपत् तप्तं दुःखितं मा कार्षीत् तव देहवियोग-जनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मानं प्रत्युच्यते । किञ्च त्वाम् अपियन्तम् अप्येतोत्यपियन् तम् देवलाकं गच्छन्तम् अपिपूर्वादेतः श्लष्टप्रत्ययः । किञ्च स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनुः अङ्गानि मा आतिष्ठिपत् मा स्थापयतु सर्वाणि छित्त्वा देवेभ्यो ददत्वित्यर्थः । तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि तिष्ठते-रिदिति [पा० ७, ४, ५] इकारे कृते द्वित्वादि । किञ्च अमिता ते तव गात्राणि अङ्गानि अतिहाय त्यक्त्वा शास्त्रोक्तक्रमं त्यक्त्वा असिनां शासिन मियु मिथ्या छिद्रा छिद्राणि अयथच्छिद्रानि मा कः मा कार्षीत् करोवेर्लुङि मन्त्रे घसङ्घरेत्यादिना [पा० २, ४, ८०] चुर्लुक् गुणे इत्युच्चारितेति [पा० ६, १, ६८]

तिपो लोपे विसर्गः । मिथु इति मिथ्यार्थेऽव्ययम् संहितायां दीर्घः । कौटुशः शमिता गृध्रुः गृध्वतीति गृध्रुः लुब्धः केवलं मांसग्रहणेच्छुः अतः एवाविशस्ता न विशेषेण शसति हिनस्ति अविशस्ता विगसने अकुशलः अत एवान्यथा मा क्विदत् सम्यगवदानानि करोत्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

न वा उ ए॒ तन्मि॑यसे न रि॒ष्यसि दे॒वाँ-
२॥ इ॒दे॑षि प॒थिभिः॑ सु॒गेभिः॑ । ह॒री॑ ते॒ युञ्जा
पृष॑ती अभू॒तामुपा॑स्थाद्वा॒जी धुरि॑ रास॒भस्य॑ ॥४४॥

वै एवार्थे उ अवधारणे हे अश्व ! त्वमेतन्नैव म्रियसे इतराश्ववत् मृतो न भवसि देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अत एव न रिष्यसि हिंस्यसे व्यर्थहिंसाया अभावात् रिषतेर्यकि परस्मैपदमार्षम् । ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह सुष्ठु गम्यते यत्र ते सुगाः तैः सुगेभिः सुगैः साधुगमनैः पथिभिर्मार्गैः, देवयानरूपैः देवान् इत् एषि देवानिव गच्छसि अथो युक्ता मदुक्तिः । कथं देवान् प्रति गमनम् तत्राह हे अश्व ! ते, तव हरी इन्द्राश्वी युञ्जा युञ्जी रथे युक्तौ अभूतां भविष्यतः आशंसायां भूतवच्चेति [पा० ३, ३, १३२] भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थे । हरी इन्द्रस्येति यास्क [निघ० १, १५, १] तथा पृषती मरुतां वाहनभूते तव युञ्जी अभूताम् पृषत्यो मरुतामिति [निघ० १, १५, २] । युङ्क्तस्ते युञ्जी ऋत्विग्दष्टृगित्यादिना [पा० ३, २, ५८] क्विन् क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति [पा० ८, २, ६२] कुत्वम् युजेरसमासे इति [पा० ७, १, ७१] तुम् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] विभक्तेरात्वम् । किञ्च रासभस्याश्विवा-

हनस्य धुरि अश्विवाहनस्थाने वाजी कश्चिदश्वः उपास्यात्
उपस्थास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य तव वचनाय इन्द्रादयो निजवा-
हनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः । यद्वा तत्तद्देवभावं प्राप्तं त्वां
तानि तानि वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्वं पुंसः पुत्रान् ॥
उत विश्वभुषं रयिम् । अनागास्त्वं नो
अदितिः कृणोतु न्वं ना अश्वो वनतां हवि-
षान् ॥ ४५ ॥

इदानीं याच्ञा क्रियते । वाजी देवत्वं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं
सुगव्यं शोभनं नोसमूहं कृणोतु गवां समूहो मव्यम् खलमोर-
घादिति [पा० ४, २, ५०] यत्प्रत्ययः शोभनं गव्यं सुगव्यम् ।
तथा स्वश्वं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्वम् केशाश्वेति
[पा० ४, २, ४८] विकल्पात् पक्षे यत् शोभनमश्वं स्वश्वम् ।
तथा पुंसः पुत्रान् करोतु पुत्रशब्दाऽपत्यवाचक इति पुंस इति
विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरुषार्थसाधकान् पुत्रान् करोतु ।
उतापि च रयिं धनं करोतु । कौटुशं रयिं विश्वपुषम् पुण्याति
पुषः इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः विश्वस्य
सर्वस्य पुषस्तम् सर्वजनपोषणसमर्थं धनं करोत्वित्यर्थः संहि-
तायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किञ्च नोऽस्माकमनागस्य
करोतु नास्ति आमः अपराधः पापरूपो घस्य सोऽनागः
तस्य भावोऽनागस्यम् दीर्घश्चान्दसः निष्पापत्वं करोतु पाप-
सङ्गादि उक्तफलाप्राप्तेः । किञ्च अश्वो नोऽस्माकं अश्वं अतत्राश्वं
बलं पराभवाद्गण्यं वा करोतु । कौटुशोऽश्वः अदितिः नास्ति
दितिः अश्वं न देव्यं वा यस्या सः । हविषान् हविश्यादिति

इविष्मान् तदस्यास्तीति [पा० ५, २, ८४] मतुप् इविभूता-
वयवः यद्वा देवत्वास्या इविष्मान् । ईदृशोऽश्वो नः क्षत्रं वनतां
करोतु वनतिः करोत्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इ॒मा नु कं भुव॑ना सीष॒धामेन्द्र॑श्च॒ विश्वे॑
च दे॒वाः । आ॒दि॒त्यैरिन्द्रः॑ सग॒णो म॒रुद्भि॑र॒स्मभ्य॑
भेष॒जा कर॑न्तु । य॒ज्ञं च॑ नस्त॒न्वुं च प्र॒जां चा॑दि॒
त्यैरिन्द्रः॑ स॒ह सी॑षधाति ॥ ४६ ॥

का० [२०, ८, १२] इमा नु कमिति च द्विपदाः । अय-
स्यपात्रेणाश्वलोहितहोमानन्तरमिमा नु कमित्याद्याः षट्
द्विपदाः जुहोति । कण्डिकाद्वयस्य षडर्धानि सन्ति तैः षडा-
हुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ द्विपदाच्छन्दस्का विश्वदेवदेवत्या
आद्यपुत्रभुवनदृष्टास्तिष्ठ ऋचः । नु कम् एतौ निपातौ पाद-
पूरणौ इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि वयं सीष-
धाम साधयामः वशीकुर्म इत्यर्थः साधयतेर्लुङि उत्तमबहु-
वचने रूपम् अडभाव आर्षः । किञ्च इन्द्रः इदि परमेश्वर्ये
ऐश्वर्यवान् सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रा देवेशो
विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादशभिः मरुद्भिः एकौनपञ्चाशत्-
संख्यैश्च सहिताः अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि सीषधानि
हितानि करतु कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भव-
न्वित्यर्थः । किञ्च इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेधं
तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रादिकां च सीषधाति साधयतु वशीकरो-
त्वित्यर्थः नीरोगाः सपुत्रा वयं यज्ञं सम्यक् कुर्म इति भावः
॥ ४६ ॥

अग्ने॒ त्वं नो॒ अन्त॑म॒ उ॒त व्रा॒ता शि॒वो

भवा वरुथ्यः । वसु रग्निर्वसु श्रवा अच्छा नक्षि-
द्युमत्तमं रयिं दाः । त त्वा शोचिष्ठ दीदिवः
सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

तिस्रो द्विपदा व्याख्याताः [३, २५—२६] ॥ समिद्धो अञ्जन
[२८, १] आश्वमेधिकोऽध्याय इति वचनादत्र हीत्रे तस्य
स्त्राणां विनियोगः ॥ समाप्तोऽश्वमेधः समविंशत्युत्तरवर्ष-
साध्यः ॥ ४७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

अध्यायः पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतोऽगमत् ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अग्निश्च पृथिवी च संनते ते मे संनमता-
मदः । वायुश्चान्तरिक्षश्च संनते ते मे संनम-
तामदः । आदित्यश्च द्यौश्च संनते ते मे संन-
मतामदः । आपश्च वरुणश्च संनते ते मे संन-
तामदः । सप्त सप्तदो अष्टमी भूतसार्धनी ।
सकामाँश्च ॥ अध्वनस्कुह स ज्ञानमस्तु मे ऽमुना
॥ १ ॥

इषे त्वेत्यारभ्य दर्शपौर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपसान-

पशुचातुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निमीत्रामख्यश्चमेधस-
 ब्वहा मन्त्रा व्याख्याताः । इदानीं खिल्यान्मुच्यन्ते क्वचि-
 द्विनियोगानुक्तेः । तेषां विवस्वानृषिरन्वस्यानुक्तेः आदित्या-
 नीमानि यजूंषि व्याख्यायन्त इति श्रुतेः [बृहदारण्य-
 ५, ५, ३३] याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्त
 इति श्रुतेः ॥ अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यजूंषि । चतस्र
 ऋगायत्रः । सप्त संसदः आसुर्यनुष्टुप् । सकामान् प्राजा-
 पत्यानुष्टुप् । यथेमाम् ब्राह्मी गायत्री ॥ अग्निश्च पृथिवी,
 च सन्नते सन्नमनं सन्नतम् आनुकूल्येन प्रवृत्तिः अग्निपृथिव्यौ
 भोगाय सङ्गते अतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममादः
 अमुकं सन्नमताम् सन्नमयतां वशवर्त्तिनं कुरुतामित्यर्थः । अद
 इति पुरुषादेर्नाम द्वितीयान्तं प्रयोज्यम् । कन्दस्युभयथेति
 [पा० ३, ४, ११७] शपोऽप्यार्धधातुकत्वात्सेरनिटोति [पा०
 ६, ४, ५१] णिचो लोपः सन्नमतामित्यत्र । एवमुत्तरेष्वपि
 मन्त्रेषु योज्यम् । वायुरन्तरिक्षं च सन्नते ते ममामुकं सन्न-
 मयताम् । आदित्यः द्यौश्च सन्नते ते म० । आपश्च वरुणश्च
 सन्नते ते म० ॥ परमात्मानं प्रत्युच्यते हे स्वामिन् !
 यस्य तव सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवायुन्त-
 रिन्द्रादित्यद्युलोकाम्बुवरुणाख्यानि तत्राष्टमी भूतसाधनी
 पृथ्वी भूतानि साधयति उत्पादयति भूतसाधनी भूमिं विना
 भूतोत्पत्तेरभावात् अतः सर्वाधिष्ठानभूतस्त्वमध्वनो मार्गान्
 सकामान् कुरु येषु मार्गेषु मया गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्ति-
 रस्त्वित्यर्थः । किञ्च मे ममामुना देवदत्तादिना संज्ञानं सङ्गतं
 ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरस्तु ॥ विज्ञानात्मा वोच्यते यस्य
 तव सप्त संसदः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तायत-
 नानि अष्टमी भूतसाधनी भूतानि माभ्रप्रति वशीकरोति

भूतसाधनी वाक् स त्वं नोऽस्माकमध्वनः सकामान् कुरु अमुना
सह मे संज्ञानं सङ्गतमसु ॥ १ ॥

यथे मां वाच' कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ।
ब्रह्मराजन्याभ्यां० शूद्राय चार्याय च स्वाय
चारणाय । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह
भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप मादो नमतु
॥ २ ॥

इमां कल्याणीमनुहे गकरिं वाचमहं यथा यतः आवदानि
सर्वतो ब्रवीमि दौयतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि । केभ्य-
स्तदाह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च
शूद्राय अर्याय वैश्याय स्वायात्मीयाय अरणाय पराय अरणो-
ऽपगतोदकः शत्रुः नास्ति रणः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्ध
रहितः शत्रुरिति वा ॥ प्रियो देवानाम् मध्येऽवसानरहितानु-
ष्टुप् लीगाक्षिष्टृष्टा । यथेति पूर्वोक्तेरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः
यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि तथा ततोऽहं
देवानां प्रियः भूयासम् इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायाः
दातुश्च प्रियः भूयासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्राप्तिं
कुर्वन्वित्यर्थः । किञ्च मे ममायं कामः समृध्यतां सफलो
भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादिलाभकामो मे सम्प-
द्यतामित्यर्थः । किञ्च अदो मा मामुपनमतु अद इति इष्ट-
नामग्रहणम् देवदत्तादिर्मां प्रीणयतु ॥ २ ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद् द्युमहिभाति
क्रतु मज्जनेषु । यद् दीदयस्त्वसः कृतप्रजातः

तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् । उपयामगृही-
तोऽसि बृहस्पतये त्वा । एष ते योनिर्बृहस्प-
तये त्वा ॥ ३ ॥

ब्रह्मदेवत्या त्रिष्टुप् गृह्णामददृष्टा बृहस्पतिसवे बार्हस्पत्य-
यज्ञेऽस्याः सोपयामाया विनियोगः । ऋतात् सत्यात् हे
ऋतप्रजान् ! ब्रह्मणः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं जन्म यस्य
ऋतप्रजातः हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पालक ! चित्रं
नानाविधं तत् द्राविणमस्मासु यजमानेषु धेहि धारय स्थापय
देहीत्यर्थः । तत्किम् अर्थः स्वामी यद्धनमर्हति अर्हति पूजयति
लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] आडागमः अर्थः स्वामिवैश्य-
योरिति [पा० ३, १, १०३] अर्थशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये
आद्युदात्तः ईश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः । यद्धनं जनेषु लोकेषु
विभाति विविधं शोभते । कौटुशं धनं द्युमत् द्यौः कान्तिर-
स्यास्ति द्युमत् दिव उच्चेति [पा० ६, १, १३१] उकारः ।
क्रतुमत् क्रतवो यज्ञा विद्यन्ते येन तन्न येन यज्ञाः क्रियन्ते
तादृशं धनं देहीत्यर्थः । यत् धनं शवसा बलेन दौदयत् दाप-
यति प्रापयति वा धनान्तरम् तद्धनं देहीत्यर्थः दय दानगति-
हिंसादानेषु अस्मास्त्रिजन्ताङ्गुलि रूपम् अडभाव आर्षः ॥
उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि बृहस्पतयेऽर्थाय त्वा गृह्णामि ।
स्थापयति एष ते योनिः स्थानम् बृहस्पतये त्वां सादयामि
॥ ३ ॥

इन्द्रं गोमन्निहायाहि पिबा सोमं शत-
क्रतो । विद्यद्भिर्यावभिः सुतम् ॥ उपयामगृही-

तोऽसौन्द्राय त्वा गोमते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ४ ॥

हे इन्द्रदेवत्ये गायत्री ! रम्यास्त्रिदृष्टे गोमवे यज्ञे ग्रह-
ग्रहणे नियुक्ते सोपयामि । शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स
शतक्रतुः हे शतक्रतो ! हे इन्द्र ! हे गोमन् ! गावो धेनवः सुतयः
किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि
आगच्छ सोमं च पिब इत्युच्यते इति [पा० ६, ३, १३५]
दोषः । कौटुशं सोमं ग्रावभिः सुतमश्मभिरभिषुतम् कौटुशै-
र्ग्रावभिः विद्यद्भिः विशेषेण द्यन्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्तः
तैः दो अवखण्डने दिवादित्वाच्छ्यन् शतरि श्रोतः श्यनीति
[पा० ७, ३, ७१] ओकारलोपः ॥ उपया० गोमते इन्द्राय त्वां
गृह्णामि । सादयति एष ते० ॥ ४ ॥

इन्द्रायहि वृत्रहन् पिवा सोमं शतक्रतो ।
गोमद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसौ-
न्द्राय त्वा गोमते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
गोमते ॥ ५ ॥

वृत्रं देव्यं हन्ति वृत्रहा शतं क्रतवी मखा यस्य स
शतक्रतुः । हे वृत्रहन् ! हे शतक्रतो ! हे इन्द्र ! त्वमायाहि
आगच्छ सोमं च पिब । कौटुशं सोमं ग्रावभिः सुतम् । कौटुशै-
र्ग्रावभिः गोमद्भिः गौः सुतिर्विद्यते येषां ते गोमन्तस्तैः ॥
उप० एष ते० व्याख्याते ॥ ५ ॥

ऋतावां वैश्वानरमतस्य ज्योतिषस्पतिम् ।
अजस्रं घर्ममौ महे ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वान-

न॒ राय॑ त्वा । ए॒ ष ते॒ योनि॑ वै॒श्वान॒ राय॑ त्वा ॥६॥

तिस्रो वैश्वानरोयाः पुरोऽनुवाक्याः । आद्या गायत्रो प्रदुराक्षिदृष्टा । वयं वैश्वानरमोमहे याचामः यज्ञममाप्तिमिति शेषः ईमहे याच्ञाकर्मसु पठितः । कौटुशं वैश्वानरम् ऋतवानम् ऋतं सत्यं यज्ञा जलं वास्यास्ति ऋतवा तम् छन्दसो-
वनिपो वाच्याविति [पा० ५, २, १०८ वा० २] अस्यर्थं वनप्रत्ययः संहितायामृतस्य दोषः । ऋतस्य सत्यस्याविना-
शिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् तैत्राऽधिष्ठानमित्यर्थः । अजस्रं न जस्यति नश्यति अजस्रस्तमनुपचीणम् जसु हिंसा-
याम् नमिक्म्याति [पा० ३, २, १६७] रप्रत्ययः घर्मं घृ-
त्तरणदोष्याः जिघ्रति क्षरति जलं घर्गस्तम् दौमं वा ॥
उपया० वैश्वानराय त्वां गृह्णामि । एष ते० सादयामि ॥ ६ ॥

वै॒श्वान॒ रस्य॑ सु॒मती॑ स्या॒म॒ राजा॑ हि कं
भुव॑नानामभि॒श्रीः । इतो॑ जा॒तो वि॒श्वमि॒दं
विच॑ष्टे वैश्वान॒रो य॑तते॒ सूर्ये॑ण ॥ उ॒प॒या॒म-
गृ॒हातो॑ऽसि वैश्वान॒राय॑ त्वा । ए॒ ष ते॒ यानि॑ वै-
श्वान॒राय॑ त्वा ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमती शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम । कं निपातः पादपूरणः । हि यस्माद्धेतोर्वैश्वानरः इतोऽरणितो जातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे कर्म-
नुरूपं पश्यति सूर्येण सह यतते स्पर्धते च सूर्यसमर्तजा इत्यर्थः । कौटुशोऽग्निः राजा राजते दीप्यते राजा । भुवनानां भूतजा-
तानामभिशीः आश्रयणीयः अभि समस्तात् श्रीयते सेव्यते-
ऽभिशाः कर्मणि क्तिप् । उप० एष ते उक्ते ॥ ७ ॥

वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः ।
 अग्निरुक्थेन वाहसा ॥ उपयामगृहोतोऽसि
 वैश्वानराय त्वा । एष ते योनि वैश्वानराय त्वा
 ॥ ८ ॥

गायत्री । नोऽस्माकमृतयेऽवनाथ परावतः दूरदेशाद्दे-
 श्वानरः आ प्रयातु आगच्छतु केन वाहसा वाहनभूतेन उक्-
 थेन स्तोमेन वाहिष्ठो वाहनानां स्तोमो दूतो हुतं नरा इति
 श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वाहनत्वमुक्तम् । उप० एष० उक्ते ॥ ८ ॥

अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरो-
 हितः । तमीमहे महागयम् ॥ उपयामगृहो-
 तोऽस्यग्नये त्वा वचसे । एष ते योनिर्ग्नये
 त्वा वचसे ॥ ९ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री वमिष्ठभरहाजट्टष्टा पुरोरुक् ।
 महान् गयः स्तुतिर्यस्य स महागयो मयागृहरूपो वा तमग्निं
 वयमीमहे याचयामः । तं कं योऽग्निर्ऋषिः मन्त्रद्रष्टा ।
 पवमानः पव गतौ पवत इतस्ततो गच्छति पवमानः यद्वा
 पूङ् शोधने पवते शोधयति पवमानः । पाञ्चजन्यः पञ्चज-
 नेभ्यो हितः विप्रादयश्चत्वारो वर्णा निषादश्चेति पञ्चजना-
 स्तेषां यज्ञाधिकारात् पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः
 दधातेर्निष्ठा ॥ उप० वचसे तेजोरूपायाग्नये त्वां गृह्णामि ।
 एष० ॥ ९ ॥

महार॥ इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशौ अर्धं
 अश्नुतु । इन्नु पाशान् योऽस्मान् वेष्टि ।

उपयामर्गुहीतोऽसि महेन्द्राय स्वा । एष ते
योनिर्महेन्द्राय स्वा ॥ १० ॥

महेन्द्रदेवत्या नाद्यती वसिष्ठकृता । पुरोदक् । इन्द्रः गर्भं
सुखं यच्छतु ददातु योऽस्मान् द्वेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं
हन्तु नाशयतु यद्वास्मद्वेष्टारं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्या-
दिकं हन्तु अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मेत्यमरः [१, १, १३१] ।
कीदृश इन्द्रः महान् श्रेष्ठः । वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य सः ।
षोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रियाणि मनश्चेति षोडशपदार्था
लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोडशी आत्मरूप इत्यर्थः ॥ उप०
एष० उक्ते ॥ १० ॥

तं वो दस्मन्तीषहं वसो मन्दानमन्धसः ।
अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गोभिर्न-
वामहे ॥ ११ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या वृहती नोधागोतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु
नियुक्ता । आदित्ययाज्ञवल्क्ययोरार्षंमाध्यायात् । हे यज-
मानाः ! तमिन्द्रं वयं गोभिः सुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभिन-
वामहे सम्यक् सुमहे नु सुती व्यत्ययेन शप् । किञ्चूतमग्निं
वो युष्माकं दस्मं दर्शनोयम् दस । दर्शने मप्रत्ययः । ऋतीषहम्
ऋ गतो क्तिन्प्रत्ययः ऋत्या गत्या सङ्गतेऽभिभवति शत्रूनि
ऋतिषट् तम् पूर्वपदाच्चेति [पा० ८, ३, १०६] षत्वम्
संहितायां दीर्घः । वसोः वासयितुः स्थितिहेतुभूतस्यान्वसो-
ऽवस्व षष्ठी द्वितीयार्थे अन्वेन मन्दानं मोदमानम् मदिङ् स्वप्ने
वाच्ये मदे मोदे सुती गताविति धातोः शानच्प्रत्ययेन शपो
सुक् । इष्टानामाह वत्सं न नकार इत्यर्थः स्वसरेषु स्वनेवा-

कानैव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसाः तेषु
यथा धेनवो नवप्रसूता गावो वत्सं नुवन्ति सुवन्ति शब्दे-
राह्वयन्तीत्यर्थः । तद्द्वयमिन्द्रं सुमः ॥ ११ ॥

यद्वाहिष्ठं तद्ग्नये बृहदचं विभावसो ।
महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ १२ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुप्स्वसूयुदृष्टा । हे उद्गातः ! अग्नये अग्नार्थं
तत् बृहत्साम अचं गाय बृहत्सान्त्रो गानं कुरु तत्किम् यत्
वाहिष्ठम् वाह्वयति प्रापयति इष्टमिति वाह्वयित् वहिष्यन्तात्
त् च अत्यन्तं वाह्वयित् वाहिष्ठम् अतिशायने तमबिष्ठनाविति
[पा० ५, ३, ५५] अनुवृत्तौ तुम्हन्दमीति [पा० ५, ३, ५८]
इष्टनि परे तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ५, ४, १५४] च त्वा
लोपे वाहिष्ठमिति रूपम् । किञ्च सामगानेन प्रत्यक्षमग्निं
बृहि किम् हे विभावसो ! विभा कान्तिरेव वसु धनं यस्य स
विभावसुः हे अग्ने ! रयिः धनं वाजा अन्त्रानि च त्वत् त्वत्तः
सकाशात् उदीरते उद्गच्छन्ति ईर मतो कम्पे च लट् शपो
लुक् अदभ्यस्तात् [पा० ७, १, ४,] । तत्र दृष्टान्तः महिषीव
यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृह्यात् भोगार्थं पतिं प्रति
उदीरते उद्गच्छति । एकं त्वत्पदं पादपूरणम् रयिः त्वसुदीरते
इति वा ॥ १२ ॥

एद्युषु ब्रवाणि तेऽग्नं इत्येतरा गिरः ।
एभिर्वर्धासु इन्दुभिः ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्या गायत्रो भरहाजदृष्टा हे अग्ने ! त्वमेहि
आगच्छ उ पादपूरणः सुजि चेति संहितायाःमुक्तादस्य
दीर्घः । इत्या इत्यमनेन प्रकारेण न इतराः अस्याः विरो-

वाणीः सुतिलक्षणाः ते तव सु ब्रवाणि सुतरां वदानि ब्रूजा
लोट् । किञ्च एभिरिन्दुभिः सोमैः वर्धसे वर्धस्व लेटोऽडाटौ
॥ १३ ॥

ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु मासा रक्षन्तु
ते इविः । संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजां
च परिपातु नः ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या वृहती ८, ८, ११, ८ वर्षपादा विषमपादा
नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपादेति वचनात् । हे अग्ने !
ऋतवः ऋतूपलक्षिताः कालविशेषाः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु
विस्तारयन्तु । मासाः चैत्राद्यधिष्ठातारो देवास्ते तव इविः
पुरोडाशादिकं रक्षन्तु पान्तु । संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते
तुभ्यं त्वदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं दधातु पुण्यातु नोऽस्माकं प्रजां
पुत्रादिकां च परिपातु रक्षतु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

उपह्वरे गिरीणां संगमे च नदीनाम् ।
धिया विप्रो अजायत ॥ १५ ॥

सोमदेवत्या गायत्री वत्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामुपह्वरे
निकटे नदीनां गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः
अजायत उत्पन्नः जनेर्लब्ध् कया धिया बुद्ध्या विप्रादयो मया
यज्ञं करिष्यन्तीति विचार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

उच्चा ते जातमन्वसो द्विवि सद्भूम्याददे ।
उद्यं शर्म महि श्रवः ॥ १६ ॥

सोमदेवत्यास्त्रिस्तो गायत्र्य आमहीयवदृष्टाः । हे सोम !
ते तव अन्वसोऽन्नाद्रसरूपात् जातमुत्पन्नं होमतो जातम-

पूर्वम् उच्चा उच्चं गतं दिवि स्वर्गं सत् विद्यमानं भूमिः पाददे
 गृह्णाति भूमिग्रन्थस्य विसर्गलोपे सन्विच्छान्दसः । किं तत्
 युलोकस्य भूमिर्गृह्णाति तदाह । उच्यमुत्कष्टं शर्म सुखं
 गृह्यपुत्रादिजन्मं महि महत् अत्रः कीर्त्तिर्धनं वा ॥ अन्वे
 मन्त्रेण पञ्चाहुतिपरिणाम आह । स यथा । हुताहुतिरादौ
 दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण
 ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ नररूपेणागत्य तं नरं धन-
 यशोभ्यां सुखिनं करोतीति भावः ॥ १६ ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः ।

वरिवोवित्परिस्रव ॥ १७ ॥

हे सोम ! स त्वं नोऽस्माकं परिस्रव अत्र रसरूपो भूत्वा-
 हुतित्वमेहोत्थर्यः किमर्थमिन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्च इन्द्र-
 दीनां त्वयं परिस्रवेत्थर्यः । कोदृशायेन्द्राय यज्यवे यष्टुं
 योग्यो यज्यस्तस्यै यष्टुष्याय इदं त्रयाणां विशेषणम् यज्युष्य
 इति मरुताम् । कोदृशस्त्वं वरिवोवित् वरिवो धनं वेनि
 जानाति विन्दति सभते वा वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता प्राप-
 कश्च ॥ १७ ॥

एना विश्वान्यर्थं आ द्युम्नानि मानुषाणाम् ।

सिषासन्तो वनामहे ॥ १८ ॥

अर्थः ईश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानु-
 षाणां नराणां द्युम्नानि धनानि यशांसि वा आ नयत्विति
 शेषः अस्मभ्यं ददात्वित्थर्यः तानि सोमदत्तानि द्युम्नानि त्रयं
 वनामहे वन सन्भक्तिग्रन्थयोः सट् सन्भजामहे । कोदृशा-
 वयं सिषासन्तः षड् दाने सनितुं दातुमिच्छन्ति सिषासन्ति

ति सिधासन्तः सनेर्धातोः सन्नन्ताच्छ्रुप्रत्ययः जनसमखनां
सन्भूलोरिति [पा० ६, ४, ४२] आत्वम् सन्धन्यत इति [पा०
७, ४, ७८] अभ्यासेकारः दानं कुर्वाणा धनभाजः स्यामित्यर्थः
॥ १८ ॥

अनु^१ वीरैरनु^१ पुष्यास्म गोभिरन्वश्वैरनु^१
सर्वेषां पुष्टैः । अनु द्विपदानु चतुष्पदा वयं
देवा नो यज्ञमृतुथा नयन्तु ॥ १९ ॥

आशीरियं देवदेवत्या त्रिष्टुप् सुहृत्तृष्टा । वयं वीरैः
पुत्रैः अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम पुषेराशीर्लिङ्गि उत्तमबहुवच-
नम् गोभिर्धेनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्त्या क्रियावृत्तिः
अश्वैरनु पुष्यास्म सर्वेषान्येनापि कामेन पुष्यास्म पुष्टैः सर्व-
पदार्यैर्गृहादिभिः पुष्यास्म । हो पादौ यस्येति द्विपात् तेन
द्विपदा मनुष्येण दासादिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्म
पादोऽन्धतरस्यामिति [पा० ४, १, ८,] अन्तलोपः पादः
पदिति [पा० ६, ४, १३०] पदादेशः । किञ्च ऋतुथा
ऋतावृत्तौ काले-काले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु
माप्नुवन्तु ॥ १९ ॥

अग्ने पत्नी^१ रिहावह देवानामुशतीरुप^१ ।
त्वष्टारु^१ सोमपीतये ॥ २० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मिधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचो-
ऽग्निष्टोमि नेष्टुर्याण्याः आद्या प्रातःसवने नेष्टचमसयागे
याण्या । हे अग्ने ! देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वसुपावह आग-
मस्य । कौड्यीः पत्नीः उग्रतीः इविः कामयमानाः वशैः शत्रु-

न्नात् उगित इति [पा० ४, १, ६] डीप् । किञ्च सोम-
पीतये सोमपानाय त्वष्टारं देवं घोपावह ॥ २० ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ज्नावो नेष्टुः पिव
ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥ २१ ॥

हे ऋतुदेवते गायत्री मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्टु-
र्याज्ये । ज्नाः पन्नोऽस्य सन्तीति ज्नावा तदस्वास्तीति [पा०
५, २, ८४] मतुप् । मादुपधाया इति [पा० ८, २, ८]
वत्वम् तस्य सम्बोधनं हे ज्नावः पत्नीवन् । हे नेष्टुः ! नोऽस्माकं
यज्ञमभिगृणीहि सुहि गृ शब्दे क्र्यादित्वात् आ ई इत्यघो-
रिति [पा० ६, ४, ११३] तस्येकारः पादीनां ऋस्व इति
[पा० ७, ३, ८०] धातोर्ह्रस्वः । किञ्च ऋतुना देवेन सह
पिव सोममिति शेषः । हि यस्मात् त्वं रत्नधा असि रत्नानि
दधाति ददाति रत्नधाः रमणीयधनानां दातासि ॥ २१ ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठ-
त । नेष्ट्राहृतुभिरिष्यत ॥ २२ ॥

द्रविणस्यशब्दः सान्तो धनवाची द्रविणो धनं ददाति
द्रविणोदाः धनदाताग्निः पिपीषति पातुमिच्छति सोममिति
शेषः पीड् पानेऽस्माद्देवादिकात्सन्प्रत्ययः । अतो हे ऋत्विजः !
यूयं जुहात जुहुत प्रतितिष्ठत च मत्तनविति [पा० ७, १, ४५]
तवादेशः कर्मसूक्त्या भवतेत्यर्थः । किञ्च नेष्टुरिदं नेष्टुम्
वृषभ्राभाव आर्षः नेष्टुर्धिष्णात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं
प्रतिगच्छति इष गतौ दिवादित्वात् श्यन् लोट् ॥ २२ ॥

तवाय सोमस्त्वमेष्टुर्वाङ् शश्वत्तमं सुम-

ना अस्य पाहि । अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निष-
द्या दधिष्वेमं जठर इन्दुमिन्द्र ॥ २३ ॥

इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा । माध्यन्दिने सवने
नेष्टृचमसयागे याज्या । हे इन्द्र ! तव अयं सोमोऽस्ति अतः
अर्वाङ् अस्मदभिमुखः त्वमेहि आगच्छ शश्वत्तमं सर्वकाल-
मस्य पाहि कर्मणि षष्ठी इमं सोमं रक्ष पा रक्षणे लोट् ।
कीदृशः त्वं सुमनाः शोभनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः ।
किञ्च अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि आस्तृतदर्भेषु निषद्य उपविश्य
इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दधिष्व धारय धि धारणे तुदादिः
अत्ययेन शपः सुस्तङ् च अभ्यासेकारस्वाकार आर्षः ॥ २३ ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तुं नि बर्हि-
षि सदतना रणिष्टन । अथा मदस्व जुजुष्राणो
अन्धसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमद्गणः ॥ २४ ॥

त्वष्टृदेवत्या जगती ऋक्समददृष्टा । तृतीयसवने नेष्टृच-
मसयागे याज्या । देवपत्न्यः प्राथ्यन्ते ।, अमाशब्दो ऋह-
वाचकः अमेव स्वर्गहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि हे देव-
पत्न्यः ! यूयमागन्तव्य आगच्छत गमिः शपो लुक् लोटि मध्य-
मबहुवचने । हि पादपूरणः बर्हिषि दर्भे निसदतन निषीदत
उपविशत सद गती रणिष्टन रश्च शब्दे अस्य लुङि रूपम्
अडागमाभावः परस्परं वार्त्तां कुरुतेत्यर्थः तप्तनप्तनेति [पा०
७, १, ४५] सर्वत्र तनवित्यादेशः । कीदृशो यूयं सुहवाः
शोभनः सुकरो इव आह्वानं यासां ताः । एवं देवपत्नीरु-
क्ताय त्वष्टारमाह हे त्वष्टः ! त्वमद्यानन्तरं देवपत्नीष्वग-
तासु मदस्व मोदस्व त्वप्यस्वेत्यर्थः । कीदृशस्वम् अन्धसः

अन्वः इविलक्षणमन्त्रं लुलुषाणः सेवमानः लुषी प्रीतिसेव-
नयोः व्यत्ययेन शानचि शपः श्लुः । अन्वसः इति कर्मणि
षष्ठी । देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमङ्गणः सुहु
माद्यन्ति ऋष्यन्ति सुमदः मदेः क्षिप् सुमदः सन्तुष्टा गणा
देवाः स्त्रीगणाश्च यस्य स सुमङ्गणः । जनयन्ति जनयो नार्यः
॥ २४ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।
इन्द्राय पातवे सुतः ॥ २५ ॥

सोमदेवत्ये हे गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टे जपादिषु नियुक्ते ।
हे सोम ! धारया कृत्वा पवस्व गच्छ दशापवित्राद् द्रोण-
कक्षत्रं प्रति गच्छ । कौटुश्या धारया स्वादिष्ठया स्वादो
विद्यते यस्यां सा स्वादवती अत्यन्तं स्वादवती स्वादिष्ठा तथा
विद्यतेर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] इष्टनि मतुपो लुक् स्वादु-
तमया । मदिष्ठया मदयति मदयित्री अत्यन्तं मदयित्री
मदिष्ठा तथा इष्टनि तुरिष्ठेमेयःस्त्रिति [पा० ६, ४, १५४]
दृचो लोपः । यत इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातुं त्वं सुतो-
ऽभिषुतोऽसि अस्माभिरतो धारया पवस्व ॥ २५ ॥

रुद्रोऽङ्गा विप्रचर्षणिरभि योनिमयो हते ।
द्रोणे सुधस्यमासदत् ॥ २६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाक्सनेधिसंहितायां

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सोमः द्रोणे विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकक्षत्रकक्षत्रं योनि
स्नानमभि आसदत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति । कौटुशः

सोमः रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा दुष्टनाशकः । विश्व-
चर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विश्वचर्षणिः सर्वस्य
शुभाशुभद्रष्टा यद्वा चर्षणिरिति मनुष्यनामसु पठितम् विश्वे
सर्वे चर्षणयो मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणं यस्य कण्डनाह-
रणादिषु सः । तथा कौटुशं द्रोणम् अयः सुपां सुलुगिति
तृतीयैकवचनलोपः अयसा लोहेन हतमुक्तीर्णम् वास्या कृत्वा
तक्ष्णा सोमभाजनौकृतम् हतमिति विभक्तिव्यत्ययः । तथा
सधस्यं सह सार्धं तिष्ठन्ति सोमा यत्र स सहस्रः सुपि स्थ
इति [पा० ३, २, ४,] कप्रत्ययः । आतो लोप इति [पा०
६, ४, ६४] आलोपः सध मादस्ययोश्चन्दसीति [पा० ६, २,
८६] सहस्य सधादेशः । असदत् पुषादीति [पा० ६, १,
५५] लुङि च्चेरङ् चन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० १, ४,
६] लङर्थे लुङ् ॥ २६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अनुक्तमन्त्रकथनः षड्विंशोऽध्याय ईरितः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

समास्त्वाग्ने ऋतवो वर्धयन्तुं संवत्सुरा
ऋषयो यानि सत्या । सं दिव्येन दीदिहि
रोचनेन विश्वा आभाहि प्रदिशस्यतसः ॥ १ ॥

अयमध्यायः पञ्चचित्तिकस्वान्नेः सम्बन्धो प्रजापतिदृष्टः ।
नव ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टभोऽग्निना दृष्टाः दृष्टकापशी समि-
ध्यमानसमिद्ध्योरन्तराले आसां विनियोगः । अग्निर्ऋषिः
वर्माद्भूतमग्निं स्वीति । हे अग्ने ! एते त्वा त्वां वर्ध-

यन्तु । के । समा मासाः संवत्सरस्य पृथगुक्तेः समाशब्दो
मासवाचकः । ऋतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तदधिष्ठातारः
ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्या सत्यानि सत्यरूपा मन्त्रा
इत्यर्थः । त्वमप्येतैर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन
दीप्त्या संदीदिहि सन्दीप्यस्व दिवेः शो लुकि रूपम् तुजा-
दोनां दीर्घोऽभ्यासश्चेति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः ।
किञ्च विष्वाः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभाहि
दोपय अन्तर्भूतो ऋथः भा दीप्तौ ॥ १ ॥

सं च^१ ध्यस्वाग्ने प्र च^१ बोधयेन मुञ्च^१ तिष्ठ^१
महते सौभगाय । मा च^१ रिषदुषसत्ता ते^१ अग्ने
ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु मान्ये ॥ २ ॥

व्यवहिताश्चेति पाणिन्युक्तेः [१, ४, ८२] उपसर्गक्रिययो-
र्व्यवधानम् हे अग्ने ! समिध्यस्व च दीप्यस्व व्यत्ययेन श्यन्
एनं यजमानं प्रबाधय च ज्ञातार्थं कुरु अग्निश्चेतस्य इति ।
महते सौभगाय ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च ऐश्वर्यं दातुमुद्यमं कुर्वि-
त्यर्थः । किञ्च हे अग्ने ! ते तव उपसीदतोत्युपसत्ता त्वच् सेवको
मा रिषत् च मा नश्यतु च यजमानो अग्निमुपसीदति । ते
तव ब्रह्मणाः ब्राह्मणाः ऋत्विग्यजमानाः यशसः यशस्विनः
सन्तु मत्वर्थीयप्रत्ययलोपः । मा अन्ये अन्ये अयञ्जानो मा
यशसः सन्तु ॥ २ ॥

त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने
सं वर्णो भवा नः । स प्रत्नहा नो अभिमाति-
जिच्च स्व गये जागृह्यप्रयुष्णन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ! इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः त्वा त्वा वृणते वृष्ट

सम्भक्तौ यागाय भजन्ति अतो हे अग्ने ! संवरणे ब्राह्मणैः
सहैकास्मिन् वरणे सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो भव । अस्माकं
सपत्नहा अभिमातिजिञ्च भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं
व्याख्या सपत्नानां हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च भव ।
किञ्च खे गये निजे गृहे जागृहि सावधानो भव किं कुर्वन्
अप्रयुक्तं अप्रमाद्यन् ॥ ३ ॥

इहैवाग्ने अधिधारया रयिं मा त्वा निक्रान्
पूर्वचितो निकारिणः । क्षत्रमग्ने सुयममस्तु
तुभ्यमुपसत्ता वर्धतां ते अनिष्टृतः ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! इहैवास्मास्वेव यजमानेषु रयिं धनं त्वमधि-
धारय अधिक देहि । किञ्च पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं
चितवन्तोऽत एव निकारिणः नितरां यज्ञकरणशोलाः त्वा
त्वा मा निक्रान् मा नीचैः कुर्वन्तु मावजानन्वित्यर्थः करोतिः
अपि तुमे लङ्घि प्रथमबहुवचने रूपम् । किञ्च हे अग्ने ! क्षत्रं
क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं
सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु ईषद्ःसुष्विति [पा ३, ३,
१२६] सुपूर्वाद् यमेः खल् । किञ्च ते तव उपसत्ता उपस-
दनकर्ता यष्टा अनिष्टृतः अनुपहिंसितः सन् वर्धताम् धन-
पुत्रादिभिरेधताम् स्तृञ् हिंसायां निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्व मित्रेणा-
ग्ने मित्रधेये यतस्व । सजातानां मध्यमस्था
एधि राक्षामग्ने विह्व्यो दीदिहीह ॥ ५ ॥

हे अग्ने ! त्वं क्षत्रेण संरभस्व समारभस्व श्यन्तो बोध्यः
क्षत्रेण समारभ्य यज्ञमिति शेषः क्षत्रियान् यज्ञं कारयेत्यर्थः ।

कीदृशस्त्वं स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य सः यद्वा आयुः
 उकारान्तो मनुष्यवाची शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य
 स स्वायुः । किञ्च हे अग्ने ! मित्रेण सूर्येण सह वर्त्तमानः
 मन् मित्रधेये यतस्व धातुं धारयितुं योग्यं धेयं मित्रस्य यज-
 मानस्य धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्रं कुरु यजमानेन यज्ञं
 काश्य । किञ्च सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्थाः
 मध्यमे तिष्ठतीति क्षिप् मध्यमस्य एधि भव सजाता अपि
 यज्वानो भवन्स्वित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने ! इह यज्ञगृहे दीदिहि
 दीप्यस्व दीव्यतेर्व्यत्ययेन शपः स्युः श्लाविति [पा० ६, १, १०]
 हित्वम् तुजादीनां दीर्घ इति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः ।
 कीदृशस्त्वम् राज्ञां विद्वयः कर्तरि षष्ठो राजभिर्विविधं
 ह्यते आह्वयते विद्वयः राजभिर्यज्ञे आह्वातव्यः ॥ ५ ॥

अति निहो अति स्त्रिधोऽत्यचि तिमत्यरा-
 तिमग्ने । विश्वा ह्यग्नेदुरिता सहस्वाथास्मभ्यं
 सहवीरां रयिं दाः ॥ ६ ॥

हे अग्ने ! हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता
 दुरितानि पापानि त्वं सहस्र अभिभव निवर्त्तयेत्यर्थः । किं
 कृत्वा निहः निहन्ति निहः निपूर्वाहन्तेर्डप्रत्ययः सुपां सुसु-
 गिति शसः सु-आदेशः निहान् हन्तुन् अतिक्रम्य । स्त्रेधतिः
 कुक्षितकर्मा स्त्रेधन्ति स्त्रिधः क्षिप् कुक्षिताचारान् अतिक्रम्य ।
 अचिस्तिमन्धमनस्कतामतिक्रम्य । न रातिर्दानं यस्य सोऽरा-
 तिस्रमदातारमतिक्रम्य । दुष्टान् सर्वानतिक्रम्य पापं नाशं
 येत्यर्थः । किञ्च अद्यान्तरं हे अग्ने ! अस्मभ्यं सहवीरां
 वीरैः पुत्रैः सहितां रयिं दाः देहि सुहृद् ॥ ६ ॥

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडग्ने'
 चत्रभृद्वैदिहीह । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्
 मानुषीभिः यः शिवेभिरद्य परिपाहि नो वधे
 ॥ ७ ॥

हे अग्ने ! इह कर्मणि वर्त्तमानस्त्वं विश्वा आशाः
 दीदिहि सर्वाः दिशः प्रकाशय । कोट्टशस्त्वम् अनाधृष्यः परा-
 भवितुमशक्यः । जतवेदाः जातं वेदो धनं ज्ञानं वा यस्मात् ।
 अनिष्टृतः न हिंसतिः केनापि स्तु हिंसायां क्षान्तः । विराट्
 विविधं राजमानः चत्रभृत् क्षत्रं विभर्त्ति पुण्याति । किञ्च
 मानुषीः मनुष्यसम्बन्धिनीभिः जन्मजरामृतिदैत्यशोका-
 दिकाः प्रमुञ्चन्निवर्त्तयन् सन् शिवेभिः शिवैः शान्तैस्तेभिरद्य
 वधे वृद्धैः नोऽस्मान् परिपाहि । वर्धनं वृत् तस्मै वृधे सम्प-
 दादित्वाङ्गावे क्षिप् ॥ ७ ॥

बृहस्पते सवितर्बोधये न संशितं चित्
 संतरा संशिशधि । वर्धये न महते सौभ-
 गाय विश्व एनमनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

हे बृहस्पते ! हे सवितः ! एनं यजमानं बोधय कर्माभिन्नं
 कुरु । किञ्च चिदप्यर्थे संशितं चित् संशितं शिञ्चितमपि
 मंतरामतितरां संशिशधि शिञ्चय शाश्वेः शपः शौ हित्वम्
 शान्दसमभ्यासस्त्वं । किञ्च महते सौभगाय ऐश्वर्याय एनं
 वर्धय । विश्वे देवाः एनं यजमानमनुमदन्तु तस्माद्ब्रह्मा वा
 भवन्तु । बृहस्पतिसवित्शब्दाभ्यां सामिधेय्यङ्गभूतोऽग्निरेवो-
 ष्यते वाक्यद्वयं वा एकेन बृहस्पतिरुक्तोऽग्न्येन सविता ॥ ८ ॥

अमुत्र भूयादध यद्यमस्य बृहस्पते अभि-
शस्त्रे रमुच्चः । प्रत्यौ हतामश्विना मृत्युम-
स्माद् देवानामग्ने भिषजा शचीभिः ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते ! त्वममुत्रभूयादमुच्चः अमुत्र परलोके भवन-
ममुत्रभूयम् भुवो भाव इति [पा० ३, १, १०७] क्वप् पर-
लोकगमनाम्भरणात् मुच्च मरणाद्भवेत्यर्थः सकारव्यत्ययः ।
अध अथ यत् यमस्य भयं परलोकभयं मरकपातादि तस्मा-
दपि मुच्च । किञ्च अभिशस्त्रेः अभिशपादपि लोकापवादा-
दपि मुच्च । देवानां भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनी
अस्मात् यजमानात् मृत्युं प्रत्यौहतां निवर्त्तयतां कैः शचीभिः
कर्मभिः कृत्वा । अत्र बृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनीप्रकरणस्या-
ग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

उद्वयं तमसस्पति स्त्रः पश्यन्त उत्तरम् ।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

व्याख्याता [२०, २१] ॥ १० ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधौ भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा
शोचौष्ण्यग्नेः । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः
॥ ११ ॥

हादशमीदेवत्या उष्णिहो विषमपादा आग्नेय्योऽग्निना
दृष्टाः । अग्निः प्रजापतित्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि ।
ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजा-
पतिसमीपात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः
ऊर्ध्वाः देवगामिन्यो भवन्ति शोचीषि तेजांस्वपि ऊर्ध्वा

अर्धानि भवन्ति । कीदृशानि शोचीषि शुक्रा शुक्राणि शुद्धा-
शुद्धानि । द्युमत्तमा द्यौः दीप्तिः प्रकाशो येषां तानि द्युमन्ति
अत्यन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । कीदृश-
स्याग्नेः सुप्रतीकस्य सुष्ठु प्रतीकं मुखं यस्य । तथा सूनोः
यजमानपुत्रस्य स यदेनं जनयति तेनास्यैष सूरुरिति श्रुतेः । य
ईदृशस्तं सुम इति शेषः ॥ ११ ॥

तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु
देवः । पथो अनक्तु मध्वा घृतेन ॥ १२ ॥

देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमार्गा-
ननक्तु । मध्वेति मुमभावः अनित्यमागमशासनमित्युक्तेः ।
पथोऽनक्तु इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६, १, ११५]
सन्ध्यभावः । यज्ञे बहु घृतमस्तु येन मार्गा घृताभ्यक्ताः स्युरिति
भावः । कीदृशो देवः तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः
अङ्गो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरिति अपां पौत्रः । असुरः
असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् रो मत्वर्थः । त्रिष्ववेदाः सर्वधनः ।
देवेषु अपि देवः दीप्तिमान् श्रेष्ठः ॥ १२ ॥

मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशंसो
अग्ने । सुकृद् देवः सविता विश्ववारः ॥ १३ ॥

हे अग्ने ! त्वं मध्वा स्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्रोषि
नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कीदृशस्त्वम् प्रीणानः प्रीणीते प्रीणानः
देवान् तर्पयन् । नराशंसः नरेर्ऋत्विग्भिराशंस्यते स्तूयते नरा-
शंसः । सुकृत् शोभनकारी । देवः दीप्तिमान् । सविता विश्व-
स्रोत्पादकः । विश्वेन त्रियते वैश्वते विश्ववारः विश्वं

दृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मस्थण् सर्वस्य वरणीयः सर्व-
ङ्गीकर्त्ता वा ॥ १३ ॥

अच्छायमेति शवसा घृतेनेडानो वङ्गिन-
मसा । अग्निं सुचो अध्वरेषु प्रयत्सु ॥ १४ ॥

अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्सु वर्त्तमानेषु सख्यु अग्निमच्छ
एति अभ्येति अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० ५, २८] ।
कीदृशः शवसा ज्ञानबलेन ईडानः इड सुतो ज्ञानच् तथा
वङ्गिः वहति यज्ञभारमिति वङ्गिः यज्ञनिर्वाहकः । किं
कृत्वा घृतेन नमसा अन्नेन हविलक्षणेनोपलक्षिताः सुचो
शुद्धाद्या गृहीत्वेति शेषः ॥ १४ ॥

स यज्ञदस्य महिमानमग्नेः स ईं मन्द्रा
सुप्रयसः । वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥ १५ ॥

सोऽध्वर्युरस्याग्नेः महिमानं यज्ञत् यजतु सिब्वहलं लेटि
[पा० ३, १, ३४] लेटोऽडाटौ इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति
[पा० ३, ४, ८४, ८७] सूत्रैर्यज्ञदिति रूपम् । सः ईं स
च मन्द्रा मन्द्राणि मटजनकानि हवींषि च यजतु ददातु ।
कीदृशस्याग्नेः सुप्रयसः प्रयस् इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, ५]
शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य । कीदृशस्याग्नेर्महि-
मानं यजतु यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता
वसुधातमः वसूनां धनानां दाहृतमः क्विबन्तात्तमम् ॥ १५ ॥

हारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते
अग्नेः । उरुव्यचसो धाम्ना पत्यमानाः ॥ १६ ॥

हारो देव्योऽस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति
दद दाने धृती च । अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अग्निः

व्रतानि ददन्ते । कौटुश्यो हारः उरुव्यवसः उरु विशालं
व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालान्तराः । तथा धाम्ना
स्थानेन पत्यमानाः पत ऐश्वर्यं दिवादिरात्मनेपदी पत्यन्ते
ईशते ताः पत्यमानाः स्थानैरैश्वर्यं कुर्वाणाः ऋत्विजां स्थानानि
ददाना इत्यर्थः ताः सुमः ॥ १६ ॥

ते अस्य योषणे दिव्ये न योना उषासान-
क्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥ १७ ॥

उषास नक्ता रात्रिश्च उषासानक्ता उषस उषासादेशो इन्द्रे
ते प्रसिद्धे उषासानक्ता अहोरात्रिदेव्यो नोऽस्माकमिमं यज्ञ-
मवतां रक्षताम् । कौटुश्यो ते अस्याग्नेः योषणे भार्ये । तथा
दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्थे । कौटुशस्याग्नेः योनौ गार्हपत्य-
स्थाने स्थितस्येति शेषः नकारः पादपूरणः । कौटुशं यज्ञम्
अध्वरम् ध्व कौटुश्ये न ध्वरतीत्यध्वरस्तम् अकुटिलम् शास्त्रो-
क्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा ऊर्ध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वा-
मभिगृणीतम् । कृणुतं नः स्विष्टिम् ॥ १८ ॥

अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे दैव्या होतारौ
अग्निवायू ! युवां नोऽस्माकं स्विष्टिं शोभनं यजनं कृणुतं कुरु-
तम् । किञ्च नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमूर्धं कृणुतं देवमार्गगामिनं
कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वां ज्वालामभिगृणीतं वर्णयतम् समीचीं
वज्रिज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सद्दन्विडा सर-
स्वती भारती । मही गृणाना ॥ १९ ॥

तिस्रो देव्यः इदं बर्हिरासदन्तु आसीदन्तु ज्ञान्दसः स्रीदः

देशाभावः व्यवहृताच्चेति [पा० १, ४, ८२] आडा सह क्रियापदव्यवधानम् । कास्ता अत आह इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना । मही महती गृणाना सुवन्तीति विशेषणद्वयं तिसृणाम् ॥ १८ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टा सुवीर्यम् ।
रायस्पोषं विष्यतु नाभिमस्मे ॥ २० ॥

त्वष्टा देवः तं प्रसिद्धं रायो धनस्य पोषं पुष्टिमस्मे अस्माकं नाभिं प्रति विष्यतु विमुञ्चतु नाभौ मुक्तमुत्सङ्गे पततीति भावः षोऽन्तकर्मणि अतः श्यनीति [पा० ७, ३, ७१] ओकारलोपः स्यतिरुपसृष्टो विमोचने इति यास्कः । कीदृशं रायः पोषम् नोऽस्माकं तुरीपम् तुरा वेगेन आप्नोति तुरीपं शीघ्रप्रापकम् । अद्भुतं महान्तम् । पुरुक्षु पुरुषु बहुषु क्षियति निवसति पुरुक्षु सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] अमो लुक् क्षियतेरीणादिको डुप्रत्ययः । सुवीर्यं साधु वीर्यं सामर्थ्यं येन तम् । ईदृशं धनं देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

वनस्पतेऽवसृजा रराणस्तमना देवेषु ।
अग्निह्वयं शमिता सूदयाति ॥ २१ ॥

अग्निः शमिता हव्यं सूदयाति सूदयति संस्करोति यतः अतो हे वनस्पते ! तत्संस्कृतं हव्यमवसृज सुस्रुखतोऽवाचीनां क्षिप । कीदृशस्त्वम् तमना आत्मना त्रेण रराणः हविर्ददानः रा दाने कानच् । मन्त्रेष्वार्या इति [पा० ६, ४, १४१] आलोपः ॥ २१ ॥

अग्ने स्वाहा कृणुहि जगत्सु इन्द्राय
हव्यम् । विश्वे देवा हविरिदं जगत्सु ॥ २२ ॥

हे अग्ने ! हे जातवेदः जातप्रज्ञान ! इव्यमिन्द्राय स्वाहा
 कृणुहि स्वाहाकारेण प्रयच्छ । किञ्च विश्वे देवा इदं इकि-
 र्जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

पीवो^१ अन्ना रयि^२वृधः सुमे^३धा श्वे^४तः
 सि^५षक्ति नि^६युतामभि^७श्रीः । ते वायवे^८ सम^९नसो
 वित^{१०}स्थुर्विश्वे^{११}न्नरः स्वप^{१२}त्यानि^{१३} चक्रुः ॥ २३ ॥

अथैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते इति हुतस्य
 पशोः पीवो अन्ना रयिवृध इत्याद्याः षट् याज्यानुवाक्याः ।
 हे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । शुक्लो हि वायुरिति
 श्रुतेः श्वेतो वायुः यान्निद्युतोऽश्वान् सिषक्ति सेवते ते नियुतः
 समनसः सममनस्काः सन्तो वायवेऽर्थाय वितस्थुर्विशेषेण
 तिष्ठन्ति । कीदृशान्निद्युतः पीवो अन्ना पीवः पुष्टमन्नं येषां
 तान् नकारलोपः प्रकृत्यान्तःपादमिति [पा० ६, १, ११५]
 पीवो अन्नानित्यत्र सन्ध्यभावः । तथा रयिवृधः रयिं धनं
 वर्धयन्ति तान् । कीदृशः श्वेतः सुमेधा शोभना मेधा बुद्धि-
 र्यस्य । नियुतामभित्रीः अश्वानामार्थ्यणीयः । एवमश्व-
 योगे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः विश्वा इत् विश्वानि
 सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकानि चक्रुः कर्माणीति
 शेषः ॥ २३ ॥

रा^१ये^२नु^३ यं ज^४न्नतु^५ रोद^६सी^७मे रा^८ये दे^९वी
 धि^{१०}षणा^{११} धाति दे^{१२}वम् । अध^{१३} वायुं^{१४} नि^{१५}युतः
 सञ्च^{१६}त^{१७} स्वा उ^{१८}त श्वे^{१९}तं वसु^{२०}धितिं निरे^{२१}के ॥ २४ ॥

इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यं वायुं जन्नतुः उत्पादयामा-
 सतुः नु क्षिप्रम् किमर्थम् राये धनायोदकरूपाय । धियं

सनोति ददाति धिषणा वाक् देवी देवं वायुं धाति धारयति
 शपो लुक् राये धनाय । रोदस्योः सङ्गावेऽपि वायुं विना
 जगद्धारणाशक्तेर्वायुरुत्पादितः । धिषणेति ऋस्रमार्षम् ।
 अध अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उत निश्चितं स्वा नियुतो निजाश्वा
 वायुं सञ्चत सञ्चन्ते सेवन्ते षच् सेवने पुरुषव्यत्ययः । क्व
 निरेके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शून्यता यस्मात् तादृशे बहु-
 जनाकीर्णे स्थाने । कीदृशं वायुं श्वेतं श्वेतवर्णम् । तथा वसु-
 धितिं वसुनो धनस्य धितिर्धारणं यत्र तम् धनस्य धारयिता-
 रम् ॥ २४ ॥

आपो॑ ह॒ यद् ब्र॑ह्मतीर्विश्व॒मायन्॑ गर्भं॑
 दधाना॑ ज॒नय॑न्तीर॒ग्निम् । ततो॑ देवाना॒ऽऽ
 सम॑वर्त्त॒तासु॑ रेकः॒ कस्मै॑ देवाय॑ ह॒विषा॑ विधेम
 ॥ २५ ॥

हे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभौ हिरण्यदृष्टे प्रथमा इन्द्रादिका ।
 आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासेति [११, १, ६, १] ब्राह्म-
 णमेतयोः कण्डिकयोर्निदानभूतं बोध्यम् । ह प्रसिद्धौ यत्
 यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्रापुः । कीदृश्य आपः
 ब्रह्मतीः ब्रह्मत्यो महत्यः बहुलाः । तथा गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं
 दधानाः धारयन्त्यः अत एवाग्निं जनयन्तीः अग्निरूपं हिर-
 ण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादयिष्यन्त्यः । ततो गर्भात् संवत्सरो-
 पितात् देवानामसुः प्राणरूप आत्मा लिङ्गशरीररूपो हिर-
 ण्यगर्भः समवर्त्तत उदपद्यत । कस्मै प्रजापतिरूपाय देवाय
 हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम हविर्दद्याः विभक्तिव्यत्ययः
 विधतिर्दानार्थः ॥ २५ ॥

यस्मिन्दापो^१ महिना पर्यपश्यदन्नं^२ दधाना
जनयन्तीयं^३ ज्ञम् । यो देवेष्वधि देव एक आसीत्
कस्मै^४ देवाय हविषा विधेम ॥ २६ ॥

चिदप्यर्थः यो देवोऽन्तर्यामी महिन्ना आपः विभक्ति-
व्यत्ययः अपः पूर्वोक्ता पर्यपश्यत् सर्वतो ददर्श । कीदृशीः दन्नं
कुशलं प्रजापतिं दधानाः । यन्नं जनयन्तीः यन्नशब्देन यन्न-
कर्त्री प्रजा उच्यते सृष्टिकर्त्रीरित्यर्थः । यस्य देवेष्वधि अधिकः
एको मुखो देव आसीत् । तस्मै देवाय हविर्दन्नः ॥ २६ ॥

प्र याभिर्यासि^१ दाश्वान्समच्छा नियुद्धि-
वायविष्टये^२ दुरोणे । नि नो^३ रयिं सुभोज-
सं युवस्व नि वीरं गव्यमश्वान् राधः ॥ २७ ॥

हे वायुदेवत्ये विष्टुभौ कसिष्ठदृष्टे । हे वायो ! त्वं याभि-
र्नियुद्धिरश्वभिः कृत्वा इष्टये यागाय दुरोणे यन्नगृहे वर्त्तमानं
दाश्वान्सं हविर्दत्तवन्तं यजमानमच्छ अभिसुखं प्रयामि
मच्छसि निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहिताया-
मच्छा इति दीर्घः । व्यवहृताश्चेति [पा० १, ४, ८२] प्रेण
यासीत्यस्य व्यवधानं ताभिर्नियुद्धिरागत्य नोऽस्मभ्यं रयिं
धनं नियुवस्व देहि नियौतिर्दानार्थः व्यत्ययेन शप्रत्ययः ।
कीदृशं रयिं सुभोजसं सुष्टु भुञ्चत इति सुभोजास्तम् भुजरसु-
नप्रत्ययः । किञ्च वीरं पुत्रं गव्यं गोसम्बन्धि अश्वामश्व-
सम्बन्धि गोऽश्वरूपं राधः धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

आ नो^१ नियुद्धिः^२ शतिनी^३ भिरध्वरं^४ स ह-
स्त्रिणो^५ भिरुपयाहि यज्ञम् । वायो^६ अस्मिन्

सर्वने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः
॥ २८ ॥

हे वायो ! नियुद्धिरखाभिः नोऽस्माकमध्वरं यन्नमुपयाहि ।
कीदृशीभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं च संख्या
यासां ताभिः वयं बहुवाहनतर्पणे शक्ता इति भावः । एव
चास्मिन् सर्वने तृतीये मादयस्व त्वप्यस्व । अथ पादेन ऋत्विज
आह हे ऋत्विजः ! स्वस्तिभिः कल्याणैर्यूयं नोऽस्मान् पात
रक्षत ॥ २८ ॥

नि॒यु॒त्वान् वा॒य॒वा॒ग॒ह्य॒य॑ शु॒क्रो अ॒यामि
ते । गन्ता॑सि सु॒न्वतो॑ गृह॒म् ॥ २९ ॥

षडृचो वायुदेवत्याः वायव्येष्टकापशुपत्ने वपादीनां
याच्यानुवाक्यात्वेन नियुक्ताः आद्या गायत्री गृहमददृष्टा ।
हे वायो ! यतः सुन्वतो यजमानस्य गृहं प्रति त्वं गन्ता
गमनशीलोऽसि तन्नन्त आद्युदानत्वात् अतो नियुत्वानखा-
वान् सन् आगहि आगच्छ शपो लुक् । अयं शुक्रो अहः ते
त्वां प्रति अयामि अयत्तु प्राप्नोतु लकारपुरुषव्यत्ययः । शक्ता-
दिग्रहाणां पात्रं जमेवेति भावः ॥ २९ ॥

वायो॑ शु॒क्रो अ॒यामि॑ ते॒ मध्वो॑ अ॒यं दि॒-
विष्टिषु॑ । आ॒याहि॒ सोम॑पीतये स्प॒र्ही दे॑व
नि॒यु॒त्वता॑ ॥ ३० ॥

अनुष्टुप् पुरुमीढाजमीढदृष्टा हे वायो ! शुक्रो अहः त्वाम-
यामि आगच्छतु । कीदृशः शक्रः दिविष्टिषु मध्वः अयं
द्यौरिचते प्रार्थ्यते । यामिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमिन

सर्गकामो यजेतेत्युक्तेः मध्वः मधुनो रसस्याग्रं सारभूतः यज्ञ-
रसेषु शुक्रो अहः सारभूत इत्यर्थः किञ्च हे देव वायो
नियुत्वता अश्नावता रथेन आयाहि आगच्छ किमर्थं सोम-
पीतये सोमपानाय । कौटुशस्त्वं स्याहः सृष्टायोग्यः जय-
मानादिभिः सृष्टणीयः ॥ ३० ॥

वायुरग्रे गा यज्ञप्रीः साकं गन्मन्नसा
यज्ञम् । शिवो नियुद्धिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥

हे गायत्र्यौ । वायुः शिवाभिः कल्याणरूपाभिः नियु-
द्धिरश्वाभिः कृत्वा मनसा साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन्
गच्छतु । कौटुशः अग्रे गाः अग्रे गच्छत्यग्रे गाः विड्वनोरनु-
नासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] आकारः । यज्ञप्रीः
यज्ञेन प्रीयते तुष्यति यज्ञप्रीः । शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरागहि ।
नियुत्वान् सोमपीतये ॥ ३२ ॥

हे वायो ! ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासः
रथाः तेभिस्तैः रथैः आगहि आगच्छ किमर्थं सोमपानाय ।
कौटुशस्त्वं नियुत्वान् अश्नायुक्तः नियुतो वायोरित्युक्तेः
[निघ० १, १५, २] ॥ ३२ ॥

एकया च दृशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये
विंशती च । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता च
नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

त्रिष्टुप् अन्वयर्चा पात्राणि मुच्यन्ते । स्वा निजा भूतिः
समृद्धिर्जगद्रूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते ! हे वायो ! एकया

इयभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णः तिसृभिः त्रिंशता
च नियुञ्जिः षष्ठाभिः कृत्वा इष्टये यज्ञाय त्वं खानि पात्राणि
वहसे ता तानि पात्राणि इष्ट यज्ञे विमुञ्च । पञ्च चकाराः
समुच्चयार्थाः ॥ ३३ ॥

तव वायवृतस्पते त्वष्टृर्जामातरद्भुत ।
अवास्यावृणीमहे ॥ ३४ ॥

गायत्री व्यखट्टष्टा । हे वायो ! ऋतस्पते सत्यस्य
पालक ! ऋतस्य पतिपरे सुडाममः । हे त्वष्टृर्जामातः ! आदि-
त्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायुरादि-
त्यस्य जामाता । हे अद्भुत आश्चर्यरूप ! तवावांसि अन्नानि
वयमावृणीमहे प्रार्थयामः ॥ ३४ ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्युषः ।
॥ ३५ ॥

ब्रह्मतीसतोब्रह्मतीद्वयं प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवत्वम् । रथ-
न्तरं दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः । नान्योऽध्वर्योर्गायेदित्यध्वर्यो-
र्गानं विहितम् । अतः सान्नां योनय ऋचः पव्यन्ते तत्रैन्द्रः
प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । हे शूर ! हे इन्द्र ! वयं त्वा
त्वामभिन्नोनुमः आभिसुख्येनात्यन्तं सुमः नु सुती यद्-
नुमन्तम् । तत्र दृष्टान्तः अदुग्धाः धेनवः इव यथा अदुग्धा
गावो वत्सान् सुवन्ति । कीदृशं त्वाम् जगतो जङ्गमस्वेषानं
प्रभुम् स्वर्दृशं स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् तम् । यद्वा स्वः आदित्य
इव दृश्यते स्वर्दृक् तस्युषः स्त्रावरस्य ईशानम् विश्वनियन्तार-
मित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न त्वावाँर॥ अन्यो दिव्यो न न पार्थिवो
जातो न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र
वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ ३६ ॥

हे मघवन् धनवन् ! हे इन्द्र ! दिवि भवो दिव्यः
पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः
न च जातः न जनिष्यते उत्पत्स्यते । त्वत्सदृशोऽस्तीति
त्वावान् सादृश्यार्थे वतुप्रत्ययः । अतो वयं त्वा त्वां हवामहे ।
कौटुशा वयम् अश्वान् अश्वान् कामयमानाः अश्वघस्या-
दिति [पा० ७, ४, ३७] क्वचि आत्वम् ततः शद्वप्रत्ययः ।
वाजिनोऽश्ववन्तः हविर्युताः । गव्यन्तः गा इच्छन्ति गव्यन्तः
शाकामाः गवाश्वान् देहोत्यर्थः ॥ ३६ ॥

त्वामिद्धि हवामहे सातो वाजस्य कारवः ।
त्वां वृत्तं ध्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वतः
॥ ३७ ॥

ऋग्वेदयमैन्द्रः प्रगाथः शस्युदृष्टः बृहत्क्षान्त्रो योनिः अध्वर्यो-
गीनस्याक्तोः आद्या बृहती द्वितीया सती बृहती बृहदुत्तरे पक्षे
इति श्रुतेः । हे इन्द्र ! कारवः कर्त्तारः यज्ञानाम् नरः ऋत्विजो
वयं त्वामिव हवामहे आह्वयामः इत् एवार्थे हि निश्चये ।
किंनिमित्तम् वाजस्याश्वस्य सातो लाभनिमित्तम् वृत्तेषु शत्रुषु
शत्रुघातनिमित्तम् काष्ठासु दिक्षु दिग्विजयनिमित्तम् । कौटुशं
त्वां सत्पतिं सतां पालयितारम् । श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररता
निषिद्धत्यागिनः सन्तः कथ्यन्ते । तथा अर्वातः अश्वप्राप्ति-
निमित्तं च विभक्तिव्यत्ययः । त्वांशब्दावृत्तिरादरार्था ॥ ३७ ॥

स त्वं नश्चित् वज्रहस्त धृष्णुया मह स्त्वा-

नो अद्रिवः । गामश्वं रथ्युमिन्द्र संकिर सुवा
वाजं न जिग्युषे ॥ ३८ ॥

हे चित्र आश्चर्यकारिन् ! हे वज्रहस्त ! वज्रं हस्ते
यस्य हे अद्रिवः ! अद्रयोऽजियत्वेन सन्तीत्यद्रिवान् तत्सम्बुद्धिः
मतुवस्तेरिति [पा० ८, १, १] कृत्वम् हे इन्द्र ! स त्वं नो-
ऽस्मभ्यं गामश्वं च सङ्किर देहि सम्पूर्वः किरतिर्दानार्थः ।
कीदृशमश्वम् रथ्यं रथे साधुं रथवहनसमर्थम् । कीदृशस्त्वम्
धृष्णुया प्रागल्भ्येन महः महसा तेजसा च स्तवानः स्तूय-
मानः । धृषेः क्लुः ततो विभक्तेर्यादेशः धृष्णुना धृष्णुत्वन
भावप्रधानो निर्देशः । महः विभक्तिलापः । स्तवान इत्यत्र
विकरणव्यत्ययः । कथमिव वाजं न वाजमिव न इवार्थे यथा
जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा यथा सत्वा त्राणं त्रा रक्ष-
णम् तत्सहितं वाजमन्नं यवं यथा ददति तथास्मभ्यं देहि
॥ ३८ ॥

कया नश्चि व आभुवदती सदावृधः सखा ।
कया शचिष्ठया वृता ॥ ३९ ॥

तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्यसाम्नो
योनिः वामदेव्यमात्मन्निति श्रुतेः अन्त्या पादनिचृत् सप्ताक्षर-
त्रिपादा । पूर्वर्चः इन्द्रपदमनुषञ्चनीयम् । इन्द्रः कया जतो
जत्या भवनेन तर्पणेन प्रीणनेन वा नोऽस्माकं सखा सहायः
आभुवत् आभिमुख्येन भवति । तथा वृता वर्तत इति वृत्
तया वृता वर्त्तमानया शचिष्ठया अतिशयेन शची शचिष्ठा
तया अतिशयवत्या यामक्रिययास्माकं सखा भवति शचीति

कमनाम तत इष्टन्प्रत्ययः । कीदृशः इन्द्रः चित्रः विचित्रः पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धत इति सदावृधः इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः सदा वर्धमानः । जतो तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] पूर्वसवर्णः । आभुवत् इतश्च लोपः सुलुगिति [पा० ७, १, ८७] तिप इलोपः शपष्छान्दसे डित्त्वे धातोरुवड्डादेशः [पा० ६, ४, ७७] ॥ ३८ ॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्स-
दम्भसः । दृढा चिद्दारुजे वसु ॥ ४० ॥

हे इन्द्र ! अन्वसोऽन्नस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत् माद्यति मत्तं करोति मदौ हर्षे लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] अडागमः सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययः तिप इलोपः । कीदृशः मदानां मंहिष्ठः मदयन्ति तानि मदानि पचाद्यच् मदजनकानि हवीषि तेषां मध्ये मंहिष्ठः अष्टः अत्यन्तमदजनकः मंहि कान्तौ सुरादिः मंहयति द्योतते मंहौ अत्यन्तं मंहौ मंहिष्ठः यद्वा महि वृद्धौ भ्वादिः मंहते वर्धते मंहौ अत्यन्तं मंहौ मंहिष्ठः । येनांशेन मत्तः सन् दृढा चित् दृढान्यपि वसु वसूनि धनानि कनकादीनि त्वमारुजे रुजो भङ्गे पुरुषपदव्यत्ययः आरुजसि चूर्णयसि दातुं भनञि भङ्क्ता भङ्क्ता ददासीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अभी षु णः सखीनामविता जरितृणाम् ।
शतं भ्वास्युतये ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र ! त्वमृतयेऽवनाय पालनाय सुष्ठु सम्यक् अभि आभिमुख्येन शतं भवसि भवसि आडागमः शतशब्दो बहु-

षाची बहुरूपो भवसि पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः ।
 कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्राणां जरितृणां स्तोत्राणां नोऽस्माक-
 मृत्विजामविता पालयिता । संहितायामभीत्यस्य दीर्घः ।
 सुञ इति [पा० ८, ३, १०७] सुशब्दस्य षत्वम् । नञ्
 धातुस्योरुषुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] षुशब्दात् परस्य नः
 इत्यस्य षत्वम् ॥ ४१ ॥

यज्ञा यज्ञा वो अग्ने गिरा गिरा च
 दक्षसे । प्र प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं
 न शंसिषम् ॥ ४२ ॥

दक्षः प्रगाथः आग्नेयः शम्यदृष्टः यज्ञायज्ञियस्य सान्नी-
 यीनिः यज्ञायज्ञियं पुच्छमिति श्रुतेः । द्वे बृहती तृतीया
 सतोबृहती । यज्ञायज्ञा वीष्पायां द्वित्वम् समम्येकवचनस्था-
 कारः । व इति द्वितीयावहुवचनमेकवचनार्थे यजमानविषयं
 वा । अग्ने चतुर्थेकवचनं द्वितीयेकवचनार्थे । गिरागिरा
 वीष्पायां द्वित्वम् । चः पादपूरणः । दक्षसे चतुर्थी द्विती-
 यार्थे । प्र प्र ससुपोदः पादपूरण इति [पा० ८, १, ६]
 द्वित्वम् तस्य च शंसिषमिति क्रियया सम्बन्धः । वयमिति
 प्रथमावहुवचनमेकवचनार्थे । तथा चैवं योजना । यज्ञे यज्ञे-
 ऽनेकयज्ञेषु गिरागिरान्वयान्वया सुत्या वः त्वाम् यद्वा वो
 युष्माकमर्थे अग्निं प्रशंसिषं स्तौमि शंस सुतो लुङ् अडभाव
 चार्धः । कीदृशमग्निं दक्षसम् दक्षतेऽस्माद्वार्यस्य धातोरसुन्-
 प्रत्ययः दक्षते अस्माद्वते दक्षाः तम् अस्माद्दिनम् यद्वा दक्ष इति
 बलनाम अन्तर्नीतमत्वर्थे द्रष्टव्यम् दक्षसं बलवन्ताम् । अमृत-
 ममरणधर्माणम् । जातवेदसम् जातं वेदे ज्ञानं धर्मं वा
 यस्मात्सम् । प्रियं प्रीतिजनकम् । नञ्श्च उपरिष्ठादुपचारा-

द्रुपमार्थीयः मित्रं न मित्रमिव यथा कश्चिन्प्रियं मित्रं स्तौति
तद्दग्निं सुमह इत्याशास्महे ॥ ४२ ॥

प्राहि नो^१ अग्न^२ एकया प्राह्यु^३ त द्विती-
यया । प्राहि गीर्भिस्त्रिस्तुभि^४ रूर्जां पते प्राहि चत-
स्तुभि^५ र्वसो ॥ ४३ ॥

गर्भदृष्टा । हे अग्ने ! हे ऊर्जां पते ! अन्नाणां पालक ! हे
वसो वासयितः ! यद्वा लुप्तमत्वर्थं द्रष्टव्यम् हे वसो ! वसुमन् !
धनवन् ! एकया गिरा इति पदस्यानुषङ्गः एकया गिरा ऋग्व-
क्षण्या तृतीयानिर्देशात् सुतः सन्निति वाक्यशेषः नोऽस्मान्
प्राहि रक्ष । अत अपि च द्वितीयया यजुर्लक्षण्या सुतः सन्
प्राहि । तिस्रभिर्गीर्भिः ऋग्यजुःसामलक्षणाभिः सुतो नः
प्राहि । चतस्तुभिः ऋग्यजुःसामनिगदलक्षणाभिः सुतो
नः प्राहि गद्यपद्यकाव्यादिरूपा चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

ऊर्जा नपात^१ स हिनायमस्म^२ युर्दाशि^३ म
हव्यदातये । भुवद्वाजे^४ ष्वविता भुवद्बुध^५ उत
त्राता तनूनाम् ॥ ४४ ॥

यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते । हे अध्वर्यो ! ऊर्जां नपातमपां
पौत्रमग्निं स त्वं हि न हि नु तर्पय हि गतौ वृद्धौ स्वादिः
सोऽ उलोपश्चान्दसः उर्कशब्देनाप उच्यन्ते अङ्गो वृक्षा
जायन्ते तेभ्योऽन्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । यतोऽयमग्निरस्मयुः
अस्मानिच्छति अस्मयुः क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०]
उप्रत्ययः अतो हव्यदातये हविषो दानाय दाशिम सहस्र-
यामः दान्य दाने अत्र सहस्रण्यार्थः । यतोऽयं वाजेष्वग्नेषु
ष्वविता रक्षिता भुवत् भवति वृधे वृद्धे च भुवत् भवति

उतापि च तनूनां शरीराणां त्वाता रक्षिता भवति बहुवचरं
भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अग्निरन्नतनुरक्षिता वर्धयि-
तास्मान् कामयतेऽतो हविर्दानाय तं सङ्कल्पयामः ॥ ४४ ॥

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसौदावत्सरो-
ऽसौद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि । उषसस्ते कल्पन्ता-
मंहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां
मासास्ते कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्तां संवत्-
सरस्ते कल्पताम् । प्रेत्या एत्यै सञ्चाञ्चु प्र च
सारय । सुपर्णा चिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद्
ध्रुवः सौ द ॥ ४५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अग्निदेवत्वं यजुः अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको
व्यूहः ततः शताक्षराभिक्रतिच्छन्दः । चित्याग्नेरभिमर्शने
विनियोगः । पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति [ज्यो०
१, १] ज्योतिःशास्त्रोक्तमिहोच्यते । हे अग्ने ! त्वं संवत्सरो-
ऽसि परिवत्सरोऽसि इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि
निर्विशेषणः पञ्चसंवत्सरात्मकयुगरूपोऽसौत्यर्थः युगं भवैद्वत्स-
पञ्चकेनेति ज्योतिःशास्त्रोक्तोः । तस्य ते तव उषसः प्रातःकाला-
दयः कालविशेषाः सङ्गवमध्याह्नादयः अहोरात्राः दिवसनिशाः
अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चैत्रादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्ता-
मवयवत्वेन कृता भवन्तु । संवत्सरश्च उपलक्षणम् संवत्सरा-
दयः पञ्चापि कल्पन्ताम् । क्रियावृत्तिषुदरार्थां किञ्च प्रेत्यै

प्र गमनाय एत्ये आगमनाय च समञ्च संकुच प्रसारय च
 खेच्छ्या सङ्गाचविकामौ कुर्वितिभावः । किञ्च सुपर्णाकारेण
 चितत्वात् सुपर्णचिदसि । तथा देवतया वाचा सहितः 'सन्
 अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव प्राणा इव प्राणा भ्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ
 ॥ ४५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सप्तविंशोऽयमध्याय आग्निको विरतोऽधुना ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

होता यक्षत् स मिधेन्द्रमिडस्य दे नाम्ना पृथि-
 व्या अधि । दिवो वष्पन् समिध्यत ओजिष्ठ-
 शर्षणीसहं वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १ ॥

इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अनुक-
 मण्याम्] अयमध्यायः सौत्रामणीसम्बन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरै-
 न्द्रवायोधसयोरायन्तपश्वोः प्रयाजानुयाजप्रैषरूपः ततश्च प्रजा-
 पत्यश्विसरस्वत्योऽध्यायस्य ऋषयः । आद्येऽनुवाके एकादशैन्द्र-
 पशोः सम्बन्धिन आप्रीदेवताः समित्तनूनपादित्यादिदेवताकाः
 प्रयाजानां प्रैषाः होता यक्षत्समिधेन्द्रमित्यादयो होता यक्ष-
 दिन्द्रमित्यन्ताः [११ क०] । अथ मन्त्रार्थः । आर्षीं त्रिष्टुप् ।
 देव्यो होता समिधा समित्काष्ठेन इविभूर्तेन समिधाप्रीदेवतया
 सहितं वा इन्द्रं यक्षत् यजतु । य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते
 दीप्यते । प्रथमम् इडः पृथिव्याः पदे यजनीये प्रदेशे अग्न्या-
 क्षना समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्याः नाम्नौ पृथिवीशब्दे-
 नान्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्युदाक्षना समिध्यते अधि

उपरि । तृतीयम् दिवो वर्षान् स्वर्गस्य वर्षणि वर्षिष्ठे प्रदेशे
 आदित्यात्मना समिध्यते । कोट्टशः चर्षणिसहामोजिष्ठः
 चर्षण्यो मनुष्यास्तान् सहन्तेऽभिमवन्ति चर्षणिसहो मनुष्या-
 भिभावुकास्तेषां मध्ये भोजस्वितमः अत्यन्तमोजस्वी भोजिष्ठः
 इष्टनि परे विन्मतीर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] विनो लुकि
 टिलोपे भोजिष्ठ इति रूपम् । संहितायां चर्षणिशब्दस्य
 दीर्घः । एवंविध इन्द्रः आग्न्यस्य वेतुष्टतं पिबतु । हे मनुष्य-
 होतः ! त्वमपि यज ॥ १ ॥

होता यच्चत्तनूनपातमतिभिर्जेतारमपरा-
 जितम् । इन्द्रं देवञ् स्वर्विदं पथिभिधुम-
 त्तमैर्नराशंसेन तेजसा वेत्वाज्यस्य हातर्यज
 ॥ २ ॥

अतिजगती । नराशंसेन देवेन युतं तनूनपातमिन्द्रं च
 देवं होता यजतु । केः पथिभिः पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यज-
 माना यैस्ते पयानो हवीषि तैः । कोट्टशैः जतिभिः अवन्ति
 तर्पयन्ति ते जतयस्त्रैः जतियूतोत्वादिना [पा० ३, ३, ८७]
 कर्त्तरि निपातः । तथा मधुमत्तमैः मधुर्मधुरस्वादोऽस्ति येषु
 ते मधुमन्तः अत्यन्तं मधुमन्तो मधुमत्तमाः तैः । कोट्टशमिन्द्रं
 जेतारं शत्रूणां अपराजितं केनापि न पराभूतम् । स्वर्विदं
 स्वः स्वर्गं वेत्ति स्त्रीयं जानाति स्वर्वित् यद्वा स्वः स्वर्गं विद्यते
 स्वर्वित्तम् विद सत्तायांम् । कोट्टशेन नराशंसेन तेजसा तेज-
 स्विना । एवं देवहययुत इन्द्रः आग्न्यस्य वेतु । शेषं पूर्ववत् ।
 अत्र तनूनपात्नराशंसावैक्यं प्रयाजे पठितावित्युभयवानर्यं
 प्रयाजः ॥ २ ॥

होता यच्चदिडाभि रिन्द्रमौडितमाजुह्वान-
ममर्त्यम् । देवा देवैः सवीर्यी वच्चहस्तः पुरं-
द्रो वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३ ॥

ब्राह्मी उष्णिक् । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सङ्घ-
इन्द्रं यजतु । कौटुशमिन्द्रम् ईडितम् ऋत्विग्भिः स्तुतम्
आजुह्वानमाह्वयमानम् यजमानेः देवानाह्वयन्तं वा । अम-
र्त्यममरणधर्माणम् । ईदृशो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु कौटुशो
देवः सवीर्यः समानं वीर्यं यस्य सः सर्वदेवेषु यादृशं वाच्यं तदे-
कस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः । वच्चहस्तः वच्चं हस्ते यस्य । पुरन्दरः
पुरं शत्रूणां नगरं दारयति पुरन्दरः । उक्तमन्यत् ॥ ३ ॥

होता यच्चद् बर्हिषीन्द्रं निषहरं वृषभं
नर्यापसम् । वसुभौ रुद्रैरादित्यैः सयुग्भि-
र्बर्हिरासद्देत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ४ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता
यजतु । कौटुशमिन्द्रं निषहरं निषोदन्ति निषद उपवेष्टारः
तेषां वरं श्रेष्ठम् वृषभं वर्षितारम् नर्यापसं नरेभ्यां यजमा-
नेभ्यां हितं नर्यम्पः कर्म यस्य स नर्यापः तम् नराणां हित-
कारिणम् । स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः
सहितः बर्हिरासदत् आसीदतु आज्यस्य वेतु च । कौटुशैर्व-
खादिभिः सयुग्भिः सङ्घ युञ्जन्ति ते सयुजः तैः समानयोगैः
॥ ४ ॥

होता यच्चदोजो न वीर्यं सहो द्वार-
इन्द्रमवर्धयन् । सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्व-

यन्तामृतावृधो द्वार इन्द्राय मीढुषे व्यन्ताज्यस्य
होतर्यज ॥ ५ ॥

अतिजगती । नकारश्चार्थः । या द्वारः प्रयाजदेवा इन्द्र-
मिन्द्रे ओजो वीर्यं सहस्रावर्धयन् ओज इन्द्रियबलं वीर्यं
शारीरं बलं सही मनोबलम् ता द्वारो होता यजतु । ताश्च
द्वारः इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां विवृता भवन्तु अस्मिन् यज्ञे
आज्यं व्यन्तु पिबन्तु च । कीदृश्यो द्वारः सुप्रायणाः सुखेन
प्रकृष्टमयनं गमनं यासु ताः विवृतत्वादित्यर्थः । ऋतं यज्ञं
वर्धयन्ति ऋतुवृधः संहितायामृतशब्दस्य दीर्घः । इन्द्राय कीदृ-
शाय मीढुषे मेहति मीढान् तस्मै वेत्ते कसन्तो निपातः
॥ ५ ॥

होता यज्ञदुषे इन्द्रस्य धेनू सुदुषे मातरा
मही । सवातरौ न तेजसा वत्समिन्द्रमवर्ध-
तां वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥ ६ ॥

आर्षीं त्रिष्टुप् । उषे अत्र पूर्वपदलोपः होता उषे नक्तोपि
यजतु ते च तेजसा इन्द्रमवर्धताम् आज्यं वीतां पिबतां
च । तत्र दृष्टान्तः सवातरौ न न इवार्थे समानो वाता वत्सरो
ययोस्ते सवत्सरो एकशिशुके गावौ वत्सं यथा वर्धयेते तथेन्द्रं
वर्धयताम् । कीदृश्यो उषे इन्द्रस्य धेनू धेनुतस्ते धेनू प्रौण-
यित्तरौ । सुदुषे सुष्ठु दुधस्ते सुदुषे दुग्धं पूरयन्त्यौ । मातरा
मातरौ विभक्तेराकारः मातृवत्पालिके । महो मह्यौ महत्यौ
विभक्तिलोपः ॥ ६ ॥

होता यज्ञद्वेष्या होतारा भिषजा सखाया ।

हविषेन्द्रं^१ भिषज्यतः । कवी देवौ प्रचेतसा-
विन्द्राय^१ धत्त इन्द्रियं वीतामाज्यस्य^१ होतर्यजं^१
॥ ७ ॥

अतिजगती । दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमस्तौ
होता यजतु यौ च हविषा इन्द्रं भिषज्यतः चिकित्सतः भिषज्
रुग्जये कण्डादिभ्यो यक् । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं धत्तः च तो
आज्यं वीताम् । कीदृशौ भिषजा भिषजौ चिकित्साकुशलो ।
सखाया सखायौ अन्योन्यं स्नेहवन्तौ । कवी क्रान्तदर्शनौ देवौ
दोष्यमानौ । प्रचेतसौ प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ ॥ ७ ॥

होता यज्ञत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रि-
धातवोऽपस इडा मरस्वती भारती महौः ।
इन्द्रपत्नीर्हविष्मतीर्व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यजं ॥ ८ ॥

ब्राह्मी अनुष्टुप् भेषजं भेषजरूपा ये त्रयो लोकास्तान्
इडा मरस्वती भारतोति तिस्रो देवीश्च होता यजतु ताश्चाज्यं
व्यन्तु नकारश्चार्थे । कीदृशास्तयः त्रिधातवः त्रयोऽग्निवायु-
सूर्या धातवो धर्तारो येषां ते । अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः
शोतोष्णवातवर्षादीनि लोकानां कर्माणि । कीदृश्यस्त्रिस्रः
महौः महत्यः । इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पत्न्यः पालयित्रयः । हवि-
ष्मतीः हविर्विद्यते यासां ताः ॥ ८ ॥

होता यज्ञत्त्वष्टारमिन्द्रं देवं भिषजं
सुयजं घृतश्रियम् । पुरु रूपं सुरेतसं मघो-
नमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यस्य
होतर्यजं ॥ ९ ॥

अतिजगती । होता त्वष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं
 त्वष्टारम् इन्द्रम् इदि परमेश्वर्यं ईश्वरं प्रभुम् । देवं दातारम् ।
 भिषजं रोगनिवर्तकम् । सुयजं सुष्ठु इज्यते स सुयजस्तम्
 माधु यष्टव्यम् । घृतश्रियं घृतेन श्रीः शोभा यस्य तम् आज्य-
 हविष्का हि प्रयाजाः । पुरुषं पुरुणि बहूनि रूपाणि यस्य
 तम् । सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं यस्य तम् । मघोनं मघ-
 वन्तं धनवन्तम् । स त्वष्टा इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधत्
 मन् आज्यं वेतु ॥ ८ ॥

होता यच्चद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं
 धियो जोष्टारमिन्द्रियम् । मध्वा समञ्जन् पथि-
 भिः सुगेभिः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन वेत्वा-
 ज्यस्य होतर्यज ॥ १० ॥

शक्नोती । होता वनस्पतिं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं
 वनस्पतिं शमितारम् उलूखलादिरूपेण हविषां संस्कर्तारम् ।
 शतक्रतुं शतं क्रतवः कर्माणि यस्य तं बहुकर्माणम् । धियो
 जोष्टारं बुद्धेः सेवितारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हितं वीर्य-
 रूपं वा । स त्वष्टा मध्वा मधुना स्वादुना घृतेन समञ्जन्
 यज्ञं संम्रज्यन् सन् सुगेभिः सुगैः सुगमनैः पथिभिर्माणैः
 मधुना स्वादुना घृतेन युतं यज्ञं स्वदाति देवान् प्रापयति
 स्वदातिः प्रापणार्थः स आज्यं वेतु । सुखेन गम्यते येषु ते
 सुगाः सुदुरोरधिकरण इति [पा० ३, २, ४८ वा० ३]
 गमेर्द्धप्रत्ययः ॥ १० ॥

होता यच्चदिन्द्रं स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेद-
 सः स्वाहा स्तोत्रानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां

स्वाहा हव्यसूक्तौनाम् । स्वाहा देवा आज्यपा
जुषाणा इन्द्र आज्यस्य व्यन्तु होतर्यज ॥ ११ ॥

शक्नो । होता इन्द्रं यजतु । स्वाहाकारेणाज्यस्य देवान्
यजतु । स्वाहाकारेण मेदसो देवान् यजतु । स्वाहाकारेण
स्तोकानां सोमविन्दूनां देवान् यजतु । स्वाहाकारेण स्वाहा-
कृतीनां देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः यजतु । स्वाहा-
कारेण हव्यसूक्तीनां हव्यसम्बन्धिसुवचनानां देवान् यजतु ।
स्वाहाकारेणाज्यपा देवाः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्तः
सन्तः इन्द्रश्चान्यं व्यन्तु पिबन्तु ॥ ११ ॥

देवं बर्हिरिन्द्रं सुदेवं देवैर्वीरवत् स्तीर्णं
वेद्यामवर्धयत् । वस्तोर्वृतं प्राक्तोर्भृतं राया
बर्हिष्म तोऽत्यगाद् वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज
॥ १२ ॥

एकादश ऐन्द्रप्रथो सम्बन्धिन एवानुयाजप्रैषाः । देवता
बर्हिरादयः ॥ अतिजगती । मैत्रावरुणो वदति । बर्हिः
देवं बर्हिः संज्ञानुयाजदेवता इन्द्रमवर्धयत् पुष्णाति । किन्भूतं
बर्हिः सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यत्न तत् । तथा
देवैः दाहभिः ऋत्विग्भिः वीरवत् वीरयुतम् । वेद्यां स्तीर्ण-
माच्छादितम् । वस्तोरहनि वृतं लूनम् धातूनामनेकार्थत्वात्
अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण धृतम् वस्तोरक्तोरित्यव्ययद्वयं
क्रमादहनिर्भावाचकम् । यत् बर्हिः राया हविलक्षणेन
धनेन बर्हिष्मतः बर्हिष्मा युक्तानन्यान् यागानत्यगात् अतिक्रम्य
गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् बर्हिः वसुवने वसुवननाय धनदा-
नाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय यजमान-

गृहे निखननाय वेतु षान्धं पिबतु । वसुवने वसुधेयस्येति
सप्तमीषष्ठौ चतुर्थ्ये । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज । एव-
मग्रेऽपि कण्डिकाशेषो व्याख्येयः ॥ १२ ॥

देवीर्द्वारं इन्द्रं संघाते वीड्वीर्यामन्नवर्ध-
यन् । आ वत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीव-
तापार्ष्णिणं रेणुककाटं नुदन्तां वसुवने वसुधे-
यस्य व्यन्तु यज ॥ १३ ॥

एकाधिका शक्नोती । यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवताः । यच्छन्ति
नियता भवन्ति ऋत्विजो यत्रेति याम कर्म यमेरनिष्प्रत्ययो
वृद्धिश्च सप्तम्या लुक् यामनि कर्मणि या द्वारो देव्यः इन्द्रम-
वर्धयन् । कीदृश्या द्वारं संघाते देहलीकपाटद्वारशाखाग-
लादिसमूहे सति वीड्वीः वीड्व्यः दृढाः सङ्घातं विना न द्वारां
दृढत्वं स्यात् । ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम् काटः कूपः
कुक्षितः काटः ककाटः रेणुभिः कृत्वा ककाटो रेणुककाटः
तम् अपनुदन्तां निवर्त्तयन्तु । किमित्यतो विशेषणे । कीदृशं
कूपं वत्सेन गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च आ आभिसुख्येन
अर्वाणम् अर्यते । गम्यते यत्रेत्यर्वा तम् ऋ गतावित्यतोऽन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिष्प्रत्ययः ।
कीदृशेन मीवता मौञ् हिंसायां मयनं मौः क्तिप् मीरस्यास्ति
मीवान् तेन हिंसाशीलेन । हिंसाशीलाश्चक्षला उच्चलन्तो
वक्त्राः कुमाराश्च यत्र पतन्ति तं कूपमपनुदेत्यर्थः उपलक्ष्य-
मेतत् यज्ञप्रजाविघ्नकराणि कूपादीनि मार्गादपनयन्वित्याशयः ।
ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

देवी उषासान्तोन्द्रः यज्ञे प्रयत्युद्धेताम् ।

दैवीर्विशः प्रायासिष्टां सुप्रीते सुधिते वसु-
वने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १४ ॥

ब्राह्मी उष्णिक् । उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता समाश्च
उषःशब्दस्य उषसादेशः अहोरात्राधिष्ठात्रौ देवी देव्यौ यज्ञे
प्रयति प्रवर्त्तमाने सति इन्द्रमहोतामाहृतवत्यौ । प्रैत्ति प्रयन्
प्रपूर्वादिणः शल्ल । ये च देवीः देवसम्बन्धिनीर्विशः प्रजाः
प्रायासिष्टां प्रगतवत्यौ यातेर्लुङ् वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे
देवा मरुत इत्यादयो देवप्रजाः । ते च वीतां पिबताम् ।
कीदृश्यौ सुप्रीते अतितुष्टे सुधिते सुतरां हिते ॥ १४ ॥

दैवी जोष्ट्रौ वसुधितौ देवमिन्द्रमवर्ध-
ताम् । अयाव्यन्याघा हेषास्यान्या वक्षुद्वसु
वार्याणि यजमानाय शिञ्चिते वसुवने वसुधेयस्य
वीतां यज ॥ १५ ॥

एकाधिकातिजगती । जोष्ट्रौ जुषेते ते जोष्ट्रौ प्रीतियुक्ते
देवी देव्यौ वसुधितौ वसुनो धनस्य धितिर्धारणं याभ्यां ते
द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च समां चेति कात्यव्यः
[निरु० ८, ४१] । ते इन्द्रं देवमवर्धतामवर्धयताम् तयोर्मध्ये
अन्या एका अघा अघानि पापानि हेषांसि दौर्भाग्यानि च
अयावि यु पृथग्भावे दूरीकरोति यौतेस्त्रिण् लकारव्यत्ययः ।
अन्या द्वितीया वार्याणि वरणीयानि भोगयोग्यानि वसु
वसूनि धनानि आवक्षत् आवहति । कीदृश्यौ ते शिञ्चिते
विदितवेद्ये तत्त्वज्ञे । ते वीताम् ॥ १५ ॥

दैवी जुर्जाहुती दुधे सुदुधे पयसिन्द्रम-

वर्धताम् । इषमूर्जमन्या वक्षत् सग्धिं सपी-
 तिमन्या नवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नवमधा-
 तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने वसु वार्याणि
 यजमानाय शिञ्जिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां
 यज ॥ १६ ॥

विकृतिः । अधस्तनमन्वीक्तो देवताविकल्पः । देवी देव्यौ
 पूर्वप्रैषोक्ते पयसा दुग्धेनेन्द्रमवर्धताम् अवर्धयताम् छन्दस्यु-
 भयथेति [पा० ३, ४, ११७] शप आर्धधातुकत्वात्सिचो
 लोपः । कीदृश्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जा बलं तद्युक्ता आहुतिराह्वानं
 ययोस्ते । दुग्धे दुग्धस्ते दुग्धे दुग्धः कर्धश्चेति [पा० ३, २, ७०]
 कप् घादेशश्च दोग्ध्रौ अनयोरनु सम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजा
 अनुसम्भुञ्जत इति श्रुतिः । सुदुग्धे साधुदोहने । तयोर्मध्ये
 अन्या एका इषमन्नमूर्जं दध्यादि च वक्षत् वहति यजमा-
 नाय । अन्या द्वितीया सग्धिं सपीतिं च वक्षत् समाना-
 ग्धिर्भोजनं सग्धिः ताम् समाना पीतिः सपीतिः पुत्रादिभिः
 सह पानभोजने वहति । ये देव्यौ नवेनाद्येन पूर्वं पुराणम-
 न्नमधाताम् पुराणेनाद्येन नवमन्नमधाताम् यजमानाय वार्याणि
 वसु वसुनि चाधाताम् अन्नं धनं चाक्षयं कृतवत्यावित्यर्थः ।
 कीदृश्यौ दयमाने उक्तन्यौ कृपयन्त्यौ वा । ऊर्जाहुती ऊर्जा
 युता आहुतिर्होमो ययोस्ते । ऊर्जं रसमूर्जयमाने वर्धयन्त्यौ ।
 शिञ्जिते तस्वप्ने । ते वीतां पिबताम् ॥ १६ ॥

देवा देव्या होतारा देवमिन्द्रमवर्ध-
 ताम् । इतावशसावाभाष्टी वसु वार्याणि

यजमानाय शिञ्चितौ वसुवने वसुधेयस्य वीतां
यज ॥ १७ ॥

अतिजगती । एकः पार्थिवोऽग्निः अन्यो मध्यमः । देवा
देवो दैव्या दैव्यौ होतारौ इन्द्रं देवमवर्धताम् यजमानाय
वार्याणि वसु वसूनि च आभाष्टाम् आहाष्टामाहृतवन्तौ
आङ्पूर्वाहरतेर्लुङ् हस्य भः । कीदृशौ हताघशंसौ अघं पापं
शंसतीच्छति अघशंसः पापी हतोऽघशंसो याभ्यां तौ पापि-
निवर्त्तकौ । तौ वीताम् ॥ १७ ॥

देवीस्त्रिस्त्रिस्त्रो देवीः पतिमिन्द्रमवर्ध-
यन् । अस्मच्चद्भारती दिव्यं रुद्रैर्यज्ञं सर-
स्वतीडा वसुमती गृहान् वसुवने वसुधेयस्य
व्यन्तु यज ॥ १८ ॥

अतिजगती । तिस्रो देवीः देव्यः पतिं पालकमिन्द्रमवर्ध-
यन् आदरार्थं पुनरुक्तिः । ता एवाह भारती दिवं स्वर्गमसृ-
क्षत् सृशति भरतो रविस्तत्कान्तिभारती ; सरस्वती रुद्रैः युता
यज्ञमसृक्षत् । वसुमती वसुयुता इडा गृहानसृक्षत् गृहश-
ब्देन भूलोकः । ता व्यन्तु ॥ १८ ॥

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरुथस्त्रिवन्धुरो
देवमिन्द्रमवर्धयत् । शतेन शितिपष्ठानामाहितः
सहस्रेण प्रवर्तते मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो
बृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधे-
यस्य वेतु यज ॥ १९ ॥

कृतिः । नरा अस्मिन्नासोनाः शंसन्ति नराशंसः यज्ञो देवः
इन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशो नराशंसः इन्द्रतीतीन्द्रः ऐश्वर्य-
वान् । त्रिवरुधः वरुधं गृहम् त्रीणि वरुधानि सदोहविधा-
नाम्नोघ्राणि यस्य सः । त्रिवन्धुरः त्रीणि बन्धुराणि
ऋग्यजुःसामलक्षणाणि बन्धनानि यस्य । स नराशंसः शिति-
पृष्ठानां शतेनाहितः सन् सहस्रेण गोसहस्रेण प्रवर्त्तते । शिति
श्यामं पृष्ठं यासां ताः शितिपृष्ठा गावः । मित्रावरुणा इत्
मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हतः होत्रकर्मणि योग्यौ
भवतः बृहस्पतिः स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति अश्विना अश्विनौ अस्या-
ध्वर्यवमर्हतः । स वेतु ॥ १८ ॥

दे॒वो दे॒वैर्व॑न॒स्पति॑र्हिरण्य॒पर्णा॑ मधु॑शाखः
सुपि॒प्य॒लो दे॒वमिन्द्र॑मवर्धयत् । दि॒वम॒ग्रेणा॑स्म-
त्त॒दान्तरि॑त्तं पृथि॒वीम॑दृ॒हीद् वसु॑वने॑ वसु॒धेय॑स्य
वेतु॒ यज॑ ॥ २० ॥

अतिशक्नोती । यूप उच्यते वनस्पतिर्देवो देवैः सह इन्द्रः
मवर्धयत् । कीदृशः हिरण्यपर्णः हिरण्यमयानि पर्णानि
यस्य । मधुशाखः मधुर्मधुरा रसवती शाखा यस्य । सुपि-
प्यलः शोभनानि पिप्यलानि फलानि यस्य । यो वनस्पति-
रग्रेण दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति स्पृशेर्लुङि शल इगुपधाद-
निटः क्व इति [पा० ३, १, ४५] क्वप्रत्ययः । अन्तरित्तं
मध्येनेति शेषः आ स्पृशति । पृथिवीमुपरेणेति शेषः अदृ-
हीत् दृढमकरोत् । स वेतु ॥ २० ॥

दे॒वं ब॒ह्विर्वा॑रितीनां दे॒वमिन्द्र॑मवर्धयत् ।

स्वासस्थमिन्द्रं ग्नासन्नमन्या बर्हीष्यभ्यभूवसु-
वने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ २१ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । बर्हिः अनुयाजदेव इन्द्रं देवमवर्धयत्
अन्या अन्यानि बर्हीष्यभ्यभूत् अभिभवति तद्देतु । कीदृशं
बर्हिः वारितीनामोषधीनां मध्ये देवं दीप्यमानं श्रेष्ठम् वारि
जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयो जलाश्रिता ओषधयः ।
स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्न तत् स्वासस्थम् । इन्द्रेणा-
सन्नमाश्रितम् ॥ २१ ॥

देवो अग्निः स्विष्टकृद् देवमिन्द्रमवर्धयत् ।
स्विष्टं कुर्वन् स्विष्टकृत् स्विष्टमद्य करोतु नो
वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ २२ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । स्विष्टकृद्देवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्धयत्
स नोऽस्माकं स्विष्टं साधु इष्टं करोतु वेतु च । कीदृशः स्विष्टं
कुर्वन् सन् स्विष्टकृत् नाम शोभनमिष्टं कर्त्तव्यमिति
तस्याधिकारः ॥ २२ ॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः
पचन् पक्तीः पचन् पुरोडाशं बध्नन्निन्द्राय
छागम् । सूपस्था अद्यो देवो वनस्पतिरभवदि-
न्द्राय छागेन । अधत्तं मेदुस्तः प्रति पचता-
यभीदवीवधत् पुरोडाशेन ॥ त्वामद्य ऋषे०
॥ २३ ॥

त्वामद्य अयं प्रतीकः उभयत्रापि । ऐन्द्रापशुसम्बन्धी

सूक्तावाकप्रैषः त्वामद्य ऋषे इत्ययं मन्त्र उभयत्रापि ऐन्द्रानु-
वाके वायोधसानुवाके च प्रतीकोक्तेः आदिमात्रेणोक्तः सकलो
ज्ञेयः । अग्निमद्य एकाधिका प्राजापत्या जगतौ । सूपस्थाः
ब्राह्मी उष्णिक् । त्वामद्य एकाधिका विक्रतिः । व्याख्यातः
प्रैषः [२१, ५८—६१] ॥ २३ ॥

होता यच्चत्समिधानं महद्यशः सुसमिद्धं
वरेण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम् । गायत्रीं कन्द
इन्द्रियं त्र्यविं गां वयो दधद् वेत्वाज्यस्य
होतर्यज ॥ २४ ॥

एकादशः वायोधसे पशौ प्रयाजप्रैषाः समित्तनूनपादा-
द्याप्रीदिवताः । अतिजगतौ । दैव्यो होता अग्निं वयोधस-
मिन्द्रञ्च यजतु वयः आयुदं धाति वयोधा तम् आयुषो दातारं
धारयितारं वा । कौटुशमग्निं समिधानं दोष्यमानम् । मह-
द्यशः सुपां सुलुगिति तृतीयैकचनस्य सुभ्रादेशः महता यशसा
समिद्धं दीप्तम् । वरेण्यं वरणीयम् । किं कुर्वन् यजतु गायत्रीं
कन्दः इन्द्रियं वीर्यम् त्र्यविं गाम् वयः आयुश्च दधत् स्थापयन्
इन्द्रे इति शेषः । षण्मासात्मकः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्याः
सा त्र्यविः सार्धसंवत्सरा गौः ताम् । प्रयाजदेवतेन्द्रयुता आन्व्यं
वेतु । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि ॥ २४ ॥

होता यच्चत्तनूनपातमुद्भिद् यं गर्भमदि-
तिदधे शुचिमिन्द्रं वयोधसम् । उष्णिहं
कन्दे इन्द्रियं दित्यवाहं गां वयो दधद् वेत्वाज्यस्य
होतर्यज ॥ २५ ॥

एकाधिका जगतो । होता तनूनपातं प्रयाजदेवं वयो-
धसमिन्द्रं च यजतु अदितिर्यं गर्भं दधे तम् इन्द्रमित्यर्थः ।
कोट्टशं तनूनपातम् उद्भिदम् उद्भिन्नत्ति प्रकटयति फलमित्यु-
द्भित् तं यज्ञफलानामुद्भेत्तारम् । शुचिं पवित्रम् । किं कुर्वन्
उष्णिहं कन्दः इन्द्रियम् दित्यवाहं गाम् वयस्य इन्द्रे दधत् ।
द्विवर्षा गौर्दित्यवाट् । स सेन्द्रो वेतु ॥ २५ ॥

होत॑ । यच्च॑दी॒डेन्य॑मी॒डितं॑ ह॒व॒हन्त॑म॒मि-
डा॑भि॒रीड्य॑ सहः॒ सोम॑मिन्द्रं॒ वयो॑धस॑म् ।
अ॒नुष्टु॑भं॒ कन्द॑ इन्द्रि॒यं पञ्चा॑विं॒ गां वयो॑ दध॒ द्वे-
त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज॑ ॥ २६ ॥

व्यूहेन शक्नोती । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह
वयोधसमिन्द्रं यजतु । कोट्टशमिन्द्रम् ईडेन्यम् ईडितुं योग्य
ईडेन्यः ईडेरेन्यप्रत्ययः । ईडितमृषिभिः सुतम् । हवहन्त-
मम् नाद् घस्येति [पा० ८, २, १७] नुडागमः । ईडां सर्वः
सुत्यम् । सहः सोमं सहसा बलेन सोमवदाह्नादकम् । किं
कुर्वन् अनुष्टुभं कन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविं गाम् वयस्येन्द्रे दधत् ।
पञ्चावयो यस्याः सा सार्धद्विवर्षा गौः । स वेतु ॥ २६

होत॑ । यच्च॑त् सु॒ब॒र्हिषं॑ पू॒षण्व॑न्त॒मम॑त्यं
सौद॑न्तं ब॒र्हिषि॑ प्रि॒येऽसृ॑तेन्द्रं॒ वयो॑धस॑म् ।
ब॒ह॒तीं क॑न्द॒ इन्द्रि॒यं त्रि॑व॒त्सं गां वयो॑ दध॒ द्-
वै॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज॑ ॥ २७ ॥

शक्नोती । होता वयोधसमिन्द्रं यजतु । कोट्टशम् सुब-
र्हिषं शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता यस्य तम् । पूषण्वन्तम् पूषा-

स्यास्ति पूषणास्तम् पूषणा युक्तम् । अमर्त्यममरणधर्माणम्
 प्रिये रुचिते अमृता अमृते अनश्वरे बर्हिषि सोदन्तं तिष्ठ
 न्तम् । किं कुर्वन् बृहतीं छन्दः इन्द्रियम् त्रिवत्सं गां वय
 श्चेन्द्रे दधत् । वत्सः संवत्सरः त्रयो वत्सा यस्य त्रिवत्सो गौः
 त्रिवर्षी वृषः । स वेतु ॥ २७ ॥

होत॑ । यच्च॒ द् व्यच॑स्वतीः सुप्राय॒ णा ऋ॑त॒ता-
 वृधो॑ द्वारो॑ दे॒वोहि॑र॒ण्ययी॑र्ब्र॒ह्माण॑मिन्द्रं वयो-
 धस॑म् । प॒ङ्क्तिं छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं तु॑र्य॒वाहं॑ गां
 वयो॑ दध॒द् व्यन्त्वा॑ज्यस्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ २८ ॥

अतिशक्नोती । होता द्वारो देवोः ब्रह्माणं परिवृढं वयो-
 धसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशीद्वारः व्यचस्वतीः व्यचो व्यञ्जनं
 गमनावकाशो विद्यते यासु ताः । अत एव सुप्रायणाः शोभनं
 प्रकर्षेणायनं गमनं यासु ताः । ऋतावृध सत्यस्य वर्धयित्रीः ।
 हिरण्ययीः हिरण्ययोः दृढाः । किं कुर्वन् पङ्क्तिं छन्दः
 इन्द्रियम् तुर्यवाहं गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सार्धत्रिवर्षी
 गोसुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं बृहतीति ॥ २८ ॥

होत॑ । यच्चत् सुपेश॑सा सुशिल्पे बृ॑हती उ॒भे
 नक्तो॑षासा॒ न द॑श॒ते विश्व॑मिन्द्रं वयो॒धस॑म् ।
 त्रि॒ष्टुभं॑ छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं प॑ष्ठवाहं॒ गां वयो॑
 दध॒द् वी॒तामा॑ज्यस्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ २९ ॥

अतिशक्नोती । होता उभे नक्तोषासा नक्तोषसौ विश्वं
 सर्वात्मकं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । नक्ता रात्रिः उषा रात्रे

रपरभागः । नकारच्चार्यः । कीदृश्यौ नक्तोषसौ सुपेशसा
सुपेशसौ पेशः रूपनाम शोभनं पेशो ययोस्ते सुरुपे । सुशिल्पे
यद्द्वै प्रतिकरूपं तच्छिल्पमिति श्रुतेः सुष्ठु शिल्पं ययोस्ते अन्यो-
ज्यं प्रतिकरूपे । ब्रह्मती ब्रह्मत्यौ । दर्शते दर्शनीये दृशेरतच्-
प्रत्ययः । किं कुर्वन् त्रिष्टुभं छन्दः इन्द्रियम् पष्ठवाहं गाम्
वयश्च इन्द्रे दधत् । ती वीतां पिबताम् ॥ २८ ॥

होता यच्च त् प्रचेतसा देवानामुत्तमं यशो
होतारा दैव्या कवी स युजेन्द्र वयोधसम् । जग-
तीं छन्द इन्द्रियमनडाहं गां वयो दधद् वीता-
माज्यस्य हातर्यज ॥ ३० ॥

एकाधिका शक्नोती । होता दैव्यो होतारो वयोधसमिन्द्रं
च यजतु अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ । कीदृशी
प्रचेतसा प्रकृष्टं चेतो ययोस्ता प्रचेतसौ । देवानामुत्तमं यशः
पुञ्जाकृतदेवयशोरूपौ । कवी क्रान्तदर्शनो । सयुजा मह
शुद्धस्तौ समानयोगौ । किं कुर्वन् । जगतीं छन्दः इन्द्रियम्
अनडाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । अनः शकटं ब्रह्मतीत्यनडान्
शकटक्षमो वृषः तौ वीताम् ॥ ३० ॥

होता यच्च त् पेश स्वतीस्त्रिस्रो देवीर्हि रण्य-
यीर्भारतीर्बृहतीर्महीः पतिमिन्द्र वयोधसम् ।
विराजं छन्द इन्द्रेन्द्रियं धेनुं गां न वयो दधद्
स्यन्वाज्यस्य हातर्यज ॥ ३१ ॥

एकाधिका शक्नोती । होता तिस्रो देवीः पतिं पावकं
वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशीस्त्रिस्रः पेशो रूपसस्त्रि

यासां ताः रूपसमृद्धाः । हिरण्ययोः हिरण्यालङ्कृतदेहाः ।
 बृहतीः प्रभावेन । महीः महतीः तेजसा आदित्येन्द्राग्निमस्य-
 त्वात् । कास्ताः भारतीः बहुवचनमिडासरस्वत्युपलक्षणम्
 इडासरस्वतीभारत्यस्तिस्त्र इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विराजं छन्दः
 इन्द्रियम् धेनुं दोग्धीं गाम् वयस्येन्द्रे दधत् । नकारश्चार्थः ।
 सेन्द्रास्ता व्यन्तु ॥ ३१ ॥

होत॑ । यच्च॑त् सु॒रेत॑सु॒ त्वष्टा॑रं पुष्टि॒वर्ध॑नं
 रू॒पाणि॑ विभ्र॑तं पृथक् पुष्टि॒मिन्द्रं॑ वयो॒धस॑म् ।
 द्विपदं॑ छन्द॑ इन्द्रि॒यमुच्चा॑णं गां न वयो॑ दधद्
 वेत्वा॑ज्यस्य॒ होत॑र्यज ॥ ३२ ॥

एकाधिका शक्नोती । होता त्वष्टारं वयोधसमिन्द्रं च
 यजतु । कौटुशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो यस्य तम् जगदु-
 त्यादकत्वात्त्वष्टुः शोभनं रेतः । पुष्टिवर्धनं पुत्रादिपुष्टेर्वर्धयि-
 तारम् । पृथक् नानाजातिषु रूपाणि पुष्टिं च विभ्रतम् ।
 किं कुर्वन् द्विपदं छन्दः इन्द्रियम् उच्चाणं रेतः सेकचमं गां
 वषम् वयस्येन्द्रे दधत् । नश्चार्थः । सेन्द्रस्त्वष्टा वेतु ॥ ३२ ॥

होत॑ । यच्च॑ द॒ वन॑स्पतिं॒ शमि॑तारं॒ श॒त-
 क्र॑तुं॒ हिर॑ण्यप॒र्यामु॑क्थिनं॒ रश॑नां विभ्र॑तं
 व॒शिं भ॒गमिन्द्रं॑ वयो॒धस॑म् । क॒कुभं॑ छन्द॑
 इ॒हेन्द्रि॒यं व॒शां वे॒ह्यत॑ गां वयो॑ दधद् वेत्वा-
 ज्य॑स्य॒ होत॑र्यज ॥ ३३ ॥

शत्वष्टिः । होता वनस्पतिं वयोधसमिन्द्रं च यजतु ।
 कौटुशं वनस्पतिं शमितारं संस्कारं च विषाम् । शतक्रतुं

बृहकर्माणम् । हिरण्यपर्णं हिरण्ययानि पर्णानि यस्य तम् ।
 उक्थिनम् उक्थानि शस्ताणि सन्धस्य यज्ञवन्तं वा । रश्नां
 रज्जुं बिभ्रतम् स्वभावानुवादः यूपे हि पशुबन्धाय रज्जुर्बध्यते ।
 वशिं क्रान्तम् । भगं भजनोयम् । किं कुर्वन् ककुभं छन्दः
 इन्द्रियम् वशां वन्ध्यां वेहतं गर्भोपघातिनीं च गाम् वयस इह
 इन्द्रे दधत् । सेन्द्रो वनस्पतिर्वेतु ॥ ३३ ॥

होता यज्ञत् स्वाहाकृतीरग्निं गृहपतिं
 पृथक्वरुणं भेषजं कविं क्षत्रमिन्द्रं वयोधसम् ।
 अतिच्छन्दसं छन्द इन्द्रियं बृहदृषभं गां वयो
 दधद् व्यन्त्वाज्यस्य होतयज ॥ ३४ ॥

अतिशक्तरी । होता स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः इन्द्रं च
 यजतु । कौटुशमिन्द्रम् अग्निमङ्गतीत्यग्निः अग्रे गन्तारम् ।
 पृथक् प्रत्येकं यज्ञेषु गृहपतिं गृहस्य पालकम् । वरुणम्
 त्रियतेऽसौ वरुणस्तम् ऋत्विग्भिर्वरणीयम् । भेषजं रोगनाश-
 कम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । क्षत्रं क्षत्राग्रहाराज्ञातारम् । वयो-
 धसमायुषो दातारम् । किं कुर्वन् अतिच्छन्दसं छन्दः इन्द्रियं
 वीर्यं बृहत् महत् ऋषभं पुष्टं गां वयसिन्द्रे दधत् । सेन्द्राः
 स्वाहाकृतयः प्राण्यं व्यन्तु । मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ३४ ॥

देवं बर्हिर्वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धयत् ।
 गायत्र्या छन्दसेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रे वयो दधद्
 वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ३५ ॥

वयोधसे पशवेवैकादशानुयाजानां प्रेषाः बर्हिरादिदे-
 वताः । एकाधिके अर्थौ त्रिष्टुभौ हे । बर्हिः देवं वयोधस-

मिन्द्रं देवमवर्धयत् । कौटुशं बर्हिः गायत्र्या छन्दसा कृत्वा
चक्षुरिन्द्रियं वयस्रेन्द्रे दधत् । तत् वसुवनाय वसुधानाय
चाख्यं वेतु षष्ठीसप्तम्यौ चतुर्थ्ये । हे मनुष्यहीतस्त्वमपि
यज । एवमग्रे ऽपि व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

दे॒ वी॒द्वारो॑ वयो॒धसु॑ शुचि॒मिन्द्र॑मवर्धयन् ।
उ॒ष्णि॒हा छन्द॑सेन्द्रियं प्राणमिन्द्रे॒ वयो॑ दध॑द्
वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ३६ ॥

द्वारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन् । कौटुशी
द्वारः उष्णिहा छन्दसा कृत्वा सह वा प्राणवमन्द्रियं प्राणेन्द्रियं
वयस्रेन्द्रे दधत् दधत्यः लिङ्गवचनव्यत्ययः । ता व्यन्तु ॥ ३६ ॥

दे॒ वी॒ उ॒षा॒सान॒क्ता दे॒वमिन्द्र॑ वयो॒धसं॑
दे॒ वी॒ दे॒वम॑वर्धताम् । अ॒नु॒ष्टु॒भा छन्द॑सेन्द्रियं
ब॒लमिन्द्रे॑ वयो॒ दध॑द् वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वी॒तां
यज॑ ॥ ३७ ॥

हे ब्राह्मणो बृहती । उषासानक्ता देवी देव्यो वयोधस-
मिन्द्रं देवमवर्धताम् उषास नक्तं च उषासानक्ता उषासोषस
इति [पा० ६, ३, ३१] उषःशब्दस्य देवताइन्द्रे उषासा-
णादेशः षिः लोराकारश्च । कौटुशी ते देवी दीप्यमाने ।
कौटुशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् । एको देवीदेवशब्दौ दीप्ति-
वाचकौ अन्यौ सुरवाचकौ । अनुष्टुभा छन्दसा बलमिन्द्रियं
वयस्रेन्द्रे दधत् दधत्यौ । दधदित्यव्ययम् लिङ्गवचनव्यत्ययो
वा । ते वीताम् ॥ ३७ ॥

दे॒ वी॒ जोष्टी॑ वसु॒धित्ती॑ दे॒वमिन्द्र॑ वयो॒-

धसं देवी देवमवर्धताम् । वृहत्या छन्दसिन्द्रियं
 यत्र श्रोत्रमिन्द्रियं वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य
 वीतां यज ॥ ३८ ॥

देवी देव्यो दीप्यमाने देवी देव्यो ऋगुयाजदेवते देवं दीप्तं
 वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम् । देवीदेवशब्दौ पूर्ववत् । कीदृश्या
 जोद्गो जुषेते ते जोद्गो प्रोतियुक्ते जुषेत् । वसुधितो
 वसुनो धनस्य धारयित्रो । वृहत्या छन्दसा श्रोत्रमिन्द्रियं
 वयस इन्द्रे दधत्यो ॥ ३८ ॥

देवी ऊर्जाहुती दुषे सुदुषे पयसिन्द्रियं
 वयोधसं देवी देवमवर्धताम् । पङ्क्त्या छन्दसिन्द्रियं
 शुक्रामिन्द्रियं वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य
 वीतां यज ॥ ३९ ॥

शक्नोती । देवी दात्रो ऊर्जाह्वान्यो देव्यो पयसा वयोधसं
 देवमिन्द्रमवर्धताम् । कीदृश्या दुषे दोग्ध्रो । सुदुषे सुखेन
 दोग्धुं शक्नोती । पङ्क्त्या छन्दसा शुक्रां वीर्यमिन्द्रियं वयः चेन्द्रे
 दधत्यो ॥ ३९ ॥

देवा देव्या होतारा देवमिन्द्रियं वयोधसं
 देवी देवमवर्धताम् । त्रिष्टुभा छन्दसिन्द्रियं
 त्विषिमिन्द्रियं वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य
 वीतां यज ॥ ४० ॥

ऋषिजगती । देव्या देव्यो देवा देवी दीप्ती देवसम्बन्धिनी
 होतारा होतारी देवी वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रियं देवमवर्धताम् ।

त्रिष्टुभा छन्दसा त्विषिं कान्तिमिन्द्रियं त्वगिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे
दधती ॥ ४० ॥

देवीस्त्रिस्तिस्रो देवीर्वयोधसं पितिमि-
न्द्रमवर्धयन् । जगत्या छन्दसेन्द्रियं शूषमिन्द्रे
वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४१ ॥

एकाधिका ब्राह्मी अनुष्टुप् । तिस्रो देव्यो भारतीडासर-
स्वत्यः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रमवर्धयन् अभ्यास आद-
रार्थः । कीदृशः जगत्या छन्दसा शूषं बलमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे
दधत्यः ॥ ४१ ॥

देवो नराशंसो देवमिन्द्रं वयोधसं
देवो देवमवर्धयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियं
रूपमिन्द्रे वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य वेतु
यज ॥ ४२ ॥

पतिजगती । देवो दाता नराशंसो देवः देवं दीप्तं वयो-
धसमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः विराजा छन्दसा रूपमिन्द्रियं
वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४२ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो
देवमवर्धयत् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियं भगमिन्द्रे
वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४३ ॥

पतिजगती । देवो दाता वनस्पतिर्यूपः देवं स्योतनं वयो-
धसमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः द्विपदा छन्दसा भगं सीमा-
न्यरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रं वयोधसं
 देवं देवमवर्धयत् । ककुभा छन्दसेन्द्रिय
 यश्च इन्द्रे वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य वेतु
 यज ॥ ४४ ॥

ब्राह्मी वृहती । बर्हिः देवमिन्द्रमवर्धयत् । कौटुशमिन्द्रं
 देवं दीप्यमानम् वयोधसं वयसो दातारम् । कौटुशं बर्हिः
 वारितीनां वार्य्यः सकाशात् इतिरुत्पत्तिर्यासां ता वारितय
 ओषधयस्तासां मध्ये देवं दीप्तं श्रेष्ठमित्यर्थः । ककुभा छन्दसा
 यशोरूपमिन्द्रियं वयसेन्द्रे दधत् ॥ ४४ ॥

देवो अग्निः खिष्टकृद् देवमिन्द्रं वयो-
 धसं देवो देवमवर्धयत् । अतिच्छन्दसा
 छन्दसेन्द्रियं क्षत्रमिन्द्रे वयो दधद् वसुवने
 वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४५ ॥

ब्राह्मी वृहती । देवो दाता खिष्टकृत् अग्निः देवो वयो-
 धसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कौटुशः अतिच्छन्दसा
 छन्दसा क्षत्रं क्षतान्नायरूपमिन्द्रं वयसेन्द्रे दधत् । स वसुवन-
 नाय वसुधानाय च वेतु । हे होतः ! त्वमपि यज ॥ ४५ ॥

आग्नेमद्य—हीतारमवृणीतायं यजमानः
 पचन् पत्नीः पचन् पुरोडाशं बभ्रन्निन्द्राय
 वयोधसे छागम् । सूपस्था अद्य देवो वनस्प-
 तिरभवदिन्द्राय वयोधसे छागेन । अघ्नं

मे'दुस्तः प्रति पचताग्रभौद्वी'वधत् पुरोडा-
शे'न ॥ त्वामद्य ऋषे० ॥ ४६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अग्निमद्य एकाधिका ब्राह्मी गायत्री । सूपस्थाः ब्राह्मण-
नुष्टप् । एते व्याख्याते [२३ क०] ॥ त्वामद्य प्रतीकोक्तः
सर्वोऽपि पाठ्यः एकाधिका विक्रतिः अयमपि व्याख्यानः
[२३ क०] । इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ ४६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अष्टाविंशोऽयमध्यायोऽगमत् सौत्रामणीभवः ॥

इति सौत्रामणीसम्बन्धिप्रयाजानुयाजप्रैषनिरूपणं

नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ।

समिद्धो अञ्जन् कृद'रं मतीनां घृतमग्ने
मधु'मत् पिन्वमानः । वाजी वहन् वाजिन'
जातवेदो दे'वानां वक्षि प्रियमा सधस्थम् ॥ १ ॥

आश्वमेधिकोऽध्यायः ततोऽस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आद्या
एकादश त्रिष्टुभः आप्रीसंज्ञाः अश्वस्तुतयो वामदेवपुत्रेण हृ-
दुक्थेन समुद्रपुत्रेणाश्वेन वा दृष्टाः समिस्तनूनपादिङ्गादि-
देवताकाः । हे अग्ने ! हे जातवेदः जातप्रज्ञान ! त्वं देवानां
सधस्थं सह तिष्ठन्ति यत्रेति सहस्थानं प्रति प्रियं प्रीति-
मानक्षि आवक्ष्य देवान् प्रीणयेत्यर्थः वहतेः शपो सुकि

मध्यमैकवचने रूपम् । कीदृशस्त्वं समिद्धः दीप्तः मतीनां
 कृदरं बुद्धीनामुदरं गर्भमञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् बुद्धिरहस्यं प्रका-
 शयन्नित्यर्थः । मधुमत् स्वादु घृतं पिब्वमानः देवेषु सिञ्चन् ।
 वाजी वजति वाजी वज गतौ चलनवान् । वाजिनं हविः
 वहन् देवान् प्रापयन् सन् प्रीणय ॥ १ ॥

घृतेनाञ्जन् सं पथो देवयानान् प्रजानन्
 वाज्यप्येतु देवान् । अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सच-
 न्तां स्वधामस्मै यजमानाय धेहि ॥ २ ॥

वाजी अश्वो देवानप्येतु । कीदृशः घृतेन देवयानान् पथः
 समञ्चन् देवा यायन्ते यैस्ते देवयानाः पथानो हवींषुच्यन्ते ।
 प्रजानन् देवानां हविरहमिति जानन् । एवं परोक्षमुक्त्वा
 प्रत्यक्षमाह । हे सप्ते अश्व ! प्रदिशो दिगाश्रयाणि भूतानि
 त्वा त्वामनुसचन्ताम् षप् सम्बन्धे सपति कर्मणा सम्बध्यते स
 सप्तिः । किञ्च अस्मै यजमानाय स्वधामन्नं धेहि प्रयच्छ ।
 अत्र घृतशब्दस्तनूनपादाची ॥ २ ॥

ईड्याश्वासि वन्द्याश्च वाजिन्नाशुश्वासि मेध्यश्च
 सप्ते । अग्निष्ट्वा देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं
 वङ्गिं वहतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

हे वाजिन् ! हे सप्ते ! ईड्याः सुत्योऽसि वन्द्याः नमनीयोऽसि
 आशुः शीघ्रः मेध्यः मेधायाश्चमेधाय योग्यः चकाराः समुच्च-
 यार्थाः । किञ्च जातवेदाः अग्निः त्वा त्वां वहतु देवान्
 प्रापयतु । कीदृशोऽग्निः वसुभिः देवैः सजोषाः जोषसा प्रीत्या
 संहितः । कीदृशं त्वाम् प्रीतं तुष्टम् वङ्गिं हविषो वीठारम्
 ॥ ३ ॥

स्त्रीर्णं बर्हिः सुष्टरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथ-
मानं पृथिव्याम् । देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः
स्योनं कृत्वा ना सुविते दधातु ॥ ४ ॥

वयं बर्हिः सुष्टरीम साधु स्तरीम स्तृषाम अदितिर्देवी
स्त्रीर्णं तत् बर्हिः सुविते सु इति साधु गते स्वर्गलोके दधातु
स्थापयतु । कौटुशी अदितिः सजोषाः जोषसा प्रीत्या युक्ता ।
स्योनं कृत्वा ना सुखं कुर्वती । जुषाणा प्रीयमाणा । कौटुशं
बर्हिः उरु बहु पृथु विस्तीर्णम् पृथिव्यां प्रथमानं विस्तार्यमा-
णम् देवेभिर्युक्तं देवैः सङ्घितम् ॥ ४ ॥

एता उ वः सुभगा विश्वरूपा वि पक्षोभिः
श्रयमाणा उदातैः । ऋष्याः सतीः कवषः
शुभमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ! वो युष्माकमेता द्वारो देवीः यज्ञगृह-
द्वारो देव्यः ईदृश्यो भवन्तु उपादपूरणः । कौटुश्यः सुभगाः
शोभनं भगं श्रीर्यासां ताः । विश्वरूपाः नानारूपचित्राः ।
पक्षोभिः पक्षस्यशब्दः सान्तः पक्षवाची पक्षैः पक्षप्रायैः कपाटैः
विश्रयमाणाः विस्तार्यमाणाः । कौटुश्यैः पक्षोभिः उत् ऊर्ध्वम्
धातैः अत्यन्ते विस्तार्यन्ते धाताः अत सातत्यगमने ऊर्ध्वं
प्रसृतैरित्यर्थः । पुनः कौटुश्यो द्वारः ऋष्याः ऋषन्ति ऋष्याः
ऋष गतौ इतस्ततो गमनशीलाः महत्यः । सतीः सत्यः समी-
चीनाः । कवषः कु शब्दे कुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवषः कुवते-
रसुनप्रत्ययः षत्वभार्षम् कपाटपिधानसमये शब्दं कुर्वाणाः
ससुषिरा वा । शुभमानाः शोभमानाः । सुप्रायणाः सुखेन
प्रकृष्टमयनं गमनं यासु सुगमनाः ॥ ५ ॥

अन्तरा मित्रावरुणा चरन्तीं मुखं यज्ञा-
नामभिसंविदाने । उषसा वा सुहिरण्ये
सुशिल्पे ऋतस्य योनाविह सादयामि ॥ ६ ॥

हे पत्नीयजमानौ ! वां युवयोऋतस्य यज्ञस्य योनौ इह
उषसा उषसौ नक्तोषसौ सादयामि स्थापयामि दिवचनात्
सहचारित्वाच्च द्वितीया रात्रिः । कीदृश्यौ उषसा मित्रावरुणा
मित्रावरुणौ अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये सञ्चरन्ती सञ्चरन्त्यौ
वर्तमाने अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुण इति श्रुतेर्मित्रवरुण-
शब्देन द्यावापृथिव्यावुच्येते । यज्ञानां मुखमग्निहोत्रहोम-
कालमभिसंविदाने कथयन्त्यौ उत्तिष्ठतायमग्निहोत्रहोमकाल
इति प्रातर्विप्रा वदन्ति तदुषस्यपचर्यते । सुहिरण्ये साधु
हिरण्यं भूतं ययोस्ते । सुशिल्पे अन्योन्यं प्रतिकूपे शिल्पं प्रति-
रूपं भवतीति वचनात् ॥ ६ ॥

प्रथमा वा सुवर्णा देवौ पश्यन्ती
भुवनानि विश्वा । अपिप्रयं चोदना वां मिमा-
ना होतारा ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ताः ॥ ७ ॥

हे यजमानौ ! वां युवयोः प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होतारा
होतारौ अहमपिप्रयं प्रीणितवानस्मि प्रीणातेर्णिजन्तस्य लुङि
उत्तमैकत्वे रूपम् अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ ।
कीदृशौ सरथिना सरथिनी समानौ रथो ययोस्तौ एकरथा-
रुदौ सुवर्णा सुवर्णौ शोभनो वर्णौ द्युतिर्यथोस्तौ देवौ दीप्य-
मानौ दातारौ । विश्वा सर्वाणि भुवनानि पश्यन्तौ । वां
युवयोद्योदना चोदनानि कर्माणि मिमाना मिमानो निर्मि-

माषी । प्रदिशा प्रदेशेनाभिनयेन ज्योतिः दिशन्तो आह-
वनीयास्य' ज्योतिर्यष्टव्यमिति दर्शयन्तो ॥ ७ ॥

आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञं सरस्वती
सह रुद्रैर्न आवीत् । इडोपहूता वसुभिः
सजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त ॥ ८ ॥

आदित्यैः मुता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम् ।
सरस्वती रुद्रैः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अवतु । इडा
चावतु । कीदृशी उपहृता कृतोपहृता वसुभिः देवैः सजोषाः
प्रीतियुता । एवं परोक्षमभिधाय प्रत्यक्षमाह ई देवीः
देव्यो भारतीसरस्वतीडाः । नोऽस्माकं यज्ञममृतेषु देवेषु धत्त
युयं स्थापयत ॥ ८ ॥

त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुर्वा
जायत आशुरश्वः । त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान
बृहोः कर्त्तारमिह यच्च होतः ॥ ९ ॥

त्वष्टा वीरं पुत्रं जजान जनयति । कीदृशं वीरं देवकामं
देवान् कामयते देवकामस्तम् यष्टार-पत्न्यापाकारचसमर्ष-
मित्यर्थः । त्वष्टुः सकाशात् अश्वः जायते उत्पद्यते । कीदृशो-
ऽश्वः अर्वा इयसिं गच्छति अर्वा अन्येभ्योऽपि ह्यसन्त इति
[पा० ३, २, ७५] अर्तेर्वनिष् आशुः अश्रुते दिशो व्याप्नोति
अश्राति भक्षयति वा आशुः उपप्रत्ययः । किञ्च त्वष्टा इदं
विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं जजान उदपादयत् । ई होतः ।
एवं बृहोः कार्यस्य कर्त्तारं त्वष्टारमिह यज्ञे त्वं यच्च यज्ञ
यजतेः यपि सुप्तं रूपम् ॥ ९ ॥

अश्वो^१ घृतेन^२ त्मन्या^३ समक्त^४ उप^५ देवाँ२॥
 ऋतुशः^६ पाथ एतु । वनस्पतिर्देवलोकं^७ प्रजान-
 न्निग्निना^८ हव्या स्वदि^९ तानि वक्षत् ॥ १० ॥

पाथ इत्यन्ननाम । अश्वः पाथः अश्वरूपं हविः ऋतुशः
 ऋतौ-ऋतौ यज्ञकाले कन्या आत्मन्या स्वयं देवान् उप एतु
 प्राप्नोतु । विभक्तोर्यादेशे मन्त्रेष्वाम्बादेरात्मन इति [पां० ६,
 ४, १४१] आलोपः । कौटुशोऽश्वः घृतेन समक्तः पत्नीभिः
 समुच्चितः । किञ्च वनस्पतिर्देवः हव्या हव्यानि वक्षत् वक्षतु
 देवान् प्रति । कौटुशो वनस्पतिः देवलोकं प्रजानन् विदन् अत
 एव वक्षतु । कौटुशानि हव्यानि अग्निना स्वादितानि आस्वा-
 दितानि आस्वाद्य मिष्टीकृतानि ॥ १० ॥

प्रजापते^१ स्तपसा^२ वावृधानः^३ सद्यो^४ जातो
 दधिषे^५ यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन^६ हविषा^७ पुरोगा
 याहि^८ साध्या^९ हविरदन्तु^{१०} देवाः ॥ ११ ॥

हे अग्ने ! त्वं यज्ञं दधिषे धारयसि लडयें सिद्ध ।
 कौटुशस्त्वम् प्रजापतेस्तपसा वावृधानः वर्धमानः । सद्यो
 जातः अरश्यादुत्पन्नः । किञ्च स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा
 घृतेन हविषा सह पुरोगाः पुरो गच्छतीति अथगामी सन्
 याहि देवान् गच्छ त्वयि गते सति देवाः हविरदन्तु भक्षयन्तु
 कौटुशं हविः साध्या साधु श्रेष्ठम् विभक्तोर्यादेशे टिलोपे रूपम्
 ॥ ११ ॥

यदक्रन्दः^१ प्रथमं^२ जायमान उद्यन्^३ समुद्रा-
 द्दुत वा पुरीषात् । श्येनस्य^४ पृथा^५ हरिसस्य^६

बाहू उपसृत्यं महिं जातं ते अर्वन् ॥ १२ ॥

त्रयोदशाश्वसुतिरूपास्त्रिष्टुभो जमदग्निदीर्घतमोभ्यां
दृष्टाः अश्वसुतो विनियुक्ताः । हे अर्वन् अश्व ! यत् यदा तम-
क्रन्दः क्रन्दितवान् हेषारवमकर्षीः तदा ते तव महि माहा-
त्म्यम् उपसृत्यं स्तोतुं योग्यं जातम् । कथं सुत्यम् तदाह
श्ये नस्य पक्षी हरिणस्य बाहू अनेन क्रन्दनेन जिताविति शेषः
श्येनपक्षी शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम्
समुद्रात् अन्तरिक्षात् उदधेर्वा प्रथमं जायमानः उत वा
अथवा पुरीषात् पशोः सकाशात् उद्यन् उत्पद्यमानः ॥ १२ ॥

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं
प्रथमो अध्येतिष्ठत् । गन्धर्वी अस्य रशनामगृ-
भणात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥ १३ ॥

वसवोऽष्टगणदेवाः सूगदादित्यमण्डलादश्वं निरतष्ट
निःकृष्टवन्तः तत्ततेर्लुङि मध्यमबहुवचनम् । ततः त्रितः
त्रिस्थानो वायुः यमेन दत्तमेनमश्वम् आयुनक् युक्तवान् युजे-
र्लुङ् संहितायामटो दीर्घः । इन्द्रश्चैनमश्वं प्रथमः अध्येतिष्ठत्
आदावधिष्ठितवान् । गन्धर्वः विश्वावसुरस्याश्वस्य रशनामगृ-
भणात् गृहीवतान् । यं ईदृशस्तं सुमः । एणमिति णत्वं
छान्दसम् ॥ १३ ॥

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि त्रितो
गुह्ये न व्रतेन । असि सोमेन समयं विपृक्त
आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥ १४ ॥

हे अर्वन् ! त्वं यमोऽसि आदित्यश्चासि गुह्येन गोप्येन
व्रतेन कर्मणा त्रितः त्रिस्थान इन्द्रोऽसि । सोमेन समया सह

क्विवृत्तः सम्प्रक्तः एकीभूतोऽमि । एवं यमादिभिः सायुज्यं
प्राप्तस्व तव दिवि नभमि आदित्यरूपेण स्थितस्य त्रीणि बन्ध-
नानि बुधा आहुः । ऋग्यजुःसामरूपाणि मण्डलान्तरपुरुषा-
चींषि त्रीणि बन्धनानि स्वरूपाणि । यदेतन्मण्डलं तपति
तन्महदुक्तमित्यादिश्रुतेः ॥ १४ ॥

त्रीणि॑ त आहु॑र्दिवि॑ बन्ध॑नानि॒ त्रीण्य॑ष्म
त्रीण्य॒न्तः स॑मु॒द्रे । उ॒तेव॑ मे॒ वरु॑णश्छन्त्स्य॒र्वन्
यव॑ । त आहुः॑ प॒रमं॑ ज॒नित्र॑म् ॥ १५ ॥

हे अर्वन् ! यत्र ते तव परमं जनित्वं बुधा आहुः
आदित्यरूपेण तत्र ते तव त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्ता-
न्याहुः । अस्म उदकेषु त्रीणि बन्धनानि आहुः कषिवृष्टिर्वीज-
मिति । अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्धनानि आहुः
मेघो विद्युत् स्तनयित्त्वुरिति । उतेव उतापि च वरुणः वरुण-
रूपः त्वं मे मां छन्त्सि प्रशंसमि कर्मणि षष्ठी छन्दतिरर्चति-
कर्मा अर्चनं प्रशंसनम् ॥ १५ ॥

इ॒मा ते॑ वाजि॒न्नव॒मार्ज॑ना॒न्नी॒मा श॒फाना॑
स॒नितु॑र्नि॒धाना॑ । अत्र॑ ते भ॒द्रा र॑श॒ना अप॑श्य-
मृ॒तस्य॒ या अ॑भि॒रक्ष॑न्ति गो॒पाः ॥ १६ ॥

हे वाजिन् ! ते तव इमा इमानि अवमार्जनानि अह-
मपश्यं पश्यामि अवमार्ज्यते यैस्तानि अवमार्जनानि वेतस-
कटादीनि । शफानां खुरानां सनितुः सन्धत्तुर्नियन्तुः पाद-
वासस्व इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम् ।
अत्र यज्ञे ते तव रशनाः मध्यबन्धनरज्जूः अपश्यम् । कीदृशी
रशनाः भद्राः कल्याणरूपाः सुत्याः । गोपाः गोपायन्ति

गोपाः रक्षणकर्त्र्यः । याः रशनाः ऋतस्य ऋतं यज्ञमभिरक्षन्ति कर्मणि षष्ठी । निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] अत्रपदस्य दीर्घः ॥ १६ ॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतयन्तं पतङ्गम् । शिरो अपश्यं पृथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ १७ ॥

एवमश्वं सुत्वा भविष्यत्कर्मणा स्तौति । हे अश्व ! ते तवात्मानं मनसा आराद् दूरे अहमजानां जानामि जानाते-र्लब्धुत्तमैकवचनम् । क्रीडशमात्मानम् अश्वः अधस्तात् प्रदेशात् दिवा नभोमार्गेण पतङ्गं सूर्य्यं प्रति पतयन्तमुत्पतन्तम् पत ऐश्वर्य्यगत्योसुरादिरदन्तः । किञ्च ते शिरः सूर्य्यरूपं पश्यामि । क्रीडशं शिरः पृथिभिः नभोमार्गेः जेहमानं गच्छत् क्रीडशैः पृथिभिः सुगेभिः सुगेः सुखेन गम्यते येषु ते सुगास्तैः सुदुरोरधिकरण इति [पा० ३, २, ४८ वा० ३] गमिर्ः अरेणुभिः नास्ति रेणुयेषु ते अरेणवस्तैः उपद्रवरहितैरित्यर्थः । पुनः क्रीडशं शिरः पतत्रि पतनशीलं गन्तु ॥ १७ ॥

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः । यदा ते मर्तो अमु भोगमानुडादिद् यासिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ १८ ॥

हे अश्व ! अत्रास्मिन् गोः सूर्य्यस्य पदे मण्डले ते तवोत्तमं रूपमहम् आ अपश्यम् समस्तात् पश्यामि गीर्णादित्ये बलीवर्द इत्यभिधानाद् गौरादित्यः । क्रीडशं रूपम् इषः अत्रानि इवीषि जिगीषमाणं जेतुमिच्छत् जयतेः सज्जताच्छानच् सन्लिटोर्जेरिति [पा० ७, ३, ५७] गः । किञ्च मर्तः मनुष्यो

यदा ते तव भोगमनु आनट् अनुव्याप्नोति हवीरूपं भोगं सम-
र्पयति आत् इत् अनन्तरमेव त्वमोषधौः हवीरूपाः अजीगः
गु निगरणे गिरसि भक्षयसि । क्रीडशस्त्रम् असिष्ठः असते
इति असिता प्रतिशयेन असिता असिष्ठः अत्यन्तं भक्षयितां
इष्टनि ढचो लुक् । गृणातेर्णिजन्तस्याजीगः ॥ १८ ॥

अनु^१ त्वा रथो अनु^२ मर्यो^३ अर्वा^४न्ननु गावो-
ऽनु भगः कनीनाम् । अनु^५ व्रातासस्तव सख्यमी-
युरनु^६ देवा ममिरे वीर्यं^७ ते ॥ १९ ॥

हे अर्वा^४न्न ! रथः त्वा त्वामनु वर्त्तत इति शेषः । मर्यः
मनुष्यः त्वामनु । गावः त्वामनु । कनीनां कन्यानां भगः
सौभाग्यं त्वामनु । यत्र त्वम् तत्र रथादयः स्फुरित्यर्थः ।
किञ्च व्रातासः व्राताः मनुष्यसङ्घाः तव सख्यं मैत्रीम् अन्वीयुः
प्रायुः । किं बहुना देवाः तव वीर्यं सामर्थ्यमनु ममिरे अनु-
मितवन्तः ॥ १९ ॥

हिरण्यशृङ्गोऽयो^१ अस्य पादा मनोजवा
अवर इन्द्र^२ आसीत् । देवा इन्द्रस्य हविरद्य-
मायन् यो अर्वा^३न्तं प्रथमो अर्ध्यतिष्ठत् ॥ २० ॥

यः प्रथमः मुख्यः अर्वा^३न्तमर्ध्वमध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान्
सोऽपि इन्द्रः अवरः इन्द्रापेक्षया न्यून आसीत् क्रीडश इन्द्रः
हिरण्यशृङ्गः हिरण्यवत् शृङ्गं दीप्तिर्यस्य शृङ्गमिति ज्वलन्ना-
मसु [निघ० १, १७] पठितम् । अस्याश्वस्य पादा अयः
लोहं हिरण्यं वा अयोरूपाः पादा इत्यर्थः क्रीडशाः पादाः
मनोजवाः मनोवत् जवो वेगो येषां ते । किञ्च देवा अस्या-
श्वस्य हविरद्यमायन् अर्त्तं योग्यमद्यं हविश्च तदद्यं च हवि-

रद्यम् हविलक्षणं भक्ष्यं प्रति आयन् भागच्छन् इत् एवार्थे
अप्यर्थे वा ॥ २० ॥

ई॒र्मा॒न्ता॒सः॒ सिलि॑कमध्यमासः॒ स॒ शूर॑-
णासो॒ दि॒व्यासो॒ अत्याः॑ । ह॒ंसा इ॒व श्रेणि॑शो
य॒तन्ते॑ यदा॒क्षिषु॑ दि॒व्यमज्म॒ मप्र॑वाः ॥ २१ ॥

सूर्याश्वरूपेणायमश्वः स्तूयते । यत् यदा अश्वः सप्त
रविरद्यस्याः श्रेणिशः श्रेणोभूता हंसा इव संयतन्ते सम्यक्
प्रयत्नं कुर्वन्ति तदा दिव्यं दिवि भवमज्मं गमनं संग्रामं
वा आक्षिषुः व्याप्नुवन्ति अक्ष व्याप्तौ लुडि रूपम् । हंसा यथा
गमनाय यतन्ते तथाश्वः अपि । कौटुशा अश्वः ईर्मान्तासः
ईर्मान्ताः ईर्यते ईर्मः इर प्रेरणे मप्रत्ययः ईर्मः प्रेरितः अन्तः
शरीरप्रान्तो येषां ते पृथुजघनोरक्ता इत्यर्थः । सिलिकमध्य-
मासः सिलिकः श्लिष्टः संलग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो येषां ते
श्लिकमध्यमाः कृशोदरा इत्यर्थः षिल संश्लेषे इकप्रत्ययः ।
शूरणासः शू शीघ्रं रणो रवो युद्धं वा येषां ते शूरणाः यदा
शूरणो रविस्तदीयाः शूरणाः । दिव्यासः दिवि भवा दिव्याः ।
अत्याः अतन्ति सततं गच्छन्ति अत्याः सकद्युक्ता ब्रह्माहपर्यन्तं
रविरथं वहन्ति ॥ २१ ॥

तव॒ शरी॑रं पतयिषु॒ गव॑न्तव॒ चित्तं॑ वात॒
द्वव॒ प्रज्जी॑मान् । तव॒ शृङ्गा॑णि विष्टिता॒ पुरु॑वा-
र॒ण्येषु॑ ज॒र्भु॑राणा चरन्ति ॥ २२ ॥

हे अर्धम् ! तव शरीरं पतयिषु उत्पतनशीलम् । तव
चित्तं प्रज्जीमान् गतिमान् वात इव वेगवत् सृष्टार्थान् गच्छ-
तीत्यर्थः । तव शृङ्गाणि दीप्तयः अरण्येषु वनेषु दक्षान्तिरूपेण

चरन्ति प्रसरन्ति कीदृशानि शृङ्गाणि पुंसत्रा बहुधा विष्ठिता
विविधं स्थितानि विद्युच्चन्द्रार्काग्निषु स्थितानि । जर्भुराणा
जर्भुराणानि जृम्भ विकसने विकसितानि ॥ २२ ॥

उप प्रागाच्छसनं त्राज्यर्वा देवद्रीचा मनसा
दीधानः । अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु
पश्चात् कवयो यन्ति रेभाः ॥ २३ ॥

अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः ।
कीदृशोऽर्वा वाजी वजति वाजी गमनशीलः अश्व-
वान् वा । देवद्रीचा मनसा दीधानः । देवान् प्रत्यञ्चति
देवद्रक्तेन विश्वग्देवयोश्च टेरद्रञ्चतावप्रत्यय इति [पा०
६, ३, ८२] देवशब्दस्य टेरञ्चतौ परेऽद्रादेशः । दीधीते
दीधानः दीधी दीप्तिदेवनयोः शानच्प्रत्ययः देवान् प्रति गतेन
चित्तेन दीप्यमानः । किञ्च अस्याश्वस्य पुरोऽग्रे अजो नीयते
स्थाप्यते । तदुक्तम् कृष्णायैव आग्नेयो रराटे पुरस्तादिति ।
अस्य नाभिः अजो नीयते नाभौ स्थाप्यते तदुक्तम् सोमापीणः
श्यामो नाभ्यामिति । अस्य पश्चात् कवयः ऋत्विजः अनुयन्ति
अनुगच्छन्ति । कीदृशाः कवयः रेभाः रेभन्ते, रेभाः रेभृ शब्दे
स्तोतार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उप प्रागात् परमं यत्स धस्यमवर्ति ॥ अच्छा
पितरं मातरं च । अद्या देवान् जुष्टतमो हि
गम्या अथाशास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

एवमश्वं सुत्वा यजमानमाह । अर्वान् अर्वाश्वः पितरं
मातरं च अच्छ द्यावापृथिव्यौ अभि समीपे परममुत्कृष्टं
यत् सधस्यं सहस्थानं तत् उपप्रागात् अर्वनशब्दस्य नलोपा-

भावश्चान्दसः अश्वे एव देवलोकं गते हे यजमान ! जुष्टतमः प्रीततमः सन् अद्य त्वं देवान् गम्याः देवलोकं गच्छेः गमेरा-
शीर्लिङ्गि मध्यमैकवचने गम्या इति रूपम् अथेवं देवत्वं गताय
दाशुषे हविर्दत्तवते तुभ्यं वार्याणि वरणीयानि भोग्यवस्तूनि
हि नूनम् आशास्ते देवगणोऽश्वो वा ददात्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्
यजसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकि-
त्वान् त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ २५ ॥

हादशाप्रीमंत्रास्त्रिष्टुभो जमदग्निदृष्टाः समित्तनूनपादा-
दयो देवताः हे जातवेदः जातज्ञान ! मनुषो मनुष्यस्य यज-
मानस्य दुरोणे यज्ञगृहे अद्य त्वं देवान् यजसि । कौटशस्त्वम्
समिद्धः दीप्तः देवः दानादिगुणयुक्तः । हे मित्रमहः ! मित्रान्
यजमानान्महति पूजयति मित्रमहाः तत्सम्बुद्धो हे मित्रमहः !
आवह च देवानावह यज चेत्यर्थः । यतः त्वमीदृशोऽसि
कौटशः चिकित्वान् चेतनावान् दूतः कविः क्रान्तदर्शी
प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो यस्य सोऽत एव यज ॥ २५ ॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्चन्
स्वदया सुजिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञ-
मन्वन् देवता च कृणुञ्चध्वरं नः ॥ २६ ॥

तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः अद्भ्यो वृक्षाः जायन्ते तेभ्यो-
ऽग्निरित्यप्रां पौत्रत्वंमग्नेः । हे तनूनपात् अग्ने ! हे सुजिह्व !
शोभना जिह्वा यस्य स सुजिह्वः नानादेवत्यानि हवीषि भक्ष-
यन्नपि नोच्छिष्टानि करोतीति वद्भ्यः शोभनजिह्वत्वम् हे

सजिह्व ! ऋतस्य यानान् पथः स्वदय रोचय भक्षयेत्यर्थः ।
यायन्ते यैर्येषु वा ते यानास्तान् करणाधिकरणयोरिति [पा०
३, ३, ११७] ल्युप्रत्ययः ऋतो यज्ञः तस्य गमनसाधनमार्गा
हवीषि तान् भक्षयेत्यर्थः । हविर्भिर्यज्ञः प्रवर्त्तते इति यज्ञगम-
नपन्थानो हवीषि । किं कुर्वन् मध्वा समञ्जन् मधुरेण रसेन
संस्त्रक्षयन् । किञ्च नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं देवता कृणुहि देवान्
गमय करोतिर्गत्यर्थः । किं कुर्वन् धीभिः बुद्धिभिः सह
मन्मानि ज्ञानानि उत अपिच यज्ञमृन्धन् समर्धयन् अस्माकं
ज्ञानं यज्ञं च वर्धयन् यज्ञं देवलोकं नयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषाम
यजतस्य यज्ञैः । ये सुक्रतवः शुचयो धियन्धाः
स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २७ ॥

नरा अस्मिन्नाशंसन्तीति नराशंसोऽग्निः प्रजापतिर्वा
नरैः प्रशस्यो भवतीति वा । नराशंसस्य प्रजापतेरग्नेर्वा
महिमानं महाभाग्यमेषां देवानां मध्ये वयमुपस्तोषाम उप-
स्तुमः स्तौतेर्लेटि उत्तमैकवचने सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३,
१, ३४] सिप्प्रत्यये रूपम् । कीदृशस्य नराशंसस्य यज्ञैः
यजतस्य यजेरतच्प्रत्ययः । एषां केषाम् ये देवाः उभयानि
हव्या हवीषि सोमम् इतराणि च स्वदन्ति भक्षयन्ति ।
कीदृशाः देवाः सुक्रतवः शोभनः क्रतुः कर्म येषां ते । शुचयः
शुद्धाः निष्पापाः । धियन्धाः धियं बुद्धिं कर्म वा दधतीति
अनुगार्धः ॥ २७ ॥

आचुह्वानि ईष्यो वन्युः श्यायाद्यग्ने वसुभिः
सजोषाः । त्वं देवानामसि यज्ञ होता स

ए॑नान् य॒क्षी॑षि॒तो य॒जी॑यान् ॥ २८ ॥

हे अग्ने ! त्वमायाहि आगच्छ । कीदृशस्त्वम् आजुह्वानः
आह्वयते आह्वयति देवानित्याजुह्वानः ह्वयतेः शपः श्लुः ह्वः
सम्प्रसारणमिति [पा० ६, १, ३२] अभ्यासस्य सम्प्रसारणं
शानचि । ईड्यः स्तुत्यः । वन्द्यः नमनीयः । वसुभिः देवैः
सजोषाः समानप्रीतिः । किञ्च हे यह्व महन् ! यः त्वं देवानां
होता आह्वाता असि स त्वमेनान् यक्षि यक्ष । कीदृशस्त्वम्
इषितः प्रेषितः अभीष्टो वा । यजीयान् यजतीति यष्टा
अत्यन्तं यष्टा यजीयान् ईयसुनि तुरिष्ठेमेयःस्त्रिति [पा० ६,
४, १५४] षचो लोपः ॥ २८ ॥

प्रा॒चीन॑ ब॒र्हिः प्र॒दिश॑ । पृथि॒व्या वस्तो॑-
र॒स्या वृ॑ज्यते अग्र॑ अ॒ङ्गाम् । व्यु प्रथ॑ते वि॒तरं
वरी॑यो दे॒वेभ्यो अ॒दित॑ये स्यो॒नम् ॥ २९ ॥

अङ्गां दिनानामग्रे पूर्वाङ्गे बर्हिः प्राचीनं प्रागग्रं वृज्यते
प्रस्तीर्यते प्रातर्यागकालस्य प्रशस्तत्वाद् अङ्गामग्रे इत्युक्तम् । किं
स्वबुद्ध्या चेत्यह प्रदिशा प्रागग्रं बर्हिः स्तृणातीति श्रुति-
वाक्येन प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यम् अस्याः पृथिव्या वेदेः वस्तोः
वसितुमाच्छादयितुमित्यर्थः । तद्बर्हिः वृज्यमानं सत् विप्र-
थते विविधं विस्तीर्णं भवति । उकारः पादपूरणः । कीदृशं
बर्हिः वितरं वरीयः अत्यन्तं वि वितरमतितराम् वरीयः
अत्यन्तमुक्त्वा वरीयः प्रस्थस्फवरित्यादिना [पा० ६, ४, १५७]
उरोर्मरादेशः । देवेभ्यः अदितये च स्योनं सुखकरम् ॥ २९ ॥

व्य॒च॑ स्व॒तीरु॒र्वि॒या वि॒श्र॑यन्तां पति॒भ्यो न

जनयः शुभमानाः । दुर्वीर्दारो बृहतीर्विश्व-
मिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ३० ॥

हारो देवीः देव्यो विश्वयन्तां विवृता भवन्तु । कीदृश्यो
हारः उर्विया उरुत्वेन व्यचस्वतीः व्यञ्चनवत्यो गमनवत्यः
कथमिव पतिभ्यो जनयो न जनय इव यथा जनयः जायाः
यथा पत्यर्थं जरु विश्वयन्ति । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे
हारो देव्यः । यूयं देवेभ्यो देवार्थं सुप्रायणाः सुप्रगमना भवत ।
कीदृश्यः बृहतीः बृहत्यः विश्वमिन्वाः विश्वमेति गच्छति यासु
ताः एतेर्नक्प्रत्ययः अलुक्प्रमासः । शुभमानाः शोभमानाः ।
उर्विया इति हार्विशेषणं वा उरवो विशालाः इयाडियाजि-
यारश्चेति विभक्तेरियाजादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ३० ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता
सदतां नि योनौ । दिव्ये योषणे बृहती
सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ३१ ॥

आ नि एतयोः सदतामिति सम्बन्धः अधीत्यस्य दधाने
इत्यनेन सम्बन्धः । उषासानक्ता अहोरात्रे देवते योनौ यज्ञ-
गृहे आनिसद्रताम् सम्यक् उपविशताम् । कीदृश्यौ ते सुष्व-
यन्ती स्मरतेः स्वपतेर्वा सुपूर्वस्य रूपम् पूर्वपक्षे मकारस्य
वकारश्चान्दसः उत्तरपक्षे पकारस्य यकारः परस्परं हसन्त्यो
साधु स्वपन्त्यौ वा । यजते यजनीये । उपाके उप समीपम-
कतस्ते उपाके अक गतौ परस्परं समीपस्थिते । दिव्ये दिवि
भवे । योषणे योषे स्त्रीरूपिण्यौ । बृहती बृहत्यौ महत्यौ ।
सुरुक्मे शोभनं दक्षं सुवर्णं ययोस्ते साभरणी इत्यर्थः । शुक्र-

पिशां शुक्लां कपिशां च त्रियं शोभामधिदधानि अधिकां धार-
यन्त्यौ । शुक्लमहः कपिशा रात्रिः ॥ ३१ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाणा
यज्ञं मनुषो यजध्वै । प्रचोदयन्ता विदथेषु
कारु प्रचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ३२ ॥

दैव्यौ होतारौ ईदृशौ आस्राते इति शेषः । कौटुशौ
प्रथमा आस्यौ । सुवाचा शोभना वाक् ययोस्तौ । मनुषो मनु-
षस्य यजध्वै यष्टुं यज्ञं मिमाणा निर्मिमाणौ । तुमर्थे शध्वै
प्रत्ययः । विदथेषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्तौ ऋत्विजः
प्रेरयन्तौ । कारु कुवतस्तौ कारु उखादयो बहुलमिति
[पा० ३, ३, १] उण् स्वयं कर्त्तारौ । प्राचीनं पूर्वदिशि भवं
ज्योतिः आहवनीयाख्यं प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन
दिशन्ता यष्टव्यमिति कथयन्तौ । सर्वत्र विभक्तोराकारः ॥ ३२ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमे त्विडा मनुष्व-
दिह चेतयन्तो । तिस्रो देवोर्बर्हिरेदण-
स्यान् सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ३३ ॥

भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं क्षिप्रमा
एतु आगच्छतु । कौटुशो मनुष्वत् मनुष्वदिह कर्मणि चेत-
यन्तो प्रापयन्तो कर्मज्ञानं बोधयन्तौ इदं तिसृषां विशेष-
णम् । एतास्त्रिस्रो देवोः देव्यः स्योनं सुखरूपमिदं बर्हिः पाव-
दन्तु आसीदन्तु । कौटुशः स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां त-
शुभकर्माणः । अप इति [निघ० २, १, १] कर्मनाम ॥ ३३ ॥

य इमे द्यावपृथिवी जनित्री ह्यैरपिण्ड-

द्भुवनानि विश्वा । तमद्य होतरिषितो यजी-
यान् देवं त्वष्टारमिह यच्च विद्वान् ॥ ३४ ॥

हे हातः अद्य इषितः प्रेषितः सन् तं त्वष्टारं देवमिह
यज्ञे यच्च यज । कौटुशः त्वम् यजीयान् अत्यन्तं यष्टा तुरि-
ष्टेमेयःस्त्रिति [पा० ६, ४, १५४] ईयसुनि ढचो लोपः ।
विद्वान् स्वाधिकारज्ञः । तं कम् यः त्वष्टा इमे द्यावापृथिवी
द्यावाभूमौ रूपैः अपिंशदवयवैर्विचित्रे अकरोत् पिश अवयवे
तुदादिः लडि शि मुचादौनामिति [पा० ७, १, ५८] गुम् ।
विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपैः अपिं-
शत् विविधरूपाण्यकरोत् । कौटुशौ द्यावापृथिव्यौ जनित्री
जनयतस्ते जनित्रौ प्राण्यत्पादिके ॥ ३४ ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन् देवानां पाथ
ऋतुया हवीषि । वनस्पतिः शमिता देवो
अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ ३५ ॥

यजमानो वदति । हे होतः ! त्वन्यां आत्मन्या हवीषि
ऋतुया ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले त्वमुपावसृज देहि । किं कुर्वन्
देवानां, पाथः इविः मधुना मधुररसेन घृतेन समञ्जन् संम-
न्यन् । देवानामित्युक्तं तानाह वनस्पतियूपः शमिता देवः
अग्निः एते त्रयो हव्यं होत्रा संमृज्य दत्तं स्वदन्तु भक्षयन्तु ।
आत्मन्शब्दस्य विभक्तोर्यादेशे मन्त्रेष्व्याद्यादेरात्मन्निति [पा०
६, ४, १४१] आकारलोपः ॥ ३५ ॥

सद्यो ज्ञातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानां-
मभवत् पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य

वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

देवा हविरदन्तु भक्षयन्तु । कीदृशं हविः अस्याग्नेः वाचि वागिन्द्रयोपलक्षिते मुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतम् । कीदृशस्यास्य होतुः देवानामाह्रातुः प्रदिशि पूर्वदिशि ऋतस्य ऋ गतौ आहवनीयात्मना स्थितस्य । अस्य कस्य योऽग्निः सद्यो जातः उत्पन्नः सन् यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निरमात् यज्ञ देवानां पुरोगाः अग्रगामी मुखोऽभवत् पुरो गच्छति पुरोगाः विटि प्रत्यये विड्नोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] मस्याकारः ॥ ३६ ॥

केतुं कृण्वन्केतवे पेशो मर्या अपेशसे ।
समुषद्भिर्जायथाः ॥ ३७ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टानिरुक्ता । हे अग्ने ! त्वमुषद्भिः कृत्वा अजायथाः उत्पन्नोऽसि जनेर्लडि रूपम् उष दाहे उषन्ति हविर्दहन्ति ते उषन्तोऽग्निहोमकर्तारो यजमानाः । कीदृशस्त्वम् अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय मनुष्याय केतुं ज्ञानं कृत्वन् कुर्वन् विभक्तिव्यत्ययः । नास्ति पेशः सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं कुर्वन् ॥ ३६ ॥

जीमूतस्यैव भवति प्रतीकं यहूर्मी याति
समुदामुपस्थे । अनविद्यया तन्वा जय त्व
स त्वा वर्मणो महिमा पिपतु ॥ ३८ ॥

एवमग्निं सुत्वाश्वरक्षणे योधा युद्धोपकरणानि च स्तूयन्ते । भरद्वाजमुतपायुः संग्रामाङ्गानि प्रत्यृचं स्तौति त्रिष्टुभिः । वर्म स्तूयते यत् यदा वर्मी कवचवान् समर्द

संग्रामाणामुपस्थे उक्तङ्गे याति तदा प्रतीकं सेनामुखं जीमू-
तस्य मेघस्येव भवति । सह माद्यन्ति योधा यासु ताः समदः
संग्रामाः मदेः क्तिप् । मेघस्य मुखं विद्युत्स्तनयित्नु धाराभि-
र्यथासह्यम् एवं हस्त्यश्वरथपादात्यस्त्रजालतूर्यनादशरौघैः
सेनामुखमसह्यं भवतीत्यर्थः । अतोऽहं ब्रवीमि हे वर्मिन् !
अनाविद्यया अज्ञतया तन्वा शरीरेण त्वं जय शत्रून् हत्वा जयं
प्राप्नुहि । किञ्च स वर्मणः महिमा त्वा त्वां पिपर्तुं पालयतु
॥ ३८ ॥

धन्व॑ना गा धन्व॑नाजिं जये॑म धन्व॑ना ती॒व्राः
स॒मदो॑ जये॑म । धनुः॑ शत्रो॑रप॒कामं॑ कृ॒णोति॑
धन्व॑ना सर्वाः प्र॒दिशो॑ जये॑म ॥ ३९ ॥

धनुः स्तुयते । धन्वना धनुषा कृत्वा वयं गाः धेनुः
जयेम । धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मि-
न्नसावाजिर्मार्गः । तीव्राः उग्राः समदः संग्रामान् धन्वना
जयेम । धनुः शत्रोरपकामं मनोरथाभावं कृणोति करोति
कामस्याभावोऽपकामम् अव्ययं विभक्तीत्यादिना [पा० २,
१, ६,] अर्थाभावेऽव्ययीभावः । किञ्च धन्वना सर्वाः प्रदिशो
जयेम । ईदृशो धनुःप्रभावः ॥ ३९ ॥

व॒द्यन्ती॑वि॒दाग॑नी॒गन्ति॑ कर्णं॑ प्रि॒यं स॒खायं॑
परि॑षस्व॒जाना॑ । योषे॑व शि॒ङ्क्ते॑ वि॒त॒ताधि॑
धन्व॑न् ज्या इ॒यं स॒मने॑ पा॒रय॑न्ती ॥ ४० ॥

ज्या स्तुयते । इयं धन्वन् धन्वनि धनुषि अधिवितता
उपरि विस्तारिता सती शिङ्क्ते अव्यक्तशब्दं कुरुते शिञ्जि
अव्यक्ते शब्दे अदादिः इदितो नुम् धातोरिति [पा० ७, १,

५८] नुम् । का इव योषिव यथा योषा कामिनो कामुकरञ्ज-
नायाव्यक्तं वदति एवमियमपि । कीदृशी ज्या समने संग्रामे
पारयन्ती पार तीर कर्मसमाप्तौ अदन्तः संग्रामादुत्तारयन्ती
विजयं कुर्वन्तीत्यर्थः । इयं का या ज्या कर्णमागनी-
गन्ति आकृष्टा सती योद्धुः कर्णं प्रत्यत्यर्थमागच्छति यद्भुक्ति
गमेः रूपम् । कीदृशी उत्प्रेक्ष्यते वक्ष्यन्तीव वक्तुमिच्छन्तीव
अन्योऽपि वक्तुमिच्छन् कर्णं प्रत्यागच्छति । प्रियं सखायमिष्टं
मित्रं वाणरूपं परिषस्वजाना आलिङ्गन्ती स्वजेः शानचि शपः
श्री सति द्वित्वम् । इत् पादपूरणार्थः ॥ ४० ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं
विभृतामुपस्थे । अप्र शत्रून् विध्यतां संवि-
दाने आर्त्नी इमे विष्कुरन्ती अमितान् ॥ ४१ ॥

धनुःकोटी स्तूयेते । तं प्रसिद्धे इमे आर्त्नी आर्त्नी धनुः-
कोटी उपस्थे उत्सङ्गे मध्यभागे विभृतां धारयतां शरमिति
शेषः । तत्र दृष्टान्तः माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे
विभर्त्ति । शत्रून् अपविध्यतां ताडयतां च । कीदृश्यो आर्त्नी
आचरन्ती आत्तरन्त्या आगच्छन्त्या धानुष्कं प्रति तत्र दृष्टान्तः
समना योषा इव वचनव्यत्ययः समना समानमेकपतिगतं
मनो ययोस्ते समनसौ विभक्तेर्डादेशः समचित्ते योषा योषे
स्त्रियौ यथा काम्तमागच्छतः । संविदाने संविदाते ते संवि-
दाने समो गमीत्यादिना [पा० १, ३, २८] शानच् परस्परं
सङ्घेत्तं कुर्वाणे । अमितान् शत्रून् प्रति विष्कुरन्ती टडारं
कुर्वाणे ॥ ४१ ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रसिखाकृषोति

समनावगत्य । इषुधिः सङ्गाः पृतनाश्च सर्वाः
पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ४२ ॥

इषुधिः स्तूयते । य इषुधिः तूष्णो बद्धीनामिषूणां पिता
पालकः । यतो वाणान् धरति । अस्ये षुधेर्वहुः पुत्रः । वाण-
समूहः पुत्रस्थानीयः पाल्यमानत्वात् । पुरुन् बहून् द्रायत
इति पुत्रः । स इषुधिः समना संग्रामान् अवगत्य ज्ञात्वा
चिञ्चाकणोति चिञ्चेति शब्दं करोति शब्दानुकरणमेतत् वाणे
तूष्णाच्छ्राम्यमाणे चिञ्चेति शब्दो भवति । च पुनः स
इषुधिर्धानुष्केन पृष्ठे निनद्धः बद्धोऽपि प्रसूतः अनुज्ञातः सन्
सर्वाः पृतनाः जयति शत्रुसेनाः पराभवति । कीदृशाः पृतनाः
सङ्गाः सङ्गाः सचतेः सम्पूर्वाद्वा किरतेरिति [निरु० ८, १४]
यास्कोक्तेः सचतेः किरतेर्वा रूपम् सचन्ते सम्बध्यन्ते सङ्गी-
र्यन्ते वा योधा यासु ताः सङ्गाः । विवक्षातः कारकाणि
भवन्तीति वचनादिषुधेः कर्तृत्वम् ॥ ४२ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र
कामयते सुषारथिः । अभीशूनां महिमानं
पनायत मनः पश्चादनुयच्छन्ति रश्मयः ॥ ४३ ॥

अर्धेन सारथिरर्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । जगती इयम् ।
सुषारथिः सुसारथिः शोभनः सारथिः यत्र यत्र प्रदेशे कामयते
इच्छति मयात्र गन्तव्यमिति तत्र तत्र पुरो वर्त्तमानान्
वाजिनः नयति प्रापयति । कीदृशः रथे तिष्ठन् । तं सुम
इति शेषः । इदानीं रश्मयः स्तूयन्ते हे जनाः ! अभीशूनां
रश्मीनां महिमानं महाभाग्यं यूयं पनायत सुत । ये रश्मयः
पश्चाद्वर्त्तमानाः सन्तः मनोऽश्चक्षित्तमनुयच्छन्ति अनुगम्य

गृह्णन्ति वशवर्त्तिनं कुर्वन्तीत्यर्थः । पन स्तूतौ गुपूधुपेत्या-
दिना [पा० ३, १, २८] आयप्रत्ययान्तात्पनेर्लोट् ॥ ४३ ॥

ती॒त्रान् घोषान् कृ॒णवते॒ वृष॑पाणयोऽश्व॒त्वा
रथे॑भिः सह वाजयन्तः । अव॒क्रामन्तः॒ प्रपदै-
र॒मित॑वान् क्षि॒णन्ति॒ शत्रूँ॑ ॥ रन॑पव्ययन्तः ॥ ४४ ॥

अश्वः स्तूयन्ते । वृषाः अश्वः प्राणौ हस्ते येषां ते
वृषपाणयोऽश्ववाराः तीत्रान् घोषान् जय-जयेति शब्दान्
कृणवते कुर्वन्ति । अश्वः अपि रथेभिः रथैः सह वाजयन्तः
गच्छन्तः सन्तस्तीत्रान् घोषान् वृषाशब्दान् कुर्वन्ति शत्रून्
क्षिणन्ति नाशयन्ति च । कौटुशाः अश्वः प्रपदैः पादाद्यैः
खुरैः अमित्वान् रिपून् अवक्रामन्तः आक्रामन्तः । अनपव्य-
यन्तः व्यय क्षये अदन्तसुरादिः अपव्ययन्ति ते अपव्ययन्तः
न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तः अनश्यन्तः समर्थाः । वज्र गतो
स्वार्थे णिच् वाजिनः ॥ ४४ ॥

रथ॒वाहनं॑ ह॒विर॑सु नाम॒ वत्रायु॑धं
नि॒हित॑मस्य॒ वर्म॑ । तत्रा॒ रथ॑मुप॒ शर्म॑ स॒देम
वि॒श्वाहा॑ व॒यम् सु॑म॒नस्य॑मानाः ॥ ४५ ॥

शकटद्वारा रथः स्तूयते । अस्वानसौ रथवाहनं नाम रथं
वहतीति रथवाहनम् वाजपेथेऽनसि रथस्मारोष्यमाणत्वात् ।
तथास्य हविः हविर्धानं नाम पृषोदरादित्वादुत्तरार्धलोभ्यः ।
यत्रानसि अस्य योर्दुर्वर्मं आयुधं च निहितं स्थापितम् तत्रा-
नसि वयं रथमुपसदेम उपसादयामः । कौटुशं रथं शर्मं
सुखकरम् । कौटुशा वयम् विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः
शोभनं मनो येषां ते सुमनसः असुमनसः सुमनसो भवन्ति :

सुमनस्वन्ते ऋशादिभ्यो भुव्यच्चेरिति [पा० ३, १, १२]
 क्वाङ् ततः शानच् अनुक्लृप्तचित्ता इत्यर्थः । तत्रेत्यस्य संहि-
 तायां निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] दीर्घः ॥ ४५ ॥

स्वादुषुसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रे-
 श्रितः शक्तीवन्तो गभीराः । चित्रसेना इषु-
 बला अमृधाः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः
 ॥ ४६ ॥

रथगोपान् स्त्रीति । ईदृशा नरा अस्माकं रथं गोप्तारो
 भवन्त्विति शेषः । कौदृशाः स्वादुसंसदः स्वादु सुखं यथा तथा
 संसोदन्ति ते स्वादुसंसदः । पितरः पान्ति ते पितरः रक्षि-
 तारः । वयोधाः वयोऽन्नमायुर्वा दधति धारयन्ति वयोधाः ।
 कृच्छ्रेश्रितः इत्येकं पदम् कृच्छ्रे कष्टे श्रीयन्ते सेवन्ते कृच्छ्रे-
 श्रितः कर्मणि क्लिप् अलुक् सप्तम्याः दुःखे सति आश्रयणयोम्याः
 दुःखनाशकत्वात् यद्वा सप्तमी द्वितीयार्थे कृच्छ्रे श्रयन्ति
 कृच्छ्रेश्रितः दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः । शक्तीवन्तः
 शक्तिः सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते । अमृधरश्चिमती-
 त्यादिप्रातिशाख्यसूत्रेषु [३, ६, २.] शक्तिशब्दस्य दीर्घः ।
 गभीराः गम्भीरबला गम्भीरप्रज्ञाश्च । चित्रसेनाः चित्रा नाना-
 विधा सेना येषां ते । इषुबलाः इषुभिर्वाणैर्बलं येषां ते ।
 अमृधाः ऋधाः मृदवो न भवन्त्वमृधाः कठिनाङ्गा उग्रशासना
 वा । सतोवीराः इत्येकं पदम् सतोऽन्नमेधयाजिनो वीराः
 शूराः यद्वा सतो विश्वमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः विविध-
 मौरयन्तीति वीराः षष्ठ्या अलुक् । उरवः विशालाः पृथुजघ-
 नोरस्ता इत्यर्थः । व्रातसाहाः व्रातान् शूरसमूहान् सहन्ते-

ऽभिवन्ति ते व्रातसहाः पचाद्यच् अभिमातिपृतनेत्यादिना
[प्रातिशा० ३, ६, २७] सूत्रेण सहतेरुपधादीर्घः ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो
द्यावापृथिवी अनेहसा । पूषा नः पातु दुरि-
ताहृताहृधो रक्षा माकिर्नी अवशंस ईशत
॥ ४७ ॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान्
पान्तु रक्षन्तु पात्वित्यस्यार्थवशाद्दचनव्यत्ययः कार्यः । पितरः
च पान्तु । कौटुशाः सोम्यासः सोम्याः सोमसम्पादिनः सोम-
पानयोग्या वेत्युभयोर्विशेषणम् । द्यावापृथिवी द्यावाभूमौ नः
पाताम् । कौटुश्या शिवे कल्याणकारिण्यौ । अनेहसा अने-
हसौ नास्ति एहोऽपराधो ययोस्ते अपराधनिवर्तिके । किञ्च
पूषा सूर्यो नोऽस्मान् दुरितात् पातु । एवं परोक्षेणोक्ता प्रत्यक्ष-
माह हे ऋताहृधः ! ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतसृधः
देवाः संहितायामृतस्य दीर्घः रक्ष रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः ।
माकिः मा कश्चन अवशंसः पापौ नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं मा
करोतु वयं दुष्टवशा मा भूमेत्यर्थः । अवं पापं शंसति वक्ति
प्रकाशयति वाघशंसः दुष्टः । ईशतेति वचनव्यत्ययः ॥ ४७ ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः
संनडा पतति प्रसूता । यत्रा नरः सं च वि
च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यत्सन् ॥४८॥

हाभ्यामिषुं स्तौति आद्या त्रिष्टुप् अन्यानुष्टुप् । या इषुः ।
सुपर्णं पक्षिपिच्छं वस्ते परिधत्ते वस परिधाने शोभनं पर्णं
पिच्छं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः सौपर्णम् । तत्र

कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति [निरु० २, ५] यास्कोक्तेः सुपर्ण-
शब्देन तत्पिच्छं गृह्यते वाणपुच्छे पिच्छस्यारोप्यमाणत्वात्
किञ्च अस्या इषोः दन्तः फलं मृगः मृगयतेऽन्विष्यति रिपून्
हन्तुमिति मृगः मृग मार्गणे चुरादिरदन्तः पचाद्यच् मृगां
मृगयतेरिति [निरु० ८, १८] यास्कः शल्यं हि वेध्यं मृग-
यते । किञ्च या इषुः गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः सन्नद्धा बद्धा
प्रसूता धनुषता प्रेरिता सती पतति शत्रुबलं प्रति गच्छति ।
किञ्च यत्र नरो योद्धारः सन्द्रवन्ति च सम्यक् गच्छन्ति विद-
वन्ति च विविधं प्रसरन्ति चो समुच्चये तत्र रणे इषवः वाणाः
अस्त्रभ्यं शर्मं सुखं यंसन् यच्छन्तु यमु उपरमे लेटि तिप
इलोपेऽडागमे सिब्वहलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिवागमं
यंसन्निति रूपम् सुखं ददतु ॥ ४८ ॥

ऋजी॑ते॒ परि॑वृड्धि॒ नोऽश्मा॑ भवतु नस्त-
नूः । सोमो॑ अधि॒व्रवी॑तु नोऽदि॑तिः शर्म॑ यच्छतु
॥ ४८ ॥

ऋजुः सरला इतिर्यस्याः सा ऋजीतिः टिलोप आर्षः ।
हे ऋजीते ऋजुगामिनि ! हे इषो ! नोऽस्मान् परिवृड्धि
परिवर्जय अस्मासु मा पतेत्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं तनूः शरो-
रम् अश्मा पाषाणतुल्यदृढा भवतु । सोमः नोऽस्मानधिब्रवीतु
अधिकान् वदतु । अदितिः देवमाता शर्मं सुखं यच्छतु ददातु
॥ ४८ ॥

आज॑ङ्गन्ति॒ सान्वे॑षां॒ जघन॑र॥ उप-
जिघ्र॑ते । अश्व॑जनि॒ प्रचे॑तसोऽश्वान्॒ समत्सु॑
चोदय ॥ ५० ॥

अनुष्टुप् । कथा स्तूयते अज्ञ गतो ज्ञेयस्य च । अज्ञाः
अज्यन्ते क्षिप्यन्ते यथा सा अज्ञाजनी हे अज्ञाजनि कथे !
समस्तु संग्रामेषु त्वमज्ञानं चोदय प्रेरय जयाय कौटुशानज्ञानं
प्रचेतसः प्रकृष्टं शूरं चेतो मनो येषां ते । हे कथे ! यथा
त्वयाश्ववारा एषामज्ञानां सानु सानूनि सानुतुल्यानि मांसो-
पचिताङ्गानि आजङ्गन्ति वचनव्यत्ययः आङ्गन्ति ताडयन्ति
जघनान् कटिभागान् उपजिघ्रते निघ्नन्ति । तुरङ्गारोहा
यथाज्ञानं वशयन्ति सा त्वमज्ञानं प्रेरयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अष्टिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेति
परिबाधमानः । हस्तघ्नो विश्वो वयुनानि
विद्वान् पुमान् पुमांसं परिपातु विश्वतः ॥ ५१ ॥

हस्तघ्नः स्तूयते । सप्त त्रिष्टुभः हस्तो स्थितो हन्ति
हस्तघ्नः खेटकः यद्वा हस्तं हन्ति प्राप्नोति हस्तघ्नः प्रकोष्ठ-
त्राणम् पुमांसं विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु । किञ्चूतो
हस्तघ्नः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान्
जानन् । तथा पुमान् पुंस्त्वयुक्तः शूर इत्यर्थः । यो हस्तघ्नो
भागैः स्वशरीरावयवैः कृत्वा बाहुं पर्येति हस्तं वेष्टयति क
इव अष्टिरिव यथाहिः सर्पो भोगैः स्वदेहैः हस्तादिकं वेष्ट-
यति । कौटुशः ज्यायाः हेति वाणं शत्रुप्रेरितम् परिबाध-
मानः निवर्त्तयन् खेटकपक्षे प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेति
प्रहारं निवारयन् ज्याघातस्व निवारकत्वात् ॥ ५१ ॥

वनस्पते वाड्वुो हि भूया अस्मात्सखा
प्रतरणः सुवीरः । गोभिः सङ्गृहो असि वीड-
यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ ५२ ॥

तिस्र ऋचो रथदेवताः । हे वनस्पते वनस्पतिविकार
काष्ठमय रथ ! कृत्स्नवन्निगमः [निरु० २, ५] त्वं वीडुङ्गः
दृढाङ्गो भूयाः भव वीडूनि अङ्गानि यस्य । क्रीटशः अस्मत्सखा
अस्माकं मित्रभूतः । प्रतरणः प्रतरति संग्रामपारं गच्छति
प्रतरणः । सुवीरः शोभनो वीरो रथो यत्र । किञ्च हे रथ !
यतः त्वं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः सन्नद्धः बहोऽसि अतो वोड-
यस्व आत्मानं स्तम्भय । किञ्च ते तवास्थाता आरोढा रथो
जेत्वानि जेतव्यानि रिपुधनानि जयतु हि पादपूरणः ॥ ५२ ॥

दिवः पृथिव्याः पर्याज उद्भृतं वनस्पतिभ्यः
पर्याभृतं सहः । अपामोऽमानं परि गोभि-
रावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ ५३ ॥

हे अध्वर्यो ! त्वं हविषा कृत्वा रथं यज । क्रीटशं
रथम् दिवः द्युलीकात् पृथिव्याः भूमेः सकाशात् पर्युद्भृतं
समन्तादुद्भृतम् अोजः तेजः । तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः
पर्याभृतं समन्तादाहृतमानीतं सहः बलम् । तथा अपां
जलानामोऽमानं तेजः सारभूतम् अोजः बलतेजसोरिति धातोः
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] मनिन् अोज-
यति बलिनं करोतीति ओऽमा तम् । द्यावाभूमिवृक्षज-
लानां तेजश्चतुष्टयेन निर्मितमित्यर्थः । तथा गोभिः किरणैः
पर्यावृतं वेष्टितम् तेजोनिर्मितत्वात् यद्वा गोभिः चर्मभिर्देष्टि-
तम् । तथा इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रवज्राज्जातमित्यर्थः इन्द्रा यदा
वृत्राय वज्रं प्रजहार तदा वृत्रशरीरकाठिन्येन प्रतिहतं
चतुर्धा जातम् यूपः स्फुरः रथः शरश्चेति चतुःखण्डाः तत्र
यूपस्फुरौ विप्रैर्गृहीतौ रथशरौ नृपैरिति श्रुतिकथानुसन्धेया

इन्द्रो ह यत्र हवाय वर्षं प्रजहारेत्युपक्रम्य रथस्तृतीयमित्य-
भिधाय रथेन शरेश चेति राजन्यबन्धव इति श्रुतेः [१, २,
४, १—२] ईदृशं रथं यजेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो
वरुणस्य नाभिः । सिमां नो हव्यदातिं जुषाणो
देव रथं प्रति हव्या गृभाय ॥ ५४ ॥

हे रथ ! हे देव ! स त्वं हव्या हवींषि प्रतिगृभाय
प्रतिगृहाण । कोदृशः त्वम् इन्द्रस्य वज्रः वज्रोत्पन्नत्वात् ।
मरुतामनीकं सुखं मुख्यः देवानां जयप्रापकत्वात् । मित्रस्य
देवस्य गर्भः गीर्यते स्तूयते गर्भः गृणातेर्भप्रत्ययः सूर्येण स्तूय-
मानः । वरुणस्य नाभिः नभ्यतेऽरिर्हन्यतेऽनेनेति नाभिः नभ
हिंसायाम् इण्प्रत्ययः वरुणस्य इननसाधनम् । नोऽस्माक-
मिमां हव्यदातिं हविषो दानं जुषाणः सेवमानः । सिमा-
मित्यत्र सोऽचि लोपे चेट्पादपूरणमिति [पा० ६, १, १३४]
सन्धिः । गृभाय गृह्णातेर्हलः शानज्जावित्यनुवृत्तौ [पा०
३, १, ८३] इन्द्रसि शायजपीति [पा० ३, १, ८४] हो परि
श्राप्रत्ययस्य शायजादेशः इत्य भञ्ज ॥ ५४ ॥

उपश्लासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनु-
तां विष्टितं जगत् । स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण
देवैर्दूराद्वीयो अपसेधु शत्रून् ॥ ५५ ॥

मित्र ऋचा दुन्दुभिदेवत्याः । हे दुन्दुभे ! स त्वं पृथिवी-
मुत द्यामन्तरिक्षमपि उपश्लासय उपशब्दय शक्तिः शब्दार्थः
विष्टितं विविधं स्थितं जगत् स्थावरजङ्गमाककं विश्वम् पुरुत्रा
बहुधा ते त्वां मनुतां जानासु दुन्दुभिर्नदतीति । स त्वं

दूराद्वीयः अतिदूरं शत्रूनपसेध अपनमय अत्यन्तं दूरं द्वीयः
स्थूलदूरेति [पा० ६, ४, १५६] रेफलोपपूर्वगुणौ । कौटुशः
त्वम् इन्द्रेण देवैश्च सजूः प्रीतियुक्तः ॥ ५५ ॥

आक्रन्द्य बलमोजो न आधा निष्टनिहि
दुरिता बाधमानः । अपप्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना
दूत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्व ॥ ५६ ॥

हे दुन्दुभे ! त्वं बलं शत्रुसैन्यमाक्रन्द्य रोदय पलायध्वं
मदीयाः सर्वे हता इत्यादिदानरवं कारयेत्यर्थः । नाऽस्माक-
मोजः तेजः आधाः आधेहि देहि । दुरिता दुरितानि
पापानि बाधमानो निराकुर्वन् सन् निष्टनिहि शब्दं कुरु
स्तन शब्दे चुरादिरदन्तः । किञ्च इतोऽस्मत्सेनायाः सकाशात्
दुच्छुनाः दुच्छुनः दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छुानः तान् दुष्टान्
शुनः श्वसदृशान् शत्रूनपप्रोथ नाशय प्रथतिर्नाशनार्थः । यतः
त्वमिन्द्रस्य मुष्टिः अस्मि मुष्टिवदङ्गभूतोऽस्मि अतो वीडयस्व
आत्मानमस्मान् दृढय ॥ ५६ ॥

आमूर्ज प्रत्यावर्त्तये माः केतुमद् दुन्दुभि-
र्वावदीति । समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्मा-
कमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र ! अमूः शत्रुसेनाः त्वमा अज समन्तात्परिधिप
अज गतिक्षेपणयोः । यतो दुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञावत् यथा
वावदीति अत्यन्तं वदति अत इमाः अस्मत्सेनाः प्रत्यावर्त्तय
जयं प्रापय्य प्रत्यानय । किञ्च नोऽस्माकं नरः योधाः सश्वरन्ति
कौटुशा नरः अश्वपर्णाः अश्वस्येव पर्णाः पतनं येषां ते । किञ्च
अस्माकं रथिनः रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु ॥ ५७ ॥

आग्ने॒यः कृ॒ष्णाग्री॑वः सार॒स्वती॑ मे॒षी ब॒भ्रुः
 सौ॒म्यः पौ॒ष्णः श्या॒मः शि॒तिपृ॑ष्ठो बा॒र्हस्प॒त्यः
 शि॒ल्पो वै॑श्व॒देव॑ ऐ॒न्द्रोऽरु॒णो मा॒रु॒तः क॒ल्माष॑
 ऐ॒न्द्रा॒ग्नः स॒ंहितो॑ऽधो॒रामः॑ सा॒वि॒त्रो वा॒रु॒णः
 कृ॒ष्णा॒ एक॑शि॒तिपा॒त् प॑त्वः ॥ ५८ ॥

अश्वमेधे श्रुतिरस्ति इति त्वेवैते एकादशिन्यावालभेतेति
 [१३, ५, १, ३] तयोरेकादशिन्योः पशवस्तद्देवताश्च कण्डिका-
 काहयेनोच्यन्ते तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रतिपा-
 दकानि न तु मन्त्राः । कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णाग्रीवः पशु-
 राग्नेयः अग्निदेवत्यः १, मेषी सारस्वती सरस्वतीदेवताका २,
 बभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः ३, श्यामः कृष्णवर्णः
 पौष्णः पूषदेवत्यः ४, शिति श्यामं पृष्ठं यस्य स शितिपृष्ठः
 बर्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्यः ५, शिल्पो विचित्रवर्णो वैश्वदेवः
 विश्वदेवदेवत्यः ६, अरुणः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः ७, कल्माषः
 कर्कुरो मारुतः मरुद्देवत्यः ८, संहितः दृढाङ्गः ऐन्द्राग््नः इन्द्रा-
 ग्निदेवत्यः ९, अधोरामः अधीदेशे श्वेतः सावित्रः सवितृदेवत्यः
 १०, एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स एकशितिपात् एकपदे
 श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः
 वरुणदेवत्यः ११, एवमेकादश जाताः ॥ ५८ ॥

आग्ने॒योऽनी॑कव॒ते रोहि॑ताञ्जिर॒न॒ड्वा॒न॒धो-
 रा॑मी सा॒वि॒त्रौ पौ॒ष्णौ र॑ज॒तना॑भी वैश्व॒देवौ
 पि॒शंगौ॑ तू॒परौ मा॒रु॒तः क॒ल्माष॑ आग्ने॒यः कृ॒ष्णो-
 ऽजः॑ सार॒स्वती॑ मे॒षी वा॒रु॒णः प॑त्वः ॥ ५९ ॥

द्वितीयैकादशिनोपशुदेवानाह । रोहितो रक्तोऽश्विस्त्रि-
लको यस्य सोऽनडान् वृषभोऽनीकधतेऽग्नये आलभ्यः अनीकं
मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीकवान् तस्मै १, अधोरामी अधो-
भागे खेती द्वौ पशू सावित्री सवितृदेवतौ २, ३, रजतवर्णा
नाभिर्ययोस्ती रजतनाभौ द्वौ पौष्णी पूषदेवत्यौ ४, ५, पिशङ्गो
पीतौ तूपरौ निःशृङ्गौ वैश्वदेवौ विश्वदेवत्यौ ६, ७, कल्पाषः
कर्बुरो मारुतः ८, कृष्णः श्यामोऽजो मेषः आग्नेयः अग्नि-
देवत्यः ९, मेषी सारस्वती १०, पेतवः वेगवान् वरुणदेवत्यः
११, एवमेकादश ॥ ५८ ॥

अग्नये^१ गायत्राय^२ त्रिवृते^३ राथन्तरायाष्टाक-
पाल^४ इन्द्राय^५ वैष्टुभाय^६ पञ्चदशाय^७ बाह्वृता-
यैकादशकपालो^८ विप्रवेभ्यो^९ देवेभ्यो जागतेभ्यः
सप्तदशेभ्यो^{१०} वैरूपेभ्या^{११} द्वादशकपालो मित्रावरु-
णाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां^{१२} वैराजाभ्यां
पयस्या बृहस्पतये^{१३} पाङ्क्त्याय^{१४} त्रिणवाय^{१५} शाकुराय^{१६}
चरुः सवित्र औषिहाय^{१७} त्रयस्त्रिंशाय^{१८} रैवताय^{१९}
द्वादशकपालः प्राजापत्यश्च^{२०} सरदित्ये^{२१} विष्णुपत्नौ
चरुः अग्नये^{२२} वैश्वानराय^{२३} द्वादशकपालोऽनुमत्या
अष्टाकपालः ॥ ६० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम् ॥

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथान्विषोमीयस्व पशुपुरोडाशमनुदिशामावेष्टीनिर्व-

पतीत्युपक्रम्य तदाहर्दशहविषमन्त्रामिष्टिं निर्बपेदिति
 श्रुत्या दशहविष्णावैष्टिसंज्ञेष्टिः कथिता तस्या देवता
 हवींषि चाह । इमान्यपि ब्राह्मणवाक्यानि न मन्त्राः ।
 अग्नयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः अष्टसु कपालेषु संस्तुतो-
 ऽष्टकपालः तद्धितर्योत्तरपदसमाहारे चेति [पा० २, १,
 ५१] समासः अष्टनः कपाले हवींषीति [पा० ६, ३, ४६
 वा० २] अष्टन्शब्दस्य दीर्घः । कौटुशायग्नये गाय-
 त्राय गायत्र्या सुताय त्रिहृते त्रिहृत्स्तोमिन सुताय राथन्त-
 राय रथन्तरसान्ना सुताय १, इन्द्राय एकादशकपालः पुरो-
 डाशः समासः पूर्ववत् । कौटुशाय इन्द्राय त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा
 सुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमसुताय बार्हताय बृहत्साम-
 सुताय २, विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरोडाशः । कौटु-
 श्रेभ्यः जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदश-
 स्तोमस्तुतेभ्यः वैरूपेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः ३, मित्रावरुणाभ्यां
 पयस्या पयसि श्रितः चरुः । कौटुशाभ्यामानुष्टुभाभ्याम्
 अनुष्टुभा सुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविंशस्तोमसुताभ्याम्
 वैराजाभ्यां वैराजसामसुताभ्याम् ४, बृहस्पतये चरुः । कौटु-
 शाय पाङ्क्ताय पङ्क्तिच्छन्दसा सुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तो-
 मस्तुताय शाङ्कराय शाङ्करसामस्तुताय ५, सवित्रे द्वादश-
 कपालः पुरोडाशः । कौटुशाय सवित्रे औष्णिहाय उष्णिक्छ-
 न्दसा सुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमसुताय रैवताय
 रैवतसामस्तुताय ६, एवं छन्दःस्तोमसामसहितान् षट् देवा-
 ऋभिधाय चतुरः केवलानाह प्राजापत्यश्चरुः प्रजापतिदेवत्यश्चरुः
 कार्यः ७, विष्णुपेक्ष्यैः अदित्यै चरुरेव ८, वैश्वानराय वैश्वान-
 नरगुणविशिष्टायग्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९, अनुमत्यै
 देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः १०, दशहविषीवैष्टे

देवताहवींथपि अश्वमेधोपयोगित्वादुक्तानि समिधी अश्व-
माश्वमेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अनुक्तमध्याम्] ॥६०॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शिष्टाश्वमेधमन्त्रोक्तिर्गतोऽध्यायोऽहृद्विमतः ॥ २८ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

देव॑ सवितः॒ प्रसु॑व य॒ज्ञं प्रसु॑व य॒ज्ञप॑तिं
भगा॑य । दि॒व्यो ग॑न्ध॒र्वः क्षी॑त॒पूः क्षी॑तं नः पुनातु
वा॒चस्प॑ति॒र्वाच॑ नः स्वदतु ॥ १ ॥

तत्स॑वि॒तुर्व॑रे॒ण्यं भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि ।
धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दय॑त् ॥ २ ॥

इत उत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायी नारायणः पुरुषोऽपश्यत्
ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति ।
सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः ।
अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या
इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनो भवति
एकादशान्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे
वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् ॥ आच्येन सकृदगृहीतेन देव
सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति । तत्र
देव सवितः [११, ७] तत्सवितुः [३, ३५] इे व्याख्याते
॥ १ ॥ २ ॥

विश्वानि॑ देव सवितर्दुरि॒तानि॑ परा॒सुव॑ ।
यद्भ॒द्रं तन्न॑ आसु॑व ॥ ३ ॥

हे देव सवितः ! विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि
परासुव दूरे ममय । यद्भद्रं कल्पासं तन्नोऽस्मान् प्रति आसुव
आगमय ॥ ३ ॥

विभक्तारं॑ हवामहे॒ वसो॑श्चित्रस्य॒ राधसः॑ ।
सवितारं॑ नचक्ष॑सम् ॥ ४ ॥

वयं सवितारं हवामहे आह्वयामः किन्भूतं वसोः वासयि-
तुश्चित्रस्य नानाविधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विभज्य दाता-
रम् नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं यथायोग्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणे॑ ब्राह्मणं॒ क्षत्राय॑ राजन्यं॒ मरुद्भ्यो॑
वैश्यं॒ तपसे॑ शुद्रं॒ तमसे॒ तस्करं॑ नारकाय॒ वीर-
हणं॑ पाप्मने॒ क्लीवमा॑क्रयाय॒ अयोगं॑ कामाय
पुंसलूम॑ति॒क्रुष्टाय॑ मागधम् ॥ ५ ॥

अतः परं पुरुषमेधकाः पशवः आ अभ्यायसमाप्तेः । ततः
प्रतियूपमेकैकमेकादशिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचत्वारिंशत्-
संख्यानं पुरुषान् प्रकामोद्याय सदमित्यन्तानग्निष्टे यूपे नियु-
नक्ति इतरेषु यूपेष्वेकादशैकादश पुरुषान् वर्षायानुरुधमि-
त्यादीन्नियुनक्ति ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे शुष्टं नियु-
नज्मोति अग्निष्टे ब्राह्मणं प्रथमं नियुनक्ति । एवमग्रे सर्वेषां
यूपे एव बन्धनम् चतुर्थ्यन्तं देवतापदं द्वितीयान्तं पुरुषपदं
बोद्धव्यम् । क्षत्राय राजन्यं क्षत्रियम् २, मरुद्भ्यो वैश्यम् ३,
तपसे शुद्रम् ४, तमसे तस्करं स्तेनम् ५, नारकाय वीरहणं
नष्टाग्निं शूरं वा ६, पाप्मने क्लीवं नपुंसकम् ७, आक्रयायै
अयोगमयसो गन्तारम् ८, कामाय पुंसलूं व्यभिचारिणीम् ९,

अतिक्रुष्टाय मागधं मगधदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो जातं
वा १० ॥ ५ ॥

नृत्ताय॑ सूतं गी॒ताय॑ शै॒लूषं॑ ध॒र्माय॑ सभा-
च॒रं न॒रि॒ष्ठायै॑ भी॒मलं॑ न॒र्माय॑ रे॒भं ह॒साय॑
का॒रि॒मान॒न्दाय॑ स्त्रीष॒खं प्र॒मदे॑ कु॒मारी॑पु॒त्रं
मे॒धायै॑ रथ॒कारं॑ धै॒र्याय॑ त॒क्ष्णाण॑म् ॥ ६ ॥

नृत्ताय सूतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः ११, गीताय
शैलूषं नटम् १२, धर्माय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३,
नरिष्ठायै भीमलं भयङ्करम् १४, नर्माय रेभं शब्दकर्त्तारं वाचा-
टम् १५, हसाय कारिं करणविशिष्टम् १६, आनन्दाय स्त्रीषखं
स्त्रियाः सखायम् १७, प्रमदे कुमारीपुत्रं कानीनम् १८,
मेधायै रथकारं माहिष्येण करिष्यां जातम् १९, धैर्याय तक्ष्णाणं
सूत्रधारम् २० ॥ ६ ॥

तप॑से कौ॒ला॒लं मा॒यायै॑ क॒र्मारि॑ रू॒पाय॑
म॒णि॒का॒रं शु॒भे व॒पं श॑र॒व्याया॑ इ॒षुका॑रं
हे॒त्यै ध॑नु॒ष्का॒रं क॒र्मणे॑ ज्या॒का॒रं दि॒ष्टाय॑ रज्जु-
स॒र्जं मृ॒त्युवे॑ मृ॒ग्युम॑न्त॒काय॑ श्रु॒निन॑म् ॥ ७ ॥

तपसे कौलालं कुलालापत्यम् २१, मायायै कर्मारं लोह-
कारम् २२, रूपाय मणिकारं रत्नकर्त्तारम् २३, शुभे शुभाय
वपं वीजवप्तारम् २४, शरव्यायै इषुकारं पाणकर्त्तारम् २५,
हेत्यै धनुःकारं चापकारिणम् २६, कर्मणे ज्याकारं प्रत्यञ्चन-
कर्त्तारम् २७, दिष्टाय रज्जुसर्जं रज्जाः स्रष्टारं निर्मातारम् २८,

मृत्यवे मृगशुं मृगपाहम् २८, अन्तकाय श्वनिनं शुनो
नेतारम् ॥ ७ ॥

न दीभ्यः पौष्णिष्ठमञ्चीकाभ्यो नैषादं पुरुष-
व्याघ्राय दुर्मदं गन्धर्वाप्सरोभ्यो ब्राह्म्यं प्रयुग्भ्य
उन्मत्तं सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदमयेभ्यः कित-
वमीयंताया अकितवं पिशाचेभ्यो विदलकारीं
यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम् ॥ ८ ॥

नदीभ्यः पौष्णिष्ठं पुष्णिष्ठोऽन्त्यजः पुल्कसस्तटपत्यम् ३१,
अञ्चीकाभ्यो नैषादं निषादपुत्रम् ३२, पुरुषव्याघ्राय दुर्मदमु-
न्मत्तम् ३३, गन्धर्वाप्सरोभ्यो ब्राह्म्यं सावित्रीपतितम् ३४,
प्रयुग्भ्यः उन्मत्तम् ३५, सर्पदेवजनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते
जातानीति प्रतिपत् अतथाविधं विकलमित्यर्थः ३६, अयेभ्यः
कितवं द्यूतकारम् ३७, ईयतायै अकितवमद्यूतकृतम् ३८,
पिशाचेभ्यः विदलकारीं वंशविदारिणीं वंशपात्रकारिणीम्
३९, यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीं कण्टकी कर्म तत्कारिणीम्
४० ॥ ८ ॥

सन्धये जारं गेहायोपपतिमात्यै परि-
वित्तं निष्कृत्यै परिविविद्वानमराद्वा एदिधिषुः-
पतिं निष्कृत्यै पेशस्कारीं सञ्ज्ञानाय स्मरकारीं
प्रकामोदायोपसट् वर्णायानु रुधं बलायोपदाम्
॥ ९ ॥

सन्धये जारमुपपतिम् ४१, गेहाय उपपतिं व्यभिचारिणम्
४२, पाल्यै परिवित्तम् जडे कनिष्ठेऽनूटम् ४३, निष्कृत्यै परि-

विविदानम् अनूटे ज्येष्ठे ऊढवन्तम् ४४, आराद्धै देव्यै एदिधि-
 षुःपतिम् ज्येष्ठायां पुत्रग्रामनूढायामूढा एदिधिषुः तत्पतिम्
 ४५, निःकृत्यै पेशस्कारीं रूपकर्त्रीम् ४६, संज्ञानाय स्मरकारीं
 कामदीप्तिकरीम् ४७, प्रकामोद्याय तत्संज्ञाय देवाय उपसी-
 दतीत्युपसत् समीपस्थितस्तम् ४८, एतानग्निष्टे नियुनक्ति ॥
 अथ द्वितीये यूपे । वर्णाय अनुरुधम् अनुरुध्यतेऽनुसरतीत्यनु-
 रूत् तम् १, बलाय उपदाम् उपददातीत्युपदास्तीमुपायन-
 दातारम् ॥ ८ ॥

उत्सादेभ्यः कुञ्जं प्रमुदे वामनं द्वाभ्यः
 स्वामं स्वप्रायान्धमधर्माय बधिरं पवित्राय
 भिषजं प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शमाशिचायै प्रश्नि-
 मुपशिचाया अभिप्रश्निनं यर्यादायै प्रश्नविवा-
 कम् ॥ १० ॥

उत्सादेभ्यः कुञ्जं वक्राङ्गम् ३, प्रमुदे वामनं ऋस्त्राङ्गम् ४,
 द्वाभ्यः स्वामं सर्वदा जलक्लिन्ननेत्रम् ५, स्वप्राय अन्धं नैत्रहीनम्
 ६, अधर्माय बधिरं कर्णेन्द्रियहीनम् ७, पवित्राय भिषजं
 वैद्यम् ८, प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शं नक्षत्राणि दर्शयति तम् गण-
 कम् ९, आशिचायै प्रश्निनं प्रश्नवन्तम् शकुनादिप्रष्टारमित्यर्थः
 १०, उपशिचायै अभिप्रश्निनमभिप्रश्नवन्तम् ११ ॥ अथ तृतीये
 यूपे । मर्यादायै प्रश्नविवाकं कृतान् प्रश्नान् यो विविनक्ति ब्रूते
 स प्रश्नविवाकस्तम् १ ॥ १० ॥

अर्मेभ्यो हस्तिर्प जवायाश्वपं पुष्ट्यै गोपालं
 वीर्यायाविपालं तेजसेऽजपालमिरायै कौनाशं

कीलालाय सुराकारं भद्राय गृहप० श्रेयसे
वित्तधमाध्यक्ष्यायानुत्तारम् ॥ ११ ॥

अर्मेभ्यो हस्तिपं गजपालकम् २, जवाय अश्वपं तुरगपाल-
कम् ३, पुष्टै गोपालं धेनुपालकम् ४, वीर्याय अविपालम् ५,
तेजसे अजपालम् ६, इरायै कीनाशं कर्षुकम् कीनाशः कर्षुके
यमे ७, कीलालाय सुराकारं मद्यक्तम् ८, भद्राय गृहपं
गृहपालकम् ९, श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तम्
धनकर्त्तारम् १०, आध्यक्ष्याय अनुत्तारं सारथ्यनुसारिणम् ११
॥ ११ ॥

भायै दर्वाहारं प्रभाया अग्नेधं ब्रध्नस्य
विष्टपायाभिषेक्तारं वर्षिष्ठाय नाकाय परि-
वेष्टारं देवलोकाय पेशितारं मनुष्यलोकाय
प्रकरितारं सर्वेभ्यो लोकेभ्य उपसेक्तारमव-
क्त्यै बधायोपमन्यितारं मेधाय वासःपल्पली
प्रक्रामाय रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थे यूपे । भायै दार्वहारं काष्ठानामाहर्त्तारम् १,
प्रभायै अग्न्येधम् अग्निमेधयतीति तमग्नेर्वधकम् २, ब्रध्नस्य
विष्टपाय सूर्यलोकाय अभिषेक्तारम् ३, वर्षिष्ठाय नाकाय
उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेषणकर्त्तारम् ४, देवलोकाय पेशितारम्
पेश अथयवे पिशतीति पेशिता तम् प्रतिमाद्यवयवकर्त्तारम्
५, मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् कृ विक्षिपे विक्षेप्पारम् ६, सर्वेभ्यो
लोकेभ्यः उपसेक्तारमुपसेचनकर्त्तारम् ७, अवक्त्यै बधाय उप-
मन्यितारमुपमन्यनकर्त्तारम् ८, मेधाय वासःपल्पलीम् वाससां

प्रक्षालनकर्त्तारम् पल्पूल प्रक्षालनच्छेदनयोः ८, प्रकामाय रजयित्रीं वस्त्राणां रङ्गकारिणीं नारोम् १० ॥ १२ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं वैरहत्याय पिशुनं विवि-
क्तये क्षत्तारमौपद्रष्ट्रायानुक्षत्तारं बलायानुच-
रं भूम्ने परिष्कन्दं प्रियाय प्रियवादिनमरिष्ट्या
अश्वसादम् स्वर्गाय लोकाय भागदुघं वर्षिष्ठाय
नाकाय परिवेष्टारम् ॥ १३ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं स्तेनस्येव हृदयं यस्य तम् ११ ॥ अथ पञ्चमे यूपे । वैरहत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् १, विविक्तये क्षत्तारं प्रतीहारम् २, औपद्रष्ट्राय अनुक्षत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३, बलाय अनुचरं सेवकम् ४, भूम्ने परिष्कन्दम् परितः स्कन्दति रेतः सिञ्चति तम् ५, प्रियाय प्रियवादिनं मधुरभाषिणम् ६, अरिष्ट्यै अश्वसादम् अश्वारोहम् ७, स्वर्गाय लोकाय भागदुघम् भागं दुग्धे भागदुघस्तम् विभागप्रदम् ८, वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ९ ॥ १३ ॥

मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय
योक्तारम् शोकायाभिसत्तारं क्षेमाय विमाक्ता-
रमुत्कूलनिकूलिभ्यस्त्रिष्टिनं वपुषे मानस्कृतम्
शौलायाञ्जनीकारिं निऋत्यै कोशकारिं यमा-
यासूम् ॥ १४ ॥

मन्यवे अयस्तापमयस्तापं लोहतापकम् १०, क्रोधाय निसरं नितरां सत्तारम् ११ ॥ अथ षष्ठे यूपे । योगाय योक्तारं योगकर्त्तारम् १, शोकाय अभिसत्तारं संमुखमागच्छ-

न्तम् २, श्रेमाय विमोक्तारं विमोचनकरम् ३, उत्कूलनिकू-
लेभ्यः त्रिष्ठिनम् त्रिषु तिष्ठतीति त्रिष्ठौ तम् विष्वादिषु स्थितं
शीलवन्तमित्यर्थः ४, वपुषे मानस्कृतं पूजाया अभिमानस्य
वा कर्त्तारम् सक् ह्यन्दसः ५, शीलाय आञ्जनीकारीम् अञ्ज-
नविद्याकर्त्रीम् ६, निऋत्यै कोशकारीं खड्गाद्यावरणं कोश-
स्तत्कारिणीं स्त्रियम् ७, यमाय असूम् न सूते सा असूः ताम्
वन्ध्याम् ८ ॥ १४ ॥

य॒माय॑ य॒म॒सू॒म॒य॒व॒भ्योऽव॑तोकाः संवत्स॒-
राय॑ प॒र्या॒यि॒णीं॑ प॒रि॒वत्स॒राया॑विजातामिदावत्-
स॒राया॑तीत्व॒रीमि॑द्वत्स॒राया॑तिष्क॒द्व॒री॑वत्स॒राय॑ वि-
ज॒र्ज॒राः॑ संवत्स॒राय॑ प॒लि॒क्तौ॑म॒भु॒भ्योऽजि॑नस॒न्धः॑
स॒ा॒ध्मे॒भ्यश्च॑र्म॒न्मम् ॥ १५ ॥

यमाय यमसूं युग्मप्रसवित्रीम् ८, अथर्वभ्योऽवतोकां
निरपत्याम् १०, संवत्सराय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद-
तीमनुक्रमज्ञाम् ११ ॥ अथ सप्तमे यूपे । परिवत्सराय अवि-
जाताम् अप्रसूताम् १, इदावत्सराय अतीत्वरीमत्यन्तं कुलटाम्
पुञ्जलो कुलटेत्वंरी २, इद्वत्सराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कन्दति
स्त्रवति इत्यतिस्कद्वरी स्कन्देर्वक्त्रतात् ङीमेफी ३, वत्सराय
विजर्जरां शिथिलशरीराम् ४, संवत्सराय पलिक्तीं श्वेतकेशाम्
५, ऋभुभ्यः अजिनसन्धं चर्मसन्धातारम् ६, साध्मेभ्यः चर्मन्धं
चर्माभ्यासकरम् ७ ॥ १५ ॥

स॒रो॒भ्यो धै॒व॒रमु॑ प॒स्था॒व॒रा॒भ्यो दा॑शं वैश॒-
ना॒भ्यो व॑न्दं नड्व॒सा॒भ्यः शौ॒ष्क॒सं प॒रा॒य॑

मा॒र्गा॒र॒म॒वा॒रा॒य॑' क्वे॒व॒र्तं॑ ती॒र्थे॒भ्य॑' आ॒न्दं॑ विष॒मे॒भ्यो॑
मै॒ना॒ल॑ स्व॒ने॒भ्यः॑ पर्ण॑कं गु॒हा॒भ्यः॑ कि॒रा॑त॒
सा॒नु॑भ्यो जम्भ॑कं प॒र्व॑ते॒भ्यः॑ कि॒म्पू॒रु॒षम् ॥१६॥

सराभ्यो धैवरं क्वैवर्त्तापत्यम् ८, उपस्थावराभ्यः दाशम्
दाश्ट दाने दातारम् दाशो धीवरो वा ८, वैशन्ताभ्यो वेन्दं
विन्दो निषादापत्यम् १०, नडुलाभ्यः शौष्कलं मत्स्यजौविनम्
शुष्कला मत्स्यस्तौर्जीवति तम् ११ ॥ अथाष्टमे यूपे । पाराय
मार्गारम् मृगादेरपत्यं मार्गारस्तम् १, अवाराय क्वेवर्तम् २,
तीर्थेभ्यः आन्दम् अदि बन्धने अदति आन्दस्तं बन्धनकर्त्तारम्
३, विषमेभ्यो मैनालम् अल् वारणे मौनानलति वारयति
जालैरसौ मौनालस्तदपत्यम् ४, स्वनेभ्यः पर्णकं भिक्तम् ५,
गुहाभ्यः किरातम् ६, सानुभ्यः जम्भकं जभि नाशने जम्भय-
तीति तम् हिंसकम् ७, पर्वतेभ्यः किम्पूरुषं कुक्षितनरम् ८
॥ १६ ॥

बी॒भ॒त्सा॒यै॑' पौ॒ल्क॒सं॑ वर्णा॒य॑ हि॒र॒स्य॒का॒रं॑
तु॒ला॒यै॑' बा॒णि॒जं॑ प॒श्चा॒दो॒षाय॑ ग्ला॒वि॒नं॑ वि॒ष्वे॑-
भ्यो भू॒ते॒भ्यः॑ सि॒ध्म॒लं॑ भू॒त्यै॑ जा॒गर॒ण॒म॒भू॒त्यै॑
स्व॒प॒न॒मा॒त्यै॑' ज॒न॒वा॒दि॒नं॑ बृ॒ह्म॒णा॑ अ॒प॒ग॒ल्भ॑
स॑रा॒य॑ प्र॒च्छि॒दम् ॥ १७ ॥

बीभत्सायै पौल्कसं पुल्कसापत्यम् ८, वर्णाय हिरस्यकारं
स्वर्णनिष्पादकम् १०, तुलायै बाणिजं बणिगपत्यम् ११ ॥
अथ नवमे यूपे । पश्चादोषाय ग्लाविनं ग्लौ हर्षक्षये अष्ट-
ष्टम् १, विष्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं सिधास्यरोगवन्तम् ३,

भूत्यै जागरणं जागरुकम् ३, अभूत्यै स्वपनं शयालुम् ४, आत्यै जनवादिनं जनान् वदति तम् ५, व्यष्टेय अपगल्भम् ६, संशराय प्रच्छिदं प्रच्छेदनकर्तारम् ७ ॥ १७ ॥

अक्षराजाय कितवं कृतायादिनवदशं त्रेता-
यै कल्पिनं हापरायाधिकल्पिनामास्कन्दाय
सभास्थाय मृत्युवे गोव्यच्छमन्तकाय गोघातं क्षुधे
यो गां विक्रान्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति दुष्कृ-
ताय चरकाचार्यं पापने सैलगम् ॥ १८ ॥

अक्षराजाय कितवं धूर्तम् ८, कृताय आदिनवदशम्
आदिनवो दोषस्तं पश्यति तथाभूतम् ९, त्रेतायै कल्पिनं
कल्पकम् १०, हापराय अधिकल्पिनम् अधिकल्पनाकर्तारम्
११ ॥ अथ दशमे यूपे । आस्कन्दाय सभास्थाय सभायां
स्थिरम् १, मृत्युवे गोव्यच्छं गाः प्रति गमनशीलम् २, अन्त-
काय गोघातं गवां हन्तारम् ३, क्षुधे यो गां विक्रान्तं भिक्ष-
माण उपतिष्ठति यः पुमान् गां विक्रान्तं चिन्दन्तं भिक्ष-
माणो याचमानः उपतिष्ठते तं याचितारं क्षुधे देव्यै आल-
भेत ४, दुःकृताय चरकाचार्यं चरकाणां गुरुम् ५, पापने
सैलगं सीलगो दुष्टस्तदपत्यम् ६ ॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्कृताया अस्तनं घोषाय भ्रमन्ताय
बहुवादिनमन्ताय मूकं शब्दायाडम्बराघातं
महसि वीणावादे क्रोशाय तूणवधमवरस्पराय
शङ्खध्वं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपम्
॥ १९ ॥

प्रतिशुक्तायै अर्त्तनं दुःखिनम् ७, घ्राषाय भवं जल्पकम् ८, अन्ताय बहुवादिनम् ९, अनन्ताय मूकं वाग्विकलम् १०, शब्दाय आडम्बराघातम् आडम्बरमाहन्ति तम् कोलाहल-
कर्त्तारम् ११ ॥ अथैकादशे यूपे । महसे वीणावादं वीणा-
घादनकर्त्तारम् १, क्रोशाय तूणवधम् तूणवं वाद्यविशेषं धमति
तथाभूतम् २, अवरस्मराय शङ्खध्वं शङ्खवादकम् ३, वनाय
वनपं वनपालकम् ४, अन्यतोऽरण्याय दावपं वनवह्निपम् ५
॥ १८ ॥

न॒र्माय॑ पुँश्च॒लूँ ह॑साय॒ कारि॑ याद॑से शा-
ब॒ल्यां ग्रा॑म॒ण्यं ग॑ण॒कम॑भि॒क्रोश॑कं॒ तान्म॑ह॒से
वी॒णावा॑दं पा॒णिघ्नं॑ तू॒णव॑ध॒मं तान्नु॒त्ताया॑न॒न्दाय॑
तल॒वम् ॥ २० ॥

नर्माय पुँश्चलूँ दुष्टां नारीम् ६, हसाय कारिं करणशीलम्
७, यादसे शाबल्याम् शबलः कर्त्तुरवर्णः तदपत्यभूतां स्त्रियम् ८,
ग्रामण्यं ग्रामनेतारम् ९, गणकं ज्योतिर्विदम् १०, अभिक्रा-
णकं निन्दकम् ११, तान् त्रीन्महसे जुष्टं नियुनज्मौति एका-
दशे यूपे आलभते ॥ एवं प्रतियूपमेकादशस्त्रोक्तदशसु नियुक्तेषु
षेऽधिक्रा अवशिष्टास्तान् समाप्तिपर्यन्तान् द्वितीयोच्छ्रिते यूपे
नियुनक्ति तांश्च वीणावादं पाणिघ्नमित्यादीन् रात्रौ कृष्णं
पिङ्गाक्षमित्यन्ताश्चतुर्दश ततोऽथैतानष्टौ विरूपानित्यष्टौ च
प्रागधादींश्चतुरः एवं षड्विंशतिं द्वितीये यूपे पूर्वाक्ता एका-
दश एवं सप्तत्रिंशत् । तानेवाह । वीणावादम् पाणिघ्नं
हस्ततालवादकम् तूणवधम् तान् त्रीन् नृत्ताय आलभते ३,
आनन्दाय तलवम् वा गतिगन्धनयोः गन्धनं हिंसा तलं

हस्तादितलं वाति वाद्यमुखं हन्ति स तलवस्तम् वाद्यवाद-
कम् ४ ॥ २० ॥

अग्नये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणं वायवे
चाण्डालमन्तरिक्षाय वंशनर्त्तिनं दिवे खल-
तिं सूर्याय हर्यं च नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं चन्द्र-
मसे किलासमङ्गे शुक्लं पिङ्गाक्षं रात्र्यै कृष्णं
पिङ्गाक्षम् ॥ २१ ॥

अग्नये पीवानं स्थूलम् ५, पृथिव्यै पीठसर्पिणं पीठनास-
नेन सर्पति गच्छति पीठसर्पी तं पङ्गुम् ६, वायवे चाण्डालं
चण्डालकर्माणम् ७, अन्तरिक्षाय वंशनर्त्तिनम् वंशेन नर्त्तन-
शीलम् ८, दिवे खलतिमलोमशिरस्कं खल्वाटमित्यर्थः ९,
सूर्याय हर्यं च हरितनेत्रम् १०, नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं कर्बूरवर्णम्
११, चन्द्रमसे किलासं सिधरोगवन्तम् १२, अङ्गे शुक्लवर्णं
पिङ्गाक्षम् १३, रात्र्यै कृष्णवर्णं पिङ्गाक्षम् १४ ॥ २१ ॥

अथैतानष्टौ विरूपाणालभतेऽतिदीर्घं चा-
तिङ्गस्वं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिशुक्लं
चातिकृष्णं चातिकुल्वं चातिलोमशं च । अशू-
द्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः । मागधः पुंस्र-
ली कितवः क्लीबोऽशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजा-
पत्याः ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

तत एतान् वक्ष्यमाणानष्टौ विरूपान् परस्परं विरुद्धरूपान् पशूनालभते । तानाह । अतिदीर्घम् अतिङ्गस्वम् अतिस्थूलम् अतिकृशम् अतिशुक्लम् अतिकृष्णम् अतिकुल्बं रोमरहितम् अतिलोमशं सर्वाङ्गव्यापिरोमाणम् । ते अष्टौ अशूद्राः अब्राह्मणाः शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः पशवो भवन्ति । तेऽष्टावपि प्राजापत्याः प्रजापतिदेवताः अष्टा उत्तमानालभत इत्युपक्रम्य ते वै प्राजापत्या भवन्तीति [१३, ६, २, ७—८] श्रुतेः । अत्र जातिनियमात् पूर्वेषु जातेरनियमः । वीणावादादयश्चतुर्दश अतिदीर्घादयोऽष्टौ एवं द्वाविंशतिः शेषाः । तथा मागधः पुंसली कितवः क्लीवः एते चत्वारोऽपि शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः प्रजापतिदेवताः पूर्वेः सहैते षड्विंशतिः ते सर्वे द्वितीययूपे नियोज्याः ॥ सर्वेषां नियोगानन्तरं तान्नियुक्तान् पुरुषान् सहस्रशीर्षा पुरुष इति [३१, १-१६] षोडशर्चेनानुवाकेन दक्षिणत उपविष्टो होत्ववदभिष्टीति । होत्ववदिति प्रथमोत्तमयोस्त्रिर्वचनम् ऋगन्तानां प्रणवेन सन्धानं च । यथा सहस्रशीर्षा पुरुषः—०ङ्गुलो३म् पुरुष एवेद५—० रोहतो३म् । एवमभिष्टीति । तत आलम्बनक्रमेण यज्ञादेवतं प्रोक्षणादि । ब्राह्मणादीनां पर्यम्बिकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणे इदं चत्वायेत्येवं सर्वेषां यथास्वस्वदेवतोद्देशेन त्यागः । ततः सर्वान् ब्राह्मणादीन् यूपेभ्यो विमुच्योत्सृजति । तत एकादशिनैः पशुभिः संज्ञपनादिप्रधानयागान्तं वनस्पतियागं कृत्वा प्राक् खिष्टकृतः अध्वर्युराण्यं संस्कृत्य सकृद्गृहीतमाण्यं गृहीत्वा ओम् पुरुषदेवताभ्यो ब्रह्मादिभ्यः आहवनीये जुहोति ओम् ब्रह्मणे स्वाहा १, चत्वाय स्वाहा २, मरुद्भ्यः ३, तपसे ४, तमसे ५, इत्याद्यध्यायान्तं सर्वदेवताभ्यः चतुरशीत्युत्तरगतसंख्याकाभ्यः तावतीष्टं ताहुतीर्हुत्वा खिष्टकृदादि उदवसानी-

यान्तं कर्म कृत्वान्ते यजमानः अयं ते योनिरिति मन्त्रेणात्स
 न्यग्नीन् समारोप्याद्वाः सम्भृत इति [३१, १७] पडृचेनानुवा
 केन सूर्यमुपस्थाय पश्चादनवलोकयन्नरण्यं गत्वा संन्यसेत्
 गार्हपत्येऽधरारणिमनुप्रहृत्याहवनीय उत्तरारणिमात्मन्नर्त्न
 समारोप्यारण्यं व्रजेदिति शाङ्खायनोक्तेः । यद्वि पुरुषमेधान
 न्तरं ग्राववासेच्छा तर्ह्युदवसानीयान्ते सायमाहुतो हुत्वारण्यो-
 रग्नीं समारोप्योत्तरनारायणेनार्कमुपस्थाय देवयजनमादीप
 गृहं व्रजेत् गृहे आगत्य निर्मथ्याग्निं स्थापयेत् यथेच्छं
 यज्ञानपि कुर्यात् । अयमपि पक्षोऽस्ति । तत् पुरुषमेधानन्तरं
 सन्नप्रास एव ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

त्रिंशोऽध्याये प्रकथिताः पशवो नरमेधिके ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

सहस्रश्रीर्षां पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 स भूमिं सर्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

रमाकान्तं गिरं नत्वा हिरण्यं शिवमम्बिकाम् । एकत्रिं
 शेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ कात्या० [२१, १, ११]
 नियुक्तान् ब्रह्माभिष्टीति होत्वदनुवाकेन सहस्रश्रीर्षेति ।
 अस्वार्थः । नियुक्तान् ब्राह्मणमित्यादिपशून् सहस्रश्रीर्षेत्यनु-
 वाकेन शोडशर्चेन ब्रह्मा स्तोति होत्वदिति त्रिः प्रथमाम्
 त्रिरुत्तमामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ का० [२१, १, १७-१८]
 त्रैधातव्यन्ते समारोप्यात्मन्नग्नी सूर्यमुपस्थायान्वाः सम्भृत
 इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्यवेयाद् प्राग्निं वाक्वि

वत्सन्नरख्योः त्रैधातवी उदवमानीयेष्टिः तदन्ते अयं ते
योनिरित्यग्नी आत्मनि समारोह्य तदुष्माणमास्ये प्रवेश्याद्भ्यः
सम्भृत इति षड्रुचेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाय पश्चादपश्यन् वनं
गत्वा ग्रामं नागच्छेत् वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे
वस्तुमिच्छन् अरख्योरग्नी समारोप्यार्कीपस्थानानन्तरं ग्रामे
गत्वा यज्ञान् कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । नारायण-
पुरुषदृष्टा जगद्बीजपुरुषदेवत्याः षोडश ऋचः पञ्चदशानुष्टुभः
षोडशी त्रिष्टुप् । ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य
परमात्मनोऽवयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्रोक्तास्तेषामवयवी पुरुषो-
ऽत्र स्तूयते । अव्यक्तमहटादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः
पुरुषान्न परं किञ्चिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टि-
रूपो ब्रह्माण्डदेहो विराजाख्योऽस्ति । कीदृशः सहस्रशीर्षा
सहस्रशब्दो बहुत्ववाचो । संख्यावाचकत्वे सहस्राक्ष इति
विरोधः स्यात् नेत्रं सहस्रद्वयेन भाव्यम् । ततः सहस्रम-
संख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षेऽङ्कन्दसीति [पा०
६, १, ६०] शिरःशब्दस्य शीर्षान्नादेशः शिरोग्रहणं सर्वावय-
वोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि
तद्देहान्तःपातित्वात् तस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम् एवमग्रेऽपि ।
सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः अक्षिग्रहणं, सर्वज्ञानेन्द्रियो-
पलक्षकम् । सहस्रपात् सहस्रं पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति
[पा० ५, ४, १४०] पादस्थान्त्यलोपः पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोप-
लक्षणम् । सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोकरूपां सर्वतः तिर्यक्-
जर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य स्पर्शोतिर्व्याप्तिकर्मा यद्वा भूमिशब्दो
भूतोपलक्षकः पञ्चः भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देगमध्य-
तिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डा-
दहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः यद्वा नाभेः सकाशाद्-

शाङ्गलमतिक्रम्य हृदि स्थितः नाभित इति कुतो लभ्यते कतम
 आत्मेत्युपक्रम्य सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति
 श्रुतेः विज्ञानात्मनो हृद्यवस्थानं कर्मफलोपभोगाय अन्तर्या-
 मिणो नियन्तृत्वेन तदुक्तम् [सुख० ३, १, १] हा सुपर्णा सयुजा
 सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहस्व-
 नम्रन्नन्यो अभिचाकशीति इति ॥ स पुरुषोऽत्र देवता । तथा
 च श्रुतिः [१३, ६, २, १] इमे वै लोकाः पूरयमेव पूरुषो
 योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि शीते तस्मात् पुरुष इति ॥ १ ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् ।
 उतामृतत्वस्थेऽशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

यत् इदं वर्त्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव यत् भूतमतीतं
 जगत् यच्च भाव्यं भविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव यथास्मिन्
 कल्पे वर्त्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः
 तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमिति भावः । उतापि
 च अमृतत्वस्य देवत्वस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत्
 यस्मात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन फलेन निमित्तभूत-
 नातिरोहति स्त्रोयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां
 जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात् पुरुष एव । प्राणिनां कर्मफल-
 भोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वसुत्वमित्यर्थः । यद्वा
 सर्वं पुरुषसेत्सर्हि परिणामीत्याशङ्क्याह अ-तत्वस्वामरण-
 धर्मस्थेशानः मुक्तोरीशः यो हि मोक्षेश्वरो नासौ स्त्रियत इत्यर्थः
 किञ्च यत् जीवज्जातमन्नेनातिरोहति उत्पद्यते तस्य सर्वस्य
 चेशानः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्राम उन्नः तस्वाग्नेद-
 स्थितेः इतः प्रदानाच्च देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २ ॥

ए॒तावा॑नस्य म॒हि॒मातो॑ ज्यायाँ॑श्च॒ पूरु॑षः ।
पादो॑ऽस्य॒ वि॒ष्वा भू॒तानि॑ त्रि॒पाद॑स्यामृतं॑ दि॒वि
॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्त्तमानकालसम्बद्धं जगद्यावदस्ति एता-
वान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो
विभूतिः न तु वास्तवं स्वरूपम् वास्तवपुरुषस्य अतः ब्रह्मान्
महिम्नो जगज्जालात् ज्यायान् च अतिशयेनाधिकः । एतदु-
भयं स्पष्टीक्रियते अस्य पुरुषस्य विष्वा सर्वाणि भूतानि काल-
त्रयवर्त्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं
त्रिपात्स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितम् तत् दिवि द्योतना-
त्मके स्वप्रकाशे स्वरूपेऽवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यान्नातस्य परब्रह्मणः इयत्ताया अभावात्
पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यम् तदापि जगदिदं ब्रह्मरूपापे-
क्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

त्रि॒पादूर्ध्वं॑ उ॒दैत् पूरु॑षः पादो॑ऽस्ये॒हाभ-
वत् पुनः॑ । ततो॑ वि॒ष्व॒ङ् व्यु॒क्रामत् साश॑नान-
श॒ने अ॒भि ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितब्रह्मरूपः 'अयमूर्ध्वं'
उदैत् अस्मादज्ञानकार्यात् संसारादबहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैर-
स्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्यास्य पादो लेशो जगद्रूपः
इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनराग-
च्छति । सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् [भग०
१०, ४२] विष्टभ्याहमिदं क्तत्कमेकांशेन स्थितो जगदिति ।
ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् विषु सब्रह्मस्यतीति

विष्वङ् देवतिर्यग्गादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान्
किं कृत्वा साशनानशने अभि अभिलक्ष्य अशनेन सह वर्त्त-
मानं साशनम् अशनादिव्यवहारोपेतं चेतनप्राणिजातम्
अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य
स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

ततो^१ विराड्जायत विराजो^२ अधि^३ पुरुषः ।
स जातो^४ अत्यरिच्यत^५ पश्चाद् भूमिमथो^६ पुरः^७
॥ ५ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तम् तदेव प्रपञ्चते । ततः
तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः विविधं
राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजः अधि विराड्देहस्यो-
परि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानो एक
एव पुमानजायत सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विरा-
ड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभि-
मानो देवतात्मा जीवोऽभवदित्यर्थः । एतच्चाथर्वणोत्तरताप-
नीये [ऋसिंहताप० २, ८] स्पष्टमुक्तम् । स वा एष भूतानी-
न्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वाच प्रविष्ट इव विहर-
तीति । किञ्च स जातो विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यत अतिरिक्तो
देवतिर्यगनुष्णादिरूपोऽभूत् पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं
ससर्जेति शेषः । अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः
ससर्ज पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वं हुतः सन्भृतं पृषटा-
ज्यम् । पशूँस्ताँश्च^१ क्रो वायुव्यानारण्या याम्वाश्च^२
ये ॥ ६ ॥

सर्वं ह्यते यस्मिन् स सर्वहुत् तस्मात् पुरुषमेधाख्यात्
यज्ञात् पृषदान्यं दधिमिश्रमाज्यं सञ्भृतम् सम्पादितम्
दध्याज्यादिभोग्यजातं सम्पादितमित्यर्थः पुरुषेणेति शेषः ।
तथा स पुरुषः वायव्यान् वायुदेवतान् तान् प्रसिद्धान् पशून्
चक्रे उत्पादितवान् अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशव इति श्रुतेः
अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्वत्वात् पशूनां वायुदेवत्वम् । तान्
कान् ये चारण्याः अरण्ये भवाः हरिणादयः ये च ग्रामभवा
गवाश्वाद्यस्तान् पशून् चक्रे ॥ ६ ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत् ऋचः सामानि
जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्त-
स्माद् जायत ॥ ७ ॥

सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्प-
न्नानि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरप्यजायत ।
ऋग्यजुःसामभिश्छन्दोभिश्च विना न सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

तस्माद्गवा अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः
॥ ८ ॥

तस्माद् यज्ञात् अशाः अजायन्त उत्पन्नाः तथा ये के
चाश्वातिरिक्ता गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोर्भाग-
यार्दन्ता येषां ते उभयदतः छान्दसं दार्धम् ऊर्ध्वाधोभागयो-
र्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा ह स्फुटं तस्मात् यज्ञात्
गावः च जज्ञिरे । किञ्च तस्मात् यज्ञात् अजावयः अजाः अव-
यस्य जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥ ८ ॥

तं यज्ञं वर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

यज्ञसाधने यज्ञशब्दः यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशु-
त्वमाभाव्य यूपे बह्वं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रीचन् प्रोक्षितवन्तः
प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः । कीदृशम् अग्रतः सृष्टेः पूर्वं
जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्माद्विराड्जायत
विराजो अधि पुरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा
अयजन्त मानसयागं निष्पादितवन्तः । के ते देवा इत्यत्राह
ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः ये च तदनु-
कूला ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ते सर्वेऽप्ययजन्त ॥ ९ ॥

यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमासीत् किं बाहू किमूरु पादा
उच्येते ॥ १० ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना
उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यत् यदा पुरुषं व्यदधुः
कालेनोदपादयन् तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन्
विविधं कल्पितवन्तः अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं बाहू
ऊरु चास्ताम् किञ्च पादौ उच्येते पादावपि किमास्तामि-
त्यर्थः ॥ १० ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः
कतः । ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो
अजायत ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तप्रश्नोत्तराख्याह । ब्राह्मणः ब्रह्मत्वजातिविशिष्टः

पुरुषोऽस्य प्रजापतेर्मुखमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । राजन्यः
क्षत्रियत्वजातिविशिष्टो बाह्व कृतः बाहुत्वेन निष्पादितः ।
तत् तदानीमस्य प्रजापतेः यत् यावूरू तद्रूपो वैश्यः सम्पन्नः
ऋरूभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां शूद्रत्वजातिमान्
पुरुषोऽजायत उत्पन्नः ॥ ११ ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजा-
यत । श्रोत्राद् वायुश्च प्राणश्च मुखाद् ग्निर-
जायत ॥ १२ ॥

यथा दध्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः
ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा
अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । मनसः सकाशात् चन्द्रमाः
जातः चक्षुः चक्षुषः सकाशात् सूर्य अजायत वायुः प्राणश्च
श्रोत्रात्कर्णादजायत मुखाद्ग्निरजायत ॥ १२ ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्षा द्यौः सम-
वर्त्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकां
२॥ अकल्पयन् ॥ १३ ॥

यथा प्रजापतेर्मनःप्रभृतयश्चन्द्रादीनकल्पयन् तथान्तरिक्षा-
दिलोकानित्याह नाभ्येति प्रजापतेः नाभेः सकाशात् अन्त-
रिक्षमासीत् शीर्षाः शिरसः द्यौः स्वर्गः समवर्त्ततोत्पन्ना
अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना श्रोत्राद्दिशः उत्पन्नाः
तथा तेनोक्तेन विधिना लोकान् भूरादीन् प्रजापतेः सका-
शादकल्पयन् कल्पितवन्तः फलदानोक्तुकाः क्राक्षा इति शेषः

यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
 वसन्तोऽस्यासीदाज्य' ग्रीष्म इध्मः शरहविः
 ॥ १४ ॥

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टि-
 सिद्धार्थं . वाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वरूपमेव मनसा
 हविष्टेन सङ्कल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञ-
 मतन्वतातनिषत तदानौमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमा-
 .सीत् आज्यत्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः एवं ग्रीष्मः इध्मः
 आसीत् ग्रीष्ममेवेधत्वेन सङ्कल्पितवन्तः तथा शरत् हविः
 आसीत् शरदमेव पुरोडाशादिहविष्टेन सङ्कल्पितवन्तः । पूर्वं
 पुरुषस्य हविःमामान्यरूपत्वेन सङ्कल्प्य अनन्तरं वसन्तादी-
 नामान्यादिविशेषरूपत्वेन सङ्कल्प्य इति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र
 कण्डिकाव्युत्क्रमोऽस्ति अस्यानन्तरं तं यज्ञम् [८] ततः
 तस्माद्यज्ञादिति [६] तिस्रः क्रमेणैव ततः सप्तास्यासन्निति
 [१५] क्रमोऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः
 कृताः । देवां यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं
 पशुम् ॥ १५ ॥

यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः
 मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं पशुमबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशु-
 त्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं [१४] पुरुषेण हविषेत्यु-
 क्तम् तदा अस्य सङ्कल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि छन्दांसि
 परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः औत्तर-
 वेदिकाः त्रयः आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपः तथा

च श्रुतिः गुह्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत् सूर्यमेव पुरु-
स्ताहोमार्गं करोतीति तत एते आदित्यसंहिताः सप्त परिध-
योऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । त्रिः सप्त त्रिगुणाः सप्त एकविंशति-
संख्याकाः समिधः कृताः द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः त्रय इमे
लोकाः असावादित्यः एते एकविंशतिरेकविंशतिदारुयुक्तेभ्यत्वेन
भाविताः । यद्वा सप्त समुद्राः क्षीरोदादयोऽस्य यज्ञस्य परि-
धयः आसन् भारतखण्डे यागा भवन्ति समुद्राणां परिधित्वम्
त्रिः त्रिगुणाः सप्त छन्दोवर्गाः समिधः कृताः गायत्र्यादीनि
सप्त अतिजगत्यादीनि सप्त कृत्यादीनि सप्तेति ॥ १५ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि
प्रथमान्यसन् । ते ह नाकं महिमानः सच-
न्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वप्रपञ्चेनोक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह । देवाः प्रजापतिप्राणरूपा
यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन सङ्कल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं
प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः तस्मात् पूजनात् तानि प्रसि-
द्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि
मुख्यानि भूतानि आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्त-
भागार्थः उक्त अद्योपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते ।
यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातनाः
विराडुपाधिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्-
प्राप्तिरूपं स्वर्गं ह एव ते महिमानः तदुपासका महात्मानः
सचन्त सचन्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति अडभावं आर्षः सृष्टेः
प्रवाहनित्यतां दर्शयति तदुक्तम् सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा-
पूर्वमकल्पयदिति ॥ १६ ॥

अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः
समवर्त्तताग्रे । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति
तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥ १७ ॥

इति पुरुषसूक्तानुवाकः । अद्भ्यः सम्भृत इत्युत्तरनारायणे-
नादित्यमुपस्थायेति [१३, ६, २, २०] षट् कण्डिका उत्तर-
नारायणम् । उपान्ये हे अनुष्टुभौ शेषास्त्रिष्टुभः आदित्यदे-
वत्याः । पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते ।
अद्भ्यः जलात् पृथिव्याः सकाशाच्च पृथिव्यर्पा ग्रहणं भूतपञ्च-
कोपलक्षकम् भूतपञ्चकात् यो रसः सम्भृतः पुष्टः तथा विश्वं
कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात् प्रीतिः यो रसोऽग्रे
प्रथमं समवर्त्तत समभवत् भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं
प्रति कारणत्वात् पुरुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्च भूतानि
तुष्टानि कालश्च ततस्तुष्टेभ्यः कश्चिद्रसविशेषफलरूप उत्तम-
जन्मप्रद उत्पन्न इत्यर्थः । तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन्
त्वष्टा आदित्यः एति प्रत्यहमुदयं करोति । अग्रे प्रथमं
मर्त्यस्य मनुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानं
देवत्वं मुख्यं देवत्वम् सूर्यरूपेण । द्विविधा देवाः कर्मदेवाः
आजानदेवाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः
सृष्ट्यादावुत्पन्ना आजानदेवाः । ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः ये
शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द
इति श्रुतेः [बृहदार० मा० ४, १, ३५] सूर्यादय आजान-
देवाः ॥ १७ ॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तम-
सः पुरस्तात् । तमेव विदित्वाति मृत्युमेति

नान्यः पन्थ' । विद्यतेऽय'नाय ॥ १८ ॥

एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमण्डलस्थमहं वेद जानामि इति ऋषेर्वचनम् । कीदृशमादित्यवर्णमादित्यस्येव वर्णो यस्य तम् । उपमान्तराभावात् स्त्रीपमम् तथा तमसः परस्तात् दूरतरम् तमोरहितमित्यर्थः तमःशब्देनाविद्योच्यते । तमेवादित्यं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परं ब्रह्म गच्छति । अयनायात्रयायान्यः पन्था मार्गः न विद्यते सूर्यमण्डलान्तःपुरुषमात्मरूपं ज्ञात्वैव मुक्तिः ॥ १८ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे' अन्तरजायमानो बहुधा विजायते । तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्युर्भुवनानि विष्ट्वा ॥ १९ ॥

हः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति यस्याजायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपं [परि] पश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनाति भूतजातानि तस्मिन् ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्युः स्थितानि । सर्वं तंदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यो देवेभ्य' आतपति यो देवानां पुरोहितः । पूर्वी यो देवेभ्यो' जातो नमो' रुचाय ब्राह्मणे ॥ २० ॥

यः प्रजापतिरादित्यरूपो देवेभ्योऽर्थायातपति स्वीतते यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकार्येष्वप्ये नीतः यश्च देवेभ्यः सक्वाशात् पूर्वः जातः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः । कीदृ-

शाय रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय इगुषधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः तथा ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मिः इजि-
टिलोपः ब्रह्मावयवभूताय वा ॥ २० ॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्ने तदब्रु-
वन । यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्
वशे ॥ २१ ॥

देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणो-
ऽपत्यमादित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्ने प्रथमं तत् वचो-
ऽब्रुवन् ऊचुः ब्राह्मो जाताविति [पा० ६, ४, १७१] निपातः ।
तत् किमत आह यो ब्राह्मणः हे आदित्य ! त्वा त्वामिवसुक्त-
विधिना उत्पन्नं विद्यात् जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा
वशे असन् वश्या भवन्ति आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भव-
तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे
नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इषान्निषा-
न्मामुं म इषाण सर्वलोकं म इषाण ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

ऋषिरादित्यं सुत्वा प्रार्थयते । हे आदित्य ! श्रीः लक्ष्मीश्च
ते तव पत्न्यौ जायास्त्वानीये त्वदग्ने इत्यर्थः । यया सर्वजना-
न्वयश्चीयो भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः सम्बद्धित्वर्थः । यया
लक्ष्यते दृश्यते जनैः सा लक्ष्मीः सौन्दर्यमित्यर्थः । अहोरात्रे तव
पार्श्वे पार्श्वस्थानीये । नक्षत्राणि गयनगाह्वाराः तव रूपम्

तवैव तेजसा भासमानत्वात् तेजसां गोलकः सूर्या नक्षत्राण्य-
म्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ
तव व्याक्तं विकामितमुखस्थानीये अश्रुवाते व्याप्नुतस्तौ
अश्विनौ अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ इमे हीदृष्टं सर्वमश्रुवाता-
मिति श्रुतेः । य ईदृशस्तं त्वां याचे इषान् कर्मफलमिच्छन्
सन् इषाण इच्छ इषु इच्छायाम् विकरणव्यत्ययः यदा इष
आभीक्ष्ण्ये क्रमादिः अन्नेच्छार्थः । किमेषणीयम् तत्राह अमुं
परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्त्वित्तीच्छा-
अमोघेच्छत्वादिष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इषाण सर्वलो-
कात्मकोऽहं भवेयमित्तीच्छेत्यर्थः मुक्तो भवेयमित्यर्थः सर्वं
खल्विदं ब्रह्म इति सामश्रुतेः ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

नरमेधोऽध्याय एष एकत्रिंशोऽयमीरितः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तद् चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः
॥ १ ॥

पुरुषमन्त्रा उक्ताः । अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्र वासु-
मच्छेत्यस्मात् प्राक् [३३, ५५] । स्वयम्बुब्रह्मदृष्टाः आत्म-
देवत्याः सप्तमेऽहनि आप्तोर्यामसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः
आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवतीत्युपक्रम्य सर्वं जुहोति सर्वस्यात्यै
सर्वस्यावरुह्ये इति श्रुतेः [१३, ७, १, ८] ॥ इ हे अनुष्टुभी ।
विज्ञानात्मा परेणात्मना विशिष्टोऽग्न्यादिष्वीतप्रोतत्वेनोपा-

स्योऽभिधीयते । अग्निः तदेव कारणं ब्रह्मैव आदित्यस्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव उ एवार्थे । शुक्रं शुक्लं तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव । ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि [स] प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥ १ ॥

सर्वे^१ निमेषा जञ्चिरे विद्युत्^२ः पुरुषा^३दधि^४ ।
नैन^५मूर्ध्वं^६ न तिर्य्यञ्च^७ं न मध्ये^८ परिजग्रभत् ॥२॥

सर्वे निमेषाः निमेषाः त्रुटिकाष्ठा घट्यादयः कालविशेषाः पुरुषात् अधि पुरुषसकाशाञ्जिरे । कीटृगात् पुरुषात् विद्युतः विशेषेण द्यातते विद्युत् तस्मात् । किञ्च कश्चिदपि एनं पुरुषमूर्ध्वमुपरिभागे न परिजग्रभत् परिगृह्णाति । एनं तिर्य्यञ्चं चतुर्दिक्षु न परि० मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः स एष नेति नेत्यात्मागृह्णी न हि गृह्यत इति श्रुतेः । जग्रभत् ग्रहेः शतरि जुहोत्यादित्वेन रूपम् ॥ २ ॥

न तस्य^१ प्रतिमा^२ अस्ति^३ यस्य^४ नाम^५ मय-
द्यशः^६ । हिरण्यगर्भं^७ इत्येषः^८ । मा मा हिं-
सीदित्येषा^९ । यस्मान्न जात इत्येषः ॥ ३ ॥

हिपदा गायत्री यस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किञ्चिदसु नास्ति अतएव नाम प्रसिद्धं महत् यशः यस्मास्ति सर्वातिरिक्तयश इत्यर्थः ॥ हिरण्यगर्भं इत्येषोऽनुवाकसत्-
कृत्तः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्येमे य आत्मदाः इति [३५, १०—१३] । मा मा हिंसीज्जनितेत्येका एषा [१२, १०२] । यस्मान्न जातः इन्द्रश्च सन्नाडिति [८, ३६—३७] वृचोऽशु-

वाकः । एताः प्रतीकचोदिताः पूर्वं पठितत्वादादिमात्रे-
णोक्ताः ब्रह्मयज्ञे जपे च सर्वा अध्येयाः । एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥

ए॒षो ह॑ देवः प्र॒दिशोऽनु॒ सर्वाः पूर्वाः पूर्वा॑
जा॒तः स उ॒ गर्भे॑ अ॒न्तः । स ए॒व जा॒तः स ज॒नि-
ष्य॑मा॒णः प्र॒त्यङ् ज॒नास्तिष्ठ॑ति स॒र्वतो॑ मुखः ॥४॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । ह प्रसिद्धम् एषो ह देवः सर्वाः प्रदिशः
अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः ! ऋ प्रसिद्धमेव पूर्वः
प्रथमो जातः उत्पन्नः । गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स एव
तिष्ठति । जातोऽपि स एव । जनिष्यमाणः उत्पत्स्यमानोऽपि
स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदार्थमश्नति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतो
मुखाद्यवयवा यस्य अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्मा॑ज्जा॒तं न पुरा॑ किं च॒नैव॑ य आ॒व-
भू॒व भुव॑नानि॒ विश्वा॑ । प्र॒जाप॑तिः प्र॒जया॑ स॒-
र॒राण॑स्त्रीणि॒ ज्योती॑षि स॒चते॒ स षो॑ड॒शी
॥ ५ ॥

यस्मात् पुरा किञ्चन किमपि न जातमेव यश्च विश्वा
विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि प्राजभूव समस्ताद्
भावयामास अन्तर्भूतो ण्यर्थः । स षोडशी षोडशावयवनिष्-
शरीरो प्रजापतिः प्रजया संरराणः रममाणः त्रीणि ज्योतीषि
रवीन्द्रनिरूपाणि सचते सेवते ॥ ५ ॥

येन॒ द्यौरु॒या पृ॑थि॒वी च॑ ह॒ृदा येन॒ खु-
स्त॒भितं॑ येन॒ नाकः॑ । यो अ॒न्तरि॑क्षे रज॑सो
वि॒मानः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ६ ॥

येन पुरुषेण द्यौरग्रा उदगूर्णा वृष्टिदा कृतेति शेषः
 पृथिवी च येन दृढा कृता सर्वप्राणिधारणं वृष्टिग्रहणम्
 अन्ननिष्पादनञ्चेति भूमेर्दाढ्यम् । येन स्वः आदित्यमण्डलं
 स्तम्भितं स्तम्भितम् येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तम्भितः । यः अन्त-
 रिक्षे नभसि रजसो जलस्य वृष्टिरूपस्य विमानः विमिसीते
 निर्माता । तं विहाय कस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्दंशः
 न कस्मैचिदित्यर्थः ॥ ६ ॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्येक्षेतां
 मनसा रेजमाने । यत्वाधि सूर उदितो विभा-
 ति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ आपो ह
 यद् ब्रह्मतोः । यश्चिदापः ॥ ७ ॥

क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ यं पुरुषं मनसा अभ्येक्षेतां साधु
 कृतमित्यपश्यताम् । कीदृशी क्रन्दसी अवसा हविलक्षणना-
 न्नेन वृष्टिजनकेन तस्तभाने प्राणिजातं स्तम्भयन्त्यौ व्यत्ययेन
 स्तम्भे ह्वदित्वम् । रेजमाने शोभमाने । सूरः सूर्यः यत्र द्यावा-
 पृथिव्योः उदितः सन् अधिविभाति अधिकं शोभते विभास-
 यति वा । तं विहाय कस्मै हविर्दंशः ॥ आपो ह यद्ब्रह्मतोः
 [२७, २५] यश्चिदापः [२७, २६] इ प्रतीकोक्ते जपादा-
 वध्ये ॥ ७ ॥

वेनस्तत् पश्यन्निहितं गुहा सद्यत् विप्रं
 भवत्येकनीडम् । तस्मिन्निदं सं च वि चैति
 सर्वं स ओतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु ॥ ८ ॥

वेनः पण्डितो विदितवेदान्तरहस्यः तत् ब्रह्म पश्यत् पश्यति
 जानातीत्यर्थः । कीदृशं तत् गुहा गुहायां रहस्यानि निहितं

स्थापितं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । सत् नित्यम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं
कार्यजातमेकनीडं भवति एकमेव नीडमाश्रयो यस्य तत्
अविभक्तमविशेषं कारणमेव भवतीत्यर्थः । तस्मिन् ब्रह्मणि इदं
सर्वं भूतजातं समेति च सङ्गच्छते संहारकाले व्येति च निर्ग-
च्छति सर्गकाले । स परमात्मा प्रजासु ओतः प्रोतश्च ऊर्ध्वत-
न्तुषु पट इव शरीरभावेन ओतः तिर्यक्तन्तुषु एट इव शरी-
रिभावेन प्रोतश्च । कौटुशः विभूः कार्यकारणरूपेण विकिर्षं
भवतीति विभूः । सर्वं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्र तद् वो'चेद्मृतं नु विद्वान् गन्धर्वो
धाम विभृतं गुहा सत् । त्रीणि पदानि नि-
हिता गुहास्य यस्तानि वेद् स पितुः पितासत्
॥ ९ ॥

गां वेदवाचं धारयति विचारयतीति गन्धर्वः वेदान्तवेत्ता
विद्वान् पण्डितः नु क्षिप्रम् अमृतं प्राश्नतम् तत् ब्रह्म प्रवोचेत्
प्रब्रूयात् गुहा गुहायां सत् विद्यमानम् धाम स्वरूपं विभृतं
विद्वतं उर्गस्त्रितिप्रलयरूपैर्विभक्तम् । किञ्च अस्यामृतस्य
त्रीणि पदानि स्वरूपाणि गुहा गुहायां [निहिता] निहि-
तानि । पदानि सर्गस्त्रितिप्रलयाः वेदाः काला वा ब्रह्मान्तर्या-
मिविज्ञानात्मानो वा । किञ्च यः तानि पदानि वेद जानाति
स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भवति परं ब्रह्मैव
भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि
वेद् भुवनानि विश्वा । यच्च देवा अमृतमानशा-
नास्तृतीये धामन्नुधैरयन्त ॥ १० ॥

स परमात्मा नोऽस्माकं बन्धुः बन्धुवन्मान्यः जनिता जन-
यिता जनिता मन्त्र इति [पा० ६, ४, ५३] णिचो लोपः स
च विधाता धारयिता । सः विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजा-
तानि धामानि स्थानानि च वेद । देवा अग्न्यादयः तृतीये
धामन् धामनि स्थाने स्वर्गरूपे अर्धैरयन्त स्वेच्छ्या वर्त्तन्ते ।
क्रीदृशा देवाः अमृतं मोक्षप्रापकं ज्ञानं यत्र ब्रह्माणि आन-
शानाः व्याप्नुवानाः अश्रुवते आनशानाः बहुलं हृन्दसीति
[पा० २, ४, ७६] अश्रेर्द्वादित्वेन द्वित्वे शानचि अभ्यासस्य
नुगागमः । ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानं प्राप्ताः सन्तः स्वर्गे देवा मोदन्त
इति भावः ॥ १० ॥

प॒रीत्य॑ भू॒तानि॑ प॒रीत्य॑ लो॒कान् प॒रीत्य॑
सर्वाः प्र॒दिशो॑ दि॒शश्च॑ । उ॒प॒स्थाय॑ प्रथ॒मजा-
मृत॒स्यात्म॑ना॒त्मान॑म॒भि संवि॑वेश ॥ ११ ॥

इदानीं सर्वभूतेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति ज्ञान-
वतः सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते । किञ्च सर्वमेधग्रहोऽपि न
ज्ञानं प्रधानम् ब्रह्मज्ञानवतो यजमानस्याग्निहोत्रादयोऽपि
यज्ञाः सर्वमेधा एवेत्याह परीत्य भूतानीति कण्डिकाभ्याम् ॥
एवं ज्ञानवान् सर्वमेधयाजी आत्मना जीवरूपेण ऋतस्य
यज्ञस्यात्मानं यज्ञाधिष्ठातारं परमात्मानमभिसंविवेश प्रवि-
शति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । किं कृत्वा भूतानि परीत्य सर्व-
भूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय । लोकान् भूरादीन् परीत्य ब्रह्मरू-
पान् ज्ञात्वा । सर्वाः प्रदिशः विदिशः दिशश्च परीत्य तद्रूपा
ज्ञात्वा । प्रथमजां प्रथमोत्पन्नां त्रयीरूपां वाचमुपस्थाय
संसेव्य यज्ञादि कृत्वेत्यर्थः अपिहि तस्मात् पुरुषाद् ब्रह्मैव
पूर्वमसृज्यतेति श्रुतेः प्रथमजा वाक् वेदरूपा ॥ ११ ॥

परि द्यावापृथिवी सद्य इत्वा परि लोकान्
परि दिशः परि स्वः । ऋतस्य तन्तुं विततं
विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

परीत्युपसर्ग इत्वेत्यनेन सम्बध्यते । सर्वमेधयाजी तत् ब्रह्म
अपश्यत् पश्यति तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तुगत्या
तदेवास्ति । अज्ञाननिवृत्तिरेव दर्शनं भवनञ्चेति भावः । किं
कृत्वा द्यावापृथिवी सद्यः परि इत्वा परीत्य तद्रूपेण ज्ञात्वा
लोकान् परीत्य दिशः परीत्य स्वरादित्यं च परीत्य । गुह्यं
वस्तु पुनः पुनः कथितं चित्तमारोहतीति पुनरुक्तिः । ऋतस्य
यज्ञस्य तन्तुमितिकर्तव्यतां विततं प्रसारितं यथा तथा विचृत्य
समाप्य यज्ञं कृत्वेत्यर्थः । तदेव सन्तस्तदु तद्भवामेति श्रुतेः
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेश्च ब्रह्मरूपस्य जीवस्याज्ञाननि-
वृत्तिरेव ब्रह्माप्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
सनिं मे धामयासिषं स्वाहा ॥ १३ ॥

इत उत्तरमृक्तये मेधा याचते चतुर्थ्या श्रीर्याचते ।
प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता । अग्निं सनिं द्रव्यदानं मेधां
बुद्धिं च अयासिषं याचे द्विकर्मकः । कौटुशमग्निम् सदसः
यज्ञगृहस्य पतिं पाशकम् अद्भुतमचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं
मित्रम् काम्यं कामनीयं धनमेधार्थिभिः ॥ १३ ॥

यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते ।
तया मामद्य मेधयान्ने मेधाविनं कुरु स्वाहा
॥ १४ ॥

अनुष्टुप् । हे अग्ने ! तया मेधया अथ मां मेधाविनं बुद्धि-
युक्तं कुरु । स्वाहा सुहुतमस्तु । अस्मायामेधास्त्रजो विनिरिति
[पा० ५, २, १२१] विनिप्रत्ययः मेधास्यास्ति मेधावी तम् ।
तया कया देवगणाः देवसमूहाः पितरश्च यां मेधामुपासते
पूजयन्ति । देवपितृमान्या बुद्धिरस्माकमस्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

मे॒धां मे॒ वरु॑णो ददातु मे॒ धाम॒ग्निः प्र॒जा-
पतिः । मे॒धामिन्द्र॑श्च वा॒युश्च॑ मे॒धां धा॒ता
द॑दातु मे॒ स्वाहा ॥ १५ ॥

लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् । वरुणो मे मघ्नं मेधां ददातु अग्निः
प्रजापतिश्च मे मेधां ददातु इन्द्रः वायुश्च मेधां ददातु धाता
मे मेधां ददातु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

इ॒दं मे॒ ब्रह्म॑ च॒क्षत्रं॑ चो॒मे श्रियं॑ मश्नु॒ताम् ।
मयि॑ दे॒वा द॑धतु श्रिय॒मुत्त॑मां तस्यै॑ ते॒ स्वाहा॑
॥ १६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

मन्त्रोक्तदेवतानुष्टुप् । श्रीकामोऽनया श्रियं याचते ।
ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः इदमिमे उमे ब्रह्म-
क्षत्रे मे मम श्रियमश्नुताम् । देवाः मयि उत्तमां श्रियं दधतु
स्थापयन्तु । तस्यै प्रसिद्दायै ते तुभ्यं श्रियै स्वाहा सुहुतमस्तु ।
श्री समुच्चयार्थी । श्रीमेधे विना यज्ञासिद्धेस्ते प्रार्थ्येते ॥ १६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सर्वमेधिकमन्त्रोक्तिर्द्वात्रिंशोऽध्याय ईरितः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चङ्गुमासो
अग्नयः पावकाः । श्वितोचयः श्वात्रासो भुर-
ग्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ १ ॥

मर्वमेधेऽग्निष्टोमसंस्थेऽग्निष्टुत्संज्ञे प्रथमेऽहनि अस्याजराम
इत्याद्या महो अग्ने इत्यन्ताः सप्तदश ऋचोऽग्निदेवत्याः पुरो-
रुचो भवन्ति । पुरोरुक्शब्देन ऋग्रूपा ग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते
न यजूरूपाः ऋग्धि पुरोरुगिति श्रुतेः । उक्थ्यमहावैश्वदेव-
यात्नीवतहारियोजनेषु यजूरूपे ग्रहणमन्त्रे सत्यपि तं वा अपु-
रोरुक्कं गृह्णातीति श्रुतेस्तत्र न दोषः अत एवाग्नेयीभिर्ऋच
एव निवर्त्यन्ते नोपयामादीनि ॥ आद्ये हे ऐन्द्रवायवग्रहस्य
पुरोरुचौ । वत्सप्रीदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् आ वायवित्यस्याः [७,
७] स्थाने । अस्य यजमानस्य अग्नयः ईदृशाः सन्तु ।
कीदृशाः अजरासः नास्ति जरा येषां ते अजराः वार्धक्य-
हीनाः । दमां गृह्णाणामरित्राः रक्षकाः नावामिव केनि-
पाताः अरिभ्यः चायन्तेऽरित्राः यदा दमानां दमनीयानां
रक्षसामरित्राः तारकाः विभक्तेर्नुडभावात्सवर्णदीर्घः । अर्चङ्गु-
मासः अर्चन् अर्चनीयः पूजनीयो धूमो धूमोपलक्षिता ज्वाला
येषां तेऽर्चङ्गुमाः । पावकाः शोधकाः । श्वितोचयः श्वितिं
श्वेतवर्णं चिन्वन्ति श्वितिचयः चिनोतेः क्तिप् अनित्यमागमशा-
सनमिति तुगभावः श्वितिशब्दस्य छान्दसो दीर्घः श्वेतत्वमु-
ज्ज्वलत्वं यजमानस्य वर्धयन्तः । श्वात्रासः श्वात्रशब्दः क्षिप्र-
वाचकः श्वात्राः क्षिप्रफलप्रदाः । भुरग्यवः भरणकर्त्तारः ।
वनर्षदः वनसदः वने काष्ठे सीदन्तीति वनसदः वनसदोऽवेष्टो

रेफेणिति [३, ३, ११] प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफागमः । वायवो न वायव इव दीपयितारः । सोमा इव यजमानेष्टदाः ॥ १ ॥

हरयो धूमकेतवो वातजूता उप दवि ।
यतन्ते वृथग्नयः ॥ २ ॥

गायत्री विश्वरूपदृष्टा इन्द्रवायू इत्यस्याः [७, ८] स्थाने ।
अग्नयः वृथक् पृथक् नानाप्रकारेण दवि स्वर्गे उपयतन्ते
स्वर्गं गन्तुं यत्र कुर्वन्ति । कीदृशाः हरयः हरितवर्णाः ।
धूमकेतवः धूम एव केतुर्ज्ञापको येषां ते यत्र धूमस्तदाग्निरिति
व्याप्तेः । वातजूताः वातेन जूतं गमनं प्रसारो येषां ते ॥
आ वायो इन्द्रवायू इमे [७, ७-८] अग्नयोः स्थाने एतं हे
उक्ते ॥ २ ॥

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवारः ॥ ऋतं
बृहत् । अग्ने यत्ति स्वं दमम् ॥ ३ ॥

गायत्री गीतमदृष्टा मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् अयं वामि-
त्यस्याः [७, ९] स्थाने । हे अग्ने ! नोऽस्माकं मित्रावरुणा
यज । यज देवान् । यज बृहत् महत् ऋतं यज्ञम् । स्वं
दमं गृहं यत्ति यज ॥ ३ ॥

युद्धा हि देवहूतमारः ॥ अश्वान् ॥ अग्ने
रथीरिव । नि होता पूर्यः सदः ॥ ४ ॥

आश्विनग्रहस्य पुरोरुक् या वां कशित्यस्याः स्थाने [७,
११] व्याख्यातेयम् [१३, ३७] ॥ ४ ॥

द्वे विकृपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वृत्समुप-

धापयेते । हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छु-
क्रो अन्यस्यां दृष्टे सुवर्चाः ॥ ५ ॥

शुक्रग्रहपुरोक्त् कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् तं प्रत्नथेत्यस्याः [७, १२] स्थाने । हे रात्रग्रहनी चरतः निरन्तरं प्रवर्तते । कौटुष्टे विरूपे विविधं रूपं ययोस्ते कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । स्वर्गे शोभनोऽर्थो ययोस्ते कल्याणप्रयोजने । अन्यान्या अन्या च अन्या च वत्समुपधापयेते क्षीरं पाययतः अन्या एका रात्रिः वत्समग्निमुपधापयते रात्रावग्निदेवत्यमग्निहोत्रम् अन्या दिव-सरूपा वत्समादित्यमुपधापयते अङ्गि सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रम् । किञ्च तदेवाह अन्यस्यां रात्रौ हरिः हरितंवर्णोऽग्निः स्वधावान् अन्नवान् भवति अन्वस्यामहनि शुक्रः शुक्लः आदित्यः सुवर्चाः शोभनतेजाः दृष्टे दृश्यते । यद्वा हे व्यावापृथिव्यो अग्निभूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चाः दृश्यते ॥ ५ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धात्भिर्हीता यजि-
ष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरुरु-
चुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशे विशे ॥ ६ ॥

मन्यग्रहपुरोक्त् अयं वेन इत्यस्याः [७, १६] स्थाने । व्याख्याता [३, १५] ॥ ६ ॥

त्रौणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च
देवा नव चासपर्यन् । औचन् घृतैरस्तुन् बर्हि-
रस्म । आदिहोतारं न्युसादयन्त ॥ ७ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् विश्वदेवदेवतस्याग्रयणग्रहस्य पुरो-
क्त् ये देवास इति [७, १८] स्थाने । त्रौणि शता त्रौणि

शतानि त्री त्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः यथा
 ३३३८ । एते वस्त्रादिगणा देवा अग्निमसपर्यन् परिचरन्ति
 सपर्यन्तिः परिचरणकर्माः । यद्भागमोक्ता देवाः नवैवाङ्कास्त्रि-
 ष्टहाः स्युर्देवानां दशकैर्गणैः ते ब्रह्मविष्णुरद्राणां शक्तीनां वर्ण-
 भेदत इति ते च ३३३ ३३३ ३३३ एतावन्तो भवन्ति । कथं
 परिचरन्ति तदाह ते घृतेरग्निमीचन् असिञ्चयन् उच्च सेचने
 लुङ् अस्मै अग्नये बर्हिस्तरुणन् आच्छादयन् आत् इत् अन्-
 त्तरमेव होतारं वृत्वा होत्रे कर्मणि न्यसादयन्त नियुक्तवन्तः ।
 घृतसेचनबर्हिःस्तरुणहोत्रवरणमेवाग्निपरिचर्येति भावः ॥ ७ ॥

सु॒धान्॑ दि॒वो अ॒रतिं॑ पृ॒थि॒व्या वै॑ प्र॒धान॒र-
 मत॑ आ॒ जा॒तम॒ग्निम् । क॒वि॒ः स॒ म्नाज॒मति॑थि॒
 ज॒ना॒नामा॒सन्ना॑ पाव॑ जनयन्त दे॒वाः ॥ ८ ॥

प्रकृतिवदेव ध्रुवग्रहपुरोक्तः । व्याख्याता [७, २४]

॥ ८ ॥

अ॒ग्निर्वृ॑त्वाणि जङ्घ॒नद् द्र॒विण॑स्युर्वि॒पन्य॑-
 या । समि॑द्धः शुक्र आहु॑तः ॥ ९ ॥

मायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्निग्रहपुरोक्तः इन्द्राग्नी आग-
 तमित्यस्याः [७, ३१] स्थाने । अग्निर्वृत्वाणि पापानि जङ्घ-
 नत् अत्यर्थं हन्ति यद्भुलुगन्तम् । कया विपन्यया पनतिर-
 र्चतिकर्मा विविधया पूजया पापं हन्ति । कौटुषोऽग्निः
 द्रविणस्युः द्रविणो धनमिच्छति द्रविणस्यति सुप्र पाप्मनः
 क्यच् क्यच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] क्वजन्तादुपत्ययः
 हविलक्षणं धनमिच्छन् । समिद्धः दीप्तः । शुक्रः शुद्धः ।
 आहुतः निमज्जितः ॥ ९ ॥

विश्वे'भिः सोम्यं मध्वग्न इन्द्रे'ण वायुना ।
पिब मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रहपुरोरुक् श्रीमामस्रर्ष-
णीत्यस्याः [७, ३३] स्थाने । हे अग्ने ! विश्वेभिः विश्वे देवैः
इन्द्रेण वायुना च सह सोम्यं सोममयं मधु पिब । कीदृशस्त्वं
मित्रस्य धामभिः नामभिः स्तुत इति शेषः त्वमग्ने वरुणो
जायसे यस्त्वं मित्रो भवसि दस्र ईडाः इति श्रुतेः ॥ १० ॥

आ यद्विषे नृपतिं तेज आनट् शुचि रेतो
निषिक्तं द्यौरभीके । अग्निः शर्धं मनवद्यं
युवानं स्वाध्यं जनयत् सूदयच्च ॥ ११ ॥

त्रिष्टुप् पराशरदृष्टा मरुत्वतीयग्रहपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व
इत्यस्याः [७, ३५] स्थाने । आ उपसर्गः आनडित्यनेन सम्ब-
ध्यते यत् यदा तेजः तेजसां हेतुभूतं हविर्नृपतिं नुर्यजमानस्य
पालकमग्निमानट् अश्रुते व्याप्नोति यदग्नी हविर्हूयत इत्यर्थः
तदा अग्निः रेतो जगद्बीजभूतं जलम् द्यौरभीके प्रथमा षष्ठ्यर्थ
दिवः समीपेऽन्तरिक्षे [जनयत्] जनयति मेवरूपेण च पुरः सूद-
यत् सूदयति क्षरति वृष्टिद्वारेण सुद क्षरणे । कीदृशं तेजः इषे
वृष्ट्यै निषिक्तं देवतोद्देशेनाग्नौ सिक्तं हुतम् । शुचि मन्त्रसंस्कृ-
तम् । कीदृशं रेतः शर्धं बलहेतुभूतम् अनवद्यं निर्दोषम् अव-
द्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेष्विति [पा० ३, १, १०१]
गर्ह्यार्थेऽवद्यमिति निपातः न अवद्यमनवद्यमंगर्ह्यम् प्रशस्यम् ।
युवानं युवतुष्यं परिपक्करसं दृढमित्यर्थः । स्वाध्यं सुष्ठु आ
समन्तात् ध्यायते चिन्धत इति स्वाध्यं चिन्तनीयम् सर्वो

वृष्टिमिच्छति । हविषा तर्पितोऽग्निरष्टमासैर्जलं निष्याद्य
वर्षासु वर्षतीत्यर्थः । व्यवहितपदो मन्त्रः ॥ ११ ॥

अग्ने शर्धं महते सौभगाय तव दुम्नान्यु-
त्तमानि सन्तु । सं जास्यत्यं सुयममाकृणुष्व
शत्रूयतामभितिष्ठा महांसि ॥ १२ ॥

त्रिष्टुप् विश्ववारादृष्टा द्वितीयमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तं
षष्ठममित्यस्याः [७, ३६] स्थाने । हे अग्ने ! त्वं शर्धं उत्सहस्व
बलमाविष्कुरु किमर्थं महते सौभगाय महत्सौभाग्यं लोक
स्थितिः । उद्यच्छतस्त्व दुम्नानि उत्तमानि उत्कृष्टानि सन्तु
दुम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति [निरु० ५, ५] यास्तः हवि-
र्लक्षणादन्यद्धानि यशांसि वा सन्तु । किञ्च जास्यत्यं जायाप-
त्यमित्यर्थे जास्यत्यमिति निपातः जायापत्यं पत्नीयजमानरूपं
सुयमं सुनियमं जितेन्द्रियमन्योन्याबद्धरागं समाकृणुष्व कुरु
सुष्ठु यम्यते सुयमम् ईषद्दुःसुष्विति [पा० ३, ३, १२६] खल्-
प्रत्ययः । किञ्च शत्रूयतां शत्रुत्वमिच्छतां महांसि तेजांसि
अभितिष्ठ आक्रमस्व अभिभव ॥ १२ ॥

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववमहे महि-
नः श्रोष्यग्ने । इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता
वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ १३ ॥

त्रिष्टुप्भरद्वाजदृष्टा माहेन्द्रग्रहपुरोरुक् इन्द्रो नृवदि-
त्यस्याः [७, ३८] स्थाने हे अग्ने ! वयं त्वां ववमहे वृत्त-
वन्तः कौटुशं त्वां मन्द्रतममतिगम्भीरम् कैः अर्कशोकैः अर्क-
वत् शोचन्तेऽर्कशोका मन्त्रास्तैः अविष्णुतब्रह्मचर्यैर्यथोक्तम-
धोसा मन्त्रा अर्कवहीताः स्वरिति भावः । हि यस्मात्

नोऽस्माकं महि महत् स्तोत्रं त्वं त्र्योषि शृणोषि विकरण-
व्यत्ययः । किञ्च नृतमाः मनुष्यश्चेष्टाः देवता देवतां त्वा त्वां
राधमा हवीरूपेणान्नेन पृणन्ति पूरयन्ति देवताशब्दात् सुपो
लुक् । कीदृशं त्वां शवसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव
च स्थितम् न इवार्ये उभयोः सम्बध्यते ॥ १३ ॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियामः सन्तु सूरयः ।
यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान् दयन्तु
गोनाम् ॥ १४ ॥

हे बृहत्प्यौ आदित्यग्रहपुरोरुचौ आप्या वसिष्ठदृष्टा अन्या
प्रसङ्गदृष्टा कदाचन स्तरोरसि कदाचन प्रयुच्छसीत्यनयोः
[८, २, ३] स्थाने । सुष्ठु ह्ययते स्वाहुतः हे स्वाहुत ! हेऽग्ने !
जनानां मध्ये ये जनाः गोनां गवां सम्बन्धिभिर्दुग्धदधिघृतैः
सह ऊर्वान् अन्नविशेषान् पुरोडाशादीन् दयन्त ददति दय
दानगतिहिंसादानेषु लब्ध् अडभाव आर्षः । ते सूरयः
पण्डिताः त्वे तव प्रियामः सन्तु । कीदृशास्ते यन्तारः निगृ-
हीतेन्द्रियाः । मघवानः धनवन्तः । गोनामित्यत्र गोः पादान्तः
इति [पा० ७, १, ५७] नुडागमः ॥ १४ ॥

शुधि शुत्कर्णं वक्त्रिभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।
पासीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो
अध्वरम् ॥ १५ ॥

शृणुतः इति श्रुतौ अर्थिवचःश्रोतारौ कर्णौ यस्य स
श्रुत्कर्णः हे श्रुत्कर्ण ! देवैः सह त्वमध्वरं यज्ञं शुधि शृणु ।
कीदृशैर्देवैः वक्त्रिभिः हवींषि वहन्ति ते वक्त्रयः तैः । सयावभिः
सह यान्ति ते सयावानः तैः । किञ्च मित्रः अर्यमा प्रातर्या-

वाणश्च देवाः बर्हिषि आसीदन्तु उपविशन्तु प्रातर्यान्ति हविः
प्राप्नुवन्ति ते प्रातःसवने येषां हविःप्राप्तिस्ते ॥ १५ ॥

विष्वे^१षामदि^२तिर्यञ्जिया^३नां विष्वे^४षामति-
थि^५र्मानु^६षाणाम् । अग्नि^७र्देवानामव^८आवृणानः
सु^९मृडीको भवतु जातवे^{१०}दाः ॥ १६ ॥

त्रिष्टुभ्गतमदृष्टादित्यग्रहदधिश्रयणे विनियुक्ता यज्ञो
देवानामित्यस्याः [८, ४] स्थाने । अग्निः ईदृशो भवत् ।
कीदृशः विश्वेषां सर्वेषां देवानां मध्ये अदितिः नास्ति दितिः
स्वगडनं यस्य अदीनः कीदृशानां देवानाम् यज्ञियानां यज्ञा-
र्हाणाम् । तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणां नराणामतिथिः
पूज्यः देवानामवो हविल्लक्षणमन्नमावृणानः समर्पयन् । सु-
डीकः शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात् सुखकारी । जातवेदाः
जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

म^१हो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा
मित्रे^२ वरुणो स्वप्तये^३ । श्रेष्ठे^४ स्याम सवितुः
सवीमनि^५ तद् देवानामवो^६ अद्या वृणोमहे
॥ १७ ॥

लुशोधानाकदृष्टा त्रिष्टुप् सवित्यग्रहपुरोक्तं वाममद्ये-
त्यस्याः [८, ६] स्थाने । देवानां तत् भवः अन्नं हविल्ल-
क्षणमद्य वयं वृणोमहे संस्कुर्मः क्व सति सवितुः सूर्यस्य सवी-
मन्नि सति आज्ञायां सत्याम् देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्युक्तेः
सवीमा प्रसवोऽनुज्ञेति कोशः । कीदृशे सवीमनि श्रेष्ठे अन्न-
देवाज्ञातः सूर्याज्ञोत्कृष्टा । तत् किम् येनात्नेन वयं सस्ये

स्वस्तिमन्तो भवेम । कीटशा वयम् अग्नेः शर्मणि शरणे
 आश्रये मित्रे वरुणे च अनागाः अनागसः सुपां सुप इति
 [पा० ७, १, ३८ वा० १] जसः सुः अग्निमित्रवरुणेष्वपरा-
 धरहिताः । कीटशस्याग्नेः महः पूज्यस्य मद्यते पूज्यते मट्
 तस्य मह पूजायां क्विप् समिधानस्य दीप्यमानस्य ॥ १७ ॥

आपश्चित् पिप्यु स्तूर्यीं न गावो नक्षत्रं
 जरितारस्त इन्द्र । याहि वायुर्न नियुतो नो
 अक्का त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥१८॥

इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति तस्येन्द्रा ग्रहा भवन्त्येन्द्रः
 पुरोरुचः सर्वमेन्द्रमसदिति सर्वमेधे श्रुतिः [१३, ७, १, ४] ।
 ततः इन्द्रस्तुत्संज्ञे उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य द्वितीयेऽहनि आप-
 श्चिदित्यादि इमां त इत्यन्ता द्वादश ऋचः तं प्रत्नथा अयं वेनः
 मह्यं इन्द्रः कदाचन स्तरीः कदाचन प्रमुक्कसौति पञ्च प्रती-
 कोक्ताः एवं समदशेन्द्रदेवत्याः ऐन्द्रवायवादिसावित्त्रान्तानां
 ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः ॥ वशिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रवायवस्य पुरो-
 रुक् आ वायो इत्यस्याः [७, ७] स्थाने । हे इन्द्र ! जरितारः
 स्तोतारः ऋत्विजः ते तव ऋतं यज्ञं नक्षन् नक्षन्ति व्याप्रुवन्ति
 नक्षतिर्यासिकर्मा लङ्घि अडभाव आर्षः । आपः चित् आपो-
 ऽपि निग्राभ्यारूपाः पिप्युः आप्याययन्ति सोमं वर्धयन्ति
 आप्यायी वृद्धौ लिटि प्यायः पी-आदेशः । तत्र दृष्टान्तः स्तरीं
 गावः इव स्तखन्ति सुन्वन्ति याभिः ताः स्तूर्यः याभिः सोमः
 स्यते ता गावो वाचो वेदरूपा इव ता यथा सोममाप्यायन्ति
 तथापोऽपि । अत एव त्वं नोऽस्मानच्छु अभिसुखं याहि
 आगच्छ वायुर्न वायुरिव वायुर्यथा नियुतः स्नानस्नानभियाति ।

द्वि यतः त्वं धीभिः बुद्धिभिः कर्मभिर्वा वाजानन्त्रानि विदयसे
विविधं ददासि दय दानादौ अत एवागच्छ ॥ १८ ॥

गाव॑ उपाव॑ताव॒तं म॒ह्यी य॒ज्ञस्य॑ र॒प्सु॒दा ।
उ॒भा कर्णा॑ हिर॒ण्यया॑ ॥ १९ ॥

तिस्रो गायत्रयः आद्या पुरुमीढाजमीढदृष्टा ऐन्द्रवायवस्य
द्वितीयां पुरोरुक् इन्द्रवायू इत्यस्याः [७, ८] स्थाने । गाव
उच्यन्ते हे गावः ! अवतं कूपं चात्वालरूपं प्रति उपावत उप-
गच्छत दानार्थम् चात्वालान्तरेण गवां सञ्चरोऽस्ति अवत
इति कूपनाम [निघ० ३, २३, ७] । को हेतुरागमने तत्राह
मह्यी मह्यौ द्यावापृथिव्यौ यज्ञस्य रप्सुदा रप्सुदे रप्स्विति
रूपनाम तद्वत्तस्ते रप्सुदे वर्त्तते । द्यावाभूमौ यज्ञस्य शोभां
कुरुत इति यूयमुपागच्छत । किञ्च उभा कर्णा भवतीनामुभौ
कर्णौ हिरण्ययौ हिरण्ययौ अत एव दानार्थमागच्छतेत्यर्थः
॥ १९ ॥

यद॒द्य सूर॑ उद॒दि॒तेऽन॑गा मि॒त्रो अ॒र्य्य॑मा ।
सु॒वाति॑ स॒वि॒ता भ॑गः ॥ २० ॥

वशिष्ठदृष्टा मैत्रावरुणपुरोरुक् अयं वामित्यस्याः [७, ९]
स्थाने । अद्य सूर सूर्ये उदिते सति मित्रः अर्यमा सविता
भगश्च यत् सुवाति प्रेरयति तत् कर्म कुर्यादिति शेषः । नास्ति
आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां विशेषणम् ॥ २० ॥

आ॑ सु॒ते सिञ्च॑त॒ श्रिय॑त् रोद॑स्योरभि॒श्रि-
य॑म् । र॒सा द॑धीत वृष॒भम् ॥ तं प्र॒त्न॑था । अ॒र्धं
वे॒नः ॥ २१ ॥

सुनीतिदृष्टाश्विनपुरोरुक् या वामित्यस्याः [७, ११]
 स्थाने । रसा नदी रसतैः शब्दकर्मण इति [निरु० ११, २५]
 यास्कः । रसा नदी वृषभं वर्षितारं सोमं दधीत पुष्णाति
 दधातेर्लिङ् नदीसमोपे हि सोमोत्पत्तेः । तस्मिन् सोमे
 सुते अभिषुते सति आसिञ्चत चमसेष्विति शेषः ऋत्विजः
 प्रति वचनमेतत् । कीदृशं वृषभं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः
 श्रियं श्रीयते श्रीः तम् आश्रयम् सोमस्य जगदाधारत्वात् ।
 अभिश्रियम् अभि सर्वतः श्रीः शोभा यस्य सोऽभिश्चीः तम् ॥
 तं प्रत्नथा अयं वेनः हे प्रतीकोक्ते शुक्रमन्यिनोः प्राकृते [७,
 १२, १६] पुरोरुचौ ॥ २१ ॥

अतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषञ्श्रियो वसता-
 नश्चरति स्वरोचिः । महत्तदृष्णो असुरस्य
 नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्यौ ॥ २२ ॥

विश्वामित्रदृष्टाश्विनपुरोरुक् ये देवास इत्यस्याः [७, १८]
 स्थाने । इन्द्रस्य वृष्टिकर्मोच्यते । विश्वे देवाः अतिष्ठन्तं
 ममन्तात् स्थितमिन्द्रं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः । स इन्द्रः
 चरति सर्वत्र गच्छति । कीदृशः श्रियो वसानः देवानां दीप्तीः
 आच्छादयन् स्वरोचिः स्वं रोचिर्यस्य सः अनन्याधीनदीप्तिः ।
 किञ्च विश्वं रूपयति निरूपयति विश्वरूपः इन्द्रो यतः अमृ-
 तानि जलानि पातस्यौ वृष्टये आश्रितवान् वृष्णः इन्द्रस्य तत्
 महत् प्रसिद्धं नाम वासवो वृषहा इत्यादि । कीदृशस्य वृष्णः
 असुरस्य असवो विद्यन्ते यस्य सोऽसुरस्तस्य प्राणवतः सावधा-
 नस्य प्रज्ञावत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्र वो महि मन्दमान् आयाम्भुसोऽर्वा विश्वा-

न'राय विश्वाभुवे' । इन्द्रस्य यस्य सुमुखं सहो
महि श्रवो नृमणं च रोदसी सपर्यतः ॥२३॥

सुचीकट्टष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवग्रहपुरोक्तम् मूर्धानमित्यस्याः [७,
२४] स्थाने । हे ऋत्विजः ! यूयं विश्वानराय विश्वे सर्वे नरा
यजमाना यस्य तस्मै प्रार्चं प्रार्चत वचनव्यत्ययः इन्द्रं पूजयते-
त्यर्थः । कीदृशाय महि महते । वो युष्माकमन्धमः अन्धसा
अन्धेन हवीरूपेण मन्दमानाय मोदमानाय । विश्वभुवे विश्वं
भवति प्राप्नोति विश्वभूः तस्मै सर्वव्यापिने विश्वा भूर्यस्येति वा
विश्वं भवति यस्मादिति वा संहितायां दीर्घः । किञ्च
रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्येन्द्रस्य एतान् पदार्थान् सपर्यतः
पूजयतः कान् सुमुखं शोभनं यज्ञम् सहः बलम् महि महत्
श्रवो यशः नृमणं धनं च । द्यावाभूमी यस्य मखादीनि मान-
यतस्तं पूजयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

बृहन्निदिध्म एषां भूरि शस्तं पृथुः स्वरुः ।
येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २४ ॥

त्रिंशोकट्टष्टा गायत्री ऐन्द्राग्निपुरोक्तम् इन्द्राग्नी इत्यस्याः
[३, ७१] स्थाने । युवा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां
मखा सहायः एषामिन्द्रः बृहन् इत् महानिव भवति । शस्तं
शस्तं भूरि बहु । स्वरुः खड्गः पृथुः विशालः । यज्ञदाहृत्-
माशास्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः ।
महाँर॥ अ भिष्टिरोजसा ॥ २५ ॥

मधुच्छन्दोष्टष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोक्तम् श्रीमास इत्यस्याः
[७, ३३] स्थाने । इन्द्र या इहि श्रीमाडोवेति [पा०

६, १, ८५] पररुम् । हे इन्द्र ! आ इहि आगच्छ आगत्य
अन्वसः अन्वसानेन हविलक्षणेन विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः सोम-
पर्वभिः सोमांशुभिश्च त्वं मत्सि तृप्यस्व मद तप्तौ शपो लुक् ।
कौटशः त्वम् ओजसा तेजसा महान् श्रेष्ठः । अभिष्टिः अभी-
ज्यत इत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः पृषोदरादिः ॥ २५ ॥

इन्द्रो^१ वृत्रम^१वृणो^१च्छर्ध^१नीतिः^१ प्र मायिना-
ममिना^१वर्ष^१णीतिः^१ । अहन् व्यु^१सम^१शध^१वने^१-
ष्व^१विधेना^१ अकृणो^१द्राम्याणाम् ॥ २६ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममरुत्वतीयपुरोक्त् इन्द्र
मरुत्व इत्यस्वाः [७, ३५] स्थाने । इन्द्रः वृत्रं दैत्यमवृणोत्
बुधाय वृणोति स्म । मायिनां मायिनो दैत्यान् प्रामिणात्
हिनस्ति मीञ् हिंसायाम् क्रादिः प्वादित्वाद्भ्रस्वः कर्मणि षष्ठी ।
व्यंसमहन् हन्ति अंस विभागे चुरादिरदन्तः अंसयति विभ-
जति स्नान् परानिति व्यंसो दुष्टः तम् क्व वनेषु वनस्थान् हन्ती-
त्यर्थः । रमयन्ति देवान् ऋते रास्याः यायजकाः तेषां धेनाः
सुतिरूपा वाचः आविः अकृणोत् आविः करोति यजमानाः
सुवन्तीति देवेषु प्रकटयतीत्यर्थः । कौटशः इन्द्रः शर्धनीतिः शर्ध
इति बलनाम [निघ० २, ८, ७] शर्धे चतुरङ्गे बले नीति-
र्यस्य सः । वर्षणीतिः वर्ष इति रूपनाम [निघ० ३, ७, ३]
वर्षे नानारूपं नयति प्राप्नोति वर्षणीतिः नानारूपधारी ।
उशधक् उशन्ति कामयन्ते परस्व^१ ते उशाशौरास्तान् ददति
उशधक् ॥ २६ ॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहि^१नः^१ सन्नेको^१ यासि
सत्यते^१ किं तं^१ इत्या । सम्पृ^१च्छसे^१ समरा^१णः

शुभानैर्वीचेस्तन्नो हरिवो यत्ते अस्मे ॥ महां
 २॥ इन्द्रो य षोर्जसा । कदा च न स्तुरीरसि ।
 कदा च न प्रयुच्छसि ॥ २७ ॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्त-
 मित्यस्याः [७, ३६] स्थाने इन्द्रं प्रति मरुदाक्यम् हे इन्द्र ! हे
 सत्पते ! श्रुतिस्मृत्युक्ताधाररताः सन्तः तेषां पते ! पालक !
 त्वमेकः सन् कुतो यासि असहायः क्व गच्छसि ? ते तव
 किमित्या गमने को हेतुः ? किं प्रयोजनम् ? या हेतो च क्वन्द-
 सीति [पा० ५, ३, २६] इदमः थाप्रत्ययः एतेतौ रथोरिति
 [पा० ५, ३, ४] इदम इदादेशः । कौटुशस्त्रं माद्भिनः महितः
 पूज्यः निष्ठा तस्य नत्वम् धातोर्वृद्धिश्च क्वान्दसी यद्वा मह
 सत्सवोऽस्यासीति महो एव माद्भिनः सार्धेऽण् इन्नण्यनपत्य
 इति [पा० ६, ४, १६४] टिलोपाभाषः । किञ्च समराणः
 सम्यक् गच्छन् सन् शुभानैः शोभनैः वचनैः त्वं सम्यच्छसि
 कतमः पत्या इति लोकान् पृच्छसि एकाकित्वात् शोभन्ते
 तानि शुभानानि शानचि अपि लुप्ते रूपम् । सम्पूर्वस्यऽर्धेः
 शानचि अपि लुप्ते समराण इति । हरयोऽश्वा अस्य
 सन्तीति हरिवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ क्वन्दसीति [पा० ८,
 ३, १] रुः हे हरिवः इन्द्र ! नोऽस्माकं तत् एकाकिगमन-
 कारणं वीचेः ब्रूहि यत् यतो हेतोः अस्मै वयं ते तव त्वदीया
 वयमिति हेतोर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ तिस्रः प्रतीकोक्ताः तत्र महां
 इन्द्र इत्यस्याः [७, ४०] महेन्द्रग्रहणे विनियोगः नृवदि-
 त्यस्याः [७, ३८] स्थाने कदाचनेति [८, २—३] इयोदा-
 दित्यग्रहणे विनियोगः ॥ २७ ॥

आ तत्त इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्वं गो-
मन्तं तितृत्सान् । सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां
महीं सहस्रधारां बृहतीं दुदुक्षन् ॥ २८ ॥

गौरीवितिदृष्टा त्रिष्टुप् आदित्यग्रहस्य दधिअयणे विनि-
योगः । यज्ञो देवानामित्यस्याः [८, ४] स्थाने । इ इन्द्रः ।
आयवो मनुष्याः ते तव तत् कर्म आपनन्त पूजयन्ति पनतिः
पूजाकर्मा लङ् अडभाव आर्षः । ये आयवः ऊर्वमन्तं सोम-
रूपमभितितृत्सान् अधितितृत्सन्ति तर्दितुं हिंसितुमि-
च्छन्ति तितृत्सन्ति उटदिर् हिंसानादरयोः सनन्तः इतश्च
लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] अतेरिकारलोपः ।
सोमं सोतुमिच्छन्तीत्यर्थः । कौटुमीं गोमन्तं गौरदकमस्ति
यस्मिन् स गोमान् तम् निघ्राभ्यालक्षयोदकयुतम् ताभिरेव
सोमः स्यते । किञ्च ये मनुष्याः महीं भूमिं दुदुक्षन् दुधुक्षन्ति
दोग्धुमिच्छन्ति दुहेः सनन्तालङ् पूर्ववदिकारलोपः तेऽपि तव
कर्म पनन्ति सुवन्ति । कौटुमीं महीं सकृत्स्वं सकृदेकवार-
मेव सूते हिरण्यधान्यादि ददाति सकृत्सूः ताम् पुरुपुत्रां
बहुपुत्राम् सर्वे पदायाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते । सहस्रधारां
सहस्रं धारा हिरण्यादयो यस्याः स्य ताम् बहुभोगदाम् यदा
सहस्रमसंख्यं प्राणिजातं धरति सहस्रधारा ताम् । बृहतीं
महतीम् । ये विप्राः सोमाभिषवं ऊर्वन्ति ये च क्षत्रिया
भूमिं दुदुक्षन्ति पालयन्ति ददते ते इन्द्रस्य उत्रवधादिकर्म
सुवन्ति नान्ये दुर्मेषस इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इमां ते धियं प्रभरे मही महीमस्य स्तोत्रे
धिषणा यत्त आनजे । तमुत्सुवे च प्रसुवे च

सासृहिमिन्द्रं देवासुः शक्त्सामदन्ननु ॥ २६ ॥

कुत्सदृष्टा जगती सावित्रपुरोक्त् वाममद्येत्यस्माः [८, ६]
स्थाने । हे इन्द्र ! इमां मामकीं धियं बुद्धिं सुतिं वा कर्म वा
ते तुभ्यं प्रभरे प्रहरे समर्पयामि । कीदृशस्य ते महः महतः
पूज्यस्य । कीदृशीं धियं महीं महतीम् यत् यस्मात् अस्य यज-
मानस्य धिषणा बुद्धिर्वाग्धा स्तोत्रे क्रियमाणे ते तव आनजे
त्वां व्यनक्ति कर्मणि षष्ठो अञ्जेर्लिट् नलोपश्छान्दसः । किञ्च
देवासः देवाः तमिन्द्रमन्वमदन् अनुमदन्ति सुवन्ति छन्दसि
परिऽपीति [पा० १, ४, ८१] अनोः परः प्रयोगः । क्व
सुवन्ति उक्तवे अभ्युदये प्रसवे गुर्वाद्यनुज्ञायां सत्याम् यदा
प्रसवे पुत्राद्युत्पत्तिरूपे उक्तवे इन्द्रं सुवन्ति । कीदृशमिन्द्रं
शक्त्सां बर्हिषं सासृहिम् सृष्टे सासृहिः शक्त्सामभिभवतारम्
धीं संमुञ्चये ॥ इन्द्रसुक्त्सं द्वितीयमहः समाप्तम् ॥ ३६ ॥

विभ्राड्बृहत् पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्
यज्ञप्रतावविहृतम् । वातजूतो यो अभिरक्ष-
ति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुष विराजति ॥ ३० ॥

अथ तृतीयमहः सूर्यसुत् । तथा च श्रुतिः [१३, ७, १, ५]
सूर्यसुदुक्थस्तृतीयमहर्भवति तस्य सौर्या यदा भवन्ति
सौर्यः पुरोक्त्सः सर्वेऽ सौर्यमसदिति । चतुर्दश पुरोक्त्ससिंहः
प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदशः ऋचः सूर्यसुक्त्सं उक्थसंस्थे सर्वे-
धस्य तृतीयेऽहनि ॥ ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्ताणां यदायां
पूर्वोक्तक्रमेण यद्वचमन्त्रा बोध्याः ॥ विभ्राड्दृष्टा जगती ऐन्द्र-
वायवपुरोक्त् । विविधं भ्राजते विभ्राट् सूर्यः सोम्यं सोम-
रूपं इविः पिबतु । कीदृशं सोम्यं बृहत् महत्ः मधु मधुरसाः

दम् । यः सूर्यः त्वना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति पाक्षयति
पुषोष पुष्णाति च पुरुधा बहुधा विराजति च शोभते ।
कीदृशः यन्नपती यजमाने अविहृतमखण्डितमायुः दधत्
स्थापयन् । धातजूतः वातेन प्रेरितः वातेन प्रेरितं रविमण्डलं
भ्रमतीति प्रसिद्धिः ॥ त्वना मन्त्रेष्वद्यादेरात्मन [पा० ६, ४,
१४१] इत्याकारलोपः । ङृ कौटिल्ये ङृ ङरेच्छन्दसीति
[पा० ७, ३, ३१] ङृ-आदेशः ॥ ३० ॥

उद्दु त्यं जा॒तवे॑दसं दे॒वं व॑हन्ति के॒तवः॑ ।
दृ॒शे वि॒श्वाय॑ सूर्य्यं॑ स्वाहा ॥ ३१ ॥

ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरक् । व्याख्याता [७, ४१]
॥ ३१ ॥

येना॑ पा॒वक॑ चक्ष॑सा भुर॒ण्यन्त॑ ज॒नान् ॥
अनु॑ । त्वं व॑रुण॒ पश्य॑सि ॥ ३२ ॥

प्रस्त्रखदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणपुरोरक् । सर्वमेधे पश्चा-
कारिणाग्निधीयते तद्रूपमात्मानं सम्पाद्य मुक्तिमाप्नोति तद्वत्
प्रार्थते । हे पावक शोधक ! येन चक्षसा दर्शनेन त्वं भुरण्य-
न्तमनुपश्यसि क्षिप्रपाती पक्षी भुरण्यः भुरण्यमात्मानं करोति
भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन् तम् क्लिबन्तात् शतप्रत्ययः ।
सर्वमेधयाजिनं भुरण्यपक्षिरूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गच्छन्तं येन
चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा जनानस्मानपि भुरण्यतः
हे वरुण ! त्वं प्रभ्य वरुणः सूर्यः ॥ ३२ ॥

द्वै॒व्या॑ष॒ध्वयू॑ आ॒गत॑त् रथे॒न॑ सू॒र्य॑त्वचा ।
म॒ध्वा॑ य॒ज्ञं॑ सम॒ञ्जा॑थि ॥ तं प्र॒ब्र॒था॑ । अ॒ग्रं॑

वेनः । चित्रं देवानाम् ॥ ३३ ॥

आश्विनपुरोरुक् गायत्री । देवानामिमौ दैव्यो हे दैव्या
अध्वर्यू अश्विनौ ! युवां रथेन आगतमागच्छतम् शपो लुक् ।
कीदृशेन रथेन सूर्यत्वचा सूर्यस्येव त्वक् कान्तिर्यस्य तेन ।
एत्य मध्वा मधुरेण हविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं
समञ्जाधि युवां संम्रक्षयतम् बह्वनि हवींषि कुरुतमित्यर्थः ॥
तं प्रत्नथा [७, १२] अयं वेनः [७, १६] चित्रं देवानाम्
[७, ४२] तिस्रः प्रतीकोक्ताः आद्ये हे शुक्रमन्यपुरोरुचौ
तृतीयाग्रयणस्य ॥ ३३ ॥

आ न इडाभिविदथे सुशस्ति विश्वानरः
सविता देव एतु । अपि यथा युवानो
मत्सथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ ३४ ॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवपुरोरुक् । विश्वानरो विश्वनर-
हितकारी सविता देवः नोऽस्माकं विदथे यज्ञगृहे आ एतु
आगच्छतु । कथम् इडाभिः सुशस्ति यथा स्यात् तथा इडा-
भक्षणेन शोभना शस्तिः शंसनं प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा
यथा सर्वे इडां भक्षयन्ति, तथा एत्वित्यर्थः । यद्वा सुशस्ति
विभक्तिलोपः । कीदृशे यज्ञगृहे सुशस्ति सुशस्तौ इडाभिः
शोभनप्रशंसायुक्ते । एवं सूर्यमुक्त्वा देवानाह । हे युवानः !
जरारहिता देवाः अपि निश्चितम् अभिपित्वे अभिपतने
आगमनकाले यथा येन प्रकारेण यूयं मत्सथ मद तृप्ती तृप्तय
तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगत् मत्सु जङ्गमं पुत्रगवादिकं
मनीषा मनीषया बुद्ध्या मत्सथ अन्तर्भूतस्यर्थः तर्पयत यथा
अवलिस्तृप्तिः क्रियते तथास्तत्पूजास्तर्पणीया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यद्व्य कच्च वृत्रहनुदगा अभि सूर्य्य । सव॑
तदिन्द्र ते वशे॑ ॥ ३५ ॥

श्रुतकक्षसुकक्षदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्नपुरोरुक् । वृत्रो मेचे
रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिराविति कोशात् वृत्रमन्धकारं
शार्वरं हन्ति वृत्रहा रविः । हे वृत्रहन् ! हे सूर्य्य ! हे इन्द्र !
ऐश्वर्य्ययुक्त ! अद्य यत् कच्च यत्र कुत्रचित् त्वमभि उदगाः
अभ्युदेषि तत्सर्वं ते तव वशेऽस्तौति शेषः । यद्वा उदगाः अत्र
पुरुषव्यत्ययः यत्किञ्चित्प्राणिजातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्व-
स्येशिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तरणि॑वि॒ष्वदर्श॑तो ज्योति॒ष्कृद॑सि सूर्य्य॑ ।
विष्व॒माभा॑सि रोच॒नम् ॥ ३६ ॥

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् । हे सूर्य्य ! त्वं
ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्त्तासि विश्वमाभासि प्रकाशयसि च
अग्निविद्युन्नक्षत्रचन्द्रग्रहतारकादिषु त्वदीयं तेज इत्यर्थः ।
कीदृशं विश्वं रोचनं दीप्यमानं त्वत्प्रकाशेनेति भावः । कीदृ-
शस्त्वम् तरणिः तरत्यतिक्रामति नभोवर्त्तेति तरणिः अश्य-
वित्प्रभ्योऽनिरिति [उखा० २, ८८] तरतेरनिप्रत्ययः । विश्व-
दर्शतः विश्वस्य दर्शतो दर्शनीयः दृशेरतच् ॥ ३६ ॥

तत् सूर्य्य॑स्य देव॒त्वं तन्म॑हित्वं म॒ध्या कर्त्ता-
र्वित॑त॒ संज॑भार । यदे॒दयु॑क्त ह॒रितः॑ स॒ध-
स्था॑दाद्रात्री वास॑स्तनुते सि॒मस्रौ॑ ॥ ३७ ॥

कुत्सदृष्टे हे त्रिष्टुभौ महत्त्वतीययोः सुरोरुचौ । सूर्य्यस्य
तत् देवत्वं देवतानुभावः तच्च महित्वं महाभाग्यमैश्वर्य्यम्
तत् किम् कर्त्ताः ईश्वरे तोमुन्कसुनाविति [या० ३, ४, १३]

करोतेस्तीसुनप्रत्ययः कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य मध्या मध्ये वितर्तं
 विस्तारितमंशुजालं संजभार संजहार संहरते न ह्यन्य
 एतादृशमंशुजालं प्रसारयितुं संहर्तुं वा शक्नोतीत्यर्थः ।
 किञ्च यदा इत् यदेव हरितः हरितवर्णान्शमीनयुक्तं युङ्क्ते
 आत्मनि आरोपयति सधस्यात् सह तिष्ठन्व्यंशवो यत्र तत्
 सधस्थं व्योममण्डलम् सध मादस्थयोऽह्न्दसीति [पा० ६,
 ३, १६] सहस्य सधादेशः सभ्याकाले पीतवर्णानंशून् यदा
 व्योममण्डलात् स्वस्मिन् योजयति । आत् अनन्तरमेव रात्री
 निशा सिमस्रौ वासः तनुषे सर्वे वस्तु तमसाच्छादयतीत्यर्थः
 सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसङ्गावात् । सिमशब्दः सर्वपर्यायः ॥ ३७ ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं
 कृणुते द्यौरुपस्थे । अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः
 कृष्णमन्यद्हरितः सम्भरन्ति ॥ ३८ ॥

सूर्यो द्योः द्युलोकस्योपस्थे उक्त्वा मित्रस्य वरुणस्य च
 तद्रूपं कृणुते कुरुते येन रूपेण जनानभिचक्षे अभिचष्टे पश्यति
 मित्ररूपेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरुणरूपेण दुष्कृतिनो
 निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं पाजो रूपसम्-
 न्तम् कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यम् इत्यत् शुक्लं दीप्यमानं
 विज्ञानघनानन्दं ब्रह्मैव । अन्यत् कृष्णं चैतलक्ष्यं रूपं
 हरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरन्ति धारयन्ति । इन्द्रिय-
 यास्तं चैतरूपमिकम् एकं शुद्धं चैतन्यसङ्घैतमिति हे रूपे
 सूर्यस्य सगुणनिर्गुणं ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः ॥ पाज इति ब्रह्म-
 नाम [मित्र० २, २] इह रूपमुच्यते । रोषत इति इत्यत्
 षोणादिकेऽति प्रत्यये चकारस्य शकारो शुभाभावश्च त्रिपा-

त्यते यद्वा कश्चिद्द्विंशायाम् कश्चिद्द्विंशत्ये वर्त्तमानादस्मात्कटः शतत्रिंशदिति रूपम् ॥ ३८ ॥

बृहस्पतिर्ह्यसि सूर्यं ब्रह्मादित्यं महान् ॥
असि । महस्ते सतो महिमा पनस्यते ऽद्या
देव महान् ॥ असि ॥ ३९ ॥

जमदग्निदृष्टे हे ब्रह्मतीसतोब्रह्मत्यौ । आद्या माहेन्द्र-
पुरोहक् । ब्रह्मिण्यव्ययं सत्कार्यम् । हे सूर्य ! सुवति प्रेर-
यति कार्येषु जगदिति सूर्यः राजसूर्यसूर्येत्यादिना [पा० ३,
१, ११४] क्यवन्तो निपातः । वट् सत्त्वं त्वं महान् असि
श्रेष्ठोऽसि । आदत्ते ऽंशुनित्यादित्यः हे आदित्य ! वट् त्वं
महानसि । किञ्च महः महतः सतः नित्यस्य ते तव महिमा
पनस्यते लोकैः स्तूयते । हे देव ! दीप्यमान ! अद्या सत्त्वं त्वं
महानसि अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु० १०, ४२]
पुनरुक्तिरादराया ॥ ३९ ॥

बृहस्पतिर्ह्यसि सूर्यं ब्रह्मादित्यं महान् ॥ असि सत्त्वा देव
महान् ॥ असि । मङ्गा देवानामसूर्युः पुरो-
हितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ ४० ॥

आजित्कश्चिद्द्विंशत्येवमप्यस्यम् । हे सूर्य ! बट् सत्त्वं ब्रह्मसा
धनेन यशसा वा त्वं महानसि । हे देव ! सत्त्वं त्वं महानसि
देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि । केन मङ्गा महच्छेन । कौटुम्भः
त्वम् असूर्यः असवः प्राचा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितो-
ऽसूर्यः प्राचिहितः । पुरोहितः पुरोऽप्ये हितः स्थापितः
सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः सर्वदेवानां सूर्यार्घदानानन्तरमेव

पूजाधिकारात् । विभु व्यापकमदाभ्यमनुपहिंस्यं ज्योतिः
तेजस्त्वमेव तेजोरूप इत्यर्थः ॥ ४० ॥

आयन्त इव सूर्यं विश्वे दिन्द्रस्य भक्षत ।
वसूनि जाते जनमानु भोजसा प्रति भागं
न दीधिम ॥ ४१ ॥

तृमेधदृष्टा वृहती । आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम् । अयन्त
इति आयन्तः शिञ् सेवायाम् अतः शतरि शपि गुणे प्राप्ते
व्यत्ययेन वृद्धिः इव एवार्थे । सूर्यं अयन्तः आत्रयन्तः एव
अर्थाद्ग्रहणयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि
धनानि वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि भक्षत अभक्षत भजन्ते विभ-
जन्ते प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः भज भागसेवयोः अस्य
लुङि तङि प्रथमबहुवचने रूपम् अडभाव आर्षः आत्मनेपदे-
ष्वनत इति [पा० ७, १, ५] भस्यादादेशः । सूर्यकिरणा
इन्द्रदत्ता वृष्टिं भूमौ विभजन्तीत्यर्थः । किञ्च वयं तान्येव
वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पद्यमाने च भोजसा तेजसा
सह प्रतिदाधिम धारयाम स्थापयामेत्यर्थः । किमिव भागं
न भागमिव यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्तथेत्यर्थः । धि
धृतौ लङ् व्यत्ययेन शपः क्षुः हित्वम् तुजादित्वादभ्यासदीर्घः
॥ ४१ ॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरुहसः
पिपृता निरवद्यात् । तन्नो मित्रो वरुणो
मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥४२॥

कुक्षदृष्टा त्रिष्टुप् दध्नादित्यग्रहणयणे विनियोगः ।
दीप्यन्ति दीप्यन्ते इति देवाः रश्मयः हे देवाः । नोऽस्मानंहसः

पापात् निःपिष्टत निर्मुञ्चत अवद्यात् दुर्यशसोऽपि निःपिष्टत
 पृथक् कुरुतं अस्माकं पापानि दुर्यशासि च नाशयतेत्यर्थः ।
 क्व अद्यास्मिन् दिने सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अथ सूर्योदये-
 ऽस्मान् शुद्धान् कुरुतेत्यर्थः । अद्येत्यत्र इत्यचोऽतस्तिङ्ः निपा-
 तस्य चेति [पा० ६, ३, १३५, १३६] दीर्घः । अन्येषामपि
 दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] दाघः पिष्टतेत्यत्र । किञ्च
 मित्रादयः तत् [नः] अस्मद्वचनं मामहन्तां पूजयन्तु अङ्गी-
 कुर्वन्स्वित्यर्थः । के मित्रः वरुणः अदितिः देवमाता सिन्धुः
 समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि च द्योः स्वर्गः ॥ ४२ ॥

आ क॒ष्णेन॑ रज॒सा व॑र्त्त॒मानो॑ नि॒वेश्य॑न्न-
 मृतं॑ म॒र्त्यं च॑ । हिर॒ण्येन॑ सवि॒ता रथे॑ना
 दे॒वो या॑ति भुव॑नानि पश्य॑न् ॥ ४३ ॥

हिरण्यस्तूपट्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरोक्तक् । सविता देवः
 हिरण्येन हिरण्यमेन रथेन आयाति आगच्छति । किं
 कुर्वन् कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्त्तमानः पुनर्भ्र-
 मणं कुर्वन् असृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन्
 स्वस्वप्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति
 कान्यसाध्विति विचारयन् ॥ तृतीयं सूर्यस्तुदुक्थमहः समा-
 मम् ॥ ४३ ॥

प्रवा॑हजे सुप्र॒या ब॒र्हिरे॑षामा वि॒प्रप॑ती॒व
 नीरि॑ट इ॒याते॑ । वि॒शाम॑क्तोरु॒षसः॑ पू॒र्वहू॑तौ
 वा॒युः पू॒षा स्व॒स्तये॑ नियु॒त्वान् ॥ ४४ ॥

अथ चतुर्थमहः वैश्वदेवस्तु । तथा च श्रुतिः [१३, ७,
 १, ६] वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति वैश्वदेवा यज्ञा भवन्ति वैश्व-

देव्यः पुरोरुच इति । वैश्वदेवसुति चतुर्थेऽङ्गि एकादश पुरो-
रुचः षट् प्रतीकोक्ताः इति सप्तदश ऐन्द्रवायवादिसावित्त्वान्त-
ग्रहाणां पुरोरुचो ग्रहणमन्त्राः ॥ वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्र-
[वायव] पुरोरुक् । एषां यजमानानां स्वस्तये कल्याणाय
वीरिटेऽन्तरिक्षे वर्त्तमानौ वायुः पूषा च आ इयाते आगच्छतः
ई काम्यसनगतिव्यास्यादौ [धातुः २४, ३८] व्यत्ययेन तड् ।
कीदृशो वायुः नियुत्वान् नियुतो नियुत्संज्ञा अश्वाः सन्त्यस्य
सः नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ० १, १५, १०] । कस्मिन् काले
अक्तोः रात्रेः उषसः दिनस्य पूर्वङ्गतौ पूर्वा चासौ इतिश्च
पूर्वङ्गतिस्तस्याम् प्रथमाह्वानकाले अग्निहोत्रहोमकाले
इत्यर्थः । उषसः पूर्वाह्वाने पूषा रविरायाति रात्रौ वायुः
वायुना वायुसखत्वाद्ग्निर्लक्ष्यते रात्रिहोमस्याग्निदेवत्वत्वात् ।
तत्र दृष्टान्तः काविव विश्वपतीव यथा विशां पती हौ राजानौ
विशां वीरिटे मनुष्याणां गणे आगच्छतस्तद्वत् तावपि तेषां
स्वस्तये इयाते । एषां केषाम् येषां बर्हिः प्रवाप्तजे प्रवृण्वते
प्रस्तीर्यते वृजी वृतित्यागयोः लिट् अभ्यासदीर्घः संहितायाम् ।
कीदृशं बर्हिः सुप्रयाः शोभनं प्रयः प्रगमनं प्रस्तरणं यस्य तत्
सुप्रयः दीर्घश्चान्दसः सम्यक् विधिना प्रस्तीर्णमित्यर्थः । वीरि-
टशब्दो गुणवाचकः तथा च यास्कः [निघ० ५, २८] प्रवृ-
ण्वते सुप्रायणं बर्हिरेषामियाते सर्वस्य पातारौ वा पाक्षयि-
तारौ वा वीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो वा ततिरिति
गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भौतननो भासस्तनयश्च अन्त-
रिक्षे निरालम्बने भयं भासो नक्षत्राणां तननम् गणमपि इहा
श्रोत्रारो विभ्यति भियो वी-षादेशे तनोतेः रिट् इति ॥ ४४ ॥

इन्द्रवायू बहुस्पतिं मिथानिं पूषणं

भगम् । आदित्यान्मारुतं गृह्यम् ॥ ४५ ॥

मेधातिथिदृष्टे हे मायत्रगौ आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्गृहणे द्वितीया मैत्रावरुणप्रहणे । इन्द्रवायू लुहस्यति मित्वा विभक्त्याकारः अग्निं पूषणं भगम् आदित्यान् मारुतं मरुत्सम्बन्धिनं गणम् एतानाहुयामि ॥ ४५ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरु-
तिभिः । करतां नः सुराधसः ॥ ४६ ॥

वरुणः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः जतिभिः अवनैः रक्षणाप्रकारैः प्राविता प्रकर्षेण रक्षको भुवत् भवतु भवतेर्व्यत्ययेन तुदादित्वात् शप्रत्ययः इतश्च लोप इति [पा० ३, ४, ८७] तिप् इलोपः धातोरुवङ् । किञ्च मित्रावरुणौ नोऽस्मान् सुराधसः शोभनधनान् करतां कुरुताम् शोभनं राधो येषाम् ॥ ४६ ॥

अधि न इन्द्रेषां विष्णो सजात्यानाम् ।
द्वृता मरुतो अश्विना ॥ तं प्रत्नथा । अयं वेनः ।
ये देवासः । आ न इडाभिः । विश्वेभिः
सोम्यं मधु । सोमासश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

कुसीदिदृष्टा गायत्रशास्त्रिनपुरोरुक् । हे इन्द्र ! हे विष्णो ! हे मरुतः ! हे अश्विना ! अश्विनौ ! नोऽस्माकमेषां सजात्यानां समानजातौयानामधि सजात्यमध्ये यूयमित्वा आगच्छत ॥ अत्र प्रतीकोक्ताः तं प्रत्नथा [७, १२] शुक्रप्रहे अयं वेनः [७, १६] मन्विप्रहे ये देवासः [७, १८] आग्रयणस्य आ न इडाभिः [३३, ३४] भ्रुवस्य विश्वेभिः सोम्यं मधु [३३, १०]

ऐन्द्राग्नस्य श्रीमाससर्षणीधृतः [७, ३३] वैश्वदेवस्य ग्रहणे
॥ ४७ ॥

अग्ने इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्रय-
न्त मारुतोत विष्णो । उभा नासत्या रुद्रो अध-
ग्नाः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ ४८ ॥

प्रतिचक्षदृष्टा त्रिष्टुप् मरुत्वतीयपुरोरुक् । हे अग्ने !
हे इन्द्र ! हे वरुण ! हे मित्र ! हे देवाः ! हे मारुत !
मरुहण ! उतापि हे विष्णो ! यूयं शर्धः बलं प्रयन्त प्रयच्छत
दत्त यमेः शपो लुक् । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह उभा
नासत्या उभौ नासत्यावश्विनो रुद्रः अध अथ ग्नाः देवपत्न्यः
पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त जुषन्तां सेवन्तां हवींषि ॥ ४८ ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति० स्वः पृथिवी
द्यां मरुतः पर्वतार॥ अपः । हुवे विष्णुं पूषणं
ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारमृतये
॥ ४९ ॥

वत्सारदृष्टा जगती सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् । इन्द्राग्नी
मित्रावरुणौ अदितिम् स्वः आदित्यम् पृथिवीम् द्यां युलाकम्
मरुतः पर्वतान् अपः विष्णुम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् भगम्
शंसं सुत्यं सवितारम् एतान् नु क्षिप्रमृतयेऽवनायाहं हुवे
आह्वयामि ॥ ४९ ॥

अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहृत्
भस्मूतौ सजोषाः । यः शंसते सुवते धायि
पञ्च इन्द्रज्येष्ठा अस्मार॥ अवनु देवाः ॥ ५० ॥

पञ्च त्रिष्टुभः आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोक्त् । यो
 नरः शंसते शस्त्राणि शंसति सुवते स्तौति स्तोत्राणि प्रकर्षेण
 जपति पञ्चः प्रार्जितधनः सन् धायि दधाति हवींषि तान्
 अग्नांश्च यजमानान् देवा अवन्तु पान्तु पञ्चः पृषोदरादिः ।
 कीदृशा देवाः अस्मै अस्मासु मेहना जस आकारः मेहन्ति
 भिञ्चन्ति मेहनाः धनादिसेक्तारः । रोदयन्ति शत्रूनि ति
 रुद्राः । पर्वतासः पर्वानि उत्सवा विद्यन्ते येषां ते पर्वताः
 उत्सववन्तः पर्वमरुद्गां तबिति [पा० ५, २, १२२ वा० ११]
 तप्प्रत्ययः । वृत्रहृत्वे वृत्रासुरबधाय भरद्गतौ भरे संग्रामे
 हृतिराज्ञानम् तत्र सजीषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते एक
 मतय इत्यर्थः । इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते । ईदृशा
 देवा नोऽवन्तु ॥ ५० ॥

अर्वाञ्चो^१ अद्या भवता यजत्रा चा वो
 हार्दि^२ भयमानो व्ययेयम् । त्राध्वं^३ नो देवा
 निजुरो वृकस्य^४ त्राध्वं^५ कर्त्ताद्वपदो^६ यजत्राः
 ॥ ५१ ॥

कूर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोक्त् । यजन्तं त्रायन्ते
 यजत्राः यष्टव्या वा हे यजत्राः देवाः । अद्य यूयमर्वाञ्चः
 अस्मदभिमुखाः भवत दीर्घी संहितायाम् । यतो भयमानः
 विभ्यत् अहं वो युष्माकं हार्दि हृदि भवं मनः आव्ययेयम्
 आगमयेयमभिमुखं सम्पादयेयमित्यर्थः । व्यय गतो षिजन्तः ।
 भिजो व्यत्ययेन अपि भयमानः । किञ्च हे यजत्राः देवाः ।
 नोऽस्मान् वृकस्य वृकात् त्राध्वम् पालयत कर्त्तात् कृपाञ्च
 त्राध्वम् । कीदृशात् वृकात् निजुरः जूरी बधे नितरां जूर्यते

हिनस्ति निजुः क्षिप् तस्मान्निजुरः हिंसकात् । कीदृशात्
कर्त्तात् अवपदः अवाचीनाः पादव्यासा यत्र सः अवपात्
तस्मादवपदः सोपोनेर्यत्नोत्तरीतुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विश्वे^१ अद्य मरुतो विश्वं^२ कृतौ विश्वे^३
भवन्त्वग्नयः^४ समिंहाः । विश्वे^५ नो देवा
अवसागमन्तु विश्वं^६ मस्तु द्रविणं^७ वाजो^८ अस्मे
॥ ५२ ॥

लुशदृष्टादित्यपुनर्यज्ञे । व्याख्याता [१८, ३१] ॥ ५२ ॥

विश्वे^१ देवाः शृणुतेमं^२ हव^३ मे^४ ये अन्त-
रिक्षे^५ य उप द्यवि^६ ष । ये अग्निजिह्वा^७ उत
वा यजत्रा^८ आसद्यास्मिन् बर्हिषि^९ मादयध्वम्
॥ ५३ ॥

सुहोत्रदृष्टादित्यवहस्य दध्ना अयद्ये विनिसुक्ता । हे विश्वे
देवाः ! ये यूयमन्तरिक्षे स्थ भवथ ये च द्यवि उप स्वर्गसमीपे
स्थ ये चाग्निजिह्वाः वज्रिमुखाः उत वा अपि च यजत्राः
यजनीयाः ते सर्वे यूयमिमं मे मत्कृतं हवमाह्वानं शृणुत
श्रुत्वा आस्मिन् बर्हिषि आसद्योपविश्य मादयध्वं त्वयध्वम्
॥ ५३ ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यच्चियेभ्योऽमृतत्वं^१
सुवसि^२ भागमुत्तमम् । आदिहामानं^३ सवित-
र्व्यं शृषेऽनूचीना^४ जौ^५ विता मानुषिभ्यः ॥ ५४ ॥

वामदेवदृष्टा जगती सवित्रयवस्य पुरोदक् । हे उषितः !

हि निश्चितं प्रथममुदयसमये यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः त्वमुत्तमं भागमग्निहोमरूपं सुवसि प्रेरयसि षू प्रेरणे तुदादिः अभ्यनुजानासोत्यर्थः । कौटुशं भागममृतत्वममृतप्रदमित्यर्थः कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः । आत् इत् अनन्तरमेव उदयानन्तरम् दामानम् ददाति प्रकाशमिति दामा रश्मिसमूहः तं व्यूर्णुषे विवृणोषि विस्तारयसि । ततो मानुषेभ्यः [जीविता] जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि व्यूर्णुषे सूर्योदयानन्तरमेव प्राणिनां कर्मसु प्रवृत्तेः । कौटुशानि जीवितानि [अनूचीना] अनूचीनानि अन्वञ्चन्ति तान्यनूचीनानि रश्मिसमूहानुगतानि तमसि तदभावात् । लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवर्त्तयिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ इति वैश्वदेवस्तुञ्चतुर्थमहः । समाप्तोऽयं सर्वमेधः ॥ ५४ ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रयिं
विश्ववारं रथं प्राम् । द्युतद्यामा नियुतः पत्य-
मानः कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

अथ पञ्चदशपञ्चदशत्रयोदशर्चास्त्रयोऽनुवाकाः पुरोवचोऽनारभ्याधीताः श्रौतकर्मस्थविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञार्हा आदित्ययाज्ञवल्करदृष्टाः पितृमेधपर्यन्तम् ॥ ऋजिश्चदृष्टा त्रिष्टुप् वायुदेवत्या । प्रकर्षेण यजति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अध्वर्यो ! बृहती मनीषा महत्या बुद्ध्या कृत्वा अच्छ आभिमुख्येन त्वं वायुं प्र इयक्षसि प्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि । कौटुशः त्वम् कविः ज्ञानी । कौटुशं वायुं बृहद्रयिम् बृहन् रयिर्यस्य तम् महाधनम् । विश्ववारम् विश्वेन त्रियते तम् सर्वस्य वरणीयम् विश्वं वृणोतीति वा सर्वव्यापकम् । रथं प्राम् प्राति पूरयति रथप्राः तम् यजमानाय दातुं धनैः रथं पूरयति । द्युतद्यामा व्यत्ययः क्षत-

द्यामानम् द्युतत् दीप्यमानं याम यमनं नियमनं यस्य तम् ।
नियुतः पत्यमानः उभयत्र विभक्तिव्यत्ययः नियुङ्गिरश्चैः पत्य-
मानं गच्छन्तम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । ईदृशं वायुं यजे-
त्यर्थः ॥ ५५ ॥

इन्द्र॑ वायू॑ इ॒मे सु॒ता उ॒प प्रयो॑ भि॒राग॑तम् ।
इन्द्र॑वो वा॒मुश॑न्ति हि । उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि
वा॒यव॑ इन्द्र॒वायु॑भ्यां त्वा । ए॒ष ते॒ योनिः॑ ।
स॒जोषो॑ भ्यां त्वा ॥ ५६ ॥

व्याख्याता [७, ८] ॥ ५६ ॥

मि॒त्रं हु॑वे पू॒तद॑क्षं वरु॑णं च रि॒शाद॑सम् ।
धि॒यं घृ॑ताची॒ं साध॑न्ता ॥ ५७ ॥

हे मधुच्छन्दोदृष्टे गायत्र्यो आद्या लिङ्गोक्तदेवत्या । मित्रं
वरुणं चाहं हुवे आह्वयामि । कौदृशं पूतदक्षम् पूतं पवित्रं
सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति पूतदक्षस्तम् दक्ष
कम्पद्गोरित्यस्मास्त्रिजन्तात् कर्मण्यण् । रिशादसम् रिशन्ति
हिंसन्ति रिशा दुष्टाः तान् समन्ताद्दसति नाशयति रिशादसः
तम् रिश हिंसार्थाम् दस उपक्षये । इयोर्विशेषणे । कौदृ-
शावभौ धियं कर्म साधन्ता साधयन्तौ । कौदृशीं धियं घृता-
चीम् घृतमन्थते ह्यते यत्र तम् ॥ ५७ ॥

द॒सो॑ यु॒वाक॑वः सु॒ता नास॑त्या वृ॒क्तव॑र्हिषः ।
आ॒या॒तं रु॒द्रव॑र्तनी ॥ तं प्र॒क्षया॑ । अ॒यं वे॒नः॑
॥ ५८ ॥

आश्विनो इयोरश्विनोरिकस्य दस इति नामापरस्य नासत्य

इति । हे दक्षी ! दर्शनीयी ! हे [नासत्या] नासत्यौ न असत्यौ सत्यवादिनावित्यर्थः । युवामायातमागच्छतम् यतः सुताः अभिषुताः सोमा इति शेषः । कौटुशाः सोमाः ? युवाकवः युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमितीच्छन्तः यद्वा युवन्ति अग्नौ मिश्रीभवन्ति युवाकवः कटिकुषिभ्यां काकु-
रिति [उषा० ३, ७६] बहुलग्रहणात् काकुप्रत्ययः । वृक्त-
बर्हिषः वृक्तं बर्हिर्यत्र ते । कौटुशी युवां रुद्रवर्त्तंगी रुद्रस्वैव
वर्त्तनिः पन्था ययोस्तौ रुद्रवङ्गमनशीलौ ॥ तं प्रत्नथा [७, १२]
अयं वेनः [७, १६] एते हे प्रतीकोक्ते ॥ ५८ ॥

विदद्यद्दी' सरमा रुग्णमद्रैर्महि पाथः
पूर्व्यं सध्युक्तः । अयं नयत् सुपद्यक्षराणा-
मच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ५९ ॥

कुशिकदृष्टा त्रिष्टुप् इन्द्रदेवत्या । सह रमन्ते देवा विप्रा
वा यस्यां सा सरमा वाक् । प्रथमा आद्या सरमा त्रयीलक्षणा
वाक् अच्छ यज्ञाभिमुखं गात् आगच्छति यज्ञं प्रतिपादय-
तीत्यर्थः । कौटुशी सरमा सुपदी शोभनानि पदानि सुसिद्ध-
न्तानि यस्यां सा । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं जानती
ज्ञापयन्ती अन्तर्भूतणिजर्थः । तां सरमां यदि चेत् विदत्
जनीयात् अध्वर्युः तर्हि पाथः सोमलक्षणमन्नं कः कुर्यात् ?
वेदानभिन्नस्य सोमकच्छनानधिकारात् । कौटुशं पाथः अद्रेः
रुग्णम् विभक्तिव्यत्ययः अद्रिणा सोमाभिषवयावणा रुग्णम-
भिषुतम् । महि महत् । पूर्व्यं पूर्वगृहीतसुपांश्वन्तर्यामैन्द्रवा-
यवादिपात्रेषु । सध्रक् सहाश्चति सहस्य सधिः सहैव हव-
नाय गच्छत् । अयं नयत् अयं मुख्यत्वं यजमानं प्रापयत् यज्ञेन

यजमानो मुख्यो भवति ॥ एवमधियज्ञं मन्त्रो व्याख्यातः ।
 बह्वृचानां तु संवादसूक्तमिदम् । तत्र पणिभिरसुरैर्देवगोधने-
 ऽपहृते इन्द्रेण देवशुनो तङ्गीत्यै प्रेरिता तदभिप्रायेण
 व्याख्यायते । सरमा देवशुनो इन्द्रेण गवन्देषणाय प्रहिता
 सती यद्वि यदा अद्रेः गिरेः रुग्णं भग्नम् द्वारम् विदत्
 अविदत् अलभत् तदा इन्द्रः पाथः हविरन्नं कः अकार्षीत्
 तस्यै टत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा
 अक्षराणां क्षरणेन नाशेन रहितानामनुपद्रुतानां गवाम्
 अग्रं प्रान्तं नयत् अनयत् प्राप्नोत् । प्रथमा प्रथमम् एवं गवां
 हश्मारवं जानती सती अच्छ गवामभिमुखं गात् अगात्
 जगाम । कीदृशं पाथः ? महि महत् । पूर्वं पूर्वं प्रेषणकाले
 अन्नादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातम् । सध्रक्
 सध्रीचीनमितरैरपि सह भोज्यम् ॥ विदत् विदृष्ट लाभे
 पुषादीत्यादिना [पा० ३, १, ५५] चूर्णदेशः अडभाव
 आर्षः । सरमा सृ गतौ श्रौणादिकोऽमप्रत्ययः सरमा सरणि-
 रिति यास्तः । रुग्णम् रुजो भङ्गे निष्ठायामोदितस्येति [पा०
 ८, २, ४५] नत्वम् । पाथः पातीति पा रक्षणे अन्नम्
 असुन्प्रत्ययस्य थुडागमः । कः करोतेर्लुङि मन्त्रे घसङ्करत्या-
 दिना [पा० २, ४, ८०], चूर्णोपि रूपम् । सुपदी पादोऽन्य-
 तरस्यामिति [पा० ४, १, ८] डीप् । गात् इषो गा लुङि ।
 ॥ ५८ ॥

नहि स्पशमविदन्नन्यमस्माहैश्वानरात्
 पुरएणात्तः । एमेनमवधन्नमृता अमर्त्यं
 वैश्वानरं चैव जित्याय देवाः ॥ ६० ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुभ्वैश्वानरी । देवाः वैश्वानरात्

विश्वेभ्यो हितात् अग्नेः अन्धं स्पशं दूतं पुरएतारं सर्वकार्येषु
पुरःसरं च नहि अविदन् नालभन्त नहिशब्दो निषेधवाचो ।
स्पशः प्रणिधिरुच्यते । पुर एति गच्छति पुरएता तम् । आ ईम्
निपातो अथार्थो अथामृता देवाः एनं वैश्वानरमवृधन् अवर्द्ध-
यन् । कौटुशमग्निम् ? अमर्त्यममरणधर्माणम् । किमर्थमवृधन् ?
क्षेत्रजित्वाय क्षेत्रमेव क्षेत्रं तस्य जित्यं जयस्तस्मै यजमानस्य
क्षेत्रात्यै ॥ ६० ॥

उ॒या वि॑घ॒निना॒ मृ॒ध इन्द्रा॑ग्नी ह॒वामहे॑ ।
ता नो॑ मृ॒डात ई॒दृशे॑ ॥ ६१ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी गायत्री । वयमिन्द्राग्नी हवामहे
आह्वयामः । कौटुशाविन्द्राग्नी ? उग्रौ सदगूर्णबली । मृधो
हिंसकान् विघनिनौ विशिषेण हन्तो नाशयतस्तौ विघनिनौ
हन्तेर्धः । ता तौ आह्वतो इन्द्राग्नी नोऽस्मान् ईदृशे भयानके
संग्रामे कर्मणि वा मृडातः मृडयतः सुखयतः ॥ ६२ ॥

उपा॑स्मै गायता नरः पव॑मानायेन्द॒वे ।
अ॒भि देवाँ॑र॥ य॒च्छते॑ ॥ ६२ ॥

देवलदृष्टा सोमदेवत्वा गायत्री । हे नरो ! यज्ञनेतारः
ऋत्विजः ! अस्मै इन्दवे सोमाय उपमायत उद्गातृशास्त्रमनुष्-
त्योपशब्दयन्त स्तोत्राणि कुरुतेत्यर्थः । कौटुशायेन्दवे ? पवमा-
नाय पव गतौ पवते दशापवित्राद्ग्रीणकलशं गच्छति पव-
मानस्तस्मै । देवान् यष्टव्यामभि संमुखमियच्छते यष्टुमिच्छते
यजेः सनि ह्यान्दसोऽभ्यासयकारलोपः ॥ ६२ ॥

ये त्वा॑हि॒इत्ये॑ मघ॒वन्न॑वर्ध॒न्त्ये शा॑म्बरे ह॒-
रि॒वो ये ग॑वि॒ष्टौ । ये त्वा॑ नून॒मनु॑मदन्ति वि॒प्राः

पिवेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ६२ ॥

विश्वामित्रदृष्टाद्या हे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्यास्तिसः । हे मघवन् ! धनवन् ! ये मरुतो गणदेवाः अहिहत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् जहि वीरयस्वेत्यादिवचोभिस्ते वृद्धि-मकुर्वन् । हे हरिवः ! हरिनामकाश्वयुक्त ! शास्वरे शम्बरसम्बन्धिनि युद्धे ये त्वामवर्धन् । ये च मरुतो गविष्टौ गवां पण्य-सुरहृतानामिष्टौ प्रत्याहरणेच्छायां ये त्वामवर्धयन् । ये च विपाः मेधाविनो मरुतो नूनं निश्चितं त्वामन् मदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा । हे इन्द्र ! तैर्मरुद्भिः सगणः गणसहितः सन् सोमं पिव मरुत्वतीयादिग्रहं पिवाहमेः ॥ अहिहत्ये हन्तेर्भावे हनस्त चेति [पा० ३, १, १०८] क्वप् क्तदुत्तरपद-समासः । अवर्धन् भेः सार्वधातुकत्वेऽपि इन्द्रस्यभयथेति [पा० ३, ४, ११७] आर्धधातुकत्वे णिलोपः यदृत्तयोगान्निघाताभावः [पा० ८, १, ६६] । गवामिष्टिर्यस्मिन् रणे इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा० ६, २, १] पूर्वपदस्वरः । अनु-मदन्ति भेर्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः तिङि चोदात्त-वतीति [पा० ८, १, ७१] गतेर्निघातः ॥ ६३ ॥

जनिष्ठा उग्रः सहमे तुरार्य मन्द्र ओजिष्ठो
बहुलाभिमानः । अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिद्व
माता यद्द्वीरं दध्नद्धनिष्ठा ॥ ६४ ॥

गौरीवितिदृष्टा । हे इन्द्र ! त्वं सहसे बलाय जनिष्ठा अजनिष्ठाः जातोऽसि लुङ् अडभावः । कीदृशाय सहसे ? तुरार्यत्वरमाणाय वेगवने । कीदृशः त्वम् ? उग्रः उत्कृष्टः । मन्द्रः सुत्यः ओजिष्ठः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः विन्मत्तोलुंगिति [पा० ५, ३, ६५] विनो लुक् बहुलाभिमानः सर्वं जगत्तः

द्विभूतिरिति भूयिष्ठाभिमानः । अत्र वृत्रवधे ईदृशमिन्द्र
मरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्धन् सुतिसहायाभ्यामिति शेषः ।
इदं चेन्द्रसौभाग्यं गर्भकालीनमित्याह यत् यस्मात् मातादितिः
धनिष्ठान्या वीरमिन्द्रं दधनत् गर्भे धारितवतौ नकार उपजनः
॥ ६४ ॥

आ तू न' इन्द्र वृत्रहन्नुस्माक'मर्धमाग'हि ।
महान् महोभिर्हू तिभिः ॥ ६५

वामदेवदृष्टा गायत्री । तु इति निपातः क्षिप्रवचनः
ऋचि तुनुषेत्यादिना [पा० ६, ३, १३३] तस्य संहितायां
दीर्घः । वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां हन्ता वृत्रहा हे वृत्र-
हन् ! हे इन्द्र ! त्वं नोऽस्मान् प्रति तु क्षिप्रम् आ आगच्छेत्यर्थः
आगत्य चास्माकमर्धमस्मन्निवासदेशमागहि देवयजनदेशं
प्राप्नुहोत्यर्थः कौदृशस्त्वम् ? महोभिः महतोभिः जतिभिः
अवनैः रक्षाभिः महान् योऽन्यं रक्षति स महानुच्यते ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।
अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरु-
ष्यतः ॥ ६६ ॥

नृमेधदृष्टे हे इन्द्रो पथ्यावृहतीसतोवृहत्यौ । प्रकृष्टा
तूर्तिर्हिंसा येषां यत्र वा ते प्रतूर्तयः शत्रवः संग्रामा वा तेषु प्रतूर्-
तिषु हे इन्द्र ! त्वं विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमाना शत्रुसेनाः
अभि असि अभिभवसि । किञ्च यतः त्वं विश्वतूरसि विश्वान्
सर्वान् रिपून् तूर्यते हि नस्ति विश्वतूरः ततः तरुष्यतः हनिष्यतः
शत्रून् तूर्य जहि मारय । कौदृशस्त्वम् ? अशस्तिहा नास्ति

शंसा प्रशस्तिर्येषां ते अशस्तयः दृष्टास्तान् हन्तीत्यशस्तिहा ।
जनिता जनयिता स्वपञ्चप्रशंसोत्पादकः ॥ ६६ ॥

अनु^१ ते शुभ्र^१ तुरयन्तमीयतुः क्षोणी^१ शिशुं^१ न
मातरा^१ । विश्वास्ते^१ स्पृधः^१ अथयन्त मन्यवे^१
ष्वत्^१ यदिन्द्र^१ तूर्व^१सि ॥ ६७ ॥

हे इन्द्र ! क्षोणो द्यावापृथिव्यौ ते तव शुभ्रं बलमन्वीयतुः
अनुगच्छतः द्यावापृथिवीया लोकास्त्वहलं बहु मन्यन्ते इति
भावः । कीदृशं शुभ्रम् ? तुरयन्तं शत्रुषु त्वरामाविष्कुर्वन्तम् ।
अनुगमने दृष्टान्तः मातरौ मातापितरौ शिशुं न शिशुमिव
यथा पितरौ बालमनुगच्छतः यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्य-
विभीतामिति [निरु० १०, १०] यास्तः । तदेव प्रपञ्च-
यति विश्वा इति विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः
ते तव मन्यवे पञ्चम्यर्थे चतुर्थी तव क्रोधात् अथयन्त अथय-
यन्त अथिताः खिन्ना भवन्ति तव क्रोधदर्शनादुद्दिजन्त इत्यर्थः
युक्तमेतत् यत् यस्मात् युद्धे इन्द्र ! त्वं ह्रत्वं देवासुराबध्यं
तूर्वसि हंसि तूर्वतिर्हिसार्थः ॥ ६७ ॥

युञ्जो देवानां प्रत्ये^१ति सुन्नमादित्यासो भ-
वता मृडयन्तः । आबो^१र्वाची^१ सुमतिर्व^१हत्या-
दृष्टो^१सिद्ध्या वरिवीचि^१त्तरासत् । आदित्येभ्य-
स्त्वा ॥ ६८ ॥

कुसदृष्टा त्रिष्टुप् । व्याख्याता [८, ४] ॥ ६८ ॥

अदब्धे^१भिः सवितः प्रायुभिष्टु^१ शिविभिर्द^१
परिपाहि नो गयम् । हिर^१ग्यजिह्वः सुवितायु

नव्यसे रक्षा माकिर्नी अघशंस ईशत ॥ ६६ ॥

भरद्वाजदृष्टा जगती सवितृदेवत्या । हे सवितः ! सर्वस्य प्रसवितः ! पायुभिः पालनेः नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा त्वमद्य परिपाहि रक्ष गयः कृदर इति गृहनामसु [निघ० ३, ४, १] मील्हं गय इति [निघ० २, १०, १२] धननामस्वपि पाठात् गृहधनयोर्गयशब्दः । कीदृशैः पायुभिः ? अदब्धैः भिः अदब्धै रनुपहिंसितैः । शिवेभिः शान्तैः सुखरूपैः । कीदृशस्त्वम् ? हिरण्यजिह्वः हिरण्यवदविचला जिह्वा यस्य सत्यवाक् यदा हिरण्या हितरमणीया जिह्वा ज्वाना यस्येति वा हिरण्यं कस्मादित्यादि हितरमणीयं भवतीति वेति [निघ० २, १३, १२] यास्कोक्तेः । किञ्च नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सु इताय सुखाय अस्मान् रक्ष पालय । किञ्च माकिः मा कश्चनाघशंसः पापमाशंसमानः शत्रुः नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं कुर्यात् त्वत्प्रसादात् पाप्मास्माकमीशिता मा भूदित्यर्थः । ईशत लङ् बहुलं कन्दसौति [पा० २, ४, ७३] शपो लुगभावः अडभावश्च ॥ ६६ ॥

प्र वीरया शुचवो दद्रिरे वामध्वर्युभिर्मधु-
मन्तः सुतासः । वह वायो नियुतो याद्यच्छा
पिवा सुतस्याम्बसो मदाय ॥ ७० ॥

वशिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् । वायुदेवत्याः पञ्चदश ऋचः हे प्रतीकोक्ते एवं सप्तदशकः पुरोरुचां समूहः । वामिति द्विचनं पत्नीयजमानविषयम् । हे पत्नीयजमानौ ! वा युवयोः संभूताः सोमाः दद्रिरे विदीर्णाः चूर्णीभूताः इ विदारि कर्मकर्त्तरि लिट् । कीदृशाः ? प्रवीरया प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा

ऋत्विजो येषां सोमानां ते प्रवीराः सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] जसो याजादेशः । शुचयः निर्मलाः । अध्वर्युभिः सुतासः सुताः अभिषवधर्मेण यावभिः द्रव्योभावमापादिताः अभिषुत्वन्ति चत्वारः पर्युपवेशनसामर्थ्यादिति [का० ८, ५, १] कात्यायनस्मरणादध्वर्युभिरिति बहुवचनम् अध्वरनेटभिः ऋत्विग्विशेषैः सुता इत्यर्थः । मधुमन्तः मधु निष्ठाभ्यारूप-मुदन्नम् तदन्तः । एवं पूर्वार्धे पत्नीयजमानो सम्बोध्य वायु-माह वाति सर्वत्र गच्छति वायुः हे वायो ! नियुतोऽखान्-त्वं वह देवयजनदेशं प्रापय अच्छयाहि अच्छामेरथं आसु-मिति वा सोमाभिमुखं सोममासुं वा याहोत्यर्थः । यात्वा च मदाय तमये मत्तताये वा सुतस्याभिषुतस्यान्वसः सोमस्य स्वमंशं पिब ॥ ७० ॥

गाव॑ उपावताव॑तं म॒ह्यौ य॒ज्ञस्य॑ र॒भुदा॑ ।

उ॒भा कर्णा॑ हिर॒ण्यया॑ ॥ ७१ ॥

व्याख्याता [३३, १८] ॥ ७१ ॥

काव्य॑योगाजानेषु॒ क्रत्वा॑ दक्ष॑स्य दुरो॒णे ।

रिशाद॑सा स॒धस्य॒ आ ॥ ७२ ॥

दक्षदृष्टा गायत्री मित्रावरुणौ । कवीनां क्रान्तदर्शिनां ज्ञानसमुच्चयकारिणां द्विती काव्यौ तयोः । रिशन्ति हिंसन्ति रिशाः ताना समन्ताद्दृश्यतो नाशयतः तौ रिशादसौ द्विवचनं मित्रावरुणविषयम् । हे रिशादसौ शत्रूपक्षयितारौ मित्रावरुणौ ! यजमानस्य सधस्ये देवमनुष्याणां सहसोमपानस्थाने बुधाम् आ आगच्छतम् । कौटुशस्य यजमानस्य ? काव्ययोः कवि-द्वितर्योर्बुधयोः आजानेषु आ समन्ताज्जानसु सोमपानार्थमा-विभूतभूमिषु देवयजनादिषु दुरोणे यज्ञगृहे च क्रत्वा क्रतुना

यज्ञकर्मणा कृत्वा दक्षस्य उक्ताहवतः यज्ञं समर्धयत इत्यर्थः ।
दक्षस्येति विशेषणात् यजमानपदमध्याहर्तव्यम् आ इत्युप-
सर्गेण गच्छतमिति क्रियाध्याहारः ॥ ७२ ॥

दिव्य^१वध्वयु^२ आग^३त^४ रथे^५न^६सूर्य^७त्वचा^८ ।
मध्वा^९ यज्ञ^{१०} समञ्जाथे ॥ तं प्र^{११}नथा^{१२} । अयं^{१३}
वे^{१४}नः ॥ ७३ ॥

व्याख्याता [३३, ३३] । तं प्रनथा [७, १२] अयं वेनः
[७, १६] इति हे प्रतीकोक्ते ॥ ७३ ॥

तिर^१श्ची^२नो^३ विततो^४ र^५श्मिरे^६षाम^७धः^८ स्वि^९दा-
सी^{१०}इ^{११}दु^{१२}परि^{१३} स्वि^{१४}दासी^{१५}इत् । र^{१६}तो^{१७}धा^{१८} आ^{१९}सन्^{२०}
महि^{२१}मान^{२२} आ^{२३}सन्^{२४} स्व^{२५}धा^{२६} अ^{२७}व^{२८}स्ता^{२९}त् प्र^{३०}य^{३१}तिः^{३२} पर-
स्ता^{३३}त् ॥ ७४ ॥

प्रजापतिदृष्टा त्रिष्टुप् भाववृत्तदेवत्या भावेषु पदार्थेषु
वृत्तः स्थितो भाववृत्तः परमात्मा सोऽस्या देवता । आग्रयणग्रहे
विनियोगः क्रमपाठाद्भवति ततोऽधियज्ञं तावद् व्याख्यायते ।
आधवनीयादुन्नेता निशाभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यजमा-
नस्ततो ग्रहग्रहणमा ध्रुवादिति, [का० ८, ५, १७] कात्या-
यनेनोक्तम् तदभिप्रायेणोच्यते । एषां पूयमानसोमानां रश्मिः
यमनात् ऋजीषादिकल्कनियामको दशापवित्रलक्षणः
तिरश्चीनः तिर्यङ्, एव विततो विस्तारितः उद्गाढभिरिति
शेषः । तस्मिन् दशापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवित्रादधश्च
आसीत् उपरि च आसीत् स्वित्शब्दो चार्थो उपरि स्विदासी-
दितीकारः भ्रुतः । किञ्च तत्रैके पदार्था ग्रहचमसाधवनीय-
द्राणकलशादयो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिबीजं सोमं

दधति धारयन्ति ते रेतोधाः सोमध्वरभूताः आसन् यज्ञाद्दे
 प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतेर्जमहो जत्वं सोमस्य । तथापरि
 पदार्थाः सोमरसरूपास्तत्राधेयाः सन्तो महिमानः महान्तः
 उत्कृष्टा आसन् । आधाराद्येयभावेन सर्वोऽयं यज्ञात्मेव खित
 इति भावः ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति स्मृतेः । किञ्च स्वधात्मं
 तद्रूपः अवस्तात् अवरो होमात् प्राक् नोच आसीत् प्रयतिः
 प्रयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लक्ष्यफलकः सन् पर-
 स्तात् परः उत्कृष्टः आसीत् ॥ अथाधिदेवतं व्याख्या । एषां
 प्रसिद्धानां सूर्यरश्मीनां मध्ये एकः सुषुम्णाख्यो रश्मिः
 तिरश्चोः विततः क्लिप्तः सन् किम् द्युलोकादधः खित्
 आसीत् उत्तोपरि खिदासीत् खिदिति वितर्के विचार्यमाण-
 नाप्रिति [पा० ८, २, ८७] प्रुतः । किञ्च स रश्मिः रेतोधाः
 रेतसो विश्ववीजस्योदकस्य धारयिता आसीत् व्यत्ययेनैक-
 वचनम् । तथा च श्रुतिः सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्वृष्टिनिर्नाम
 येनेमाः सर्वाः प्रजा विभर्तीति । अन्ये रश्मयो महिमानः
 माहात्म्यप्रदायका आसन् विश्वप्रकाशत्वेन । किञ्च स्वधात्मनि-
 ष्यादकः स एव रश्मिः अवस्तात् अवरो भूम्यभिमुखः प्रयतिः
 प्रयत्नात्सोर्ध्वमुखः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण
 देवानां दृष्टिदः । तथोक्तं छान्दोग्यश्रुतौ [छान्दोग्योपनिषद्
 ५, १-६] असौ वा आदित्यो देवमध्वित्युपक्रम्य न वै देवा
 अग्रन्ति न पिवन्त्ये तदेवामृतं दृष्ट्वा दृष्यन्तीति ॥ अथा-
 ध्यात्मपक्षे व्याख्या । नासदासीदिति सप्तर्चेऽध्यात्मप्रति-
 पादके सूक्ते [षष्ठ० ८, ७, १७ मण्ड० १०, ११, १ वङ्गच
 इमा मृचं पठन्ति तत्र नासदासीदिति निरस्तसप्तप्रपञ्चं
 प्रलयवस्थामनूय विश्ववीजमविद्योक्ता । कामस्तदप्ये समव-
 र्ततेति पादेन च काम उक्तः । मनसो रैतः प्रथमं यदासीदिति

पाटेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मोक्तम् । एवमविद्याकामकर्माणि
 सृष्टिहेतून्मुक्त्वा तेषां स्वकार्यं जनने शैघ्रमाह तिरश्चीन
 इति । एषामविद्याकामकर्मणां रश्मिरिव रश्मिः कार्यवर्गो
 वियदादि विततः विस्तृतः सन् तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो
 मध्ये स्थितः अधस्तात्सीदुपरि चासीत् सूर्यरश्मिवद्युगपत् सर्वं
 व्याप्यत्यर्थः । तदेव विभज्यते रेतोधा इति । सृष्टे कार्यवर्गं
 केचन रेतोधाः रेतसो वीजभूतस्य कर्मणो विधातारः 'कर्त्तारो
 भोक्तारश्च जीवाः आमन् अन्ये महिमानः महात्सो विपुला
 वियदादयो भोग्या आमन् महिमान इति स्वार्थे इमनिच् ।
 एवं मायायामीश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृ-
 भोज्यरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । तयोर्भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये
 स्वधानं भाग्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निकृष्ट आसीत् प्रयतिः
 प्रयतिता भोक्ता परस्तात् परः उत्कृष्टः भोक्तृप्रपञ्चाधीनं
 भोग्यप्रपञ्चं कृतवानित्यर्थः । विभाषा परावराभ्यामिति
 [पा० ५, ३, २८] प्रथमार्थेऽस्तातिप्रत्ययः अस्ताति चेति [पा०
 ५, ३, ४०] अवरशब्दस्यावादेशः । एतद्वा इदं सर्वमन्
 चैवान्नादश्चेति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेन-
 मपसो अधारयन् । सो अध्वराय परिणीयते
 कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७५ ॥

तमेव वैश्वानराख्यं भोक्तारं परमात्मानं स्तौति । विश्वा-
 मित्तदृष्टा जगती वैश्वानरदेवत्या । यत् यदा जातमरणीत
 उत्पन्नमात्रमेनं वैश्वानरमपसोऽपस्विनः कर्मवन्तो यजमाना
 अधारयन् कर्मणि स्थापितवन्तः । तदा स रोदसी व्यावा-
 भूमी आ सर्वतः अपृणत् पूरयति स स्थावराणां प्रस्तरादौ

तदुपलब्धेः । न केवलं रोदसी किन्तु महत् प्रभूतं स्वः अन्तरि-
 क्षमापृणन् सूर्यात्मना । त्रैलोक्यं जाठरात्मना पूरितमित्यर्थः ।
 गार्हपत्यादीनां लोकत्वं शून्योक्तम् अयं वै लोको गार्हपत्यो
 द्यौराहवनीय इति । उक्तार्थमेव विवृणोति स इति सोऽग्नि-
 रध्वराय यागाय परिणीयते सर्वतोऽतिप्रणीताग्नीध्रीयादिधि-
 षण्णादिषु प्रकर्षेण प्राप्यते । नयने दृष्टान्तः अत्यो न यथाश्वो
 वाजसाक्षेऽन्वलाभाय सर्वतो नोयते । राजाश्ववान् भोगजातं लभते
 यथा तद्वद्विप्राऽग्निं सेवमानो ब्रह्मलोकान्तभोगानिति भावः ।
 कीदृशोऽग्निः ? कविः सर्वज्ञः । चनोहितः चन इत्यन्ननामेति
 [निरु० ६, १६] यास्कः चनसेऽन्नाय भोग्याय हितः सर्वभोग
 सम्पादक इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

उ॒कथे॑भिर्वृ॒त्र॒हन्त॑मा॒ या म॑न्दा॒ना चि॒दा
 गि॒रा । आ॒ङ्ग॒धै॒रा॒वि॒वास॑तः ॥ ७६ ॥

वसिष्ठदृष्टेन्द्राग्निदेवत्या गायत्रो । या यौ इन्द्राग्नी
 आङ्गधैः आघोषैः चित् लौकिकवाक्स्तोमेरपि सुतौ आ
 आगच्छतः आङ्गध स्तोम आघोष इति [निरु० ५, ११]
 यास्कः तौ उकथेभिः उकथैः गिरा स्तोत्रात्मिकया सुत्या
 आविवासतः आविवास्येते परिचर्येते यजमानेरिति शेषः व्यत्य-
 येन कर्त्तरि लट् विवासतिः परिचर्यायागित [निरु० ११,
 २३] यास्कः । कीदृशौ तौ ? वृत्रहन्तमा दृष्टाणामावरकाणां
 पाप्मनां हन्तृत्तमौ नाहस्येति [पा० ८, २, १७] तुम् ।
 मन्दाना मन्दानौ मोक्षमानौ स्वभावतः । सर्वत्र विभक्तोर्दादेशः
 ॥ ७६ ॥

ए॒ष नः॑ सु॒नवो॑ गि॒रः शृ॒ण्वन्त्व॑मृत॑स्य॒ ये ।

सुमृडीका भवन्तु नः ॥ ७७ ॥

सुहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री । ये अमृतस्य मरणहीनस्य
प्रजापतेः सूनवः पुत्राः विश्वं देवाः ते नोऽस्माकं गिरः स्फु-
शृण्वन्तु ममीपमागत्यावधारयन्तु श्रुत्वा च नोऽस्माकं सुमृ-
डीकाः सुवकराः भवन्तु गोभनं मृडीकं सुखं येभ्यस्ते ॥ ७७ ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शं सुतासुः, शुष्म
इयति प्रभृतो मे अद्रिः । आशासते प्रति-
हर्यन्त्युक्त्यमा हरौ वहतता नो अक्त् ॥ ७८ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः हे इन्द्रमरुसंवादे इन्द्रमरुद्देवत्ये आद्येऽग-
स्त्यदृष्टे । इन्द्रा मरुतः सहचरानाह हे मरुतः ! ब्रह्माणि मन्त्र-
वाक्यात्मकानि स्तुतिवचामि हवीषि वा सोमाज्यादीनि मे मम
स्वभूतानि चोदनावाक्येऽग्न्यादिदेवतान्तरमस्वप्नेन प्रतीय-
मानान्यपि सर्वदेवताप्राणात्मनो ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः ।
मतयः मननयुक्ताः स्तुतयोऽपि शं मम सुखोत्पादिकाः अतो
यज्ञे गन्तव्यमिति भावः । किञ्च मे मया प्रभृतः प्रकर्षेण धृतः
अद्रिः वष्पः इयति गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति न प्रतिहन्यत इत्यर्थः
कीदृशः शुष्मः ? शोषयति शत्रूनिति शुष्मः अत एव गमने
राक्षसाद्युपद्रवो नास्तीत्यर्थः । न केवलं हविरादीनां मदी-
यत्वेन गन्तव्यम् अपि तु आशासते प्रार्थयन्ते यजमाना यानि
लक्ष्या उव्थानि ता तानि स्तोत्रशस्त्राणि मां प्रतिहर्यन्ति
कामयन्ते हर्यतिः प्रेषाकमेति यास्कः । किञ्च नोऽस्माकमिमा
इमौ हरौ अश्वो अक्त् यन्नाभिमुखं वहतः मां प्रापयतः अत
एवास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः । यद्दार्थान्तरम् ब्रह्माणि
मतयः सुताः सोमाः प्रहृतः अद्रिः सोमाभिषवयावा शुष्मः

सुखरूपः एतत् सर्वं मम शं सुखमियत्तिं अपर्ययति उद्गमयति
 णिजन्तभूर्तः समानमन्यत् ॥ शुष्मः अविस्तिविशुषिभ्यः
 किदिति [उणा० १, १४२] मन्प्रत्ययः किच्चाद् गुणाभावः
 निच्चादाद्युदात्तः । अस्ति भक्षयति रिपूनित्यद्विः अदिशदि-
 भूशुभिभ्यः [उणा० ४, ६६] क्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः आद्य-
 दात्तः ॥ ७८ ॥

अनुत्तमा ते' मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ२॥
 अस्ति देवता विदानः । न जायमानो नशते
 न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहः । नुद प्रेरणे अस्य निष्ठायां
 नमत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] अनुत्तमिति नि-
 पातः । आ इति स्मरणे स्मृतवन्तो वयम् हे मघवन् ! धनवन् !
 इन्द्र ! ते तव अनुत्तं न केनापि नृत्तं नाशितं महाभाग्यमिति
 शेषः । नु निश्चये न किः न कोऽपि त्वन्महाभाग्यनाश इति
 शेषः । न केवलं तदैश्वर्यमात्रं किन्तु सर्वज्ञत्वमपीत्याह न
 त्वेति वतुरत्र सादृश्ये त्वावान् त्वत्सदृशो विदानः विदान्
 देवता देवो नास्ति स्वार्थे तल् विदेः शानन् निच्चादाद्युदात्तः ।
 किञ्च हे प्रवृद्ध ! प्रकर्षेण वृद्ध ! पुराणपुरुष ! यानि कर्माणि
 वृत्रबधादीनि त्वं कृणुहि करोषि व्यत्ययेन लोट् तानि
 कर्माणि जायमानः वर्त्तमानः जातो भूतपूर्वेषु देवमनुष्येषु
 कश्चित् न नशते न व्याप्नोति न करोतीत्यर्थः नशतिर्व्याप्ति-
 कर्मा । न करिष्या न च करिष्यति उत्पत्त्यमान इति शेषः
 तिलोपो दीर्घश्च छान्दसः । कालत्रये त्वादृशो नास्त्येत्यर्थः अतो
 यज्ञेशस्त्वम् ॥ ७९ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उय-

स्त्वेषन्टमृगः । सद्यो जज्ञानो निरिष्याति
शत्रून् यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ ८० ॥

बृहद्विवदृष्टा माहेन्द्री विष्टुप् । सुवनेषु मृतजातेषु तत्
इत् तदेव ज्येष्ठं श्रेष्ठमामो बभूव कन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४,
११७] लिटः सर्वधातुत्वादस्तेभूभावो न सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मै-
वासीत् यतो ज्येष्ठात् उयः उत्कृष्टः इन्द्रो जज्ञां जानः
कीदृशः त्वेषन्टमृगः त्वेषः कान्तिः तृमृगं धनं यस्य तेजोधनः
कार्यं दृष्ट्वा कारणमहत्त्वं कल्पते । किञ्च य इन्द्रो जज्ञानः
जायमान एव सद्यः तत्क्षणं शत्रून् निरिष्याति नितरां इन्ति
री बधे क्रगादिः प्वादित्वाद्भ्रुवः । किञ्च विश्वे सर्वे देवाः यमि-
न्द्रमनुमदन्ति अनुदृष्यन्ति अनुर्लक्षण इति [पा० १, ४, ८४]
द्वितीया यद्वृत्तान्नित्यमिति [पा० ८, १, ६६] मदन्तोत्यत्र
निघातो न । कीदृशा ? विश्वे जमाः भवन्ति रक्षन्ति जमाः
रक्षकाः भवतेर्मन्प्रत्ययः क्वीः शूडिति [पा० ६, ४, १८]
ऊट् ॥ ८० ॥

इमा उ त्वा पुरुवसो गिरो वर्धन्तु या
मम । प्रावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि
स्तोमैरनूषत ॥ ८१ ॥

मेधातिथिदृष्टे षादित्यदेवत्ये हे बृहत्यो । पुरु बहु वसु
धनं यस्य स पुरुवसुः संहितायां कान्दमो दीर्घः पुरुशब्दस्य
हे पुरुवसो ! बहुधनादित्य ! या मम गिरः शस्त्ररूपा वाचः
इमाः त्वा त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु । किञ्च विपश्चितो विद्वान्मः
तव स्वरूपाभिन्ना उद्दानारश्च स्तोमैः स्तोत्रैः बहिष्पवमाना-
दिभिः त्वामभ्यनूषत असुवत नू सुतो सुड् कुटादित्वाद्भ्रुवः

भावः [पा० १, २, १] । कीदृशा विपश्चितः ? पावकवर्षाः
अग्निमुख्यतेजसः ब्रह्मवर्चसवन्तोऽत एव शुचयः शुद्धागमाः
स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरस्त्वां सुवन्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यस्यायं विश्वं आर्य्यी दासः शिवधि पा अरिः ।
तिरश्चिदर्यं रुशमे पवीरवि तुभ्येत् सो अज्यते
रयिः ॥ ८२ ॥

हे आदित्य ! यस्य तवायं विश्वः सर्वोऽपि आर्य्यः वर्षात्रम-
विहितकर्मानुष्ठाता सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः शिव-
धिपाः निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः शत्रुः निधिः शिवधि-
रिति [निरु० २, ४] यास्कः । किञ्च एवंविधे कृपणे अयं
धनस्वामिनि वेश्ये वा तिरश्चित् तिरोऽन्तर्धौ चिदप्यर्थे अन्तर्भूतो
भूमिगर्तादौ निक्षिप्तोऽपि तस्य रयिर्धननिचयः तुभ्य इत्
मनोपम्बुःन्दसः तुभ्यमेव त्वदर्थमेवाज्यते व्यक्तो भवति कर्म-
कर्त्तरि यक् । कृपणस्य धनं त्वदर्थमेवोपयुज्यते पक्षहरणादिना
न तु कृपणभोगाय भवतीत्यर्थः । कीदृशेऽयं रुशमे रुशतिर्हिं-
साकर्मा औष्णादिकोऽमप्रत्ययः रुशति द्विनस्तीति रुशमः
तस्मिन् धनापहर्तृणां हिंसके आतिथ्यादितिरस्कारेणात्मनो-
ऽपि हिंसके । पवीरवि पविः शल्यमस्यास्ति पवीरमायुधम्
रो मत्वर्थीयः पवीरं वाति गच्छति पवीरवाः तस्मिन् धनरक्षार्थं
मायुधधारके तथा यास्कः [निरु० १२, ३१] पविः शल्यो भवति
यद्विपुनाति कायं तद्वत् पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवानिति ।
धनिनातियत्ने न गुणमपि धनं तत आच्छिद्य धर्मिष्ठाय ददा-
तीति भावः ॥ ८२ ॥

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्रातः समुद्र

इव पप्रथे । सत्यः सो अस्य महिमा गृणो
शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ८३ ॥

मेधातिथिदृष्टादित्यदेवत्या सतोबृहती । अयमादित्य-
रूप इन्द्रः समुद्र इव उदधिवत् पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो व्याप-
कोऽभूत् । कीदृशोऽयम् ? ऋषिभिरतीन्द्रियार्थदर्शिभिः सह-
सूतः सहसा बलेन युक्तः कृतः सुत्या हि देवता बलं वर्धते ।
किञ्च अस्यादित्यस्य स महिमा सत्योऽवितथः । शवो बलं च
मत्यम् । यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रसन्देहे
गृणे स्तौमि तं महिमानमिति शेषः । यज्ञेषु विप्राः स्वतन्त्राः
राजान इव भवन्ति राज्ञां कर्म राज्यम् । स्तोत्रशस्त्राणां
संसदि पठनेन सोऽयं स्तूयत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अदब्धेभिः सवितः प्रायुभिष्टुं शिवेभिर्गद्य
परिपाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय
नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ ८४ ॥

व्याख्याता [३३, ६८] । षष्ठः पुरोरुग्णः समाप्तः ॥ ८४ ॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृश वायो याहि
सुमन्मभिः । अन्तः पवित्रं उपरिश्रौणानोऽयं
शुक्रो अयामि ते ॥ ८५ ॥

इतोऽध्यायसमाप्त्यन्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोक्ताश्चतस्र-
शेति ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः पूर्व-
वत् ॥ अमदग्निदृष्टा वायुदेवत्या । बृहत्य आद्या नव हादृशी
च दशस्ये कादशीत्रयोदश्यः सतोबृहत्यः । हे वायो ! नोऽस्माकं
यज्ञमायाहि भागच्छ । कीदृशं यज्ञम् ? दिविस्पृशं व्युत्तोकस्या-

पिनम् ऋत्विग्यजमानवैदुष्याद्दक्षिणामम्बवत्वाच्च स्वर्गेऽपि
 श्रयमाणमित्यर्थः । आगम्य किं फलमत आह अन्तरिति
 अन्तः पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्तस्योपरि श्रौषानः श्रय-
 माणः होतृचमसेन विषिच्यमानोऽयं शुक्रः शुद्धः ऋजोषकत्क-
 रहितः सोमो रसात्मा ते तुभ्यं त्वदर्थंमयामि नियतः त्वदीय-
 भागत्वेन मया संस्कृतः यस्मै उपरमे कर्मणि चिण् ॥८५॥

इन्द्रवायू सुसंष्टगौ सुहवे ह हवामहे ।
 यथानः सर्व इज्जानोऽनमीवः सङ्गमे सुमना
 असत् ॥ ८६ ॥

तापसदृष्टेन्द्रवायवी । इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू हवामहे
 आह्वयामः उभयत्र वायोः प्रतिषेध इति [पा० ६, ३, २६
 वा० १] आनङ्ङभावः । कीदृशौ ? सुसंष्टगौ सुसंष्टौ सुतरां
 सम्यक् पश्यतस्ती । सुहवा सुहवौ शोभनाङ्गानौ । तथा
 हवामहे यथा नोऽस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः पुत्रपौत्रादि-
 रीदृशः असत् भवेत् अस्तीत्यङ्गागमः । कीदृशः ? अनमीवः
 व्याधिरहितः सङ्गमे धनप्राप्तौ बहूनां समागमे वा सुमनाः
 शोभनचित्तः उदारो वक्ता चेत्यर्थः ॥८६॥

ऋधगित्या स मर्त्यैः शशमे देवतातये ।
 यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचक्रे हव्यदा-
 तये ॥ ८७ ॥

अमदग्निदृष्टा मैत्रावरुणी । नूनं निश्चितं यो मर्त्यो
 मनुष्यो मित्रावरुणौ आचक्रे आकुरुते सेवते गन्धनावस्येपसे-
 त्वादिना [पा० १, १, ३२] करोतिः सेवनार्थे आत्मनेपदम् ।
 किमर्थम् ? अभिष्टये अभिमतत्ताभाय पृषादरादिसोपः इह

दातये हविषो दानाय च । स नरः इत्या अनेन हेतुना सेवन-
रूपेण शशमे शास्वति यमनियमशमदमादियुक्तो भवतीत्यर्थः ।
कीटक् सः ? देवतातये देवस्य कर्म देवतातिः तस्मै यज्ञाय
ऋधक् ऋध्नोतीति ऋधक् समृद्धिमान् यज्ञसम्पत्तिक्षमधमाद्यः
सन् शान्तो भवतीत्यर्थः । बट् अत् सत्वा इत्येति [निघं०
३, १०] निपातः सत्यवचनो वा सत्यं शास्यति । एत्वाभ्या-
सलोपाभाव आर्षः शशमेऽत्र ॥ ८७ ॥

आयातमुपभूषतं मध्वः पिबतमश्विना ।

दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्ट-
मागतम् ॥ ८८ ॥

वशिष्टदृष्टाश्विदेवत्या । हे अश्विना ! अश्विनौ ! युवामायातं
यज्ञं प्रत्यागच्छतम् आगत्य च उपभूषतमलङ्कृतं यज्ञम् । मध्वः
मधुरं सोमं पिबतम् कर्मणि षष्ठी नुमाभावश्छान्दसः । किञ्च
हे वृषणा ! वृषणौ ! वर्षकौ ! यज्ञफलस्य सेत्तारौ ! हे जेन्या-
वसू ! जेन्यं जेतव्यं जितं वा आ समन्तात् वसु धनं याभ्यां
तौ जेन्यावसू वशोक्तधनौ तादृशौ ! युवां पयः वृष्युदकम्
दुग्धमन्तरिक्षात् प्रक्षारयतम् दुहेर्लोणमध्यमद्विवचनं दुग्ध-
मिति । किञ्च नोऽस्मान्मा मर्धिष्टं मा हिंस्तम् मृधिर्हिंसार्थः
लुङ् । किं बहुना युवामागच्छतम् आदरार्थं पुनर्वचनम्
॥ ८८ ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सन्तता ।
अच्छा वीरं नयं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु
नः ॥ ८९ ॥

कण्वदृष्टा वैश्वदेवी । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः हिरण्यगर्भः

नोऽस्माकं यज्ञमच्छ यज्ञाभिसुखं प्रैतु प्रकर्षेणागच्छतु ब्रह्म-
णस्पतिः ब्रह्मणः पाता पालयिता वेति [निरु० १०, १२]
यास्तः । तथा देवी देवतात्मा सृष्टता प्रियसत्यस्वरूपा तस्यैव
वाक् चयीरूपा यज्ञं प्रैतु । किञ्च देवा यष्टव्या नोऽस्मान् यज्ञं
नयन्तु प्रापयन्तु यज्ञं कारयन्त्वित्यर्थः । कीदृशं यज्ञम् ? वीरं
विशेषेणैरयति वीरस्तम् शत्रूणां विशेषोन्मूलयितारम् वीरो
वीरयत्यमित्रानिति [निरु० १, ७] यास्तः । नद्यं नृभ्यो
मनुष्येभ्यो हितम् उगवादिभ्य इति [पा० ५, १, २] यत् ।
पङ्क्तिराधसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः ह्ययोर्धानाः पूषाः करम्भः
सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या एषा हविः पङ्क्तिः
द्दिनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नारा-
शाशंसं तृतीयं सवनम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः त्रीणि सवनानि
पशुरुपवसथ्यः पशुरुनुवन्थ्यः एषा सवनपङ्क्तिः एताभिः पङ्-
क्तिभिः राधः समृद्धिर्यस्य पङ्क्तयो राध्यन्ते साध्यन्ते यत्रेति वा
पङ्क्तिराधाः तम् । ब्रह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कार-
यन्त्विति सर्वार्थः ॥ ८८ ॥

चन्द्रमा अपस्वन्तरा सुपुर्णी धावते द्विवि ।
रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्सहृ इरिरेति क-
निक्रदत् ॥ ८० ॥

द्वितदृष्टाहुतिपरिणामवादिन्यैन्द्री । आहुतेर्होमद्रव्यस्य
परिणामो द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषायोषात्मकपञ्चाग्निक्रमेण
परिपाकः इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति
श्रुत्योक्तः तं वदत्येषा ऋक् । अधियज्ञं तावदर्थः । चन्द्रं देवा-
र्गोमाङ्गादं मिमीते करोति चन्द्रमाः लतारूपः सोमोऽभिषुंतः
सन् अस्मि वसतीवरीनिग्राभ्यादिजलेषु अन्तर्मध्ये रसरूपेण

स्थिताम्नो इतः सन् सुपर्णः गरुडाकृतिः साधुपतनो भूत्वा
दिवि आधावते शीघ्रं गच्छति स गतावित्यस्य शीघ्रगतौ
धावादेशः तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति श्रुतेः ।
हरिः सोमो हरितवर्ण इति [निरु० ४, १८] यास्कीत्तेर्हरिः
पूर्वोक्तः सोम एव दिवि गतः पर्जन्यरूपमास्थायोदकदान-
हारेण रयिमेति रयिरिति धननामेति [निरु० ४, १७]
यास्कः धान्यभावं प्राप्नोति व्रीहियवाद्यन्नरूपो भवतीत्यर्थः ।
कीदृशं रयिम् ? पिशङ्गम् परिपाकेन व्रीहियवादिकं धान्यं
पीतवर्णं भवति । बहुलमसंख्यातम् चतुर्विधभूतग्रामजीवन-
पर्याप्तमित्यर्थः । पुरुसृष्टं पुरुषां बहूनामपि सृष्ट्वा लिप्सा
यत्र तम् वहवोऽपि यद्धान्यमिच्छन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः ।
कीदृशो हरिः ? कनिकदत् पर्जन्यरूपात्यर्थस्तनितं कुर्वन्
दाधतीत्यादि [पा० ७, ४, ६३] निपातः ॥ ८० ॥

दे॒वं दे॒व॑ वो॒ऽव॑से दे॒वं दे॒वम॑भिष्ट॒ये । दे॒वं
दे॒वं हु॒वेम॑ वाज॑सातये गृण॒न्तो दे॒व्या धि॒या
॥ ८१ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । वीप्सार्थाऽभ्यासः यावन्तो देवास्तान् वो
युष्मानवसेऽवनाय पालनाय वयं हुवेम आह्वयामः । अभिष्टये-
ऽभिलषितफलाप्तये देवं देवं हुवेम । वाजसातयेऽन्नलाभाय देवं देवं
हुवेम । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु० १०, ४२]
यास्कः । कीदृशा वयम् देवया देवतायाथात्मग्रानुसन्धानपरया
धिया बुद्ध्या गृणन्तः सुवन्तः यद्वा देव्या स्वरादिसौष्ठवेन दीप्य-
मानया धिया सुत्या गृणन्तः ॥ ८१ ॥

दिवि पृष्टो अ॒रोच॑ताग्निर्वै॒श्वान॒रो बृ॒हन् ।

क्ष्मया हृधान ओजसा चनोहितो ज्योतिषा
बाधते तमः ॥ ८२ ॥

मेघदृष्टा वैश्वानरी । योऽग्निः दिवि द्युलोके पृष्टः सिक्तः
आदित्यात्मना स्थितः सन् अरोचत दीप्यते पृषु सेके निष्ठान्तः
सेकः स्थितिरेव । कीदृशोऽग्निः ? वैश्वानरः विश्वेषां नराणां
हितः । हृदन् महान् । किञ्च सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशेन
तमः नैशं बाधते लोकानुग्रहायान्धकारं निवर्त्तयति । कीदृशः ?
क्ष्मया हृधानः क्ष्मा पृथिवी तथा तत्स्था मनुष्या उपलक्ष्यन्ते
मन्त्राः क्रोशन्तीति वत् भूस्वैर्वर्णाश्रमिभिः नरेर्दत्तेन हविषा
वर्धमानः अत एव ओजसो चनोहितः ओषधिपाकक्षमेण
तेजसा चनसेऽन्नाय हितः चन इत्यन्ननाम [निरु० ६, १८]
अन्ननिष्पादक इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

इन्द्राग्नी अपाद्वियं पूर्वागात् पदतीभ्यः ।
हित्वी शिरो जिह्वया वावदच्चरत्त्रिंशत्पदान्यक्रमीत् ॥ ८३ ॥

सुहोत्रदृष्टा इन्द्राग्निदेवत्या प्रवह्लिका । हे इन्द्राग्नी!
अपात् स्वयं पादरहितापि इयमुषाः पदतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः
सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनो सतो आ अगात् आगच्छति
सा च तासां प्रजानां शिरो हित्वी निद्रात्याजनेन प्रेरयित्री
यद्वा शिरो हित्वी हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सतो जिह्वया
प्राणिनां वागिन्द्रियेण वावदत् यङ्लुगन्तं भृशं शब्दं कुर्वती
सतो चरत् चरति प्रसरति अडभावः । एवं चरन्ती उषाः
एकदिनेन त्रिंशत्संख्यानि पदा पदानि ममनसाधनभूतान्
मुहूर्त्तान् नि अक्रमीत् नितरां क्रमते अहोरात्रेषु त्रिंश-

शुद्धतान् क्रामतीत्यर्थः ॥ यद्वा वाक्पक्षेऽर्थः । इन्द्रः प्राणः
 अग्निः पुरुषः हे इन्द्राम्नी । युवयोरेवैतत् कर्म यत् अपात् पाद-
 रहिता गव्याम्बिका तयीलक्षणेयं वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी
 सती आ अगात् पदतीभ्यः पादयुक्ताभ्यो रामायणभारता-
 दिश्लोकात्मकवाल्मीकिव्यासादिवाणीभ्यः सकाशात् । वेदवाचः
 प्राथम्यं श्रुत्योक्तम् ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति । एवं प्रथम-
 जाया वाचोऽविकृतत्वं निर्णीय मानुष्या वाचो विकृतत्वमाह
 हित्वो शिर इति शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते
 अभ्याज गां दण्डेन शुक्लां गां दण्डेनाभ्याजेत्येवं लौकिक्या
 वाचः पदप्रयोगनियमाभावात् शिरः शिरःस्थानीयमाख्यात-
 पदं हित्वा त्यक्त्वा जिह्वया विदुषो वागिन्द्रियेण वावदत्
 अतिवदन्ती सती चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्ती सा
 त्रिंशत्पदानि न्यक्रमीत् क्रमति अत्र पदशब्दोऽङ्गुलवचनः
 मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं त्रिंशदङ्गुलानि क्रामति । एवं
 वाग्विषयोऽर्थः ॥ ८३ ॥

देवा॑सो हि आ॒ मन॑वे॒ सम॑न्य॒वो वि॒श्वे॑
 सा॒कं॑ स॒रा॑तयः । ते नो॑ अ॒द्य॒ ते॑ अ॒परं॑ तु॒चे
 तु नो॑ भव॑न्तु वरि॒वो॒विदः॑ ॥ ८४ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । हि सा एतौ निपातौ प्रसिद्धप्रतिश-
 यार्थौ छान्दसौ पत्वदौर्ध्वौ ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अद्य वर्त्त-
 मानकाले नोऽस्माकं साकं सहैव वरिवोविदः भवन्तु वरिवो
 धनं वेदयन्ति लभयन्ति वरिवोविदः एकीभूय धनप्रापका
 भवन्तु । तु पुनः अपरं भविष्यति काले नोऽस्माकं तुचे
 अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय ते वरिवोविदः भवन्तु तुगित्यप-
 त्यानाम [निघ० २, २] कौटशास्त्रे ? मनवे समन्यवः मनु-

नामकाय मुनये मन्त्रदर्शिने मह्यं समानो मन्वुर्दीप्तिर्येषां
ते मन्वुर्मनतेर्दीप्तिकर्मण इति [निघ० १०, २८] यास्कः
मदर्थकमैकमत्यं प्राप्ताः यद्वा मन्वुना क्रोधेन सह वर्त्तमानाः
अस्मच्छत्रुहनाय क्रोधयुक्ता इत्यर्थः । तथा सरातयः रातिर्दानं
तत्प्रचिताः दातार इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

अपाधमद्भिश्स्तीरशस्तिहाथेन्द्रो^१ युक्त्वा-
भवत् । देवास्त इन्द्र सख्याय^२ येमिरे^३ बृहद्भानो^४
मरुद्गण ॥ ८५ ॥

रुमेधदृष्टे हे मरुत्वङ्गुणविशिष्टेन्द्रदेवत्ये । बृहतो महान्तो
भानवो दीप्तयो यस्य स बृहद्भानुः मरुतां गणो यस्य स मरु-
ङ्गणः हे बृहद्भानो ! हे मरुङ्गण ! हे इन्द्र ! देवाः वसुरुद्रादित्याः
ते तव सख्याय मैत्रे येमिरे कथं नु नामेन्द्रोऽस्मान् सखि-
भावाद्य बृषीत इत्यभिप्राया आत्मानं संयतं कृतवन्त इत्यर्थः
स भवान् अभिश्स्तीः अभिशापान् शत्रुप्रयुक्तानपवादान् अपा-
धमत् अपममयति निवर्त्तयति धमतिर्गतिकर्मेति [निघ० ६,
२] यास्कः । अथ पश्चात् युक्त्वा अत्रवान् यशस्वी वा वा अभ-
वत् सर्वतो धनवान् भवति । कौटुभ्यो भवान् ? अशस्तिहा
शसनं शस्तिः प्रशंसा सा नास्ति येषां ते अशस्तयः निन्द्या
असुरास्तान् इन्तीत्यशस्तिहा । इन्द्रः ऐश्वर्यवान् इन्दी-
तीन्द्रः । यो दुष्टहन्ताभिशापनाशको यशस्वी तेजस्वी बहुभुव्य-
श्वेव्यस्तस्य सख्यायान्ये यतन्त इतियुक्तमिति भावः ॥ ८५ ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।
वृत्रं हनति वृत्रं हा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणम्
॥ ८६ ॥

हे महतः ! वो शुष्माकं स्वामिने इन्द्राय यूयं ब्रह्मवेदं
सामरूपस्तीव्रं प्रार्चत प्रोञ्चारयत । कीदृशायेन्द्राय ? वृहते
महते । ततो वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो वा इन्तेन्द्रो वृत्रं
हनति हन्तु बहुलं हन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुग-
भावः । केन ? वज्रेण स्वायुधेन । कीदृशेन वज्रेण ? शतपर्वणा
शतसंख्याकानि पर्वाणि धारा ग्रन्थयो वा यस्य स शतपर्वा
तेन । कीदृशो वृत्रहा ? शतक्रतुः शतं क्रतवो यस्य बहुकर्मा
[बहुप्रज्ञो वा ॥ ८६ ॥

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्णां शवो मदे
सुतस्य विष्णवि । अद्या तमस्य महिमानमा-
यवोऽनुष्टुवन्ति पूर्वथा ॥ इमा उ त्वा । यस्या-
यम् । अयं सहस्रम् ऊर्ध्वं उ षु णः ॥८७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

मेधातिथिदृष्टा माहेन्द्रो सतोवृहती । इन्द्रः अस्य इत्
अस्यैव यजमानस्य वृष्णां शवः च वावृधे वर्धयति षिजन्तत्रं
बोध्यम् वर्षति सिञ्चति वृषा तस्येदं वृष्णां वीर्यम् यप्रत्यये
उपधात्तोपः शवः बलम् । क्व सति सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य
मदे सति । कीदृशे मदे ? विष्णवि वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस-
स्मिन् सर्वशरीरव्यापके सप्तम्ये कवचने घेर्ङित्तीति [पा० ७, १,
१११] गुणेऽवादेशः यद्वा विष्णवि विष्णौ यज्ञेऽभिषुतस्येति
सम्बन्धः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । सोमपानेन मत्त इन्द्रो
यजमानस्य माहात्म्यं बलं च वर्धयतीत्यर्थः । किञ्च अस्येन्द्रस्य
तमुक्तं यज्जानो वीर्यादिवर्धनरूपं महिमानमद्यास्मिन् काले-

ऽपि आयवः मनुष्याः अनुष्टुवन्ति आनुपूर्व्येण सुवन्ति । तत्र
दृष्टान्तः पूर्वथा पूर्वमिव यथा पूर्वमृषयोऽसुवन्नेवमिदानीमपि
नराः सुवन्तीत्यर्थः । प्रह्लपूर्वविश्वेमाच्छन्दसीति [पा० ५, ३,
१११] पूर्वशब्दादिवार्थे थाल्प्रत्ययः ॥ इमा च त्वा यस्यायम्
अयं सहस्रम् [३३, ८१—८३] ऊर्ध्वं ऊ घुणः [११, ४२]
एताः प्रतीकोक्ताः ॥ ८७ ॥

श्रीमन्महोदधरक्तते वेददीपे मनोहरे ।

त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायो गतोऽयं सार्वभेधिकः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथै-
वैति । दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे
मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

अनारभ्याधीतोऽध्यायः आ पितृमेधात् आदित्ययाज्ञव-
ल्कादृष्टा मन्त्राः पाठे विनियुक्ताः ॥ षडृचस्त्रिष्टुभो मनो-
देवत्याः शिवसङ्कल्पदृष्टाः । ऋषिर्वदति । तन्मे मनः शिव-
सङ्कल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः सङ्कल्पो यस्य तत्
तादृशं भवतु मन्त्रनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पाप-
मित्यर्थः । तत्किम् ? यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति
सङ्कच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः । यच्च दैवं
दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मघाह-
कमित्यर्थः मनसैवानुद्द्रष्टव्यमितदप्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतेः । तत्
च ग्रहः स्थाने तच्छब्दः सकारस्यार्थः । यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः
तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषुप्ता-
वस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूरङ्गमं दूरं गच्छतीति दूरङ्ग-

यम् खश्प्रत्ययः अतीतानागतवर्त्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः । यश्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्त्तकमित्यर्थः प्रवर्त्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्त्तन्ते । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनः-सम्बन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः । तादृशं मे मनः शान्तसङ्कल्प-मसु ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः । यदपूर्वं यच्चमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥

मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति क्त करणे स्वादिः मनःस्वास्थ्यं विना कर्म-प्रवृत्तेः । केषु सत्सु विदथेषु ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ? ज्ञायन्ते तानि विदथानि तेषु वेत्तेरौणादिकोऽयप्रत्ययः प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्चेति पाणिन्युक्तेः [पा० ३, १, १—३] यज्ञसम्बन्धिनां इविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्स्वित्यर्थः । कौटुशा मनीषिणः ? अपसः अप इति कर्मनाम [निघ० २, १, १] अपो, विद्यते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः अस्मायामेधास्त्रजो विनिरिति [पा० ५, २, १२१] विन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुङिगीष्ठाभावेऽपि छान्दसो विनो लुक् [पा० ५, ३, ६५] सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः । तथा धीराः धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मण्यश् [पा० ३, २, १] । यश्च मनः अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात् तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः यद्वा अपूर्वमनपरमवाह्यमित्यु-क्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः । यश्च यश्च यष्टुं शक्तं यक्षम् यज-

तेरौष्णादिकः सन्प्रत्ययः जित्वादिर्नित्यमिति [पा० ६, १, १८७] आद्युदात्तं पदम् । यच्च प्रजायन्ते इति प्रजास्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरमध्ये चास्ते इतरेन्द्रियाणि बहिः-
ष्ठानि मनस्त्वन्तरिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृशं मे मनः शिव-
सङ्कल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

यत् प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिर-
न्तरमृतं प्रजासु । यस्मान्न ऋते किं च न
कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते
येन तत् प्रज्ञानम् करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३, ११७]
करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत अपि यत् मनः चेतः चेतयति
सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः चिती संज्ञाने अस्मात् ख्यन्ता-
दसुन्प्रत्ययः सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । यच्च मनो
धृतिधैर्यरूपम् मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्मनसि धैर्यमुपचर्यते
कार्यकारणयोरभेदात् । यच्च मनः प्रजासु जनेषु अन्तर्वर्त्त-
मानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् उत्तमपि पुनरुच्यते
आदरार्थम् अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु० १०, ४२]
यास्कोक्तेः । यच्चामृतममरणधर्मि आत्मरूपत्वात् । यस्मान्नमसः
ऋते यस्मनो विना किञ्चन किमपि कर्म न क्रियते जनैः
सर्वकर्मसु प्राणिनां मनः पूर्वं प्रवृत्तेर्मनःस्वास्थ्यं विना कर्मा-
भावादित्यर्थः । अन्यारादितरत्ते इत्यादिना [पा० २, ३,
२८] यस्मादिति ऋतेयोगे पञ्चमी । तन्मे मन इति व्याख्यातम्

॥ ३ ॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृत-

तेन सर्वम् । येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे
मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञानम् ।
इदं किञ्भूतम् ? भूतकालसम्बन्धि वस्तु । भुवनं भवतीति
भुवनम् भवतेः क्युप्रत्ययः वर्त्तमानकालसम्बन्धि । भविष्यत्
लटः सहेति [पा० ३, ३, १४] शतप्रत्ययः तौ सदित्युक्तेः
[पा० ३, २, १२७] । त्रिकालसम्बद्धवस्तुषु मनः प्रवर्त्तत इत्यर्थः
श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति । कौटुशेन येन ? अमृतेन
शाश्वतेन मुक्तिपर्यन्तम् श्रोत्रादीनि नश्यन्ति ममस्वनश्वर-
मित्यर्थः । येन च मनसा यज्ञोऽग्निष्टोमादिः तायते विस्तार्यते
तनोतेर्यकीति [पा० ६, ४, ४४] आकारः । कौटुशो यज्ञः ?
सप्तहोता सप्त होतारो देवानामाह्वतारो होतृमैत्रावरुणादयो
यत्र स सप्तहोता अग्निष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति । तन्मे मनः
इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रति-
ष्ठिता रथनाभाविवाराः । यस्मिँश्चित्तं सर्व-
मोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥५॥

यस्मिन् मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन् साम सामानि
प्रतिष्ठितानि यस्मिन् यजूंषि प्रतिष्ठितानि । मनसः स्वास्थ्ये
एव वेदत्रयीस्फूर्त्तेर्मनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् अन्नमयं
हि सोम्य मन इति छान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारण-
शक्तिः प्रतिपादिता । तत्र दृष्टान्तः रथनाभौ आराः इव यथा
आराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वच्छब्दजालं मनसि ।
किञ्च प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयि ज्ञानं यस्मिन्

मनसि प्रोतं प्रोतं निक्षिप्तम् तन्मुसन्ततिः पटे इवःसर्वं ज्ञानं
मनसि निहितम् मनःस्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयाघ्रे
ज्ञानाभावः । तन्मे मम मनः शिवसङ्कल्पं शान्तव्यापारमस्तु
॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयते-
ऽभौशुभिर्वाजिन इव । हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं
जविष्ठं तन्म मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

यत् मनो मनुष्यान्नराच्चेनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति
नयतेः क्रियासमभिहारे यद् मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रव-
र्त्तन्ते मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम् । तत्र दृष्टान्तः सुषा-
रथिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कश्या अश्वान्
नेनीयते । द्वितीयो दृष्टान्तः अभौशुभिर्वाजिन इव यथा सुसा-
रथिरभौशुभिः प्रग्रहेः वाजिनोऽश्वान्नेनीयत इत्यनुषङ्गः रश्मि-
भिर्नियच्छतीत्यर्थः । उपमाद्वयम् प्रथमायां नयनं द्वितीयायां
नियमनम् तथा मनः प्रवर्त्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः ।
यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् हृद्येव मन
उपलभ्यते । यच्च मनः अजिरं जरारहितम् वात्ययीवनस्था-
वरेषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्ठम् अतिजववहेगवत्
जविष्ठम् न वै वातात्किञ्चनार्शोऽस्ति न मनसः किञ्चनाशी-
योऽस्तीति श्रुतेः । तन्म इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।
यस्य त्रिता व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ ७ ॥

उष्णिक् अन्नसृतिः । तं पितुमन्नं स्तोषं स्तौमि । किञ्चू-
तम् ? महो महसः तविषीं तविष्ठाः वलस्य धर्माणं धारयितारम्

तविषीति बलनाम [निघ० २, ८] विभक्तिव्यत्ययः अन्नैव बलोत्पत्तेः । तं कम् ? यस्य पितोरोजसा बलेन त्रितः त्रिस्थान इन्द्रः वृत्रं दैत्यं विपर्वं विगतसम्बन्धनं कृत्वा वि अर्दयत् विविधमर्दितवान् इन्द्रेण वृत्रोऽन्नबलेनैव हत इत्यर्थः ॥ स्तोषं स्तीतेमिपि इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] इकारलोपे लोटोऽडाविति [पा० ३, ४, ८४] अडागमे सिञ्चहुलं लोटोति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्यये गुणे च रूपम् । महः महच्छ्रुदस्य डसि क्कान्दसष्टिनोपः । धर्माणम् धरतेर्मन् । विपर्वम् विगतानि पर्वाणि यस्य तम् उप्रत्यये टिलोपः । अर्दयत् बहुलं कन्दस्यमाङ्गागोऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अडभावः । व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] विरूपसर्गस्य व्यवधानम् ॥ ७ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्तुधि ।

क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण् आयूषि तारिषः
॥ ८ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः द्वयोरनुमतिर्देवता । इत् निपातोऽनर्थकः हे अनुमते ! त्वमनुमन्यासै अनुमन्यस्वास्मदुक्तं बुध्यस्व नोऽस्माकं शं च शमेव सुखमेव कृधि कुरु । च पुनः नोऽस्माकं क्रत्वे क्रतवे सङ्कल्पाय दक्षाय तत्समृद्धये सङ्कल्पसिद्धये च नोऽस्मान् हिनु गमय नोऽस्माकमायूषि प्रतारिषः प्रतारय वर्धय । लोटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ८४] आट् वैतोऽन्यत्वेति [पा० ३, ४, ८६] ऐकारः । कृधि शृशृणुपृकृष्टृभ्यश्चन्दसीति [पा० ६, ४, १०२] द्विर्धिः बहुलं कन्दसोति [पा० ४, ७३] शपो लुक् । क्रत्वे गुणाभावे यष्वादेशः । तारिषः

सिम्बहुलं छन्दसि णिड्वक्ताव्य इति [पा० ३, २, ३४ वा० ३]
 वृद्धिः अन्यत् पूर्ववत् प्रपूर्वस्तरतिष्ठं इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अनु॑ नोऽद्यानु॑ मतिर्य॑ज्ञं दे॒वेषु॑ मन्यताम् ।
 अग्नि॑श्च ह॒व्यवा॑हनो भव॑तं दा॒शुषे॑ मयः ॥९॥

अनुमतिः अद्य नोऽस्माकं यज्ञं देवेषु यज्ञियेषु अनुमन्यताम् अग्निश्च यज्ञं देवेषु अनुमन्यताम् । किम्भूतोऽग्निः ? हव्यवाहनः हविषो षोढा । किञ्च दाशुषे हवींषि टत्तवते गजमानाय मयः सुखरूपौ अनुमत्यग्ना भवतं भवतामिति पुरुषव्यत्ययः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः हव्येऽनन्तःपादमिति [पा० ३, २, ६६] वहेण्युट् । दाशुषे दाश्वान् साह्वानिति [पा० ६, १, १२] साधुः ॥ ८ ॥

सिनी॑वालि पृथु॑ष्टके॒ या दे॒वाना॑ममि॒
 स्वसा॑ । जुष॑स्व ह॒व्यमा॑हु॒तं प्र॒जां दे॒वि दिदि॑-
 ड्ढि॒ नः ॥ १० ॥

सिनीवाली देवता । हे सिनीवालि ! हे पृथुष्टके ! सुकं केशभारः सुतिः कटमो वा हे पृथुकेशभारे ! महासुते वा पृथुकामे वा या त्वं देवानां स्वसा असि भगिनी भवसि मा त्वमाहुतं हव्यं जुषस्व पीत्या गृह्णोष्व हे देवि ! नोऽस्मभ्यं प्रजां च दिदिड्ढि दिश देहि बहुलं छन्दसाति [पा० २, ४, ७६] दिशतेः शपः श्लुः ततो हित्वादि ॥ १० ॥

पञ्च॑ न॒द्यः सर॑स्वतीमपि॒यन्ति॒ सस्रो॑तसः ।
 सर॑स्वती॒ तु पञ्च॑धा सो दे॒शेऽभ॑वत्स॒रित् ॥ ११ ॥

सरस्वतीनदीदेवत्या । याः दृषदत्याद्याः पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति गच्छन्ति किम्भूताः ? सस्रोतसः समानं स्रोतः

प्रवाहो यासां ताः । तुरवधारणे सा उ सैव सरस्वत्येव पञ्चधा
देशे सरिन्नदौ अभवत् पश्चापि स्वनामानि त्यक्त्वा सरस्वत्येवा-
भवत् ॥ ११ ॥

त्वमग्ने प्रथ॒ मो अङ्गि॑रा ऋषि॑र्दे॒वो दे॒वाना॑-
मभवः शि॒वः सखा॑ । तव॑ व्र॒ते क॒वयो॑ वि॒द्मना॑प॒सोऽजा॑यन्त मरु॒तो भ्राज॑दृष्टयः ॥ १२ ॥

चतस्र आग्नेय्यः हे जगत्वी अन्ये त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे
अग्ने ! त्वं देवानां प्रथमः सखा अभवः भूतोऽसि आद्यो मित्र-
भूतो देवानां त्वमेवेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वम् ? अङ्गिराः अङ्गानां
रसः यद्वा अङ्गिभ्य आत्मभ्यो यजमानेभ्यो राति सुखमित्य-
ङ्गिराः । ऋषिर्द्रष्टा । देवो द्योतमानः । शिवः कल्याणः । किञ्च
तव व्रते कर्मणि वर्त्तमाने मरुतः ईदृशा अजायन्त । कीदृशाः ?
कवयः क्रान्तदर्शिनः । विद्मनापसः अप इति कर्मनाम
[निघ० २, १, १] विद्मना विदितानि अपांसि कर्माणि यैस्ते
विद्मनापसः विदितकर्माणः । भ्राजदृष्टयः भ्राजन्त्यः शोभ-
मानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते तथा शत्रुघातकत्वात् ।
विद्मनेति वेत्तेः कर्मणि मनिन्प्रत्ययः बहुलग्रहणात् ततो
विभक्तेराकारः तस्य चालुक् विद्मनांपसः । अजायन्त जनैर्लड्
जादेश्च श्यन् ॥ १२ ॥

त्वं नो॑ अग्ने॒ तव॑ दे॒व प्रा॒युभिर्म॑घोनो॑
रक्ष॒ तन्वु॑श्च वन्द्य । व्रा॒ता तो॒कस्य॑ तन॒ये गवा॑-
मस्य॑ नि॒मेष॑ रक्ष॒माण॑स्तव॑ व्र॒ते ॥ १३ ॥

रक्षणार्थो मन्त्रः । हे अग्ने ! हे देव द्योतमान !

वन्य सुत्य ! तव व्रते कर्मणि वर्त्तमानःश्वत्रो नो धनवतो यज-
मानानुक्त पालय । नोऽस्माकं तन्वः शरीराणि च रत्न । कैः ?
तव पायुभिः त्वदीयैः पालनैः यतस्त्वमनिमेषं सावधानं रक्ष-
माणः पालयन् सन् तोकस्य पुत्रस्य तनये विभक्तियत्ययः तन-
यस्य पौत्रस्य गवां च त्राता रक्षकोऽसि ॥ १३ ॥

उत्तानायामवभरा चिकित्वान् सद्यः प्रवी-
ता वृषाणां जजान । अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज
इडायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥ १४ ॥

यः इडायाः पृथिव्याः पुत्रोऽग्निर्वयुने प्रज्ञाने कर्त्तव्ये अज-
निष्ट जातः । किञ्चूतः ? अरुषस्तूपः रुष बधे रोषति रुषः
अरुषोऽहिंसकः स्तूपो ज्वालोच्छ्रायो यस्य स तथाष्टुप उच्छ्राये ।
अस्याग्नेः रुशत् दीप्तं पाजः बलमुत्तानायामरण्यामवभर
अवाचीनं हर ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति [पा० ६, ३, १३५] दीर्घः ।
चिकित्वान् अरणिवलं जानन् किं बलमिति चेत् यारणिः
प्रवीता कामिता सती वृषाणां सेत्तारमग्निं सद्यः तत्कालं जजान
जनयति क्वन्दसि तुङ्गुङ्गिट इति [पा० ३, ४, ६] लिट् ।
सोऽग्निर्जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इडायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि ।
जातवेदे निधौ मद्वाग्ने हव्याय वोढवे ॥ १५ ॥

हे जातवेदः ! जातप्रज्ञान ! हे अग्ने ! इडायाः पृथिव्याः
स्थाने देवयजनाख्ये पृथिव्या नाभा अधि उत्तरवेद्या मध्ये
वयं तु त्वां निधौ मद्वाग्ने हव्याय वोढवे । किमर्थम् हव्याय वोढवे
हव्यं वोढुम् विभक्तियत्ययः वहतेसुमर्थे सेवेनिनि [पा०

३, ४, ८] तवेप्रत्ययः सहिवहोरिति [पा० ६, ३, ११२]
ओकारः ॥ १५ ॥

प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गुषं गिर्वणसे
अङ्गिरस्वत् । सुवृत्तिभिः सुवत् ऋग्मियाया-
र्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥ १६ ॥

चतस्र ऐन्द्रास्तिष्ठुभः । वयमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्गुषं स्तोमं
विवृदादिकं प्रमन्महे जानीमः । किम्भूतं स्तोमम् ? शूषं बलहे-
तुम् अर्कं मन्त्रं च अर्चाम उच्चारयाम धातूनामनेकार्थत्वा-
दर्वतिरुच्चारणार्थः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव तैर्यथा स्तोमो
ज्ञातो मन्त्रश्च पठितस्तस्मै तद्वत् । किम्भूतायेन्द्राय ? शवसानाय
शवो बलमात्मन इच्छति शवस्यति शवस्यतीति शवसानः
तस्मै बलमभिलषमाणाय सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १,
८] क्यच् तदन्ताच्छानच् शप् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४,
२७] तस्य लुक् छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] तस्य
शानचोऽप्यार्धधातुकत्वात् क्यस्य विभाषेति [पा० ६, ४,
५०] क्यचो लोपः शवसान इति सिध्यति । पुनः कौटशाय ?
गिर्वणसे गिरा सुत्या वनयति सम्भ्राजयति आत्मानमभिल-
षितदानात् स्तोत्रभ्य इति गिर्वणाः गीःशब्दोपपदाहनोते-
र्यन्तादसुनि वनेर्घटादित्वेन मित्संज्ञत्वात् [पा० ६, ४,
८२] ऋस्वत्वम् णिचो लोपः गीर्वणा इति प्राप्तौ दीर्घा-
भावश्छान्दसः यद्वा स्वार्थे णिच् गीर्भिरेनं देवा भजन्ति
इति गिर्वणाः तस्मै गीर्वणशब्देन समानार्थी गिर्वणःशब्दः ।
पुनः किम्भूताय ? सुवृत्तिभिः शोभनाभिः सुतिभिः सुवते
स्तौतीति सुवन् तस्मै यजमानानिति शेषः । तदुक्तम् त्वमङ्ग
प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यमिति [६, ३७] । पुनः कौट-

गाय ? ऋग्मियाय ऋग्मयाय वेदमयाय मयडर्थे छान्दसो
मियट् यद्वा ऋच सुतावित्यस्माद्भावे औणादिको मक् कुत्वं
जशत्वम् ऋग्मः स्तुतिः तमर्हति ऋग्मियः अर्हार्थे घच् स्तुति-
योग्याय । पुनः कीटशाय ? नरि नररूपाय नृशब्दस्य डे
परे छान्दसो गुणः । पुनः कीटशाय ? विश्रुताय शौर्यदान-
बलादिभिर्लब्धव्यातये ॥ १६ ॥

प्र वो' महे महि नमो' भरध्वमाङ्गुष्युं
शवसानाय साम' । येना नः पूर्वे' पितरः
पदज्ञा अच'न्तो अङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥ १७ ॥

महे महते शवसानाय बलमभिलषमाणायन्द्राय महि
महत् नमोऽन्नं वः यूयं प्रभरध्वं प्रहरतम् समर्पयत यूयमित्यर्थे
व इत्यव्ययम् मुनीनां पुत्रादीन् प्रति वचः । आङ्गुष्यमाङ्गुषाय
द्वितं साम प्रभरध्वमुच्चारयत । नोऽस्माकं पूर्वे पितरः अङ्गिरसः
येनास्मेन साम्ना चार्चन्तः स्तुवन्तः सन्तः गाः सूर्यकिरणानवि-
न्दन् लेभिरे स हि साम्नां लोकः तस्मात् प्रभरध्वम् । कीटशाः
अङ्गिरसः ? पदज्ञाः पदमात्मस्वरूपं जानन्तीति पदज्ञाः ॥ १७ ॥

दुच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति
सोमं दधति प्रयांसि । तितिक्षन्ते अभिश-
स्तिं जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ! त्वत् त्वत्तः सकाशात् कश्चन चनशब्दोऽप्यर्थे
कोऽपि लोकोत्तरः प्रकेतः प्रकृतो ज्ञानविशेषः आ समन्तात्
हि यतो भवति अतः सखायो विप्राः त्वामिच्छन्ति अथ ये
ब्राह्मिणाः शुश्रुवाः सोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवा इत्युक्तेर्देवानां
विप्राणां च सखित्वम् । किन्भूताः सखायः ? सोम्यासः सोमस-

म्यादिनः । इच्छन्तीति कथं ज्ञातं तत्राह यतस्ते सोमं सुन्वन्ति
अभिषुण्वन्ति प्रयांसि अन्नानि दधति च प्रय इत्यन्ननाम
[निघ० २, ७, ३] हवींषि धारयन्ति । किञ्च जनानामभि-
शस्तिं दुर्वचनं तितिच्छन्ते सहन्ते मनोवाक्कायमंयताः क्षान्तिपरः
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

न ते^१ दूरे परमा चिद्रजा^२ स्या तु प्रयाहि
हरिवो हरिभ्याम् । स्थिराय वृष्णे सवना कृते-
मा युक्ता यावाणः समिधाने अग्नौ ॥ १९ ॥

हे हरिवः ! हरी अश्वौ विद्ये ते यस्य स हरिवान् तस्य
सम्बोधनम् मतुवसोरिति [पा० ८, ३, १] कृत्वम् हे हरिवः !
स्थिराय दृढसौहृदाय वृष्णे सेक्ते तुभ्यम् इमा सवना कृता
इमानि सवनानि प्रातःसवनादीनि कृतानि । क्व सति ? अग्नौ
समिधाने समिध्यमाने सति छान्दसो यको लुक् । यावाणः
च युक्ताः योजिताः अभिषवकर्मणि । तुशब्दो हेत्वर्थे अतो
हेतोः हरिभ्यामश्वाभ्यामा प्रयाहि आगच्छ । ननु स्वर्गात्
कथमतिदूरे मया गन्तव्यमित्यत आह परमा परमाणि दूरदेश-
स्थानि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न चित् दूरे न सन्ति
चित्शब्दोऽप्यर्थे अतिदूरमपि ते निकटम् अत आयाहीत्यर्थः
॥ १९ ॥

अषाढं युत्सु पृतनासु परि^३ स्वर्षामिष्णां
वृजनस्य गोपाम् । भरेषुजा^४ सुक्षिति^५ सुश्र-
वम् जयन्तु त्वामनुमदेम सोम ॥ २० ॥

चतस्रः सोमदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे सोम ! त्वां जयन्तमुत्क-
र्षेण वर्त्तमानमनु वयं मदेम हृष्टाः स्याम । किम्भूतं त्वाम् ? युत्सु

शुद्धेषु अषाढमसहनमनभिभूतम् । पुनः क्रीडशम् ? पृतनासु
 सेनासु पप्रिं पालयितारम् । स्वर्षाम् स्वर्दिवं सनोति सश्वजते
 स स्वर्षाः तम् । अप्ताम् अपो जलानि सनोतीत्यप्ताः तम् ।
 वृजनस्य बलस्य गोपां रक्षकम् । भरेषुर्जा संग्रामेषु जेतारम् ।
 सुक्षितिं सुनिवासम् । सुश्रवसं शोभनं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य स
 सुश्रवाः तम् ॥ अषाढम् सञ्चतेऽसौ साढः न साढः असाढस्तम् ।
 सहेः क्तः ढत्वं [पा० ८, २, ३१] धत्वं [पा० ८, २, ४०]
 षुत्वम् [पा० ८, ४, ४१] ढो ढे लोपः [पा० ८, ३, १२]
 ढ्रलोपे पूर्वस्य दोर्घोऽणः [पा० ६, ३, १११] बाहुलकात्
 महिवहोरोदवर्णस्येति [पा० ६, ३, ११२] अस्याप्रवृत्तिः षत्वं
 छान्दसम् । पप्रिम् पृ पालनपूरणयोः आट्टगमहनेति [पा०
 ३, २, १७१] किः द्वित्वादि । स्वर्षाम् स्वःपूर्वात्सनोतेर्विट्
 विड्वनोरनुनासिकस्यात् [पा० ६, ४, ४१] । एवमप्ताम् ।
 गोपायतीति गोपाः क्विप् अतो लोपः यलोपः । भरेषुजाम्
 भरेषु संग्रामेषु जयति शत्रूनि भरेषुजाः हलदन्तात्सप्तम्या
 इति [पा० ६; ३, ८] अलुक् जयतेरौणादिको डाप्रत्ययः ।
 मदेम मदी हर्षे लिङ् व्यत्ययेन शप् ॥ २० ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो
 वीरं कर्मण्युं ददाति । सादन्युं विदथ्युं
 सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २१ ॥

यो यजमानोऽस्मै सोमाय ददाशत् ददाति इविः
 तस्मै सोमो धेनुं ददाति । आशुं शीघ्रमर्वन्तमशुं च सोमो
 ददाति । सोमश्च तस्मै वीरं पुत्रं ददाति । क्रीडशं वीरम् ?
 कर्मण्युं कर्मणि साधुम् । सादन्यं सद्ने गृहे साधुम् ।
 विदथ्यं विदथो यज्ञस्तत्र साधुम् । सभेयं सभामर्हति सभेय-

स्वम् । पितृश्रवणं पितरं शृणोति पितृश्रवणः पित्राज्ञाकारिणं विनीतमित्यर्थः ॥ कर्मस्थमित्यादौ तत्र साधुरिति [पा० ४, ४, ८८] यत् । समेयं ढम्हन्दसीति [पा० ४, ४, १०६] सभायाः साध्वर्थे ढप्रत्ययः तस्यैयादेशः [पा० ७, १, २] । ददशत् दाशु दाने बहुलं ह्न्दसीति [पा० २, ४, ७६] शपः श्नुः द्वित्वम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ८७] तिपं इलोपः सेटोऽडाटावित्यडागमः [पा० ३, ४, ८४] ॥ २१ ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो
अजनयस्त्वं गाः । त्वमाततन्योर्वृन्तरिक्तं त्वं
ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम ! त्वमिमाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अपो जलानि गाः धेनूः अजनयः जनितवानसि । त्वमुरु विस्तीर्णमन्तरिक्तमाततन्य विस्तारितवानसि त्वञ्च ज्योतिषा तेजसा तमोऽन्वकारं विववर्थं विवृणोषि आदित्यात्मना सर्वं तमोऽपनयसोति सर्वात्मा त्वमित्यर्थः बभूथाततन्य जगृभ्व ववर्थेति निगम इति [पा० ७, २, ६४] निपातः ॥ २२ ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागः
सहसावन्नभियुध्य । मा त्वातनदौशिषे वीर्यु-
स्योभयेभ्यः प्रचिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

हे देव ! सोम ! हे सहसावन् ! बलवन् ! देवेन मनसा देवसम्बन्धिना मनसा सह रायो धनस्य भागं नोऽस्त्रभ्यमभियुध्य युध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्भावित्यर्थः अभिगमय देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित् मा आतनत् त्वा त्वां मा आतनोतु मा

प्रतिबध्नातु तनोति प्रतिबन्धार्थः । कुतस्त्वमेवमुच्यस इति चेत्
 यतस्त्व वीर्यस्य ईशिषे वीरकर्मण ईश्वरो भवसि अधोगर्धदये-
 शामिति [पा० २, ३, ५२] कर्मणि षष्ठी । किञ्च गविष्टौ
 गोः स्वर्गस्य इष्टो इच्छायां स्वर्गेषणायां विषयभूतायां सत्यामु-
 भयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिकित्सां कुरु व्याध्यपगमं
 कुरु उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्त्तयेत्यर्थः । देवं मनः
 प्राप्य लब्धधना अरोगाञ्च सत्कर्म कुर्वाणा यथा स्वर्गं यास्याम-
 स्तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥ देवेन देवानामिदं देवम् तद्धितप्र-
 त्ययलोपः । सहसावन् प्रथमार्थे तृतीया सहसा सहो बलम-
 स्यास्तीति सहसावन् अलुक् । तनत् तनोतेः परस्य लेटोऽडा-
 गम इलोपश्च । चिकिस गुप्तिज्किञ्चनः सन् [पा० ३, १, ५]
 अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] दीर्घः ॥ २३ ॥

अष्टौ व्यथ्यत्कुकुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योज-
 ना सप्त सिन्धून् । हिरण्याक्षः सविता देव
 आगाद्दधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः हिरण्य-
 स्तूपट्टाः । स सविता देवः आगात् आगच्छतु इणो गा
 लुङाति [पा० २, ४, ४५] इणो गादेशः । किं कुर्वन् ? दाशुषे
 हवींषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि
 दधत् ददत् स्थापयन् वा । कीदृशः ? हिरण्याक्षः हिरण्यमिव
 कान्तिमुक्ते अक्षिणी यस्य स हिरण्याक्षः अमृतदृष्टिर्वा । स कः ?
 यः सविता पृथिव्याः सम्बन्धिनीः अष्टौ कुकुभो दिशः व्यथ्यत्
 प्रकाशितवान् । यंस त्रौ त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान्
 व्यथ्यत् । धन्वेत्यन्तरिक्षनाम [निघ० १, ३, ५] तेन तदु-
 पलक्षितावितरावपि लोकौ लक्ष्येते ह्रस्विणो गच्छन्तीति

वत् । यस्य योजना योजनानि योजनगव्यूतिक्रीशादीनध्वपरि-
माणविशेषान् व्यख्यत् । यस्य सप्त सिन्धून् समुद्रान् क्षीरोदा-
द्यान् व्यख्यत् । उपलक्षणमेतत् सर्वजगत्प्रकाशकः सविता
रत्नानि ददान आयात्वित्यर्थः ॥ अख्यत् ख्या प्रकथने अस्यति-
वक्तिख्यातिभ्योऽङिति [पा० ३, १, ५२] च्चेरङ् आलोपश्च
धातूनामनेकार्यत्वादत्र प्रकाशनार्थो ग्राह्यः । त्रौ योजना सुपां
सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३८] पूर्वसवर्णदोर्घो विभक्तेः ।
धन्व सुपो लुक् । रत्ना सुप आकारः । दाशुषा दाश्वान्-
माह्वानिति [पा० ६, १, १२] निपातः । वार्याणि ऋहलो-
र्ण्यङिति [पा० ३, १, १२४] वृणातेर्ण्यत् ॥ २४ ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावा-
पृथिवी अन्तरीयते । अपामोवां बाधते वेति
सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥२५॥

सविता प्रसविता सूर्यं सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः उभे उभयोः
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयते आगच्छति यदा
तदा अमीवां व्याधिमपबाधते अन्धकारलक्षणरोगं निवर्त्तयति ।
अथ यदा वेति अस्तमयसमये गच्छति 'तदा कृष्णेन रजसा
अन्धकारलक्षणेन द्यां द्यलोकमभि ऋणोति अभिव्याप्नोति ।
कीदृशः सूर्यः ? हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः । विचर्षणिः
विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः । उभे द्यावापृथिवी षष्ठ्यर्थे
द्वितीया । अन्तर्योगे वा । ईयते ईङ् गतौ दिवादिः ॥ २५ ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनोथः सुमृडौकः
स्ववा यात्वर्वाङ् । अपसिधन् रक्षसो यातुध-
ज्ञानस्याद् देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥२६॥

यो देवो रविः रक्षसो राजमान् यातुधानान् असुखका-
 रांश्च अपसेधन् अपगमयन् सन् अस्थात् उदस्थात् उदेति स
 देवः अर्वाङ् अर्वागञ्चनः अस्मदभिमुखः यातु आयात्वित्यर्थः ।
 कौटुशो देवः ? हिरण्यहस्तः हिरण्यं दानार्थं हस्ते यस्य स
 तथोक्तः रूपेण वा स्तुतिः । असुरः असून् प्राणान् राति ददा-
 नीत्यसुरः । सुनीथः नीथा स्तुतिः कल्याणस्तुतिः । सुमृडीकः
 माधु सुखयिता । स्ववान्धनवान् । प्रतिदोषम् प्रतिजनं यो
 दोषः प्रतिदोषः तम् श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखाणां
 यावन्तो दःषास्तावतः गृणानः उच्चारयन् उपभोगार्थमित्य-
 भिप्रायः । स्ववान् यातु इत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति
 [पा० ८, ३, ८] नस्य ह्रस्वे भाभगो [अघो] अपूर्वस्य योऽशीति
 [पा० ८, ३, १७] तस्य रोर्यादेशे हलि सर्वेषामिति [पा०
 ८, ३, २२] तस्य लोपः । रक्षस्यशब्दस्य व्यत्ययेनाक्तोवत्वम्
 ॥ २६ ॥

ये ते प॒थ्याः स॒वितः पू॒र्यासोऽरे॒णवः सु॒क्त-
 ता अ॒न्तरि॑त्ते । तेभि॑र्नो अ॒द्य प॒थिभिः सु॒गेभ्यो
 रक्षा॑ च नो अ॒धि च ब्रू॑हि देव ॥ २७ ॥

हे सवितः ! हे देव ! पथ्याः पथ्याणो मार्गाः अन्तरित्ते
 सुक्ताः साधुक्ताः धात्रा वर्तन्ते । कौटुशास्ते ? पूर्यासः पूर्वेषु
 कालेषु भवाः पूर्याः । अरेणवः नास्ति रेणुर्यत्र अपांसुलाः ।
 तेभिः तैः पथिभिः मार्गैः नोऽस्मान् अद्य नयेति शेषः । च पुनः
 गच्छतो नोऽस्मान् रक्ष पालय । अधिब्रूहि च अधि अङ्गीकृत्य
 ब्रूहि एते मदीया इति यद्वा अधिब्रूहि उपदिशास्माकं यद्वितं
 पथ्यं सत् यद्वा अधि अधिकान् वद एते महायात्रिका दातार
 इत्यादि । किन्तु तैः पथिभिः ? सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु

सुगाः तैः अन्नपानप्रभूतैरित्यर्थः अधिकरणे गच्छतेर्दप्रत्ययः ॥
 पूर्यासः पूर्वेः कृताः पूर्वेः कृतमिनियौ चेति [पा० ४, ४, १३३]
 यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

उ॒भा पि॑बतम॒श्विनो॒भा नः॒ शर्म॑ यच्छतम् ।
 अ॒वि॒द्रि॒याभि॑रू॒तिभिः॑ ॥ २८ ॥

अश्विन्यस्तिस्त्रः एका गायत्री हे अनुष्टुभौ । हे [अश्विना]
 अश्विनौ ! उभा उभौ हावपि युवां पिबतम् सोममिति शेषः ।
 उभा द्वौ युवां नोऽस्माभ्यं शर्मं शरणं सुखं वा यच्छतम् ।
 काभिः सह ? अविद्रियाभिः अविदीर्णाभिः अखण्डिताभिः
 कृतिभिः अवनैः पालनैः सह । सुखं दत्तं पालयतं चेत्यर्थः ॥
 उभा अश्विना विभक्तेराकारः । विदीर्यन्तीति विद्रियाः इ
 विदारे औणादिक इयक्प्रत्ययः ॥ २८ ॥

अप्र॑स्वतौम॒श्विना॒ वाच॑म॒स्मो कृतं॑ नो॒ दक्षा
 वृष॑णा म॒नीषाम् । अ॒द्युत्ये॑ऽव॒से नि॒ह्वये॑ वां
 व॒धे च॑ नो भवत॑ वाज॑सातौ ॥ २९ ॥

हे अश्विना अश्विनौ ! हे दक्षा' दर्शनीयौ ! हे वृषणा
 वर्षितारौ सेतारौ युवानो ! अस्मे-अस्माकं वाचम् अप्रस्वतीं
 कर्मवतीं युवां कृतं कुरुतम् । तथा नोऽस्माकं मनीषां मनस
 इच्छामप्रस्वतीमिव कुरुतम् । मनसा वचसा च यज्ञं कर्मस्तथा
 कुरुतमित्यर्थः । यतो इ वां युवां निह्वये आह्वयामि । किं-
 निमित्तम् ? अद्युत्ये सव्यार्गागते अवसे अस्ते अन्ननिमित्तम्
 तद्दानार्थमित्यर्थः द्यूतादामतं द्यूते भवं वा द्यूत्यम् न द्यूत्यम-
 द्यूत्यम् तस्मिन् द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवतीत्येवमुच्यते
 द्यूतमन्धे वामप्यन्धायधनागमानामुपलक्षकम् । किञ्च वाज-

सातो वाजानामस्नानां सातिः सभ्रजनं यस्मिन् स वाजसातिः
 तस्मिन् यज्ञे नोऽस्माकं वृधे वृधैर् भवतम् ॥ अस्मै विभक्तोः श्रे-
 षादेशः । कृतम् करोतेः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३]
 शपि लुप्ते लोष्मध्यमद्विवचने रूपम् । वृषणा वृषणौ वा
 षपूर्वस्य निगम इति [पा० ६, ४, ८] उपधादीर्घाभावः । वृधे
 वर्धनं वृत् सम्पदादित्वाद्भावे क्तिप् ॥ २८ ॥

द्युभि^१रत्तुभिः^२ परि^३पातमस्मानरि^४ष्टेभिरश्वि-
 ना^५ सौभ^६गेभिः । तन्नो^७ मित्रो^८ वरु^९णो मामह-
 न्तामदि^{१०}तिः सिन्धुः^{११} पृथिवी^{१२} उत द्यौः ॥ ३० ॥

हे अश्विना अश्विनी ! द्युभिः दिवसेः अत्तुभिः रात्रिभिः
 सप्तम्यर्थे तृतीया दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम् अस्मान् परि-
 पातं सर्वतो रक्षतम् । कौः ? सौभगेभिः सौभगैः भग इति
 धननाम [निघ० २, १०, १०] शाभनैः धनैः । किन्धूतैः ?
 अरिष्टेभिः अनुपहिंसितैः अखण्डितैर्धनैरस्मान् रक्षतमित्यर्थः ।
 किञ्च मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः समुद्रः उतापि च द्यौः
 एते नोऽस्माकं तत् भवत्कृतं रक्षणं मामहन्तां पूजयन्तामनु-
 मन्यन्ताम् इत्यर्थः ॥ द्युरित्यञ्जो नाम अत्तुरिति रात्रेः । माम-
 हन्ताम् मह पूजायाम् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६]
 शपः श्लुः श्लाविति [पा० ६, १, १०] द्वित्वम् तुजादीनां
 दीर्घोऽभ्यासश्चेति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः ॥ ३० ॥

आ कृष्णो^१न रजसा^२ वर्त्मानो^३ निवेशयन्न-
 मृतं^४ मर्त्यं^५ च । हिरण्यये^६न सविता^७ रथे^८ना
 द्वेवो^९ याति^{१०} भुवनानि^{११} पश्यन् ॥ ३१ ॥

व्याख्याता [३३, ४३] ॥ ३१ ॥

आं रात्रिं पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।
दिवः सदांसि बृहती वितिष्ठसु आं त्वेषं वर्त्तते तमः ॥ ३२ ॥

रात्रिदेवत्या पथ्याबृहती । हे रात्रि ! यथा त्वया पार्थिवं रजः पृथिवीसम्बन्धिलोकः पितुः मध्यमलोकस्य धामभिः स्थानैः सह आ अप्रायि समन्तात् पूर्यते । या च त्वं दिवो ब्युलोकस्य सदांसि स्थानानि बृहती महती सती वितिष्ठसे आक्रमसे व्याप्नोषि । तस्यास्तव तमः आवर्त्तते तथापि प्रवर्त्तते । किञ्भूतं तमः ? त्वेषं दीप्तं महाप्राग्भारमित्यर्थः । रजःशब्दो लोकवचनः । अप्रायि प्रा पूरणे कर्मणि लुङि चिषि रूपम् ॥ ३२ ॥

उषस्तच्चित्रमाभरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ३३ ॥

उषोदेवत्या पुरोष्णिक् । हे उषः ! हे वाजिनीवति ! हे अन्नवति ! अस्मभ्यं तत् प्रसिद्धं चित्रं चायनीयमाश्चर्यकारि महनीयं धनमाभर आहर देहि येन धनेन वयं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च सर्वं सन्तानवर्गं धामहे दध्महे पुष्णीमः ॥ धामहे दधातेः शपो लुकि रूपम् ॥ ३३ ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मिवावरुणा प्रातरश्विना । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ ३४ ॥

जगती बह्वुदेवत्या । प्रातःशब्दो वीष्णवचनः । वयं प्रातः पुनः पुनः एतान् देवान् हवामहे आह्वयाम इति प्रत्येकं

सम्बध्यते । कान् ? अग्निम् इन्द्रम् मित्रावरुणौ अश्विनौ भगम्
पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् सोमम् उत अपि च रुद्रं इवेम आह्व-
याम ॥ इवामहे इवेम ह्वयतेः सम्प्रसारणे रूपद्वयम् ॥ ३४ ॥

प्रातर्जितं भगमुयं इवेम वयं पुत्रमदि-
तेर्यो विधत्ता । आभ्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चि-
द्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ ३५ ॥

पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । वयं तं भगमादित्वं इवेम
आह्वयाम । किञ्चूतम् ? प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जित् तम् ।
प्रातर्जयनशीलम् । उग्रमुत्कृष्टमुदगूर्णदानं वा । अदितेः पुत्रं
तनयम् । तं कम् ? यो विधत्ता जगतो धारयिता । यच्च आभ्र-
श्चित् चिच्छब्दोऽप्यर्थे न ध्रायति ध्रै ढमौ त ढप्यति स आभ्रः
नञो दीर्घश्छान्दसः । यद्वा आ समन्तात् भ्रः आभ्रः यद्वा आभ्र
एवाभ्रः स्वार्थे तद्धितः आभ्रः अटसः बुभुक्षितो दरिद्रो वापि यं
भगं भक्षि भजस्व अर्घादुदयम् इत्याह किं कुर्वन् ? मन्यमानः
पूजयन् स्वार्थसिद्धये मन्यतिरर्चतिकर्मा स हि सूर्योदये भिक्षा-
दिना किञ्चिन्नभते तत उदयं वाञ्छति । तुरश्चित् आतुरोऽपि
यं भगं मन्यमानो भक्षि उदयं भजस्वेत्याह दिवसे तस्य सुखो-
दयात् रोमिणो राशिः कष्टेन याति यद्वा तुरो यमः स हि
मारणाय दिनानि मणयति । राजा चित् राजापि यं भगं भक्षि
इत्याह तद्दुदये हि राज्ञां व्यवहारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धिः ॥
भक्षि भजतेः अपि लुप्ते खटि मध्यमे रूपम् ॥ ३५ ॥

भग प्रयोतर्भग सत्यराधो भगे मां धियमु-
दवा ददन्नः । भग प्र नो जनय गोभिरश्वैर्भ-
ग प्र मृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३६ ॥

हे भग ! हे प्रणेतः ! प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेता तस्य सम्बोधने हे प्रणेतः ! आदरार्थं पुनः सम्बोधनम् हे भग ! हे सत्यराधः ! सत्यमनश्चरं राधो धनं यस्य स सत्य-
राधाः तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराधः ! हे भग ! त्वं ददत् धनं प्रय-
च्छन् सन् नोऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कर्म वा उदव जज्ञमयं
यथा सूक्ष्मार्थान् पश्यामस्तथा कुर्विति भावः । किञ्च हे भग !
नोऽस्मान् गोभिः अश्वैः प्रजनय प्रवर्धय गा अश्वान् बहून्
देहीत्यर्थः । हे भग ! वयं नृभिः पुत्रादिभिः नृवन्त मनुष्य-
वन्तः प्रकर्षेण स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

उ॒ते॒दा॒नीं॑ भ॒ग॒व॒न्तः॑ स्या॒मो॒त प्र॑पि॒त्व उ॒त
म॒ध्ये अ॒ङ्गाम् । उ॒तो॒दि॒ता म॒घव॑न् सूर्य्य॑स्य
व॒यं दे॒वानां॑ सु॒म॒ती स्या॑म ॥ ३७ ॥

हे मघवन् ! धनवन् रवे ! उत अपि च वयमिदानीं भग-
वन्तो ज्ञानवन्तो वा स्याम भवेम । उतापि च सूर्य्यस्य प्रपित्वे
प्रपतने अस्तमये भगवन्तः स्याम । उत अङ्गां मध्ये मध्यन्दिने
भगवन्तः स्याम उत सूर्य्यस्य उदिता उदितौ उदयसमये भग-
वन्तः स्याम । किं बहुना सर्वदास्माकं धनवत्तास्त्वित्यर्थः ।
किञ्च देवानां सुमती कल्याण्यां बुद्धौ वयं स्याम देवा अस्मासु
शोभनामनुग्रहविषयां बुद्धिं दधत्वित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भ॒ग ए॒व भ॒गवाँ॑र॥ अस्तु दे॒वास्तेन॑ व॒यं
भ॒ग॒व॒न्तः॑ स्या॒म । तं त्वा भ॒ग॒ स॒व॑ इ॒ज्जो॑ह-
वी॒ति स॒ नो॑ भ॒ग॒ पु॒रए॒ता भ॑वे॒ह ॥ ३८ ॥

हे देवाः ! भग एव भगवान् धनवानस्तु किमन्यैरदात्मि-
र्धनिभिर्देवैरिति भावः । तेन भगदत्तेन धनेन वयं भगवन्तः

स्वाम् । एवं देवानुक्त्वाथ भगमाह हे भग ! सर्व इत् सर्व एक
जनः तं प्रसिद्धं त्वा जोहवीति अत्यन्तमाह्वयति इष्टसिद्धये
हे भग ! स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरएता पुरोऽग्रे
एतीति पुरएता अग्रयायी भव अग्रेसरो भूत्वा सर्वकार्याणि
साधयेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

समध्वरायोषसो^१ नमन्त दधिक्तावे^२व शु-
चये^३ पदाय^४ । अर्वाचीनं^५ वसुविदं^६ भगं^७ नो
रथमिवाश्वो^८ वाजिन^९ आवहन्तु ॥ ३९ ॥

उषसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अध्वराय संनमन्त
संनमन्ते प्रह्वीभवन्ति । कथमिव ? दधिक्तावा अश्वः इव यथा
अश्वः शुचये पदाय अग्न्याधानार्थं शुचिपदम् । ता उषसः
भगमादित्यं नोऽस्माकमर्वाचीनमभिमुखमावहन्तु आगम-
यन्तु । किञ्भूतं भगम् ? वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसु-
विदः इमुपधेति [पा० ३, १, १३५] कः । यथा वाजिनो-
ऽश्ववन्तो वेगवन्तो वा अश्वो रथमावहन्ति तद्वत् ॥ ३९ ॥

अश्ववावती^१र्गोमती^२न उषासो^३ वीरवतीः^४ सद-
मुच्छन्तु^५ भद्राः^६ । घृतं^७ दुहाना^८ विश्वतः^९ प्रपीता^{१०}
ययं पात स्वस्तिभिः^{११} सदा नः ॥ ४० ॥

उषोदेवत्या त्रिष्टुप् । उषसः सदं सदाकालं नोऽस्मानुच्छन्तु
विपाशयन्तु अज्ञानलक्षणं पाशं मोचयन्तु उच्छी विपाशे ।
किञ्भू ता उषसः ? अश्ववती अश्ववत्यः गोमतीः गोमत्यः वीर-
वतीः वीरवत्यः भद्राः भन्दनीयाः कल्याणरूपाः घृतमवश्या-
यजलं दुहानाः चरन्तः विश्वतः सर्वतः प्रपीताः धर्मार्थकामै-
राप्त्रायिताः प्यायः पी-आदेशः । एवं परोक्षं प्रार्थ्य प्रत्यक्षमाह

हे उषसः ! यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नोऽस्मान् पात
पालयत ॥ ४० ॥

पूषन् तव व्रते वयं न रिष्येम कदा च न ।
स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ४१ ॥

हे पौष्णगौ गायत्रीविष्टुभौ । हे पूषन् ! तव व्रते कर्मणि
वर्त्तमाना वयं कदा च न कदापि न रिष्येम न विनश्येम ।
किञ्च इह कर्मणि ते तव स्तोतारः स्तुतिकर्तारः स्मसि भवामः
इदन्तो मसि ॥ ४१ ॥

पथस्यथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो
अभ्यानङ्कम् । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा
धियं धियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ४२ ॥

यः पूषा अर्कं देवमभ्यानट् अभिव्याप्नोति । किञ्चूतः ?
जामेन कस्यत इति कामं तेन वाञ्छितेन वचस्या वचसा
वेदोक्तेन कृतः अभिसुखीकृतः । किञ्चूतमर्कम् ? पथस्यथः
मार्गस्य मार्गस्य सर्वेषां मार्गाणां परिपतिमधिपतिं स्वामिनम् ।
सः पूषा नोऽस्मभ्यं शुरुधः शुचं रुन्धन्ति वर्णनाशाः पृषोदरादि-
त्वात् शोकनाशकराणि साधनानि रासत् ददातु लिङ्गव्यत्ययः ।
किञ्चूताः शुरुधः ? चन्द्राग्राः चन्द्रमाह्लादकमथं यासां ताः
साधने कृते आह्लादो भवति । पुनः पूषा धियं धियं कर्माणि
सर्वाणि प्रसीषधाति प्रकर्षेण साधयतु ॥ पथस्यथः धियः धिय-
मिति नित्यवीषयोरिति [पा० ८, १, ४] द्वित्वम् । वचस्य
विभक्तोर्यादेशः । आनट् व्याप्तिकर्मसु दशस्वथं पठितः
[निघ० २, १८, ४] । सीषधाति साध संविद्धौ शुभ्या-

न्दसः द्वित्वम् सेटोऽडाटौ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य उपधा-
ङ्गस्यन्दसः ॥ ४२ ॥

त्वीणि॑ प॒दा विच॑क्रमे॒ विष्णु॑र्गोपा अ॒दाभ्यः॑ ।

अ॒तो ध॒र्माणि॑ धा॒रय॑न् ॥ ४३ ॥

वैष्णव्यौ गायत्र्यौ इयोक्तृचोरेकवाक्यम् । यो विष्णुः यज्ञः
त्वीणि पदा पदानि विचक्रमे विक्रान्तवान् अग्निवायादित्या-
स्थानि पदानि व्याप्तवान् । किम्भूतो विष्णुः ? गोपाः जगतो
रक्षकः अदाभ्यः अहिंस्यः । किं कुर्वन् ? अतः अस्मादेवः पदत्र-
यात् धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन् । धर्ममस्त्रियाम् ।
॥ ४३ ॥

तद्विप्रा॑सो वि॒प॒न्यवो॑ जा॒गवा॑त्सुः॒ समि॑-
न्धते । विष्णो॑र्यत् पर॒मं प॒दम् ॥ ४४ ॥

तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् तद्विप्रासः
विप्राः ब्राह्मणाः समिन्धते णिचो लोपः समिन्धयन्ति टीपयन्ति
उपासते इत्यर्थः । किम्भूताः विप्राः ? विपन्यवः विगतः पन्यः...
संसारव्यवहारो येभ्यः निष्क्रामाः । जागृवांसः जागरणशीलाः
अप्रमत्ताः ज्ञानकर्मधु समुच्चयकारिण इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

घृ॒तव॑ती॒ भुव॑नानामभि॒श्रियो॑र्वी॒ पृथ्वी॑ म॒धु-
दुधे॑ सु॒पेश॑सा । द्याव॑पृथि॒वी वरु॑णस्य॒ धर्म॑णा
विष्क॑भिते अ॒जरे॒ भूर्गि॑रेतसा ॥ ४५ ॥

जगती द्याव्यापृथिवीदेवत्या । द्यावापृथिवी द्यावापृ-
थिव्यौ वरुणस्यादित्वस्य धर्मणा धारणेन धरणशक्त्या विष्क-
भिते स्तम्भिते स्तम्भ्रीतिर्दृढीकरणार्थः वरुणेन स्वशक्त्या दृढी-

कृते इत्यर्थः । किञ्चूते ते ? छतवती उदकवत्यौ छतमित्युदक-
नाम [निघ० १, १२, १०] । भुवनानां भूतजातानामभिस्त्रिया
अभिस्त्रियौ आश्रयणीये कर्मणि क्विप् विभक्तोराकारः । उर्वी
उर्वी विस्तीर्णे पृथ्वी पृथ्वी पृथुले आयामविस्ताराभ्यां महस्व
विशेषणद्वयेनोक्तम् । मधुदुधे मधु उदकं तस्व दोग्ध्री । सुपेशसा
सुरूपे । अजरे जरारहिते । भूरिरेतसा भूरि रेतो ययोस्ते
भूरिरेतसौ बहुरेतस्के सर्वभूतानां हि रतांसि ताभ्यामेवीत्पद्यन्ते
॥ ४५ ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्या-
मवबाधामहे तान् । वसवो रुद्रा आदित्या
उपरिस्पृशं मोयं चेतारमधिराजमक्रन् ॥ ४६ ॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता । ये नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः
ते अपभवन्तु अपगतवीर्या निरुद्यमा भवन्तु पराभवं
यन्त्वित्यर्थः । यतो वयं तान् सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां कृत्वा
अवबाधामहे इन्द्राग्निबलेन नाशयामः । किञ्च वसवोऽष्टौ
रुद्रा एकादश आदित्या द्वादश एते मा मामेतादृशमक्रन्
कुर्वन्तु । कौटुशमुपरिस्पृशम् उपरि स्पृशतीति उपरिस्पृक्
तमुच्चस्थानस्थितम् । उग्रमुत्कृष्टम् । चेतारं ज्ञातारं ज्ञेयस्य ।
अधिराजम् अधिकज्ञासौ राजा च अधिराजस्तम् अधिपति-
मौश्वरं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ४६ ॥

आ नः सत्या विभिरेकादृशैस्त्रे देवेभि-
र्यातं मधुपेयमश्विना । प्रायुस्तारिष्टं नी रपाः
सि मृच्चतः सिधतं द्वेषो भवतः सच भुवा ॥ ४७ ॥

जगती अश्विदेवत्या । हे नासत्या नासत्यौ ! हे अश्विनी

त्रिभिः एकादशैः त्रिगुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः
 देवेभिः देवैः इह स्थाने मधुपेयं सोमपानं प्रति आयातमाग-
 च्छतम् मधुः सोमस्तस्य पेयं पानम् । किञ्च आयुः प्रतारिष्टम्
 तरतिर्वृद्धार्थः प्रवर्धयतम् । रपांसि पापानि निर्मृच्छतं निःशेषं
 शोधयतम् नाशयतमित्यर्थः । हेषः दौर्भाग्यं सेधतं पिधु
 गत्याम् गमयतं नाशयतम् । सचाभुवा भवतम् सचा इत्यस्ययं
 सहाये सचा सह भवतस्तौ सचाभुवौ क्षिप् कार्येषु संयुक्तौ
 भवतम् । अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशद्देवा गणिताः ।
 तारिष्टम् तरतेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् बहुलं छन्दस्यमाख्योगे-
 ऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अडभावः । मृच्छतम् मृजुष् शुद्धौ
 लेटोऽडाटौ सिब्वहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप् तस्य-
 स्थमिपामिति [पा० ३, ४, १०१] व्यत्ययेन थसः तमादेशः
 ॥ ४७ ॥

एष व स्तोमो^१ मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य^२
 मान्यस्य^३ कारोः । एषा यासीष्ट तन्वे व यां
 विद्यामे षं वृजनं जीरदानुम् ॥ ४८ ॥

मारुतौ त्रिष्टुप् । हे मरुतः ! कारोः कर्त्तर्यजमानस्य
 एषः स्तोमः इयञ्च गीः सत्या च प्रिया च वो युष्मभ्यं युष्मदर्थं
 वर्त्तत इति शेषः । किञ्च तस्य कारोः ? मान्दार्यस्य मां ममेति
 स्वस्वामिसम्बन्धं दारयति इति मान्दार्यः तस्य वीतरागस्ये-
 त्यर्थः । यद्वा मां दारयतीत्येवं यः शत्रूणां प्रत्ययमादधाति
 मान्दार्यः । यद्वा मन्दारः कल्पवृक्षः तत्तुल्यो मान्दार्यः तस्य
 अथ कामपूरस्येत्यर्थः । मान्यस्य मानार्हस्य । किञ्च हे मरुतः !
 यूष्मिषा अन्नेन निमित्तेन आयासीष्ट आगच्छत । किमर्थम् ?
 वयां वयसाम् आमि टिलोप आर्षः वास्ययौवनस्याविराषां

वयसां सम्बन्धिन्ये तन्वे शरीराय सर्वदा शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः अस्मच्छरीरं दृढीकर्तुमिति भावः । किञ्च इषमन्नं वृजनं बलं च वयं विद्याम लभेमहि । किञ्चूतमिषं वृजनञ्च ? जीरदानुं जीवयतीति जीरदानुस्तम् जीवैरोणादिको रदानुप्रत्ययः लोपो व्योर्वलीति [पा० ६, १, ६६] वलोपः जीवितदाट् बलमन्नं च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना ॥ ४८ ॥

सहस्तोमाः सहच्छन्दस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः । पूर्वेषां पन्थां मनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ४९ ॥

ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिवसिष्ठविश्वामित्रजमदग्नि-संज्ञाः । अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं क्त्वा ? पूर्वेषां पन्थां पन्थानमनुदृश्य अधस्तनकल्पोत्पन्नानाम-बसिताधिकाराणां मार्गं विलोक्य पूर्वकल्पोत्पन्नैर्ऋषिभिर्यथा सृष्टम् तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वम-कल्पयदित्युक्तेः । कथमिव ? रथ्यो न रश्मीन् नकार उपमार्थः रथे साधुः रथ्यः रथोयथा इष्टदेशमाप्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन् प्रग्र-हानालभते सृशति सृजति वा तथा तेषुपि सृष्टियज्ञं सृष्ट-वन्तः । किञ्चूता ऋषयः ? सहस्तोमाः स्तोमसंहिताः । सह-च्छन्दसः छन्दोभिर्गायत्रादिभिः संहिताः । आवृतः अत्रापि सहशब्दाध्याहारः आवृच्छब्देन कर्मोच्यते सहावृतः कर्मसंहिताः अहासत्यप्रधानानां कर्मणानुष्ठातारः । सहप्रमाः प्रमाणं प्रमां तत्संहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः । धीराः धीमन्तः ॥ ४९ ॥

आयुष्यं वचस्युं गायस्योषमौद्भिदम् ।
 इदं हिरण्यं वचस्वज्जैत्रायाविशताद् माम्
 ॥ ५० ॥

विष्णुः उष्णिकशक्नरोविष्टुभः दक्षदृष्टाः । हिरण्यसुतिः ।
 इदं हिरण्यं कनकं जैत्राय जयाय माम् मामेवाविशतात्
 आविशद् मयि तिष्ठतु । कीदृशम् ? आयुष्यमायुषे हितम्
 वर्चस्यं वर्चसे तेजसे हितम् रायो धनस्य पोषं पोषयित्
 वर्धकम् औद्भिदम् उद्भिन्नतीति उद्भित् उद्भिदेवौद्भिदमुद्भेत्
 धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् वर्चस्वत् अन्नसंयुक्तम् ॥ ५० ॥

न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति देवा-
 नामोजः प्रथमजं ह्येतत् । यो विभर्त्ति
 दाक्षायणं हिरण्यं स देवेषु कण्ठते दीर्घ-
 मायुः स मनुष्येषु कण्ठते दीर्घमायुः ॥ ५१ ॥

रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हिंसन्ति
 हि यस्मात् एतत् हिरण्यं देवानां प्रथमजमोजः प्रथमोत्पन्नं
 देवानां तेज एवेदम् । अत एव यो हिरण्यं दाक्षायणं विभर्त्ति
 अलङ्कारत्वेन धारयति दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः स देवेषु
 देवलोकेषु दीर्घमायुः कण्ठते कुरुते देवलोकेश्चिरं वसतीत्यर्थः
 स च मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु स्वमायुर्दीर्घं कण्ठते मनुष्यायुरति-
 क्रम्य जीवति ॥ ५१ ॥

यदाबध्नन् दाक्षायणा हिरण्यं शतानी-
 काय सुमनस्यमानाः । तन्म आबध्नामि शतशार-
 दायायुधान् जरदष्टिर्यथासम् ॥ ५१ ॥

दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि नडादित्वात् फक् दक्षवंशो-
त्पन्ना ब्राह्मणा यत् हिरण्यं शतानीकाय राज्ञे अबध्नन् बबन्धुः
शतं बह्वनि अनौकानि सैन्यानि यस्य सः शतानीकस्तस्मै ।
किन्भूताः दाक्षायणाः ? सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं
ध्यायन्तः शोभनं मनः कुर्वन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यन्ते सुमन-
स्यमानाः । तत् हिरण्यं मे मयि आवधामि किमर्थं शतशार-
दाय शतं शरदो जीवनाय । यथा येन प्रकारेण हिरण्यबन्ध-
नास्थेन अहमायुष्मान् दीर्घजीवी जरदष्टिश्च प्राप्तं भूयासम्
तथा आवधामि । जरत् जरामश्नुते व्याप्नोति जरदष्टिः यद्वा
जरन्ती जरां प्राप्ता अष्टिः शरीरं यस्य स जरदष्टिः ॥ ५२ ॥

उत नोऽहिर्बुध्नः शृणोत्वज एकपात् पृथि-
वी समुद्रः । विश्वे देवा ऋतावधो हुवाना
स्तुता मन्त्राः कविशुस्ता अवन्तु ॥ ५३ ॥

बहुदेवत्या त्रिष्टुप् । सत् अपि च अहिर्बुध्नः रुद्रविशेषः
शृणोतु नः अस्माकं वचांसीति शेषः अज एकपात् रुद्रः प्राणो
वा शृणोतु पृथिवी च शृणोतु समुद्रश्च शृणोतु विश्वे देवाश्च
शृणन्तु । श्रुत्वा च ते अहिर्बुध्न्यादयः अवन्तु पालयन्तु
अस्मान् । किन्भूतास्तौ ? ऋतावधः सत्यवधो वा । हुवाना आहू-
यमानाः । मन्त्राः मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः स्तुताः । कवि-
शुस्ताः मिधाविभिः पूजिताः ॥ ५३ ॥

इमा गिरि पादित्येभ्यो घृतसूः सनाद्रा-
जंभ्यो जुह्वा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अय्यमा
भगो नस्तुविज्जातो वरुणो दक्षो अश्वः ॥ ५४ ॥

पादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । इमा गिरो वाचः जुह्वा सुचा

कृत्वा आदित्येभ्यो जुहोमि सुतिलक्षणा वाणीर्बुधिरूपया
 सुचादित्येभ्यः समर्पयामीत्यर्थः । किन्भूता गिरः ? घृतस्रूः घृतं
 स्रुवन्ति स्रवन्ति ताः घृतस्रवः ता घृतस्रूः तुगभावस्यार्षः घृत-
 प्रसारिणीघृतं तद्दोमसहचरिता वा । किन्भूतेभ्यः आदित्येभ्यः ?
 सनात् चिरकालं राजभ्यः दीप्यमानेभ्यः । ताः सुचाङ्गयमाना
 गिरो नोऽस्माकं गिरः शृणोतु । कः ? मित्रः अयं मा भगवन् ।
 तुविजातो बहुजातः त्वष्टा वातो वा स हि बहुशः प्रजायते ।
 वरुणः दक्षः अंशश्च । एते सूर्यविशेषाः ॥ ५४ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्ष-
 न्ति सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमी-
 युस्तत्र जागृतो अस्वप्रजौ सत्रसदौ च देवी
 ॥ ५५ ॥

अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त ऋषयः प्राणाः त्वक्चक्षुः-
 श्रवणरसनास्त्राणमनोबुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यव-
 स्थिताः ते एव सप्त सदं सदाकालमप्रमादं सावधानं यथा तथा
 शरीरं रक्षन्ति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयुः
 प्राप्नुवन्ति लोकशब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठ उच्यते ।
 किन्भूताः सप्त ? आपः प्राप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति देहमित्यापः
 व्यापनाः । तत्र तस्यामृषीणां लोकगसनावस्थायां देवी दीप्य-
 मानो प्राणापानौ जागृतः जागरणं कुर्वते । कौटुम्भी ? अस्व-
 प्रजौ न स्वप्नो निद्रा जायते ययोस्तौ अस्वप्रजौ । तथा सत्रसदौ
 सतां जीवानां त्राणं रक्षणं सत्रम् तत्र सौदतः तौ सत्रसदौ
 जीवितदातारावित्यर्थः ॥ ५५ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तास्त्वमेव । सप्त

प्रयन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रं प्राशुर्भवा सचा
॥ ५६ ॥

दृचो ब्रह्मणस्पतिदेवतः हे इन्द्रो तृतीया विष्टुम् ।
ब्रह्मणो देवस्य पते पालक । उत्तिष्ठ ऊर्ध्वः भारव्यकार्यो भव ।
यतो वयं देवयन्तो देवान् कामयमानाः त्वा त्वामीमहे याचा-
महे प्रागच्छेति । मरुतः भवन्तमागच्छन्तसुप समीपे प्रयन्तु
प्रागच्छन्तु । किन्धूताः मरुतः ? सुदानवः शोभनं ददति ते
सुदानवः । हे इन्द्र ! त्वमपि सचा सह गमनायप्राशुः प्रकर्षेण
शीघ्रो भव ॥ देवान् कामयन्ते देवयन्ति ततः शतप्रत्ययः सुप
आत्मनः क्वच् [पा० ३, १, ८] न इन्द्रस्यपुत्रस्येति [पा० ७,
४, ३५] निषेधात् क्वचि चेतीत्वाभावः [पा० ७, ४, ३३]
अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] अश्वाघयोरेवाकारवि-
धानादङ्कार्वधातुकयोरिति [पा० ७, ४, २५] दीर्घोऽपि न
स्यात् । ईमहे याचतिकर्मसु पठितः [निघ० ३, १८, १] ई
गतौ दिवादित्वादागतस्य श्यनश्चान्दसो लोपः । सुदानवः
दाभाभ्यां नुः [उणा० ३, ३२] प्राशुः प्राशुशब्दो दीर्घश्चा-
न्दसः । भवा संहितायां इचोऽतस्तिष्ठं इति [पा० ६, ३,
१३५] दीर्घः ॥ ५६ ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।
यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अय्यमा देवा ओक्तां-
सि चक्रिरे ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रवदति
प्रकर्षेणोच्चारयति यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अयमा

अन्ये च देवा षोकांसि निवासान् चक्रिरे कृतवन्तः । सर्व-
देवाधारभूतं शस्त्रं पठनीयं मन्त्रवदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि-
तनयं च जिन्व । विश्वं तद्भद्रं यद्वन्ति देवा
ब्रह्मद्रेम विदथे सुवीराः ॥ य इमा विश्वा ।
विश्वकर्मा । यो नः पिता । अन्नपतेऽन्नस्य
नो देहि ॥ ५८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ! त्वं यतोऽस्य जगतो यन्ता नियन्ता अतः
प्रार्थते सूक्तस्वास्त्रदुक्तास्य साधुवचनस्य कर्मणि षष्ठी सूक्तम्
बोधि बुध्नास्य अस्त्रदुक्ता सुतिर्भवता ज्ञायतामित्यर्थः । तनयं
च अस्त्रदपत्यानि जिन्व प्रीषोहि जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । देवा
यत् भद्रं कल्याणमवन्ति पालयन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्त्र-
कर्मस्त्रिति शेषः । किञ्च सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो वर्यं
विदथे यज्ञे ब्रह्मत् महत् वदेम दीयतां भुञ्जतामित्यादि उच्च-
रथेम ॥ अथ चतस्रः कण्डिकाः प्रतीकोक्ताः य इमा विश्वा भुव-
नानि शुद्धत् [१७, १७] विश्वकर्मा विमनाः [१७, २६] यो नः
पिता [१७, २७] अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि [१९, ८३] इति ।
ता ब्रह्मयज्ञेऽध्यायाः ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृत वेददीपे मनोहरे ।

चतुस्त्रिंशोऽयमध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थकोऽगमत् ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अपे॒तो य॑न्तु पु॒णयोऽसु॑म्ना देव॒पीय॑वः ।
अ॒स्य लो॒कः सु॒ताव॑तः ॥ द्यु॒भिर॒हो॑भि॒रक्तु॑भि॒-
व्यु॑क्तं य॒मो द॑दा॒त्वव॒सान॑मस्मै ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्याये सर्वमेधसम्बन्धिनः कियतो मन्त्रानुक्ता प्र वायुमच्छेत्यारभ्य [३३, ५५] अनारभ्याधीतान्मन्त्रानुक्ता चतुस्त्रिंशोऽध्याये तानेव समाप्येदानीं पञ्चत्रिंशोऽध्याये पितृ-
मेधसम्बन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते । स च पितृमेधो मृतस्य वर्षास्मरणे भवति वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतार-
कनक्षत्रे चित्रादौ दृश्ये वा शोभे शरदि माघे भवति ॥ पितृ-
मेधं करिष्यता द्विजेन कुम्भेऽस्थिसञ्चयः कार्यः । मृतस्य च
यावन्तोऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने आनियाः
कुम्भेभ्योऽधिकानि कृत्वाणि च । ततोऽरण्ये कुम्भे क्ततम-
स्थिसञ्चयनं ग्रामसमीपे समानीय शय्यायां कुम्भं संस्थाप्याह-
तवस्त्रैकदेशेन संवेष्ट्य मोहमयवादित्रेषु वाद्यमानेषु वीणायां
च वाद्यमानायां मृतस्य पुत्रपौत्रा सप्तरीयैर्व्यजनैश्चास्थिकुम्भं
वीजयन्तस्त्रिस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । स्त्रियोऽपौति केचित् ।
रात्रेः पूर्वमध्यापरभागेषु तद्दिने बद्धकदानं कुर्वन्ति मृत्युगी-
तवादित्राणि च कारयन्ति अस्थिकुम्भायासमुपहरन्ति च ।
तत उपमातरस्थिकुम्भसहिताः पूर्वोक्तान् कुम्भान् कृत्वाणि
चादाय ग्रामाहश्चिचस्थां बहिर्गच्छन्त्यध्वर्युयजमानामात्याः ।
इत्यगान्तं कर्म कुर्वन्तो यथा रविरुदयेत्तथा रात्रावारव्यस्यन्
तत्र वने गत्वा ग्रामाभ्यार्गादस्त्रत्यतित्वकहरिदुस्कूर्जकविभौ-
तकञ्जेभ्यस्तककोविदारादिभ्यश्च दूरे अन्यवृक्षगुल्मादिष्ठते

ऊषरे वीदकप्रवणे दक्षिणप्रवणे समे वा सुखकारिणि रम्ये
 वनादुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्त्तमाने गर्त्तवति वीरुष-
 ष्टणवति प्रदेशे श्मशानार्थं दिक्कोणं पुरुषप्रमाणं चेतं मिमीते ।
 पैलव्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्येषु शङ्खवः स
 समाधिरिति शुक्लौक्तविधिना [यजुः परिशिष्ट० ७, २] तच्च
 तुरस्रमुत्तरतः पश्चाच्च पृथु भवति । तत्र साधनप्रकारः पूर्वद-
 क्षिणपार्श्वयोर्नवाङ्गुलानि स्वत्रयोदशांशीनाङ्गुलचतुर्थभागसं-
 हितानि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानि कार्याणि पश्चिमोत्तरपार्श्व-
 योस्तावन्ति पुरुषप्रमाणादधिकानि तद्याहि पुरुषभात्रचेत्रस्या-
 ह्यया प्राचीं कृत्वा तत्प्राप्तयोः शङ्खु निखाय सार्धाष्टदशाङ्गु-
 लहोनां पुरुषद्वयप्रमाणासुभयतःपाशां रज्जुं मध्यमदेशे सल-
 क्षणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्खोस्तस्याः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यल-
 क्षणेन दक्षिणत आयम्य दक्षिणः कोणः साधनीयः ततः सार्धा-
 ष्टदशाङ्गुलाधिकां पुरुषद्वयप्रमाणां रज्जुसुभयतःपाशां मध्यल-
 क्षणयुतां कृत्वा शङ्खोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेनोत्तरत आ-
 यम्योत्तरकोणः साध्य इति । ततः पूर्वादि कोणेषु पालाशशमी-
 बारणाश्रममयाश्चत्वारः शङ्खवो निखेयाः । एतत् कुर्वतां निकटे
 कश्चिद्यजमानपुरुषस्तृणपूलकमुच्छ्रित्य धारयेत् । कर्मसमाप्तौ
 गृह्णन्मग्नं न गृह्णीष्येत् प्रजावृद्धे । इत्यादि बोध्यम् ॥
 कात्यायनः [२१, ३, ३२] अपसलवि सृष्टया रज्ज्वा परित-
 त्वापेतो यन्निवति पलाशशमखया व्युद्भूतीति । अपसलवि अप्रा-
 दक्षिण्येन निष्पादितया रज्ज्वा तत् चेतं समन्तादप्रदक्षिणं
 संविद्यापिते यन्निवति मन्त्रे च चेतमध्यपतितं त्वत्पर्यादिकं
 यथाश्रयाख्या कृत्वा चेतान्निर्निःकाशयतीति सूत्रार्थः ॥
 अस्माध्यायस्य पितरो देवताः आदित्या ऋषयो देवा वा ।
 अथवा सायत्री । पणक्ति परब्रह्मैर्व्यवहसन्तीति पणयोऽसुराः

इतोऽपयन्तु अपगच्छन्तु व्यवहृताश्चेति [पा० १, ४, ८२]
 उपसर्गस्य यन्त्विति क्रियापदेन व्यवधानम् । किञ्चूताः
 पण्यः ? असुम्नाः सुम्नमिति सुखनाम [निघ० ३, ६]
 नास्ति सुम्नं येभ्यस्तो असुखकराः । तथा देवपीयवः पीयति-
 हिंसाकर्मा देवान् पीयन्ति हिंसन्ति ते देवपीयवः देवहिषः ।
 किमित्यसुराणामपगमोऽर्थते तत्राह अस्य लोकः अस्य
 यजमानस्यास्थिभूतस्यायं लोकः स्यान्म । किञ्चूतस्यास्य ?
 सुतवतः सोमाभिषवं क्षतवतः सुषावेति सुतवान् तस्य पुञ्
 चभिषवे क्षतवतुप्रत्ययान्तः अश्वरश्मिमतिसुमतीत्यादिना
 प्रातिशाख्यसूत्रेण [३, ६, २] संहितायां सुतशब्दस्याकारे
 दीर्घः ॥ द्युभिरहोभिरिति यजुः । यमोऽस्मै यजमानायावसानं
 ददातु अवस्यन्त्यस्मिन्नित्यवसानं स्यान्म किञ्चूतं द्युभिरहं तुभिः
 अहोभिः दिवसैः अक्षुभिः रात्रिभिश्च व्यक्तं स्पष्टीकृतम् द्युश-
 ब्देन श्रुतो ऋतवः अक्षाः तदेनश्रुतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं
 करोतीति श्रुतेः [१३, ८, २, ३] । क्रत्वाद्यधिष्ठातृदेवताभिः
 ऋकटितमस्मै यमो ददात्वित्यर्थः ॥ १ ॥

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमि-
 ष्कतु । तस्मै युज्यन्तामस्त्रियाः ॥ २ ॥

का० [२१, ३, ३४] श्रीदुम्बरशीर उत्तरतो वा वज्रके
 युज्यमाने बुद्ध्तेति सम्प्रेश सविता त इति जपतीति ।
 ततोऽध्वर्युक्षां पलाशशाखां दक्षिणस्यां निरस्य परित्रिङ्गि-
 बेंष्टयित्वा तत्क्षेत्रस्य दक्षिणत उत्तरतो वा वज्रभिरजडुङ्गिः
 शीरं बुनक्ति तस्मिन् युज्यमाने बुद्ध्तेति सम्प्रेश सवितेति
 मन्त्रं जपति ॥ मायत्री । हे यजमान ! सविता सूर्यः ते तव
 शरीरेभ्यः शरीराणां विभक्तियत्प्रयः पृथिव्यां लोकं स्नान-

मिच्छतु सवित्तनुज्ञां विना न केनापि स्यातुं शक्यते । द्वितीयं वाक्यमाह तस्मै इति तस्मै सवित्रा दत्ताय क्षेत्राय संस्कारार्थम् उक्त्वाः अगङ्गाहो युज्यन्तां युक्ता भवन्तु ॥ २ ॥

वायुः पुनातु । सविता पुनातु । अग्ने-
र्भाजसा । सूर्यस्य वर्चसा । विमुच्यन्तामु-
क्त्वाः ॥ ३ ॥

का० [२१, ४, १-२] अनुरञ्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुनात्विति प्रतिमन्त्रमुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति । अर्धयुः परितो वेष्टितां रञ्जुमनुलक्ष्य वायुः पुनात्विति प्रतिमन्त्रं पादेन पादेन चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं कृषति तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपार्श्वे प्रतीचीं कृषति दक्षिणतः सीरयोजनपक्षेऽपि तत्पारमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृषति । तदपस्रवि पर्याङ्गत्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथमां सीतां कृषति वायुः पुनात्विति सविता पुनात्विति जघनार्हेन दक्षिणामग्नेर्भाजसेति दक्षिणार्हेन प्राचीं सूर्यस्य वर्चसेत्यग्नेषो दीचीमिति [१३, ८, २, ६] श्रुतेः ॥ चत्वारि यजूंषि सिद्धोक्त-
देवतानि । हे पृथिवि ! वायुः त्वां पुनातु विदारयतु सूर्यः त्वां पुनातु अग्नेर्भाजसा दीप्त्वा सूर्यस्य वर्चसा तेजसा च त्वां विदारयतु ॥ का० [२१, ४, ४] अगङ्गाहो विमुच्य विमुच्यन्ता-
मिति । एवं पूर्वोक्तचतुर्मन्त्रैः पार्श्वचतुष्के कर्षणं कृत्वा मध्येऽपि सर्वं क्षेत्रं यथा कृष्टं भवति तथा परिमिताः सीताः कृत्वा कृषभान् सीराह्निमुच्यति ॥ यजुः कृषदेवतम् । उक्त्वा धेनुः तदपस्रानि उक्त्वाः अगङ्गाहो विमुच्यन्तां सीराह्निमुच्यन्ताम्

॥ ३ ॥

अप्रवृत्थे वो निषट्ठनं पूर्णे वो वसतिष्क-

ता । गोभाज् इत्किलासथ यत्सु नवथ पूरुषम्
॥ ४ ॥

का० [२१, ४, ४] दक्षिणा सीरं निरस्याश्वत्थे व इति ।
सर्वोषधं वपतीति । इलं दक्षिणदिशि तूष्णीं प्रक्षिप्य कण्टकेष्व-
मध्ये सर्वोषधं वपति ॥ अनुष्टुप् व्याख्याता [१२, ७८] ॥ ४ ॥

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थ आव-
पतु । तस्मै पृथिवि शं भव ॥ ५ ॥

का० [२१, ४, ५] सविता त इति शरीराणि निवपति
मध्ये इति । तस्य पुरुषमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये शरीराणि मृत-
स्वास्तीनि रात्रीकरोति एतच्च सूर्योदयकालं कर्त्तव्यम् यथा
कुर्वन्तोऽभ्युदियादिति [१३, ८, ३, २] श्रुतेः । गायत्री सविष्ट-
देवत्वा । हे यजमान ! सविता सूर्यः ते तव शरीराणि अस्तीनि
मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु । हे पृथिवि !
भूमि ! तस्मै सविन्नोप्तायास्त्विरूपाय यजमानाय शं भव सुख-
रूपा भव ॥ ५ ॥

प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके
निदधाम्सौ । अप नः शोशुचदधम् ॥ ६ ॥

उष्णिक् प्रजापतिदेवत्या अस्त्रिनिवापे एव विनियुक्ता ।
असाविति नामग्रहणम् अनुदात्तत्वादात्मन्वितम् हे देवदत्त !
उपोदके उदकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने प्रजापतौ देवतायां
त्वां निदधामि स्थापयामि । स प्रजापतिर्नोऽस्माकमघं पापं
शोशुचत् अत्यर्थं दहतु शुच शोके यद्भुगन्तं रूपम् ॥ ६ ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते अन्य

इतरो देवयामात् । चक्षुष्यते शृण्वते ते ब्रवी-
मि मा नः प्रजा रीरिषो मोत वीरान् ॥ ७ ॥

का० [२१, ४, ७] प्रत्यागते परं मृत्यविति जपतीति ।
दक्षिणां गत्वानुच्छसन् कुम्भं प्रक्षिप्ये हीति कश्चिद्विप्रः प्रेक्षि-
तोऽस्ति तस्मिन् कुम्भं क्षिप्त्वा प्रत्यागते सति यजमानोऽध्व-
र्युर्वा जपति । मृत्युदेवत्या त्रिष्टुप् सङ्गसुकदृष्टा । हे मृत्यो !
परा पराङ्मुखो भूत्वा परमन्थं पन्थां पन्थानं मार्गमन्विधि
अनुगच्छ । तमेव दर्शयति यस्ते तव स्वदीयः पन्था देवया-
मात् पथः इतरः तुच्छः अन्यः पितृयानाख्यः देवा यान्ति
यस्मिन् स देवयानः । किञ्च चक्षुष्यते ज्ञानिने शृण्वते च ते
तुभ्यं मृत्यो ! किञ्चिद् ब्रवीमि वदामि आदरार्थं वचनम् न
हि तस्यादृष्टममृतं वास्ति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी चक्षुष्यतः शृण्वत-
स्त्वं वदामि किम् ? हे मृत्यो ! नोऽस्माकं प्रजा सन्ततिं
वंशपरम्परां मा रीरिषः मा हिंसीः रिष बधे स्वार्थे विजन्तस्य
लुब्धि रूपम् सत अपि च वीरान् पुत्रान् मा हिंसीः ॥ ७ ॥

शं वातः शं हि ते घृणिः शं ते भवन्वि-
ष्टकाः । शं ते भवन्वग्नयः पार्थिवासो मा
त्वाभिश्शुचन् ॥ ८ ॥

का० [२१, ४, ८] शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वाष्टकां
निदधाति मध्ये तूष्णीमिति । शं वात इति मन्त्रद्वयेन तानि
मध्ये न्युत्तान्यस्त्रीनि यथाङ्गं कल्पयित्वा यदक्षि यस्याङ्गस्य
तेनास्या तदङ्गकल्पनया प्राक्शिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये
पीदमात्रीमिष्टकां तूष्णीं निदधाति ॥ हे ऋचावनुष्टुब्ह-
इत्यौ विश्वदेवदेवते । हे यजमान ! वातो वायुस्ते तव शं

सुखरूपो भवतु । द्वि पुनः पृष्णिः सूर्यकिरणः ते तव शं सुख-
रूपो भवतु । इष्टका मध्ये प्रतिदिशं च तिस्रस्त्रिंशः प्रक्षि-
प्तास्ते तव शं सुखरूपा भवन्तु । अग्नयश्च ते शं भवन्तु ।
पार्थिवास्तः पृथिव्यां भवाद्याग्नयः त्वा त्वां माभिश्शुचन् मा
शोचयन्तु अमितापयन्तु ॥ ८ ॥

कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमा-
स्तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः । अन्तरिक्षं शिवं
तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः ॥ ९ ॥

दिशः [ते] तुभ्यं त्वदर्थं कल्पन्तां कृता भवन्तु आपो जलानि
तुभ्यं शिवतमाः कल्याणकारिण्यो भवन्तु सिन्धवः समुद्राश्च
शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु । अन्तरिक्षमाकाशं तुभ्यं शिवं कल्या-
णकारि भवतु सर्वाः दिशः ते तुभ्यं कल्पन्ताम् । आदरार्थं
कार्त्स्न्यार्थं वा पुनर्वचनम् ॥ ९ ॥

अश्मन्वती रीयते सूरभध्वमुत्तिष्ठत प्रत-
रता सखायः । अत्र जहीमोऽशिवा ये अस-
ञ्छि वान्वयमुत्तरेमाभि वाजांन् ॥ १० ॥

का० [२१, ४, २१] अर्धधिगच्छत्त्यश्मन्वतीरिति ।
गर्तान्मृदमानीय पूर्ववर्जदिग्भ्यः कृष्टा वा मृदमानीय तत्
श्मशानं विप्रस्य सुखमितं क्षत्रस्योदमितं वैश्यस्योदमितं क्षत्रिया
भगमितं शूद्रस्य जानुमितं सर्वेषां वा जानुमितं मृदा कृत्वा
शैवलैः कुशैश्च प्रच्छाद्य तद्वक्षिणतो गर्तौ खात्वा क्षीरोदकाभ्यां
सम्पूर्य श्मशानोत्तरे सप्त गर्तान् खात्वा दक्षिणोत्तरान् जलेन
सम्पूर्योत्तरगर्तेषु अर्धर्युजमानामात्यांस्त्रीन् पाषाणान्
प्रक्षिप्याश्मन्वतीरिति मन्त्रेण तद्गर्तोपरि गच्छन्ति ॥ विश्व-

देवदेवत्या त्रिष्टुप् सुचीकष्टा । हे सखायः ! मित्राणि ! एषा
 अश्वत्थती पाषाणवती नदी रीयते गच्छति री गती दिवादिः
 आत्मनेपदी अतो यूयं संरभध्वमुत्तरणाय प्रयतध्वम् । उत्ति-
 ष्ठत अभिमुखा भवत प्रतरत प्रकर्षेण तां नदीं तरय । कि
 मिति ? यतोऽत्र प्रदेशे ये अशिवाः अशान्ता दुष्टा राजसादयः
 असन् स्वः तान् वयं जहीमः परित्यजामः तेषु त्वक्तेषु शिवान्
 सुखकरान् वाजानन्नविशेषान् वयमुत्तरेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

अपाघमप किल्विषमप कृत्यामपो रपः ।
 अपामार्गं त्वमस्मदप दुःस्वप्नं सुव ॥ ११ ॥

का० [२१, ४, २२] अपाघमित्यपामार्गैरपमृजत इति ।
 ते अमात्या यज्ञोपवीतिनो भूत्वाप उपसृश्य हस्तगृहीतैर-
 पामार्गैः स्वशरीरं शोधयन्ते अपामार्गवीजैरुद्वर्त्तयन्तीति
 केचित् ॥ लिङ्गित्तदेवतानुष्टुप् शुनःशेषदृष्टा दुःस्वप्ननाशनी ।
 हे अपामार्ग ! त्वमस्मत् अस्मत्तः सकाशादघं मानसं पापम-
 पसुव षू प्रेरणे अपगमयेत्यर्थः । किल्विषं कौर्त्तिभेदकं कायिकं
 च पापमपसुव । कृत्या परकृतमभिचारमपसुव । अप उ
 रपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति [निरु० ४, २१]
 यास्कः रपः पापं वाचिकं च अपसुव उ चार्थे । दुःस्वप्नम्
 दुष्टः स्वप्नो दुःस्वप्नः तत्र भवं दुःस्वप्नोत्वमसुखरूपं फलं चास्म-
 त्तोऽपसुव ॥ ११ ॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मि-
 त्रि यस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् इष्टि यस्त वयं द्विषः ।
 ॥ १२ ॥

का० [२१, ४, २३] सुमित्रिया न इति ज्ञात्वा हतवाससो-
ऽनडुत्पुच्छमन्वारभ्यानडाहमित्युदयमित्यागच्छन्तीति । सुमि-
त्रिया इति मन्त्रेण ज्ञात्वा नूतनवस्त्राणि परिहितवन्तोऽनडा-
हमिति मन्त्रेण वृषपुच्छमन्वारभ्य उदयं तमिति मन्त्रेण यज-
मानामात्वा ग्राममागच्छन्ति यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति मन्त्रेण
स्नानमुक्तं तथापि सुमित्रिया इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया
इति हेथं परिषिञ्चतीति [का० १८, ५, १५] इयं विधेयम् ।
दुर्मित्रिया द्विष इति यामस्य दिशं हेथः स्वात्तां दिशं परा-
सिञ्चेत् तेनैव तं पराभावयतीति [१३, ८, ४, ५] श्रुतेः ॥
व्याख्याता [६, २२ । २०, १८] ॥ १२ ॥

अनडा॑ मन्वार॑भामहे॒ सौर॑भेयꣳ स्वस्तये॑ ।

स न इन्द्र॑ इव दे॒वेभ्यो॑ वक्त्रिः॑ सन्तर॑णो भव
॥ १३ ॥

अनुष्टुप् अनडुहेवत्या उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः ततः
सर्वनाम्नोऽध्याहारेण सामर्थ्यम् वयं यमनडाहमन्वारभामहे
आलभामहे स्पृशामः । किञ्भूतम् ? सौरभेयं सुरभ्याः अपत्यम्
स्त्रीभ्यो ढमिति [पा० ४, १, १२०] ढक् । किमर्थम् ? स्वस्तये
अविनाशाय । हे अनडुन् ! स त्वं नोऽस्माकं सन्तरणः तारको
दुःखनाशको भव । किञ्च त्वं वक्त्रिः देवानां वोढा । तत्र
दृष्टान्तः देवेभ्यः इन्द्र इव इन्द्रो यथा देवार्थं तारको भवति
॥ १३ ॥

उद॒यं तम॑स॒स्परि॒ स्वः पश्य॑न्त॒ उत्तर॑म् ।
दे॒वं दे॒वता॑ सूर्य॑म॒गन्म॒ ज्योति॑रुत्त॒मः ॥ १४ ॥

उद्वयं तमिति ग्राममागच्छन्ति । व्याख्याता [२०, २१]
॥ १४ ॥

द्वमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु
गादपरो अर्थमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः
पुरुचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ १५ ॥

का० [२१, ४, २४] ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं
निदधातीमं जीवेभ्य इति । स्वनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च
मध्ये मर्यादालोष्टं महत्तरं मृत्खण्डमध्वर्युरेव निदधाति ॥
मनुष्यदेवत्या त्रिष्टुप् सङ्गसुकदृष्टा । जीवेभ्यः विद्यमानजन्व-
र्थमिमं परिधिं मर्यादां दधामि स्थापयामि । कथमिति चेत् ?
एषां जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु क्षिप्रं वेदाङ्गादायुषो-
ऽर्वाक् एतमर्थं पितृलोकगमनलक्षणं कार्यमुद्दिश्य मा गात् मा
गच्छतु । एते जीवाः शतं शरदः जीवन्तु शतवर्षायुषो
भवन्तु । किन्मृताः शरदः ? पुरुचीः पुरु बहु अश्नुन्तीति
पुरुच्यः दानाध्ययनयागानुकूलाः । किञ्च पर्वतेन लोष्टेनैव
मृत्युमन्तर्दधताम् मृत्युमन्तर्हितं कुर्वन्तु एते जीवाः ॥ १५ ॥

अग्न आयुष्पि पवस आसुवोज्मिषं च
नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १६ ॥

का० [२१, ४, २५] आज्ञनाभ्यञ्जने कृत्वीपासनं परि-
स्तीर्य वारणान् परिधीन् परिधाय वारणेन स्त्रुवेणैकामाहुतिं
जुहोत्यग्ने आयुष्प्यायुष्मानग्ने इति । कज्जलादिना नैवाञ्जन-
माञ्जनम् तैलेन पादाञ्जनमभ्यञ्जनम् तद्वयं कृत्वा औपासनं
कर्तुरावसथ्याग्निं दर्भैः परिस्तीर्य वारणहृत्तावयवांसुतुरः
परिधींसुतुर्दिक्षु तूष्णीमेव परिधाय वारणेन स्त्रुवेणैकामाहुतिं

जुहोति ऋग्द्वयेन । औपासनः प्रेतस्यैव तस्यैवाहारेण निर-
सनीयत्वादिति हरिस्वामिनः कर्तुरेवौपासने होमस्तस्यैक-
देशनिरसनमिति कर्कादयः ॥ व्याख्याता [१८, ३८] ॥१६॥

आयु॑ष्मान्ने ह॒विष्रा वृ॒धानो घृत॑प्रतीको
घृतयो॑ निरेधि । घृतं पी॒त्वा मधु॑ चारु॒ गव्यं॑
पि॒तेव॑ पुत्रम॒भिर॑क्षतादि॒मान् स्वाहा ॥ १७ ॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुब्धेखानसदृष्टा । हे अग्ने ! त्वमेवभूत
एधि भव । किम्भूतः ? आयुष्मान् चिरञ्जीवी । तथा हविषा
वृधानः वर्धतेऽसौ वृधानः बहुलं हृन्दसीति [पा० २, ४, ७३]
शानश्च शपो लुक् । तथा घृतप्रतीकः घृतं प्रतीकं मुखं यस्य ।
घृतयोनिः घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य उत्तरवेद्याधारणा-
भिप्रायमेतत् । स त्वं गव्यं गोसम्बन्धि घृतं पीत्वा इमान्
जीवान् अभिरक्षतादभिरक्ष तुह्योस्तातड्डाश्रिथन्यतरस्या-
मिति [पा० ७, १, ३५] हेस्तातड्डादेशः । तत्र दृष्टान्तः
पिता पुत्रमिव यथा पिता पुत्रं रक्षति । किम्भूतं घृतम् ?
मधु मधुरं चारु सुगन्धि स्वाहा सुदुतमसु ॥१७॥

प॒रीमे गाम॑नेषत् प॒र्यग्निम॑हृषत् । दे॒वे-
ष्व॑क्रत॒ श्रवः॑ क इ॒माम् ॥ आ॒र्ध॑र्षति ॥ १८ ॥

का० [२१, ४, २६] अथेषां परिदां वदन्ति परीमे गाम-
नेषतेति । अध्वर्युजमानामात्यानां परिदाम् परिदा
रक्षणम् सत्संज्ञं मन्त्रं वदति दाड् पालने परिदीयते सम-
न्ताद्द्रव्यतेऽनेनेति परिदाः रक्षणः तम् ॥ इन्द्रदेवत्यानुष्टुप्
भरद्वाजात्मजश्रिरिम्बिठदृष्टा । इमे जीवाः गामनडाहं पर्यने-
षत् परिणीतवन्तः अनडुत्पुच्छासभनाभिप्रायम् नयतेर्लुङि

तद्धि सिचि प्रथमबहुवचने रूपम् व्यवहृताच्चेति [पा० १, ४, ८२] परैर्व्यवधानं क्रियापदेन । इमे जीवाः अग्निश्च पर्यङ्क्षत परिहृतवन्तः यस्मिन्नन्नावितत्कर्म कृतं तं परिजङ्घुः अहारेषोपासनं निरस्यतोत्थेतदभिप्रायम् । इमे देवाः दीव्यन्ति कर्मसु दीप्यन्ते ते देवाः ऋत्विजः तेषु श्रवः धनं दक्षिणासक्त्यमकृत कृतवन्तः अकृषतेति प्राप्ते सिचो लोपे अकृतेति रूपम् । अत एतैः कर्मभिः कृतकृत्यानिमान् जीवान् को नाम आदधर्षति आधर्षयितुं पराभवितुं शक्युयात् अशक्यप्रतिक्रिया एते जाता इति भावः ॥ १८ ॥

क्र॒व्याद॑म॒ग्निं प्र॒हृषो॑मि दू॒रं य॑म॒राज्य॑
गच्छ॒तु रिप्र॒वाहः॑ । इ॒हैवा॑यमि॒तरो जा॒तवे॑दाः
दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं वह॑तु प्र॒जान॑न् ॥ १९ ॥

का० [२१, ४, २७] अहारेषोपासनं निरस्यति क्रव्याद-
मिति । आहुतिहोमानन्तरं यत्र हुतं तस्योपासनस्यैकशेषं
निरस्यति प्रेतस्यैवोपासन इति पक्षे सर्वमपि निरस्यति ॥
अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् दमनदृष्टा । येन पुत्रो दहते स क्रव्यात्
तं क्रव्यादमग्निर्महं दूरम् अपुनरागमनाय प्रहृषोमि प्रेष-
यामि स प्रहितः क्रव्यादग्निः यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्ञं
प्रति व्रजतु । किञ्चूतः ? रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम [निरु०
४, २१] रिप्रं पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः ॥ का० [२१,
४, २८] इहैवायमिति जपति । वज्रमग्नो जपति ॥ अयमि-
तरः क्रव्यादादन्यो जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निः इहैवाग्निः
(केव गृहे सदनं देवेभ्योऽर्थाय हव्यं हविः वहतु प्रपद्यते । किं
कुर्वन् ? प्रजानन् साधिवारं जायानः ॥ इति षिट्बोधः

समाप्तः । उपधानासन्दीवृषभयवानजीर्णान् तद्विषयात्वे
दद्यात् इच्छन् हेमाद्यपि दद्यात् ॥ १८ ॥

वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रै नान्वेत्य
निहितान् पराके । मेदसः कुल्या उप तान्
स्रवन्तु सत्या एषामाशिषः सन्नमन्तां स्वाहा
॥ २० ॥

जावेदोदेवत्या त्रिष्टुप् । अस्या विनियोगः श्रौतसूत्रे
नास्ति । ष्टसूत्रेऽस्ति तथा हि [पारस्कर० ३, ३] मध्यमा
गवा तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति ।
अस्यार्थः मध्यमाष्टका गोपशुना कार्या तस्या धेनोर्वपां
जुहोति वह वपामिति मन्त्रेणेत्थर्थः ॥ हे जातवेदः ! जातं
वेदो धनं यस्मात् स जातवेदाः तस्मिन्धने हे जातवेदः ! पितृ-
भ्योऽर्थाय त्वं वपां धेनुसम्बन्धिनीं चर्मविशेषत्वं वह प्रापय ।
पराके पराक्रान्ते दूरेऽपि यत्र यस्मिन् देशे निहितान् स्थापि-
तानेनान् पितृन् त्वं वेत्य जानासि तत्र वहेत्यर्थः । तस्याः
वपायाः निःसृत्य मेदसः दातृविशेषस्य कुल्याः नद्यः तान्
पितृन् प्रति उपस्रवन्तु प्रसरन्तु । किञ्च एषां दातृणामाशिषः
मनोरथाः सत्याः अवितथाः सन्नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । स्वाहा
सुहुतमसु स्वाहेति ऋग्भिन्नं यजुः ॥ २० ॥

स्थोना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।
यस्या नः शर्म सुप्रथाः ॥ अप नः शीशु चद्वधम्
॥ २१ ॥

पृथिवीदेवत्या गायत्री मीधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । अस्या
अपि श्रौते विनियोगो नास्ति स्मार्त्तं सस्तरारोहस्यै शयने

विनियोगः । तथा हि [पारस्कार० ३, २] स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वे प्राक्शिरसः संविशन्तीति ॥ हे पृथिवि ! त्वं नोऽस्माकं स्योना सुखरूपा भव । किञ्च ता त्वम् ? अन्तरा ऋक्षरः कण्टकः ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा कन्ततेर्वा स्यात्कृतिकर्मण इति [निरु० ८, ३२] यास्कः तदुग्रहणं चौरदायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् न सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां सा अन्तरा । तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७] ल्युट् । तथा सप्रथाः प्रथनं प्रथः विस्तारः प्रथसा सह वर्त्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । किञ्च नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छ देहि ॥ अतः परं यजुः तद्विनियोगो गृह्यसूत्रे सम्बन्धिमरणनिमित्ते स्नाने जलापनोदने । तथा हि [पारस्कार० ३, १०] सव्यस्यानामिकया अपनोद्याप नः शोशुचदधमिति । इदं जलं नोऽस्माकमधं पापमपशोशुचत् अपशोचयतु दहतु ॥ २१ ॥

अस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

का० [२५, ७, ३७] पाहुतिं कुहोति पुत्रो भ्राताग्नौ वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधिजातोऽसौति । सान्निवस्व पात्रप्रतिपत्सन्ते दाहात् पूर्वमाग्याहुतिं पुत्रादिर्कुहोति ॥ अग्निदेवस्यागायत्री अनिदक्ता । हे अग्ने ! त्वमस्मात् वजसनात् वायव्य-

काले अधिजातोऽसि उत्पन्नोऽसि अतोऽयं यजमानः पुनः
त्वत् त्वत्तः जायतामुत्पद्यताम् । असाविति विशेषनामवचनः
तथा हि देवदत्तः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं त्वत्तो
जायतां त्वदंश एव भवत्विति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु
॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

षष्ठत्रिंशोऽयमध्यायो पितृमेधाभिधोऽगमत् ॥ ३५ ॥

—*—

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये
सामं प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये । वागो-
जः सहोजो मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

पञ्चाध्यायी अथर्वणेन दधौचा दृष्टा दध्यङ् ह वा अथ-
र्वण एतत् शुक्रमेतं यज्ञं विदां चकारेति [१४, १, १, २०]
श्रुतेः । उग्रसेत्याग्निर्को मन्त्रः [३८, ७, १७, ८६] अग्निं
हृदयेनेत्याद्यध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्रमेधिकम् [३८, ८—१३]
तद्वयं वर्जयित्वा ॥ का० [अनुक्रमस्थामं] शान्तिकरणमा-
द्यन्तयोः । ऋचं वाचमित्यध्यायेन शान्तिकरणं कार्यम्
स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्रादावस्वाध्यायस्य दर्शनात् ॥ अथ
मन्त्रार्थः । षष्ठं यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । ऋचमृग्यूपां वाच-
महं प्रपद्ये प्रविशामि शरणं ब्रजामि । यजुः यजूरूपं मनः
प्रविशामि । प्राणं प्राणरूपं साम प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रे-
न्द्रियं च प्रपद्ये । वागादियद्वयं ऋदशावयंवीपलक्षणम् सप्त-
दशावयवं प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः त्रयीविद्यां लिङ्गशरीरं

च प्रपञ्चं प्रवर्ग्यो न नाशयेदिति भावः ॥ तथा वागिन्द्रियमोजो
मानसं बलं धार्ढ्यम् । पुनरोजोयहृषाच्छारौरं च बलम् प्राणा-
पानौ उच्छ्वासनिश्वासावायू च एते सह एकीभूताः सन्तो मयि
वर्तन्ते । अतोऽपि प्रवर्ग्योऽस्मान्न हन्तीति भावः ॥ १ ॥

यन्मे छिद्रं चक्षुषी हृदयस्य मनसो वाति-
टस्य हृदस्यतिमे तद्दधातु । शं नो भवतु भुव-
नस्य यस्पतिः ॥ २ ॥

हृदस्यतिदेवत्या पङ्क्तिः । मी मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य
यत् छिद्रमवखण्डनं जातम् प्रवर्ग्याचरणेन । हृदयस्य बुद्धेर्वा
यत् छिद्रं जातम् । मनसो वा यत् अतिटस्यमतिहिंसितम् ।
प्रवर्ग्याचरणेन यत् चक्षुर्बुद्धिमनसां व्याकुलत्वं जातम् हृदस्य-
तिदेवगुरुः मी मम तत् छिद्रमतिटस्यं च दधातु सन्दधातु
छिद्रं निवर्त्तयतु । भुवनस्य भूतजातस्य यः पतिरधिपतिः
प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः स नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु । हृदस्यतिना
छिद्रापाकरणात् प्रवर्ग्यः कल्याणरूपोऽस्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥

कया नश्चिन्नाभुवदूती सदाहृधः सर्वा ।
कया शचिष्ठया वृता ॥ ४ ॥

कस्ववा सत्यो मदानां मर्हिष्ठो मत्सद्व्य-
सः हुदा चिद्वारुजे वसु ॥ ५ ॥

अभौ षुणः सखी नामविता ऊरिट्टुषाम् ।
शंभं भवास्त्युतिभिः ॥ ६ ॥

भूर्भुवः स्वः त्रीणि यजूषि । तत्सवितुः कया नः कक्षा
 अभीषु णः एतासतस्र ऋचो व्याख्याताः [३, ३५ । २७, ३८—
 ४१] अभीषु ण इत्यस्यामृचि शतं भवास्सूतिभिरिति बहुव-
 चनम् पूर्वभूतय इत्येव पाठः अतिभिः अघनेहेतुभिः शतमसं-
 ख्यरूपो भवसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्रमन्दसे वृषन् ।

कया स्तोत्रभ्य आभर ॥ ७ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री अग्निरुक्तेन्द्रपदहीना । आद्यपादे व्युह-
 इयम् । हे वृषन् ! वर्षतीति वृषा हे सेक्तः ! इन्द्र ! वासवो
 वृषदा वृषेत्यभिधानम् [अमर० १, १, ४२] कया ऊत्या
 केन तर्पणेन इविदानेन नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि
 मदिसु स्वपने जाद्ये मदे मोदे सुतो गतो लट् । कया च
 ऊत्या ळ्या स्तोत्रभ्यः सुतिकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः आभर
 आहर आहरसि धनं दातुमिति शेषः तद्वृषेण तथा वयं
 कुर्म इति भावः ! आभरेति लङर्थे लोट् ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शं नो अस्तु

द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ८ ॥

द्विपदा विराट् इन्द्रदेवत्या । विश्वस्य चरा द्विपदा विराट्
 कथ्यते । विश्वस्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः इति परमेश्वर्ये इन्द्रती-
 तीन्द्रः परमेश्वरः महावीरः आदित्यो वा यो राजति देदीष्यते
 ईष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे विभक्तियत्त्वयः द्विपदां पुत्रादीनां
 शं सुखरूपोऽस्तु चतुष्पदे चतुष्पदां गवादीनां च शं सुखरूपोऽस्तु
 ॥ ८ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयं -

मा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुः क्रमः ॥ ९ ॥

हे अनुष्टुभौ मित्रवरुणादयो देवताः । मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् मेघति भक्तोषु स्निह्यतीति मित्रः । वरुणः शं सुखरूपो भवतु वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्यमा नोऽस्माकं शं भवतु इयसि गच्छति भक्तं प्रतीत्यर्यमा । इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं भवतु बृहतां वेदानां पतिः पालकः । उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पादन्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥ ९ ॥

शं नो वातः पवतां शं नस्तपतु सूर्यः ।
शं नः कनिक्रदद्देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु ॥ १० ॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारी अपरुषः अव्याधिजनकश्च पवतां वहताम् पव गतौ लोट् । सुवति जनान् स्वखव्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं सुखरूपोऽदहनो भेषजरूपश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान् प्रसारयतु । पर्जन्यः पिपतिं पूरयति जनमिति पर्जन्यः परोऽन्धः पुरो जन्यतेऽनेन वा पर्जन्यो रमदब्देन्द्राविति अभिधानम् [अमर० ३, ३, १५१] पर्जन्यः पर्जन्यो शो देवः नोऽस्माकं शं सुखकरं काशनिघाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु । कौटुशः ? कनिक्रदत् अत्यन्तं क्रन्दतीति शब्दं कुर्वन् दाधत्तिर्दधतीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] यङ्लुगन्तो निपातः ॥ १० ॥

अहानि शं भवन्तु न शं रात्रीः प्रतिधी-
यताम् । शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं

न इन्द्रावरुणा रातहव्या । शं न इन्द्रापूषणा
वाजसातो शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः ॥ ११ ॥

द्विपदा गायत्री अहानि, रात्रयश्च देवताः । अहानि
दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु रात्रीः शं सुखरूपाः
अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु महावीर इति शेषः कर्त्तरि
यक् छान्दसः ॥ शं न इन्द्राग्नी । त्रिष्टुप् इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणा
इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः । इन्द्राग्नी अवोभिः पालनैः
कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखरूपी भवताम् । रातं दत्तं हव्यं
ययोस्ती रातहव्यौ हविस्तृप्तौ इन्द्रावरुणौ नः शं भवताम् ।
वाजसाती वाजस्यान्वस्य सातो दाने निमित्तभूते इन्द्रपूषणा
इन्द्रपूषसञ्जौ देवो नोऽस्माकं सुखरूपी भवताम् । इन्द्रासोमा
इन्द्रासोमौ देवौ शं सुखरूपी भवताम् । किमर्थम् ? सुविताय
सुष्ठु इतं सुवितम् साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा । तथा शं
रोगाणां शमनाय । याः यवनाय पृथक्करणाय च भयानाम्
रोगं भयञ्च निवर्त्य सुखरूपी भवतामित्यर्थः । देवताइन्द्रे
चेति [पा० ६, ३, २६] सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

शं नो देवोरभिष्टय आपो भवन्तु पीत-
ये । शं योरभिस्रवन्तु नः ॥ १२ ॥

अष्टैवत्या गायत्री । देवीः देव्यो दीप्यमाना आपो नोऽ-
स्माकमभिष्टये अभिषेकायामौष्टाय वा पीतये पानाय च शं
सुखरूपा भवन्तु अस्माकं स्नाने पाने चापः सुखयित्वा
भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां शमनं भयानां यवनं पृथक्करणं
च अभिस्रवन्तु नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छानः शर्म सप्रथाः ॥ १३ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधा-
तन । महे रणाय चक्षसे ॥ १४ ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयते ह नः ।
उग्रतीरिव मातरः ॥ १५ ॥

तस्मा परं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्व-
यः । आपो जनयथा च नः ॥ १६ ॥

स्योना पृथिवि । व्याख्याता [२५, २१] ॥ आपो हि ष्ठा ।
तृषो व्याख्यातः [११, ५०—५२] ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी
शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्प-
तयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः
सर्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा
शान्तिरेधि ॥ १७ ॥

यजुषि संहृषि जीव्यासमित्यन्तानि [क० १८] । एका-
धिका शक्तरी । द्यौः द्युलोकरूपा या शान्तिः अन्तरिक्ष-
रूपा च या शान्तिः पृथिवी भूलोकरूपा या शान्तिः आपो
जलरूपा या शान्तिः ओषधयः ओषधिरूपा या शान्तिः
वनस्पतयः वृक्षरूपा या शान्तिः विश्वे देवाः सर्वदेवरूपा या
शान्तिः ब्रह्म त्रयीसङ्घं परं वा तद्रूपा या शान्तिः सर्वं
सर्वजगद्रूपा या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या शक्तरी

शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति एधि अस्तु पुरुषव्यत्ययः ।
महावीरप्रसादात् सर्वं शान्तिरूपं मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः । यद्वा
स्त्रीरित्वादिषु विभक्तिव्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा दिव्यन्तरिक्षे
पृथिव्यामप्सोषधिषु वनस्पतिषु विश्वदेवेषु ब्रह्मणि सर्वस्मिंश्च
या शान्तिः सा मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

दृते दृह मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि
भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं चक्षुषा
सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा
समीक्षामहे ॥ १८ ॥

दृते दृ विदारि विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे हे महा-
वीर ! मा मां त्वं दृह दृढीकुरु यद्वा दृते विदीर्णे कर्मणि
मां दृह अच्छिद्रं कर्म कुरु यद्वा ससुषिरत्वात् वेत्तृत्वाच्च दृति-
शब्देन महावीरः हे दृते महावीर ! मां दृह दृढीकुरु । कथं
दार्ष्यम् तदाह सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य
चक्षुषा समीक्षन्तां सम्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु
नारिदृष्ट्या सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः । किञ्च अहमपि
सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः
सन्तु । मित्रचक्षुः शान्तं भवति मित्रं कश्चन न हन्ति मित्रं
च कश्चन न हन्ति एवं परस्परद्रोहेषु सर्वानहिंसन्तो मित्रस्य
चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

दृते दृह मा । ज्योत्से संदृशि जीव्यासुं
ज्योत्से संदृशि जीव्यासम् ॥ १९ ॥

हे दृते वीर ! मां दृह पादरार्थं पुनर्वचनम् । हे महा-
वीर ! ते तव संदृशि संदर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं जीवे

यम् जीविराशीर्लिङ्गि रूपम् । ज्योगिति निपातस्विरार्थः ।
पुनरुक्तिरादरार्था ते संदृशि ज्योग्जीव्यासम् ॥ १८ ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे ।
अन्यास्ते अस्मत्तपन् हेतयः प्रावको अस्मभ्यः
शिवो भव ॥ २० ॥

व्याख्याता [१७, ११] ॥ २० ॥

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्त्रवे ।
नमस्ते भगवन्नस्तु यतः स्वः समीहसे ॥ २१ ॥

हे अनुष्टुभौ विद्युत्स्तनयित्त्ररूपभभवहेवते । हे भग-
वन् महावीर ! विद्युते विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तव-
यित्त्रवे स्तनयित्त्रुर्गर्जितं तद्रूपाय ते नमोऽस्तु । यतः कारणात्
स्वः स्वर्गं गन्तुं त्वं समीहसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु
॥ २१ ॥

यतो यतः समीहसे ततो नो अभयं कुरु ।
शं नः कुरु प्रज्जग्भ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २२ ॥

हे महावीर ! यतो यतः यस्माद् यस्माद् दुश्चरितास्तं समी-
हसे अस्मास्वपकर्तुं चेष्टसे ततस्सतो नोऽस्माकमभयं कुरु ।
किञ्च नोऽस्माकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु नोऽस्माकं पशुभ्यः
चाभयं भौत्यभावं कुरु ॥ २२ ॥

सुमि त्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मि-
त्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् हेष्टियं च वृथं
द्विषः ॥ २३ ॥

यजुः व्याख्यातम् [६, २२] ॥ २३ ॥

x तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्ये-
म शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम
शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम
शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सूर्यदेवत्या ब्राह्मी त्रिष्टुप् । एतैर्मन्त्रैर्यो महावीरोऽस्माभिः
स्तुतः तत् चक्षु जगतां नेत्रभूतमादित्यरूपं पुरस्तात् पूर्वस्यां
दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति
[पा० ३, ४, ८७] इकारलोपः । कीदृशं तत् ? देवहितं
देवहितं स्थापितम् यद्वा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्रं
पापासंशुष्टं शोचिषद्वा । तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि
वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तं वयमध्याह्नतचक्षुरिन्द्रिया भवेम
प्रार्थनायां लिङ् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'शतं' शरदः जीवेम
अपराधीनजीवना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रे-
न्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रब्रवाम अखलितवागिन्द्रिया
भवेम । शतं शरदः अदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं
कुर्याम । शतात् शरदः शतवर्षोपर्यपि भूयश्च बहुकालम्
पश्येमेत्यादि योज्यम् ॥ २४ ॥

त्र्योमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अध्यायः शान्तिपाठार्थः षट्त्रिंशोऽयं प्रकाशितः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

देवस्य॑ त्वा सवितुः॑ प्र॒सवे॑ ऽश्विनोर्बा॒हुभ्यां॑
पू॒ष्णो हस्ताभ्याम् । चादे॑दे नारिरसि ॥ १ ॥

यु॒ञ्जते॒ मन॑ उ॒त यु॑ञ्जते॒ धियो॑ वि॒प्रा वि॒प्रस्य॑
बृ॒हतो॑ वि॒पश्चितः॑ । वि होवा॑ दधे वयुना-
विदेक॑ इन्म॒ही दे॒वस्य॑ सवितुः प॒रिष्टु॑तिः स्वाहा
॥ २ ॥

का० [२६ १, ३] देवस्य त्वेत्यन्निमादायोदुम्बरीं
वैकङ्कतीं वारत्रिमात्रीं संव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति
युञ्जते इति । उदुम्बरतरुत्यां विकङ्कततरुत्यां वा हस्तप्रमा-
णामभ्रिं देवस्य त्वा नारिरसीति मन्त्रेणादाय वामहस्ते तां
कृत्वा दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा युञ्जते मन इति मन्त्रं जपतीति
सूचार्थः ॥ देवस्य त्वा अभ्रिदेवत्वं यजुः । हे अभ्रे ! सवितुर्दे-
वस्यान्नायां स्थितोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामादे
गृह्णामि त्वं च नारिरसि स्त्रीनाम्नी भवसि ॥ युञ्जते मनः ।
व्याख्याता [५, १४] ॥ १ ॥ २ ॥

देवी॑ द्यावापृथिवी म॒खस्य॑ वाम॒द्य शिरो॑
राध्यासं दे॒वय॑ज्जने पृथि॒व्याः । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑
त्वा शी॒र्षा ॥ ३ ॥

द्यावापृथिवीदेवतं यजुः ब्राह्मी नायत्री ॥ का० [२६, १, ४]
मृदमादत्ते पिण्डवहेवी द्यावापृथिवी इति । अर्धयुर्देवीति
मन्त्रेष विघ्नं न्नात्ये॒ त्ते पिण्ड॑वदिति पाणिभ्यां गृह्णाति

दक्षिणः साभ्रिरिति लभ्यत इति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु हे देवी देव्यौ दीप्यमाने द्यावापृथिव्यौ । अद्यास्मिन् दिने पृथिव्याः देवयजने देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयजनस्थाने मखस्य यज्ञस्य शिरो राध्यासं साधयेयम् राध साध संसिद्धौ । महावीरो यज्ञशिरः । किं कृत्वा ? वां युवां द्यावापृथिव्यौ आदायेति शेषः दिवोऽंशं जलं पृथिव्यंशं मृदमादायेत्यर्थः । एवं द्यावापृथिव्यौ प्रार्थ्य मृदमाह मखाय हे मृत् ! यज्ञाय त्वां गृह्णामि । एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह मखस्य यज्ञस्य शीर्षे शिरसे महावीराय त्वां गृह्णामौति शेषः । तं मृत्पिण्डमुत्तरस्थापितं कृष्णाजिने निदध्यात् ॥ ३ ॥

देव्यो वम्रो भूतस्य प्रथमजा मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्षे ॥ ४ ॥

का० [२६, १, ५—६] उत्तरतो देव्यो वम्र इति वल्मीकवपाम् । उपदीकृतो मृत्सञ्चयो वल्मीकस्तस्य वपेव वपा तां मध्यस्थं लोष्टमादाय कृष्णाजिने मृत्पिण्डादुत्तरे तूष्णीं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ वल्मीकवपादेवता आर्षी पङ्क्तिः । हे देव्यो दीप्यमानाः वम्रः उपजिह्विकाः ! वो युष्मानादाय-पृथिव्याः देवयजने मखस्य शिरो महावीरमद्य राध्यासं सम्पादयेयम् । मखाय त्वामाददे मखस्य शीर्षे त्वामाददे इति व्याख्यातम् । किञ्चूता वम्रः ? भूतस्य प्राणिजातस्य प्रथमजा प्रथमोत्पन्नाः पृथिवी जन्तूनां प्रथमजा तत्सम्बन्धात् वम्रोऽपि प्रथमजा उच्यन्ते ॥ ४ ॥

इयत्यग्रे आसीन्मखस्य तेऽद्य शिरो राध्यासं

देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीर्षो ॥ ५ ॥

का० [२६, १, ७,] इयत्यग्र इति वराहविहृतम् । वरा-
होत्खातसृदमादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वल्गोकवपोत्तरे
निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ वराहविहृतसृदेवतं यजुः ब्राह्मी
गायत्री । हे पृथिवि ! भवती अग्रे आदौ वराहोत्तरणसमये
इयती प्रादेशमात्राभिनयेन प्रदर्श्यते एतत्प्रमाणा आसीत्
इयती च वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्रैत्यादि वराह
सज्जघानेति श्रुतेः [१४, १, २, १२] । ते इति द्वितीयार्थे
षष्ठी तां त्वामादाय पृथिव्याः देवयजनेऽथ मखस्य शिरो
राध्यासम् । मखायेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

इन्द्रस्यौजस्य मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं
देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य
त्वा शीर्षं मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्षं
मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्षं ॥ ६ ॥

का० [२६, १, ८] इन्द्रस्यौजस्येति पूतीकान् । पूती-
कान् रोहिषट्ठणान्यादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वराहविहृतोत्तरे
निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ आदारदेवत्यम् ऋक्लिष्टुप् । हे
पूतीकाः ! यूयमिन्द्रस्य ओजस्य तेजोरूपाः स्य भवद्य वो युष्म-
नादाय पृथिव्याः देवयजने अथ मखस्य शिरो राध्यासम्
मखाय वो गृह्णामि मखस्य शीर्षं महावीराय च गृह्णामी-
त्युक्तम् ॥ का० [२६, १, ८] मखायेति षयः । षय आदाय
तूष्णीं कृष्णाजिने पूतीकोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ षयो-

देवत्वम् । हे पयः ! मखाय मखशीर्णे त्वां गृह्णामि ॥ तूष्णीं
गवेधुका अपि ग्राह्याः ॥ का० [२६, १, ११] सम्भृतानभि-
मृशति मखायेति । सम्भृतान् सम्भारान् करेण स्पृशेदित्यर्थः ॥
सम्भारदेवत्वम् । हे सम्भाराः ! मखाय तच्छीर्णे च वः स्पृशामि
॥ ६ ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता । अ-
च्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु
नः ॥ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्णे मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीर्णे मखाय त्वा मखस्य
त्वा शीर्णे ॥ ७ ॥

का० [२६, १, १२] कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परि-
वृतं गच्छन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रादयः
कृष्णाजिनं समस्तादादाय प्रैत्विति जपन्तोऽन्तःपात्यादुत्तरे
परिवृतं प्रति गच्छन्ति । पञ्चारद्विमितः समचतुरस्रः प्राग्-
हारः सिकतोपकीर्णः पूर्वमेव कृतः समभूसंस्कारसंस्कृतस्था-
दितप्रदेशः परिवृत उच्यते । इति सूत्रार्थः ॥ वृद्धती ।
व्याख्याता [३३, ८८] ॥ का० [२६, १, १३—१४] परिवृते
निदधाति सम्भारानुद्धतावीक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्हारे
मखायेति । अध्वर्युः कृष्णाजिनस्थानेव सम्भारान् परिवृते
निदधाति । कीदृशे ? उद्धतावीक्षिते उल्लिखितजलसिक्ते एतत्-
संस्कारद्वयं पञ्चाधिकम् सिकतायुक्ते प्राग्हारे चेति सूत्रार्थः ।
हे सम्भाराः ! मखाय युष्मान्निदधामि ॥ का० [२६, १, १५]
सम्भारैः स्पृशति मखायेति । गवेधुकाजापयसो पृथक्कृत्य
वस्त्रोक्तवपादिभिः सम्भारैर्मृत्पिण्डं मिश्रयतीत्यर्थः ॥ हे सम्भाराः !

युष्मान् मखाय मृत्पिण्डेन संसृजामि ॥ का० [२६, १, १६]
 मृदमादाय मखायेति महावीरं करोति प्रादेशमात्रमूर्धमा-
 सेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्यसंसृहीतमूर्द्धं मेखलायास्त्रङ्गु-
 लम् । महावीरपर्याप्तं तूष्णीं मृत्पिण्डमादाय मन्त्रेण
 महावीरं करोति । कौटुशम् ? प्रादेशोच्चं गर्त्तवन्तं मेखलायुतं
 मध्ये सङ्गुचितं मेखलोपरि त्रङ्गुलोच्चमिति सूत्रार्थः ॥ हे महा-
 वीर ! मखाय तच्छीर्णं त्वां करोमि ॥ ७ ॥

मखास्य शिरोऽसि । मखाय त्वा मखास्य
 त्वा शीर्णं । मखास्य शिरोऽसि । मखाय त्वा
 मखास्य त्वा शीर्णं । मखास्य शिरोऽसि । म-
 खाय त्वा मखास्य त्वा शीर्णं । मखाय त्वा
 मखास्य त्वा शीर्णं । मखाय त्वा मखास्य त्वा
 शीर्णं । मखाय त्वा मखास्य त्वा शीर्णं ॥ ८ ॥

का० [२६, १, १७] निष्ठितमभिमृशति मखास्य शिर
 इति । निष्पन्नं महावीरं वामकरस्थं दक्षिणेन सृशतीत्यर्थः ॥
 हे महावीर ! त्वं मखास्य शिरो मूर्धासि भवसि ॥ का० [२६,
 १, १८] एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् । इतरौ द्वौ महावीरौ प्रति-
 मन्त्रमेवमेव करोति अभिमृशति चेत्यर्थः ॥ मखाय द्वितीयं
 महावीरं करोमि मखास्य निष्पन्नं सृशामि मखाय तृतीयं
 महावीरं करोमि, मखास्येति निष्पन्नं सृशति । मखास्य
 शिरोऽसि मखाय त्वा मखास्य शीर्णं त्वामभिमृशामि ॥ का०
 [२६, १, २२] गवेधुकाभिः सृशति मखायेति प्रतिमन्त्रम् ।
 गवेधुकाभिः महावीरान् घर्षणेन मृदून् करोति मखायेति

प्रतिमन्त्रमेकैकम् ॥ मखाय मखस्य शीर्ष्णे च त्वां गवेधुकाभिः
शृण्वामि । एवमग्रिमौ मन्त्रौ ॥ ८ ॥

अश्वस्य त्वा वृष्णाः शक्ता धूपयामि देवयजने
पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ।
मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा
मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ।
मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ९ ॥

का० [२६, १, २३] अश्वशक्ता धूपयत्यश्वस्येति प्रति-
मन्त्रम् । दक्षिणाग्निदीप्तेनाश्वपुरीषेण त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रींश्च-
हावीरान् धूपयेत् एकैकधूपने सप्तसप्ताश्वशकृन्ति गृह्णाति ॥
हे महावीर ! पृथिव्याः देवयजने मखाय मखस्य शीर्ष्णे च
वृष्णाः शक्तरश्वस्य शक्ता शक्ता पुरीषेण त्वा त्वां धूपयामि
पहस इति सूत्रेण [पा० ६, १, ६३] शक्त्तच्छब्दस्य शक-
त्रादेशः । एवमितरमन्त्राभ्यामितरौ धूपयेत् ॥ का० [२६,
१, २४] प्रदहनं च मखायेति प्रतिमन्त्रम् । मखायेति
त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रींश्चहावीरानुष्ठावत् . अपयेत् . पिन्वनरीहिचैः
सहेत्यर्थः ॥ मखाय मखस्य शीर्ष्णे त्वां त्वां निर्दहामि । एक-
मितरौ ॥ ९ ॥

ऋजवे त्वा । सधवे त्वा । सुक्षित्ये त्वा ।
मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा
मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीर्ष्णे ॥ १० ॥

का० [२६, १, २५] पक्तामुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् ।
 पक्ताम्बहावीरानापाकादिवोद्धरति त्रिमिर्मन्त्रै रित्यर्थः ॥ ऋजवे ।
 अमी लोक ऋजुः तत्र सत्यमेव न तु कौटिल्यम् सत्य-
 मादित्यः हे महावीर ! ऋजवे सत्यायादित्याय त्वा त्वामुद्धपा-
 मीति शेषः । तथा च श्रुतिः [१४, १, २, २२] स उद्धपत्यृजवे
 त्वेत्यसौ वै लोक ऋजुः सत्यं ऋजुः सत्यमेव य एष तपत्येष
 उ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणाति तस्मादाहर्जवे त्वेति ॥
 अथ द्वितीयम् साधवे त्वा । साधवे वायवेऽर्थाय वायुप्रीत्यै
 त्वामुद्धपामि । तथा च श्रुतिः [१४, १, २, २३] साधवे
 त्वेत्ययं साधुर्योऽयं पवत एष ह्येसां लोकान् सिद्धोऽनुपवत
 एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणाति तस्मादाह
 साधवे त्वेति ॥ अथ तृतीयम् सुक्षित्यै त्वा । सुतरां क्षियन्ति
 निवसन्ति सर्वभूतानि यस्यां सा सुक्षितिभूमिः । तथा च श्रुतिः
 [१४, १, २, २४] सुक्षित्यै त्वेत्ययं वै लोकः सुक्षितिरग्निं हि
 लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथोऽग्निर्वै सुक्षितिरग्निर्ह्येवास्मिन्
 लोके सर्वाणि भूतानि क्षियत्येष उ तृतीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवै-
 तत् प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वेति ॥ का० [२६, १, २६]
 अजापयसावसिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । अजादुग्धे न
 द्वीम्बहावीरांस्त्रिभिः तुल्यमन्त्रैः सिञ्चतीत्यर्थः ॥ मखाय
 मखशाणो अजापयसा त्वां सिञ्चमीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति महावीरसम्भरणं समाप्तम् ॥

यमाय त्वा । मखाय त्वा । सूर्यस्य त्वा ।
 तपसे । देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु । पृथिव्याः
 सस्मशस्याहि । अर्चिरसि शोचिरसि तपो-
 ऽसि ॥ ११ ॥

का० [२६, २, १३] ब्रह्मानुज्ञातो यमाय त्वेति महा-
वीरं प्रोक्षति । प्रचरेति ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरपविश्य यमाय
त्वेति मन्त्रत्रयेण प्रचरणीयं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः ॥
द्वौषि यजूंषि । यमयति नियच्छति सर्वमिति यम आदित्य-
स्तत्प्रीत्यै त्वा त्वां प्रोक्षामि । तथा च श्रुतिः [१४, १, ३, ४]
स प्रोक्षति यमाय त्वेत्येष वै यमो य एष तपत्येष ह्येदं
सर्वं यमयत्येतेनेदं सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्
प्रोषाति तस्मादाह यमाय त्वेति ॥ मखाय त्वा । मखो यज्ञः
प्रवर्ग्यः सूर्यरूपस्तस्मै त्वां प्रोक्षामि । तथा च श्रुतिः [१४, १,
३, ५] एष वै मखा य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्
प्रोषाति तस्मादाह मखाय त्वेति ॥ सूर्यस्य त्वा तपसे । तप-
तीति तपस्तेजः सूर्यतेजोरूपाय प्रवर्ग्याय त्वां प्रोक्षामि । तथा
च श्रुतिः [१४, १, ३, ६] एष वै सूर्यो य एष तपत्येष उ प्रव-
र्ग्यस्तदेवमेवैतत् प्रोषाति तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तपसे इति ॥
का० [२६, २, २०] अञ्जन्तीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महा-
वीरमाज्यं संस्कृत्य । होत्रा अञ्जन्ति यं प्रथयन्तीति मन्त्रे
पठ्यमानेऽध्वर्जुराज्यं विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीयं
महावीरं मन्त्रेणानक्ति ॥ सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेण
सर्वजगद्रूपेणाज्येन हे महावीर ! त्वामनक्तुं लिप्सतु मञ्जेति
नुमंभावः आगमस्थानित्यत्वात् । तथा च श्रुतिः [१४, १, ३,
१३,] सर्वं वा इदं मधु यद्विदं किञ्च तदेनमनेन सर्वेण
समनक्तौति ॥ का० [२६, २, २१] रजतशतमानं खर उप-
गूहति पृथिव्याः सत्सृश इति । रजतस्य शतमानं शतरक्ति-
कामितं रजतं खरे सिकतास्तरूपगूहतीत्यर्थः ॥ प्राजापत्या
गायत्री रजतदेवत्या । संसृशति उपद्रवार्थं स्पृशं करोति संसृक्
राजसः क्लिबन्तम् पृथिव्याः सम्बन्धिनः संसृशः राजसात्

महावीरं हे रजत ! त्वं पाहि रक्ष । देवा राक्षसेभ्यो
 भीताः सन्तो यन्नरक्षार्थमग्नेरपत्यं रजतं रक्षसां घाताय खरे
 निदधुः अथ च पृथिवी महावीरपाकेऽग्नेर्भीता ततोऽसौ मा
 दह्यतमिति रजतं खदेऽन्तर्हितमिति श्रुतौ कथा । तथा च
 श्रुतिः [१४, १, ३, १४] देवा अविभयुर्यद्दे न इममधस्ताद्-
 चाप्सि नाद्रा न हन्युरित्यग्नेर्वा एतद्रेतो यद्विरथ्यं नाद्राणाप्
 रक्षसामधहत्या इति तथा [१४, १, ३, १४] अथो पृथिव्यु ह वा
 एतस्माद्धिभयाश्चकार यद्दे मायं तप्तः शुशुचानो न हिप्स्या-
 दिति तदेवास्या एतदन्तर्दधाति रजतमिति ॥ का० [२६,
 ३, ३, ४] सप्सीदस्वेत्युच्यमाने सुञ्जप्रलवान् द्विगुणाना-
 दीप्य प्रतिदिशं खरे करोति तेषु महावीरमाज्यवन्तमर्चि-
 र्सीति । होत्रा संसोदस्वेति [११, ३७] पथ्यमानेऽध्वर्युर्हि-
 शुषितान् सुञ्जखण्डान् गार्हपत्ये प्रदीप्य खरे चतुर्दिक्षु कृत्वा
 तेषु सुञ्जेषु संस्क्रतान्यपूर्णं प्रचरषोयं महावीरं निदधातीति
 सूत्रार्थः ॥ यजुस्त्रिष्टुप् घर्मदेवत्या । हे महावीर ! त्वमर्चि-
 चन्द्रकान्तिरूपोऽसि शोचिरग्नितेजोरूपोऽसि तपः सूर्यतप-
 रूपोऽसि एष वै घर्मो य एष तपति सर्वं वा एतदेष तदेतमेवे-
 तत् प्रीण्यतीति श्रुतेः [१४, १, ३, १७] यदादित्यगतं तेजो
 अमहासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चान्नौ तत्तेजो विद्धि
 ब्राम्हणमिति स्मृतेश्च [भगवद्गोता० १५, १२] ॥ ११ ॥

अनाधृष्टा पुरस्तादग्नेराधिपत्ये आयुर्मे दाः ।
 प्रववती दक्षिणत इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मे दाः
 सुषदा पश्चाद् देवस्य सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मे
 दाः । आश्रुतिरुत्तरतो धातुराधिपत्ये गाय-

स्पोषं मे दाः । विधृतिरुपरिष्टाद् बृहस्पते-
राधिपत्ये ओजो मे दाः । विश्वाभ्यो मा ना-
ष्ट्राभ्यस्पाहि । मनोरश्वासि ॥ १२ ॥

क्रा० [२६, ३, ५] अनाष्टृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्यधि
धारयन्तम् । महावीरोपर्यङ्कुष्ठाङ्कुलिदेशं धरन्तं यजमानमध्व-
र्युर्मन्त्रान् वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ सप्त यजूषि पृथिवीदेवस्त्वानि
यजमानस्त्राशोः । हे पृथिवि ! या त्वं पुरस्तात् पूर्वस्यां
दिशि अनाष्टृष्टः रक्षोभिरनाधर्षिता अग्नेराधिपत्ये स्वामित्वे
सति मे मङ्गमायुर्दाः देहि ददातेर्लुङि मध्यमैकवचने-
ऽऽभाव आर्षः अग्निमेवास्या अधिपतिं करोतीति [१४, १,
३, १८] श्रुतेः ॥ या त्वं दक्षिणस्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्ये
सति पुत्रवती पुत्रयुता सा मे मङ्गं प्रजां पुत्रादिकां दाः देहि
इन्द्रमेवास्या अधिपतिं करोति नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्या
इति [१४, १, ३, २०] श्रुतेः ॥ या त्वं पश्चात् पश्चिमायां
दिशि सुषदा भवसि सुष्ठु अस्यां सीदन्ति जना इति सुषदा
ईषद्दुःसुष्विति [पा० ३, ३, १२६] खल्प्रत्ययः सवितुर्देव-
स्याधिपत्ये सति सा त्वं मे चक्षुः नेत्रेन्द्रियं दाः देहि देवमे-
वास्यै सवितारमधिपतिं करोतीति [१४, १, ३, २१] श्रुतेः
हे पृथिवि ! या त्वमुत्तरतः उत्तरस्यां दिशि धातुर्ब्रह्मण
आधिपत्ये सति आश्रुतिरसि आश्रावयन्ति ऋत्विजो यस्यां
मा आश्रुतिः यज्ञियो ह्युत्तरदेशः सा त्वं मे रायो धनस्य पोषं
पुष्टिं दाः देहि धातारमेवास्या अधिपतिं करोतीति [१४,
१, ३, २२] श्रुतेः ॥ या त्वमुपरिष्टादुपरिप्रदेशे बृहस्पतेरा-
धिपत्ये सति विधृतिरसि विशेषण धारयतीति विधृतिः

उपरिष्ठाञ्जुहादिकं ध्रियते सा त्वं मे मञ्चमोजो बलं दाः
 देहि हृद्यस्मतिमेवास्या अधिपतिं करोतीति [१४, १, ३,
 २३] श्रुतेः ॥ [२६, ३, ७] विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं
 पाणिं निदधाति । महावीरादक्षिणभूमौ यजमानो मन्त्रं
 पठन् स्वकरं निदधात्युत्तानम् ॥ यजुर्दृष्टी । हे महावीर-
 दक्षिणभूमे ! विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्ट्राभ्यः नाशकर्त्रीभ्यः
 पिशाचादिभ्यो लोकप्रसिद्धं नोऽस्मान् पाहि रक्ष सर्वाभ्यो
 मार्त्तिभ्यो गोपायेति [१४, १, ३, २४] श्रुतेः । ऊन्दसि
 वाप्राञ्चोद्धितयोरिति [पा० ८, ३, ४८] विसर्गस्य सत्वम् ॥
 का० [१६, ३, ८] मनोरश्नेति प्रादेशमुत्तरः । महावी-
 रादुत्तरतो यजमानो निजप्रदेशं निदधातीति सूत्रार्थः ॥ देवो
 पङ्क्तिः । हे घर्मोत्तरभूमे ! त्वं मनोः राज्ञः अश्वा वडवासि
 वहनाय अश्वा इ वा इयं भूत्वा मनुमुवाहेति [१४, १, ३, २५]
 श्रुतेः ॥ १२ ॥

स्वाहा मरुद्भिः परिशीयस्व । दिवः स-
 स्पृशस्याहि । मधु मधु मधु ॥ १३ ॥

का० [२६, ३, ८, १०] छष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्ग-
 रैश्च विकङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः
 स्वाहा मरुद्भिरित्यधिकं दक्षिणतो ही मन्त्रेण । अध्वर्युर्दृ-
 ष्टिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्माङ्गरांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य
 प्रागग्रैरुदगग्रैस्त्रयोदशविकङ्कतशकलैर्महावीरं वेष्टयति अङ्गा-
 रोपरि शकलाञ्छिपतीत्यर्थः तन्मध्याद् ही शकलौ मन्त्रेण
 प्राञ्चो निदधाति शेषांस्तूष्णीम् एव प्रतिदिशं त्रिषु चिषु
 स्थितेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिणतो निदधातीति सूत्रार्थः ॥

मासानां त्रयोदशत्वात्त्रयोदशशकलैराच्छादनम् त्रयोदश
 वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति
 [१४, १, ३, २८] श्रुतेः । यजुःपङ्क्तिर्धर्मदेवत्या । हे धर्म !
 त्वं स्वाहाकारोऽसि हविराधारत्वात् सूर्यरूपोऽसि एष वै
 स्वाहाकारो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४, १, ३, २६]
 श्रुतेः अतस्त्वं मरुद्भिः प्रजाभिरस्मद्रूपाभिः परिशीयस्व सेव्यस्व
 कर्मणि यक् मरुतस्त्वामाश्रयन्वित्यर्थः विशो वै मरुतो
 विश्वेवैतत् क्षत्रं परिवृष्टइति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परि-
 वृष्टमिति [१४, १, ३, २७] श्रुतिः ॥ का० [२६, २, १०]
 सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिवः सःस्युश इति । शतरत्न-
 कामितेन सुवर्णेन महावीरमाच्छादयतीति सूत्रार्थः ॥ देवी
 जगतो सुवर्णदेवत्या । हे शतमान ! दिवः द्युलोकसम्बन्धिनः
 संस्युशः स्पर्शकर्त्रीन् देवान् पाहि देवां राक्षसेभ्यो भीता
 महावीररक्षायै स्वर्णं स्थापितवन्त इति श्रुती कथा देवा
 अविभयुरित्यादिकार्या [१४, १, ३, २८] । का० [२६, ४,
 २] कृष्णाजिनावक्त्रैर्धवित्त्रैरुपवाजयति त्रिभिर्दण्डवद्भि-
 र्मधु मध्विति । कृष्णाजिनकृतैर्दण्डयुक्तैस्त्रिभिर्व्यजनैरग्निं
 वीजयति दौपनायेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि, यजूंषि प्राणदेव-
 त्वानि दैव्युष्णिक् । मधुररससाम्यात् प्राणो मधु उच्यते मधु
 मधु मधु प्राणोदानव्यानत्रयं महावीरे स्थापयामौत्यर्थः तथा च
 श्रुतिः [१४, १, ३, ३०] अथ धवित्त्रैराधुनोति मधु मध्विति
 त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति
 त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधातीति
 ॥ १३ ॥

गर्भे^१ देवानां पिता मतीनां पतिः प्रजा-

नाम् । सं देवो देवेन सवित्रा गत सः सूर्येण
रोचते ॥ १४ ॥

का० [२६, ४, ११] परिक्रम्योपतिष्ठन्तोऽकृतं चेद्
गर्भो देवानामिति । धवित्वैर्वीजनसमये उत्तरं देववत् परि-
क्रमणं प्रागकृतं चेदिह त्रिः परिक्रम्येतरथावृत्तिं मकृत्
कृत्वा गर्भो देवानामित्यादिभिर्नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरि-
त्यन्तैरवकाशसंज्ञकैर्मन्त्रैः सयजमाना ऋत्विजो महावोर-
मुपतिष्ठन्त इति सूत्रार्थः ॥ घर्मदेवत्या अवकाशमन्त्रा मा
मा हिंसीरित्यन्ताः आद्या ऋचां पङ्क्तिः । अथ मन्त्रार्थः
देवो दीप्यमानो महावोरः सवित्रा देवेन सह सङ्गत सङ्गच्छते
गमेलुङि वा गम इति [पा० १, २, १३] आत्मनेपदे विक-
ल्पेन सिचः क्त्वादनुदात्तोपदेशेति [पा० ६, ४, ३७]
मलोपे ङ्खादङ्गादिति [पा० ८, २, २७] सिचो लोपः
बहुलं छन्दस्यमाङ्योगोऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अडभावः
समो गमोत्यादिना [पा० १, ३, २८] तड् । यश्च घर्मः सूर्येण
सहैकीभूतः सन् संरोचते सम्यग् दीप्यते तं वयं सुम इति
शेषः । कीदृशः ? देवानां दीप्तानां रश्मिनां दृश्यमानानां
सर्वेषां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः ग्रहीता एष वै गर्भो देवानां
य एष तपत्येष हीदः सर्वः संगृह्णत्यात्येतेनेदः सर्वं गृह्णी-
तमेष उ प्रवर्ग्य इति [१४, १, ४, २] श्रुतिः । तथा मतीनां
बुद्धीनां पिता पालकः बुद्धिप्रवर्त्तकः प्रजानां पतिः पालकः
॥ १४ ॥

समग्निरग्निना गत सं देवेन सवित्रा सः
सूर्येणारोचिष्ट । स्वाहा समग्निस्तर्पसा गत

सं दैव्ये^१न सवित्रा सꣳ सूर्ये^१णारूरुचत ॥१५॥

ब्राह्मणनुष्टुप् । यः अग्निः घर्मः अग्निना सह सङ्गतं सङ्गच्छते एकौभवति देव एव देवः सवित्रा देवेन देवेन सह सङ्गच्छते यश्च सूर्येण सह समरोचिष्ट संरोचते ॥ अवरं स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुरिति [१४, १, ४, ६] श्रुतेः । स्वाहा अग्निः । स्वाहासहितोऽग्निर्घर्मस्तपसा सूर्यतेजसा सङ्गतं सङ्गच्छते दैव्येन देवेन सवित्रा च सङ्गच्छते सूर्येण सह समरूरुचत सर्वं सम्यक् रोचयति प्रकाशयति रोचतेर्णिजन्ताल्लुङ् वयं तं सुम इति शेषः ॥ १५ ॥

धर्ता दिवो विभाति तपसस्मृथिव्यां धर्ता
देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः । वाचमस्मे नियच्छ देवायुवम् ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वं ब्रह्मती । त्रिजागतोर्ध्वं ब्रह्मती अत्रायौ त्रयोदशवर्णैः तृतीय एकादशवर्णैस्तैर्नैकाधिका । स देवो घर्मः अस्मे अस्मासु विभक्तेः शि-आदेशः वाचं नियच्छं पुरुषव्यत्ययः यज्ञं नियच्छतु स्थापयतु । किञ्चूतां काचम् ? देवयुवं देवान् यौति मिश्रयति देवयुः ताम् क्षिपि तुगभाव आर्षः अनित्यमागमशासनमिति वचनात् देवसमूहमाह्वयन्तं यज्ञं समापयत्वित्यर्थः यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ येन देवान् प्रीणामेत्येवैतदाहेति [१४, १, ४, ८] श्रुतेः देवयुवमित्यत्र संहितायां वकारस्य दीर्घः । स कः ? यो देवः पृथिव्यां विभाति शोभते ॥ कौटुशः ? दिवो धर्ता अलोकस्य धारयिता । तपसः रश्मिजालस्य च धर्ता । देवानासु धर्ता । अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः

अजरामरः । तपोजाः तप आदित्वस्तस्माज्जायत इति तपोजाः ।
सूर्योत्पन्नः ॥ १६ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च
पृथिभिश्चरन्तम् । स सध्रीचीः स विषूचीर्व-
सान् आवरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तः ॥ १७ ॥

त्रिष्टुब्दीर्घतमोदृष्टा । स घर्मो भुवनेषु त्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये
व्यवस्थितः आवरीवर्त्ति पुनः पुनरावर्त्तते हृतेयङ्लुकि रूपम् ।
कीदृशः ? सध्रीचीः सह अच्यन्तीति सध्रीच्यः सहस्य सध्रि-
देशः सहाच्यना दिशो रश्मीन् वा वसानः आच्छादयन् वस
आच्छादने शानच्प्रत्ययः । विषूचीः विषुनिपातो नानार्थः विषु
अच्यन्तीति विषूच्यः ताः नानाच्यना दिशो रश्मीन् वा वसानः
क्लिबन्तादुगितश्चेति [पा० ४, १, ६] डीपि अचर्चेति [पा० ६,
४, १३८] अलोपे चाविति [पा० ६, ३, १३८] पूर्वपददीर्घः ।
सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च दिशो वस्तोऽथो रश्मीनिति [१४,
१, ४, १०] श्रुतिः । एकः सशब्दः पादपूरणः । स कः ? यमङ्-
मपश्यमादित्वरूपं पश्यामि । कीदृशम् ? गोपाम् गोपायतीति
गोपास्तम् क्विपि वलोपः । अनिपद्यमानं निपद्यते पततीति
निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तरिक्षे
गच्छन्तमपि नाधः पतन्तम् । च पुनः पृथिभिः देवमार्गैः
आचरन्तमागच्छन्तम् पराचरन्तं परागच्छन्तं च ममनागमने
कुर्वाणम् ॥ १७ ॥

विश्र्वासां भुवां पते विश्र्वस्य मनसस्पते ।
विश्र्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते । देवश्रु-
त्वं देव घर्मं द्रुवो देवान् पाहि । अत्र प्राची-

रनु^१ वां देववो^१तये । मधु माध्वो^१भ्यां मधु
माधू^१चीभ्याम् ॥ १८ ॥

अत्यष्टिः । हे विश्वासां भुवां पते सर्वासां पृथिवीनां
स्वामिन् ! विश्वस्य सर्वप्राणिगतस्य मनसः पते ! अधिपते ! विश्वस्य
वचसः पते ! सर्वप्राणिवचनस्य पालक ! सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य
वचसः पते ! प्रवर्त्तक ! हे देवश्रुत् ! देवैः श्रूयत इति देवश्रुत् देव-
प्रसिद्धः हे देव ! दीप्यमान ! हे घर्म ! देवस्त्वं देवान् पाहि
रक्ष । एवं घर्मं सम्प्रार्थ्याश्विनावाह हे अश्विनौ ! अत्र यज्ञे
देववीतये देवतर्पणाय अनु अनन्तरं घर्मो वां प्रावीः प्रावीत्
तर्पयतु लोडर्थे लुङ् पुरुषव्यत्ययश्च युवयोस्तृत्या सर्वदेवास्तृ-
प्यन्तीति भावः याभ्यां युवाभ्यां दध्यङ्ङाथर्वणो मधुसंज्ञकं
ब्राह्मणमुवाच दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधुनाम ब्राह्मण-
मुवाचेति [१४, १, ४, १३] श्रुतेः । कीदृशाभ्यां युवाभ्याम् ?
माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणमीयाते तौ माध्वौ ताभ्याम् ई गतो
क्लिप् । तथा माधूचीभ्यां मधुब्राह्मणमश्नतः पूजयतस्ती
मध्वश्चौ ताभ्यां मध्वग्भ्यामिति प्राप्ते ङीपि अलोपे मधूची-
भ्यामिति लिङ्गव्यत्ययः आदिदीर्घश्चान्दसः ॥ १८ ॥

इदे त्वा मनसे त्वा दिवि त्वां सूर्याय त्वा ।
ऊर्ध्वी^१ अध्वरं^१ दिवि देवेषु^१ धेहि ॥ १९ ॥

परोष्णिक् । आद्यावष्टार्णै हृतीयो षादशार्णः सा परो-
ष्णिक् परोष्णिक् परत इत्युक्तेः । आद्ययोर्व्यूङ् । हे घर्म ! इदे
त्वा हृदयस्वास्थ्याय त्वा त्वां सुम इति शेषः मनसे मनःशुद्धयर्थं
त्वा त्वां सुमः दिवे स्वर्गप्राप्त्यै त्वा त्वां सुमः सूर्याय सूर्यतृप्त्यै
त्वा त्वां सुमः हृदयं संशोध्य मनो निर्मलं कृत्वा दिवमस्मा-

स्रीत्वा सूर्यं तर्पयेति भावः । किञ्च ऊर्ध्वः सावधानः सन् अध्वः
रमन्मदोयं यज्ञं दिवि द्युलोके वर्त्तमानेषु देवेषु धेहि स्थापय
यज्ञे गते यजमानो गच्छत्येवेति भावः ॥ १८ ॥

पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीः । त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम
पुत्रान् पशून् मयि धेहि प्रजामस्मासु धेह्य-
रिष्टाह्यं सहप्रत्या भूयासम् ॥ २० ॥

ऋगायत्री । हे महावीर ! त्वं नोऽस्माकं पितासि पालको
भवसि पितेव नोऽस्मान् बोधि बोधय सर्वथा नमस्ते अस्तु
मा मां मा हिंसीः 'मा जहि ॥ महावीरोपस्थानं समाप्तम् ॥
का० [२६. ४, १३] त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति । महा-
वीरमीक्षमाणामपनीतशिरोवस्त्रां घर्मं पश्यन्तीं पत्नीमध्वर्यु-
र्वाचयतीत्यर्थः ॥ ऋचां त्रिष्टुप् घर्मदेवत्या पत्न्याशीः । हे
घर्म ! वयं त्वा त्वां सपेम सपतिः सृष्टतिकर्मा मैथुनाय त्वासु-
पसृशामः । कीदृशं वयम् ? त्वष्टृमन्तः त्वष्टा विद्यते येषां
ते त्वष्टृमन्तः त्वष्टा रेतसामधिकारी तत्सहिताः मैथुनार्थो-
पसृशे वीर्याधिष्ठातापेक्षितोऽत एतद्युताः । अतः पुत्रान्
पशून् च मयि विषये त्वं धेहि स्थापय प्रजासुत्तरोत्तरवंशवृद्धि-
मस्मासु धेहि स्थापय । किञ्च पत्या भर्ता सहारिष्टा अनप-
हिंसिता अहं भूयासं भवेयम् भक्तमती चिरं जीवेयमित्यर्थः ।
वृषा वै प्रवर्ग्यो योजा पत्नी मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियत इति
[१४, १, ४, १६] श्रुतेः ॥ २० ॥

अहः कीतुना जुषताः सुज्योतिर्ध्यातिषा

स्वाहा । रात्रिः केतुना जुषताः सुज्योतिर्ज्यो-
तिषा स्वाहा ॥ २१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

का० [२६, ४, १४] अहः केतुनेति दक्षिणः रौहिर्णं जुहोति । उपस्थानगानयोः समाप्तौ रौहिणहवन्त्या सुचा दक्षिणं रौहिर्णं पुरोडाशं सर्वदुतं जुहोतीत्यर्थः ॥ घर्मदेवत्ये यजुषो सामानुष्टुभौ । केतुः प्रज्ञा कर्म वा केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितमहः दिनं जुषतां रौहिणहोमेन प्रीयताम् । कीदृशमहः ? ज्यातिषा स्वर्कायेनेव तेजसा सुज्योतिः शोभनं ज्योतिर्यस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् स्वाहा एतद्विः सुदुतमस्तु । रोहति स्वर्गं यजमानो याभ्यां तौ रौहिणौ अग्नादित्यौ अहोरात्रे वा इमौ लोकौ वा चक्षुषो वा शिरः प्रवर्ग्यौ रौहिणौ चक्षुषो तत्र दधातीत्यादिरौहिणप्रशंसा श्रुतौ [१४, २, १, १—५] ज्ञेया ॥ का० [२६, ४, १४] रात्रिरिति सायम् । सायंकालीने प्रवर्ग्य रात्रिरिति मन्त्रेण श्वावपि प्रवर्ग्यौ यथाकालं जुहोतीत्यर्थः ॥ केतुना सहिता रात्रिः जुषतां प्रीयताम् ज्योतिषा कृत्वा सुज्योतिरित्युक्तम् ॥ २१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे हरिप्रिये ।

अध्यादिरौहिणान्तोऽयं सप्तत्रिंशो निरूपितः ॥ ३७ ॥

—:~:—

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

देवस्व त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

पूषो हस्ताभ्याम् । आदुदेदित्यै राक्षसि ॥ १ ॥

का० [२६, ५, १] देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादायेड एहीति गृभ्माह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन् । अध्वर्युर्देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाद् गच्छन् इड एहीति वाक्यत्रयेण घर्मदुघां गामाह्वयति असावेहोति गोर्नाम्ना चोच्चैस्त्रिवारमाह्वयतीति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गावत्रो । हे रज्जी ! सवितुर्देवस्याज्ञायां वर्त्तमानोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्यां त्वामादटे गृह्णामि यतः त्वमदित्यै अदित्या देवमातुः राक्षस रसना मेखलासि भवसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १ ॥

इड एहि । अदित एहि । सरस्वत्येहि ।
असावेहि । असावेहि । असावेहि ॥ २ ॥

हे इडे मानवि ! एहि आगच्छ, हे अदिते देवमातः ! एहि हे सरस्वति वाक् ! एहि । अतस्मिंस्तच्छब्दस्तात्साहचर्यार्थः । इडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि गौरिति [१४, २, १, ७] श्रुतेः ॥ नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वयति असी धवलि एहि एवं त्रिः ॥ २ ॥

अदित्यै राक्षसौन्द्राण्या उष्णीषः । पूषा-
सि । घर्मार्थं दीष्व ॥ ३ ॥

का० [२६, ५, ३] अदित्यै राक्षसेति गां पाशेन प्रतिमुष्य स्थूणायां बद्ध्वा पूषासीति वत्समुत्सृजति । आगतां गामदित्या इति मन्त्रेण पाशेन बद्ध्वा तं पाशं स्तम्भे बद्ध्वा पूषासीति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः ॥ हे रज्जुपाश ! त्वमदित्ये राक्षस रसनासि इन्द्राण्या इन्द्रपत्न्याः उष्णीषः शिरोवेष्टनमसि एतेन पाशमिन्द्रा-

व्युष्णीषं करोतीत्यर्थः तमेवैनमेतत्करोतीति [१४, २, १, ८] श्रुतेः ॥ वत्सं मुञ्चति पूषासि दैव्यनुष्टुप् वत्सो देवता हे वत्स ! त्वं पूषा वायुरसि वायुर्यथा वृष्टिमाप्याययति तथा त्वं प्रस्रवेण पय आप्याययस्वति भावः अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीदथु सर्वं पुण्यत्पे उ प्रवर्ग्य ईति [१४, २, १, ८] श्रुतेः ॥ का० [२६, ५, ४] सन्दाय घर्माय दौष्वेति वत्समुन्नयति । घेतुं रज्ज्वा पश्चिमपादयोर्बद्ध्वा वत्समपाकरोतीत्यर्थः ॥ देवी पङ्क्तिः वत्सो देवता हे वत्स ! घर्माय घर्मार्थं दौष्व देहि पयः पयः शेषय मा सर्वं पासोरित्यर्थः दो दाने बहुत्वं छन्दसाति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् ॥ ३ ॥

अश्विभ्यां पिन्वस्व । सरस्वत्यै पिन्वस्व ।
इन्द्राय पिन्वस्व । स्वाहेन्द्रवत् । स्वाहेन्द्रवत् ।
स्वाहेन्द्रवत् ॥ ४ ॥

का० [२६, ५, ५] अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि । पिन्वने पात्रे प्रतिमन्त्रं गां दोग्धीत्यर्थः ॥ अश्विभ्यां पिन्वस्व इन्द्राय पिन्वस्व यजुर्गायत्रयो सरस्वत्यै पिन्वस्व यजुरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता देवताः । हे पयः ! अश्विभ्यामर्थाय त्वं पिन्वस्व संभवस्व सरस्वत्यै च पिन्वस्व अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधन्नां तावेवैतत् प्रीणातीति श्रुतिः [१४, २, १, १३] सरस्वत्या वाचा कृत्वा इन्द्राय यज्ञशिरोऽश्विभ्यां सहितमिति तयोरर्थे स्वरस्वेति भावः ॥ का० २६, ५, ६] स्वाहेन्द्रवदिति विप्रुषोऽभिमन्त्रयते । पिन्वनपतितान् पर्यःकणानभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ यजुर्जगती विप्रुषो देवता । यत् दुष्ट्यामाने स्नात्तं तत् स्नात्वा सुदुतमसु इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तं चासु ॥ ४ ॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा-
वसु विद्यः सुदत्रः । येन विश्वा पुष्यसि वाय्या-
णि सरस्वति तमिह धातवेऽकः ॥ उर्वन्तरि-
क्षमन्वेमि ॥ ५ ॥

का० [२६, ५, ७] यस्ते स्तन इति स्तनमालभते । गोस्त-
नानालभते जातावेकवचनमित्यर्थः ॥ वाग्देवत्या त्रिष्टुप् दीर्घ-
तमोदृष्टा । हे सरस्वति ! तं स्तनमिहास्मिन् स्थाने धातवे घेट्
पाने तुमर्थे तवेप्रत्ययः पानार्थमकः कुरु मम पानाय प्रयच्छे-
त्यर्थः लोडर्थे लङ् शपि लुप्ते गुणः । तं कम् ? यस्ते तव स्तनः
स्तन इव स्तनः शशयः श्रेते इति शशयः अच्प्रत्यये द्वित्वम्
पूर्वस्यात्वं च छान्दसम् सुप्त इवास्ते अन्यैरनुपभुक्त्वात् यस्ते
स्तनो निहितो गुहायामिति [१४, २, १, १५] श्रुतेः । यश्च
स्तनो मयोभूः मयः सुखं भावयति प्रापयति सर्वभूतानामिति
मयोभूः । यश्च रत्नधाः रत्नानि दधाति रत्नधाः रमणोयानां
धनानां धारयिता । यश्च वसुवित् वसु धनं विन्दति वेत्ति वा
वसुवित् । यश्च सुदत्रः सुष्टु ददातीति सुदत्रः दाता धनवा-
नन्यो दातुं न शक्नोति त्वत्स्तनसु धनवान् दाता चेति
अन्येभ्य आधिक्यम् । किञ्च येन स्तनेन विश्वा विश्वानि
सर्वाणि वाय्याणि वरणीयानि वस्तूनि त्वं पुष्यसि पुष्यासि तं
स्तनं मत्पानाय प्रयच्छेत्यर्थः ॥ का० [२६, ५, ११] उपद्रव
पयसेत्युच्यमाने गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति । उपद्रवेति मन्त्रे
डोचोच्यमाने उर्विति मन्त्रेषाध्वर्युर्गोसमीपाद् गार्हपत्यं प्रति
गच्छतीत्यर्थः ॥ प्राजापत्या गायत्री । विश्वास्तमन्तरिक्षमदु-
ष्टमि गच्छामि ॥ ५ ॥

गायत्रं कन्दोऽसि । त्रैष्टुभं कन्दोऽसि ।
 द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामि । अन्तरिक्षे-
 षोपयच्छामि । इन्द्राश्विना । मधुनः सार-
 घस्य घर्मं पातु वसवो यजतु वाट् । स्वाहा
 सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये ॥ ६ ॥

का० [२६, ५, १२] परीशासावादत्ते गायत्रं कन्दोऽ-
 सीति प्रतिमन्त्रम् । गायत्रमिति मन्त्राभ्यां परीशासौ गृह्णातो-
 त्यर्थः ॥ यजुर्गायत्रगौ परीशासौ देवते । हे परीशास ! त्वं
 गायत्रं कन्दोऽसि गायत्रेणैव गायत्रं सार्धेऽण् गायत्रीच्छन्दरू-
 पोऽसि । त्रैष्टुवेव त्रैष्टुभं त्रैष्टुप्छन्दरूपोऽसीति द्वितीयम् ॥

का० [२६, ५, १४] ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावा-
 पृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति । ताभ्यां परीशासाभ्यां महा-
 वीरमादत्त इत्यर्थः ॥ यजुर्जमती महावीरो देवता । हे महा-
 वीर ! द्यावापृथिवीभ्यां द्युभूमिभ्यां कृत्वा त्वा त्वां परिगृह्णामि
 परीशासयोर्द्यावाभूमौ अध्वस्ते महावीरे चादित्योऽध्वस्तः ।
 तथा च श्रुतिः [१४, २, १, १६] इमे वै द्यावापृथिवी परी-
 शासावादित्यः प्रवर्ग्योऽसुं तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां
 परिगृह्णातीति ॥ का० [२६, ५, १५] उद्यम्य मुञ्जवेदेनोप-
 मृन्धोपयमन्धोपगृह्णात्यन्तरिक्षेषोपयच्छामीति । परीशासगृ-
 हातं महावीरमूर्ध्वं कृत्वा मुञ्जकतवेदेन सम्प्राज्योपयमन्या
 स्नुवा तं गृह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्ब्रह्मती घर्मो देवता । हे घर्मान्त-
 रिक्षेषाकाशिनोदरेण वा त्वामुपयच्छामि निगृह्णामि उपय-
 मन्धन्तरिक्षत्वेनोदरत्वेन च स्तूयते । तथा च श्रुतिः [१४, २,
 १, १७] अन्तरिक्षं वा उपयमन्धन्तरिक्षेण हीदु सर्वमुपयत-

मयो उदरं वा उपयमन्युदरेण हीदत् सर्वमन्नाद्यमुपयतं तस्मा-
दाहान्तरिक्षेणोपयच्छामोति ॥ का० [२६, ५, १६] अजापय-
सावसिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयतीन्द्राश्विनेति । अजादुग्धे न
महावीरं तूष्णीं सिक्त्वा शान्ते क्षीणज्वाले तत्र गोषयः सिञ्च-
तीत्यर्थः । ब्राह्मी गायत्री विश्वे देवा देवताः । हे इन्द्र ! हे
अश्विना अश्विनौ ! हे वसवः वासयितारः ! यूयं मधुनो मधु-
रस्य पयंसो घर्मं रसं पात पिबत पिबादेशाभाबच्छान्दमः ।
कौटुशस्य मधुनः ? सारघस्य सरघा मधुमक्षिका अत्र सरघा
मधुक्तो भ्रमरा इव ऋत्विजः तैः कृतं सारघं तस्य । घर्मं
पातेति रसं पातित्वैतदाहेति [१४ २, १, २०] श्रुतिः ।
किञ्च हे इन्द्रादयः ! वाट् वषट्कारेण स्वाहा सुष्ठु हुतं सारघं
मधु सूर्यस्य रश्मये किरणाय यूयं यजत दत्त यजतिर्दानार्थः
वषट्कृतत् हुतमेवमस्वैतद्भवतीति श्रुतिः [१४, २, १, २०] ।
किन्मृताय रश्मये ? वृष्टिवनये वृष्टिं वनति ददाति वृष्टिवनि-
स्तस्मै यो रश्मिर्वृष्टिं दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः
[१४, २, १, २१] सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्बृष्टिवनिर्नाम
येनेमाः सर्वाः प्रजा विभक्तिं तमेवैतन्प्राणातीति ॥ ६ ॥

समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । सरिराय
त्वा वाताय स्वाहा । अनाधृष्याय त्वा वाताय
स्वाहा । अप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा ।
अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहा । अग्निमिदाय
त्वा वाताय स्वाहा ॥ ७ ॥

का० [२६, ६, १] प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय
त्वेति वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम् । प्रैत्विति

होत्रोच्यमाने आहवनीयं प्रति गच्छन्नध्वर्युः समुद्रायेत्यादीनि
 द्वादश वातनामानि स्वरेण जपतोत्यर्थः ॥ द्वादश यजूंषि
 वातनामदेवत्यानि । हे घर्म ! वाताय त्वा त्वां स्वाहा जुहोमि
 कीदृशाय वाताय ? समुद्राय समुद्रवन्त्युद्भवन्ति सर्वाणि भूतानि
 यस्मात् स समुद्रस्तस्मै अयं वै समुद्रो योऽयं पवत एतस्माद्दे
 समुद्रात् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्मा एवेनं
 जुहोतीति [१४ २, २, २] श्रुतेः ॥ सरिराय । सह ईरते
 गच्छन्ति सर्वभूतानि सिद्धार्थानि यस्मात् सरिरस्तस्मै वाताय
 घर्म त्वां जुहोमि अयं वै सरिरो योऽयं पवत एतस्माद्दे सरि-
 रात् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरत इति [१४, २, २,
 ३] श्रुतेः ॥ अनाष्टथाय । न आधर्षितुं पराभवितुं शक्यो-
 ऽनाष्टथः तस्मै । अप्रतिष्टथाय न प्रतिधर्षितुं प्रतियोहुं
 शक्योऽप्रतिष्टथस्तस्मै वातायेत्युक्तम् अयं वा अनाष्टथोऽप्रति-
 ष्ठथो योऽयं पवत इति [१४, २, २, ४] श्रुतेः ॥ अवस्ववे ।
 अवो रक्षणमिच्छति अवस्थति अवस्थतीत्यवस्युः सुप आत्मनः
 कथं च क्वाच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उपत्ययः अवनशी-
 लाय ॥ अग्निमिदाय । क्लेशात्मकं कर्म अग्निं तन्न ददातीत्य-
 अग्निदस्तस्मै क्लेशनिवर्त्तकाय वाताय अयं वा अवस्युरग्नि-
 मिदो योऽयं पवत इति [१४, २, २, ५] श्रुतेः ॥ ७ ॥

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा । इन्द्रा-
 य त्वादित्यवते स्वाहा । इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने
 स्वाहा । सवित्रे त्वा ऋभुमते विभुमते वाज-
 वते स्वाहा । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते
 स्वाहा ॥ ८ ॥

वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य
 रुद्रवान् तस्मै वसुयुताय रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे घर्म !
 त्वां स्वाहा जुहोमि अयं वा इन्द्रो योऽयं पवत इति [१४, २,
 २, ६] श्रुतेः ॥ आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै
 आदित्ययुक्तायेन्द्राय वाताय स्वाहा ॥ अभिमातौन् सपत्नान्
 हन्तीत्यभिमातिहा सपत्नो वा अभिमातिरिति [१४, २, २,
 ८] श्रुतेः । शत्रुनाशकायेन्द्राय वाताय त्वां जुहोमि ॥ श्रुते स
 सविता तस्मै चेष्टयित्रे वाताय त्वां जुहोमि अयं वै सविता
 योऽयं पवत इति [१४, २, २, ८] श्रुतेः । कौटुशाय ? ऋभुमते
 ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति विभुमान् वाजोऽस्यास्ति
 वाजवान् आङ्गिरसस्य सुधन्वनस्ययः पुत्रा ऋभुविभुवाजास्त-
 द्यक्ताय वाताय ॥ बृहस्पतये बृहतां महतां पतिर्वातस्तस्मै
 अयं बृहस्पतिर्योऽयं पवत इति [१४, २, २, १०] श्रुतेः ।
 कौटुशाय ? विश्वदेव्यावते विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम्
 तदस्यास्ति विश्वेदेव्यवान् तस्मै मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदे-
 व्यस्य मताविति [पा० ६, ३, १३१] दीर्घः सर्वदेवसहिताय
 जुहोमि ॥ ८ ॥

यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । स्वाहा
 घर्माय । स्वाहा घर्मः पित्रे ॥ ८ ॥

यमाय वायवे हे घर्म ! त्वां जुहोमि अयं वै यमो योऽयं
 पवत इति [१४, २, २, ११] श्रुतेः । कौटुशाय यमाय ?
 अङ्गिरस्वते अङ्गिरसो मुनयोऽस्य सन्ति अङ्गिरस्वान् अयस्यया-
 दौनि हन्दीति [पा० १, ४, २०] भसंज्ञायां सस्य विसर्गा-
 भावः । पितृमते पितरोऽस्य सन्ति पितृमान् अङ्गिरःपितृ-

युताय वातायेत्यर्थः ॥ वातनामानि समाप्तानि ॥ का० [२६, ६, २] स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्या सिञ्चति घर्मे । उपयमन्या स्रुचा स्रुकस्थं घृतं घर्मे सिञ्चतीत्यर्थः ॥ घर्माय स्वाहा एतदान्यं सुहुतमसु ॥ का० [२६, ६, ३] स्वाहा घर्मः पितृ इति जपित्वातिक्रम्याश्राव्याह घर्मस्य यजेति । अपसव्यवान् दक्षिणास्यः स्वाहेति मन्त्रं स्वरेण जपित्वा सव्येन जलं स्पृष्ट्वा घर्महस्तोऽतिक्रम्याश्राव्य घर्मस्य यजेत्याहेत्यर्थः ॥ स्वाहा घर्मः पित्रे पितृ-
र्यायासु ॥ ८ ॥

विश्व्वा आशा दक्षिणसद्विश्वान् देवानया-
डिह । स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतम-
श्विना ॥ १० ॥

का० [२६, ६, ४] वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति । वषट्कृते मति घर्मं जुहोतीत्यर्थः ॥ अश्विदेवत्यानुष्टुप् । इह यज्ञे दक्षिणसत् दक्षिणस्यां दिशि सीदति तिष्ठति दक्षिणसत् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वद्भावः दक्षिणतः स्थितोऽध्वर्युर्विश्वाः सर्वाः आशाः दिशो विश्वान् सर्वान् देवान् च अयाट् अया-
चीत् यजेर्लुडि चूर्लोपि रूपम् 'इष्टवान् दक्षिणतः स्थितो ह्याहुतीर्जुहोति । अतो ब्रवीमि हे अश्विना, अश्विनौ । स्वाहा-
कृतस्य वषट्कारानन्तरं हुतस्य मधोर्मधुरास्वादस्य घर्मं युवां पिबतम् कर्मणि षष्ठी ॥ १० ॥

द्विवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं द्विवि धाः ।
स्वाहाग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भ्यः ॥ ११ ॥

का० [२६, ६, ५] द्विवि धा इति त्रिरुक्कम्पयति । महावीरं त्रिरुर्भ्यं कम्पयति सक्रान्त्वेण द्विरुक्कम्पयति ।

सूत्रार्थः ॥ यजुर्वर्मदेवत्यं सामोष्णिक् । हे महावीर ! इमं मदीयं यज्ञं त्वं दिवि द्युलोके धाः धेहि स्थापय इमं यज्ञं दिवि धा इति पुनरुक्तिरादरार्था अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु १०, ४२] वचनात् ॥ का० [२६, ६, ६] स्वाहाग्नय इत्यनुवषट्कृते । 'अनुवषट् स्वाहेति मन्त्रेण घर्मं जुहोतीत्यर्थः ॥ यज्ञियाय यज्ञहितायान्ये स्वाहा सुहुतमस्तु यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माकं शं सुखमस्तु ॥ ११ ॥

अश्विना घर्मं पातुं हार्दानमहर्दिवाभिरूतिभिः । तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

का० [२६, ६, '७] अश्विना घर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते । ब्रह्मा घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ स्वराडुष्णिक् । अश्विनावादित्यो द्यावापृथिव्यौ च देवताः । हे अश्विना ! अश्विनौ ! युवां घर्मं पातं पिबतम् । काभिः ? ऊतिभिरवनैः निमित्तैः अवनं कृत्वा पिबतमित्यर्थः । कीदृशीभिरूतिभिः ? अहर्दिवाभिः अहःशब्देन प्रातःकालः दिवाशब्देन सायंकालः प्रहृतःसायंकालोपलक्षिताभिः प्रवर्ग्यकालः स एव यतः । कीदृशम् घर्मम् ? हार्दानम् गतिगन्धनयोः ल्युट् हृदि वानं गमनं यस्य स हृदानः हृदान एव हार्दानस्तम् स्वार्थेऽण् हृदयप्रियमित्यर्थः । एवं घर्मपानायाश्विनौ सम्प्रार्थ्यं तस्माद्द्यायाय सूर्यादीन्ममति तन्त्रायिणे नमः तन्यते तन्त्रम् पठरचनाय तुरीशलाकाप्रोतस्तन्त्रवस्तन्त्रमुच्यते तद्वन्नभंसि काञ्चक्रमपि तन्त्रमुच्यते तथा चाभिधानम् तन्त्रे राष्ट्रं परच्छन्दाप्रधानयोः अमदे कुटुम्बकृत्ये तन्तुवाने परिच्छन्दे श्रुतिप्रधानान्तरे शास्त्रे

करणे द्वयर्थसाधके इतिकर्तव्यतातन्त्वोरिति तन्त्रे कालचक्रे
एति निरन्तरं गच्छति तन्त्रायो तस्मै आदित्याय नमोऽस्तु एष
वै तन्त्रायो य एष तपत्येष हीमान् लोकाँस्तन्त्रमिवानुसञ्चर-
तीति [१४, २, २, २२] श्रुतेः । द्यावापृथिवीभ्यामुभाभ्यां
लोकाभ्यां तदधिष्ठात्रीभ्यां नमः ॥ १२ ॥

अपातामश्विना घर्ममनु द्यावापृथिवी अम-
साताम् । इहैव रातयः सन्तु ॥ १३ ॥

का० [२६, ६, ८] अपातामिति यजमानः । यजमानः
घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः । ककुबुष्णिक् अश्विदेवत्या मध्यमः
पादो हादशार्णः आद्यन्तावष्टार्णो सा ककुप् मध्यमश्चेत् ककु-
बित्युक्तेः । अश्विना घर्ममपातामपिषतां लुङ् द्यावापृथिवी
अन्वमंसातामनुमतवत्यौ साधु कृतमिति अनुमेनाते इत्यर्थः
अत एवाश्वरादिप्रसादात् इहैवास्मद्गृहे स्थितानामस्माकं
रातयो धनानि सन्तु इहैव रातयः सन्त्वित्येव नो धनानि
सन्त्वित्येवैतदाहेति [१४, २, २, २६] श्रुतेः ॥ १३ ॥

इषे पिन्वस्व । ऊर्जे पिन्वस्व । ब्रह्मणे
पिन्वस्व । क्षत्राय पिन्वस्व । द्यावापृथिवीभ्यां
पिन्वस्व । धर्मासि सुधर्म । अमे न्यस्मे नृम्णा-
नि धारय ब्रह्म धारय क्षत्र धारय विश धारय
॥ १४ ॥

का० [२६, ६, ८] इषे पिन्वस्वेति । पिन्वमानमनुमन्त्र-
यते । पिन्वमानमतितप्तं घर्ममभिमन्त्रयते इत्यर्थः ॥ ऋचां
पङ्क्तिः घर्मदेवत्या । हे पिन्वमान घर्म ! इषे वृद्ध्यै पिन्वस्व
पुष्टो भव वृद्ध्यर्थम् ऊर्जेऽन्नाय पिन्वस्व असं वधंयः ब्रह्मणे ब्राह्म-

गेभ्यः पितृस्त्र चत्राय चत्रियेभ्यः पितृस्त्र द्यावापृथिवीभ्यः
 पितृस्त्र ब्राह्मणचत्रियद्यावापृथिवीस्तरपयेत्यर्थः ॥ का० [२६,
 ६, १०] धर्मासोत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वधर्मम् । ऐशानीं दिशं
 प्रत्युत्क्रामतीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्री धर्मदेवत्या । हे धर्म ! हे
 सुधर्म ! सुष्ठु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधरणशील ! त्वं धर्म
 असि सर्वजगतो धारणमसि आहुतिपरिणामदारेण सर्वं धर-
 मीत्यर्थः ॥ का [२६, ६, ११] अमेन्यस्मे इति खरे करोति ।
 महावीरं खरे आसादयतीत्यर्थः ॥ ऋग्बृहतो धर्मदेवत्या । हे
 धर्म ! अमेनि मिञ् हिंसायां मिनोति हिनस्तीति मेनिः न
 मेनिरमेनिः सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] सुलोपः
 अमेनिः अहिंसन् अक्रुध्यन् सन् अस्मे अस्मासु नृम्णानि
 धनानि धारय स्वापय नृन्ममयतीति नृम्ण अक्रुध्यन्नो धनानि
 धारयेति [१४, २, ५, ३०] श्रुतिः ब्रह्म क्षत्रं विशं च धारय
 विप्रादीनस्मदशान् कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वाहा पू॒ष्णे शर॑से । स्वाहा याव॑भ्यः ।
 स्वाहा प्रति॑रवेभ्यः । स्वाहा पि॒त्रेभ्य॑ ऊ॒र्ध्वव॑-
 हि॒र्भ्यो॑ धर्म॑पाव॑भ्यः । स्वाहा द्यावा॑पृथि॒वी-
 भ्याम् । स्वाहा॑ वि॒श्वेभ्यो॑ दे॒वेभ्यः॑ ॥ १५ ॥

का० [२६, ६, १२] विकृतशकलैर्जुहोति धर्मे न्यस्य
 न्यस्य स्वाहा पूष्णे शरसे इति प्रतिमन्त्रम् । धर्मे नितरामन्त्रा
 विकृतशकलैर्जुहोति स्वाहा पूष्ण इति प्रतिमन्त्रमि-
 त्यर्थः ॥ सप्त लिङ्गैस्तदेवतानि यजुषि । शरःशब्दो दध्युपरि-
 त्यजेहवाचकः अत्र जेहमात्रवाची शरसे जेहकर्त्रे पूष्णे वाताय
 प्राणरूपाय स्वाहा सुष्ठुतमस्तु । अवरणं स्वाहाधारं करोतीति

परां देवतामिति [१४, २, २, ३२] अतुरादौ स्वाहाकार-
स्ततो देवतापदानि । अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीदृष्टु
सर्वं पुष्यत्येष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४, २,
२, ३२] अतिः ॥ गृह्णन्ति ते आवाणः प्राणा विषयग्रहण-
शीलाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै आवाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधा-
तीति [१४, २, २, ३३] अतिः ॥ प्रतिरुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति
प्रतिरवाः प्राणान् हीदृष्टु सर्वं प्रतिरतमिति [१४, २,
२, ३४] अतिः ॥ का० [२६, ६, १४] चतुर्थमहुतमुदङ्डी-
क्तमाणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति । चतुर्थं शकलमहुतमेवो-
टीचीं पश्यन् वेदेः दक्षिणभागे आतिथ्याबर्हिषि प्रवेशयती-
त्यर्थः ॥ पितृभ्यः स्वाहा । कीदृशेभ्यः ? ऊर्ध्वबर्हिभ्यः ऊर्ध्वं
प्रागग्रं बर्हियेषां ते ऊर्ध्वं बर्हिषः तेभ्यः सोमपाभ्य इत्यर्थः तथा
घर्म पावभ्यः घर्मं पिवन्ति घर्मपावानः तेभ्यः स्वाहा ॥ द्यावा-
पृथिवीशब्देन प्राणोदानावुच्येते ताभ्यां सुहुतमस्तु प्राणोदानौ
वै द्यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४, २,
२, ३६] अतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा प्राणा वै विश्वे
देवाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधातीति [२४, २, २, ३७] अतिः
॥ १५ ॥

स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये । स्वाहा सं
ज्योतिषा ज्योतिः । अहः केतुना जुषतां
सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा । रात्रिः केतुना
जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा । मधु हुत-
मिन्द्रतमे अनावश्याम ते देव घर्मं नमस्ते

अस्तु मा मा हिंसीः ॥ १६ ॥

का० [२६, ६, १५] सप्तमं च सर्वलेपात्तं दक्षिणेष्व-
 माणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । मूलायावधि घर्मधृताभ्यक्तं
 सप्तमं शकलं दक्षिणं पश्यन् प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः ॥ रुद्र-
 इति स्तोत्रनामस्तु [निघ० ३, १६, १२] पठितम् । रुद्रैः
 स्तोत्रभिर्हृयते आह्वयत इति रुद्रहृतिः तस्मै स्तोत्रस्तुताय
 रुद्राय सुहुतमस्तु ॥ एवं सप्तयजुषां मध्ये चतुर्थसप्तमयोर्वि-
 नियोग उक्तः शेषैः पञ्चशकलैराज्यहोमः ॥ का० [२६, ६,
 १७] स्वाहा सं ज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति घर्म्यम् ।
 घर्मसम्बन्धि घृतमुपयमन्यामासिञ्चति पूर्वं स्रुकस्थं घर्मे नात-
 मधुना घर्मस्थं स्रुचि नयतीत्यर्थः ॥ पयोदेवत्यम् यजुरनुष्टुप् ।
 ज्योतिः घर्मस्थं घृतं ज्योतिषोपयमनोस्थेन घृतेन सङ्गच्छताम्
 स्वाहा सुहुतमस्तु ज्योतिर्वा इतरस्मिन् पयो भवति ज्योति-
 रितरस्या तं ह्यतदुमे ज्योतिषो सङ्गच्छेते इति [१४, २, २,
 ४०] श्रुतेः पया देवता ॥ का० [२६, ६, १८] मन्त्रक्रमे-
 षोत्तरं रौद्रिणं जुहोति । उत्तरं रौद्रिणं मन्त्रक्रमेष सं-
 ज्योतिषा ज्योतिरेतन्मन्त्रकर्मणोऽनन्तरं जुहोतीत्यर्थः ॥ अहः
 केतुना । व्याख्याते यजुषो [३७, २१] ॥ का० [२६, ६,
 २०] अग्निहोत्रावृता इत्वा वाजिनवद्भवन्ति मधु हुतमिति ।
 उपयमन्यामानोतं घर्मान्यमग्निहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं
 इत्वा वाजिनवदुपहवप्रार्थनपूर्वकं भक्षयन्ति होत्रध्वर्युब्रह्म-
 प्रस्तावप्रतिप्रस्थात्रन्नोद्यजमानाः ॥ घर्मदेवत्यम् ऋग्वृहती ।
 अन्नो मधु मधुरं घर्माण्यं हुतमस्माभिः । कौटुशेऽन्नो ? इन्द्रतमे
 इन्द्रं वीर्यमस्मास्ति इन्द्रवान् अत्यन्तमिन्द्रवानिन्द्रतमः यत्-
 प्रत्यये लोपः वीर्यवक्षमे इत्यर्थः । मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽन्नः

वित्येवैतदाहेति [१४ २, २, ४२] अतः । हे घर्म ! हे देव !
ते तव हुतशेषमंशं वयमश्याम भक्षयाम अश्रोतेर्विकरणव्य-
त्ययेन बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् लिङि
उत्तमबहुवचने । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मा मां हिंसाः आत्मनः
परित्राणमर्थ्यते ॥ १६ ॥

अभोमं महिमा दिव्यं विप्रो^१ बभूव सप्रथाः ।
उत श्रवसा पृथिवीं सँसीदस्व महँ २॥
असि राचस्व देववातमः । वि धूममग्ने अरुषं
मियेध्य सज प्रशस्त दर्शतम् ॥ १७ ॥

का० [२६, ६, २५] अभोममिति महावोरम् । प्रचरणीयं
घर्ममासन्धां करोति मन्त्रेणैतराणि तूष्णाम् ततः शान्तिपाठ
इत्यर्थः ॥ गायत्रीबृहत्सो मध्येऽवसानहोने अभोमं गायत्री
संसोदस्व बृहत्सो यद्वावसानत्रयोपेतातिशक्तरो षष्ठ्यक्षरान्निदे-
वत्या एकेव ऋक ऋग्दयं वेत्यर्थः । हे अग्ने ! तव महिमा इमं
दिवमभिवभूव अभिभवति छन्दसि लुङ्ङिङिः, [पा० २, ४,
६] दिवशब्दः पुलिङ्गः अर्धर्चादित्वात् । कोट्यो महिमा ?
विप्रः विशेषेण प्राति पूरयति सर्वमिति विप्रो मेधावो । सप्रथाः
प्रथनं प्रथा विस्तारस्तेन संहितः सप्रथाः । उतापि च श्रवसा
धनेन यशसा वा पृथिवीमभिभवतौत्यनुषङ्गः ॥ संसीदस्वति
व्याख्यातैकादशेऽध्याये सप्तत्रिंशी कण्डिका तत्र शोचस्वति
पाठेऽत्र रोचस्वति अर्थ एक एव ॥ १७ ॥

या ते^१ घर्म दिव्या शुभ्या गायत्र्यां हवि-
र्धाने^१ । सा तु आप्यायतां निष्यायतां तस्मै^१
ते स्वाहा ॥ या ते^१ घर्मान्तरिक्षे शुभ्या विष्ट-

भ्याग्नीध्रे । सा त्वाप्यायतां निष्च्यायतां ।
 तस्यै ते स्वाहा ॥ या ते घर्मं पृथिव्यां शुभ्या
 जगत्यां सदस्या । सा त्वाप्यायतां निष्च्या-
 यतां तस्यै ते स्वाहा ॥ १८ ॥

का० [२६, ७, ४] चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते घर्मं
 दिव्या शुगिति प्रतिमन्त्रम् । अध्वरुंराज्यं संस्तव्यं चतुर्गृहातं
 कृत्वा तेन जुहोति अग्नीधा धियमाणेषु त्रिषु शलाकाचिकेषु
 त्रिभिर्मन्त्रैस्तृतोयेनोपविश्येत्यर्थः ॥ त्रीणि यजूषि घर्मदेव-
 स्थानि ऋक्पङ्क्तयः हे घर्म ! या ते तव दिव्या दिवि भवा
 शुक् दौमिः या गायत्रां छन्दसि प्रविष्टा या हविर्धाने यज्ञ-
 गृहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्यायतां वर्धताम् निष्च्यायतां
 संहिता दृढा भवतु द्यौ स्त्ये शब्दसङ्घातयोः लोट् तस्यै शुचे ते
 तुभ्यं च स्वाहा ॥ हे घर्म ! या ते तवान्तरिक्षे शुक् त्रिष्टुभि
 छन्दसि अग्नीध्रे सदने च प्रविष्टा सा त इति पूर्ववत् ॥ या ते
 हे घर्म ! पृथिव्यां शुक् जगत्यां छन्दसि प्रविष्टा । कीदृशी ?
 सदस्या सदसि प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा त इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

क्षत्रस्य त्वा परस्प्राय ब्रह्मणस्तन्व पाहि ।
 विशस्त्वा धर्मणा वयमनुक्रामाम सुविताय
 नव्यसे ॥ १९ ॥

का० [२६; ७, ६] क्षत्राय त्वेति निष्कृमणं पुरस्तात्
 पत्नीमन्तरधाय । होमानन्तरमध्वरुः पत्नीमये कृत्वा शालायाः
 निष्कामतीत्यर्थः ॥ उपरिष्ठाद् ब्रह्मती घर्मदेवत्वा । हे घर्म !

वयं त्वा त्वामनुक्रामाम अनुगच्छाम त्वं ब्रह्मणः त्वं शरीरं
 वाहि पाञ्चय । किमर्थमनुगमनम् ? क्षत्रस्य क्षत्रियस्य देवस्य
 सूर्यस्य परस्त्राय परमपालनाय परःशब्दाऽव्ययम् पर उत्-
 क्षष्टं पायते रक्षत इति परस्यम् तस्मै एतद् वै दैवं क्षत्रं य
 एष तपतीति [१४, ३, १, ८] श्रुतेः । किञ्च विशः यज्ञस्य
 धर्मणा धारणेन निमित्तेन वयं त्वामनुक्रामाम यज्ञा वै
 विद्यंज्ञस्य त्वारिष्यै इति [१४, ३, १, ८] श्रुतेः । किम-
 र्थम् ? नव्यसे सुविताय नवीयसे नृतनाय सुगताय सुप्रसूताय
 कर्मणे कर्मसिद्धयर्थं त्वामनुगच्छामित्यर्थः सुष्टु इतं सुवितम् इण
 गतौ ऋः उपसर्गस्त्रोवङ्ङादेशः यद्वा षू प्रेरणे सूयते प्रेर्यते
 सुवितम् इडागमे धातोरुवङ् ॥ १८ ॥

चतुःस्रक्तिर्नाभिः ऋतस्य सुप्रथाः स नो
 विश्वायुः सुप्रथाः स नः सर्वायुः सुप्रथाः । अप-
 द्वेषो अप ह्वरोऽन्यत्रतस्य सञ्चिम ॥ २० ॥

का० [२६, ७, १४] नाभिस्त्र्यं प्रवृञ्जनीयं निदधाति
 चतुःस्रक्तिरिति । प्रवृञ्जनीयं महावोरमुत्तरवेदौ नाभिलग्नं
 स्थापयतीत्यर्थः ॥ महावृद्धतौ घर्मदेवत्या १ स घर्मो नोऽस्माकं
 सर्वायुरस्तु सर्वं पूर्णमायुर्यस्मात् स सर्वायुः पूर्णायुःप्रदोऽस्वि-
 त्यर्थः पुनरुक्तिरादरार्था । कीदृशः सः ? चतुःस्रक्तिः चतस्रः
 स्रक्तयः कोणा दिग्भूपा यस्य सः एष वै चतुःस्रक्तिर्य एष तपति
 दिशो ह्येतस्य स्रक्तय इति [१४; ३, १, १७] श्रुतेः । तथा
 ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः नहनं बन्धनस्थानम् ।
 सुप्रथाः सविस्तारः । विश्वायुः विश्वस्य अगतः आयुर्यस्मात्
 जगत आयुर्दाता । सुप्रथाः सर्वतः प्रथयिता च । हे घर्म !
 त्वत्प्रसादात् द्वेषः अप गच्छत्विति शेषः अस्मात्ता द्वेषः

गच्छतु वीतरागाः स्यामेति भावः । द्वर चलने द्वरः चलनं
जन्ममरणलक्षणं चास्मत्तोऽपगच्छतु ! वयमन्यव्रतस्य सखिम
अन्यत् मनुष्यकर्मणः सकाशाद्भिन्नं व्रतं कर्म जगदनुग्रहरूपं
यस्य साऽन्यव्रतः परमात्मा तस्य कर्मणि षष्ठौ सखि सेवनं
धातुः अन्यव्रतं परमात्मानं देवामहे सायुज्यं प्राप्नुम इति
भावः अन्यद्वा एतस्य व्रतमन्यन्ननुष्ठायामिति [१४, ३, १,
१८] श्रुतेः ॥ २० ॥

घर्मै॑ तत्ते॒ पुरी॑षं तेन॒ वर्ध॑स्व॒ चा चं
प्याय॑स्व । वर्धि॑षीमहि॒ च व॒यमा च॑ प्यासिषी-
महि ॥ २१ ॥

का० [२६, ७, ३२] आसेचनवन्ति पयसः पूरयति घर्मै-
तत्त इति । आसेचनं गर्तः तदयुतानि पात्राणि दुग्धेन
पूरयति तानि सप्त महावीरत्रयं हे पितृने उपयमनी सूवश्वे-
त्यर्थः ॥ अनुष्टुप् घर्मदेवत्या । हे घर्म ! एतत्पयः ते तव पुरो-
षम् पृणाति पूरयति पुरोषं पूरयित्वा अन्नम् अन्नं वै पुरोष-
मन्नमेवास्त्रिन्नेतद्वधातीति [१४, ३, १, २३] श्रुतेः । तेन
पयसा वर्धस्व आप्यायस्व च भवत्प्रसादाद् वयं वर्धिषीमहि
आप्यासिषीमहि चेति व्याख्यातम् [२, १४] ॥ २१ ॥

अचि॑क्रद्दृ॒ वृषा॑ हरि॒र्म॑ हान्मि॒त्रो न दर्श॑तः ।
सꣳ सूर्ये॑ण दिद्युतदुद्धिर्नि॒धिः ॥ २२ ॥

का० [२६, ७, १२] त्रिः परिषिञ्चाचिक्रददिति । साम-
गानानन्तरमुत्सादनश्रेषु परिषिञ्च्य वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः ॥
परोष्णिक् घर्मदेवत्या । घर्मः सूर्यात्मना स्तूयते । वृषा
आहुतहारणं वृष्टिकर्ता घर्मः प्रवृज्यमानः सन् अचिक्रदत्

ऋदि शब्दे पुनः पुनः शब्दमकरोत् । कौटुशः ? हरिः हरि-
तवर्णः रसानां हर्ता वा एष वै वृषा हरिर्य एष तपत्येष उ
प्रवर्ग्य इति [१४, ३, १, २६] श्रुतिः । महान् प्रभावान् ।
मित्रो न दर्शतः न उपमार्थः मित्र इव दर्शनीयः अत एव
सूर्येण सह सदित्युतत् सूर्यतुल्यो द्योतते द्युतेर्नुडि णिजन्तस्य
रूपमडभावः सूर्यवत् सर्वं द्योतयतीत्यर्थः उदधिः उदकं
धीयते यस्मिन् जलस्य धर्ता निधिः सुखानामिति शेषः सुख-
निधिः ॥ २२ ॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मि-
त्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं
द्विषः ॥ २३ ॥

का० [२६, ७, ३७] चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः
सुमित्रिया न इति । सपत्नीकाः ऋत्विग्यजमानाः चात्वाले
मार्जनं कुर्वते । पत्न्या अपि मन्त्रपाठः ॥ व्याख्याता [६, २२ ।
२०, १८ । ३५, १२ । ३६, २३] ॥ २३ ॥

उद्वयं तमसस्पृश्वः पश्यन्त उत्तरम् ।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥

का० [२६, ७, ३८] उद्वयमित्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् ।
ऐशानीं दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता
[२०, २१ । २७, १० । ३५, १४] ॥ २४ ॥

एधोऽस्येधिषीमहि । समिदसि तेजोऽसि
तेजो मयि धेहि ॥ २५ ॥

का० [२६, ७, ३५] अनपेक्षमेत्येधोऽसीति समिधमा-
दायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति । यजमानः पश्चादन-

वलोक्तयन्त्रीशानदेगादेत्यै धीऽमीति मन्त्रेणैकां समिधं गृह्णीत्वा ।
समिदसीति मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः ॥ मन्त्रद्वयं
व्याख्यातम् [२०, २३] ॥ २५ ॥

यावती द्यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धवो
वितस्थिरे । तावन्तभिन्द्र ते ग्रहमूर्जा गृह्णा-
म्यक्षितं मयि गृह्णाभ्यक्षितम् ॥ २६ ॥

का० [२६, ७, ५४] यावती द्यावापृथिवी इति दधिघ-
र्मग्रहणम् । सपवित्रायाऽग्निहोत्रहवस्थां दधिघर्मं गृह्णातो-
त्यर्थः ब्राह्मी उष्णिक् दधिघर्मदेवत्या इन्द्रदेवत्या च । हे
इन्द्र ! जर्जा अन्नेन सह अक्षितमनुपचीणं ते तव ग्रहं
तावन्तं तत्परिमाणमहं गृह्णामि मयि च अक्षितं यथा
स्यात्तथा गृह्णामि तव ग्रहग्रहणेन मयि यज्ञक्षयो मास्त्वित्यर्थः ।
तावन्तं कियन्तम् द्यावापृथिवी यावतो द्यावाभूमौ
यत्परिमाणे च पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः क्षीरोदाद्याः
यावत् यत्परिमाणे देशे वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः ताव-
न्तमतिमहत्तरं दधिघर्मं गृह्णामीत्यर्थः ॥ २६ ॥

मयि त्यदित्न्द्रियं बृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः ।
घर्मस्त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सह
ब्रह्मणा तेजसा सह ॥ २७ ॥

का० [२६, ७, ५५] मयि त्यदिति भक्षणम् । इतश्चैवं
दधिघर्मं यजमानत्विजः सोपहवं भक्षयन्तीत्यर्थः ॥ यङ्क्तिः
अष्टाक्षरपञ्चपादी दधिघर्मदेवत्या यजमानाशोर्देवतेति केचित् ।
यद्दत् महत् त्यत् तत् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मयि विराजति
विराजतु लकारव्यत्ययः । दक्षः संकल्पसिद्धिः मयि विराजतु ।

क्रतुः सत्संकल्पो मयि विराजतु । विशेषेण राजते विराट्
तेन जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आदित्याख्येन सह
ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन ज्योतिषा च सह घर्मो मयि विराजतु ।
कीदृशो घर्मः ? त्रिशुक् तिस्रः शुचः दीप्तयो यस्य सः तास्त्रिस्रः
शुचो या ते घर्म दिव्या शुगित्यष्टादश्या कण्डिकायां शालाक-
मन्त्रे व्याख्याताः ॥ २७ ॥

पयसो रेत आभृतं तस्य दोहमशीमद्यु-
त्तरामुत्तरां समाम् । त्विषः संवृक् क्रत्व
दक्षस्य ते सुषुम्णस्य ते सुषुम्णाग्निहुतः । इन्द्र-
पीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य मधुमत उपहृत उप-
हृतस्य भक्षयामि ॥ २८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

गायत्रवसानहीना । दधिघर्मभक्षणे एवं विनियुक्ता ।
पयसो रेतो वीर्यं सारं जगदुत्पत्तिबीजं यत् आभृतमाहृतम्
दधिघर्मरूपं यत् तस्य दोहं प्रपूरणं वयमुत्तरामुत्तरां समामुत्त-
रोत्तरमस्मिन् वर्षे अशीमहि व्याप्रुयाम कालाध्वनोरिति [पा०
२, ३, ५] द्वितीया वयं सर्वदा यांयजूकाः स्यामित्यर्थः ॥ का०
[२६, ७, ५६] त्विषः संवृणक्ति महाव्रतीये । महाव्रतीयेऽहनि
त्विष इति मन्त्रेण हुतशेषदधिघर्मभक्षणं कार्यमित्यर्थः । अति-
जगतौ दधिघर्मदेवत्या । संवृणक्ति स्वीकरोतीति संवृक् स्वीकर्त्ता
सम्पूर्वो वृजिः स्वीकरणार्थः हे त्विषः संवृक् कान्तेः स्वीकर्तः !
हे सुषुम्ण ! शोभनं सुन्नं सुखं यस्मात् सुषुम्णः तत्सम्बोधनम्
हे सुखदातः ! हे दधिघर्म ! अहमुपहृतः कृतोपहवः सन् ते

तवांशं भक्षयामि कर्मणि षष्ठी वा त्वां भक्षयामि एकस्तेगब्दः
पादपूरणः । कीदृशस्य ते ? कृत्वे दक्षस्य चतुर्थी षष्ठ्यर्थे क्रतोः
संकल्पस्य दक्षः सिद्धिदाता तस्य सङ्कल्पसिद्धिदातुः क्रतुशब्दस्य
चतुर्थ्येकवचने गुणाभाव आर्षः । तथा सुपुम्णस्य शोभनसुख-
भूतस्य । अग्निहुतः अग्नौ ह्ययत् इत्यग्निहुत् तस्य अग्नौ
हुतस्य । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतो भक्षितस्तस्य । प्रजापति-
भक्षितस्य प्रजापतिना भक्षितस्तस्य । मधुमतः मधुरस्वादो-
पेतस्य । उपहृतस्य कृतोपहवस्य । एवंविधस्य तवांशं हे दधि-
घर्माहं भक्षयामीत्यर्थः ॥ समाप्ता घर्मेतिकर्तव्यता ॥ २८ ॥

श्रीमन्महोदधरकृते वेददीपे निरूपितः ।

अष्टात्रिंशोऽयमध्यायो महावीरनिरूपणः ॥ ३८ ॥

—○—

ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । पृथिव्यै
स्वाहा । अग्नये स्वाहा । अन्तरिक्षाय
स्वाहा । वायवे स्वाहा । दिवे स्वाहा । सूर्याय
स्वाहा ॥ १ ॥

प्रवर्ग्ये घर्मभेदे प्रायश्चित्तम् । तत्र का० [२६, ७, ४८.]
स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः इति पूर्णाहुतिमाद्यामुत्तमाञ्च
मनसः काममाकृतिमिति । तदर्थोऽयम् अध्वर्युः भूमिभूमिम्
य ऋतंचिदिति मन्त्राभ्यां भग्नं घर्ममभिमृश्य परमेष्ठ्यादिव-
तुस्त्रिंशदाहुतीर्हूत्वा स्वाहा प्राणेभ्य इत्याद्यां पूर्णाहुतिं हुत्वा
पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिविंशतिं सकृद्गृहीतेन हुत्वा मनस-
इत्यन्यां पूर्णाहुतिं करोतीति ॥ मन्त्रार्था यथा । साधिपति-

केभ्यः अत्रिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्त्तमानेभ्यः प्राणेभ्यः
स्वाहा सुहुतमस्तु इति पूर्णाहुतिमन्त्रः । ततो विंशतिः स्पष्टा
मन्त्राः पृथिव्यै सुहुतमस्तु । एवमग्रेऽपि अग्नये अन्तरिक्षाय
वायवे दिवे सूर्याय ॥ १ ॥

दिग्भ्यः स्वाहा । चन्द्राय स्वाहा । नक्ष-
त्रेभ्यः स्वाहा । अग्नाः स्वाहा । वरुणाय
स्वाहा । नाभ्यै स्वाहा । पूताय स्वाहा ॥ २ ॥

दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अग्नाः वरुणाय नाभ्यै देवतायै
पूताय शोधकाय पुनाति पूतः देवस्तस्मै ॥ २ ॥

वाचे स्वाहा । प्राणाय स्वाहा । प्राणाय
स्वाहा । चक्षुषे स्वाहा । चक्षुषि स्वाहा ।
श्रोत्राय स्वाहा । श्रोत्राय स्वाहा ॥ ३ ॥

वाचे वागधिष्ठात्रे एवमग्रेऽपि । प्राणाय प्राणैन्द्रियाधि-
ष्ठात्रे प्राणादीनां द्वित्वात्मन्वावृत्तिः । चक्षुषे तदधिष्ठात्रे ।
श्रोत्राय ॥ ३ ॥

मनसः काममाकृतिं वाङ्मनः सत्यमशीय ।
पशूनां रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां
मयि स्वाहा ॥ ४ ॥

द्वितीयः पूर्णाहुतिमन्त्रः । अहं मनसः काममभिलाषम्
आकुञ्चनमाकृतिः प्रयत्नस्तं चाशीय प्राप्नुयाम् वाचः सत्यं
चाशीय यद्वाक् सत्यं वदतु । मयि एतत्सर्वं श्रयतां तिष्ठतु
पशूनां रूपं पशुसम्बन्धिनी शोभा अन्नस्य रसः स्वादुत्वम् यशः
कीर्तिः श्रीर्लक्ष्मीश्च ॥ ४ ॥

प्रजापतिः सम्भ्रियमाणः सम्राट् सम्भृतो
 वैश्वदेवः स०स०न्नो घर्मः प्रवृत्तस्तेज उद्यत
 आश्विनः पयस्यानीयमाने पीणो विष्यन्दमाने
 मारुतः कथन् । मैत्रः शरसि सन्ताप्यमाने
 वायव्यो ह्रियमाण आग्नेयो ह्यमानो वाग्धुतः
 ॥ ५ ॥

का० [२६, ७, ५०] प्रजापतिः सम्भ्रियमाण इति यथा-
 कालमिति । सम्भ्रियमाणाद्यवस्थायां महावीरभेदे प्रजापतये
 स्वाहेत्याद्या यथाकालमाहुतयो होतव्या इति सूत्रार्थः ॥
 तद्यथा मन्त्रो दर्शयति सम्भ्रियमाणो महावीरो यदि भिद्यते
 तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता प्रजापतये स्वाहेति प्राय-
 श्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः प्रजापतिः सम्भ्रियमाणो यथाकालं
 प्रायश्चित्तदेवतेत्युक्तत्वात् [अनुक्रम० ४, ८] ॥ निष्ठिताभिमर्श-
 नादारभ्याजापयोऽवसेचनान्तं सम्भ्रियमाणः ॥ सम्राट् सम्भृतः ।
 पयोऽवसेकानन्तरं कुशासादनात् प्राक् सम्भृत इत्युच्यते तत्र
 भेदे सम्राट् प्रायश्चित्तदेवता सम्राजे स्वाहेति ॥ वैश्वदेवः
 संसन्नः । आसादनादारभ्य मुञ्जप्रलवेष्वधिश्रयणात् प्राक्
 संसन्नः तत्र भेदे विश्वदेवदेवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥
 घर्मः प्रवृत्तः । अधिश्रयणादारभ्य परिशासाभ्यां ग्रहणात् प्राक्
 प्रवृत्तः प्रवृत्त्यत इति तत्र भेदे घर्माय स्वाहेति ॥ तेज उद्यतः ।
 उद्यम्यत इत्युद्यतः उद्यमनादारभ्य प्रागजापयोऽवसेकादुद्यतः
 तत्र भेदे तेजसे स्वाहेति ॥ आश्विनः पयस्यानीयमाने । अजा-
 पयस्यासिच्यमाने घर्मभेदे आश्विनः अश्विदेवत्यो घर्मः
 अश्विभ्यां स्वाहेति जुहोति ॥ पीणा विष्यन्दमाने स्रन्दू स्रवसे

विशेषेण स्यन्दमाने घृते बहिर्निःसरति सति भेदे घर्मः पौष्णः
 पूषदेवत्यः पूष्णे स्वाहेति जुहोति ॥ मरुतः क्लयन् । क्लयन्
 मध्ये घृतस्यावर्त्तनम् तदा मरुद्देवत्यः तत्र भेदे मरुद्भ्यः
 स्वाहेति जुहोति ॥ मैत्रः शरसि सन्ताप्यमाने । पयोऽवसेके
 योपरि तरिका जायते सा शरःशब्देनोच्यते तस्मिन् सन्ताप्य-
 माने एध्यमाने मैत्रो मित्रदेवत्यः तायृ पालनसन्तत्योः कर्मणि
 यकि शानचि रूपम् तत्र शरश्चादिहरणात् प्राक् भेदे मित्राय
 स्वाहेति जुहोति ॥ वायव्यो ह्ययमाणः । आहवनीयं ह्यय-
 माणो होमात् प्राक् वायुदेवतः तत्र भेदे वायवे स्वाहेति
 जुहोति ॥ अग्नेयो ह्ययमानः । ह्ययमानो घर्मोऽग्निदेवतः
 तत्र तद्भेदे अग्नये स्वाहेति जुहोति ॥ वाग्घृतः । हुतो हुत-
 होमादूर्ध्वं प्रागुत्तरघर्मरश्मात् वाक् वाग्देवतः तत्र भेदे वाक्ने
 स्वाहेति जुहोति ॥ एता आहुतयः सकृदगृहीताज्यैः ॥ ५ ॥

स॒वि॒ता प्रथ॑मेऽह॑न्न॒ग्निर्द्वि॑तीये॑ वा॒युस्तृ॒-
 तीये॑ षा॒दित्य॑श्चतु॒र्थे च॒न्द्रमाः॑ पञ्च॒मं ऋ॒तुः ष॒ष्ठे
 म॒रुतः॑ सप्त॒मे बृ॒हस्प॑तिरष्ट॒मे । मि॒त्रो नव॑मे
 वरु॑णो दश॒मं इन्द्र॑ एका॒दशे॑ वि॒श्वे दे॒वा द्वा॑द॒शे
 ॥ ६ ॥

का० [२६, ७, ५१] सविता प्रथमेऽहन्निति च प्रत्यङ्-
 मिति । प्रथमे षहन् दिने घर्मभेदे सविता देवता सवित्ने
 स्वाहेति जुहोति ॥ एवमग्रेऽपि । अग्निर्द्वितीये द्वितीयेऽहनि
 घर्मभेदेऽग्निदेवता । वायुस्तृतीये तृतीयेऽहनि वायुदेवता ।
 चतुर्थे षादित्यो देवता । चन्द्रमाः पञ्चमेऽङ्गि । ऋतुः षष्ठे-
 ऽङ्गि । मरुतः सप्तमेऽङ्गि । बृहस्पतिरष्टमेऽङ्गि । मित्रो नव-

मेऽङ्गि । वरुणो दशमेऽङ्गि । इन्द्र एकादशेऽङ्गि । विश्वे
 देवाः द्वादशेऽङ्गि देवता तत्र भेदे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
 जुहोति । उपसत्प्रवृष्टौ एता एवाहुतयः पुनरादित आर-
 भ्यावर्त्यन्ते ॥ ६ ॥

उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सासृह्वान्-
 श्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥ ७ ॥

का० [१८, ४, २४] विमुखेनारण्येऽनूच्यमिति । चयने
 मारुतान् षट् पुरोडाशान् शुक्रज्योतिश्चेत्यादिषण्माहुतमन्त्रैः
 [१७, ८०—८५] हुत्वारण्येऽनूच्यसंज्ञं सप्तमं पुरोडाशं विमुख-
 संज्ञेनोग्रश्चेति मन्त्रेण जुहुयात् तथाचानुक्रमणी [४, ८] उग्रश्च
 मारुती गायत्री विमुखाण्यो मन्त्रोऽग्नी विनियुक्तस्तस्मादा-
 म्भिक एवास्यर्षिः परमेष्ठी प्राजापत्यो वेति । आम्भिकः
 प्रजापतिर्ऋषिः । अस्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरण्ये पाठ-
 योग्यत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः य एते उग्रादिनामकाः सप्त
 मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । उग्रः उत्कृष्टः । विमेल्य-
 स्मादसौ भीमः । ध्वनति शब्दं करोतीति ध्वान्तः । धूनयति
 कम्पयति शत्रूनिति धुनिः । सहते शत्रून्भिभवति सासृह्वान्
 सहतेः कसुश्चे [पा० ३, २, १०७] कसुप्रत्ययः संहिताया-
 मभ्यासदीर्घश्चान्दसः । अभियुनक्ति अस्रस्रशुक्लं योगं
 प्राप्नोतीत्यभियुग्वा अन्येऽभ्योपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २,
 ७५] युजेः कनिप्प्रत्ययः विक्षिपः विविधं क्षिपति रिपू-
 निति विक्षिपः इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः
 ॥ ७ ॥

अग्निं हृदयेनाग्निं हृदयाग्रेषु पशु-

पतिं कृत्स्नहृदयेन भवं यक्रा । श्रुवं मतस्ना-
भ्यामीशानं मन्युना महादेवमन्तःपशुव्येनोग्रं
देवं वनिष्ठुना वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि कोश्या-
भ्याम् ॥ ८ ॥

का० [२०, ८, ६—८] विमुखाच्च परेभ्यो मानो मित्र
इति प्रत्यृचमनुवाकाभ्यामन्त्यां द्यावापृथिवीयामिति । अस्यार्थः
उग्रश्चेति मन्त्री विमुखः ततः परेभ्यो देवताश्चाङ्गेभ्योऽग्निं
हृदयेनेत्यादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा जुहोति ।
तत्रापि पक्षद्वयम् । अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अग्नये
स्वाहा हृदयायाय स्वाहा इत्यादि कात्यायनादीनामभिप्रायः
अग्निं हृदयेन प्रीणामि स्वाहेत्यादि हरिस्वामिमते प्रयोगः ॥
ततश्चाग्निं हृदयेनेत्यादीन् विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यन्तान्
होमान् कृत्वा मा न इत्यनुवाकाभ्यां [२५, २४—३८] षोड-
शाहुतौहुत्वा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति चरमामाहुतिं जुहो-
तीति सूत्रार्थः ॥ अरण्येऽनूच्यान् हुत्वा द्यावापृथिव्यामुत्त-
मामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेः अरण्येऽनूच्यानरण्ये पठितानग्निं
हृदयेनेत्यादीन् विश्वेभ्या देवेभ्यः, स्वाहेत्येकमन्तान् होमान्
कृत्वा द्यावापृथिवीयामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः । तथा
शानुक्रमणी [४, ८] अग्निं हृदयेनाश्वमेधिकानि तत्रत्य
एवर्षिलोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् ।
तत्राग्निं हृदयेन उग्रं लोहितेन हे कण्डिके ब्राह्मणरूपे देव-
ताश्चावयवसम्बन्धविधानात् अरण्येऽध्येयंत्वादिह पाठः ।
लोमादीन्यङ्गान्येव पठितानि प्रायासादयो देवता एव ॥ अग्र
मन्त्रार्थः हृदयेनाङ्गेनाग्निं देवं प्रीणामि । हृदयस्याग्रभागेना-

शनिं देवं प्रीणामि । समयहृदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि ।
 यक्ता यक्ता कालखण्डेन भवं देवं प्रीणामि पद्म इत्यादिना
 [पा० ६, १, ६३] यक्कच्छब्दस्य यक्तादेशः । मतस्त्रे हृद-
 यास्थिविशेषौ ताभ्यां शर्वं देवं प्रीणामि । मन्वुना अश्वसम्ब-
 न्धिक्रोधेन ईशानं देवं प्रीणामि । अन्तर्वर्त्तमानेन पर्श्व्येन
 पार्श्व्यास्थिसम्बन्धिना मांसेन महादेवं देवं प्रीणामि पर्श्वः
 पार्श्व्यास्थोनि । वनिष्ठः स्थूलान्त्रं तेनोयं देवं प्रीणामि ।
 वसिष्ठहनुः वसिष्ठस्य देवस्य हनुः कपोलैकदेशो ज्ञातव्यः यहा
 वसिष्ठा या हनुः कपोलाधोदेशः तत्परा हनुरित्यमरः [२, ६,
 ८०] तत्परा कपोलाधोभागस्था हन्याहारमिति हनुः लिङ्ग-
 व्यत्ययः वसिष्ठहन्वा कोश्याभ्यां कोशो हृदयकोशः तत्स्थाभ्यां
 मांसपिण्डाभ्यां च शिङ्गीनि शिङ्गिसंज्ञानि देवतानि प्रीणामि ॥८॥

उयं लोहितेन मित्रं सौत्रत्येन रुद्रं
 दीर्त्रत्येनेन्द्रं प्रक्रीडेन मरुतो बलेन साम्थान्
 प्रमुदा । भवस्य कण्ठाम् रुद्रस्यान्तःपार्श्वी
 महादेवस्य यक्कच्छर्वस्य वनिष्ठः पशुपतेः पुरी-
 तत् ॥ ९ ॥

लोहितेनासृजा उयं देवं प्रीणामि । शोभनं व्रतं कर्म
 यस्य स सुव्रतस्तस्य भावः सौत्रत्यं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वम्
 तेन मित्रं देवं प्रीणामि । दुष्टं स्वलनोच्छलनादि व्रतं यस्य
 स दुर्व्रतः तस्य भावो दीर्त्रत्यम् तेन रुद्रं देवं प्रीणामि । प्रकृष्टं
 क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि । बलेन सामर्थ्येन मरुतो
 देवान् प्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टा मत् हर्षः प्रमुत् तथा
 साम्थान् देवान् प्रीणामि ॥ भवस्य कण्ठाम् अत्र षड्रक्ती

देवः अङ्गं प्रथमान्तम् कण्ठं कण्ठे भवं मांसं भवस्यासु
विभक्तिव्यत्ययो वा कण्ठेऽन भवं देवं प्रीणामि । एवमग्रेऽपि-
पार्श्वस्यान्तर्मध्ये भवं मांसमन्तःपार्श्वं तद्दृश्यासु । यज्ञत्
कालखण्डं महादेवस्यासु । वनिष्ठुः स्थूलान्नं शर्वस्यासु ।
पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं पशुपतर्देवस्यासु ॥ ९ ॥

लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे
स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहि-
ताय स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा ।
मांसेभ्यः स्वाहा मांसेभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः
स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहास्यभ्यः स्वाहास्यभ्यः
स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा । रेतसे
स्वाहा पायवे स्वाहा ॥ १० ॥

लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् ।
लोमादीन्यङ्गानि । लोमभ्यः स्वाहा लोमानि , जुहोमीत्यर्थः
२, त्वचे ४, लोहिताय ६, मेदोभ्यः मेदो धातुविशेषः ८, मां-
सेभ्यः १०, स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसाः १२, अस्यभ्यः
अन्दस्यपि दृश्यते [पा० ७, १, ७६.] इत्यस्मिन्शब्दस्य हलादि-
विभक्तावप्यनङ्ङादेशः १४, मज्जभ्यः मज्जा षष्ठो धातुः १६,
रेतसे रेतो वीर्यम् १७, पायवे पायुर्गुदम् १८ ॥ १० ॥

आयासाय स्वाहा प्रयासाय स्वाहा संया-
साय स्वाहा वियासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहा ।
शुचे स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा
शोकाय स्वाहा ॥ ११ ॥

तपसे॑ स्वाहा॒ तप्यते॑ स्वाहा॒ तप्यमानाय॑
 स्वाहा॑ तप्ताय॒ स्वाहा॑ घर्माय॒ स्वाहा॑ । निष्कृ-
 त्यै॑ स्वाहा॒ प्रायश्चित्यै॑ स्वाहा॑ भेषजाय॒ स्वाहा॑
 ॥ १२ ॥

यमाय॑ स्वाहान्तकाय॒ स्वाहा॑ मृत्यवे॒ स्वाहा॑
 ब्रह्मणे॑ स्वाहा॒ ब्रह्महत्यायै॑ स्वाहा॑ विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः॒ स्वाहा॑ द्यावापृथिवीभ्यां॑ स्वाहा॑ ॥ १३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
 ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

आयासाय आयासादयो देवविशेषाः १८, प्रायासाय २०,
 संयासाय, २१, वियासाय २२, उद्यासाय २३, शुचे २४, शोचते
 २५, शोचमानाय २६, शोकाय २७, तपसे २८, तप्यते २९,
 तप्यमानाय ३०, तप्ताय ३१, घर्माय ३२, निष्कृत्यै ३३, प्राय-
 श्चित्यै ३४, भेषजाय ३५, यमाय ३६, अन्तकाय ३७, मृत्यवे
 ३८, ब्रह्मणे ३९, ब्रह्महत्यायै ४०, विश्वेभ्यो देवेभ्यः ४१,
 एतेभ्यो देवेभ्यः सुहुतमस्तु । एता आहुतौहुत्वा द्यावापृथि-
 वीभ्यां स्वाहेत्यन्यामाहुतिं जुहुयात् ॥ ४२ ॥ एवावता कर्म-
 काण्डं समाप्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदटीपे मनोहरे ।

गतोऽध्याय उपान्योऽयं प्रोक्तघर्मादिनिष्कृतिः ॥ ३६ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्याँ-
जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य
स्विन्नम् ॥ १ ॥

गणेशनरहरिलक्ष्मीश्रुत्वा तत्कृपया मया । संहिताचर-
माध्याये वेददोषो वितन्यते ॥ एकोनचत्वारिंशताध्यायैः कर्म-
काण्डं निरूपितम् इदानीं कर्माचरणशुद्धान्तःकरणं प्रति
ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन निरूप्यते । ईशा वास्यमित्यादिम-
न्वाणां कर्मसु विनियोगो नास्ति तेषां शुद्धत्वैकत्वापापविद्ध-
त्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादनात् तच्च कर्मणा
विरुध्यते न हीट्टगात्मोत्पाद्यो विकार्यं श्राप्यः संस्कार्यः कर्त्ता
भोक्ता वा भवेद्येन कर्मशेषता स्यात् तस्मादविद्याकृतमात्म-
नोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाशुद्धत्वपापविद्धत्वाद्यङ्गीकृत्य लोकबुद्धि-
सिद्धानि कर्माणि विहितानि यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादि-
नादृष्टेन स्वर्गादिना कर्मफलेनार्थी सन्नहं हिजातिः कर्माधि-
कारवानित्यात्मानं मन्यते तस्य कर्माधिकारः तस्मादेतै मन्त्रा
श्रात्मयाथात्म्यप्रकाशनेन शोकमोहादिसाधुनमज्ञानं विनिव-
र्त्यात्मज्ञानं जनयन्तीत्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि । इदानीं ते
मन्त्रा व्याख्यायन्ते । ईशा वास्यम् । आत्मदेवत्य अनुष्टुप्-
कन्दस्कोऽध्यायो दधीचाथर्वणेन दृष्टः । गर्भाधानादिसंस्कार-
संस्कृतमधोतवेदं जनितसुतं यथाशक्तिकृतयज्ञं निष्पापं
निःस्पृहं यमनियमोपेतं मुमुक्षुमुपसन्नं शिष्यं पुत्रं वा ऋषि-
रुपदिशन्नाह । ईश ऐश्वर्यं क्लिप् ईष्ट इतीट् ईशिता परमेश्वरः
स हि सर्वजन्तूनामात्मा सन् सर्वमीष्टे तेन खेनात्मनेशा इदं

प्रत्यक्षतो दृश्यमानं सर्वं वास्यम् वस आच्छादने ऋहलोण्यः
 दिति [पा० ३, १, १२४] ख्यत्प्रत्ययः आच्छादनीयम्
 परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणात्मना सर्वमिद-
 मनृतमाच्छादनीयम् परमात्माहमेवास्मि नान्यदस्तीति चिन्त-
 येदित्यर्थः । यत् किम् चेत् अभिन्नक्रमः किञ्च यत् जगत्यां
 लोकत्रये जगत् जङ्गमादिकं स्वामिसम्बन्धनिष्ठितं भवेत्
 तेन सर्वेषु त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन भुञ्जीथाः भोगमनु-
 भवेः मा गृधः गृधु अभिकाङ्क्षायाम् आकाङ्क्षां मा कथाः
 ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः । किमिति खिदिति निपातो
 वितर्के धनं कस्य खित् न कस्यापीत्यर्थः सर्वाणि द्रव्याण्य-
 न्योऽन्यमुपगच्छन्ति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धिरविवक्ष-
 तां त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छु-
 समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म-
 लिप्यते नरे ॥ २ ॥

आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मोपदेशमाह । कर्माणि अग्निहोत्रा-
 दोनि निष्कामाति मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं
 समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् पुरुषव्यत्ययः त्वं जिजी-
 विषेः जीवितुमिच्छेः पुरुषामुषः शतवर्षत्वच्छतवर्षवत् ।
 त्वय्येति विभक्तिव्यत्ययः तवेवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो
 मुक्तिरस्तीति शेषः इतः प्रकारान्तव्या प्रकारान्तरेण मुक्ति-
 नास्ति अयमर्थः स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नामप्रकारा न तथा
 मुक्तावित्यर्थः निष्कामकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्यैव मुक्ति-
 रित्यर्थः न तु कर्मणः फलेन भाव्यम् कर्म मुक्तिरित्यत आह

न कर्मेति मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये न लिप्यते न सम्बध्यते मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापादकत्वेनोपचीणशक्ति-
त्वात् यावदिच्छा तावत् कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । अस्-
रार्धस्यार्थान्तरं वा एवं प्रकारे त्वयि जिजीविषति नरे नर-
मात्राभिमानिनि इतः एतस्मात् कर्मकरणादन्यथा प्रकारा-
न्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते अतः शास्त्र-
विहितं कर्म कुर्वन्नेव जीवितुमिच्छेत् प्रत्यवायपरिहाराये-
त्यर्थः । तदुक्तम् हाविमावथ पय्यानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च विभाषित इति ॥ २ ॥

असुर्यां नाम ते लोका अश्वेन तमसा-
वृताः । तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्ति ये के चात्म-
हनो जनाः ॥ ३ ॥

अथ काम्यकर्मपरान्निन्दति । ये के च ये केचित् [जनाः]
नराः आत्महनः आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः अविद्वांसः काम्य
कर्मपराः विद्यमानस्याजरामरस्यात्मनोऽविद्यादोषेण तिर-
स्करणादात्महन्तारः ते प्रेत्य मृत्वा देहं त्यक्त्वा तान् लोकान्
जन्मानि स्यावरान्तानि अपिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तान् काम्य
नाम प्रसिद्धं ते ये यत्तदोर्ष्यत्ययः ये लोकाः लोक्यन्ते दृश्यन्ते
भुज्यन्ते कर्मफलानि यत्रेति लोका जन्मानि असुर्याः असुरा
णामिमे असुर्याः असुषु प्राणेषु रमन्तेऽसुराः प्राणपोषणपरा
अद्वैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । कौटुशाः लोकाः ? अश्वेन
तमसा अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आच्छादिताः । अना-
त्मज्ञाः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अने जदेकं मनसो जवीयो नैनद् देवा

नाप्रुवन् पूर्वमर्शत् । तद्भावतोऽन्यानत्येति
तिष्ठत्स्मिन्नपो मातरिष्वान् दधाति ॥ ४ ॥

सुमुक्षुभिर्यादृशं ब्रह्मात्मत्वेनोपास्यम् यस्याज्जानात् संसार-
स्तदात्मस्वरूपमाह । तिष्ठत्स्मिन्दस्केयमृक् । यत् ब्रह्म
अनेजत् एज कम्पने न एजतीत्यनेजत् अचक्षत् स्वावस्था-
प्रच्युतिः कम्पनम् तद्रहितम् सदैकरूपमित्यर्थः एकमद्वितीयं
सर्वभूतेषु विज्ञानधनरूपेण । मनसः सङ्कल्पादिलक्षणाज्ज-
वीयः वेगवत्तरम् जवोऽस्यास्तौति जववत् अत्यन्तं जववत्
जवीयः ईयसुनि कृते विन्मतीर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५]
मतुपो लुक् । नन्वनेजद्देगवतोर्विरोधः मैवम् निरुपाधित्वे-
नानेजत् सङ्कल्पविकल्परूपान्तःकरणस्थोपाधेरनुवर्त्तनाज्ज-
विष्ठम् देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलोकादिसङ्कल्पनं क्षण-
मात्राद्भवतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् मनसि दूरं
गच्छत्यात्मचेतन्यावभासः प्रथमप्राप्त इव गृह्यतेऽतो मनसो
जवीय इत्युक्तम् । देवा द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि
एनत् प्रथमतयात्मतत्त्वं नाप्रुवन् न प्राप्तवन्तः चक्षुरादिभ्यो
मनो जवीयोऽतो मनोऽप्यापारे व्यवहितत्वादात्मन आभासमा-
त्रमपि देवानां गोचरो न भवतीत्यर्थः यतः पूर्वमर्शत् वेगवन्मन-
सोऽपि प्रथममेव गच्छत् ऋश गती व्योमवद्गगपित्वात्मव-
संसारधर्मवर्जितं तदात्मतत्त्वं निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रिय-
मेव सदुपाधिकताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवेत्यविवे-
किनां प्रतिदेहमनेकमिव प्रतिभासत इति भावः यद्वा पूर्वम्
पूर्वमपि विद्यमानम् अर्शत् रिश हिंसायां रिशति नश्यति
रिशत् न रिशदरिशत् अर्शत् धातोरिकारलोपच्छान्दसः ।
क्रिञ्च तत् तदः स्थाने यदो वृत्तिः यदात्मतत्त्वं धावती हुतं

गच्छतोऽन्यान् मनोवागिन्द्रियादीनात्मविलक्षणान् अत्येति
 अतीत्य गच्छतीव कीदृशम् तिष्ठत् स्वयमविक्रियमेव सङ्गच्छ-
 तीव । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा
 वायुः तस्मिन्नित्यचैतन्यस्वभावे आत्मतत्त्वे सति अपः कर्माणि
 दधाति धारयति कार्यकारणजप्तानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि
 यः सूत्रसंज्ञः सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणभृत्क्रिया-
 त्मकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अग्निर्विमेवा-
 दीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादीनि च कर्माणि यस्मिन्
 ब्रह्मणि सत्यवद् दधाति विभजति धारयति वा भौषास्माहातः
 यवते भीषोदेति सूर्य इत्यादि श्रुतेः [तैत्तिरी० आरण्य० ८, ८]
 सर्वा हि कार्यकारणादिक्रियाः सर्वास्यदे नित्यचैतन्यरूपे
 ब्रह्मणि सत्येव भवन्तीत्यर्थः । यद्वा मातरिश्वा वायुपरः
 कर्माणि आप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता आपः
 कर्माणि आप्नोतेऽस्वप्तेति [उणा० २, ५८] क्विप् धातोऽस्वप्
 तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि यस्मिन् दधाति स्थापयति
 स्नाहा वाते धा इति [८, २१] समिष्टयजुषि वायुस्थत्वोक्तेः
 कर्माणि तावहायी स्थाप्यन्ते समष्टिरूपोऽसौ वार्युरपि यस्मिन्
 कर्माणि स्थापयति यागहोमदानादिकर्मणः परमं निधानमि-
 त्यर्थः ॥ ४ ॥

तदे^१जति तत्रैज^२ति तद् दूरे तद^३न्तिषे ।
 तदन्तर^४स्य सर्व^५स्य तद् सर्व^६स्यास्य वाच्च^७तः ॥५॥

रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नायातीति पूर्वमन्वोक्तमप्यर्थं पुनर्व-
 दति । तत् प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति तदेव च न
 पूजति स्वतो नैव चलति अचलमेव सत् मूढदृष्ट्या चलतीति-
 त्यर्थः । किञ्च तत् दूरे अविदुषामब्दकोव्याप्यप्राप्यत्वाद् दूरे

इवेत्यर्थः । तत् उ तदेव अन्तिके समीपे विदुषामा-
 क्मत्वेन भासमानत्वान्न केवलं दूरेऽन्तिके च । अस्य सर्वस्य
 नामरूपक्रियात्मकजगतोऽन्तरभ्यन्तरे तदेव । अस्य सर्वस्य
 वाह्यतः वहिरपि तद् तदेव ब्रह्म नभोवद्ग्रापकत्वात् ॥
 अस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् यथा पूर्वमग्नेण कारणरूपमा-
 त्मानमुद्दिश्य कार्यरूपमुद्दिशति । तदेजति । तिस्रोऽनु-
 ष्टुभः । तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वजन्तुरूपेण स्थितं सत्
 कम्पते क्रियावद्भवति तदेव च न एजति स्यावररूपावस्थं न
 चलति । तदेव दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेण स्थितत्वात् तद्
 अन्तिके समीपे धरादिरूपत्वात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः ।
 अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्ये तद्देवास्ते विज्ञानघनरूपेण ।
 अस्य सर्वस्य वहिः तद् तदेव जडरूपत्वात् चेतनाचेतनरूप-
 मनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः । एतदुपासितुरर्चिरादिमार्गेषु गमनं नास्ति
 इहैव ब्रह्मप्राप्तेः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते
 ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति ।
 सर्वं भूतेषु च आत्मानं ततो न विचिं कित्सति ॥६॥

अथोपासनप्रकारमाह । यस्तु यः पुनः सुसुष्ठुः सर्वाणि
 भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि चेतनानि आत्मन्
 सप्तम्या लुक् आत्मनि एवानुपश्यति मय्येव सर्वभूतानि
 स्थितानि न मह्यतिरिक्तानीति पश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि
 न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु आत्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं
 पश्यति तेषां भूतानां स्वं आत्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः ।
 अयमर्थः । अस्य कार्यकारणसङ्घातस्यात्माहं सर्वप्रत्ययसाक्षी-
 भूतचेतयिता निर्गुणश्च तथा तेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां

स्वावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वेषु चात्मानं निर्विशेषं पश्यति ।
ततस्तस्माद्दर्शनात् न विचिकित्सति न मंशेते किद्रागापनयने
संशये चेति धातोः गुप्तिज्किङ्ग्रः सन्निति [पा० ३, १, ५]
स्वार्थे सन्प्रत्ययः आत्मनोऽन्यत्पश्यतः सर्वः सन्देहो भवत्या-
त्मानमेवात्यन्तं शुद्धं निरन्तरं पश्यतो न सन्देहावकाश इति
भावः अत आत्मज्ञस्य विचारनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

इममेवार्थमन्यो मन्त्रो वदति । यस्मिन्नवस्थाविशेषे
विजानतः आत्मेवेदम् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यविचारे-
णावष्टतपरमार्थस्य सतः सर्वाणि भूतानि आत्मेवाभूत् पर-
मार्थदर्शनादात्मेव संवृत्तः तत्र तस्यामवस्थायामेकत्वं विशुद्धं
मग्नोपममात्मेकत्वं पश्यतः जानतः को मोहः कः शोकश्च
अविद्याकार्ययोः शोकमोहयोरसम्भवात् सकारणस्य संसारस्था-
त्यन्तमुच्छेद इति भावः ॥ ७ ॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमत्रणमस्नाविरं शु-
द्धमपापविद्धम् । कविर्मनौषी परिभूः स्वयं-
भूर्यथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्रुतीभ्यः स-
माभ्यः ॥ ८ ॥

एवम्भूतात्मज्ञस्य फलमाह । य एवमात्मानं पश्यति स
ईदृशं ब्रह्म पर्येनात् परिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । कोदृशम् ?
शुद्धं शुद्धं शुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावत्वात्तद्विशुद्धिः । अका-
यम् न कायः शरीरं यस्य तत् । अकायत्वादेवात्रणमद्यतम् ॥

अस्त्राविरं न विद्यन्ते स्त्रावाः शिरा यत्र तदस्त्राविरं स्त्रायुर-
 हितम् अकायत्वादेव । शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिः ।
 अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरसृष्टम् । अका-
 यमव्रणरस्त्राविरमिति पुनरुक्तमर्थातिशयद्योतनाय अभ्यासे
 भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्काक्तेः [निरु० १०, ४२] ।
 ईदृशं ब्रह्मात्मज्ञः प्रतिपद्यत इत्यर्थः । पुनस्तस्यैव फलान्तर-
 माह य ईदृश उपासकः स शाश्वतीभ्यः समाभ्यः निरन्तरम-
 नन्तवर्षेभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये याथातथ्यतः यथातथाभावो
 याथातथ्यं तेन यथास्वरूपमर्थान् व्यदधात् विहितवान्
 त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेष्वेतनाचेतनैरर्थैरुपभोगं कृतवानित्यर्थः ।
 कौटशः ? कविः क्रान्तदुर्गा । मनीषी मेधावी । परि सर्वतो
 भवतीति परिभूः ज्ञानबलात् सर्वरूपः । स्वयं भवतीति
 स्वयम्भूः ब्रह्मरूपेण भविता । ईदृशोऽपि पूर्वोक्तं शुक्रमकाय-
 मित्यादिविशेषणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ एतस्या ऋचो-
 ऽर्थान्तरम् । यथा । याऽयमतोतमन्दोक्त आत्मा स पर्यगात्
 परितः सर्वत्र गच्छति नभोवत् सर्वं व्याप्नोति व्याप्य च
 शाश्वताभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो
 यथातथ्यतः यथाभूतकर्मफलमाधनतः अर्थान् कर्त्तव्यपदार्थान्
 व्यदधात् यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । स कौटशः ? शुक्रमित्या-
 दिविशेषणानि लिङ्गव्यत्ययेन पुल्लिङ्गे नेतव्यानि शुक्रः शुद्धो
 दीप्तिमान् अकायाऽशरीरः लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः अव्रणो-
 ऽक्षतः अस्त्राविरः शिरारहितः अव्रणोऽस्त्राविर इति विशेषण-
 हयेन स्थूलशरीरप्रतिषेधः शुद्धो निर्मलः अपापविद्धोऽधर्मादि-
 वर्जितः कविः सर्वदृक् नान्यदतोऽस्ति दृष्टिति श्रुतेः मनीषी
 मनस ईषिता सर्वज्ञः परिभूः परि सर्वेषामुपर्युपरि भवतीति
 परिभूः स्वयम्भूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यज्ञोपरि

भवति स स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः । स नित्य ईश्वरः सर्व
कृतवानित्यर्थः ॥८॥

अन्धंतमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रता
॥ ९ ॥

अतः परमुपासनामन्ता उच्यन्ते । षडनुष्टुभः । यमनि
यगसम्बन्धवान् विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति जलबुद्बुदवज्जीव
मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिमतवादिनो बौद्धाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते
ये नराः असम्भूतिमसम्भवमुपासते मृतस्य पुनः सम्भवे
नास्ति अतः शरीरान्तोऽस्माकं मुक्तिरेवेति वदन्ति ते अन्
तमोऽज्ञानलक्षणं प्रविशन्ति । ये उ ये च सम्भूत्यामेव रत
सम्भवत्यस्या इति सम्भूतिः ता तत्रैवासक्ताः कर्मपराङ्मुख
स्वबुद्धिलाघवमजानाना आत्मज्ञानभावरताः आत्मैवास्ति
नान्यत् कर्मादौनि कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः सम्बन्धो नास्ती
त्यभिप्रायवन्त इत्यर्थः ते नराः ततोऽन्धात्तमसो भूय इव इ
शब्दोऽनर्थकः बहुतरं तमोऽज्ञानं विगन्ति ॥ अस्या ऋचोऽर्थ
न्तरमुच्यते अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीष्य
प्रत्येकं निन्दोच्यते । सम्भवनं सम्भूतिः कार्यस्योत्पत्तिः तस्य
अन्या असम्भूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यम् तामसम्भूति
मव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्याकामकर्मवीजभूतामदर्श
नात्मिकां ये उपासते ते तदनुरूपमेवाभ्यं तमोऽदर्शनात्मक
संसारं प्रविशन्ति । ये सम्भूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भात्
रताः ते ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशति
॥ ९ ॥

अन्यदेवाहुः सन्ध्वादन्यदाहुरसन्ध्वात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

अथोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह ।
सन्ध्वात् सन्ध्वातेः कार्यब्रह्मोपासनात् अन्यदेव पृथगेवास्मि-
माद्यैश्वर्यलक्षणं फलमाहुः कथयन्ति धीराः । तथा अस-
न्ध्वात् असन्ध्वातेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव फलमुक्तं
अन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तं प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्तं
फलमाहुः । इत्येवंविधं धीराणां विदुषां वचः शुश्रुम वयं
श्रुतवन्तः ये धीराः नोऽस्माकं तत् पूर्वोक्तं सन्ध्वात्सन्ध्वात्पास-
नाफलं विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

सन्ध्वातिञ्च विनाशञ्च यस्तद्वेदोभयं सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सन्ध्वात्प्राप्तमश्नुते ॥ ११ ॥

सन्ध्वातिं सर्वजगत्सन्ध्वावैकहेतुं परं ब्रह्म । विनाशं विना-
शोऽस्यास्तीति विनाशः अर्श आदित्वादच्प्रत्ययः विनाशध-
र्मकं शरीरम् । तदुभयं शरीरिशरीररूपं इयं यो योगी सह
एकीभूतं वेद जानाति देहभिन्नोऽहं देही वासे कर्मवशादिति
ज्ञात्वा शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्माणि करो-
तीत्यर्थः । स विनाशेन विनाशिना शरीरेण मृत्युं तीर्त्वास्तः
करणशुद्धिं सम्पाद्य सन्ध्वात्प्राप्तमश्नुते मुक्तिं प्राप्नोति ॥
अस्माच्चोऽर्थान्तरम् । यथा । सन्ध्वात्पासनयोरेकपुरुषार्थ-
त्वात्समुच्चय एव युक्त इत्याह । अत्र विनाशशब्दइये अवर्षलोपो
द्रष्टव्यः पृषोदरादित्वात् अन्यदाहुरसन्ध्वादित्युक्तेः । सन्ध्वाति-
मविनाशं च व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं यः सह वेद सभयमु-
पास्त इत्यर्थः स योगी अविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमनै-

श्वर्थ्यमधर्मकामादिदोषजातं च तीर्त्वातिक्रम्य सम्भूत्या हिरण्य-
गर्भोपासनेनामृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्रुते ॥ ११ ॥

अम्यं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः

॥ १२ ॥

ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषन्ति तान्
प्रत्युच्यते । विद्याविद्ययोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते ।
विद्याया अन्या अविद्या कर्म । ये जना अविद्यामग्निहोत्रादि-
लक्षणां केवलामुपासते स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमनुतिष्ठन्ति
ते अन्धमदर्शनात्मकं तमोऽज्ञानं प्रविशन्ति संसारपरम्पराम-
नुभवन्तीत्यर्थः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहु-
तरमेव तमः ते प्रविशन्ति ये उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञानं
देवताज्ञाने एव रताः कर्माणि हित्वा कर्माकरणे प्रत्यवायो-
त्पत्त्यान्तःकरणशुद्धभावेन ज्ञानानुदयादिति भावः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यदेवाहु रविद्यायाः ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचच्चिरे
॥ १३ ॥

तयोः फलमेदमाह । विद्याया आत्मज्ञानस्य फलमन्य-
देवाहुरमृतरूपम् अविद्यायाः कर्मणश्च फलं पितृलोकरूप-
मन्यदेवाहुः धीराः कर्मणा पितृलोको विद्याया देवलोक इति
श्रुतेः । ये धीराः धीमन्तः आचार्याः नोऽस्मभ्यं ज्ञानं कर्म च
विचचच्चिरे व्याचक्षुः । तदुक्तम् इत्येवं धीराणां वचः शुश्रुम
श्रुतवन्तः ॥ १३ ॥

विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते ॥ १४ ॥

समुच्चयमाह । विद्यां देवताज्ञानमविद्यां कर्म च तदुभयं
विद्याविद्यारूपं द्वयं यः सह वेद एकीकृत्य वेद एकेन पुरुषेणा-
नुष्ठेयं जानाति कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमित्यर्थः ।
साऽविद्ययाग्निहोत्रादिकर्मणा मृत्युं स्वाभाविककर्मज्ञानं
मृत्युशब्दवाच्यं तीर्त्वात्तार्यान्तःशुद्ध्या कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया
देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तद्धि अमृत-
मुच्यते यद्देवतात्मगमनमिति श्रुतेः ॥ १४ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरी-
रम् । ओ३म् क्रतो स्मर क्रिवे स्मर कृतं
स्मर ॥ १५ ॥

अथ क्रतोपासनो योगी अन्तकाले प्रार्थयति । हे यजुषो ।
अथेदानीं परीष्यतो मम वायुः प्राणः वायुग्रहणं समदशक-
लिङ्गोपलक्षणार्थम् समदशात्मकलिङ्गरूपः प्राणोऽध्यात्मपरि-
च्छेदं हित्वाधिदैवतरूपं सर्वात्मकममृतं सूत्रात्मानमनिलं वायुं
प्रतिपाद्यतामिति वाक्यशेषः वायुर्वाव गौतमसूत्रं वायुना
गौतम सूत्रेषेदं सर्वं रुदृष्वमिति श्रुतेः [बृहदारण्य०
माध्य० ३, ५, ६,] ज्ञानकर्मसंस्कृतं लिङ्गमुत्क्रामत्वित्यर्थः ।
अथ इदं स्थूलं शरीरमग्नौ हुतं सत् भस्मान्तं भस्मरूपं भूयात्,
भस्मान्तः स्वरूपं यस्य तत् कृतप्रयोजनत्वात् ॥ अथ योगिनो-
ऽवलम्बभूतमक्षरमुच्यते ओमिति ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा ।
अस्य ब्रह्म ऋषिः गायत्री छन्दः परमात्मा देवता वेदारम्भे
होमे शान्तिपुष्टिकर्मषु काम्येषु नैमित्तिकेष्वपि कर्मसु विवि-

योगः । ओंप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्नाख्यं ब्रह्माभेदेनो-
च्यते हे ओम् ! हे क्रतो सङ्ख्यात्मक ! स्मर यन्मम स्मर्त्तव्यं
तस्यायं कालः प्रत्युपस्थितोऽतः स्मर यस्त्वं ब्रह्मचर्यं गार्हपत्ये
च मया परिचरितस्तत् स्मर । क्लिबे स्मर कल्पते भोगायेति
क्लृप् लोकः तस्मै स्मर जशादेशे ऋषिः कृन्दस्युभयथेति पदान्त-
त्वात् मयास्मै अयं लोको दातव्यस्तस्मै कृमाय लोकाय स्मर ।
कृतं स्मर यन्ममा वाख्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । स्मरेत्य-
स्यावृत्तिरादरार्था । क्रतो त्रिभिर्यजुर्भिरन्ते यज्ञान् योगी
स्मारयतीति कात्यायनः [अनुक्रम० ४, ८] ॥ १५ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि
देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराण-
मेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १६ ॥

पुनरन्धेन मन्त्रेणाग्नाख्यं ब्रह्म प्रति योगी मार्गं याचते ।
अगस्त्यदृष्टान्नेयी विष्टुप् व्याख्यातापि [५, ३६] विशेषाय
पुनर्याख्यायते । हे देव दानादिगुणयुक्त ! हे अग्ने ! अस्मान्
सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानेन नयं सुपथेति विशेषणं
दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् गतागतलक्षणेन दक्षिणमार्गेण निर्वि-
ष्टोऽहम् अतोऽग्ने ! त्वां याचे पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन
पथास्मान् कर्मफलविशिष्टान् । किमर्थम् ? राये धनाय
सुक्किलक्षणाय कर्मफलभोगायेत्यर्थः । किंविधस्त्वम् ? विश्वानि
सर्वाणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान् जानन् ।
किञ्च जुहुराणं हुक्क्षा कौटिल्ये शानचि जुहीत्यादित्वेन रूपम्
कुटिलं प्रतिबन्धकं वक्ष्यनात्मकमेनः पापमस्मत् अस्मत्तः सकाशात्
युयोधि पृथक्कृ वियोजय नाशयेत्यर्थः यु मिश्रणामिश्रणयोः

द्वादित्वाच्छब्दलोपहित्वे छान्दसं हेर्धित्वम् ततो विशुद्धा वयं
ते तुभ्यं भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम
कुर्याम इदानीं सवापत्वात्तव परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमस्त-
स्त्वया पापनाशे कृते शुद्धा वयं नमस्कारेण त्वां परिचरे-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं
मुखम् । योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॥
ओ३म् खं ब्रह्म ॥ १७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

पुनरादित्योपासनमाह । उष्णिक् यजुर्हयान्ता उष्णिक्
त्रिपादाख्यो द्वादशक इति वचनात् । हिरण्मयमिव हिर-
ण्मयं ज्योतिर्मयं यत् पात्रम् पिबन्ति यत्र स्थिता रश्मयो
रसानिति पात्रं मण्डलम् तेन तेजोरूपेण मण्डलेन सत्यस्वा-
दित्यमण्डलस्थस्याविनाशिनः पुरुषस्य मुखं शरीरमपिहित-
माच्छादितं वर्त्तते । तथापि यः असौ प्रत्यक्षः आदित्ये
रविमण्डले पुरुषः पुरुषाकारत्वात् पूर्णमनेन प्राणबुद्ध्या-
त्मना जगत्समस्तमिति वा पुरुषः पुरिशयनाद्वा स मण्ड-
लस्थः पुरुषः असौ प्रत्यक्षः कार्यकारणसङ्घातप्रविष्टोऽहमस्मि ।
एतां चोपासनां कुर्यादित्यर्थः ॥ ओम् खं ब्रह्मेति यजुषो
ओ३मिति अमग्निर्देशो ब्रह्मणः खं ब्रह्मेत्याकाशरूपमन्ते
ब्रह्म ध्यायेत् [अनुक्रम० ४, ८] यद्यपि ब्रह्म चेतनमाक-
शस्य चेतनस्तथाप्येकदेशे सादृश्यम् नभोवद् व्यापकं ह

धोमिति जपन् ध्यायेदित्यर्थः । सूर्यमण्डलस्थः पुरुषोऽ
मेवेत्यभेदेन चिन्तयेत् ॥ १७ ॥

अथ विचारः । विद्यां चाविद्यां चेत्यत्र [क० ११]
विद्याशब्देन किं मुख्या परमात्मविद्योच्यते उत्तोपासना
अमृतमश्नुत इत्यत्र [क० १४] अमृतशब्देन साक्षात्सु
रुत्तरमार्गेण परम्परया वा । नाद्यः । विद्याकर्मणोर्गो
हेतोभयत् सहेति [क० १४] समुच्चयानुपपत्तेः तयोर्वि
धात् विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुत्पत्तेः वङ्गिरुणः प्रा
शस्येति ज्ञानोत्पत्तौ शीतोऽग्निरप्रकाशस्येति अविद्यो
पत्तिर्न सम्भवति नापि संशयोज्ञानं वा यस्मिन् सर्व
भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः तत्र को मोहः कः शोक इत्
त्वात् । किञ्च विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे अग्ने न
सुपथयाचनमनुपपन्नम् । तस्माद्विद्योपासना अमृतं च
द्विकमिति दिक् ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अथरमञ्जरमोऽध्यायः परमात्मनिरूपकः ॥ ४० ॥

शुक्लपञ्चवेदस्य मन्त्रभागः समाप्तः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

014 APRI SALAM ZA 1ADEH